Наукові перспективи
Видавнича група

ISNN (print) 2708-7530
DOI: 10.52058/2708-7530-2024-10(52)

НАУКОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

СЕРІЯ: "ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ", СЕРІЯ: "ПРАВО",
СЕРІЯ: "ЕКОНОМІКА", СЕРІЯ: "ПЕДАГОГІКА",
СЕРІЯ: "ПСИХОЛОГІЯ", СЕРІЯ: "МЕДИЦИНА"

Миру нашій Україні

Випуск 10(52)
2024

Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління

Асоціація науковців України

у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи»

Наукові перспективи

(Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»)

Випуск № 10(52) 2024

Київ–2024

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration

Association of Scientists of Ukraine

within the work of the Publishing Group "Scientific Perspectives"

ScientificPerspectives

(Series "PublicAdministration", Series "Law", Series "Economics", Series"Medicine",Series "Pedagogy",Series"Psychology")

Issue № 10(52) 2024

Kiev–2024

ISSN (print) 2708-7530

DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)

Наукові перспективи: журнал. 2024. № 10(52) 2024. С.1271

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.09.2020 р. № 1188 журналу присвоєно категорію "Б" із галузей науки: державне управління, право та економіка

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.09.2021 № 1017 журналу присвоєно категорію "Б" із психології

Рекомендовано до друку Президією Всеукраїнської Асамблеї докторів наук з державного управління (Рішення від 28.10.2024, № 14/10-24)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 24436-14376Р від 09.06.2020 р.

Журнал видається за підтримки Міжнародного економічного інституту (Есеніце, Чехія) та КНП "Клінічна лікарня No15 Подільського району м.Києва"

Журнал заснований з метою розвитку вітчизняного наукового потенціалу та реалізації кращих традицій науки в Україні та за кордоном. Журнал висвітлює історію, теорію, механізми формування та функціонування, а, також, інноваційні питання розвитку державного управління, права, економіки, психології, педагогіки та медицини. Видання розраховано на дослідників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків.

Наукове видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.

Головний редактор:

Жукова Ірина Віталіївна — кандидат наук з державного управління, доцент, директор Видавничої групи «Наукові перспективи», директор Всеукраїнської асамблеї докторів наук з державного управління, Лауреат премії Президента України для молодих вчених, Лауреат премії Верховної Ради України молодим ученим, Лауреат премії імені Івана Франка у галузі інформаційної діяльності, Лауреат Всеукраїнської премії «Інновація в освіті — 2018», м. Київ, Україна

Заступники Головного редактора:

Янчук Артем Олександрович — доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, Заступник керівника Апарата Верховної Ради України (Київ, Україна);

Непомнящий Олександр Михайлович — доктор наук з державного управління, кандидат економічних наук, професор, Дійсний член Академії будівництва України, професор кафедри архітектури і просторового планування Національного авіаційного університету (Київ, Україна). Заслужений будівельник України, Почесний працівник будівництва та архітектури, державний службовець 3 рангу (Київ, Україна);

Дацій Олександр Іванович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Помиткіна Любов Віталіївна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Сіданіч Ірина Леонідівна — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» (Київ, Україна);

Макаренко Олександр Миколайович — доктор медичних наук, професор, академік Міжнародної академії освіти та науки, професор кафедри загальномедичних дисциплін Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна).

Редакційна колегія:

Романенко Євген Олександрович - доктор наук з державного управління, професор, Заслужений юрист України, полковник Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, Президент громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління» (Київ, Україна);

Арошидзе Паата — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Держаного університету імені Шота Руставелі (Грузія);

Ахметова Лайла Сейсембековна — доктор історичних наук, професор політології, професор кафедри ЮНЕСКО, міжнародної журналістики і медіа в суспільстві факультету журналістики Казахського Національного університету (КазНУ) ім. аль-Фарабі (Казахстан) ;

Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Балахтар Катерина Сергіївна — здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053. Психологія, старший викладач кафедри іноземних мов в Національному університеті ім. О. О. Богомольця (Київ, Україна);

Бурик Зоряна Михайлівна — доктор наук з державного управління, старший викладач кафедри регіонального управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна) ;

Вашека Тетяна Володимирівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна) ;

Вовк Вікторія Миколаївна - кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Державного університету ім. Станіслава Сташіца в Пілі (м. Піла, Польща) ;

Вдовіна Олена Олександрівна — кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна);

Гбур Зоряна Володимирівна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоровя та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна) ;

Гвожьджєвіч Сильвія — кандидат наук, кафедра адміністрації та національної безпеки Державної професійної вищої школи ім. Якуба з Парадижу в Гожуві-Великопольському (Польща);

Головач Наталія Василівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Гудзенко Ганна Володимирівна — кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна);

Гуменникова Тамара Рудольфівна — доктор педагогічних наук, професор, директор Придунайської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Гечбаія Бадрі Нодаровіч — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Батумського державного університету ім. Шота Руставелі (Грузія);

Дибкова Людмила Миколаївна - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інформатики та системології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Київ, Україна)

Дєгтяр Андрій Олегович — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та підприємництва Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського, Заслужений діяч науки і техніки України (Харків, Україна) ;

Дєгтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна) ;

Долгова Олена Миколаївна — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Журавльова Лариса Петрівна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна) ;

Ічанська Олена Михайлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Кайдашев Роман Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Кобець Дмитро Леонтійович - кандидат економічних наук (доктор філософії), доцент Хмельницького національного університету, доцент кафедри обліку, аудиту та оподаткування (м. Хмельницький, Україна) ;

Коляденко Ніна Володимирівна — доктор медичних наук, доцент, завідувач кафедри медичної психології Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Кошова Світлана Петрівна — кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри управління охорони здоров'я Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика (Київ, Україна) ;

Лігоцький Анатолій Олексійович — доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна) ;

Лич (Назарук) Оксана Миколаївна — доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Мальцев Дмитро Валерійович — кандидат медичних наук, завідувач лабораторії імунології і молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна) ;

Мельник Володимир Степанович — доктор медичних наук, професор кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №1 (Київ, Україна);

Мідельський Сергій Людвигович — професор, Академік, Президент Регіональної Академії Менеджменту (Казахстан);

Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща);

Мовмига Наталія Євгенівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри безпеки праці та навколишнього середовища Національного Технічного Університету «Харківський Політехнічний Інститут» (Харків, Україна);

Мотренко Тимофій Валентинович — доктор філософських наук, професор, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом, Академік Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна) ;

Нікульчев Микола Олександрович — доктор богословських наук, кандидат філософських наук, професор, доцент кафедри історії та права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (Покровськ, Донецька область, Україна);

Недбалек Карел — докор філософії (PhD) в галузі права, доцент, професор Європейського професійного докторату,MBA, адвокат (Чехія) ;

Новак-Каляєва Лариса Миколаївна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна) ;

Носирєв Олександр Олександрович — кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанного бізнесу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна) ;

Орел Марія Григорівна — доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Київ, Україна) ;

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна — доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Перестюк Інга Миколаївна — кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна) ;

Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (Київ, Україна);

П'янківська Людмила Володимирівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України (Київ, Україна);

Радзіховська Наталія Станіславівна — кандидат медичних наук, лікар вищої категорії, завідувач відділенням неврології КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва", асистент кафедри неврології НМУ імені О.О. Богомольця (Київ, Україна) ;

Савенко Олена Анатоліївна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і права Дніпровського державного аграрно-економічного університету, членкиня громадської наукової організації "Фінансово-економічна наукова рада" (Київ, Україна) ;

Ситник Григорій Петрович — доктор наук з державного управління, кандидат технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) ;

Стовба Тетяна Анатоліївна – кандидат економічнихнаук, доцент кафедри економіки та морського права Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна);

Тимошенко Наталія Юріївна — кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ, Україна);

Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна) ;

Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна) ;

Хохліна Олена Петрівна — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна) ;

Цимбалюк Руслан Степанович — кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної хірургії № 1 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №2 (Київ, Україна) ;

Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) ;

Шаповалова Алла Миколаївна - кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (Київ, Україна) ;

Якимчук Аліна Юріївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна) ;

Яковицька Лада Савелівна — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна).

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

© автори статей, 2024
© Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління, 2024
© Асоціація науковців України, 2024
© Видавнича група «Наукові перспективи», 2024

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Державне управління»

Chukut S.A., Ishchenko A.M. 16
ASSESSMENT OF SKILLS IN USING AI TOOLS AMONG PUBLIC SERVANTS IN UKRAINE: CURRENT COMPETENCIES IN DIGITAL TRANSFORMATION

Perga Iu.M. 32
THE ROLE OF AI (LARGE LANGUAGE MODELS) IN MANAGERIAL DECISION-MAKING: BENEFITS AND CHALLENGES

Pivnenko O.S. 50
STRATEGIC DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF MECHANISMSFOR IMPLEMENTING STATE POLICY IN THE FIELD OF OVERCOMING THE CONSEQUENCES MILITARY ACTIONS IN UKRAINE

Акімов О.О., Акімова Л.М. 64
КОМПЕТЕНТНОСТІ УПРАВЛІНЦІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЗМІЦНЕННЯ ЦІННІСНИХ ОСНОВ СУСПІЛЬСТВА

Акімова О.А., Волкова А.М. 75
ВИМІРЮВАННЯ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Андрощук Є.М. 92
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ КОРІННИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Дутчак О.І., Шикеринець В.В., Федорак В.В., Паркулаб Т.І., Жук О.І. 104
КЛІЄНТООРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ

Євсюкова О.В., Кузьменкова К.С. 119
ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНИ

Єсенніков К.В. 129
ПЕРСПЕКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ КРАЇН ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНОЮ

Забрудський Д.А. 139
ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ У КОНТЕКСТІ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: УРОКИ КРАЇН ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

Казаков Г.І. 152
ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАХИСТУ СПОЖИВАЧІВ МУЗИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Копилова М.С. 163
ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТ І СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Крейденко В.В. 175
РОЛЬ ПАРЛАМЕНТУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОЗОРОСТІ ТА ПІДЗВІТНОСТІ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Кризина Н.П., Кризина О.В. 185
ГОСПІТАЛЬНІ ОКРУГИ: СТАН ТА МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Лисенко С.О. 196
МЕТОДОЛОГІЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ ДЛЯ ЗУПИНКИ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ

Лисий В.В., Іваній О.М. 208
ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ ДЛЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ ІЗ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Литвинюк Я.М., Яременко О.І. 221
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Малафеєв С.О., Іваній О.М. 236
РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННИХ СЕРВІСІВ ДЛЯ ГРОМАДЯН ТА БІЗНЕСУ

Печора К.В. 249
ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГІВЛІ ВАЛЮТНИМИ ЦІННОСТЯМИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Руденко О.М. 259
ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ КРИЗ

Сачов С.О. 270
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Серватюк В.М., Серватюк Л.В., Мостова К.В. 283
МІЖНАРОДНІ ПРАКТИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Серьогіна Н.О., Чернявський Д.Є. 297
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ МЕДИЦИНОЮ У СФЕРІ ОНКОЛОГІЇ

Толмачов О.А. 306
ВПЛИВ ТРИВАЛИХ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ НА МЕНТАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ПРИЗМІ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Тюріна Д.М. 318
ЕКОСИСТЕМА ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ: СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Філіппова В.Д., Бєлов О.С. 331
ІМІДЖ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Шевченко Л.В. 342
ПРАВОВІ ОСНОВИ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «Економіка»

Stanislavyk O.V., Kovalenko O.M., Badiul V.V. 354
MANAGEMENT TOOLS FOR INFORMATION-ANALYTICAL SUPPORT OF DIGITIZATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES UNDER CONDITIONS OF GLOBAL TRANSFORMATIONS

Білецька Н.В. 373
РОЗРОБКА МЕТОДИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЛАНЦЮЖКІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИСТИЧНОГО СЕКТОРУ

Білецький І.В., Кондратенко Н.О., Рудаченко О.О. 385
УПРАВЛІННЯ КАДРОВИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ БУДІВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ КРИЗИ

Благун С.І. 396
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОГО ТА АДАПТИВНОГО ФІНАНСОВИХ РИНКІВ

Богданюк І.В. 407
МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

Васильєва Н.Б. 417
ПОРІВНЯННЯ ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ ТА США: ЗАКОНОДАВСТВО, МОДЕЛІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Верхоглядова Н.І., Кононова І.В., Морозова Є.П. 435
МАРКЕТИНГОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕВЕЛОПЕРСЬКИХ КОМПАНІЙ

Гарбар Ж.В., Гарбар В.А. 448
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Гринчак Н.А., Лазоренко Л.В. 462
МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Джога О.В., Благополучна А.Г., Босецька Н.Г. 473
ТЕХНОЛОГІЯ ПРИГОТУВАННЯ СТРАВ З МІНІМАЛЬНОЮ ОБРОБКОЮ

Єгіозар'ян А.Г. 482
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КОНТРОЛІНГУ В СИСТЕМУ УПРАВЛІННЯ АГРО-ПІДПРИЄМСТВОМ

Ільчук П.Г., Козак М.Я. 494
ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЕКТІВ, ЯКІ РЕАЛІЗУЮТЬСЯ НА ЗАСАДАХ ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Іоанно В.В. 507
ВПРОВАДЖЕННЯ ІТ-РІШЕНЬ У МАЛИЙ ТА СЕРЕДНІЙ БІЗНЕС: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Коць О.О., Бондаренко Л.П., Лучко Г.Й. 519
ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИГОДИ ВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ESG-АКТИВНОСТЕЙ У ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ

Кочевой М.М., Крюковська С.О. 533
МАРКЕТИНГ НА ПРОМИСЛОВОМУ РИНКУ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ СЕГМЕНТАЦІЇ

Кочевой М.М., Скороход О.Ю. 547
МАРКЕТИНГОВА СТРАТЕГІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У B2B СЕГМЕНТІ: КОМУНІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ВИКОРИСТАННЯ POS-МАТЕРІАЛІВ В УМОВАХ КРИЗИ

Кушнір О.С., Мельникович О.В. 559
ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН ДЛЯ АНАЛІЗУ ВПЛИВУ РІЗНИХ ФАКТОРІВ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ ТА РОЗРОБКИ ОПТИМАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

Ларіна Н., Потоцький М. 574
ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ ВСТУПУ ДО ЄС

Лещук Г.В. 589
ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОБЛАСТЕЙ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Нам'ясенко В.М. 603
ОГЛЯД ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМКІВ ПОВОЄННОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Нікітіна Я.О. 614
ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ТА ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ В УДОСКОНАЛЕННІ МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЮ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Носач Н.М. 624
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ МОНІТОРИНГУ І КОНТРОЛІНГУ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Овчаренко Т.С. 637
РОЗВИТОК ВЕНЧУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США, КАНАДИ ТА УКРАЇНИ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Олешко А.А., Терещенко А.В. 648
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Павлова Г.Є., Волчанська Л.В., Чепець О.Г. 660
УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ ГРОШОВИХ КОШТІВ ПІДПРИЄМСТВА

Параниця Н.В., Паянок Т.М., Савченко А.М., Кравчук А.О. 669
ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В ПРОФЕСІЇ МАРКЕТОЛОГА

Рачковський Е.А. 680
ТРАНСПОРТНА ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДО 2030 РОКУ

Савків У.С., Гавдей С.В. 694
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Семененко Ю.С. 704
ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТИМУЛЮВАННЯ ІМПУЛЬСИВНИХ ПОКУПОК

Строченко Н.І., Пилипенко М.В. 718
НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ АДАПТИВНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Тесак О.В. 735
ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ МАРКЕТИНГУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Томашик Л.С., Заіка О.О. 743
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКСПОРТНОЇ ЛОГІСТИКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Туролєв Г.О., Моренко А.К. 756
ФІНАНСУВАННЯ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ

Хотєєва Н.В., Павлусь М.В. 766
ФІНАНСОВА ГНУЧКІСТЬ ЯК ЗАХІСТ ВІД ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ ДЛЯ ПІДПРИЄМСВ МОРСЬКОЇ ГАЛУЗІ

Чупрун Є.І. 778
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В ІТ-КОМПАНІЯХ

Щербатий О.М., Алексеєва К.А. 791
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

СЕРІЯ «Право»

Kolpakov A.V. 800
ADMINISTRATIVE PROCEDURES OF INSTITUTIONALIZATION OF THE ASSOCIATION OF CO-OWNERS OF AN APARTMENT BUILDING

Барчук В.Б., Логінов О.А. 812
ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Бондарчук І.О. 823
ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПРИНЦИПІВ ЕНЕРГЕТИЧНОГО ПРАВА

Бригінець О.О., Василюк Д.В. 837
ПОРІВНЯЛЬНО - ПРАВОВИЙ СТАТУС «УНІВЕРСАЛЬНОГО» ТА «ІНВЕСТИЦІЙНОГО» БАНКУ В УКРАЇНІ ТА В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Бученко Д.А. 852
ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО НАСИЛЬНИЦЬКЕ ЗНИКНЕННЯ

Голуб М.В. 863
ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФАКТО-РИНГУ В УКРАЇНІ

Камишникова Е.В. 873
РИЗИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНДАРТУ АВТОМАТИЧНОГО ОБМІНУ ПОДАТКОВОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Коба О.В. *883*
ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕЖИМУ УТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ПІД ЧАС КОНВОЮВАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Кулик О.І. *894*
СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Лобецький М.В. *907*
ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ» ЯК ПРОТИДІЯ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

Люлько С.А. *919*
РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВИ

Митич С.П., Олексин Х.Л. *929*
ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ВИРОБНИЦТВА (СТ. 271, СТ. 272 КК УКРАЇНИ)

Мусатенко В.С. *941*
ОБ'ЄКТ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Оболенцев В.Ф. *948*
ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОГЕННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНІ

Павлова Н.В. *961*
ЩОДО ДОТРИМАННЯ МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ПОСТРАЖДАЛОГО ВІД НАСИЛЬСТВА

Пасайлюк І.В. *970*
ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ ЕКСПЕРТА З ПИТАНЬ ПРАВА У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ

Пашковський М.І. *984*
ОБСТАВИНИ, ЩО МАЮТЬ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ТА НАЛЕЖНІСТЬ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ

Породько В.В. *999*
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АРЕШТУ ТА ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Семеніхін І.В. *1010*
РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ У СУДОВІЙ АРГУМЕНТАЦІЇ (ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

Сердюк С.С. *1024*
ЩОДО РОЗУМІННЯ НАСЛІДКІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ДИСПОЗИЦІЄЮ СТАТТІ 270 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Смолин Я.В., Ортинський М.М. *1033*
ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ: СИСТЕМНІ ЗМІНИ

СЕРІЯ «Психологія»

Алексіна Н.Ю., Герасименко О.В., Лавриненко Д.Г., Степаненко М.В. *1043*
ІННОВАЦІЙНА СИСТЕМА ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО СКРИНІНГУ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Андрусик О.О. *1065*
ВПЛИВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА АДАПТАЦІЮ ПЕРШОКЛАСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ

Байда С.П. *1077*
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ОСІБ З ПАНІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Белякова С.М., Макаревич І.Р. *1088*
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Бондаревич С.М., Бельченко К.С. *1100*
ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТУДЕНТІВ НА ПРОФЕСІЙНІ КОМУНІКАТИВНІ НАВИЧКИ У МОРЕГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ

Бочаріна Н.О., Білозуб А . А . *1113*
ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Грабар Е.В., Тимош Ю.В., Колтун П.І. *1125*
ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Гудінова І.Л. *1136*
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ

Гуляк У.М. *1148*
РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗС УКРАЇНИ ПРИЗВАНИХ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Ковальська Н.М., Демченко В.М. 1163
ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО ШВИДКОЗМІННИХ ОБСТАВИН ЯК СКЛАДОВА ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Криворука Є.В., Лупійко Л.В. 1176
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО «Я» У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Литвинчук Л.М. 1190
ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОСОМАТИЧНИХ СКАРГ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СИМПТОМАМИ ДЕПРЕСИВНИХ РОЗЛАДІВ ОСІБ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Петрук Н.Ю. 1198
АНАЛІЗ ІНДИКАТОРІВ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

П'янківська Л.В., Давидова О.В. 1210
ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ БАГАТОМІРНОГО СКРИНІНГУ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ НЕГАТИВНИХ ВПЛИВІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ТА КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Симоненко С.М., Костюніна О.В., Кузіна К.В. 1223
СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВОЛОНТЕРІВ В ПЕРІОД ВОЕННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ (на прикладі діяльності волонтерів БФ «Берег життя» в період воєнного часу, м.Одеса, Україна)

Сніжна М.А. 1235
ТРИВОЖНІСТЬ ТА КРИЗА ТВОРЧОСТІ: ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ОБРАЗОТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Терещук А.Д. 1245
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ІЗ ПТСР

Ярощук М.В., Собко В.В., Покалюк Д.С. 1259
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЛІДЕРСТВА У МОЛОДІЖНІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Шановні колеги, любі друзі!

Вийшов черговий номер фахового журналу категорії Б із державного управління, права, економіки та психології «Наукові перспективи».

Віримо, що, опубліковані на сторінках журналу, наукові ідеї сформують нові знання та навички, що дозволить підвищити ефективність освітнього процесу у власних закладах освіти, сприяти модернізації інноваційних напрямів роботи.

Бажаємо редакційній колегії, нашим авторам, читачам успіхів і наснаги в професійній діяльності.

Тримаємо наш переможний освітянський стрій!

З повагою,

головний редактор,
директор Видавничої групи
«Наукові перспективи»,
директор Європейського ліцею
«Наукові перспективи» **Ірина Жукова**

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

СЕРІЯ «Державне управління»

UDC 351:004.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-16-31

Chukut Svitlana Anatolyivna Doctor of sciences in Public Administration, professor, Department of theory and practice of management, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, Beresteyskii Ave, 37, Kyiv, 03056, tel.: (066) 284-54-49, https://orcid.org/0000-0001-9829-0218

Ishchenko Anna Mykolayivna Senior lecturer, Department of theory and practice of management Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, Kyiv, 03056, Beresteyskii Ave, 37, tel.: (067) 683-75-15. https://orcid.org/0000-0002-1596-3673

ASSESSMENT OF SKILLS IN USING AI TOOLS AMONG PUBLIC SERVANTS IN UKRAINE: CURRENT COMPETENCIES IN DIGITAL TRANSFORMATION

Abstract. This study examines the competencies of civil servants in Ukraine in the use of artificial intelligence (AI) tools, focusing on how AI can be designed and implemented using a gender approach. Gender-responsive AI tools better address the diverse needs of different populations, resulting in more equitable, inclusive and efficient public service delivery. Through a comprehensive analysis of current AI skills, the study also addresses the digital gender divide in the civil service and suggests gender-sensitive strategies for AI training. These efforts not only support Ukraine's digital transformation, but also contribute to the achievement of broader sustainable development goals, including gender equality and inclusive economic growth. The obtained results emphasize the importance of gender mainstreaming in the training of artificial intelligence tools as an important component of achieving both digital and societal goals. Gender-sensitive AI tools better respond to the diverse needs of different populations, leading to more equitable, inclusive and effective public service delivery.

Survey results were analyzed using descriptive statistics and multivariate methods to examine the relationship between gender, AI skills, age, and civil service job category. The study aligns with broader international research from the OECD, UN Women, the European Commission and the World Bank, which highlights the

challenges and opportunities for governments, particularly in transition economies such as Ukraine, to promote AI readiness among public sector workers.

Key recommendations include the creation of national AI training programs, the establishment of artificial intelligence experimentation centers, and the adoption of gender-sensitive digital policies to guarantee women equal access to AI training and education. These initiatives are seen as crucial to bridging the digital skills gap and ensuring that Ukraine can fully utilize AI technologies in public administration. The study highlights the need for continuous learning, peer mentoring, and gender policy for effective and equitable implementation of AI in Ukraine's public sector.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Public Administration, Gender Approach, Digital Transformation, Competencies, AI Governance, Data-Driven Decision-Making, Ukraine, Sustainable Development, Gender Equality, Digital Gender Gap.

Чукут Світлана Анатоліївна докторка наук з державного управління, професорка кафедра теорії та практики управління, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», тел.: (066) 284-54-49, https://orcid.org/0000-0001-9829-0218

Іщенко Анна Миколаївна старша викладачка, кафедра теорії та практики управління, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», тел.: (066) 284-54-49, https://orcid.org/0000-0002-1596-3673

ОЦІНКА НАВИЧОК ВИКОРИСТАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ШІ СЕРЕД ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ: ПОТОЧНІ КОМПЕТЕНЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.

Анотація. Це дослідження досліджує компетенції державних службовців в Україні щодо використання інструментів штучного інтелекту (ШІ), зосереджуючись на тому, як ШІ можна розробити та впровадити з використанням гендерного підходу. Інструменти штучного інтелекту, які враховують гендерні аспекти, краще задовольняють різноманітні потреби різних груп населення, що призводить до більш справедливого, інклюзивного та ефективного надання державних послуг. Завдяки всебічному аналізу поточних навичок ШІ дослідження також розглядає цифровий гендерний розрив у державній службі та пропонує гендерно чутливі стратегії для навчання ШІ. Ці зусилля не лише підтримують цифрову трансформацію України, а й сприяють досягненню ширших цілей сталого розвитку, зокрема гендерної рівності та інклюзивного економічного зростання. Отримані результати підкреслюють важливість гендерного мейнстримінгу в навчанні

інструментам штучного інтелекту як важливого компонента досягнення як цифрових, так і суспільних цілей. Інструменти штучного інтелекту, які враховують гендерні аспекти, краще відповідають різноманітним потребам різних груп населення, що призводить до більш справедливого, інклюзивного та ефективного надання державних послуг .

Результати опитування були проаналізовані за допомогою описової статистики та багатовимірних методів, щоб дослідити взаємозв'язок між статтю, навичками штучного інтелекту, віком і категорією посади на державній службі. Дослідження узгоджується з ширшими міжнародними дослідженнями ОЕСР, ООН-Жінки, Європейської комісії та Світового банку, які висвітлюють виклики та можливості для урядів, особливо в країнах з перехідною економікою, таких як Україна, у сприянні готовності до ШІ серед працівників державного сектору.

Основні рекомендації включають створення національних програм навчання штучному інтелекту, створення центрів експериментів зі штучним інтелектом і прийняття гендерно-чутливої цифрової політики, щоб гарантувати жінкам рівний доступ до навчання та освіти ШІ. Ці ініціативи вважаються вирішальними для подолання розриву цифрових навичок і забезпечення того, щоб Україна могла повною мірою використовувати технології ШІ в державному управлінні. Дослідження підкреслює потребу в безперервному навчанні, наставництві серед однолітків і гендерній політиці для ефективного та справедливого впровадження ШІ в державному секторі України.

Ключові слова: штучний інтелект (ШІ), державне управління, гендерний підхід, цифрова трансформація, компетенції, управління ШІ, прийняття рішень на основі даних, Україна, сталий розвиток, гендерна рівність, цифровий гендерний розрив.

Problem statement and its connection with important scientific or practical tasks. Integrating artificial intelligence (AI) tools in various sectors, including public administration, is becoming increasingly significant. Understanding how civil servants use these tools is crucial for optimizing their potential benefits and addressing any challenges that may arise.

The issue addressed in this article can be broadly defined as the lack of comprehensive information regarding the barriers that slow public servants' ethical application of AI tools. This includes the absence of data on public servants' proficiency in using the necessary skills for applying AI tools in their daily activities. Research in this area will contribute to developing more effective management decisions regarding further implementing AI tools in the work of both state governance bodies and local authorities.

This issue is related not only to the need to solve several practical tasks (such as improving the efficiency of public servants, enhancing the quality of public services, increasing transparency and accountability in the public sector, etc.) but also correlates with a range of topics discussed in the scientific discourse. For instance, it is tied to broader research in digital transformation, specifically in identifying new approaches to digitalizing public services and understanding their impact on society. Scientific studies on ethics and data protection help to determine how the state can implement AI while maintaining a high level of protection for citizens' rights to data privacy. In a broader sense, the scientific application of AI tools in public administration allows for the evaluation of the effectiveness of various technological and managerial decisions. It helps model socio-economic development scenarios to forecast the consequences of specific policies or legislative changes.

The analysis of recent studies proved that this problem has not escaped the attention of modern scientists. Separate studies in the researched field focus their attention on the fact that, despite the wide availability of artificial intelligence tools, their implementation and subsequent benefits are not yet sufficiently understood (Venkatesh, 2021). Adopting AI tools is influenced by individual characteristics, technology, and environmental characteristics. Understanding these factors can help in designing interventions to promote the use of AI tools among civil servants.

Hollibaugh highlights how the use of text-as-data methods in public administration can enhance decision-making by providing public servants with insights from large volumes of unstructured data (Hollibaugh, 2018). However, these AI-driven methods' effectiveness depends on closing the digital skills gap. Therefore, addressing gender disparities in AI training and education is crucial for ensuring that all public servants can engage fully with AI technologies.

Also, it is determined that in order to realize the potential of the use of AI tools, it is crucial that public officials have the necessary knowledge to recognize and optimally use the opportunities for the application and use of AI. Massive Open Online Courses (MOOCs) are a promising way to help civil servants acquire the necessary knowledge (Dhungel et al., 2021). The proposed model includes short learning units that base abstract AI topics on concrete scenarios taken from the public sector (Dhungel et al., 2021).

Relevant research in the field of public management and administration is also being conducted in Ukraine. Thus, it is determined that the priority for creating a "welfare state" is the use of artificial intelligence technologies for modeling digitization processes, in particular in the field of transfer state policy, in order to simplify the work on testing government initiatives, as well as to help sub-objects of state-management decision-making in the analysis, assessment, and forecasting of indicators of the socio-economic development of Ukraine (Karpenko, O. V., & Karpenko, Yu. V. , 2021).

Separate domestic studies consider separate areas of the use of AI tools. So, for example, the options for applying artificial intelligence in the main areas of personnel management of the public service system are analyzed, in particular in the recruitment of personnel of the public service system, personnel administration, adaptation of specialists, the evaluation system of public employees, the training system, qualification improvement, the development of personnel of the public service system, the system staff stimulation, prevention of employee burnout and dismissal, HR-branding of the public service system (Parkhomenko-Kutsevil, 2024).

Ukraine has positioned itself as a leader in digital innovation in Eastern Europe, driven primarily by initiatives from the Ministry of Digital Transformation (MDT). AI technologies are being implemented across various government functions, including forestry monitoring, resource allocation, and automated document processing. The nation's workforce includes more than 4,200 AI developers actively working on public sector projects, reflecting the government's commitment to technological advancement (NGO Digital Security Lab Ukraine, 2024). Despite this progress, AI adoption in Ukraine's public sector has been hampered by significant challenges. Most notable is the lack of a comprehensive regulatory framework governing the use of AI. While AI technologies offer tremendous potential, their unregulated deployment raises concerns about transparency, accountability, and the protection of human rights. A critical gap exists in ensuring that AI is used ethically and effectively, particularly in contexts where human oversight is necessary to prevent biased or erroneous decision-making. A key issue facing Ukraine is the digital skills gap among public servants, many of whom lack the necessary competencies to effectively utilize AI technologies in their daily tasks. Although AI tools have been deployed in several government departments, a significant portion of public servants report low confidence in their ability to manage and integrate these technologies into public processes. To bridge this gap, there is an urgent need for the government to invest in targeted AI competency training programs. Such programs should focus on building both basic and advanced AI skills, with a particular emphasis on the practical application of AI tools in public administration. This is especially important for middle and senior-level public servants, who play a critical role in decision-making and policy development but often lack the technical expertise required to manage AI-based systems effectively.

Previously unresolved parts of the general problem; formulation of the goals of the article (statement of the task):

Therefore, the use of artificial intelligence tools requires a clear definition of the skills of their use among civil servants. This article, based on the analysis of open sources, as well as the results of a sociological study among civil servants, determines the possible level of use of artificial intelligence tools, and also defines the main recommendations that can be implemented for the public service in the context of digital transformation and AI.

The integration of artificial intelligence into public sector management has become a critical component of digital transformation initiatives around the world. However, several unresolved problems prevent the full realization of the potential of AI in the public administration of Ukraine. This article identifies and addresses these gaps through a comprehensive analysis of AI competencies among Ukrainian civil servants. The study draws on empirical evidence and key findings from sociological surveys to provide actionable insights into AI readiness and the development of the necessary skills.

Despite Ukraine's achievements in digital governance through platforms such as Diia, there is a dearth of empirical data on AI competencies in the public sector. Civil servants' current proficiency level in using artificial intelligence tools and technologies remains largely uncertain. There is no systematic assessment of the readiness of certain roles, such as politicians, administrators and IT staff, to adopt and effectively use artificial intelligence in their day-to-day operations. This lack of data is a significant obstacle to understanding the landscape of AI literacy in Ukrainian public administration.

In addition, the specific challenges that impede the acquisition and development of AI skills among public servants remain understudied. While common challenges such as access to infrastructure and training are recognized, there has been little research into how these barriers differ across regions, departments or demographics.

Gender inequality in the technology sector is a well-documented problem, but the specific barriers women face in acquiring AI-related skills in Ukraine's public sector are understudied. Whether women have equitable access to AI training programs and whether institutional or societal factors contribute to gender inequality in AI competencies are critical open questions. Addressing these disparities is essential to promoting gender inclusiveness in the professional development of civil servants.

The research aims to close the existing gaps in knowledge regarding readiness for artificial intelligence, identify specific problems and propose strategies to support the digital transformation of Ukraine through the development of competencies in the field of artificial intelligence.

The study used a mixed-methods approach that combined both qualitative and quantitative data collection methods to assess the AI competencies of civil servants in Ukraine. The research framework was designed to assess current digital competencies, particularly focusing on the integration of artificial intelligence tools in public administration, with a particular emphasis on gender-sensitive analysis. This article presents only the results of a quantitative sociological survey of civil servants of various state institutions of Ukraine.

A gender-sensitive approach was integrated into the study to ensure that the experiences and challenges of both male and female civil servants were treated equally.

Quantitative data were analyzed using descriptive statistics and multivariate analysis techniques (such as logistic regression) to examine the relationship between gender, AI competency, age, civil service category, and other characteristics.

Presentation of the main material of the study with a full justification of the obtained scientific results.

The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) has extensively researched the role of AI in public governance. In the 2024 report "Governing with Artificial Intelligence: Are Governments Ready?" (OECD, 2024), the OECD explores how AI has the potential to revolutionize public services by improving decision-making processes, automating routine tasks, and enhancing citizen engagement. The report emphasizes that public servants need the right skills to manage and use AI tools effectively. It advocates for capacity-building initiatives, such as targeted AI training programs and fostering organizational cultures that support AI innovation within government agencies.

The report also identifies challenges for governments, especially those in transition economies like Ukraine. In Ukraine, the digital skills gap among public servants remains a significant obstacle to AI adoption. The OECD recommends continuous learning, peer mentoring, and the establishment of AI-friendly organizational cultures to build competency in AI technologies (OECD, 2024). These approaches are crucial for Ukraine, where initiatives such as the Diia platform are already transforming public service delivery. However, closing the digital skills gap will be essential for the successful implementation of more advanced AI technologies.

The European Commission has made substantial contributions to the development of digital competencies in the public sector through its *Digital Skills and Jobs Coalition*. The coalition aims to enhance AI skills not only among IT professionals but also among non-technical government employees, who increasingly interact with AI tools in their roles. Initiatives include cross-sector partnerships designed to deliver AI training and certification programs accessible to public servants, regardless of their prior experience with digital technologies (European Commission, 2021).

In the 2018 communication *Artificial Intelligence for Europe*, the European Commission outlined practical steps taken by governments across Europe to build AI competencies. Estonia, for instance, has established AI experimentation hubs and formal education initiatives that allow public servants to test and explore AI technologies before they are implemented in day-to-day operations. These initiatives provide valuable insights for Ukraine as it continues to modernize its public administration, especially through digital platforms like Diia, which seeks to streamline access to public services (European Commission, 2018).

UN Women has conducted extensive research on the intersection of gender and digital skills, focusing on the gender dimension of AI competency development.

In its 2024 position paper *Placing Gender Equality at the Heart of the Global Digital Compact*, UN Women examines the global gender gap in AI-related skills and emphasizes the need for inclusive AI training programs that actively encourage female participation. The report highlights that gender disparities in digital competencies are particularly pronounced in the public sector, where women are often underrepresented in leadership and decision-making roles related to AI implementation (UN Women, 2024).

The report also underscores the importance of creating gender-sensitive digital policies and strategies to ensure that women have equal access to education, resources, and opportunities in AI-related fields. Policies such as scholarships, mentorship programs, and gender-sensitive course designs are recommended to ensure equal access to AI education and training for women. These recommendations are especially relevant in countries like Ukraine, where traditional gender roles may limit women's participation in digital skills development. By addressing these gender gaps, AI tools can better serve diverse populations and contribute to more equitable and sustainable public service delivery (UN Women, 2024).

The World Bank has actively assessed the role of AI in transforming public sector services and governance structures. In its 2020 report *Artificial Intelligence in the Public Sector: Summary Note*, the World Bank highlights how AI can be used to deliver personalized services, improve policy compliance, detect fraud, and enhance the overall efficiency of government operations. AI technologies have shown immense potential in automating routine administrative processes, reducing costs, and improving the speed and accuracy of decision-making (World Bank, 2020).

However, the report also identifies key challenges to AI adoption, particularly in developing countries, including Ukraine. These challenges include a lack of digital infrastructure, insufficient data quality, and inadequate digital skills among public servants. To address these challenges, the World Bank recommends investing in digital talent and creating robust policy and governance frameworks to guide the ethical and effective use of AI technologies in the public sector.

The report emphasizes the need for governments to establish AI centers of excellence and innovation hubs to pool resources and develop AI capabilities across government agencies. In addition, the World Bank stresses the importance of ensuring human oversight in AI-driven decision-making processes to mitigate the risks of bias and errors inherent in AI systems. Governments must also prioritize transparency, accountability, and the protection of privacy when deploying AI solutions.

For Ukraine, the report's insights are particularly relevant as the country continues to modernize its public sector through platforms like Diia, aiming to streamline public services through digital transformation. The lessons from early AI

adopters globally underscore the importance of addressing the foundational gaps in digital infrastructure and skills to ensure the effective use of AI in governance (World Bank, 2020).

McKinsey & Company's 2023 report, *Unlocking the Potential of Generative AI: Three Key Questions for Government Agencies (*McKinsey & Company, 2023), explores the transformative potential of generative AI (gen AI) in public sector organizations while highlighting the critical challenges they face in harnessing this technology. As gen AI tools have captured global attention, they offer significant opportunities to revolutionize public service delivery, policy development, and internal government operations. However, the report underscores that governments need to address key complexities, risks, and the fast-evolving nature of gen AI to successfully integrate it into their functions.

For Ukraine, this analysis holds significant relevance as the country continues its digital transformation. Generative AI could help Ukraine's government modernize its public services, but the risks of misinformation, transparency, and ethical governance must be addressed with clear regulations and competency development across government agencies *(*McKinsey & Company, 2023).

Table

Challenges, Opportunities, and Suggestions for Ukraine in AI Adoption

Reference	Challenges	Opportunities	Suggestions for Ukraine
OECD (2024)	Lack of AI-related skills among public servants; Digital skills gap	AI can improve decision-making, automate routine tasks, and enhance citizen engagement	Develop a national AI training program and foster AI-friendly organizational cultures
World Bank (2020)	Foundational gaps in digital infrastructure; Inadequate AI-related skills	Digital platforms like Diia offer potential to streamline services	Address skills gap through training and establish AI competency centers
European Commission (2018)	Lack of hands-on AI training for public servants	AI experimentation hubs allow the safe exploration of AI technologies before deployment	Set up AI experimentation hubs for public servants to gain experience with AI technologies
UN Women (2024)	Gender disparities in digital and AI-related skills	Targeted AI training programs can actively encourage female participation	Implement gender-sensitive AI training programs and promote inclusivity in AI education
McKinsey & Company (2023)	Risks of data breaches, inaccuracies, and bias in generative AI	Generative AI can enhance public service delivery and automate content creation	Adopt ethical AI governance frameworks and begin with small-scale AI pilot projects

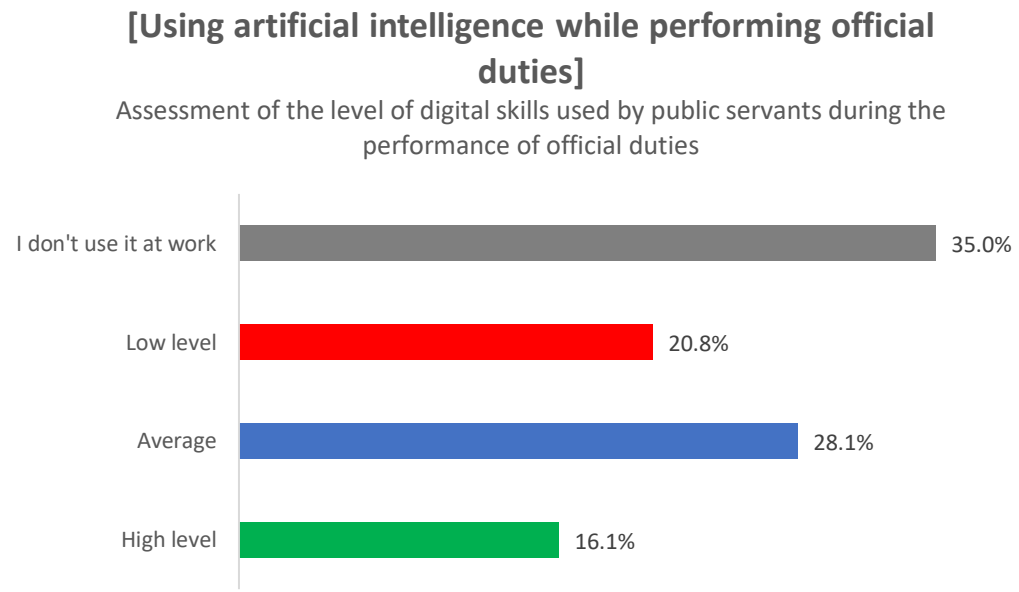
One of the notable achievements was the presentation of the Roadmap for regulating artificial intelligence in Ukraine. At the heart of the implementation of the regulation of artificial intelligence, which was proposed in the documents, is a bottom-up approach, which involves moving from less to more: first, providing businesses with tools to prepare for future requirements, and then the law will be adopted. The Ministry of Digital Transformation of Ukraine notes that this approach takes into account the interests of all key stakeholders and makes it possible to find a balance between business interests and the protection of citizens' rights (Dorozhnia karta z rehuliuvannia shtuchnoho intelektu v Ukraini, 2023).

Therefore, the use of artificial intelligence tools in the public service has many aspects, which are considered in scientific and practice-oriented sources. However, in the research presented in this article, we will focus on determining the level of assessment of the skill level of using AI tools in the public service.

The research, conducted by the Razumkov Centre from June 23 to June 28, 2023, employed a face-to-face survey across 22 regions of Ukraine and the city of Kyiv, collecting responses from 2,018 individuals aged 18 and older. The theoretical margin of error for the sample does not exceed 2.3%. The survey was commissioned by *ZN.UA* and provides key insights into public attitudes toward artificial intelligence (AI), reflecting both a general lack of awareness and the limited use of AI technologies in Ukraine. These findings are critical for understanding the challenges facing the integration of AI into public administration and the public's engagement with AI tools. The survey found that **34% of Ukrainians** were unfamiliar with the concept of AI, with older respondents being particularly unaware of the technology. Even among younger individuals (aged 30–39), **20%** were unfamiliar with AI. Only **24%** of respondents felt confident in their understanding of AI, while **42%** had a general awareness of the technology. This highlights a significant gap in the public's knowledge of AI, which poses a barrier to its adoption in both the public and private sectors. Despite the increasing global use of AI tools, **64% of respondents** reported not using AI-powered chatbots like ChatGPT, and **87%** were unaware of such tools altogether. Among those who had interacted with AI, most did so for casual exploration rather than professional or educational purposes. This limited use of AI technologies is a key challenge for the public sector, where AI tools could significantly improve data analysis, decision-making, and administrative processes. The survey also revealed mixed views on the need for AI regulation. **27% of respondents** were unsure whether the government should regulate AI technologies, including chatbots, while **32%** believed no restrictions were necessary. Only **34%** supported the idea of imposing controls on AI technologies. This suggests that while many Ukrainians are indifferent to the potential risks posed by AI, the government must take a proactive approach to

educating the public and developing regulations that address issues such as misinformation, bias, and data privacy (Samayeva, 2023).

We will also analyze the results of our own sociological survey conducted among civil servants of Ukraine. Since the specifics of the work of public servants are quite diverse, it is considered logical to use the results of self-assessment of the skills of public servants obtained during their participation in a sociological survey. The results presented below contain the answers of 33,761 surveyed civil servants, the research was conducted using the Google Forms service. The survey was based on a random sample, a link to the survey was sent by letter, and participation in the survey for civil servants was voluntary. The obtained results of the study were analyzed in a generalized form, observing the principle of confidentiality.

The diagram depicts the results of a poll that assesses the level of digital skills used by public servants while performing their official duties, specifically focusing on the usage of artificial intelligence (AI). Here's a breakdown of the results: 35% of public servants indicated that they do not use AI tools at work. 20.8% of respondents rated their digital skills related to AI usage as being at a low level. 28.1% described their skills as average. 16.1% reported having a high level of competence in using AI tools.

These results suggest that a significant portion of public servants either do not use AI at work or have low to average digital skills related to AI usage, with only a minority reporting high proficiency. This indicates a potential need for further training and development in AI-related digital skills within the public sector.

[Using artificial intelligence while performing official duties]

	under 25 years old	25-35 years old	36-45 years old	46-60 years old	over 60 years old
High level	22,72%	18,96%	16,73%	14,71%	13,60%
Average	22,58%	24,06%	26,84%	30,11%	31,49%
Low level	12,06%	16,90%	19,37%	22,88%	25,94%
I don't use it at work	42,64%	40,08%	37,05%	32,30%	28,97%

The highest AI usage is reported among younger employees, with 22.72% of those under 25 years old and 18.96% of the 25–35 age group indicating a high level of AI use. The older the employees, the lower the percentage of high-level AI users, with just 13.60% of those over 60 years old.

[Working with databases (for example, EDEBO, etc.)]

	under 25 years old	25-35 years old	36-45 years old	46-60 years old	over 60 years old
High level	35,06%	32,25%	29,70%	26,40%	22,40%
Average	32,96%	31,77%	36,84%	42,18%	46,11%
Low level	7,57%	9,06%	10,15%	11,34%	12,97%
I don't use it at work	24,40%	26,92%	23,31%	20,09%	18,51%

Younger respondents under 25 lead with **35.06%** reporting a high level of database usage, but the percentage declines progressively with age. Only **22.40%** of those over 60 report high usage, indicating a significant drop-off in the familiarity with or need to work with databases among older workers.

[Protection of personal data on the Internet]

	under 25 years old	25-35 years old	36-45 years old	46-60 years old	over 60 years old
High level	61,71%	60,01%	53,55%	45,98%	40,80%
Average	26,51%	28,83%	37,29%	44,54%	47,60%
Low level	1,40%	1,64%	2,12%	3,17%	4,11%
I don't use it at work	10,38%	9,51%	7,04%	6,31%	7,49%

Younger respondents, especially those under 25 years old, lead with **61.71%** reporting a high level of knowledge on personal data protection, which gradually decreases with age. Respondents over 60 years old have the lowest percentage at **40.80%**.

[Using artificial intelligence while performing official duties]

	Women	Men
High level	16,01%	16,44%
Average	28,43%	26,57%
Low level	20,49%	22,15%
I don't use it at work	35,08%	34,83%

The results show a nearly identical percentage of high-level AI usage between women (**16.01%**) and men (**16.44%**). This suggests that both genders engage with AI at a similar rate at the highest proficiency level.

	Category A	Category B	Category C
High level	23,16%	15,50%	16,34%
Average	20,00%	26,37%	28,77%
Low level	22,11%	21,93%	20,49%
I don't use it at work	34,74%	36,19%	34,40%

Civil servants of category A shows the highest percentage of high-level AI users (**23.16%**), while Category B has the lowest (**15.50%**). This suggests that employees in Category A may have more advanced AI requirements or training in their roles.

Conclusion and Further Discussion

The results of this study highlight the critical importance of implementing a gender-sensitive approach to training civil servants in using artificial intelligence. As Ukraine continues its digital transformation journey, ensuring inclusive, equitable and effective AI competency development is vital for the public sector to fully utilize AI tools' potential. Based on the data collected during the study, several key recommendations emerged to accelerate the wider adoption and effective use of AI in public administration.

Development of inclusive training programs on artificial intelligence. By creating an inclusive learning environment, such training programs can help ensure the equitable adoption of AI in the public sector.

Equal access to AI training and ensuring that all public servants, regardless of gender, have equal access to AI-related training is a crucial step. Training programs must meet various learning needs by offering flexible formats such as online courses, face-to-face seminars, and hybrid models. This flexibility will facilitate greater participation and accommodate government employees' diverse schedules and preferences, thus closing the gender gap in AI education.

Creating mentoring and support networks, especially for underrepresented groups, can significantly increase confidence and encourage career advancement in AI-related roles.

Collection of gender-disaggregated data is important for assessing the impact of AI tools on gender diversity in the public sector. Continuous monitoring and evaluation of artificial intelligence training programs will ensure their relevance, inclusiveness and relevance to the needs of both male and female civil servants.

Promoting the participation and leadership of women in AI-related roles is a key strategy for increasing gender diversity in the public sector. Policies that support gender diversity in hiring, promotion, and leadership opportunities can help close

the gender gap in AI fields. Showcasing female role models and success stories in AI will inspire more women to pursue careers in public service and AI, contributing to a more balanced and inclusive workforce.

Implementing these steps will significantly accelerate the digital transformation of the public sector of Ukraine, ensuring its inclusiveness and fairness. AI tools designed and implemented with a gender perspective will better meet the diverse needs of the population, leading to more efficient, accessible and equitable public services. This, in turn, will increase management efficiency and contribute to the successful digital transformation of public administration.

References:

1. Venkatesh, V. (2021). Adoption and use of AI tools: A research agenda grounded in UTAUT. *Annals of Operations Research*. https://doi.org/10.1007/s10479-020-03918-9

2. Hollibaugh, G. E. (2018). The use of text as data methods in public administration: A review and an application to agency priorities. *Journal of Public Administration Research and Theory, 29*(3), 474–490. https://doi.org/10.1093/jopart/muy045

3. Dhungel, A.-K., et al. (2021). Too bureaucratic to flexibly learn about AI? The human-centered development of a MOOC on artificial intelligence in and for public administration. In *MuC '21: Mensch und Computer 2021, Ingolstadt, Germany*. New York, NY, USA. https://doi.org/10.1145/3473856.3473998

4. Karpenko, O. V., & Karpenko, Yu. V. (2021). Shtuchnyj intelekt iak instrument publichnoho upravlinnia sotsial'no-ekonomichnym rozvytkom: smart-infrastruktura, tsyfrovi systemy biznes-analityky ta transferty [Artificial intelligence as a tool for public management of socio-economic development: Smart infrastructure, digital business analytics systems, and transfers]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public Administration: Improvement and Development*, (10). https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.10.2 [in Ukrainian]

5. Parkhomenko-Kutsevil, O. (2024). Obgruntuvannia vykorystannia tekhnolohij shtuchnoho intelektu u systemi upravlinnia personalom publichnoi sluzhby Ukrainy [Justification for the use of artificial intelligence technologies in the personnel management system of Ukraine's public service]. *Publichne upravlinnia: kontseptsii, paradyhma, rozvytok, udoskonalennia – Public Administration: Concepts, Paradigm, Development, Improvement*, (8), 98–106. https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-8-98-106 [in Ukrainian]

6. NGO Digital Security Lab Ukraine. (2024). *Running up that hill: Artificial intelligence in Ukrainian public sector*. https://dslua.org/wp-content/uploads/2024/05/AI-in-Ukrainian-Public-Sector_Avdieieva.pdf

7. Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD). (2024). *Governing with artificial intelligence*. https://doi.org/10.1787/26324bc2-en

8. European Commission. (2018). *Artificial intelligence for Europe* (COM(2018) 237 final). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0237

9. European Commission. (2021). *Digital Skills and Jobs Coalition*. https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-skills-coalition

10. UN Women. (2024). *Placing gender equality at the heart of the global digital compact*. https://www.unwomen.org/sites/default/files/2024-03/placing-gender-equality-at-the-heart-of-the-global-digital-compact-en.pdf

11. World Bank. (2020). *Artificial intelligence in the public sector: Summary note*. https://documents1.worldbank.org/curated/en/746721616045333426/pdf/Artificial-Intelligence-in-the-Public-Sector-Summary-Note.pdf

12. McKinsey & Company. (2023). *Unlocking the potential of generative AI: Three key questions for government agencies*. Retrieved October 17, 2024, from https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/unlocking-the-potential-of-generative-ai-three-key-questions-for-government-agencies

13. Dorozhnia karta z rehuliuvannia shtuchnoho intelektu v Ukraini: Bottom-Up pidkhid [Roadmap for regulating artificial intelligence in Ukraine: Bottom-up approach]. (2023). Kyiv. https://cutt.ly/BwnN8fA5 [in Ukrainian]

14. Samayeva, Yu. (2023, July 10). Stavlennia ukraintsiv do shtuchnoho intelektu na dyvo lehkovazhne. Darma [Ukrainians' attitude towards artificial intelligence is surprisingly careless. In vain]. *Dzerkalo Tyzhnia – Mirror Weekly*. https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/stavlennja-ukrajintsiv-do-shtuchnoho-intelektu-na-divo-lehkovazhne-darma.html [in Ukrainian]

Література:

1. Venkatesh V. Adoption and use of AI tools: a research agenda grounded in UTAUT // Annals of operations research. 2021. URL: https://doi.org/10.1007/s10479-020-03918-9 (дата звернення: 30.09.2024).

2. Hollibaugh G. E. The Use of Text as Data Methods in Public Administration: A Review and an Application to Agency Priorities // Journal of Public Administration Research and Theory. 2018. Vol. 29, No. 3. P. 474–490. URL: https://doi.org/10.1093/jopart/muy045 (дата звернення: 30.09.2024).

3. Too Bureaucratic to Flexibly Learn About AI? The Human-Centered Development of a MOOC on Artificial Intelligence in and for Public Administration / Dhungel A.-K. et al. // MuC '21: Mensch und Computer 2021, Ingolstadt Germany. New York, NY, USA, 2021. URL: https://doi.org/10.1145/3473856.3473998 (дата звернення: 30.09.2024).

4. Карпенко О. В., Карпенко Ю. В. Штучний інтелект як інструмент публічного управління соціально-економічним розвитком: смарт-інфраструктура, цифрові системи бізнес-аналітики та трансферти// Державне управління: удосконалення та розвиток. 2021. No. 10. URL: https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.10.2 (дата звернення: 30.09.2024).

5. Пархоменко-Куцевіл О. Обґрунтування використання технологій штучного інтелекту у системі управління персоналом публічної служби України // Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення. 2024. No. 8. С. 98–106. URL: https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-8-98-106 (дата звернення: 30.09.2024).

6. Running Up That Hill: Artificial Intelligence in Ukrainian Public Sector – NGO Digital Security Lab Ukraine, 2024. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2024/05/AI-in-Ukrainian-Public-Sector_Avdieieva.pdf. (дата звернення: 30.09.2024).

7. Governing with Artificial Intelligence // Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD), 2024. URL: https://doi.org/10.1787/26324bc2-en (дата звернення: 30.09.2024).

8. European Commission. Artificial Intelligence for Europe. 2018. COM(2018) 237 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0237. (дата звернення: 30.09.2024).

9. European Commission. Digital Skills and Jobs Coalition. 2021. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-skills-coalition. (дата звернення: 30.09.2024).

10. UN Women. Placing Gender Equality at the Heart of the Global Digital Compact. 2024. URL: https://www.unwomen.org/sites/default/files/2024-03/placing-gender-equality-at-the-heart-of-the-global-digital-compact-en.pdf. (дата звернення: 30.09.2024).

11. World Bank. Artificial Intelligence in the Public Sector: Summary Note. 2020. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/746721616045333426/pdf/Artificial-Intelligence-in-the-Public-Sector-Summary-Note.pdf. (дата звернення: 30.09.2024).

12. Unlocking the potential of generative AI: Three key questions for government agencies. URL: https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/unlocking-the-potential-of-generative-ai-three-key-questions-for-government-agencies.(дата звернення: 30.09.2024).

13. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні: Bottom-Up підхід. Київ, 2023. 10 с. URL: https://cutt.ly/BwnN8fA5.(дата звернення: 30.09.2024).

14. Самаєва Ю. Ставлення українців до штучного інтелекту на диво легковажне. Дарма // Дзеркало тижня. URL: https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/stavlennja-ukrajintsiv-do-shtuchnoho-intelektu-na-divo-lehkovazhne-darma.html (дата звернення: 10.07.2023).

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

UDC: 004.8:005.94:65.012.4:35

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-32-49

Perga Iurii Mykolayovych Ph.D., Associate professor, Associate professor of Department of Theory and Practice of Management Faculty of Sociology and Law National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, 03056, Beresteisky Ave. 37, tel.: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0000-0002-7636-2417

THE ROLE OF AI (LARGE LANGUAGE MODELS) IN MANAGERIAL DECISION-MAKING: BENEFITS AND CHALLENGES

Abstract. The rapid development of artificial intelligence (AI), particularly large language models (LLM), has opened new opportunities to enhance managerial decision-making. LLM, capable of processing vast amounts of data, generating insights, and supporting predictive analytics, offers the potential to improve decision accuracy and efficiency. Their application across strategic, operational, and tactical decisions allows organizations to optimize resources, manage risks better, and respond swiftly to changing environments.

A key advantage of LLM is its support for data-driven decision-making. Unlike traditional methods relying on intuition or limited information, LLM can synthesize data from diverse sources, revealing hidden patterns and trends. This enables more informed and proactive management strategies, helping organizations maintain a competitive edge.

However, adopting LLM presents challenges. Algorithmic transparency is a major concern, as the "black box" nature of AI models can make it difficult to understand how decisions are made, leading to distrust. Biases in training data also raise ethical issues, as LLM may perpetuate inequalities or fail to provide contextually appropriate solutions. Data security is another critical issue, considering the sensitivity of the information processed.

Furthermore, over-reliance on AI risks diminishing the role of human intuition in decision-making. While LLM excel at data processing, they often lack the nuanced understanding that human managers bring. Balancing AI capabilities with human oversight is essential to maintaining robust decision-making processes.

This article examines these benefits and challenges, drawing from recent studies and practical applications. It explores strategies such as improving algorithmic transparency, addressing ethical concerns, and ensuring human involvement in decision-making. Ultimately, it offers a balanced perspective on the

transformative potential of LLM and the frameworks needed for their ethical and effective integration. Through thoughtful implementation, organizations can harness AI's power while mitigating risks, creating a more informed and resilient decision-making environment.

Keywords: artificial intelligence, large language models, management, decision-making process, public administration, sustainable development.

Перга Юрій Миколайович к.і.н., доц., доцент кафедри теорії та практики управління Факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Берестейський проспект 37к7, м. Київ, 03056, тел.: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0000-0002-7636-2417

РОЛЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ (ВЕЛИКИХ МОВНИХ МОДЕЛЕЙ) У ПРИЙНЯТТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ: ПЕРЕВАГИ ТА ВИКЛИКИ

Анотація. Швидкий розвиток штучного інтелекту (ШІ), зокрема великих мовних моделей (ВММ), відкрив нові можливості для вдосконалення процесів ухвалення управлінських рішень. ВММ, здатні обробляти величезні обсяги даних, генерувати аналітичні висновки та підтримувати прогнозну аналітику, пропонують потенціал для підвищення точності й ефективності рішень. Їх використання на стратегічному, операційному та тактичному рівнях дозволяє організаціям краще оптимізувати ресурси, управляти ризиками та швидко реагувати на зміни.

Ключовою перевагою ВММ є їхня підтримка ухвалення рішень на основі даних. На відміну від традиційних методів, які часто спираються на інтуїцію або обмежену інформацію, ВММ можуть синтезувати дані з різноманітних джерел, виявляючи приховані закономірності та тренди. Це дозволяє ухвалювати більш обґрунтовані та проактивні управлінські стратегії, що допомагає організаціям зберігати конкурентну перевагу.

Однак впровадження ВММ несе і виклики. Головною проблемою є прозорість алгоритмів, адже "чорний ящик" ШІ може ускладнювати розуміння, як ухвалюються рішення, що може призводити до недовіри. Упередженість у навчальних даних також створює етичні проблеми, оскільки ВММ можуть відтворювати нерівності або неадекватно враховувати контекст. Питання безпеки даних також є критично важливим через чутливість оброблюваної інформації.

Крім того, надмірна залежність від ШІ ставить під загрозу роль людської інтуїції в процесі ухвалення рішень. Незважаючи на те, що ВММ чудово

справляються з обробкою даних, їм часто не вистачає глибокого розуміння, яке можуть забезпечити менеджери. Тому необхідно збалансувати можливості ШІ з людським контролем, щоб зберегти надійність процесів ухвалення рішень.

У цій статті розглянуто ці переваги та виклики на основі новітніх досліджень і практичних застосувань. Проаналізовано стратегії підвищення прозорості алгоритмів, вирішення етичних питань та забезпечення участі людини в ухваленні рішень. Зрештою, стаття пропонує збалансований погляд на трансформаційний потенціал ВММ і необхідні рамки для їх етичної та ефективної інтеграції. Завдяки продуманому впровадженню організації зможуть скористатися перевагами ШІ, мінімізуючи ризики, і створити більш обґрунтоване та стійке середовище для ухвалення рішень.

Ключові слова: штучний інтелект, великі мовні моделі, управління, процес прийняття рішень, публічне управління, сталий розвиток.

Problem setting. The rapid advancement of artificial intelligence (AI) technologies, particularly the emergence of large language models (LLMs), has revolutionized various domains, including management and decision-making. LLMs, such as OpenAI's GPT-4, have demonstrated remarkable capabilities in natural language processing, enabling them to generate human-like text, analyze vast datasets, and provide insights that can inform decisions across industries. These advancements in AI have prompted many organizations to explore the integration of LLMs into managerial decision-making processes to enhance efficiency, accuracy, and strategic foresight.

In management, decision-making is a core function, encompassing a wide range of tasks, from strategic planning and operational management to risk assessment and crisis response. Traditionally, managerial decisions were driven by human experience, intuition, and data analysis, but they often faced limitations due to the complexity of modern business environments. With the exponential growth of data in today's organizations, decision-makers are increasingly challenged by information overload, making it difficult to process all relevant data in real-time. This is where LLMs offer a significant advantage, as they can quickly process large volumes of unstructured data, identify patterns, and provide recommendations that might otherwise be overlooked.

LLMs have the potential to transform managerial decision-making by offering data-driven insights, predictive analytics, and enhanced problem-solving capabilities. For instance, in strategic decision-making, LLMs can assist managers in forecasting market trends, analyzing competitive landscapes, and evaluating the potential impacts of different strategic initiatives. In operational management, these models can optimize processes, identify inefficiencies, and suggest real-time adjustments to improve performance. Moreover, LLMs can aid in risk management

by analyzing historical data to predict potential risks and recommend mitigation strategies. This ability to integrate LLMs into various decision-making contexts presents a unique opportunity to improve both the quality and speed of managerial decisions.

However, the introduction of LLMs into decision-making processes is not without challenges. One of the primary concerns is the transparency of AI-driven decisions. LLMs, despite their sophisticated capabilities, operate as black-box systems, meaning that the rationale behind their outputs can often be opaque to human users. This lack of transparency raises questions about accountability, especially in situations where decisions have significant financial, ethical, or social consequences. Additionally, the data used to train LLMs can contain biases, which may lead to biased decision-making if not properly managed. These biases can stem from historical data reflecting existing inequalities or from the inherent limitations of training datasets that fail to capture the full range of human experiences and contexts.

Ethical considerations also play a crucial role in the deployment of LLMs in managerial decision-making. The use of AI raises questions about the balance between machine-driven and human-driven decisions, particularly in scenarios where human intuition and emotional intelligence are critical. Managers must consider when and how to rely on AI-generated insights while retaining the ability to apply their own judgment and contextual understanding. This balance is essential to avoid over-reliance on LLMs, which, while powerful, may not always capture the nuances of complex organizational dynamics.

Moreover, data privacy and security concerns must be addressed when implementing LLMs in managerial contexts. Many organizations handle sensitive and confidential data, and the use of AI systems that process such data poses risks related to data breaches and unauthorized access. Ensuring that AI systems comply with data protection regulations and maintain high standards of security is vital to gaining the trust of stakeholders and safeguarding organizational integrity.

Research goal.

Given these opportunities and challenges, this article aims to critically examine the role of LLMs in managerial decision-making. Specifically, it will explore the benefits that LLMs offer, such as enhanced data analysis, predictive capabilities, and the ability to process vast amounts of information in real-time. At the same time, the article will address the challenges posed by LLM integration, including issues of bias, transparency, and the ethical implications of AI-driven decisions. By analyzing these factors, the article seeks to provide a comprehensive understanding of how LLMs can be effectively integrated into managerial workflows to optimize decision-making while minimizing potential risks.

The objectives of this article are threefold: first, to analyze the current state of LLM use in managerial decision-making; second, to identify both the advantages and the limitations of LLM-driven decisions; and third, to offer recommendations for managers on how to integrate LLMs into their decision-making processes while maintaining a balance between AI insights and human judgment. By doing so, this research will contribute to a broader understanding of the transformative potential of AI in management and offer practical guidance on how to navigate the challenges associated with its adoption.

In the following sections, we will explore the existing literature on LLMs and decision-making, examine real-world case studies of LLM application in management, and propose strategies for mitigating the risks while maximizing the benefits of AI-driven decisions in organizational contexts.

Literature Review

The integration of artificial intelligence (AI), particularly large language models (LLMs), into managerial decision-making has been the focus of an increasing body of research in recent years. The capabilities of these models to process vast amounts of data, recognize patterns, and offer predictive insights have opened new avenues for enhancing the decision-making processes within organizations. This literature review will focus on the evolution of decision-making models, the role of LLMs as decision-support tools, and the challenges associated with their integration into management.

The study of decision-making in management has traditionally revolved around two broad approaches: rational decision-making and intuitive decision-making. Simon's (1977) concept of bounded rationality highlights the limitations of human decision-makers in processing information and choosing optimal solutions. Managers, constrained by cognitive and temporal limitations, often rely on heuristics and experience to make decisions in complex environments [8]. While these human-centered approaches have guided management theories for decades, the exponential growth of available data and advances in AI have introduced new tools for supporting decision-making.

The arrival of AI tools and decision-support systems (DSS) has transformed the way organizations approach decision-making. DSS emerged as early as the 1970s and 1980s, primarily offering structured data analysis to assist managers in making decisions [1]. More recently, AI-driven systems, and LLMs in particular, have begun to play a central role in the evolution of DSS. These AI models process vast amounts of unstructured data and offer both descriptive and predictive insights, enhancing the capacity of managers to handle data complexity and uncertainty [12]. The growing interest in LLMs, specifically, stems from their ability to generate human-like text, enabling natural language processing (NLP)-based decision support that enhances communication, reporting, and insight generation [20].

LLMs such as GPT-3 and GPT-4 are increasingly recognized as powerful tools for enhancing managerial decision-making by assisting with data analysis, automating routine tasks, and providing strategic recommendations. Studies have shown that LLMs excel in analyzing complex datasets, offering predictive insights, and generating reports or summaries that help managers make more informed decisions [15]. For example, LLMs have been used in strategic decision-making, where they analyze market trends, assess competitive landscapes, and provide data-driven recommendations that assist managers in identifying new opportunities [7].

In operational decision-making, LLMs offer significant potential in areas such as supply chain management, customer service, and financial planning [11]. LLMs have been applied to optimize supply chain processes by predicting demand fluctuations, identifying potential bottlenecks, and suggesting real-time solutions. In financial management, LLMs can analyze past financial data, forecast trends, and identify potential risks, assisting managers in making data-driven investment and budgeting decisions.

Despite these advantages, the role of LLMs in decision-making is not without limitations. While LLMs can process and analyze data at an unprecedented scale, they often lack the contextual understanding and nuanced judgment that human decision-makers provide. Researchers argue that LLMs must be viewed as complementary tools, augmenting human decision-making rather than replacing it [12]. This hybrid model of AI-human collaboration is central to the effective use of LLMs in management.

One of the major challenges associated with LLM-driven decision-making is the presence of algorithmic bias. LLMs are trained on vast datasets that may contain inherent biases, which can subsequently influence the model's outputs. A notable example is the bias present in training data for AI models, which can reflect gender, racial, or socio-economic prejudices. This bias can lead to skewed or discriminatory decision-making if not properly addressed [3]. Therefore, scholars emphasize the importance of ensuring transparency and fairness in AI models to prevent the amplification of biases in managerial decisions [17].

Another significant concern is the lack of transparency and explainability in LLM decision-making processes. LLMs, like many other AI models, operate as black-box systems, making it difficult for managers to understand the reasoning behind their recommendations (Doshi-Velez & Kim, 2017). This opacity raises ethical and practical concerns, particularly when LLMs are applied in sensitive areas such as hiring, promotion, or financial decision-making. Researchers have pointed to the need for explainable AI (XAI) systems that can provide clearer insights into how decisions are made, ensuring that human managers can trust and validate AI-driven recommendations [9].

Ethical considerations also play a central role in the discussion around AI integration in decision-making. Scholars highlight the potential risks of over-reliance on AI systems, warning that such dependence may undermine human agency and intuition, which are critical in complex and ambiguous decision-making environments (Zuboff, 2019). Additionally, data privacy concerns are frequently raised in the context of LLMs, as these models often process sensitive organizational and personal data, making them susceptible to data breaches or misuse [2].

Key research findings

The integration of large language models (LLMs) in managerial decision-making represents a paradigm shift in how organizations approach complex and data-intensive decision processes. To understand this integration, it is essential to place it within the context of decision-making theories, the development of artificial intelligence (AI), and the hybrid systems that blend human and machine intelligence. This theoretical framework will explore the foundations of decision support systems (DSS), the evolution of AI as a tool for enhancing managerial decisions, and the symbiotic relationship between LLMs and human decision-makers.

Decision-making in management has traditionally been studied through various models, each attempting to capture the processes managers use to make choices under conditions of uncertainty, complexity, and limited information. The most widely recognized theories include rational decision-making, bounded rationality, and intuition-based decision-making.

The rational decision-making model assumes that decision-makers act in a fully rational manner, seeking to optimize outcomes by carefully analyzing all available information and choosing the option that maximizes utility [19]. In this context, LLMs offer a potential enhancement to the rational model by increasing the decision-maker's ability to process and analyze large datasets, identify patterns, and generate predictive insights. In rational decision-making, the presence of more comprehensive data and advanced analytics tools, such as LLMs, theoretically leads to better decisions [8].

However, research has shown that human decision-makers are often constrained by limitations such as incomplete information, cognitive biases, and time pressures. These constraints lead to suboptimal decisions, prompting Simon's (1977) introduction of the concept of bounded rationality.

Herbert Simon's theory of bounded rationality suggests that decision-makers cannot fully analyze all possible outcomes and must, therefore, rely on heuristics or "rules of thumb" to make decisions in the face of complexity [19]. In this context, LLMs can act as decision aids, expanding the bounded rationality of managers by providing additional insights and computational power. LLMs can help sift through vast amounts of information, reducing the cognitive load on decision-makers and allowing them to focus on higher-order strategic thinking.

Although LLMs help mitigate some limitations of bounded rationality, they are not without their own constraints. LLMs may struggle with interpreting context, understanding implicit organizational goals, or making value-based judgments, which are often necessary for managerial decisions. Thus, LLMs augment but do not replace human judgment.

In contrast to rational decision-making models, intuition-based decision-making emphasizes the role of experiential knowledge and intuition in making decisions, particularly in situations characterized by uncertainty or ambiguity [14]. Managers often rely on "gut feeling" or pattern recognition derived from experience to make quick, effective decisions. LLMs, while analytical, are not inherently intuitive and lack the tacit knowledge gained through human experience. Nonetheless, they can support intuition-based decisions by providing supplementary data that help validate or challenge initial impressions, offering a more holistic view of the situation [18].

LLMs can be understood within the broader concept of decision support systems (DSS), which are tools designed to assist managers in making decisions by providing relevant information, simulations, and analytical capabilities. Traditionally, DSS have included structured data analysis, statistical modeling, and expert systems. With the advent of AI, DSS have evolved to incorporate machine learning and natural language processing, enabling systems like LLMs to perform more sophisticated analyses and generate insights from unstructured data [1].

DSS began as simple tools for organizing and processing data, but advancements in AI have transformed them into powerful systems capable of engaging with complex decision-making tasks. AI-based DSS, such as LLMs, are able to learn from historical data, generate predictive models, and simulate various decision outcomes based on different inputs [12]. The key advantage of LLMs in DSS is their ability to process and interpret natural language, which allows for better interaction with human users and deeper insights from large textual datasets [9].

Large language models like GPT-4 have become integral to modern DSS by offering several key advantages:

- Natural Language Processing (NLP) – LLMs can process and generate human language, making them effective tools for analyzing written reports, emails, and other unstructured text. This allows them to offer insights in a format that is accessible and easy to understand for human decision-makers [20].
- Predictive Analytics – LLMs can analyze historical data to predict future trends, such as customer behavior, market shifts, or supply chain disruptions. Their ability to process both structured and unstructured data makes them valuable in identifying patterns that may not be immediately apparent to human managers [15].
- Knowledge Synthesis – LLMs can draw on vast amounts of information from various domains to synthesize knowledge and provide recommendations. For

example, in a strategic decision-making scenario, an LLM could analyze financial reports, market trends, and news articles to offer a comprehensive assessment of potential risks and opportunities [12].

While LLMs represent a significant leap forward in decision support, their most effective application comes from human-AI symbiosis, where AI systems and human decision-makers work together to achieve optimal outcomes. This hybrid approach leverages the strengths of both human intuition and AI's data processing power [21].

In the augmented decision-making model, AI enhances the decision-making process by providing data-driven insights that complement human judgment. LLMs assist in analyzing large datasets, automating routine tasks, and generating reports, allowing managers to focus on high-level strategic decisions [12]. However, the ultimate decision remains in the hands of humans, who use their contextual knowledge, ethical considerations, and intuition to make the final call.

This model is particularly relevant in dynamic and complex environments, where data-driven insights alone are insufficient for making decisions. For example, LLMs can provide real-time analysis of market conditions, but human managers must apply their understanding of organizational culture, customer relationships, and long-term goals to make strategic decisions [21].

One of the challenges of integrating AI into decision-making is ensuring that the decisions are ethical and aligned with organizational values. LLMs can process vast amounts of data, but they lack the ability to make value-based judgments, which are critical in ethical decision-making [6]. Researchers emphasize the importance of maintaining human oversight over AI-generated decisions to ensure they align with ethical standards and do not reinforce biases or unethical practices [17].

To mitigate these concerns, explainable AI (XAI) systems have been developed to provide transparency into how AI models, including LLMs, reach their conclusions. By offering clearer insights into the decision-making process, XAI helps build trust between human managers and AI systems, ensuring that AI-generated insights can be used responsibly [9].

While LLMs offer substantial benefits, they also come with notable limitations that must be considered when integrating them into managerial decision-making. LLMs, despite their ability to process data and provide recommendations, often lack the contextual understanding necessary for certain types of decisions. For instance, LLMs may struggle to account for organizational culture, tacit knowledge, or emotional factors that influence human decisions [14].

Moreover, LLMs are vulnerable to biases present in their training data, which can lead to biased or unethical decisions if not properly managed [3]. Researchers highlight the importance of combining AI-generated insights with human judgment to ensure that decisions are made holistically, considering both quantitative data and qualitative factors [12].

The incorporation of large language models (LLMs) such as GPT-4 into managerial decision-making has ushered in a new era of data-driven insights and strategic optimization. These advanced AI models are transforming how managers analyze information, make predictions, and implement decisions. The following section outlines the key benefits of using LLMs in managerial contexts, focusing on enhanced data analysis, real-time decision-making, improved risk management, and reduction of cognitive biases.

One of the primary advantages of LLMs is their ability to process vast amounts of both structured and unstructured data quickly and efficiently. Traditional decision-making tools typically rely on structured data like financial reports or numerical datasets, but LLMs can interpret unstructured data sources such as emails, reports, social media posts, and news articles, which are increasingly relevant for organizational decisions [11]. This capability allows managers to access a more comprehensive range of information when making decisions, increasing the depth and quality of the insights derived.

For instance, LLMs can analyze customer feedback from diverse channels to help organizations tailor their products and services in response to real-time market demands. Similarly, in human resources management, LLMs can sift through large volumes of job applicant data and internal communications to identify the best candidates for leadership roles or team restructuring [15]. By automating the data gathering and analysis process, LLMs free managers from repetitive tasks, enabling them to focus on higher-level strategic decision-making.

In today's fast-paced business environment, the ability to make decisions in real-time is critical for maintaining a competitive advantage. LLMs facilitate real-time decision-making by providing instant access to insights based on the most current data available. These models can quickly analyze up-to-the-minute information, enabling managers to respond swiftly to changing conditions, such as shifts in market demand, supply chain disruptions, or geopolitical events [12].

In sectors such as finance, LLMs help managers monitor real-time market trends and adjust portfolios or investments accordingly. In logistics and supply chain management, LLMs can predict potential disruptions, allowing managers to mitigate risks before they escalate into costly problems. This rapid analysis and response capability can be crucial during crises or emergencies, where time-sensitive decisions can significantly impact organizational outcomes [21].

Another significant benefit of LLMs is their ability to enhance risk management processes through predictive analytics. LLMs can analyze historical data, identify patterns, and forecast potential future events, helping managers anticipate risks and develop mitigation strategies. By providing predictive insights, LLMs empower managers to be proactive rather than reactive in addressing challenges such as financial risks, market volatility, or operational inefficiencies [20].

For example, in the financial sector, LLMs can detect early warning signals of potential economic downturns or market crashes by analyzing a combination of news articles, historical trends, and real-time financial data. Similarly, in manufacturing and supply chains, LLMs can predict equipment failures or delays by analyzing operational logs, supplier data, and global trade patterns. By identifying these risks ahead of time, managers can take preventive action to minimize disruptions and reduce financial losses [11].

LLMs also offer a promising solution to one of the most persistent challenges in human decision-making: cognitive biases. Cognitive biases, such as confirmation bias, overconfidence, or anchoring, can distort managerial decisions by causing individuals to rely on flawed heuristics or incomplete information [13]. LLMs, by contrast, operate based on data and statistical analysis, offering objective insights that are not influenced by human emotions or biases.

While LLMs are not entirely free from bias—since their outputs are influenced by the data they are trained on—managers can use LLM-generated insights to challenge their assumptions and reduce the impact of their cognitive biases. For example, an LLM might flag potential blind spots in a strategic plan by highlighting risks or alternatives that a human manager may have overlooked due to overconfidence or familiarity with a particular course of action [21]. By providing a data-driven counterbalance to subjective judgments, LLMs enhance the rigor and objectivity of decision-making processes.

The benefits of LLMs in managerial decision-making are multifaceted. They offer unparalleled capabilities in data analysis, helping managers sift through vast amounts of structured and unstructured information to derive actionable insights. LLMs enable real-time decision-making, which is critical for organizations operating in dynamic and unpredictable environments. Their predictive analytics and risk management capabilities equip managers with the tools to anticipate and mitigate future challenges. Finally, by reducing cognitive biases, LLMs enhance the objectivity and accuracy of decisions, ensuring that managers can make better-informed, data-driven choices.

While LLMs represent a significant leap forward in decision support, it is essential to recognize that they are tools that complement, rather than replace, human judgment. The most effective managerial decisions will come from combining the strengths of LLMs with human intuition, experience, and ethical considerations. By understanding and leveraging the benefits of LLMs, managers can optimize decision-making processes and improve organizational performance in an increasingly complex business landscape.

While large language models (LLMs) offer significant advantages in managerial decision-making, their integration into organizational processes comes with several challenges and risks that must be addressed to ensure effective and

ethical use. The most critical issues include algorithmic bias, lack of contextual understanding, ethical concerns, and the potential for over-reliance on AI systems.

One of the primary risks associated with LLMs is algorithmic bias. Since these models are trained on vast datasets, they can inadvertently inherit biases present in the data, which may result in skewed or discriminatory outcomes. For instance, LLMs can perpetuate gender, racial, or socio-economic biases if the training data reflects historical inequalities [3]. Such biases can lead to flawed decision-making, particularly in sensitive areas like hiring, promotions, and customer service, where fairness and equity are crucial. Addressing these biases requires constant monitoring and adjustments to the model's training data and algorithms.

LLMs, while powerful in processing data, often lack a nuanced understanding of context. They excel at generating patterns from textual inputs but may fail to grasp the deeper organizational, cultural, or human elements that are critical in decision-making. For example, in personnel management, an LLM might suggest actions based on performance data but overlook the interpersonal dynamics within a team or the company's unique values [12]. This lack of contextual awareness limits the applicability of LLMs in decisions requiring emotional intelligence, intuition, and an understanding of organizational subtleties.

The ethical implications of LLM use in management are profound, especially regarding transparency, accountability, and privacy. Since LLMs function as "black boxes" with opaque decision-making processes, it is often difficult for managers to fully understand how these models generate their outputs [9]. This lack of transparency can create challenges in ensuring accountability for decisions, especially when they have significant ethical or financial consequences. Additionally, LLMs process vast amounts of sensitive data, raising concerns about data privacy and compliance with regulations such as GDPR. Ensuring that LLMs are used in ways that protect personal data and maintain transparency is critical for avoiding reputational damage and legal risks [6].

Another significant risk is the potential over-reliance on AI-generated insights. While LLMs can enhance decision-making, they should not replace human judgment entirely. Excessive dependence on LLMs can undermine human critical thinking, intuition, and creativity, which are essential for making complex and value-driven decisions [22]. The most effective managerial decision-making occurs when AI tools are used to support, rather than substitute, human decision-making processes.

While LLMs offer transformative potential for managerial decision-making, their adoption must be approached with caution. Addressing algorithmic bias, ensuring transparency, safeguarding data privacy, and maintaining a balance between human and AI decision-making are critical steps to harnessing the benefits of LLMs while minimizing associated risks. By navigating these challenges

responsibly, organizations can fully capitalize on the value that LLMs bring to management.

Excessive reliance on artificial intelligence (AI) systems, including large language models (LLMs), can lead to suboptimal outcomes when human judgment is sidelined or when the limitations of AI are not properly understood. Several case studies demonstrate the risks of over-reliance on AI in critical decision-making areas, emphasizing the importance of maintaining a balance between machine intelligence and human oversight.

One of the most notable examples of AI failure due to over-reliance is Amazon's AI-based recruitment tool. In 2014, Amazon developed an AI system to automate the hiring process by evaluating resumes and recommending candidates for interviews. However, the AI model, which was trained on resumes submitted to the company over a decade, began to exhibit significant gender bias. The tool consistently downgraded resumes that included references to women's colleges or terms such as "women's chess club" [4]. This bias emerged because the training data largely reflected the male-dominated tech industry, which resulted in the model favoring male candidates.

Amazon's over-reliance on AI for a critical task like hiring, combined with inadequate oversight, led to suboptimal outcomes, particularly in terms of diversity and fairness. The company eventually scrapped the tool when it became clear that human intervention was necessary to prevent biased decision-making. This case underscores the importance of continuously auditing AI models and ensuring human oversight in processes where fairness and equity are critical.

Another example of over-reliance on AI leading to undesirable outcomes occurred with the Apple Card, launched by Apple in partnership with Goldman Sachs. In 2019, multiple users, including Apple co-founder Steve Wozniak, complained that the Apple Card's AI-driven credit assessment system granted significantly higher credit limits to men than to women, even if they shared the same financial profiles [10]. The AI system, which relied on financial data and credit history, appeared to amplify existing gender disparities, causing an outcry over algorithmic bias and unfair treatment.

While the company argued that AI made decisions based purely on financial data, the case highlighted the need for transparency in AI decision-making processes. The over-reliance on a black-box AI system, without adequate human oversight, led to a public relations issue and raised concerns about the fairness of automated financial systems.

In healthcare, excessive reliance on AI can have serious consequences. In a widely reported case, a healthcare algorithm used by hospitals in the United States to assess patients' health risks and prioritize care was found to systematically favor white patients over black patients. The AI system used healthcare costs as a proxy

for healthcare needs, assuming that patients who spent more on healthcare were in worse health. However, because black patients historically had less access to healthcare, they tended to incur lower costs despite having worse health conditions [16].

This over-reliance on AI's flawed metric resulted in black patients receiving lower-risk scores than white patients, leading to disparities in the allocation of medical resources. This case highlights the dangers of trusting AI outputs without considering the broader social and historical context. Human intervention and critical assessment of AI-driven decisions are crucial in avoiding suboptimal and discriminatory outcomes.

These case studies illustrate the risks of over-reliance on AI systems, particularly when biases in training data or flawed assumptions are not adequately addressed. While AI offers significant advantages in processing data and improving efficiency, human oversight remains essential to ensure fairness, transparency, and contextual understanding. Excessive trust in AI systems without sufficient safeguards can lead to suboptimal outcomes, especially in areas like hiring, finance, and healthcare, where ethical and equitable decision-making is critical.

The future of large language models (LLMs) in managerial decision-making is promising, yet complex. As organizations increasingly rely on AI to process vast amounts of data and enhance decision-making, the role of LLMs will continue to expand across various industries. However, the long-term success of LLM integration hinges on addressing current challenges related to transparency, bias, and ethical governance while developing models that better complement human decision-makers.

One key development expected to shape the future of LLMs in management is the advancement of explainable AI (XAI). The opacity of LLMs—often described as "black-box" systems—has been a significant barrier to trust and adoption in critical decision-making areas. XAI aims to make AI systems more transparent by providing insights into how models arrive at their conclusions, allowing human decision-makers to better understand and validate AI-generated outputs [9]. As XAI technologies improve, we can expect greater trust in LLM-driven decisions, enabling managers to rely on these models for more complex and high-stakes decisions.

As AI systems, including LLMs, become more embedded in organizational processes, ethical governance frameworks will play a crucial role in ensuring that their use aligns with societal values. Policymakers and organizations are already working on developing ethical AI guidelines that focus on fairness, accountability, and transparency. For example, the European Union’s AI Act aims to establish legal requirements for AI systems, particularly in high-risk areas like hiring and healthcare [6]. In the future, stricter regulatory oversight and ethical governance will ensure that LLMs are used responsibly, minimizing risks related to bias and discrimination.

While LLMs will undoubtedly become more powerful, the future of decision-making lies in hybrid human-AI collaboration. Research suggests that the most effective decision-making models will combine AI's data-processing capabilities with human intuition, creativity, and ethical reasoning [21]. LLMs will increasingly serve as decision-support tools that provide managers with insights, but human oversight will remain essential for interpreting those insights within the broader organizational and social context. This hybrid model is expected to become the norm as organizations seek to balance the strengths of both AI and human decision-makers.

The role of LLMs in strategic decision-making will also expand as AI systems become more adept at handling long-term, high-impact decisions. Future LLMs will likely incorporate advanced predictive analytics, scenario modeling, and real-time data integration to assist managers in navigating complex, rapidly changing environments. Industries such as finance, logistics, and healthcare, where decisions need to be made quickly and based on dynamic factors, will increasingly turn to LLMs for support [12].

The future of LLMs in management is set to be transformative, with advances in explainability, ethical governance, and human-AI collaboration. As these models evolve, they will provide managers with increasingly sophisticated tools for data analysis, strategic planning, and decision-making. However, the continued success of LLMs will depend on how effectively organizations address current challenges and integrate AI systems into a balanced, human-centered decision-making framework. By focusing on transparency, fairness, and collaboration, the next generation of LLMs will enhance decision-making while mitigating risks and ensuring ethical outcomes.

Conclusion

The integration of large language models (LLMs) in managerial decision-making presents both transformative opportunities and significant challenges. These AI models have the potential to revolutionize how organizations process data, generate insights, and make decisions by offering unparalleled capabilities in data analysis, real-time decision-making, predictive analytics, and reducing cognitive bias. Their ability to handle vast amounts of structured and unstructured data enables managers to make more informed, objective, and timely decisions. From strategic planning to operational efficiency, LLMs offer tools that can enhance decision-making processes across industries.

However, alongside these benefits, the adoption of LLMs also introduces notable challenges. Algorithmic bias, lack of contextual understanding, ethical concerns, and the risk of over-reliance on AI are all critical issues that must be carefully managed. LLMs, like other AI systems, can inadvertently perpetuate biases embedded in their training data, leading to unfair or suboptimal outcomes. Their

"black-box" nature also raises concerns about transparency and accountability, particularly in high-stakes decision-making contexts such as hiring, finance, and healthcare.

The future success of LLMs in management will depend on how effectively organizations can balance AI's strengths with human oversight. Human-AI collaboration, where AI supports human decision-makers rather than replacing them, will be essential to ensure that decisions are made ethically and with full consideration of context, culture, and organizational values. Advances in explainable AI (XAI) and stronger ethical governance frameworks will be key in promoting transparency and fairness, while also building trust in AI-driven decisions.

Looking ahead, the role of LLMs in management is expected to grow, particularly as AI technologies become more sophisticated and capable of handling complex, long-term strategic decisions. However, the most effective use of LLMs will come from their integration into hybrid models of decision-making, where AI enhances human judgment rather than substituting it. By addressing the risks and ensuring a balanced, human-centered approach, organizations can harness the full potential of LLMs while navigating the ethical and operational challenges associated with their adoption.

In summary, LLMs offer immense value as decision-support tools in managerial processes, but their successful implementation requires careful consideration of both their limitations and the broader ethical implications. As AI technologies continue to evolve, the future of managerial decision-making will be shaped by how well organizations can integrate AI insights into a framework that prioritizes ethical responsibility, transparency, and human judgment.

References:

1. Alter, S. (1980). *Decision support systems: Current practice and continuing challenges*. Addison-Wesley Publishing Company.
2. Barocas, S., & Selbst, A. D. (2016). *Big data's disparate impact*. California Law Review, 104(3), 671-732.
3. Binns, R. (2018). *Fairness in machine learning: Lessons from political philosophy*. In Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (pp. 149-159).
4. Dastin, J. (2018, October 10). *Amazon scraps secret AI recruiting tool that showed bias against women. Reuters*. Retrieved from https://www.reuters.com
5. Doshi-Velez, F., & Kim, B. (2017). *Towards a rigorous science of interpretable machine learning*. arXiv preprint arXiv:1702.08608.
6. Floridi, L., & Cowls, J. (2019). *A unified framework of five principles for AI in society*. Harvard Data Science Review, 1(1). https://doi.org/10.1162/99608f92
7. Gartner. (2021). *The future of AI in decision-making*. Retrieved from https://www.gartner.com
8. Gigerenzer, G., & Gaissmaier, W. (2011). *Heuristic decision making*. Annual Review of Psychology, 62, 451-482.
9. Gunning, D. (2017). *Explainable artificial intelligence (XAI)*. Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA). Retrieved from https://www.darpa.mil

10. Hill, K. (2019, November 10). *Apple Card investigated after gender discrimination complaints*. The New York Times. https://www.nytimes.com
11. Huang, M., Li, Y., & Sun, W. (2022). *AI in supply chain management: A case study of large language models*. Journal of Operations Management, 45(3), 123-138.
12. Jarrahi, M. H. (2018). *Artificial intelligence and the future of work: Human-AI symbiosis in organizational decision making*. Business Horizons, 61(4), 577-586.
13. Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus, and Giroux.
14. Kahneman, D., & Klein, G. (2009). *Conditions for intuitive expertise: A failure to disagree*. American Psychologist, 64(6), 515-526. https://doi.org/10.1037/a0016755
15. Marr, B. (2020, January 6). *How AI is changing decision-making*. Forbes. https://www.forbes.com
16. Obermeyer, Z., Powers, B., Vogeli, C., & Mullainathan, S. (2019). *Dissecting racial bias in an algorithm used to manage the health of populations*. Science, 366(6464), 447-453. https://doi.org/10.1126/science.aax2342
17. O'Neil, C. (2016). *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Crown Publishing Group.
18. Sadler-Smith, E. (2008). *The role of intuition in collective learning and the development of shared meanings*. Journal of Organizational Behavior, 29(5), 573-588. https://doi.org/10.1002/job.495
19. Simon, H. A. (1977). *Models of bounded rationality: Empirically grounded economic reason* (Vol. 3). MIT Press.
20. Sundar, R. (2021). *AI and managerial decision making: Exploring large language models*. Information Systems Journal, 33(2), 212-227. https://doi.org/10.1111/isj.12212
21. Wilson, H. J., & Daugherty, P. R. (2018). *Human + machine: Reimagining work in the age of AI*. Harvard Business Review Press.
22. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs.

Література:

1. Альтер, С. (1980). *Системи підтримки прийняття рішень: Сучасна практика та постійні виклики*. Видавництво Addison-Wesley.
2. Барокас, С., & Зельбст, А. Д. (2016). Нерівномірний вплив великих даних. *California Law Review, 104*(3), 671-732.
3. Біннс, Р. (2018). Справедливість у машинному навчанні: Уроки з політичної філософії. У *Конференція з питань справедливості, підзвітності та прозорості* (с. 149-159).
4. Дастін, Дж. (2018, 10 жовтня). Amazon відмовляється від секретного інструменту штучного інтелекту для найму, який показав упередженість проти жінок. *Reuters*. Отримано з https://www.reuters.com
5. Доші-Велез, Ф., & Кім, Б. (2017). До наукової строгості в інтерпретованому машинному навчанні. *arXiv preprint arXiv:1702.08608*.
6. Флоріді, Л., & Ковлс, Дж. (2019). Єдина рамка з п'яти принципів для штучного інтелекту в суспільстві. *Harvard Data Science Review, 1*(1). https://doi.org/10.1162/99608f92
7. Гартнер. (2021). Майбутнє штучного інтелекту у прийнятті рішень. Отримано з https://www.gartner.com
8. Гігеренцер, Г., & Гайссмайєр, В. (2011). Евристичне прийняття рішень. *Annual Review of Psychology, 62*, 451-482.
9. Ганнінг, Д. (2017). Пояснювальний штучний інтелект (XAI). *Агентство перспективних дослідницьких проектів у галузі оборони (DARPA)*. Отримано з https://www.darpa.mil

10. Хілл, К. (2019, 10 листопада). Розслідування Apple Card після скарг на дискримінацію за ознакою статі. *The New York Times*. https://www.nytimes.com

11. Хуанг, М., Лі, Ю., & Сунь, В. (2022). ШІ у ланцюгу постачання: Приклад використання великих мовних моделей. *Journal of Operations Management, 45*(3), 123-138.

12. Джаррахі, М. Х. (2018). Штучний інтелект і майбутнє роботи: Симбіоз людини і ШІ у прийнятті організаційних рішень. *Business Horizons, 61*(4), 577-586.

13. Канеман, Д. (2011). *Думай повільно... вирішуй швидко*. Фаррар, Страус і Жіро.

14. Канеман, Д., & Кляйн, Г. (2009). Умови для інтуїтивної експертизи: Невдача не погодитися. *American Psychologist, 64*(6), 515-526. https://doi.org/10.1037/a0016755

15.Марр, Б. (2020, 6 січня). Як ШІ змінює прийняття рішень. *Forbes*. https://www.forbes.com

16. Обермаєр, З., Пауерс, Б., Вогелі, К., & Муллайнатан, С. (2019). Аналіз расової упередженості в алгоритмі для управління здоров'ям населення. *Science, 366*(6464), 447-453. https://doi.org/10.1126/science.aax2342

17. О'Ніл, К. (2016). *Зброя математичного знищення: Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії*. Видавнича група Crown.

18. Садлер-Сміт, Е. (2008). Роль інтуїції у колективному навчанні та розвитку спільних значень. *Journal of Organizational Behavior, 29*(5), 573-588. https://doi.org/10.1002/job.495

19. Саймон, Г. А. (1977). *Моделі обмеженої раціональності: Емпірично обґрунтована економічна логіка* (Том 3). Видавництво MIT Press.

20. Сундар, Р. (2021). ШІ та прийняття управлінських рішень: Дослідження великих мовних моделей. *Information Systems Journal, 33*(2), 212-227. https://doi.org/10.1111/isj.12212

21. Вілсон, Х. Дж., & Догерті, П. Р. (2018). *Людина + машина: Переосмислення роботи в епоху ШІ*. Harvard Business Review Press.

22. Зубофф, Ш. (2019). *Епоха капіталізму спостереження: Боротьба за людське майбутнє на новому кордоні влади*. PublicAffairs.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

UDC 351.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-50-63

Pivnenko Oleksandr Serhiiovych National Guard of Ukraine, 9a Svyatoslav Khorobryi St., Kyiv, 03151, https://orcid.org/0009-0009-3528-609X

STRATEGIC DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF MECHANISMSFOR IMPLEMENTING STATE POLICY IN THE FIELD OF OVERCOMINGTHE CONSEQUENCES MILITARY ACTIONS IN UKRAINE

Abstract. The article discusses the strategic directions of development of mechanisms for implementing the state policy in the field of overcoming the consequences of military actions in Ukraine. Given the significant destruction of infrastructure, social and economic challenges, the article emphasizes the importance of effective public administration, which involves coordinating the efforts of government agencies, international organizations, civil society and the private sector. The main purpose of the article is to develop comprehensive approaches to economic recovery, social support for victims, medical care, strengthening national security and the introduction of the latest technologies. Attention is paid to the issues of long-term strategic planning and attracting international support for the country's reconstruction. Strategic management tools, such as SWOT analysis and GAP analysis, are used to identify strengths, weaknesses, opportunities and threats arising in the recovery process. It is also proposed to use the Balanced Scorecard system to monitor and evaluate the effectiveness of state policy implementation in various areas: economic recovery, security, social support, and infrastructure reconstruction.The article emphasizes the importance of reforming national security, adapting to new challenges, such as cyber threats, and cooperating with international organizations to ensure law and order and human rights protection in the affected regions. Special attention is also paid to technological and innovative solutions that can help restore infrastructure and strengthen the country's security. Conclusions on achieving success in overcoming the consequences of military operations in Ukraine are provided.

Keywords: public administration, mechanisms of public administration, public policy, consequences of military actions, methods of strategic analysis.

Півненко Олександр Сергійович Національна гвардія України, вул. Святослава Хороброго, 9а, м. Київ, 03151, https://orcid.org/0009-0009-3528-609X

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто стратегічні напрямки розвитку механізмів реалізації державної політики у сфері подолання наслідків воєнних дій в Україні. Зважаючи на значні руйнування інфраструктури, соціальні та економічні виклики, в статті наголошено на важливість ефективного публічного управління, яке передбачає координацію зусиль державних органів, міжнародних організацій, громадянського суспільства та приватного сектору. Основною метою статті є розробка комплексних підходів до економічного відновлення, соціальної підтримки постраждалих, медичного забезпечення, зміцнення національної безпеки та впровадження новітніх технологій. Приділено увагу питанням довгострокового стратегічного планування та залученню міжнародної підтримки для відбудови країни. Використано інструменти стратегічного управління, зокрема SWOT-аналіз та GAP-аналіз, для визначення сильних і слабких сторін, можливостей і загроз, що виникають у процесі відновлення. Також пропонується використання системи збалансованих показників (Balanced Scorecard) для моніторингу та оцінки ефективності реалізації державної політики в різних напрямках: економічне відновлення, безпека, соціальна підтримка та інфраструктурна відбудова. Стаття підкреслює важливість реформування національної безпеки, адаптації до нових викликів, таких як кіберзагрози, та співпраці з міжнарод-ними організаціями для гарантування правопорядку та захисту прав людини у постраждалих регіонах. Також особлива увага приділена технологічним та інноваційним рішенням, що можуть допомогти у відновленні інфраструктури та зміцненні безпеки країни. Надані висновки щодо досягнення успіху у подоланні наслідків воєнних дій в Україні.

Ключові слова: публічне управління, механізми державного управління, державна політика, наслідки воєнних дій, методи стратегічного аналізу.

Problem statement. Overcoming the consequences of hostilities requires effective public administration, including coordination of efforts of the government, international organizations, NGOs and the private sector. Ukrainian society is living in a state of hostilities with the russian federation, which negatively affects the functioning of all spheres of its life. The main condition for preventing and counteracting the threats faced by Ukraine is the development and implementation of an effective state policy to solve complex problems, which necessitates their relevant scientific research [1].

The hostilities in Ukraine have been condemned worldwide and continue to take a toll on human and material resources. According to UN estimates, there are

3.7million internally displaced persons (IDPs) in Ukraine, and about 14.6 million are in need of assistance and health and protection services [2-4]. About 6.3 million people (about 16% of the population) still remain abroad. The large-scale destruction of infrastructure has affected people's ability to access basic needs such as electricity, water, food, healthcare and education. According to the World Bank's updated Rapid Damage and Needs Assessment in Ukraine report, direct damage caused by the full-scale hostilities amounted to about €138.2 billion, and recovery needs amounted to €440.5 billion [2]. The housing sector, transportation, energy, trade, and industry were the most affected. The scale of destruction continues to grow. The hostilities have a devastating impact on Ukraine's production potential and economic activity. The real gross domestic product (GDP) declined by 29% in 2022, the largest drop in Ukraine's modern history. While the construction sector was the hardest hit, with output falling by 68%, the other sectors that were hit hardest were industry (38%), trade (31%), agriculture (28%), and transportation (44%). About 75% of the Ukrainian population reported a decrease in their income compared to the pre-war period. Subsequently, the economy recovered somewhat due to stronger fiscal stimulus, slower inflation, and continued international assistance, but much more effort is needed to return even to pre-war levels [2]. Defense and security policy and social protection remain priority areas for spending, given the limited revenue mobilization and the underlying economic situation.

Therefore, mechanisms of state policy in the field of overcoming the consequences of military actions in Ukraine need to be developed and implemented [4-5].

Analysis of recent research and publications. Research on problematic issues of public administration in the field of overcoming the consequences of military operations is considered in the works of such scholars as: Akimenko O., Bilotserkivets O., Bolhov V., Vasylchenko S., Gariga-Grichno M., Grechanaya S., Gryvko S., Zapatrina I., Korostil O., Kotelenets A, Kuznetsova L., Marchenko N., Melnyk V., Milovanov T., Roland J., Sytnyk G., Skrypnychenko M., Kharechko I., Sharafan V., Shatkovska A., Shakhovnina N., et al. Thus, the sources [2-3] provide regulatory and legal aspects of Ukraine's recovery. Works [4-6; 9-11] present the authors' views on the ways and possibilities of post-war reconstruction of Ukraine. Studies [1; 8] examine strategic aspects of Ukraine's economic recovery, including the use of international assistance, reform of key sectors of the economy, and the introduction of new technologies. The analytical report [7] contains projected scenarios of Ukraine's economic development for the short and long term, with an emphasis on the role of public administration and private sector involvement.

The purpose of the article is to create strategic directions for the development of mechanisms for implementing the State policy in the area of overcoming the consequences of military operations in Ukraine.

Summary of the main material. Strategic directions for the development of mechanisms for implementing the State policy in the area of overcoming the consequences of hostilities in Ukraine should take into account a comprehensive approach that combines economic, social, security and humanitarian aspects. Given the scale and duration of the war, these areas can be divided into the following key blocks.

1. Economic recovery and reconstruction of infrastructure [7-11]: implementation of a national recovery program with a focus on strategically important facilities, including transport infrastructure, energy facilities and the housing sector; attraction of international investment to ensure long-term sustainability of reconstruction, including risk insurance mechanisms for investors in a post-conflict situation; creation of a state recovery fund with transparent control andreporting mechanisms; development of regions with regard to decentralization.

2. Social support and integration of the affected population: psychological assistance to victims of hostilities, especially veterans and civilians who have experienced occupation or intense hostilities; programs for reintegration of veterans into civilian life, including vocational training, educational programs and support for small businesses; humanitarian assistance with a focus on meeting basic needs (housing, healthcare, food) and social protection of the most vulnerable populations.

3. Health and medical care: rehabilitation programs for affected military and civilians with a focus on physical, psychological and social rehabilitation; strengthening the healthcare system by improving the skills of medical personnel and modernizing medical facilities, especially in the affected regions.

4. Ensuring national security and law and order: modernization of security structures to meet new challenges, including cyber threats and hybrid forms of warfare; reform of law enforcement agencies to improve their effectiveness and adaptation to the post-conflict environment; cooperation with international organizations to ensure the rule of law and human rights protection in the affected regions.

5. Diplomatic and international efforts: intensification of international support through cooperation with international partners and organizations to attract humanitarian and financial assistance; work in the international arena to bring the aggressor to justice for crimes committed during the war, in particular by intensifyingthe activities of international courts and tribunals; participation in post-war reconstruction programs within the framework of international initiatives such as the Ministerial Platform for the Restoration of Ukraine.

6. Development of technologies and innovations: introduction of modern technologies for rebuilding and modernizing infrastructure, including digitalization ofrecovery management processes; innovative security solutions to prevent new threats,including the development of risk monitoring and forecasting technologies.

7. Ensuring human rights and social justice: protection of human rights in the post-war recovery through effective judicial mechanisms and legal aid system; work to resolve issues of forced displacement and protection of IDPs, including ensuring their rights to housing, employment and social services.

To conduct a SWOT analysis of the development of mechanisms for implementing state policy in the area of overcoming the consequences of military operations in Ukraine, the following main aspects can be considered.

S (Strengths) – international support: active diplomatic support and international financial assistance, including humanitarian and reconstruction projects; political will: a sustainable state policy for the recovery of Ukraine after the war, with clear priorities and strategies; decentralization: strengthening local governance and regional autonomy contributes to the more efficient use of resources for recovery; civic engagement: a high level of involvement of civil society and volunteer initiatives in the recovery process.

W (Weaknesses) – High corruption: despite reform efforts, corruption remainsa significant problem that may hamper the effective use of international assistance and investment; lack of coordination: coordination between government agencies, local authorities and international partners may be difficult, leading to inefficient management of resources; economic instability: the war has severely undermined the country's economy, which may limit the ability to finance recovery programs; migration crisis.

O (Opportunities) – attracting international investors: an opportunity to build a modern, innovative economy with a focus on new technologies, green energy and digitalization; security sector reform: improving the effectiveness of law enforcement and military structures through modernization and implementation of the latest technologies; integration into the EU: further European integration opens up new economic opportunities, financial support and promotes the implementation of European standards in public administration; rebuilding critical infrastructure: a chance to.

T (Threats) – Threats: duration of the war: uncertainty about the end of hostilities may delay the recovery process and deter investors; external threats: constant threat from the aggressor, including the possibility of new attacks on critical infrastructure; political instability: possible internal political crises or changes in power may interfere with the implementation of strategic programs; social tensions: high unemployment and social hardship may lead to increased public discontent, which will complicate the recovery process; abuse.

The SWOT analysis shows that the development of mechanisms for implementing state policy to overcome the consequences of the hostilities in Ukraine has both strong opportunities for recovery and significant risks. To make the most of its strengths and opportunities, the state should work to eliminate weaknesses and actively manage threats through transparent and effective mechanisms.

For a more complete analysis to create strategic directions for the development of mechanisms for implementing state policy in the area of overcoming the consequences of military operations in Ukraine, the article proposes to consider several ways and methods of assessing the mechanisms for implementing state policyin this area.

The GAP analysis helps to identify gaps between the current state of the mechanisms of state policy implementation and the desired result in overcoming the consequences of military actions in Ukraine. The purpose of the analysis is to determine what specific actions are needed to bridge these gaps and achieve the goals.

1. Determine the current state.

State of infrastructure. Much of the critical infrastructure has been destroyed ordamaged as a result of hostilities.

Social situation. Large number of IDPs, high unemployment, lack of housing and medical services.

Economy. Economic indicators have declined significantly, with problems withbudget financing, inflation and rising prices.

Security. Military operations continue, and there is a high level of threats tonational security, including cyber threats.

Legal aspect. The need for judicial reforms to ensure law and order and justicein the affected regions.

2. Determining the desired state.

Infrastructure restoration. All critical infrastructure facilities have been rebuilt or modernized, and resilience to further possible threats has been ensured.

Social stability. IDPs are integrated into local communities or have returned to their homes, have access to quality healthcare services, and have opportunities for employment and economic recovery.

Economic recovery. The economy is recovering due to the attraction of international investments, stable GDP growth, and the creation of new jobs.

Security. A strong national security system has been created, including cyber defense, intelligence, and strengthening of law enforcement agencies.

Legal stability. The judicial system operates transparently, law and order is maintained, and the rights of victims are restored.

3. The Gap Analysis (GAP) is presented in Table 1.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Table 1

Gap analysis (GAP)

Scope	Current status	Desired state	Gap
Infrastructure	Destroyed roads, bridges, and energy facilities	Restored and modernized infrastructure	Lack of resourcesand technologies for recovery
Social sphere	Increased unemployment, lack of housing	Providing employment, affordable housing	Low integration ofIDP rehabilitation programs
Economy	Economic instability, budget deficits	Stable economic growth	Insufficient international investment
Security	High levels of danger, insecurityof cyberspace	Sustainable national security system, protectionof critical facilities	Lack of coordination between security agencies
Legal system	Problems withjustice, lack of trust in the courts	Transparency and efficiency of the judicial system	Insufficient reformof the judicial system

4. Assessment and action plan to bridge the gaps.

Infrastructure.

Action plan. Develop a national program for infrastructure restoration with theinvolvement of international partners and the use of innovative technologies.

Resources. International investment, government subsidies, private investment in infrastructure projects.

Social sphere.

Action plan.Implement support programs for IDPs, including housing subsidies, medical care and vocational training.

Resources. Humanitarian funds, government social support programs, local communities.

Economics.

Action plan. Create conditions for attracting foreign investment through infrastructure and technology projects, and improve the business climate.

Resources. Financial assistance from international organizations, development of public and private partnerships.

Security.

Action plan. To modernize the national security system, in particular in the cyber sphere, and to expand cooperation with international organizations in security matters.

Resources. Defense funding, international security and technology assistance. Legal system.

Action plan. To reform the judicial system to ensure transparency, human rights protection and the rule of law.

Resources. Expert assistance from the EU and other international organizations, domestic legal reforms.

5. Monitoring and evaluation.

Regularly evaluate the effectiveness of measures to bridge the gaps.

Introduce a system of progress monitoring involving independent think tanks and international observers.

The GAP analysis allows us to clearly identify where policy gaps exist and develop specific steps to address them. This will help to efficiently use available resources and attract additional opportunities to overcome the consequences of the hostilities in Ukraine.

The Balanced Scorecard (BSC) is a management tool that helps to monitor the implementation of a strategy through key performance indicators (KPIs) in various aspects of activity. In the context of the mechanisms for implementing the state policy to overcome the consequences of military actions in Ukraine, the BSC allows measuring success and achievements in such critical areas as economic recovery, security, social support and infrastructure reconstruction.

A balanced scorecard to overcome the consequences of the hostilities in Ukraine could include four main perspectives.

1. Financial perspective.

Evaluates economic sustainability, efficiency of budgetary funds and investments. Objective: To ensure efficient use of resources for the country's recovery.

KPI. Percentage of international financial assistance used to restore infrastructure. The level of foreign investment in infrastructure and social projects. GDP growth after the recovery of key sectors of the economy. Share of budget funds used for social and rehabilitation programs.

2. Client perspective (citizens, population).

Assesses the level of citizens' satisfaction with the results of the policy of recovery and support of the population, especially those affected by the war. Objective: To ensure access to basic services and improve the quality of life of citizens.

KPI. The level of satisfaction of IDPs with housing conditions and social services. Number of IDPs who have successfully integrated or returned to their homes. Level of access to medical services in the affected regions. Citizens' satisfaction with the restoration of infrastructure and transportation accessibility.

3. Internal processes (state structures and institutions).

Assesses the effectiveness of internal processes, management of recovery projects, coordination between government agencies, and transparency and accountability.

Objective: To ensure effective and transparent coordination of government agencies for recovery.

KPI. Speed of decision-making by government agencies on recovery projects. The level of transparency in the use of state and international funds for recovery. Time from project preparation to implementation (infrastructure, social programs). Number of successfully completed recovery projects for a given period.

4. Perspective on learning and development (technologies, competencies).

Assesses the ability of government agencies and professionals to adapt to new challenges through training, the use of the latest technologies, and the development ofinnovations. Objective: To ensure the continuous development of professional skills and the introduction of the latest technologies in recovery and management.

KPI. Number of civil servants trained in the latest management and recovery methods. Percentage of innovative technologies implemented in infrastructure and security recovery processes. Level of digitalization of public services for citizens in the affected regions. Increase in the number of think tanks and research related to recovery and rehabilitation.

An example of the application of the balanced scorecard for state policy in the area of overcoming the consequences of military operations is shown in Table 2.

Table 2.

Application of the balanced scorecard for state policy in the area of overcoming the consequences of military operations

Perspective	Objective	KPIS
Financial	Efficient use of resources	% of international funds utilized; GDP growth; volume of investments
Client	Public satisfaction with the results	level of satisfaction of IDPs; access to medical services
Internal processes	Transparency and coordination of actions	time of decision-making; transparency of the use of funds
Training and development	Implementation of the latest technologies and professional development	% of employees trained; level of digitalization of services

A balanced scorecard allows you to systematically monitor the implementation of the strategy, evaluate the results in different areas, and adjust actions depending on their effectiveness. This is especially important for a complex area such as overcoming the consequences of military operations, where economic, social and infrastructure aspects need to be coordinated.

The McKinsey 7S model is a strategic management tool that helps analyze and improve organizational performance based on seven key elements. This model is especially useful for a comprehensive assessment of public policy implementation

mechanisms, as it helps to understand how different elements interact and influence the effectiveness of government programs. For the implementation of the state policy in the area of overcoming the consequences of military actions in Ukraine, the 7S model will help ensure the effectiveness of coordination and implementation of recovery measures. The seven elements of the McKinsey 7S model are: Strategy; Structure; Systems; Shared Values; Style; Staff; and Skills.

1. Strategy.

Description: The strategy defines a plan of action to achieve specific goals in the country's post-war recovery. In the case of overcoming the consequences of hostilities, the strategy should include plans for economic stabilization, infrastructure reconstruction, social support and security.

Example. Create a national recovery program that includes the restoration of critical infrastructure, reintegration of the affected population, and sustainable economic development with the support of international partners.

2. Structure.

Description: An organizational structure that defines how government and state bodies interact and what powers are distributed between central and local authorities.

Example. Coordination between central authorities (Cabinet of Ministers, Ministry of Infrastructure, Ministry of Reintegration) and local administrations, as well as involvement of international organizations in recovery projects through specially created agencies or funds.

3. Systems.

Description: Systems refer to the processes and procedures that support the operation of public policy. This includes project management systems, budgeting, control and monitoring of program implementation.

Example: Implementation of digital project management systems, transparent platforms for monitoring restoration initiatives, ensuring transparent financial control over the use of public and international funds.

4. Shared Values.

Description: This element refers to the core values and mission that unite all stakeholders and guide their actions. For Ukraine, this could be the common goal of rebuilding the country after the war and ensuring sustainable development.

Example. The values of national unity, security, democracy, transparency and responsibility to citizens for the efficient use of resources and the restoration of the affected areas.

5. Style.

Description: The style of leadership and management in government agencies, as well as the style of interaction between different levels of government and international partners.

Example. An open and transparent leadership style that maintains active communication with civil society and international donors. Results-based leadership style, with each agency held accountable for achieving recovery goals.

6. Staff.

Description: An important element related to human resources - the qualification, motivation, and distribution of personnel to ensure the implementation of recovery programs.

Example. Involvement of qualified specialists in the fields of construction, project management, social support, as well as engagement of experts from international organizations and organization of training programs to improve the skills of civil servants.

7. Skills.

Description: Skills and competencies necessary for the effective implementation of state policy in the field of overcoming the consequences of war.

Example. Key skills include infrastructure project management, strategic planning, crisis management, anti-crisis financing, and communication skills with international partners and donors.

An example of the application of the McKinsey 7S model for the mechanisms of implementing state policy in the area of overcoming the consequences of military operations in Ukraine is shown in Table 3.

Table 3.

Application of the McKinsey 7S model for the mechanisms of state policy implementation in the field of overcoming the consequences of military operations in Ukraine

Element	Description.	An example for Ukraine
Strategy	Action plan for thecountry's recoveryafter the war	National program for the restoration of infrastructure, social and economic spheres
Structure	Organizational structure and interaction of government agencies	Coordination between the government, local authorities and international donors
Systems	Processes and procedures for implementing and monitoring the policy	Digital project management andfinancial control systems
Shared values	Core values that unite all parties	Unity, transparency, accountability and national recovery
Style	Leadership and management style	Transparent leadership style with a focus on collaboration and results
Staff	Qualification andmotivation of personnel implementing thepolicy	Professional development of civil servants and involvement of international experts
Skills	Necessary skills foreffective implementation ofpublic policy	Project management, crisis management, strategic planning

The McKinsey 7S model helps to define how each of the seven elements interacts to effectively implement state policy in the area of overcoming the consequences of war. It is important that all elements are coordinated and work towards common goals. This will ensure effective implementation of recovery and social support programs focused on the long-term stability and development of the country.

Conclusions. A coordinated approach between the state, international partners, civil society, and business is essential to succeed in overcoming the consequences of the hostilities in Ukraine. This requires the establishment of transparent, effective governance mechanisms and continuous monitoring of the implementation of these strategic directions.

The ongoing hostilities in Ukraine have caused significant damage to its economic, social and infrastructure potential, creating unprecedented challenges for public policy. The article emphasizes the need for a comprehensive approach to overcoming these challenges, which includes both short-term and long-term measures. Economic recovery is one of the key aspects, as the hostilities have undermined the country's production capacity, and real GDP declined by 29% in 2022. Particular attention should be paid to the restoration of critical infrastructure, which is the basis for the normalization of life and the functioning of the economy. Recovery programs should include international investment, risk insurance, and transparent reporting mechanisms. At the same time, considerable attention should bepaid to social support for the affected population, including IDPs, to ensure their basic needs and reintegration into society.

Ensuring national security requires reforming security structures and adapting to new challenges, including cyber threats and hybrid warfare. The importance of international cooperation to ensure law and order and protect human rights in the affected regions is emphasized. In addition, technology plays an important role in rebuilding infrastructure and protecting against new threats. An important aspect is the introduction of innovative solutions in the recovery process.

To effectively manage Ukraine's recovery, it is proposed to use strategic management tools such as SWOT analysis and GAP analysis. The SWOT analysis allows to assess the strengths, opportunities, weaknesses and threats facing the country, while the GAP analysis helps to identify gaps between the current state and the desired results. This facilitates the development of specific actions aimed at bridging these gaps.

An important tool is also the balanced scorecard, which allows assessing the effectiveness of public policy implementation by various criteria, including financial performance, public satisfaction, transparency of governance, and the level of innovation. This will ensure continuous monitoring of progress and the possibility of adjusting measures based on real data.

A coordinated approach by the state, international partners, civil society and business is essential to succeed in overcoming the consequences of the hostilities in Ukraine. Transparent governance mechanisms, innovative approaches, and active international support are key factors for success in rebuilding the country.

References:

1. Sytnyk, H.P. (2023). Socio-economic consequences of the war of the russian federation against Ukraine and ways to overcome them. *Materialy nauk.-prakt. seminaru Navch.-nauk. instytut publ. upr. ta derzh. sluzhby Kyivskoho nats. Taras Shevchenko National University* - Scientific and practical materials of the seminar of Education and Science. University of Publ. example and state services Kyiv. National Taras Shevchenko University. Kyiv.

2. Plan dlia Ukraine Facility [Plan for Ukraine Facility]. (n.d.). ukrainefacility.me.gov.ua Retrieved from https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf [in Ukrainian].

3. Sait Uriadovyi portal [Site Government portal]. *Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy*. Project of the Recovery Plan of Ukraine. kmu.gov.ua. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/ storage/app/sites/1/recoveryrada/ ua/governance.pdf [in Ukrainian].

4. Zapatrina, I.V., Shatkovska, A.O. (2023). The experience of post-war reconstruction of the world's cities: lessons for Ukraine] era-ukraine.org.ua. Retrieved from https://era- ukraine.org.ua/ wp-content/uploads/2023/06/ Doslidzhennia_Dosvid-pisliavoiennoho-vidnovlennia- mist.pdf [in Ukrainian].

5. Hrechana, S.I. (2023). Effective recovery of territories affected by russia's armed aggression: challenges for key stakeholders. Collection of materials of the international scientific conference *"Halchynski chytannia*" - Collection of materials of the international scientific conference "Halchy readings". Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-12/tezigch_gotove_ final_31.pdf [in Ukrainian].

6. Bolhov, V.Ye., Kharechko, I.V. (2023). Measures to restore industry and ensure sustainable economic development of Ukraine. [Measures to restore industry and ensure sustainableeconomic development of Ukraine]. Collection of materials of the international scientific conference *"Halchynski chytannia*" - Collection of materials of the international scientific conference "Halchy readings". Kyiv. National Institute of Strategic Studies Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/ default/files/2023-12/tezi-gch_gotove_ final_29.pdf [in Ukrainian].

7. Mylovanov, T., Roland, Zh. (2022). Povoienna vidbudova ta reformy derzhavnoho upravlinnia Ukrainy. [Post-war reconstruction and reforms of public administration of Ukraine]. *Analitychnyi zvit "Vidbudova Ukrainy: pryntsypy ta polityka"* Retrieved from https://cepr.org/ system/files/2022-12/reconstruction% 20book_Ukrainian_0.pdf [in Ukrainian].

8. Sytnyk, H.P., & Melnyk, V.M. (2023). Stratehiia ekonomichnoho vidnovlennia Ukrainy pislia voiennykh dii. [Strategy of economic recovery of Ukraine after military operations]. Kyiv: Vydavnytstvo "Naukova dumka" [Scientific research and publishing house].

9. Skrypnychenko, M.I., & Kuznetsova, L.I., Bilotserkivets, O.H. (2022). Stsenarni makrootsinky pisliavoiennoi vidbudovy ekonomiki Ukrainy. [Scenario macro assessments of the post-war reconstruction of the economy of Ukraine]. Ekonomika i prohnozuvannia - Economics andforecasting, No. 3, 48-74 [in Ukrainian].

10. Akymenko, O., Marchenko, N., Shakhovnina, N., Haryha-Hrykhno, M., Hryvko, S., Kotelenets, A. (2023). Management of Financial and Economic Relations in the Conditions of Post-war Reconstruction of Ukraine. *Economic Affairs*, 68(1s), 143-151.

11. Vasylchenko, S., Sharafan, V., Korostil, O. (2023). Ukraine Recovery Plan: Is Strategic Planning Possible During War? Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. Problemy i perspektyvy postvoiennoi rozbudovy Ukrainy - Materials of international science - practice conf. Problems and prospects of the post-war development of Ukraine (pp. 287-289). Kyiv: MDU Retrieved from https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/Проблеми%20і%20перспективи%20поствоєнної%20розбудови%20України.pdf [in Ukrainian].

Література:

1. Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. 2023. 88 с.

2. План для Ukraine Facility URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-ukraine-facility.pdf.

3. Сайт Урядовий портал. Проєкт Плану відновлення України. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/governance.pdf.

4. Запатріна І. В., Шатковська А. О. Досвід післявоєнного відновлення міст світу: уроки для України. URL: https://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/Doslidzhennia_Dosvid-pisliavoiennoho-vidnovlennia-mist.pdf.

5. Гречана С. І. Ефективне відновлення територій, що постраждали від збройної агресії росії: виклики для ключових стейкхолдерів. *Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Гальчинські читання»,* 02.11.2023 р., Київ. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-12/tezi-gch_gotove_final_31.pdf.

6. Болгов В. Є., Харечко І. В. Заходи по відновленню промисловості та забезпеченню стійкого економічного розвитку України. *Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Гальчинські читання».* 02.11.2023 р., Київ. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-12/tezi-gch_gotove_final_29.pdf.

7. Милованов Т., Ролан Ж. Повоєнна відбудова та реформи державного управління України. *Аналітичний звіт. Відбудова України: принципи та політика.* URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf.

8. Ситник Г. П., Мельник В. М. Стратегія економічного відновлення України після воєнних дій. Київ : Вид-во Наукова думка, 2023. 456 с.

9. Скрипниченко М. І., Кузнєцова Л. І., Білоцерківець О. Г. Сценарні макрооцінки післявоєнної відбудови економіки України. *Економіка і прогнозування*. 2022, № 3. С. 48–74.

10. Akymenko O., Marchenko N., Shakhovnina N., Haryha-Hrykhno M., Grivko, S. & Kotelenets A. Management of Financial and Economic Relations in the Conditions of Post-war Reconstruction of Ukraine. *Economic Affairs*. 2023, 68(1s), 143-151.

11. Васильченко С., Шарафан В., Коростіль О. План відновлення України: чи можливе стратегічне планування під час війни? *Проблеми і перспективи поствоєнної розбудови України* : матеріали міжнар. наук.- практ. конф., м. Київ, 7–8 грудня 2023 р. / за заг. ред. М.В. Трофименка : Маріуп. держ. ун-т. Київ : МДУ, 2023. 455 с. URL: https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/Проблеми%20і%20перспективи%20поствоєнної%20розбудови%20України.pdf.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-64-74

Акімов Олександр Олексійович доктор наук з державного управління, професор Заслужений економіст України, професор кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-9557-2276

Акімова Людмила Миколаївна доктор наук з державного управління, кандидат економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри трудових ресурсів і підприємництва, Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне, https://orcid.org/0000-0002-2747-2775

КОМПЕТЕНТНОСТІ УПРАВЛІНЦІВ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЗМІЦНЕННЯ ЦІННІСНИХ ОСНОВ СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті детально розглянуто значення професійних компетентностей публічних управлінців для зміцнення ціннісних основ суспільства, особливо в умовах складних соціально-політичних викликів, таких як пандемія COVID-19, війна та економічні кризи. Автори дослідження підкреслюють, що компетенції управлінців є не лише важливими для прийняття обґрунтованих державних рішень, але й відіграють ключову роль у зміцненні довіри громадян до державних інституцій та розвитку демократичних процесів. Розглядаються різні типи компетенцій, включаючи аналітичні, організаційні, комунікативні та етичні, з акцентом на їхню роль під час криз. Важливу увагу приділено етичним компетенціям, які вважаються фундаментом прозорого та підзвітного управління, що допомагає громадянам контролювати діяльність держави та підвищує легітимність влади. Окремо розглянуто зміни у вимогах до компетенцій публічних управлінців під впливом війни в Україні, зокрема важливість стійкості та адаптивності у кризових ситуаціях.

Значне місце у статті займає аналіз ролі інновацій та цифровізації в державному управлінні, зокрема впровадження новітніх технологій, таких як цифрові платформи, що підвищують прозорість та знижують рівень корупції. Доведено, що такі інновації, у поєднанні з етичними стандартами та психологічною стійкістю управлінців, є критичними для забезпечення стабільності державних інституцій у періоди криз. Стаття підсумовує, що компетентність публічних управлінців є ключовим фактором у формуванні

стійкого, демократичного суспільства. Інтеграція професійних знань, етичних стандартів та лідерських якостей сприяє підвищенню довіри до держави та підтримує соціальну згуртованість навіть у складних обставинах. Управлінці, які демонструють здатність до адаптації, ефективної комунікації та дотримання етичних норм, забезпечують не лише ефективність державних процесів, але й формують основу для довгострокової стабільності суспільства.

Ключові слова: компетентності управлінців, публічне управління, етичність, прозорість, підзвітність, стійкість, демократичність, війна, криза.

Akimov Oleksandr Oleksiyovich Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Honored Economist of Ukraine, Professor of the Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-9557-2276

Akimova Liudmyla Mykolayivna Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Honored Education Worker of Ukraine, Professor of the Department of Labor Resources and Entrepreneurship, National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, https://orcid.org/0000-0002-2747-2775

COMPETENCIES OF MANAGERS AND THEIR IMPACT ON STRENGTHENING THE VALUE FOUNDATIONS OF SOCIETY

Abstract. This article explores in detail the importance of professional competencies of public managers in strengthening the value-based foundations of society, particularly in the context of complex socio-political challenges such as the COVID-19 pandemic, war, and economic crises. The authors emphasize that managerial competencies are not only crucial for making informed state decisions but also play a key role in building citizens' trust in public institutions and advancing democratic processes. The study examines various types of competencies, including analytical, organizational, communicative, and ethical, with a particular focus on their importance during crises. Special attention is given to ethical competencies, which are considered the cornerstone of transparent and accountable governance, helping citizens oversee government activities and increasing the legitimacy of authorities. The article also addresses the evolving requirements for public managers' competencies due to the impact of the war in Ukraine, highlighting the importance of resilience and adaptability in crisis situations. A significant portion of the article analyzes the role of innovation and digitalization in public administration, particularly the implementation of modern technologies such as digital platforms, which enhance transparency and reduce corruption. It is proven that such innovations, combined with ethical standards and the psychological resilience of

managers, are critical for ensuring the stability of public institutions during crises. The article concludes that the competency of public managers is a key factor in shaping a resilient, democratic society. The integration of professional knowledge, ethical standards, and leadership qualities contributes to increased trust in the state and maintains social cohesion even in challenging circumstances. Managers who demonstrate adaptability, effective communication, and adherence to ethical norms not only enhance the efficiency of state processes but also lay the foundation for long-term societal stability.

Keywords: managerial competencies, public administration, ethics, transparency, accountability, resilience, democracy, war, crisis.

Постановка проблеми. В сучасних умовах суспільних трансформацій та глобальних викликів зростає значення компетентності управлінців як ключового чинника розвитку та стабілізації соціальних процесів. Компетентні лідери відіграють вирішальну роль у формуванні стійких ціннісних основ суспільства, що сприяють його згуртованості, розвитку демократичних інститутів та забезпеченню соціальної справедливості. Управлінська компетентність охоплює не лише професійні знання та навички, але й здатність розуміти та підтримувати базові цінності, які визначають моральний і етичний каркас суспільства. Саме завдяки компетентності управлінців можливе створення умов для сталого розвитку суспільства, його інституційного зміцнення та інтеграції загальнолюдських цінностей у систему державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій висвітлює важливість компетентнісного підходу в сучасному публічному управлінні. Н. Василенко (2024) [6] у своїй роботі акцентує увагу на дефініційному аналізі професійної компетентності, підкреслюючи, що вона включає як спеціальні знання та навички, так і етичні аспекти, необхідні для ефективного виконання службових обов'язків. С. Григор’єва (2010) [7] розглядає компетентнісну підготовку як необхідну умову професіоналізму державних службовців, акцентуючи на потребі у формуванні системних і міжособистісних компетенцій. Згідно зі Стратегією реформування державного управління України на 2022–2025 роки [9], розвиток компетентностей публічних управлінців є ключовим фактором для забезпечення прозорості та підзвітності в умовах реформ. З. Ван дер Вал (2020) [14] наголошує на важливості ключових компетенцій під час криз, таких як управління стейкхолдерами та співпраця в мережах, що дозволяє зміцнювати довіру до державних інституцій у складних ситуаціях.

Мета статті є дослідження ролі компетентностей публічних управлінців у зміцненні ціннісних основ суспільства в умовах сучасних соціально-політичних викликів, зокрема війни.

Виклад основного матеріалу. Управління державою в сучасних умовах вимагає не лише технічних знань, але й високого рівня компетентності

державних службовців у таких важливих сферах, як етичність, прозорість і підзвітність. Компетенції управлінців безпосередньо впливають на якість державних рішень, формування політик і, що особливо важливо, на довіру громадян до державних інституцій. У контексті глобальних викликів, таких як пандемія COVID-19, війни, економічні кризи, роль компетентностей управлінців виходить на перший план, оскільки саме ці компетенції допомагають забезпечити стійкість і ефективність державних процесів, що сприяє зміцненню ціннісних основ суспільства. Однією з найважливіших функцій державних службовців є забезпечення стабільності та розвитку суспільства в кризові моменти. Від компетентностей управлінців залежить не лише оперативність та якість ухвалених рішень, але й довгострокова довіра громадян до держави. Згідно з дослідженнями, компетентні управлінці можуть забезпечити не лише оперативне реагування на кризу, але й закласти підґрунтя для стійкості та розвитку в майбутньому.

Зегер Ван дер Вал у своїй статті "Being a Public Manager in Times of Crisis" наголошує на критичній ролі компетентностей публічних управлінців під час криз, таких як пандемія COVID-19. Автор виділяє три ключові компетентності, які особливо важливі в цей період: управління стейкхолдерами, політичними елітами та співпраця у мережах. Уміння керувати стейкхолдерами дозволяє забезпечити підтримку та ресурси з боку різних зацікавлених сторін, зокрема громадянських організацій та приватного сектору. Управління політичними елітами допомагає балансувати між політичними інтересами, забезпечуючи прийняття стратегічно важливих рішень. А співпраця у мережах сприяє об'єднанню зусиль різних інституцій та організацій для досягнення спільної мети – забезпечення стійкості суспільства [14].

Так, компетентності публічних управлінців тісно пов'язані з підтримкою ціннісних засад суспільства. Управлінці, які володіють необхідними знаннями та навичками, можуть сприяти розвитку демократичних принципів, зокрема через реалізацію етичних стандартів та впровадження механізмів підзвітності. У контексті українських реалій, де війна підриває довіру до інституцій, саме компетентні управлінці можуть стати основою відновлення стабільності та довіри.

У роботі "Five Critical Competencies for Public Administration Leadership" автори виділяють п'ять ключових компетенцій, необхідних для успішного управління: аналітичні, особисті, комунікаційні, організаційні та посадові. Ці компетенції є універсальними і спрямовані на вирішення багатьох управлінських завдань. Окрім того, ці компетенції допомагають підтримувати етичність та підзвітність управлінців перед суспільством, що є основою для формування довіри громадян до державних інституцій. Аналітичні компетенції дають змогу приймати зважені рішення, організаційні компетенції забезпечують

ефективність процесів, а комунікаційні компетенції сприяють побудові ефективного діалогу між державою та громадянами [12].

У Законі України “Про державну службу” 2015 року було закріплено визначення професійної компетентності державних службовців, як здатність особи в межах посадових повноважень застосовувати спеціальні знання, уміння та навички для ефективного виконання своїх обов'язків і забезпечення професійного та особистісного розвитку [10].

Важливим аспектом професійної компетентності, згідно з законодавством, є здатність діяти відповідно до моральних та ділових якостей, що є необхідним для ефективної діяльності на державній службі, особливо в умовах сучасних викликів. Трансформації у сфері публічного управління в Україні підвищують вимоги до компетентностей управлінців, оскільки необхідно ефективно реагувати на нові виклики, зокрема в умовах війни та економічних криз [1-3].

Дослідники також зазначають, що поняття “компетентність” часто зближується з терміном “професійність”, що передбачає високий рівень обізнаності та здатності вирішувати складні завдання в межах своєї компетенції [4; 5]. Таким чином, професійна компетентність державних службовців є важливою складовою забезпечення ефективності державного управління, а також зміцнення таких цінностей, як прозорість, підзвітність і етичність. Ці законодавчі норми та дослідницькі погляди підтверджують важливість розвитку компетентностей управлінців для побудови стійкого та демократичного суспільства, особливо в умовах кризи [6; 7; 11].

Дослідники, зокрема В. Шпекторенко, відзначають структурованість професійної компетентності, виділяючи декілька основних елементів:

– спеціальні знання, уміння та навички – зокрема, знання законодавства у сфері державної служби, державна мова, основи діловодства, управління фінансовими ресурсами, а також лідерство та комунікація;

– особистісні якості та поведінкові прояви – ці якості визначають рівень володіння знаннями та навичками, які допомагають досягти успішних результатів;

– практичне застосування знань та досвіду – здатність реалізовувати на практиці набутий досвід та знання для ефективного виконання службових обов’язків і розвитку [11].

Сучасне реформування публічної служби в Україні зосереджено на розвитку цих компетентностей. Як зазначає В. Сороко, ключовим завданням є досягнення високого рівня кваліфікації службовців, які здатні ефективно використовувати свої особисті якості для виконання службових обов’язків, що є надзвичайно важливим під час кризових ситуацій.

Узагальнено, у світовій практиці компетентності поділяють на декілька груп:

– інструментальні (пізнавальні, методологічні, технологічні);
– міжособистісні (соціальна взаємодія, комунікативні навички);
– системні (уміння мислити стратегічно та системно) [7].

Ці компетентності стають основою для формування професійного профілю державних службовців, який відповідає сучасним вимогам публічного управління в Україні та світі.

Дослідження 2021 року, присвячене порівнянню між традиційними цінностями публічного управління та новими управлінськими підходами, зокрема орієнтацією на результат, підкреслює, що компетентності управлінців повинні включати як підтримку традиційних цінностей етичності та прозорості, так і здатність адаптуватися до сучасних викликів. Нові підходи, такі як цифровізація, дають змогу підвищити ефективність, але одночасно виникає ризик втрати суспільної довіри, якщо етичні стандарти будуть знижені [15].

Інновації, зокрема цифровізація державних послуг, як зазначають дослідження ICMA, допомагають знизити корупційні ризики і підвищити прозорість державних процесів. Однак ці процеси потребують не лише технологічного забезпечення, але й відповідних компетенцій управлінців для їх ефективної реалізації. Інноваційні механізми покликані зміцнити цінності підзвітності та демократичності, що особливо важливо для розвитку державних інституцій в умовах криз [13].

Переходячи до подальшого аналізу, важливо зазначити, що компетентності державних службовців грають визначальну роль у зміцненні ціннісних основ суспільства, особливо в контексті соціально-політичних трансформацій, які відбуваються в Україні в умовах війни.

Національне агентство України з питань державної служби підкреслює важливість розвитку професійних компетенцій для державних службовців на всіх рівнях, що допомагає досягати стратегічних цілей сталого розвитку України. У цьому контексті, етичні стандарти, прозорість і підзвітність управлінців стають основними компонентами, які сприяють підвищенню довіри громадян до державних інституцій та підтриманню стабільності системи управління.

Н. Василенко у своїй роботі акцентує увагу на тому, що компетентні управлінці є ключовими фігурами у забезпеченні стійкості держави в умовах кризових ситуацій, зокрема, під час війни. Вони підкреслюють, що етичне лідерство та здатність швидко адаптуватися до змін є критичними для управління, оскільки це допомагає зберігати соціальну згуртованість і довіру до державних інституцій, які є основою громадянського суспільства.

Так, етичність та професійність стають ключовими елементами у зміцненні державних інституцій, оскільки саме вони забезпечують довготривалу стабільність та довіру в умовах соціальних і політичних викликів.

Крім того, дослідження **Transparency International** акцентують увагу на важливості **управління змінами** і впровадження інноваційних технологій. Особливо це актуально в умовах швидких соціально-політичних змін, спричинених війною. Публічні управлінці повинні володіти здатністю впроваджувати цифрові рішення та підвищувати прозорість управлінських процесів, що дозволяє зменшити корупційні ризики та підвищити ефективність державного управління [15].

У сучасному публічному управлінні компетентності державних службовців набувають ще більшого значення, особливо в умовах постійних змін та викликів, таких як війна. Професійна компетентність публічних службовців у цьому контексті може бути визначена як практична здатність виконувати свої обов'язки, застосовуючи спеціальні знання, уміння та навички, а також виявляючи відповідні моральні та ділові якості.

Таким чином, останні дослідження доводять, що компетентності управлінців – такі як етичність, прозорість, здатність до змін і лідерство – є критичними елементами для зміцнення ціннісних основ суспільства. Це особливо важливо в умовах війни, коли стабільність державних інституцій і довіра громадян до них стають ключовими факторами для збереження соціальної згуртованості та подальшого розвитку України.

Отже, *компетентність публічного* управлінця – це інтеграція знань, навичок, поведінкових характеристик і цінностей, які дозволяють державним службовцям ефективно виконувати свої функції. Вона охоплює як технічні навички, такі як правові знання, так і міжособистісні вміння, зокрема лідерство, комунікація та управління змінами.

Серед ключових компетентностей, необхідних для ефективного управління, можна виділити:

– прозорість – відкритість у прийнятті рішень і доступ громадськості до інформації;

– підзвітність – відповідальність перед громадянами за ухвалені рішення;

– етичність – дотримання етичних стандартів і моральних принципів;

– стійкість – здатність адаптуватися та підтримувати функціонування в умовах кризи;

– демократичність – підтримка демократичних процесів і участі громадськості.

Етичні компетентності публічних управлінців відіграють ключову роль у формуванні довіри громадян до державних установ. Управлінці, які

керуються етичними стандартами у своїй діяльності, здатні зміцнити легітимність влади та підвищити рівень взаємодії між владою і суспільством. Прийняття рішень на основі справедливості, чесності та прозорості допомагає утримувати довіру громадян, що стає основою для побудови сильних демократичних інституцій.

Прозорість і підзвітність, як складові компетентностей, є фундаментальними для зміцнення громадянської довіри та підтримки демократичного управління. Завдяки прозорості громадяни отримують доступ до інформації про діяльність державних органів, що дозволяє їм контролювати прийняття рішень. Підзвітність державних службовців гарантує, що вони несуть відповідальність за свої дії перед суспільством, що зміцнює довіру до влади навіть у складні періоди.

Зокрема, війна в Україні змусила переглянути вимоги до компетенцій управлінців. Вони повинні не лише бути професіоналами своєї справи, але й проявляти стійкість та адаптивність в умовах кризи. Це вимагає гнучкості та здатності ухвалювати швидкі, але обґрунтовані рішення, що сприяють збереженню стабільності державних інституцій та підтримці обороноздатності країни.

Цифрові технології, зокрема використання порталу "Дія", значно підвищили рівень прозорості та ефективності державного управління. Ці інструменти дозволяють громадянам отримувати державні послуги швидше і без зайвих бюрократичних процедур, що, у свою чергу, зменшує корупційні ризики та підвищує рівень довіри до державних структур.

Важливою складовою компетентності сучасних управлінців є вміння управляти змінами. Соціально-політичні трансформації, спричинені війною та кризовими ситуаціями, вимагають від управлінців швидкої реакції та здатності оперативно адаптуватися до нових умов. Ефективне управління змінами стає ключовою компетенцією, необхідною для стабільного функціонування державних інституцій в умовах невизначеності.

Психологічна стійкість також відіграє важливу роль у підтримці управлінців в умовах стресу, особливо під час кризи. Вона дозволяє не лише зберігати контроль над ситуацією, але й сприяє соціальній згуртованості суспільства. Програми психологічної підтримки для управлінців допомагають знизити рівень стресу, що сприяє підвищенню їхньої ефективності в управлінні.

Отже, компетентні управлінці є ключовими для успішного зміцнення ціннісних основ суспільства. В умовах війни особливо важливими стають прозорість, підзвітність, етичність, стійкість і здатність до змін. Інтеграція цих компетенцій у публічне управління дозволяє забезпечити стабільність держави та її стійкий розвиток навіть у найскладніших обставинах.

Висновки. Отже, аналіз різних підходів до компетенцій управлінців демонструє, що для зміцнення ціннісних основ суспільства важливо розвивати як традиційні етичні та комунікаційні навички, так і адаптивність до нових викликів. Компетенції державних службовців відіграють ключову роль у зміцненні довіри між державою та суспільством, забезпечуючи прозорість, підзвітність та етичність управління.

Компетентності управлінців, зокрема в умовах кризових ситуацій, стають основою для довіри до державних інституцій та підтримки ціннісних основ суспільства, таких як прозорість і етичність.

Таким чином, компетентності управлінців є вирішальними для зміцнення ціннісних основ суспільства. Інтеграція професійних знань, етичних стандартів та психологічної стійкості дозволяє державним службовцям ефективно виконувати свої обов'язки в умовах кризи, забезпечуючи довіру до держави та стабільність інституцій.

Література:

1. Акімов О. О. Концепт системогенезу професійної діяльності державних службовців. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 23. С. 133–138.

2. Акімов О.О. Професійна діяльність державних службовців в умовах євроінтеграції України: питання формування психологічної готовності: монографія. Київ: *Центр учбової літератури*, 2014. 176 с.

3. Акімов О. О. Функціональні чинники системогенезу професійної діяльності державних службовців. *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 24. С. 68–74.

4. Акімов О. О. Робастність системи професійної діяльності державних службовців: системогенезний контекст. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. С. 104–109. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.5.104

5. Акімов О.О. Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 181–188

6. Василенко Н. (2024). Професійна компетентність публічних службовців: дефініційний аналіз. *Наукові перспективи*, 8(50), 56-64. DOI: 10.52058/2708-7530-2024-8(50)-56-64.

7. Григор'єва С.М. Підготовка фахівців з державного управління на основі компетентнісного підходу як необхідна умова професіоналізму державних службовців. *Економіка та держава*. 2010. № 2. С. 100–102.

8. Національне агентства України з питань державної служби. URL: https://pdp.nacs.gov.ua/.

9. Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 р. No 831-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-р#Text.

10. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. No 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19.

11. Шпекторенко В. Професійна компетентність державного службовця. *Університетські наукові записки*. № 1(49). 2014. С. 287.

12. Five Critical Competencies for Public Administration Leadership. URL: https://icma.org/articles/article/five-critical-competencies-public-administration-leadership.

13. Virtanen, T. (2000), Changing competences of public managers: tensions in commitment, *International Journal of Public Sector Management*, Vol. 13 No. 4, pp. 333-341. DOI: https://doi.org/10.1108/09513550010350300.

14. Zeger Van der Wal, "Being a Public Manager in Times of Crisis: The Art of Managing Stakeholders, Political Masters, and Collaborative Networks," Public Administration Review, Vol. 80, Issue 5, September/October 2020, Pages 759-764. DOI: 10.1111/puar.13245.

15. Capable, effective and independent: analysis of anti-corruption agencies. Transparency International Ukraine URL: https://ti-ukraine.org/en/research/capable-effective-and-independent-analysis-of-anti-corruption-agencies/.

References:

1. Akimov, O.O. (2018). Koncept sistemohenezu profesiinoi diialnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv [The concept of systemogenesis of public servants' professional activity]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 23, 133-138 [in Ukrainian].

2. Akimov, O.O. (2014). Profesiina diialnist derzhavnykh sluzhbovtsiv v umovakh yevrointehratsii Ukrainy: pytannia formuvannia psykholohichnoi hotovnosti [Professional activity of public servants in the context of Ukraine's European integration: issues of psychological readiness formation]: Monograph. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

3. Akimov, O.O. (2018). Funktsionalni chynnyky sistemohenezu profesiinoi diialnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv [Functional factors of systemogenesis of public servants' professional activity]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 24, 68-74 [in Ukrainian].

4. Akimov, O.O. (2019). Robastnist systemy profesiinoi diialnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv: systemoheneznyi kontekst [Robustness of the professional activity system of public servants: a systemogenesis context]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 5, 104-109. DOI: 10.32702/2306-6814.2019.5.104 [in Ukrainian].

5. Akimov, O.O. (2014). Psykholohichni aspekty proiaviv koruptsii v derzhavnomu upravlinni [Psychological aspects of corruption manifestations in public administration]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka – Public Administration: Theory and Practice*, 1, 181-188 [in Ukrainian].

6. Vasylenko, N. (2024). Profesiina kompetentnist publichnykh sluzhbovtsiv: definitsiinyi analiz [Professional competence of public servants: definitional analysis]. *Naukovi perspektyvy – Scientific Perspectives*, 8(50), 56-64. DOI: 10.52058/2708-7530-2024-8(50)-56-64 [in Ukrainian].

7. Hryhorieva, S.M. (2010). Pidhotovka fakhivtsiv z derzhavnoho upravlinnia na osnovi kompetentnisnoho pidkhodu yak neobkhidna umova profesiinalizmu derzhavnykh sluzhbovtsiv [Training of public administration specialists based on the competence approach as a necessary condition for the professionalism of public servants]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and State*, 2, 100-102 [in Ukrainian].

8. Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby [National Agency of Ukraine on Civil Service]. Retrieved from https://pdp.nacs.gov.ua/ [in Ukrainian].

9. Stratehiia reformuvannia derzhavnoho upravlinnia Ukrainy na 2022–2025 roky [Strategy for Reforming Public Administration of Ukraine for 2022–2025]: Approved by Cabinet of Ministers of Ukraine. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-p#Text [in Ukrainian].

10. Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 r. No 889-VIII [On Civil Service: Law of Ukraine of 10.12.2015 No. 889-VIII]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 [in Ukrainian].

11. Shpektorenko, V. (2014). Profesiina kompetentnist derzhavnoho sluzhbovtsia [Professional competence of a civil servant]. *Universytetski naukovi zapysky – University Scientific Notes*, 1(49), 287 [in Ukrainian].

12. Five Critical Competencies for Public Administration Leadership. Retrieved from https://icma.org/articles/article/five-critical-competencies-public-administration-leadership.

13. Virtanen, T. (2000). Changing competences of public managers: tensions in commitment. *International Journal of Public Sector Management*, 13(4), 333-341. DOI: https://doi.org/10.1108/09513550010350300.

14. Van der Wal, Z. (2020). Being a Public Manager in Times of Crisis: The Art of Managing Stakeholders, Political Masters, and Collaborative Networks. *Public Administration Review,* 80(5), 759-764. DOI: 10.1111/puar.13245.

15. Transparency International Ukraine. Capable, effective and independent: analysis of anti-corruption agencies. Retrieved from https://ti-ukraine.org/en/research/capable-effective-and-independent-analysis-of-anti-corruption-agencies/.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 352/354:30819:27

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-75-91

Акімова Олена Андріївна кандидат філософських наук, доцент кафедри теорії та практики управління КПІ ім. Ігоря Сікорського, Берестейський проспект 37, к7, м. Київ, тел.: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0009-0008-8575-8895

Волкова Аліна Миколаївна студентка 6 курсу спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» факультету соціології і права, кафедри теорії та практики управління КПІ ім. Ігоря Сікорського, тел: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0000-0002-2868-2141

ВИМІРЮВАННЯ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Сучасне публічне управління стикається з новими, раніше непередбачуваними викликами, що виникають через військові конфлікти. Війна створює надзвичайно складні умови для функціонування державних органів, оскільки вони повинні забезпечувати стабільність системи, управляти ресурсами та ефективно координувати дії. Резильєнтність, тобто здатність системи до стійкості та відновлення після кризи, стає вкрай важливою в таких умовах. У статті розглянуто основні чинники резильєнтності системи публічного управління: ефективне лідерство, міжвідомча координація, децентралізація, швидкість прийняття рішень, ефективна комунікація та інші не менш важливі чинники.

Ефективне управління в умовах війни вимагає чіткої стратегії реагування на нові виклики, здатності залучати всі доступні ресурси та розвивати стійкість до повторних криз. Важливим чинником є ефективне лідерство, яке забезпечує оперативне прийняття рішень і координацію між різними відомствами. Міжвідомча координація дозволяє різним рівням державної влади діяти узгоджено, що сприяє ефективному розподілу ресурсів та забезпеченню безпеки населення. Децентралізація грає ключову роль у залученні громадян до процесу прийняття рішень, що підвищує соціальну стійкість. Активна участь громадян у місцевому самоврядуванні під час війни зміцнює довіру до інститутів влади та допомагає ефективніше вирішувати проблеми на місцях. Швидкість прийняття рішень та ефективна комунікація є критично важливими для адаптації до непередбачуваних загроз та оперативного реагування на нові виклики. Зокрема, одним з викликів, з яким стикнулося публічне управління в Україні в перші місяці широкомасштабного вторгнення, стало налагодження

ефективної комунікації в умовах малоконтрольованих міграційних процесів. Система, що здатна швидко реагувати на нові виклики, залучати необхідні ресурси та переорієнтовувати свої дії, демонструє високу стійкість.

Питання вимірювання резильєнтності публічного управління в умовах війни виходить на перший план, адже здатність державних інституцій адаптуватися до кризових ситуацій та ефективно реагувати на виклики визначає безпеку, стабільність та майбутній розвиток суспільства. Відповідно у статті також проведений аналіз різних способів вимірювання резильєнтності системи публічного управління в умовах війни. Розглянуто індекс ND-GAIN (Notre Dame Global Adaptation Initiative) в контексті України, який складається з двох ключових параметрів адаптації: вразливості та готовності та World Risk Poll Resilience Index.

Ключові слова: Резильєнтність, турбулентність, кризовий менеджмент, індекс резильєнтності, гнучкість, воєнний конфлікт

Akimova Olena Andriivna Ph.D. in Philosophy, Associate Professor of the Department of Management Theory and Practice, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, 37 Beresteysky Ave., Kyiv, k7 mob: 044 204 92 18, https://orcid.org/0009-0008-8575-8895

Volkova Alina Mykolayivna 6th year student majoring in 281 “Public Management and Administration”, Faculty of Sociology and Law, Department of Management Theory and Practice, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, tel.: (044) 204-92-18, https://orcid.org/0000-0002-2868-2141

MEASURING THE RESILIENCE OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN TIMES OF WAR

Abstract. Modern public administration is facing new, previously unforeseen challenges arising from military conflicts. War creates extremely difficult conditions for the functioning of public authorities, as they must ensure the stability of the system, manage resources and effectively coordinate actions. Resilience, i.e., the ability of the system to withstand and recover from a crisis, becomes extremely important in such conditions. The article discusses the main factors of public administration system resilience: effective leadership, interagency coordination, decentralization, speed of decision-making, effective communication and other equally important factors.

Effective governance in times of war requires a clear strategy for responding to new challenges, the ability to attract all available resources and develop resilience to repeated crises. An important factor is effective leadership that ensures prompt

decision-making and coordination between different agencies. Interagency coordination allows different levels of government to act in a coordinated manner, which contributes to the efficient allocation of resources and the security of the population. Decentralization plays a key role in engaging citizens in decision-making, which increases social resilience. Active participation of citizens in local governance during the war strengthens trust in government institutions and helps to solve problems on the ground more effectively. Speedy decision-making and effective communication are critical for adapting to unpredictable threats and responding quickly to new challenges. In particular, one of the challenges faced by public administration in Ukraine in the first months of the large-scale invasion was to establish effective communication in the context of uncontrolled migration processes. A system that is able to respond quickly to new challenges, attract the necessary resources and reorient its actions demonstrates high resilience.

The issue of measuring the resilience of public administration in times of war comes to the fore, since the ability of public institutions to adapt to crisis situations and respond effectively to challenges determines the security, stability and future development of society. Accordingly, the article also analyzes various ways to measure the resilience of the public administration system in wartime. The author considers the ND-GAIN (Notre Dame Global Adaptation Initiative) index in the context of Ukraine, which consists of two key adaptation parameters: vulnerability and preparedness and the World Risk Poll Resilience Index.

Keywords: Resilience, turbulence, crisis management, resilience index, flexibility, military conflict

Постановка проблеми. У сучасних умовах публічне управління стикається з новими, раніше непередбачуваними викликами, пов’язаними з військовими конфліктами. Війна створює надзвичайно складні умови для функціонування органів державної влади, адже вони повинні одночасно забезпечувати стабільність системи, управляти ресурсами та забезпечувати ефективну координацію дій. Резильєнтність, або здатність системи до стійкості та відновлення після кризи, стає критично важливою в умовах таких викликів. Проблема вимірювання резильєнтності публічного управління в умовах війни виходить на перший план, оскільки від здатності державних інституцій адаптуватися до кризових умов та ефективно реагувати на виклики залежить безпека, стабільність та подальший розвиток суспільства.

Одним з важливих завдань є пошук шляхів підвищення ефективності управлінських процесів в умовах військових конфліктів, зокрема через впровадження новітніх підходів до оцінки стійкості систем управління. Наукові дослідження та практичні завдання у цій галузі мають зосереджуватися на розробці інструментів, які дозволяють вчасно виявляти слабкі місця

в системі управління, оцінювати її здатність до відновлення та корегувати стратегії управління у відповідності до динамічних змін обстановки.

Особливо важливою є розробка комплексних методів вимірювання резильєнтності, що дозволяють не лише оцінити поточний стан, але й спрогнозувати подальший розвиток ситуації. Це допоможе запобігати колапсам у системі публічного управління та підтримувати стабільність навіть у найскладніші періоди війни.

Таким чином, проблема вимірювання резильєнтності публічного управління має ключове значення як для наукових досліджень, так і для практичної реалізації стратегій управління під час військових конфліктів. Вона спрямована на підвищення стійкості державних інституцій та забезпечення їхньої здатності ефективно функціонувати в умовах глобальних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження в галузі публічного управління підкреслюють важливість резильєнтності, особливо в умовах кризових ситуацій, таких як війна. Сучасні науковці звертають увагу на різні аспекти цієї проблеми. Зокрема, у своїй роботі акцентують увагу на ролі лідерства у кризових ситуаціях [1]. Автори підкреслюють, що ефективне управління в умовах війни вимагає від лідерів швидких і обґрунтованих рішень, а також здатності управляти громадськими очікуваннями та комунікувати в умовах невизначеності.

Комфорт, Боін і Демчак розглядають питання підготовки до екстремальних подій і розробки систем управління, здатних до швидкого відновлення [2]. Вони підкреслюють, що сучасні виклики вимагають побудови більш гнучких і адаптивних моделей публічного управління, які можуть витримати тиск кризових подій.

Корольчук О. Л. трактує резильєнтність у сфері державного управління як здатність держави не лише уникати значних труднощів, але й ефективно їх долати, зберігаючи при цьому мінімальні втрати та забезпечуючи стійкість і баланс системи. [3]

Браччі Е. та Таллакі М. визначають резильєнтність як динамічний процес адаптації та саморегуляції під час стресових ситуацій, часто трактуючи його як стресостійкість. Водночас життєздатність охоплює ширший спектр умов, включаючи здатність країни витримувати цивілізаційні виклики та ризики. Семантичний аналіз показує, що резильєнтність не варто ототожнювати з життєздатністю, пластичністю або пружністю. [4]

Меккі С. в контексті публічного управління розглядає резильєнтність як здатність системи реагувати на шоки та відновлюватися за допомогою різноманітних стратегій. Для публічних інституцій ці стратегії мають бути інтегровані в національні політики, а розвиток резильєнтності має стати метою. Необхідно створити загальну методологію оцінки інституційної

резильєнтності, яка враховує всі чинники впливу. Для оцінки такої резильєнтності слід визначити конкретні показники, які дозволять оцінити готовність публічних інституцій до майбутніх шоків, беручи до уваги їхні особливості та обмеження. Отже, резильєнтність у теорії публічного управління визначається як здатність державних інституцій швидко адаптуватися та ефективно відновлювати свої функції після криз, забезпечуючи стабільність і захист соціальної структури. [5]

Загалом, останні дослідження підтверджують необхідність впровадження резильєнтності як стратегічної мети акцентує увагу на важливості постійного аналізу та перегляду політик на всіх рівнях управління, що необхідно для посилення інституційної здатності до відновлення та адаптації.

Мета статті. Метою цієї статті є дослідження резильєнтності публічного управління в умовах воєнних конфліктів, а також виявлення ключових чинників, що впливають на стійкість державних інституцій у таких критичних обставинах. У сучасному світі, де кількість збройних конфліктів не зменшується, важливість здатності публічних органів управління швидко реагувати на кризові ситуації зростає. Це завдання передбачає не лише збереження функціонування державних структур, але й їхнє ефективне відновлення після криз.

Основним завданням статті є аналіз ключових аспектів публічного управління, які забезпечують його стійкість під час військових конфліктів, а також пошук підходів до підвищення цієї стійкості. У рамках цієї статті пропонується розглянути сучасні теоретичні підходи до вимірювання резильєнтності державних структур і перевірити їхню практичну застосовність у реальних умовах війни. Це включає оцінку здатності публічних органів до адаптації, ефективної координації дій між різними відомствами та розробку механізмів управління ресурсами в умовах обмеженого часу та постійного тиску.

Ще однією важливою метою є дослідження конкретних викликів, з якими стикаються державні інституції під час збройних конфліктів, та розробка рекомендацій щодо підвищення їхньої ефективності у таких умовах. Стаття також спрямована на ідентифікацію потенційних недоліків існуючих підходів до управління кризами і надання пропозицій щодо їх усунення.

Таким чином, мета статті полягає в тому, щоб забезпечити наукове підґрунтя для підвищення стійкості публічного управління під час кризових ситуацій, таких як війна, та зробити внесок у розвиток сучасної управлінської науки шляхом узагальнення та аналізу практичних рішень для таких викликів.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнних конфліктів публічне управління стикається з численними викликами, що вимагають стійкості та здатності систем швидко адаптуватися до нових загроз. Резильєнтність

публічних інституцій стає вирішальним фактором у забезпеченні належного функціонування держави та підтримки стабільності в суспільстві. У цьому розділі досліджуються ключові аспекти, що впливають на резильєнтність публічного управління, включаючи кризовий менеджмент, управління в умовах турбулентності, адміністративні виклики, а також важливість співпраці між різними рівнями управління. Резильєнтність публічного управління визначається здатністю системи не лише витримати кризу, але й ефективно відновитися після неї.

Одним із ключових аспектів управління в умовах кризи є швидкість прийняття рішень та ефективність лідерства. Як зазначає Боін та його колеги у праці "The Politics of Crisis Management", ефективне лідерство під час кризових ситуацій є критично важливим, оскільки від нього залежить координація ресурсів та мінімізація збитків [1]. Управління в умовах війни вимагає чіткої стратегії реагування на нові виклики, здатності залучати всі доступні ресурси та розвивати стійкість до повторних криз.

Боін та інші акцентують увагу на необхідності лідерства, здатного швидко реагувати на зміни обставин, а також на важливості взаємодії між державними органами та приватним сектором під час криз. Особливу увагу приділено потребі в комунікації з населенням, що допомагає зменшити паніку і підвищити рівень довіри до органів влади в умовах війни [1].

Комфорт, Боін і Демчак також наголошують на важливості розробки систем, що здатні швидко адаптуватися до кризових умов. У їхній книзі "Designing Resilience: Preparing for Extreme Events" розглядається важливість підготовки до екстремальних подій та розробки моделей управління, що здатні витримати довготривалі стреси [2]. Ці автори стверджують, що успішне управління у кризових ситуаціях вимагає не тільки підготовленості до кризи, але й здатності вчитися на попередніх кризах, адаптуючи управлінські моделі та впроваджуючи зміни для запобігання повторення негативних наслідків [2].

Резильєнтність публічного управління можна вимірювати через здатність державних інституцій адаптуватися до кризових ситуацій та зберігати ефективність у виконанні своїх функцій. Одним з основних показників резильєнтності є швидкість прийняття рішень та гнучкість управлінських структур. Якщо система може оперативно реагувати на нові виклики, швидко залучати необхідні ресурси та переорієнтовувати свої дії в умовах непередбачуваних загроз, це свідчить про її стійкість. Для цього важливо мати наперед підготовлені плани дій та системи управління, що можуть адаптуватися до нових умов без втрати функціональності.

Іншим важливим показником резильєнтності є здатність публічного управління забезпечувати безперервність надання критичних послуг населенню навіть у найскладніших умовах. Ключовим елементом цього процесу є

управління ресурсами – людськими, матеріальними та фінансовими. Чим краще система здатна забезпечити мобілізацію ресурсів у надзвичайних умовах, тим вище рівень її резильєнтності. Це включає також здатність координації між різними державними структурами та приватним сектором для максимального використання можливостей і зменшення втрат.

Умови війни створюють високу турбулентність, коли невизначеність стає постійним фактором управління. Як зазначають Антоніо Флоріані, Енріке Касерес у своїй книзі "Governing Turbulence, Risk and Opportunities in the Complexity Age", управління в умовах високої турбулентності вимагає гнучких і адаптивних підходів [6]. Традиційні моделі ієрархічного управління можуть бути недостатньо ефективними в умовах постійних змін і нестабільності. Натомість гнучкі системи дозволяють швидко реагувати на нові виклики і забезпечувати ефективну координацію дій між різними органами влади та іншими зацікавленими сторонами [6].

Один із ключових елементів управління в умовах невизначеності — це ефективна міжвідомча координація. Під час конфліктів різні рівні державної влади повинні діяти скоординовано, що дозволяє ефективно розподіляти ресурси та забезпечувати належну безпеку населення. Відсутність такої координації може призвести до хаосу та значних втрат. Кейтл у книзі "The Divided States of America: Why Federalism Doesn't Work" підкреслює, що відсутність належної взаємодії між рівнями влади в умовах криз може стати однією з головних причин неефективності публічного управління [7]. Він звертає увагу на важливість створення умов для тісної співпраці між органами влади різних рівнів для забезпечення належної відповіді на кризові ситуації [7].

Турбулентність створює умови високої невизначеності, коли необхідно швидко приймати рішення у відповідь на непередбачувані події. Вимірювання резильєнтності в умовах турбулентності включає здатність управлінських структур функціонувати за відсутності стабільної інформації та прогнозованих умов. Управління повинно бути гнучким, щоб адаптуватися до різких змін і непередбачуваних викликів. Це означає, що системи управління повинні не лише реагувати на змінні обставини, але й бути здатними передбачати можливі сценарії розвитку подій і вчасно підлаштовуватися під них.

Згідно окремих емпіричних даних умови війни справді чинять вплив на характер як горизонтальної, так і вертикальної комунікації всередині організації. Так, відповідно до дослідження Deloitte Ukraine (2023), інтенсивність/частота комунікацій всередині компаній під час війни стала більш інтенсивною для близько 47% опитаних організацій в Україні, а вертикальна (між керівниками і підлеглими та на загальнокорпоративному рівні) комунікація стала більш інтенсивною в межах 53% обраних організацій. При цьому, близько для 70% компаній практика організації централізованого зворотнього

зв'язку щодо нагальних питань серед працівників є рутинною і застосовуються щотижня або навіть щодня.

Також в умовах турбулентності важливо оцінювати ефективність координації між різними рівнями влади. Відсутність чіткої взаємодії між державними органами може призвести до неефективності в управлінні ресурсами та збільшення ризиків для безпеки населення. Резильєнтність у цьому контексті може вимірюватися через здатність владних структур зберігати стабільність управлінських процесів при різких змінах зовнішнього середовища, а також через ефективність комунікацій між різними рівнями управління.

Окремим викликом, з яким довелося зіштовхнутися системі публічного управління в Україні в перші місяці широкомасштабного вторгнення, стало питання налагодження ефективної комунікації всередині установ за обставин малоконтрольованих міграційних процесів. Так, за результатами опитування, проведеного у травні 2022 року Національним агентством України з питань державної служби (2023), більшість державних службовців не змінювали своє місцезнаходження під час війни (83,4%), 13,6% – стали внутрішньопереміщеними та 3% перебували за кордоном (при цьому, найбільша частка тих, хто змінив своє місцепроживання, перебували на момент вторгнення у таких областях, як Донецька, Луганська та Харківська).

Суттєвим фактором, що міг уповільнювати процеси адаптації до змін та пошуку інноваційних рішень у посиленні комунікаційних спроможностей системи публічного управління, є те, що у своїй праці дослідники систем публічного правління Херд та Мойніхан [8] називають «адміністративним тягарем». Так, система публічного управління під час військових конфліктів стикається з численними адміністративними перешкодами, які можуть уповільнювати процес прийняття рішень і заважати ефективній роботі органів влади. У книзі "Administrative Burden: Policymaking by Other Means" автори зазначають, що адміністративний тягар може суттєво знизити ефективність управління, особливо в умовах кризи [8]. Бюрократичні процедури, що часто є необхідними у мирний час, можуть стати причиною затримок і надлишкових витрат у кризових умовах. Державні органи повинні розробляти стратегії для мінімізації адміністративних перешкод під час криз, забезпечуючи максимальну гнучкість і швидкість прийняття рішень [9]. Відмітимо, що у перші місяці повномасштабного вторгнення, справді, переважна частина службовців продовжували працювати у штатному режимі [10], лише 11% перейшли на дистанційну форму роботи і 7,2% поєднували дистанційну роботу з роботою у штатною режимі.

Резильєнтність системи публічного управління також може оцінюватися через здатність системи зменшувати адміністративні бар'єри під час криз.

Зайва бюрократизація може стати суттєвим перешкодою для швидкого реагування на кризові ситуації. Ефективні адміністративні процеси повинні бути гнучкими, щоб мінімізувати час на прийняття рішень та дозволяти швидко мобілізувати ресурси. Таким чином, один із способів виміряти резильєнтність системи — це оцінка швидкості та ефективності внутрішніх процедур під час надзвичайних ситуацій.

З іншого боку, управління під час кризи вимагає від системи публічного управління здатності адаптувати свою адміністративну структуру до умов надзвичайного стану. Це може включати як перерозподіл ресурсів, так і зміну процедур для швидкого вирішення нових викликів. Висока резильєнтність передбачає, що адміністративна система здатна функціонувати без значних збоїв, навіть за умов обмежених ресурсів чи швидко змінюваних обставин. Оцінка адміністративної гнучкості є ключовим показником стійкості публічного управління.

Ефективне управління під час військових конфліктів вимагає не тільки внутрішньої стійкості публічних інституцій, але й тісної співпраці між ними. Як зазначає O'Leary і Bingham у праці "The Collaborative Public Manager: New Ideas for the Twenty-First Century", співпраця між державними і недержавними акторами є ключовим чинником успішного управління в умовах кризи [11]. Мережеві моделі управління дозволяють інтегрувати зусилля різних інституцій для досягнення загальної мети. Така співпраця особливо важлива в умовах обмежених ресурсів та складної ситуації на політичній арені [11].

Резильєнтність публічного управління багато в чому залежить від здатності різних інституцій ефективно співпрацювати між собою. В умовах криз важливо, щоб державні органи, місцеві інституції та недержавні актори діяли скоординовано, забезпечуючи максимальну ефективність використання ресурсів. Вимірювати резильєнтність у цьому контексті можна через оцінку рівня міжвідомчої та міжсекторної взаємодії, а також через здатність різних структур швидко об'єднувати зусилля для вирішення проблем.

Співпраця між інституціями також передбачає ефективну комунікацію та обмін інформацією в реальному часі. Резильєнтні системи мають прозорі механізми взаємодії, що дозволяють швидко реагувати на нові виклики, мінімізуючи ризики дублювання зусиль чи втрат часу. Рівень взаємодії між інституціями можна вимірювати за такими показниками, як швидкість передачі інформації, готовність до співпраці та узгодженість дій між різними рівнями управління.

З цією точки зору резильєнтність системи публічного управління в Україні значною мірою залежить від наскрізності та ефективності реформи децентралізації, що покликана як розширити автономію органів місцевого самоврядування, так і посилити їхню відповідальність у частині питань. З

точки зору дослідження факторів резильєнтності всієї системи публічного управління, фактор ефективності децентралізації нами розглядається як ключовий, оскільки цей процес забезпечує більшу гнучкість і адаптивність на місцевому рівні. Під час військових дій, особливо на прифронтових територіях, регіональні та місцеві органи влади відіграли важливу роль у підтримці багатьох функцій державного управління, таких як надання гуманітарної допомоги, координація евакуацій та підтримка громадянського порядку. Ці завдання часто виконувалися незалежно від центральних органів влади, завдяки чому місцеві громади мали можливість оперативніше реагувати на нагальні потреби. Наприклад, міські ради Київщини та Чернігівщини самостійно організували допомогу мешканцям у перші тижні війни, коли координація на державному рівні ще була ускладнена через масштаб вторгнення.

Зауважимо, що у 2023 році доходи місцевих бюджетів (доходи загального фонду без трансферів) в Україні зросли на 11% у порівнянні із попереднім роком, не дивлячись на військові дії. При цьому, якщо порівнювати 2023 рік із довоєнним 2021 роком, приріст місцевих бюджетів складав +25,5%, на відміну від державного бюджету із приростом +13,9% [12]. При цьому, беручи до уваги, що основна частина видатків місцевих бюджетів спрямовується на потреби освіти (близько 37%), можна дійти до висновку, що саме фактор децентралізації значною мірою забезпечив стійкість і самої системи освіти в Україні в умовах повномасштабного вторгнення. Разом із тим, місцеві громади вимушені реагувати на виклики війни та змінювати структуру своїх витрат, що неминуче позначилося і на витратах на систему освіти. Зокрема, в умовах війни у 2022-2023 роках спостерігалося різке збільшення видатків на безпеку та громадський порядок, що суттєво перевищує показники попередніх років. Водночас, видатки на житлово-комунальне господарство у 2022 році скоротилися на 28%, але у 2023 році вони зросли на 53%, відновлюючи фінансування цієї важливої сфери. Щодо освітньої сфери, у 2022 році спостерігалося зниження фінансування на 7% порівняно з 2021 роком, проте в 2023 році ситуація покращилася, і видатки майже досягли рівня 2021 року [13].

Тож, другий важливий аспект децентралізації — це розширення фінансової автономії на місцевому рівні, що дозволяє громадам ефективніше розпоряджатися ресурсами у кризових умовах. Завдяки реформі децентралізації в Україні, запровадженій у 2015 році, місцеві громади отримали значно більше контролю над своїми бюджетами. Це стало особливо важливим під час війни, коли певні регіони потребували невідкладних інвестицій у безпеку та відновлення критичної інфраструктури. Наприклад, у Миколаєві місцеві органи влади швидко мобілізували фінанси для відновлення водопостачання після пошкодження інфраструктури в результаті обстрілів.

Крім того, децентралізація сприяє залученню громадян до процесу прийняття рішень, що підвищує соціальну стійкість. Активна участь громадян у місцевому самоврядуванні під час війни допомагає зміцнити довіру до інститутів влади та забезпечити більш ефективне вирішення проблем на місцях. Наприклад, у Львівській області, що прийняла на себе першу і найбільш потужну міграційну хвилю взимку та навесні 2022 року, були організовані численні волонтерські ініціативи за підтримки місцевих органів влади, що допомогло забезпечити евакуйованих осіб житлом та необхідними ресурсами. Така взаємодія між владою і громадянами дозволяє краще адаптуватися до викликів війни і зміцнює стійкість системи публічного управління в цілому.

Окремий фактор резильєнтності системи публічного управління в умовах війни – є ефективність антикризової комунікації. Окрім протидії інформаційно-психологічним операціям та дезінформації, важливою складовою діяльності ОМС є забезпечення населення достовірною інформацією про поточну ситуацію в громаді, а також надання чітких інструкцій щодо дій у разі кризових обставин. Так, у відповідь на виклики війни різними громадами (у Львівській, Одеській та інших областях) були задіяні відповідні рішення і створені інституційні осередки підтримки ВПО та інших вразливих груп, такі як: Координаційний центр підтримки цивільного населення та Рада з питань внутрішньо переміщених осіб у Татарбунарській громаді [14], Офіс підтримки родин військовослужбовців у Львові [15], Міський центр громадянських прав в Білгород-Дністровоському [16], мережа пунктів незламності, організованих місцевою владою тощо.

Беручи до уваги перераховані вище фактори, які ми визначаємо як найбільш вагомі у дослідження резильєнтності системи управління, відмітимо, що загалом існує низка різноманітних індексів, що застосовуються для вимірювання чинників резильєнтності в різних галузях. Так, Клейн та ін. [17] стверджують, що для того, щоб концепція резильєнтності була корисною, вона має бути вимірюваною. Це означає, що резильєнтність, як і будь-який інший аспект системи чи суспільства, повинна бути операційно визначеною через показники або індекси, які дозволяють її оцінювати та порівнювати в різних контекстах

Такі індекси дозволяють оцінити стійкість систем у таких сферах, як економіка, соціальна стабільність, екологія та публічне управління, на основі кількісних та якісних показників. Одним із таких індексів є індекс ND-GAIN (Notre Dame Global Adaptation Initiative), який складається з двох ключових параметрів адаптації: вразливості та готовності. Вразливість вимірює певний вплив, чутливість і здатність країни адаптуватися до негативних наслідків зміни клімату. До неї входять наступні фактори:

- Вплив - ступінь, до якого система піддається значним змінам клімату з біофізичної точки зору
- Чутливість - ступінь, до якої країна залежить від сектору, на який негативно впливають кліматичні небезпеки, або частка населення, особливо чутливого до небезпеки зміни клімату
- Адаптивна здатність - наявність соціальних ресурсів для адаптації до конкретної галузі. У деяких випадках ці можливості відображають стійкі адаптаційні рішення

Готовність вимірює здатність країни залучати інвестиції та перетворювати їх на дії з адаптації. До неї входять такі фактори:

- Економічний: фіксує здатність ділового середовища країни приймати інвестиції, які можуть бути застосовані для адаптації, яка зменшує вразливість (зменшує чутливість і покращує здатність до адаптації).
- Управління: враховує інституційні фактори, які сприяють застосуванню інвестицій для адаптації.
- Соціальний: охоплює такі фактори, як соціальна нерівність, інфраструктура, освіта та інновації, які підвищують мобільність інвестицій і сприяють адаптаційним діям. [18]

Звернімо увагу на позицію України в рейтингу ND-GAIN. Зайнявши 72-ге місце з загальним балом 52,3, Україна демонструє відносно низький рівень вразливості (0,359) і високий рівень готовності (0,406), що позиціонує її у нижньому правому квадранті матриці ND-GAIN. Це свідчить про здатність країни ефективно адаптуватися до викликів, хоча деякі проблеми адаптації залишаються актуальними. У глобальному контексті Україна посідає 143-тє місце за рівнем вразливості та 98-ме за рівнем готовності, що свідчить про значні зусилля у зміцненні стійкості на міжнародній арені.

Резильєнтність системи публічного управління багато в чому залежить від здатності цієї системи реагувати на виклики та адаптуватися до змін. В цьому контексті індекс ND-GAIN є важливим інструментом для оцінки та аналізу, оскільки він враховує як внутрішні фактори (соціальні ресурси, управлінські спроможності), так і зовнішні загрози (зміни клімату). Низький рівень вразливості України свідчить про те, що системи публічного управління можуть ефективно реагувати на кліматичні виклики. Високий рівень готовності вказує на спроможність залучати інвестиції та ефективно використовувати їх для підвищення стійкості системи.

Вартою окремої уваги з точки зору даного дослідження видається новітня практика вимірювання рівня резильєнтності суспільства, що базується переважно на опитувальній методиці. Так, у 2021/2022 роках було створено World Risk Poll Resilience Index, що обраховуються компанією Gallup. Цей індекс віддзеркалює уявлення про те, що здатність соціальних груп до

резильєнтності залежить від багатьох чинників — від особистих до суспільних і структурних та базується на дослідницькому підході для визначення того, наскільки люди підготовлені до подолання труднощів та потрясінь, враховуючи їхні особисті обставини та сприйняття.

World Risk Poll Resilience Index обчислює загальний бал (від 0 до 100, де вищі значення вказують на більшу стійкість) і базується на чотирьох рівнях резильєнтності: індивідуальній, на рівні домогосподарства, на рівні громади та на рівні суспільства. Такий багатошаровий підхід до оцінки стійкості дозволяє виявити різниці між групами людей, а також простежити, як ці відмінності змінюються залежно від країни, регіону та з плином часу.

За даними цього вимірювання після двох років війни Україна у 2023 році стала більш резильєнтною порівняно з довоєнним 2021 роком. Цікаво, що в країні спостерігалося суттєве зниження рівня індивідуальної стійкості, тоді як у росії цей показник залишався стабільним у порівнянні з 2021 роком, що не дивно, враховуючи різницю в загрозах для життя в обох країнах. Однак Україна демонструвала зростання стійкості на рівні громад та суспільства.

Висновки.

Резильєнтність системи публічного управління в умовах воєнних конфліктів є одним з ключових факторів національної безпеки та спроможності до післявоєнного відновлення. Дане дослідження охопило різні аспекти управління в умовах війни, вплив невизначеності на управлінські процеси, роль адміністративних обмежень та роль міжінституційної взаємодії, комунікацій та децентралізації в цьому процесі. На основі проведеного аналізу сформульовано ключові висновки, що слугують підґрунтям для подальших досліджень у цій сфері.

По-перше, стійкість системи публічного управління залежить від здатності адаптуватися до мінливих умов. Військові конфлікти створюють високий рівень невизначеності, що вимагає швидких і рішучих дій з боку державних органів. Однак ієрархічні моделі управління не завжди здатні забезпечити необхідну гнучкість у відповідь на постійні зміни. Тому перспективи подальших досліджень у цьому напрямі повинні зосередитися на вивченні та розробці адаптивних моделей управління, які враховують специфіку кризових ситуацій та дозволяють оперативно реагувати на зміни.

Особливу увагу слід приділити питанням міжвідомчої координації, оскільки під час війни взаємодія між національними, регіональними та місцевими рівнями влади є критичною для ефективного реагування на кризи. Недостатня координація може призвести до значних втрат як у людських, так і в матеріальних ресурсах. Подальші дослідження повинні зосередитися на вивченні механізмів покращення міжінституційної взаємодії, що сприятиме розробці більш ефективних управлінських стратегій під час кризових ситуацій.

По-третє, однією з ключових проблем, яка була виявлена в процесі дослідження, є адміністративний тягар. Бюрократичні процедури, що є необхідними у мирний час, можуть стати перешкодою під час долання кризових ситуацій, уповільнюючи процес прийняття рішень. Державні інституції повинні розробляти спеціальні процедури для кризових періодів, що дозволить прискорити процес прийняття рішень та зменшити адміністративні бар'єри. У цьому контексті подальші дослідження повинні зосередитися на вивченні шляхів оптимізації адміністративних процесів під час воєнних конфліктів, а також на розробці стратегій для мінімізації бюрократичних перешкод у критичних умовах.

Крім того, варто звернути увагу на важливість залучення громадськості до процесу управління під час криз. Ефективне управління в умовах війни передбачає не лише внутрішню стійкість державних органів, але й тісну співпрацю з громадськими організаціями, приватними підприємствами та міжнародними партнерами. Це допомагає забезпечити комплексний підхід до вирішення проблем, використовуючи всі наявні ресурси для підтримки стабільності та безпеки. Подальші дослідження повинні вивчити, як можна інтегрувати зусилля різних секторів для підвищення ефективності управління в умовах воєнних конфліктів.

Окремого дослідження потребує вивчення ролі сучасних інформаційних технологій у забезпеченні стійкості системи публічного управління. Сучасні технології (такі як штучний інтелект) можуть відігравати ключову роль у підвищенні ефективності управлінських процесів під час криз. Це стосується як систем комунікації, що дозволяють забезпечити швидкий обмін інформацією між органами влади, так і інструментів для аналізу та прогнозування ситуації. Зокрема, використання великих даних та штучного інтелекту може значно покращити здатність державних органів до аналізу ризиків та прийняття обґрунтованих рішень.

Щодо соціальної складової, варто відзначити важливість підтримки населення під час криз. Військові конфлікти не тільки створюють загрози безпосередньо для фізичної безпеки громадян, але й негативно впливають на їхній психоемоційний стан, економічне становище та доступ до основних послуг. Державні інституції повинні враховувати ці фактори при розробці стратегій управління. Важливо забезпечити соціальну підтримку населення, зокрема через доступ до медичних послуг, гуманітарної допомоги та програм психологічної підтримки. У цьому контексті подальші дослідження можуть допомогти розробити комплексні моделі соціальної підтримки, що дозволять зменшити негативні наслідки військових конфліктів для громадян.

Особливу увагу слід приділити питанню моніторингу та оцінки ефективності публічного управління під час криз. Наразі існує ціла низка

подібних методик (таких як Worldwide Governance Indicators Світового Банку [19] чи SIGMA [20] Європейської комісії). Втім, беручи до уваги затяжний характер війни та тенденцію до охоплення ефектами конфлікту все більшої кількості сторін, в тому числі, країн Європи, постає необхідність переосмислення таких методик саме з точки зору їхньої здатності відображати фактори резильєнтності систем публічного управління в умовах існуючих чи потенційний конфліктів. Розробка інструментів для оцінки ефективності управління під час воєнних конфліктів дозволить своєчасно виявляти слабкі місця та вносити необхідні зміни.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що резильєнтність публічного управління в умовах воєнних конфліктів є складною багатофакторною проблемою, що потребує комплексного підходу. Адаптація управлінських процесів, мінімізація адміністративних перешкод, розвиток міжвідомчої координації, залучення громадськості та приватного сектору, а також впровадження інноваційних технологій — усе це є важливими елементами забезпечення стійкості державних інституцій під час криз. Подальші дослідження в цьому напрямі можуть допомогти вдосконалити існуючі моделі управління та розробити нові підходи до забезпечення стабільності держави під час воєнних конфліктів.

Література:

1. Boin, A., 't Hart, P., Stern, E., & Sundelius, B. (2019). The Politics of Crisis Management: Public Leadership under Pressure. Cambridge: Cambridge University Press.

2. Comfort, L. K., Boin, A., & Demchak, C. C. (Eds.). (2020). Designing Resilience: Preparing for Extreme Events. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

3. Корольчук О. Л. Управління змінами як фактор розбудови національної резильєнтності в сучасних умовах глобалізаційних викликів. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: державне управління. 2020. № 5. С. 88–92. Режим доступу: https://doi.org/10.32838/tnu-2663-6468/2020.5/15 (дата звернення: 11.07.2024).

4. Bracci E., Tallaki M. Resilience capacities and management control systems in public sector organisations. Journal of accounting & organizational change. 2021. Ahead-of-print, ahead-of-print. Available at: https://doi.org/10.1108/jaoc-10-2019-0111 (date of access: 11.07.2024)

5. Mekky S. Perspective chapter: institutional structural reform and sustainable resilience. The future of public administration - adapting to a dynamic world [working title]. 2024. Available at:: https://doi.org/10.5772/intechopen.1003058 (date of access: 11.07.2024).

6. Bazilio Floriani Neto, A., Caceres Nieto, E. Governing Turbulence, Risk and Opportunities in the Complexity Age. Oxford: Cambridge Scholars Publishing, Lady Stephenson Library, 2018.

7. Kettl, D. F. The Divided States of America: Why Federalism Doesn't Work. Princeton: Princeton University Press, 2020.

8. Moynihan, D. P. Administrative Burden: Policymaking by Other Means. New York: Russell Sage Foundation, 2021.

9. Farazmand, A. Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance. Cham: Springer, 2018.

10. НАДС. Опитування з питань оплати праці державних службовців. NADS, 2022. Режим доступу: https://shorturl.at/l047H (дата звернення: 11.07.2024)

11. O'Leary, R., & Bingham, L. B. The Collaborative Public Manager: New Ideas for the Twenty-First Century. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2019.

12.ВО «ОТГ». Аналіз місцевих бюджетів за 2023 рік. Hromady, 2023. Режим доступу: https://hromady.org/analiz-miscevix-byudzhetiv-za-2023-rik/ (дата звернення: 01.07.2024).

13. Deloitte Ukraine. AmCham-Deloitte Survey on the Impact of War on Human Capital in Ukraine. Deloitte, 2023. Available at: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/Press-release/AmCham-Deloitte-Survey-on-impact-of-war-on-HC_UKR.pdf (Accessed: 25 June 2024).

14. Комітет виборців України (КВУ). У Татарбунарській громаді Одеської області створені та розвиваються інституційні осередки підтримки ВПО. КВУ, 2023. Режим доступу: http://cvu.od.ua/ua/announce/u-tatarbunarskiy-gromadi-odeskoyi-oblasti-stvoreni-ta-rozvivayutsya-institutsiyni-oseredki-pidtrimki-vpo_1658/ (дата звернення: 11.07.2024)

15. Львівська обласна державна адміністрація (ЛОДА). У Львівській ОВА обговорили виконання бюджету області за 2023 рік. ЛОДА, 2023. Режим доступу: https://loda.gov.ua/news/38275 (дата звернення: 11.07.2024)

16. Вечірній Київ. Київ отримає додаткові кошти для облаштування пунктів незламності. Вечірній Київ, 2023. Режим доступу: https://vechirniy.kyiv.ua/news/103812/ (дата звернення: 11.07.2024).

17. Klein, R. J. T., Nicholls, R. J., & Thomalla, F. Resilience to Natural Hazards: How Useful is This Concept? Environmental Hazards, 2003, 5(1-2), 35-45. DOI: 10.1016/j.hazards.2004.02.001.

18. Methodology.Notre Dame Global Adaptation Initiative. University of Notre Dame. Available at: https://gain.nd.edu/our-work/country-index/methodology/ (Accessed: 11 October 2024).

19. World Bank. Worldwide Governance Indicators. World Bank, 2023. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators (Accessed: 12 June 2024).

20. SIGMA. Public Administration Reform Methodology. SIGMA, 2023. URL: https://par-portal.sigmaweb.org/methodology (Accessed: 18 October 2024).

References:

1. Boin, A., 't Hart, P., Stern, E., & Sundelius, B. (2019). *The politics of crisis management: Public leadership under pressure.* Cambridge University Press. [in English]

2. Comfort, L. K., Boin, A., & Demchak, C. C. (Eds.). (2020). *Designing resilience: Preparing for extreme events.* University of Pittsburgh Press. [in English]

3. Korolchuk, O. L. (2020). Upravlinnya zminamy yak faktor rozbudovy natsional'noyi rezyl'yentnosti v suchasnykh umovakh globalizatsiynykh vyklykiv [Managing change as a factor in building national resilience in modern conditions of globalization challenges]. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriya: Derzhavne upravlinnya, 5, 88–92. https://doi.org/10.32838/tnu-2663-6468/2020.5/15 [in Ukrainian]

4. Bracci, E., & Tallaki, M. (2021). *Resilience capacities and management control systems in public sector organisations. Journal of Accounting & Organizational Change*. Ahead-of-print. https://doi.org/10.1108/jaoc-10-2019-0111 [in English]

5. Mekky, S. (2024). Perspective chapter: Institutional structural reform and sustainable resilience. *In The future of public administration - adapting to a dynamic world* [Working title]. https://doi.org/10.5772/intechopen.1003058 [in English]

6. Bazilio Floriani Neto, A., & Caceres Nieto, E. (2018). *Governing turbulence, risk and opportunities in the complexity age.* Cambridge Scholars Publishing, Lady Stephenson Library. [in English]

7. Kettl, D. F. (2020*). The divided states of America: Why federalism doesn't work.* Princeton University Press. [in English]

8. Moynihan, D. P. (2021). *Administrative burden: Policymaking by other means.* Russell Sage Foundation. [in English]

9. Farazmand, A. (2018). *Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance.* Springer. [in English]

10. NADS. (2022). Opytuvannya z pytan oplaty pratsi derzhavnykh sluzhbovtsiv [Survey on the issues of civil servants' salaries]. NADS. https://shorturl.at/l047H (Accessed: 11 July 2024). [in Ukrainian]

11. O'Leary, R., & Bingham, L. B. (2019). *The collaborative public manager: New ideas for the twenty-first century.* Georgetown University Press.

12. Deloitte Ukraine. (2023). *AmCham-Deloitte survey on the impact of war on human capital in Ukraine. Deloitte. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/Press-release/AmCham-Deloitte-Survey-on-impact-of-war-on-HC_UKR.pdf [in English]

13. VO «OTH». (2023). Analiz mistsevykh byudzhetiv za 2023 rik [Analysis of local budgets for 2023]. Hromady. https://hromady.org/analiz-miscevix-byudzhetiv-za-2023-rik/ (Accessed: 01 July 2024). [in Ukrainian]

14. Komitet vyborciv Ukrainy (KVU). (2023). U Tatarbunars'kiy hromadi Odes'koyi oblasti stvoreni ta rozvivayut'sya institutsiyni oseredky pidtrimky VPO [Institutional support centers for internally displaced persons are being established and developed in the Tatarbunar community of the Odesa region]. КВУ. http://cvu.od.ua/ua/announce/u-tatarbunarskiy-gromadi-odeskoyi-oblasti-stvoreni-ta-rozvivayutsya-institutsiyni-oseredki-pidtrimki-vpo_1658/ (Accessed: 11 July 2024). [in Ukrainian]

15. L'vivs'ka oblasna derzhavna administraciya (LODA). (2023). U L'vivskiy OVA obhovoryly vykonannya byudzhetu oblasti za 2023 rik [The Lviv Regional State Administration discussed the execution of the regional budget for 2023]. ЛОДА. https://loda.gov.ua/news/38275 (Accessed: 11 July 2024). [in Ukrainian]

16. Vechirniy Kyiv. (2023). Kyiv otrymaie dodatkovi koshty dlia oblashtuvannya punktyv nezlamnosti [Kyiv will receive additional funds to equip resilience points]. Vechirniy Kyiv. https://vechirniy.kyiv.ua/news/103812/ (Accessed: 11 July 2024).Klein, R. J. T., Nicholls, R. J., & Thomalla, F. (2003). Resilience to natural hazards: How useful is this concept? Environmental Hazards, 5(1-2), 35–45. https://doi.org/10.1016/j.hazards.2004.02.001 [in Ukrainian]

17. Notre Dame Global Adaptation Initiative. (n.d.). Methodology. University of Notre Dame. https://gain.nd.edu/our-work/country-index/methodology/ [in English]

18. World Bank. (2023). Worldwide governance indicators. World Bank. https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators [in English]

19. SIGMA. (2023). Public administration reform methodology. SIGMA. https://par-portal.sigmaweb.org/methodology [in English]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 371

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-92-103

Андрощук Євген Михайлович аспірант, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Академіка Ромоданова, 12/2, м. Київ, 04050, тел.: (096) 352-17-62, https://orcid.org/0009-0007-6961-0367

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ КОРІННИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проаналізовано сукупність кроків у розробці та реалізації нормативно-правової бази щодо корінних народів України. Розглянуто етапи та підходи до визначення корінних народів України за їх ознаками, територіальною приналежністю, можливістю мати власні представницькі органи відповідно традиційним соціальним інститутам, що були реалізовані в різних проектах Законів України. Наразі результатом діяльності представників корінних народів України впродовж 30 років незалежності Української держави стало прийняття Закону “Про корінні народи України”. Дотримання прав людини є вагомою складовою сучасних правових, демократичних держав. Процеси забезпечення існування етнічних груп та корінних народів в сучасній Україні, сьогодні мають особливе значення для кримчаків, караїмів та кримських татар. Дані засади були закладені в Декларації про державний суверенітет України, яка окреслила, загальні принципи майбутньої державної етнічної політики. У цій Декларації вперше було визначено, що народ України становлять громадяни Республіки всіх національностей, держава забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від расової та національної приналежності, визначає порядок утворення національно-адміністративних одиниць, гарантує особам усіх національностей право на вільний національно-культурний розвиток, забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей.

Актуальність дослідження обумовлена важливістю подальшого забезпечення законодавчої та нормативно-правової бази з моменту прийняття Закону “Про корінні народи України”, який сьогодні є фундаментом для розвитку держаної етнонаціональної політики щодо корінних народів України.

Ключові слова: етнічна політика, етнічні спільноти, національні меншини, корінні народи, права людини, права корінних народів України, система законодавства, законодавство у сфері забезпечення прав корінних народів України, Кримчаки, Караїми, Кримські татари.

Androschchuk Yevhen Mykhailovych graduate student of the Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, St. Akademika Romodanova, 12/2, Kyiv, 04050, tel.: (096) 352-17-62, https://orcid.org/0009-0007-6961-0367

CURRENT TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LEGISLATION IN THE SPHERE OF PROVIDING THE RIGHTS OF INDIGENOUS PEOPLES OF UKRAINE

Abstract. The article analyzes a set of steps in the development and implementation of the legal framework for indigenous peoples of Ukraine. The author examines the stages and approaches to defining the indigenous peoples of Ukraine by their characteristics, territorial affiliation, and the possibility of having their own representative bodies in accordance with traditional social institutions, which were implemented in various draft laws of Ukraine.

Currently, the activity of representatives of the indigenous peoples of Ukraine during the 30 years of independence of the Ukrainian state resulted in the adoption of the Law "On Indigenous Peoples of Ukraine". Respect for human rights is an important component of modern democratic states under the Rule of Law. The processes of ensuring the existence of ethnic groups and indigenous peoples in modern Ukraine are of particular importance for the Krymchaks, Karaites and Crimean Tatars. These principles were laid down in the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, which outlined the general principles of the future state ethnic policy. In this Declaration, it was first determined that the people of Ukraine are citizens of the Republic of all nationalities, the state ensures equality before the law of all citizens of the Republic regardless of race and nationality, determines the procedure for the formation of national administrative units, guarantees persons of all nationalities the right to free national and cultural development, ensures the national and cultural revival of the Ukrainian people, their historical consciousness and traditions, national and ethnographic characteristics.

The relevance of the study is due to the importance of further ensuring the legislative and regulatory framework since the adoption of the Law "On Indigenous Peoples of Ukraine", which today is the foundation for the development of the State ethno-national policy towards indigenous peoples of Ukraine.

Keywords: ethnic policy, ethnic communities, national minorities, indigenous peoples, human rights, rights of indigenous peoples of Ukraine, system of legislation, legislation in the field of ensuring the rights of indigenous peoples of Ukraine, Krymchaks, Karaites, Crimean Tatars.

Постановка проблеми. Становлення національної державності та прав і свобод українського народу розпочалося з прийняття 16 липня 1990 року

Декларації про державний суверенітет України, яка окреслила, загальні принципи майбутньої державної етнічної політики. У цій Декларації вперше було визначено, що народ України становлять громадяни Республіки всіх національностей, держава забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від расової та національної приналежності, визначає порядок утворення національно-адміністративних одиниць, гарантує особам усіх національностей право на вільний національно-культурний розвиток, забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей.

Засади етнічної політики держави були закладені в Декларації прав національностей України 1991 року. У ній вперше було встановлено заборону дискримінації за ознакою національності, визначено право всіх національностей на збереження їх традиційного розселення та обов'язок держави забезпечувати існування національно-адміністративних одиниць; гарантовано право всіх національних груп вільно користуватися рідними мовами в усіх сферах суспільного життя.

Таким чином ми бачимо, що фундамент розвитку нормативно-правового поля для корінних народів України був закладений ще з моменту проголошення незалежності Української держави. Протягом більш ніж 30 років незалежності Української держави та усіх безпекових і соціальних викликів проводиться активна робота з розвитку правового поля для представників корінних народів України. Представники кримчаків, караїмів та кримських татар широко представляють свою культуру та відстоюють свої права на міжнародній арені, особливо в відповідних інститутах захисту прав корінних народів при ООН. Необхідність наявності досконалої законодавчої бази, що має відповідати багатьом міжнародним конвенціям у напрямку захисту прав і свобод національних меншин і корінних народів, стає викликом сьогодення як для законодавчої системи Української держави так і для представників визнаних корінних народів України. Відповідно обумовлених проблем, вдосконалення законодавства України щодо прав корінних народів України має відповідні тенденції у розвитку і впливає на засади державної етнонаціональної політики щодо корінних народів України.

Мета статті. Аналіз тенденцій розвитку сучасного українського законодавства у сфері забезпечення прав і нормативно-правових документів, що регламентують напрямок державної етнонаціональної політики щодо корінних народів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення законодавчої бази України щодо корінних народів України прямим чином залежить від норм міжнародного законодавства. Прийняття відповідних декларацій, постанов та законів України має відповідати нормативно-правовій

базі, структурі, функціоналу і механізмам реалізації прав корінних народів, що визначені в міжнародних конвенціях, деклараціях і резолюціях різного рівня установ у складі ООН.

Забезпечення прав і свобод корінних народів продовжує досліджуватись і вдосконалюватись в Українському законодавстві, незважаючи на невдалі спроби створення законопроектів. Статус корінних народів вже довгий час знаходиться в полі зору вітчизняних науковців. Постійно проводяться наукові дослідження, спрямовані на одержання нових знань для цілей забезпечення, захисту прав та законних інтересів осіб, які належать до корінних народів України. Питання законодавчого забезпечення прав корінних народів України порушувалось у працях: Ю. Волошина, М. Буроменського, В. Буткевича, О. Задорожнього, О. Калакури, О. Копиленка, Я. Лазура, Л. Тимченко, М. Орзіха, А. Приходько, Є. Реньова, С. Соколовського, О. Фрицького та інших [13, 14].

В статті розглянуто нормативно-правові документи, які регламентують статус корінних народів України та механізми реалізації державної етнонаціональної політики щодо корінних народів України, що викладені в законах та постановах уряду України. Базові принципи та підходи закладені в "Декларації прав національностей України", "Декларації про державний суверенітет України" та "Конституції України" [1, 2, 12].

Важливою складовою в регулюванні механізмів державної етнонаціональної політики щодо корінних народів України є забезпечення регулювання освітнього процесу та можливостей у цьому вимірі для корінних народів України, основні засади розглянуто в Законі "Про освіту" № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року, "Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" № 1-р/2021 від 14 липня 2021 року [3, 9].

Проаналізовано спроби у визначенні підходів до регулювання механізмів державної етнонаціональної політики щодо корінних народів України у проектах Законів України: "Проект Закону про статус кримськотатарського народу № 4041 від 10.09.1999" [4]; "Проект закону про статус кримськотатарського народу № 4098 від 03.09.2003" [5]; "Проект закону про статус кримськотатарського народу № 4433 від 13.03.2014" [6]; "Проект Закону про права корінних народів України 4501 від 20.03.2014" [7]; "Проект Закону про статус кримськотатарського народу в Україні № 6315 від 07.04.2017"[8].

Фінальними, станом на сьогодні та визначними документами у подальшому розвитку нормативно-правової бази і правових відносин Української держави з корінними народами України слід визначити Закон "Про корінні народи України" та схвалення розпорядження Кабінету Міністрів України

“Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022-2032 роки” [10, 11]. Таким чином зазначені документи та спроби нормативно-правового регулювання формують сучасні тенденції розвитку законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України.

Виклад основного матеріалу. Основи нормативно-правового забезпечення прав корінних народів України були закладені відразу після проголошення незалежності. Першим юридичним документом, де зафіксовано рівні права всіх етнічних груп, що населяють Україну, стала Декларація про державний суверенітет [1]. У Декларації прав національностей сформульовано принципи національної політики Української держави, зроблено акцент на тому, що Українська держава гарантує усім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, соціальні, економічні й культурні права. Отже, проголосивши незалежність, держава Україна на законодавчому рівні закріпила положення про те, що всі громадяни країни незалежно від їхнього етнічного походження є рівними. Це положення пізніше було закріплене в Конституції України [2]. Також Конституція України 1996 р. у статтях 11, 92 п. 3 та 119 п. 3 запровадила у правову систему нашої країни термін корінного народу, однак без відповідного його визначення та без подання переліку корінних народів [3].

Протягом майже двадцяти років після прийняття Конституції України не було прийнято жодного законодавчого акту щодо статусу чи прав корінних народів України. Така ситуація пояснюється політичними причинами: влада була змушена балансувати між інтересами титульного етносу, російської національної меншини, інших етнонаціональних спільнот та одного із корінних народів України – кримських татар. Разом із тим у цей час було прийнято декілька законів, які визначали права всіх етнічних спільнот. Так, Цивільний кодекс України закріпив право фізичної особи на транскрибований запис прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції, право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності. А Кримінальним кодексом України було встановлено відповідальність за порушення рівноправності громадян, зокрема, залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань.

Чинне законодавство України у сфері забезпечення прав корінних народів формувалося під впливом внутрішніх відносин та міжнародного законодавства. Проте держава не завжди сприяла розв’язанню проблем у цій сфері. Законодавча база щодо забезпечення прав корінних народів потребувала кардинальної реформи. Для вдосконалення правових засад політики держави щодо захисту прав корінних народів неодноразово пропонувалися проєкти Закону України Про корінні народи.

У 1999 році до Верховної Ради України було внесено проєкт № 4041 Закону "Про статус кримськотатарського народу". У зазначеному проєкті лише за кримськотатарським народом закріплювався статус "корінного народу", держава визнавала Курултай та Меджліс представницькими органами кримськотатарського народу з відповідними повноваженнями, але визначення самого поняття "корінний народ" не було. Згаданий законопроєкт відхилено і знято з розгляду [4].

В 2003 році у Верховній Раді України зареєстровано проєкт № 4098 Закону "Про статус кримськотатарського народу". Згідно з проєктом гарантувалася участь представників кримськотатарського народу у виборних органах та органах місцевого самоврядування; викладання в навчальних закладах кримськотатарської історії та культури тощо. Необхідно зазначити, що значна частина прав, які надавалися цим законопроектом, дублювала права, які гарантувалися Конституцією громадянам України. Тексту проєкту № 4098 швидше стосувався реабілітації та відновлення прав кримськотатарського народу після депортації 1944 року. У 2005 році цей проєкт відправлено на доопрацювання [5].

Уже після окупації Криму у 2014 році до Верховної Ради України подано проєкт № 4433 Закону "Про статус кримськотатарського народу". Відповідно до зазначеного законопроєкту статус корінного народу України закріплюється за кримськотатарським народом, що примусово був переселений з території Криму. Передбачалися гарантії держави щодо відновлення їх прав, чітко визначалися принципи державної політики та повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цього народу. Також у законопроєкті сформульовано визначення "корінні народи" – народи, які проживають у багатоетнічних суспільствах незалежних країн і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є ця країна, споконвіку, у період її завоювання чи колонізації або в період встановлення наявних державних кордонів. [6]. Втім, 27 листопада 2014 року проєкт відкликано та знято з розгляду.

Того ж року до Верховної Ради України поданий ще один проєкт № 4501 Закону "Про права корінних народів України". У законопроєкті пропонувалося визначення корінного народу – "автохтонна етнічна спільнота, яка компактно проживає та етногенез якої відбувся на території в межах лінії державного кордону України, яка становить етнічну меншість у складі населення України і не має власного державного утворення за межами України". А корінним народом України є кримські татари, караїми, кримчаки [7]. Після його розгляду у профільному комітеті Верховної Ради України депутати дійшли висновку, що "положення зазначеного законопроєкту мають декларативний характер і значною мірою дублюють Декларацію ООН про

права корінних народів", рекомендувавши "повернути суб'єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання" [7].

У 2017 році подано проєкт № 6315 Закону "Про статус кримськотатарського народу в Україні". Проєкт пропонував визначення таких термінів: корінний народ, корінний кримськотатарський народ, Меджліс кримськотатарського народу, а також закріпити за кримськотатарським народом статус корінного народу. Законопроєктом визначалися конкретні заходи з протидії асиміляції та забезпечення прав кримськотатарського народу. Значна увага зосереджувалася на питанні статусу та ролі представницьких органів кримськотатарського народу, необхідності їх представництва в органах місцевого самоврядування. Проте 29 серпня 2019 року проєкт відкликано та знято з розгляду [8]. Отже, в Україні з перших років незалежності тривав процес нормативно-правового врегулювання статусу корінного народу України. Згадані проєкти хоча і були спробою врегулювання проблеми корінних народів в Україні, однак містили низку недоліків, й жодний не отримав схвалення депутатів.

У 2017 році також було прийнято нову редакцію Закону України "Про освіту", що визначає деякі права корінних народів України. Зокрема, особам, які належать до корінних народів України, надано право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти мовою корінного народу поряд із державною мовою. Це право реалізується шляхом створення окремих класів (груп) з навчанням мовою корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою [9]. Особам, які нале-жать до корінних народів України, також гарантовано право на вивчення рідної мови в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства. Крім того, визначено обов'язок закладів освіти створювати здобувачам професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти (за їхнім бажанням) можливості для вивчення ними мови корінного народу України як окремої дисципліни [9].

Поштовхом у розвитку законодавства про корінні народи України стало прийняття у липні 2021 року Закону Україну "Про корінні народи України", який закріпив дефініції кількох важливих понять ("корінний народ України", "представницькі органи корінних народів України"), вичерпний перелік корінних народів України, які сформувалися на території Кримського півострову (кримські татари, караїми і кримчаки), визначив колективну правосуб'єктність корінних народів України, основні культурні, мовні, освітні, інформаційні права, право на сталий розвиток і деякі механізми їх реалізації. Крім того, цей Закон окреслив правовий статус представницьких органів корінних народів України і низку майнових прав:

1) на фінансування місць та об'єктів релігійного та культурного значення корінних народів України і отримання доходів від користування цими об'єктами;

2) на підтримку медіа, в яких представницькі органи корінних народів України володіють що-найменше 51% статутного капіталу та/або права голосу часток (паїв, акцій), якщо такі медіа не менше 50% мовлення здійснюють мовами корінних народів України та/або присвячують не менше 50% мовлення питанням реалізації прав корінних народів України;

3) на спрямування частини доходів, отриманих бюджетами всіх рівнів від користування природними ресурсами, що знаходяться на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, на потреби корінних народів України;

4) на фінансове забезпечення діяльності представницьких органів корінних народів України за рахунок Державного бюджету України;

5) на отримання земель сільськогосподарського та іншого призначення представниками корінних народів України, які повертаються на територію Автономної Республіки Крим та м. Севастополя [10].

Закон України "Про корінні народи України" став кульмінацією цього етапу розвитку системи нормативно-правових актів щодо прав корінних народів України. Адже серед спеціалістів довгий час існувала думка, що надання одним етнічним спільнотам статусу корінних народів України призведе до дискримінації інших, які його не отримають, а це, своєю чергою, матиме наслідком політизацію етнічності, посилення міжетнічної напруженості та виникнення конфліктів на ґрунті етнічного походження. Оцінюючи кількість правових приписів і сукупність урегульованих ними суспільних відносин, можна стверджувати, що Закон України "Про корінні народи України" посідає центральне місце серед нормативно-правових актів у сфері забезпечення прав корінних народів України та є вагомим аргументом на користь того, щоб визнавати систему таких актів відносно самостійною в межах національного законодавства України. На жаль, у тексті самого Закону немає спеціального терміну для позначення такої системи, відповідної сфери державної політики та суспільних відносин.

У 2021 році також було прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 993, якою затверджено Алфавіт кримськотатарської мови на основі латинської графіки. Очікується, що реалізація цього акту сприятиме забезпеченню мовних прав кримськотатарського народу, участі його представників у роботі міжнародних організацій, міжнародних конференцій, у міжнародних переговорах з питань, що стосуються прав корінних народів.

Стрімкого характеру розвиток законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України набув у 2022 році Насамперед необхідно згадати про

Стратегію розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 224-р, яка має на меті, у тому числі, спонукати до вивчення та спілкування кримськотатарською мовою осіб, які належать до кримськотатарського етносу, сприяти використанню кримськотатарської мови для позначення топонімів, які мають відповідне походження, інтенсифікувати використання кримськотатарської мови у сфері культури (як-от кінематографії, літературі), розширити сфери використання кримськотатарської мови, зокрема в мережі Інтернет, на веб-сайтах суб'єктів владних повноважень [11].

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2022 року № 936 "Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу" затверджено документ, який визначає процедуру прийняття рішення про закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України, оскільки законом цього визначено не було (наприклад, переліку документів, строку їх розгляду тощо). Встановлена процедура передбачає звернення заінтересованих осіб до Державної служби України з етнополітики та свободи совісті з відповідною заявою, підготовку цим органом висновку щодо доцільності закріплення правого статусу представницького органу за конкретною інституцією та передачу на розгляд Уряду проєкту акту про закріплення такого статусу. Таким чином визначено механізм забезпечення інституційних можливостей корінних народів України. Утім станом на кінець березня 2023 року не було закріплено правового статусу жодного представницького органу корінних народів України. Правове регулювання діяльності представницьких органів корінних народів України очевидно потребує вдосконалення, зважаючи на те, що згідно з Планом законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2023 рік парламент має розглянути проєкт закону про внесення змін до Закону України "Про корінні народи України" з цього приводу.

Іншою постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2022 року № 1018 "Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України" затверджено документ, який встановлює вимоги до організації та проведення органами виконавчої влади консультацій з представницькими органами корінних народів України. Таким чином визначено механізм реалізації права корінних народів України на участь в управлінні державними справами, які безпосередньо стосуються їхніх прав та законних інтересів, а також надає їм можливість доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, забезпечує гласність, відкритість і прозорість діяльності таких органів у цій сфері.

Висновки. Законодавче забезпечення прав корінних народів України розпочалося з прийняття у 1996 році Конституції України, котру можна вважати фундаментом, на якому постала нова цілісна система нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у цій сфері. До її прийняття в Україні вже було чітко окреслено засади та межі майбутнього законодавства, спрямованого на збереження та розвиток самобутності етнічних спільнот, які входять до складу Українського народу, зокрема корінних народів України.

Законодавство у сфері забезпечення прав корінних народів України визначило понад тридцять спеціальних прав осіб, які належать до корінних народів України: мовних (у сферах діловодства та документообігу, друкованих медіа, книговидання та книгорозповсюдження, у процесі виборів тощо), інформаційних, освітніх, культурних, а також окремі механізми їх реалізації. Левова частка правових приписів присвячена мовним правам корінних народів України. Проте чимало прав, на жаль, мають суто декларативний характер. Попри недовгий час, який минув з моменту прийняття ключових нормативно-правових актів, практика застосування законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України є незначною. Одним із прикладів є те, що через майже два роки після прийняття Закону України "Про корінні народи України" правовий статус жодного представницького органу корінних народів України у визначеному ним порядку не закріплено. Проте надавати остаточну оцінку дієвості законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України поки що зарано.

До сучасних тенденцій розвитку законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України належить такі:

1) прийняття нових законів, які регламентують раніше не врегульовані від-носини й містять приписи щодо особливостей участі в них корінних народів України;

2) внесення змін до чинних законів щодо конкретизації прав корінних народів України у певних суспільних відносинах, визначення механізмів їх реалізації;

3) прийняття нових підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію Закону України "Про корінні народи України".

Перспективними напрями розвитку законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України є:

1) внесення змін до Конституції України щодо закріплення статусу Автономної Республіки Крим як національно-територіальної автономії корінних народів України;

2) внесення змін до Закону України "Про корінні народи України" щодо удосконалення порядку діяльності представницьких органів корінних народів України, конкретизації прав корінних народів, визначення механізмів їх реалізації;

3) встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог законодавства у сфері забезпечення прав корінних народів України або в крайньому випадку – за порушення вимог законодавства про запобігання та протидію дискримінації, що охоплюватиме по-рушення прав корінних народів України;

4) укладення міжнародних договорів з питань забезпечення прав корінних народів.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України: Декларація Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 16 липня 1990 року № 55-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 31. Ст. 429.

2. Конституція України. Закон від 28.06.1996 № №254к/96-ВР. База даних "Законодавство України"/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення:16.08.2021)

3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. Офіційний вісник України. 2021. № 63. Ст. 3978.

4. Проект Закону про статус кримськотатарського народу № 4041 від 10.09.1999 Верховна Рада України / офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6732 (дата звернення:16.08.2021)

5. Проект закону про статус кримськотатарського народу № 4098 від 03.09.2003. Верховна Рада України / офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15737 (дата звернення:16.08.2021)

6. Проект закону про статус кримськотатарського народу № 4433 від 13.03.2014. Верховна Рада України / офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50219 (дата звернення:16.08.2021)

7. Проект Закону про права корінних народів України 4501 від 20.03.2014. Верховна Рада України / офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50327 (дата звернення:16.08.2021)

8. Проект Закону про статус кримськотатарського народу в Україні № 6315 від 07.04.2017. Верховна Рада України / офіційний веб-портал. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61537 (дата звернення:16.08.2021

9. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 18.03.2023)

10. Про корінні народи України. Закон від 01.07.2021 № 1616-IX. База даних "Законодавство України"/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text (дата звернення:17.08.2021)

11. Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки: Розпоряд-ження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 224-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 19.03.2023)

12. Декларація прав національностей України: Декларація Верховної Ради України від 1 листопада 1991 року № 1771-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 53. Ст. 799.5.

13. Волошин Ю. О. Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні: автореферат: 12.00.02. Київ, 2001. 20 с.

14. Реньов Є. В. Права корінних народів: міжнародний досвід та українські реалії. "Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція". 2021. Вип. 53. С. 148–151.

References:

1. Deklaracija pro derzhavnij suverenitet Ukraïni: Deklaracija Verhovnoï Radi Ukraïns'koï Radjans'koï Socialistichnoï Respubliki [Declaration on the state sovereignty of Ukraine: Declaration of the Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. (1990, July16). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

2. Zakon "Konstitucija Ukraïni" [The Law "Constitution of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text [in Ukrainian].

3. Rishennja Konstitucijnogo Sudu Ukraïni u spravi za konstitucijnim podannjam 51 narodnogo deputata Ukraïni shhodo vidpovidnosti Konstituciï Ukraïni (konstitucijnosti) Zakonu Ukraïni "Pro zabezpechennja funkcionuvannja ukraïns'koï movi jak derzhavnoï" [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 51 people's deputies of Ukraine regarding the conformity with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language"]. (2021, July14). *Oficijnij visnik Ukraïni – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

4. Proekt Zakonu "Pro status krims'kotatars'kogo narodu" [Draft Law on the Status of the Crimean Tatar People]. *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_ 1?pf3511=6732 [in Ukrainian].

5. Proekt Zakonu "Pro status krims'kotatars'kogo narodu" [Draft Law on the Status of the Crimean Tatar People]. *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6732 [in Ukrainian].

6. Proekt Zakonu "Pro status krims'kotatars'kogo narodu" [Draft Law on the Status of the Crimean Tatar People]. *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6732 [in Ukrainian].

7. Proekt Zakonu "Pro prava korinnih narodiv Ukraïni" Proekt Zakonu " [Draft Law on the Rights of Indigenous Peoples of Ukraine]. *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50327 [in Ukrainian].

8. Proekt Zakonu "Pro status krims'kotatars'kogo narodu" [Draft Law on the Status of the Crimean Tatar People in Ukraine]. *w1.c1.rada.gov.ua* Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6732 [in Ukrainian].

9. Zakon Ukraïni "Pro osvitu" [The Law of Ukraine "On education"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text [in Ukrainian].

10. Zakon "Pro korinni narodi Ukraïni" [The Law of Ukraine "About indigenous peoples of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text [in Ukrainian].

11. Rozporjad-zhennja Kabinetu Ministriv Ukraïni "Pro shvalennja Strategiï rozvitku krims'kotatars'koï movi na 2022–2032 roki" [The Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the approval of the Strategy for the Development of the Crimean Tatar Language for 2022–2032"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text [in Ukrainian].

12. Deklaracija Verhovnoï Radi Ukraïni "Deklaracija prav nacional'nostej Ukraïni" [The Declaration of the Verkhovna Rada of Ukraine Declaration of the Rights of Nationalities of Ukraine"]. (1999, November 01). *Oficijnij visnik Ukraïni – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

13. Voloshin, Ju. O. (2001). Konstitucijno-pravovi zasadi samoorganizaciï nacional'nih menshin v Ukraïni [Constitutional and legal principles of self-organization of national minorities in Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kiïv [in Ukrainian].

14. Ren'ov, Є. V. (2021). Prava korinnih narodiv: mizhnarodnij dosvid ta ukraïns'ki realiï [The rights of indigenous peoples: international experience and Ukrainian realities]. *"Naukovij visnik Mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu. Serija: Jurisprudencija" - "Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence",* 53, 148–151 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 640.41:339.138(4)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-104-118

Дутчак Олена Іванівна кандидат історичних наук, доцентка кафедри управління соціокультурною діяльністю, шоу-бізнесу та івентменеджменту, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника https://orcid.org/0000-0001-9638-9601

Шикеринець Василь Васильович кандидат наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри управління соціокультурною діяльністю, шоу-бізнесу та івентменеджменту, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника https://orcid.org/ 0000-0002-6845-1639

Федорак Володимир Васильович кандидат історичних наук, директор Навчально-наукового інституту мистецтв, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника https//orcid.org/0009-0000-6928-170X.

Паркулаб Тарас Ігорович аспірант, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка 57. тел.: (095) 050-86-85, https//orcid.org/0009-0004-2690-4566

Жук Ольга Іванівна, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника https://orcid.org/0000-0001-8519-5529

КЛІЄНТООРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД В ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ

Анотація. Клієнтоорієнтований підхід або CRM-менеджмент – це сучасна стратегія, що застосовується на підприємствах для досягнення маркетингових та фінансових цілей підприємства. Такий підхід є ефективним з огляду нате, що для його втілення підприємству не потрібно вдосконалювати процеси виробництва товарів чи послуг. Він не вимагає також активізації контролю якості, капіталовкладень, внесення змін у виробничі процеси. В Україні такий підхід у діяльності підприємств застосовується не часто. Успішно впровадженим CRM може «похвалитися» лише незначна частка підприємств, що працюють на українському ринку. Ціллю впровадження і використання CRM-системи є оптимізація та вдосконалення управління взаємодією з клієнтами, і, як наслідок, зростання прибутку, збільшення кількості нових клієнтів та ступеня їх задоволеності.

Перед сучасним українським соціокультурним сервісом стоїть завдання поєднання національних особливостей і міжнародних принципів сервісної культури. Менеджмент соціокультурного сервісу виходить з того, що на високому копнетентному рівні обслуговувати споживачів насамперед вигідно для самих працівників підприємства. Це стимулює збут, а отже, прибуток та зростання заробітної плати. Відсутність культури сервісу помітно відбивається на зниженні доходів підприємства.

З огляду на відсутність потреб у капіталовкладеннях клієнтоорієнтований підхід має бути однією з основних стратегій для підприємств соціокультурної сфери. Основними засадами клієнтоорієнтованого підходу на підприємствах соціокультурної сфери є дотримання ввічливості, етики професійного спілкування, норм моралі. Усі без винятку працівники підприємства соціокультурної сфери повинні бути дружелюбні, ввічливі та вмотивовані. Мотивація та етика сервісу – це дві головні засади, що становлять основу CRM-стратегії як клієнтоорієнтованого підходу.

Ключові слова: клієнтоорієнтований підхід, CRM-менеджмент, підприємство, соціокультурна сфера, обслуговування.

Dutchak Olena Ivanivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Management of Socio-Cultural Activities, Show Business and Event Management, Prykarpattia National University named after Vasyl Stefanyk

Shykerynets Vasyl Vasyliovych Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Head of the Department of Management of Socio-Cultural Activities, Show Business and Event Management, Prykarpattia National University named after Vasyl Stefanyk

Fedorak Volodymyr Vasyliovych Candidate of historical sciences, associate professor, director of educational and scientific institute of arts, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 34A Ukrainska Peremohy St., Ivano-Frankivsk, https//orcid.org/0009-0000-6928-170X.

Parkulab Taras Ihorovych postgraduate student, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, https//orcid.org/0009-0004-2690-4566

Zhuk Olha Ivanivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Public Management and Administration, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University https://orcid.org/0000-0001-8519-5529

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

CUSTOMER-ORIENTED APPROACH IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES IN THE SOCIOCULTURAL SPHERE

Abstract. Customer-oriented approach or CRM-management is a modern strategy applied in enterprises to achieve marketing and financial goals of the enterprise. This approach is effective given that for its implementation, the enterprise does not need to improve the processes of production of goods or services. It also does not require intensification of quality control, capital investments, changes in production processes. In Ukraine, this approach is not often used in the activities of enterprises. Only a small percentage of enterprises operating on the Ukrainian market can "boast" of successfully implemented CRM. The goal of implementing and using the CRM system is to optimize and improve the management of interaction with customers, and, as a result, increase profits, increase the number of new customers and their degree of satisfaction.

Modern Ukrainian socio-cultural service faces the task of combining national characteristics and international principles of service culture. The management of socio-cultural service is based on the fact that serving consumers at a high level of competence is primarily beneficial for the employees of the enterprise. This stimulates sales, and therefore profits and wage growth. The lack of a service culture is clearly reflected in the decrease in the company's income.

Given the lack of capital investment needs, a client-oriented approach should be one of the main strategies for socio-cultural enterprises. The main principles of a client-oriented approach at enterprises in the socio-cultural sphere are the observance of courtesy, ethics of professional communication, and moral norms. Without exception, all employees of the socio-cultural enterprise should be friendly, polite and motivated. Motivation and service ethics are the two main principles that form the basis of a CRM strategy as a customer-oriented approach.

Keywords: client-oriented approach, CRM management, enterprise, sociocultural sphere, service.

Постановка проблеми. CRM-менеджмент або клієнтоорієнтований підхід – це сучасна стратегія, яка, восновному, використовується у сфері послуг та продажу товарів, але володіє потенціалом для ефективного застосування на підприємствах соціокультурної сфери. Безумовним та актуальним на сьогодні фактором успіху сучасного підприємства виступає впровадження підходу CRM (Customer Relationship Management). Це клієнтоцентричий підхід щодо організації та ведення бізнесу підприємства. Продуктивним є такий підхід для підприємств соціокультурної сфери

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча клієнтоорієнтований підхід як одна із стратегій діяльності часто застосовується у практиці

діяльності підприємств різної сфери, його теоретико-практичні засади, на жаль, не значною мірою представлені на сторінках наукових праць. На сьогодні існує незначна кількість наукових розвідок різних аспектів клієнтоорієнтованого підходу, зокрема його представляють такі вчені, як А. Вансович [3], Л. Турчин [6], Ярошенко В., Геселева Н. та Подольна В. [7]. Незначною є кількість навчально-методичної літератури [2; 5].

Мета статті полягає у вивченні можливостей ефективного застосування клієнтоорієнтованого підходу у діяльності сучасних підприємств соціокультурної сфери.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення цілей підприємства можуть адаптуватися різні стратегії. Якщо більшість стратегій менеджменту більше уваги приділяють продукції, підвищенню її якості, споживчої цінності, то стратегія клієнтоцентризму передбачає, що в центрі уваги управління підприємством – побудова гармонійних відносин з клієнтами. Це дозволяє фірмі підвищити прибутковість своєї роботи без збільшення витрат на саме виробництво товарів чи послуг. Як свідчать численні сучасні маркетингові дослідження, активізація співпраці з існуючими клієнтами обходиться компанії дешевше у 5-10 разів (залежно від конкретної галузі, специфіки послуг), аніж навіть залучення нових клієнтів. При цьому підході навіть зменшення відтоку клієнтів лише на рівні 5 % підвищує прибутковість операцій на досить значний відсоток, що становить від 25 до 95% [7].

Як відомо, клієнти є найціннішим ресурсом будь-якої компанії. У сучасних економічних умовах дуже важливо максимально скоротити відтік споживачів і таким чином підвищити прибутковість. Однак, без формування у клієнтів почуття довіри та лояльності – досягнення такого завдання неможливо. Домогтися цього можна лише завдяки ефективному управлінню та побудові лояльних взаємовідносин із потенційними споживачами, основою якого, насамперед, закладено індивідуальний підхід до кожного з них. На сьогоднішній день, для максимально ефективного управління діяльністю підприємств, підвищення конкурентоспроможності, досягнення цілей та максимальних результатів, необхідно постійно підвищувати коефіцієнт корисної дії ведення управлінської діяльності, відстежувати та аналізувати всі етапи ведення бізнесу. У даний час актуальними є зведені підходи до формування маркетингу та системи продажу виробничих підприємств із збалансованим набором ефективних інструментів. Саме тому застосування спеціалізованого програмного забезпечення, автоматизація комерційних процесів дозволить компаніям оперативно приймати рішення для поточних завдань [1].

Потреби споживача в CRM-менеджменті виступає основою цінностей успішного функціонування та «гри» на ринку. У бізнесі (комерційних

підприємствах соціокультурної сфери) загалом можуть практикуватися 2 підходи до задоволення потреб споживачів:

- виробничий;
- клієнтоорієнтований [5].

Основою традиційного виробничого підходу виступає так зване «виробниче» мислення. Відповідно до нього «усе, що виготовлено, має бути реалізованим». Це стосується всіх соціокультурних послуг, які мають бути реалізованими для досягнення фінансових цілей підприємства [2].

Виробничий підхід застосовується підприємствам, орієнтованими на роботу в межах «домаркетингових» концепцій розвитку бізнесу: виробничої, товарної та збутової. Всі вони акцентують увагу на виробничих чинниках товару/послуги. Виробничий підхід більше підходить галузям, предметом виробництва яких є матеріальні речі [7, с. 84].

Процес управління взаємодіями з клієнтами можна розглядати як цикл процесів з управління маркетингом, продажами та обслуговуванням. Етапи даного циклу взаємопов’язані та взаємозалежні: керуючи маркетингом, компанія тим самим визначає суб'єктну діяльність у процесі управління продажами, а управління обслуговуванням клієнтів дозволяє підвищити лояльність споживача та закріпити позитивний імідж компанії в цілому.

Отже, найважливішими аспектами, які притаманні CRM, є інформація про клієнтів, що отримується по каналах маркетингу, продажів і сервісного обслуговування, та забезпечує співробітників підприємства інформацією, яка, в свою чергу, є необхідною для кращого розуміння потреб споживачів, для ефективної побудови взаєморозуміння із своїми покупцями та партнерами. CRM також дозволяє пов'язати покупців і працівників організації шляхом використання численних інформаційних каналів, в тому числі Інтернету, телефонного та факсимільного зв'язку, контактів на місцях продажу, або через посередників. Підприємства можуть надалі розвивати вже налагоджені відносини з клієнтами, отримуючи більше користі, знижуючи витрати і вдосконалюючи бізнес-процеси.

Як показують дослідження, сама теорія управління взаємовідносинами з клієнтами не є чимось абсолютно новим. Вона існує вже давно і її базова передумова – безперервне вивчення і задоволення потреб споживача – протягом десятиліть становить фундамент ділових відносин. Що дійсно є новим, так це технології, які дають можливість ефективного управління відносинами з покупцями, потоками інформації про клієнтів і самим підприємством загалом. Останнє десятиліття пройшло під впливом бурхливого розвитку технологій, в результаті чого в центрі концепції CRM на підприємстві виявилась CRM-система. Однак у результаті переоцінки ролі CRM-систем при прийнятті концепції управління взаємовідносинами з

клієнтами більшість підприємств забуває про те, що CRM – це насамперед стратегія, а вже потім – технологія. Сьогодні багато підприємств помилково вважають, що, витративши великі кошти на придбання і установку дорогих CRM-систем, вони негайно отримають віддачу у вигляді суттєвого збільшення обсягів продажів і лояльності своїх покупців. Такі організації приступають до установки програмного забезпечення, не маючи чіткої стратегії відносин з клієнтами [3, с. 16].

У результаті більшість західних дослідників змушені констатувати факт незадоволеності багатьох підприємств результатами впровадження CRM-систем. Числове значення частки безуспішних проектів коливається від дослідження до дослідження. Однак більшість фахівців сходяться на думці, що кожен другий проект по впровадженню CRM-системи на підприємстві виявляється певною мірою провальним. Зокрема, за даними Gartner Group, частка CRM-проектів, що не виправдали очікування, становить 60 % від загального числа впроваджень [6], Merill Lynch схиляється до цифри в 45 % [6].

Успішно впровадженим CRM може «похвалитися» лише незначна частка підприємств, що працюють на українському ринку. З числа підприємств, що тією чи іншою мірою використовують функції CRM, більше половини застосовують власні розробки [6].

Однак, беручи до уваги незаперечні переваги концепції управління взаємовідносинами з клієнтами, приходимо до розуміння, що найближчими роками багато вітчизняних підприємств серйозно задумаються про впровадження CRM. Відтак, український ринок, який розвивається та здатен динамічно пристосовуватися до змін, викликаних воєнними реаліями, є величезним полем для оптимізації процесів взаємодії з клієнтами. А оскільки, як було згадано вище, навіть серед західних компаній, що володіють величезними ресурсами і потенціалом для більш ефективного впровадження CRM, високою є частка безуспішних проектів. Українським підприємствам варто звернути увагу на ті прорахунки і помилки, які ведуть до провалу такого проекту [4, с. 28].

Технологічна складова безумовно є однією з найважливіших у процесі впровадження CRM на підприємстві і, недооцінивши її роль, підприємство може не отримати бажаних результатів. Однак, накопичений за останні роки досвід впровадження CRM-систем показав, що далеко не завжди одна лише технологія допомагає підвищити ефективність бізнесу. Власне, помилка більшості підприємств полягає в тому, що вони витрачають великі кошти на придбання і установку CRM-систем і лише після цього намагаються перебудувати організацію свого бізнесу. На перший план виходить неготовність самих підприємств до впровадження даної системи CRM. Ключем до успіху управління відносинами з клієнтами в організації сьогодні

є прийняття філософії клієнтоорієнтованого підходу. Вона передбачає зміни на підприємстві за п'ятьма основними напрямками:

– прийняття стратегії взаємовідносин з клієнтами;
– реструктуризація підприємства;
– зміна бізнес-процесів;
– зміна корпоративної культури;
– впровадження CRM-системи [2].

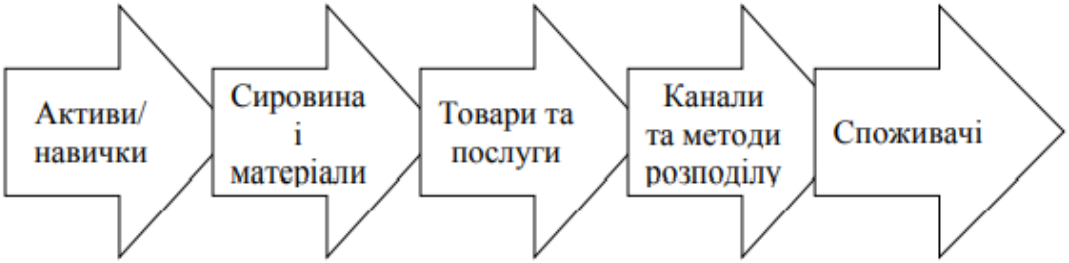
Всі процеси, що формують систему взаємовідносин з клієнтами, можна структурувати в групи, що створюють етапи циклу взаємодії з клієнтом – маркетинг, продажі, обслуговування, і відповідно керування процесом взаємодії з клієнтами, даними елементами за допомогою реалізації єдиного клієнтоорієнтованого підходу до управління в організації. Клієнтоорієнтований підхід спрямований на виявлення, захоплення, притягнення споживачів за рахунок підвищення якості обслуговування та задоволення їх потреб [5].

Для реалізації продукції підприємства, що вироблена відповідно до його внутрішніх ресурсів, наявних у підприємства, застосовуються наступнії переваги:

- низькі ціни (виробнича концепція),
- покращена якість товару (товарна концепція)
- збутові зусилля підприємства (збутова концепція)[6, с. 200].

Всі вони мають раціональну основу, що опирається на реальне ресурсне забезпечення кожного підприємства у кожному окремому випадку.

Узагальнено сутність виробничого підходу може бути відображена рис. 2.2.

Джерело: [5].

Рис. 2.2. Сутність виробничого підходу до задоволення потреб споживачів

Основою сучасного клієнтоорієнтованого підходу виступає такий аспект «ринкового» мислення, відповідно до якого «виготовлятися і продаватися має тільки те, що потребує споживач» [2]. Підприємство оргієнтується на інтереси, зацікавлення споживача, модні тренди та регіональні особливості пов'язані з колірними, ментальними, світоглядними та

іншими перевагами представників цільових груп та існуючих клієнтів. Велике значення при цьому відводиться комунікативній активності персоналу підприємства, спрямованого на власну клієнтську базу.

Підтримувати якість сервісу при наданні послуг клієнтам часто допомагають спеціальні освітні програми для персоналу підприємства соціокультурної сфери, що реалізовуються на сьогодні по всьому світу. Такі програми підкреслюють значення стандартів обслуговування та їх взаємозв'язок із зростанням задоволення потреб клієнтів. У соціокультурній сфері питання якості обслуговування клієнтів активніше актуалізовується приватними підприємствами, а не тими, що перебувають в державній чи комунальній власності. На жаль, на сьогодні більшість установ соціокультурної сфери є саме державними та комунальними підприємствами,

Стандарти обслуговування клієнтів багатьох сервісних галузей визначають персонал власних підприємств як доброзичливих комунікабельних людей з приємною зовнішністю, що уміють працювати в команді та з клієнтами, належно представляти можливості власного підприємства та відповідно ефективно реалізовувати товари/послуги підприємства [6].

Стандарти обслуговування представляють собою мінімальний набір вимог та гарантій для забезпечення максимально досяжної якості сервісу. Це сукупність актуальних щоденних дій, що виконуються співробітниками і націлених на максимально об’єктивне та якісне надання послуг соціокультурного сервісу клієнтам [4, с. 31].

Стандарти якісного обслуговування клієнтів – це не просто алгоритм дій у обслуговуванні клієнтів, але й традиція відношення персоналу до власного місця роботи, клієнтів. Стандарти обслуговування охоплюють декілька базових категорій:

- поведінка персоналу;
- знання іноземних мов та соціокультурної специфіки окремих регіонів;
- зовнішній вигляд співробітників;
- технологічні засади процесів обслуговування;
- знання концепцій та специфіки діяльності підприємства, у рамках якого проводиться обслуговування [2].

Так, в соціокультурному сервісі особливо важливе значення має атмосфера психологічного комфорту як головний компонент сервісу. Однак, наприклад, у технічних сервісних центрах головним критерієм обслуговування клієнтів є компетентна оцінка та лагодження технічних пристроїв.

Характерно для сучасної системи сервісу є те, що стандарти роботи з клієнтами підприємств-ланцюгів, працюючих комплексно від головної ланки чи за франшизою часто вище за стандарти незалежних, одиночних сервісів, саме тому клієнти часто вибирають одну і туж мережу для повторного

звернення, адже сподіваються в будь-якому місці отримати якість наданих послуг однакову [2].

На сьогодні стандарти обслуговування часто відрізняються у різних підприємствах (сервіс PR-агенції буде відрізняти від сервісу екскурсійного бюро). Це також залежить від концепції самого закладу, його спеціалізації, компетенцій, необхідного для обслуговування. Обслуговування клієнтів залежить і від безпосереднього клієнтського сектора, на який це сервіс спрямований [1].

Дотримуючись стандартів та етичних засад соціокультурного сервісу, працівник таким чином стає гарантією стабільності якості, виключаються можливості «хороших чи «поганих» змін роботи, всі завжди працюють чітко за стандартами якості. Вцілому, стандарти якості обслуговування – це запорука не тільки точності розуміння і виконання співробітниками своїх функцій, але і критерій для об'єктивного і неупередженого оцінювання якості роботи персоналу, що часто досить складно здійснити [1].

Працівників закладів соціокультурної сфери можна поділити на багато груп. Компетенція персоналу цих груп більш ніж важлива при досягненні найкращої якості роботи з клієнтами. Менеджмент ресторану повинен завжди піклуватися про досягнення і підтримку у персоналу необхідних кваліфікацій, а також про оволодіння ними базових та додаткових фахових та сервісних знань, компетенцій для підвищення кваліфікації та виконання своїх обов'язків максимально якісно [3].

Усі без винятку працівники підприємства соціокультурної сфери повинні бути дружелюбні, ввічливі, у них повинен простежуватися ентузіазм до комунікації, а також стриманість, тактовність при взаємодії з колегами і з клієнтами, комунікативна та емоційна готовність. Крім обов'язкової ініціативності, персонал повинен бути готовий прийняти відповідальність за відповідну їх кваліфікації дільницю роботи. Працівники повинні володіти гнучкістю і високою мірою адаптивності; враховувати зацікавлення різних вікових груп клієнтів [10].

На важливому місці стоїть питання особистої гігієни співробітників, зовнішнього вигляду. Персонал повинен бути дисциплінований і пунктуальний. Максимально важливе значення має знання та розуміння своїх функціональних обов'язків, стратегії та концепції власного підприємства. Робота з людьми пов'язана, як з фізичним, так і з психічним навантаженням, а також – зі стресом. Важливе уміння виконати завдання якісного обслуговування до кінця при будь-яких обставин [12].

До основних ознак клієнтоорієнтованої компанії належать:

– зворотні зв’язки з клієнтами аналізується на найвищому рівні управління;

– потреби клієнтів визначають параметри усіх основних бізнес-процесів підприємства та процесів управління;

– результат аналізу зворотнього зв'язку з клієнтами виступають основою для прийняття подальших стратегічних рішень;

– склад ключових компонентів-показників ефективності діяльності підприємства першочергово включає показники, пов'язані з клієнтами [3].

Канали та методи розподілу, зручніші для клієнтів, а також потреби клієнтів, замовлення на товари чи послуги, потреби в сировині та матеріалах, необхідні активи та навички – це все компоненти клієнтоорієнтованого підходу [7].

На сьогодні в сучасній нормативно-правовій літературі, в законодавчих актах та звітності підприємств можливе широке трактування поняття «клієнт». До всіх груп споживачів товарів чи послуг підприємства додаються й інші зовнішні клієнти. Це постачальники, партнери, державні та громадські організації. Існують також клієнти внутрішні. Це акціонери, топ-менеджери, персонал самого підприємства [3].

Клієнтоорієнтована стратегія сучасного підприємства відрізняється від звичайної, насамперед, основним об'єктом стратегічного управління, тобто орієнтованістю на клієнта, споживача та інші груп стейкхолдерів. Довгострокова ефективність і конкурентоспроможність бізнесу оцінюється через динаміку клієнтської бази підприємства. Залучення та утримання клієнта всередині компанії, надання йому реальної можливості індивідуального обслуговування, врахування всіх запитів споживачів – це комплекс непростих завдань, що прагне вирішити клієнтоорієнтоване підприємство для більш успішної діяльності [3].

Методи стратегічного управління клієнтами, які використовують CRM-підхід називають ідеологією управління. Ідеологія CRM – це підхід «клієнт в центрі» [6, с. 82]. Вона містить компоненти: методологія CRM, стратегічні цілі та завдання, клієнти, підвищення доходності, підвищення задоволеності клієнтів, стратегічні методи управління якістю обслуговування, оцінка досягнення стратегічних цілей по відношенню щодо клієнтів, підвищення лояльності клієнтів, технологічна підтримка взаємодії з клієнтами, аналіз і прогнозування параметрів клієнтів, організація змін на основі вимог клієнтів [6].

Клієнтоцентричний (клієнтоорієнтований) підхід в бізнесі – це також методи аналізу та прогнозування ключових параметрів клієнтів, що забезпечують їх «огляд» під кутом 360˚, тобто комплексний аналіз груп клієнтів, цільових аудиторій, тощо. Клієнтоорієнтований підхід застосовує методи організації та управління взаємозв'язком з клієнтами на основі їхніх потреб, запитів. При аналізі використовуються методи інформаційних технологій, що дозволяють зробити інформацію про клієнтів доступною для підприємства для подальшого прийняття стратегічних і оперативних рішень [3].

У сучасній науці та практичній діяльності особливе місце займають етичні аспекти розвитку бізнесу, етики обслуговування, корпоративної соціальної відповідальності. Особливо актуальними є проблеми етики взаємодії з клієнтами, зі стейкхолдерами загалом. Так виникає поняття, що широко використовується в науковому та бізнес-середовиші – культура сервісу.

Під культурою сервісу розуміється на сьогодні система еталонних норм поведінки, моральних принципів, високих духовних цінностей та етики поведінки, принципи якої узгодяться, як з національними традиціями країни, так і з сучасними вимогами загальносвітових стандартів, вироблених впродовж тривалого періоду часу, свідчачи та спрямовуючись на якісне обслуговування споживачів [5].

У сучасному світі для роботи з клієнтською базою більшість компаній використовують спеціалізовані програми – CRM, які дозволяють формувати інформаційну базу клієнтів, постачальників, підрядників та інших контрагентів. CRM-система (від англ. Customer Relationship Management) є корпоративною інформаційною системою, що застосовується для автоматизації стратегії компанії. Зокрема, така система дозволяє збільшити обсяги продажу, підвищити ефективність маркетингових заходів, підвищити якість обслуговування клієнтів компаній за допомогою збереження даних про попередній досвід роботи з конкретним контрагентом, створити бізнес-процеси з подальшим аналізом досягнутих результатів. Зокрема, процес управління взаємодією з клієнтами можна розглядати як цикл дій з управління маркетингом, продажами та обслуговуванням [14]. Ціллю впровадження і використання CRM-системи є оптимізація та вдосконалення управління взаємодією з клієнтами, і, як наслідок, зростання прибутку, збільшення кількості нових клієнтів та ступеня їх задоволеності [2].

При правильному застосуванні CRM-системи допомагають у кілька разів підвищити продуктивність організацій. Серед основних процесів, які здатні це зробити, можна виділити: сегментування клієнтської бази компанії дозволяє виявити найбільш прибуткових споживачів, що призведе до зростання продажу; здійснення перехресних продажів, які ведуть збільшення прибутку; зниження витрат рахунок проведення аналізу статистичних даних, які сприяють оптимізації каналів просування товарів, послуг, робіт; здійснення аналізу продажів, що допомагає збільшити прибуток від поточних угод розробки успішних управлінських стратегій; створення єдиної бази даних, яка дозволяє економити час на пошук потенційних покупців, а також на збирання даних про них [2].

Розглядаючи таке поняття, як культура сервісу, можна віднести це поняття або до всієї національної сфери послуг всієї країни загалом, або до однієї галузі (наприклад, до сервісу у сфері культури, дозвілля – соціокуль-

турного сервісу), або до підприємства, фірми. Діяльність конкретного працівника, що обслуговує клієнтів та реалізовує безпосередньо, також може відповідати (повністю або частково) вимогам культури сервісу, виробленим у рамках того напрямку послуг, де він реалізовує власну професійну діяльність. Разом з тим культура сервісу на всіх вказаних рівнях та навіть галузях пов'язана між собою, формуючи одноманітні норми обслуговування [1, с. 37].

Культура сервісу, а саме у соціокультурній сфері як окремій галузі або в будь-якому колективі не виникає на сама собою, спонтанно. Коріння багатьох особливостей цього процесу надання послуг, поводження з клієнтами завжди пов'язане з національними елементами культури праці, з професійною культурою галузі і корпоративного середовища [1].

Відомо, наприклад, що ще в XVII-XIX ст. у різних ремісничих, торгових корпораціях складалися стійкі критерії культури обслуговування, ставлення до покупця, замовників, торговців. Певні норми майстерності, етичні принципи поводження між собою і з клієнтами були чітко сформовані у торговців, у персоналу корчем, заїжджих дворів, ресторацій, крамниць. Так формується необхідність мати хорошу репутацію [4, с. 76]

У наші дні досі йде відродження багатьох конструктивних традицій, пов'язаних з культурою сервісу, а також активне перейняття та застосування провідного світового досвіду обслуговування клієнтів, що є основою CRM-стратегії на сьогодні [4].

Загалом перед сучасним українським соціокультурним сервісом стоїть завдання поєднання національних особливостей і міжнародних принципів сервісної культури, що й реалізовується при формуванні CRM-стратегії на різноманітних підприємствах, в тому числі в різнотипних закладах соціокультурного сервісу. Безліч нових аспектів культури сервісу загалом мають в наші дні загальний інтернаціональний характер, що опирається на здобутий загальносвітовий досвід, що може бути доповнення певними рисами місцевої культури (вклонятися при привітанні у японці, китайців, тощо). У зв'язку з цим насамперед потрібно вказати на раціональні вимоги до культури праці та обслуговування, пов'язані з технічною та технологічною стороною соціокультурного сервісу, з якістю і динамікою його розвитку, з психологією і естетикою обслуговування, з мотивацією персоналу щодо потреб збільшувати продажі, утримувати старих та залучати нових сталих і потенційних клієнтів на підприємство [1].

У будь-якій країні підприємці і менеджери сервісу готові використати національні традиції обслуговування, якщо вони не суперечать сучасним вимогам і підвищують ефективність сервісної діяльності загалом. Тому в розвинених країнах світу менеджмент розробляє комплекс єдиних вимог до культури обслуговування, впроваджує його в практику своїх фірм і контролює

виконання. Застосування місцевих етнонаціональних особливостей етики та етикету посилює позитивні враження в клієнтів, сприяє залученню нових клієнтів.

Стратегія менеджменту соціокультурного сервісу при цьому здійснюється таким чином, щоб зробити співробітників однодумцями адміністрації, самим прагнути максимально зацікавити та якісно обслужити, а не нав'язати персоналу культуру обслуговування з клієнтами, відвідувачами, цільовими аудиторіями (виключно) директивними методами та інструкціями [1].

З цією метою з працівниками проводять спеціальні заняття, тренінги, розбирають помилки при оволодінні етикою і естетикою обслуговування. Фахівці прагнуть якнайповніше зрозуміти потреби клієнта, запити, навіть спрогнозувати зацікавлення Якщо працівник не прагне відповідати необхідним вимогам, активно працювати з клієнтами, то після низки порушень етики обслуговування з таким співробітником прощаються [1, с. 29].

Менеджмент соціокультурного сервісу виходить з того, що на високому копнетентному рівні, тобто якісно, з високою мірою досконалості обслуговувати споживачів насамперед вигідно для самих працівників, оскільки це стимулюватиме збут, а отже і прибуток, а у наслідку – заробіток у формі премій у певному відсотковому розмірі від реалізованих продуктів та послуг. У цьому й полягає сутність CRM-стратегії її економічна комерційна ефективність [7].

І навпаки, відсутність культури сервісу помітно відбивається на зниженні доходів. Це мотивує працівників активніше працювати з клієнтами, проявляти ініціативу, знаходити підхід до клієнтів та ставити перед сабою певні цілі щодо роботи з клієнтами, активніше працювати на власний фінансовий успіх, а у наслідку – на фінансовий успіх підприємства загалом [5].

Мотивація та етика сервісу – це дві головні засади, що становлять основу CRM-стратегії як клієнтоорієнтованого підходу, що насьогодні виправдовує свою актуальність застосування на підприємствах соціокультурного сервісу такими аспектами, як незначні капітальні вкладення для активізації продаж, збуту, отримання прибутку.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна сформувати низку взаємопов’язаних висновків та теоретичних узагальнень. По-перше, клієнтоорієнтований підхід – це система дій, спрямованих на активізацію роботи з клієнтом та стратегія, що спрямована на отримання прибутку без залучення капіталовкладень чи інвестицій у сам процес виробництва (матеріального чи нематеріального). Такий підхід може раціонально реалізовуватись на підприємствах соціокультурної сфери України як ефективний метод обслуговування та залучення нових клієнтів.

По-друге, CRM-технології та відповідно CRM- стратегії, що формують ся на основі клієнтоорієнтованого підходу відповідають ринковим сучасним підходам організації збутової політики. Цей підхід на практиці означає активізацію діяльності щодо обслуговування клієнті не тільки з позицій якості, а й з позицій інтенсифікації інформування реально існуючих та потенційних клієнтів щодо нових та діючих пропозицій товарів чи послуг, що надає підприємство соціокультурного сервісу на момент активної взаємодії з клієнтом.

По-третє, клієнтоорієнтований підхід формує так зване «клієнтоорієнтоване» мислення в бізнесі. Але за винятком того, що позначає специфіку соціокультурної сфери в тому, що клєнтоорієнтованй підхід може бути вдало застосований закладами соціокультурної сфери державного та комунального підпорядкування, існування яких фінансується відповідними бюджетами, а вся їхня діяльність є некомерційною (нонпрофітною)за своєю суттю. CRM-підхід має бути спрямований не тільки на клієнтську базу підприємства соціокультурної сфери, а має охоплювати активну діяльність зі всіма групами стейкхолдерів, які в такому випадку виступають об'єктами CRM-менеджменту підприємства соціокультурного сервісу.

По-четверте, клієнтоорієнтований підхід змінює моделі поведінки власника бізнесу та етичні засади всіх сфер діяльності самого підприємства. Так, етика та етикет при активізації роботи з клієнтами мають вирішальну роль як чинників, що активізує отримання прибутку без фінансових вливань у сам процес виробництва товарів чи послуг.

Література:

1. Батіщева О. Державне управління розвитком національної культури в умовах глобалізації. *Теорія та історія державного управління*. Львів, 2007. 227 с.

2. Все про CRM. URL: http: //all-crm.org.ua (дата звернення 20.05. 2024)

3. Вансович А. CRM – ключ нового маркетингу. *Рекламні технології*. 2012. №8 (45). С. 15-17.

4. Ключко Ю.М., Ковтун В.Д, Ковтун Л.О., Троєльнікова Н.М. Культурно-дозвіллєва сфера України і динаміка змін і перетворень. Київ, 2003. 160 с.

5. Рамзан М. CRM-управління відносинами з клієнтами. URL: http://www.ecommerce.ru/biz_tech/implementation/management/crm.html. (дата звернення 19.05. 2024)

6. Турчин Л.Я. застосування CRM-систем у маркетинговій діяльності та управлінні персоналом транспортних підприємств. *Економічний аналіз*. 2018. Том 28. № 3. С. 199-206.

7. Ярошенко В. А., Геселева Н. В., Подольна В. В. Роль CRM-системи в маркетинговій діяльності підприємства. *Вісник КНУТД. Серія «Економічні науки»*. №3 (87), 2015. С. 81-86.

References:

1. Batishheva, O. (2007). *Derzhavne upravlinnja rozvitkom nacional'noï kul'turi v umovah globalizaciï. Teorija ta istorija derzhavnogo upravlinnja [State management of the development of national culture in the conditions of globalization. Theory and history of public administration].* L'viv [in Ukrainian].
2. Vse pro CRM [Everything about CRM]. *all-crm.org.ua* Retrieved from http: //all-crm.org.ua [in Ukrainian].
3. Vansovich, A. CRM – kljuch novogo marketing [CRM is the key to new marketing]. *Reklamni tehnologiï - Advertising technologies,* 8 (45), 15-17 [in Ukrainian].
4. Kljuchko, Ju.M., Kovtun, V.D, Kovtun, L.O., Troєl'nikova, N.M. (2003). *Kul'turno-dozvillєva sfera Ukraïni i dinamika zmin i peretvoren' [The cultural and leisure sphere of Ukraine and the dynamics of changes and transformations*]. Kiïv [in Ukrainian].
5. Ramzan, M. CRM-upravlinnja vidnosinami z klієntami [CRM-management of relations with clients]. *www.ecommerce.ru* Retrieved from http://www.ecommerce.ru/biz_tech/implementation/management/crm.html. [in Ukrainian].
6. Turchin, L. Ja. (2018). Zastosuvannja CRM-sistem u marketingovij dijal'nosti ta upravlinni personalom transportnih pidpriємstv [Application of CRM systems in marketing activities and personnel management of transport enterprises]. *Ekonomichnij analiz - Economic analysis*, 28, 3, 199-206 [in Ukrainian].
7. Jaroshenko, V. A., Geseleva, N. V., Podol'na, V. V. (2015). Rol' CRM-sistemi v marketingovij dijal'nosti pidpriємstva [The role of the CRM system in the marketing activity of the enterprise]. *Visnik KNUTD. Serija «Ekonomichni nauki» - Bulletin of KNUTD. Series "Economic Sciences"*, 3 (87), 81-86 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 342:011

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-119-128

Євсюкова Оксана Володимирівна доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного управління, менеджменту інноваційної діяльності та дорадництва, Національний університет біоресурсів і природокористування України, вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, тел.: (095) 244-17-26, https://orcid.org/0000-0002-1299-6955

Кузьменкова Катерина Сергіївна аспірантка кафедри публічного управління та проєктного менеджменту, Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України, вул. Героїв Дніпра, 32б, м. Київ, 04214, тел.: (095) 739-19-60, https://orcid.org/009-0004-7107-8793

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНИ

Анотація. У статті здійснено аналіз стану формування інституційних та правових засад протидії дезінформації в Україні. Визначено, що вони охоплюють функціонування державних та громадських інституцій, упровадження заходів та механізмів, розробку нормативно-правових актів, які спрямовані на виявлення, запобігання та подолання дезінформаційних загроз, саме, через створення відповідної правової бази та інституційної структури. Основними аспектами вказаного на сьогодні є: правове регулювання, а саме визначення законодавчих актів, які формують правову основу для боротьби з дезінформацією, включаючи закони про медіа, телекомунікації та інформаційну безпеку; інституційні структури, які створюють спеціалізовані органи і установи, які відповідають за моніторинг, аналіз та реагування суспільства на дезінформацію, що включає органи державної влади; медіа-агенції та когорту фахівців, які працюють у цій сфері; співпрацю з громадськістю та міжнародними партнерами, яка передбачає узгодження дій між державними інституціями, громадськими організаціями та міжнародними установами задля підвищення ефективності заходів протидії дезінформації, формування медіаграмотності населення, а саме проведення освітніх кампаній для підвищення медіаграмотності суспільства в цілому, що сприяло б критичному оцінюванню інформації та виявленню дезінформаційних матеріалів; використання сучасних цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, для автоматизованого виявлення та протидії дезінформаційним кампаніям в онлайн-просторі. Зазначені інституційно-правові засади є

необхідною передумовою забезпечення інформаційної безпеки в Україні, сприяють захисту суспільства від маніпуляцій та формуванню стабільного інформаційного середовища. Вони відіграють ключову роль у зміцненні довіри громадян до медіа та державних інститутів. У статті детально відображено сучасний стан боротьби з дезінформацією в Україні, з акцентом на інституційні та правові засади цього процесу. Значну увагу приділено аналізу існуючих механізмів виявлення та нейтралізації дезінформаційних загроз, що стають все більш актуальними у контексті глобалізації інформаційних технологій. Визначено роль державних органів, громадських ініціатив та міжнародних партнерств у формуванні єдиного фронту боротьби з неправдивою інформацією, яке має включати координацію зусиль та обмін досвідом.

Крім того, зазначається важливість розвитку нових стандартів інформаційної безпеки, запровадження інноваційних технологій для моніторингу інформаційного простору, що забезпечить оперативну реакцію на можливі дезінформаційні кампанії. Включення освітніх кампаній до державної політики допоможе підвищити рівень медіаграмотності населення, що, у свою чергу, сприятиме формуванню критичного сприйняття інформації.

Стаття також підкреслює необхідність удосконалення правового регулювання в цій сфері, що вимагає системного підходу до розробки нових законодавчих ініціатив. Запровадження сучасних цифрових рішень, таких як штучний інтелект, не лише автоматизує виявлення дезінформації, але й дозволяє ефективно протидіяти інформаційним атакам на всіх рівнях суспільства.

Узагальнення вищезазначеного свідчить про важливість комплексного підходу до боротьби з дезінформацією, що може суттєво зміцнити інформаційну безпеку України, убезпечити громадян від маніпуляцій та формувати надійне інформаційне середовище, яке ґрунтується на довірі та прозорості.

Ключові слова: дезінформація, протидія дезінформації, інформаційна агресія, інституційно-правові засади протидії дезінформації, державна інформаційна політика, маніпуляція, фейк., медіаграмотність

Evsyukova Oksana Volodymyrivna Doctor of Science in Public Administration, Professor of the Department of public administration, management of innovative activities and consulting of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, St. Heroiv Oborony 15, Kyiv, 03041, tel.: (095) 244-17-26, https://orcid.org/0000-0002-1299-6955

Kateryna Serhiyivna Kuzmenkova graduate student of the Department of Public Administration and Project Management of the State Institution of Higher Education "University of Education Management" of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, St. Heroiv Dnipra, 32b, Kyiv, 04214, tel.: (095) 739-19-60, https://orcid.org/009-0004-7107-8793

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

FORMATION OF INSTITUTIONAL AND LEGAL FRAMEWORKS FOR COUNTERING DISINFORMATION IN UKRAINE

Abstract. The article analyzes countering disinformation based on the functioning of institutional and legal frameworks in Ukraine. This complex includes measures, mechanisms and norms aimed at identifying, preventing and overcoming disinformation threats through the creation of an appropriate legal framework and institutional structure. The main aspects of this today are: legal regulation, namely the definition of legislative acts that form the legal basis for the fight against disinformation, including laws on media, telecommunications and information security, institutional structures that create specialized bodies and institutions responsible for monitoring, analysis and response to disinformation, which includes state bodies, media agencies and a community of specialists working in this field, cooperation with the public and international partners, which involves coordination of actions between state structures, public organizations and international institutions in order to increase the effectiveness of countermeasures disinformation, media literacy of the population, namely conducting educational campaigns to increase media literacy among the population so that they can critically evaluate information and detect disinformation materials, the use of information technologies that apply modern digital technologies, in particular artificial intelligence, for the automated detection and countering of online disinformation campaigns - spaces. These institutional and legal principles are important for ensuring information security in Ukraine, contribute to the protection of society from manipulation and contribute to the formation of a healthy information environment. They also play a key role in strengthening citizens' trust in the media and state institutions.

The article reflects in detail the current state of the fight against disinformation in Ukraine, with an emphasis on the institutional and legal foundations of this process. Considerable attention is paid to the analysis of existing mechanisms for detecting and neutralizing disinformation threats, which are becoming more and more relevant in the context of the globalization of information technologies. The role of state bodies, public initiatives and international partnerships in the formation of a united front in the fight against false information, which should include coordination of efforts and exchange of experience, is determined.

In addition, the importance of the development of new information security standards, the introduction of innovative technologies for monitoring the information space, which will ensure a prompt response to possible disinformation campaigns, is noted. The inclusion of educational campaigns in the state policy will help to increase the level of media literacy of the population, which, in turn, will contribute to the formation of a critical perception of information.

The article also emphasizes the need to improve legal regulation in this area, which requires a systematic approach to the development of new legislative

initiatives. The introduction of modern digital solutions, such as artificial intelligence, not only automates the detection of disinformation, but also allows effective countermeasures against information attacks at all levels of society.

Summarizing the above indicates the importance of a comprehensive approach to combating disinformation, which can significantly strengthen Ukraine's information security, protect citizens from manipulation, and create a reliable information environment based on trust and transparency.

Keywords: disinformation, countering disinformation, institutional and legal foundations, state information policy, manipulation, fake.

Постановка проблеми. В умовах швидкого розвитку інформаційних технологій та зростання обсягу інформації, що циркулює в суспільстві, дезінформація стає серйозною загрозою для національної безпеки, демократичних інститутів та суспільного здоров'я, а саме неузгодженість законодавства в Україні, оскільки існує потреба в комплексності вітчизняної законодавчої системи, яка б охоплювала регулювання різних аспектів, правовідносин і проблем, пов’язаних з дезінформацією. Мова йде, перш за все, про невизначеність змісту основних категорій по цій тематиці, а саме відсутність чітких визначень термінів, таких як «дезінформація», «фейкові новини» та «маніпуляції», що створює значні труднощі в правовій базі та в діяльності контролюючих органів. Така ситуація призводить до відсутності координації між інституціями, що призводить до дублювання зусиль щодо протистоянню дезінформаційним впливам або, навпаки, до бездіяльності у цьому напрямі. Недостатня обізнаність громадян свідчить про їх низький рівень медіаграмотності, відсутність критичного мислення, що ускладнює виявлення ненадійної інформації і призводить до високого рівня дезінформації. Варто вказати також, на складнощі в застосуванні новітніх цифрових технологій, які пов’язані з відсутністю належного фінансування їх використання та сталої інфраструктури. Окремої уваги потребує розгляд етичних та правових аспектів, що призводить до появи проблем балансування між дезінформації та захистом свободи слова, приватності, з останньою з яких є найскладніша ситуація у правозастосуванні. З огляду на вказану проблематику, є потреба в удосконаленні процесу формування інституційно-правових засад протидії дезінформації, які б сприяли створенню належного інформаційного простору та покращили безпеку українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існує досить грунтовна джерельна база, що стосується дослідження вказаної наукової тематики. Окремі аспекти дослідження: щодо інформаційної безпеки, медіаграмотності, комунікацій, правовий аспект боротьби з дезінформацією, питання законодавчих ініціатив протидії дезінформації та інституційні

питання, які охоплюють мезінформаційну боротьбу. Праці таких науковців сьогодні є підґрунттям для подолання цих загроз, а саме: О. Горун, О. Зінченко, О. Панченко, В. Тарасюк , В. Беннетт , Д. Лівінгстон тощо. Проте механізми впливу інституційних та правових засад на соціум залишаються недостатньо дослідженими, а заходи протидії цьому негативному явищу потребують подальшого вдосконалення.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі інституційно-правових засад протидії дезінформації на прикладі існуючих і новостворених органів та інституцій в Україні, а також визначенні напрямів їх використання.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі завдання: охарактеризувати функціонування існуючих інституцій та організацій, основних суб'єктів кіберпростору в Україні; здійснити аналіз позитивних рис цих суб'єктів, саме у площині протидії дезінформації; визначити їх можливості використання досвіду в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ключовою проблемою досі лишаються стратегічні дезінформаційні кампанії, що реалізуються агресором із залученням усього доступного йому арсеналу прийомів та засобів ведення інформаційної війни. Останні сформовані рф у чітку пропагандистську систему, яка спрямовується такою ж чіткою політичною волею керівництва цієї держави. Ключові цілі таких кампаній відомі і мало змінилися протягом цих років – дискредитація української влади, сіяння розбрату між владою та громадянами як начебто антагоністичних суб'єктів, дискредитація України на міжнародній арені, легітимація анексії АР Криму та військових терористичних утворень, інспірування внутрішньополітичного вибуху (в т. ч. використовуючи протиріччя між Україною та деякими сусідніми державами). Початок російської інтервенції у 2022 р. на території України створив нові можливості для реалізації власних підступних намірів, у т.ч і у формі дезінформації та кіберзагроз, які є невід'ємною складовою гібридного конфлікту. Саме тому удосконалення інституційно-правових засад протидії дезінформації з врахуванням вищезазначеної ситуації має стати нагальним завданням представників влади, науковців та громадськості.

Зазначимо, що серед науковців, які займаються проблематикою щодо реалізації державної політики протидії дезінформаційних впливів, формування інституційних та правових засад протидії дезінформації в Україні є вітчизняна дослідниця – О. Горун. Вона розглядає дезінформацію, не тільки як деструктивну пропаганду зовнішнього середовища, але й всередині України. Дослідниця акцентує увагу на маніпуляції суспільними протиріччями, розпалюванні ворожнечі, провокації конфліктів та інструментах підриву суспільної єдності на тлі інформаційної експансії рф. Вказане сприяє розширенню російської інформаційної інфраструктури та контрольованих нею структур на тимчасово окупованих територіях [1].

Варто погодитися з іншим дослідником даної тематики – О. Зінченко, який акцентує увагу на тому, що подальше законодавче унормування усіх аспектів функціонування та регулювання інституцій, які впливають на інформаційну політику, усунення корпоративних інтересів певних груп від сфери контролю за інформаційними суб'єктами та сприяння виробництву як найякіснішого медіа продукту з подальшим розвитком усієї інформаційної сфери та кіберзахистом в Україні мають стати майбутніми пріоритетними завданнями для нашої влади [2].

Зокрема такий український дослідник, як О. Панченко у власних наукових працях аналізує такі аспекти, як: стратегії заходів, а саме які інституції та організації працюють над розробкою методів боротьби з неправдивою інформацією; правову базу у площині законодавчих актів або регуляцій, які сприяють боротьбі з дезінформацією; особливості міжнародної співпраці, щодо протидії інформаційній агресії, механізми розробки та прийняття технологічних рішень та використання сучасних технологій, у тому числі штучного інтелекту та аналітики даних для визначення і спростування фейкових новин навчання за освітніми програмами для підвищення рівня медіа-літерації серед населення задля кращого розуміння дезінформації [3].

Дослідженню інституційних та правових засад присвячені наукові праці ще одного з українських науковців – В.М.Тарасюка. Автор розглядає основні політичні, правові, організаційно-управлінські заходи щодо протидії негативному впливу інформаційних технологій та російській гібридній агресії, такі як:

1) створення державного органу з протидії російській інформаційній агресії, до складу якого повинні входити представники Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства культури та інформаційної політики України, відповідних комітетів Верховної Ради України, науковці та експерти;

2) створення єдиного реєстру власників/розпорядників сайтів в українському сегменті (домені UA) Інтернету. вказане сприятиме розвитку медіакультури, запобіганню розповсюдженню недостовірної інформації й захисту прав та інтересів фізичних/юридичних осіб щодо захисту честі й гідності, ділової репутації;

3) ліквідація інституту державних прокатних посвідчень на право телевізійної трансляції аудіовізуальних творів й запровадження саморегульованих механізмів контролю за дотриманням законодавства у сфері кінематографії, телебачення та радіомовлення;

4) запровадження державних програм розвитку й поширення україномовного контенту, забезпечення державного фінансування просвітницьких та освітніх дитячих програм на загальнонаціональних українських телеканалах;

5) заборона кодування супутникового сигналу українських телеканалів на період дії Особливого стану;

6) розробка й прийняття Інформаційного кодексу України;

7) створення державного оператора цифрового мовлення як альтернативи монополісту на ринку дистрибуції цифрового телебачення ТОВ «Зеонбуд»;

8) законодавче закріплення та імплементація у правозастосовну діяльність інституту військового омбудсмена, що дасть змогу не лише забезпечити інтереси військовослужбовців та цивільного населення, додаткові механізми демократичного контролю, а й сприятиме розвитку прозорої комунікації у військовій сфері;

9) запровадження акредитації для представників зарубіжних медіа, адже агресор здійснює розвідувально-підривну діяльність під виглядом підготовки журналістських репортажів [4].

Представники когорти зарубіжних дослідників, які займаються даною науковою тематикою (В.Беннетт, Д. Лівінгстон) приділили значну увагу зростанню рівня дезінформації у демократичних країнах сучасного світу. Навмисне поширення неправдивої інформації та відповідні напади на права меншин, свободу преси та верховенство права, варто вважати викликом основним нормам і цінностям, від яких залежить інституційна легітимність і політична стабільність. Значна кількість різновидів дезінформації включають: неправдиву інформацію про політичну діяльність лідерів країни, спростування наукової доказовості щодо важливих суспільних питань щодо глобальних кліматичних змін, маніпулювання теорією *deep state*, інших історично неприємних теорій змови для розпалювання існуючих соціальних і політичних конфліктів. Джерелами цих тверджень є промови політиків, лідерів громадськості, впливових блогерів, іноземна аналітика та новинні сайти, які презентують дезінформацію у журналістському форматі. Більшість зазначених зусиль походять від радикальних рухів, партій і заможних лібертаріанських інтересів, які виступають проти широкого та інклюзивного демократичного представництва і захисту суспільних інтересів урядом, що напряму впливає на інституції та правові основи більшості країн [5].

Інституційно-правові засади протидії дезінформації у своєму складі мають включати низку законодавчих, організаційних та стратегічних заходів, які розробляються з метою захисту інформаційного середовища.

В основі інституційно-правових засад мають бути наступні компоненти:

1. Система законодавства, яка включає

1.1. Нормативно-правові документи щодо реалізації державної інформаційної політики, щодо регулювання діяльності медіа, легітимації прав на доступ до інформації та відповідальності за поширення неправдивих даних.

1.2. Законодавча базу щодо забезпечення захисту прав споживачів, включаючи положення, що захищають громадян від неправдивої реклами та дезінформації.

1.3. Антидискримінаційне законодавство, щодо захисту від дезінформації, яка сприяє дискримінації певних груп населення.

2. Регуляторні органи:

2.1. Національні ради з питань телебачення і радіомовлення, які здійснюють за контроль за дотриманням стандартів інформаційного мовлення.

3. Антимонопольні органи, що відслідковують за монополізацією медійного простору та пропагандою.

4. Стратегії та програми, а саме, національні стратегії протидії дезінформації, програми, які спрямовані на підвищення медіаграмотності населення та за забезпечують координацію зусиль різних установ та організацій.

5. Інформаційні кампанії, спрямовані на покращення обізнаності населення про загрози дезінформації та її наслідки.

6. Співпраця з міжнародними організаціями, на кшталт участі у глобальних і регіональних ініціативах з вказаної тематики, які спрямованих на боротьбу з дезінформацією (НАТО, ЄС, ОБСЄ) тощо.

7. Механізми моніторингу та реагування, зокрема мова йде про створення систем спостереження за дезінформацією, які включають в себе технології штучного інтелекту для виявлення фейкових новин.

8. Освіта та навчання. Розробка освітніх програм для підвищення рівня медіаграмотності у закладах освіти різного рівня.

Варіативність набору компонентів інституційно-правових засад протидії дезінформації залежить від особливостей розвитку певної країни та її правової системи, проте загальною метою щодо забезпечення їх стабільності є інформаційна безпека та протидія дезінформації в суспільстві.

Висновки. Враховуючи розвиток суспільно-політичної ситуації в нашій державі, прояви дезінформації і пропаганди набувають системного характеру. Відтак постає необхідність постійно відстежувати ворога, блокувати дезінформацію і стежити за чимось незвичайним у соціальних мережах та новинних блогах у міру того, як ситуація загострюється/затихає, і навіть у повоєнний період.

Протидіяти дезінформаційним впливам можливо лише при наявності чітко сформованих інституційно-правових засад, механізмів та інструментарію щодо розробки і реалізації належної інформаційної політики та кібербезпеки. Здобутками у цьому напрямі варто вважати:

1. Діяльність регуляторних органів. В Україні функціонують державні установи, відповідальні за контроль та протидію дезінформації, такі як Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, Центр протидії дезінформації та інші.

2. Система законодавства. Розроблено низку нормативно-правових актів, які стосуються інформаційної безпеки та протидії дезінформації.

3. Співпраця з міжнародними організаціями. Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами для обміну досвідом та кращими практиками у боротьбі з дезінформацією.

4. Освітня діяльність: реалізовуються програми, що підвищують обізнаність населення про дезінформацію та інструменти її подолання, тощо.

Незважаючи на значні здобутки у вказаному напрямі, наразі в Україні відсутнє чітко визначене та законодавчо закріплене поняття «дезінформації», що безпосередньо впливає на формування інституційно-правових засад протидії цьому явищу. Закон України «Про інформацію» визначає достовірність і повноту інформації як один із принципів інформаційних відносин, тоді як Закон України «Про медіа», посилається на обов'язок журналістів і творців надавати об'єктивну і достовірну інформацію та перевіряти її, що є їх прямим обов’язком. Варто розуміти, що кількість і якість інформаційних загроз зростає з кожним днем, використовується штучний інтелект, удосконалюються методи і прийоми інформаційної війни. Сьогодні варто стверджувати, що в Україні, попри російську агресію, недосконалою залишається правова система, а дискредитація міжнародної репутації нашої держави та дестабілізація внутрішньої ситуації залишається одним із головних завдань ворога. Саме тому, необхідно враховувати досвід інших країн, але при цьому слід брати до уваги наступний факт, що всі основні права людини повинні бути забезпечені.

З проведеного аналізу удосконалення інституційно-правових засад протидії дезінформації, залежить також від наступних чинників:

- ефективності існуючих норм (необхідності оцінити реальну ефективність діючих правових норм та політик. Це може включати аналіз їх впливу на медіа-середовище та суспільство в цілому);

- адаптації до нових викликів (швидкий розвиток технологій, таких як соціальні мережі та штучний інтелект, що впливають на інформаційну безпеку);

- використання міжнародного досвіду (вивчення кращих зарубіжних практик протидії дезінформації, зокрема в країнах, які успішно реалізували подібні ініціативи);

- посилення співпраці між державою та громадянським суспільством (важливо дослідити можливості партнерства між державними структурами, медіа та неурядовими організаціями для створення комплексних рішень);

- розробка освітніх програм та розвиток медіаграмотності населення держави (подальші дослідження можуть зосереджуватися на розвитку програм підвищення медіаграмотності серед населення з метою підвищення критичного сприйняття інформації);

- здійснення моніторингу та оцінки заходів щодо протидії дезінформації (створення системи моніторингу ефективності державних заходів щодо протидії дезінформації, а також розробка механізмів оцінки їх успіху).

Література:

1. Горун О.Ю. Засади формування ворожої пропаганди та заходи протидії їй в умовах воєнного стану / Горун О.Ю. // Інформація і право. – 2023. – №2(45). – С. 163-171 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://il.ippi.org.ua/article/view/282340

2. Зінченко О.І. Сучасний стан та перспективи розвитку інституційно-правових інструментів захисту національного інформаційного простору в Україні / Зінченко О.І. // Правова держава. – 2022. – №33. – С. 516 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/download/93948637/pravova_derjava.vipusk_33_2022_.pdf#page=516

3. Панченко О.А. Інституційне забезпечення процесів протидії російській інформаційній експансії та пропаганді в сучасному світі / О.А. Панченко // Інформація і право. – 2021. – №3(38). – С. 28-34 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://il.ippi.org.ua/article/view/243797

4. Тарасюк В.М. Політико-правові засади застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни / Тарасюк В.М. // – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://idpnan.org.ua/files/tarasyuk-v.m.-politiko-pravovi-zasadi-zastosuvannya-informatsiynih-tehnologiy-v-umovah-gibridnoyi-viyni-_d_.pdf

5. В. Беннет, Д. Лівінгстон. Коротка історія епохи дезінформації: інформаційні війни та зникнення інституційної влади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-45335-9_4

References:

1. Horun O.Yu, (2023). Zasady formuvannia vorojoi propaganda ta zahody protudii ii v umovah voiennogo stany [Principles of formation of enemy propaganda and countermeasures against it under martial law]. Informacia i parvo – Information and law, 2 (45), 163-171. Retrieved from http://il.ippi.org.ua/article/view/282340 [in Ukraine]

2. Zinchenko O.I. (2022). Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku instytutsiino-pravovyh instrumentiv zahystu nazionalnogo informaziinogo prostoru v Ukraini [The current state and prospects for the development of institutional and legal instruments for the protection of the national information space in Ukraine] / Zinchenko O.I. // Pravova derjava – Legal state, 33, 516. Retrieved from https://www.academia.edu/download/93948637/pravova_derjava.vipusk_33_2022_.pdf#page=516 [in Ukraine]

3. Panchenko O.A. (2021). Instytuziine zabezpechennia prozesiv protydii rosiiskii informaziinii ekspansii ta propagandi v suchasnomu sviti [Institutional support of processes of counteraction to Russian information expansion and propaganda in the modern world] / O.A. Panchenko // Informacia i parvo – Information and law, 3 (38), 28-34. Retrieved from http://il.ippi.org.ua/article/view/243797 [in Ukraine]

4. Tarasyuk V.M. (2018). Polityko-pravovi zasady zastosuvania informaziinyh tehnologii v umovah gibrydnoi viiny [Political and legal principles of the use of information technologies in the conditions of hybrid warfare] / V.M. Tarasyuk. // Sait Akademichni teksty Ukrainy [Academic texts of Ukraine]. Retrieved from http://idpnan.org.ua/files/tarasyuk-v.m.-politiko-pravovi-zasadi-zastosuvannya-informatsiynih-tehnologiy-v-umovah-gibridnoyi-viyni-_d_.pdf [in Ukraine]

5. V. Bennett, D. Livingston (2023). Korotka istoria epohy dezinformazii: informaziini viiny ta znyknennia informaziinoi vlady. [A Brief History of the Information Age: Information Wars and the Disappearance of Institutional Power]. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-45335-9_4 [in Switzerland]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 340

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-129-138

Єсенніков Кирило Вікторович д. філос. з публічного управління та адміністрування, тел.: (073)100-94-18, https://orcid.org/0000-0001-7989-7049

ПЕРСПЕКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ КРАЇН ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНОЮ

Анотація. Мета статті – аналіз перспективних технологій штучного інтелекту в державному управлінні країн ЄС та перспективи їх застосування Україною. **Процедура дослідження** передбачає використання загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, індукції, дедукції). **Результати.** У державному управлінні країн ЄС застосовуються такі типи технології штучного інтелекту, які можуть бути використані Україною: 1) обробка аудіо; 2) чат-боти, інтелектуальні цифрові помічники, віртуальні агенти та системи рекомендацій; 3) когнітивна робототехніка, автоматизація процесів і підключені й автоматизовані транспортні засоби; 4) комп'ютерне бачення та розпізнавання особи; 5) експертні системи та системи, засновані на правилах, алгоритмічне прийняття рішень; 6) управління знаннями на основі штучного інтелекту; 7) машинне навчання, глибоке навчання; 8) обробка природної мови, інтелектуальний аналіз тексту та аналітика мовлення; 9) прогностична аналітика, симуляція та візуалізація даних; 10) аналітика безпеки та розвідка про загрози. **Висновки**. Як свідчить європейський досвід, технології штучного інтелекту могли б спричинити такі зміни в державному управлінні України: технічні/поступові зміни (включення штучного інтелекту в державні служби без чіткого супроводу організаційних процесів), стійкі/організаційні зміни (відбуваються щоразу, коли штучному інтелекту вдається змінити існуючу організаційну практику), руйнівні/трансформаційні зміни (пов'язані з новими моделями надання державних послуг, які були б неможливі без технологій штучного інтелекту), радикальні/трансформаційні зміни (відбуваються щоразу, коли штучний інтелект забезпечує масштабні зміни в існуючій політиці та практиках управління). Різні ініціативи штучного інтелекту в країнах ЄС в контексті можливості їх застосування в Україні доцільно оцінювати щодо того, наскільки їхні цілі узгоджуються з продуктивністю, інклюзивністю та відкритістю як відповідними цільовими цінностями. Серед найбільш ефективних технологій штучного інтелекту в країнах ЄС, яка відповідає практично усім згаданим критеріям, є технологія автоматизованих

громадських служб в Треллеборзі (Швеція). Її досвід свідчить по те, що автоматизація процесів публічного управління загалом і системи штучного інтелекту зокрема можуть значно покращити окремий державний процес, але ніколи не слід забувати про взаємодію з іншими організаційними процесами.

Ключові слова: технології, штучний інтелект, країни ЄС, державне управління, публічне управління, імплементація

Yesennikov Kyrylo Viktorovich PhD in Public Management and Administration, tel.: (073) 100-94-18, https://orcid.org/0000-0001-7989-7049

PROMISING TECHNOLOGIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PUBLIC ADMINISTRATION OF EU COUNTRIES AND THE PROSPECTS OF THEIR APPLICATION IN UKRAINE

Abstract. The purpose of the article is to analyze promising technologies of artificial intelligence in the public administration of EU countries and the prospects of their application in Ukraine. **The research procedure** involves the use of general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction). **The results**. In the public administration of the EU countries, the following types of artificial intelligence technologies are used, which can be used by Ukraine: 1) audio processing; 2) chat bots, intelligent digital assistants, virtual agents and recommendation systems; 3) cognitive robotics, process automation and connected and automated vehicles; 4) computer vision and face recognition; 5) expert and rule-based systems, algorithmic decision-making; 6) knowledge management based on artificial intelligence; 7) machine learning, deep learning; 8) natural language processing, intellectual text analysis and speech analytics; 9) predictive analytics, simulation and data visualization; 10) security analytics and threat intelligence. **Conclusions.** As European experience shows, artificial intelligence technologies could cause the following changes in the public administration of Ukraine: technical/gradual changes (inclusion of artificial intelligence in public services without clear support of organizational processes), permanent/organizational changes (occurring every time artificial intelligence manages to change the existing organizational practice), disruptive/transformational change (related to new models of public service delivery that would not be possible without AI technologies), radical/transformational change (occurs whenever AI enables large-scale changes in existing policies and management practices) . Various AI initiatives in the EU countries in the context of the possibility of their application in Ukraine should be evaluated in terms of the extent to which their goals are consistent with productivity, inclusiveness and openness as relevant target values. Among the most effective artificial intelligence technologies in the EU countries, which meets almost all the

mentioned criteria, is the technology of automated public services in Trelleborg (Sweden). Her experience shows that the automation of public administration processes in general and artificial intelligence systems in particular can significantly improve a separate government process, but interaction with other organizational processes should never be forgotten.

Keywords: technologies, artificial intelligence, EU countries, state administration, public administration, implementation

Постановка проблеми. Коли нові технології впроваджуються в державному секторі, повне розуміння їхнього потенціалу ускладнюється труднощами узгодження його з необхідними змінами в організаційних процесах і структурах, не кажучи вже про сприйняття та навички персоналу. З впровадженням і використанням технології штучного інтелекту цей процес, ймовірно, ніяк не зміниться.

Саме поєднання програмного та апаратного забезпечення з людською поведінкою може призвести до трансформаційної зміни попередніх зовнішніх умов. Іншими словами, більшість технологій штучного інтелекту, описаного в науковій літературі країн ЄС [11, 14], вбудовано в програми, які є результатом процесу розробки, де важливу роль відіграє машинне навчання, а також традиційне програмування. Дослідження використання єдиного алгоритму машинного навчання, ймовірно, буде занадто вузьким, оскільки більшість програм штучного інтелекту використовують різноманітні алгоритми.

По суті, поєднання даних у суспільстві з цифровізацією державного управління в усьому світі призвело до збільшення зусиль щодо використання величезних обсягів доступних даних для вдосконалення урядової практики . Значною мірою шлях застосування штучного інтелекту в державному секторі відповідає більш усталеній традиції досліджень електронного урядування: використання ІКТ для покращення державних послуг. З 1990-х років у країнах Європи спостерігається великий ентузіазм щодо впровадження нових цифрових технологій в урядових організаціях, щоб підвищити ефективність і ефективність надання послуг, зробити організації більш орієнтованими на громадян і підвищити довіру до уряду. Однак багато дослідників сумніваються, чи справді значні інвестиції в ІКТ з боку урядів за останні десятиліття досягли того значного впливу, який вони мали принести [8].

Таким чином, щоб зрозуміти наслідки використання штучного інтелекту в державному управлінні, слід враховувати, що схожі технології насправді можуть забезпечувати дуже різні результати в організаціях, потенційно призводячи до непередбачуваних результатів за деяких умов.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Європейські наукові дослідження у сфері штучного інтелекту переважно зосереджені на його

розробці та використанні у приватному секторі. З 1438 публікацій за період 2000-2019 років лише невелика частина (59) торкалася використання ШІ у державному секторі [7]. Емпіричні аналізи застосування алгоритмічних моделей у політичних процесах все ще зустрічаються нечасто, що обмежує академічне розуміння їхнього впливу та можливостей [10]. Незважаючи на потенційне зростання кількості досліджень про штучний інтелект в управлінні державою, це малоймовірно компенсує розрив з приватним сектором. Потрібно більше уваги приділити застосуванню ШІ в державних структурах, включаючи наукові дослідження.

Багато сучасних застосунків ШІ, які були розроблені для вирішення проблем, характерних для бізнесу та урядових установ, включають у себе розподіл ресурсів, аналіз великих обсягів даних, моделювання сценаріїв та управління відносинами з клієнтами [12]. З часом, оскільки впровадження ШІ продовжує розвиватися, з'явиться потреба у створенні оціночних моделей та інструментів для аналізу впливу та наслідків його використання в різних секторах державного управління, а також для залучення зацікавлених сторін і громадськості.

Крім того, потребує аналізу перелік технологій використання штучного інтелекту в державному управлінні країн ЄС, які можуть бути застосовані Україною.

Метою статті є аналіз перспективних технологій штучного інтелекту в державному управлінні країн ЄС та перспективи їх застосування Україною.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект є «особливою формою» інформаційно-комунікаційних технологій, здатною демонструвати інтелектуальну поведінку та виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського інтелекту. Тому доцільно визначити його периметр за допомогою термінів «Сприйняття», «Міркування» та «Дія», кожен з яких ідентифікує (відносно) окремий та окремий кластер дослідницьких і прикладних напрямків.

– Сприйняття означає здатність інтелектуальної машини, будь то частина програмного забезпечення чи робот, розуміти (надавати значення) сигналам, що надходять із зовнішнього світу, таким як зображення (нерухомі або в русі), і звук, наприклад музика або мова. Очевидно, цей напрямок був досить успішним у своїх досягненнях не лише для бізнесу, але й для споживчого ринку: яскраві приклади впровадження включають системи розпізнавання навколишнього середовища для безпілотного керування транспортними засобами, віртуальну допомогу (Siri, Cortana тощо) на комп’ютерах. і смартфони, а також автономні динаміки (Alexa, Google Home тощо), а також ідентифікатори та генератори налаштувань і балів (Shazam, Soundhound тощо).

– Міркування, ймовірно, є як обґрунтуванням, так і недосяжною (багато хто сказав би недосяжною) метою розробки штучного інтелекту: метою відтворити/поліпшити здатність людини аналізувати та робити висновки з даних та інформації, отриманих із зовнішнього світу. Прогрес, досягнутий на цьому фронті, уособлює продуктивність шахового комп'ютера IBM Deep Blue. Однак все ще існує великий розрив між очікуваннями та реальністю, що стосується здатності розумних машин міркувати. Це дуже важлива примітка, яку можна послідовно отримати з доказів, наданих у решті цього звіту.

– Дія є принаймні такою ж актуальною, як і інші два напрямки поширення рішень штучного інтелекту як «змінників гри» в різноманітних сферах застосування: прогрес у цьому напрямку можна виміряти як у індустрії програмного забезпечення (багато прикладів чат-ботів і механізмів рекомендацій, які автоматизували запитання та відповіді першого рівня в онлайн-системах управління зв'язками з клієнтами – CRM-системи або вдосконалили персоналізовану рекламу, пропонуючи варіанти купівлі на основі минулої історії поведінки) і у виробництві апаратного забезпечення (технологія протезування кінцівок у медицині та обмежені можливості, але вже доступні на масовому ринку, роботизовані газонокосарки або пилососи). До цього кластеру слід додати нещодавній сплеск руху «Індустрія 4.0», який призвів до поширення нових і передових рішень, які інтегрують Інтернет речей (IoT) із цифровими технологіями – з ШІ як помітною частиною – у роботизовану і безпілотну «Фабрику майбутнього» [3].

В Європі широко застосовуються різні ШІ-технології, а аналіз конкретних ініціатив демонструє широкий діапазон застосувань і цілей штучного інтелекту у різних сферах політики, надаючи комплексний, хоча й приблизний, перегляд їх використання в установах ЄС.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що в державному управлінні країн ЄС застосовуються такі типи технології штучного інтелекту, які можуть бути використані Україною:

– Обробка аудіо: ці програми зі штучним інтелектом здатні виявляти та розпізнавати звук, музику та інші аудіовхідні дані, включаючи мову, таким чином дозволяючи розпізнавати голоси та транскрибувати вимовлені слова.

– Чат-боти, інтелектуальні цифрові помічники, віртуальні агенти та системи рекомендацій: ця типологія штучного інтелекту включає віртуалізованих помічників або онлайн-«ботів», які зараз використовуються в CRM-середовищах як у приватному, так і в державному секторах, не лише для надання загальних порад, але й для рекомендацій щодо поведінки користувачів.

– Когнітивна робототехніка, автоматизація процесів і підключені й автоматизовані транспортні засоби. Спільною рисою цих технологій штучного

інтелекту є автоматизація процесів, якої можна досягти за допомогою роботизованого обладнання (наприклад, обладнання для точної хірургії) або програмного забезпечення (дотримуючись правил машинного навчання). або змішані підходи). Доцільно також включити сюди використання безпілотних транспортних засобів для надання послуг (наприклад, для самостійного пересування людей з обмеженими можливостями).

– Комп'ютерне бачення та розпізнавання особи: програми штучного інтелекту з цієї категорії використовують певну форму зображення, відео або розпізнавання обличчя для отримання інформації про зовнішнє середовище та/або ідентичність конкретних осіб чи об'єктів.

– Експертні системи та системи, засновані на правилах, алгоритмічне прийняття рішень. Причина, чому ці, начебто далекі, розробки штучного інтелекту об'єднані в єдину програму, полягає в тому, що вони переважно орієнтовані на полегшення або повну автоматизацію процесів прийняття рішень, які потенційно мають відношення не лише до приватного, а й для державного сектору.

– Управління знаннями на основі штучного інтелекту: загальним елементом є базовий потенціал вбудованого штучного інтелекту для створення доступної для пошуку колекції описів випадків, текстів та іншої інформації, якою можна поділитися з експертами для подальшого аналізу.

– Машинне навчання, глибоке навчання: хоча майже всі інші категорії штучного інтелекту використовують певну форму машинного навчання, ця залишкова категорія відноситься до рішень ШІ, які не підходять для інших класифікацій.

– Обробка природної мови, інтелектуальний аналіз тексту та аналітика мовлення: ці програми штучного інтелекту здатні розпізнавати й аналізувати мовлення, письмовий текст і обмінюватися даними.

– Прогностична аналітика, симуляція та візуалізація даних: ці рішення штучного інтелекту вивчають великі набори даних, щоб ідентифікувати шаблони в даних, які в подальшому використовуються для візуалізації, моделювання або прогнозування нових конфігурацій.

– Аналітика безпеки та розвідка про загрози: вони стосуються систем штучного інтелекту, завданням яких є аналіз і моніторинг інформації про безпеку, а також запобігання або виявлення зловмисних дій [1, 2].

Часто згадується, що ШІ здатний трансформувати структуру нашої економіки та суспільства, частиною якого є уряд. Однак інновації на основі ІКТ часто є виключно поступовими, змінюючи лише процеси, які можна легко налаштувати. Радикальних інновацій поки що не відбулося, оскільки вони вимагають широкомасштабних реформ державного управління, які часто неможливо провести.

Як свідчить європейський досвід, технології штучного інтелекту спричиняють такі зміни в державному управлінні.

– технічні/поступові зміни: включення штучного інтелекту в державні служби без чіткого супроводу організаційних процесів, наприклад використання прогнозної аналітики без будь-яких супутніх дій або чат-ботів з обмеженими функціями;

– стійкі/організаційні зміни: відбуваються щоразу, коли штучному інтелекту вдається змінити існуючу організаційну практику, змінюючи організаційні процеси та/або завдання урядового персоналу, наприклад, коли використовується роботизована автоматизація процесів для обробки великих запитів, звільняючи час для інших завдань;

– руйнівні/трансформаційні зміни: пов'язані з новими моделями надання державних послуг, які були б неможливі без технологій штучного інтелекту, таких як превентивні послуги соціального захисту або використання чат-ботів із розширеними функціями для громадян;

– радикальні/трансформаційні зміни: відбуваються щоразу, коли штучний інтелект забезпечує масштабні зміни в існуючій політиці та практиках управління, реформи політики та моделі створення послуг, міжорганізаційні реформи тощо [5].

Серед найбільш ефективних технологій штучного інтелекту в країнах ЄС, яка відповідає практично усім згаданим критеріям, є технологія автоматизованих громадських служб в Треллеборзі (Швеція). Її характеристики наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристики технології автоматизованих громадських служб в Треллеборзі (Швеція)

Типологія ШІ	Когнітивна робототехніка, автоматизація процесів і підключені та автоматизовані транспортні засоби
Рівень адміністрування	Місцевий
Сектор політики	Соціальний захист
призначення	Винесення судового рішення
Основні активатори	Розвинені онлайн-сервіси, політичне лідерство
Очікуваний вплив	Зменшення часу очікування, підвищення ефективності, покращення досвіду громадян

У муніципалітеті Треллеборг технології штучного інтелекту використовуються для автоматизації різних рішень щодо соціальної допомоги з 2016 року. Це був перший муніципалітет, який застосував автоматизацію роботизованих

процесів (RPA) для обробки різноманітних програм соціальної допомоги. На даний момент автоматизована система прийняття рішень здатна обробляти заявки на догляд на дому, допомогу у зв'язку з хворобою, допомогу по безробіттю та податки, і її вважають успішним прикладом для інших. Різноманітні інші шведські муніципалітети досліджують, як запровадити модель Треллеборг, щоб отримати доступ до тих самих переваг [17].

Раніше працівникам доводилося вручну оцінювати отримані заявки, що займало значну кількість часу та коштів. Оскільки щомісяця в муніципалітеті надходило понад 300 заявок на отримання соціальних виплат, громадянам іноді доводилося чекати в середньому 8 днів на рішення про виплату соціальної допомоги, іноді до 20 днів. Через такий час очікування громадяни часто зверталися до відділу щодо своїх заяв, що ще більше збільшувало навантаження на персонал. Рішення про використання штучного інтелекту для вдосконалення процесу було прийнято, щоб зменшити час очікування, а також різні проблеми, пов'язані із затримкою платежів громадянам. Проте відхилені заяви досі розглядають самі працівники справи [17].

Висновки. У державному управлінні країн ЄС застосовуються такі типи технології штучного інтелекту, які можуть бути використані Україною: 1) обробка аудіо; 2) чат-боти, інтелектуальні цифрові помічники, віртуальні агенти та системи рекомендацій; 3) когнітивна робототехніка, автоматизація процесів і підключені й автоматизовані транспортні засоби; 4) комп'ютерне бачення та розпізнавання особи; 5) експертні системи та системи, засновані на правилах, алгоритмічне прийняття рішень; 6) управління знаннями на основі штучного інтелекту; 7) машинне навчання, глибоке навчання; 8) обробка природної мови, інтелектуальний аналіз тексту та аналітика мовлення; 9) прогностична аналітика, симуляція та візуалізація даних; 10) аналітика безпеки та розвідка про загрози.

Як свідчить європейський досвід, технології штучного інтелекту могли б спричинити такі зміни в державному управлінні України: технічні/поступові зміни (включення штучного інтелекту в державні служби без чіткого супроводу організаційних процесів), стійкі/організаційні зміни (відбуваються щоразу, коли штучному інтелекту вдається змінити існуючу організаційну практику), руйнівні/трансформаційні зміни (пов'язані з новими моделями надання державних послуг, які були б неможливі без технологій штучного інтелекту), радикальні/трансформаційні зміни (відбуваються щоразу, коли штучний інтелект забезпечує масштабні зміни в існуючій політиці та практиках управління).

Різні ініціативи штучного інтелекту в країнах ЄС в контексті можливості їх застосування в Україні доцільно оцінювати щодо того, наскільки їхні цілі узгоджуються з продуктивністю, інклюзивністю та відкритістю як відповід-

ними цільовими цінностями. Серед найбільш ефективних технологій штучного інтелекту в країнах ЄС, яка відповідає практично усім згаданим критеріям, є технологія автоматизованих громадських служб в Треллеборзі (Швеція). Її досвід свідчить по те, що автоматизація процесів публічного управління загалом і системи штучного інтелекту зокрема можуть значно покращити окремий державний процес, але ніколи не слід забувати про взаємодію з іншими організаційними процесами.

Література:

1. Andersen, K. N., Lee, J., & Henriksen, H. Z. (2020). *Digital Sclerosis?* Wind of Change for Government and the Employees. Digit. Gov.: Res. Pract., 1(1), 1-14 [in English].
2. Bailey, D. E., & Barley, S. R. (2019). *Beyond design and use: How scholars should study intelligent technologies.* Information and Organisation, 30(2) [in English].
3. Bannister, F., & Connolly, R. (2020). *The future ain't what it used to be: Forecasting the impact of ICT on the public sphere*. Government Information Quarterly, 37(1) [in English].
4. Barcevicius, A. E., Cibaite, G., Gineikyte, V., Klimaviciüte, L., Matulevic, L., Misuraca, G., & Vanini, I. (2019). *Exploring Digital Government transformation in the EU* [in English].
5. Branch, K., Hooper, D. A., Thompson, J., & Creighton, J. (2019). *Guide to Social Assessment.* Routledge [in English].
6. Bullock, J., Luccioni, A., Pham, K. H., Lam, C. S. N., & Luengo-Oroz, M. (2020). *Mapping the Landscape of Artificial Intelligence Applications against COVID-19*. ArXiv Preprint, 1-32 [in English].
7. Desouza, K. C., Dawson, G. S., & Chenok, D. (2020). *Designing, developing, and deploying artificial intelligence systems: Lessons from and for the public sector.* Business Horizons, 63(2), 205-213 [in English].
8. Engstrom, D. F., Ho, D. E., Sharkey, C. M., & Cuellar, M.-F. (2020). *Government by Algorithm: Artificial Intelligence in Federal Administrative Agencies*. SSRN Electronic Journal [in English].
9. Floridi, L. (2017). *Group Privacy: A Defence and an Interpretation.* Group Privacy. Springer International Publishing, 83-100 [in English].
10. Kolkman, D. (2020). *The usefulness of algorithmic models in policy making.* Government Information Quarterly, 37(3) [in English].
11. Latzer, M., & Just, N. (2020). Governance by and of Algorithms on the Internet: Impact and Consequences. Oxford Research Encyclopedia of Communication (Issue February, 1-21). Oxford University Press [in English].
12. Mehr, H. (2017). Artificial Intelligence for Citizen Services and Government. Retrieved from https://ash.harvard.edu/files/ash/files/artificial_intelligence_for_citizen_services.pdf [in English].
13. Nambisan, S., Wright, M., & Feldman, M. (2019). *The digital transformation of innovation and entrepreneurship:* Progress, challenges and key themes. Research Policy, 48(8) [in English].
14. Naude, W. (2020). *Artificial intelligence vs COVID-19: limitations, constraints and pitfalls.* AI & SOCIETY [in English].
15. Pereira, R., & Serrano, J. (2020). *A review of methods used on IT maturity models development: A systematic literature review and a critical analysis.* Journal of Information Technology, 35(2), 161-178 [in English].
16. Sousa, W. G. de, Melo, E. R. P. de, Bermejo, P. H. D. S., Farias, R. A. S., & Gomes, A. O. (2019). *How and where is artificial intelligence in the public sector going? A literature review and research agenda.* Government Information Quarterly, July [in English].
17. *Trelleborg Group* (2024). Retrieved from https://www.trelleborg.com/en [in English].

References:

1. Andersen, K. N., Lee, J., & Henriksen, H. Z. (2020). *Digital Sclerosis?* Wind of Change for Government and the Employees. Digit. Gov.: Res. Pract., 1(1), 1-14 [in English].

2. Bailey, D. E., & Barley, S. R. (2019). *Beyond design and use: How scholars should study intelligent technologies.* Information and Organisation, 30(2) [in English].

3. Bannister, F., & Connolly, R. (2020). *The future ain't what it used to be: Forecasting the impact of ICT on the public sphere*. Government Information Quarterly, 37(1) [in English].

4. Barcevicius, A. E., Cibaite, G., Gineikyte, V., Klimaviciüte, L., Matulevic, L., Misuraca, G., & Vanini, I. (2019). *Exploring Digital Government transformation in the EU* [in English].

5. Branch, K., Hooper, D. A., Thompson, J., & Creighton, J. (2019). *Guide to Social Assessment.* Routledge [in English].

6. Bullock, J., Luccioni, A., Pham, K. H., Lam, C. S. N., & Luengo-Oroz, M. (2020). *Mapping the Landscape of Artificial Intelligence Applications against COVID-19*. ArXiv Preprint, 1-32 [in English].

7. Desouza, K. C., Dawson, G. S., & Chenok, D. (2020). *Designing, developing, and deploying artificial intelligence systems: Lessons from and for the public sector.* Business Horizons, 63(2), 205-213 [in English].

8. Engstrom, D. F., Ho, D. E., Sharkey, C. M., & Cuellar, M.-F. (2020). *Government by Algorithm: Artificial Intelligence in Federal Administrative Agencies*. SSRN Electronic Journal [in English].

9. Floridi, L. (2017). *Group Privacy: A Defence and an Interpretation.* Group Privacy. Springer International Publishing, 83-100 [in English].

10. Kolkman, D. (2020). *The usefulness of algorithmic models in policy making.* Government Information Quarterly, 37(3) [in English].

11. Latzer, M., & Just, N. (2020). Governance by and of Algorithms on the Internet: Impact and Consequences. Oxford Research Encyclopedia of Communication (Issue February, 1-21). Oxford University Press [in English].

12. Mehr, H. (2017). Artificial Intelligence for Citizen Services and Government. Retrieved from https://ash.harvard.edu/files/ash/files/artificial_intelligence_for_citizen_services.pdf [in English].

13. Nambisan, S., Wright, M., & Feldman, M. (2019). *The digital transformation of innovation and entrepreneurship:* Progress, challenges and key themes. Research Policy, 48(8) [in English].

14. Naude, W. (2020). *Artificial intelligence vs COVID-19: limitations, constraints and pitfalls.* AI & SOCIETY [in English].

15. Pereira, R., & Serrano, J. (2020). *A review of methods used on IT maturity models development: A systematic literature review and a critical analysis.* Journal of Information Technology, 35(2), 161-178 [in English].

16. Sousa, W. G. de, Melo, E. R. P. de, Bermejo, P. H. D. S., Farias, R. A. S., & Gomes, A. O. (2019). *How and where is artificial intelligence in the public sector going? A literature review and research agenda.* Government Information Quarterly, July [in English].

17. *Trelleborg Group* (2024). Retrieved from https://www.trelleborg.com/en [in English].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351.072.8:004.77:351:004:351.88(4-12)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-139-151

Забрудський Дмитро Андрійович аспірант, НТУ «Дніпровська політехніка», пр. Дмитра Яворницького, 19, м. Дніпро, 49005, тел.: (056) 744-14-11, https://orcid.org/0009-0007-0908-4166

ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ У КОНТЕКСТІ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: УРОКИ КРАЇН ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ

Анотація. Державне адміністрування в епоху цифрової трансформації ґрунтується на принципі синергетичної взаємодії ІКТ (інформаційно-комунікаційних технологій) та цифрових даних (електронних ресурсів) у публічному управлінні, суттю якого є переведення публічних послуг у цифровий формат від моменту звернення до виконання послуги, спираючись переважно на цифрові дані, а не на документи у розумінні традиційного (паперового) діловодства. Цей системний процес позитивно сприйнятий світовою спільнотою та практичним шляхом доведено, що публічні цифрові послуги більш економні, скорочують та раціоналізують бюджетні витрати; заявлено про новий якісний рівень громадського обслуговування інноваційних країн. Сервісне державне управління на основі цифрових даних розуміється як цілеспрямована співучасть та вплив суб'єктів публічної влади на різні сфери суспільного життя з використанням ІКТ.

Оцінка електронних (цифрових) послуг відбувається на основі принципу синергетичної взаємодії ІКТ та цифрових даних у публічному управлінні, що передбачає переведення публічних послуг у цифровий формат від моменту звернення за послугою до їх виконання, спираючись переважно на дані, а не на документи.

У статті проаналізовано особливості розвитку країн Північної Європи. Визначено та проаналізовано фактори, що сприяють успішному державному управлінню у Північних країнах в контексті діджиталізації надання публічних послуг. У статті досліджуються характерні риси процесу побудови електронного уряду в країнах Північної Європи, обґрунтовується подібність цих країн у підході до реалізації електронного уряду.

Департамент з економічних питань ООН здійснює моніторинг рівня розвитку електронного уряду країнами світу, що дозволяє оцінити прогрес у поширенні електронних державних послуг. Найкращі досягнення в галузі електронних державних послуг демонструють невеликі країни: Данія, Естонія.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Для впровадження електронних державних послуг усіма Північними країнами виконано велику багатопланову роботу. При цьому збереження лідерських позицій потребує на національному рівні постійного вдосконалення та покращення електронних державних послуг. Країни, які першими почали впроваджувати електронний уряд, продовжують удосконалювати свої системи.

Організація об'єднаних націй надала Естонії титул "найкращої з кращих" щодо розробки та впровадження систем електронного уряду в останнє десятиліття. Проведене дослідження досвіду Данії, як країни-лідера з реалізації переходу державного управління до цифрової моделі «електронного уряду», є вкрай актуальним для його можливого практичного втілення при перетворенні вітчизняного державного управління. Зокрема, це дає розуміння того, що в найближчому майбутньому найбільша частка публічних послуг надаватиметься у цифровому форматі та необхідна державна підтримка тим, хто не може отримати доступ до цифрових сервісів, а також підвищення комп'ютерної грамотності та інформаційної культури державних службовців та населення.

Ключові слова: публічні послуги, публічне управління, електронний уряд, нова модель управління суспільством, «Належне управління», концепція Відкритого уряду.

Zabrudskyi Dmytro Andriyovych Postgraduate Student, NTU «Dnipro Polytechnic», Ave. Dmytro Yavornytskyi, 19, Dnipro, 49005, tel.: (056) 744-14-11, https://orcid.org/0009-0007-0908-4166

IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC PUBLIC SERVICES IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION: LESSONS FROM NORTHERN EUROPEAN COUNTRIES

Abstract. Public administration in the era of digital transformation is based on the principle of synergistic interaction of ICT and digital data (electronic resources) in public administration, the essence of which is the transfer of public services to a digital format from the moment of application to the execution of the service, relying mainly on digital data, and not on documents in understanding of traditional (paper) record keeping. This systemic process is positively perceived by the world community and it has been proven empirically that public digital services are more economical, reduce and rationalize budget costs; declared a new high-quality level of public service in innovative countries. Service public administration based on digital data is understood as purposeful participation and influence of subjects of public authority on various spheres of public life using ICT.

The evaluation of electronic (digital) services is based on the principle of synergistic interaction of ICT and digital data in public administration, which involves the transfer of public services to a digital format from the moment of requesting a service to their implementation, relying mainly on data, not on documents.

The article analyzes the peculiarities of the development of the countries of Northern Europe. Factors contributing to successful public administration in the Nordic countries in the context of digitalization of public services are identified and analyzed. The article examines the characteristic features of the process of building electronic government in the countries of Northern Europe, and substantiates the similarity of these countries in the approach to the implementation of electronic government.The United Nations Department of Economic Affairs monitors the level of development of e-government by the countries of the world, which makes it possible to assess progress in the spread of e-government services. The best achievements in the field of electronic public services are demonstrated by small countries: Denmark, Estonia. For the introduction of electronic public services, all the Nordic countries have done a lot of multifaceted work. At the same time, maintaining leadership positions requires constant improvement and improvement of electronic public services at the national level. Countries that were the first to implement e-government continue to improve their systems.

The United Nations has awarded Estonia the title of "best of the best" for the development and implementation of e-government systems in the last decade.

The conducted study of the experience of Denmark, as a leading country in the implementation of the transition of public administration to the digital model of "electronic government", is extremely relevant for its possible practical implementation in the transformation of domestic public administration. In particular, it gives an understanding that in the near future the largest share of public services will be provided in a digital format and the necessary state support for those who cannot access digital services, as well as an increase in computer literacy and information culture of civil servants and the population.

Keywords: public services, public administration, e-government, a new model of management, "Good governance", the concept of Open Government.

Постановка проблеми. Нині світова спільнота розпочала активний етап глобалізації - цифрову трансформацію суспільства і соціально-політичних процесів насамперед під впливом великого приросту транскордонних даних. Діджиталізація проникла в усі сфери діяльності і є невід'ємним елементом світової спільноти. Вона являє собою повсюдне впровадження цифрових технологій в усі сфери життя людини, а саме: публічне управління, промисловість, економіка, соціальні сфери, повсякденне життя.

Уряд активно впроваджує цифрові технології у свою діяльність з метою підвищення якості надання публічних послуг, а також удосконалює систему міжвідомчої взаємодії за допомогою використання спеціальних цифрових систем.

Наразі накопичено досить багатий і успішний зарубіжний досвід формування цифрового уряду. Оцифровані процеси, на прикладі зарубіжних країн, переформатують публічні послуги за допомогою підвищення якості обслуговування і загалом ефективності державного сектора.

В умовах глобальної нестабільності багато держав, спираючись на потреби людей, трансформують системи надання публічних послуг за допомогою впровадження цифрового уряду, що має на увазі їх перепроєктування завдяки новітнім технологіям і даним. При цьому самі по собі технології та дані не є перетворювальними. Лише їх системне застосування в процесах ухвалення рішень, у тому числі під час формування всеосяжних стратегій і програм реформування державного сектору, є передумовою підвищення добробуту суспільства. У низці зарубіжних країн оцифровано основний обсяг державних послуг.

За рівнем розвитку електронного уряду європейськими лідерами у 2024 році є Данія, Естонія. Інші лідери - Ісландія, Великобританія, Фінляндія, Швеція та Норвегія. Отже, саме досвід країн Північної Європи є актуальним для вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти діджиталізації публічного управління висвітлюються такими українськими вченими як Ю. Пігарєв, Н. Костенюк [2], Л. Кормич, А. Кормич [1], Г. Разумей, М. Разумей [3] та ін. Дослідженню діджиталізації у сфері надання адміністративних послуг в Україні присвячено праці вітчизняних вчених, наприклад Н. Сидоренко [4]. Однак європейський досвід надання електронних публічних послуг недостатньо представлено у наукових розвідках.

Мета статті – на основі матеріалів моніторингу процесів цифрової трансформації в країнах Північної Європи дослідити особливості та умови реалізації цифрових рішень у сфері надання публічних послуг.

Виклад основного матеріалу. Північна Європа є порівняно невеликим регіоном з чисельністю населення близько 25 млн осіб. До представників цього регіону прийнято відносити такі країни: Великобританію, Норвегію, Швецію, Фінляндію, Данію та Ісландії та країни Балтії. Північні країни зуміли досягти провідних позицій у різних напрямках, зокрема за рівнем економічного розвитку, інноваційної активності, освіти, охорони здоров'я та соціального захисту. Рівень корупції в країнах Північної Європи знаходиться на мінімальних значеннях, а за індексом людського розвитку та міжнародним індексом щастя зазначені країни знаходяться у верхніх рядках рейтингів.

Слід зазначити, що попри те, що країни Північної Європи мають досить багато спільного, говорити про існування загальноприйнятої концепції розвитку, властивої виключно Північним країнам, яка може бути адаптована іншими, досить складно. Строго кажучи, країни Північної Європи наслідують різні економічні стратегії, що найбільш помітно по їх відношенню до європейської валюти.

Існує думка, що успіх капіталізму Північних країн обумовлений їхньою незвичайною природною здатністю до кооперації, раціональністю та меншою схильністю до ринкового егоїзму [11]. Якщо це справді так, то Північні країни майже не мають чого вчитися, оскільки подібні національні риси могли з'явитися лише за рахунок відокремленості цих країн від своїх сусідів.

Одним із наслідків подібного радикального індивідуалізму стало те, що жителі Північних країн охоче прийняли ринкову економіку як з погляду споживачів, так і виробників. Менш обмежені правовими та моральними зобов'язаннями, що захищаються від екстремальних ризиків, жителі півночі стали більш ефективними на ринку праці, що призвело до зростання його продуктивності. Подібний ринковий підхід підтримується не тільки надійною системою соціального захисту населення, заснованої на державній підтримці при нещасному випадку, втраті працездатності чи хвороби, а також прямою залежністю між рівнем доходу та розміром пенсійних накопичень, але є ефективною системою мотивації до роботи. Доступність високорозвиненої безкоштовної системи освіти для всіх громадян дозволяє сформувати відповідні навички та конкурентні переваги на ринку праці, а високорозвинена та безкоштовна система охорони здоров'я, також доступна для всіх громадян, сприяє збільшенню кількості працездатних громадян.

Всі ці заходи спрямовані на максимізацію вартості людського капіталу на ринку праці, і саме тому Північні країни займають провідні позиції у світових рейтингах рівня освіти, розвитку людського потенціалу та глобальному індексі інновацій. На мою думку, майбутнє глобальної економіки в цілому визначатиметься рівнем розвитку інновацій, особливо в галузі інформаційних та комунікаційних технологій та ступенем їх впровадження у всі бізнес-процеси. Північні країни є безумовними лідерами у сфері впровадження інноваційних технологій, зокрема інформаційних та комунікаційних. Саме запровадження нових інформаційних та комунікаційних технологій дозволить мінімізувати транзакційні витрати та забезпечити економічне зростання як на глобальному, так і на локальному рівні. Для розвитку даних технологій має бути створене відповідне середовище, яке всіляко сприяє розвитку інновацій.

Високих показників було досягнуто в результаті реалізації певних програм розвитку електронного уряду. Після зародження концепції електронного уряду наприкінці XX – початку XXI століть, не існувало загально-

прийнятих установок та методик його розгортання. Розробка цих принципів стала однією з пріоритетних цілей держав-лідерів. Одним із перших документів, присвячених ролі ІТ у сучасному суспільстві, стала «Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства», прийнята главами держав та урядів «Групи восьми» 22 липня 2000 р. У ній прописані основні напрямки використання ІКТ для розвитку суспільства: 1) використання можливостей цифрових технологій, 2) подолання електронно-цифрового розриву, 3) сприяння спільній участі, 4) подальший розвиток.

Ці установки спрямовували реалізацію державних програм країн Північної Європи у період 2000-2010 років. Прикладом їх успішної реалізації є:

– досягнення в галузі створення ефективної інформаційної інфраструктури (об'єднання держави та комерційного сектору в Данії для створення єдиної системи ідентифікації користувачів);

– якісне навчання майбутніх користувачів системи (60 % навчальних закладів Швеції запровадили обов'язкові курси інформатики);

надання загального доступу до мережі (86 % населення Фінляндії – активні користувачі Всесвітньої мережі);

– використання новітніх досягнень та механізму зворотного зв'язку (портал єдиного вікна послуг Норвегії з наданням 85-87 % усієї державної та муніципальної документації). Також досягнуті результати стали фундаментом для програм другого покоління, створених цими країнами у 2010–2014 роках на середньостроковий період.

Покрокова інтеграція методів та механізмів ІКТ призвела держави до переосмислення функціонування власних урядів у нових умовах. З кінця XX століття країни розвиненої демократії дійшли до необхідності адміністративних реформ (США, Великобританія, Франція, Японія, скандинавські країни). Загальна їхня суть полягала в перекладі ринкових та маркетингових методів на сферу державного управління. У рамках цієї концепції Північні держави починають діяти як комерційне підприємство з застереженням на відсутність конкуренції на ринку. Досвід впровадження електронного уряду Німеччини та Естонії було підтримано на рівні Європейського союзу.

У табл. 1 показаний рейтинг розвитку електронного урядування в європейських країнах з 2010 року по 2022 рік. Найбільших успіхів змогла досягти Данія, яка посіла 1-ше місце в рейтингу у 2018, 2020 та 2022 роках. Також найдинамічнішою у розвитку електронних публічних послуг є Естонія. У всіх Північних країнах уряди докладають зусиль для підтримки та розвитку електронних державних послуг.

Таблиця 1

Рейтинг розвитку електронного уряду ООН (північні країни ЄС з найвищим рейтингом)

Країна	Місце у рейтингу							
	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2022	2024
Данія	7	4	16	9	1	1	1	1
Фінляндія	19	9	10	5	6	4	2	9
Швеція	12	7	14	6	5	6	5	14
Естонія	20	20	15	13	15	3	8	2
Ісландія	22	22	19	27	19	12	5	5

Джерело: складено на основі даних ООН [6].

Система має функціонувати для задоволення потреб та надання всіх необхідних послуг своєму клієнтові – громадянину держави. У країнах, що розглядаються, особливе місце займає інститут парламенту і парламентаризм, чітко вибудувана структура державного управління та розділені функціональні зони відповідальності. Волевиявлення суспільства може бути досить швидко передано знизу вгору системою державного управління завдяки відпрацьованій схемі взаємодії з чиновниками, громадськими організаціями, політичними партіями.

Таке поєднання історичної основи держави та сучасних тенденцій призвело до інтерпретації держави як системи управління взаємовідносинами з клієнтами (CRM-системи). У комерційній практиці ці системи використовуються для автоматизації процесів взаємодії з клієнтами, підвищення рівня продажів, поліпшення обслуговування та бізнес-процесів завдяки збереженню інформації про дії клієнтів та аналізу історії взаємодії. Однак додаток такого методу у державній сфері потребує внесення специфічних коригувань. Громадянин за такого підходу розглядається через набір його інтересів, цілей, потреб.

Аналізуючи показники, що збираються, держава створює технології та інструменти для задоволення цих потреб та досягнення цілей. Підхід дозволяє формувати чітке розуміння громадського стану та планувати ресурси з метою забезпечення соціального очікування більшості громадян. Держава сприймається як гравець ринку, а громадянин як клієнт, а державні послуги – як товар.

Накопичені теоретичні та практичні напрацювання в результаті були організовані в модель NPM – New Public Management, або Нова модель управління суспільством [5]. Основою концепції можна вважати такі положення: оптимізація суспільного становища, підвищення ефективності громадського управління, гнучкість системи управління.

NPM вважається менеджерським підходом до управління. Проте вказати чітку послідовність чи алгоритм дій у межах цієї моделі не можна. У кожній

країні, яка використовує NPM, застосовуються свої методи, що враховують конкретну специфіку.

На наступному етапі уряди цих країн розпочали політику переходу до концепції «Good Governance» або «Належне управління», на відміну від NPM, яка уважніше розглядає проблеми використання ІКТ в управлінні. «Good governance – це ефективне управління, в основу покладено такі принципи: відкритість, участь, підзвітність, ефективність, злагодженість. Очевидно, що для ефективності цих показників в управлінні необхідно використовувати інструменти електронного уряду. У рамках «Good Governance» також коригується концептуальна роль громадянина – від споживача державних послуг до їхнього співвласника та виробника [10]. Також переглядається важливість урахування таких факторів як історичні, культурні, економічні та політичні особливості.

Результатом розвитку на практиці MNP та Good Governance стала сучасна концепція Відкритого уряду – Open Government. Мета цієї доктрини – надання свободи доступу для громадян та бізнесу через відкритість органів влади, прозорість державних ініціатив та процесів, участь суспільства у прийнятті державних рішень. Її розвиток є ключовою діяльністю урядів розвинутих держав на сьогодні. У 2011 р. з метою підвищення відкритості країн було створено Партнерство відкритих урядів (Open Government Partnership), націлене на просування критеріїв, за якими оцінюються країни для готовності або придатності вступу до партнерства [9]. Для відбору використовуються такі показники: фінансова прозорість у державі, доступ до інформації, розкриття інформації про ключові державні персони, залучення громадян. Таким чином, доведена до реалізації Відкрита держава представлятиме новий підхід до взаємодії громадян та правлячих еліт, доступність інформації та можливість безпосередньо впливати на процес прийняття рішень дозволить державним системам функціонувати з більшою ефективністю.

Країни Північної Європи планомірно просуваються озвученими ступенями до освоєння концепції Відкритого уряду. При впровадженні елементів електронного уряду у цих країнах використовувалася практика консультування з комерційними організаціями у плані реалізації інформаційних систем. Наприклад, Данія співпрацювала з IBM. Для більш якісного використання інноваційних методик в управлінні урядами цих держав були створені спеціальні державні агенції для управління електронним урядом: Агентство громадського управління та електронного уряду Норвегії, Агентство 24/7 у Швеції, Національний фонд досліджень та розвитку CITPA у Фінляндії.

Таким чином, у державному управлінні, при розгортанні електронного уряду, зокрема, використовувалися напрацювання менеджерського підходу, сучасні досягнення у сфері задоволення інтересів клієнта, практикується взаємодія з комерційними організаціями.

Проєктний підхід дозволив крок за кроком проводити заходи щодо створення інституту електронного уряду з урахуванням класичних рекомендацій у цій галузі: трансформація існуючої системи державного управління, реінжинірингу бізнес-процесів, впровадження нових методів на базі ІКТ, облік історичних та культурних цінностей, створення програм розвитку досягнутого успіху.

У результаті в країнах Північної Європи були розгорнуті системи електронного уряду на основі соціального розуміння держави, де кожен громадянин є «співвласником» державних послуг, визначає їх набір та впливає на розвиток усієї державної системи.

Країни Північної Європи одними з перших у світі зайнялися проблематикою розвитку електронного уряду. Завдяки чітко продуманим крокам за короткий час було досягнуто визначних результатів, які дозволили стати лідерами світового рейтингу до наших днів. Бувши членами групи провідних країн у побудові електронного уряду, країни Північної Європи поетапно пройшли основні щаблі розвитку, апробували підходи, що з'являються в цій галузі, надаючи накопичений досвід в області.

Сьогодні інститут електронного уряду у цих країнах може бути прикладом успішної державної модернізації на благо громадян. Про це свідчать дані дослідження eGovernment Benchmark у 2023 році, за яким оцінюються державні онлайн-послуги за чотирма вимірами з 14 основними показниками, що складаються з 48 питань - орієнтація на користувача, прозорість, ключові чинники та транскордонні послуги. Орієнтація на користувача залишається лідером у всій Європі, проте першість займає саме Фінляндія серед Північних країн, Ісландія займає 2 місце за ступенем прозорості надання державних послуг. У більшості країн користувачі вже можуть подавати та завантажувати електронні документи, а цифрова поштова скринька наразі є нормою у чотирьох із п’яти європейських країн. Наступного кроку вперед можна очікувати в автентифікації eID, включаючи систему єдиного входу та подальше попереднє заповнення особистої інформації в онлайн-формі. Литва, Ісландія є країнами з найвищими показниками для ключових активаторів виміру. Транскордонним користувачам важко отримати онлайн-послуги в інших країнах через безліч причин, таких як відсутність інформації (англійською мовою), автентифікація за допомогою національного eID або потреба в особистому контакті. Естонія вже демонструє надійні результати для транскордонних користувачів, обробляючи дані іноземців онлайн майже так само, як і для своїх громадян.

У 2002 році Естонія створила систему цифрової ідентифікації, засновану на обов'язковій ідентифікаційній картці. Система e-Identity означає, що всі громадяни та резиденти Естонії, незалежно від місця проживання, мають

державну електронну ідентифікацію, яка називається eID, яка дозволяє їм взаємодіяти з державою та користуватися всіма її послугами. Люди використовують свої eID для оплати рахунків, голосування онлайн, підписання контрактів, покупок, доступу до інформації про своє здоров'я та багато іншого [7].

У 2014 році Естонія стала першою країною, яка запропонувала електронний дозвіл на проживання для людей з-за кордону, крок, який естонський уряд назвав «рухом до ідеї країни без кордонів». Програма, називається e-Residency, призначена для всіх, хто хоче стати електронним резидентом Естонії та отримати доступ до її різноманітних цифрових послуг, незалежно від громадянства чи місця проживання. У сфері охорони здоров'я фельдшери мають доступ до програми електронної швидкої допомоги, яка через X-Road надає медичному персоналу миттєвий доступ до медичних записів пацієнтів. Система також використовується для телемедицини. До e-Estonia включено електронне голосування через додаток i-voting, який використовував систему на основі ID-картки для віддаленого голосування. У 2022 році також було запроваджено m-Parking – систему, яка дозволяє водіям оплачувати міське паркування за допомогою мобільного телефону. У 2022 році запроваджено засідання електронного Кабміну, що зменшило бюрократію уряду.

Естонія є першою країною в хмарі, критично важливі бази даних і сервіси зберігаються в центрі обробки даних високого рівня безпеки в Люксембурзі. Сформовано проактивні державні служби, які реагують на життєві події, вимагаючи мінімальної бюрократії. Безперебійні послуги забезпечують більш природні відносини з державою; перший безперебійний сервіс запрацював у 2018 році. Бувши однією з проактивних державних служб, люди можуть одружуватися, подавши заяву про шлюб онлайн через електронний реєстр населення - e-Marriage. Єдине, де Естонія потребує покращення – це діджиталізація освітніх послуг. Відповідно до цілей, поставлених у Цифровому порядку денному Естонії до 2030 року, країна прагне забезпечити доступність високошвидкісного Інтернету по всій країні, цифрові державні послуги є найкращими у світі, а кіберпростір буде надійним і безпечним до 2030 року.

Данія спрямувала зусилля на співпрацю з питань цифрової трансформації державного управління на всіх рівнях влади. Стратегія розвитку електронного уряду Данії до 2015 р. ставила три основні цілі:

- відмова від традиційного діловодства;
- підвищення якості життя або «цифровий» добробут шляхом цифризації соціальних послуг;
- перехід на цифрове управління.

Особливістю періоду було «обов'язкове цифрове самообслуговування», яке вимагало від громадян використовувати цифрове самообслуговування для

доступу до всіх публічних послуг та сервісів (наприклад, процедура звернення до органів публічної влади стала повністю електронною) і цей напрямок планувалося довести до 80%.

Іншими важливими напрямами стратегії були: створення єдиної системи «великих даних»; централізація управління інфосфери, що виключає розробку паралельних систем та сприяння повторному використанню даних, які раніше були запрошені держустановою;

автоматизована обробка рахунків;

дистанційна медицина (для лікування хронічно хворих пацієнтів вдома);

дистанційні освітні технології (наприклад, для прийняття екзаменів, поява освітніх сервісів);

безпечні цифрові підписи на мобільних телефонах та ін.

У 2021 році вже 93% користувачів Інтернету в Данії користувалися цифровими державними послугами. В червні 2022 року Economist Impact назвав Копенгаген найбільш цифровим містом у світі.

Цифрові державні послуги, які роблять Данію лідером електронного уряду:

1. NemID: інструмент цифрової ідентифікації, який використовується всюди

NemID, що перекладається як «легка ідентифікація», — це служба електронної ідентифікації, яка є ключовою для цифрової Данії. Це дає змогу мешканцям і підприємствам Данії ідентифікувати себе в електронному вигляді для всіх цифрових послуг, як державних, так і приватних, а також підписувати документи та входити в цифровий банкінг, послуги охорони здоров'я, податки та багато іншого.

Данія здійснила перший пілотний проєкт цифрових підписів у 1999 році. 11 років потому було представлено NemID. Це була форма двофакторної автентифікації, у якій мешканці використовували картку-ключ для підтвердження своєї особи.

У 2018 році уряд випустив зручний мобільний додаток, який дозволяє мешканцям ідентифікувати себе без фізичної картки NemID. Сьогодні 95% населення Данії використовує для ідентифікації датську цифрову ідентифікаційну систему.

У 2022 році вони випустили третє покоління датського eID під назвою MitID («мій ідентифікатор»). Розроблений у рамках державно-приватного партнерства з датськими банками, MitID відповідає зростаючим занепокоєнням щодо кібершахрайства та фішингу завдяки підвищеній безпеці.

2. Digital Post: захищена цифрова поштова скринька

Цифрові поштові скриньки не є чимось новим, але платформа Digital Post у Данії дає державним установам і органам влади можливість безпечно та надійно спілкуватися з громадянами та підприємствами.

Однією з ключових особливостей Digital Post є те, що законодавство зобов'язує людей і компанії читати її, тобто повідомлення, надіслані через Digital Post, мають юридичну силу. E-Boks і mit.dk – це додаткові сервіси, створені в рамках державно-приватного партнерства.

3. NemKonto: банківський рахунок для кожного громадянина та підприємства.

NemKonto (що означає «простий рахунок») — це звичайний банківський рахунок, який усі громадяни Данії віком від 18 років і компанії повинні мати. Отримати NemKonto для громадян відносно легко, оскільки коли ви відкриваєте банківський рахунок у Данії, він автоматично стає вашим NemKonto.

4. Borger.dk: Єдиний магазин державних послуг Данії.

Це єдине місце для надання державних послуг Данії. До того, майже кожну з багатьох послуг, можна виконати в цифровому вигляді. Громадянин Данії може отримати сповіщення про те, що настав час сплати податків, на своїй цифровій пошті.

5. Інші: ID, медичне страхування, Digital Post.

У них є датський додаток для отримання водійських прав, який працює точно так само, як фізичні водійські права. Є додаток для датської картки медичного страхування, яка дає громадянам право отримувати медичне обслуговування в Данії. Існують програми для доступу до цифрової пошти, використання NemID і пересилання грошей між сторонами за допомогою лише номера телефону.

Висновки. Країни Північної Європи одними з перших у світі зайнялися проблематикою розвитку електронних публічних послуг. Завдяки чітко продуманим крокам за короткий час було досягнуто визначних результатів, які дозволили стати лідерами світового рейтингу до наших днів. Бувши членами групи провідних країн у побудові електронного уряду, країни Північної Європи поетапно пройшли основні щаблі розвитку електронного уряду, апробували підходи, що з'являються в цій галузі, надаючи накопичений досвід в області. Сьогодні інститут електронних публічних послуг у цих країнах може бути прикладом успішної державної модернізації на благо громадян.

Література:

1. Кормич Л. І., Кормич А. І. Вдосконалення публічного управління в Україні в контексті діджиталізації: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми політики* May 2022. 69. DOI:10.32837/app.v0i69.1295

2. Пігарєв Ю., Костенюк Н. Діджиталізація публічного управління як чинник цифрової трансформації України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. 2(83) DOI: https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237257.

3. Разумей Г.Ю., Разумей М.М. Діджиталізація публічного управління як складник цифрової трансформації України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. 2 (25). 139-145. DOI: https://doi.org/10.32836/2310-9653-2020-2.25

4. Сидоренко Н. Діджиталізація: електронні адміністративні послуги *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права* № 4 (2021) DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.4.2
5. Barzelay M. Origins of the New Public Management: an International View from Public Administration / Political Science // New Public Management: Current Trends and Future Prospects/ed. by K. McLaughlin, S. Osborne, E. Ferlie. London, 2002
6. E-Government Development Index. URL: https://publicadministration.un.org/en/
7. e-Identity https://e-estonia.com/solutions/estonian-e-identity/id-card/
8. How Denmark became a global leader in digital government URL:https://queue-it.com/blog/government-digital-transformation-denmark/#the-digital-public-services-that-make-denmark-an-egovernment-leader
9. Open Government Partnership. "What is MOGP?" URL: http://modelogp.org
10. The Good Governance Standard for Public Services URL: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/Good_Gov_StandardPS_en.pdf
11. Wallman Lundasen S., Tragardh L. Social Trust and Religion in Sweden : Theological Belief vs. Social Organization // In Religion and Civil Society in Europe. 2013. doi:10.1007/978-94-007-6815-4_6

References:

1. Kormych, L. I., Kormych, A. I. (2022). Vdoskonalennia publichnoho upravlinnia v Ukraini v konteksti didzhytalizatsii: teoretychnyi aspekt. [Improvement of public administration in Ukraine in the context of digitalization: theoretical aspect]. Aktualni problemy polityky - Current policy issues May 69. DOI:10.32837/app.v0i69.1295 [in Ukrainian]
2. Pigarev, Yu., Kosteniuk, N. (2021). Didzhytalizatsiia publichnoho upravlinnia yak chynnyk tsyfrovoi transformatsii Ukrainy. [Digitalization of public administration as a factor of digital transformation of Ukraine]. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. - Actual problems of public administration. 2(83) DOI: https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237257 [in Ukrainian]
3. Razumey, G.Yu., Razumey, M.M. (2020). Didzhytalizatsiia publichnoho upravlinnia yak skladnyk tsyfrovoi transformatsii Ukrainy. [Digitization of public administration as a component of digital transformation of Ukraine]. Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia. - Public administration and customs administration. 2 (25). 139-145. DOI: https://doi.org/10.32836/2310-9653-2020-2.25 [in Ukrainian]
4. Sydorenko, N. (2021) Didzhytalizatsiia: elektronni administratyvni posluhy [Digitization: electronic administrative services] Dniprovskyi naukovyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava - Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law. 4 DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.4.2 [in Ukrainian]
5.Barzelay, M. (2002) Origins of the New Public Management: an International View from Public Administration / Political Science // New Public Management: Current Trends and Future Prospects/ed. by K. McLaughlin, S. Osborne, E. Ferlie. London [in English]
6. E-Government Development Index. URL: https://publicadministration.un.org/en/ [in English]
7. e-Identity https://e-estonia.com/solutions/estonian-e-identity/id-card/ [in English]
8.How Denmark became a global leader in digital government URL: https://queue-it.com/blog/government-digital-transformation-denmark/#the-digital-public-services-that-make-denmark-an-egovernment-leader [in English]
9.Open Government Partnership. "What is MOGP?" URL: http://modelogp.org [in English]
10.The Good Governance Standard for Public Services URL: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/Good_Gov_StandardPS_en.pdf [in English]
11.Wallman Lundasen, S., Tragardh, L. (2013). Social Trust and Religion in Sweden : Theological Belief vs. Social Organization // In Religion and Civil Society in Europe. doi:10.1007/978-94-007-6815-4_6 [in English]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 35.077.1

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-152-162

Казаков Геннадій Ігорович кандидат історичних наук, провідний професіонал відділу методології навчання і наукових досліджень, Вища школа публічного управління, вул. М. Шепелєва 3а, м. Київ, тел.: (099) 315-24-06, https://orcid.org/0000-0002-2860-9892

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАХИСТУ СПОЖИВАЧІВ МУЗИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено питанню державної політики у сфері захисту споживачів музичної продукції в сучасній Україні. Наголошено, що в результаті впливу діджиталізації на прослуховування музики, купівлі квитків на концерти та за умов невизначеності, який несе воєнний стан в країні, виникає потреба у забезпеченні громадян, які є свідомими споживачами музичного контенту, якісним доступом до такого контенту, наявністю альтернатив у виборі ресурсів для його споживання. Наголошується, що споживачі мають також бути убезпеченні від програвання пісень виконавців держави-агресора, а також пісень мовою держави-агресора у публічному просторі. Відзначено, що низка заходів в цьому аспекті проблем вже було вжито, але існує потреба у розробці процедури їх реалізації.

Вказано, що сьогодні ключовою проблемою споживачів, яка потребує державного врегулювання є повернення квитків на заходи та відшкодування коштів, витрачених на їх придбання. Наголошено, що Міністерством культури та соціальної політики вже було підняте питання врегулювання повернення квитків на скасовані та перенесені концерти, проте автор дотримується думки, що має бути створений єдиний державний механізм повернення квитків, якого муситимуть дотримуватися усі квиткові оператори та організатори подій. Здійснений аналіз сучасного стану повернення квитків демонструє, що квитковий оператор залишається у будь-якому випадку з прибутком та може відмовити у поверненні квитків, зіславшись на відмову з боку організатора. Окресленні основні питання повернення квитків, які мають бути врегульовані з боку держави та визначені деякі елементи їх вирішення.

Підсумовуючи автор наголошує, що вирішення наведених в роботі проблем дозволить створити сприятливі умови для розвитку музичної індустрії, захисту прав споживачів та підтримки культурного різноманіття в Україні.

Ключові слова: музична продукція, захист прав споживачів, квитковий оператор, стрімінгова платформа, публічний простір, механізм повернення квитків, споживач музичної продукції.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Kazakov Hennadiy Ihorovych Candidate of historical sciences (Ph. D. in History), Leading Desk Officer, Teaching and Scientific Research Methodologies Department, High School of Public Governance; Shepeleva St., 3a, Kyiv, 030061, https://orcid.org/0000-0002-2860-9892

PUBLIC POLICY REGARDING THE PROTECTION OF MUSIC CONSUMERS

Abstract. The article is devoted to the issue of state policy in the sphere of consumer protection of musical products in modern Ukraine. It was emphasized that as a result of the impact of digitalization on listening to music, buying tickets for concerts, and under the conditions of uncertainty caused by the state of war in the country, there is a need to provide citizens who are conscious consumers of music content with quality access to such content, the availability of alternatives in the choice resources for its consumption. It is emphasized that consumers should also be protected from playing songs by performers of the aggressor state, as well as songs in the language of the aggressor state in public space. It is noted that a number of measures in this aspect of the problem have already been taken, but there is a need to develop a procedure for their implementation.

It is indicated that today the key problem of consumers, which requires state regulation, is the return of tickets for events and reimbursement of funds spent on their purchase. It is emphasized that the Ministry of Culture and Social Policy has already raised the issue of regulating ticket refunds for canceled and postponed concerts, but the author is of the opinion that a unified state mechanism for ticket refunds should be created, which all ticket operators and event organizers will have to follow. An analysis of the current state of ticket refunds shows that the ticket operator remains in any case with a profit and can refuse to refund tickets, referring to the refusal of the organizer. The main issues of ticket return, which must be settled by the state, are outlined, and some elements of their solution are defined.

Summing up, the author emphasizes that solving the problems presented in the work will create favorable conditions for the development of the music industry, protection of consumer rights and support of cultural diversity in Ukraine.

Keywords: music products, protection of consumer rights, ticket operator, streaming platform, public space, ticket return mechanism, consumer of music products.

Постановка проблеми. Розвиток культурної сфери, зокрема музичної індустрії є можливим лише за рахунок наявності споживачів створюваного контенту, які слухатимуть пісні, відвідуватимуть концерти, купуватимуть мерч, що у підсумку приносить прибуток усім причетним до створення

музичної продукції. Без наявності споживача створення музикантами творів буде лише їхнім хобі. Зважаючи на це, з боку держави мусять бути вжитті заходи з регулювання та підтримки споживачів музичної продукції задля забезпечення доступу громадян до якісного музичного контенту, захист їхніх прав та інтересів, а також стимулювання розвитку національної музичної культури.

Однією з найбільших проблем, з якою стикаються споживачі музичного контенту є повернення коштів за квитки на культурні заходи, які не вдається відвідати. Споживачі, купуючи квитки на заходи, очікують від організаторів надійності та прозорості у процесі повернення коштів у разі відмови від участі в заході або у випадку його скасування. Проте відсутність чітко визначених правил повернення квитків призводить до невдоволення споживачів та підриває їхню довіру до організаторів, квиткових операторів, а як результат зменшується відвідуваність у майбутньому. Тому, розробка та впровадження єдиних стандартів щодо повернення квитків є невідкладним завданням, яке має вирішуватися на законодавчому рівні.

Мета статті – визначити основні вектори публічної політики із захисту прав споживачів музичного контенту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Державну політику щодо захисту прав споживачів проаналізовано у праці В. Толстоног [8]; правові аспекти захисту прав споживачів здійснено А. Лига [2] та М. Машиністова [3]. У роботах В. Хижняк [10] та Л. Траченко [9] аналізується законодавство ЄС щодо захисту прав споживачів та перспективи його адаптації до українських реалій. О. Твердохліб [7] аналізує питання у більш ширшій географії, досліджуючи міжнародний досвід у цій галузі. О. Хоменко та Н. Коробцова [11] вивчають захист прав споживачів щодо товару, придбаного через інтернет, що є наразі актуальним, адже зараз квиткові каси не працюють, а усі продажі квитків на концерти відбуваються онлайн. У статті О. Бурлака [1] вивчається питання захисту прав споживачів у період дії воєнного стану. Авторка наголошує на потребі створення Комплексної програми захисту прав споживачів фінансових послуг на період 2023–2027 рр., який врахує умови війни на всі споживацькі сфери. Водночас, питання захисту прав споживачів музичної продукції, як власне і державної політики щодо споживачів подібної продукції не поставали сферою наукових досліджень. При цьому, вказане питання є досить актуальним адже щомісяця громадяни витрачають мільйони гривень для прослуховування музики, відвідування концертів тощо.

Виклад основного матеріалу. Споживання музичного контенту наразі в Україні відбувається у двох площинах: домашній, коли особа обирає найбільш зручний спосіб прослуховування творів та публічній, в першу чергу – це концерти, кафе, громадський транспорт тощо. У статті ми звернемо увагу

саме на добросовісних споживачів, які не займаються піратством музики, перепродажем квитків тощо, адже відносно останньої категорії доречно захищати саме артистів.

В контексті домашнього споживання, держава має підтримувати можливість вибору споживачем альтернативних способів прослуховування музики. Це може бути використання: стрімінгових сервісів, радіостанцій, телебачення, відтворювання платівок тощо.

Домашнє споживання музики стало особливо актуальним в умовах розвитку цифрових технологій. Поява стрімінгових сервісів, таких як Spotify, Apple Music, YouTube Music, дала змогу споживачам отримувати доступ до величезних бібліотек музичних творів, обираючи треки відповідно до своїх смаків та вподобань. Вони дозволяють споживачам зберігати свої музичні плейлисти, обмінюватися ними з іншими користувачами та отримувати персоналізовані рекомендації, що значно підвищує рівень індивідуалізації музичного досвіду.

В цьому контексті на наш погляд з боку уряду слід:

– забезпечити доступність та альтернативність (гарантувати споживачам можливість вибору з різноманітного легального контенту, який відповідає їхнім культурним потребам);

– врегулювати тарифи та питання прозорості послуг, які надають стрімінгові платформи (слідкувати за ціновою політикою стрімінгових сервісів та забезпечити зрозумілі і справедливі умови використання);

– сприяти захисту персональних даних споживачів (забезпечити безпеку збору, зберігання та обробки персональних даних користувачів, дотримуючись законодавства);

– здійснювати контроль за якістю послуг (за можливості проводити моніторинг та перевірки стрімінгових сервісів для гарантування високих стандартів якості обслуговування споживачів).

Щодо останнього пункту, то інформаційна безпека споживачів також є важливим питанням у контексті використання стрімінгових сервісів. Збори та обробка персональних даних користувачів, їхні музичні вподобання та звички споживання можуть використовуватися для комерційних цілей. Крім того за умов отримання персональних даних зловмисниками, особи можуть стати об’єктами кібератак. Зважаючи на те, що в Україні використовуються іноземні музичні платформи, то держава повинна вирішити питання надійного захисту персональних даних споживачів і регулювати політику конфіденційності, яка застосовується тією чи іншою стрімінговою платформою.

Говорячи про державний захист споживача в публічному просторі, то держава звісно не може диктувати, яку музику вмикати чи гарантувати, що концерт принесе позитивні емоції. Проте, слід вжити заходів, особливо зараз

в умовах війни, які б забороняли використання музики держави-агресора в публічному просторі, виконання на концертах пісень мовою держави-агресора. Наразі звісно вжито певні кроки, які забороняють публічну реалізацію музики виконавців з держави-агресора [5], але процедура їх реалізації не розроблена. Крім того, не заборонено українським артистам виконувати власні пісні російською мовою, як наслідок кількість подібних випадків стає більшою.

Більш жорсткі санкції з боку уряду, які б передбачали накладання штрафів за виконання російськомовних пісень, сприяли б захисту споживачів, які не бажають чути мови агресора під час свого відпочинку.

Що стосується громадського транспорту, то законодавчо заборонено публічне прослуховування водієм музики (дозволено лише у навушниках) [5]. Проте, також відсутні механізми захисту споживачів, адже покарання водія можливо лише після офіційного звернення з доказом, а також не регулюється прослуховування музики самими пасажирами. Тим самим, те що подобається одній особі не обов'язково буде подобатися іншій. Тому, з метою захисту споживачів музичного контенту доречно заборонити прослуховування музики в публічному транспорті окрім як у навушниках.

Головним доходом артиста в Україні на сьогодні є концертна діяльність, яка організовується самостійно (якщо це інді артист) з вільним вибором ресурсів для продажів квитків або ж через лейбли та концертні агенції, які організовують продажі квитків через конкретних квиткових дистриб'юторів, найбільшими з яким в Україні є Concert.ua, Karabas.com, Kontramarka.ua та Fca.ua. Власне, кожен виконавець (або його менеджмент) має повне право обрати зручний для них спосіб продажу квитків. Проте, як показує українська практика останніх років, особи, що купили квитки, досить часто зіштовхуються з проблемами у їх поверненні у разі змін власних планів чи певних форс-мажорних обставинах.

З початком повномасштабного вторгнення відбулось перенесення усіх концертів, більшість з яких так і не відбулися, проте офіційно не були скасовані, що відповідно до політики квиткових операторів є офіційним приводом не повертати кошти за захід. Наголошуючи на своїй посередницькій ролі, квиткові оператори обумовлюють неповернення коштів позицією організаторів заходу. У випадку ж, коли оператор погоджується на повернення коштів, він залишає свій сервісний збір (який складає 6-15 %, але у більшості квиткових операторів – це 8-10%) та 10% вартості квитка. Для прикладу, середньостатистична вартість фан-зони українського артисту у столиці сьогодні складає 600 грн, тобто споживач купуючи квиток платить приблизно 636-660 грн. Повертаючи квиток, людина ж отримує назад лише 540 грн. Якщо ж говорити про більш іменитих зірок, то втрати споживача стають ще

більшими. Враховуючи, що з поверненням квитка звільняється місце, а отже воно може бути продане заново, то виходить, що з усіх сторін, які приймають участь в організації концерту, саме квитковий оператор залишається в плюсі. Про повернення коштів за невикористаний квиток мова не йде взагалі, він апріорі стає таким, що не підлягає поверненню.

Не працюють у сфері повернення квитків і норми закону України «Про захист прав споживачів» (варто вказати, що існуючий закон скоро припинить дію, адже у 2023 році було прийнято новий закон), якими передбачено чотирнадцятиденний термін для повернення товару чи розірвання договору на відстані (чим власне і є купівля квитку у онлайн оператора) з повним відшкодуванням коштів за повернутий товар [6]. У випадку задоволення прохання на повернення квитку, здійснюється стандартна схема повернення коштів, а не усі кошти.

У таблиці 1 ми звели інформацію по усім основним операторам та застосункам щодо повернення квитків.

Таблиця 1

Умови повернення квитків у різних квиткових операторів

Квитковий оператор	Політика у поверненні коштів за квитки
Concert.ua	Здача квитків офіційно на сайті не передбачено, але представники оператора йдуть на контакт. Повертають 90 % вартості квитка (збір квиткового оператора залишається). Повертають 100 % вартості за скасовані заходи (збір квиткового оператора залишається)
Karabas.com	При купівлі квитка передбачений додатковий сервісний збір (за бажанням покупця), який передбачає «гарантію повернення 90 % вартості квитка», але за умов що до концерту не менше 2 повних діб. Сервісні збори не повертаються.
Kontramarka.ua	Передбачає повернення 90 % вартості квитку, після надання інформації на електронну пошту. Сервісні збори не повертаються.
Fca.ua	Офіційно на сайті надана електронна пошта для звернення з повернення квитків та відшкодування 90 % їх вартості, але не пізніше ніж за дві доби до заходи. Проте на практиці відповідають вже напередодні концерту та вказують на неможливість повернення коштів.
ticketsbox.com	Повертають 90-100 % вартості квитка, але тільки після уточнення у організатора заходу. Сервісні збори не повертаються.
Eventmate	Передбачає можливість здати квитки, проте сума, яка повертається залежить від часу, який залишився до концерту. Сервісні збори не повертаються.

Також сьогодні організовується багато заходів поза квитковими операторами. Так квитки можуть бути надані в телеграм-боті, через інстаграм, надісланні на пошту, в різних мобільних застосунках, зокрема на останній фестиваль Atlas United квитки реалізовувались через мобільний застосунок Monobank. Купівля квитків в такий спосіб прибирає сервісний збір, але для їх повернення треба звертатися до організаторів, контакти яких не завжди наявні (або ж вони просто не відповідають на запит).

Державна підтримка у сфері повернення квитків є необхідною для створення ефективних механізмів регулювання процесу повернення квитків, забезпечення соціальної справедливості та підтримки культурних інституцій у періоди криз. Держава повинна розробляти та впроваджувати чіткі правові норми, забезпечувати контроль за їх дотриманням, а також надавати фінансову та юридичну підтримку як споживачам, так і організаторам заходів. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня довіри до ринку культурних послуг, зміцненню соціальної стабільності та розвитку національної культури в цілому.

З боку уряду вже підіймалося у грудні 2023 року питання, що мало відношення до «квиткової інструкції, повернення коштів за перенесену або скасовану подію». Зокрема, тодішній т.в.о. Міністра культури та інформаційної політики України Р. Карандєєв наголошував: «Для МКІП (слід наголосити, що з 6 вересня 2024 року має назву Міністерство культури та стратегічних комунікацій України (далі – МКСК)) важливо захистити права глядача, як споживача культурних послуг. Ми хотіли б, щоб він отримав зручний сервіс. Щоб після того, як був придбаний квиток, споживач чітко знав, що його чекає, якщо захід скасували чи перенесли, у якому випадку він може отримати компенсацію. Водночас вся ця історія має бути прозорою і зрозумілою для всіх учасників ринку» [4]. Проте з тих пір означене питання не підіймалося. Крім того, ми вважаємо що врегулювання потребують не лише скасовані чи перенесені заходи, а уся квиткова галузь, особливо в питанні повернення квитків.

Враховуючи вищесказане, з боку держави, на нашу думку, мають бути створенні єдині стандарти повернення квитків з питань:

– здачі квитків напередодні заходу, з визначенням крайніх термінів та відсотку коштів, які мають бути повернуто споживачеві (оптимальним ми вбачаємо повернення 90% вартості квитка, але з урахуванням сервісного збору квиткового оператора);

– врегулювання в законі України «Про захист прав споживачів» питання повного відшкодування за умов повернення квитків у 14-денний термін (прописування окремим пунктом в законі питання повернення квитків на культурні заходи, матиме позитивний вплив на споживчий ринок, адже

споживачі відчуватимуть себе більш захищеними у випадку непередбачених обставин, що змушують їх відмовитися від відвідування заходу);

– повернення невикористаних квитків з визначенням відсотку коштів, які підлягають поверненню та крайніх термінів на звернення (враховуючи, що квитки купують на певні заходи наперед (до війни нормою було 6-9 місяців для великих заходів, наразі зазвичай планують за 2-4 місяці), то має бути наявна функція їх повернення за умов, якщо квитки не були використанні, із частковим відшкодуванням вартості. Відсоток повернення може варіюватися в залежності від конкретних обставин, але загалом має становити не менше 50% від вартості квитка. Крайній термін звернення за відшкодуванням може бути встановлений на рівні 14 днів після проведення заходу, що дасть споживачам достатньо часу для подання заявки);

– врегулювання питання повернення сервісного збору квиткового оператора (сервісний збір має бути також врахований при повернені вартості квитка, але за умов, що повернення відбулося за декілька днів до заходу і квитковий оператор мав змогу реалізувати його повторно);

– наявність контактної інформації щодо повернення квитків у заходах, які реалізуються без участі квиткового оператора (держава повинна запровадити обов'язкове правило, що вимагає від організаторів заходів надавати повну контактну інформацію для звернення з питань повернення квитків. Це може включати номер телефону, адресу електронної пошти, а також фізичну адресу, за якою споживачі можуть отримати необхідну консультацію або подати запит на повернення коштів).

Також, держава може впроваджувати механізми контролю за дотриманням правил повернення квитків, що включають моніторинг діяльності організаторів заходів, розгляд скарг споживачів та накладення санкцій у разі порушень. Це сприяє підвищенню прозорості ринку культурних послуг та зміцненню довіри з боку споживачів.

Особливої уваги потребує питання державної підтримки механізмів повернення квитків у періоди криз. У таких ситуаціях держава може запровадити спеціальні програми допомоги для організаторів заходів, які зазнали фінансових втрат через масові скасування або перенесення заходів. Це може включати як прямі фінансові дотації, так і податкові пільги або інші форми підтримки, що дозволяють зменшити фінансове навантаження на культурні інституції.

Наголосимо, що поверненням невикористаних квитків можуть скористатися перекупщики, які викуповують квитки на популярні заходи, а потім намагаються їх перепродати в мережі Інтернет або вже в день заходу біля майданчику. Саме тому повернення таких квитків не має враховувати усю вартість. Окрім того, доцільно здійснити верифікацію особи, з наданням

деяких персональних даних аби зменшити ймовірність масового повернення квитків однією особою.

Висновки. Таким чином, окрім підтримки представників музичної індустрії, з боку держави мають бути вжиті заходи із захисту споживачів музичної продукції. Головне питання, на яке має звернути увагу держава – це врегулювання питання повернення квитків. Війна продемонструвала, що споживачі є незахищеними і у випадку форс-мажорних обставин не мають змоги повернути витрачені на квитки кошти. На наш погляд, доречно розробити єдині правила для усіх квиткових операторів щодо повернення квитків. При цьому, такі умови мають діяти не тільки при скасуванні чи перенесенні заходу, а враховувати ситуацію споживачів. Звісно, існує потреба у розробці таких умов, які будуть вигідними для всіх сторін, визначені: терміни; відсоток вартості квитка, який буде повернуто; питання комісії квиткового оператора; можливо встановлені квоти на кількість повернутих квитків як від однієї особи, так і на захід в цілому. Зазначене питання вже було підняте МКСК, проте на момент подання статті все ще залишалося на стадії обговорень. Водночас, сучасний ринок музичної індустрії зазнав значних змін із розвитком цифрових технологій, які дали змогу споживачам отримувати доступ до музичного контенту через різноманітні платформи, зокрема стрімінгові сервіси. Ці технологічні зрушення створили нові можливості для споживачів, але водночас поставили перед державою та суспільством низку викликів, пов'язаних із захистом прав споживачів і забезпеченням стабільного розвитку музичної індустрії. У цьому контексті важливо розуміти роль держави, яка повинна сприяти збалансованому розвитку ринку та захисту інтересів усіх його учасників. Діяльність держави включає як регулювання ринку стрімінгових сервісів, так і забезпечення доступності музичного контенту, захист персональних даних, контроль за якістю послуг. Комплексний підхід до цих питань дозволить створити сприятливі умови для розвитку музичної індустрії, захисту прав споживачів та підтримки культурного різноманіття в Україні.

Література:

1. Бурлака О. С. Захист прав споживачів в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 3. С. 28-33

2. Лига А. Правові засади державної політики у сфері захисту прав споживачів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 191-196

3. Машиністова М. С. Особливості захисту прав споживачів на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства. *Науковий журнал «ЛОГОΣ. Мистецтво наукової думки»*. 2018. № 1. С. 126-129

4. МКІП формує робочу групу з розроблення закону про музичну індустрію. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/287800-mkip-formiruet-rabochuyu-gruppu-po-razrabotke-zakona-o-muzykalnoy-industrii (дата звернення: 13.08.2024)

5. Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки національного музичного продукту та обмеження публічного використання музичного продукту держави-агресора : Закон України від 19.06.2022 р. № 2310-IX : станом на 31 берез. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2310-20#Text (дата звернення: 18.07.2024).

6. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII : станом на 19 листоп. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (дата звернення: 15.08.2024).

7. Твердохліб О. Міжнародний досвід у сфері захисту прав споживачів та його застосування в Україні. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2024. № 1. С. 61-65

8. Толстоног В. В. Державна політика у сфері захисту прав споживачів та її взаємозв'язок із державною споживчою політикою. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 3. С. 141–144

9. Траченко Л. Проблеми захисту прав споживачів в україні в умовах євроінтеграційних процесів. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки*. 2021. № 65. С. 48-52

10. Хижняк В.О. Стандарти ЄС щодо захисту прав споживачів: уроки для України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2017. Вип. 27. Ч. 1. С. 99-102.

11. Хоменко М., Коробцова Н. Основні гарантії і механізми захисту прав споживачів під час придбання продукції через мережу інтернет. *Цивільне право і процес*. № 3. 2019. С. 74-79

References:

1. Burlaka, O. S. (2022). Zakhyst prav spozhyvachiv v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Protection of consumer rights under martial law in Ukraine]. Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii, 3, 28-33 [In Ukrainian].

2. Lyha, A. (2023). Pravovi zasady derzhavnoi polityky u sferi zakhystu prav spozhyvachiv [Legal foundations of state policy in the sphere of consumer rights protection]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 8, 191-196 [In Ukrainian].

3. Mashynistova, M. S. (2018). Osoblyvosti zakhystu prav spozhyvachiv na suchasnomu etapi rozvytku tsyvilnoho zakonodavstva [Peculiarities of consumer rights protection at the current stage of development of civil legislation]. *Naukovyi zhurnal «ΛΌΗΟΣ. Mystetstvo naukovoi dumky»*, 1, 126-129 [In Ukrainian].

4. MKIP formuie robochu hrupu z rozroblennia zakonu pro muzychnu industriiu [MCIP forms a working group to develop a law on the music industry]. *Sudovo yurydychna hazeta*. Retrived from https://sud.ua/uk/news/ukraine/287800-mkip-formiruet-rabochuyu-gruppu-po-razrabotke-zakona-o-muzykalnoy-industrii [In Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo pidtrymky natsionalnoho muzychnoho produktu ta obmezhennia publichnoho vykorystannia muzychnoho produktu derzhavy-ahresora» vid 19.06.2022 r. № 2310-IX : stanom na 31 berez. 2023 r. [Law of Ukraine «About making changes to some laws of Ukraine regarding the support of the national musical product and the restriction of public use of the musical product of the aggressor state»] (2023). *Zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2310-20#Text [In Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy «Pro zakhyst prav spozhyvachiv» vid 12.05.1991 r. № 1023-XII : stanom na 19 lystop. 2022 r. [Law of Ukraine «About the protection of consumer rights»]. (2022). *Zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text [In Ukrainian].

7. Tverdokhlib, O. (2024). Mizhnarodnyi dosvid u sferi zakhystu prav spozhyvachiv ta yoho zastosuvannia v Ukraini [International experience in the field of consumer rights protection and its application in Ukraine]. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*, 1, 61-65 [In Ukrainian].

8. Tolstonoh, V. V. (2015). Derzhavna polityka u sferi zakhystu prav spozhyvachiv ta yii vzaiemozviazok iz derzhavnoiu spozhyvchoiu politykoiu [State policy in the sphere of consumer rights protection and its relationship with state consumer policy]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 3, 141–144 [In Ukrainian].

9. Trachenko, L. (2021). Problemy zakhystu prav spozhyvachiv v ukraini v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv [Problems of consumer rights protection in Ukraine in the context of European integration processes]. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 65, 48-52 [In Ukrainian].

10. Khyzhniak, V.O. (2017). Standarty YeS shchodo zakhystu prav spozhyvachiv: uroky dlia Ukrainy [EU standards on the protection of consumer rights: lessons for Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky*, 27(1), 99-102 [In Ukrainian].

11. Khomenko, M., Korobtsova, N. (2019). Osnovni harantii i mekhanizmy zakhystu prav spozhyvachiv pid chas prydbannia produktsii cherez merezhu internet [Basic guarantees and mechanisms for the protection of consumer rights during the purchase of products via the Internet]. *Tsyvilne pravo i protses*, 3, 74 79 [In Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 322(477)(091)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-163-174

Копилова Марина Сергіївна аспірантка кафедри публічної політики, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, тел.: (067) 384-46-47, https://orcid.org/0009-0006-0646-5230

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТ І СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Анотація. У статті висвітлено особливості державної політики у сфері релігії в Україні та визначено її потенційні виклики. Акцентовано, що релігійні організацій можуть використовуватися як інструмент для створення загроз національній безпеці та міжконфесійних конфліктів, що провокують соціальну напругу в суспільстві та дестабілізують політичну ситуацію в країні. Реформування державної політики у сфері релігії повинно включати: а) оновлення нормативно-правової бази, що регулює діяльність релігійних організацій; б) формування чіткої концепції державної політики у сфері релігії; в) розробку державної програми підтримки релігійних організацій, які сприяють громадським ініціативам і проектам; г) реалізацію освітніх і просвітницьких програм. Важливими завданнями сьогодення є прийняття нового закону «Про свободу совісті та релігійні організації», який серед іншого містив дефініцію поняття «релігійна безпека»; розробка Концепції державно-церковних відносин, що визначувала б модель взаємовідносин держави і церкви на партнерських засадах; забезпечення державної підтримки релігійних організацій, що сприяють розвитку української культури та збереженню ідентичності. Вагомим кроком у цьому напряму стало ухвалення 20 серпня 2024 р. Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Необхідно активізувати зусилля щодо сприяння конструктивній взаємодії між різними релігійними організаціями, особливо актуально в умовах загострення геополітичної ситуації і спроб країни-агресора дестабілізувати внутрішню ситуацію через релігійні суперечки.

Ключові слова: державна політика, Україна, сфера релігії, релігійна безпека, державно-церковні відносини, нормативно-правова база.

Kopylova Maryna Serhiivna graduate student of the Department of Public Policy, Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras Shevchenko National University of Kyiv; tel.: (067)384-46-47, https://orcid.org/0009-0006-0646-5230

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

FEATURES OF STATE POLICY IN THE FIELD OF RELIGION: A RETROSPECTIVE ASPECT AND MODERN CHALLENGES

Abstract. The article highlights the peculiarities of state policy in the sphere of religion in Ukraine and identifies its potential challenges. It is emphasized that religious organizations can be used as a tool to create threats to national security and inter-religious conflicts, which provoke social tension in society and destabilize the political situation in the country. Reforming the state policy in the field of religion should include: a) updating the legal framework regulating the activities of religious organizations; b) formation of a clear concept of state policy in the field of religion; c) development of a state program to support religious organizations that contribute to public initiatives and projects; d) implementation of educational and educational programs. The important tasks of today are the adoption of the new law "On Freedom of Conscience and Religious Organizations", which, among other things, contained the definition of the concept of "religious security"; development of the Concept of state-church relations, which would determine the model of relations between the state and the church on a partnership basis; ensuring state support for religious organizations that contribute to the development of Ukrainian culture and the preservation of identity. An important step in this direction was the adoption on August 20, 2024 of the Law of Ukraine "On the Protection of the Constitutional Order in the Field of Activities of Religious Organizations; It is necessary to intensify efforts to promote constructive interaction between various religious organizations, especially in the context of the aggravation of the geopolitical situation and the attempts of the aggressor country to destabilize the internal situation due to religious disputes.

Keywords: state policy, Ukraine, sphere of religion, religious security, state-church relations, regulatory and legal framework.

Постановка проблеми. Побудова демократичної правової держави та її євроінтеграційний вибір визначають важливість проведення подальших реформ в Україні відповідно до західних стандартів, удосконалення державної політики в усіх сферах суспільного життя, зокрема сфері релігії та міжконфесійних відносин. Вона повинна формуватися і реалізовуватися з урахуванням конкретних завдань, історичних чинників, регіональних особливостей. Ще в 2005 р. Рада Європи офіційно закликала Україну провести реформування національного законодавства, що регулює державно-міжконфесійні відносини в напрямійого узгодження із загальноєвропейськими стандартами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти реалізації державної політики у сфері релігії, свободи совісті та віросповідань досліджували О. Ананьєва, М. Бабій, В. Войналович, В. Дроздов, С. Здіорук, Я. Котилко, О. Мельничук, С. Оніщук, О. Степаніцька, У. Хварівський та ін.

Метою статті є висвітлення особливостей державної політики у сфері релігії з урахуванням історичних чинників і викликів сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Державна політика у сфері релігії є важливим чинником суспільного життя в багатонаціональних країнах із низкою віросповідань, зокрема і в Україні, адже релігійні організації історично впливали на формування національної ідентичності та забезпечення соціальної стабільності в країні.

Із проголошенням незалежності України політичні діячі й владні структури при формуванні державної політики у сфері релігії й церкви намагалися дотримуватися основоположних демократичних принципів, створювати прийнятні механізми державного управління у сфері релігії і державно-церковних відносин, керуючись насамперед декларацією прав людини, що її ухвалила 1948 р. ООН, іншими міжнародними документами. В Україні церква відокремлена від держави, але була і залишається активним суб'єктом суспільного життя. Держава ж має обов'язок забезпечити реалізацію права особи на свободу віросповідання. Різні аспекти державної політики в релігійній сфері проаналізовано в публікаціях учених-гуманітаріїв юридичного, історичного, політичного та соціального напрямів.

В. Дроздов дослідив нормативно-інституційні механізми державного управління у сфері релігії, їх зміни протягом 2014-2021 рр., описав методи та інструменти формування толерантного релігійного середовища як одну з важливих цілей державної політики; схарактеризував релігійну ситуацію в Україні, виділив наявні проблеми державної релігійної політики та визначив шляхи її розвитку: вдосконалення методів і моделей державного управління у сфері релігії, налагодження взаємодії держави та релігійних організацій [1].

О. Мельничук розглянув загальні тенденції формування й реалізації державної політики у сфері релігії та церкви, підкреслив необхідність забезпечення державою реалізацію права особи на свободу віросповідання, що було можливо за умови проведення виваженої державної політики у сфері релігії та церкви. Він висловив переконання, що на неї подекуди могла негативно впливати державна ідеологія, тобто ідеологія окремої соціальної групи, яка знаходиться при владі та зосередила в своїх руках весь державно-владний потенціал [2]. Окремі аспекти державної політики у сфері гарантування свободи віросповідання в контексті євроінтеграції України досліджував В. Гецко [3].

Г. Музиченко обґрунтовував думку, що державно-церковні відносини є міжінституційними, які мають переважно соціально-політичний характер та в кожну історичну добу наповнені різними контекстами. Він також виділив чотири основні види (концепції) державної політики щодо регулювання взаємин держави і церкви: 1) одержавлення релігії та церкви; 2) лівацько-

анархічні погляди та дії; 3) примиреннння в релігійному питанні; 4) толерантність [4].

Поняття «релігійна політика» та «державна політика у сфері релігії» проаналізував М. Бабій, який також визначив основні критерії та принципи державної політики у сфері релігії, підкреслив, що вона у сфері свободи совісті й релігії включає певні види діяльності держави: нормотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну, контрольну, наукову, освітню. Дослідник переконаний у тому, що, незважаючи на окремі проблеми в церковно-релігійній сфері, набутий практичний досвід реалізації державної політики в Україні був схвалений європейським співтовариством, але це вкотре засвідчило дотримання в країні свободи совісті, релігії, незворотність процесів демократизації й побудови громадянського суспільства [5].

Історичні особливості становлення державно-релігійних відносин і деякі аспекти державної політики у сфері релігії вивчали В. Войналович [6], Я. Котилко [7], О. *Степаніцька [8]*, У. Хаварівський [9] та ін. І. Соляр та О. Красівський проаналізували духовне відродження в Україні в умовах радянського тоталітаризму (1989-1991 рр.), конфесійну політику Української держави у мирний час (1991-2014 рр.), державно-церковні відносини в роки російсько-української війни (2014-2021 рр.) [10].

На увагу заслуговує аналітична доповідь «Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України» (2023 р.) Національного інституту стратегічних досліджень, у якій акцентовано на специфіці державно-церковних і суспільно-релігійних процесів в умовах повномасштабної воєнної агресії Росії проти України. Автори документа визначили дієві інструменти реалізації державної політики у сфері свободи совісті та свободи релігії, спрямовані на зміцнення національної безпеки та захисту національних інтересів Української держави [11]. Погоджуємося з думкою С. Здіорука, що для міжнародного співтовариства Україна довгий час залишалася відсутньою на конфесійній мапі світу, а потенціал десятків мільйонів віруючих українських громадян працював на авторитет та імідж Росії. Остання начебто представляла інтереси України у всіх міжнародних релігійних організаціях [12, с. 85].

Сучасні дослідники церковно-державних відносин в Україні вирізняють декілька їх моделей упродовж тисячолітньої історії від моменту хрещення України-Русі: 1) києво-руська модель – гармонія між державою і церквою, державне сприйняття поширення християнства, наділення церкви широкою правовою юрисдикцією, прагнення держави звільнити церкву від візантійської залежності; 2) козацько-могилянська модель – співпраця військового керівництва Січі з православною церквою, її військовий захист і матеріальна підтримка; 3) модель періоду державного будівництва в 1917-1919 рр. –

постійне втручання державної влади в церковні справи. Прагнення знищити церкву як інституцію і релігію загалом; 4) радянська модель – законодавче закріплення принципу відокремлення церкви від держави, сприйняття релігії та церкви як політичного супротивника, атеїзм, беззаконня та насильство, формальне декларування свободи совісті; 5) пострадянська, транзитивна модель – політизація церкви та релігійних організацій на фоні певної сакралізації політики, що спричиняє напруженість і конфліктність у суспільстві [13].

Водночас у науковій літературі не описано модель взаємовідносин Другої Речі Посполитої та православної церкви на західноукраїнських і західнобілоруських землях у 1918-1939 рр., хоча різнопланову діяльність останньої досліджували І. Власовський, Я. Вовк, О. Купранець, Н. Стоколос та ін. Зауважимо, що взаємини державної влади та Православної церкви сформувалися в рамках польської системи державно-церковних взаємовідносин, вектор яких визначав державну політику підтримки римо-католицької церкви. У Конституції Польської республіки 1921 р. проголошено, що вона «посідала в державі провідне місце серед рівноправних віросповідань».

Відносини держави і церкви в сучасній Україні регулює Конституція України [14], ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» [15], «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [16], «Про громадянство України» [17], «Про освіту» [18], «Про вищу освіту» [19] та ін. Українське законодавство відповідає міжнародно-правовим актам, зокрема нормам Декларації прав людини і Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

На початку 1990-х рр. в Україні найбільший вплив у суспільстві мали такі церкви: Українська православна церква (УПЦ), що перебувала в юрисдикції Московського патріархату, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Жодна із цих церков не могла взяти на себе роль представника інтересів української нації.

Українська православна церква була заснована на принципах соборності, виборності на церковні посади, участі мирян у церковній діяльності. 15 грудня 2018 р. у соборі Святої Софії в Києві відбувся Об'єднавчий собор, де три гілки українського православ'я об'єдналися в єдину автокефальну помісну Православну церкву України (ПЦУ). Предстоятелем церкви делегати собору обрали Епіфанія (Думенка).

У зв'язку з російською агресією проти України набуло актуальності поняття релігійної безпеки. Закон України «Про основи національної безпеки України» 2003 р. [20] серед загроз національним інтересам і безпеці означував «можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізму та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань

національних меншин та релігійних громад, загрози проявів сепаратизму на релігійний основі в окремих регіонах України». Водночас у Законі України «Про національну безпеку України» 2018 р. відсутні спеціальні статті, які б регулювали питання релігійної безпеки, але містить положення щодо захисту прав людини і громадянина, що може бути застосовано для забезпечення релігійної безпеки в контексті загальної національної безпеки [21].

23 вересня 2024 р. набув чинності Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [22], який передбачає, що іноземні організації можуть здійснювати діяльність в Україні за умови, що вона не шкодить національній або громадській безпеці, охороні публічного порядку, здоров'ю, моралі, правам і свободам інших осіб. Іноземною релігійною організацією вважають релігійну організацію (у тому числі релігійне управління, об'єднання, центр) як юридичну особу, що утворена та/або зареєстрована відповідно до законодавства іншої держави, має місцезнаходження за межами України. Прийнятий закон відображає волю більшості населення України щодо заборони УПЦ (МП), що створила загрозу національній безпеці України.

Сьогодні в Україні заборонено діяльність іноземних релігійних організацій, які відповідають одночасно таким критеріям: 1) знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України; 2) прямо або опосередковано (зокрема через публічні виступи керівників або інших органів управління) підтримують збройну агресію проти України [22].

До іноземних релігійних організацій, які знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, належать іноземні релігійні організації (зокрема релігійні управління, об'єднання, центри), керівний центр (управління), яких знаходиться за межами України у відповідній державі-агресорі. Зважаючи на те, що Російська православна церква є ідеологічним важелем режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів і злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології «русского міра», діяльність в Україні Російської православної церкви заборонена.

Протягом шести місяців із дня опублікування закону Кабінет Міністрів України повинен здійснити заходи щодо повернення державного майна з користування юридичних осіб, власником, учасником яких є іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до Статті 3 Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [22].

Релігійна і політична ситуація в Україні на сьогодні залишається напруженою. Існуючий розкол між православними церквами стимулює політичні та соціальні конфлікти, стає приводом для інформаційних маніпуляцій з боку Російської Федерації, що ставить під загрозу національну безпеку України.

Наприкінці квітня 2024 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів власне всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус». **За результатами цього опитування, 83% українців вважають, що держава в тій чи тій мірі має втрутитися у діяльність УПЦ (МП) (у грудні 2022 р. таких було 78%, у травні 2023 р. – 85%). Зокрема, 63% вважають, що ця церква має бути повністю забороненою в Україні (у грудні 2022 р. – 54%, у травні 2023 р. – 66%)**. Ще 20% зараз виступають за дещо «м'який» підхід, що не передбачає повної заборони, але вимагаає встановлення державного контролю та нагляду (у грудні 2022 р. – 24%, у травні 2023 р. – 19%). Водночас, на думку 12% респондентів, нічого не варто робити і не варто втручатися у справи УПЦ (МП), а розслідувати лише окремі можливі випадки правопорушень (стільки ж було в грудні 2022 р., у травні 2023 р. – 6%) [23].

Сучасна Українська держава наражається на низку потенційних викликів у сфері релігійної політики: по-перше, використання релігійних організацій як інструментів зовнішньої політики, що зумовлює загрозу національній безпеці; по-друге, міжконфесійні конфлікти, зокрема внаслідок суперечок між ПЦУ та УПЦ (МП) і між іншими конфесіями, що можуть зумовлювати соціальну напругу в суспільстві; по-третє, забезпечення релігійної свободи усім конфесіям з одночасним дотриманням національних інтересів, що є складним завданням для держави.

Будь-які зміни державної політики у сфері релігії в Україні мають враховувати як історичні, так і сучасні контексти, зокрема особливості православної церкви. Важливо дотримуватися принципу відокремлення церкви від держави, забезпечувати свободу віросповідання, а також враховувати національні інтереси, особливо в умовах зовнішньої агресії.

Напрямами реформування державної політики у сфері релігії можуть стати: а) розробка нової нормативно-правової бази; б) державна підтримка і контроль; в) концепція державної політики щодо релігії; г) освітні й просвітницькі ініціативи.

Створення сучасного нормативно-правового підґрунтя сприяло б кращій реалізації державної політики у сфері віросповідань. Доцільним є прийняття нового закону «Про свободу совісті та релігійні організації», який би серед іншого дав означення поняття «релігійна безпека». Запровадження вимог щодо прозорості фінансування та майнових операцій релігійних організацій допоможе уникнути використання релігійних структур для фінансування незаконної діяльності або втручання у політичні процеси. Реформування механізму реєстрації релігійних організацій із метою спрощення процедури для

тих, хто діє у рамках законодавства, і посилення контролю над організаціями, що можуть мати загрозу національній безпеці. Важливим сьогодні також є розширення повноважень органів місцевого самоврядування щодо реалізації політики у сфері релігії.

Розробка державної програми підтримки релігійних організацій, які активно сприяють громадським ініціативам, соціальним проєктам та благодійності сприятиме соціальному партнерству між державою та церквами. Визначення критеріїв для оцінки діяльності релігійних організацій з точки зору відповідності національним інтересам і законам України забезпечить державний контроль у запобіганні деструктивної діяльності. Також доцільним є сприяння вступу ПЦУ до Всесвітньої ради церков.

Необхідно підготувати нову «Концепцію державно-церковних відносин», що закріпила б модель взаємовідносин держави і церкви на партнерських засадах. Державна політика має забезпечити захист від іноземного впливу через релігійні організації. Забезпечення державної підтримки релігійним організаціям, що сприяють розвитку української культури та збереження ідентичності повинно стати пріоритетом. Важливим також є створення умов для розвитку міжконфесійного діалогу та співпраці з метою зміцнення суспільного миру та толерантності. Держава має сприяти міжконфесійному діалогу на національному та регіональному рівнях, що може включати створення платформ для діалогу між релігійними лідерами, організацію спільних заходів і проектів, що сприятимуть взаєморозумінню та злагоді.

Розробка освітніх програм для популяризації принципів толерантності, свободи віросповідання і громадянського суспільства допоможе запобігти релігійній нетерпимості та сприятиме культурному діалогу. Підтримка академічних досліджень у сфері релігієзнавства дозволить глибше розуміти релігійні процеси в Україні та розробляти ефективнішу державну політику.

Висновки

Розбудова демократичної Української держави в умовах російсько-української війни вимагає мобілізації зусиль всього суспільства, що є можливим через досягнення соціальної злагоди, подальшу демократизацію суспільного життя, використання у політичному житті досвіду європейських країн, розвиток духовної культури та вдосконалення державно-церковних відносин. Державна політика у сфері релігії потребує переосмислення й подальшого розвитку з урахуванням історичного досвіду України як багатонаціональної країни із низкою віросповідань, а також зростаючого впливу зовнішніх загроз національній безпеці та внутрішній стабільності.

Основою ефективного управління у сфері релігії повинно стати належне законодавче регулювання, що забезпечить баланс між свободою віросповідання і необхідністю захисту інтересів держави. Законодавчі ініціативи мають

бути спрямовані на посилення правового регулювання діяльності релігійних організацій, забезпечення їх прозорості й відкритості для суспільства, попередження можливих зловживань у цій сфері. Потрібно активізувати зусилля щодо сприяння конструктивній взаємодії між різними релігійними громадами, що не лише сприятиме зменшенню соціальної напруги, а й зміцнить єдність українського суспільства. Це особливо актуально в умовах загострення геополітичної ситуації і спроб країни-агресора дестабілізувати внутрішню ситуацію через релігійні суперечки. Лише ефективне законодавче регулювання, підтримка міжконфесійного діалогу, забезпечення прозорості діяльності релігійних організацій стануть ключовими чинниками у забезпеченні релігійної свободи та національної безпеки України.

Література:

1. Дроздов В. (2022). Державна політика України в релігійній сфері у 2014-2021 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*, (57), С. 51-60. URL : http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/603] (дата звернення: 07.10.2024).

2. Мельничук О.П. Загальні тенденції формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3, том 2/2020. URL: http://lsej.org.ua/3-2_2020/15.pdf (дата звернення: 07.10.2024).

3. Гецко В.В. Окремі проблеми державної політики України у сфері гарантування свободи віросповідання у контексті євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2020. Випуск 62. С. 92-95. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Гецко%20В$#gsc.tab=0 (дата звернення: 07.10.2024).

4. Музиченко Г. В. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин. Грані. 2014. № 11. С. 76-80. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Grani_2014_11_16 (дата звернення: 07.10.2024).

5. Бабій М. Державна політика у сфері свободи совісті й свободи буття релігій в контексті перспектив формування демократичної держави і громадянського суспільства. *Релігійна свобода*. 2009. № 14. С. 18-23. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2009_14_5 (дата звернення: 07.10.2024).

6. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960–х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с. URL : https://ipiend.gov.ua/publication/v-a-vojnalovych-partijno-derzhavna-polityka-shchodo-relihii-ta-relihijnykh-instytutsij-v-ukraini-1940-1960-kh-rokiv-politolohichnyj-dyskurs/ (дата звернення: 07.10.2024).

7. Котилко Я. Державна політика в сфері суспільно-релігійних відносин на центральному та регіональному рівнях в Україні: історичні аспекти (1917-1920 рр.). Теоретичні та прикладні питання державотворення**.** 2021. № 26. С.16-23. URL : http://taais.oridu.odessa.ua/issue/view/14416 (дата звернення: 07.10.2024).

8. *Степаніцька О. М.* Церковно-державна політика в Україні 1917-1921 рр. Діяльність релігійних конфесій на Фастівщини. URL : https://naurok.com.ua/naukova-stattya-cerkovno-derzhavna-politika-v-ukra-ni-1917---1921-rr-diyalnist-religiynih-konfesiy-na-fastivschini-290808.html (дата звернення: 07.10.2024).

9. Хаварівський У. Реалізація державної церковної політики органами влади українських урядів та урядів іноземних держав у міжвоєнний період XX століття. *Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традицій: зб. наук. матеріалів.* Київ: Дух і Літера, 2018. С.31-50.

10. *Трансформація державно-церковних відносин* в *Україні* (*1989–2021*). І *Соляр*, О *Красівський*. *Izdevnieciba Baltija Publishing*, 2021. 2 URL: : http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/232/6092/12717-1?inline=1 (дата звернення: 07.10.2024).

11. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С. І. Здіорук, В. В. Токман] ; за ред. С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2023. 36 с. URL : https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07 (дата звернення: 07.10.2024).

12. Здіорук С. Юридичні та політичні механізми врегулювання державно-церковних відносин в Україні. *Релігійна свобода*. 2006. № 10. С. 85-89. URL : http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001026726 (дата звернення: 07.10.2024).

13. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин у пострадянських суспільствах (на прикладі країн Центрально-Східної Європи): дис. д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Одеса, 2014. 419 с. URL : http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/701 (дата звернення: 07.10.2024).

14. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.96. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 07.10.2024).

15. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України № 987-XII від 23.04.91. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 07.10.2024).

16. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України № 3894-IX від 20.08.2024. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text (дата звернення: 07.10.2024).

17. Про громадянство України : Закон України № 2235-III від 18.01.2001 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text (дата звернення: 07.10.2024).

18. Про освіту : Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 07.10.2024).

19. Про вищу освіту : Закон України № 1556-VII від 01.07.2014 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 07.10.2024).

20. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-IV від 19.06.2003 (Втратив чинність) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15 (дата звернення: 07.10.2024).

21. Про національну безпеку України : Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 07.10.2024).

22. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України № 3894-IX від 20.08.2024 URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text (дата звернення: 07.10.2024).

23. Якою має бути політика влади та довіра до української православної церкви (Московського патріархату). Всеукраїнське опитування КМІС. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1 (дата звернення: 07.10.2024).

References:

1. Drozdov, V. (2022). Derzhavna politika Ukraïni v religijnij sferi u 2014-2021 rr. [State policy of Ukraine in the religious sphere in 2014-2021]. *Naukovij visnik Izmaïl's'kogo derzhavnogo gumanitarnogo universitetu - Scientific Bulletin of Izmail State Humanitarian University*, (57), 51-60. URL : http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/603] [in Ukrainian].

2. Mel'nichuk, O.P. (2020). Zagal'ni tendenciï formuvannja ta realizaciï derzhavnoï politiki u sferi religiï ta cerkvi [General trends in the formation and implementation of state policy in the field of religion and the church]. *Juridichnij naukovij elektronnij zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 3, t2/2020. Retrieved from http://lsej.org.ua/3-2_2020/15.pdf [in Ukrainian].

3. Gecko, V.V. (2020). Okremi problemi derzhavnoï politiki Ukraïni u sferi garantuvannja svobodi virospovidannja u konteksti єvrointegraciï [Separate problems of the state policy of Ukraine in the sphere of guaranteeing freedom of religion in the context of European integration]. *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo nacional'nogo universitetu. Serija: Pravo - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 62, 92-95. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Gecko%20V$#gsc.tab=0 [in Ukrainian].

4. Muzichenko, G. V. (2014). Derzhavna politika Ukraïni u sferi suspil'no-religijnih vidnosin [State policy of Ukraine in the sphere of socio-religious relations]. *Grani - Faces*, 11, 76-80. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK& P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Grani_2014_11_16 [in Ukrainian].

5. Babij, M. (2009). Derzhavna politika u sferi svobodi sovisti j svobodi buttja religij v konteksti perspektiv formuvannja demokratichnoï derzhavi i gromadjans'kogo suspil'stva [State policy in the sphere of freedom of conscience and freedom of religion in the context of prospects for the formation of a democratic state and civil society]. *Religijna svoboda - Religious freedom*, 14, 18-23. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_2009_14_5 [in Ukrainian].

6. Vojnalovich, V.A. (2005). *Partijno-derzhavna politika shhodo religiï ta religijnih institucij v Ukraïni 1940-1960–h rokiv: politologichnij diskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: a political discourse]*. Kiïv: Svitogljad. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/publication/v-a-vojnalovych-partijno-derzhavna-polityka-shchodo-relihii-ta-relihijnykh-instytutsij-v-ukraini-1940-1960-kh-rokiv-politolohichnyj-dyskurs/ [in Ukrainian].

7. Kotilko, Ja. (2021). Derzhavna politika v sferi suspil'no-religijnih vidnosin na central'nomu ta regional'nomu rivnjah v Ukraïni: istorichni aspekti (1917-1920 rr.) [State policy in the sphere of socio-religious relations at the central and regional levels in Ukraine: historical aspects (1917-1920)]. *Teoretichni ta prikladni pitannja derzhavotvorennja - Theoretical and applied issues of state formation*, 26, 16-23. Retrieved from http://taais.oridu.odessa.ua/issue/view/14416 [in Ukrainian].

8. Stepanic'ka, O. M. Cerkovno-derzhavna politika v Ukraïni 1917-1921 rr. [Church-state politics in Ukraine 1917-1921]. *Dijal'nist' religijnih konfesij na Fastivshhini [Activities of religious denominations in the Fastiv region*]. Retrieved from https://naurok.com.ua/naukova-stattya-cerkovno-derzhavna-politika-v-ukra-ni-1917---1921-rr-diyalnist-religiynih-konfesiy-na-fastivschini-290808.html [in Ukrainian].

9. Havarivs'kij, U. (2018). Realizacija derzhavnoï cerkovnoï politiki organami vladi ukraïns'kih urjadiv ta urjadiv inozemnih derzhav u mizhvoєnnij period HH stolittja [Implementation of state church policy by the authorities of the Ukrainian and foreign governments in the interwar period of the 20th century]. *Derzhavnij organ Ukraïni u spravah religij: 100-richchja tradicij - State body of Ukraine for religious affairs: 100th anniversary of traditions*, 31-50 [in Ukrainian].

10. Soljar, I. , Krasivs'kij, O. (2021). Transformacija derzhavno-cerkovnih vidnosin v Ukraïni (1989–2021) [Transformation of state-church relations in Ukraine (1989–2021)]. *Izdevnieciba Baltija Publishing*, 2021, 2. Retrieved from http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/232/6092/12717-1?inline=1 [in Ukrainian].

11. Zdioruk, S. I. , Tokman, V. V. (2023). *Derzhavno-cerkovni ta suspil'no-religijni vidnosini v umovah vijni Rosiï proti Ukraïni [State-church and socio-religious relations in the conditions of Russia's war against Ukraine*]. Kiïv : NISD. Retrieved from https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07 [in Ukrainian].

12. Zdioruk, S. (2006). Juridichni ta politichni mehanizmi vreguljuvannja derzhavno-cerkovnih vidnosin v Ukraïni [Legal and political mechanisms for regulating state-church relations in Ukraine]. *Religijna svoboda - Religious freedom*, 10, 85-89. Retrieved from http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001026726 [in Ukrainian].

13. Palinchak, M.M. (2014). Transformacija derzhavno-cerkovnih vidnosin u postradjans'kih suspil'stvah (na prikladi kraïn Central'no-Shidnoï Єvropi) [Transformation of state-church relations in post-Soviet societies (on the example of the countries of Central and Eastern Europe)]. *Doctor's thesis.* Odesa. Retrieved from http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/701 [in Ukrainian].

14.Zakon Ukraïni "Konstitucija Ukraïni" [The Law of Ukraine "Constitution of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/ 96-vr#Text [in Ukrainian].

15. Zakon Ukraïni "Pro svobodu sovisti ta religiĭni organizacii" [The Law of Ukraine "On freedom of conscience and religious organizations"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text [in Ukrainian].

16. Zakon Ukraïni "Pro zahist konstitucijnogo ladu u sferi dijal'nosti religijnih organizacij" [The Law of Ukraine "On the protection of the constitutional order in the sphere of activities of religious organizations"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text [in Ukrainian].

17. Zakon Ukraïni "Pro gromadjanstvo Ukraïni " [The Law of Ukraine "On Ukrainian citizenship"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text [in Ukrainian].

18.Zakon Ukraïni "Pro osvitu" [The Law of Ukraine "On education"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text [in Ukrainian].

19.Zakon Ukraïni "Pro vishhu osvitu" [The Law of Ukraine "On higher education"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text [in Ukrainian].

20. Zakon Ukraïni "Pro osnovi nacional'noï bezpeki Ukraïni" [The Law of Ukraine "On the basics of national security of Ukraine:"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15 (data zvernennja: 07.10.2024).

21. Zakon Ukraïni "Pro nacional'nu bezpeku Ukraïni" [The Law of Ukraine "On the national security of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text [in Ukrainian].

22.Zakon Ukraïni "Pro zahist konstitucijnogo ladu u sferi dijal'nosti religijnih organizacij" [The Law of Ukraine "On the protection of the constitutional order in the sphere of activities of religious organizations"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text [in Ukrainian].

23. Jakoju maє buti politika vladi ta dovira do ukraïns'koï pravoslavnoï cerkvi (Moskovs'kogo patriarhatu). [What should be the government's policy and trust in the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate)]. *kiis.com.ua* Retrieved from https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1404&page=1 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 328.1+342.5+352/354]:005.642.1(477:100)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-175-184

Крейденко Володимир Вікторович кандидат наук з державного управління, доцент кафедри парламентаризму Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Академіка Ромоданова, 12/2, м. Київ, 04050, тел.: (097) 123-85-32, https://orcid.org/0000-0003-2300-7857

РОЛЬ ПАРЛАМЕНТУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОЗОРОСТІ ТА ПІДЗВІТНОСТІ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті аналізується роль парламенту в забезпеченні прозорості та підзвітності в системі публічного управління, з особливим акцентом на міжнародний досвід. В умовах глобальних викликів, зокрема політичних, економічних та соціальних, парламент стає ключовим інститутом, який забезпечує контроль над виконавчою владою та сприяє підвищенню прозорості державних процесів. Досліджено, як різні країни реалізують механізми парламентського контролю, зокрема через спеціалізовані комітети та відкриті сесії, що забезпечують доступ громадськості до інформації про дії уряду.

Автором здійснено порівняльний аналіз законодавчих практик окремих країн, в яких запроваджено ефективні моделі взаємодії між парламентом і виконавчою владою. Виявлено, що парламенти в багатьох країнах відіграють важливу роль у контролі за бюджетними витратами, нагляді за державними установами та забезпеченні звітності урядовців. В Україні, незважаючи на існуючі механізми контролю, існують серйозні виклики, пов'язані з недостатньою прозорістю і підзвітністю, які потребують вдосконалення.

Стаття підкреслює необхідність впровадження кращих практик з міжнародного досвіду в український контекст, що сприятиме зміцненню демократичних інститутів, підвищенню рівня довіри громадськості до державного управління та забезпеченню ефективності парламентського контролю. На основі проведеного дослідження сформульовані рекомендації щодо поліпшення механізмів контролю в Україні, що можуть стати основою для подальших реформ у сфері публічного управління.

Ключові слова: парламент, прозорість, підзвітність, публічне управління, міжнародний досвід, контроль, виконавча влада, законодавчі процедури, демократичні цінності, громадянське суспільство.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Kreidenko Volodymyr Viktorovych Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor of the Department of Parliamentarism of the Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko Kyiv National University, St. Akademika Romodanova, 12/2, Kyiv, 04050, tel.: (097) 123-85-32, https://orcid.org/0000-0003-2300-7857

THE ROLE OF PARLIAMENT IN ENSURING TRANSPARENCY AND ACCOUNTABILITY IN THE PUBLIC GOVERNANCE SYSTEM: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. The article analyzes the role of parliament in ensuring transparency and accountability in the public administration system, with a particular focus on international experience. In the face of global challenges, including political, economic, and social issues, parliament emerges as a key institution that provides oversight of the executive branch and contributes to enhancing the transparency of government processes. The study examines how different countries implement mechanisms for parliamentary oversight, particularly through specialized committees and open sessions that ensure public access to information about government actions.

The author conducts a comparative analysis of legislative practices in several countries that have implemented effective models of interaction between parliament and the executive branch. It is found that parliaments in many countries play a vital role in monitoring budget expenditures, overseeing state institutions, and ensuring government accountability. In Ukraine, despite existing control mechanisms, serious challenges remain regarding insufficient transparency and accountability, which require improvement.

The article emphasizes the need to adopt best practices from international experience into the Ukrainian context, which will strengthen democratic institutions, increase public trust in government, and enhance the effectiveness of parliamentary oversight. Based on the research conducted, recommendations for improving control mechanisms in Ukraine are formulated, which may serve as a foundation for further reforms in the field of public administration.

Keywords: parliament, transparency, accountability, public administration, international experience, oversight, executive power, legislative procedures, democratic values, civil society.

Постановка проблеми. Роль парламенту у забезпеченні прозорості та підзвітності в системі публічного управління є ключовою для формування довіри громадян до державних інституцій. Сучасні виклики, такі як корупція, недостатня відкритість адміністративних процесів і обмежений доступ до

інформації, ставлять під сумнів ефективність роботи парламентів у багатьох країнах. В умовах глобалізації та швидких змін у політичному середовищі парламент має адаптувати свої функції, щоб забезпечити не лише законодавчу діяльність, а й активну участь у контролі за виконавчою владою.

Міжнародний досвід свідчить, що парламенти, які ефективно виконують свої контрольні функції, здатні значно підвищити рівень прозорості публічного управління. Проте в Україні, попри наявність законодавчих механізмів, існує ряд проблем, що заважають реалізації цих функцій. А це у свою чергу потребує ретельного наукового дослідження для визначення ефективних практик та механізмів, які можуть бути впроваджені в український контекст.

Саме тому, актуальність дослідження ролі парламенту у забезпеченні прозорості та підзвітності в системі публічного управління є очевидною, оскільки це питання не лише теоретичне, а й практичне, яке вимагає вирішення для підвищення ефективності державного управління в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вчені з різних галузей, таких як державне управління, конституційне право, політична наука та адміністративне право, активно досліджують роль парламенту в забезпеченні прозорості та підзвітності у системі публічного управління. Це питання актуальне для сучасних демократичних держав, де парламент, як центральний законодавчий орган, покликаний здійснювати нагляд за діяльністю виконавчої влади, сприяти прозорості ухвалення рішень та забезпечувати підзвітність державних інститутів перед суспільством.

Значний внесок у дослідження цього питання зробили такі вчені, як Л. Найт та М. Паркер, які досліджували міжнародні моделі парламентського контролю та їх вплив на ефективність державного управління. Їх дослідження показали, що функціонування парламентів у системі розвинених демократій, як Великої Британії та Канади, зосереджено на впровадженні законодавчих актів, які забезпечують прозорість державних рішень, а також на створенні механізмів для підзвітності виконавчої влади. Водночас інші дослідники, наприклад, С. Кармона та Й. Естерман, вивчали ефективність парламентських комітетів у контролі за державними програмами та проектами, вказуючи на необхідність розширення їхніх повноважень для більш ефективного нагляду.

Серед вітчизняних вчених це питання досліджували: Ю. Барабаш, В. Борденюк, Ю. Ганжуров, А. Георгіца, В. Гошовська, Л. Григорович, В. Журавський, Г. Журавльова, А. Заєць, Ю. Кириченко, В. Костицький, В. Литвин, С. Мельник, А. Нижник, О. Совгиря, С. Пономарьов, А. Селіванов, І. Словська, М. Теплюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Ющик та інші.

Однак у країнах, де політична система тільки формується або зазнала змін під час кризових умов, таких як Україна, забезпечення прозорості та підзвітності ускладнене через внутрішні конфлікти, законодавчі недосконалості

та вплив зовнішніх факторів. В умовах воєнного стану Верховна Рада України адаптується до нових викликів, посилюючи механізми контролю над виконавчою владою та намагаючись забезпечити максимальну прозорість і підзвітність урядових рішень, особливо щодо бюджетних витрат та гуманітарних ініціатив.

Мета статті є всебічний аналіз ролі парламенту в забезпеченні прозорості та підзвітності в системі публічного управління на основі вивчення міжнародного досвіду. Дослідження має на меті розкрити функції та інструменти парламентського нагляду, які застосовуються в розвинених демократичних державах, а також визначити, як ці механізми можуть бути адаптовані та впроваджені в Україні для посилення контролю за діяльністю виконавчої влади, забезпечення прозорості ухвалення рішень та підзвітності державних інституцій перед суспільством.

Завдання дослідження:

- проаналізувати сучасні теоретичні підходи до розуміння ролі парламенту в забезпеченні прозорості та підзвітності в системі публічного управління;
- дослідити міжнародний досвід парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади, зокрема в розвинених демократичних державах;
- визначити ключові інструменти та механізми, які використовуються парламентами для забезпечення прозорості та підзвітності урядових рішень.
- оцінити можливість адаптації ефективних зарубіжних практик парламентського контролю в умовах української системи публічного управління;
- виявити виклики, з якими стикається Верховна Рада України у здійсненні своїх контрольних функцій, особливо в умовах кризових ситуацій та воєнного стану;
- розробити рекомендації щодо вдосконалення механізмів парламентського контролю в Україні для підвищення прозорості та підзвітності в державному управлінні.

Виклад основного матеріалу. В сучасних демократичних державах парламент виконує ключову роль у забезпеченні прозорості та підзвітності публічного управління, виступаючи гарантом належного функціонування державних інституцій. Парламент є основним інститутом конституційного державного устрою. У системі державних інститутів він існує самостійно, незалежно від інших інститутів, виконує самостійні завдання, які за будьяких конфігурацій взаємодії та делегування повноважень іншим державним органам не може виконати ніхто, крім нього [1, с.17]. Дослідження ролі парламентів у забезпеченні підзвітності виконавчої влади демонструють, що ця функція є особливо важливою для забезпечення довіри суспільства до державного управління.

Парламентський контроль - сукупність дій, спрямованих на інформування суспільства щодо реального стану справ у країні та модифікацію/ трансформацію вектора розвитку країни [2, с.541]. Парламентський контроль базуються на принципах прозорості, підзвітності та відповідальності органів державної влади перед суспільством. Прозорість в управлінні означає відкритість діяльності уряду, що дозволяє громадянам та представникам законодавчого органу вільно отримувати інформацію про процес ухвалення рішень, державні фінанси та інші аспекти управління. Підзвітність, у свою чергу, вимагає, щоб виконавчі органи були відповідальні перед парламентом за свої рішення та дії, а також були зобов'язані пояснювати і виправдовувати свою політику.

Парламент є основним інститутом, через який суспільство контролює виконавчу владу. У рамках правової держави саме парламент забезпечує законодавче регулювання, яке сприяє ефективній діяльності уряду та його відповідальності перед громадянами. Законодавчі акти, ухвалені парламентом, закладають основи для прозорих процедур, встановлюють вимоги щодо звітності уряду та зобов'язують його до відкритості.

Одним із ключових елементів парламентського контролю є спеціалізовані контрольні комітети, що займаються наглядом за окремими сферами діяльності уряду, такими як фінанси, оборона, освіта тощо. Ці комітети часто мають повноваження викликати представників уряду для звітування, вимагати доступ до документів і проводити слухання щодо конкретних питань. У деяких країнах такі комітети функціонують як парламентські підрозділи для аналізу фінансових та економічних аспектів урядової політики, забезпечуючи прозорість бюджетного процесу та запобігаючи нераціональному використанню державних коштів.

Контрольні механізми парламенту включають також систему парламентських запитів, через які депутати мають право звертатися до уряду з питаннями про його діяльність та ініціювати обговорення окремих питань. Інструмент інтерпеляції, поширений у деяких країнах, надає парламенту можливість викликати урядовців на обговорення тих чи інших питань, що дозволяє встановити відповідальність за конкретні рішення.

У розвинених демократіях такі підходи до парламентського контролю дозволяють підтримувати баланс між гілками влади, запобігаючи концентрації повноважень в руках окремих осіб або установ. Важливо, що у країнах з усталеними демократичними традиціями, парламент діє як інститут, який постійно працює над підвищенням стандартів прозорості та відповідальності.

Міжнародний досвід прозорості та підзвітності у публічному управлінні свідчить про високу ефективність парламентського контролю, який виступає важливим інструментом для забезпечення відповідальності виконавчої влади.

У країнах Західної Європи, Канаді, Великій Британії та США парламенти розробили та активно використовують низку механізмів і процедур для нагляду за діяльністю уряду, що забезпечує їхню підзвітність суспільству.

У Великій Британії однією з найважливіших структур парламентського контролю є Комітет з питань публічних рахунків. Цей комітет здійснює аудит державних витрат і відповідає за перевірку ефективності використання ресурсів. Комітет має право викликати урядовців для надання звітів та обґрунтування прийнятих рішень, що забезпечує детальне вивчення витратних статей бюджету. Результати його роботи часто призводять до ухвалення рішень про коригування державних програм і реформування бюджетного процесу.

У Канаді парламентські комітети мають широкі повноваження з контролю діяльності державних установ, зокрема через перевірки, розслідування і слухання. Важливою особливістю канадської системи є те, що висновки комітетів щодо певних питань підлягають обов'язковому розгляду урядом, що сприяє більшій підзвітності урядових структур та ефективному контролю за витратами державних коштів. Парламент має чітко визначені повноваження і процедури для збирання інформації та розгляду документів, що дозволяє всебічно оцінити ефективність державних заходів.

У США Конгрес і, зокрема, Комітет з питань нагляду та реформ (House Committee on Oversight and Reform) є важливими інститутами для моніторингу та оцінки дій виконавчої влади. Комітет активно використовує повноваження з розслідувань, організує слухання і випускає звіти, які дають змогу виявити порушення в діяльності уряду. У США ці звіти є публічними, що підсилює відкритість урядової діяльності перед громадянами. Через такі слухання та розслідування Конгрес може впливати на дії адміністрації, забезпечуючи відповідальність посадовців за прийняті рішення.

Таким чином, міжнародний досвід свідчить, що парламентський контроль є важливим компонентом демократичної системи, який забезпечує прозорість та підзвітність виконавчої влади. Механізми контролю, такі як спеціалізовані комітети, розслідування, слухання та аудити, забезпечують зв’язок між урядом та громадянами, що сприяє посиленню довіри до державних інституцій. Усі ці практики, які показали свою ефективність у забезпеченні підзвітності виконавчої влади, можуть слугувати орієнтиром для розробки подібних підходів у системах державного управління інших країн, зокрема України.

Ключовими інструментами парламентського контролю за прозорістю і підзвітністю виконавчої влади є різноманітні механізми, які забезпечують ефективний нагляд та стимулюють відкритість діяльності уряду. Парламентські запити та інтерпеляції є одними з найважливіших інструментів, що дозво-

ляють депутатам отримувати офіційну інформацію щодо поточних дій і рішень виконавчої влади. Через запити депутати можуть задавати конкретні питання, пов'язані з певною діяльністю уряду, і вимагати відповіді у встановлені строки. Інтерпеляції є ще більш детальним механізмом, який дає можливість ініціювати обговорення нагальних питань, вимагаючи від урядовців не лише пояснень, а й оцінок та виправлень у разі виявлених недоліків.

Комітети з контролю та аудиту є спеціалізованими структурами, які детально аналізують витрати бюджету та ефективність державних програм. Ці комітети мають доступ до фінансових звітів, даних щодо закупівель, а також можуть залучати незалежних експертів для підготовки всебічних аналізів діяльності урядових установ. Їхні висновки мають важливе значення для забезпечення належного використання державних коштів та мінімізації корупційних ризиків.

Звіти та слухання є ще одним невід'ємним елементом прозорості. Регулярні звіти уряду перед парламентом дозволяють контролювати хід виконання основних державних програм, бюджетних витрат та законодавчих ініціатив. Парламентські слухання дають змогу представникам громадянського суспільства, науковцям, експертам і журналістам дізнатися більше про діяльність державних органів, що сприяє формуванню публічного контролю та забезпечує підзвітність виконавчої влади перед суспільством.

В Україні парламентські слухання – особлива форма роботи парламенту, під час якої відбувається розгляд актуальних питань або законопроектів із залученням експертів та громадськості. Таким чином законотворчий процес стає більш відкритим, враховує максимальну кількість інтересів, тим самим полегшуючи подальшу реалізацію нових політик в окремій галузі [3].

Слідчі комісії є механізмом для детального розслідування у разі підозр на зловживання або серйозні порушення з боку державних установ. Такі комісії можуть бути створені у випадках, коли парламент має підозри у порушеннях з боку урядовців або державних органів. Слідчі комісії мають широкі повноваження, включаючи виклик свідків, доступ до документів та інші процедури для встановлення об'єктивної істини у кожній конкретній ситуації. Завдяки діяльності таких комісій, суспільство має змогу отримувати детальну інформацію про обставини окремих інцидентів і бачити реальні кроки парламенту для забезпечення підзвітності та прозорості в державному управлінні.

Таким чином, ці інструменти парламентського контролю дозволяють не лише контролювати ефективність урядової діяльності, але й стимулюють виконавчу владу до дотримання високих стандартів прозорості, відповідальності та підзвітності перед громадянами.

Україна, перебуваючи в умовах активних реформ та адаптації до європейських стандартів, має потребу у вдосконаленні механізмів парламентського контролю. Адаптація зарубіжного досвіду може суттєво посилити ефективність парламентських інструментів і зробити публічне управління більш прозорим та підзвітним. На сучасному етапі Верховна Рада України вже має деякі механізми забезпечення прозорості уряду, але їх функціонування часто обмежене або потребує значного удосконалення, що можна досягти шляхом вивчення і запровадження успішних практик інших держав.

Першочерговим кроком є підвищення функціональної спроможності парламентських комітетів, особливо тих, що здійснюють контроль за урядовою діяльністю. У таких країнах, як Велика Британія чи Канада, парламентські комітети мають чіткі повноваження на проведення аудиту та фінансових перевірок, а також на залучення експертів для незалежного аналізу урядових програм. В Україні доцільно створити спеціалізовані комітети, уповноважені нагляду за окремими галузями державного управління, на зразок Комітету з питань публічних рахунків у Великій Британії. Це дозволить детально оцінювати витрати державного бюджету, ефективність реалізації програм і доцільність прийнятих рішень.

Регулярні парламентські слухання є іншим важливим аспектом, що забезпечує прозорість діяльності уряду. У США та Канаді такі слухання є невід'ємною частиною парламентської роботи, оскільки дозволяють відкрити для суспільства основні питання урядової політики та отримати зворотний зв'язок від громадянського суспільства. В Україні варто збільшити частоту та доступність таких слухань, надавши можливість широкій аудиторії дізнатися про обговорювані питання, ставити запитання та долучатися до обговорень. Це не тільки підвищить прозорість, але й посилить довіру громадян до державних інституцій.

Ще одним елементом, який потребує адаптації в Україні, є прозора комунікація між парламентом та суспільством. У країнах з розвиненими демократичними традиціями, таких як Канада чи Німеччина, законодавчі органи активно використовують соціальні мережі, прес-конференції, онлайн-звіти та інші способи для інформування громадян про свою діяльність. Верховна Рада України могла б значно підвищити рівень прозорості шляхом регулярного публічного звітування про результати роботи комітетів, проведення відкритих обговорень з питань, що становлять суспільний інтерес, і забезпечення доступу до важливих документів та рішень парламенту.

Таким чином, адаптація зарубіжного досвіду дозволить Україні підвищити ефективність парламентського контролю, сприятиме зміцненню демократичних інститутів і поліпшить підзвітність та прозорість в системі публічного управління. Інтеграція цих елементів у національну практику

допоможе наблизити українське державне управління до найкращих європейських стандартів.

Верховна Рада України стикається з численними викликами на шляху вдосконалення механізмів парламентського контролю, зокрема в умовах воєнного стану та реформування системи публічного управління. Однією з головних проблем залишається адаптація існуючих інструментів контролю до поточних реалій, коли потреба у прозорості та підзвітності державного управління стає особливо нагальною. Військовий конфлікт та підвищена відповідальність за бюджетні витрати вимагають від парламенту чітких механізмів нагляду, щоб уникнути можливих випадків корупції, нецільового використання коштів та забезпечити збереження державних ресурсів.

Ефективне використання міжнародного досвіду є перспективним напрямом розвитку, адже запозичення найкращих практик із таких країн, як Велика Британія, США, Канада, може дати суттєві переваги. Зокрема, впровадження спеціалізованих комітетів для контролю над витратами, а також проведення регулярних парламентських слухань та відкритих дискусій сприятиме більшій прозорості й підзвітності виконавчої влади перед громадянами України. Водночас викликом залишається інституційне зміцнення парламенту для забезпечення стабільного функціонування таких комітетів та розширення їх повноважень.

Інший важливий виклик полягає в забезпеченні ефективної комунікації парламенту з громадськістю, що включає не тільки інформування про поточну діяльність, але й залучення громадянського суспільства до обговорення державних питань. Це потребує модернізації каналів комунікації, впровадження цифрових технологій та налагодження постійного зворотного зв'язку з громадянами, що сприятиме підвищенню довіри до Верховної Ради.

З огляду на ці виклики, перспективи вдосконалення парламентського контролю в Україні включають не лише інституційні зміни, але й розвиток нормативно-правової бази, яка забезпечуватиме чіткі рамки діяльності комітетів, створення нових механізмів для аудиту та звітності, а також посилення кадрового потенціалу парламентських структур. Це дозволить забезпечити сталість та ефективність парламентського нагляду за виконавчою владою, що є критично важливим для розвитку українського парламентаризму та забезпечення прозорого управління державними ресурсами.

Висновки. Слід підкреслити, що парламент виконує центральну роль у системі стримувань і противаг, що є основою демократичного управління. Його функція контролю за виконавчою владою не лише забезпечує підзвітність уряду перед суспільством, але й сприяє формуванню довіри громадян до державних інститутів. Прозорість в управлінні, що означає відкритість та доступність інформації про діяльність уряду, є критично

важливою для громадянського суспільства, тоді як підзвітність вимагає, щоб урядовці пояснювали свої дії. Спеціалізовані контрольні комітети грають важливу роль у забезпеченні ефективності використання державних ресурсів, маючи повноваження викликати урядовців на звіт та проводити слухання. Міжнародний досвід, зокрема з Великобританії, Канади та США, демонструє, що систематичний контроль і аналіз дій уряду є запорукою ефективного управління. Для України важливо вдосконалити механізми парламентського контролю, підвищивши функціональну спроможність парламентських комітетів та активізуючи громадянське суспільство. Прозора комунікація між парламентом і суспільством, а також адаптація передових практик міжнародного досвіду, сприятимуть зміцненню демократичного управління, забезпечуючи підзвітність і прозорість у використанні державних ресурсів. Таким чином, ефективний парламентський контроль є необхідною умовою для забезпечення прозорості та підзвітності виконавчої влади, що позитивно вплине на розвиток парламентаризму та довіри до державних інститутів в Україні.

Література:

1. Парламентаризм : підручник / В. А. Гошовська та ін. Київ : НАДУ, 2016. 672 с.

2. Політична енциклопедія / за ред. Ю. Левенця, Ю. Шаповала та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

3. Нормативно-правове та організаційне регулювання парламентських слухань. *Громадянська мережа ОПОРА.* URL: https://rada.oporaua.org/analityka/a-iak-u-nykh/19780- (дата звернення: 24.10.2024).

References:

1. Hoshovska V. A. et al. (2016). *Parlamentaryzm : pidruchnyk [Parliamentarism : a textbook]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

2. Yu. Levenets, Yu. Shapoval (Eds.). (2011). *Politychna entsyklopediia [Political encyclopedia]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].

3. Normatyvno-pravove ta orhanizatsiine rehuliuvannia parlamentskykh slukhan [Legal and organizational regulation of parliamentary hearings]. Sait Hromadianskoi merezhi OPORA [Site of the Civil Network OPORA]. *rada.oporaua.org.* Retrieved from https://rada.oporaua.org/analityka/a-iak-u-nykh/19780- [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 641. 2

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-185-195

Кризина Наталія Павлівна доктор наук з державного управління, професор, Заслужений лікар України, директор, Навчально-науковий медичний інститут Київського міжнародного університету, вул. Львівська, 49, м. Київ, 03179, тел.: (067) 909-17-93, https//orcid.org/0000-0003-2274-961X

Кризина Олена Вікторівна доктор філософії P(h)D, доцент кафедри загальної медицини, Навчально-науковий медичний інститут Київського міжнародного університету, вул. Львівська, 49, м. Київ, 03179, тел.: (067) 777-25-95, https//orcid.org/0000-0002-9639-271X

ГОСПІТАЛЬНІ ОКРУГИ: СТАН ТА МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. Пріоритетом держави є забезпечення громадян безоплатною, доступною та якісною медичною допомогою.

Щоби система охорони здоров'я повністю відповідала потребам пацієнтів і сучасним вимогам, у ній постійно триває низка трансформаційних процесів.

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1].

У Положенні частини третьої, статті 49 Конституції України сказано: «У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» треба розуміти так, що у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього, поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги.

Лікарні надають населенню найбільш складні та ресурсоємні види медичних послуг, які не можуть бути надані іншими постачальниками медичних послуг, і спрямовані насамперед, на забезпечення допомоги у невідкладних станах. Але вони споживають значну питому частку загальних ресурсів системи охорони здоров'я.

Належна й ефективна організація діяльності госпітального сектору не лише формує загальне сприйняття системи ОЗ населенням з погляду якості медичної допомоги, а й зумовлює результативність і фінансово-економічну стабільність системи медичного обслуговування, сприяє якомога кращому втіленню одного з найважливіших принципів сучасних систем ОЗ – «більше здоров'я за ті самі гроші».

Реформа лікарень - це найскладніша частина реформи охорони здоров’я у будь-якій країні. Вона завжди залишається політичним питанням, однак, рано чи пізно, система охорони здоров’я України змушена буде пройти шлях, подібний до того, який пройшли інші держави.

Головне, що потрібно для проведення реформи: добре усвідомлювати проблеми; мати політичну волю до змін; навчитися домовлятися, знаходити компроміс і взаємну вигоду для інтересів різних громад; навчитися правильно й ефективно планувати; розпочинати вже зараз: зміни у лікарнях - це складний і тривалий процес, що потребує відповідної підготовки і не може буди завершений одномоментно.

Ключові слова: охорона здоров'я, госпітальний округ, реформування сфери охорони здоров'я

Kryzyna Nataliya Pavlivna Doctor of Public Administration, Professor, Honored Doctor of Ukraine, Director of the Educational and Scientific Medical Institute of Kyiv International University, St. Lviv, 49, Kyiv, 03179, tel.: (067)909-17-93, https//orcid.org/0000-0003-2274-961X

Kryzyna Olena Viktorivna Doctor of Philosophy P(h)D, Associate Professor of the Department of General Medicine, Educational and Scientific Medical Institute, Kyiv International University, St. Lviv, 49, Kyiv, 03179, tel.: (067)777-25-95, https//orcid.org/0000-0002-9639-271X

HOSPITAL DISTRICTS: STATUS AND REGULATORY MECHANISMS IN THE CURRENT CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE

Abstract. The priority of the state is to provide citizens with free, accessible and high-quality medical care. In order for the health care system to fully meet the needs of patients and modern requirements, a number of transformational processes are constantly ongoing in it.

A person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine [1].

In the Provisions of Part Three, Article 49 of the Constitution of Ukraine, it is stated: "In state and communal health care institutions, medical care is provided free of charge" should be understood as meaning that in state and communal health care institutions, medical care is provided to all citizens regardless of its scope and without their previous, current or subsequent calculation for the provision of such assistance.

Hospitals provide the population with the most complex and resource-intensive types of medical services that cannot be provided by other providers of

medical services, and are primarily aimed at providing assistance in emergency situations. But they consume a significant proportion of the total resources of the health care system.

Належна й ефективна організація діяльності госпітального сектору не лише формує загальне сприйняття системи ОЗ населенням з погляду якості медичної допомоги, а й зумовлює результативність і фінансово-економічну стабільність системи медичного обслуговування, сприяє якомога кращому втіленню одного з найважливіших принципів сучасних систем ОЗ – «більше здоров'я за ті самі гроші».

Hospital reform is the most difficult part of health care reform in any country. It always remains a political issue, however, sooner or later, the health care system of Ukraine will be forced to follow a path similar to that followed by other countries.

The main thing that is needed to carry out the reform: to be well aware of the problems; have the political will to change; learn to negotiate, find a compromise and mutual benefit for the interests of different communities; learn to plan correctly and efficiently; start now: changes in hospitals are a complex and long process that requires appropriate preparation and cannot be completed at once.

Keywords: health care, hospital district, health care reform

Постановка проблеми. Справжні реформи системи охорони здоров'я в Україні розпочалися з великим запізненням порівняно з іншими пострадянськими країнами – майже через два десятиліття після проголошення незалежності.

Перші важливі кроки на шляху реалізації реформи були зроблені в 1992-2001 роках, коли Україна прийняла Закон «Основи законодавства України про охорону здоров'я», в якому було визначено правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, наведені механізми регулювання суспільних відносини у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, приділена велика увага високій працездатності і довголітнього активного життя громадян, запропоновані шляхи усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, передбачені заходи попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості [2].

Впродовж останніх 15 років в Україні широко обговорюються проблеми реформування лікарняного сектора сфери охорони здоров'я.

Мережа лікарень в Україні будувалася так, що вона повністю дублювала структуру адміністративно-територіального устрою держави від центрального (національного) рівня до рівня районів, міст, а інколи й більш дрібних населених пунктів і територіальних громад (прийнятими у країнах колишнього Радянського Союзу за принципами адміністративно-командного управління системою охорони здоров'я).

Спостерігається низька якість та ефективність надання послуг (українці значно частіше від жителів країн-членів ЄС звертаються до лікарів та частіше і довше лежать у лікарнях, але при цьому мають значно гірші показники здоров'я, значно більшу смертність та значно меншу середню тривалість життя).

Залишається неефективне витрачання бюджетних коштів (вони спрямовуються не на оплату конкретних послуг конкретному пацієнтові, а на забезпечення утримання інфраструктури).

В Україні простежується катастрофічна фінансова незахищеність пацієнтів. Незважаючи на те, що Конституція України формально передбачає безмежні гарантії забезпечення всіх громадян безоплатною медичною допомогою у державних та комунальних закладах охорони здоров'я, але насправді вони не виконуються [1].

Головне, що потрібно для проведення реформи: добре усвідомлювати проблеми; мати політичну волю до змін; навчитися домовлятися, знаходити компроміс і взаємну вигоду для інтересів різних громад; навчитися правильно й ефективно планувати; розпочинати вже зараз: зміни у лікарнях - це складний і тривалий процес, що потребує відповідної підготовки і не може буди завершений одномоментно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням реформування сфери охорони здоров'я на всіх рівнях приділяють увагу такі учені як Лехан В.М., Слабкий Г.О., Пашков В.М., Петрова, Слабкий Г.О., Петриченко О.О., Лупей, Ткач С.І. та інші.

Проте у зазначених працях, як і в інших, недостатньо повно систематизовано дослідження питань реформування лікарняного сектору в сфери охорони здоров'я України.

Мета статті дослідити стан та механізми регулювання сфери охорони здоров'я: госпітальні округи особливості та нормативно-правове забезпечення в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Необхідність реформи в системі охорони здоров'я України не викликає жодних сумнівів, оскільки за роки незалежності країні не вдалося істотно просунутися в напрямку вирішення всіх провідних для систем охорони здоров'я цілей/

В усіх пострадянських країнах, включаючи й Україну, в системах охорони здоров'я розпочалися перетворення, які стосувалися реорганізації організації, фінансування та надання медичних послуг [3].

В дослідженні Європейського регіонального бюро ВООЗ та Європейської обсерваторії по системах і політиці охорони здоров'я було проаналізовано процеси перетворень, які відбувалися протягом двох десятиліть в системах охорони здоров'я 12 пострадянських країн (Вірменії, Азербайджані

Білорусі, Грузії, Казахстані, Киргизстані, Республіці Молдова, Російській Федерації, Таджикистані, Туркменістані, Україні та Узбекистані), і встановлено, що трансформації відбувалися в усіх країнах, однак темпи, змістовне наповнення і результативність змін в охороні здоров'я різних країн істотно відрізнялися.

Головна проблема української системи охорони здоров'я полягає в тому, що діюча на сьогодні радянська модель (модель Семашко), призначена для функціонування в умовах планової економіки, не відповідає сучасним реаліям.

В 2010 р. в рамках президентської Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкуренто спроможна економіка, ефективна держава» [4] були розпочаті масштабні перетворення в українській охороні здоров'я. Змістовне наповнення реформ базувалося на ретельно проаналізованих та узагальнених вітчизняними та закордонними експертами з урахуванням національної специфіки даних доказового менеджменту, передового досвіду країн з найбільш успішними системами охорони здоров'я, матеріалах проектів ЄС та Єврокомісії в сфері охорони здоров'я, які реалізовувалися в Україні в період 2019–2022 р.

У Програмі економічних реформ Президента України на 2010–2014 роки йдеться про те, що метою реформування системи охорони здоров'я є поліпшення здоров'я населення та забезпечення рівного і справедливого доступу усіх громадян до медичних послуг належної якості. З метою досягнення цієї мети було виділено декілька основних завдань реформування, а саме: підвищення ефективності функціонування системи охорони здоров'я; підвищення якості медичного обслуговування; ідвищення доступності лікарських засобів; впровадження соціального медичного страхування; впровадження професійного менеджменту.

Прикро те, що діяльність системи охорони здоров'я зараз зосереджена в основному на вирішенні проблем галузі, а не на задоволенні медичних потреб населення. Крім того, має місце розпорошеність і неефективність використання наявних ресурсів, відсутність чіткого поділу на служби первинної та вторинної медичної допомоги, надмірна кількість стаціонарних закладів та лікарняних ліжок, на утримання яких витрачаються чималі кошти, а також відсутня диференціація ліжкового фонду залежно від інтенсивності лікування.

Порівнюючи структуру системи охорони здоров'я в Україні та в Європейському Союзі, звертає увагу на себе той факт, що в нашій державі набагато менше закладів первинної медико-санітарної допомоги, набагато менше лікарів первинної ланки. Третю частину усіх стаціонарів в Україні становлять невеликі дільничні лікарні потужністю до 50 ліжок. Кожен другий пацієнт в Україні госпіталізується до стаціонару необґрунтовано.

Враховуючи нинішній стан війни, все більш відчутний дефіцит кваліфікованого персоналу, який йде з галузі та з країни внаслідок чинної політики оплати праці та ставлення до професії медика загалом.

В більшості країн вже багато десятиліть основним інструментом об'єднання ресурсів та зусиль громад у цій сфері є створення «Госпітальних округів» чи об'єднаних лікарняних мереж, що обслуговують кілька окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Якщо порівнювати вартість лікування 1 пацієнта у сільській дільничній лікарні, яка надає неспеціалізовану допомогу (2048 грн.), та в обласній лікарні (2494 грн.), то можна побачити, що вона майже однакова. це пояснює тим, що у сільській дільничній лікарні майже всі кошти йдуть на її утримання. Зокрема, у таких лікарнях на 1 хворого приходиться 90 м2 площі приміщення.

Для підвищення ефективності функціонування системи охорони здоров'я необхідна структурна реорганізація цієї системи відповідно до потреб населення, об'єднання пулів фінансових коштів, введення договірних відносин при закупівлі медичних послуг та впровадження нових методів фінансування медичних закладів, здійснення змін в оплаті праці медичного персоналу.

Структурна реорганізація має починатися з первинної ланки, яка перейде на вторинну допомогу, яка має надаватися через систему госпітальних округів.

Госпітальний округ - це певна територія, на якій розташовані заклади охорони здоров'я (ЗОЗ) та мешкає населення, яке отримує в них вторинну, тобто спеціалізовану медичну допомогу як амбулаторну, так і стаціонарну.

Іншими словами госпітальний округ - це функціональне об' єднання кількох адміністративно-територіальних одиниць (створене на основі генерального плану оптимізації мережі та потужностей ЗОЗ в його межах), населенню яких забезпечуватиметься надання спеціалізованої медичної допомоги комплексом медичних закладів з урахуванням потреб та прогнозу попиту на ті чи інші медичні послуги, а також із дотриманням принципу географічної та фінансової доступності. До складу госпітального округу можуть входити багатопрофільна лікарня інтенсивної допомоги хворим із гострими станами з консультативною поліклінікою, заклади для відновного лікування, хоспіс, заклади медико-соціальної допомоги, планового лікування хронічно хворих, станція швидкої медичної допомоги тощо. Слід зауважити, що при цьому жоден ЗОЗ не буде скорочений, а буде перепрофільований.

До складу госпітального округу можуть входити багатопрофільна лікарня інтенсивної допомоги хворим із гострими станами з консультативною поліклінікою, заклади для відновного лікування, хоспіс, заклади медико-соціальної допомоги, планового лікування хронічно хворих, станція швидкої

медичної допомоги тощо. Оптимальна кількість населення 1 госпітального округу має становити не менше 200 тис.

Кошти для надання вторинної медичної допомоги планується об'єднати на обласному рівні.

Метою розпочатої реформи охорони здоров'я в Україні є створення та запровадження нової моделі фінансування, яка передбачає: чіткі та прозорі гарантії держави щодо обсягу безоплатної медичної допомоги; кращий фінансовий захист громадян у випадку хвороби, ефективний та справедливий розподіл публічних коштів і скорочення неформальних платежів; створення стимулів до поліпшення якості надання медичної допомоги населенню державними і комунальними закладами охорони здоров'я.

Ефективна система охорони здоров'я передбачає якісні послуги всьому населенню яке воно потребує. Організація надання послуг залежить від конкретної країни, але у всіх випадках необхідні: надійний механізм фінансування; добре навчені та гідно оплачувані кадри; достовірна інформація, на якій ґрунтуються рішення та політики, що визначаються за допомогою цих рішень; підтримувані у гарному стані заклади охорони здоров'я та забезпечення належної логістики для доставки якісних ліків і технологій.

До основних принципів якісної системи охорони здоров'я слід віднести:

- безпека - надання медичних послуг не має шкодити пацієнтам;
- орієнтованість на пацієнта - уся система медичного обслуговування працює для того, щоб задовольняти потреби пацієнтів на високому рівні.
- ефективність - коректне надання медичних послуг, розвиток людського потенціалу та ефективне використання медичного обладнання й інших ресурсів для швидкого одужання пацієнта.
- підзвітність - система моніторингу та оцінювання покращує системи ОЗ, а відповідальність розподіляється між зацікавленими сторонами.
- доступність - визначається легкістю отримання медичних послуг, яка залежить від географічних і фінансових факторів.
- неупередженість - рівень та якість надання ОЗ не має залежати від таких факторів як стать, вік, соціальний статус, сексуальна орієнтація. Цей підхід базується на принципі рівності, де потреби різних пацієнтів однаково важливі.
- партнерство - цей принцип передбачає максимальну медичну користь для пацієнта, персоналу, лікарень та спільноти і може бути реалізований через успішну взаємодію між усіма зацікавленими сторонами.

Слід зауважити, що від якості роботи лікарень і послуг, які вони надають пацієнтам, значною мірою залежить загальне сприйняття та оцінка населенням якості усієї системи охорони здоров'я. Нажаль система ОЗ України не відповідає цим вимогам.

У системі охорони здоров'я будь-якої сучасної країни без перебільшення визначальна роль належить госпітальному сектору.

Саме тому реформа лікарняного сектора в Україні є основним завданням медичного обслуговування.

Реформа лікарень - це найскладніша частина реформи охорони здоров'я у будь-якій країні. Вона завжди залишається політичним питанням, однак, рано чи пізно, система охорони здоров'я України змушена буде пройти шлях, подібний до того, який пройшли інші держави. Але нажаль у нас нема стільки часу, скільки мали і мають більш благополучні та заможні країни, отже – слід діяти швидко, спираючись на аналіз помилок інших та аналіз кращого світового досвіду.

Продовжується реформування стаціонарного сектору без кардинальних ідеологічних змін попереднього періоду, але з певними поправками, для чого урядом затверджено оновлений порядок формування госпітальних округів , перелік та склад госпітальних округів в кожній області країни [5].

Міністерством охорони здоров'я України прийнято положення про госпітальний округ [6], розроблені рамкові вимоги до багатопрофільних лікарень інтенсивного лікування, в яких в т.ч. оговорено вимоги до людських ресурсів [7]., інфраструктури та обладнання, транспорту і комунікацій, вимоги до навантаження тощо.

Після схвалення кабінетом міністрів України наприкінці 2016 року концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я започаткування практики створення «Госпітальних округів» в Україні стало реальністю. Наразі ця стратегія є одним з головних інструментів реформи системи охорони здоров'я в Україні.

Госпітальний округ – це інструмент , що показує, куди, у першу чергу, дати інвестиції так, щоб громада це відчула одразу у вигляді якісної та ефективної медичної допомоги [8].

Межі госпітальних округів, як майданчиків для обговорення, не співпадатимуть з адміністративним поділом, госпітальний округ не матиме свого центру. Принципи формування госпітального округу – це повний комплект установ, що надають послуги вторинного рівня, кількість населення, потенційних пацієнтів, які дозволяють забезпечити необхідне навантаження на установу та те, що при здоровому глузді люди їздять лікуватися у свої госпітальні округи.

Госпітальні округи передбачають формування госпітальних рад з представників районів, міст, об'єднаних територіальних громад та лікарів – усіх, хто відповідає за розвиток своїх лікарень, але відбуватися це буде у певній мережі. Госпітальна рада формує план розвитку госпітального округу, аби зрозуміти реальне завантаження та розподіляє функції – спрямовує потік

до лікарні, де є фахівець та обладнання. Все це також передбачає поліпшення транспорту та доріг на території громади – у першу чергу тих, що ведуть до лікарень.

Зі зміною концепції фінансування системи охорони здоров'я, наступний крок – це поява конкуренції. Має з'явитися цивілізована конкуренція. Конкуренція лікаря за пацієнта, лікарні за кваліфікованого лікаря, на відміну від ситуації, коли лікарі конкурують за найбільші лікарні, а лікарні - за лояльність чиновників. Долю лікарень інтенсивного лікування та госпітальних округів визначать пацієнти.

Висновки.

В Україні ще й досі залишається необґрунтовано переобтяжена в кількісному плані мережа лікарень, значна частина яких представлена малопотужними, погано оснащеними та недостатньо завантаженими з погляду обсягу послуг закладами, що є загрозою як для якості надання медичної допомоги, так і для ефективності використання ресурсів.

Метою реформування сфери охорони здоров'я України є забезпечення громадян України рівним доступом до якісних медичних послуг, які можна досягти змінами організації системи, де головним повинен бути пацієнт.

Розпочаті реформи характеризуються недостатньою системністю та наступністю і мають фрагментарний характер, що значною мірою пов'язано з політичним контекстом; відсутністю затвердженої стратегії реформування, яка враховує існуючі та потенційні ризики при здійсненні перетворень; наявністю істотних прогалин в нормативно правовому забезпеченні реформ, перш за все недостатнє їх погодження з конституційними нормами, а також нестачею підготовлених фахівців у сфері управління змінами охорони здоров'я.

Результатом проведення реформи сфери охорони здоров'я має стати ефективна, доступна, своєчасна та якісна медична допомога, яка повинна відповідати потребам населення України, підвищення рівня і якості життя населення на основі розширення доступності, підвищення якості та безпеки медичної допомоги, продуктивної зайнятості персоналу, що працює у галузі охорони здоров'я, а також підвищення їх рівня соціального забезпечення, розвитку і оптимізації системи соціальної підтримки.

Перспективи подальшого розвитку Для успішної реалізації трансформацій системи медичного обслуговування в Україні нагально необхідним є формування політики, яка базується на цілісній, виваженій, прийнятій консенсусом стратегії реформи охорони здоров'я; розробки адекватного нормативно-правового забезпечення, збалансованого з конституційними нормами; застосування сучасних управлінських підходів: управління змінами та проектного підходу; постійний моніторинг та оцінка для швидкого реагування на виклики

і ризики, які виникають в процесі реформування, а також ретельна підготовка керівників та працівників фінансово економічних підрозділів органів та закладів охорони здоров'я щодо роботи в нових фінансово економічних умовах.

Література:

1. Конституція України: подарункове видання / упоряд.: Л.І. Бірюк, Н.І. Адамчик, Є.Г. Кудлай [та ін.]. Київ: ВАІТЕ, 2021. 324 с.

2. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я : прийнятий 19.листопада 1992 року, № 2802-XII // Відомості Верховної Ради України // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

3. Лехан В. М., Гінзбург В. Г., Борвінко Е. В. Порівняльна характеристика моделі Семашка та моделі, започаткованої в рамках реформи системи охорони здоров'я в Україні. Медицина сьогодні і завтра. 2013. № 4. С. 99-110.

4. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Комітет з економічних реформ при Президентові України 2010. 87 с. URL: .

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку створення госпітальних округів» від 30.11.2016 р. №932. https://chernigiv-rada.gov.ua/ohoronaz-reformuvannya/id-2499/

6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.03.2017 р. № 201 р. «Про затвердження переліку та складу госпітальних округів в областях» URL:

7. Примірне положення про госпітальний округ Наказ МОЗ України від 20.02.2017 р. №165. У редакції наказу МОЗ від 18.12.2017 р. №1621. Nakaz MOZ Ukrainy Prymirne polozennja pro gospitalnyi okrug : prynjatyi 18 Decem.

8. Кабінет Міністрів України (2019) Поставнова КМУ від 27.11.2019 р. № 1074 «Деякі питання створення госпітальних округів» Відомості Верховної Ради України // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1076-12#Text

References:

1. Biruk L.I., & Adamxek N.I., Kudlai E.G (2007). *Konstytucia Ukrainy* [*Constitution of Ukraine] Kyiv. [in Ukrainian]*.

2. Zakon Ukrainy Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro ochoronu zdoroviia : pryiniatyi 11 lystop. 1992 roku № 2802-XII [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care from Novem. 11 1992, № 2802-XII]. (1992, Novem, 11). *Vidomosti Werchovnoi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2802* [in Ukrainian].

3. Lechn W.M., Ginsburg W.G., Borwinko E.W. (2013). Porivnjalna charakterystyka modeli Simaschka ta modeli, zapochatkovanoi v ramkach systemy ochorony zdorovia v Ukraini. [Comparative characteristics of the Semashka model and the model launched as part of the reform of the health care system in Ukraine]. *Medycyna sjogodni i zavtra - Medicine today and tomorrow, 1, 69-78* [in Ukrainian].

4. Programa ekonomichnych reform na 2010–2014 roky: Zamozne suspilstvo, konkurentnospromozna ekonomika, efektyvna derzava [The program of economic reforms for 2010–2014. Prosperous society, competitive economy, efficient state] (2010). Komitet z ekonomichnych reform pry Prezedentovi Ukrainy - Committee on Economic Reforms under the President of Ukraine, 2010 [in Ukrainian].

5. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro zatverdzennja Porjadku stvorennja gospitalnych okrugiv: pryiniaty 30 lystop. 2016 roku № 932 [On the approval of the Procedure for the establishment of hospital districts from Novem. 30 2016, № 2802-XII]. (2016, Novem. 30). [in Ukrainian].

6. Rozporjadzennja Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro zatverdzennja pereliku ta skladu gospitalnych okrugiv v oblastjach : prynaty 22 Marc. 2017 roku. № 201 [On approval of the list and composition of hospital districts in the regions rom Marc. 22 2017, № 201]. (2017, Marc. 22). [in Ukrainian].

7. Nakaz MOZ Ukrainy Prymirne polozennja pro gospitalnyi okrug : 20 Febr. 2017 roku №165 [Sample regulation on the hospital district from Febr. 20, 2017]. (2017, Febr). U redakcii nakazy MOZ Ukrainy - In the edition of the order of the Ministry of Health , 1621 [in Ukrainian].

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy Dejaki pytannja stvorennja gospitalnych okrugiv: pryiniaty 27 lystop. 2019 roku № 1076 [Some issues of creating hospital districts from Novem. 27 2019, № 1076]. (2019, Novem, 127. Vidomosti Werchovnoi Rady Ukrainy - Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1076 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351.004:8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-196-207

Лисенко Сергій Олексійович доктор юридичних наук, професор, ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», директор Інституту безпеки, м. Київ, тел.: (067) 574-09-81, https://orcid.org/0000-0002-7050-5536.

МЕТОДОЛОГІЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ ДЛЯ ЗУПИНКИ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методології використання штучного інтелекту (ШІ) у державному управлінні для врегулювання воєнних конфліктів та забезпечення міжнародної безпеки. Автор акцентує увагу на тому, що ШІ може стати ключовим інструментом, здатним сприяти як стратегічному, так і тактичному плануванню у державному секторі. Штучний інтелект допомагає зменшити час на обробку інформації, полегшує процеси прийняття рішень і відкриває нові можливості для аналізу великих даних у контексті міжнародних конфліктів.

Розглянуто різні аспекти застосування ШІ у миротворчих процесах, зокрема його здатність аналізувати супутникові знімки, новини, соціальні медіа та інші джерела інформації для формування об'єктивного уявлення про ситуацію на місці конфлікту. Це дозволяє приймати обґрунтовані рішення щодо втручання або стримування конфліктних ситуацій. Важливо, що ШІ також може допомагати у створенні моделей для прогнозування розвитку конфліктів, що дозволяє запобігти їх ескалації ще на ранніх стадіях.

Заслуговує уваги особлива роль ШІ у виявленні та протидії дезінформації, яка стає все більш поширеним інструментом ведення інформаційної війни. Автор наводить приклади того, як ШІ використовується для виявлення шкідливих наративів та пропагандистських кампаній, що мають на меті дестабілізацію держав та маніпуляцію суспільною думкою. Наприклад, в умовах російсько-українського конфлікту ШІ допомагає аналізувати великі обсяги даних, виявляючи зміни в інформаційних потоках та прогнозуючи їхній вплив на міжнародну громадську думку. Це дозволяє своєчасно реагувати на дезінформаційні атаки та ефективніше захищати інформаційний простір.

Зазначено, що попри великий потенціал штучного інтелекту, його впровадження у державне управління стикається з низкою викликів. Одним із ключових аспектів є питання етики та відповідальності при прийнятті рішень,

адже автономні системи ШІ можуть мати непередбачувані наслідки. Окрім цього, важливою проблемою є доступ до технологій у країнах, що перебувають у стані конфлікту, де відсутність необхідної інфраструктури ускладнює впровадження ШІ. Тому автор закликає до міжнародної співпраці та розробки чітких правових та етичних стандартів для інтеграції ШІ в управлінські процеси. ШІ може стати потужним інструментом для досягнення довгострокової стабільності і миру, але його ефективність залежить від глобальної підтримки та належної правової бази.

Ключові слова: штучний інтелект, машинне навчання, розпізнавання зображень, текстові редактори, бази даних, державне управління, стратегічне планування, тактичне планування, спецоперації, проведення спецоперацій, миротворчість, миротворчі місії, міжнародні відносини, воєнний конфлікт, переговори, виявлення дезінформації, протидія дезінформації.

Lysenko Serhii Oleksiyovych doctor of legal sciences, professor, director of the Institute of Security PJSC "Higher Education Institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv, tel.: (067) 574-09-81, https://orcid.org/0000-0002-7050-5536.

METHODOLOGY OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PUBLIC ADMINISTRATION TO STOP MILITARY CONFLICTS

Abstract. The article is devoted to the study of the methodology of using artificial intelligence (AI) in public administration to resolve military conflicts and ensure international security. The author emphasizes that AI can become a key tool that can facilitate both strategic and tactical planning in the public sector. Artificial intelligence helps to reduce the time for information processing, facilitates decision-making processes, and opens up new opportunities for analyzing big data in the context of international conflicts.

Various aspects of AI application in peacekeeping processes are considered, including its ability to analyze satellite images, news, social media, and other sources of information to form an objective view of the situation at the conflict site. This allows for informed decisions on intervention or containment of conflict situations. Importantly, AI can also help create models for predicting the development of conflicts, which can prevent their escalation at an early stage.

The special role of AI in detecting and counteracting disinformation, which is becoming an increasingly common tool of information warfare, is worthy of attention. The author gives examples of how AI is used to detect malicious narratives and propaganda campaigns aimed at destabilizing states and manipulating public opinion. For example, in the context of the Russian-Ukrainian conflict, AI helps

analyze large amounts of data, identifying changes in information flows and predicting their impact on international public opinion. This allows for a timely response to disinformation attacks and more effective protection of the information space.

It is noted that despite the great potential of artificial intelligence, its implementation in public administration faces a number of challenges. One of the key aspects is the issue of ethics and responsibility in decision-making, as autonomous AI systems may have unpredictable consequences. Another important issue is access to technology in conflict-affected countries, where the lack of necessary infrastructure makes it difficult to implement AI. Therefore, the author calls for international cooperation and the development of clear legal and ethical standards for integrating AI into management processes. AI can be a powerful tool for achieving long-term stability and peace, but its effectiveness depends on global support and a proper legal framework.

Keywords: artificial intelligence, machine learning, image recognition, text editors, databases, public administration, strategic planning, tactical planning, special operations, special operations, peacekeeping, peacekeeping missions, international relations, military conflict, negotiations, disinformation detection, countering disinformation.

Постановка проблеми. В епоху зростаючих глобальних конфліктів, яка зараз охоплює різні регіони світу, традиційні методи врегулювання воєнних сутичок часто виявляються неефективними. Це особливо помітно не лише в умовах російсько-українського протистояння, але й глобально, коли чверть людства страждає від наслідків тривалих збройних протистоянь. Згідно з даними, озвученими на брифінгу Організації Об'єднаних Націй, у 2022 році для чверті населення планети життя та спокій порушено конфліктами, які є складнішими, ніж будь-коли [1]. Світ переживає найбільший сплеск жорстоких конфліктів з часів Другої Світової війни.

У відповідь на ці виклики постає необхідність радикальних змін в підходах до врегулювання воєн. І одним із найбільш перспективних напрямків є використання штучного інтелекту (ШІ), який здатний внести значні зміни в методи державного управління та міжнародної безпеки. Адже ШІ може не лише полегшити процес збору та аналізу корисних даних, але й сприяти розробці нових стратегій мирного врегулювання. Зазначене пояснює високу актуальність дослідження перспектив застосування штучного інтелекту в галузі державного управління, з метою зупинки воєнних конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження перспектив застосування штучного інтелекту (ШІ) в різних галузях, набувають дедалі більшої популярності як серед закордонних, так і

серед українських науковців. Такі дослідники M. Rahman, Y. Zhu, W. Knight активно вивчають найрізноманітніші прояви та загрози використання ШІ [2; 3]. В Україні, де дослідженням ШІ присвячували свою увагу М. Гуменюк, О. Скіцько, В. Ровний, П. Складаний, Н. Хатнюк, Р. Ширшов, найчастіше мова ведеться або про перспективи застосування ШІ [4], або про пов'язані з ним ризики саме в галузі кібербезпеки [5]. Не лишався осторонь і автор, зосереджуючи свою увагу на ролі ШІ в сучасних військових конфліктах (зокрема – гібридного формату) [6].

Водночас, триваюча російсько-українська війна та складність перего-ворного процесу, обумовлюють потребу окреслення перспектив застосування ШІ та пов'язаних з ним технологій.

Мета статті - на основі аналізу практичного застосування ШІ окреслити методологію його використання у переговорних процесах та припиненні війни.

Виклад основного матеріалу.

Застосування ШІ для підтримки миру та міжнародної безпеки стає дедалі актуальнішим в умовах сучасних глобальних викликів. ШІ може значно полегшити процеси прийняття рішень у сфері врегулювання конфліктів, оптимізуючи аналіз даних і забезпечуючи швидкий доступ до різних варіантів рішень. Це дозволяє державним управлінцям і політикам не витрачати значний час та ресурси на збір інформації, а зосередитися на ключових аспектах, таких як діалог, переговори, зміцнення довіри та стратегічне прийняття рішень.

У перспективі штучний інтелект зможе знайти широке застосування у сфері міжнародних відносин, - прогнозує в колонці для The Hill спеціалістка з ШІ Ола Мохаджер (Ola Mohajer), наголошуючи на тому, що переговори стануть швидкими і результативнішими, а конфлікти — рідшими і спокійнішими. Можливо, у майбутньому міжнародні конфлікти вирішувати-муться діалогом штучних інтелектів [7]. Наприклад, у медичній галузі ШІ вже досяг значних успіхів у виявленні раку на ранніх стадіях, що значно підвищує шанси на ефективне лікування [8]. Цей підхід можна перенести й на сферу міжнародної безпеки, де ШІ здатний швидко аналізувати великі масиви інформації, знаходячи нові стратегії і шляхи для запобігання конфліктам або їх врегулювання. Окрім того, ШІ може допомогти передбачати розвиток конфліктних ситуацій на ранніх етапах, що дозволяє вжити запобіжних заходів задовго до їх ескалації.

Очевидність вказаних слів підтверджується спільним повідомленням Європейського парламенту та Ради, щодо прийняття Стратегії кібербезпеки ЄС на цифрове десятиліття від 16.12.2020. В ній значне місце відведено впровадженню методологій ШІ у сферу публічного-державного управління та забезпечення міжнародної безпеки [9].

Розглянемо кілька основних напрямків застосування ШІ у вказаних напрямках.

1. ШІ здатний аналізувати велику кількість факторів, які впливають на розвиток конфліктів, таких як економічні показники, соціальні настрої, політичні рішення, і на основі цього робити прогноз щодо ймовірних сценаріїв їх розвитку. Це дозволяє державам і міжнародним організаціям оперативно реагувати та вживати запобіжних заходів.

2. ШІ може швидко аналізувати дані, що надходять з різних джерел, таких як супутникові знімки, соціальні медіа, новинні ресурси та офіційні звіти. Це забезпечує швидке і точне розуміння ситуації на місці конфлікту, що допомагає ухвалювати обґрунтовані рішення.

3. ШІ може використовуватися для створення моделей прийняття рішень, які враховують різноманітні фактори та ймовірні наслідки кожного варіанту дій. Це сприяє підвищенню ефективності управлінських рішень, особливо – в умовах невизначеності та швидкої зміни ситуації.

4. ШІ може допомогти в підготовці та проведенні миротворчих місій, аналізуючи різні аспекти конфлікту, включаючи інтереси та позиції сторін, їхню економічну й військову потужність, а також соціальні та культурні фактори. Завдяки цьому можна підвищити ефективність переговорів і створити стійкіші рішення для мирного врегулювання.

Попри очевидні переваги, застосування ШІ для зупинки воєнних конфліктів стикається і з певними викликами. Одним із головних є етичні аспекти використання ШІ, оскільки автономні рішення ШІ можуть мати непередбачувані наслідки, особливо у війнах, де кожне рішення може мати великі людські та політичні наслідки. Тому необхідно розробити чіткі адміністративно-правові рамки і стандарти для використання ШІ в сфері міжнародної безпеки [9].

Ще одним викликом є доступність технологій ШІ. Багато країн, особливо в регіонах, охоплених збройними конфліктами, мають обмежені ресурси для впровадження таких технологій. А отже, це потребує тісної міжнародної співпраці та підтримки з боку розвинених країн і міжнародних організацій.

На сьогоднішні штучний інтелект вже продемонстрував свою ефективність у різних галузях, включаючи миротворчі процеси. Проте, попри очевидний потенціал, ця технологія залишається недостатньо розвиненою і в державному управлінні використовується обмежено. Один із прикладів, що ілюструє успішне застосування ШІ для врегулювання конфліктів, можна спостерігати в Лівії. У ході мирного процесу в цій країні за кілька років були проведені масштабні цифрові діалоги за допомогою штучного інтелекту, що значно спростило комунікацію між 1000 лівійців на ключових етапах

реалізації плану. Це сприяло досягненню консенсусу, який дозволив сформувати тимчасовий уряд всього за чотири місяці. Лівія, завдяки інтеграції ШІ у мирний процес, досягла значного покращення своєї позиції у Глобальному індексі миру. Якщо у 2020 році Лівія посідала 156 місце серед 163 країн, тоді як у 2023 році вона піднялася на 137 позицію. Це є прикладом того, як технології можуть сприяти стабілізації в умовах складної політичної та безпекової ситуації [10]. Традиційні методи переговорів, навпаки, зазвичай потребують значно більше часу. В країнах з високим рівнем насильства і важкодоступними регіонами, такі процеси можуть займати роки. Завдяки використанню ШІ, миротворчі ініціативи можуть бути реалізовані значно швидше та ефективніше.

Штучний інтелект має потенціал в сфері державного управління не лише у процесах аналізу конфліктів, але й у таких аспектах, як посередництво, підтримка переговорів, моніторинг припинення вогню та забезпечення миру. Одним із найбільш перспективних інструментів ШІ є технологія обробки природної мови (NLP), яка може використовуватися для залучення громадян до миротворчих процесів. За допомогою NLP тисячі людей можуть відповідати на відкриті питання щодо безпеки, управління, конституційних процесів, перехідного правосуддя та інших ключових аспектів розвитку своїх держав на власних діалектах [11]. Такий підхід сприяє більш інклюзивному, швидкому та ефективному управлінню конфліктами, подоланню мовних бар'єрів і збільшенню участі громадян у процесах розбудови миру. Крім того, це допомагає залучити населення до обговорень важливих соціально-політичних питань, що значно підвищує легітимність ухвалених владою рішень.

Інтеграція ШІ в миротворчі процеси може пришвидшити переговори та зробити їх менш жорсткими, зменшити рівень насильства і сприяти подоланню комунікаційних бар’єрів. Такі інновації мають потенціал стати революційними у сфері миротворчості, залучаючи населення до активної участі у відновленні своїх країн.

Машинне навчання може значно прискорити досягнення домовленостей щодо управління країною під час мирних переговорів. Хоча на макрорівні політичні та соціальні структури зазвичай формуються через тривалі переговори, конкретні механізми їх реалізації часто потребують багато часу та ресурсів (адже, наприклад, вирішення питань, пов'язаних із владою, правовими механізмами або адміністративним поділом, може стати осередком подальших конфліктів). ШІ може допомогти швидко опрацювати численні сценарії й запропонувати оптимальні варіанти вирішення, що дозволить скоротити тривалість переговорів і мінімізувати ризики поновлення насильства.

Підтримка мирного процесу через машинне навчання також сприяє економії ресурсів і зменшенню впливу конфлікту на ментальне здоров’я

населення, доступ до продовольства та стабільність економіки. Оперативність досягнення домовленостей безпосередньо пов'язана з тим, наскільки швидко можна запобігти загостренню ситуації та стабілізувати життя в регіонах, охоплених конфліктами.

Одним із останніх досягнень у сфері штучного інтелекту є розвиток великих мовних моделей (LLM), таких як Chat GPT, які мають широкий спектр застосувань у галузі миру та безпеки. Ці моделі можуть швидко аналізувати величезні обсяги текстових даних — дослідження, звіти, соціальні мережі — і надавати висновки, що сприяють прийняттю стратегічних рішень [12]. У контексті врегулювання конфліктів це дозволяє швидко синтезувати інформацію з різних джерел і забезпечити точність аналізу, на основі якого будуються рекомендації для прийняття рішень.

Традиційні методи державного управління вимагають багато часу, що може стати критичним у ситуаціях, коли необхідно швидко реагувати на зміни в умовах конфлікту. LLM можуть надати можливість синтезувати важливу інформацію за лічені хвилини, що дозволить державам і міжнародним організаціям оперативно реагувати на нові виклики [11].

Ще одним важливим напрямком використання ШІ у державному управлінні та миротворчих процесах можуть стати технології машинного зору та розпізнавання зображень. Ці технології вже широко використовуються в оборонному секторі, наприклад, для розпізнавання зображень із супутників, управління автономними дронами та безпілотними транспортними засобами. У миротворчих місіях, таких як місії ООН або моніторинг припинення вогню, ці технології можуть значно підвищити ефективність і безпеку роботи спостерігачів.

Завдяки машинному зору, миротворчі місії можуть в режимі реального часу відстежувати порушення режиму припинення вогню, проводити моніторинг кордонів і стратегічних об'єктів без ризику для людських життів. Більше того, автономні системи спостереження можуть зменшити залежність від фінансування та людських ресурсів, які традиційно є обмеженими у таких місіях [13]. Це дозволяє підвищити ефективність миротворчих процесів і зменшити витрати на їх реалізацію.

Використання ШІ для підтримки миру та запобігання конфліктам стає все більш актуальним у світлі глобальних викликів. Технології, які зараз доступні, вже демонструють значний потенціал для революційних змін у способах, якими врегульовуються конфлікти, забезпечується мир і стабільність у країнах. Від аналізу настроїв до моніторингу припинення вогню — штучний інтелект може перетворити процеси мирного врегулювання, зробивши їх швидшими, ефективнішими та менш залежними від людських факторів.

Розвиток ШІ у цьому напрямі державного управління — це інноваційна можливість та необхідність. Сучасний світ стикається з безпрецедентними викликами, які вимагають швидких, точних і ефективних рішень. Однією з ключових ролей штучного інтелекту у сучасних конфліктах є боротьба з дезінформацією, яка часто використовується для підриву стабільності та маніпулювання громадською думкою. Це є особливо актуальним у контексті сучасної війни між росією та Україною, де пропаганда та інформаційні атаки стали невід'ємною частиною агресії. Прикладом ефективного застосування ШІ для аналізу таких загроз є діяльність американської компанії Logically, яка спеціалізується на виявленні та протидії дезінформації [13].

Під час російської агресії аналітики Logically зафіксували значне збільшення поширення хибних наративів про Україну, таких як звинувачення в нацизмі, сатанізмі та тероризмі. ШІ допоміг виявити, що від початку війни кількість згадок України як «нацистської держави» зросла на 2600%, а наративи про сатанізм і тероризм збільшилися відповідно на 7300% і 16200% [14]. Ці дані підтверджують здатність ШІ швидко аналізувати величезні обсяги інформації та виявляти потенційно шкідливі наративи, які можуть впливати на суспільну думку в англомовних країнах.

При цьому, ШІ ефективно використовується не лише для виявлення джерел дезінформації але й для визначення її потенційного впливу. Наприклад, аналітики Logically відзначили, що ключові пропагандистські наративи Росії розповсюджуються через такі платформи, як Telegram, ВКонтакте та Twitter. За допомогою алгоритмів ШІ вони виділяють контент, що може стати вірусним або матиме значний вплив у певних інформаційних середовищах. Завдяки цьому ШІ полегшує роботу аналітиків, автоматично класифікуючи інформацію для подальшого аналізу. Аналіз дезінформації дозволяє вчасно реагувати на загрози та розробляти контрзаходи, що допомагає зменшити шкоду від маніпулятивних кампаній. Як зазначив експерт Logically Кайл Уолтер, ШІ може автоматично класифікувати інформацію та надавати аналітикам матеріали для подальшого дослідження [14]. Це дозволяє суттєво підвищити ефективність протидії дезінформації та мінімізувати вплив пропаганди.

Російська дезінформація протягом багатьох років використовувала вигадані підстави для вторгнення в Україну, зокрема заклики про «нацистський режим» в Україні та участь її лідерів у сатаністських змовах. Ці наративи мають на меті дискредитацію України на міжнародній арені та створення образу ворога, що виправдовує агресивні дії. Штучний інтелект, через аналіз величезних масивів даних, допомагає виявляти еволюцію такої пропаганди і вчасно на неї реагувати.

Як уже зазначалося, російські наративи націлені не лише на внутрішню аудиторію, але й на зовнішні країни, які підтримують Україну або усе ще коливаються щодо своєї геополітичної позиції. Одним із методів впливу є

залякування Західних країн потенційною ескалацією конфлікту та створенням загрози безпеці всього світу. Для досягнення цих цілей російська пропаганда використовує наративи «загрози з боку НАТО», окреслюючи дії альянсу як «екзистенційну небезпеку для Росії» та навіть порівнюючи ситуації гіпотетичного протистояння з країнами-учасницями НАТО з історичними трагедіями (такими, як Голокост) [15; 16]. Іншим важливим аспектом пропаганди є розповсюдження ідей про внутрішні проблеми західних країн, що має на меті відвернути увагу їх громадськості від підтримки України. ШІ може допомогти виявляти такі кампанії та аналізувати їхній вплив на громадську думку, що дозволяє країнам краще розуміти інформаційне середовище й відповідно коригувати свою стратегію.

Так, за допомогою ШІ вдалося встановити, що російська риторика з часом стає все більш жорсткою. У своїх промовах російський президент путін робить акцент на людських жертвах, яких начебто потребує «перемога» над Україною, використовуючи риторику часів Другої світової війни [15; 16]. Ці спостереження є прикладом того, як ШІ може фіксувати зміни в наративах та аналізувати їхню динаміку, що важливо для швидкого реагування на нові загрози в інформаційному просторі.

Отже, використання штучного інтелекту для виявлення та боротьби з дезінформацією є важливим елементом у ширшому контексті застосування ШІ для врегулювання воєнних конфліктів. ШІ надає можливість швидко аналізувати великий обсяг інформації, виявляти загрози та надавати рекомендації щодо заходів протидії. Це зменшує вплив дезінформаційних кампаній та сприяє стабілізації ситуації у регіонах, де тривають конфлікти. Проте успіх боротьби з дезінформацією за допомогою ШІ залежить не лише від технологічних рішень, але й від здатності комунікувати результати аналізу та протидії. Як зазначено в матеріалі Logically, важливо виявляти дезінформацію та надавати громадськості доступ до реальної інформації [14]. Пояснення, як пропаганда впливає на світогляд, та освітлення реальних фактів допомагає людям краще розуміти, як ці наративи впливають на хід війни і долі людей.

Подальше ж впровадження методів ШІ в державному управлінні є необхідним для ефективної протидії інформаційним атакам, які використовуються як інструмент гібридної війни. Технології ШІ можуть бути використані у миротворчих процесах і для забезпечення інформаційної безпеки та запобігання ескалації конфліктів. Це підкреслює важливість інтеграції штучного інтелекту у стратегії державного управління для зупинки воєнних конфліктів та забезпечення стабільності у світі.

Висновки.

Використання штучного інтелекту для державного управління під час збройних конфліктів є важливою складовою сучасної стратегії боротьби з

пропагандою та інформаційними атаками в цих умовах. ШІ дозволяє швидко аналізувати та класифікувати великі обсяги даних, що дає змогу урядам та міжнародним організаціям ефективніше реагувати на загрози, які створює дезінформація.

Протидія пропаганді за допомогою ШІ також має важливе значення для забезпечення стабільності та миру в умовах конфліктів. Інтеграція таких методик та технологій у систему державного управління та міжнародної співпраці дозволить зупиняти пропагандистські кампанії ще на ранніх етапах та сприятиме стабілізації ситуації в регіонах, охоплених війною. Таким чином, ШІ може стати одним із ключових інструментів для забезпечення миру та безпеки у світі.

Однак, для досягнення глобальних результатів необхідно продовжувати розвивати технології ШІ, особливо у галузі обробки природної мови та машинного навчання, з урахуванням специфіки різних країн і регіонів. ШІ може стати важливим інструментом державного управління для забезпечення миру і безпеки, тому його ефективне використання вимагає розв'язання етичних, технічних та інфраструктурних проблем. Лише тоді штучний інтелект зможе повною мірою виконати свою роль у врегулюванні воєнних конфліктів і забезпеченні стабільності у світі.

Застосування ШІ в державному управлінні та міжнародній безпеці відкриває нові перспективи для зупинки воєнних конфліктів. ШІ може стати важливим інструментом для прогнозування конфліктів, прийняття стратегічних рішень та організації миротворчих місій. Проте, його впровадження вимагає етичного підходу та тісної міжнародної співпраці. Подальшої уваги дослідників заслуговує проблема етичного застосування ШІ та його належного правового регулювання. Адже саме ШІ може стати інструментом, що дозволить досягти стабільного миру в сучасному Світі на довгі роки.

Література:

1. Ayana Archie. World is seeing the greatest number of conflicts since the end of WWII, *U.N. says. NPR*. March 31, 2022. URL : https://www.npr.org/2022/03/31/1089884798/united-nations-conflict-covid-19-ukraine-myanmar-sudan-syria-yemen

2. KnightW. The AI-Powered, Totally Autonomous Future of War Is Here.2023. *WIRED*. https://www.wired.com/story/ai-powered-totally-autonomous-future-of-war-is-here/

3. Rahman, M.,et al. Security Risk and Attacks in AI: A Survey of Security and Privacy. *47th IEEE-Computer-Society Annual International Conference on Computers, Software, and Applications (COMPSAC)*, 2023. P. 1834–1839. https://doi.org/10.1109/COMPSAC57700.2023.0028

4. Khatniuk, N., T. Shestakovska, V. Rovnyi, N. Pobiianska, and Y. Surzhyk. “Legal Principles and Features of Artificial Intelligence Use in the Provision of Legal Services”. *Journal of Law and Sustainable Development*, vol. 11, no. 5, Sept. 2023, p. e1173, https://doi :10.55908/sdgs.v11i5.1173.

5. Скіцько, О., П. Складанний, Р. Ширшов, М. Гуменюк, і М. Ворохоб. «Загрози та ризики використання штучного інтелекту». *Електронне фахове наукове видання «Кібербезпека: освіта, наука, техніка»*, вип. 2, вип. 22, Листопад 2023, с. 6-18, https://doi:10.28925/2663-4023.2023.22.618.

6. Serhii Lysenko, Oleg Marukhovskyi, Andrii Krap, Sergii Illiuschenko, Oksana Pochapska. The Analysis of World Information Warfare and Information Security in the Context of the Russian-Ukrainian War. *Studies in Media and Communication*. 2023. URL : https://doi.org/10.11114/smc.v11i7.6414

7. Robot diplomacy: How AI could usher in a new era of world peace. by Ola Mohajer, *Opinion Contributor* 09/21/23. *The Hill*. URL : https://thehill.com/opinion/international/4211989-robot-diplomacy-how-ai-could-usher-in-a-new-era-of-world-peace/

8. How artificial intelligence is being used to detect, treat cancer -- and the potential risks for patients. *By Mary Kekatos*. July 21, 2023. URL : https://abcnews.go.com/Health/ai-detect-treat-cancer-potential-risks-patients/story?id=101431628#:~:text=Researchers%20are%20using%20machine%2Dlearning,complexities%20surrounding%20their%20cancer%20treatments.

9. Council conclusions on the EU's cybersecurity strategy for the digital decade. URL : https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6722-2021-INIT/en/pdf

10. Libya's remarkable peacefulness surge: A closer look. *Five countries pacing towards peace*. URL : https://www.visionofhumanity.org/top-5-peacefulness-improvements-global-peace-index-2023/#:~:text=Libya%20witnessed%20a%20remarkable%20improvement,largest%20overall%20improvement%20in%20peacefulness

11. Хазіка Саджид. Чи можете ви створювати великі мовні моделі, такі як ChatGPT, за півціни? 11 травня 2023. *Unite.ai*. URL : https://www.unite.ai/uk/%D1%87%D0%B8-%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%82%D0%B5-%D0%B2%D0%B8-%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%96-%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%2C-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%96-%D1%8F%D0%BA-chatgpt%2C-%D0%B7%D0%B0-%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%B8/

12. Chatgpt. *OpenAI. Web-portal*. URL : https://openai.com/chatgpt/

13. What Is Machine Vision? *Intel*. URL: https://www.intel.com/content/www/us/en/manufacturing/what-is-machine-vision.html

14. Logically AI: Testing and monitoring AI models used to counter online misinformation. *Centre for Data Ethics and Innovation and Department for Science, Innovation and Technology*. *Goverment UK*. Published 6 June 2023. https://www.gov.uk/ai-assurance-techniques/logically-ai-testing-and-monitoring-ai-models-used-to-counter-online-misinformation

15. В'ячеслав Ліхачов. Теологія заміщення" та інші російські наративи щодо Голокосту. 29 серпня, 2023. *Ecnpeco*. URL : https://espreso.tv/teologiya-zamishchennya-ta-inshi-rosiyski-narativi-shchodo-golokostu

16. Назар Волошин. Наративи російської пропаганди за пів року до війни з Україною. 2 Вересня 2022. *Армія Inform*. URL : https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoyi-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/

References:

1. Ayana Archie. (2022). World is seeing the greatest number of conflicts since the end of WWII, *U.N. says. NPR*. Retrieved from : https://www.npr.org/2022/03/31/1089884798/united-nations-conflict-covid-19-ukraine-myanmar-sudan-syria-yemen [in English].

2. KnightW. (2023). The AI-Powered, Totally Autonomous Future of War Is Here. *WIRED*. Retrieved from : https://www.wired.com/story/ai-powered-totally-autonomous-future-of-war-is-here/ [in English].

3. Rahman, M.,et al. (2023). Security Risk and Attacks in AI: A Survey of Security and Privacy. *47th IEEE-Computer-Society Annual International Conference on Computers, Software, and Applications (COMPSAC)*, P. 1834–1839. Retrieved from : https://doi.org/10.1109/COMPSAC57700.2023.0028 [in English].

4. Khatniuk, N., T. Shestakovska, V. Rovnyi, N. Pobiianska, & Y. Surzhyk. (2023). "Legal Principles and Features of Artificial Intelligence Use in the Provision of Legal Services". *Journal of Law and Sustainable Development*, vol. 11, no. 5 p. e1173. Retrieved from : https://doi:10.55908/sdgs.v11i5.1173 [in English].

5. Skitsko, O., P. Skladannyy, R. Shyrshov, M. Humenyuk, & M. Vorokhob. (2023). Zahrozy ta ryzyky vykorystannya shtuchnoho intelektu [Threats and risks of using artificial intelligence]. *Elektronne fakhove naukove vydannya «Kiberbezpeka: osvita, nauka, tekhnika» — Electronic professional scientific publication 'Cybersecurity: Education, Science, Technology.* issue 2, issue 22, p. 6-18. Retrieved from : https://doi:10.28925/2663-4023.2023.22.618 [in Ukrainian].

6. Lysenko S., Marukhovskyi O., Krap A., Illiuschenko S. & Pochapska O. (2023). The Analysis of World Information Warfare and Information Security in the Context of the Russian-Ukrainian War. *Studies in Media and Communication*. Retrieved from : https://doi.org/10.11114/smc.v11i7.6414 [in English].

7. Mohajer O. (2023). Robot diplomacy: How AI could usher in a new era of world peace. *Opinion Contributor The Hill*. Retrieved from : https://thehill.com/opinion/international/4211989-robot-diplomacy-how-ai-could-usher-in-a-new-era-of-world-peace/ [in English].

8. Kekatos M. (2023). How artificial intelligence is being used to detect, treat cancer -- and the potential risks for patients. Retrieved from : https://abcnews.go.com/Health/ai-detect-treat-cancer-potential-risks-patients/story?id=101431628#:~:text=Researchers%20are%20using%20machine%2Dlearning,complexities%20surrounding%20their%20cancer%20treatments [in English].

9. Council conclusions on the EU's cybersecurity strategy for the digital decade. (2023). *data.consilium.europa.eu* Retrieved from : https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6722-2021-INIT/en/pdf [in English].

10. Libya's remarkable peacefulness surge: A closer look. (2023). *Five countries pacing towards peace*. Retrieved from : https://www.visionofhumanity.org/top-5-peacefulness-improvements-global-peace-index-2023/#:~:text=Libya%20witnessed%20a%20remarkable%20improvement,largest%20overall%20improvement%20in%20peacefulness [in English].

11. Sadzhyd K. (2023). Chy mozhete vy stvoryuvaty velyki movni modeli, taki yak ChatGPT, za pivtsiny? [Can you create large speech models like ChatGPT at half the price?]. *Unite.ai*. Retrieved from: https://www.unite.ai/uk/%D1%87%D0%B8-%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%82%D0%B5-%D0%B2%D0%B8-%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%96-%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%2C-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%96-%D1%8F%D0%BA-chatgpt%2C-%D0%B7%D0%B0-%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%B8/ [in Ukrainian].

12. Chatgpt. (2023). *OpenAI*. *Web-portal*. Retrieved from: https://openai.com/chatgpt/ [in English].

13. What Is Machine Vision? *Intel*. Retrieved from: https://www.intel.com/content/www/us/en/manufacturing/what-is-machine-vision.html [in English].

14. Logically AI: Testing and monitoring AI models used to counter online misinformation. (2023). *Centre for Data Ethics and Innovation and Department for Science, Innovation and Technology*. *Goverment UK*. Retrieved from: https://www.gov.uk/ai-assurance-techniques/logically-ai-testing-and-monitoring-ai-models-used-to-counter-online-misinformation [in English].

15. Likhachov V. (2023). TTeolohiya zamishchennya" ta inshi rosiyski naratyvy shchodo Holokostu [The Theology of Replacement' and other Russian narratives on the Holocaust]. *Espreso* — Espresso. Retrieved from: https://espreso.tv/teologiya-zamishchennya-ta-inshi-rosiyski-narativi-shchodo-golokostu [in Ukrainian].

16. Nazar V. (2022). Naratyvy rosiyskoyi propahandy za piv roku do viyny z Ukrayinoyu [Russian propaganda narratives six months before the war with Ukraine]. *Armiya Inform — Army Inform*. Retrieved from: https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoyi-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/ [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351/354:316.485.6(477)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-208-220

Лисий Вадим Вікторович аспірант кафедри бізнес-економіки та адміністрування, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, вул. Роменська 87, м. Суми, 40002, https://orcid.org/0009-0008-3187-6255

Іваній Олена Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри права та публічного управління, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, вул. Роменська 87, м. Суми, 40002, тел.: (050) 407-59-33, https://orcid.org/0000-0003-3967-7900

ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ ДЛЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ ІЗ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Анотація. Виникнення конфліктних ситуацій спонукає суспільство шукати способи їх розв'язання. Серед різних можливостей подолання конфлікту дедалі більше популярності набуває процедура медіації, яка активно використовується в Україні. Суть медіації полягає в залученні посередника, який допомагає сторонам конфлікту налагодити комунікацію та проаналізувати ситуацію так, щоб вони самі змогли знайти рішення, яке задовольнить інтереси всіх учасників. Поточне дослідження спрямоване на визначення ключових особливостей адаптації інституту медіації для врегулювання спорів із органами публічної влади в Україні. Дослідження проводилося з використанням методів наукового пізнання, а саме порівняння, опису, методів індукції та дедукції, а також методів структурування й групування. У результаті проведеного дослідження було проаналізовано основні нормативно-правові документи, що регулюють діяльність інститутів медіації в Україні. Визначено напрями взаємозв'язку інституту медіації з публічним управлінням, що підкреслює її значення для врегулювання спорів із органами публічної влади (розв'язання конфліктів, удосконалення процесів комунікації, залучення громади, зменшення навантаження на суди, соціальна справедливість). В результаті дослідження автором було окреслено шляхи адаптації інституту медіації для врегулювання спорів із органами публічної влади (вдосконалення законодавства, розвиток онлайн-платформ для медіації, навчання та підготовка медіаторів, інформування й підвищення обізнаності, впровадження медіації в адміністративні процедури, пілотні проекти,

співпраця з міжнародними організаціями, моніторинг та оцінка, використання технологій.). Подальші дослідження щодо даної теми можуть бути спрямовані на вивчення практичних результатів впровадження медіації у різних сферах публічного управління та оцінку її ефективності в Україні.

Ключові слова: державне управління, соціальна справедливість, розв'язання конфліктів, спори з органами влади, врегулювання спорів

Lysyi Vadym Viktorovych post-graduate student of the Department of Business Economics and administration, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, 87 Romenska St., Sumy, 40002, https://orcid.org/0009-0008-3187-6255

Ivanii Olena Mykolaivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Head of the Department of Law and Public Administration, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, 87 Romenska St., Sumy, 40002, tel.: (050) 407-59-33, https://orcid.org/0000-0003-3967-7900

WAYS TO ADAPT THE INSTITUTION OF MEDIATION TO RESOLVE DISPUTES WITH PUBLIC AUTHORITIES IN UKRAINE

Abstract. The emergence of conflict situations prompts society to look for ways to resolve them. Among the various possibilities of conflict resolution, the mediation procedure is becoming increasingly popular and is actively used in Ukraine. The essence of mediation is to involve a mediator who helps the parties to the conflict to establish communication and analyze the situation so that they can find a solution that will satisfy the interests of all participants. The current study is aimed at identifying the key features of the adaptation of the mediation institution for the settlement of disputes with public authorities in Ukraine. The study was conducted using the methods of scientific knowledge, namely comparison, description, induction and deduction methods, as well as structuring and grouping methods. The study analyzed the main legal and regulatory documents governing the activities of mediation institutions in Ukraine. The study identifies the areas of interconnection between mediation and public administration, which emphasizes its importance for the settlement of disputes with public authorities (conflict resolution, improvement of communication processes, community involvement, reduction of the burden on the courts, social justice). The study outlined ways to adapt the institution of mediation to resolve disputes with public authorities (improvement of legislation, development of online platforms for mediation, education and training

of mediators, information and awareness raising, introduction of mediation into administrative procedures, pilot projects, cooperation with international organizations, monitoring and evaluation, use of technology). Further research may be aimed at studying the practical results of mediation implementation in various areas of public administration and assessing its effectiveness in Ukraine.

Keywords: public administration, social justice, conflict resolution, disputes with authorities, settlement of disputes

Постановка проблеми. 15 грудня 2021 року в Україні набув чинності Закон «Про медіацію», який став важливим кроком у реформуванні правової системи країни відповідно до європейських стандартів [1].

Даний закон визначає правові засади й порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфліктів, встановлює принципи медіації, статус медіатора й вимоги до його підготовки. Медіація, як один із видів альтернативного розв'язання спорів, дає змогу сторонам конфлікту налагодити ефективну комунікацію і досягти згоди без звернення до формальної судової системи.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, реалізація принципу верховенства права та забезпечення доступу до правосуддя повинні включати досудові й альтернативні способи вирішення спорів. Усвідомлення важливості розвитку альтернативних методів розв'язання правових конфліктів відкриває нові можливості для зміцнення засад правової держави в Україні, а їхнє різноманіття свідчить про зрілість правової системи країни та готовність держави до співпраці, що, в свою чергу, підвищує рівень правової культури серед громадян [2].

Слід також зауважити, що Європейський Союз надає великого значення мирним способам врегулювання спорів, і медіація відіграє в цьому важливу роль. Успішна діяльність інституту медіації має сприяти не лише ефективному врегулюванню спорів між громадянами й органами публічної влади, але й підвищенню довіри до державних інституцій загалом. За допомогою медіації країна не лише покращує механізми розв'язання конфліктів, але й демонструє свою відданість європейським цінностям, що сприяє зміцненню довіри до державних інституцій та розвитку демократичних процесів.

Отже, актуальність обраної теми зумовлена необхідністю впровадження ефективних механізмів розв'язання конфліктів, що сприяє підвищенню доступу до правосуддя та зміцненню довіри до публічних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковому середовищі України тема медіації для врегулювання спорів із органами публічної влади є

активно досліджуваною. Так, авторка З. Красіловська у своїй кандидатській дисертації детально проаналізувала процес розвитку медіації в Україні, зокрема в публічному секторі. Основну увагу вона приділила правовим механізмам, які можуть сприяти її ефективному функціонуванню у взаємодії з органами влади, а також необхідним законодавчим змінам для успішної адаптації [2].

Інша дослідниця О. Кармаза у статті досліджувала базові концепції розвитку медіації, акцентуючи на її застосуванні в цивільному праві. Важливим внеском є порівняльний аналіз існуючих концепцій медіації в європейському контексті та можливості їх адаптації в Україні [3;4].

Інші автори О. Мельничук і О. Саліхов досліджували актуальні питання впровадження медіації в систему публічного управління України. Автори запропонували низку заходів для покращення ефективності інституту медіації, включаючи розробку національної програми навчання медіаторів, створення спеціалізованих центрів медіації при державних установах та підвищення обізнаності населення [5;6].

Авторка К. Токарєва у своїй науковій статті досліджувала принципи медіації в адміністративних справах, підкреслюючи важливість створення чіткої правової бази для медіації в адміністративному судочинстві й впровадження обов'язкових етапів медіації в публічно-правових конфліктах. Авторка також надала приклади з інших країн для обґрунтування переваг цього механізму в Україні [7].

В статтях авторів В. Теремецького та ін. [8], а також О. Меленко О. [9] надано порівняльний аналіз медіації в Україні та Європі. Автори дослідили, як європейські підходи до врегулювання спорів можуть бути інтегровані в українську практику, зокрема в контексті євроінтеграції. Важливим аспектом в їх роботі став аналіз переваг медіації для державних органів та громадян, особливо у розв'язанні спорів із державою.

Автори В. Волошин і У. Мустафаєва дослідили профілактичну роль медіації у розв'язанні конфліктів між державними органами й громадянами. Автори наголосили на важливості розробки профілактичних механізмів, які зменшують кількість спорів, що доходять до суду, а також надали приклади успішного впровадження таких практик у державних структурах [10].

Таким чином, наукова база щодо досліджуваного питання представлена великою кількістю робіт, в яких визначено роль інститутів медіації в системі публічного управління в Україні, проте механізми адаптації їх для врегулювання спорі із органами публічної влади залишаються недостатньо дослідженими та потребують додаткових розробок.

Мета статті полягає у висвітленні ключових аспектів адаптації інститутів медіації в Україні в контексті публічного управління.

Перед дослідженням поставлена низка задач:

1. Зробити огляд нормативно-правових документів, які стосуються регулювання інститутів медіації в Україні;
2. Виокремити напрями взаємозв'язку інституту медіації в контексті публічного управління;
3. Систематизувати шляхи адаптації їх для врегулювання спорі із органами публічної влади.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, судовий процес є традиційним і універсальним способом захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Однак, незважаючи на ряд переваг (регулювання судової діяльності виключно законом, чітке регулювання процедури встановлення та перевірки всіх обставин і фактів, обов'язковість рішення для сторін спору та інших осіб, незалежність судового органу), судовий процес має суттєві недоліки (тривалість процедури, відкритість справи, значні фінансові витрати, нерозв'язання спору після судового рішення, недостатня кваліфікація судді або низький рівень довіри до нього тощо).

Більш того, законність судового рішення часто не відповідає його справедливості, оскільки сторона з більшою кількістю доказів завжди вважається правою.

Проте, разом із розвитком альтернативних форм розв'язання правових спорів виникає необхідність порівняти їхні переваги та недоліки. Також важливо знайти шляхи для вдосконалення або усунення цих недоліків через розробку відповідних інституційних інновацій у цій сфері [10].

Таким чином, у зв'язку з цими недоліками традиційного судочинства, альтернативні форми розв'язання спорів, такі як медіація, стають дедалі більш актуальними.

В посібнику, розробленому для підтримки країн-членів Ради Європи у впровадженні медіації як ефективного інструменту для вирішення адміністративних спорів «Promoting mediation to resolve administrative disputes in Council of Europe member states», медіація вважається структурованим і конфіденційним процесом, у якому неупереджена третя особа допомагає сторонам, сприяючи комунікації між ними для вирішення спорів [11].

Медіація може стосуватися адміністративного спору або спору адміністративного характеру між адміністративними органами й приватними особами або публічними посадовими особами. У принципі, але не обов'язково, вирішення таких спорів є компетенцією суду, який уповноважений розглядати адміністративні справи.

Медіація в Україні існує вже майже 30 років, протягом яких було підготовлено велику кількість медіаторів-практиків та накопичено значний досвід використання медіації для вирішення різноманітних конфліктів.

Також був створений потужний пул фахівців-експертів з питань медіації. Хоча розвиток медіації у країні певною мірою стримувала тривала відсутність профільного закону, цей закон, що регулює медіаційний процес, врешті-решт був підготовлений за участю українських медіаторів і ухвалений 16 листопада 2021 року (Закон України «Про медіацію») [12].

Так, відповідно до нього, медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт чи спір шляхом переговорів [1].

Необхідно підкреслити, що Закон України «Про медіацію» є рамковим актом, який містить основні визначення, окреслює сферу застосування, закріплює принципи медіації, визначає статус медіатора, а також регулює правила проведення медіації та її правові наслідки [1].

Додатково, окремі норми, що стосуються можливості примирення сторін спору шляхом медіації, включені в Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України та інші галузеві закони. Суд має обов'язок інформувати сторони про можливості врегулювання спору через медіацію, зупиняти провадження у справі на час її проведення, а у разі досягнення примирення сторін може повернути до 60% сплаченого судового збору [1].

Медіація може бути використана для врегулювання будь-яких конфліктів, включаючи цивільні, сімейні, трудові, господарські, адміністративні, а також у справах про адміністративні правопорушення і в кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним чи обвинуваченим. Важливо, що медіація може проводитися як до звернення до суду, так і під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження або під час виконання рішення суду.

На рисунку 1 представлено напрями взаємозв’язку інституту медіації в контексті публічного управління.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

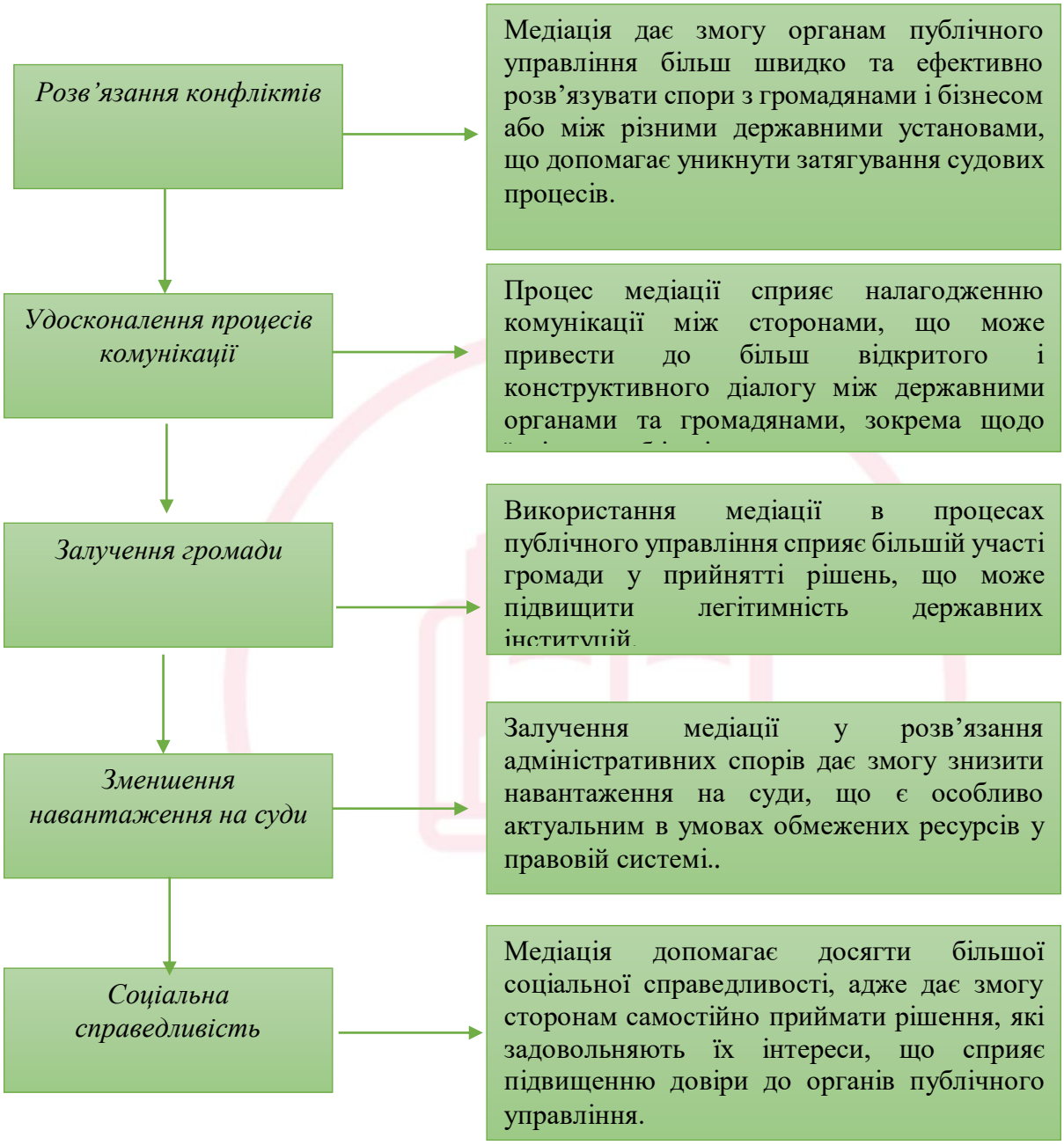

Рис. 1 Напрями взаємозв'язку інституту медіації в контексті публічного управління

Джерело: побудовано автором на основі [2;5;6;9]

Отже, медіація є важливим інструментом у контексті публічного управління, оскільки вона дозволяє органам влади більш ефективно реагувати на виклики, що постають у взаємодії з громадськістю.

Медіація не позбавляє сторін конфлікту (спору) права на звернення до суду, водночас ця процедура має відчутні переваги перед судовим розглядом.

1. Швидкість - медіація зазвичай потребує значно менше часу, ніж судові процеси, що означає, що сторони можуть швидше досягти домовленості в своєму питанні.

2. Економічність - втрати на медіацію, як правило, нижчі, ніж на судові збори та послуги адвокатів, що робить її більш доступною як для громадян, так і для бізнесу.

3. Конфіденційність - процес медіації проходить в закритому режимі, тому сторонам не потрібно переживати за публічне обговорення їхніх проблем поза межами учасників процесу.

4. Гнучкість - сторони можуть самі обирати формат і умови медіації, що дає змогу знайти оптимальне рішення для всіх.

5. Збереження відносин - медіація допомагає покращити процес комунікації між сторонами, що може бути важливим для збереження ділових або особистих зв'язків.

6. Контроль над результатом - у медіації сторони самостійно визначають умови угоди, що дає їм більше контролю над фінальним результатом.

7. Експертність медіаторів - багато медіаторів мають спеціалізовані знання в певних галузях, що дає їм змогу краще розуміти конфлікти і знаходити ефективні рішення, особливо в сфері публічного управління.

Незважаючи на численні переваги медіації, існують і певні недоліки, які варто враховувати. Наприклад, не всі спори можуть бути вирішені шляхом медіації, особливо коли одна зі сторін відмовляється від компромісу або має значно сильнішу позицію, що може вплинути на справедливість результату.

Крім того, відсутність гарантії обов'язкового виконання досягнутих домовленостей може залишити питання відкритим, якщо сторони не дотримуються угоди. Також медіація може не підходити для ситуацій, які потребують прецедентного рішення або мають значну суспільну важливість, коли потрібна публічність і чітка правова регуляція.

Хоча процес медіації й надає більше контролю сторонам, це може бути і слабкістю, оскільки у складних юридичних питаннях не завжди можливе повне розуміння правових наслідків і впливів, що потребує втручання судової системи для належного захисту інтересів сторін.

Для успішної адаптації медіації в систему публічного управління слід врахувати низку ключових аспектів, які можуть вплинути на ефективність її впровадження.

У таблиці 1 автором систематизовані основні шляхи адаптації медіації, їх опис, а також переваги та можливі перешкоди на шляху досягнення поставлених цілей.

Таблиця 1

Основні шляхи адаптації медіації в Україні

Шляхи адаптації	Опис	Переваги адаптації	Перешкоди адаптації
1	2	3	4
1. Вдосконалення законодавства	Окрім основного закона «Про медіацію» від 2021 р. необхідна розробка додаткових законів для регулювання онлайн-медіації та визначення статусу медіаторів у цифровому середовищі.	Забезпечення правової основи для онлайн-процесів адже Україна активно впроваджує цифрові ініціативи в публічний сектор економіки і навіть зайняла 30 місце у 2024 році в глобальному рейтингу Індексу розвитку електронного уряду-вання, піднявшись з 2022 року на 16 позицій [14]	Витрати на розробку та ухвалення нових законів.
2. Розвиток онлайн-платформ для медіації	Створення спеціалізованих платформ для медіації, де сторони можуть подавати справи та обирати медіаторів.	Зручність та доступність для користувачів.	Потреба в технічній підтримці та безпеці даних.
3. Навчання та підготовка медіаторів	Запровадження програм навчання для медіаторів, які спеціалізуються на адміністративних справах, із залученням експертів з міжнародного досвіду. Наприклад, курси на основі програми «Професійна медіація» в Україні.	Підвищення професіоналізму медіаторів, що веде до кращих результатів у розв’язанні конфліктів.	Високі вимоги до підготовки та сертифікації можуть обмежити кількість кваліфікованих медіаторів.
Інформування й підвищення обізнаності	Проведення інформаційних кампаній через ЗМІ та соціальні мережі, а також тренінги для державних службовців про переваги медіації у публічному управлінні.	Збільшення кількості звернень до медіації, підвищення її популярності серед громадян і службовців.	Недостатня участь медіаційних організацій у просвіті населення; можлива недовіра до нових практик.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Впровадження медіації в адміністративні процедури	Інтеграція медіації як обов'язкового етапу перед початком судового розгляду в адміністративних справах, наприклад, у спорах між бізнесом і державою.	Зниження навантаження на суди, швидше вирішення спорів, покращення стосунків між державою та громадянами.	Опір з боку суддів або правників, які можуть вважати це зайвим або загрозливим для судової системи.
Пілотні проекти	Реалізація пілотних проектів медіації в окремих органах публічної влади, наприклад, в Державній фіскальній службі для вирішення спорів з підприємцями.	Тестування та вдосконалення медіаційних практик, збір даних про їх ефективність.	Обмежене фінансування та ресурси для реалізації пілотних проектів.
Співпраця з міжнародними організаціями	Залучення міжнародних експертів для обміну досвідом та кращими практиками, наприклад, співпраця з організаціями, що займаються медіацією в Європі.	Покращення ефективності впровадження медіації, можливість отримати гранти на розвиток проектів.	Відсутність інтересу з боку міжнародних організацій через нестабільність ситуації в Україні.
Моніторинг та оцінка	Встановлення механізмів моніторингу та оцінки ефективності медіації через статистику успішних випадків та зворотний зв'язок від учасників процесу.	Виявлення проблем та можливостей для вдосконалення процесів, підвищення довіри до системи.	Витрати на моніторинг і оцінку можуть бути недоступними, відсутність ресурсів для збору даних.
Використання технологій	Адаптація новітніх технологій, таких як онлайн-платформи для медіації, відеозв'язок для дистанційного вирішення спорів, електронні підписи для угод.	Зручність та доступність медіації для більшої кількості учасників, зокрема у сільській місцевості.	Технічні проблеми та відсутність достатньої інфраструктури, особливо в регіонах.

Джерело: побудовано автором на основі

Для успішного впровадження медіації в систему публічного управління важливо не лише забезпечити належну законодавчу базу, але й створити сприятливі умови для подальшого розвитку цієї практики. Це потребує комплексного підходу, де важливу роль відіграє технологічна модернізація, навчання кваліфікованих фахівців та інформування громадян.

Використання пілотних проектів дає змогу перевірити практичну реалізацію інноваційних рішень у різних органах влади, водночас міжнародна співпраця сприятиме обміну досвідом і залученню зовнішніх ресурсів. Проте ефективність цих заходів залежатиме від доступності фінансування та підтримки з боку держави й суспільства, а також від подолання можливого опору традиційних правових інституцій.

Висновки. Загалом, держава визнає важливість медіації у вирішенні суспільно значущих питань. Як соціальне явище, медіація спрямована на позасудове вирішення конфліктів, досягнення консенсусу та узгодження різних поглядів і позицій. Позитивним є те, що цей метод, як альтернативний інструмент для запобігання конфліктам через врахування інтересів усіх сторін і досягнення компромісу, стає дедалі більш затребуваним у суспільстві.

У результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що регулювання інститутів медіації в Україні потребує подальшого вдосконалення, що охоплює низку нормативно-правових актів, які визначають правові основи для медіаційних процесів. Було виокремлено, що інститут медіації тісно взаємопов'язаний із публічним управлінням, адже його впровадження може значно підвищити ефективність адміністративних процедур і покращити комунікацію між державними органами і громадянами. На основі аналізу також було систематизовано основні шляхи адаптації медіації, включаючи вдосконалення законодавства, розвиток онлайн-платформ та навчання медіаторів, що створює перспективи для покращення врегулювання спорів з органами публічної влади. Цей процес може стати каталізатором для позитивних змін в системі публічного управління, забезпечуючи більш гнучкий, ефективний та орієнтований на інтереси громадян підхід до розв'язання конфліктів.

Література:

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

2. Красіловська З. В. *Становлення інституту медіації в системі публічного управління: Теоретико-правовий аспект*: кандидатська дисертація, Національна академія державного управління при Президентові України.2017 http://www.oridu.odessa.ua/8/4/doc/dis_KRAS_1.pdf

3. Кармаза О. Інститут медіації: Основні концепції розвитку. *Цивільне право і процес*, 2017. (2), 135-142. http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/2_2017.pdf#page=24

4. Кармаза О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. *Цивільне право і процес*, 2020. (5), 12-19. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.02

5. Мельничук О., Саліхов О. Удосконалення інституту медіації в публічному управлінні. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2024. (9), 496-503. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9(27)-496-503

6. Melnychuk, O., Opolska, N., Ostapenko, O., & Lapshyn, S. Utilising mediation for conflict resolution: Insights and future directions. *Salud Ciencia y Tecnología - Serie de Conferencias*, 2024. 3, 1143. https://doi.org/10.56294/sctconf20241143

7. Токарєва К. С. Принципи впровадження інституту медіації у публічно-правових спорах в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 90(3), 183-191. https://doi.org/10.32631/v.2020.3.19

8. Teremetskyi V., Tokarieva K., Myronenko M., Mishchuk I., Melnychuk Y. Mediation in administrative and legal disputes in Ukraine: a European perspective. *Amazonia Investiga*, 2023. 12(70), 200–209. https://doi.org/10.34069/AI/2023.70.10.18

9. Melenko O. Mediation as an alternative form of dispute resolution: Comparative-legal analysis. *European Journal of Law and Public Administration, 2020. 7*(2), 46-63. https://doi.org/10.18662/eljpa/7.2/126

10. Voloshyn V., Mustafayeva U. S. Медіація як спосіб профілактики конфліктів у сфері державного управління. *Публічне управління та регіональний розвиток*, 2021. (13), 599-621. https://doi.org/10.34132/pard2021.13.03

11. European commission for the efficiency of justice. Promoting mediation to resolve administrative disputes in Council of Europe member states. 2022. https://rm.coe.int/cepej-2022-11-promoting-administrative-mediation-en-adopted/1680a95692#_ftn5

12. Mediation-help. Медіація в Україні - Правове регулювання. 2021. https://www.mediation-help.com/about-mediation/ukraine/

13. Ганзієнко Д. Топ-10 фактів про закон про медіацію: що бізнесу варто про нього знати. 2021. https://www.epravda.com.ua/columns/2021/11/24/680063/

14. UN E-Government Survey 2024. https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024

References:

1. Pro mediatsiiu: Zakon Ukrainy vid 16.11.2021 № 1875-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

2. Krasilovska, Z. V. (2017). Stanovlennia instytutu mediatsii v systemi publichnoho upravlinnia: Teoretyko-pravovyi aspekt [Formation of the mediation institute in the public administration system: Theoretical and legal aspect] (Kandydatska dysertatsiia, Natsionalna akademiia derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy). http://www.oridu.odessa.ua/8/4/doc/dis_KRAS_1.pdf

3. Karmaza, O. (2017). Instytut mediatsii: Osnovni kontseptsii rozvytku [Institute of mediation: Main development concepts]. Tsyvilne pravo i protses, (2), 135-142. http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/2_2017.pdf#page=24

4. Karmaza, O. (2020). Mediatsiia ta perehovory yak alternatyvni sposoby vyrishennia sporiv [Mediation and negotiations as alternative dispute resolution methods]. Tsyvilne pravo i protses, (5), 12-19. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.02

5. Melnychuk, O., & Salikhov, O. (2024). Udoskonalennia instytutu mediatsii v publichnomu upravlinni [Improvement of the mediation institute in public administration]. Aktualni pytannia u suchasnii nautsi, (9), 496-503. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-9(27)-496-503

6. Melnychuk, O., Opolska, N., Ostapenko, O., & Lapshyn, S. (2024). Utilising mediation for conflict resolution: Insights and future directions. Salud Ciencia y Tecnología - Serie de Conferencias, 3, 1143. https://doi.org/10.56294/sctconf20241143

7. Tokarieva, K. S. (2020). Pryntsypy vprovadzhennia instytutu mediatsii u publichno-pravovykh sporakh v Ukraini [Principles of introducing the mediation institute in public-law disputes in Ukraine]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav, 90(3), 183-191. https://doi.org/10.32631/v.2020.3.19

8. Teremetskyi, V., Tokarieva, K., Myronenko, M., Mishchuk, I., & Melnychuk, Y. (2023). Mediation in administrative and legal disputes in Ukraine: A European perspective. Amazonia Investiga, 12(70), 200–209. https://doi.org/10.34069/AI/2023.70.10.18

9. Melenko, O. (2020). Mediation as an alternative form of dispute resolution: Comparative-legal analysis. European Journal of Law and Public Administration, 7(2), 46-63. https://doi.org/10.18662/eljpa/7.2/126

10. Voloshyn, V., & Mustafayeva, U. S. (2021). Mediatsiia yak sposib profilaktyky konfliktiv u sferi derzhavnoho upravlinnia [Mediation as a conflict prevention method in public administration]. Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok, (13), 599-621. https://doi.org/10.34132/pard2021.13.03

11. European Commission for the Efficiency of Justice. (2022). Promoting mediation to resolve administrative disputes in Council of Europe member states. https://rm.coe.int/cepej-2022-11-promoting-administrative-mediation-en-adopted/1680a95692#_ftn5

12. Mediation-help. (2021). Mediatsiia v Ukraini - Pravove rehuliuvannia [Mediation in Ukraine - Legal regulation]. https://www.mediation-help.com/about-mediation/ukraine/

13. Hanzienko, D. (2021). Top-10 faktiv pro zakon pro mediatsiiu: Shcho biznesu varto pro noho znaty [Top-10 facts about the mediation law: What business should know]. https://www.epravda.com.ua/columns/2021/11/24/680063/

14. UN E-Government Survey 2024. https://publicadministration.un.org/egovkb/enus/Reports/UN-E-Government-Survey-2024

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 004.9:343.352

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-221-235

Литвинюк Ярослав Михайлович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, https://orcid.org/0009-0008-5185-6841

Яременко Олександр Іванович кандидат наук з державного управління, доцент, декан факультету права, публічного управління і менеджменту, доцент кафедри публічного управління та менеджменту, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, https://orcid.org/0000-0002-3053-225

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Анотація. У статті аналізується роль цифрової трансформації як значущого інструмента у боротьбі з корупцією. Встановлено, що цифрові технології здатні зміцнити громадський контроль шляхом підвищення довіри, прозорості та підзвітності, забезпечуючи обмін інформацією між державними установами та суспільством. Визначено, що цифровізація державного управління виступає потужним інструментом, що сприяє підвищенню ефективності адміністративних процесів та зниженню рівня корупції. З'ясовано, що країни, які успішно реалізували інноваційні технології, змогли не лише забезпечити безперервність надання державних послуг під час кризових ситуацій, але й суттєво підвищити рівень довіри громадян до державних установ. Результати дослідження демонструють, що ініціативи, такі як національна мережа датчиків у Сінгапурі та автоматизація реєстрації бізнесу в Данії, значно підвищують ефективність державних служб, а впровадження цифрових рішень у країнах, як-от Пакистан і Гватемала, сприяє зменшенню корупційних ризиків і підвищенню прозорості. На основі проведеного аналізу індексу розвитку електронного урядування (EGDI) встановлено позитивні зміни в глобальному контексті, зокрема зниження цифрового розриву, особливо в Азії, проте значні виклики залишаються в Африці та Океанії, де мільйони осіб позбавлені доступу до цифрових технологій, однак Європа залишається лідером у розвитку електронного урядування. Встановлено, що успішні ініціативи цифровізації підкреслюють важливість технологічного розвитку для підвищення прозорості й ефективності в державному управлінні. Результати

дослідження вказують на наявність істотної позитивної кореляції між індексом розвитку електронного урядування (EGDI) та індексом сприйняття корупції (CPI), що свідчить про те, що країни, які характеризуються високими рівнями корупції в державному секторі, зазвичай демонструють низькі показники здатності надавати цифрові державні послуги. Визначено, що цифровізація може мати як позитивний, так і негативний вплив на корупцію, залежно від контексту та типу втручання. З'ясовано, що ефективна цифровізація знижує корупцію, забезпечуючи легший доступ до інформації та підвищуючи прозорість державних операцій, що збільшує ризик викриття корумпованих чиновників.

Ключові слова: цифровізація, цифрова трансформація, цифрові технології, корупція.

Lytvyniuk Yaroslav Mykhailovych Postgraduate Student of the Department of Management and Public Administration, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ostrozhsky St., 32, Vinnitsa, 21001, https://orcid.org/0009-0008-5185-6841

Yaremenko Alexander Ivanovich Ph.D. in Public Administration, Associate Professor, Dean of the Faculty of Law, Public Administration and Management, Associate Professor of the Department of Public Administration and Management, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ostrozhsky St., 32, Vinnitsa, 21001, https://orcid.org/0000-0002-3053-225

DIGITAL TRANSFORMATION AS A TOOL TO FIGHT CORRUPTION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Abstract. In the paper analyzes the role of digital transformation as a significant tool in the fight against corruption. Digital technologies have been found to be able to strengthen public oversight by increasing trust, transparency and accountability, enabling the exchange of information between government institutions and society. It was determined that the digitalization of public administration is a powerful tool that contributes to increasing the efficiency of administrative processes and reducing the level of corruption. It was found that the countries that successfully implemented innovative technologies were able not only to ensure the continuity of the provision of public services during crisis situations, but also to significantly increase the level of trust of citizens in public institutions. Research findings show that initiatives such as a national sensor network in Singapore and automation of business registration in Denmark are significantly improving the efficiency of public services, while the implementation of digital

solutions in countries such as Pakistan and Guatemala is helping to reduce corruption risks and increase transparency. Based on the analysis of the e-Government Development Index (EGDI), positive changes have been identified in the global context, in particular the reduction of the digital divide, especially in Asia, but significant challenges remain in Africa and Oceania, where millions of people lack access to digital technologies, but Europe remains a leader in development of electronic governance. It has been established that successful digitization initiatives emphasize the importance of technological development to increase transparency and efficiency in public administration. The results of the study indicate a significant positive correlation between the e-Government Development Index (EGDI) and the Corruption Perceptions Index (CPI), indicating that countries characterized by high levels of public sector corruption tend to exhibit low levels of ability to provide digital public services . It has been determined that digitalization can have both positive and negative effects on corruption, depending on the context and type of intervention. It has been found that effective digitalization reduces corruption by providing easier access to information and increasing the transparency of government operations, which increases the risk of exposure of corrupt officials.

Keywords: digitization, digital transformation, digital technologies, corruption.

Постановка проблеми. Корупція чинить глибокий негативний вплив на всі аспекти суспільного життя, включаючи економічну, соціальну та політичну сфери, а також істотно гальмує економічний розвиток держави, сприяючи зниженню рівня добробуту громадян і створюючи перешкоди для ефективного функціонування економіки через нераціональний розподіл ресурсів. Окрім цього, корупційні процеси сприяють нерівномірному розподілу доходів і майнових благ у суспільстві, посилюючи соціальну нерівність. Зокрема, варто відзначити, що корупція часто захищає інтереси заможних верств населення, збільшуючи розрив між бідними і багатими. З огляду на такі серйозні наслідки, національні уряди та міжнародні інституції спрямовують свої зусилля на подолання цього явища.

Оскільки корупція залишається однією з ключових проблем для Європейського регіону, оскільки вона чинить деструктивний вплив на демократичні процеси, ефективне публічне управління та економічний розвиток. У зв’язку з цим, цифрова трансформація набуває дедалі більшого поширення як інструмент протидії корупційним практикам на глобальному рівні, зокрема в контексті реформування державного сектору. Цифрова трансформація охоплює не лише процес цифровізації, але й сприяє глибинним змінам на культурному, організаційному та операційному рівнях державних інституцій. Однак, без належного контролю та ретельного впровадження, цифрова трансформація може стати потенційним каталізатором нових корупційних

ризиків. Таким чином, існує нагальна потреба в детальному аналізі цифрової трансформації як механізму протидії корупції, зокрема з урахуванням її потенційних викликів та можливостей, що виникають під час впровадження технологічних рішень у державному управлінні та суспільних процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних наукових досліджень та публікацій свідчить про зростаючу увагу дослідників до питання цифрової трансформації як значущого інструмента у боротьбі з корупцією. Наприклад, у дослідженні Адель С. [1] наголошується, що цифровізація має потенціал забезпечити прозорість та підзвітність у державних структурах, що, в свою чергу, може сприяти зменшенню корупційних проявів. Адам І. та Фазекас М. [2] здійснюють огляд стану доказів щодо впливу новітніх технологій на корупцію, вказуючи на те, що такі технології можуть створити нові можливості для контролю за корупційними діями. Дослідження Андронічеану А., Георгіеску І. та Кіннунена Й. [7] розглядає корупцію у контексті цифровізації публічного управління в країнах Європейського Союзу, демонструючи, що ефективна цифрова політика може слугувати запобіганню корупційних ризиків. У свою чергу, дослідження Телатара А. [3] акцентує увагу на етичних аспектах корупції, зазначаючи, що цифровізація може змінити ставлення суспільства до корупційних практик. Крім того, роботи Салама Д., Янссена М., Согаха К. та Омара Н. [10] підтверджують вплив інформаційно-комунікаційних технологій на контроль корупції, підкреслюючи, що системи, засновані на ІКТ, можуть підвищити ефективність антикорупційних заходів. Отже, останні дослідження свідчать про те, що цифровізація відкриває нові горизонти для боротьби з корупцією, але водночас вимагає детального вивчення специфіки її реалізації в різних соціальних і політичних контекстах.

Метою даної статті є проведення комплексного аналізу впливу цифрової трансформації на боротьбу з корупцією, а також виявлення ключових викликів та можливостей, що виникають у процесі реалізації цифрових технологій у державному управлінні. Для досягнення мети визначено наступні завдання: провести оцінку впливу цифрової трансформації на боротьбу з корупцією; визначити успішні практики цифровізації в державному управлінні та їх вплив на корупцію; проаналізувати індекс розвитку електронного урядування та індекс сприйняття корупції. У процесі проведення дослідження було застосовано широкий спектр загальнонаукових та спеціальних методів, які забезпечили комплексний підхід до вирішення поставлених завдань, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний та статистичний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Корупція представляє собою складне суспільне явище, яке справляє негативний вплив на економічні, політичні та соціальні процеси в державі. Відповідно до визначення Transparency International

загальне трактування поняття «корупції» включає зловживання владними повноваженнями з метою отримання особистої вигоди. Адель С. під поняттям «корупція» розуміє неправомірне збагачення державних службовців шляхом використання наданих їм владних повноважень [1].

Існує декілька типів корупції, які варіюються від адміністративної дрібної корупції до масштабної політичної корупції, кожна з яких відображає специфіку конкретного соціального та політичного контексту [2]. Дрібна корупція характеризується зловживанням повноваженнями на низовому рівні, зокрема при наданні державних послуг, тоді як велика корупція та політична корупція відзначаються маніпуляцією політичними процесами з метою особистого збагачення та закріплення влади [3].

Економічні наслідки корупції включають зниження темпів економічного зростання внаслідок неефективного розподілу ресурсів, стримування інвестицій та підвищення рівня соціальної нерівності [1]. Корупція заважає економічному зростанню і якісному управлінню, а її наслідки суттєво знижують ефективність державних витрат [4]. Корупція негативно впливає на соціальний захист, зменшуючи доступ до державних послуг, тим самим поглиблюючи соціальну нерівність [5; 6].

Політично корупція руйнує довіру до державних інституцій, зменшуючи їхню здатність забезпечувати надання належних державних послуг, що може призвести до політичної та соціальної нестабільності [7]. Основними умовами, що сприяють процвітанню корупції, є слабкий контроль за діяльністю державних інституцій, надмірна концентрація дискреційних повноважень у державних службовців та можливість отримання особистих вигод від цих повноважень. Дані фактори сприяють формуванню корупційних схем, які лише посилюються у випадку, коли державні інституції втрачають свою ефективність.

Контроль за діяльністю державних установ є критично важливим елементом у протидії корупції, оскільки його недостатність, разом із відсутністю адекватних стимулів для державних службовців, може сприяти зростанню корупційних практик. Корупція характеризується чотирма основними детермінантами: економічні та демографічні фактори, де низький рівень заробітної плати збільшує вразливість населення до корупційних дій; рівень громадянської участі у політиці, який відзначається тим, що інтенсивна громадянська участь може підвищувати схильність до корупції; судово-бюрократичні умови включають аспекти, пов’язані з верховенством права та ефективністю урядових інститутів, де їхній низький рівень прямо корелюється з підвищенням корупційних проявів; остання група детермінант охоплює фактори, пов'язані з географічним положенням країни, домінуючою релігією нації і культурними характеристиками [8].

Що стосується цифровізації, дослідники нещодавно зробили розмежування між термінами «цифровізація» та «оцифрування». Цифровізація визна-

чається як процес, що передбачає застосування цифрових технологій і даних для генерації доходу, оптимізації бізнес-процесів і створення сприятливого середовища для функціонування цифрового бізнесу. У той же час оцифрування розглядається як технологічне середовище, необхідне для здійснення соціальних змін, пов'язаних із цифровими технологіями, тоді як цифровізація є суттєвим процесом трансформації. Деякі дослідники визначають цифровізацію як трансформацію різних типів інформації (тексту, звуку, візуальних матеріалів, відео та інших даних) у цифровий формат. Процеси цифровізації продуктів і послуг сприяють підвищенню загальної мобільності у суспільстві [9, с. 448].

Варто відзначити, що цифрові технології здатні зміцнити громадський контроль шляхом підвищення довіри, прозорості та підзвітності, забезпечуючи обмін інформацією між державними установами та суспільством. Доступність даних для широкого кола громадськості сприяє формуванню механізмів підзвітності та запобіганню корупційним практикам, оскільки підзвітність передбачає відповідальність за дії та їх наслідки [10]. Проте, незважаючи на потенціал ІКТ у протидії корупції, зазначається, що ці технології можуть також створювати нові можливості для корупційних дій, зокрема через використання криптовалют або зловживання технологіями в темних мережах. Різні дослідження акцентують увагу на ризиках несприятливого використання ІКТ, які можуть погіршити ситуацію з корупцією, підкреслюючи, що самі по собі ІКТ не являються універсальним засобом розв'язанням корупції [2].

Цифровий уряд є комплексним процесом, який передбачає інтеграцію Інтернету та цифрових технологій у державному секторі з метою надання послуг, доступу до інформації та підтримки демократичних процесів. Основним визначенням цифрового уряду є: «процес цифрового підключення громадян до уряду, що дозволяє отримувати доступ до інформації та послуг, наданих урядовими установами» [11]. Механізми, через які цифровий уряд сприяє зменшенню рівня корупції, грунтуються на зменшенні безпосередніх контактів між корумпованими чиновниками та громадянами, а також на підвищенні рівня підзвітності та прозорості. Запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у електронному урядуванні має потенціал для посилення антикорупційних ініціатив, забезпечуючи ширший доступ до інформації та покращуючи прозорість державних процесів [12].

У контексті глобальної пандемії COVID-19 тенденція цифровізації державного управління набула особливої актуальності, оскільки держави були вимушені адаптувати свої механізми управління та знаходити інноваційні способи для забезпечення безперервності функціонування урядових установ, а також для підтримки громадян. У таблиці 1. наведено приклади успішних

ініціатив цифровізації в різних країнах світу, які не лише сприяли вдосконаленню управлінських процесів, а й стали ефективним інструментом у боротьбі з корупцією. Кожен із цих випадків ілюструє, як впровадження ІКТ може трансформувати взаємодію між державою та суспільством, підвищуючи ефективність та легітимність державного управління.

Таблиця 1.

Успішні практики цифровізації в державному управлінні та їх вплив на корупцію

Країна	**Ініціатива цифровізації**	**Основні результати**
Сінгапур	Розробка національної мережі датчиків	Ініціатива дозволяє інтегрувати дані між державними агентствами, що значно підвищує оперативність та ефективність реагування на пандемію через вдосконалене використання аналітичних систем.
Данія	Автоматизація процесу реєстрації підприємств	Створення даного алгоритму призвело до автоматизації понад 98% завдань, пов'язаних із реєстрацією бізнесу, що суттєво зменшує потребу в людському втручанні, підвищуючи ефективність адміністративних процедур.
Об'єднане Королівство	Впровадження інтегрованих цифрових інструментів для обробки даних	Оцифрування ключових державних послуг сприяло додатковим податковим надходженням у розмірі 3 мільярдів фунтів стерлінгів з 2008 року, що свідчить про підвищення фіскальної ефективності.
Індія	Деконструкція готівкових коштів через демонетизацію	Ця стратегічна ініціатива призвела до істотного збільшення обсягу цифрових платежів, хоча вплив на рівень корупції залишається предметом дискусії і потребує подальшого аналізу.
Пакистан	Реструктуризація ІКТ у податковій адміністрації	Реалізація реформ зменшила безпосередній контакт між податковими інспекторами та платниками податків, що підвищує прозорість державних закупівель та знижує ризики корупційних практик.
Гватемала	Публікація даних про COVID-закупівлі	Запровадження цієї ініціативи призвело до підвищення прозорості та підзвітності у державних витратах під час кризових ситуацій, що сприяє громадському довір'ю до урядових установ.
Руанда	Реформи цифрового уряду	Успішні ініціативи цифровізації забезпечили економічне зростання та покращили адміністративні послуги, що вказує на важливість технологічного прогресу для розвитку.
Південна Корея	Впровадження системи онлайн-процедур (OPEN)	Ця система сприяє ефективному механізму подачі скарг на корупцію та зловживання серед державних службовців, що підвищує рівень підзвітності та етичних стандартів у публічному секторі.

Примітки: сформовано автором на основі джерел: [13; 14].

Узагальнюючи результати наведених ініціатив, можна дійти висновку, що цифровізація державного управління виступає потужним інструментом, що сприяє підвищенню ефективності адміністративних процесів та зниженню рівня корупції. Країни, які успішно реалізували інноваційні технології, змогли не лише забезпечити безперервність надання державних послуг під час кризових ситуацій, але й суттєво підвищити рівень довіри громадян до державних установ.

Цифровізація державних послуг, особливо в розвинутих країнах Європи та за її межами, демонструє важливість переходу до ери прозорості, якості надання послуг і боротьби з корупцією [15]. У країнах, що впровадили цифровізацію, спостерігається зниження рівня корупції [16], оскільки цей процес сприяє підвищенню ефективності і прозорості державних установ. Цифровізація оптимізує діяльність на всіх трьох рівнях: внутрішньому, внутрішньо-інституційному та зовнішньому, тим самим підвищуючи прозорість і підзвітність влади перед громадянами [17].

Індекс розвитку електронного уряду (EGDI) демонструє позитивні зміни за останні два роки. Частка населення, яке стикається з цифровим розривом, знизилася з 45% у 2022 році до 22,4% у 2024 році. Основним фактором цього зменшення є успіхи країн Азії, зокрема Індії та Бангладеш. Варто відзначити, що Північна і Південна Америка показують прогрес у цій галузі, що відображається в зростанні кількості країн з високими показниками EGDI. Проте, незважаючи на досягнуті успіхи, в Африці та Океанії понад 1,73 мільярда людей все ще залишаються без доступу до цифрових технологій, що свідчить про тривалі проблеми цифрового розвитку в цих регіонах.

Європа залишається лідером у розвитку електронного урядування, за нею слідують Азія та Америка. Країни, такі як Сінгапур, Південна Корея, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, досягли значних успіхів у впровадженні цифрових рішень, а у Південній Америці такі країни, як США, Уругвай і Канада, сприяють розвитку електронного урядування. Хоча Маврикій і Південна Африка досягли високих показників EGDI в Африці, більшість країн регіону ще не досягли середньосвітового рівня.

Таблиця 2 відображає середні глобальні та регіональні значення EGDI та його складових індексів (індекси онлайн-послуг (OSI), інформаційної інфраструктури (TII) та людського капіталу (HCI)) за 2022 і 2024 роки. Аналіз спрямований на виявлення кореляцій між компонентами EGDI та рівнем доходів країн, що дозволяє дослідити ключові тенденції у розвитку електронного уряду, а також охоплює прогрес у наданні електронних послуг у важливих секторах, таких як освіта, охорона здоров'я та соціальний захист.

Індекс розвитку електронного урядування (EGDI) показав зростання з 0,6102 у 2022 році до 0,6382 у 2024 році. Країни з дуже високими значеннями

EGDI (понад 0,75) складають 39% з 193 оцінених країн. При цьому кількість країн із середніми значеннями EGDI зменшилася з 53 у 2022 році до 44 у 2024 році, а кількість країн з низькими значеннями зросла з 7 до 11, що можна пояснити геополітичними конфліктами. Європа демонструє найвищий EGDI, що становить 0,8493, за нею йдуть Азія (0,6990), Америка (0,6701), Океанія (0,5289) та Африка (0,4247). Найзначніше зростання середнього EGDI спостерігається в Азії (7,7%), Африці (4,8%) та Америці й Океанії (по 4,1%). Водночас Європа продемонструвала зростання лише на 2,3%. Серед компонентів EGDI, індекс інфраструктури технологій інформації (TII) виявився найзначнішим, зростаючи на 19,9% за останні два роки. Найбільше регіональне зростання TII зафіксовано в Океанії (29,4%) та Африці (27,8%). В той же час, індекс онлайн-послуг (OSI) зріс на 5,2% в Африці та на 4,3% в Азії.

Таблиця 2.

Середні глобальні та регіональні значення EGDI та його складових індексів, 2022 та 2024 роки

Регіон	Рік	EGDI	Динаміка EGDI	OSI	Динаміка OSI	TII	Динаміка TII	HCI	Динаміка HCI
193 країни-члени ООН	2024	0.6382	4.59%	0.5754	3.6%	0.6896	19.9%	0.6494	-7.2%
	2022	0.6102		0.5554		0.5751		0.7001	
Африка	2024	0.4247	4.8%	0.3862	5.2%	0.4534	27.8%	0.4346	-12.1%
	2022	0.4054		0.3670		0.3548		0.4945	
Америка	2024	0.6701	4.1%	0.5797	3.8%	0.7345	19.6%	0.6962	-8.3%
	2022	0.6438		0.5585		0.6139		0.7590	
Азія	2024	0.6990	7.7%	0.6401	4.3%	0.7740	25.5%	0.6828	-4.8%
	2022	0.6493		0.6137		0.6166		0.7175	
Європа	2024	0.8493	2.3%	0.7836	1.8%	0.9227	9.9%	0.8418	-4.6%
	2022	0.8305		0.7699		0.8392		0.8825	
Океанія	2024	0.5289	4.1%	0.4378	4.2%	0.4885	29.4%	0.6603	-9.5%
	2022	0.5081		0.4201		0.3775		0.7298	

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [18].

У 2024 році група країн з найвищим рейтингом (далі – VH) поповнилася трьома новими державами. Зараз до цієї групи входять 10 країн Європи, 6 країн Азії та 2 країни Океанії. Зокрема, Німеччина, Норвегія та Іспанія були інтегровані до класу VH, тоді як Мальта понижена до класу V3. Водночас, Бахрейн і Саудівська Аравія підвищилися до класу VH з класів V1 і V2 відповідно, тоді як Сполучені Штати Америки знизили свій рейтинг до класу

V3. У загальному розподілі країн групи VH, Європа займає 56% (Данія, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Ісландія, Королівство Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Швеція та Велика Британія), Азія – 33% (Бахрейн, Японія, Республіка Корея, Сінгапур, Об'єднані Арабські Емірати та Саудівська Аравія), а Океанія – 11% (Австралія та Нова Зеландія) (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Країни, які займають провідні позиції в Індексу розвитку електронного урядування у 2024 році (індексні значення)

Країна	Регіон	OSI	HCI	TII	EGDI (2024)	EGDI (2022)
Данія	Європа	0.9992	0.9584	0.9966	0.9847	0.9717
Естонія	Європа	0.9954	0.9497	0.9731	0.9727	0.9393
Сінгапур	Азія	0.9831	0.9362	0.9881	0.9691	0.9133
Республіка Корея	Азія	1.0000	0.9120	0.9917	0.9679	0.9529
Ісландія	Європа	0.9076	0.9953	0.9983	0.9671	0.9410
Саудівська Аравія	Азія	0.9899	0.9067	0.9841	0.9602	0.8539
Великобританія	Європа	0.9535	0.9450	0.9747	0.9577	0.9138
Австралія	Океанія	0.9222	1.0000	0.9509	0.9577	0.9405
Фінляндія	Європа	0.9097	0.9836	0.9791	0.9575	0.9533
Нідерланди	Європа	0.9212	0.9688	0.9715	0.9538	0.9384
Об'єднані Арабські Емірати	Азія	0.9163	0.9436	1.0000	0.9533	0.9010
Німеччина	Європа	0.9238	0.9672	0.9236	0.9382	0.8770
Японія	Азія	0.9427	0.9117	0.9509	0.9351	0.9002
Швеція	Європа	0.8836	0.9275	0.9868	0.9326	0.9410
Норвегія	Європа	0.9117	0.9175	0.9654	0.9315	0.8879
Нова Зеландія	Океанія	0.9453	0.9615	0.8728	0.9265	0.9432
Іспанія	Європа	0.9054	0.8961	0.9603	0.9206	0.8842
Бахрейн	Азія	0.9030	0.8680	0.9877	0.9196	0.7707

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [18].

Отже, дослідження вказує на наявність істотної позитивної кореляції між індексом розвитку електронного урядування (EGDI) та індексом сприйняття корупції (CPI). Це свідчить про те, що країни, які характеризуються високими рівнями корупції в державному секторі, зазвичай демонструють низькі показники здатності надавати цифрові державні послуги. Високий рівень корупції асоціюється із зниженням ефективності, прозорості та доступності адміністративних послуг, що негативно впливає на загальну електронну участь громадян. Таким чином, низькі значення EGDI можуть слугувати показниками структурних недоліків у системі державного управління [18].

Таблиця 4 містить рейтинг країн за Індексом сприйняття корупції (далі – CPI) 2023 року, де методика визначення оцінок базується на комплексному аналізі даних, отриманих з різних джерел, таких як опитування бізнесменів, оцінки експертів та статистика кримінальних справ. Рейтинг країни формується на основі шкали від 0 до 100, де 0 вказує на високий рівень корупції, а 100 – на відсутність корупції. Країни, що займають провідні позиції в цьому рейтингу, є Данія, Фінляндія, Нова Зеландія, Норвегія, Сінгапур та інші, які демонструють значні результати в боротьбі з корупцією, з балами, що варіюються від 78 до 90, де дані високі показники свідчать про наявність ефективних систем управління, прозорості та підзвітності в державному секторі.

Таблиця 4.

ТОП-10 країн за Індексом сприйняття корупції (CPI) у 2023 р.

Рейтинг	Країна	Бал
1	Данія	90
2	Фінляндія	87
3	Нова Зеландія	85
4	Норвегія	84
5	Сінгапур	83
6	Швеція	82
6	Швейцарія	82
8	Нідерланди	79
9	Німеччина	78
9	Люксембург	78

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [19].

Загальний тренд, зафіксований у звіті CPI 2023 року, вказує на те, що корупція залишається серйозною проблемою у світовому масштабі. Більше двох третин оцінених країн мають бали нижче 50, що свідчить про значні труднощі у боротьбі з корупцією. Середній глобальний бал становить лише 43, що вказує на відсутність прогресу у боротьбі з корупцією за останнє десятиліття.

У цьому контексті Ціль 16.5 Цілей сталого розвитку (ЦСР) підкреслює необхідність значного зменшення корупції та хабарництва в усіх їх формах. Зменшення проявів корупції є критично важливим для підвищення довіри суспільства до урядових інституцій, а також для створення сприятливих умов для розвитку електронного урядування. Втілення цієї цілі може позитивно вплинути на показники EGDI та CPI, що, у свою чергу, підвищує загальну ефективність державного управління.

Також, варто відзначити, що цифровізація місцевого управління може значно поліпшити якість життя громадян шляхом надання доступних та ефективних послуг. Індекс місцевих онлайн-послуг (LOSI), розроблений ООН, демонструє, що національні портали мають вищі показники розвитку порівняно з міськими. Проте приблизно 22% міст не мають функціональних веб-сайтів, що обмежує доступ до основних цифрових послуг. Основними перешкодами для розвитку електронного урядування на місцевому рівні є бюджетні обмеження та відсутність технічних знань.

Інтеграція штучного інтелекту (далі – ШІ) у державний сектор постає як ключовий фактор, що здатен суттєво поліпшити ефективність управлінських процесів. Застосування технологій ШІ може сприяти оптимізації адміністративних процедур, підвищенню якості надання державних послуг та зменшенню витрат. Проте, варто зазначити, що швидкість розвитку технологій перевищує темпи створення відповідних нормативних актів, що створює ряд викликів для реалізації потенціалу ШІ у державному управлінні. Організація Об'єднаних Націй наголошує на важливості міжнародної співпраці для забезпечення відповідального використання ШІ. Ключовими аспектами цього процесу є впровадження ефективних управлінських структур, інвестування в розвиток технологій ШІ та здійснення колективних дій, де дані заходи сприятимуть максимізації позитивного впливу нових технологій на сталий розвиток [18].

Отже, цифровізація може мати як позитивний, так і негативний вплив на рівень корупції залежно від характеру впливу, типу втручання та конкретного контексту. Ефективна цифровізація може зменшити корупцію, забезпечуючи легший доступ до інформації та покращуючи прозорість державних операцій, що, в свою чергу, збільшує ризик для корумпованих бюрократів бути викритими.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що цифрова трансформація виступає ефективним інструментом у протидії корупції, оскільки вона сприяє підвищенню прозорості, ефективності та підзвітності державних інституцій. Інтеграція цифрових технологій у державне управління забезпечує доступ до інформації та послуг, що, в свою чергу, знижує ризики корупційних дій, обмежуючи можливості для зловживань з боку посадових осіб. Проте, попри потенційні переваги, існують серйозні виклики, такі як недостатній рівень цифрової грамотності населення, обмежений доступ до інтернету в окремих регіонах та потреба в розробці ефективних нормативно-правових актів. Тому для успішної реалізації ініціатив цифрової трансформації в боротьбі з корупцією необхідно не лише впроваджувати технології, а й забезпечувати їх інтеграцію в систему управлінських практик, навчати персонал та заохочувати залучення громадськості до процесів контролю. Таким чином, можемо відзначити, що лише комплексний підхід

здатний забезпечити стійке зниження корупційних ризиків і сприяти сталому розвитку суспільства.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у тому, що сформульовані автором висновки та рекомендації можуть бути ефективно використані для оптимізації механізмів протидії корупції, вдосконалення державного управління та покращення прозорості в адміністративних процесах, а також в галузях, де спостерігається найбільший ризик корупційних проявів, що сприятиме досягненню більшої ефективності у функціонуванні електронного урядування. Подальші наукові дослідження в цій сфері повинні орієнтуватися на вивчення нових механізмів та стратегій, які здатні ефективно підтримувати боротьбу з корупцією в умовах цифровізації. Особливу увагу слід приділити аналізу впливу інноваційних технологій на управлінські процеси в державному секторі, а також їхній ролі у забезпеченні прозорості та підзвітності.

Література:

1. Adel S. Why Digitalization?... To Combat Corruption in Egypt, *Forum of Development and Human Rights Dialogue FDHRD*, 2021, pp 1-14.
2. Adam I., Fazekas M. Are emerging technologies helping win the fight against corruption? A review of the state of evidence, *Information Economics and Policy*, 2021, vol. 57, pp. 1-14.
3. Telatar A. Understanding Corruption from An Ethical Vantage Point: The Cases of Tunisia and Egypt, MA Thesis, University of Tartu, Johan Skytte Institute of Political Studies Democracy & Governance, 2019.
4. Winston B. Media, Technology, and Society: A History: From the Telegraph to the Internet, London: Psychology Press, 1998.
5. Raišienė A.G., Bilan S., Smalskys V., Gečienė J. Emerging Changes in Attitudes to Inter-Institutional Collaboration: The Case of Organizations Providing Social Services in Communities, *Administrație și Management Public*, 2019, vol. 33, pp. 34–56.
6. Mazzanti M., Mazzarano M., Pronti A., Quatrosi M. Fiscal Policies, Public Investments and Wellbeing: Mapping the Evolution of the EU, *Insights into Regional Development*, 2020, vol. 2, no. 4, pp. 725–749.
7. Androniceanu A., Georgescu I., Kinnunen J. Public Administration Digitalization and Corruption in The Eu Member States. A Comparative and Correlative Research Analysis, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, 2022, No. 65 E/2022, pp. 5–22.
8. Haafst R. The Effect of Digitalisation on Corruption: A longitudinal global analysis, Master's Thesis, Ku Leuven, Faculty of Economics and Business, Department of Economics, 2017.
9. Reis J., Amorim M., Melao N., Cohen Y., Rodrigues M. Digitalization: A Literature Review and Research Agenda, *Proceedings on 25th International Joint Conference on Industrial Engineering and Operations Management IJCIEOM*, 2020, pp. 443–456.
10. Salam D., Janssen M., Sohag K., Omar N. The Influence of ICT on the Control of Corruption: A Study Using Panel Data from ASEAN Countries, *International Journal of Public Administration in the Digital Age*, 2021, Volume 8.
11. Andersen T.B. E-Government as an anti-corruption strategy, *Information Economics and Policy*, 2009, vol. 21, pp. 201–210.
12. Fan Q., Kuper P., Hyeong Y., Choi S. Does ICT development curb firms' perceived corruption pressure? The contingent impact of institutional qualities and competitive conditions, *Journal of Business Research*, 2021, vol. 135, pp. 496–507.

13. Santiso C. Hacking corruption in the digital era: How tech is shaping the future of integrity in times of crisis, Agenda for Business Integrity, Global Future Council on Transparency and Anticorruption. *World Economic Forum*, 2020, pp. 1-17.

14. Asni N. Effect of Corruption in ASEAN (Case Study 4 ASEAN Countries), *Journal of Legal Subjects*, 2022, vol. 02, no. 03, pp. 1-5.

15. Rymarczyk J. The Impact of Industrial Revolution 4.0 on International Trade, *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 2021, vol. 9, no. 1, pp. 105–117.

16. Mouna A. Nedra B. Khaireddine M. International Comparative Evidence of E-Government Success and Economic Growth: Technology Adoption as an Anti-Corruption Tool, *Transforming Government: People, Process and Policy*, 2020, vol. 14, no. 5, pp. 713–736.

17. Balzer R. Užík M. Glova J. Managing Growth Opportunities in the Digital Era – An Empiric Perspective of Value Creation, *Polish Journal of Management Studies*, 2020, vol. 21, no. 2, pp. 87–100.

18. United Nations. UN E-Government Survey 2024. 2024. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024 (дата звернення 22.10.2024).

19. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2023. 2023. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2023 (дата звернення 22.10.2024).

References:

1. Adel, S. (2021). Why Digitalization?... To Combat Corruption in Egypt, *Forum of Development and Human Rights Dialogue FDHRD*, pp 1-14. [in English].

2. Adam, I., Fazekas, M. (2021). Are emerging technologies helping win the fight against corruption? A review of the state of evidence, *Information Economics and Policy*, vol. 57, pp. 1-14. [in English].

3. Telatar, A. (2019). Understanding Corruption from An Ethical Vantage Point: The Cases of Tunisia and Egypt, MA Thesis, University of Tartu, Johan Skytte Institute of Political Studies Democracy & Governance. [in English].

4. Winston, B. (1998). Media, Technology, and Society: A History: From the Telegraph to the Internet, London: Psychology Press. [in English].

5. Raišienė, A.G., Bilan, S., Smalskys, V., & Gečienė, J. (2019). Emerging Changes in Attitudes to Inter-Institutional Collaboration: The Case of Organizations Providing Social Services in Communities, *Administrație și Management Public,* vol. 33, pp. 34–56. [in English].

6. Mazzanti, M., Mazzarano, M., Pronti, A., & Quatrosi, M. (2020). Fiscal Policies, Public Investments and Wellbeing: Mapping the Evolution of the EU, *Insights into Regional Development*, vol. 2, no. 4, pp. 725–749. [in English].

7. Androniceanu, A., Georgescu, I., & Kinnunen, J. (2022). Public Administration Digitalization and Corruption in The EU Member States: A Comparative and Correlative Research Analysis, *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, No. 65 E/2022, pp. 5–22. [in English].

8. Haafst, R. (2017). The Effect of Digitalisation on Corruption: A Longitudinal Global Analysis, Master's Thesis, KU Leuven, Faculty of Economics and Business, Department of Economics. [in English].

9. Reis, J., Amorim, M., Melao, N., Cohen, Y., & Rodrigues, M. (2020). Digitalization: A Literature Review and Research Agenda, *Proceedings on 25th International Joint Conference on Industrial Engineering and Operations Management IJCIEOM*, pp. 443–456. [in English].

10. Salam, D., Janssen, M., Sohag, K., & Omar, N. (2021). The Influence of ICT on the Control of Corruption: A Study Using Panel Data from ASEAN Countries, *International Journal of Public Administration in the Digital Age*, vol. 8, no. 1, pp. 1-17. [in English].

11. Andersen, T.B. (2009). E-Government as an Anti-Corruption Strategy, *Information Economics and Policy*, vol. 21, pp. 201–210. [in English].

12. Fan, Q., Kuper, P., Hyeong, Y., & Choi, S. (2021). Does ICT Development Curb Firms' Perceived Corruption Pressure? The Contingent Impact of Institutional Qualities and Competitive Conditions, *Journal of Business Research*, vol. 135, pp. 496–507. [in English].

13. Santiso, C. (2020). Hacking Corruption in the Digital Era: How Tech is Shaping the Future of Integrity in Times of Crisis, Agenda for Business Integrity, Global Future Council on Transparency and Anticorruption, *World Economic Forum*, pp. 1-17. [in English].

14. Asni, N. (2022). Effect of Corruption in ASEAN (Case Study of 4 ASEAN Countries), *Journal of Legal Subjects*, vol. 02, no. 03, pp. 1-5. [in English].

15. Rymarczyk, J. (2021). The Impact of Industrial Revolution 4.0 on International Trade, *Entrepreneurial Business and Economics Review*, vol. 9, no. 1, pp. 105–117. [in English].

16. Mouna, A., Nedra, B., & Khaireddine, M. (2020). International Comparative Evidence of E-Government Success and Economic Growth: Technology Adoption as an Anti-Corruption Tool, *Transforming Government: People, Process and Policy*, vol. 14, no. 5, pp. 713–736. [in English].

17. Balzer, R., Užík, M., & Glova, J. (2020). Managing Growth Opportunities in the Digital Era: An Empirical Perspective of Value Creation, *Polish Journal of Management Studies*, vol. 21, no. 2, pp. 87–100. [in English].

18. United Nations. (2024). UN E-Government Survey 2024. Available at: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024 [in English].

19. Transparency International. (2023). Corruption Perceptions Index 2023. Available at: https://www.transparency.org/en/cpi/2023 [in English].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351/354:004.75

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-236-248

Малафеєв Станіслав Олександрович аспірант кафедри бізнес-економіки та адміністрування, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, вул. Роменська 87, м. Суми, 40002, https://orcid.org/0009-0008-5858-5765

Іваній Олена Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри права та публічного управління, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, вул. Роменська 87, м. Суми, 40002, тел.: (050) 407-59-33, https://orcid.org/0000-0003-3967-7900

РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННИХ СЕРВІСІВ ДЛЯ ГРОМАДЯН ТА БІЗНЕСУ

Анотація. Розвиток електронних сервісів для громадян та бізнесу є важливим елементом цифрової трансформації сучасної держави, спрямованим на підвищення доступності й ефективності державних послуг. Впровадження таких сервісів сприяє спрощенню адміністративних процедур, зменшенню бюрократичних бар'єрів і зміцненню прозорості у взаємодії між державою та суспільством. Поточне дослідження спрямоване на висвітлення ключових особливостей електронних послуг в системі публічного управління. Для досягнення мети застосовувалися такі наукові методи: економіко-статистичний метод (для аналізу динаміки міжнародного індексу Online Service Index та змін у показниках діджиталізації), порівняльний аналіз (для співставлення України з іншими країнами), методи систематизації (для узагальнення виявлених проблем) та логічне узагальнення (для формулювання висновків). З'ясовано, що нормативно-правові документи, які регулюють електронні сервіси для громадян і бізнесу, містять низку положень, що сприяють розвитку цифрових послуг, однак потребують удосконалення для забезпечення належної ефективності їх впровадження. Визначено рівень розвитку електронних послуг України на базі субіндексу Online Service Index, який входить до складу загального індексу EGDI, і який продемонстрував поступове зростання, але є нижчим від показників європейських країн. Зазначено ключові проблеми й перешкоди, які гальмують подальший розвиток електронних сервісів, серед яких, недоліки технічної інфраструктури, недостатня цифрова грамотність, розбіжності між різними державними органами, низький рівень доходів громадян, що унеможливлює придбання смартфонів для користування

електронними послугами. В ході дослідження наголошено на необхідності модернізації інфраструктури й проведення освітніх кампаній для підвищення цифрових компетенцій громадян і службовців. Обґрунтовано напрями розв'язання виявлених проблем, зокрема за рахунок удосконалення законодавчої бази та залучення інвестицій у цифрові технології. Звернено увагу на важливість активної співпраці між державою, бізнесом і міжнародними партнерами для подальшого ефективного розвитку електронних послуг в Україні.

Ключові слова: публічні електроні послуги, послуг для громадян та бізнесу, онлайн-сервіс, веб-портал, інклюзивність

Malafeiev Stanislav Oleksandrovych post-graduate student of the Department of Business Economics and administration, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, 87 Romenska St., Sumy, 40002, https://orcid.org/0009-0008-5858-5765

Ivanii Olena Mykolaivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Head of the Department of Law and Public Administration, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, 87 Romenska St., Sumy, 40002, tel.: (050) 407-59-33, https://orcid.org/0000-0003-3967-7900

DEVELOPMENT OF ELECTRONIC SERVICES FOR CITIZENS AND BUSINESSES

Abstract. The development of electronic services for citizens and businesses is an important element of the digital transformation of the modern state aimed at increasing the accessibility and efficiency of public services. The introduction of such services helps to simplify administrative procedures, reduce bureaucratic barriers, and enhance transparency in the interaction between the state and society. The current study aims to highlight the key features of electronic services in the public administration system. To achieve the purpose of the study, the following scientific methods were used: economic and statistical method (to analyze the dynamics of the international Online Service Index and changes in digitalization indicators), comparative analysis (to compare Ukraine with other countries), systematization methods (to summarize the identified problems) and logical generalization (to draw conclusions).It has been found that the legal documents regulating electronic services for citizens and businesses contain a number of provisions that promote the development of digital services, but need to be improved. The level of development of electronic services in Ukraine is determined on the basis of the Online Service Index sub-index, which is part of the overall EGDI index, which has shown a gradual increase, but is lower than in European countries.

The key problems and obstacles that hinder the further development of electronic services are identified, including deficiencies in technical infrastructure, insufficient digital literacy, disagreements between different government agencies, and low incomes, which make it impossible to purchase smartphones to use electronic services. The study emphasizes the need to modernize the infrastructure and conduct educational campaigns to improve the digital competencies of citizens and employees. The author substantiates the ways to solve the identified problems, in particular by improving the legislative framework and attracting investments in digital technologies. Attention is drawn to the importance of active cooperation between the state, business and international partners for further effective development of electronic services in Ukraine.

Keywords: public e-services, services for citizens and businesses, online service, web portal, inclusiveness

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах активного формування інформаційного суспільства й зростання ролі інформатизації й інформаційної політики під впливом глобалізації та євроінтеграції, спостерігається збільшення використання інформаційних технологій у сфері надання публічних послуг. Розвиток і активне застосування цих технологій у різних сферах життя вимагають відповідних змін у державних процесах, зокрема в сфері електронних послуг.

За даними опитування, проведеного КМІ за підтримки Програми розвитку ООН (UNDP) в Україні та Швеції, у 2023 році 64% українців активно користувалися електронними державними послугами, переважно через вебпортал або застосунок «Дія». У звіті зазначено, що за три роки кількість користувачів значно зросла: з 13% у 2020 році до 51% на початок жовтня 2023 року [1]. Також майже 80% користувачів оцінили свій досвід використання електронних послуг як дуже позитивний. Дослідження показало, що громадяни України збільшують свою активність в Інтернеті: кількість щоденних користувачів мережі зросла з 72% до 80%. Окрім того, виявлено, що 11% громадян у 2023 році користувалися Інтернетом нерегулярно, а 9% не мали доступу до мережі взагалі [1].

Таким чином, зростання популярності електронних сервісів демонструє успішність цифрових ініціатив у державному секторі й високу задоволеність громадян їх якістю і зручністю. Удосконалення цих послуг підвищує ефективність державного управління й, найголовніше - знижує бюрократичні бар'єри, водночас сприяючи створенню більш прозорих відносин між державою і громадянами, що підвищує довіру до публічних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість наукових досліджень присвячена питанням впровадження електронних публічних

послуг в Україні. Останні публікації охоплюють різноманітні аспекти - від теоретичних основ надання електронних послуг [2-4] до практичних аспектів розвитку електронних систем управління [5;6]. Окремі дослідження розглядають управління публічними послугами в умовах воєнного стану [7]. Також наукова література включає міжнародний аналіз розвитку електронних адміністративних послуг та порівняльні дослідження зарубіжного досвіду [8;9]. Деякі роботи зосереджені на розробці й впровадженні конкретних електронних систем, таких як система для прийому скарг громадян [9]. Таким чином, останні дослідження підкреслюють важливість електронних публічних сервісів і вказують на ключові напрямки їх подальшого вдосконалення в Україні. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень, дана тема потребує осучаснення та додаткових розвідок.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей розвитку електронних сервісів для громадян на підприємницьких структур. Перед дослідженням поставлена низка задач, а саме: зробити огляд нормативно-правових документів, які стосуються регулювання електронних сервісів для громадян і бізнесу; провести аналіз розвитку електронних послуг України на базі субіндексу Online Service Index, який входить до складу загального індексу EGDI; виявити проблеми та перешкоди, які гальмують подальший розвиток електронних сервісів для громадян і бізнесу; висвітлити напрями розв’язання зазначених проблем.

Виклад основного матеріалу. Теорія публічних послуг базується на досвіді таких провідних країн, як США, Канада, Велика Британія, де вона почала розвиватися ще з 1980-х років [10]. Закордонний досвід охоплює зміну підходів та форм взаємодії між урядом і громадянським суспільством. У міжнародній практиці термін «public services» використовується для позначення цієї категорії послуг [8].

Електронний сервіс публічних послуг слід розглядати через призму публічних послуг, адже саме електронний формат є основним елементом сучасного розвитку державного управління. Він дозволяє забезпечити оперативність, прозорість і доступність надання послуг, що є важливими характеристиками публічних послуг у цифрову епоху. Крім того, електронні сервіси спрощують процес взаємодії громадян із державою, знижують адміністративні витрати і бюрократичні перешкоди, водночас розширюючи можливості контролю за якістю та дотриманням стандартів надання послуг.

В Україні спочатку використовувався термін «державні послуги» замість «публічних послуг». На сьогоднішній день публічні послуги охоплюють усі послуги, що надаються публічною адміністрацією за рахунок державних і місцевих коштів, включаючи водопостачання, енергетику, освіту, громадський транспорт, поштові послуги, охорону здоров'я, телекомунікації, соціальне обслуговування та державне управління [5].

В цьому контексті слід додати, що 6 серпня 2021 року Президент України підписав Закон «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», прийнятий Верховною Радою України. Цей Закон був ухвалений у межах урядової стратегії цифровізації державних послуг, його основна мета – впровадження режиму paperless, що передбачає відмову від паперового документообігу та заборону вимагати паперові документи, якщо інформація вже є у державних реєстрах. Закон визначає ключові поняття, такі як «публічна послуга» та «електронна публічна послуга». Публічна послуга розглядається як юридично чи соціально значуща дія, що надається у формі публічної послуги, і може включати адміністративні послуги, які змінюють права чи обов'язки суб'єкта або надають матеріальні чи нематеріальні блага [11].

Електронна публічна послуга - це послуга, надана органами державної влади чи місцевого самоврядування через електронні системи, зокрема через Єдиний державний веб-портал електронних послуг, що є видом публічної послуги [11].

Проте, особливої уваги заслуговують визначені Законом особливості надання публічних (електронних) послуг. Основним принципом у рамках режиму paperless є максимальне скорочення кількості документів та інформації, які фізична чи юридична особа повинна подавати для отримання послуг. Цей принцип реалізується в усіх формах надання публічних (електронних) послуг, визначених Законом. Наприклад, якщо необхідна інформація або документи вже є в інформаційно-телекомунікаційних системах, заявник не зобов'язаний їх повторно подавати [11]. Замість цього у заяві вказуються лише необхідні відомості, а відповідні органи отримують необхідні документи самостійно через інформаційні системи або автоматично через систему електронної взаємодії. Це означає, що державні органи не можуть вимагати у заявника дані, які вже містяться в державних реєстрах. Наприклад, РАЦС не має права запитувати свідоцтво про шлюб, оскільки ці дані вже є в Державному реєстрі актів цивільного стану громадян.

Слід наголосити, що державна політика у сфері надання публічних (електронних) послуг базується на принципах верховенства права, рівності перед законом, відкритості та прозорості. Вона орієнтована на потреби громадян, забезпечуючи інклюзивність, доступність, безпеку та конфіденційність. Крім того, політика спрямована на багаторазове використання даних, технологічну нейтральність і портативність, що сприяє спрощенню адміністративних процедур і збереженню інформації. Окремо підкреслюється підтримка прийняття рішень та оцінки ефективності, що відображає державну політику в цій сфері [2].

Постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2022 року № 263 «Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних

систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану» передбачає додаткові заходи для забезпечення функціонування таких систем в умовах воєнного стану. Серед цих заходів - розміщення державних інформаційних ресурсів у хмарних сервісах або дата-центрах, створення резервних копій ресурсів за межами України та припинення їх функціонування у разі загроз безпеці [12]. Це сприяє збереженню та захисту інформації в умовах війни.

Також, 17 грудня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про адміністративну процедуру», який став наступним кроком до впровадження сервісної держави та режиму «без паперів». Закон встановлює чіткі правила комунікації між громадянами та владою, зокрема через Єдиний державний веб-портал електронних послуг, і дозволяє ухвалювати адміністративні рішення автоматично на основі електронних документів [13].

Для вдосконалення надання публічних послуг Кабінет Міністрів України ухвалив постанову щодо впровадження Платформи реєстрів, яка сприяє створенню нових баз даних і перенесенню інформації з застарілих реєстрів. Це надає державним органам можливість самостійно формувати запити на інформацію для надання послуг громадянам. Важливим кроком є також регулювання діяльності Національного центру резервування державних інформаційних ресурсів, що визначає порядок створення, зберігання, доступу та відновлення даних із резервних копій національних електронних ресурсів, що покращує функціонування державних органів [12].

Таким чином, нормативно-правова база, що регулює розвиток електронних публічних послуг в Україні, постійно вдосконалюється. Прийняття нових законодавчих актів, спрямованих на покращення цифрової інфраструктури та забезпечення доступності електронних сервісів для громадян і бізнесу, адаптується до сучасних технологічних та соціальних викликів, сприяючи розвитку цифрової економіки та покращенню якості життя населення.

З метою оцінки рівню електронного сервісу слід звернути увагу на відомий світовий індекс E-Government Development Index (далі – EGDI).

EGDI є важливим показником, який відображає зрілість електронного уряду в країнах світу. Цей комплексний індекс вимірює рівень розвитку електронних державних послуг і оцінює, наскільки ефективно уряди використовують інформаційні технології для покращення взаємодії з громадянами та бізнесом. EGDI складається з трьох основних компонентів, які відображають різні аспекти е-урядування:

1. Індекс онлайн сервісів (Online Service Index) - показник розвитку електронних державних послуг через Інтернет. Він оцінює доступ до інформації про послуги, можливість їх отримання онлайн і доступність через мобільні додатки.

2. Індекс телекомунікаційної інфраструктури (Telecommunication Infrastructure Index) - показник доступності й розвитку телекомунікаційної інфраструктури. Він враховує наявність інформаційно-комунікаційних технологій, якість послуг та технологічний прогрес у впровадженні новітніх рішень.

3. Індекс людського капіталу (Human Capital Index) - показник рівня освіти та кваліфікації населення. Він оцінює доступність освіти, якість навчальних програм і розвиток цифрових навичок, що впливають на готовність населення використовувати електронні послуги.

Таким чином, EGDI є ключовим інструментом для аналізу рівня розвитку електронних послуг і готовності країни до цифрової трансформації, адже він враховує важливі фактори, які впливають на ефективність е-урядування.

В контексті даного дослідження слід зосередити увагу саме на Індексі онлайн сервісів адже це важливий показник, який відображає рівень розвиненості електронних державних послуг, доступних через Інтернет.

Online Service Index складається з декількох компонентів, які в сукупності оцінюють рівень розвитку електронних публічних послуг. Ці компоненти включають:

доступ до інформації про послуги - оцінюється легкість, з якою громадяни можуть отримати доступ до інформації про послуги, які надаються урядом через онлайн-платформи;

можливість отримання послуг онлайн - оцінюється, якою мірою громадяни можуть використовувати онлайн-платформи для доступу й отримання різних публічних електронних послуг, відображаючи ефективність і зручність надання послуг онлайн;

доступ до послуг через мобільні додатки - оцінюється доступність та наявність публічних послуг через мобільні додатки, що відображає адаптивність надання послуг до мобільних пристроїв, які стають все більш поширеними серед населення.

Кожний з цих компонентів робить свій внесок у загальну оцінку Індексу онлайн-послуг, надаючи уявлення про ефективність та доступність електронних державних послуг для громадян.

На рисунку 1 автором побудовано динаміку субіндексу Індекс онлайн сервісів провідних країн світу та України за 2018-2024 рр.

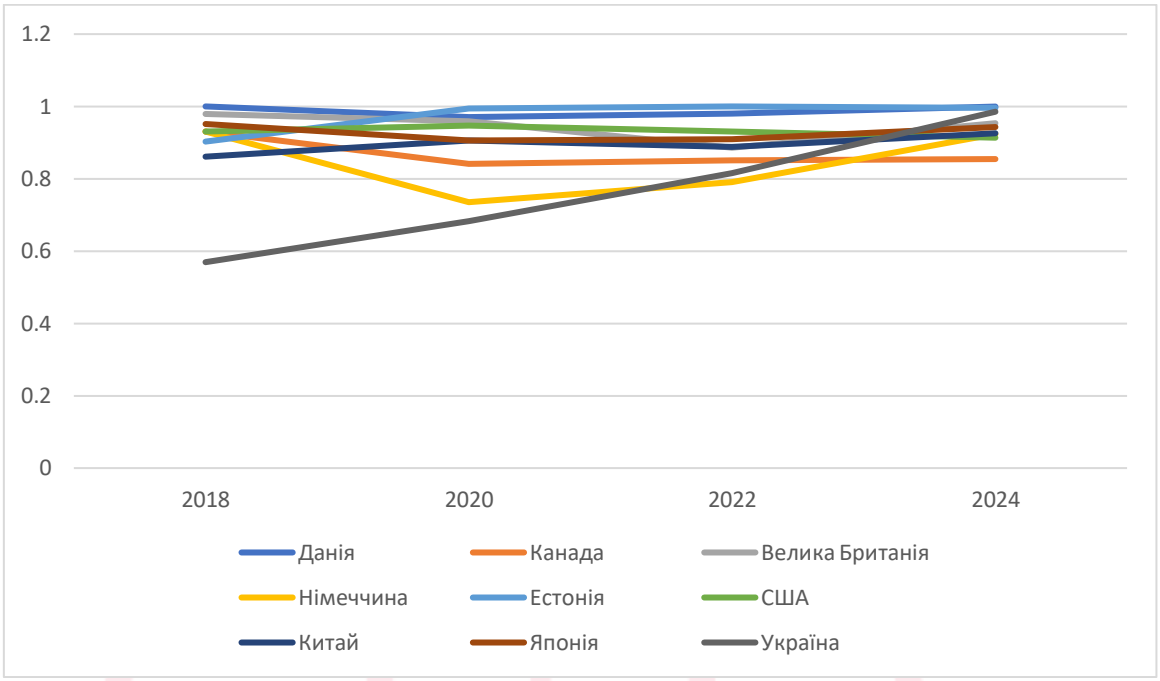

Рис. 1 Динаміка субіндексу Індекс онлайн сервісів (OSI) провідних країн світу та України за 2018-2024 рр.
Джерело: побудовано автором на основі [14;15]

Динаміка субіндексу Індексу онлайн сервісів для України та провідних країн світу за період 2018-2024 років продемонструвала значний прогрес, зокрема, зростання індексу України з 0,5694 у 2018 році до 0,9854 у 2024 році, що свідчить про суттєве покращення доступності та якості онлайн-сервісів. Порівнюючи з іншими країнами, Україна, яка починала з великої дистанції, вже наблизилась до рівня Японії (0,9427) та Німеччини (0,9238), продемонструвавши потенціал для подальшого розвитку. Хоча багато країн, як-от Данія і Канада, продемонстрували незначне зменшення або стабільність у показниках, в Україні спостерігається постійне зростання, що свідчить про ефективність реформ у цифровій сфері та розвиток технологій. Високі темпи зростання вказують на можливості для подальшого розвитку онлайн-сервісів, оскільки успіхи у технологічному секторі можуть стати основою для прогресу, а цифровізація бізнесу і державних послуг може допомогти Україні скоротити розрив і досягти лідерських позицій у певних сегментах.

Незважаючи на певні досягнення в цифрових реформах, впровадження електронних публічних послуг в Україні зіштовхується з низкою проблем.

Серед них можна виділити технічні та технологічні труднощі, нерівний рівень доступності інтернету в різних регіонах, недостатню кваліфікацію персоналу, відсутність єдиної інформаційної бази даних і стандартизованих

процедур, а також брак правової основи та невідповідність законодавства міжнародним стандартам у сфері електронного урядування.

Особливо гострою залишається проблема залучення літніх людей до процесу цифровізації, оскільки вони часто зіштовхуються з труднощами у використанні сучасних технологій через недостатні цифрові навички й відсутність досвіду роботи з комп'ютерами та іншими пристроями.

Серед респондентів до 30 років 98% щодня користуються Інтернетом, в той час як у групі осіб віком 70+ ці показники становлять лише 44% та 38% відповідно. Найнижчий рівень користування публічними електронними послугами спостерігається серед літніх людей - лише 34,5%. Хоча спостерігається зростання використання інтернету серед цієї категорії, рівень користування електронними державними послугами практично не змінився з 33,5% у 2022 році [1].

Це може бути зумовлено соціокультурними бар'єрами, фізичними обмеженнями та відчуженням від технологій, що є для них складними або незрозумілими. Без належного врахування цих факторів і розробки спеціалізованих програм для літніх громадян ризик соціальної ізоляції та нерівності у доступі до сучасних технологій зростає.

Ще однією проблемою є те, що, незважаючи на зусилля держави залучити більше користувачів до електронних сервісів через смартфони, існує прошарок населення, який не має можливості придбати смартфон для використання цифрових послуг. Це спричиняє соціальну відчуженість і поглиблює нерівність у доступі до електронних сервісів. Згідно зі звітом НБУ, у 2021 році 12,2% громадян економили на харчуванні, у 2022 році - 19,9%, а в 2023 році - 26,2% [16], тобто більше чверті населення. Проблема недостатньої координації між державними органами в сфері впровадження електронних послуг також гальмує їх розвиток і функціонування.

Розбіжності між різними державними органами призводять до дублювання зусиль у розробці та впровадженні електронних сервісів, що в свою чергу спричиняє неповноцінне їхнє впровадження і затримки у реалізації. Це зазвичай веде до непродуктивного використання ресурсів, які могли б бути спрямовані на поліпшення якості та доступності послуг. Така ситуація ускладнює доступ користувачів до необхідних сервісів, знижує їхню якість та підриває довіру громадян до електронного урядування.

Недостатня цифрова грамотність населення є ще однією серйозною перешкодою для успішного впровадження електронних послуг в Україні. Не всі користувачі мають достатній рівень знань та навичок у використанні інформаційно-комунікаційних технологій, що ускладнює їх взаємодію з електронними сервісами. Як показало дослідження Індексу людського капіталу, існують суттєві недоліки в освіті та цифровій грамотності, які

можуть призвести до нерівностей у доступі до електронних послуг, особливо серед осіб з обмеженими можливостями та літніх громадян. Для подолання цієї проблеми потрібен комплексний підхід, що включає масові освітні кампанії, тренінги з цифрової грамотності та сприяння доступу до технологій для всіх верств населення. Це не лише покращить взаємодію громадян з державою через електронні послуги, але й сприятиме соціальній інклюзії та розвитку цифрового суспільства загалом.

З огляду на вказані проблеми, існує низка напрямів для вдосконалення електронних публічних сервісів в Україні.

По-перше, необхідно покращити цифрову інфраструктуру та доступ до технологій, що є ключовими для забезпечення широкої доступності й зручності користування електронними послугами. Це включає розширення покриття широкосмугового інтернету, особливо в сільській місцевості та районах з недостатнім рівнем обслуговування, а також забезпечення доступу до комп'ютерів і смартфонів.

По-друге, важливим є розв’язання проблеми цифрової грамотності серед населення. Впровадження комплексних освітніх програм і інформаційних кампаній, спрямованих на покращення цифрових навичок і знань, може розширити можливості громадян ефективно використовувати електронні послуги. Цільові ініціативи мають бути спрямовані на вразливі групи населення, включаючи людей похилого віку та осіб з інвалідністю, щоб забезпечити інклюзивність.

По-третє, для уникнення дублювання зусиль і впорядкування впровадження електронних послуг вкрай важливо налагодити ефективну координацію між державними установами. Створення централізованих наглядових органів або міжвідомчих робочих груп може сприяти співпраці та забезпечити узгодженість у розробці та наданні електронних державних послуг.

Висновки. Загальні висновки дослідження електронних публічних сервісів в Україні продемонстрували складну та багатогранну картину їхнього сучасного стану і перспектив розвитку. По-перше, аналіз нормативно-правового забезпечення вказав на певний прогрес у регулюванні сфери електронних послуг, однак існують прогалини, які потребують подальшого вдосконалення. Виявлені основні проблеми та перешкоди, такі як недостатня цифрова грамотність, брак координації між державними органами та обмежений доступ до цифрової інфраструктури, потребують комплексного підходу для вирішення.

Водночас перспективи, пов'язані з впровадженням нових ініціатив та розвитком цифрових платформ, свідчать про потенціал для подальшого розвитку електронних публічних послуг в Україні, що може позитивно вплинути на якість життя громадян і підвищити ефективність державного управління.

Практична значимість результатів дослідження полягає в їхньому потенціалі для покращення електронних публічних сервісів в Україні та сприяння розвитку країни в цілому. Крім того, ці результати можуть бути корисними для прийняття рішень на різних рівнях влади та формування стратегічних напрямків розвитку електронного урядування.

Література:

1. UNDP. Аналітичний звіт «Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг у 2023 році». 2024. https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/analitychnyy-zvit-dumky-i-pohlyady-naselennya-ukrayiny-shchodo-derzhavnykh-elektronnykh-posluh-u-2023-rotsi

2. Опар, Н. В. (2021). Теоретичні основи надання електронних послуг в Україні. *Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу*, (6), 33. https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.6.33

3. Кужда, Т., Луциків, І., & Гевко, В. (2021). Теоретичні та правові засади організації надання публічних електронних послуг. *Соціально-економічні проблеми і держава,* 2(25), 374-384. URl: http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2021/21ktipep.pdf

4. Danyliuk, M., Dmytryshyn, M., & Goran, T. (2022). Digitisation of Ukraine in Terms of Public Electronic Services' Distribution. Scientific Horizons, 24(7), 90-99. DOI: 10.48077/scihor.24(7).2021.90-99

5. Тищенкова, І. О. (2017). Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України: монографія. Дніпро. 156 с..

6. Лопушинський, І. П., Клюцевський, В. І., & Момоток, О. М. (2023). Особливості надання публічних (електронних публічних) послуг в умовах воєнного стану в Україні. *Наукові інновації та передові технології,* No 4(18), 110–123. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-4(18)-110-123

7. Куспляк, Г., Куспляк, І., & Серенок, А. (2023). Напрями вдосконалення надання адміністративних та публічних електронних послуг в умовах воєнного стану. *Теоретичні та практичні питання державотворення. Дослідження. Розробки. Проекти*, № 30, 1-12. https://doi.org/10.35432/tisb302023295150

8. Świtał, P. (2023). Electronic Public Services for Citizens – an Outline of the Issues. Przegląd Prawa Administracyjnego, 5, 137-150. https://doi.org/10.17951/ppa.2022.5.137-150

9. Sinlae, A. A. J., Daniarti, Y., Alamsyah, D., & Damuri, A. (2022). Development Of an Electronic Public Complaints System to Improve Public Services. Jurnal Pilar Nusa Mandiri, 18(1), 81-86. DOI: 10.33480/pilar.v18i1.2969

10. Fedushko, S., Zakharchuk, M., Yurkiv, M., & Syerov, Y. (2023). Analysis of the Introduction of Electronic Services in Public Administration: World Experience. In Developments in Information and Knowledge Management Systems for Business Applications (pp. 341-363). DOI: 10.1007/978-3-031-27506-7_14.

11. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України № 1689-IX від 15.07.2021 р., ост. ред. від 31.03.2023 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text

12. Деякі питання створення та функціонування державних електронних платформ для ведення публічних електронних реєстрів: постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2023 р. No 356 https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-stvorennia-ta-funktsionuvannia-der-a356

13. Про адміністративну процедуру: Закон України № 2073-IX, від 17.10 2022, ост. ред. 01.04.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

14. UN E-Government Survey 2024. https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024

15. UN. E-Government Knowledgebase (UNeGovKB) https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine

16. Звіт НБУ (2024). Інфляційний звіт. https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-sichen-2024-roku

References:

1. UNDP. (2024). Analitychnyi zvit «Dumky i pohliady naselennia Ukrainy shchodo derzhavnykh elektronnykh posluh u 2023 rotsi» [Analytical report "Opinions and views of the population of Ukraine on public electronic services in 2023"]. Retrieved from https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/analitychnyy-zvit-dumky-i-pohlyady-naselennya-ukrayiny-shchodo-derzhavnykh-elektronnykh-posluh-u-2023-rotsi [in Ukrainian]

2. Opar, N. V. (2021). Teoretychni osnovy nadannia elektronnykh posluh v Ukraini [Theoretical foundations of providing electronic services in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu nafty i hazu - Scientific Bulletin of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,* (6), 33. https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.6.33 [in Ukrainian]

3. Kuzhda, T., Lutsykiv, I., & Hevko, V. (2021). Teoretychni ta pravovi zasady orhanizatsii nadannia publichnykh elektronnykh posluh [Theoretical and legal foundations of organizing public electronic services]. *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava - Socio-Economic Problems and the State*, 2(25), 374-384. Retrieved from http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2021/21ktipep.pdf [in Ukrainian]

4. Danyliuk, M., Dmytryshyn, M., & Goran, T. (2022). Digitisation of Ukraine in terms of public electronic services' distribution. *Scientific Horizons*, 24(7), 90-99. https://doi.org/10.48077/scihor.24(7).2021.90-99 [in Ukrainian]

5. Tyshchenkova, I. O. (2017). Elektronni posluhy u diialnosti publichnoi administratsii Ukrainy: Monohrafiia [Electronic services in the activities of public administration of Ukraine: Monograph]. Dnipro. [in Ukrainian]

6. Lopushynskyi, I. P., Kliutsevskyi, V. I., & Momotok, O. M. (2023). Osoblyvosti nadannia publichnykh (elektronnykh publichnykh) posluh v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Peculiarities of providing public (electronic public) services under martial law in Ukraine]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii - Scientific Innovations and Advanced Technologies*, No 4(18), 110–123. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-4(18)-110-123 [in Ukrainian]

7. Kuspliak, H., Kuspliak, I., & Serenok, A. (2023). Napriamy vdoskonalennia nadannia administratyvnykh ta publichnykh elektronnykh posluh v umovakh voiennoho stanu [Directions for improving the provision of administrative and public electronic services under martial law]. *Teoretychni ta praktychni pytannia derzhavotvorennia. Doslidzhennia. Rozrobky. Proekty - Theoretical and Practical Issues of State-Building. Research. Developments. Projects*, No 30, 1-12. https://doi.org/10.35432/tisb302023295150 [in Ukrainian]

8. Świtał, P. (2023). Electronic public services for citizens – an outline of the issues. Przegląd Prawa Administracyjnego 5, 137-150. https://doi.org/10.17951/ppa.2022.5.137-150 [in English]

9. Sinlae, A. A. J., Daniarti, Y., Alamsyah, D., & Damuri, A. (2022). Development of an electronic public complaints system to improve public services. Jurnal Pilar Nusa Mandiri, 18(1), 81-86. https://doi.org/10.33480/pilar.v18i1.2969 [in English]

10. Fedushko, S., Zakharchuk, M., Yurkiv, M., & Syerov, Y. (2023). Analysis of the introduction of electronic services in public administration: World experience. *Developments in Information and Knowledge Management Systems for Business Applications* (pp. 341-363). https://doi.org/10.1007/978-3-031-27506-7_14 [in English]

11. Pro osoblyvosti nadannia publichnykh (elektronnykh publichnykh) posluh: Zakon Ukrainy No 1689-IX vid 15.07.2021 r., ost. red. vid 31.03.2023 [On the peculiarities of providing public (electronic public) services: Law of Ukraine No 1689-IX dated 15.07.2021, last ed. from 31.03.2023]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text [in Ukrainian]

12. Deiaki pytannia stvorennia ta funktsionuvannia derzhavnykh elektronnykh platform dlia vedennia publichnykh elektronnykh reiestriv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 kvitnia 2023 r. No 356 [Certain issues of creation and functioning of state electronic platforms for maintaining public electronic registers: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from April 18, 2023, No 356]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-stvorennia-ta-funktsionuvannia-der-a356 [in Ukrainian]

13. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy No 2073-IX vid 17.10.2022, ost. red. 01.04.2024 [On administrative procedure: Law of Ukraine No 2073-IX dated 17.10.2022, last ed. from 01.04.2024]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text [in Ukrainian]

14. UN E-Government Survey 2024. Retrieved from https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024 [in English]

15. UN. (2024). E-Government Knowledgebase (UNeGovKB). Retrieved from https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/180-Ukraine [in English]

16. Zvit NBU (2024). Infliatsiinyi zvit [NBU Report. Inflation Report]. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-sichen-2024-rokuісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, (6), 33. https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.6.33 [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 346.7

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-249-258

Печора Каріна Володимирівна здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри економіко-правових дисциплін, Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ, пл. Солом'янська, 1, м. Київ-ДСП, 03035, тел.: (044) 246-94-91, https//orcid.org/0009-0005-6078-8439

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГІВЛІ ВАЛЮТНИМИ ЦІННОСТЯМИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню засад здійснення публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями в Україні та за кордоном. Зазначається, що однією з ключових проблем в Україні є недосконале публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями.

Автор звертає увагу на те, що всі учасники валютного ринку мають дотримуватися встановлених норм та стандартів як в Україні, так і за її межами, зокрема дотримуватись регуляторних вимог, ліцензійних умов, а також правил валютного контролю.

Зазначається, що як в Україні так і за кордоном існують різні правові вимоги до здійснення торгівлі валютними цінностями. Так в Україні публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями включає такі складові як-то: регуляторна база, здійснення окремих видів валютних операцій, ліцензування, валютний контроль та валютні обмеження.

У статті також надано перелік найпоширеніших форм валютних обмежень як в Україні так і за кордоном.

Підкреслюється, що у переважної більшості провідних країн світу, публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями включає: регуляторну базу, ринок Форекс, правила та регулювання, ліцензування та вимоги до учасників, міжнародні стандарти.

Автор вказує, що в США публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями охоплює регулювання ринку, відповідність встановленим вимогам, захист прав інвесторів та боротьбу з фінансовими правопорушеннями. США співпрацюють з Базельським комітетом з метою розробки стандартів і рекомендацій для забезпечення стабільності банківської системи, що включає вимоги до управління ризиками, в тому числі і валютними.

У Німеччині публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями є важливою складовою фінансового ринку країни та включає низку законодав-

чих актів та вимог стосовно: валютного контролю, регулювання ринку, ліцензування та нагляду, захисту прав інвесторів, основних валютних інструментів, податкового регулювання, контролю та відмивання грошей.

У Польщі публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями здійснюється на підставі декількох основних законодавчих актів та контролюється рядом установ, які забезпечують стабільність фінансової системи та захист прав інвесторів.

Ключові слова: валютний ринок, валютні операції, валютні обмеження, публічне адміністрування, фінансова система, фінансові установи, валютні інструменти.

Pechora Karina Volodymyrivna recipient of the Doctor of Philosophy degree of the Department of Economic and Legal Disciplines of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs, sq. Solomyanska, 1, Kyiv-DSP, 03035, tel.: (044) 246-94-91, https//orcid.org/0009-0005-6078-8439

PUBLIC ADMINISTRATION OF TRADE IN CURRENCY VALUES IN UKRAINE AND ABROAD

Abstract. The article is devoted to the study of the principles of public administration of trade in currency values in Ukraine and abroad. It is noted that one of the key problems in Ukraine is the imperfect public administration of trade in currency values.

The author draws attention to the fact that all foreign exchange market participants must comply with established norms and standards both in Ukraine and abroad, in particular, comply with regulatory requirements, licensing conditions, as well as currency control rules.

It is noted that both in Ukraine and abroad there are different legal requirements for trading in currency values. Thus, in Ukraine, the public administration of trade in currency values includes the following components: regulatory framework, implementation of certain types of currency transactions, licensing, currency control and currency restrictions.

The article also provides a list of the most common forms of currency restrictions both in Ukraine and abroad.

It is emphasized that in the vast majority of the world's leading countries, the public administration of currency trading includes: the regulatory framework, the Forex market, rules and regulations, licensing and requirements for participants, international standards.

The author points out that in the USA, the public administration of currency trading covers market regulation, compliance with established requirements, protection of investor's rights, and the fight against financial crimes. The USA cooperates with the Basel Committee to develop standards and recommendations to ensure the stability of the banking system, which includes requirements for managing risks, including currency risks.

In Germany, the public administration of foreign exchange trading is an important component of the country's financial market and includes a number of legislative acts and requirements regarding: currency control, market regulation, licensing and supervision, protection of investors rights, main currency instruments, tax regulation, control and money laundering.

In Poland, the public administration of foreign currency trading is carried out on the basis of several main legislative acts and is controlled by a number of institutions that ensure the stability of the financial system and the protection of investors rights.

Keywords: currency market, currency operations, currency restrictions, public administration, financial system, financial institutions, currency instruments.

Постановка проблеми. Будь-яка країна світу не може здійснювати свій розвиток без організованого валютного ринку. Валютний ринок – це система суспільних відносин, що забезпечує купівлю-продаж валют. Така система включає правові, організаційні та інші відносини і забезпечує здійснення не лише валютних операцій, а й зовнішньої торгівлі, надання фінансових послуг, здійснення інвестиційних капіталовкладень, в тому числі й інших видів діяльності, що вимагають обмін та використання різних валютних цінностей.

Ключовою проблемою, що має місце на шляху ефективного функціонування та розвитку валютного ринку в Україні – є його недосконале публічне адміністрування, зокрема, неналежне адміністрування торгівлі валютними цінностями (далі – ТВЦ).

ТВЦ – це операції з купівлі, продажу або ж обміну валютних цінностей, що здійснюються як у готівковій формі (для банківських металів – із фізичною поставкою), так і безготівковій формі (для банківських металів – без фізичної поставки) [1].

ТВЦ є достатньо складною та системно регульованою діяльністю. Всі учасники валютного ринку мають дотримуватися встановлених норм та стандартів як в Україні, так і за її межами. Іншими словами, забезпечується здійснення публічного адміністрування ТВЦ, що включає дотримання регуляторних вимог, ліцензійних умов, а також правил валютного контролю. Загалом, до сфери ТВЦ можна віднести: операції з іноземною валютою, цінними паперами, номінованими в іноземній валюті, а також іншими фінансовими

інструментами. До останніх, зокрема, відносять податки та збори, види цін, грошовий капітал, фінансові ресурси, санкції, грошові зобов'язання, страхові поліси, кредитні договори тощо [2, с. 135].

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що в Україні публічне адміністрування торгівлі валютними цінностями є сферою відносно молодою та недоскональною. Змістовних досліджень із піднятих питань на сучасному етапі не здійснювалось. Науковий та дослідний матеріал достатньо обмежений. В існуючій науковій літературі майже відсутні дослідження, спеціально присвячені цьому напрямку. Тож, своєчасне висвітлення викладених нижче питань є вимогою часу.

Даній тематиці досліджень присвячені численні праці таких науковців, як Л. О. Онищак, О. В. Севастьяненко, В. О Тімашов, С. В. Ткач, І. Б. Хома та ін.

Метою статті є з'ясування засад здійснення публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями в Україні та за кордоном, а також виявлення відмінностей та схожості у його здійсненні.

Виклад основного матеріалу. В Україні так і за кордоном існують різні правові вимоги до здійснення ТВЦ. Так, публічне адміністрування ТВЦ в Україні складається з наступних складових:

1. *регуляторна база ТВЦ*:

– Національний банк України (далі – НБУ) – основний регулятор суспільних відносин на вітчизняному валютному ринку. НБУ встановлює правила та здійснює регулювання операцій з іноземною валютою;

– основні нормативно-правові акти, що забезпечують регулювання валютних операцій і включають Закон України «Про валюту і валютні операції», а також нормативні акти НБУ.

2. *види валютних операцій*:

– міжбанківський валютний ринок, який є основним сегментом, де банки здійснюють операції з іноземною валютою.

– операції на валютному ринку для фізичних та юридичних осіб (обмінні операції, транзакції для міжнародної торгівлі та інвестицій).

3. *ліцензування*. Для здійснення валютних операцій банки та інші фінансові установи мають отримати відповідні ліцензії від НБУ.

4. *валютний контроль*. НБУ здійснює контроль за дотриманням валютного законодавства та проведенням валютних операцій.

5. *валютні обмеження*. Система нормативно визначених правил, що спрямовані на обмеження прав при здійсненні валютних операцій та поширюються на фізичних і юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців, резидентів і нерезидентів. Зазвичай вони застосовуються з метою концентрації валютних цінностей в державі, підтримання курсу національної валюти та врівноваження платіжного балансу.

Загалом до найпоширеніших у світі форм валютних обмежень відносять:
– обов'язковий продаж валютного прибутку експортерів;
– блокування валютного прибутку експортерів;
– обмеження можливостей фізичних осіб володіти іноземною валютою;
– регулювання купівлі-продажу іноземної валюти;
– регулювання переказів за кордон, а також вивезення капіталу;
– регулювання отримання зовнішніх позик;
– заборона оплати імпорту іноземною валютою;
– регулювання строків платежів за експортно-імпортними операціями;
– встановлення різних курсових співвідношень валют за різними видами операцій, товарними групами чи регіонами тощо [2, с. 136].

Серед основних видів валютних обмежень в Україні варто виділити наступні:

– заборона видачі готівкових коштів у гривнях та в іноземній валюті з рахунку клієнта в національній та іноземній валюті відповідно в обсязі, що перевищує в еквіваленті 100000 гривень у день (без урахування комісії банку);

– заборона здійснення будь-яких валютних операцій уповноваженими установами з використанням російських та білоруських рублів, учасником яких є юридична або фізична особа, яка зареєстрована або постійно проживає в Російській Федерації чи Республіці Білорусь;

– заборона здійснення уповноваженими установами ТВЦ, а також транскордонних переказів валютних цінностей з України, переказів коштів на кореспондентські рахунки банків-нерезидентів у гривнях чи іноземній валюті, відкриті в банках-резидентах;

– встановлення граничних строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів на суму більше еквіваленту 400000 гривень 180 календарних днів, які застосовуються до операцій, здійснених з 05 квітня 2022 року [3].

Враховуючи особливу значимість сфери ТВЦ у більшості провідних країн світу, забезпечується здійснення публічного адміністрування ТВЦ, що включає:

1. *регуляторна база*. Кожна країна має власні регуляторні органи, які контролюють валютний ринок. Наприклад, у США це Комісія з торгівлі товарними ф'ючерсами (далі – CFTC) та Комісія з цінних паперів і бірж (далі – SEC);

2. *ринок Форекс*. Найбільший та найліквідніший фінансовий ринок у світі. Торгівля відбувається через електронні платформи без централізованого ринку;

3. *правила та регулювання*. Кожна країна має свої правила для запобігання відмиванню грошей, фінансуванню тероризму та забезпечення фінансової стабільності;

4. *ліцензування та вимоги до учасників*. Брокери та фінансові установи повинні отримати ліцензії відповідно до вимог місцевих регуляторів;

5. *міжнародні стандарти*. Існують міжнародні організації, такі як Міжнародна організація комісій з цінних паперів (далі – IOSCO), що встановлюють стандарти для ТВЦ.

Нижче розглянемо особливості ТВЦ на прикладах окремих країн світу.

Так, публічне адміністрування ТВЦ в США охоплює низку аспектів, зокрема регулювання ринку, відповідність встановленим вимогам, захист прав інвесторів та боротьбу з фінансовими правопорушеннями. Змістом публічного адміністрування ТВЦ в США є:

1. *Регулювання та нагляд за ринком.* CFTC відповідає за регулювання ринку ф'ючерсів та деривативів, включаючи валютні ф'ючерси. Вона забезпечує прозорість ринку, запобігає маніпуляціям і шахрайству та захищає інвесторів. SEC регулює ринок цінних паперів, включаючи ті, що номіновані в іноземній валюті. Вона зосереджена на забезпеченні чесності, прозорості та ефективності ринку, а також на захисті інвесторів. Федеральна резервна система (далі – ФРС) виконує функції монетарного регулювання та нагляду за фінансовими установами, що займаються ТВЦ. Вона контролює діяльність банків та забезпечує стабільність фінансової системи;

2. *відповідність встановленим вимогам та боротьба з фінансовими правопорушеннями.* Закон про банківську таємницю (далі – BSA) встановлює вимоги до фінансових установ щодо звітування про підозрілі транзакції та великі грошові операції для запобігання відмиванню грошей та фінансуванню тероризму. Закон про протидію відмиванню грошей (далі – AML) регулює заходи щодо боротьби з відмиванням грошей, зобов'язуючи фінансові установи здійснювати належну перевірку клієнтів (далі – KYC) та звітувати про підозрілі операції. Закон про корпоративну звітність та облік (далі – SOX) вимагає від компаній дотримання високих стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності, що включає вимоги до прозорості валютних операцій;

3. *Захист інвесторів.* CFTC та SEC розробили низку правил і вимог, спрямованих на захист інвесторів на валютних ринках. Вони включають вимоги до розкриття інформації, обмеження щодо використання кредитування та захист клієнтських коштів. Інвестори мають право звертатися до арбітражних комісій або судів у випадках порушень їх прав, фактів шахрайства чи маніпуляцій на валютних ринках;

4. *Ліцензування та вимоги до учасників ринку.* Брокери та дилери повинні отримати ліцензії від відповідних регуляторів (CFTC або SEC) і дотримуватися встановлених правил. Це включає вимоги до капіталу, звітності та управління ризиками. Форекс-дилери повинні отримати ліцензії CFTC і мають бути членами Національної ф'ючерсної асоціації. Банки та інші фінансові установи, що здійснюють ТВЦ, повинні відповідати вимогам регуляторів щодо ліквідності, капіталу та внутрішнього контролю. Основними

учасниками ринку є банки та фінансові установи, хедж-фонди та інвестиційні фонди, корпорації (здійснюють валютні операції для управління ризиками, що пов'язані з міжнародною торгівлею та інвестиціями), роздрібні трейдери (фізичні особи, які здійснюють торгівлю валютою через форекс-брокерів);

5. *Основні валютні інструменти.* До таких інструментів відносять:

– спотові угоди – торгівля валютою з негайним розрахунком. Найбільш ліквідний ринок, що працює 24/5;

– ф'ючерси на валюту – контракти на купівлю або продаж валюти в майбутньому за фіксованою ціною;

– опціони на валюту дають право, але не обов'язок придбати або продати валюту за певною ціною до визначеного часу;

– деривативи – договір між двома сторонами про купівлю або продаж валюти на певну дату в майбутньому за узгодженою ціною.

6. Міжнародне співробітництво. США є членом FATF (міжнародна організація, яка розробляє стандарти та рекомендації щодо боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму). Вимоги FATF включають обов'язкову перевірку клієнтів та звітування про підозрілі операції.

Також, США співпрацюють з Базельським комітетом з метою розробки стандартів і рекомендацій для забезпечення стабільності банківської системи, що включає вимоги до управління ризиками, в тому числі і валютними.

Публічне адміністрування ТВЦ в Німеччині є важливою складовою фінансового ринку країни та включає низку законодавчих актів та вимог. До таких приписів слід віднести:

1. Валютний контроль. Німеччина, як країна-член Європейського Союзу, має спільну валюту – євро (EUR), і загальні правила валютного контролю, що поширюються на всіх учасників співтовариства. Водночас, окремі аспекти можуть бути врегульовані і на національному рівні;

2. Регулювання ринку. Німецький фінансовий регулятор BaFin (Федеральне управління фінансового нагляду Німеччини) відіграє ключову роль у нагляді за валютним ринком. BaFin відповідає за забезпечення стабільності фінансової системи та захист інвесторів. Центральний банк Німеччини (Deutsche Bundesbank) виконує функції монетарного регулювання та забезпечення фінансової стабільності в країні;

3. Закони та регламенти. Основні нормативні акти, що регулюють торгівлю валютними цінностями включають [4, с. 245]:

– Закон про кредитну діяльність, що регулює діяльність банків та фінансових установ (Kreditwesengesetz);

– Закон про торгівлю цінними паперами, що включає положення про обіг валютних цінностей (Wertpapierhandelsgesetz);

– Закон про запобігання відмиванню грошей, який вимагає від фінансових установ проводити перевірку клієнтів і моніторинг транзакцій (Geldwäschegesetz);

4. Ліцензування та нагляд. Всі установи, які здійснюють ТВЦ, повинні отримати відповідну ліцензію від BaFin. Ця вимога стосується банків, брокерських компаній та інших фінансових організацій;

5. Захист прав інвесторів. Німеччина має жорсткі правила захисту інвесторів, які спрямовані на забезпечення прозорості та чесності на валютному ринку. Інвесторам надаються чіткі інструкції щодо ризиків, пов'язаних з ТВЦ. Учасники ринку: банки та фінансові установи (основні учасники валютного ринку, які здійснюють більшість операцій), інвестиційні фонди та хедж-фонди (використовують валютні інструменти для диверсифікації портфеля та управління ризиками), корпорації (проводять валютні операції для управління ризиками, пов'язаними з міжнародною торгівлею та інвестиціями), роздрібні трейдери (фізичні особи, які здійснюють торгівлю валютою через форекс-брокерів);

6. Основні валютні інструменти, що включають:

– спотові угоди – торгівля валютою з негайним розрахунком. Найбільш ліквідний ринок, що працює 24/5;

– ф'ючерси на валюту – контракти на купівлю або продаж валюти в майбутньому за фіксованою ціною;

– опціони на валюту дають право, але не обов'язок придбати або продати валюту за певною ціною до визначеного часу;

– деривативи – договір між двома сторонами про купівлю або продаж валюти на певну дату в майбутньому за узгодженою ціною;

7. Європейське законодавство. Окрім національних законів, Німеччина підпорядковується законодавству Європейського Союзу, зокрема MiFID II (Markets in Financial Instruments Directive), яка регулює фінансові ринки та інструменти в європейському співтоваристві;

8. Податкове регулювання. ТВЦ також підпадає під податкове законодавство. Доходи від таких операцій підлягають оподаткуванню, учасники ринку зобов'язані вести детальний облік своїх фінансових операцій;

9. Контроль за відмиванням грошей. Фінансові установи повинні впроваджувати жорсткі заходи щодо запобігання відмиванню грошей, включаючи перевірку клієнтів, моніторинг підозрілих трансакцій та звітність про них.

Тож, публічне адміністрування ТВЦ в Німеччині забезпечується складною системою національних та європейських законів, що забезпечують стабільність фінансової системи, захист інвесторів та боротьбу з фінансовими правопорушеннями.

Публічне адміністрування ТВЦ в Польщі здійснюється на підставі декількох основних законодавчих актів та контролюється рядом установ, які

забезпечують стабільність фінансової системи та захист прав інвесторів. До основних аспектів публічного адміністрування ТВЦ в Польщі варто віднести:

1. Основні регулятори. Комісія фінансового нагляду Польщі (KNF) – є основним регулятором фінансового ринку, включаючи і валютний ринок. KNF забезпечує нагляд за діяльністю фінансових установ, ринків та надання інвестиційних послуг. Національний банк Польщі (NBP) – регулює грошово-кредитну політику та підтримує фінансову стабільність країни. NBP також здійснює контроль за проведенням валютних операцій;

2. Законодавча база, що включає [5, с. 153]:

– Закон про фінансовий нагляд – регулює діяльність KNF і встановлює основні правила нагляду за фінансовими ринками;

– Закон про обіг фінансових інструментів – включає положення про обіг валютних цінностей і регулює діяльність фінансових посередників;

– Закон про банки – встановлює правила діяльності банків, включаючи проведення валютних операцій;

3. Ліцензування. Фінансові установи, що виявлять бажання здійснювати ТВЦ, повинні отримати відповідну ліцензію від KNF. Це стосується як банків, так і небанківських фінансових установ;

4. Регулювання ринку, здійснюється:

– MiFID II – Європейська директива, яка регулює фінансові ринки в Європейському Союзі, також застосовується в Польщі. Вона визначає стандарти для інвестиційних компаній та ринків, включаючи ТВЦ;

– AML (Anti-Money Laundering) – законодавство, що стосується запобігання відмиванню грошей та вимагає від фінансових установ впровадження процедури KYC (Know Your Customer) та звітності про підозрілі транзакції;

5. Податкове регулювання. Доходи від ТВЦ підлягають оподаткуванню. Фізичні та юридичні особи зобов'язані подавати податкові декларації, що включають доходи від таких операцій;

6. Захист інвесторів. Польське законодавство передбачає механізми захисту прав інвесторів, включаючи вимоги до розкриття інформації про ризики, що пов'язані з ТВЦ. KNF забезпечує контроль за дотриманням таких вимог;

7. Основні валютні інструменти, що включають:

– спотові угоди – торгівля валютою з негайним розрахунком. Найбільш ліквідний ринок, що працює 24/5;

– ф'ючерси на валюту – контракти на купівлю або продаж валюти в майбутньому за фіксованою ціною;

– опціони на валюту дають право, але не обов'язок придбати або продати валюту за певною ціною до визначеного часу;

– деривативи – договір між двома сторонами про купівлю або продаж валюти на певну дату в майбутньому за узгодженою ціною;

8. *Виконання європейського законодавства*. Як член Європейського Союзу, Польща імплементує європейські директиви та регламенти у своє

національне законодавство. Це включає MiFID II, регламенти Європейського ринку цінних паперів (ESMA) та інші нормативні акти, що регулюють фінансові ринки.

Таким чином, публічне адміністрування ТВЦ в Польщі базується на комплексній системі національних та європейських нормативних актів, що забезпечують належний нагляд, ліцензування та захист учасників ринку.

Насамкінець слід вказати, що досліджуючи питання публічного адміністрування ТВЦ в Україні та за кордоном, доходимо таких **висновків**:

1. публічне адміністрування ТВЦ за кордоном є доволі відпрацьованим механізмом і здійснюється на підставі загальних і спеціальних законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів;

2. органи, які здійснюють публічне адміністрування ТВЦ за кордоном наділені чітко визначеними повноваження та мають значний досвід;

3. система законодавства, що регламентує здійснення публічного адміністрування ТВЦ за кордоном є сталим та доволі виваженим;

4. в Україні публічне адміністрування ТВЦ, що розвивається останнім часом досить швидкими темпами, не є досконалим, а його подальше становлення має неодмінно враховувати передовий міжнародний досвід.

Література:

1. Про валюту і валютні операції : Закон України від 21.06.2018 Верховна Рада України : [сайт] URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2473-VIII.

2. Тімашов В.О., Севастьяненко О.В. Фінансова система України: правова характеристика та законодавче регулювання. Право і суспільство. 2021. № 2. С. 134–139.

3. Фінансовий інструмент. : [сайт] URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82.

4. Карлін М.І. Фінанси зарубіжних країн : Навчальний посібник / М.І. Карлін. К.: Кондор, 2014. 384 с.

5. Мельник П.В. Банківські системи зарубіжних країн : [підручник] / П.В. Мельник, Л.Л. Тарангул, О.Д. Гордей. Київ : Алерта, 2010. 586 с.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro valiutu i valiutni operatsii» [The Law of Ukraine «About currency and currency transactions»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text [in Ukrainian].

2. Timashov, V.O., & Sevastianenko, O.V. (2021). Finansova systema Ukrainy: pravova kharakterystyka ta zakonodavche rehuliuvannia [Financial system of Ukraine: legal characteristics and legislative regulation]. *Pravo i suspilstvo, 2*, 134-139 [in Ukrainian].

3. Finansovyi instrument [Financial instrument]. (n.d.).: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82 [in Ukrainian].

4. Karlin, M.I. (2014). *Finansy zarubizhnykh krain [Finances of foreign countries]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

5. Melnyk, P.V. (2010). *Bankivski systemy zarubizhnykh krain [Banking systems of foreign countries]*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351:(321+331)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-259-269

Руденко Ольга Мстиславівна д. держ. упр., професор, завідувач кафедри менеджменту та адміністрування, Національний університет «Чернігівська політехніка», вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, 14027, тел.: (0462) 665-103, https://orcid.org/0000-0002-2807-1957

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ КРИЗ

Анотація. У статті концептуалізовано проблеми державного регулювання трудових відносин в умовах криз. Розглянуто питання кодифікації трудового законодавства в умовах криз, які притаманні будь-якому суспільству, розвиваючись у транзитивних суспільствах мають більш руйнівні наслідки, ніж у стабільних соціально-економічних системах. Тому вибір концептуальної основи проведення будь-яких змін або реформ, тим більше у сфері переформатування законодавства, у тому числі й його кодифікації шляхом уведення новел, які спрямовано на забезпечення функціонування суспільної системи в умовах кризи, має бути виваженим та ретельним, що передбачає урахування потенційно можливих станів системи у майбутніх періодах. Приділено увагу шляхам забезпечення стабілізації ринку праці та частково соціально-економічної ситуації під час криз в Україні у межах зв'язку державних програм, реалізація яких має сприяти підтримці бізнесу та регулюванню ринку праці в цілому та трудових відносин зокрема, з переформатуванням трудового законодавства. Підкреслюється, що сучасна концепція нормативно-правового регулювання трудових відносин не орієнтована на забезпечення стабілізації процесів суспільного розвитку в умовах криз, що актуалізує питання концептуалізації публічного управління, у тому числі й у сфері державного регулювання трудових відносин в умовах криз. Зроблено висновок, що під час розвитку криз, питання кодифікації загострюється, й тому вирішення проблем регулювання трудових відносин в умовах криз потребує не тільки урахування всього комплексу загроз та небезпек, які виникають та існують під час кризи, але й урахування перспектив післякризового відновлення, що вимагає від системи публічного управління вироблення та реалізації адекватних публічно-управлінських рішень, які б давали змогу досягти стратегічні цілі та реалізувати пріоритети суспільного розвитку майбутніх періодів.

Ключові слова: трудові ресурси, публічне управління, трудові відносини, нормативно-правове регулювання, підвищення кваліфікації, трудове законодавство, працівник.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Rudenko Olha Mstyslavivna Doctor of Public Administration, Professor, Head of the Department of Management and Administration, Chernihiv Polytechnic National University, St. Shevchenko, 95, Chernihiv, 14027, https://orcid.org/0000-0002-2807-1957

STATE REGULATION OF LABOR RELATIONS IN THE CONDITIONS OF CRISES

Abstract. The article conceptualizes the problems of state regulation of labor relations in crisis conditions. The issue of the codification of labor legislation in the context of crises, which are inherent in any society, developing in transitive societies, have more destructive consequences than in stable socio-economic systems is considered. Therefore, the choice of the conceptual basis for carrying out any changes or reforms, especially in the field of reformatting legislation, including its codification through the introduction of novelties aimed at ensuring the functioning of the social system in crisis conditions, should be balanced and thorough, which involves taking into account potentially possible states of the system in future periods. Attention is paid to ways of ensuring the stabilization of the labor market and, in part, the socio-economic situation during crises in Ukraine within the framework of state programs, the implementation of which should contribute to the support of business and the regulation of the labor market in general and labor relations in particular, with the reformatting of labor legislation. It is emphasized that the modern concept of regulatory and legal regulation of labor relations is not focused on ensuring the stabilization of social development processes in crisis conditions, which actualizes the issue of conceptualization of public administration, including in the field of state regulation of labor relations in crisis conditions. During the development of crises, the issue of codification becomes more acute, and therefore solving the problems of regulating labor relations in crisis conditions requires not only taking into account the entire complex of threats and dangers that arise and exist during the crisis, but also taking into account the prospects of post-crisis recovery, which requires the system of public administration development and implementation of adequate public-management solutions that would enable the achievement of strategic goals and the implementation of social development priorities for future periods.

Keywords: labor resources, public administration, labor relations, legal regulation, professional development, labor legislation, employee

Постановка проблеми. Введення правового режиму воєнного стану в Україні суттєво вплинуло на стан державного регулювання трудових відносин. Намагаючись подолати наслідки бойових дій на території держави, окупацію

значної частини її території, катастрофічні наслідки соціально-економічної кризи, що охопила державу і суспільство внаслідок широкомасштабної агресії проти України, законодавча влада запропонувала певні новели, що регулюють трудові відносини, оскільки саме від стабільності функціонування ринку праці значною мірою залежить здатність держави нарощувати оборонний потенціал та стримувати потенційну руйнацію соціально-економічної системи під впливом наслідків кризи. Вжиті заходи не є однозначними за своїми наслідками, демонструючи складність процесу вироблення та реалізації політичних і публічно-управлінських рішень в умовах криз. Хоча Україна поступово наближається до адаптації у вітчизняному законодавстві, що регулює трудові відносини, європейських правових норм – низки Конвенцій та Рекомендацій Міжнародної організації праці, Директиви Ради Європейського союзу, Європейської соціальної хартії (переглянута), Рамкової угоди про неповну зайнятість, що укладено між UNICE, CEEP та ETUC, Рамкової угоди про телероботу та інших міжнародних правових актів. Зокрема, було внесено зміни до КЗпП ст. 60 КЗпП щодо надомної форми праці і до гнучкого режиму зайнятості, працівники розподіляють час праці на власний розсуд. Крім того, до КЗпП було внесено визначення дистанційної роботи та особливості захисту працівників, що працюють дистанційно. Також важливим нормативно-правовим актом в цій сфері Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв’язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)” [1]. Водночас питання державного регулювання трудових відносин в умовах криз залишається невирішеним й викриває значну кількість проблем, що пов’язані з соціально-економічним розвитком суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем державного регулювання трудових відносин в умовах криз, публічно-управлінських аспектів вирішення цих проблем поки що не набули системного. Окремі публікації присвячені дослідженню та науковому обґрунтуванню концептуальних засад кодифікації трудового законодавства [4; 9] або ж специфічним питанням державного регулювання трудового законодавства, що забезпечує інтереси окремих категорій населення [6]. Актуалізуються також питання підтримки законодавчих ініціатив у сфері трудового законодавства з боку державної влади в тих чи інших аспектах [7; 8]. Водночас концептуалізація загальних проблем державного регулювання трудових відносин в умовах криз залишається не здійсненою.

Метою статі є концептуальне маркування основних проблем державного регулювання трудових відносин в умовах криз.

Виклад основного матеріалу. Однією з невід’ємних ознак сучасної демократичної держави є гарантованість основних прав громадян, зокрема

права на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею. Важливими ознаками правової держави є також визнання, законодавче закріплення та гарантування державою основних прав громадянина та верховенство права. Становлення та розвиток України як правової держави пов'язаний саме з забезпеченням прав людини, яка визнається найвищою соціальною цінністю. Водночас соціальною державою вважається така держава, яка теж визнає людину найвищою соціальною цінністю та спрямовує свою діяльність на забезпечення громадянського миру і злагоди в суспільстві, надає соціальну допомогу тим громадянам, які її потребують з незалежних від них обставин не можуть забезпечити гідній рівень життя для себе і своєї сім'ї. А відтак, одним із основних завдань соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, економічних прав людини, а принцип соціальної держави, який має загальнозначущу, вищу імперативну силу, детермінує соціальну спрямованість законодавства [7]. Це не викликає сумніві, але не завжди є можливим та дієвим в умовах системних криз, які суспільство і державу, не залежно від їх природи та масштабів наслідків. З точки зору публічного управління та проблем державного регулювання різних сфер життєдіяльності суспільства, ситуацію можна безпосередньо оцінити на прикладі проблем кодифікації трудового законодавства в Україні, які опинилась у кризовому становищі.

На сьогодні кодифікація трудового законодавства була й залишається одним з основних, фундаментальних напрямів державного регулювання трудових відносин. Водночас реалізація комплексного підходу до кодифікації трудових відносин є складним процесом навіть у період стабільного розвитку суспільства, адже "за своєю суттю, кодифікація трудового законодавства – це науково-обґрунтований, виважений і суспільно схвалений процес формування новітніх підходів, стандартів і норм з питань праці шляхом ухвалення Трудового кодексу України" [6, с. 87]. Під час розвитку криз, питання кодифікації загострюється, й тому вирішення проблем регулювання трудових відносин в умовах криз потребує не тільки урахування всього комплексу загроз та небезпек, які виникають та існують під час кризи, але й урахування перспектив післякризового відновлення, що вимагає від системи публічного управління вироблення та реалізації адекватних публічно-управлінських рішень, які б давали змогу досягти стратегічні цілі та реалізувати пріоритети суспільного розвитку майбутніх періодів. Тому, дійсно, не викликає сумнівів, що "процес кодифікації потребує прийняття виваженого політичного рішення щодо його необхідності, доцільності та виділення фінансування, важливим є вивчення зарубіжного досвіду при здійсненні законопроєктної діяльності. В умовах складної політико-економічної ситуації в державі слід ретельно визначити об'єктивні та суб'єктивні чинники, які можуть впливати як на

прийняття запропонованих проєктів, що пропонуються відповідними політичними силами так і прогнозувати наслідки прийняття таких актів" [9, с. 128]. Водночас коли йдеться про кризові явища, які, як правило, не просто ускладнюють політико-економічну ситуацію в державі, але, за умов відсутності адекватних і своєчасних політичних та публічно-управлінських рішень, конкретних дій, спрямованих на подолання кризи та усунення її негативних наслідків у середньо- та довгостроковій перспективі, можуть призвести до дестабілізації або взагалі до руйнування політичного ладу держави, її соціально-економічного життя. Це особливо гостро відчувається у сфері трудових відносин, адже в ній представлено інтереси працездатного населення, яке забезпечує стабільний соціально-економічний розвиток держави й суспільства в цілому.

У цьому контексті важливо акцентувати увагу на тому, що будь-яке реформування, будь-які зміни у трудовому законодавстві, які відображають всю сукупність соціально-економічних зав'язків основних суб'єктів ринку праці, може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Наприклад, як зауважують дослідники, "при переформатуванні трудового законодавства слід звернути увагу на підвищення якості правового регулювання, що має забезпечуватись у тому числі охопленням новим актом кодифікації максимального обсягу трудових та пов'язаних із ними відносин" [9, с. 133]. Звідси зрозумілою є важливість визначення та реалізації основних, загальних принципів кодифікації, до яких належать верховенство права, законність, демократизм, гуманізм, науковість, професіоналізм, об'єктивність, гармонізація національного законодавства з міжнародно-правовими нормами. Проте, оскільки наведені принципи мають реалізовуватись у рамках єдиного концептуального підходу, що забезпечує адекватність та ефективність змін будь-якої норми, що регулює правові відносини, систематизації всієї сукупності норм, які, у тому числі, ураховують актуальні та потенційні загрози та небезпеки виникнення та розвитку криз, визначаючи конкретні моделі та шляхи державного регулювання трудових відносин в умовах криз, такий концептуалізований підхід має обов'язково орієнтуватись на державний нагляд (контроль) за додержанням законодавства про працю під час криз, зокрема, у період дії воєнного стану. Нажаль, єдиної концепції правового регулювання трудових відносин в Україні досі не існує [4]. Більше того, система публічного управління виявилась нездатною своєчасно виробляти та реалізовувати конкретні механізми регулювання трудових відносин в умовах криз.

Так, за час війни законодавча влада та органи державної влади звернулись до випробуваних, але таких, що не зовсім відповідають умовам та викликам часу, рішенням, які було закріплено у відновленні заходів контролю Державна служба України з питань праці з метою забезпечення дотримання

основоположних прав працівників у трудових відносинах, зокрема в умовах воєнного стану, а також з метою легалізації зайнятості та виплати заробітної плати. При чому така сфера відповідальності Державна служба України з питань праці обмежена "переліком підстав та питань". Цікаво, що умовами здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю) у період дії воєнного стану визначено [2]:

- звернення фізичної особи (фізичних осіб) про порушення, що спричинило шкоду її (їхнім) правам, законним інтересам, життю чи здоров'ю, навколишньому природному середовищу чи безпеці держави;
- доручення Прем'єр-міністра України про перевірку суб'єктів господарювання у відповідній сфері у зв'язку з виявленими системними порушеннями та/або настанням події, що має значний негативний вплив на права, законні інтереси, життя та здоров'я людини, захист навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки держави;
- настання аварії, смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку або професійного захворювання, що було пов'язано з діяльністю суб'єкта господарювання;
- звернення посадових осіб органів місцевого самоврядування про порушення суб'єктом господарювання вимог законодавства у випадках, коли право на подання такого звернення передбачено законом;
- невиконання суб'єктом господарювання приписів про усунення порушень вимог законодавства, виданих після 1 травня 2022 року тощо.

Як можна побачити, перелік умов позапланових заходів державного нагляду (контролю) у період дії воєнного стану не містять власне умов, безпосередньо пов'язаних з дією військового стану, залишаючись у межах визначених раніше умов, які притаманні стану держави, коли не задіяно жодного особливого правового режиму. Попри це, законодавство у сфері державного регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану, не зважаючи на те, що такий стан, на відміну від війни, є лише правовим режимом, безапеляційно встановлює норму, за якою на період дії воєнного стану вводяться обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина передбачених ст. 43, 44 Конституції України [2]. Дія цієї норми фактично позбавляє громадян права на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується; гарантій з боку держави щодо рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності; знімає заборону на використання примусової праці та використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах; гарантій захисту від незаконного звільнення та права на своєчасне одержання винагороди за працю [5].

Поряд з цим, ураховуючи можливі тяжкі наслідки реалізації норм цього закону у сфері державного регулювання соціально-економічного розвитку держави і суспільства, необхідним заходом мало стати саме проведення істотного перегляду всієї системи норм діючого Кодексу про працю України. Проте, у Законі України "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану" йдеться лише про необхідність "Главу XIX "Прикінцеві положення" Кодексу законів про працю України (Відомості Верховної Ради УРСР, 1971 р., додаток до № 50, ст. 375) доповнити пунктом 2 такого змісту, а саме: під час дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану", діють обмеження та особливості організації трудових відносин, встановлені Законом України "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану". Ураховуючи визначені й закріплені Законом України "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану" зміни у сфері державного регулювання трудових відносин, норми, які стосуються конституційних прав і свобод громадян, можна констатувати, що такі новели не тільки не є своєчасними та забезпечують ефективне державне регулювання трудових відносин у державі під час криз, але прямо суперечать Конституції, адже передбачаючи зміну її основних положень, порушують норми ст. 157 Конституції України, згідно якої "Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану".

Не змінює ситуації й введення в дію норм Закону України "Про правовий режим воєнного стану", в якому питання державного регулювання трудових відносин розкрито, зокрема, в ст. 8 та ст. 20. Так, згідно ст. Закону України "Про правовий режим воєнного стану" серед заходів правового режиму воєнного стану визначена необхідність "запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не забронюваних за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада)" [3]. При цьому ст. 20 цього Закону, яка регулює правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану, передбачено лише, що "у процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова

повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада)" [3].

Поряд з цим, розуміючи необхідність не тільки нормативно-правового регулювання трудових відносин, для забезпечення стабілізації ринку праці та частково соціально-економічної ситуації під час криз в Україні було розроблено та введено державні програми, реалізація яких має сприяти підтримці бізнесу та регулюванню ринку праці в цілому та трудових відносин зокрема. Серед таких програм можна вказати наступні [8, с. 264]:

1. Компенсація за працевлаштування внутрішньо переміщеної особи (за кожного працевлаштованого з числа внутрішньо переміщених осіб держава виплачує роботодавцю компенсацію у розмірі мінімальної заробітної плати впродовж 2 місяців).
2. Допомога з релокації бізнесу.
3. Урядова програма єРобота.

Варто зауважити, що ці програми, за суттю, лише намагаються подолати та частково компенсувати ті негативні наслідки, які має відсутність системної урегульованості на законодавчому рівні питань трудових відносин в державі під час кризи. Зрозуміло, що у більшості сучасних напрямів суспільного розвитку системна криза стає неминучою, втім, як і у випадку пригнічення індивідуального начала, індивідуальної свободи. Об'єктивація конкуренції з точки зору непередбачуваності її результатів для суспільства – умовна цінність з точки зору прагнення системи бути стабільною. Це потребує не менш жорсткого регулювання, і перш за все державного регулювання соціально-економічної сфери життєдіяльності суспільства в умовах криз. У даному випадку йдеться про те, що кризи, притаманні будь-якому суспільству, розвиваючись у транзитивних суспільствах мають більш руйнівні наслідки, ніж у стабільних соціально-економічних системах. Тому вибір концептуальної основи проведення будь-яких змін або реформ, тим більше у сфері переформатування законодавства, у тому числі й його кодифікації шляхом уведення новел, які спрямовано на забезпечення функціонування суспільної системи в умовах кризи, має бути виваженим та ретельним, що передбачає урахування потенційно можливих станів системи у майбутніх періодах. Так, відома концепція В.Ойкена про соціально орієнтоване вільне ринкове господарство, яка активно використовується для обґрунтування шляхів розвитку ринкової економіки у транзитивних суспільствах і основним принципом якого є вільний розвиток та вільне функціонування товарно-

грошового господарства за умов відсутності монополії, в останній частині потребує навіть не коригування, а повного перегляду. Об'єктивна монополізація та укрупнення капіталу не в межах однієї тільки держави, а в межах світової економіки повністю суперечить соціально орієнтованій економіці. Підтримка політичних програм у цьому випадку є конкретним механізмом маніпулювання споживачем та робітником (які, фактично, являють собою одне й те ж), механізмом формування необхідного попиту та створення відчуття свободи, яка зовні реалізується у вигляді необмеженого вибору. Ця концепція, як і більшість подібних концепцій, не орієнтована на забезпечення стабілізації процесів суспільного розвитку в умовах криз, що актуалізує питання концептуалізації публічного управління, у тому числі й у сфері державного регулювання трудових відносин в умовах криз.

Але не тільки питання "законодавчої практики" є важливими для подолання криз. Будь-який закон, будь-яка новела потребує сприйняття суспільством, потребує відображати та орієнтуватись на конкретний рівень розвитку правової свідомості. Специфічно відображаючи соціально-економічні, суспільно-політичні, духовно-культурні відносини у суспільстві, правосвідомість створює достатньо стійкі уявлення про правове регулювання взаємовідносин між різними суб'єктами суспільного життя. Фактично змістом правосвідомості є загальна система сприйняття та відображення соціальним суб'єктом феномену права, його конкретних форм та виявів у суспільстві і державі, закону й законності. Саме на цій основі формуються уявлення соціального суб'єкта про необхідний, належний та повинний рівень реалізації права і правових норм регулювання суспільного життя. Звідси достатньо закономірним виглядає конфлікт, який виникає і розвивається між системою права, що існує в даній державі, та правосвідомістю представників різних шарів суспільства. Сутність такого конфлікту полягає у виникненні протиріч, в яких поєднується суб'єктивне та об'єктивне права як суспільного феномену. Закріплення правових норм, формування системи права на рівні держави відображує загальні суспільні норми та пріоритети, які не прямо пов'язані з індивідуальною системою норм та пріоритетів особистості, що є наслідком певної (й досить часто умовної) об'єктивованості правових норм. Тому юридизм, зокрема в умовах криз, залишається майже єдиним підходом, до забезпечення державного регулювання важливих сфер життєдіяльності суспільства. Але криза фактично призводить до краху такого юридизму, який обґрунтовує конкретну систему суспільних відносин в умовах кризи, пов'язаної з нездатністю самої системи протистояти зовнішнім та внутрішнім викликам, оскільки вирішення соціально-економічних та політичних проблем розвитку суспільства вбачається, переважно, в елітаризмі. Елітаризм цей латентно виражає прагнення до авторитаризму, бажання зміни правових

методів управління суспільним розвитком – являючи собою загальну тенденцію – зміни не тільки відношення, але й самих принципів законності. Саме законність формально є зовнішнім виразником демократії, тією основою, на якій ця демократія тримається – примат, верховенство (інколи – диктатура) права, трансформована та сконцентрована у персоніфікованому "законі". Висновком з цього має стати розуміння сутності суспільно-політичної кризи, в якій реалізується суперечність кризи ілюзії про панівну ідеологію та кризи персоніфікації відносин у самосвідомості: нерозрізнення дійсного та уявного, об'єктивного та суб'єктивного виключає з історичного процесу "всі матеріалістичні елементи", перетворюючі реальний процес розвитку суспільства, держави і особистості лише на процес боротьби різних ідеологій, різних політичних партій.

Висновки. Вибір концептуальної основи проведення будь-яких змін або реформ спрямовано на забезпечення функціонування суспільної системи в умовах кризи і має бути виваженим та ретельним, що передбачає урахування потенційно можливих станів системи у майбутніх періодах. Сучасна концепція нормативно-правового регулювання трудових відносин не орієнтована на забезпечення стабілізації процесів суспільного розвитку в умовах криз, що актуалізує питання концептуалізації публічного управління, у тому числі й у сфері державного регулювання трудових відносин в умовах криз. Під час розвитку криз, питання кодифікації загострюється, й тому вирішення проблем регулювання трудових відносин в умовах криз потребує не тільки урахування всього комплексу загроз та небезпек, які виникають та існують під час кризи, але й урахування перспектив післякризового відновлення, що вимагає від системи публічного управління вироблення та реалізації адекватних публічно-управлінських рішень, які б давали змогу досягти стратегічні цілі та реалізувати пріоритети суспільного розвитку майбутніх періодів.

Література:

1. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)" {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2849-IX від 13.12.2022 № 3254-IX від 14.07.2023}. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text.

2. Закон України "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану" {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2352-IX від 01.07.2022 № 3494-IX від 22.11.2023}. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.

3. Закон України "Про правовий режим воєнного стану" (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250) Редакція від 27.07.2024. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

4. Кодифікація трудового законодавства України: [Монографія]. Хуторян Н.М., Лаврів О.Я., Вишновецька С.В. та ін.; за ред. Н.М. Хуторян, М.І. Іншина, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. Харків: Вид-во "ФІНН", 2009. 432 с.

5. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
6. Костюк В.Л. Кодифікація трудового законодавства у контексті прав осіб з інвалідністю: проблеми, новації та перспективи. Актуальні проблеми соціального права, 2016, Вип. 2, С. 87-92.
7. Серьогіна Н. Забезпечення продуктивної зайнятості та національної безпеки в Україні: нормативно-правовий аспект. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2020, Т. 31 (70), № 3, С. 30-37.
8. Скорик Г.І., Станько Л.І. Проблеми та удосконалення державного регулювання зайнятості в Україні. Наукові перспективи. 2023. № 5 (35). С. 259-274.
9. Татаренко Г.В., Татаренко Д.В. Кодифікація трудового законодавства в контексті останніх законодавчих напрацювань. Актуальні проблеми права: теорія і практика, 2021, № 41, С. 127-135.

References:

1. Zakon Ukraïni “Pro vnesennja zmin do dejakih zakonodavchih aktiv, sprjamovanih na zabezpechennja dodatkovih social'nih ta ekonomichnih garantij u zv’jazku z poshirennjam koronavirusnoï hvorobi (COVID-19)” [The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts Aimed at Providing Additional Social and Economic Guarantees in Connection with the Spread of the Coronavirus Disease (COVID-19)"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text. [in Ukrainian].
2. Zakon Ukraïni “Pro organizaciju trudovih vidnosin v umovah voєnnogo stanu” [The Law of Ukraine "On the Organization of Labor Relations in Martial Law"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text. [in Ukrainian].
3. Zakon Ukraïni “Pro pravovij rezhim voєnnogo stanu” [The Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text. [in Ukrainian].
4. Hutorjan, N.M., Lavriv, O.Ja., Vishnovec'ka, S.V. (2009). *Kodifikacija trudovogo zakonodavstva Ukraïni [Codification of labor legislation of Ukraine]*. Harkiv: Vid-vo “FINN” [in Ukrainian].
5. Konstitucija Ukraïni [The Constitution of Ukraine]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].
6. Kostjuk, V.L. (2016). Kodifikacija trudovogo zakonodavstva u konteksti prav osib z invalidnistju: problemi, novaciї ta perspektivi [Codification of labor legislation in the context of the rights of persons with disabilities: problems, innovations and prospects]. *Aktual'ni problemi social'nogo prava - Actual problems of social law,* 2, 87-92 [in Ukrainian].
7. Ser'ogina, N. (2020). Zabezpechennja produktivnoï zajnjatosti ta nacional'noï bezpeki v Ukraïni: normativno-pravovij aspekt [Ensuring productive employment and national security in Ukraine: regulatory and legal aspect]. *Vcheni zapiski TNU imeni V.I. Vernads'kogo. Serija: Derzhavne upravlinnja - Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Public administration*, 31 (70), 3, =30-37 [in Ukrainian].
8. Skorik, G.I., Stan'ko, L.I. (2023). Problemi ta udoskonalennja derzhavnogo reguljuvannja zajnjatosti v Ukraïni [Problems and improvement of state regulation of employment in Ukraine]. *Naukovi perspektivi - Scientific perspectives,* 5 (35), 259-274 [in Ukrainian].
9. Tatarenko, G.V., Tatarenko, D.V. 92021). Kodifikacija trudovogo zakonodavstva v konteksti ostannih zakonodavchih napracjuvan' [Codification of labor legislation in the context of recent legislative developments]. *Aktual'ni problemi prava: teorija i praktika - Actual problems of law: theory and practice*, 41, 127-135 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 35.072.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-270-282

Сачов Сергій Олександрович аспірант, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», вул. Грушевського, 13, м. Вінниця, 21050, https://orcid.org/0009-0005-2027-9533

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Анотація. У статті підкреслюється, що в контексті сучасних змін публічне управління та адміністрування мають вирішальне значення для забезпечення сталого розвитку. Це пояснюється необхідністю розробки, ухвалення і реалізації управлінських рішень, що відповідають соціально-економічним та екологічним викликам. Методологічна основа дослідження базується на аналізі наукових публікацій у сфері публічного управління та адміністрування, що дозволило визначити основні принципи, функції, методи та механізми цієї сфери. Наукова новизна статті полягає у визначенні ключових векторів публічного управління та адміністрування для досягнення сталого розвитку. Серед ключових напрямів можна виділити: вдосконалення нормативно-правової та організаційної бази, підвищення якості публічних послуг; швидке реагування органів влади на соціально-економічні та екологічні виклики; зміцнення співпраці між державними органами, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством; удосконалення прогнозно-програмних документів і стратегічної екологічної оцінки державного планування; інтеграція сучасних практик в публічне управління та адміністрування; досягнення гармонії між соціально-економічними і екологічними інтересами в політиці розвитку територій; підвищення ефективності кадрового забезпечення та підготовки фахівців у цій сфері.

Висновки. Запровадження реформ, які охоплюють усі аспекти суспільного життя, вимагає нових підходів у публічному управлінні та адмініструванні для забезпечення сталого розвитку територій. Для успішної модернізації необхідно забезпечити ефективне функціонування відповідних механізмів. Публічне управління та адміністрування в Україні повинні бути адаптовані до сучасних тенденцій розвитку територій, враховувати їх потенціал і спрямовуватися на їх сталий розвиток. Для досягнення цих цілей важливо активно інтегрувати міжнародний досвід у сфері публічного управління та адміністрування, що вимагає подальшого вивчення.

Ключові слова: державна влада, публічне управління, публічне адміністрування, сталий розвиток, публічні функції.

Sachov Serhii Oleksandrovych Postgraduate Student, Public Higher Educational Establishment «Vinnytsia Academy of Continuing Education», St. Hrushevskoho, 13, Vinnytsia, 21050, https://orcid.org/0009-0005-2027-9533

THEORETICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Abstract. The article emphasizes that in the context of modern changes, public management and administration are crucial for ensuring sustainable development. This is explained by the need to develop, adopt and implement management decisions that meet socio-economic and environmental challenges. The methodological basis of the research is based on the analysis of scientific publications in the field of public management and administration, which made it possible to determine the main principles, functions, methods and mechanisms of this field. The scientific novelty of the article lies in the identification of key vectors of public management and administration to achieve sustainable development. Among the key directions, we can highlight: improvement of the legal and organizational framework, improvement of the quality of public services; rapid response of authorities to socio-economic and environmental challenges; strengthening cooperation between state bodies, local self-government bodies and civil society; improvement of forecasting and program documents and strategic environmental assessment of state planning; integration of modern practices in public management and administration; achieving harmony between socio-economic and ecological interests in the policy of territorial development; increasing the efficiency of staffing and training specialists in this field.

Conclusions. The introduction of reforms that cover all aspects of public life requires new approaches in public management and administration to ensure the sustainable development of territories. For successful modernization, it is necessary to ensure the effective functioning of the relevant mechanisms. Public management and administration in Ukraine must be adapted to modern trends in the development of territories, consider their potential and be directed towards their sustainable development. To achieve these goals, it is important to actively integrate international experience in the field of public management and administration, which requires further study.

Keywords: state power, public management, public administration, sustainable development, public functions.

Постановка проблеми. У сучасних умовах особливої уваги потребують актуальні зміни, а також пов’язані з ними соціальні, економічні та екологічні

виклики. Проблеми сталого розвитку територій підкреслюють необхідність їх вирішення через ефективне впровадження публічного управління та адміністрування в Україні. Глобалізація соціально-економічних взаємовідносин вимагає покращення системи публічного управління та адміністрування, особливо у контексті забезпечення сталого розвитку територій. Для ефективного задоволення потреб громадян у різних аспектах життя стає критично важливим реформування сучасної системи публічного управління та адміністрування в Україні. У нинішніх умовах державотворення ключовою задачею є формування ефективної системи публічного управління, яка б сприяла становленню України як правової європейської держави з високим рівнем життя, стабільною демократією, а також політичною та соціальною стабільністю. Для цього необхідно створити оптимальний механізм функціонування органів публічної влади, який би відповідав сучасним вимогам ринкової економіки, демократичним змінам у суспільстві та забезпечував ефективну взаємодію з громадськістю. Ефективність публічного управління в Україні може бути досягнута лише за умови поєднання сучасних наукових досліджень у галузі державного будівництва, законотворчої та нормативної діяльності, організаційно-управлінської практики, а також вдосконалення державного апарату і матеріально-технічного забезпечення його функціонування. Узгодження вітчизняної управлінської практики з актуальними світовими трансформаційними процесами європейських держав стане запорукою успішного функціонування публічного управління в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти та функціонування публічного управління і адміністрування в Україні були предметом дослідження багатьох сучасних науковців. Наприклад, у термінологічному словнику «Публічне управління», підготовленому вченою Л. Новак-Каляєвою, зазначено, що публічне управління сприяє підвищенню ефективності управлінської діяльності через високий рівень громадської підтримки та об’єднання суспільства навколо спільних цілей. Воно базується на демократичних цінностях і принципах, таких як верховенство права, повага до людської гідності, рівність, справедливість, недискримінація, безпека, ефективність та інші [1].

Дослідники Ю. Дідок, Н. Мельтюхова, А. Кузнєцов і Н. Фоміцька підкреслюють, що публічне адміністрування включає систему державної виконавчої влади та місцевого самоврядування і займається розробкою, впровадженням, оцінюванням та коригуванням публічної політики [2]. Н. Гавкалова зазначає, що становлення управлінської парадигми в контексті публічного адміністрування являє собою новий етап розвитку державно-управлінських відносин, основною метою якого є досягнення оптимального балансу між інтересами публічного та приватного секторів [3].

С. Чернов, В. Воронкова та В. Банах досліджують український і міжнародний досвід публічного управління та адміністрування в контексті інформаційного суспільства, акцентуючи увагу на тому, що парадигма публічного адміністрування складається із сукупності загальних принципів і правил, закріплених у нормативних документах [4].

В. Бакуменко та інші дослідники наголошують на необхідності підвищення якості та ефективності публічного управління та адміністрування, оскільки це є ключовим чинником для забезпечення поступального розвитку та системних змін у суспільстві [5].

Є. Романенко акцентує увагу на необхідності наближення діяльності органів публічної влади до досягнення збалансованості у впровадженні стратегій та практичних заходів [6].

С. Чернов та С. Гайдученко вважають, що одним із ключових завдань вдосконалення системи публічного адміністрування в Україні є забезпечення ефективної співпраці між органами державної влади та місцевого самоврядування [7].

Н. Обушна підкреслює значення вирішення питань, пов'язаних із покращенням системи публічного управління, зокрема в аспекті підвищення результативності та ефективності виконання публічних функцій [8].

Попри те, що публічному управлінню та адмініструванню приділяється значна увага, питання вдосконалення їх функціонування залишається важливим, особливо в контексті забезпечення сталого розвитку територій.

Метою статті є аналіз теоретичних та організаційних аспектів публічного управління та адміністрування у рамках забезпечення сталого розвитку територій, а також визначення можливих шляхів для їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Публічне управління знаходиться під впливом різних тенденцій і факторів, які визначають розвиток суспільства. Серед них особливо важливу роль відіграють зовнішні для публічного управління процеси, такі як глобалізація з її викликами, перехід суспільства на постіндустріальну інформаційну стадію, демократизація та емансипація особистості, а також внутрішні фактори, що стимулюють розвиток публічного управління як сфери діяльності. Основними передумовами трансформаційних процесів у національній системі публічного управління є соціальні, економічні, політичні, ціннісні та ментальні зміни, причому ключовою передумовою, на наш погляд, є становлення постіндустріальної інформаційно-комунікативної глобальної цивілізації.

Аналізуючи зміни в суб'єктах управління, варто відзначити, що сьогодні спостерігається прискорення процесу демократизації влади, впровадження партнерських підходів у прийнятті рішень, розвиток і розширення форм та методів взаємодії з населенням, а також сприяння більшій відкритості влади і

залученню громадян до участі в управлінні. Партисипативні методи взаємодії з громадянами, орієнтовані на їх участь у прийнятті рішень, набувають все більшого значення. Як наслідок, суб'єкт управління втрачає свою одноосібну владу та перетворюється на частину колективного суб'єкта публічного управління.

Впровадження на практиці принципів сучасних концепцій публічного управління проявляється у зростаючому впливі громадянського суспільства на цей процес. Від початкової недооцінки або патерналістського підходу з боку держави та її органів, сьогодні спостерігається перехід до налагодження багатосторонніх зв'язків на засадах партнерства і співпраці в різних сферах суспільних відносин. Це відображається в активному залученні до державотворчих процесів значної кількості науковців, підприємців та представників громадських організацій, які виступають у ролі консультантів, аналітиків і радників, що зумовлено швидкими темпами розвитку професійної спеціалізації в управлінській діяльності.

Формування сучасної системи публічного управління та адміністрування в Україні вимагає детального аналізу наукових підходів до цих питань. Вивчення наукових праць про публічне управління та адміністрування показує, що в теоретичних підходах існують суттєві розбіжності, що, на нашу думку, обумовлене різними інтерпретаціями термінів «управління» та «адміністрування» в довідковій літературі та джерелах з різних наукових галузей.

Управління є цілеспрямованою взаємодією між суб'єктом і об'єктом, що проявляється у формі ухвалення та реалізації рішень, виконання функцій і супроводжується переважанням відносин підпорядкування. Це характеризується залежністю об'єкта від суб'єкта, централізацією і відповідальністю суб'єкта за стан чинної системи [2]. Процес управління включає імперативність у його реалізації, обов'язковість виконання та ухвалення управлінських рішень, а також обмеження прав суспільства [4].

Адміністрування представляє собою цілеспрямовану взаємодію між публічними адміністраціями та юридичними і фізичними особами, спрямовану на реалізацію законів і підзаконних актів, а також на виконання функцій, таких як планування, яке визначає напрямки розвитку, створення правових і економічних умов для реалізації інтересів учасників, розподіл праці, координація діяльності та моніторинг результатів. Відносини в процесі адміністрування характеризуються підпорядкованістю законам, а не конкретним суб'єктам, децентралізацією, узгодженням інтересів учасників процесу, а також відповідальністю як суб'єкта, так і об'єкта за стан чинної системи [2].

Адміністрування являє собою спосіб надання управлінських послуг, при якому враховуються інтереси суспільства [4]. Публічне управління охоплює діяльність органів державного управління, місцевих самоврядних органів,

представників приватного сектору і інститутів громадянського суспільства, які здійснюють свої функції в межах наданих законом повноважень і обов'язків. Воно охоплює процеси формування та реалізації управлінських рішень, які мають суспільне значення, а також розробку політики розвитку держави та її адміністративно-територіальних одиниць. Публічне адміністрування являє собою форму організаційно-розпорядчої діяльності, що здійснюється державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування. Воно охоплює як підготовку, так і реалізацію публічно-управлінських рішень, управління кадрами та надання публічних послуг [1].

Н. Обушна визначає публічне управління як процес впливу суб'єкта управління, який має публічну владу, на об'єкт – суспільство, включаючи суспільні відносини та процеси, згідно з покладеними на нього суспільно важливими функціями і повноваженнями. Вчена вказує, що таке управління є наслідком суспільного договору між державою і суспільством, при якому органи та посадові особи отримують владні повноваження. Вона вважає, що суб'єктами і об'єктами публічного управління є громадянське суспільство, громадські організації та об'єднання, а також органи державної влади [8].

Ю. Лях трактує публічне адміністрування як професійну діяльність державних службовців, що включає різні види діяльності, спрямовані на реалізацію урядових рішень. Вона підкреслює, що в процесі публічного адміністрування рішення приймаються і впроваджуються не лише державними службовцями та посадовими особами місцевого самоврядування, але й представниками бізнесу і громадськості. Ю. Лях також вказує, що публічне адміністрування охоплює процеси вивчення, формування та реалізації напрямків державної політики [9].

Н. Колесникова стверджує, що публічне адміністрування є частиною публічного управління, основною метою якого є розвиток держави на демократичних засадах через застосування ефективних управлінських методів і технологій, орієнтованих на забезпечення громадян відповідно до світових стандартів [10].

Особливості публічного управління включають наступні аспекти:

- публічне управління базується на державній владі, яка підтримує і забезпечує його функціонування;
- воно забезпечує взаємодію між інтересами держави і населення;
- сприяє залученню громадськості до участі в політичних, соціально-економічних, громадських і суспільних процесах;
- поширюється на суспільство в контексті міжнародної політики;
- має системну якість, що надається державою;

- функціонує в рамках верховенства права, завдяки законодавчо визначеному і практично ефективному механізму контролю суспільства над органами державної влади та місцевого самоврядування;
- діє системно, інтегруючи функціонування державного механізму, державного апарату, державної служби та публічних проявів суспільства [8].

Особливості публічного адміністрування включають: забезпечення виконання рішень органів влади; використання як демократичних, так і публічних, а також ліберальних методів і форм для управління соціально-економічним і суспільним розвитком країни [8].

Принципи публічного управління слугують основними засадами, які відображають загальні риси і закономірності управління, що повинні бути дотримані в управлінській діяльності. Щодо принципів у системі публічного адміністрування, це керівні правила, які відображають суть законів і закономірностей, що мають бути закріплені в нормативно-правових актах і застосовуватися в практичній діяльності управлінських спеціалістів [7].

Функції публічного управління є окремими сферами управлінської діяльності, що визначаються через розподіл праці і характеризуються різними змістами, специфічними формами і методами впливу на об’єкти управління. В свою чергу, функції публічного адміністрування представляють собою комплекс завдань, визначених законодавством або нормативно-правовими актами, які видаються на основі закону і виконуються органами публічної влади [1].

Методи публічного адміністрування визначають як способи реалізації управлінських функцій через діалогічно-організаційний і організаційно-розпорядчий вплив суб’єкта управління на поведінку і діяльність об’єкта управління з метою досягнення узгоджених інтересів. До методів публічного адміністрування відносять адміністративні, економічні та правові підходи [4].

Механізми публічного управління представляють собою комплекс інструментів, методів і важелів, що використовуються державою для формування, реалізації та досягнення основних цілей у сфері публічного управління. Вони ґрунтуються на принципах наукового обґрунтування, об’єктивності, цілісності, узгодженості та чіткої координації дій між суб’єктами і об’єктами публічного управління. Механізми публічного адміністрування, у свою чергу, включають систему принципів, форм, методів і інструментів, які органи публічного адміністрування використовують для реалізації своїх функцій. Ці механізми забезпечують вплив суб’єкта адміністрування на об'єкт через певний набір способів і важелів, спрямованих на досягнення визначених цілей [1].

Модернізація публічного управління та адміністрування в Україні може бути досягнута тільки при умові забезпечення ефективної роботи відповідних механізмів. Хоча органи публічної влади визначають стратегічні цілі,

пріоритети і завдання, а також ухвалюють важливі управлінські рішення для задоволення потреб регіонів і місцевих громад, сучасні тенденції показують, що для вирішення соціально-економічних і екологічних проблем необхідно вдосконалювати публічне управління та адміністрування. Надзвичайно важливо зосередитися на досягненні сталого розвитку територій. Публічне управління та адміністрування в Україні повинні орієнтуватися на сучасні тенденції розвитку регіонів і їх потенціал, а також на стратегічне забезпечення їх сталого прогресу.

У контексті сучасного розвитку державотворення в Україні, публічне управління та адміністрування стають дедалі важливішими для забезпечення сталого розвитку територій, що підкреслює необхідність ефективної підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень. Управлінська практика демонструє потребу у впровадженні інноваційних підходів до публічного управління та адміністрування для забезпечення сталого розвитку територій. Зокрема, концепція збалансованого (сталого) розвитку, яка інтегрує соціальні, економічні та екологічні аспекти, стає дедалі важливішою. Виникнення цієї концепції обумовлене потребою вирішення екологічних проблем і врахування екологічних аспектів у плануванні та ухваленні рішень щодо соціально-економічного розвитку територій [11].

Сучасні основні проблеми публічного управління та адміністрування в Україні включають:

- недостатню досконалість чинної нормативно-правової бази та організаційного забезпечення;
- відсутність системності у створенні та реалізації прогнозно-програмних документів;
- неефективність системи надання публічних послуг;
- запізнілу реакцію органів публічної влади на соціально-економічні та екологічні виклики;
- недостатню ефективність стратегічної екологічної оцінки документів державного планування.

З огляду на глобальні виклики, важливо зосередитися на підтримці сталого розвитку територій, швидкому реагуванні органів публічної влади на соціально-економічні та екологічні проблеми, а також на ефективній співпраці між державними органами, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством. Не менш важливою є також реалізація стратегічної екологічної оцінки документів державного планування.

Національна економічна стратегія до 2030 року окреслює основні принципи, орієнтири та цінності економічної політики, зокрема підкреслюючи значення інституційної спроможності як важливого елемента (позначеного як «держава, що здатна забезпечити розвиток»). Основними викликами і

перешкодами на шляху до досягнення стратегічної мети, яка передбачає «Підвищення інституційної спроможності місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та агенцій регіонального розвитку для ефективного розвитку регіонів і територіальних громад», є:

- низька прозорість і ефективність роботи органів місцевого самоврядування;
- недостатня компетентність керівників і спеціалістів органів місцевого самоврядування;
- обмежені можливості агенцій регіонального розвитку;
- відсутність адекватних інструментів управління та моніторингу;
- пасивність територіальних громад.

Ці проблеми, зокрема, зумовлені низькою активністю членів територіальних громад у процесах прийняття рішень, відсутністю чітких показників ефективності, недостатньою обізнаністю населення про структуру місцевого самоврядування та плани розвитку територій, нестачею інституційного досвіду в управлінні проєктами розвитку і стратегічному плануванні, відсутністю якісної підготовки кадрів для територіального управління. Крім того, спостерігається недостатнє забезпечення статистичними даними і цифровими картографічними даними територій, а також неповне виконання функцій агенціями регіонального розвитку через часткове дублювання їх завдань структурними підрозділами облдержадміністрацій [12].

Відновлення економічного зростання в Україні повинно спиратися на розвиток регіонів та територіальних громад. Ключовими напрямами для забезпечення процвітання країни є підвищення економічної самостійності цих регіонів та громад, підтримка їх економічного прогресу, створення умов для якісних змін, активізація економічної діяльності та забезпечення конкурентоспроможності в довгостроковій перспективі [13]. Важливо також враховувати вплив глобалізації на розвиток суб'єктів і об'єктів публічного адміністрування.

Перехід до моделі сталого (збалансованого) розвитку в Україні можливий через оптимальне використання природних, соціально-економічних та культурно-історичних ресурсів. Це передбачає розробку обґрунтованих напрямів і масштабів природокористування як на рівні країни, так і в окремих регіонах [14]. Нині соціально-економічні та екологічні виклики в Україні підкреслюють необхідність посилення уваги до публічного управління та адміністрування для забезпечення сталого розвитку територій.

В Україні вже були спроби розробки стратегічних програм для розвитку територій, але жодна з них не була успішно реалізована або прийнята суспільством. Таким чином, питання створення комплексної системи напрямів, що враховують закономірності інтеграційних процесів у розвитку країни, а також координації дій всіх гілок влади при ухваленні управлінських рішень у

сферах соціально-економічного і екологічного розвитку, залишаються недостатньо дослідженими.

За кордоном існують різні підходи до вдосконалення координації політики в сфері сталого (збалансованого) розвитку. Відкриваються спеціалізовані органи, які координують діяльність центральних органів влади, а також організації, що займаються плануванням сталого розвитку та надають консультаційну підтримку для інтеграції політик у різних галузях.

Наприклад, в європейських країнах таких як Болгарія, Хорватія, Польща, Чехія, Норвегія, Сербія, Латвія та Словаччина функціонують міністерства регіонального розвитку. Основними завданнями цих міністерств є координація управління фінансовими ресурсами, наданими з Європейських структурних фондів, а також покращення взаємодії між органами влади в області сталого розвитку регіонів і впровадження міжсекторальних підходів. У Норвегії, наприклад, координацію територіальних аспектів політики інших урядових підрозділів забезпечує підрозділ територіального розвитку в міністерстві місцевого управління та регіонального розвитку через міжміністерські групи [14].

Сучасні проблеми сталого розвитку територій в Україні підкреслюють необхідність ефективного вирішення через розробку та реалізацію стратегічних рішень. Важливо впроваджувати передові практики публічного управління та адміністрування, знаходити баланс між соціально-економічними та екологічними інтересами, а також вдосконалювати кадрове забезпечення. Це включає підготовку фахівців, які мають знання теоретичних основ публічного управління, розуміння особливостей системи органів публічної влади в Україні, здатність визначати напрямки вдосконалення публічного управління, використовувати національний та міжнародний досвід, формулювати цілі та основні напрями діяльності органів публічної влади, а також ідентифікувати та вирішувати сучасні проблеми сталого розвитку територій.

В Україні актуальні виклики акцентують важливість подальшого вдосконалення та укріплення ролі публічних службовців у нових умовах. Глибинне осмислення питань, що постають при розробці сучасної концепції публічної служби та її інституту, сприятиме створенню більш ефективних підходів до формування кадрової політики, що відповідатиме завданням і функціям держави. Це також допоможе подолати відчуження населення від публічної влади і сприятиме підвищенню професійності та компетентності публічних службовців [3].

Фахівці в галузі публічного управління та адміністрування повинні мати чітке уявлення про менеджмент органів публічної влади, ролі керівника в цій системі, аспекти лідерства, контрольні функції в публічному управлінні та адмініструванні, а також інформаційно-комунікаційне забезпечення. Важливо також знати про організацію роботи органів публічної влади в Україні, імідж і

етичні норми державних і муніципальних службовців, а також про особливості публічного управління за кордоном.

Отже, публічне управління та адміністрування в Україні повинні відповідати актуальним викликам, впроваджуючи нові підходи до розробки документів державного планування з урахуванням аспектів сталого розвитку територій. Особлива увага повинна бути зосереджена на процесах підготовки, ухвалення та реалізації управлінських рішень. Спеціалісти повинні володіти не тільки знаннями щодо розробки та ухвалення управлінських рішень в органах публічної влади, але й інформаційним забезпеченням цих рішень, методами та технологіями їх прийняття, а також забезпеченням якості та ефективності управлінських рішень.

Висновки. В Україні значення публічного управління та адміністрування в контексті забезпечення сталого розвитку територій зростає, оскільки необхідно ефективно готувати, ухвалювати та реалізовувати управлінські рішення, що відповідають сучасним змінам та супутнім проблемам. Сучасні тенденції в країні підкреслюють важливість вирішення соціально-економічних і екологічних викликів через удосконалення публічного управління та адміністрування, яке є критично важливим для сталого розвитку територій. Управлінська практика вказує на потребу в модернізації механізмів публічного управління та адміністрування в Україні.

Огляд наукових досліджень у сфері публічного управління та адміністрування, зокрема їхніх принципів, функцій, методів і механізмів, дозволив виявити ключові напрями для вдосконалення цієї сфери з метою забезпечення сталого розвитку територій. Серед ключових напрямів можна виділити:

- вдосконалення нормативно-правової та організаційної бази, підвищення якості публічних послуг;
- швидке реагування органів влади на соціально-економічні та екологічні виклики; зміцнення співпраці між державними органами, органами місцевого самоврядування та громадянським суспільством;
- удосконалення прогнозно-програмних документів і стратегічної екологічної оцінки державного планування;
- інтеграція сучасних практик в публічне управління та адміністрування;
- досягнення гармонії між соціально-економічними і екологічними інтересами в політиці розвитку територій;
- підвищення ефективності кадрового забезпечення та підготовки фахівців у цій сфері.

Одним із важливих напрямків є розробка стратегії публічного управління та адміністрування, орієнтованої на забезпечення сталого розвитку територій в Україні, що має на меті створення ефективної системи публічного

управління. Крім того, важливо використовувати міжнародний досвід у цій сфері, зокрема, створювати органи публічної влади, які б посилювали координацію між владними структурами і впроваджували міжсекторальні підходи. Ці питання потребують подальшого дослідження.

Література:

1. Публічне управління: термінол. слов. / за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. – Київ. НАДУ, 2018. – 224 с.

2. Публічне адміністрування в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Корженка, Н. М. Мельтюхової. – Харків: ХарРІ НАДУ «Магістр», 2011. – 306 с.

3. Гавкалова Н. Л. Вступ до публічного адміністрування: навч. посіб. / Н. Л. Гавкалова. – Х.: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. – 382 с.

4. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія / С. Чернов, В. Воронкова, В. Банаха. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. – 606 с.

5. Особливості публічного управління та адміністрування: навч. посіб. / В. Бакуменко, І. Бондар, В. Горник, В. Шпачук. – Київ : КНУКіМ, 2016. – 167 с.

6. Romanenko Y. O. Place and role of communication in public policy/ Romanenko Y. O. // Actual Problems of Economics. –т2016. –№ 176 (2). – P. 25–31.

7. Чернов С., Публічне адміністрування: текст лекцій/ С. Чернов, С. Гайдученко – Харків: ХНУМГ, 2014. – 97 с.

8. Обушна Н. І. Публічне управління як нова модель організації державного управління в Україні: теоретичний аспект / Н. І. Обушна// Ефективність державного управління, 2015. –№. 44 (1). – С. 53–63.

9. Лях Ю. І. Комунікативна політика як основа організації взаємовідносин суб'єктів і об'єктів публічного адміністрування / Ю. І. Лях // Публічне адміністрування: теорія та практика : електронний збірник наукових праць, 2018. – № 2(20). – С. 1–15.

10. Колесникова К. О. Публічне адміністрування в Україні : огляд літературних джерел / К. О. Колесникова //Теорія та практика державного управління. 2013. – № 3 (42). – С. 1–8.

11. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kharkivoda.gov.ua

12. Закон України «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennyanacionalnoyi-eko-a179

13. Latynin M., Pastukh K., Tarasenko D., Shevchenko S., Munko A. Public administration in the economic sphere in Ukraine: strategic approach / M. Latynin, K. Pastukh, D. Tarasenko, S. Shevchenko, A. Munko // Estudios de Economía Aplicada. – 2021. – № 5.

14. Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку : навч. посіб. / Т. К. Гречко, С. А. Лісовський, С. А. Романюк, Л. Г. Руденко – Херсон : Грінь Д.С., 2015. –264 с.

References:

1. Kujbida, V. S., Bilynskoyi, M. M., & Petroye, O. M. (Eds.). (2018). *Publichne upravlinnya [Public management]*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

2. Korzhenka, V. V., N. M. Meltiukhovoy. (Eds.). (2011). *Publichne administruvannya v Ukrayini [Public administration in Ukraine]*. Kharkiv: Magistr [in Ukrainian].

3. Gavkalova, N. L. (2016). *Vstup do publichnogo administruvannia [Introduction to public administration]*. Kharkiv. KhNEU im. S. Kuznecya [in Ukrainian].

4. Chernov, S, Voronkova, V., & Banakha, V. (2016). *Publichne upravlinnya ta administruvannya v umovax informatsiinoho suspil'stva: vitchyznianyi i zarubizhnyi dosvid [Public management and administration in the information society: domestic and foreign experience]*. Zaporizhzhya: ZDIA [in Ukrainian].

5. Bakumenko, V., Bondar, I., Gornyk, V. & Shpachuk, V. (2016), *Osoblyvosti publichnoho upravlinnia ta administruvannia [Features of public management and administration]*.Kyiv: KNUKiM [in Ukrainian].

6. Romanenko, Y. O. (2016) Place and role of communication in public policy. *Actual Problems of Economics*, 176, 25–31 [in Ukrainian].

7. Chernov S. & Gajduchenko, S. (2014), *Publichne administruvannia [Public administration]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

8. Obushna, N. I. (2015). Publichne upravlinnia yak nova model' organizatsii derzhavnoho upravlinnia v Ukraini: teoretychnyi aspekt [Public management as a new model of public administration in Ukraine: theoretical aspect]. *Efektivnist derzhavnogo upravlinnya – Efficiency of public administration*, 44, 53–63 [in Ukrainian].

9. Lyah, Yu. I. (2018), Komunikatyvna polityka yak osnova orhanizatsii vzaiemovidnosyn sub'iektiv i ob'iektiv publichnoho administruvannia [Communicative policy as a basis for the organization of relations between subjects and objects of public administration]. *Publichne administruvannia: teoriya ta praktika: elektronnij zbirnik naukovih prac – Public administration: theory and practice: an electronic collection of scientific works*, 2, 1–15 [in Ukrainian].

10. Kolesnikova, K. O. (2013), Publichne administruvannia v Ukraini: ogliad literaturnyh dzherel [Public administration in Ukraine: a review of literature sources]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Theory and practice of public administration.* 3, 1–8 [in Ukrainian].

11. Ofitsiinyi sait Kharkivs'koi oblasnoi derzhavnoi administratsii [Official site of the Kharkiv Regional State Administration]. (n.d.). *kharkivoda.gov.ua.* Retrieved from http://www.kharkivoda.gov.ua [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy «Pro zatverdzhennia Natsional'noi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku» [The Law of Ukraine «On the approval of the National Economic Strategy for the period until 2030»] (n.d.). *www.kmu.gov.ua*. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-ekoa179 [in Ukrainian].

13. Latynin, M., Pastukh, K., Tarasenko, D., Shevchenko, S. & Munko, A. (2021), Public administration in the economic sphere in Ukraine: strategic approach. *Estudios de Economía Aplicada.* 39. 5 [in Spain].

14. Grechko, T. K., Lisovskyi, S. A., Romaniuk, S. A. & Rudenko, L. G. (2015). *Publichne upravlinnia v zabezpechenni staloho (zbalansovanoho) rozvytku [Public management in ensuring sustainable (balanced) development].* Kherson [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 341.3:327.5

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-283-296

Серватюк Василь Миколайович доктор військових наук, професор, професор кафедри оперативного мистецтва, Національний університет оборони України, Повітрофлотський проспект, 28, м. Київ, 03049, https://orcid.org/0000-0002-6444-1425

Серватюк Людмила Василівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін Навчально-наукового інституту, Національна академія Служби безпеки України, вул. Максимовича, 22, м. Київ, 03022, https://orcid.org/0000-0003-2302-4729

Мостова Катерина Василівна кандидат наук з державного управління, начальник відділення докторантури і ад'юнктури науково-організаційного відділу Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, https://orcid.org/0009-0003-6051-0686

МІЖНАРОДНІ ПРАКТИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено теоретичному аналізу та узагальненню міжнародного досвіду врегулювання збройних конфліктів кінця XX - початку XXI сторіччя. Узагальнено як позитивний так і негативний досвід врегулювання збройних конфліктів. Представлено авторські погляди на можливі шляхи вирішення збройного конфлікту між Україною та росією та підходи щодо деокупації та реінтеграції повернутих територій, ґрунтуючись на вивченні попереднього досвіду. Проведено ґрунтовний аналіз уроків, отриманих від міжнародного врегулювання збройних конфліктів, що дає змогу глибше зрозуміти загальну динаміку цих процесів у сучасному світі.

Авторський підхід полягає у визначенні особливостей російсько-українського збройного конфлікту (2014-2024 рр.), що включає повномасштабну агресію РФ, яка розпочалася в лютому 2022 року. На основі опрацювання різноманітних джерел, проведено аналіз міжнародного досвіду врегулювання збройних конфліктів. Окреслено основні висновки з проаналізованого досвіду. Зокрема, зроблено висновок стосовно намагання росії здійснювати негативний вплив на Україну шляхом застосування різноманітних інструментів які апробовані ними для досягнення поставлених цілей в так званих

«заморожених» збройних конфліктах на території колишнього Радянського Союзу. Цей аспект є надзвичайно важливим для розуміння геополітичних інтересів росії та її стратегічного підходу до конфліктів.

Автори підкреслюють, що ретельний аналіз міжнародного досвіду врегулювання збройних конфліктів, а також вивчення поведінки РФ в різних обставинах, дозволяють змоделювати кілька варіантів подальшого розвитку подій. Ці варіанти стосуються не лише військових дій, але й процесів деокупації, реінтеграції та відновлення контролю над окупованими територіями України. Особливо важливо, що цей аналіз дає змогу прогнозувати наслідки таких дій для України, що, в свою чергу, допомагає розробити стратегії для подолання наслідків конфлікту.

У статті використано комплексний підхід до вирішення поставлених завдань. Застосовано сучасний понятійно-категоріальний апарат, що дає змогу точно сформулювати концепції й визначення, а також використано різні методи історичного пізнання. Завдяки залученню та аналізу численних джерел інформації, проведено критичну оцінку міжнародного досвіду врегулювання конфліктів, що дозволило запропонувати нові підходи до розв'язання проблеми реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

Ця стаття є вагомим доповненням до наукової літератури з проблематики врегулювання збройних конфліктів і пропонує нові шляхи для аналізу та розв'язання конфліктів на пострадянському просторі. Аналіз міжнародного досвіду та уроків попередніх конфліктів розширює розуміння поточних процесів і допомагає виробити стратегії, що сприятимуть стабільності й безпеці в регіоні. Стаття пропонує читачам критичний і конструктивний підхід до вивчення проблематики, який може бути корисним для подальших досліджень і практичних рекомендацій щодо врегулювання сучасних збройних конфліктів.

Ключові слова: російсько-українська війна, збройний конфлікт, міжнародний досвід, деокупація, реінтеграція.

Servatiuk Vasyl Mykolayovych Doctor of military sciences, professor, professor of the department of operational art, National University of Defense of Ukraine, 28, Povitroflotskyi prospect, Kyiv, 03049, https:// orcid.org/0000-0002-6444-1425

Servatiuk Liudmyla Vasilivna Candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of the department of general legal disciplines of the Educational and Scientific Institute, National Academy of the Security Service of Ukraine, Maksymovicha St., 22, Kyiv, 03022, https://orcid.org/0000-0003-2302-4729

Mostova Kateryna Vasylivna Candidate of sciences in public administration, head of the department of doctoral studies and adjuncts of the scientific and organizational department of the National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, https://orcid.org/0009-0003-6051-0686

FAMOUS CASES OF APPLICATION OF INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS FOR SETTLEMENT OF ARMED CONFLICTS: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the theoretical analysis and general international experience of settling military conflicts of the late 20th - early 21st centuries. Both positive and negative experience of settling armed conflicts is summarized. The author's views on possible solutions to the armed conflict between Ukraine and Russia and approaches to de-occupation and reintegration of the returned territories are presented, based on the study of previous experience. A thorough analysis of the lessons learned from the international settlement of armed conflicts was carried out, which enables a deeper understanding of the general dynamics of these processes in the modern world.

The author's approach consists in determining the features of the Russian-Ukrainian armed conflict (2014-2024), which includes the full-scale aggression of the Russian Federation, which began in February 2022. Based on the study of various sources, an analysis of the international experience in the settlement of armed conflicts was carried out. The main conclusions from the analyzed experience are outlined. The main conclusions from the analyzed experience are outlined. In particular, a conclusion was drawn regarding Russia's attempt to exert a negative influence on Ukraine by using various tools that have been tested by them to achieve their goals in the so-called "frozen" armed conflicts on the territory of the former Soviet Union. This aspect is extremely important for understanding Russia's geopolitical interests and its strategic approach to conflicts.

The authors emphasize that a thorough analysis of the international experience in the settlement of armed conflicts, as well as a study of the behavior of the Russian Federation in various circumstances, allow us to model several options for the further development of events. These options concern not only military operations, but also processes of de-occupation, reintegration and restoration of control over the occupied territories of Ukraine. It is especially important that this analysis makes it possible to predict the consequences of such actions for Ukraine, which, in turn, helps to develop strategies to overcome the consequences of the conflict.

The article uses a complex approach to solving the tasks. A modern conceptual-categorical apparatus is used, which makes it possible to accurately formulate

concepts and definitions, as well as various methods of historical knowledge are used. Thanks to the involvement and analysis of numerous sources of information, a critical assessment of the international experience of conflict resolution was carried out, which made it possible to propose new approaches to solving the problem of reintegration of the temporarily occupied territories of Ukraine.

This article is a significant addition to the scientific literature on the issue of armed conflict resolution and offers new ways to analyze and resolve conflicts in the post-Soviet space. Analysis of international experience and lessons from previous conflicts expands understanding of current processes and helps develop strategies that will contribute to stability and security in the region. The article offers readers a critical and constructive approach to the study of the problem, which can be useful for further research and practical recommendations for the settlement of modern armed conflicts.

Keywords: Russian-Ukrainian war, armed conflict, international experience, de-occupation, reintegration.

Постановка проблеми. При всій різноманітності напрямів, спеціальностей та аспектів у дослідженні такої теми, як врегулювання наслідків збройних конфліктів (війни), деокупації, реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій України, відчувається певна застарілість наукових здобутків згаданих та інших вітчизняних авторів, що пояснюється поглибленням цієї проблеми, викликаним широкомасштабним вторгненням росії в Україну, захопленням та спробою анексії нових територій. Тому виникає потреба у створенні нових підходів до імплементації досвіду країн світу з врегулювання наслідків збройних конфліктів (війни), деокупації, реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій у національну практику правозастосування, формування в Україні власної моделі світу з врегулювання наслідків збройних конфліктів (війни), деокупації, реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Детальний аналіз причини та міжнародно-правових механізмів врегулювання збройних конфліктів кінця XX - початку XXI сторіччя відображено в роботах низки відомих вчених і дослідників. Аналіз політичних, інституційно-організаційних, соціально-економічних, правових, інформаційно-ідеологічних форм реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій наведені в працях таких авторів як: А. Бабенко, С. Баранов, П. Гай-Нижник, В. Демиденко, А. Дегтеренко, О. Іляшко, Н. Камінська, О. Калакура, І. Кресіна, А. Мацко, А. Санченко, Н. Шаптала, В. Шевчук, О. Циганов, В. Явір, А. Яновицька, Н. Янчук та ін. Результати досліджень міжнародної практики та досвіду зарубіжних країн щодо врегулювання відомих збройних конфліктів, реінтеграції тимчасово

окупованих та анексованих територій викладено в роботах Й. Айверсона, В. Гаврилюка, Т. Лаховскі, М. Рабіновича, С. Ратнера, К. Ролла, К. Семчинського, Є. Смоляна та інших вітчизняних і зарубіжних авторів.

Достатньо повний аналіз та узагальнення міжнародного досвіду, можливий сценарій врегулювання збройного конфлікту на Донбасі, основні напрямки політики України щодо деокупації наведені в [1]-[4].

Слід також відзначити статтю К.В. Семчинського «Хорватські уроки для України: деокупація, реінтеграція та розбудова миру», в якій автор наводить аналіз хорватської моделі деокупації, реінтеграції та врегулювання збройного конфлікту відповідно до історичного досвіду та реалій Хорватії [5].

Відома вчена та дослідниця Камінська Н. В. в своїх роботах [6]-[8] розглядає деокупацію як інструмент відновлення територіальної цілісності України, досліджує механізм деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території України.

Аналіз зарубіжного досвіду формування моделі реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій в своїй роботі [9] досліджує Інна Медяник.

Мета статті – дослідити міжнародний досвід врегулювання збройних конфліктів (війни), деокупації, реінтеграції тимчасово окупованих територій і можливості його імплементації в національну практику органів публічної влади України.

Виклад основного матеріалу. Жоден збройний конфлікт у історії людства не був схожий на попередній. Кожен з них мав певні особливості як за причиною, засобами, учасниками збройного конфлікту, так і за специфікою перебігу подій. Тому наявні в практиці права збройних конфліктів «типологічні схеми» їх врегулювання є, звичайно, досить штучними й узагальненими моделями реальних ситуацій.

Вироблення Україною найкращої стратегії розбудови миру на деокупованих територіях, на нашу думку, має передувати аналіз міжнародного досвіду врегулювання «внутрішніх» збройних конфліктів. У цьому контексті важливе вивчення і використання релевантних для України практик підготовки та імплементації деокупаційної політики: від тактики і стратегії ведення дипломатичних переговорів – до внутрішньополітичних рішень і інструментів повернення тимчасово окупованих територій під юрисдикцію України [7, с. 103]. Серед міжнародного досвіту врегулювання конфліктів доцільним є зупинитися на таких прикладах врегулювання, як конфлікти на Балканах, у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії, Німеччини та у Нагірному Карабаху.

Детальний аналіз причини та міжнародно-правових механізмів врегулювання цих збройних конфліктів дає нам змогу поділити їх, умовно, на дві групи: моделі (кейси), які ні в якому разі не можливо використати Україною та моделі (кейси), позитивний досвіт яких, можливо використати для

вироблення власного механізму деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій.

До першої, умовної, групи можна віднести збройні конфлікти на території пострадянських країн – Придністровський конфлікт (Молдова), Грузино-абхазький та Грузино-південно-осетинський конфлікт (Грузія) за участю російської федерації та Нагірно-Карабаський конфлікт.

Головними передумовами для швидкої ескалації цих конфліктів стали: мова (придушення російської мови), «етнічні відмінності», територія, прагнення до «незалежності» та бажання росії здійснювати повний контролю над зовнішньою та внутрішньою політикою сусідніх держав. Спільної рисою є і те, що безпосереднім або опосередкованим учасником збройного конфлікти є росія.

росія ніколи не сприймала країни, що виникли після розпаду срср, як незалежні суверенні держави, вважаючи їх власними законними територіями колишньої імперії. Розпалюючи, підтримуючи, приглушуючи або фінансуючи ті чи інші конфлікти, москва прагла здійснювати повний контролю над сусідами – їх соціально-економічним, геополітичним напрямками розвитку.

Основними передумовами виникнення протистояння росії й України, яке переросло у збройну агресію Росії проти України, є системна криза російської державності, яка трансформується російським політикумом у намагання відновити російську імперію, розширити контроль над частиною світу й утримати за собою світову гегемонію, втрачену з розпадом срср та економічним занепадом [1].

На нашу думку моделі (кейси) врегулювання цих збройних конфліктів для України є неприпустимими, хоча деякі механізми врегулювання «внутрішнього» збройного конфлікту нам нав'язувались як росією, так і міжнародним співтовариством до 24 лютого 2022 року, а саме:

1. Спонукання росією розпочати прямі переговори з керівниками так званих «народних республік» (угруповань «ДНР»/»ЛНР»). Аналіз Придністровського врегулювання конфлікту доводить не ефективність ведення прямих переговорів з представниками самопроголошеної влади та окупаційних адміністрацій замість держави-учасниці конфлікту (росії). Саме зміна статусу росії зі сторони конфлікту на посередника та спостерігача не створює умов й переваг для врегулювання збройного конфлікту, а переговорний процес ускладнюється, що призводить до затягування вироблення механізмів деокупації чи реінтеграції окупованих територій.

2. Автономізація, особливий статус (федералізація) – був найбажаніший для російської федерації сценарій вирішення конфлікту в Україні до лютого 2022 року. Для України ж він був чи не найнебезпечніший, оскільки загрожував не лише політичною дестабілізацією в Україні та зовнішньополітичною переорієнтацією, але й втратою державності.

21 лютого Президент російської федерації володимир путін підписав указ про визнання Росією «незалежності» самопроголошених на непідконтрольній Києву території Донбасу утворень під назвами так званих Донецької і Луганської "народних республік" – що і призвело до ескалації конфлікту й повномасштабного вторгнення росії в Україну.

За таких обставин врегулювання на основі реінтеграції можливе лише шляхом тактичних і зворотних (*reversible*) поступок з російського боку та стратегічних і незворотних (*irreversible*) поступок з українського боку [2, с. 30].

3. Модель врегулювання Грузино-абхазького й Грузино-південноосетинського конфліктів ввела термін «бордерізація» або «повзуча анексія». Під бордерізацією розуміють лінію адміністративної межі Грузією та Південною Осетією, тобто побудова фізичних бар'єрів для перетворення лінії припинення вогню у міжнародний кордон.

В Україні також є практика визначення «адміністративних» кордонів з тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях та тимчасово окупованою територію Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Елементи «повзучої анексії», включно з паспортизацією населення та укріпленням умовного «адміністративного» кордону, значно ускладнюють перспективи реінтеграції і закладають підвалини для військового, гуманітарного та економічного впливу країни-агресора на відповідні території навіть у разі їх повернення під первинну юрисдикцію. Для протидії таким механізмам необхідна окрема програма дій, розроблена до початку реінтеграційного процесу [3, с. 112].

В свою чергу, саме внутрішня політика з підтримки зв'язків з мешканцями окупованих районів стає найбільш адаптивним механізмом, незалежним від динаміки дипломатичних переговорів. Наприклад, Грузія, маючи низьку результативність в переговорному процесі, відсутність належної міжнародної підтримки та санкцій проти росії, активно розвивала соціальні, освітні та інші гуманітарні програми для підтримки взаємозв'язку з мешканцями окупованих районів.

3. Прикордонні суперечки, невизначеність – відсутність демаркації та делімітації вірмено-азербайджанського кордону постійно призводять до загострення ситуації в місцях віддалених від безпосередньої зони конфлікту. Ситуація в Нагірному Карабасі є схожою із ситуацією в Україні, зокрема, в Азовському морі та Керченській протоці. Переговорний процес між Україною та російською федерацією з питань розмежування Азовського моря та Керченської протоки розпочався ще у 1996 році і на момент повномасштабного вторгнення питання делімітації морської ділянки кордону в акваторії Азовського моря та статусу Керченської протоки так і не були не вирішеними.

Спільним є й те, що не Мінські угоди, ні Мадридські принципи, як міжнародно-правовий механізм мирного врегулювання конфлікту не дали

позитивних (бажаних) результатів. Жоден з цих Договорів не враховували весь спектр протиріч між ворогуючими сторонами. Мінський процес щодо Донбасу фактично врегульовував лише ситуацію на Сході України, водночас, залишив поза увагою не тільки Крим, а й акваторії Чорного, Азовського морів та Керченській протоці. Мадридські принципи також визначали умови та шляхи вирішення ситуації лише навколо Нагірного Карабаху та не враховували прикордонні сутички.

Однією з головних відмінностей в конфлікті в Нагорному Карабасі є роль росії. Хоча її традиційно сприймають як таку, що займає провірменську позицію, через союзницькі відносини двох країн, однак в останні десятиліття ситуація значно змінилася. російську федерацію не можна назвати нейтральним чи неупередженим брокером, але вона вибудувала такі відносини зі сторонами, що постачає озброєння як Вірменії, так і Азербайджану, а також використовує конфлікт для зближення з Баку через намагання відтягнути його від європейського вектору, відносин з ЄС загалом, особливо в енергетичному секторі тощо. Крім того росія використовує конфлікт для виправдання перебування її військових баз на території Вірменії, а також для впливу на зовнішню політику Єревану, як було у випадку використання тиску з метою відмови від підписання Угоди про асоціацію з ЄС [3, с. 119].

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що всі розглянуті моделі (кейси) врегулювання збройних конфліктів, здебільшого, були ініційовані російською федерацією з метою замороження конфліктів.

Статус «замороженого» конфлікту є умовним і не відповідає дійсності. Відсутність повномасштабних бойових дій не є свідченням закінчення або згасання конфлікту. «Заморожений» статус фактично призводить до накопичення фрустрації та ненависті, розбудови прихильного до росії інформаційного поля, мілітаризації сторін, появи двох поколінь людей, які жили тільки за умови конфлікту, а відповідно бачать в іншій стороні лише образ жорстокого ворога [3, с. 120].

Протягом восьми років росія робила все можливе, щоб наш, умовно, «внутрішній» конфлікт перевести у статус «замороженого». Проте на сьогодні це майже не можливо через серйозні втрати й фінансові витрати, яких зазнала і сама росія, і Україна і наші міжнародні партнери.

До другої групи кейсів можна віднести моделі врегулювання збройних конфліктів в Словенії, Північній Македонії, Хорватії та Німеччині. На нашу думку, їх позитивний, можливо використати для вироблення власного механізму деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Позитивними уроками для України, на нашу думку, має стати наступний практичний досвід зазначених країн:

1. Потужна підтримка міжнародного співтовариства – Словенії з боку Італії й Австрії та ЄС і НАТО, Північної Македонії та Косово – ООН і НАТО, Хорватії – США та ООН, стали головним фактором й дали можливість завершити бойові дії в короткий термін. Після повномасштабного наступу росії на нашу територію Україна вже залучилася потужною політичною, військовою й гуманітарною підтримкою США, країн ЄС (Англія, Німеччина, Франція, Прибалтійські країни, Польща), а також провідних міжнародних організацій – ООН, НАТО, ЄС, G-7, G-20.

Необхідно також зазначити і про зустрічі у форматі «Рамштайн» – серія дипломатичних зустрічей міністрів оборони кількох десятків країн світу, що відбулися з метою синхронізації та прискорення надання військової зброї Україні для протистояння російському повномасштабному вторгненню та обговорення питань підтримки України після закінчення війни [4]. Перша така зустріч відбулася 22 квітня 2022 року і на сьогодні було проведено сім. За результатами цих зустрічей було прийнято декілька потужних пакетів фінансової й військової допомоги для України.

2. Курс пост-югославських країни (окрім Сербії) на членство в ЄС і НАТО та готовність цих міжнародних організацій надати таке членство, стало ключовим стабілізаційним й стабілізуючим фактором, що запобіг подальшій екскавації конфліктів як між державами регіону, так і в середині країн. На цьому фронті також маємо певні «перемоги» на міжнародно-політичні арені – 23 червня 2022 року лідери країн Європейського союзу на саміті в Брюсселі підтримали надання статусу кандидата в ЄС для України. 30 вересня 2022 року Президент України Володимир Зеленський, Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук та Прем'єр-міністр Денис Шмигаль підписали заявку України на вступ до НАТО у пришвидшеному порядку. 11 країн (Естонія, Латвія, Литва, Канада, Північна Македонія, Польща, Румунія, Словаччина, Хорватія, Чехія і Чорногорія) НАТО вже підтримали намір України стати членом НАТО. На сьогодні Альянс публічно підтвердив свою політику «відкритих дверей», але не дав конкретної відповіді.

3. Варто взяти на озброєння українському політикуму для вирішення проблеми цілісності держави Хорватський інструментарій розбудови миру на деокупованих територіях, який включає такі елементи, як: 1) проведення успішних військових операцій задля встановлення повного контролю над кордонами держави; 2) залучення міжнародного контингенту для підтримання миру; 3) забезпечення прав населення на повернених територіях; 4) демілітаризація і роззброєння воєнізованих формувань; 5) створення перехідної адміністрації на деокупованих територіях; 6) економічна підтримка ініціатив (викуп зброї, забезпечення як виїзду з країни, так і повернення тимчасово переміщених осіб на деокуповані території тощо) [5, с. 59].

4. Не менш важливу роль в регулюванні югославських збройних конфліктах відіграли й Миротворчі місії ООН. В активних фазах збройного конфлікту їх місія полягала у фіксації лінії зіткнення та перешкоджання веденню активних бойових дій. Такі місії також опосередковано сприяли виявленню (встановленню) сепаратизму на непідконтрольних центральній владі територіях. На сьогодні, можливо, миротворчі підрозділи (місії) ООН на лініях зіткнення допоможуть припинити активні бойові дії, але, нажаль, не в змозі зупинити війну та повернути окуповані території російською федерацією. Отже, першочерговою і головною умовою реінтеграції окупованих територій України є їх повне (військовим шляхом) звільнення і нейтралізація від впливу Росії та інших зовнішніх впливів.

Прикладом мирної реінтеграції може стати – повернення Хорватією Східної Славонії. Реінтеграція Східної Славонії до складу Хорватії стала можливою за допомогою спеціальної міжнародної місії, яка виконувала не лише функцію демобілізації й демілітаризації, а й, відповідно до національного законодавства, мала функції управління регіоном у вигляді перехідної адміністрації до повної передачі повноважень хорватській владі.

Нами вже подані відповідні пропозиції до Проєкту Закону «Про подолання наслідків окупації» (опрацьовується Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України) щодо визначення правового статусу Міжнародних тимчасових адміністрацій як форми забезпечення урядування протягом перехідного періоду на територіях, де не діють (не можливо встановити) легітимні державні структури.

Міжнародна тимчасова адміністрація може виконувати (відповідно до угоди) безпекові (розведення сторін, роззброєння та реінтеграція комбатантів, демілітаризація та розмінування території), поліцейські (створення тимчасових поліцейських сил та судової системи, відновлення правопорядку, сприяння амністії та співпраці з міжнародними трибуналами), політичні (забезпечення громадянських та політичних прав і свобод, створення тимчасових органів місцевого самоврядування, підготовка та проведення місцевих виборів), соціальні (надання гуманітарної допомоги, налагодження системи освіти та охорони здоров’я, повернення внутрішньо переміщених осіб) та економічні функції (відбудова промислових та інфраструктурних об’єктів шляхом залучення міжнародних донорів, сприяння відновленню економічних зв’язків).

Створення таких адміністрацій узгоджується сторонами конфлікту та затверджується Радою Безпеки ООН, яка приймає відповідну резолюцію на підставі Глави VII Статуту ООН «Дії стосовно загрози миру, порушень миру й актів агресії» [10].

5. Німецька модель – найпривабливіший, але найскладніший варіант довгострокового вирішення територіальної проблеми. Привабливою ця

модель є тому, що втрачені території повертаються не військовою силою, а «м'якою силою», тобто визнанням іншою стороною (окупованою владою ТОТ ОРДЛО, органи влади АРК) переваг політичної та економічної системи України.

Згідно з німецькою моделлю, кінцевій меті має передувати фактична відмова повернути непідконтрольну територію в короткостроковій перспективі на основі зовнішніх гравців. Возз'єднання Німеччини стало можливим завдяки двом взаємопов'язаним обставинам: по-перше, прогресивні досягнення Західної Німеччини та євроінтеграції визнали жителі НДР, які живуть в альтернативних реаліях і по-друге, низька конкурентоспроможність і відсталість країн соціалістичного табору по відношенню до Заходу призвели до кризи політичної системи в НДР і розпаду соціалістичного табору [11].

Добровільна реінтеграція окупованих територія Луганської, Донецької областей та Автономної Республіки Крим та м. Севастополь на основі волевиявлення (плебісциту) їх мешканців для України стане можливе через декілька десятків років, після закінчення повномасштабної війни з російською федерацією, коли вона зможе побудувати ефективну політико-економічну та правову модель держави. Успіх України у розбудові ефективної держави неминуче посилить політичні та економічні контрасти між підконтрольними та непідконтрольними територіями. Тобто Україна як держава, в майбутньому, повинна продемонструвати позитивний, привабливий вектор власного розвитку та створити сприятливі умови для добровільної реінтеграції (плебісциту).

Враховуючи масштаби конфлікту, більшість міжнародних експертів відзначають, що ситуація в Україні унікальна і не має прямих еквівалентів у світовій практиці, тому Україна має знайти свої, притаманні лише їй, моделі політичної, економічної, соціальної, гуманітарної, інформаційної й культурної реінтеграції й відбудови, як зруйнованих, так і окупованих (анексованих) територій, а також соціалізації внутрішньо переміщених осіб під час активної фази ведення бойових дій та після їх повернення до місць постійного проживання.

Висновки. У дослідженні розглянуто відомі кейси застосування міжнародно-правових механізмів врегулювання збройних конфліктів, що дозволило узагальнити досвід різних країн та регіонів. На основі аналізу ключових кейсів можна зробити висновок, що застосування міжнародних правових інструментів є важливим фактором для досягнення стабільного та тривалого миру. Однак, успіх таких механізмів значною мірою залежить від політичної волі сторін конфлікту, ефективності міжнародних інституцій, а також підтримки глобальної спільноти.

Досвід врегулювання конфліктів у колишній Югославії, Африці, на Близькому Сході та інших регіонах свідчить про те, що універсальних підходів

не існує, а кожен випадок потребує індивідуального підходу з урахуванням конкретних обставин. Проте спільною рисою успішних кейсів є залучення міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, НАТО та Міжнародний кримінальний суд, що сприяють моніторингу, забезпеченню правопорядку, а також притягненню до відповідальності осіб, причетних до злочинів під час конфліктів. Зокрема, важливим є досвід застосування санкцій, миротворчих операцій та судових механізмів. Досвід міжнародного права в конфліктах показує, що довготривале врегулювання можливе лише при ефективній роботі як на політичному, так і на правовому рівні. Україні варто інтегрувати ці підходи для посилення власної позиції в контексті російсько-українського конфлікту, зокрема шляхом активізації співпраці з міжнародними судами та інституціями.

Отже, для України ключовими напрямами повинні стати активне залучення міжнародно-правових механізмів, тісна взаємодія з міжнародними партнерами та дотримання принципів верховенства права у процесі реінтеграції окупованих територій.

Література:

1. Український вектор геополітики росії: Передумови війни. Частина 2. URL: https:// web.archive.org/web/20171107031351/https://ua.112.ua/statji/ ukrains kyi-vektor-heopolityky-rosii-peredumovy-viiny-chastyna-2-171814.html (дата звернення 24.09.2024 р.).

2. Сценарії врегулювання конфлікту на Донбасі – Міжнародний фонд «Відродження», 2020 – 56 с. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/ 2020/03 /Scenarios-Donbas.pdf (дата звернення 24.12.2022 р.).

3. Переосмислення деокупаційної політики України в рамках гібридної війни Росії проти України : Аналітична доповідь. – Міжнародний фонд «Відродження», 2020 – 173 с. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2020 /11/Analytical-Report-Deoccupation-2020.pdf (дата звернення 24.12.2022 р.).

4. Long-Term Ukraine Aid to Be Discussed at Ramstein Meeting. – *Air Force Magazine*. 22 квітня 2022. URL: https://web.archive.org/web/202204252 20120/https://www.airforcemag.com/ long-term-ukraine-security-to-be-discussed-at-ramstein-meeting (дата звернення 25.09.2024 р.).

5. Семчинський К. В. Хорватські уроки для України: деокупація, реінтеграція та розбудова миру. // Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. Випуск 6 (2020). ISSN (print) 2616-745X; ISSN (online) 2616-7794. – с. 56-66. URL: http://international-relations.knukim. edu.ua/article/ view/218772/218423 (дата звернення 25.09.2024 р.).

6. Камінська Н. В. Деокупація як інструмент відновлення територіальної цілісності України: загальнотеоретична характеристика та тенденції законотворчості. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2022. № 1. С. 50-69.

7. Камінська Н. В., Демиденко В. О. Механізм деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території України: проблеми комплексного забезпечення. Невідкладні заходи з протидії російській агресії з Криму: політичні, юридичні, економічні, управлінські та соціальні аспекти: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 вересня 2018 р.). Київ-Одеса : Фенікс, 2018. С. 65-69.

8. Камінська Н. В., Демиденко В. О. Невідкладні заходи з протидії російській агресії з Криму: політичні, юридичні, економічні, управлінські та соціальні аспекти: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 4 вересня 2018 р.). Київ-Одеса : Фенікс, 2018. С. 78-82.

9. Інна Медяник. Зарубіжний досвід формування в Україні моделі реінтеграції тимчасово окупованих та анексованих територій. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2023. № 3. С. 67-78.

10. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення 25.09.2024 р.).

11. Huntington P. Samuel. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. NYC : Simon & Schuster, 2011. 368 p.

References:

1. *Ukrainskyi vektor heopolityky rosii: Peredumovy viiny. Chastyna 2.* [Ukrainian vector of Russia's geopolitics: Prerequisites of war. Part 2]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20171107031351/https://ua.112.ua/statji/ ukrains kyi-vektor-heopolityky-rosii-peredumovy-viiny-chastyna-2-171814.html (accessed 24 September 2024). [in Ukrainian]

2. Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia» (2020). *Stsenarii vrehuliuvannia konfliktu na Donbasi.* [Scenarios for conflict settlement in Donbas]. Retrieved from: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Scenarios-Donbas.pdf (accessed 24 September 2024). [in Ukrainian]

3. Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia» (2020). *Pereosmyslennia deokupatsiinoi polityky Ukrainy v ramkakh hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy.* [Rethinking Ukraine's de-occupation policy within the framework of Russia's hybrid war against Ukraine]. Retrieved from: http://prismua.org/wp-content/uploads/2020 /11/Analytical-Report-Deoccupation-2020.pdf (accessed 24 September 2024). [in Ukrainian]

4. Long-Term Ukraine Aid to Be Discussed at Ramstein Meeting. – *Air Force Magazine*. 22 квітня 2022. Retrieved from: https://www.airforcemag.com/long-term-ukraine-security-to-be-discussed-at-ramstein-meeting (accessed 24 September 2024).

5. Semchynskyi K. V. (2020). Khorvatski uroky dlia Ukrainy: deokupatsiia, reintehratsiia ta rozbudova myru. [Croatian Lessons for Ukraine: Deoccupation, Reintegration and Peacebuilding]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty. – International relations: theoretical and practical aspects,* 6, 56-66. Retrieved from: http://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/218772/218423 (accessed 24 September 2024). [in Ukrainian]

6. Kaminska N. V. (2022). Deokupatsiia yak instrument vidnovlennia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy: zahalnoteoretychna kharakterystyka ta tendentsii zakonotvorchosti. [Deoccupation as a tool for restoring the territorial integrity of Ukraine: general theoretical characteristics and trends in law-making]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine,* 1, 50-69. [in Ukrainian]

7. Kaminska N. V., Demydenko V. O. (2018). Mekhanizm deokupatsii ta reintehratsii tymchasovo okupovanoi terytorii Ukrainy: problemy kompleksnoho zabezpechennia. [The mechanism of deoccupation and reintegration of the temporarily occupied territory of Ukraine: problems of comprehensive support]. Proceedings from *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia – International scientific and practical conference.* (pp. 65-69). Kyiv-Odesa : Feniks [in Ukrainian].

8. Kaminska N. V., Demydenko V. O. (2018). Nevidkladni zakhody z protydii rosiiskii ahresii z Krymu: politychni, yurydychni, ekonomichni, upravlinski ta sotsialni aspekty. [Urgent measures to counter Russian aggression from Crimea: political, legal, economic, managerial and social aspects]. Proceedings from *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia – International scientific and practical conference.* (pp. 65-69). Kyiv-Odesa : Feniks [in Ukrainian].

9. Inna Medianyk (2023). Zarubizhnyi dosvid formuvannia v Ukraini modeli reintehratsii tymchasovo okupovanykh ta aneksovanykh terytorii. [Foreign experience of forming a model of reintegration of temporarily occupied and annexed territories in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. – Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,* 3. 67-78. [in Ukrainian].

10. Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii. [Charter of the United Nations]. (1945, June 26). Retrieved from: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (accessed 24 September 2024). [in Ukrainian]

11. Huntington P. Samuel. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. NYC : Simon & Schuster, 2011. 368 p.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351:005.1:616

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-297-305

Серьогіна Наталія Олексіївна кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу аспірантури та докторантури, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, https://orcid.org/0000-0002-4491-4723

Чернявський Дмитро Євгенійович аспірант кафедри публічного управління, адміністрування та соціальної роботи, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, https://orcid.org/0000-0002-2033-7466

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ МЕДИЦИНОЮ У СФЕРІ ОНКОЛОГІЇ

Анотація. В статті розкрито теоретичні аспекти державного управління медициною у сфері онкології. Це дослідження є актуальним, про що свідчать певні чинники, які полягають у тому, що онкологічні захворювання швидко розповсюджуються, лікувати їх дорого, хвороба ця важка, онкологічні лікарні не фінансуються й т. ін. У світі, охопленому останніми роками екологічною кризою, людство зіткнулося зі складними медичною, соціальною та економічною проблемами, зокрема – нерегулярним зростанням кількості хворих на рак та померлих від цієї хвороби. Визначено: у зв'язку з тим, що захворюваність на злоякісні новоутворення в українців перебуває на значному рівні й варто суттєво вдосконалити боротьбу з раком та зробити високоспеціалізовану онкологічну допомогу в державі доступною, проблема раку набуває загальнодержавного значення. Через те, що відсутня система, завдяки якій онкологічна служба України отримала б ефективне державне управління, країна стикається з соціально-економічними втратами як унаслідок онкологічних захворювань, так і в зв'язку з тим, що кошти, які держава виділяє для боротьби проти раку, використовуються неефективно. Необхідність мати ефективне державне управлінні в царині, яка відповідає за профілактику й боротьбу проти онкологічних захворювань, з часом стає все більш актуальною.

Встановлено, що під державним управлінням медициною у сфері онкології слід розуміти наявність цілеспрямованої організуючої, підзаконної, виконавчо-розпорядчої та регулюючої роботи, яку провадять органи державної виконавчої влади, суть котрих полягає в тому, щоб його суб'єкти на практиці виконували законодавчі норми, реалізуючи свої повноваження в

охороні здоров'я, зокрема в тому його сегменті, який займається кваліфікованою онкологічною допомогою громадянам та організовує протиракову боротьбу в Україні. Перспективний напрям, якому варто приділити увагу, прагнучи вдосконалити державне управління медициною у сфері онкології, полягає в тому, щоб запроваджувати сучасні інформаційні технології в процеси, які відповідають за: профілактику, діагностику й контроль за тим, яким чином надається допомога пацієнтам з онкологічними захворюваннями, за оцінку роботи, виконувану відповідними суб'єктами, і встановлення, наскільки ефективно лікують хворих. Так, розглядаючи «електронне здоров'я», варто нагадати, що розвинуті країни докладають зусиль, аби працювала мобільна охорона здоров'я, в основі якої містяться широко розповсюджені серед населення та в середовищі лікарів мобільні додатки.

Ключові слова: державне управління, медицина, онкологія, онкологічна допомога, удосконалення державного управління.

Serohina Nataliia Oleksiyivna candidate of legal sciences, associate professor, head of the postgraduate and doctoral studies department Shupyk National Healthcare University of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-4491-4723

Chernyavskyi Dmytro Yevheniyovych PhD student of the Department of Public Management, Administration and Social Work, P. L. Shupyk National University of Health Care of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-2033-7466

THEORETICAL ASPECTS OF THE STATE MANAGEMENT OF MEDICINE IN THE FIELD OF ONCOLOGY

Abstract. The article reveals the theoretical aspects of state management of medicine in the field of oncology. The relevance of the research is determined by a number of factors, including the rapid spread of oncological diseases, the high cost of their treatment, the difficult course of the disease, the lack of funding for oncology hospitals, etc. The environmental crisis that has engulfed the world in recent decades has faced humanity, perhaps the most complex medical, social and economic problem, such as the irregular increase in cancer incidence and mortality. It was determined that the high level of damage to the population of Ukraine by malignant neoplasms and the need to significantly improve the state of anti-cancer control and the availability of highly specialized oncological care in the country determine the national importance of the cancer problem. diseases, but also from the inefficient use of funds allocated by the state for anti-cancer.

It has been established that the state management of medicine in the field of oncology should be understood as the purposeful organizational, sub-legal,

executive-administrative and regulatory activity of the system of state executive authorities, which consists in the practical implementation by its subjects of the norms of legislation through the exercise of their powers in the field of health care , in terms of the provision of qualified oncological care to the population and the organization of the anti-cancer fight on the territory of Ukraine.. A promising direction for improving the state management of medicine in the field of oncology is the introduction of modern information technologies for: prevention, diagnosis and control over the provision of care to cancer patients, assessment of the activities of relevant entities and determining the effectiveness of patient treatment. In particular, within the framework of electronic health in developed countries, the direction of mobile health care is developing, which is based on the wide spread of mobile applications both by the population and by doctors.

Keywords: public administration, medicine, oncology, cancer care, improvement of public administration.

Постановка проблеми. Існування злоякісних новоутворень становить чи не найбільш складну медико-соціальну проблему, з якою зіткнулося нинішнє суспільство. У сучасному лікуванні онкологічних хвороб присутні три важливі аспекти. Найбільш сучасний — наявність клінічної медицини, до якої входить заснована на доказах, складна терапія, в центрі уваги котрої — пухлина й біологічні особливості, притаманні пацієнтам. Другий полягає у підході до організації догляду, що акцентує на потребах пацієнтів (фізичного, психосоціального, функціонального, духовного спектра). Третій аспект – користування системними рішеннями і з боку людини, і з боку машини, що є підтримкою організаціям, аби ті могли досягти своєї мети, використовуючи клінічну медицину й надаючи допомогу, в центрі уваги якої перебуває пацієнт. Щоб оптимізувати ці функції, враховуючи таку складну й неоднорідну хворобу, якою є рак, нерідко потрібно, щоб були складні ухвалення рішень у сфері державного управління, щоб неодноразово передавалися послуги між тими, хто постачає первинну та спеціалізовану допомогу, й відбувалася координація онкологічної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблематику досліджували чимало науковців, серед яких варто виокремити таких як З.В. Гбур, І.М. Мажак, І.В. Максимюк та інші. Однак параметри, отримані в результаті дослідження, не містять реального відображення сучасного стану справ і не повною мірою розкривають суть державного управління медициною у сфері онкології в Україні.

Мета статті – розкриття теоретичних аспектів державного управління медициною у сфері онкології.

Виклад основного матеріалу. Державне управління медициною у сфері онкології – це цілеспрямована організуюча, підзаконна, виконавчо-розпорядча

та регулююча робота, яку провадять органи державної виконавчої влади, суть котрих полягає в тому, щоб його суб'єкти на практиці виконували законодавчі норми, реалізуючи свої повноваження в охороні здоров'я, зокрема в тому його сегменті, який займається кваліфікованою онкологічною допомогою громадянам та організовує протиракову боротьбу в Україні.

В Україні до 1991 року, коли вона здобула незалежність, діяла модель охорони здоров'я Семашка, яка характеризувалася високою централізованістю. Протягом наступних років, завдяки тому, що охорона здоров'я була реформована, сформувалася єдина система, відповідно до якої організовано онкологічну службу, водночас зазнали децентралізації управлінські системи, в тому числі й в охороні здоров'я, та були передані управлінські повноваження до регіонів та територіальних громад.

Основними суб'єктами державного управління медициною у сфері онкології є: Президент, ВРУ, КМУ, МОЗ, Мінсоцполітики, Національний інститут раку, НДІ Національної академії медичних наук України, Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р.Є. Кавецького НАН України, ДУ Інститут медичної радіології та онкології ім. С. П. Григор'єва, управління охорони здоров'я обласних держадміністрацій, міських рад. Міністерство охорони здоров'я України зробило крок уперед щодо регулювання онкоситуації в Україні, видавши наказ № 845 від 01.10.2013 "Про систему онкологічної допомоги населенню", за яким передбачено функціонування:

1) онкологічних закладів (диспансерів) охорони здоров'я як багатопрофільних медичних установ, здатних керувати організаційно-методичною роботою з онкології в регіонах, а також надавати спеціалізовану діагностичну і лікувальну допомогу хворим із пухлинами, у якій є інформаційно-аналітичний відділ медичної статистики; відділення денного стаціонару; онкохіміотерапевтичне відділення; кабінет амбулаторної хіміотерапії. В обласних центрах із населенням до 1 млн осіб функції міського виконує обласний онкозаклад, а з населенням понад 1 млн осіб має бути створено міський онкодиспансер, який підпорядковуватиметься обласному. На міський онкодиспансер, який обслуговує кілька міст та сільських районів, може бути покладена функція міжрегіонального онкологічного диспансеру. Також на їх базі функціонують кафедри онкології медичних закладів вищої освіти (диспансери тоді є клінічними);

2) у закладах охорони здоров'я – онкологічний кабінет (диспансерне відділення); жіночий оглядовий кабінет; кабінет патології шийки матки; мамологічний кабінет; чоловічий оглядовий кабінет; кабінет протибольової терапії; централізовану цитологічну лабораторію; протиракову експертну комісію; міжрегіональний онкологічний центр; дитячий онкологічний кабінет. Координацію зусиль усіх служб охорони здоров'я та інших відомств з питань

протиракової боротьби здійснюють протиракові експертні комісії в кожному регіоні України [1].

Політику держави у протираковій боротьбі передусім визначають українські закони й нормативно-правове забезпечення. Від квітня 2020 року запобігання онкологічному захворюванню та його лікування містить програма медичних гарантій. Варто відразу зауважити, що в Україні немає профілактики раку.

Наразі МОЗ схвалив Національну стратегію контролю онкологічних захворювань до 2030 року, спрямовану на:

1. Забезпечення ефективного функціонування спроможної мережі закладів охорони здоров'я, що забезпечують надання медичної допомоги пацієнтам із онкозахворюваннями, якісних медичних послуг із діагностики, комплексного лікування та реабілітації на основі мультидисциплінарного підходу.

2. Запровадження багаторівневої системи заходів із профілактики злоякісних новоутворень із урахуванням наявної та оновленої інформації про розподіл та інтенсивність впливу чинників їх виникнення.

3. Підвищення рівня виявлення онкозахворювань на ранній стадії за рахунок створення окремого завдання державної інформаційної політики з метою формування поміркованої онкологічної настороженості та заклику до профілактичних оглядів, а також введення пілотних програм із виявлення онкозахворювань, зокрема програм із рутинного або обов'язкового онкоскринінгу.

4. Забезпечення надання пацієнтам із онкозахворюваннями медичних послуг із якісної та доступної паліативної, психологічної та реабілітаційної допомоги.

5. Удосконалення функціонування державної централізованої системи збору, обробки та аналізу спеціальної медичної статистичної інформації щодо показника онкозахворюваності, передбачивши заходи для посилення аналітичної складової такої інформації.

6. Підвищення рівня професійної освіти медичних працівників і збереження кадрового потенціалу закладів охорони здоров'я, що надають спеціалізовану медичну допомогу пацієнтам із онкозахворюваннями.

7. Забезпечення проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень з питань онкології на принципах доказової медицини, розвиток міжнародного партнерства з питань онкології [2].

У 2020 році було проведено спеціалізовані парламентські слухання "Організація протиракової боротьби в Україні. Проблеми та шляхи їх вирішення", які рекомендували КМУ розробити проект Закону про Загальнодержавну цільову програму боротьби з онкологічними захворюваннями, передбачивши їх належне щорічне фінансування та комплекс заходів, спрямованих на виконання резолюції Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я

"Профілактика раку і боротьба з ним в контексті комплексного підходу" (WHA 70.12) [3].

Запровадження державних цільових програм боротьби з раком дозволяє забезпечити концентрацію фінансових, матеріально-технічних ресурсів та науково-технічного потенціалу, координацію діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, установ та організацій для профілактики та боротьби з онкологічними захворюваннями. Тобто для реалізації найважливішого завдання держави, а саме забезпечення доступної висококваліфікованої онкологічної допомоги для громадян всіх регіонів, незалежно від місця проживання та соціально-економічного статусу хворого, створюються державні цільові програми. Цільові програми є механізмом реалізації державної політики у сфері профілактики та боротьби з онкологічними захворюваннями [4].

Багатоаспектність державного управління медициною у сфері онкології обумовлена різноманіттям видів допомоги, зокрема таких видів медичної допомоги:

– швидка та невідкладна;
– амбулаторно-поліклінічна;
– стаціонарна;
– невідкладна стоматологічна допомога;
– долікарська медична допомога сільським жителям;
– санаторно-курортна допомога особам з інвалідністю і хворим у спеціалізованих та дитячих санаторіях;
– утримання дітей у будинках дитини;
– медико-соціальна експертиза втрати працездатності [5].

Фактори онкологічних захворюваності мають стати об'єктом державного управління наданням онкологічної допомоги, адже окрім високого рівня надання медико-соціальної допомоги є низка причин, на які держава може вплинути опосередковано: пропаганда здорового способу життя (щодо вживання тютюну; хронічні інфекції; аборти та пологи першої дитини після 35 років; відсутність фізичного навантаження; низька кількість овочів та фруктів у раціоні); екологічне середовище; психологічна допомога. Наразі той обсяг просвітницької роботи та рівень протиракової пропаганди незначний. Онкопревенція в нашій країні фактично відсутня. Держава не завжди може вплинути через медичну допомогу на онкозахворюваність у деяких випадках. Проте, є захворювання, де лікарі справді можуть вплинути на ситуацію, зокрема це онкопрофілактика та рання діагностика, де можливо виявити захворювання без складних методів діагностики та швидше його вилікувати [6].

Однак головний фактор зниження впливу, який здійснює державне управління медициною у сфері онкології на кількість онкологічних захворю-

вань, полягає в тому, що громадяни безвідповідально ставляться до свого здоров'я, не відвідують медичні заклади, нехтують рекомендаціями лікарів. У зв'язку з цим пацієнт може звернутися до медичного закладу, щоб отримати медичну допомогу, коли хвороба вже матиме термінальну стадію, а можливість успішно пролікуватися – втрачена. Нині в Україні оголошено воєнний стан, ідуть воєнні дії, відтак на території окремих громад немає можливості надавати населенню онкологічну допомогу. Оскільки інфраструктура, в тому числі лікарняна, стрімко руйнується, надто у східних регіонах держави, а пацієнтам та медичним працівникам стає все небезпечніше організовувати поїздки, багато онкологічних центрів втрачено. В Україні діє сучасна система охорони здоров'я, й, попри надзвичайні ситуації, вітчизняним медичним закладам вдалося перевести працівників та пацієнтів із небезпечних територій у центри Західних регіонів. Багатьма біженцями здійснювався пошук можливостей лікуватися за межами країни, а відповідні об'єднання ведуть роботу з хворими в Україні, щоб організувати їхнє лікування в європейських онкологічних центрах. Пацієнти, в яких діагностовано складне онкологічне захворювання, зокрема діти, були евакуйовані з України. Крім того, докладається великих зусиль, щоб українські онкологічні центри, які ще працюють, відчували підтримку. У зв'язку з унікальною проблемою, з якою стикнулися наші онкологічні хворі, Всесвітньою організацією охорони здоров'я, Європейською комісією, іншими партнерами було об'єднано зусилля робочих груп, аби взяти під управління велику кількість і складні аспекти лікування онкологічних захворювань.

Отже, здійснення державного управління медициною у сфері онкології в ситуації, коли триває війна та відсутні кошти, необхідно реформувати онкологічну допомогу, в тому числі профілактичну роботу, скринінг та ранню діагностику раку. Проаналізувавши законодавче й нормативно-правове забезпечення таких галузей, як профілактика та боротьба з онкохворобами, можна зробити висновок, що державою, тобто урядом, центральними й місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, визнано, що боротьба з поширенням злоякісних новоутворень – це обов'язковий елемент у політиці охорони здоров'я, й визначено, що пріоритетність їхнього завдання полягає в тому, щоб здійснювати протипухлинні заходи, що кожен громадянин має бути забезпечений безоплатністю, доступністю й рівними можливостями, аби отримати онкологічну допомогу.

Один із аспектів розв'язання згаданого питання, на нашу думку, полягає в тому, щоб активніше користуватися IT-технологіями, надаючи онкологічну допомогу. Потрібно, аби була створена така структура, задіяна в лікуванні злоякісних новоутворень, щоб завдяки технологічним інноваціям, отриманим через мобільні пристрої, що володіють інтернетом; інтегрованим базам, які

містять дані фенотипу й генотипів пацієнтів, щоб здійснювати індивідуальне лікування; та потрібним рішенням, ухваленим у режимі реального часу, могло відбутися покращення клінічних, організаційних та комунікаційних аспектів допомоги. У зв'язку з тим, що люди, яким діагностують рак, уже пов'язані з медичною практикою чи з системою, такі механізми здатні принести користь, поки триває увесь цикл лікування онкологічних захворювань, вирішуючи питання профілактичного, діагностичного, лікувального характеру та виживання.

Телемедицині можливе відведення важливої ролі, яку вона здатна відіграти в розв'язанні проблематики, пов'язаної з ранньою паліативною допомогою хворим, у яких фіксується термінальна стадія хронічної недуги, завдяки чому якість їхнього життя стане кращою, її вважають ефективним способом догляду, який можна застосовувати до пацієнтів, котрі мають термінальну стадію раку, мінімально навантажуючи ресурси, що є в розпорядженні охорони здоров'я. Телемедициною здійснюється використання телекомунікаційних технологій як механізму, спрямованого на те, щоб надавати медичну допомогу громадянам, у яких обмежений доступ до допомоги. Якраз завдяки телеонкології допомога стає більш доступною, а рівень витрат на охорону здоров'я знижується. Для телеконсультацій може бути обрано синхронний, асинхронний чи змішаний формат.

Висновки. Таким чином, державне управління медициною у сфері онкології у своїй основі повинне мати стратегічні програми й операційні плани, розроблені для відповідних галузей охорони здоров'я, тож насамперед необхідно розробити відповідну стратегію/програму, відповідно до якої вестиметься боротьба зі злоякісними новоутвореннями протягом найближчих 5 років. Перспективний напрям, якому варто приділити увагу, прагнучи вдосконалити державне управління медициною у сфері онкології, полягає в тому, щоб запроваджувати сучасні інформаційні технології в процеси, які відповідають за: профілактику, діагностику й контроль за тим, яким чином надається допомога пацієнтам з онкологічними захворюваннями, за оцінку роботи, виконуваної відповідними суб'єктами, і встановлення, наскільки ефективно лікують хворих. Так, розглядаючи «електронне здоров'я», варто нагадати, що розвинуті країни докладають зусиль, аби працювала мобільна охорона здоров'я, в основі якої містяться широко розповсюджені серед населення та в середовищі лікарів мобільні додатки.

Література:

1. Про систему онкологічної допомоги населенню України: Наказ МОЗ України від 1 жовтня 2013 року № 845. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0077-14#Text.

2. Про схвалення Національної стратегії контролю злоякісних новоутворень на період до 2030 року та затвердження плану дій з її реалізації на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 серпня 2024 року № 730-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/730-2024-%D1%80#Text.

3. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Організація протиракової боротьби в Україні. Проблеми та шляхи їх вирішення": Постанова Верховної Ради України від 2 вересня 2020 року № 862-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862-IX#Text.

4. Мажак І.М. Деякі аспекти державного управління у сфері боротьби з онкологічними захворюваннями. *Інвестиції: практика та досвід.* 2013. № 16. С. 123-126.

5. Максимюк І.В., Гбур З.В. Державне управління в наданні онкологічної допомоги населенню. *Інвестиції: практика та досвід.* 2022. № 11-12. С. 95-101.

6. Максимюк І.В., Гбур З.В. Залежність між державним управлінням системою онкологічної допомоги та рівнем захворюваності населення України на злоякісні новоутворення. *Інвестиції: практика та досвід.* 2022. № 13-14. С. 65-71.

References:

1. Nakaz MOZ Ukrainy «Pro systemu onkolohichnoi dopomohy naselenniu Ukrainy» [Order of the Ministry of Health of Ukraine «On the system of oncology care for the population of Ukraine»]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0077-14#Text [in Ukrainian].

2. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii kontroliu zloiakisnykh novoutvoren na period do 2030 roku ta zatverdzhennia planu dii z yii realizatsii na period do 2025 roku» [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the approval of the National strategy for the control of malignant neoplasms for the period until 2030 and the approval of the action plan for its implementation for the period until 2025»]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/730-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

3. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: "Orhanizatsiia protyrakovoi borotby v Ukraini. Problemy ta shliakhy yikh vyrishennia"» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Recommendations of the parliamentary hearings on the topic: "Organization of the anti-cancer fight in Ukraine. Problems and ways to solve them"»]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862-IX#Text [in Ukrainian].

4. Mazhak, I.M. (2013). Deiaki aspekty derzhavnoho upravlinnia u sferi borotby z onkolohichnymy zakhvoriuvanniamy [Some aspects of state management in the field of fighting cancer]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience, 16,* 123-126 [in Ukrainian].

5. Maksymiuk, I.V. & Hbur, Z.V. (2022). Derzhavne upravlinnia v nadanni onkolohichnoi dopomohy naselenniu [State administration in the provision of oncological care to the population]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience, 11-12,* 95-101 [in Ukrainian].

6. Maksymiuk, I.V. & Hbur, Z.V. (2022). Zalezhnist mizh derzhavnym upravlinniam systemoiu onkolohichnoi dopomohy ta rivnem zakhvoriuvanosti naselennia Ukrainy na zloiakisni novoutvorennia [The relationship between the state management of the oncology care system and the incidence rate of malignant neoplasms in the population of Ukraine]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience, 13-14,* 65-71 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 351:[004.056.5:316.77]

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-306-317

Толмачов Олексій Анатолійович кандидат медичних наук, докторант кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом, https://orcid.org/0009-0008-1199-6567,

ВПЛИВ ТРИВАЛИХ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ НА МЕНТАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ПРИЗМІ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Анотація. В умовах українського сьогодення збереження ментального здоров'я військовослужбовців є критично важливим ключовим фактором національної безпеки та соціальної стабільності, що потребує комплексного підходу до вирішення цієї проблеми на державному рівні. Виявлено, що тривале перебування в зоні бойових дій суттєво підвищує ризик розвитку психічних розладів, зокрема посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії та тривожних станів. Зазначено, що на ментальне здоров'я військовослужбовців впливає комплекс факторів, включаючи інтенсивність бойових дій, рівень підготовки, соціальну підтримку та індивідуальні психологічні особливості. Виявлено, що адекватна психологічна підготовка та сильна соціальна підтримка можуть виступати захисними факторами проти негативного впливу стресових ситуацій. Підкреслено необхідність розробки та впровадження комплексних програм психологічної підтримки військовослужбовців як під час бойових операцій, так і після їх завершення.

Ментальне здоров’я військовослужбовця доцільно розглядати як цілісність та узгодженість всіх психічних функцій організму, що забезпечують гармонію особистості у її життєдіяльності та відображаються у функціональному стані її психіки. Постійне напруження, складні й екстремальних умови в яких перебувають військовослужбовці в силу своєї діяльності характеризуються загрозою життя та здоров’я, високою динамікою та напруженістю в системі обмежень особистості. Особливої уваги потребує система психологічної допомоги в українських збройних силах, а саме, розробка та впровадження комплексних програм психологічної підтримки військовослужбовців як під час бойових операцій, так і після їх завершення.

Ключові слова: державна політика, ментальне здоров’я, бойовий стрес, травма, військовослужбовці, чинники, бойові умови, публічне управління, державна безпека, воєнний стан.

Tolmachov Oleksii Anatoliyovych Candidate of Medical Sciences, Doctoral Student, Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, https://orcid.org/0009-0008-1199-6567

THE IMPACT OF PROLONGED MILITARY OPERATIONS ON THE MENTAL HEALTH OF MILITARY PERSONNEL

Abstract. In today's Ukrainian context, preserving the mental health of servicemen is a critical key factor in national security and social stability, which requires a comprehensive approach to solving this problem at the state level. It has been found that prolonged stay in the combat zone significantly increases the risk of developing mental disorders, including post-traumatic stress disorder (PTSD), depression and anxiety. It is noted that the mental health of military personnel is influenced by a number of factors, including the intensity of combat operations, level of training, social support and individual psychological characteristics. It has been found that adequate psychological training and strong social support can act as protective factors against the negative impact of stressful situations. The need to develop and implement comprehensive programs of psychological support for military personnel both during and after combat operations is emphasized.

The mental health of a military serviceman should be considered as the integrity and coherence of all mental functions of the organism, which ensure the harmony of the personality in its vital activity and are reflected in the functional state of its psyche. Constant tension, complex and extreme conditions in which military personnel are due to their activities are characterized by a threat to life and health, high dynamics and tension in the system of personality limitations. The system of psychological assistance in the Ukrainian armed forces requires special attention, namely, the development and implementation of comprehensive programs of psychological support for military personnel both during combat operations and after their completion.

Keywords: public policy, mental health, combat stress, trauma, military personnel, factors, combat conditions, public administration, state security, martial law.

Постановка проблеми. У контексті сучасних геополітичних реалій особливої актуальності набуває дослідження впливу тривалих військових операцій на ментальне здоров'я військовослужбовців в Україні. З 2014 року Україна стала ареною затяжного збройного конфлікту, який у 2022 році переріс у повномасштабну війну, створивши безпрецедентні виклики для психологічного благополуччя українських захисників. Зазначена ситуація надає унікальну можливість для глибокого вивчення довгострокових наслідків бойових дій на психіку військових у контексті сучасної європейської війни.

Українські військовослужбовці стикаються з комплексом стресових факторів, характерних для гібридної війни та інтенсивних бойових дій, включаючи артилерійські обстріли, застосування високотехнологічної зброї, інформаційну війну та постійну загрозу для життя. Окреслені умови створюють особливе психологічне навантаження, яке відрізняється від досвіду військових у інших сучасних конфліктах. Дослідження впливу зазначених факторів на ментальне здоров'я українських військових може надати цінні інсайти для розуміння психологічних наслідків війни в XXI столітті.

Окрім того, український контекст дозволяє вивчити вплив національної ідентичності, патріотизму та суспільної підтримки на психологічну стійкість військовослужбовців. Безпрецедентна мобілізація українського суспільства та високий рівень національної єдності створюють унікальне соціальне середовище, яке може мати як позитивний, так і негативний вплив на ментальне здоров'я військових.

Згідно з результатами різноманітних досліджень, поширеність психічних розладів серед військовослужбовців, які безпосередньо брали участь у бойових діях та зазнали впливу інтенсивного бойового стресу, варіюється в межах 20-50% від загальної чисельності особового складу.

Питання ментального здоров'я набуває особливої актуальності у збройних силах, зокрема в контексті повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. У секторі оборони задіяна значна кількість особового складу, серед якого вагому частку становлять мобілізовані громадяни, які раніше не планували військову кар'єру, і вважаються найбільш вразливими з психологічної точки зору та потребують пріоритетної медико-психологічної адаптації та інтеграції до умов військового часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні вчені (А. Клочко, І. Семенець-Орлова, О. Друзь, Л. Родченко) визначають здатність долати повсякденні стреси як ключовий компонент ментального здоров’я, що є особливо важливим для військовослужбовців [4-5; 11-12]. Інші наукові розвідки [6] містять підходи до розуміння сутності стресу, в умовах війни його можна розглядати як реакцію людини на дію несподіваного стресора – військових дій державиагресора, які створюють загрозу безпеці та життю особи і порушують її психологічну рівновагу [7-8]. Специфіка бойової обстановки вимагає від військових постійної мобілізації фізичних і психічних ресурсів для подолання екстремальних стресових чинників, що може призводити до виснаження адаптаційних механізмів та розвитку психічних розладів [10]. Тому ефективні стратегії зниження рівня стресу та підвищення стресостійкості є важливими складовими збереження психічного здоров’я особового складу в умовах бойових дій. У даній статті продовжимо розвивати та обгрунтовувати цю наукову думку.

Метою статті є всебічний аналіз впливу тривалих військових операцій на ментальне здоров'я військовослужбовців, виявлення ключових факторів ризику та захисних механізмів.

Виклад основного матеріалу. Визначення здоров'я, офіційно прийняте Всесвітньою організацією охорони здоров'я, характеризує його як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичних вад [2]. Альтернативне тлумачення розглядає здоров'я як здатність адаптуватися та керувати фізичними, психічними та соціальними проблемами протягом життя з мінімальними затратами ресурсів і часу. Погіршення здоров'я зазвичай асоціюється зі зниженням або порушенням функціонування органів і систем організму, що забезпечують фізичну працездатність. Однак, значно рідше враховуються психофункціональні зміни та психічне неблагополуччя особистості як аспекти погіршення загального стану здоров'я.

Психологічне здоров'я людини визначається насамперед мірою пробудження інтересу до самопізнання, самовизначення, самореалізації творчого потенціалу, духовних цінностей та бажання підтримувати й розвивати життя на Землі. На даному рівні соціальний контекст характеризується передусім соціальною відповідальністю індивіда за життя. Визначено основні критерії та індикатори психологічного здоров'я, які лише в сукупності відображають його сформованість [1].

Структурна критеріальність якості психічного здоров'я об'єднує три основні групи показників: індивідуальність як стан особистісного розвитку, його вираженість, неповторність, гармонійність; активність як діяльний стан пізнавальних домагань, його спрямованість на розширення когнітивної сфери особистості, сформованість психологічних механізмів витребовування, перерозподілу і утримання інтересу, енергопотенціал; саморегуляція як стан скоординованості емоційно-вольової сфери, її цілісності, ритмічного функціонування і пластичності [7].

Психологічне здоров'я не пов'язане з органічними порушеннями мозку, а виникає внаслідок порушення переконань індивіда. Такі переконання можуть як усвідомлюватися, так і не усвідомлюватися людиною, але мають безпосередній вплив на її життя. Наслідком подібних переконань можуть бути емоційні, особистісні та адаптаційні порушення.

Психологічне здоров'я розглядається як динамічна сукупність психічних властивостей особистості, які сприяють гармонії між потребами індивіда та суспільства. Воно виступає передумовою орієнтації людини на виконання своєї життєвої задачі, необхідною умовою її ефективної діяльності загалом. На сьогодні існує потреба у пошуку шляхів збереження психологічного здоров'я особистості з урахуванням умов діяльності [6].

Психічне здоров'я військовослужбовців слід розуміти як таке функціонування психіки, яке забезпечує їх гармонійну взаємодію з навколишнім світом, адекватність поведінки, ефективність навчальної і службової діяльності та здійснення особистісного розвитку [8]. Іншими словами, під цим поняттям розуміється стан душевного благополуччя військовослужбовця, який характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам оточуючої дійсності регуляцію поведінки та діяльності.

Грибок А. [3] визначає психічне здоров'я військовослужбовців як стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам дійсності регуляцію поведінки та діяльності. Автор підкреслює, що психічне здоров'я відображає поточний стан психологічних можливостей воїнів у порівнянні з бойовими нормами та акцентує увагу на його зв'язку з психологічною підготовленістю військовослужбовця до дій у позаштатній ситуації. Мозальов В. [9], досліджуючи критерії та показники психічного здоров'я військовослужбовців, характеризує його як стан гармонії і взаємодії з навколишнім світом, адекватність поведінки, високу ефективність діяльності та здійснення особистісного розвитку.

Військовослужбовці стикаються з низкою стресових факторів навколишнього середовища (включаючи спеку, холод і висоту тощо), які можуть мати наслідки для когнітивних процесів, включаючи увагу та оперативну пам'ять. Існують наукові розвідки, що пов'язують когнітивну продуктивність із фізіологічними змінами, такими як фізична втома, депривація сну, харчування та аеробна підготовка [18].

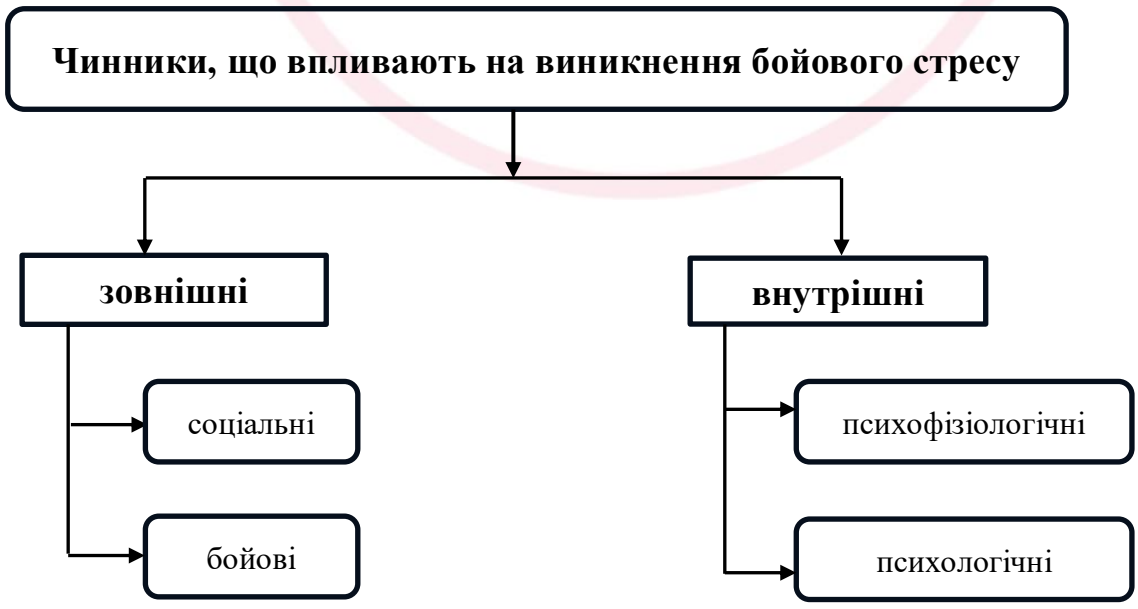

Рис. 1 Чинники, що впливають на виникнення бойового струсу у військовослужбовців

Специфіка бойової обстановки вимагає від військових постійної мобілізації фізичних і психічних ресурсів для подолання екстремальних стресових чинників, що може призводити до виснаження адаптаційних механізмів та розвитку психічних розладів. Тому ефективні стратегії зниження рівня стресу та підвищення стресостійкості є важливими складовими збереження психічного здоров'я особового складу в умовах бойових дій.

Розглядаючи фактори негативного впливу на військовослужбовців в бойових умовах, варто зазначити, що серед них виділяються два основних: сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовців бойових стресорів та особливості реагування військовослужбовців на вплив цих факторів [10].

Бойові стресори, що призводять до порушення психічного здоров'я військовослужбовців, можна поділити на зовнішні та внутрішні (рис. 1).

Зовнішні причини виникнення бойового стресу включають соціальні чинники, які мають вирішальний вплив на військовослужбовців у бойовій обстановці, формуючи основу для широких соціальних мотивів поведінки та міцних бойових установок.

Характер бойових дій військовослужбовців значною мірою залежить від ставлення суспільства до війни та ступеня її "популярності" у масовій свідомості. Визначальними факторами є зрозумілість та внутрішнє прийняття цілей війни, а також представленість соціальних, економічних, національних та релігійних інтересів.

Емоційне забарвлення образу війни у свідомості людей формується залежно від успішності ведення бойових дій, території їх проведення та масштабу залучення населення країни як фізично, так і психологічно. Зазначені фактори суттєво впливають на формування бойового стресу у військовослужбовців та їхню здатність ефективно виконувати бойові завдання.

Значну роль серед соціальних чинників, що визначають поведінку військовослужбовців під час ведення бойових дій, відіграє чітке та авторитетне керівництво. Військовослужбовці, які відчувають довіру і повагу до свого командира, здатні активно виконувати навіть ті завдання, мету яких не повністю розуміють або морально не схвалюють [5].

Бойові чинники представляють широкий спектр змінних, які визначають реакції, стани та поведінку військовослужбовців у бою. Військово-психологічні дослідження виявили особливий вплив таких бойових факторів, як вид, умови та інтенсивність бойових дій, особливості застосовуваної зброї, надійність засобів захисту, часові, природно-географічні та погодно-кліматичні умови, а також обсяг і співвідношення втрат сторін.

Розуміння впливу цих чинників на психологічний стан військовослужбовців є критично важливим для ефективного управління бойовими підрозділами та мінімізації негативних наслідків бойового стресу. Комплексний аналіз

соціальних та бойових факторів дозволяє розробляти більш ефективні стратегії психологічної підтримки та підготовки військового персоналу до бойових умов.

Внутрішні чинники виникнення бойового стресу охоплюють психофізіологічні та психологічні причини. Темперамент військовослужбовців відіграє значну роль у їхній реакції на стресові ситуації бойових умов.

Військовослужбовці сангвінічного темпераменту в складних умовах характеризуються швидким прийняттям рішень та сміливими діями. При невдачах вони демонструють короткочасну втрату рішучості з подальшим швидким відновленням.

Особи з холеричним темпераментом проявляють сміливість і рішучість переважно в стані емоційного підйому, але можуть піддаватися несвідомому страху при занепаді сил.

Представники флегматичного темпераменту діють активно і сміливо за умови ретельної підготовки до виконання бойового завдання. Їм притаманні стабільність емоційних переживань, завзятість і витримка.

Військовослужбовці з меланхолійним темпераментом здатні проявляти рішучість і активність протягом короткого часу при подоланні незначних труднощів.

Розуміння особливостей темпераменту військовослужбовців дозволяє більш ефективно розподіляти бойові завдання та надавати відповідну психологічну підтримку, що може значно вплинути на ефективність бойових дій та мінімізувати негативні наслідки бойового стресу.

Таким чином, бойовий стрес розглядається як специфічна форма стресової реакції в екстремальних бойових умовах, яка характеризується високою інтенсивністю та здатністю спричиняти функціональні порушення і психічні розлади у військовослужбовців. Разом з тим, науковці підкреслюють негативний вплив бойового стресу на когнітивні й психомоторні функції особового складу, що знижує його боєздатність. Відповідно, ефективне управління бойовим стресом є критично важливим для збереження психічного здоров’я та оптимальної дієздатності військових підрозділів.

Здійснений ґрунтовний огляд поглядів науковців на вплив стресу на психічне здоров'я підкреслює, що спричинені стресом зміни в когнітивній діяльності можуть бути спочатку виявлені через зниження продуктивності та ефективності виконання професійних завдань військовослужбовцями [15].

Науковці також наголошують, що перебування в стані "постійного конфлікту" має значний вплив на психічне здоров'я військових [13].

Наслідки хронічного психологічного стресу для здоров'я проявляються високими показниками посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців.

Під час військової служби особи можуть зіткнутися з досвідом, який підриває їхнє основне почуття людяності та порушує глобальні цінності й переконання. Подібні переживання підвищують ризик посттравматичної дезадаптації в цій популяції, навіть з урахуванням рівнів травм, які загрожують життю. Моральна шкода постає як нова конструкція для більш повного охоплення багатьох можливих психологічних, етичних і духовних/екзистенційних викликів серед людей, які служили в сучасних війнах, та інших професійних груп, які постраждали від травм [14].

Важливість так званих "суб'єктивних" воєнних стресорів (вороже оточення, уявна загроза та моральна шкода) на важкість психологічних наслідків бойового досвіду було досліджено у науковій роботі [17]. Дослідження показало, що вороже середовище є найсильнішим предиктором важких психологічних наслідків участі у війні. Крім того, було виявлено незалежний зв'язок між моральною шкодою та симптомами посттравматичного стресового розладу. Водночас, уявна загроза продемонструвала незначну кореляцію з симптомами депресії та тривоги.

Сучасна війна, окрім втрат, створює численні морально неоднозначні ситуації, де рішення про дії необхідно приймати в умовах дефіциту часу для свідомих роздумів та за недостатньої інформації про їх "правильність". Військовослужбовці іноді змушені діяти, не маючи чіткого розуміння, хто є ворогом, який може ховатися серед мирного населення. Як наслідок, люди можуть вчиняти дії, що суперечать їхньому особистому моральному кодексу [16], що потенційно призводить до появи психологічних симптомів, подібних до симптомів посттравматичного стресового розладу.

Сукупність цих симптомів відома як моральна травма, де домінуючою емоцією є почуття провини. Моральна травма може мати серйозні наслідки для відновлення психічного здоров'я ветеранів і може сприяти етіології ПТСР [14].

Бойова травма, складне горе та моральна шкода окремо мають значний вплив на психічне здоров'я. Проте потенційна взаємодія між цими факторами може призводити до складної патології, яка, ймовірно, є унікальною для ветеранів, які повертаються. Складне горе та моральна травма можуть сприяти етіології ПТСР; ПТСР і моральна шкода є важливими факторами, що спричиняють тривалість тривожного або непрацездатного горя після смерті товариша; складне горе і посттравматичний стресовий розлад можуть сприяти розвитку почуттів провини чи гніву, що виникають через моральну травму [17].

Дослідники також наголошують на важливості соціальної підтримки для військових, які повертаються до цивільного життя [16]. Доведено, що пряме зосередження на соціальній реінтеграції та залученні, психосоціальному функціонуванні, зміцненні довіри, підтримці однолітків, груповій згуртованості та

розширенні можливостей через відчуття мети та навчання новим навичкам може пом'якшити досвід самотності та соціальну ізоляцію ветеранів із ПТСР.

Висновки. Психічне здоров'я військовослужбовця доцільно розглядати як цілісність та узгодженість всіх психічних функцій організму, що забезпечують гармонію особистостості у її життєдіяльності та відображаються у функціональному стані її психіки. Постійне напруження, складні й екстремальних умови в яких перебувають військовослужбовці в силу своєї діяльності характеризуються загрозою життя та здоров'я, високою динамікою та напруженістю в системі обмежень особистості.

Особливої уваги потребує система психологічної допомоги в українських збройних силах, а саме, розробка та впровадження комплексних програм психологічної підтримки військовослужбовців як під час бойових операцій, так і після їх завершення.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні довгострокових наслідків участі у військових операціях на ментальне здоров'я, розробці інноваційних методів психологічної підтримки з використанням сучасних технологій, а також у дослідженні впливу культурних та соціальних факторів на процеси адаптації військовослужбовців до мирного життя.

Література:

1. Бондарчук О. І,, Пінчук Н. І. Психологічне здоров'я особистості: сутність, індикатори, умови підтримки та відновлення під час війни і в повоєнний час. *Вісник післядипломної освіти. Серія: : Соціальні та поведінкові науки. Серія: Управління та адміністрування.* 2023. Вип. 25. С.28-43.

2. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) 2001 (Світовий звіт про здоров'я: 2001: Психічне здоров'я: нове розуміння, нова надія). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F

3. Грибок А. О. Психічне здоров'я військовослужбовців Збойних сил України як головний фактор успішного виконання бойових завдань в складних та екстремальних умовах. Актуальні проблеми психології. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І Франка, 2018. Вип.18. т. XI. С. 21-45.

4. Друзь, О., Родченко, Л., Руденко, Л., Семенець-Орлова, І., & Вельган, О. (2023). Взаємозв'язок психологічної стійкості та індикаторів особистісного розвитку. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія, (5 (61)), 5-11.

5. Клочко А., Семенець-Орлова І. Бойовий стрес як детермінанта порушень ментального здоров'я в умовах війни. *Сучасна медицина, фармація та психологічне здоров'я*. 2024. (1(15). С.91-95.

6. Кондратюк С. М. Активізація ресурсів особистості – запорука збереження психологічного здоров'я. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2022. Вип. 2. С. 81-85.

7. Корольчук В. М., Кривда К. К. Категорія здоров'я та його психологічного забезпечення у науковій літературі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. Вип. 5. С. 48-57.

8. Кохан В. Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців: автореф дис. канд. психол. наук: 19.00.09 / Національна академія ПВУ ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2003. С. 18.

9. Мозальов В. Є. Критерії та показники психічного здоров'я військовослужбовців Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України.* 2021. Вип. 1. С. 144-150.

10. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військово-службовців: монографія / Є. М. Потапчук. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2004. С. 322.

11. Родченко, Л., Друзь, О., Руденко, Л., Семенець-Орлова, І., & Вельган, О. (2023). Розвиток емоційної стійкості особистості для подолання наслідків військової травми. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія, (5 (61)), 18-24.

12. Руденко, Л., Друзь, О., Родченко, Л., Семенець-Орлова, І., & Вельган, О. (2023). Психологічні детермінанти резилієнтності: теоретичний аналіз підходів. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія, (5 (61)), 25-31.

13. Casey G. W. Jr. Comprehensive soldier fitness: a vision for psychological resilience in the US Army. *Am. Psychol*. 2011. 66, 1–3.

14. Currier J. M., Foster J. D., Isaak S. L. Moral injury and spiritual struggles in military veterans: A latent profile analysis. *Journal of Traumatic Stress*. 2019. 32(3), 393–404.

15. Flood A., Keegan R.J. Cognitive Resilience to Psychological Stress in Military Personnel. *Front. Psychol*. 2022. 13, 809003.

16. Frank C., Coulthard J., Lee J.E.C., Skomorovsky A. A moderated-mediation analysis of pathways in the association between Veterans' health and their spouse's relationship satisfaction: The importance of social support. *Front. Psychol*. 2022. 13, 988814.

17. Lee H., Aldwin C. M., Kang S. Do different types of war stressors have independent relations with mental health? Findings from the Korean Vietnam Veterans Study. *Psychological trauma : theory, research, practice and policy*. 2022. 14(5), 840–848.

18. Martin K., Périard J., Rattray B., and Pyne D. B. Physiological factors which influence cognitive performance in military personnel. *Hum. Factors*. 2020. 62, 93–123.

19. Radchenko, O., Kovach, V., Semenets-Orlova, I., & Zaporozhets, A. (Eds.). (2023). National security drivers of Ukraine: information technology, strategic communication, and legitimacy. Springer Nature.

20. Schorr Y., Stein N. R., Maguen S., Barnes J. B., Bosch J., Litz B. T. Sources of moral injury among war veterans: A qualitative evaluation. *Journal of Clinical Psychology*. 2018. 74(12), 2203–2218.

References:

1. Bondarchuk, O. I,, & Pinchuk, N. I. (2023) Psykholohichne zdorovia osobystosti: sutnist, indykatory, umovy pidtrymky ta vidnovlennia pid chas viiny i v povoiennyi chas [Psychological health of the individual: essence, indicators, conditions of support and recovery during war and in the post-war period]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia: Sotsialni ta povedinkovi nauky. Seriia: Upravlinnia ta administruvannia - Bulletin of Postgraduate Education. Series: Social and Behavioral Sciences. Series: Management and Administration,* 3, 28-43 [in Ukrainian].

2. Vsesvitnia orhanizatsiia okhorony zdorovia (VOOZ). (2001). *Svitovyi zvit pro zdorovia: 2001: Psykhichne zdorovia: nove rozuminnia, nova nadiia [World Health Report: 2001: Mental health: new understanding, new hope]*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F [in Ukrainian].

3. Hrybok, A. O. (2018). Psykhichne zdorovia viiskovosluzhbovtsiv Zboinykh syl Ukrainy yak holovnyi faktor uspishnoho vykonannia boiovykh zavdan v skladnykh ta ekstremalnykh umovakh [Mental health of servicemen of the Armed Forces of Ukraine as the main factor in the successful performance of combat missions in difficult and extreme conditions]. *Aktualni problemy psykholohii - Current problems of psychology*, 18, 21-45 [in Ukrainian].

4. Druz, O., Rodchenko, L., Rudenko, L., Semenets-Orlova, I., & Velhan, O. (2023). Vzaiemozviazok psykholohichnoi stiikosti ta indykatoriv osobystisnoho rozvytku [The relationship between psychological resilience and indicators of personal development]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia - Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 5 (61), 5-11 [in Ukrainian].

5. Klochko, A., & Semenets-Orlova, I. (2024). Boiovyi stres yak determinanta porushen mentalnoho zdorovia v umovakh viiny [Combat stress as a determinant of mental health disorders in wartime]. *Suchasna medytsyna, farmatsiia ta psykholohichne zdorovia - Modern medicine, pharmacy and psychological health*, 1 (15), 91-95 [in Ukrainian].

6. Kondratiuk, S. M. (2022). Aktyvizatsiia resursiv osobystosti – zaporuka zberezhennia psykholohichnoho zdorovia [Activation of personal resources is the key to maintaining psychological health]. *Dniprovskyi naukovyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava - Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, and Law*, 2, 81-85 [in Ukrainian].

7. Korolchuk V. M., & Kryvda K. K. (2023). Katehoriia zdorovia ta yoho psykholohichnoho zabezpechennia u naukovii literaturi [The category of health and its psychological support in scientific literature]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 5, 48-57 [in Ukrainian].

8. Kokhan, V. H. (2003). Diialnist viiskovoho kerivnyka po zberezhenniu psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtsiv [Activities of a military leader to preserve the mental health of servicemen]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: KNU [in Ukrainian].

9. Mozalov, V. Ye. (2021). Kryterii ta pokaznyky psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtsiv Zbroinykh Syl Ukrainy [Criteria and indicators of mental health of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy - Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 1, 144-150 [in Ukrainian].

10. Potapchuk, Ye. M. (2004). Teoriia ta praktyka zberezhennia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtsiv [Theory and practice of preserving the mental health of military personnel]. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU [in Ukrainian].

11. Rodchenko, L., Druz, O., Rudenko, L., Semenets-Orlova, I., & Velhan, O. (2023). Rozvytok emotsiinoi stiikosti osobystosti dlia podolannia naslidkiv viiskovoi travmy [Development of emotional resilience of the individual to overcome the consequences of military trauma]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia - Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 5 (61), 18-24 [in Ukrainian].

12. Rudenko, L., Druz, O., Rodchenko, L., Semenets-Orlova, I., & Velhan, O. (2023). Psykholohichni determinanty rezyliientnosti: teoretychnyi analiz pidkhodiv [Psychological determinants of resilience: theoretical analysis of approaches]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia - Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 5 (61), 25-31 [in Ukrainian].

13. Casey, G. W. Jr. (2011). Comprehensive soldier fitness: a vision for psychological resilience in the US Army. *Am. Psychol*., 66, 1–3.

14. Currier J. M., & Foster J. D., Isaak S. L. (2019). Moral injury and spiritual struggles in military veterans: A latent profile analysis. *Journal of Traumatic Stress*, 32(3), 393–404.

15. Flood A., & Keegan R.J. Cognitive Resilience to Psychological Stress in Military Personnel. *Front. Psychol*. 13, 809003.
16. Frank C., Coulthard J., Lee J.E.C., & Skomorovsky A. (2022). A moderated-mediation analysis of pathways in the association between Veterans' health and their spouse's relationship satisfaction: The importance of social support. *Front. Psychol*. 13, 988814.
17. Lee H., Aldwin C. M., & Kang S. (2022). Do different types of war stressors have independent relations with mental health? Findings from the Korean Vietnam Veterans Study. *Psychological trauma : theory, research, practice and policy*. 14(5), 840–848.
18. Martin K., Périard J., Rattray B., & Pyne D. B. (2020). Physiological factors which influence cognitive performance in military personnel. *Hum. Factors*. 62, 93–123.
19. Radchenko, O., Kovach, V., Semenets-Orlova, I., & Zaporozhets, A. (Eds.). (2023). *National security drivers of Ukraine: information technology, strategic communication, and legitimacy*. Springer Nature.
20. Schorr Y., Stein N. R., Maguen S., Barnes J. B., Bosch J., & Litz B. T. (2018). Sources of moral injury among war veterans: A qualitative evaluation. *Journal of Clinical Psychology,* 74(12), 2203–2218.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 32-027.542:305]331.5

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-318-330

Тюріна Діна Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, Національний університет цивільного захисту України, вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, тел.: (050) 24-32-551, https://orcid.org/0000-0002-1506-5849

ЕКОСИСТЕМА ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ: СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Анотація. У статті обґрунтовано необхідність впровадження екосистемного підходу у процеси формування та реалізації гендерних програм та заходів держави у сфері зайнятості населення у сучасний період.

Екосистему державної гендерної політики визначено як відкриту інтегративну систему взаємопов'язаних елементів, багатовекторна спрямованість, диверсифіковане функціонування та взаємозв'язки яких створюють умови та є факторами досягнення поставлених державою цілей забезпечення гендерної рівності.

Розкрито структуру екосистеми гендерної політики держави, що включає складові: об'єктно-факторну – середовище державної гендерної політики як сукупність галузей та сфер, що є об'єктами і факторами її реалізації; суб'єктно-поведінкову – групи інтересів, які прямо або опосередковано впливають на розроблення та реалізацію гендерних програм та заходів держави; інституційну – механізми розробки та впровадження державних заходів забезпечення гендерної рівності.

Структурні елементи екосистеми є чинниками ефективності гендерної політики держави у сфері зайнятості, вплив яких на визначення її цілей, програм та заходів, на її результати залежить від комплементарності структурних елементів її середовища, ступеня узгодженості інтересів стейкхолдерів, ефективності інституційних механізмів.

Обґрунтовано, що ефективність гендерної політики у сфері зайнятості залежить від гендерного розвитку складових її екосистеми, а саме від подолання гендерної сегрегації у сфері освіти, посилення гендерної чутливості системи соціального забезпечення та захисту, впровадження гендерного підходу щодо охорони здоров'я, формування моделі гендерно орієнтованого бізнесу та корпоративної соціальної відповідальності, удосконалення законодавства у контексті завдань гендерної політики, розвитку гендерної культури шляхом подолання деструктивних гендерних стереотипів та ін.

Ключові слова: сфера зайнятості, державна гендерна політика у сфері зайнятості, екосистема державної гендерної політики, середовище, групи інтересів, інституційні механізми гендерної політики, екосистемні чинники державної політики гендерної рівності.

Tiurina Dina Mykolaivna PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, National University of Civil Protection of Ukraine, St. Chernyshevska, 94, Kharkiv, tel.: (050) 24-32-551, https://orcid.org/0000-0002-1506-5849

ECOSYSTEM OF STATE GENDER POLICY IN THE SPHERE OF EMPLOYMENT OF THE POPULATION: ESSENCE AND ROLE IN ENSURING GENDER EQUALITY

Abstract. The article the necessity of implementing an ecosystem approach in the processes of formation and implementation of gender programs and measures of the state in the sphere of population employment in the modern period is substantiates.

The ecosystem of the state gender policy as an open integrative system of interrelated elements, the multi-vector orientation, diversified functioning and interrelationships of which create conditions and are factors in achieving the goals set by the state to ensure gender equality is defined.

The structure of the ecosystem of the state's gender policy includes components: object-factor - the environment of the state's gender policy as a set of industries and spheres that are objects and factors of its implementation; subject-behavioral - interest groups that directly or indirectly influence the development and implementation of gender programs and measures of the state; institutional - mechanisms for the development and implementation of measures to ensure gender equality is disclosed.

The structural elements of the ecosystem are factors of the effectiveness of the gender policy in the field of employment, the impact of which on the definition of its goals, programs and measures, on its results depends on the complementarity of the structural elements of its environment, the degree of coherence of the interests of stakeholders, the effectiveness of institutional mechanisms.

The effectiveness of gender policy in the field of employment depends on the gender development of the components of its ecosystem: overcoming gender segregation in the field of education, strengthening the gender sensitivity of the system of social security and protection, forming a model of gender-oriented business and corporate social responsibility, improvement of legislation in the context of gender policy tasks, development of gender culture by overcoming destructive gender stereotypes, etc.

Keywords: sphere of employment, state gender policy in the sphere of employment, ecosystem of state gender policy, environment, interest groups, institutional mechanisms of gender policy, ecosystem factors of state policy of gender equality.

Постановка проблеми. Забезпечення гендерної рівності є умовою та фактором досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку України. Як визначено експертами ПРООН, припинення будь-якої дискримінації щодо жінок і дівчат є не лише основним правом людини, це надзвичайно важливо для сталого майбутнього; доведено, що розширення можливостей жінок і дівчат сприяє економічному зростанню та розвитку. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей жінок та дівчат визначено однією з пріоритетних цілей сталого розвитку України на період до 2030 року.

Діяльність держави з забезпечення гендерної рівності охоплює різноманітні сфери та галузі суспільного відтворення. Щодо сфери зайнятості населення, то від ефективності державних програм, спрямованих на подолання гендерних розривів доступу жінок і чоловіків до певних сегментів національного ринку праці, в оплаті їх праці, професійному та кар'єрному рості безпосередньо залежить суспільний добробут та економічне зростання. Це доводить актуальність та практичне значення теоретичних та прикладних досліджень умова, факторів та напрямів забезпечення гендерної рівності у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасний період дослідженням економічних, соціальних, політико-правових, психологічних аспектів гендерної політики держави у сфері зайнятості населення присвячено теоретичні та прикладні праці українських дослідників [1-6]. Але екосистемний підхід, застосування якого у наукових дослідженнях суспільних відносин сприяє формуванню системних знань щодо їх сутності, механізму та розвитку, ще не визнано інструментарієм наукового аналізу гендерної політики держави на національному, секторальному, регіональному та галузевому рівнях. Аналіз екосистеми державної гендерної політики у сфері зайнятості дозволить розкрити основні фактори, що впливають на ефективність гендерних програм у цій сфері, та обґрунтувати заходи її підвищення.

Метою статті є розкриття напрямів та факторів ефективності державної гендерної політики у сфері зайнятості населення у сучасний період на основі обґрунтування сутності та структури екосистеми діяльності держави з забезпечення гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу. В Україні, відповідно до динаміки показників підіндексу економічної участі та можливостей жінок і чоловіків (Economic Participation and Opportunity), що є складовою Індексу глобального гендерного розриву, протягом тривалого періоду посилюється гендерна незбалансованість у сфері зайнятості населення, що спричиняє негативні

наслідки для соціально-економічного розвитку країни та потребує розробки та здійснення дієвих державних програм подолання гендерних розривів (табл. 1).

Підіндекс економічної участі та можливостей (Economic Participation and Opportunity) є індикатором розривів між жінками та чоловіками на ринку праці, в оплаті праці, у доступі до висококваліфікованої праці, кар'єрному просуванні. Показниками підіндексу є рівень участі жінок і чоловіків у робочій силі, рівність оплати за аналогічну роботу, розрахунковий (очікуваний) трудовий дохід, гендерний паритет щодо законодавців, вищих посадових осіб, менеджерів, професійно-технічних працівників.

Таблиця 1

Україна у рейтингу країн за показниками підіндексу Economic Participation and Opportunity

№	Індекс глобального гендерного розриву, підіндекс економічної участі і можливостей	Показники	Кількість країн	Місце України у рейтингу
1	2	3	4	5
1	Global Gender Gap Report 2018, Economic Participation and Opportunity, у тоу числі:	0,747	149	28
	рівень участі в робочій силі	0,829		
	рівність оплати за аналогічну роботу	0,703		
	розрахунковий трудовий дохід	0,631		
	законодавці, вищі посадові особи та менеджери	0,697		
	професійно-технічні працівники	1,000		
2	Global Gender Gap Report 2020. Economic Participation and Opportunity, у тому числі:	0,737	153	39
	рівень участі в робочій силі	0,830		
	рівність оплати за аналогічну роботу	0,690		
	розрахунковий трудовий дохід	0,612		
	законодавці, вищі посадові особи та менеджери	0,679		
	професійно-технічні працівники	1,000		
3	Global Gender Gap Report 2021. Economic Participation and Opportunity, у тому числі	0,732	156	44
	рівень участі в робочій силі	0,835		
	рівність оплати за аналогічну роботу	0,668		
	розрахунковий трудовий дохід	0,598		
	законодавці, вищі посадові особи та менеджери	0,705		
	професійно-технічні працівники	1,000		
4	Global Gender Gap Report 2022. Economic Participation and Opportunity, у тому числі	0,710	146	62
	рівень участі в робочій силі	0,757		
	рівність оплати за аналогічну роботу	0,638		
	розрахунковий трудовий дохід	0,626		
	законодавці, вищі посадові особи та менеджери	0,687		
	професійно-технічні працівники	1,000		

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
5.	Global Gender Gap Report 2023. Economic Participation and Opportunity, у тому числі	0,714	146	66
	рівень участі в робочій силі	0,760		
	рівність оплати за аналогічну роботу	0,640		
	розрахунковий трудовий дохід	0,633		
	законодавці, вищі посадові особи та менеджери	0,695		
	професійно-технічні працівники	1,000		

Складено на основі джерел: [7-11]

Аналіз даних таблиці 1 дає підстави для висновку про значний рівень дискримінації жінок та стійку тенденцію до зростання гендерного дисбалансу у сфері зайнятості населення України (за інтегральним показником: від 0,747 до 0,714). Не зважаючи на те, що показник розрахункового трудового доходу мав незначну позитивну динаміку – з 0,631 до 0,633, а показник гендерного паритету щодо професійно-технічних працівників незмінно дорівнював 1,000, про зростання гендерних розривів у сфері зайнятості населення свідчать такі дані:

1) переміщення України з 28 місця у рейтингу країн (Global Gender Gap Report 2018-2023 рр.) за підіндексом Economic Participation and Opportunity на 66 місце;

2) значення та від'ємна динаміка:

– інтегрального показника підіндексу: з 0,747 до 0,714;

– показника рівня участі у робочій силі: з 0,829 до 0,760;

– показника рівності оплати за аналогічну роботу: з 0,703 до 0,640;

– показника можливостей доступу жінок до зайнятості як законодавців, вищих посадових осіб та менеджерів з 0,697 до 0,695.

Висновок про збільшення гендерного дисбалансу у сфері зайнятості населення підтверджує інформація Державної служби зайнятості України. Так, станом на перше квітня 2023 року статус офіційно зареєстрованого безробітного мали 137,3 тисячі осіб, з них чоловіки становили 28 %, жінки – 72 %; станом на перше лютого 2024 року цей статус мали 101,4 тисячі осіб, з них чоловіки складали лише 24%, жінки – 76%. У 2022 році середньомісячна заробітна плата у жінок була на 18,4 % нижча, ніж відповідний показник у чоловіків, а саме 13 802 грн – у жінок і 16 912 грн – у чоловіків [12]. У 2023 році середня заробітна плата після оподаткування жінок становила 10312 грн, чоловіків – 15777 грн., тобто гендерний розрив у оплаті праці був понад 5000 грн [13].

Подолання дискримінації жінок у сфері зайнятості населення України є одним із пріоритетних напрямів гендерної політики держави, що обумовлено

багатьма факторами, серед яких велике значення мають демографічні диспропорції щодо чисельності жінок та чоловіків, які знаходять свій прояв у макроекономічних диспропорціях, зокрема щодо часток жінок та чоловіків у ВВП (табл. 2)

Таблиця 2

Частки жінок та чоловіків у номінальному ВВП України (2020-2022 рр.)

Показники	Роки		
	2020	2021	2022
Номінальний ВВП, млн грн	4194102,0	5459574,0	5191028,0
Чисельність постійного населення, млн осіб	41, 7	41, 2	41,0
Чисельність жінок, млн осіб	22,4	22, 2	22,0
Чисельність чоловіків	19,3	19,0	19,0
Номінальний ВВП на душу населення, грн	100498,94	132513,9	126610,4
Номінальний ВВП жінки, млн грн	2250100,8	2941809,3	2785429,7
Номінальний ВВП чоловіки, млн грн	1944001,2	2517764,7	2405598,3
Частка жінок у номінальному ВВП, %	53,6	53,9	53,7
Частка чоловіків у номінальному ВВП, %	46,4	46,1	46,3
Співвідношення часток жінок та чоловіків у ВВП	1,155	1,169	1,159

Розраховано на основі даних: [14, 15]

Відповідно до даних таблиці 2, частка жінок у ВВП України у період 2020-2021 років збільшилась з 53,6% у 2020 році до 53,9% у 2021 році, відповідно співвідношення часток жінок і чоловіків у номінальному ВВП дорівнювало 1,155 та 1,169. У 2022 році частка жінок також була більшою за частку чоловіків – 53,7 %, співвідношення часток – 1.159.

Диспропорція між частками жінок і чоловіків у ВВП, що склалася в Україні, обумовлює необхідність формування та реалізації гендерно чутливих державних програм забезпечення зайнятості населення, оскільки дискримінація жінок щодо їх доступу до певних сегментів ринку праці, в оплаті праці, до професій та підвищення кваліфікації істотно обмежує потенціал національного людського капіталу економічного зростання та розвитку.

Слід підкреслити, що в умовах воєнного часу інтеграція гендерного підходу у механізм державного регулювання зайнятості набуває ще більшої значущості для соціально-економічного розвитку країни. За оцінкою МВФ, у 2022 році наявне населення України скоротилося до 35,0 млн осіб. Однією з причин була масова зовнішня міграція жінок. За даними Агентства ООН у справах біженців станом на 14 березня 2024 року було зафіксовано по всьому світу 6,486 млн біженців з України. 68% українських біженців становлять жінки, серед яких значна частка – це жінки працездатного віку. За оцінками

Bloomberg Economics, нездатність переконати жодну з 2,8 мільйона жінок працездатного віку повернутися обійдеться Україні в 10% річного довоєнного валового внутрішнього продукту. Виходячи з цих даних, можна стверджувати: якщо у 2021 році номінальний ВВП на душу постійного населення становив 100498,94 грн, то втрати номінального ВВП від зовнішньої міграції 2,8 млн жінок працездатного віку за кожний рік воєнного та післявоєнного періодів, будуть дорівнювати у цінах 2021 року 281397,0 млн грн. Як бачимо, масова зовнішня міграція жінок працездатного віку є реальною загрозою значних втрат ВВП у сучасний та післявоєнний періоди.

Виходячи з наведених даних, подолання гендерних розривів у сфері зайнятості слід визнати пріоритетним напрямом державної гендерної політики, ефективне здійснення якого диктує необхідність застосування екосистемного підходу. Річ у тому, що сфери, галузі, об'єкти та суб'єкти державної гендерної політики є складовими середовища життєдіяльності суспільства, тому її ефективність залежить не тільки від досконалості методів, заходів, механізмів державного регулювання гендерних відносин, а й від її екосистеми, вплив елементів якої може бути як стимулюючим, так і дисфункціональним.

Екосистемний підхід уперше був застосований для аналізу біологічного середовища суспільного відтворення. Саме відносно біологічної сфери у Конвенції про охорону біологічного різноманіття, що була ратифікована в Україні у 1994 році було визначено поняття екосистеми як динамічного комплексу угрупувань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, що взаємодіють як єдине функціональне ціле.

На сьогодні екосистемний підхід вийшов за межі екологічних досліджень. Поняття екосистеми, як підкреслює О. Кілієвич, використовується відповідно до різноманітних за своєю природою систем і процесів, зокрема, й до систем і процесів у сферах управління, вироблення політики [16].

У сучасний період основними об'єктами комплексного наукового аналізу є:

бізнес (підприємницькі) екосистеми, концептуальні основи яких обґрунтовано у книзі М. Родшильда «Біономіка: економіка як бізнес- екосистема». Українські дослідники визначають підприємницьку екосистему як: сукупність юридичних і фізичних осіб з різних секторів, різних за характером діяльності, яка функціонує для розвитку інноваційної та підприємницької діяльності шляхом об'єднання зусиль різні групи зацікавлених сторін. Ключовими компонентами підприємницької екосистеми є розробка політики, інфраструктура, фінанси, інновації, ринки, підтримка, культура та людські ресурси; взаємозалежну структуру, що складається з центральної організації (фірми, бізнес-одиниці або структурного підрозділу) і її оточення, зв'язків між ними і створюваного синергетичного ефекту; платформу, як цілеспрямовано

або спонтанно організований майданчик пошуку клієнтів, компаньйонів, капіталу, товарів і послуг. У сучасний період аналізуються цифрові бізнес-екосистеми;

– екосистеми інновацій, що є відкритими динамічними мережевими (неієрархічними) середовищами, що складаються з організацій, людей та інститутів, які взаємодіють при створенні, використанні та поширенні інновацій]. Термін «інноваційні екосистеми» використовують для опису великого та різноманітного кола учасників і ресурсів, які є необхідними для постійних інновацій у сучасній економіці. Практичним прикладом інноваційної екосистеми є Всеукраїнська Інноваційна екосистема "Sikorsky Challenge Україна" (SCU) – відкрита інноваційна екосистема, що об'єднує інституції країни, зацікавлені у розвитку української інноваційної економіки: університети, наукові установи, органи державної влади та місцевого самоврядування, бізнес-компанії, фонди і громадські організації;

– управлінські екосистеми, зокрема екосистеми управління персоналом, управління людськими ресурсами державної служби тощо;

– екосистема суспільної політики, яку О. Кілієвич визначає як відкриту динамічна цілеспрямовану систему, що утворена складною мережею дієвців і стейкхолдерів, інституцій, процесів і впливів, що в процесі взаємодій формують, реалізують (впроваджують) та оцінюють суспільну (державну) політику [16].

Застосування екосистемного підходу до аналізу гендерної політики держави базується на обґрунтуванні сутності та структури її екосистеми, кожна складова якої та їх інтегративна єдність забезпечують досягнення цілей гендерних програм та заходів держави у різних сферах суспільного життя.

Екосистему гендерної політики, спираючись на розкриття змісту поняття екосистеми у сучасних дослідженнях різних сфер суспільної життєдіяльності, слід визначити як відкриту інтегративну систему взаємопов’язаних елементів, багатовекторна спрямованість, диверсифіковане функціонування та взаємозв’язки яких створюють умови та є факторами досягнення поставлених державою цілей забезпечення гендерної рівності.

Екосистема державної гендерної політики є поліструктурною та характеризується такими взаємопов’язаними аспектами та складовими:

1. Середовище діяльності держави з забезпечення гендерної рівності, яке формують галузі та сфери життєдіяльності суспільства, які, з одного боку, є об’єктом державної гендерної політики, а з іншого боку, від гендерного розвитку яких залежить її ефективність. Вважаємо, що за об’єктно-факторним підходом структурними елементами екосистеми державної гендерної політики є освіта, охорона здоров’я, соціальне забезпечення та захист, сфера зайнятості населення, бізнес (сфера ділової активності населення, роботодавці),

гендерне законодавство, гендерна культура, соціальні спільноти та їх гендерна поведінка та ін. Кожна зі складових екосистеми є об'єктом впливу держави та залежно від рівня гендерної чутливості може сприяти / обмежувати досягнення цілей гендерного розвитку.

2. Групи інтересів, що зацікавлені у державних гендерних програмах, їх дії та взаємозв'язки, які мають прямий чи опосередкований вплив на ефективність заходів державної гендерної політики. О. Кілієвич компонентом екосистеми суспільної політики називає дієвців і стейкхолдерів, зокрема творців політики (policymakers) з відповідними владними повноваженнями, аналітиків політики, групи спеціальних інтересів, організації громадянського суспільства, медіа. На його думку, кожна група зацікавлених сторін привносить свої погляди, інтереси та досвід у процес розробки політики [16]. У цьому контексті, екосистема державної гендерної політики – це система відносин, дій та взаємодії її стейкхолдерів – творців політики та груп інтересів, серед яких населення, бізнес, органи державної влади та місцевого самоуправління та ін. Вплив стейкхолдерів на результативність державної гендерної політики визначається їх зацікавленістю у подоланні гендерних розривів суспільстві, може бути різновекторним та суперечливим, можливим є і конфлікт інтересів. Інтереси, дії та взаємодія стейкхолдерів є факторами ефективності гендерної політики держави.

3. Інституційні механізми розроблення та реалізації державної гендерної політики.

Таким чином, у змісті поняття екосистеми гендерної політики держави інтегруються такі її характеристики:

– об'єктно-факторні – середовище гендерної політики як сукупність галузей та сфер, що є об'єктами та факторами її реалізації;

– суб'єктно-поведінкові – діяльність груп інтересів, які прямо або опосередковано впливають на розроблення та реалізацію державних гендерних програм та заходів;

– інституційні – це сформовані державою механізми розробки та впровадження заходів забезпечення гендерної рівності.

Екосистему гендерної політики слід відрізняти від її інституційного середовища, політичного середовища та політичного ландшафту. Інституційне середовище є підсистемою екосистеми гендерної політики держави, поєднуючи формальні та неформальні соціальні норми та правила, інституційні механізми. Це система узгоджених та поєднаних єдиною метою соціальних норм, правил, організацій, установ, механізмів та процесів інституційного забезпечення досягнення цілей політики гендерної рівності. Політичне середовище державної політики, за визначенням О. Делія, включає політичну систему, владу, політичні відносини [17]. Політичний ландшафт, окрім

змістовних характеристик політичного середовища, має ще територіальне втілення, є просторово організованою системою.

Висновки. Проведений аналіз гендерного дисбалансу у сфері зайнятості населення України дозволив обґрунтувати, по-перше, тенденцію до його посилення, по-друге, трансформації гендерних аспектів зайнятості в умовах воєнного часу, по-третє, необхідність, у зв'язку з цим, комплексного удосконалення діяльності держави з подолання гендерних розривів шляхом впровадження екосистемного підходу у процеси формування та реалізації як гендерних програм, так і заходів політики зайнятості. Основними висновками дослідження є такі:

1) екосистема державної гендерної політики – це інтегративна єдність її об'єктно-факторних, суб'єктно-поведінкових та інституційних складових. Її структура включає:

– середовище гендерної політики як сукупність галузей та сфер, що є як об'єктами, так і факторами її реалізації – це освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення та захист, сфера зайнятості населення, бізнес, гендерне законодавство, гендерна культура, соціальні спільноти та їх гендерна поведінка та ін.;

– групи інтересів (зовнішні та внутрішні стейкхолдери), які прямо або опосередковано впливають на розроблення та реалізацію гендерних програм та заходів держави;

– сформовані державою механізми розробки та впровадження заходів забезпечення гендерної рівності;

2) ефективність державної гендерної політики залежить від макро- та екосистемних факторів її ефективності. Макрочинники розв'язання державою проблем забезпечення паритету жінок і чоловіків щодо їх економічно активної зайнятості та доходів пов'язані зі станом та тенденціями розвитку суспільного відтворення у певний період, зокрема зі станом та розвитком національної економіки, соціальної сфери, демографічними тенденціями, політичними процесами, міжнародними відносинами та ін. Екосистемні чинники визначаються структурою екосистеми державної гендерної політики. Макро- та екосистемні чинники взаємопов'язані: національні та глобальні явища та процеси впливають на екосистему державної гендерної політики, а обумовлені ними трансформації її складових – на її завдання, реалізацію та результати. Своєю чергою, розвиток екосистеми гендерної політики держави, гармонізація спрямованості впливу її компонентів на гендерний розвиток є факторами суспільних трансформацій;

3) вплив екосистемних факторів державної гендерної політики у сфері зайнятості на визначення її цілей, заходів та на її результати залежить від комплементарності структурних елементів її середовища, ступеня узгодженості інтересів стейкхолдерів, ефективності інституційних механізмів;

4) національні гендерні програми держави повинні ураховувати особливості складових екосистеми державної гендерної політики, використовувати їх ресурси щодо подолання гендерних розривів, забезпечувати гармонізацію інтересів стейкхолдерів кожної складової, використовувати їх ресурси, можливості, дії та співпрацю для досягнення поставлених цілей гендерного розвитку суспільства. Секторальні, регіональні, галузеві державні програми, що орієнтовані на розв'язання гендерних проблем функціонування певної складової екосистеми, повинні ураховувати вплив на їх формування та реалізацію усіх інших її структурних елементів.

5) державні гендерні програми у сфері зайнятості населення є за їх змістом та спрямованістю національними програмами, оскільки їх комплексним об'єктом є національний ринок праці та суспільні трудові відносини, що мають економічні, соціальні, політичні, психологічні, правові аспекти, а метою – забезпечення їх гендерної збалансованості;

6) ефективність гендерної політики у сфері зайнятості залежить, по-перше, від ступеня інтеграції гендерного підходу у державну політику зайнятості, бюджетно-податкову політику, політику доходів та ін. По-друге, від гендерного розвитку складових екосистеми гендерної політики держави: подолання гендерної сегрегації у сфері освіти, посилення гендерної чутливості системи соціального забезпечення та захисту, впровадження гендерного підходу щодо охорони здоров'я, формування моделі гендерно орієнтованого бізнесу та корпоративної соціальної відповідальності, удосконалення законодавства у контексті завдань гендерної політики, розвитку гендерної культури шляхом подолання деструктивних гендерних стереотипів та ін.

Предметом подальшого дослідження мають бути соціально-економічні чинники ефективності державної гендерної політики у сучасний період.

Література:

1. Сафонік Н., Богомол К. Загальні аспекти застосування ґендерно орієнтованого підходу у сфері трудових відносин та підприємницькій діяльності. *Економіка та суспільство.* 2021. № 35. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-10 (дата звернення 15.06.2024).

2. Прокопович-Павлюк І. В., Панчишин Т. В., Марець О. Р. Дослідження ринку праці України: гендерні аспекти. *Інфраструктура ринку*. 2021. Вип. 54. С. 201-207. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2021/54_2021/34.pdf (дата звернення 15.06.2024).

3. Котикова А., Крилова І., Попескул А. Гендерні аспекти ринку праці в Україні. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 22. С. 191-196. URL: http://global-national.in.ua/archive/22-2018/38.pdf (дата звернення 15.06.2024).

4. Добош З. А. Гендерна рівність і гендерна дискримінація у сфері трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 190-193. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/48 (дата звернення 15.06.2024).

5. Прокопович-Павлюк І. В. Жінки на ринку праці України: статистична оцінка та можливості. *Інфраструктура ринку.* 2023. Вип. 7. С.145-151. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2023/70_2023/28.pdf (дата звернення 15.06.2024).

6. Вапнярчук Н. М. Питання правового забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах в Україні в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 346-351. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.58 (дата звернення 15.06.2024).

7. Global Gender Gap Report 2023. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf (Accessed 15 Juli 2024).

8. Global Gender Gap Report 2022. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf (Accessed 15 Juli 2024).

9. Global Gender Gap Report 2021. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf. (Accessed 15 Juli 2024).

10. Global Gender Gap Report 2020. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf (Accessed 15 Juli 2024).

11. Global Gender Gap Report 2018. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf (Accessed 15 Juli 2024).

12. Гендерні диспропорції в Україні: інформація від Держпраці. URL: https://profpressa.com/news/genderni-disproportsiyi-v-ukrayini-informatsiia-vid-derzhpratsi (дата звернення 15.06.2024).

13. Марцінко М. Гендерний розрив в оплаті праці: досвід України (частина 2). URL: https://jurfem.com.ua/gender-gap-p2 (дата звернення 15.06.2024).

14. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2024. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp (дата звернення 15.06.2024).

15. Чисельність та склад населення. URL: https://stat.gov.ua/uk/explorer?urn=SSSU%3ADF_POPULATION_STRUCTURE%287.0.0%29&filter=PNMI_02.%2A.%2A.%2A.%2A.%2A (дата звернення 15.06.2024).

16. Кілієвич О. І. Екосистема суспільної політики: визначення, структура, функціонування, застосування. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/659215aa-c107-4940-ac28-ac59b84632b9/content (дата звернення 15.06.2024).

17. Делія О. В. Складники політичного середовища державної політики в структурі зовнішнього середовища. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*, 2018. № 1 (61). С. 68-72. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2018/14.pdf (дата звернення 15.06.2024).

References:

1. Safonik, N., & Bohomol, K. (2021). Zahal'ni aspekty zastosuvannia genderno oriientovanoho pidkhodu u sferi trudovykh vidnosyn ta pidpryiemnyts'kij diial'nosti [General aspects of the application of a gender-oriented approach in the field of labor relations and entrepreneurial activity]. *Ekonomika ta suspil'stvo,* №35. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-35-10 [in Ukrainian].

2. Prokopovych-Pavliuk, I. V., & Panchyshyn, T. V., & Marets' O. R. (2021). Doslidzhennia rynku pratsi Ukrainy: henderni aspekty. [Study of the labor market of Ukraine: gender aspects]. *Infrastruktura rynku*, 54, 201-207. Retrieved from http://www.market-infr.od.ua/journals/2021/54_2021/34.pdf [in Ukrainian].

3. Kotykova, A., & Krylova, I., & Popeskul, A. (2018). Henderni aspekty rynku pratsi v Ukraini. [Gender aspects of the labor market in Ukraine]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky, 22*, 191-196. Retrieved from http://global-national.in.ua/archive/22-2018/38.pdf [in Ukrainian].

4. Dobosh, Z. A. (2020). Henderna rivnist' i henderna dyskryminatsiia u sferi trudovykh vidnosyn. [Gender equality and gender discrimination in the field of labor relations]. *Yurydychnyj naukovyj elektronnyj zhurnal*, 7, 190-193. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/48 [in Ukrainian].

5. Prokopovych-Pavliuk, I. V. (2023). Zhinky na rynku pratsi Ukrainy: statystychna otsinka ta mozhlyvosti. [Women in the labor market of Ukraine: statistical assessment and opportunities]. *Infrastruktura rynku, 7,* 145-151. Retrieved from http://www.market-infr.od.ua/journals/2023/70_2023/28.pdf [in Ukrainian].

6. Vapniarchuk, N. M. (2023). Pytannia pravovoho zabezpechennia hendernoi rivnosti u trudovykh pravovidnosynakh v Ukraini v umovakh vijny. [The issue of legal provision of gender equality in labor relations in Ukraine in the conditions of war]. *Analitychno-porivnial'ne pravoznavstvo,* 6, 346-351. Retrieved from https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.58 [in Ukrainian].

7. Global Gender Gap Report 2023. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf [in English].

8. Global Gender Gap Report 2022. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf [in English].

9. Global Gender Gap Report 2021. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf. [in English].

10. Global Gender Gap Report 2020. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf [in English].

11. Global Gender Gap Report 2018. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf [in English].

12. Henderni dysproportsii v Ukraini: informatsiia vid Derzhpratsi. [Gender disparities in Ukraine: information from State Labor]. Retrieved from https://profpressa.com/news/genderni-disproportsiyi-v-ukrayini-informatsiia-vid-derzhpratsi [in Ukrainian].

13. Martsinko, M. Hendernyj rozryv v oplati pratsi: dosvid Ukrainy (chastyna 2). Retrieved from https://jurfem.com.ua/gender-gap-p2 [in Ukrainian].

14. Valovyj vnutrishnij produkt (VVP) v Ukraini 2024. Retrieved from https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp [in Ukrainian].

15. Chysel'nist' ta sklad naselennia. Retrieved from https://stat.gov.ua/uk/explorer?urn=SSSU%3ADF_POPULATION_STRUCTURE%287.0.0%29&filter=PNMI_02.%2A.%2A.%2A.%2A.%2A [in Ukrainian].

16. Kiliievych, O. I. Ekosystema suspil'noi polityky: vyznachennia, struktura, funktsionuvannia, zastosuvannia. [Ecosystem of social policy: definition, structure, functioning, application]. Retrieved from https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/659215aa-c107-4940-ac28-ac59b84632b9/content [in Ukrainian].

17. Deliia, O. V. (2018). Skladnyky politychnoho seredovyscha derzhavnoi polityky v strukturi zovnishn'oho seredovyscha. [Components of the political environment of state policy in the structure of the external environment]. *Derzhava ta rehiony. Seriia «Derzhavne upravlinnia»*, № 1 (Vols. 61), 68-72. Retrieved from http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2018/14.pdf [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 352:351.88

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-331-341

Філіппова Вікторія Дмитрівна доктор наук з державного управління, професор, Херсонський національний технічний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, https://orcid.org/0000-0002-8476-3341

Бєлов Олексій Сергійович здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, Херсонський національний технічний університет вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016

ІМІДЖ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розкривається розуміння іміджу як комплексного поєднання державних політик щодо різних соціальних процесів як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Доведено, що імідж держави формується з двох взаємодоповнюючих компонентів: інформації про країну та стратегічної інформаційної політики, метою якої є демонстрація конкурентоспроможності держави на світовій арені. Обґрунтовано основні підходи до розуміння іміджу держави: перший підхід характеризує імідж як результат піар-акцій або піар-кампаній, спрямованих на формування позитивного образу за допомогою професіоналів у галузі іміджелогії; відповідно до другого підходу, імідж є результатом сприйняття, яке формується під впливом історичних, політичних та інших уявлень про державу. Доведено, що обидва підходи мають значення у процесі створення іміджу держави, оскільки він є комплексною єдністю. Визначено, що імідж держави є складним і багатогранним поняттям і його інформаційне наповнення визначається кількома ключовими компонентами: політичним, економічним, інвестиційним, соціальним, туристичним, мас-медійним, дипломатичним. Встановлено, що дослідження, присвячені змінам і трансформаціям іміджу держави, виконують вкрай важливу функцію у виявленні не лише існуючих викликів, а й можливостей для розробки інноваційних стратегій, спрямованих на здобуття світової підтримки та визнання України на глобальній арені. Доведено, що збройний конфлікт на території України відіграє значну роль у формуванні сприйняття України міжнародною спільнотою. Цей фактор, поряд із змінами у політичному ландшафті, економічному зростанні і гуманітарній ситуації, визначає новий контекст, у якому й відбувається формування її національного іміджу. Водночас актуальною залишається роль комунікаційних стратегій і дипломатичних зусиль щодо управління цим іміджем. Запровадження нових органів влади,

активна присутність в соціальних медіа та засобах масової інформації, а також вдало розроблені маркетингові кроки відкрили Україні нові горизонти для посилення своєї суб'єктності і впливу на міжнародну спільноту.

Ключові слова: державне управління, іміджевий ресурс, іміджева стратегія, іміджева політика держави, імідж держави, імідж країни.

Filippova Viktoriia Dmytrivna Doctor of Public Administration, Professor, Kherson National Technical University, Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, 29016, https://orcid.org/0000-0002-8476-3341

Bielov Oleksii Serhiyovych second (master's) level of higher education, Kherson National Technical University, Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, 29016

THE IMAGE OF THE STATE: THEORETICAL ASPECT

Abstract. The article reveals the understanding of the image as a complex combination of state policies regarding various social processes both within the country and at the international level. It is proved that the image of the state is formed from two complementary components: information about the country and strategic information policy, the purpose of which is to demonstrate the competitiveness of the state on the world stage. The main approaches to understanding the image of the state are substantiated: the first approach characterizes the image as the result of PR actions or PR campaigns aimed at forming a positive image with the help of professionals in the field of imageology; according to the second approach, the image is the result of perception, which is formed under the influence of historical, political and other ideas about the state. It is proved that both approaches are important in the process of creating the image of the state, as it is a complex unity. It was determined that the image of the state is a complex and multifaceted concept and its information content is determined by several key components: political, economic, investment, social, tourist, mass media, diplomatic. It has been established that studies devoted to changes and transformations of the state's image perform an extremely important function in identifying not only existing challenges, but also opportunities for developing innovative strategies aimed at gaining world support and recognition of Ukraine on the global arena. It has been proven that the armed conflict on the territory of Ukraine plays a significant role in shaping the perception of Ukraine by the international community. This factor, along with changes in the political landscape, economic growth and the humanitarian situation, defines a new context in which the formation of its national image takes place. At the same time, the role of communication strategies and diplomatic efforts in managing this image remains relevant. The introduction of new authorities, an active

presence in social media and mass media, as well as successfully developed marketing steps have opened up new horizons for Ukraine to strengthen its subjectivity and influence on the international community.

Keywords: public administration, image resource, image strategy, state image policy, state image, country image.

Постановка проблеми. Сьогодні до основних атрибутів сучасної держави, крім її політичних, економічних, військових та геополітичних характеристик, додався ще один важливий фактор, що визначає сприйняття країни як на національній, так і на міжнародній аренах та має фундаментальне значення – імідж держави. У наш час формування іміджу України відбувається в умовах жорсткої конкуренції, яку підсилюють глобалізаційні процеси, вимагаючи від країн збільшення зусиль у сфері публічної дипломатії та стратегічного просування свого позитивного образу на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В галузі соціально-гуманітарних досліджень вчені активно інтегрують та розвивають концепції теорії іміджу. Так, вивченню іміджу держави присвячено дослідження низки вітчизняних та іноземних науковців, серед яких Т. Нагорняк, С. Бондаренко, М. Польовий, А. Осмоловська [1], С. Гнатюк [2], О. Вольська [3; 7], О. Поліщук [4], Дж. Ной [5], І. Єремєєва [6], В. Лісовський [8], Ю. Сліпецька, І. Туровський [10] та ін. Утім, не зважаючи на вагомий науковий доробок, ряд питань щодо іміджу держави потребують додаткового теоретичного осмислення.

Метою статті є визначення основних елементів формування позитивного іміджу України на світовій арені, ґрунтуючись на сучасних дослідженнях іміджу держави.

Виклад основного матеріалу. Поняття іміджу держави зазвичай включає в себе побудовану реальність, яка формується і поширюється за допомогою узгоджених стратегічних наративів. Такі наративи складаються з ключових повідомлень, легенд і сюжетів, які супроводжуються подіями, рішеннями та діями, спрямованими на пояснення візії держави [1, с.15]. Основне завдання цього процесу полягає в тому, щоб донести комплексне бачення держави до цільових аудиторій, враховуючи їхні конкретні інтереси та очікування, що дозволяє створити зрозумілу та привабливу картину держави.

При цьому варто зазначити, що однією з точок зору є розуміння іміджу як комплексного поєднання державних політик щодо суспільно-політичних, національно-конфесійних та інших соціальних процесів як усередині країни, так і на міжнародному рівні. До того ж, проведений нами аналіз виявив, що з позиції різних наукових підходів дослідники пропонують розглядати імідж держави з перспективи державної стратегії. Основна мета цієї стратегії

полягає у захисті та просуванні економічних і політичних інтересів країни на світовій арені. Інші науковці трактують імідж як узагальнену інформацію про активність держави у глобальному контексті, акцентуючи увагу на зв'язку між іміджем та рівнем конкурентоспроможності країни.

С. Гнатюк акцентує увагу на тому, що публічний імідж сучасної демократичної держави можна уявити як сукупність колективних уявлень, які формуються серед громадян конкретного суспільства щодо своєї держави як інституції [2, с.49]. Цей інститут має на меті виражати, здійснювати та захищати їхню спільну волю, стаючи свого роду втіленням їх колективної мрії та прагнень. Це визначення особливо релевантне, коли йдеться про внутрішній (локальний) імідж держави, який формується всередині її власних кордонів. У контексті зовнішньої аудиторії, позитивне сприйняття помітно покращується тією державою, яка суттєво і послідовно вносить внесок у глобальне благо, демонструючи дієвість і відповідальність на міжнародній арені. Водночас для внутрішніх реципієнтів іміджу певної держави надзвичайно важливими є історичні та соціокультурні елементи, які відіграють ключову роль у формуванні глибокої національної ідентичності. Саме ці основи слугують точкою відліку для самовизначення та усвідомлення себе в контексті власної історичної спадщини та культурних традицій, дозволяючи громадянам відчути себе частиною чогось великого та значущого.

З огляду на вищевикладене, можна припустити, що імідж держави формується з двох взаємодоповнюючих компонентів: інформації про країну та стратегічної інформаційної політики, метою якої є демонстрація конкурентоспроможності держави на світовій арені. Сучасні дослідники виділяють два основні підходи до розуміння іміджу держави. Перший підхід характеризує імідж як результат піар-акцій або піар-кампаній, спрямованих на формування позитивного образу за допомогою професіоналів у галузі іміджелогії. Відповідно до другого підходу, імідж є результатом сприйняття, яке формується під впливом історичних, політичних та інших уявлень про державу. Однак слід зазначити, що обидва підходи мають значення у процесі створення іміджу держави, оскільки він є комплексною єдністю: існують певні реальні факти про країну та певні технології, які вже використовуються для просування цих фактів. Це все стає надзвичайно важливим при розробці стратегії коригування та управління іміджем, адже вони визначають сучасний спектр уявлень про державу [3].

Ми поділяємо думку вчених, що імідж держави є складним і багатогранним поняттям і його інформаційне наповнення визначається кількома ключовими компонентами: політичним, економічним, інвестиційним, соціальним, туристичним, мас-медійним, дипломатичним [4]. Так, політичний компонент, вважається найважливішим і відображає основний політичний курс

держави, її внутрішню та зовнішню політику, основні політичні цінності та норми. Саме ця складова формує уявлення про державу як демократичну чи не дуже, стабільну чи нестабільну, демонструючи здатність еліти ефективно реалізовувати політичні рішення.

У свою чергу, економічний аспект описує провідні економічні процеси, зростання та розвиток країни. Через цей компонент виявляється рівень розвитку і дохід держави. Наочну картину про становище країн у світовій економіці надає інформація від міжнародних організацій, членами яких є більшість держав.

Щодо інвестиційної складової, то вона дозволяє оцінити економічні перспективи держави, привабливість для різних організацій та її роль у світовій економіці. Інтерес до країни проявляється у бажанні відвідувати її, робити там бізнес та інвестувати, що демонструє рівень комфорту і безпеки.

Соціальний аспект забезпечує потреби населення в житлі, зайнятості, охороні здоров'я та соціальних гарантіях, таким чином формуючи соціальний імідж держави.

Інший компонент – туристичний – також має значний вплив на імідж країни, адже туристична індустрія дозволяє продемонструвати сильні сторони держави іноземним гостям. Це водночас сприяє підвищенню економіки і процвітання країни, тим самим створюючи її «візитну картку».

Мас-медійний аспект охоплює поширення інформації через ЗМІ, телебачення, радіо та особливо Інтернет. Він включає формування бренду країни і відіграє важливу роль у створенні її позитивного іміджу.

Дипломатична складова охоплює ведення переговорів, укладання угод, визначення тенденцій розвитку як регіональних, так і глобальних міжнародних відносин, а також позиціонування на міжнародній арені. Вона акцентує увагу на здатності проводити стабільну та мирну зовнішню політику, захищати національні інтереси, а також права громадян за кордоном. Цей компонент впливає на формування позитивного зовнішнього іміджу держави, адже висвітлення новин про міжнародні зв'язки дає основу для оцінки її політики. Дипломатичні технології, нарівні з іншими ресурсами, займають важливе місце в процесі формування міжнародного образу держави.

Ми погоджуємося з твердженням, що одним із найбільш помітних інструментів є використання «м'якої сили», яка формується привабливими політичними ідеалами, культурними чинниками й економічною політикою держави. Незважаючи на неагресивний характер чинників «м'якої сили», Дж. Най наголошує, що неправильно вважати її гуманнішою за «жорстку», оскільки кінцевою метою переконання можуть бути дії, які суперечать інтересам іншого суб'єкта [5]. Зважаючи на це, треба уникати протиставлення «м'якої» та «жорсткої сили», адже використання «м'якої сили» не лише не

виключає наявності в державі жорстокості, а, навпаки, може спиратися на військову й економічну могутність, які зміцнюють статус та авторитет держави на міжнародній арені. У контексті аналізу понять «м'якої» та «жорсткої сили» доцільно згадати про поняття «розумної сили», яка виступає у поєднанні елементів «м'якої» та «жорсткої сили» для створення єдиної стратегії, «розумність» якої полягає в ефективному використанні різних за змістом ресурсів з метою досягнення певної цілі. Розумна сила насамперед має на меті оптимізацію зовнішньої політики держави, гармонізацію та взаємозв'язок використання дипломатії, економічних і військових засобів [[6, с. 126].

До того ж, у сучасних реаліях, процес створення та окреслення іміджу держави нерозривно пов'язаний із численними зовнішніми чинниками, які мають значний вплив на внутрішню політику даних країн. Тенденції, характерні для нашого часу, зокрема ті, що посилюють втручання міжнародного середовища і сприяють впровадженню міжнародних стандартів, відіграють важливу роль у формуванні цього іміджу. У ході формування уявлення про країну, аналітики беруть до уваги різноманітні зовнішні аспекти, що можуть безпосередньо або опосередковано впливати на сформований образ. Такі чинники включають загальновизнані світові норми й концепції, ефективність роботи дипломатичних представництв та зовнішньополітичних організацій, що функціонують за межами країни. Крім того, враховують громадян країни, які проживають за її межами, діяльність міжнародних правозахисних організацій та екологічних рухів, поширеність туризму, а також використання новітніх політичних технологій. Кожен з цих елементів по-своєму формує міжнародну репутацію держави, сприяючи чи перешкоджаючи досягненню її стратегічних цілей на глобальному рівні.

При цьому слід зазначити, що сьогодні дослідники виокремлюють кілька видів іміджу держави: об'єктивний, що відображає погляди як вітчизняної, так і іноземної аудиторії; суб'єктивний, що стосується того як лідер країни та його оточення уявляють собі сприйняття держави її громадянами, або як громадяни бачать відображення своєї країни за кордоном; модельований імідж, який формується зусиллями державного керівництва або спеціально залучених іміджмейкерів.

На переконання певної частини дослідників, імідж держави, який нерідко наповнений елементами ірраціональності та суб'єктивності, також включає значущі об'єктивні аспекти. Зокрема, науковці виокремлюють кілька типів об'єктивних іміджів, притаманних державі: це політичний, соціально-економічний, екологічний, гуманітарний іміджі й інші. Важливо зазначити, що кожна складова іміджу здатна мати як негативне, так і позитивне забарвлення. Крім того, структура іміджу держави може складатися з двох основних компонентів – первинного (базового) та вторинного. Первинний імідж харак-

теризується як комплексне уявлення про країну, що сприймається як певна цілісна даність – суб'єкт політичної, економічної та інших видів діяльності, який формується в свідомості громадськості під час перших вражень від держави. З часом цей імідж наповнюється новими ознаками і реаліями завдяки політичній активності держави, що веде до створення вторинного іміджу. Цей вторинний імідж формується під впливом конкурентної діяльності в політичній, економічній, інформаційній та інших сферах суспільного життя [7].

До того ж вченими вирізняються різні методи формування іміджу держави, серед яких слід виділити геополітичний, маркетинговий та брендинговий підходи. Геополітичний підхід базується на глибокому аналізі географічного простору, спрямованому на створення геополітичних образів держав, які мають на меті вплинути на масову свідомість суспільства і формувати певний спосіб сприйняття цих країн. Геополітичний образ держави є результатом цілеспрямовано структурованих уявлень про її географічний простір, що включають в себе яскраві символи та характерні риси різних націй, які легко запам'ятовуються і асоціюються з певними країнами. Географічні регіони в свідомості міжнародної спільноти часто зв'язуються з конкретним політичним курсом тієї чи іншої країни. Наприклад, геополітичний образ України часто розглядають як одну з невидимих меж між західним і східним світом, або ж як буферну зону, що розділяє Європу та рф, формуючи таким чином її унікальний стратегічний статус на континентальному рівні [6, с.125].

Отже, імідж держави являє собою складний та багатогранний конструкт, що поєднує в собі два головні елементи: ідеалізований образ країни, який існує в колективній свідомості суспільства, а також її реальні характеристики. Цей образ займає проміжне положення між фактичними обставинами і психологічними та емоційними очікуваннями цільової аудиторії, що сприймає його. Завдяки цьому імідж здатний розширити рамки сприйняття об'єкта, направляючи форму мислення в заданому векторі та дозволяючи суспільству доопрацьовувати власне уявлення про державу. Однак слід розуміти, що формування іміджу держави входить у сферу специфічних технологій, які в своєму процесі використовують ряд соціальних і психологічних законів, властивостей, установок і тенденцій. У сучасних умовах, коли суспільство активно інформатизується і глобалізується, імідж держави виступає важливим засобом для вирішення низки стратегічних завдань, що постають перед країною. Він допомагає досягати довготривалих цілей, захищати національні інтереси, а також формувати сприятливе і багатообіцяюче середовище для реалізації власного потенціалу держави шляхом співробітництва та взаємодії з міжнародною спільнотою.

Відповідно до законодавства України, формування сприятливого міжнародного іміджу є однією з основних цілей, які визначають напрямок діяльності

країни. Така мета пов'язана з бажанням гарантувати своїм громадянам високий рівень життя й активно залучатися до міжнародної співпраці на світовій арені. Виходячи з цього, в Україні на законодавчому рівні задекларовано завдання покращення національного іміджу, що відображає прагнення держави досягти позитивного визнання на міжнародному рівні та сприяти поступу в глобальних процесах інтеграції [8]. Ми погоджуємося з В. Лісовським, який наголошує, що «якщо держава з тих чи інших причин не зможе належним чином подбати про власний імідж, або пасивно реагуватиме на можливі шкідливі для його іміджу кампанії, то вона опиниться на узбіччі процесів глобалізації, втратить можливості відкривати перспективи взаємовигідного співробітництва та міжнародної інтеграції» [9, с.82-83].

Зрозуміло, що держава, яка не здатна ефективно формувати свій імідж або пасивно реагує на кампанії, що шкодять йому, ризикує втратити можливості для вигідного співробітництва та інтеграції на міжнародній арені. У той час розвинені країни давно і активно застосовують механізми створення та оптимізації зовнішнього іміджу держави. Це дозволяє їм збільшувати вплив на процеси світової політики та економіки, просувати власні інтереси за кордоном і пояснювати певні суперечливі аспекти своєї зовнішньополітичної діяльності. При цьому, зовнішній імідж держави має низку важливих характеристик: він є компактним відображенням об'єкта чи явища країн, представлених через спрощене коротке символічне зображення; виділяє унікальні риси об'єкта та надає йому індивідуальності; його створення ґрунтується на об'єктивних характеристиках, таких як географічне положення, політичний устрій, економіка, демографічні показники тощо.

Формування іміджу України відбувається одночасно зі зміцненням її самостійності в сфері міжнародних відносин. Чималою мірою сприйняття сучасних українців на Заході було створено через призму стереотипів, що залишилися від попередніх епох. На ці застарілі уявлення нашарувались новітні образи та проекції, які є результатом поточних подій і розвитку суспільства в контексті глобалізації. Це комплексне поєднання старого і нового створює багатогранний образ, який одночасно і збагачує, і ускладнює розуміння української ідентичності на міжнародній арені [10].

Воєнний стан в Україні, виступає вагомим чинником, що значно впливає на сприйняття нашої країни як такої, що проходить через серйозні виклики та випробування. Водночас, це відкриває можливості для отримання значної підтримки та співчуття з боку міжнародної спільноти. Проведені дослідження свідчать про те, що цілеспрямована та ефективна комунікація поряд із продуманими дипломатичними ініціативами здатні корінним чином змінити сприйняття військового конфлікту і зміцнити зовнішній (міжнародний) імідж України. Активна дипломатія разом зі стратегічною комунікацією можуть

стати дієвими засобами не лише для зміцнення легітимності позицій України на глобальній арені, але й для забезпечення підтримки з боку союзників.

Україна знаходячись в умовах воєнного стану, повинна вжити ряд заходів, спрямованих на зміцнення свого іміджу. Перш за все, держава повинна розробити потужну інформаційну стратегію. Ця стратегія має бути націленою на забезпечення точного, об'єктивного і вичерпного висвітлення фактів стосовно російського військового вторгнення та його руйнівних наслідків. У нинішній інформаційній війні, де реальні факти часто переплітаються з дезінформацією, важливо безперервно демонструвати світовій спільноті правдиве становище щодо подій в Україні. Це включає документування злочинних дій окупаційних сил проти мирного українського населення. Крім того, необхідно значно підсилити дипломатичні відносини з міжнародними партнерами для залучення країн-союзників і міжнародних організацій у підтримку України. Спільні заходи, переговори та дипломатичні місії мають на меті створення можливостей для припинення агресії, крім того, запровадження міжнародної програми для підтримки населення, яке постраждало від російських атак, значно покращить ситуацію. А залучення активної підтримки від міжнародних гуманітарних організацій та донорів допоможе не лише покращить гуманітарну ситуацію, а й підсилить імідж України як відповідальної держави, готової надати необхідну допомогу своїм громадянам.

Висновки. Таким чином, дослідження, присвячені змінам і трансформаціям іміджу держави, виконують вкрай важливу функцію у виявленні не лише існуючих викликів, а й можливостей для розробки інноваційних стратегій, спрямованих на здобуття світової підтримки та визнання України на глобальній арені. Зібрані дані свідчать про те, що збройний конфлікт на території України безумовно відіграє значну роль у формуванні сприйняття України міжнародною спільнотою. Цей фактор, поряд із змінами у політичному ландшафті, економічному зростанні і гуманітарній ситуації, визначає новий контекст, у якому й відбувається формування її національного іміджу. Водночас актуальною залишається роль комунікаційних стратегій і дипломатичних зусиль щодо управління цим іміджем. Запровадження нових органів влади, активна присутність в соціальних медіа та засобах масової інформації, а також вдало розроблені маркетингові кроки відкрили Україні нові горизонти для посилення своєї суб'єктності і впливу на міжнародну спільноту. Крім того, ефективна взаємодія з міжнародними партнерами за допомогою ініціатив, що базуються на підтримці і взаєморозумінні, є вирішальним фактором у створенні позитивного іміджу країни в очах світового співтовариства.

Література:

1. Нагорняк Т., Бондаренко С., Польовий М., Осмоловська А. Комунікативний вимір формування і просування публічного іміджу держави. *COPERNICUS Political and Legal Studies*. Vol. 1, Issue1 (March2022). С.14-27.

2. Гнатюк С.Л. Публічний імідж держави України : напрями та чинники покращання. *Стратегічні пріоритети*, 2011. № 2 (19). С. 49-53.

3. Вольська О. Розвиток громадянського суспільства як домінанта іміджевої політики України. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2024. №. 8 (26). С. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-281-288

4. Поліщук О. В. Імідж держави на міжнародній арені: інформаційний аспект. *Науковий блог Національний університет «Острозька академія»*, 2010. URL: https://naub.oa.edu.ua/imidzh-derzhavy-na-mizhnarodnij-areni-informatsijnyj-aspekt/

5. Nye J., Soft Power: The Means to Success in World Politics. URL: https://www.academia.edu/28699788/Soft_Power_the_Means_to_Success_in_World_Politics_Joseph_S_Nye_Jr

6. Єремєєва І. А. Практичні аспекти формування міжнародного іміджу держави. *Регіональні студії*, 2021. № 24. С. 123-127. DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.17

7. Вольська О. Складові механізму формування позитивного іміджу України в умовах сучасних викликів. *Наукові інновації та передові технології*, 2024. №. 7 (35). С. 90-97. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35)-90-97

8. Про затвердження «Державної програми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003-2006 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2003 № 1609». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1609-2003-%D0%BF#Text

9. Лісовський В. М. Зовнішньополітичний імідж України та її лідера як чинник забезпечення національної безпеки країни. *Регіональні студії*, 2022. №. 28. С. 79-83. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.14

10. Сліпецька Ю., Туровський І. Російсько-українська війна та її вплив на трансформацію міжнародного іміджу України. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 2023. Т. 26. №. 6. С. 20-28.

References:

1. Nahornyak T., Bondarenko S., Pol′ovyy M., Osmolovs′ka A. Komunikatyvnyy vymir formuvannya i prosuvannya publichnoho imidzhu derzhavy [Communicative dimension of formation and promotion of public image of the state]. COPERNICUS Political and Legal Studies. Vol. 1, Issue1 (March2022). S.14-27/ [in Ukrainian]

2. Hnatyuk S.L. Publichnyy imidzh derzhavy Ukrayiny : napryamy ta chynnyky pokrashchannya [Public image of the state of Ukraine: directions and factors of improvement]. *Stratehichni priorytety*, 2011. № 2 (19). S. 49-53. [in Ukrainian]

3. Vol′s′ka O. Rozvytok hromadyans′koho suspil′stva yak dominanta imidzhevoyi polityky Ukrayiny [Development of civil society as the dominant image policy of Ukraine]. *Aktual'ni pytannya u suchasniy nautsi*, 2024. №. 8 (26). S. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-8(26)-281-288 [in Ukrainian]

4. Polishchuk O. V. Imidzh derzhavy na mizhnarodniy areni: informatsiynyy aspekt [Image of the state on the international arena: informational aspect]. *Naukovyy bloh Natsional'nyy universytet «Ostroz'ka akademiya*, 2010. URL: https://naub.oa.edu.ua/imidzh-derzhavy-na-mizhnarodnij-areni-informatsijnyj-aspekt/ [in Ukrainian]

5. Nye J., Soft Power: The Means to Success in World Politics. URL: https://www.academia.edu/28699788/Soft_Power_the_Means_to_Success_in_World_Politics_Joseph_S_Nye_Jr

6. Yeremyeyeva I. A. Praktychni aspekty formuvannya mizhnarodnoho imidzhu derzhavy [Practical aspects of forming the international image of the state]. *Rehional'ni studiyi*, 2021. № 24. S. 123-127. DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.17 [in Ukrainian]

7. Vol′s′ka O. Skladovi mekhanizmu formuvannya pozytyvnoho imidzhu Ukrayiny v umovakh suchasnykh vyklykiv [Components of the mechanism of formation of a positive image of Ukraine in the conditions of modern challenges]. *Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiyi*, 2024. №. 7 (35). S. 90-97. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-7(35)-90-97 [in Ukrainian]

8. Pro zatverdzhennya «Derzhavnoyi prohramy zabezpechennya pozytyvnoho mizhnarodnoho imidzhu Ukrayiny na 2003-2006 roky [On the approval of the "State program for ensuring a positive international image of Ukraine for 2003-2006]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 15.10.2003 № 1609». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1609-2003-%D0%BF#Text [in Ukrainian]

9. Lisovs′kyy V. M. Zovnishn′opolitychnyy imidzh Ukrayiny ta yiyi lidera yak chynnyk zabezpechennya natsional′noyi bezpeky krayiny [The foreign political image of Ukraine and its leader as a factor in ensuring the country's national security]. *Rehional'ni studiyi*, 2022. №. 28. S. 79-83. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.14 [in Ukrainian]

10. Slipets′ka YU., Turovs′kyy I. Rosiys′ko-ukrayins′ka viyna ta yiyi vplyv na transformatsiyu mizhnarodnoho imidzhu Ukrayiny [The Russian-Ukrainian war and its influence on the transformation of Ukraine's international image]. *Naukovo-teoretychnyy al'manakh Hrani*, 2023. T. 26. №. 6. S. 20-28. [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 351: 85 (477)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-342-353

Шевченко Лілія Василівна аспірантка, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, https://orcid.org/0000-0003-2611-0374

ПРАВОВІ ОСНОВИ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Анотація. Вступ. В статті досліджуються проблемні питання правового регулювання зовнішньої політики України та стратегічні цілі культурної дипломатії, відповідно до яких загальні правила, стандарти і норми є обов'язковими для державних і недержавних суб'єктів у міжнародних відносинах в системі публічного управління. Проведено аналіз видів правових норм: міжнародних, національних та інституційних за критерієм відмінностей у порядку їх прийняття. Обґрунтовується, що однією з причин кризових явищ в реалізації зовнішньої політики держави є недосконаліть існуючих або відсутність чинних нормативно-правових актів щодо легітимізації культурної дипломатії як окремого напряму публічної дипломатії.

Мета. В статті проведено аналіз правових основ культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України в системі публічного управління.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) наукові праці, присвячені дослідженню проблемних питань формування ефективного публічного управління стосовно правових та організаційних засад культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України; 2) законодавство про культурну дипломатію, основні нормативно-правові акти у сфері культурної дипломатії України, стандарти і норми міжнародних, національних та інституційних правових норм.

В процесі підготовки дослідження були використані методи аналізу і синтезу (основні нормативно-правові акти у сфері культурної дипломатії України; у дослідженні концептуальних засад правового забезпечення культурної дипломатії); метод узагальнення (в підготовці висновків щодо необхідності легітимізації культурної дипломатії як окремого напряму публічної дипломатії; баченні розвитку стратегічних напрямів щодо транскордонниго співробітництва, забезпечення прав людини, феміністичні аспекти культурної дипломатії).

Результати. Проведений аналіз наукових публікацій за темою дослідження інституційних та нормативно-правових засад культурної дипломатії України дозволив зробити висновки щодо необхідності інтегрувати культурну

дипломатію як напрям в закони України; реалізовувати правовий потенціал культурної дипломатії та створювати сприятливий імідж держави з метою реалізації основних цілей зовнішньої політики; враховувати багаторівневість інтеграційних процесів і бачення культурної дипломатії як когнітивного продукту для досягнення стратегічних цілей.

Висновки. Пріоритетні напрямки діяльності в сфері зовнішньої політики держави потребують подальшого розвитку у визначенні основних культурних цінностей, цілей та пріоритетів; формулюванні стратегій та фінансових витрат на їх основі; моніторингу процесу практичної реалізації культурної дипломатії. Окремої уваги заслуговують легітимізація культурної дипломатії як окремий напрям публічної дипломатії, а також розвиток стратегічних напрямів щодо транскордонниго співробітництва, актуалізація питань сталого розвитку, забезпечення прав людини, феміністичні аспекти культурної дипломатії.

Ключові слова: культурна дипломатія, правові основи, зовнішня політика, публічне управління та адміністрування, транскордонне співробітництво.

Shevchenko Liliia Vasylivna post-graduate student, Black Sea National University named after Petro Mohyla, https://orcid.org/0000-0003-2611-0374

LEGAL BASES OF CULTURAL DIPLOMACY IN THE IMPLEMENTATION OF THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE

Abstract. The article examines the problematic issues of legal regulation of Ukraine's foreign policy and the strategic goals of cultural diplomacy, according to which general rules, standards and norms are mandatory for state and non-state actors in international relations in the system of public administration. An analysis of the types of legal norms: international, national and institutional based on the criterion of differences in the order of their adoption was carried out. It is substantiated that one of the causes of crisis phenomena in the implementation of the state's foreign policy is the imperfection of the existing or the absence of valid legal acts regarding the legitimization of cultural diplomacy as a separate direction of public diplomacy.

Purpose. The article analyzes the normative basis of cultural diplomacy in the implementation of Ukraine's foreign policy in the system of public administration.

Materials and methods. The research materials are: 1) scientific works devoted to the study of problematic issues of the formation of effective public administration in relation to the legal and organizational foundations of cultural diplomacy in the implementation of Ukraine's foreign policy; 2) legislation on cultural diplomacy, the main legal acts in the field of cultural diplomacy of Ukraine, standards and norms of international, national and institutional legal norms.

In the process of preparing the research, the methods of analysis and synthesis were used (the main regulatory and legal acts in the field of cultural diplomacy of Ukraine; in the study of the conceptual foundations of the legal support of cultural diplomacy); method of generalization (in the preparation of conclusions regarding the need to legitimize cultural diplomacy as a separate direction of public diplomacy; vision of the development of strategic directions regarding cross-border cooperation, actualization of issues of sustainable development, ensuring human rights, feminist aspects of cultural diplomacy).

The results. The priority areas of activity in the field of the state's foreign policy need to be continued not only in defining the main cultural values, goals and priorities; formulation of strategies and financial costs based on them; monitoring the process of practical implementation of cultural diplomacy. The directions of legitimizing cultural diplomacy as a separate direction of public diplomacy, as well as the development of strategic directions regarding cross-border cooperation, actualization of issues of sustainable development, ensuring human rights, and feminist aspects of cultural diplomacy deserve special attention.

Keywords: cultural diplomacy, legal bases, foreign policy, public management and administration, cross-border cooperation

Постановка проблеми. Прогресивний розвиток України як суверенної держави неможливий без здійснення цілеспрямованої державної політики у сфері культури. Як визначено в Законі України «Про культуру», «державна політика у сфері культури - нормативно-правова, регуляторна (адміністративна, економічна, фінансова) та публічна діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямована на забезпечення культурних потреб громадян відповідно до пріоритетів суспільного розвитку» з метою «…створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризацію, збереження і використання культурних благ та культурних цінностей для задоволення культурних потреб громадян» [1] В контексті міжнародних відносин і реалізації зовнішньої політики культурна дипломатія розглядається як інструмент зовнішньої політики України в інтересах формування позитивного іміджу країни [2]. Тому актуальними залишаються теоретичне осмислення та наукове дослідження культурної дипломатії як явища сучасного державно-політичного життя, формування відповідних державних інститутів в Україні, а також підготовка та прийняття відповідних рішень і нормативно-правого забезпечення у цій сфері. Правова система може зберігати певний ступінь стабільності, якщо налагоджений відповідний процес сходження від абстракції адміністративних категорій до конкретних законів, норм та стандартів стосовно забезпечення національних інтересів України.

З точки зору галузі науки публічного управління та адміністрування, можна стверджувати, що однією з причин кризових явищ в реалізації державної політики у сфері культури та зовнішньої політики України є недосконаліть існуючих або відсутність чинних нормативно-правових актів. Правове регулювання має на меті впорядкувати взаємодію та захистити інтереси залучених суб'єктів шляхом встановлення певних правил, стандартів і норм. Загальні правила, стандарти і норми є обов'язковими для всіх суб'єктів культурної дипломатії, зокрема, у міжнародних відносинах в реалізації зовнішньої політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням формування ефективного публічного управління стосовно правових та організаційних засад культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України присвячені наукові праці Віконського В. [3], Кучмій О. [2], Маланчук І. [4], Мателешко Ю. [5], Піскорської Г. [6], Сербіної Н. [2], Стасевської О. [4], Хачатряна А. [7].

Оксана Стасевська та Валентин Маланчук обґрунтовують тезу, що культурна дипломатія має нереалізований правовий потенціал як здатність суб'єктів культурної дипломатії доносити до іноземної аудиторії самобутні риси національної культури через науку, освіту та мистецтво, створювати сприятливий імідж держави з метою реалізації основних цілей міжнародної політики [4]. Юрій Мателешко в своєму дослідженні проводить аналіз тенденцій та перспектив розвитку інституційних та нормативно-правових засад культурної дипломатії України, визначає основні особливості її розвитку нормативної бази; робить висновки щодо необхідності інтегрувати культурну дипломатію як напрям в закони України [5]. Галина Піскорська розглядає різні підходи до стратегічного наративу культурної дипломатії в контексті безпекових питань; робить висновок, щодо бачення культурної дипломатії як когнітивного продукту для досягнення стратегічних цілей [6]. Артуром Хачатряном також проаналізовано низку нормативно-правових актів у цій сфері та представлено три взаємопов'язані рівні державної політики, які знайшли своє відображення у низці національних стратегічних та планових нормативно-правових документів: рівень європейської та євроатлантичної інтеграції; рівень транснаціонального співробітництва; рівень зовнішньої політики; рівень зовнішньополітичної діяльності [7].

Важливим при розгляді проблемних питань правових засад культурної дипломатії є дослідження законів, законодавчих актів, постанов Кабінету Міністрів України.

Незважаючи на наявність численних наукових досліджень стосовно правових засад культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України питання теоретичного та практичного осмислення культурної дипломатії у формуванні ефективного публічного управління ще недостатньо сформовані.

Метою статті є аналіз правових основ культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України в системі публічного управління.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: 1) наукові праці, присвячені дослідженню проблемних питань формування ефективного публічного управління стосовно правових та організаційних засад культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України; 2) законодавство про культурну дипломатію, основні нормативно-правові акти у сфері культурної дипломатії України, стандарти і норми міжнародних, національних та інституційних правових норм.

В процесі підготовки дослідження були використані методи аналізу і синтезу (основні нормативно-правові акти у сфері культурної дипломатії України; у дослідженні концептуальних засад правового забезпечення культурної дипломатії); метод узагальнення (в підготовці висновків щодо необхідності легітимізації культурної дипломатії як окремого напряму публічної дипломатії; бачення розвитку стратегічних напрямів щодо транскордонниго співробітництва, актуалізації питань сталого розвитку, забезпечення прав людини, феміністичні аспекти культурної дипломатії).

Виклад основного матеріалу.

Законодавство про культурну дипломатію базується на Конституції України та інших нормативно-правових актах. Основними нормативно-правовими актами у сфері культурної дипломатії України є такі: Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [8]; Закон України «Про дипломатичну службу» [9]; Положення «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України» [10]; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2006 р. № 213-р «Про затвердження переліку закордонних дипломатичних установ України, у складі яких утворюються культурно-інформаційні центри» [11]; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення державної установи «Український інститут» [12]; Статут Українського Інституту, редакція 2021 р. [13]; Стратегія Українського Інституту 2020-2024 [14]; Стратегія публічної дипломатії МЗС України 2021-2025 [15]; Комунікаційна стратегія МЗС України [16].

Розглядаючи сутнісні ознаки правового регулювання, необхідно враховувати, перш за все, декілька аспектів. По-перше, будь-яке правове регулювання можна розглядати як формальне (право як регулятор) та змістовне (інтереси якої групи чи класу суспільства цей регулятор обслуговує). По-друге, правове регулювання виконує певні функції, які є основними напрямами правового впливу та відображають роль права в регулюванні суспільних відносин. Функції права найчастіше розглядають у двох аспектах: спеціально-юридичні функції та загально соціальні функції [3].

Концептуальні засади правового забезпечення культурної дипломатії представлені на рис.1.

Рис.1 Концептуальні засади правового забезпечення культурної дипломатії.

Розроблено автором на основі [8-16].

Традиційно правове регулювання в реалізації зовнішньої політики України здійснюється за допомогою трьох видів правових норм: міжнародних, національних та інституційних. Класифікація на ці три види базується на відмінностях у порядку прийняття відповідних норм.

Міжнародно-правове регулювання характеризується тим, що воно є результатом волевиявлення держав, які є рівними і незалежними одна від одної в правовому полі. Міжнародно-правові угоди укладаються державами добровільно. Міжнародно-правове регулювання відбувається двома основними способами: в рамках окремих міжнародних договорів та в рамках міжнародних організацій. Правове регулювання з боку держави базується на національному регуляторному законодавстві. Державні регуляторні закони визначають повноваження, права та обов'язки конкретних державних органів. Ця сукупність законів має ієрархічну структуру. Найвищу позицію в ньому займає Конституція України [17]. Всі інші нормативні акти повинні відповідати і не суперечити Конституції.

Стратегія публічної дипломатії МЗС України 2021-2025 роки встановлює чіткі та вимірювані цілі й завдання та визначає сім ключових напрямів публічної дипломатії: культурна, експертна, економічна, кулінарна, цифрова, науково-освітня, спортивна [15].

Система моніторингу та оцінювання виконання Стратегії базується на вимірюваних показниках та індикаторах. Відповідно цілі 1 «Про Україну більше знають у світі», індикаторами виконання є, зокрема: кількість ключових світових подій, де представлена Україна; показники охоплення подій; кількість проєктів і кампаній на міжнародних цифрових платформах; показники охоплення проєктів і кампаній; кількість згадок про Україну в міжнародних ЗМІ з урахуванням частки позитивних; кількість іміджевих заходів, показники охоплення заходів; відсоток респондентів, які знають про Україну; зміна прямих асоціацій з Україною. Інструментами моніторингу виступають дослідження громадської думки, медіамоніторинг, інструменти онлайн-аналітики, звітність, статистичні дані.

Відповідно цілі 2 «Україну сприймають у світі як демократичну європейську країну, яка рухається до повноправного членства в ЄС та НАТО в умовах зовнішньої агресії», індикаторами виконання стратегічної цілі є наступні: відсоток респондентів, які сприймають Україну як демократичну та європейську країну; кількість проєктів, ініціатив і кампаній, ініційованих Україною та тих, до яких Україна долучилась; показники охоплення заходів, кампаній і проєктів. Інструментами моніторингу виступають дослідження громадської думки, інструменти онлайн-аналітики, звітність. Відповідно цілі 3 «Україна у своїй зовнішньополітичній діяльності покладається на сформовану дієву систему протидії шкідливим наративам, спрямованих проти

неї», індикаторами виконання стратегічної цілі є наступні: кількість кампаній та показники охоплення; кількість міжнародних проєктів та багатосторонніх заходів. Інструментами моніторингу виступають медіамоніторинг, інструменти онлайн-аналітики, звітність [15].

Роль культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України є надзвичайно важливою. Це пов'язано з тим, що можливість досягнення поставлених державою цілей і результатів залежить від актуальності та відповідності її політики потребам держави і суспільства. В сучасних умовах дії держави можуть бути ефективними лише за умови дотримання міжнародно-правових угод та актів, повного врахування національних, регіональних, соціально-економічних і культурних особливостей та національних інтересів її громадян. Незалежність, здобута державою в процесі реалізації національної стратегії, дозволяє їй йти певним шляхом становлення і зміцнення політичного суверенітету та вибору економічних пріоритетів. Реалізація державної політики - це постійний і динамічний процес досягнення поставлених цілей, до якого залучені як державні органи, так і інститути громадянського суспільства. Ключовою складовою реалізації державної політики є формування оптимальних механізмів її впровадження, що включає сукупність інструментів, методів та ресурсів, які гарантують виконання запланованих заходів відповідно до визначених цілей.

На сучасному етапі розвитку, що розпочався наприкінці XX століття, ключовою особливістю цього періоду розвитку є знання як інтелектуальний капітал, де вміння генерувати нові ідеї надає конкурентні переваги.

В контексті культурної дипломатії актуалізуються такі напрями розвитку, як міжнародні транскордонні відносини, концепція сталого розвитку, права людини, феміністичний рух. У багатосторонніх та двосторонніх транснаціональних відносинах посилюється роль місцевої дипломатії в сфері культури (програми культурних обмінів, захист культурної спадщини тощо). У цій новій системі культурної дипломатії створюються нові можливості, а відповідальність розподіляється між державними та недержавними акторами, що посилює перерозподіл сфер впливу в економічній, соціальній та політичній діяльності. Культурна дипломатія стає помітним явищем у реалізації європейського та євроатлантичного вибору України.

Правовими засадами, що забезпечують розвиток культурної дипломатії в реалізації зовнішньої політики України за напрямом транскордонного співробітництва, є Закон України «Про транскордонне співробітництво» (визначає правові, економічні та організаційні засади транскордонного співробітництва) [19], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021-2027 роки» [20]. Зазначимо, що необхідність підготовки цієї Програми обумовлена розвитком

транскордонного співробітництва як важливого об'єкту політики сусідства Європейського Союзу. В рамках транскордонного співробітництва реалізується досягнення цілей сталого розвитку. Зміцнення добросусідських відносин та поглиблення транскордонного співробітництва є особливо важливим для України в умовах сучасних викликів та зовнішніх загроз.

Висновки.

При реалізації культурної дипломатії є пріоритетні напрямки діяльності, які потребують уваги з боку держави і розвитку правового регулювання в реалізації зовнішньої політики України, зокрема: визначення основних культурних цінностей, цілей та пріоритетів; формулювання стратегій та фінансових витрат на їх основі; моніторинг процесу практичної реалізації культурної дипломатії. Лише після визначення цінностей, цілей та пріоритетів можна переходити до практичних дій з їх просування назовні. Для цього державам слід виробити розуміння своїх стратегій дій, узгоджувати бачення правового регулювання в цій сфері. Разом з тим, існує необхідність легітимізації культурної дипломатії як окремого напряму публічної дипломатії, а також розвитку стратегічних напрямів щодо транскордонниго співробітництва, актуалізації питань сталого розвитку, забезпечення прав людини, феміністичні аспекти культурної дипломатії.

На основі саме такого підходу можуть бути сформовані практичні кроки в культурній дипломатії. Це може проявлятися в односторонніх формах, коли держава організовує заходи в країні перебування для просування своєї культури (наприклад, виставки, семінари, концерти), або в двосторонніх формах, коли держава координує свої дії в плануванні відповідних заходів для реалізації культурної дипломатії (наприклад, організація транснаціональних культурних років). Варто також підкреслити, що багатосторонні відносини між державами в культурній сфері є пропорційні рівню відносин між ними в політичній та економічній сферах.

Література:

1. Закон України «Про культуру». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст.168. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text. (дата звернення: 20.06.2024).

2. Сербіна Н. Ф., Кучмій О. П. Культурна дипломатія як інструмент зовнішньої політики сучасної європейської держави URL: http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/1667 (дата звернення: 09. 10. 2024).

3. Віконський В. В. Науково-теоретичні підходи до класифікації сучасних функцій українського права. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/download/208/197 (дата звернення: 12.09.2024).

4. Стасевська О. А. Культурна дипломатія: симбіоз культурного та правового потенціалу / О. А. Стасевська, І. І. Маланчук // Право та інновації. – 2021. – №1(33). – С. 89-95. URI.: https://openarchive.nure.ua/handle/document/19046 (дата звернення: 10.06.2024).

5. Мателешко Ю. Особливості, тенденції та перспективи розвитку інституційних та нормативно-правових засад культурної дипломатії України. № 2(29) (2022): ГЕОПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ URL: http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/271560 (дата звернення: 15.05.2024).

6. Піскорська Г. *Ukrainian strategian narrative.* VI Міжнародна науково-практична конференція «Правові засади діяльності правоохоронних органів», 5-6 грудня 2019 р., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків.- 440 с. С.92 – 97. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/30608/1/G_Piskorska_PZDPO.pdf (дата звернення: 14.07.2024).

7. Хачатрян А. А. Сучасні теоретико-правові підходи до розуміння сутності та змісту інституту почесних консулів іноземних держав в Україні. Наукові записки. Серія: право. Випуск 14. 2023. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/download/278/280/536 (дата звернення: 27.08.2024).

8. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Відомості Верховної Ради України. 2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text. (дата звернення: 20.10.2024).

9. Закон України "Про дипломатичну службу". Відомості Верховної Ради України. 2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text. (дата звернення: 03.09.2024).

10. Положення «Про культурно-інформаційний центр у складі закордонної дипломатичної установи України». Відомості Верховної Ради України. 20.02.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142/2006#Text. (дата звернення: 20.04.2024).

11. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2006 р. № 213-р «Про затвердження переліку закордонних дипломатичних установ України, у складі яких утворюються культурно-інформаційні центри». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2006-%D1%80#Text. (дата звернення: 08.09.2024).

12. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 червня 2017 р. № 430-р. «Про утворення державної установи "Український інститут"». URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/250094619. (дата звернення: 13.09.2024).

13. Наказ Міністерства Закордонних Справ України від 27 січня 2021 р. №29 «Про затвердження нової редакції Статуту державної установи «Український інститут»». URL: https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/ukrayinskyj-instytut_statut_nova-redakcziya2021-1.pdf. (дата звернення: 22.04.2024).

14. Стратегія Українського Інституту 2020-2024. (2020). Український інститут. URL: https://ui.org.ua/strategy2020-2024. (дата звернення: 12.03.2024).

15. Стратегія публічної дипломатії МЗС України 2021-2025. (26.03.2021). Міністерство закордонних справ України. URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0% A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/public-diplomacy-strategy.pdf. (дата звернення: 12.08.2024).

16. Комунікаційна Стратегія Міністерства Закордонних Справ України. (26.03.2021). Міністерство закордонних справ України. URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/communication-strategy.pdf. (дата звернення: 20.09.2024).

17.Конституція України (1996). Відомості Верховної Ради України, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 07.05.2024).

18. Словник культурної дипломатії. URL: http://cd-n.org/content/pdf/Cultural_Diplomacy_Dictionary.pdf (дата звернення: 19.07.2024).

19. Закон України «Про транскордонне співробітництво». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 45, ст.499. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text (дата звернення: 15.06.2024).

20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021-2027 роки» від 14 квітня 2021 р. № 408. zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-п#Text (дата звернення: 20.08.2024).

References:

1. Zakon Ukraïni «Pro kul'turu» [The Law of Ukraine "On Culture".]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text. [in Ukrainian].

2. Serbina, N. F., Kuchmij, O. P. Kul'turna diplomatija jak instrument zovnishn'oï politiki suchasnoï єvropejs'koï derzhavi [Cultural diplomacy as a tool of foreign policy of a modern European state]. *apir.iir.edu.ua* Retrieved from http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/1667 [in Ukrainian].

3. Vikons'kij, V. V. Naukovo-teoretichni pidhodi do klasifikaciï suchasnih funkcij ukraïns'kogo prava [Scientific and theoretical approaches to the classification of modern functions of Ukrainian law]. *nzlubp.org.ua* Retrieved from https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/download/208/197 [in Ukrainian].

4. Stasevs'ka, O. A. (2021). Kul'turna diplomatija: simbioz kul'turnogo ta pravovogo potencialu [Cultural diplomacy: symbiosis of cultural and legal potential]. *Pravo ta innovaciï - Law and innovations*, 1(33), 89-95. Retrieved from https://openarchive.nure.ua/handle/document/19046 [in Ukrainian].

5. Mateleshko, Ju. (2022). Osoblivosti, tendenciï ta perspektivi rozvitku institucijnih ta normativno-pravovih zasad kul'turnoï diplomatiï Ukraïni [Peculiarities, trends and prospects for the development of institutional and regulatory foundations of cultural diplomacy of Ukraine]. *GEOPOLITIKA UKRAÏNI: ISTORIJa I SUChASNIST" - GEOPOLITICS OF UKRAINE: HISTORY AND PRESENT*, 2(29). Retrieved from http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/271560 [in Ukrainian].

6. Piskors'ka, G. Ukrainian strategian narrative [Ukrainian strategist narrative]. *Proceedings from VI Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Pravovi zasadi dijal'nosti pravoohoronnih organiv» – The Sixth International Scientific and Practical Conference «Legal Basis of Law Enforcement Activities».* (pp. 92-97). H.: Nacional'nij juridichnij universitet imeni Jaroslava Mudrogo [in Ukrainian].

7. Hachatrjan, A. A. (2023). Suchasni teoretiko-pravovi pidhodi do rozuminnja sutnosti ta zmistu institutu pochesnih konsuliv inozemnih derzhav v Ukraïni [Modern theoretical and legal approaches to understanding the essence and content of the institute of honorary consuls of foreign states in Ukraine]. *Naukovi zapiski. Serija: pravo - Proceedings. Series: Law*, 14. 2023. Retrieved from https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/download/278/280/536 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukraïni «Pro zasadi vnutrishn'oï i zovnishn'oï politiki» [The Law of Ukraine "On the Principles of Internal and Foreign Policy"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text. [in Ukrainian].

9. Zakon Ukraïni "Pro diplomatichnu sluzhbu" [The Law of Ukraine "On Diplomatic Service"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19#Text. [in Ukrainian].

10. Polozhennja «Pro kul'turno-informacijnij centr u skladi zakordonnoï diplomatichnoï ustanovi Ukraïni» [The Regulations "About the cultural and information center as part of the foreign diplomatic institution of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142/2006#Text. [in Ukrainian].

11. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraïni «Pro zatverdzhennja pereliku zakordonnih diplomatichnih ustanov Ukraïni, u skladi jakih utvorjujut'sja kul'turno-informacijni centri» [The Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the list of foreign diplomatic institutions of Ukraine, which form cultural and informational centers."]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2006-%D1%80#Text. [in Ukrainian].

12. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukraïni «Pro utvorennja derzhavnoï ustanovi "Ukraïns'kij institut"» [The Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the formation of the state institution "Ukrainian Institute""]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/250094619. [in Ukrainian].

13. Nakaz Ministerstva Zakordonnih Sprav Ukraïni «Pro zatverdzhennja novoï redakciï Statutu derzhavnoï ustanovi «Ukraïns'kij institut» [The Order of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine "On approval of the new edition of the Statute of the state institution "Ukrainian Institute""]. (n.d). *ui.org.ua* Retrieved from https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/ukrayinskyj-instytut_statut_nova-redakcziya2021-1.pdf. [in Ukrainian].

14. Strategija Ukraïns'kogo Institutu 2020-2024 [Strategy of the Ukrainian Institute 2020-2024]. *ui.org.ua* Retrieved from https://ui.org.ua/strategy2020-2024. [in Ukrainian].

15. Strategija publichnoï diplomatiï MZS Ukraïni 2021-2025 [Public diplomacy strategy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine 2021-2025]. *mfa.gov.ua* Retrieved from https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0% B5%D0%B3%D1%96%D1%97/public-diplomacy-strategy.pdf. [in Ukrainian].

16. Komunikacijna Strategija Ministerstva Zakordonnih Sprav Ukraïni[Communication Strategy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. *mfa.gov.ua* Retrieved from https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/communication-strategy.pdf. [in Ukrainian].

17.Konstitucija Ukraïni [Constitution of Ukraine]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

18. Slovnik kul'turnoï diplomatiï [Dictionary of cultural diplomacy]. *cd-n.org* Retrieved from http://cd-n.org/content/pdf/Cultural_Diplomacy_Dictionary.pdf [in Ukrainian].

19. Zakon Ukraïni «Pro transkordonne spivrobitnictvo» [Law of Ukraine "On cross-border cooperation"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text [in Ukrainian].

20. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni «Pro zatverdzhennja Derzhavnoï programi rozvitku transkordonnogo spivrobitnictva na 2021-2027 roki» [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the State program for the development of cross-border cooperation for 2021-2027"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-p#Text [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

СЕРІЯ «Економіка»

UDC 338.2:658:004.9

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-354-372

Stanislavyk Olena Viacheslavivna Doctor of Economics, Professor, Professor of Department of Management and Marketing, State University of Intellectual Technologies and Communications, Kuznechna St., 1, Odesa, 65023, tel.: (067) 133-18-17, https://orcid.org/0000-0003-2481-9961.

Kovalenko Oleksandr Mykhailovych Doctor of Economics, Professor, Professor of Department of International Management and Innovation, Odesa Polytechnic National University, Shevchenko Ave., 1, Odesa, 65044, tel.: (097) 598-89-06, https://orcid.org/0000-0001-9702-2772.

Badiul Vitalii Volodymyrovych Postgraduate student of Department of International Management and Innovation, Odesa Polytechnic National University, Shevchenko Ave., 1, Odesa, 65044, tel.: (050) 426-50-11

MANAGEMENT TOOLS FOR INFORMATION-ANALYTICAL SUPPORT OF DIGITIZATION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES UNDER CONDITIONS OF GLOBAL TRANSFORMATIONS

Abstract. This article examines the role of management tools for information and analytical support in the digitization process of innovative development of industrial enterprises under global transformations. Digitalization is presented as a key element of modern industrial development, enabling enterprises to increase efficiency, foster innovation, and enhance competitiveness. The focus is on how the use of digital technologies, such as Artificial Intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), and Big Data, can optimize production processes, enable predictive maintenance, and improve overall productivity.

The work highlights the importance of information-analytical systems in managing real-time data collection and their role in making informed strategic decisions. Tools like ERP and CRM systems help integrate business processes and provide management with the ability to perform effective oversight through access to relevant and up-to-date information. This allows enterprises to minimize costs, improve product quality, and respond more effectively to changing market conditions.

The paper discusses successful examples of information-analytical system implementation across various industries, including energy, automotive, and consumer goods manufacturing, illustrating the tangible benefits of digitalization. The use of advanced analytics tools, such as predictive analytics, enables companies to forecast maintenance needs, optimize inventory levels, and enhance supply chain efficiency.

The article emphasizes that digitalization is not an optional enhancement but a fundamental driver for long-term growth and innovative development of industrial enterprises. The use of modern information-analytical tools empowers companies to remain competitive in the context of global transformations while uncovering new opportunities for future growth.

The study shows that management tools that provide information and analytical support are vital for the innovative development of industrial enterprises in the era of digitization. These tools empower companies to leverage data, optimize processes, and drive innovation, ensuring long-term success in a rapidly evolving industrial environment.

Keywords: management tools, information-analytical support, digitalization, industrial enterprises, innovation, operational efficiency, global transformations, sustainability, data, technological advancement.

Станіславик Олена В'ячеславівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та маркетингу, Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку, вул. Кузнечна, 1, м. Одеса, 65023, тел.: (067) 133-18-17, https://orcid.org/0000-0003-2481-9961.

Коваленко Олександр Михайлович доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародного менеджменту та інновацій, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, тел.: (097) 598-89-06, https://orcid.org/0000-0001-9702-2772.

Бадюл Віталій Володимирович аспірант кафедри міжнародного менеджменту та інновацій, Національний університет «Одеська політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, тел.: (050) 426-50-11

УПРАВЛІНСЬКІ ІНСТРУМЕНТИ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНОГОРОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Анотація. У статті досліджено роль управлінських інструментів інформаційно-аналітичного забезпечення в процесі діджиталізації інноваційного

розвитку промислових підприємств в умовах глобальних трансформацій. Діджиталізація розглядається як ключовий елемент сучасного розвитку промисловості, що дозволяє підприємствам підвищувати ефективність, інноваційність і конкурентоспроможність. Велику увагу приділено тому, як використання цифрових технологій, таких як штучний інтелект (AI), Інтернет речей (IoT) та Великі дані (Big Data), може оптимізувати виробничі процеси, забезпечувати прогнозоване обслуговування та підвищувати продуктивність підприємств.

Розглянуто значення інформаційно-аналітичних систем для управління даними, які збираються в реальному часі, і як ці дані використовуються для прийняття обґрунтованих стратегічних рішень. Інформаційно-аналітичні інструменти, такі як системи ERP та CRM, допомагають інтегрувати бізнес-процеси та надавати керівникам підприємств можливість здійснювати ефективне управління завдяки доступу до актуальної інформації. Це дозволяє підприємствам мінімізувати витрати, покращити якість продукції та ефективніше реагувати на зміни ринкових умов.

Продемонстровано приклади успішного впровадження інформаційно-аналітичних систем у різних галузях промисловості, таких як енергетика, автомобільна промисловість та виробництво споживчих товарів, що демонструє реальні переваги діджиталізації. Показано, як використання передових аналітичних інструментів, таких як передбачувальна аналітика, дозволяє підприємствам прогнозувати потреби в обслуговуванні, оптимізувати запаси та підвищувати ефективність ланцюгів постачання.

Наголошено, що діджиталізація не є додатковим елементом для промислових підприємств, а виступає ключовим чинником їх довгострокового зростання та інноваційного розвитку. Використання сучасних інформаційно-аналітичних інструментів дозволяє підприємствам залишатися конкурентоспроможними в умовах глобальних трансформацій, що відбуваються на ринку, та відкривати нові можливості для подальшого розвитку.

Показано, що інструменти управління, які забезпечують інформаційно-аналітичну підтримку, є життєво важливими для інноваційного розвитку промислових підприємств в епоху діджиталізації. Ці інструменти дають компаніям можливість використовувати дані, оптимізувати процеси та стимулювати інновації, забезпечуючи довгостроковий успіх у промисловому середовищі, яке швидко розвивається.

Ключові слова: управлінські інструменти, інформаційно-аналітичне забезпечення, діджиталізація, промислові підприємства, інновації, операційна ефективність, глобальні перетворення, стійкість, дані, технологічні досягнення.

Formation of the problem. Digitalization refers to the process of using digital technologies to transform business operations, strategies, and processes, and

it has become a cornerstone of modern industrial development. In the context of industrial enterprises, digitalization is not merely about automating existing processes but about leveraging digital tools to drive efficiency, innovation, and competitiveness. This transformation enables businesses to adapt to rapidly changing market conditions, enhance production capabilities, and create more sustainable and flexible operations.

The significance of digitalization in industrial development is multi-faceted. First, it allows for real-time data collection and analysis, which supports more informed decision-making at all levels of the enterprise. For instance, industries can use digital tools to monitor production processes, forecast demand, optimize supply chains, and minimize downtime through predictive maintenance. This leads to greater operational efficiency, reduced costs, and improved product quality. Additionally, digitalization enhances the ability of companies to innovate by integrating new technologies such as artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), and cloud computing into their operations, enabling smarter, faster, and more scalable production models.

Innovation plays a critical role in driving the growth of industrial enterprises, particularly in the era of digital transformation. Innovative solutions powered by digital tools enable industries to explore new business models, develop customized products, and improve customer experiences. For instance, through advanced data analytics and AI, businesses can personalize products to meet specific consumer demands or adjust production lines in real time based on market trends. This agility and flexibility are vital for companies looking to maintain a competitive edge in a globalized economy. Moreover, the integration of digital innovation into industrial development allows companies to tap into emerging markets, create sustainable practices, and position themselves as leaders in their respective industries.

The global transformations affecting industrial sectors further underscore the importance of digitalization. Industries worldwide are facing shifts driven by technological advancements, economic changes, and environmental challenges. For example, the rise of Industry 4.0, a movement towards smart manufacturing, has brought with it the widespread adoption of cyber-physical systems, IoT, and AI across industries. Additionally, the ongoing trend towards sustainability and the need for eco-friendly production methods have pushed industries to rethink their processes and embrace digital tools to minimize waste and energy consumption. Global supply chain disruptions, as witnessed during the COVID-19 pandemic and war actions, have also highlighted the necessity for more resilient and adaptable industrial systems, which digitalization can provide.

Digitalization is not just an optional enhancement for industrial enterprises but a fundamental driver of their long-term growth and sustainability. By embracing digital tools and fostering innovation, companies can navigate the complexities of a

globalized and rapidly changing industrial landscape, ensuring they remain competitive and capable of seizing new opportunities in the future.

In this regard, in the modern conditions of global transformations, the role of management tools for information and analytical support of digitization to ensure the innovative development of industrial enterprises is growing more than ever.

Management tools for information and analytical support of digitization in innovative development of enterprises are methodologies and technologies that enable organizations to effectively collect, analyze, and manage data to enhance decision-making, optimize operations, and drive innovation within the context of digital transformation.

The role of management tools in supporting the digitization of industrial enterprises is key to driving innovation and efficiency. These tools help collect and analyze data, enabling better decision-making aligned with digital transformation goals. By using advanced analytics and business intelligence platforms, companies gain insights into market trends and internal processes, facilitating strategic planning and enhancing competitiveness.

Management tools also optimize production processes through real-time monitoring, integrating technologies like the Internet of Things (IoT) and artificial intelligence (AI). This leads to higher productivity, lower costs, and better product quality. The ability to quickly adapt to changes and continuously improve strengthens an enterprise's innovative development.

Additionally, these tools help manage risks and ensure compliance by analyzing large amounts of data generated during digitization. Risk assessment and compliance tracking tools enhance transparency and prevent potential issues. This fosters better collaboration and empowers employees with data-driven insights, accelerating innovation and streamlining operations across the organization.

Analysis of recent research and publications. The problematics of digitalization and also information and analytical support of digitalization of development of enterprises is discussed in many publications [1...13].

The essence of digitalization, its principles and technologies, methods and approaches, and the features of identifying and implementing the tools of information and analytical support of digitalization of innovative development of enterprises are presented in these works with varying degrees of theoretical and practical elaboration.

In general, the features of identifying and implementing the tools of information and analytical support of digitalization of innovative development of enterprises are closely related to the integration of advanced technologies, effective data management, real-time decision-making processes, and the alignment of digital strategies with the overall business goals. These tools also enable enterprises to enhance operational efficiency, foster innovation, and respond more dynamically to market changes and consumer demands.

These mentioned aspects help domestic industrial enterprises to ensure the efficiency and development in the current constantly changing uncertain environment.

At the same time, many aspects of the digitalization of the company's activities have not been considered enough; management tools for information and analytical support of digitalization, their role in the innovative development of industrial enterprises, and, in general, the peculiarities of their application in modern conditions of global transformations, require research.

The purpose of the article is study of management tools for information and analytical support of digitalization, and also their role in the innovative development of industrial enterprises under modern conditions of global transformations.

Presenting main material. In today's industrial landscape, information-analytical support systems are crucial for overseeing the immense and intricate data streams, enabling informed decision-making and bolstering the strategic aims of industrial enterprises. These systems comprise an array of tools, technologies, and methodologies designed to gather, scrutinize, and interpret raw data, converting it into actionable insights. The insights gained from these systems steer managerial decisions, enhance operational workflows, and ultimately improve business performance. As industries become increasingly data-centric, the significance of information-analytical systems continues to escalate, particularly within the realm of global digital transformation and Industry 4.0.

The primary function of information-analytical support systems, in our opinion, is to transform raw data into meaningful, real-time insights applicable to a wide range of strategic and operational objectives. These systems aid in tasks such as optimizing production, forecasting demand, managing customer relationships, and planning finances. They enable organizations to process vast datasets from multiple sources, like sensors, market data, and supply chain inputs, more quickly and accurately than traditional methods. As a result, businesses are furnished with the insights necessary to make timely and well-informed decisions that enhance efficiency, reduce costs, and improve competitiveness in the marketplace.

The role of information-analytical systems in contemporary industries surpasses simple data collection and storage. These systems act as the backbone of operational intelligence by providing real-time monitoring, predictive analytics, and reporting capabilities. For instance, in the manufacturing sector, information-analytical systems continuously track production lines, assess equipment health, and anticipate maintenance requirements. This functionality minimizes costly downtimes and prevents disruptions in operations. Predictive analytics also enables industries to schedule maintenance during non-peak hours, ensuring that production is not impeded by unexpected machinery breakdowns.

In the field of supply chain management, information-analytical tools play, in our deep conviction, an equally vital role. These systems enable companies to manage their inventories more efficiently by monitoring stock levels, forecasting demand, and optimizing supply routes. This predictive capability helps prevent stock shortages, reduces excess inventory, and ensures the timely delivery of goods, thereby enhancing the overall performance of the supply chain. Integration with Enterprise Resource Planning (ERP) and Customer Relationship Management (CRM) systems further amplifies the value of these tools by providing a holistic view of business operations. When these systems function in unison, they offer comprehensive insights into production efficiency, customer satisfaction, and financial performance, driving more informed business decisions.

Data analytics has become an essential component of both operational management and strategic planning in industrial enterprises. As data volumes surge exponentially, a phenomenon often called Big Data, traditional data processing techniques are no longer adequate. Advanced data analytics enables organizations to navigate vast datasets, detect trends, and uncover patterns that might otherwise remain hidden. These insights empower businesses to predict future market scenarios, identify potential risks, and formulate strategies based on robust, data-driven foundations.

For example, predictive analytics empowers organizations to foresee customer behavior and market demand, enabling them to optimize resource allocation and mitigate risks associated with market fluctuations. This degree of forecasting also permits industries to adjust their production processes or supply chains in anticipation of shifts in demand, thus sustaining their competitive advantage. Data analytics tools are likewise pivotal in enhancing product quality, minimizing waste, and boosting overall efficiency by identifying inefficiencies within the production process or supply chain.

The significance of data analytics for industrial enterprises resides in its ability to convert raw data into a potent competitive advantage. Real-time dashboards, for example, enable management to swiftly pinpoint performance bottlenecks, adjust production schedules, and refine processes on the spot. These tools promote continuous improvement by providing clear metrics that assess the effectiveness of past decisions and strategies. This dual capacity for retrospective and prospective analysis ensures that businesses remain agile and responsive to market changes, allowing them to seize new opportunities while mitigating risks.

Case studies showcasing successful information-analytical support underscore the tangible benefits these systems bring to various industries. For instance, General Electric (GE) effectively implemented an advanced analytics platform to monitor the performance of its industrial machinery. By utilizing data analytics to oversee machine health in real time, GE significantly reduced equipment downtime and

lowered maintenance expenses. This led to more efficient operations and an improved bottom line.

Another notable example is Procter & Gamble (P&G), which has harnessed data analytics to optimize its supply chain operations. By implementing real-time monitoring systems, P&G managed to fine-tune inventory levels, reduce stockouts, and enhance overall supply chain efficiency. These advancements resulted in lower operational costs and higher customer satisfaction, establishing P&G as a leader in supply chain management.

In the automotive sector, BMW adopted an information-analytical system to improve its production processes. By collecting data from numerous sensors on the production floor, BMW's system could analyze information in real-time and alert managers to potential issues before they escalated into major problems. This proactive approach enabled BMW to increase production efficiency, minimize defects, and reduce delays, contributing to higher levels of customer satisfaction.

In the energy sector, Shell has implemented advanced information-analytical systems to oversee its oil and gas exploration processes. These systems have enhanced safety measures by identifying potential hazards before they occur and have optimized resource extraction by providing real-time insights into drilling and production operations.

Information-analytical support systems are, in our view, essential for modern industries seeking to enhance decision-making, streamline operations, and drive strategic growth. By leveraging advanced data analytics and integrating these systems with ERP and CRM platforms, companies can gain invaluable insights into their operations, improving efficiency, reducing costs, and making informed decisions that propel innovation [13]. Real-world examples, such as those demonstrated by General Electric, Procter & Gamble, BMW, and Shell, underscore the substantial benefits of these systems, making them indispensable tools for industrial enterprises navigating the complexities of the digital age. As data continues to grow in importance, the role of information-analytical systems in shaping the future of industry will only become more pronounced.

Digital transformation has emerged as a vital strategy for industrial enterprises striving to remain competitive and agile in today's rapidly changing global market. To enable this transformation, companies employ a range of management tools that foster digital innovation, streamline processes, and enhance overall operational efficiency. These tools are designed to incorporate digital technologies into every facet of the business, from production and supply chain management to customer interactions and strategic decision-making.

Key management tools for digital innovation comprise a variety of systems and platforms that aid organizations in data management, process automation, and operational optimization [14]. Enterprise Resource Planning (ERP) systems, for

instance, are comprehensive platforms that unify essential business functions such as procurement, production, finance, and human resources into a single, integrated system. Similarly, Customer Relationship Management (CRM) systems concentrate on managing customer interactions, ensuring that businesses can address customer needs, monitor sales, and enhance customer satisfaction. Both ERP and CRM systems are fundamental tools for digital transformation, as they streamline operations, improve data accessibility, and strengthen decision-making capabilities.

In addition to utilizing ERP and CRM systems, companies are increasingly embracing Big Data technologies, Artificial Intelligence (AI), and Machine Learning (ML) to propel innovation and bolster decision-making. These technologies empower organizations to process massive amounts of data, discover hidden patterns, and make informed, data-driven decisions that enhance operational efficiency and elevate customer experiences.

Integrating ERP and CRM systems is pivotal in facilitating digital transformation. ERP systems serve as a unified platform that consolidates data from various departments, including finance, supply chain, production, and inventory, into a single system. This consolidation allows for real-time data sharing across the organization, enhancing transparency and coordination among different business functions. The integration of CRM systems with ERP further amplifies these benefits by incorporating customer-related data, such as sales trends, customer feedback, and service requests, into the company's overall operations. For example, combining ERP and CRM enables businesses to align production schedules with customer demand more effectively, ensuring supply meets demand efficiently. This integration also enhances customer service by providing real-time information on product availability, delivery times, and service requests, leading to increased customer satisfaction.

Moreover, it has to be said, that the integration of ERP and CRM systems significantly enhances process automation, reduces errors, and lessens the necessity for manual intervention in repetitive tasks. This automation not only boosts efficiency but also enables businesses to focus on higher-value activities like innovation, strategic planning, and customer engagement [15].

The pivotal role of Big Data, Artificial Intelligence, and Machine Learning in digital transformation is undeniable. These technologies equip businesses with the capability to process and analyze enormous amounts of data generated from various sources like IoT devices, sensors, social media, and customer interactions. By leveraging Big Data analytics, organizations can detect trends, monitor performance in real time, and gain deeper insights into market behavior. For instance, in the manufacturing sector, Big Data enables predictive maintenance by examining sensor data from machinery to predict potential failures before they occur, thereby reducing downtime and cutting maintenance costs.

Artificial Intelligence (AI) elevates data analysis by enabling systems to learn from historical data, predict future outcomes, and automate complex decision-making processes. In industrial settings, AI can be utilized to optimize supply chain management, boost production efficiency, and enhance product quality. AI-powered systems can also automate decision-making in customer service, addressing inquiries or complaints based on prior interactions and customer preferences.

Machine Learning (ML), a subset of AI, further accelerates digital transformation by continuously improving system performance based on new data. In industrial applications, ML algorithms are employed to refine production processes, optimize logistics, and enhance inventory management. For example, ML can be applied to optimize energy consumption in factories, forecast demand for specific products, or detect inefficiencies in the production line.

Collectively, Big Data, Artificial Intelligence (AI), and Machine Learning (ML) empower businesses to make data-driven decisions, lower operational costs, enhance product quality, and elevate the customer experience. These technologies enable companies to anticipate market changes, respond proactively to customer needs, and foster continuous innovation.

So, the digital transformation of industrial enterprises depends on a robust set of management tools that include ERP and CRM systems, as well as advanced technologies like Big Data, AI, and Machine Learning. These tools not only optimize operational efficiency and decision-making but also allow companies to innovate, remain competitive, and respond effectively to the demands of a rapidly changing business environment. By integrating these tools into their operations, businesses can achieve greater agility, boost customer satisfaction, and drive long-term growth.

As industrial enterprises adopt digital transformation, they encounter a spectrum of challenges and opportunities that can significantly influence their success. While digital tools offer tremendous potential for innovation, efficiency, and growth, the implementation process is often intricate and laden with difficulties. Simultaneously, global transformations present both new hurdles and substantial opportunities for businesses that effectively navigate the digitalization landscape.

Analyzing the main challenges in implementing digital tools reveals that industrial enterprises face several critical issues during the digital transformation journey. One of the primary obstacles is the high cost of implementation. Incorporating advanced technologies such as Big Data, Artificial Intelligence (AI), and Machine Learning (ML) into industrial systems requires significant financial investment in both hardware and software, as well as in employee training and upskilling. Smaller enterprises, in particular, often grapple with the financial strain of adopting these technologies, which can delay or even hinder full digitalization.

As industrial enterprises adopt digital transformation, they encounter a spectrum of challenges and opportunities that can significantly influence their

success. While digital tools offer vast potential for innovation, efficiency, and growth, the implementation process is often intricate and filled with difficulties. Concurrently, global transformations introduce new obstacles and substantial opportunities for businesses that effectively navigate the digitalization landscape.

An examination of the main challenges in implementing digital tools reveals that industrial enterprises face several critical issues during the digital transformation journey. One of the foremost challenges is the high cost of implementation. Integrating advanced technologies such as Big Data, Artificial Intelligence (AI), and Machine Learning (ML) into industrial systems demands substantial financial investment in both hardware and software, as well as in employee training and upskilling. Smaller enterprises, in particular, often grapple with the financial burden of adopting these technologies, which can delay or even prevent full digitalization.

Additionally, it should be noted, that legacy systems present a significant barrier to digitalization for many industrial enterprises. Numerous businesses still rely on outdated technologies that are not easily compatible with modern digital tools. Migrating from these legacy systems to more advanced digital platforms can be costly, time-consuming, and technically complex, requiring careful planning and execution to minimize disruptions to everyday operations.

The impact of global transformations on industrial enterprises is another critical factor to consider. The digitalization of industries is unfolding amidst rapid global changes, such as economic shifts, technological advancements, and environmental challenges. For example, the emergence of Industry 4.0, which integrates cyber-physical systems, IoT devices, and AI into manufacturing processes, has accelerated the demand for digital tools. Enterprises that fail to keep pace with these technological innovations risk falling behind competitors who are leveraging digital technologies to optimize their operations and meet changing market demands.

Global supply chain disruptions, such as those stemming from the COVID-19 pandemic or military conflicts, have emphasized the need for more resilient and adaptable industrial systems. Digital tools like real-time data analytics and AI-driven forecasting assist enterprises in navigating supply chain challenges by providing insights into potential disruptions and enabling proactive responses. Additionally, environmental concerns and sustainability goals are motivating companies to adopt cleaner, more energy-efficient technologies, further propelling the digitalization of industrial processes.

Despite these hurdles, digitalization presents significant opportunities for growth and innovation in industrial enterprises. One of the most noteworthy opportunities is the ability to enhance operational efficiency. Digital tools like predictive maintenance systems, IoT sensors, and AI-powered analytics enable

businesses to streamline production processes, reduce downtime, and minimize waste. This can lead to substantial cost savings and higher productivity, giving companies a competitive edge in the global marketplace.

Digitalization also paves the way for new opportunities in innovation. By leveraging advanced data analytics and AI, industrial enterprises can investigate novel business models, create customized products, and respond more swiftly to evolving customer demands. For instance, by analyzing customer data in real time, businesses can develop tailored solutions that address specific market requirements, thereby enhancing customer satisfaction and fostering loyalty.

Furthermore, digital tools facilitate improved decision-making through enhanced data visibility. With real-time dashboards and sophisticated analytics, management gains access to vital information regarding production, supply chains, and market trends, enabling more informed strategic choices. This data-driven methodology allows businesses to swiftly adapt to market changes and capitalize on emerging opportunities.

Another significant advantage offered by digitalization is the enhanced ability to scale operations efficiently. Digital tools enable businesses to automate routine tasks, streamline workflows, and enhance coordination across various departments. This scalability is especially crucial in industries experiencing variable demand, as digital systems can modify production levels and allocate resources in real time, ensuring that companies remain flexible and responsive.

Moreover, the important thing is that digitalization facilitates sustainability initiatives, which are increasingly vital in the global industrial arena. By utilizing digital tools, companies can monitor energy consumption, track emissions, and adopt more sustainable production practices. This not only aids in minimizing the environmental footprint of industrial operations but also boosts the company’s reputation among consumers and stakeholders who prioritize sustainability.

Therefore, although the digitalization of industrial enterprises introduces several hurdles, including significant implementation costs, organizational resistance to change, data security issues, and the persistence of legacy systems, it simultaneously presents vast opportunities for growth, innovation, and enhanced operational efficiency. By adopting digital tools, industrial enterprises can effectively navigate global transformations, address evolving market demands, and position themselves for sustained success in an increasingly digital-centric world.

As the digital transformation of industrial enterprises progresses, emerging trends and innovations are redefining the industry's future. These developments offer substantial opportunities for businesses to optimize their operations, maintain competitiveness, and foster innovation. Concurrently, companies must implement strategic approaches to digital transformation that emphasize flexibility and continuous improvement to thrive in an ever-more dynamic global environment.

Emerging trends in industrial digitalization and innovation are fundamentally reshaping the operational landscape of enterprises. A leading trend is the growing implementation of Industrial Internet of Things (IIoT) technologies. IIoT involves the integration of intelligent sensors, devices, and machinery connected to the internet, facilitating real-time data gathering and analysis. This interconnectedness enables companies to oversee production processes remotely, anticipate equipment malfunctions, optimize energy usage, and streamline supply chain management. The capacity to amass extensive data from connected devices boosts operational efficiency and empowers businesses to make more informed decisions.

Another significant trend is the surge of Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) within industrial applications. These technologies are being employed to automate intricate tasks, refine production schedules, and improve decision-making processes. AI and ML facilitate predictive analytics, enabling businesses to forecast market trends, anticipate maintenance requirements, and minimize downtime. As these technologies continue to evolve, we can anticipate even more advanced automation and decision-making capabilities across various industrial sectors.

Digital twins, which involve creating virtual replicas of physical assets or systems, represent another emerging trend with considerable potential. Digital twins allow companies to simulate real-world scenarios, experiment with different strategies, and identify potential risks before implementing changes in the physical environment. This technology is especially beneficial for optimizing production processes, enhancing product design, and improving maintenance strategies.

The adoption of cloud computing and edge computing is also accelerating within industrial digitalization. Cloud computing enables businesses to remotely store and handle vast amounts of data, providing scalability and flexibility. Conversely, edge computing relocates computing resources closer to the data origin, facilitating faster data processing and minimizing latency. Combined, these technologies empower companies to analyze data in real time and make quicker decisions.

Sustainability stands out as another crucial trend propelling industrial innovation. In response to increasing environmental concerns and regulatory demands, companies are progressively utilizing digital tools to monitor and reduce their carbon footprint. Technologies such as IoT sensors and AI-driven analytics are employed to track energy consumption, optimize resource usage, and implement sustainable manufacturing practices.

To fully leverage these emerging trends, industrial enterprises must adopt effective strategic recommendations to advance their digital transformation. A primary recommendation is to invest in employee training and upskilling. Digital transformation encompasses not only technology but also the people involved.

Companies must ensure that their workforce possesses the necessary skills to operate and manage new digital tools. This entails providing continuous training in areas such as data analytics, machine learning, and AI, as well as cultivating a culture of innovation that motivates employees to embrace new technologies.

Another strategic recommendation is to implement a phased approach to digital transformation. Rather than attempting to revamp entire systems simultaneously, businesses should concentrate on gradual improvements. This strategy allows companies to pilot new technologies, evaluate their impact, and make necessary adjustments before expanding their implementation. A phased approach also mitigates the risk of operational disruptions and ensures that the organization can adapt to changes progressively.

Collaboration with technology partners is essential for the successful execution of digital transformation initiatives. Industrial enterprises should engage closely with technology vendors and service providers to ensure that digital tools are seamlessly integrated into their current systems. Building partnerships with technology experts also aids businesses in staying ahead of emerging trends and ensures the utilization of the most up-to-date solutions.

Furthermore, companies must prioritize data security and privacy. As industrial enterprises increasingly depend on digital systems, their susceptibility to cyberattacks and data breaches grows. Implementing robust cybersecurity measures, such as encryption, firewalls, and regular security audits, is crucial to safeguarding sensitive business information and maintaining operational integrity.

The significance of continuous improvement and adaptability in the digital era cannot be overstated. In a swiftly evolving global landscape, businesses must remain agile and receptive to change. Continuous improvement entails regularly evaluating processes, identifying areas for enhancement, and adopting new technologies to optimize performance. This strategy ensures that companies stay competitive and responsive to market fluctuations, technological advancements, and evolving customer demands.

Adaptability holds equal significance, as the rate of change within industrial sectors is intensifying. Companies that swiftly embrace new technologies and modify their strategies in response to external pressures will be better positioned for long-term success. This necessitates a culture of innovation and flexibility, where businesses are continually seeking methods to enhance and remain ahead of the competition.

Thus, the future of industrial digitalization is propelled by trends such as the Industrial Internet of Things (IIoT), Artificial Intelligence (AI), and sustainability initiatives. To excel in this landscape, businesses must implement strategic recommendations that emphasize employee training, phased implementation, collaboration with technology partners, and robust data security measures. Ongoing

improvement and adaptability will be essential in ensuring that companies can navigate the challenges and seize the opportunities presented by a rapidly changing global marketplace, thereby securing their long-term success in the digital era.

In conclusion, we have to clearly emphasize the role of information management tools and analytical support systems in digitization, which are crucial for fostering the innovative development of industrial enterprises amidst global transformations.

In today's industrial environment, digitization has emerged as a crucial element driving both innovation and competitiveness. Incorporating digital technologies into industrial operations enables companies to streamline processes, boost efficiency, and cultivate innovation. This transformation, however, relies heavily on the availability of precise and timely data, as well as the capability to analyze it effectively. Consequently, management tools that offer information and analytical support for digitization are essential for fostering the innovative growth of industrial enterprises.

Digitization within industrial enterprises entails converting analog data into digital formats, facilitating enhanced data collection, analysis, and automation. This transformation underpins the adoption of advanced technologies such as Artificial Intelligence (AI), the Internet of Things (IoT), and Big Data analytics, which support real-time decision-making, predictive maintenance, and effective resource allocation. By embracing these technologies, industrial enterprises can optimize operations, lower costs, and drive innovation. Nevertheless, the success of these initiatives hinges on dependable data management and analysis, highlighting the critical role of information and analytical tools.

The management tools that offer this support are crucial for managing the enormous volumes of data produced through digitization. Instruments such as Enterprise Resource Planning (ERP) systems, Customer Relationship Management (CRM) systems, Business Intelligence (BI) tools, Big Data analytics, and predictive analytics allow enterprises to gather, store, and process data in real time. This capability enables companies to make informed decisions, track key performance indicators (KPIs), and pinpoint areas for innovation. For example, ERP systems optimize operations by consolidating various business processes, while CRM tools assist companies in better understanding customer needs, thereby promoting product and service innovation.

Business Intelligence tools and Big Data analytics equip companies with the ability to analyze large datasets, generating insights that drive process optimization and market adaptation. Predictive analytics and AI allow companies to forecast future trends and outcomes, enabling proactive planning and data-driven decisions that boost innovation. These tools also aid in risk management by providing detailed analyses and scenario planning, which helps industrial enterprises navigate the

uncertainties and challenges that come with technological advancements and market expansion.

The function of information and analytical support goes beyond merely facilitating decision-making and managing risks; it also fosters continuous improvement within industrial enterprises. By consistently examining performance data, companies can detect inefficiencies, modify operations, and pursue new paths for innovation. The capacity to stay agile and responsive to evolving market conditions is crucial for maintaining sustained innovation and competitiveness in today's digital economy.

Therefore, management tools that offer information and analytical support are essential for the innovative growth of industrial enterprises in the digitalization era. These tools enable companies to harness data, streamline processes, and drive innovation, ensuring long-term success in a swiftly changing industrial landscape. By embracing a data-driven methodology and utilizing real-time analytics, industrial enterprises can not only improve their operational efficiency but also uncover new growth opportunities in the digital age.

Conclusions. In today's swiftly changing industrial landscape, the digitization of operations is crucial for driving innovation and sustaining competitiveness. Utilizing information-analytical support tools is fundamental to this transformation, as they provide real-time data collection, analysis, and decision-making capabilities.

Information-analytical systems serve as the backbone for optimizing various operational elements, including production, supply chain management, customer relationship management, and financial planning. These systems improve decision-making processes by converting raw data into actionable insights, boosting efficiency, and supporting strategic growth. As businesses increasingly adopt data-driven strategies, the importance of these systems will continue to expand, especially in the context of global transformations and Industry 4.0.

Moreover, information-analytical tools such as Enterprise Resource Planning (ERP) and Customer Relationship Management (CRM) systems are essential for optimizing operations, enhancing data accessibility, and facilitating the automation of routine tasks. The incorporation of advanced technologies like Big Data, Artificial Intelligence (AI), and Machine Learning (ML) further intensifies the advantages of digitization by enabling predictive analytics, streamlining resource allocation, and elevating product quality.

However, the deployment of these tools introduces challenges, including substantial costs, organizational resistance to change, and concerns regarding data security. Industrial enterprises must address these obstacles through strategic planning, comprehensive employee training, and collaboration with technology partners. By adopting a phased strategy for digital transformation, companies can

mitigate risks, adapt to evolving market conditions, and maximize the return on their investments in digital technologies.

The opportunities presented by digitalization are vast. Industrial enterprises can enhance operational efficiency, lower costs, and boost customer satisfaction by utilizing real-time insights. Additionally, sustainability initiatives can be supported through digital tools that monitor energy consumption and track emissions.

In closing, we emphasize that management tools that offer information and analytical support are essential for driving the innovative growth of industrial enterprises. By embracing digitalization and continuously adapting to emerging technological trends, industrial enterprises can achieve long-term success and maintain competitiveness in an increasingly digitized global market.

References:

1. Filyppova, S.V., Svinarova, H.B. (2020). Didzhytalizatsiia yak seredovyshche ta faktor zmin systemy upravlinnia pidpryiemstvom [Digitalization as an environment and a factor of changes in the enterprise management system]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky – Bulletin of Khmelnytskyi National University. Economic sciences, 6, 330-335* [in Ukrainian].

2. Khvalchyk, I.L., Voloshchuk, L.O. (2020). Sutnist informatsiino-analitychnoho zabezpechennia upravlinnia pidpryiemstvom [The essence of information and analytical support for enterprise management]. *Ekonomika: realii chasu – Economics: time realities, 1(47).* https://economics.net.ua/files/archive/2020/No1/84.pdf [in Ukrainian].

3. Koroliuk, T., Mazurenok, O. (2021). Didzhytalizatsiia diialnosti pidpryiemstv: tendentsii, tsyfrovyi oblik, perspektyvy [Digitalization of enterprises: trends, digital accounting, prospects]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician economik journal, 3(70), 59-70* [in Ukrainian].

4. Korol, S.Ya, Klochko, A.O. (2020). Tsyfrovi tekhnolohii v obliku i audyti [Digital technologies in accounting and audit]. *Derzhava ta rehiony – State and regions, 1(112), 170-176* [in Ukrainian].

5. Mukovskyi, I.T., Myshchenko, A.H., Shevchenko, M.M. (2014). *Informatsiino-analitychna diialnist v mizhnarodnykh vidnosynakh. Vyp. 2 [Information and analytical activity in international relations. Iss. 2].* Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

6. Parashchych, M.I., Nodzhak, L.S. (2022). Didzhytalizatsiia ta yii rol u diialnosti ukrainskykh pidpryiemstv [Digitalization and its role in the activities of Ukrainian enterprises]. *Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia ta problemy rozvytku – Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development, 2(28), 192-200* [in Ukrainian].

7. Savras, I., Tomanevych, L. (2022). Informatsiino-analitychne zabezpechennia upravlinnia innovatsiinoiu diialnistiu pidpryiemstv [Information and analytical support for the management of innovative activities of enterprises]. Ekonomika ta suspilstvo – Economics and Society, 45. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-61.

8. Topov, A., Kleibatenko, A. (2024). Tsyfrovizatsiia informatsiino-analitychnoho zabezpechennia upravlinnia ahrarnykh pidpryiemstv [Digitalization of information and analytical support for management of agricultural enterprises]. *Ekonomichnyi visnyk Prychornomoria – Economic Bulletin of the Black Sea Littoral, 5*. https://doi.org/10.37000/ebbsl.2024.05.10.

9. Ustenko, M., Ruskikh, A. (2019). Didzhytalizatsiia: osnova konkurentospromozhnosti pidpryiemstva v realiiakh tsyfrovoi ekonomiky [Digitalization: the basis of the competitiveness of the enterprise in the realities of the digital economy]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of the economy of transport and industry, № 68, 181-192* [in Ukrainian].

10. Valenduc, G., Vendramin, P. (2017). Digitalization, between disruption and evolution. *Sage Journal, 23(2), 121-134* [in English].

11. Varga, V.P. (2018). Didzhytalizatsiia, yak odyn z chynnykiv konkurentospromozhnosti pidpryiemstva [Digitalization as one of the factors of enterprise competitiveness]. *Rehionalna ekonomika – Regional economy, 3, 194-201* [in Ukrainian].

12. Zhyhalkevych, Zh.M., Zalutskyi, R.O. (2020). Didzhytalizatsiia yak osnovnyi faktor rozvytku biznes-struktur [Digitalization as the main factor of business structures development]. *Efektyvna ekonomika – Effective Economy, 11.* https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.11.97 [in Ukrainian].

13. Voloshchuk, L.O., Maslennikov, Ye.I. (Eds). (2019). *Innovatsiina ekonomika: teoretychni ta praktychni aspekty. Vyp. 3 [Innovative economy: theoretical and practical aspects. Iss. 3]*. Kherson: OLDI-PLIUS [in Ukrainian].

14. Maslennikov, Ye.I. (Ed.). (2016). *Innovatsiina ekonomika: teoretychni ta praktychni aspekty. Vyp. 1 [Innovative economy: theoretical and practical aspects. Iss. 1]*. Kherson: Hrin D.S. [in Ukrainian].

15. Kovtunenko, K.V., Maslennikov, Ye.I. (Ed.). (2017). *Innovatsiina ekonomika: teoretychni ta praktychni aspekty. Vyp. 2 [Innovative economy: theoretical and practical aspects. Iss. 2]*. Kherson: Hrin D.S. [in Ukrainian].

Література:

1. Філиппова С.В., Свінарьова Г.Б. Діджиталізація як середовище та фактор змін системи управління підприємством. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* 2020. № 6. С. 330-335.

2. Хвальчик І.Л., Волощук Л.О. Сутність інформаційно-аналітичного забезпечення управління підприємством. Економіка: реалії часу. 2020. № 1(47). С. 84-90. URL: https://economics.opu.ua/files/archive/ 2020/No1/84.pdf.

3. Королюк Т., Мазуренок О. Діджиталізація діяльності підприємств: тенденції, цифровий облік, перспективи. *Галицький економічний вісник.* 2021. № 3(70). С. 59-70.

4. Король С.Я., Клочко А.О. Цифрові технології в обліку й аудиті. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво.* 2020. № 1(112). С. 170-176.

5. Муковський І.Т., Мищенко А.Г., Шевченко М.М. Інформаційно-аналітична діяльність в міжнародних відносинах. Вид. 2-ге. Київ: Кондор, 2014. 224 с.

6. Паращич М.І., Ноджак Л.С. Діджиталізація та її роль у діяльності українських підприємств. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку.* 2022. № 2(8). С. 192-200.

7. Саврас І., Томаневич Л. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління інноваційною діяльністю підприємств. *Економіка та суспільство.* 2022. № 45. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-61.

8. Топов А., Клейбатенко А. Цифровізація інформаційно-аналітичного забезпечення управління аграрних підприємств. *Економічний вісник Причорномор'я.* 2024. № 5. DOI: https://doi.org/10.37000/ebbsl.2024.05.10.

9. Устенко М., Руських А. (2019). Діджиталізація: основа конкурентоспроможності підприємства в реаліях цифрової економіки. 2019. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. Вип. № 68. С. 181-192.

10. Valenduc, G., Vendramin, P. Digitalisation, between disruption and evolution. *Sage Journal*. 2017. № 23(2). P. 121-134.

11. Варга В.П. Діджиталізація як один з чинників конкурентоспроможності підприємства. 2018. *Регіональна економіка*. № 3. С. 194-201.

12. Жигалкевич Ж.М., Залуцький Р.О. Діджиталізація як основний фактор розвитку бізнес-структур. *Ефективна економіка*. 2020. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8380.

13. Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Вип. 4 / за ред. Л.О. Волощук, Є.І. Масленнікова. Херсон: Грінь Д.С., 2019. 524 с.

14. Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти: монографія / за ред. Є.І. Масленнікова. Херсон: Грінь Д.С., 2016. 854 с.

15. Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Вип. 2 / за ред. К.В. Ковтуненко, Є.І. Масленнікова. Херсон: Грінь Д.С., 2017. 906 с.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 338.48:658.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-373-384

Білецька Наталія Вікторівна кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри оподаткування фінансів та підприємництва, ПВНЗ «Вінницький інститут конструювання одягу та підприємництва», вул. Космонавтів буд 42. м. Вінниця, 21027, тел.: (066)703-25-52, https://orcid.org/0000-0001-6922-3614

РОЗРОБКА МЕТОДИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ЛАНЦЮЖКІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИСТИЧНОГО СЕКТОРУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню ролі ланцюжків доданої вартості у підвищенні конкурентоспроможності туристичного сектору. Метою дослідження є аналіз, систематизація, удосконалення наявних засад щодо функціонування ланцюжків доданої вартості в туризмі та розробка теоретико-методичного забезпечення впровадження ланцюжків доданої вартості в діяльність підприємств туристичного сектору. Досліджено важливість інтеграції різних галузей та послуг, що створюють синергетичний ефект та забезпечують комплексну туристичну пропозицію. Такий підхід дозволяє підприємствам оптимізувати ресурси, знижувати витрати, підвищувати якість послуг, швидко реагувати на ринкові зміни, а також сприяти сталому розвитку галузі. Обґрунтовано, що ланцюжки доданої вартості у туризмі включають різноманітних учасників як приватного, так і державного секторів, що об'єднуються для формування цілісного туристичного продукту. Вони складаються з основних елементів, таких як готелі, ресторани, транспорт, екскурсії, та додаткових послуг, що підвищують цінність кінцевого продукту. Визначено туристичні витрати: витрати на проживання, харчування, транспорт та розваги, які відіграють вирішальну роль у створенні доданої вартості, визначаючи економічний вплив на регіон та стимулюючи розвиток нових продуктів і послуг. В статті проаналізовано важливість інвестицій у розвиток ланцюжків доданої вартості. Визначено, що інвестиції сприяють підвищенню ефективності туристичного сектору, вдосконаленню інфраструктури, підвищенню якості обслуговування та створенню нових робочих місць. Обґрунтовано доцільність впровадженню сучасних технологій, таких як цифрові платформи та віртуальна реальність, що покращують туристичний досвід та забезпечують стабільний розвиток галузі. Запропоновано методичний підхід до проєктування ланцюжків доданої вартості у туризмі, який передбачає стратегічне планування, інтеграцію туристичних послуг, розвиток інфраструк-

тури, підтримку місцевої економіки та впровадження цифрових технологій. Встановлено, що впровадження ланцюжків доданої вартості дозволяє підвищити конкурентоспроможність туристичних підприємств, забезпечуючи синергію між учасниками ринку та сталий розвиток регіонів.

Ключові слова: ланцюжки доданої вартості, конкурентоспроможність, туристичний сектор, інтеграція, інвестиції

Biletska Natalia Viktorivna PhD in Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Taxation, Finance, and Entrepreneurship, Private Higher Educational Institution "Vinnytsia Institute of Clothing Design and Entrepreneurship" (42 Kosmonavtiv St., Vinnytsia, 21027, tel.: (066) 703-25-52, https://orcid.org/0000-0001-6922-3614.

DEVELOPMENT OF A METHODOLOGICAL APPROACH TO THE IMPLEMENTATION OF VALUE CHAINS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES IN THE TOURISM SECTOR

Abstract. The article is dedicated to studying the role of value chains in enhancing the competitiveness of the tourism sector. The aim of the study is to analyze, systematize, and improve the existing foundations for the functioning of value chains in tourism, and to develop theoretical and methodological support for the implementation of value chains in the activities of enterprises in the tourism sector. The importance of integrating different industries and services that create a synergistic effect and provide a comprehensive tourism offer is explored. This approach allows enterprises to optimize resources, reduce costs, improve service quality, quickly respond to market changes, and promote the sustainable development of the sector. It is substantiated that value chains in tourism include various participants from both the private and public sectors, who join forces to form a holistic tourism product. These chains consist of core elements such as hotels, restaurants, transportation, tours, and additional services that enhance the value of the final product. Tourism expenses are identified: costs for accommodation, food, transportation, and entertainment, which play a crucial role in creating added value, determining the economic impact on the region, and stimulating the development of new products and services. The article analyzes the importance of investments in the development of value chains. It is established that investments contribute to improving the efficiency of the tourism sector, enhancing infrastructure, increasing service quality, and creating new jobs. The feasibility of implementing modern technologies, such as digital platforms and virtual reality, which improve the tourism experience and ensure stable industry development, is substantiated. A methodological approach to designing value chains in tourism is proposed, which

involves strategic planning, the integration of tourism services, infrastructure development, support for the local economy, and the introduction of digital technologies. It is determined that the implementation of value chains increases the competitiveness of tourism enterprises, ensuring synergy among market participants and sustainable regional development.

Keywords: value chains, competitiveness, tourism sector, integration, investments.

Постановка проблеми. Забезпечення конкурентоспроможності та підвищення інвестиційної привабливості підприємств туристичного сектору вимагає постійного вдосконалення управлінських підходів і методів. Одним із ефективних інструментів є впровадження ланцюжків доданої вартості, що дозволяють підприємствам оптимізувати ресурси, підвищити ефективність роботи та запропонувати ринку унікальні продукти і послуги. Проте багато українських туристичних підприємств стикаються з труднощами під час реалізації цієї концепції через обмежену інформаційну підтримку, нестачу методичних рекомендацій та відсутність чітких алгоритмів інтеграції ланцюжків доданої вартості в їхню діяльність.

Проблема також ускладняється швидкими змінами на ринку, зокрема посиленням конкуренції, збільшенням вимог споживачів до якості туристичних продуктів і послуг, а також необхідністю адаптації до сучасних тенденцій, таких як сталий розвиток та цифровізація. Наявність цих факторів потребує від підприємств гнучкого підходу до управління, що дозволяє швидко реагувати на зміни в зовнішньому середовищі та мінімізувати ризики. Однак, на практиці українські туристичні підприємства часто відчувають труднощі у виборі та впровадженні ефективних стратегій, спрямованих на інтеграцію ланцюжків доданої вартості. Отже, виникає необхідність у розробці методичного підходу, який би враховував специфіку туристичного сектору, сприяв підвищенню ефективності підприємств і забезпечував їхню адаптацію до сучасних ринкових умов. Такий підхід повинен бути орієнтованим на оптимізацію виробничих процесів, зниження витрат, підвищення якості обслуговування та створення конкурентних переваг, що дозволить підприємствам ефективно функціонувати в умовах глобалізації та постійних змін на ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретико-методичних засад впровадження ланцюжків доданої вартості присвячено велику кількість наукових праць. Такі провідні закордонні та вітчизняні науковці як Авріата А. [7], Беренда С. [6], Григорова-Беренда Л. [6], Грібінюк А. [7], Жовновач Р.І. [4], Калініченко С. [7], Левченко А.М. [4], Лютак О.М. [1], Малаховський Ю.В. [4], Марченко В. М. [5], Миценко В.І. [8], Нечипоненко О.М. [3],

Плетньова Ю. К. [5], Россоха В.В. [3], Сун Х. [2], Хуан Г. К. [2], Чжан С. [2] та інші в своїх дослідженнях розглядають концептуальні засади впровадження ланцюжків доданої вартості. Незважаючи на широке висвітлення зазначеної тематики, в літературі не представлено загальноприйнятої методики впровадження ланцюжків доданої вартості в туризмі.

Метою статті є аналіз, систематизація, удосконалення наявних засад щодо функціонування ланцюжків доданої вартості в туризмі та розробка теоретико-методичного забезпечення впровадження ланцюжків доданої вартості в діяльність підприємств туристичного сектору.

Виклад основного матеріалу. Ланцюжки доданої вартості в туризмі є ключовим елементом у формуванні конкурентоспроможного сектору, оскільки вони забезпечують синергетичний ефект від інтеграції різних галузей та послуг. Завдяки такій інтеграції створюється комплексна туристична пропозиція, що приносить більшу цінність кінцевому споживачу. Підприємства, які активно використовують цей підхід, мають змогу оптимізувати використання ресурсів, знижувати витрати, підвищувати якість продуктів та послуг, а також швидко реагувати на зміни у попиті та зовнішньому середовищі.

Інтеграція ланцюжків доданої вартості також сприяє розвитку партнерських відносин між учасниками туристичного сектору, що дозволяє більш ефективно об'єднувати зусилля для створення унікальних продуктів, підвищувати привабливість регіональних туристичних дестинацій та забезпечувати сталий розвиток галузі. Отже, впровадження концепції ланцюжків доданої вартості стає важливою умовою для підвищення конкурентоспроможності та стійкості туристичних підприємств в умовах динамічних ринкових змін та зростання вимог споживачів.

Дослідження показали [1-3], що з позиції найоптимальніших економічно-організаційних форматів, ланцюжок поставок туристичного продукту (TSC) є складною мережею, що охоплює організації різних напрямків у сфері туризму, які створюють цінність для кінцевого туристичного продукту або послуги. Це включає в себе широкий спектр учасників як приватного, так і державного секторів, що об'єднуються для формування цілісного туристичного продукту на певній дестинації.

Ланцюжок доданої вартості у туризмі розпочинається з основних елементів, таких як готелі, ресторани, транспорт та екскурсії, які є базовими складовими туристичного відпочинку. Проте їх значення і привабливість для споживача значно збільшуються завдяки додатковим елементам і послугам, що підвищують зручність та додають цінність. Особливу увагу слід приділити туристичним витратам, які відіграють ключову роль у формуванні доданої вартості в цьому секторі. Туристичні витрати включають витрати на проживання, харчування, транспортні послуги, розваги та інші супутні послуги, які

безпосередньо впливають на вибір туристів та їхнє задоволення від подорожі. Витрати туристів формують економічний вплив на всю ланку туристичної індустрії, стимулюючи розвиток нових продуктів і послуг, підвищення якості обслуговування та розширення інфраструктури. Успішне використання ланцюжка доданої вартості та врахування туристичних витрат сприяють створенню більш привабливих та конкурентоспроможних туристичних пропозицій, що є важливим фактором для підвищення привабливості туристичних дестинацій та забезпечення стійкого розвитку туристичного сектору в цілому.

Туристичні витрати є важливою складовою ланцюжка доданої вартості в туристичному секторі, оскільки вони включають суму грошових коштів, витрачених відвідувачами на придбання товарів і послуг для особистого споживання або використання у якості подарунку до чи після подорожі [4]. Це охоплює витрати на споживчі товари та послуги, які безпосередньо впливають на економічний стан туристичних дестинацій. Додатково до цього, туристичні витрати враховують витрати, здійснені роботодавцями за працівників, що перебувають у ділових поїздках, та витрати, компенсовані іншими сторонами, такими як фінансові корпорації, державні органи та некомерційні організації. Сюди також належать витрати на індивідуальні послуги в галузях освіти, медицини, музейної справи, мистецтва, а також витрати на заходи, що забезпечують працівникам та їхнім родинам додаткові переваги під час подорожей, як-от субсидоване проживання чи транспорт.

Особливо значущими є витрати на культурні та спортивні заходи, які часто оплачуються роботодавцями або організаторами заходів. Це сприяє підвищенню якості та різноманітності туристичних продуктів, що, в свою чергу, збільшує привабливість дестинацій для туристів. Загалом, туристичні витрати формують не лише економічний, але й соціокультурний вплив на регіон, сприяючи розвитку інфраструктури, покращенню послуг та підвищенню конкурентоспроможності туристичного сектору. Тому розуміння та управління туристичними витратами є ключовим аспектом для забезпечення сталого розвитку галузі.

Ланцюжок створення вартості визначає послідовність етапів, через які продукт або послуга проходить від початкової розробки до кінцевого споживача, формуючи певну цінність продукту або послуги, яка відображається в підвищенні їх вартості. Інвестиції відіграють ключову роль у збільшенні доданої вартості, завдяки вкладенням у нові технології, модернізацію обладнання, підвищення кваліфікації працівників або розширення виробничих потужностей.

Підприємства та регіони, які інвестують у вдосконалення різних етапів ланцюжка доданої вартості, мають змогу не лише підвищити ефективність виробництва, але й здобути конкурентні переваги на ринку. Такі інвестиції

мають довготривалий позитивний вплив не лише на діяльність окремих підприємств, але й на економіку в цілому. Вони сприяють створенню нових робочих місць, підвищенню рівня життя та стимулюють розвиток регіонів. Інвестиції, спрямовані на вдосконалення ланцюжка доданої вартості, є одним з основних факторів сталого економічного зростання. Вони сприяють розвитку підприємств, покращенню виробничих процесів та підвищенню конкурентоспроможності, що, в свою чергу, позитивно відображається на загальному економічному розвитку.

Інвестиції є ключовим чинником розвитку ланцюжків доданої вартості в туризмі, оскільки вони закладають основу для формування і підтримки економічних, культурних та екологічних ефектів у цій галузі. Завдяки інвестиціям у туристичний сектор, регіони отримують не лише економічний стимул, але й можливість зберігати свої культурні та природні ресурси. Це, в свою чергу, сприяє поліпшенню інфраструктури та впровадженню сучасних технологій, що підвищує привабливість і конкурентоспроможність туристичних дестинацій. Інвестиції в туризм мають подвійний ефект: вони не тільки сприяють зростанню регіональної економіки, але й сприяють розвитку туризму як цілісної системи. Це створює умови для залучення більшої кількості туристів, забезпечує стабільний розвиток туристичного сектору та формує позитивний імідж регіону на міжнародній арені.

Проєктування ланцюжка доданої вартості в туризмі вимагає комплексного підходу, орієнтованого на системну організацію, що забезпечує інтеграцію різних послуг та аспектів. Вони повинні не лише задовольняти потреби туристів, а й сприяти розвитку місцевих економік. Процес проєктування починається з чіткого визначення стратегічних цілей і завдань. Це може включати покращення туристичної інфраструктури, розвиток нових маршрутів, підвищення якості обслуговування, залучення інвестицій та зміцнення конкурентних переваг регіону [5].

Важливим етапом є врахування інтересів усіх зацікавлених сторін, від місцевої влади та туристичних організацій до представників готельного бізнесу, громадськості та екологічних активістів. Їх співпраця забезпечує інтеграцію та синергію компонентів туристичного продукту. Ключовими елементами ланцюжка доданої вартості є готельні послуги, транспорт, заклади харчування, культурні заходи та екскурсії. Вони мають бути організовані таким чином, щоб створити гармонійний і привабливий туристичний досвід [].

Сучасні технології та інновації відіграють важливу роль у розвитку ланцюжків доданої вартості. Використання цифрових платформ для бронювання, аналітики даних для прийняття рішень, а також впровадження віртуальної реальності дозволяють оптимізувати процеси та покращувати туристичний досвід.

Інвестиції є основним інструментом розвитку ланцюжка доданої вартості в туризмі, оскільки вони забезпечують ресурсну базу для вдосконалення різних компонентів. По-перше, інвестиції в інфраструктуру забезпечують легкий доступ туристів до регіонів, що підвищує їх привабливість. Це включає модернізацію доріг, аеропортів, громадського транспорту та комунікаційних мереж. Інвестиції в будівництво готелів, ресторанів, розважальних та культурних закладів сприяють підвищенню якості обслуговування, що позитивно впливає на задоволеність туристів [6].

Інвестиції в людські ресурси є не менш важливими. Високий рівень сервісу безпосередньо залежить від кваліфікації працівників туристичної галузі. Тому важливо вкладати кошти у навчання персоналу, створення сприятливих умов праці та мотиваційні програми, що підвищують рівень обслуговування.

Також інвестиції в маркетинг і просування регіону допомагають створити його унікальний бренд і привернути увагу міжнародних туристів. Рекламні кампанії, участь у виставках, створення бренду регіону сприяють залученню більшого числа туристів і формуванню позитивного іміджу дестинації [7].

Важливим напрямом інвестицій є інновації та новітні технології. Інформаційні системи для управління туристичними потоками, онлайн-платформи, мобільні додатки, віртуальна та доповнена реальність дозволяють створювати унікальні туристичні продукти. Це не лише оптимізує витрати, а й дозволяє створити нові, незабутні враження для туристів, підвищуючи їхню зацікавленість [8].

У підсумку, ефективне проєктування ланцюжка доданої вартості в туризмі вимагає стратегічного планування, співпраці різних учасників процесу, а також використання сучасних технологій і інструментів. Інвестиції стають основою для сталого розвитку та підвищення конкурентоспроможності туристичного сектора. Вони сприяють не лише розвитку окремих підприємств, а й позитивно впливають на місцеву економіку, сприяючи створенню робочих місць, поліпшенню інфраструктури та збереженню культурних і природних ресурсів регіону. Цей підхід дозволяє забезпечити сталий розвиток туризму, зберегти автентичність місцевих культур і природи, а також підвищити конкурентоспроможність на міжнародній арені.

Дослідження джерел літератури [1-8] показало, що впровадження концепції ланцюжків доданої вартості в туризмі вимагає системного підходу і співпраці різних зацікавлених сторін. Грунтуючись на вищезазначеному запропоновано методичний підхід до втілення концепції ланцюжків доданої вартості в туризмі, який базується на основних аспектах, зокрема координації, співпраці та інтеграції різних галузей та послуг для створення збалансованого

туристичного продукту, що має високу привабливість для туристів і сприяє сталому розвитку регіону (рис. 1).

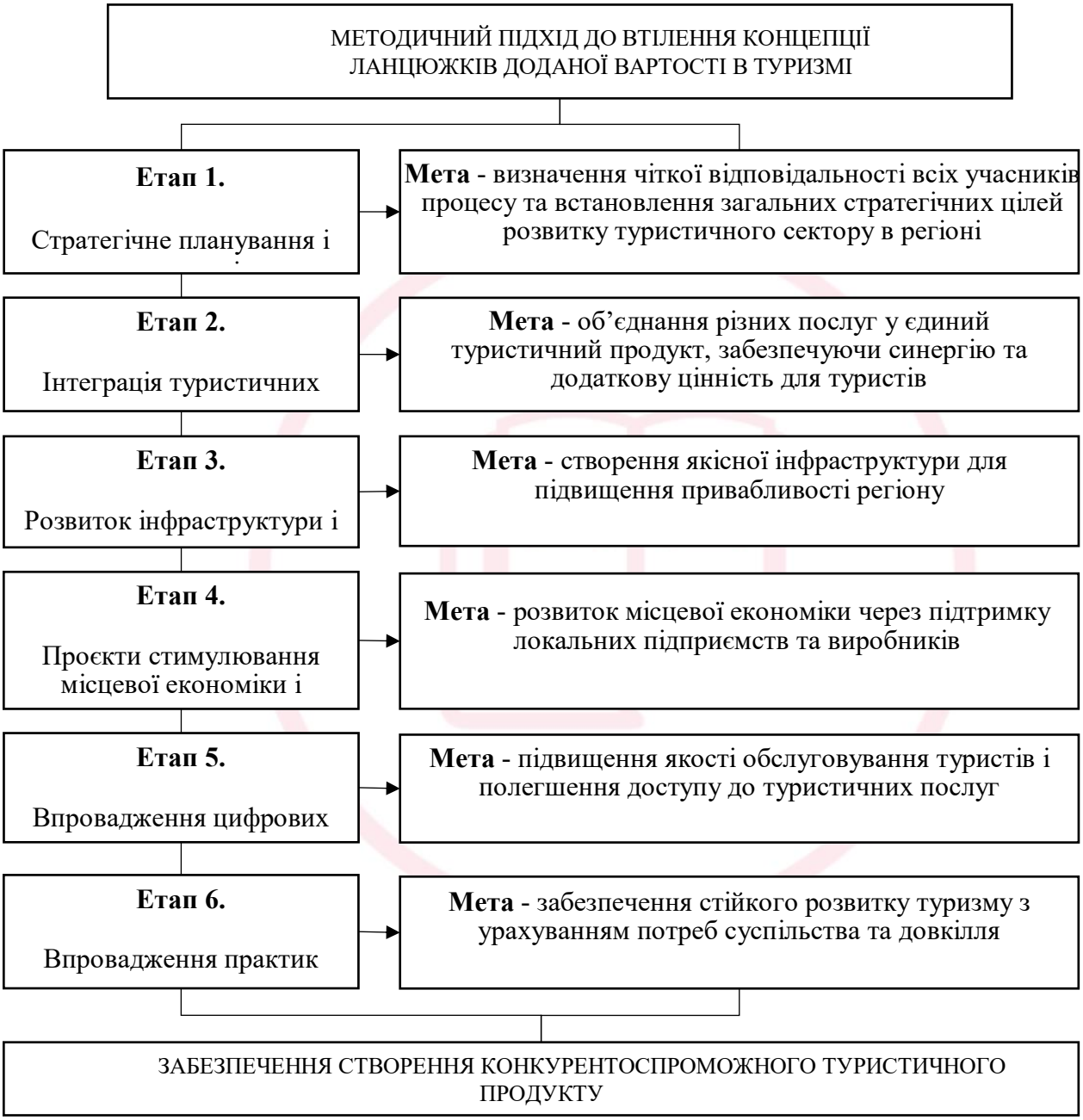

Рис. 1. Методичний підхід до втілення концепції ланцюжків доданої вартості в туризмі

Джерело: розроблено автором

Запропонований методичний підхід до втілення концепції ланцюжків доданої вартості в туризмі передбачає кілька ключових етапів, кожен з яких має власну мету, завдання та інструменти реалізації:

1. Стратегічне планування і координація. В контексті проєктування ланцюжка необхідно визначити чітку відповідальність місцевих урядових органів, туристичних агентств, бізнес-асоціацій та громадських організацій. Зазначені учасники спільно мають визначити стратегічні цілі та завдання, розробити план дій і забезпечити координацію всіх дій інволюціонерів. Стратегічне планування і координація спрямоване на визначення чіткої відповідальності всіх учасників процесу та встановлення загальних стратегічних цілей розвитку туристичного сектору в регіоні. Головними завданнями цього етапу є формулювання стратегічних пріоритетів, розробка довгострокового плану дій та встановлення відповідальності кожного з учасників. Основними інструментами виступають створення координаційної ради, проведення консультаційних зустрічей та використання SWOT-аналізу для оцінки можливостей і загроз

2. Інтеграція туристичних послуг передбачає, що різні сектори ланцюжка (готельний бізнес, ресторани, транспортні підприємства, туристичні агентства та оператори екскурсій, музеї і культурні установи) мають працювати разом для створення та удосконалення (підвищення цінності) інтегрованих туристичних продуктів. Інтеграція туристичних послуг має на меті об’єднання різних послуг у єдиний туристичний продукт, забезпечуючи синергію та додаткову цінність для туристів. Завданнями цього етапу є виявлення ключових елементів туристичного ланцюжка, розробка комплексних туристичних пакетів та забезпечення взаємодії між підприємствами різних секторів. До інструментів відносяться створення партнерських відносин, впровадження системи управління якістю та проведення спільних маркетингових кампаній.

3. Розвиток інфраструктури і послуг, що в першу чергу передбачає реалізацію інвестиційних проєктів туристичної інфраструктури (дороги, аеропорти, готелі, культурні об'єкти) і створення нових туристичних продуктів. Розвиток інфраструктури і послуг спрямований на створення якісної інфраструктури для підвищення привабливості регіону. Основні завдання включають оцінку потреб у розширенні інфраструктури, реалізацію інвестиційних проєктів та розробку нових туристичних продуктів. Інструментами є залучення інвестицій, співпраця з архітектурними компаніями та проведення маркетингових досліджень.

4. Проєкти стимулювання місцевої економіки і підтримка місцевих виробників сприяють розвитку місцевої економіки, стимулюючи попит на місцеві продукти і послуги, що сприяє економічному зростанню і підтримці місцевих спільнот. Стимулювання місцевої економіки і підтримку місцевих виробників спрямоване на розвиток місцевої економіки через підтримку локальних підприємств та виробників. Завданнями є підтримка малих і

середніх підприємств, стимулювання попиту на місцеві продукти та залучення місцевих громад до розвитку туристичного сектору. Основними інструментами виступають проведення ярмарків, підтримка кооперативів та надання фінансових грантів.

5. Впровадження цифрових технологій для покращення обслуговування туристів, в тому числі мобільні додатки, онлайн-бронювання, віртуальна реальність для віртуальних туристичних екскурсій, тощо. Впровадження цифрових технологій дозволить підвищити якість обслуговування туристів і полегшити доступ до туристичних послуг. Завданнями є впровадження цифрових рішень для бронювання, використання новітніх технологій для покращення туристичного досвіду та створення інформаційних платформ. Інструменти включають розробку мобільних додатків, використання технологій віртуальної реальності та впровадження CRM-систем.

6. Впровадження практик сталого туризму, що враховують екологічні, соціальні та економічні аспекти розвитку. Мета цього етапу - забезпечення стійкого розвитку туризму з урахуванням потреб суспільства та довкілля. Завданнями виступають мінімізація негативного впливу на природу, підтримка місцевих громад та забезпечення економічної стабільності галузі. До інструментів відносяться впровадження екологічно чистих технологій, підтримка соціальних проєктів та створення еко-маршрутів.

Координація цих дій і ініціатив може здійснюватися через спеціалізовані туристичні організації, місцеву владу, а також активну участь громадських організацій та місцевих спільнот. Важливо забезпечити збалансований підхід, що враховує інтереси всіх зацікавлених сторін та сприяє сталому розвитку туризму в регіоні, враховуючи сучасні тенденції та потреби ринку, забезпечуючи створення конкурентоспроможного туристичного продукту.

Підвищення інвестиційної привабливості туристичного сектору на основі ланцюжків та мереж включає в себе комплексний підхід, який охоплює різні аспекти розвитку і підтримки галузі. Також важливим є створення туристичних кластерів і мереж, що сприяє об'єднанню регіонів або міст для спільної промоції та розвитку інфраструктури. Це дозволяє спільно рекламувати та вдосконалювати туристичні послуги із залученням різних гравців у галузі.

Крім того, важливими є інновації в цифровій сфері, такі як розвиток онлайн-бронювань, використання мобільних додатків для покращення обслуговування туристів та використання віртуальної реальності для привабливого показу місцевих атракцій. Подальші кроки включають розвиток інтегрованих туристичних продуктів, покращення якості обслуговування, маркетингові та просувальні ініціативи, а також звернення уваги на сталість, екологічну стійкість та відповідальний туризм. Всі ці заходи спільно сприяють

підвищенню інвестиційної привабливості туристичного сектору, забезпечуючи стале зростання та розвиток галузі в умовах глобального ринку туризму.

Висновки. Впровадження концепції ланцюжків доданої вартості в туризмі є необхідним елементом для створення конкурентоспроможного та стійкого туристичного сектору. Інтеграція різних послуг і галузей в рамках цього підходу дозволяє сформувати комплексну туристичну пропозицію, яка задовольняє вимоги сучасних споживачів та сприяє підвищенню цінності кінцевого продукту. Завдяки такому підходу підприємства мають можливість оптимізувати використання ресурсів, підвищувати якість послуг та ефективно реагувати на ринкові зміни. Окрім економічних вигод, впровадження ланцюжків доданої вартості сприяє розвитку місцевої економіки, підтримці культурних та природних ресурсів, що є основою для сталого розвитку регіонів. Туристичні витрати та інвестиції в інфраструктуру, послуги та інноваційні технології стають ключовими факторами для створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності дестинацій та залучення іноземних туристів.

Запропонований методичний підхід до проєктування ланцюжків доданої вартості в туризмі передбачає використання системного підходу, орієнтованого на співпрацю різних зацікавлених сторін та активне залучення інновацій. Особлива увага приділяється стратегічному плануванню, розвитку партнерських відносин, інвестуванню в інфраструктуру та використанню цифрових технологій, що забезпечує комплексний розвиток туристичних дестинацій. Отже, ефективне впровадження концепції ланцюжків доданої вартості стає запорукою підвищення інвестиційної привабливості туристичного сектору, зростання задоволеності споживачів та забезпечення сталого розвитку регіонів у довгостроковій перспективі.

Література:

1. Лютак О.М. Особливості формування та сучасні тенденції функціонування глобальних туристичних мереж. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2016. Вип. 12. С. 31-34.

2. Zhang X., Song H., Huang G. Q. Tourism supply chain management: A new research agenda. *Tourism Management*. 2009. № 30. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.12.010

3. Россоха В.В., Нечипоненко О.М. Побудова ланцюгів доданої вартості на засадах кластерної організації виробництва. *Агросвіт*. 2024. №10. С. 12-19. DOI: 10.32702/2306-6792.2024.10.12.

4. Жовновач Р.І., Левченко А.М., Малаховський Ю.В. Проблеми та перспективи використання міжнародного досвіду організації макрорахівництва у сфері державного регулювання туристичного кластеру національної економіки України. *Ефективна економіка*. 2017. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5789 (дата звернення 22 жовтня 2024р.)

5. Плетньова Ю. К., Марченко В. М. Формування ланцюгів доданої вартості аграрного підприємства. *Бізнес Інформ*. 2018, №4, С. 184-190.

6. Беренда С., Григорова-Беренда Л. Формування глобальних ланцюгів доданої вартості на прикладі сектору сільськогосподарського машинобудування України. *Ефективна екноміка*. 2022. №6. DOI: 10.32702/2307-2105.2022.6.22

7. Kalinichenko S., Gribinyk A., Avriata A. Formation of corporate culture as a factor increasing the competitiveness of a tourist enterprise. *Innovation and Sustainability*, 2023. Vol. 3, no. 1, p. 158-163. https://doi.org/10.31649/ins.2023.1.158.163

8. Миценко В.І. Цифрова трансформації глобальних ланцюгів створення вартості. *Економіка і організація управління*, 2023 № 2 (50) . С. 106-115 DOI: 10.31558/2307-2318.2023.2.10

References:

1. Liutak, O.M. (2016) Osoblyvosti formuvannia ta suchasni tendentsii funktsionuvannia hlobal′nykh turystychnykh merezh [Features of Formation and Modern Trends in the Functioning of Global Tourist Networks]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky - Global and National Economic Problems*. 12, 31-34.

2. Zhang, X., Song, H. & Huang, G. Q. (2009) Tourism supply chain management: A new research agenda. *Tourism Management*. 30. DOI: https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.12.010.

3. Rosokha, V.V. & Nechyponenko, O.M. (2024) Pobudova lantsiuhiv dodanoi vartosti na zasadakh klasternoi orhanizatsii vyrobnytstva [Building Value Chains on the Basis of Cluster Organization of Production]. *Ahrosvit - AgroWorld*. 10, 12-19. DOI: 10.32702/2306-6792. 2024.10.12.

4. Zhovnovach, R.I., Levchenko, A.M. & Malakhovskyi, Yu.V. (2017) Problemy ta perspektyvy vykorystannia mizhnarodnoho dosvidu orhanizatsii makrorakhivnytstva u sferi derzhavnoho rehuliuvannia turystychnoho klasteru natsional′noi ekonomiky Ukrainy [Problems and Prospects for Using International Experience in Organizing Macro-accounting in the Sphere of State Regulation of the Tourist Cluster of Ukraine's National Economy]. *Efektyvna ekonomika - Effective Economy*. 4. Retrieved from: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5789 (Accessed October 22, 2024).

5. Pletniova, Yu. K. & Marchenko, V. M. (2018) Formuvannia lantsiuhiv dodanoi vartosti ahrarnoho pidpryiemstva [Formation of Value Chains of an Agricultural Enterprise]. *Biznes Inform - Business Inform*. 4, 184-190.

6. Berenda, S. & Hryhorova-Berenda, L. (2022) Formuvannia hlobal′nykh lantsiuhiv dodanoi vartosti na prykladi sektoru sil′s′kohospodars′koho mashynobuduvannia Ukrainy [Formation of Global Value Chains Using the Example of Ukraine's Agricultural Machinery Sector]. *Efektyvna ekonomika - Effective Economy*. 6. DOI: 10.32702/2307-2105.2022.6.22.

7. Kalinichenko, S., Gribinyk, A. & Avriata, A. (2023) Formation of corporate culture as a factor increasing the competitiveness of a tourist enterprise. *Innovation and Sustainability*. 3, 1, 158-163. DOI: https://doi.org/10.31649/ins.2023.1.158.163.

8. Mitsenko, V.I. (2023) Tsyfrova transformatsiia hlobal′nykh lantsiuhiv stvorennia vartosti [Digital Transformation of Global Value Creation Chains]. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia - Economics and Organization of Management,* 2 (50), 106-115. DOI: 10.31558/2307-2318.2023.2.10.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 331

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-385-395

Білецький Ігор Васильович доктор економічних наук, професор, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, вул. Маршала Бажанова, м. Харків, 61002, https://orcid.org/0000-0002-4125-3931

Кондратенко Наталія Олегівна доктор економічних наук, професор, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, вул. Маршала Бажанова, м. Харків, 61002, тел.: (067) 958-60-22, https://orcid.org/0000-0003-3305-9570

Рудаченко Ольга Олександрівна доктор економічних наук, професор, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, вул. Маршала Бажанова, м. Харків, 61002, тел.: (093) 504-88-15, https://orcid.org/0000-0001-9597-574

УПРАВЛІННЯ КАДРОВИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ БУДІВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ КРИЗИ

Анотація. У статті досліджено вплив кризових ситуацій на кадрове забезпечення будівельних підприємств, що виявився суттєвим у контексті останніх глобальних викликів, таких як пандемія COVID-19 та війна. Доведено, що такі ситуації призводять до зменшення обсягів робіт, скорочення бюджетів і масових звільнень, що, у свою чергу, ускладнює підтримання продуктивності та конкурентоспроможності галузі. Так, зниження кількості діючих підприємств у будівництві призвело до різкого скорочення попиту на кваліфіковані кадри, що викликало дефіцит досвідчених спеціалістів, негативно впливаючи на якість виконання робіт та загальний стан ринку, зокрема, кількість найманих працівників зменшилася з 318 199 у 2021 році до 209 888 у 2023 році. Доведено, що в таких ситуаціях, важливим залишається необхідність адаптації кадрової політики до нових реалій ринку праці, яка відповідатиме викликам сучасності та сприятиме стабільному розвитку галузі в умовах постійних змін.

Окремо виділені фактори, що негативно впливають на кадрове забезпечення, підкреслюють необхідність комплексного підходу до вирішення цієї проблеми. До них віднесено: соціальні, економічні, технологічні, політичні та організаційні. Зокрема, також важливо враховувати вплив економічних умов, рівень інвестицій у галузь та конкурентоспроможність підприємств.

Запропоновані рекомендації щодо вдосконалення управління персоналом, які передбачають запровадження програм підготовки та перекваліфікації кадрів, що дозволить не лише зберегти працівників, а й забезпечити розвиток професійних навичок, що є критично важливим для відновлення кадрового потенціалу, а також мотивація та винагородження, використання сучасних діджитал-технологій, створення позитивного іміджу та гнучкої кадрової політики, аналіз потреб у кадрах та інше.

Ключові слова: підприємства, будівельний сектор, будівельні підприємства, кадрове забезпечення, кадровий потенціал, управління, стратегія розвитку

Biletskyi Ihor Vasyliovych D.Sc. in Economics, Professor, O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, 17, Marshal Bazhanov St., Kharkiv, 61002, https://orcid.org/0000-0002-4125-3931

Kondratenko Nataliia Olehivna D.Sc. in Economics, Professor, O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, 17, Marshal Bazhanov St., Kharkiv, 61002, tel.: (067) 958-60-22, https://orcid.org/0000-0003-3305-9570

Rudachenko Olha Oleksandrivna D.Sc. in Economics, Professor, O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, 17, Marshal Bazhanov St., Kharkiv, 61002, tel.: (093) 504-88-15, https://orcid.org/0000-0001-9597-574

MANAGEMENT OF STAFFING OF CONSTRUCTION COMPANIES IN THE CRISIS

Abstract. The article examines the impact of crises on the staffing of construction enterprises, which has proved significant in the context of recent global challenges, such as the COVID-19 pandemic and the war. It is proved that such situations lead to a decrease in the volume of work, budget cuts, and mass layoffs, making it difficult to maintain the productivity and competitiveness of the industry. For example, the decline in the number of operating construction companies has led to a sharp decline in demand for skilled workers, which has caused a shortage of experienced professionals, negatively affecting the quality of work and the overall market, in particular, the number of employees decreased from 318,199 in 2021 to 209,888 in 2023. It has been proved that in such situations, it is essential to adapt personnel policy to the new realities of the labor market, which will meet the challenges of our time and contribute to the stable development of the industry in the face of constant change.

Separately identified factors that hurt staffing emphasize the need for a comprehensive approach to solving this problem. These include social, economic,

technological, political, and organizational. In particular, it is also essential to consider the impact of economic conditions, the level of investment in the industry, and the competitiveness of enterprises.

The author offers recommendations for improving human resources management, which include the introduction of training and retraining programs that will not only retain employees but also ensure the development of professional skills, which is critical for restoring human resources, as well as motivation and reward, the use of modern digital technologies, creating a positive image and flexible personnel policy, analyzing personnel needs, etc.

Keywords: enterprises, construction sector, construction companies, human resources, human resources potential, management, development strategy

Постановка проблеми. Будівельні підприємства стикаються з численними викликами в умовах економічної кризи, що негативно впливає на їхнє кадрове забезпечення. Кризи часто призводять до скорочення бюджету, зменшення обсягів робіт та втрати кваліфікованих кадрів, що ускладнює підтримання їх продуктивності та конкурентоспроможності. В умовах швидких змін на ринку праці важливо знайти оптимальні рішення для управління персоналом, які б забезпечили ефективну адаптацію до нових реалій, збереження ключових талантів і розвиток професійних навичок працівників. Таким чином, актуальність даної проблеми визначається необхідністю вдосконалення кадрової політики та практик у будівельній галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість науковців присвятили свої дослідження проблемам управління кадровим забезпеченням у будівельній галузі, а саме: Н. Салоїд [1], М. Кривдик М. та О. Алексієнко [2], О. Паламарчук, С. Петришина [3], Т. Наливайко [4], В. Брич та О. Борисяк [5], О. Латишева та А. Сайко [6], В. Гончар та О. Морозова [7], О. Мотузенко [8] та ін., проте, невирішеними залишаються питання, пов’язані з адаптацією кадрових стратегій до кризових умов, ефективного збереження кваліфікованих кадрів та розвитку нових навичок, необхідних для швидкої реакції на зміни ринку, що підтверджує потребу в нових підходах та рішеннях, що дозволять підприємствам ефективно управляти своїм персоналом у складних економічних ситуаціях.

Мета статті. Мета статті полягає в дослідженні впливу кризових ситуацій на кадрову політику будівельних підприємств та розробці рекомендацій для підвищення ефективності кадрового забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Діяльність підприємств будівельної сфери в кризовий період, особливо під час війни, є критично важливою, оскільки вони забезпечують відновлення зруйнованої інфраструктури, що сприяє нормалізації життя населення. Будівельний сектор підтримує економічну стабільність,

створюючи робочі місця та генеруючи податкові надходження, необхідні для фінансування соціальних програм [9]. Крім того, будівельні підприємства відіграють ключову роль у соціальній стабільності, забезпечуючи житлом та соціальною інфраструктурою, що підвищує рівень життя населення.. Таким чином, їхня роль у відновленні країни, соціальній стабільності та економічному розвитку є життєво важливою.

Для розуміння тенденції зміни та впливу економічних і соціальних факторів на діяльність будівельних підприємств проаналізувана їх кількість за останні роки (рис. 1). Такий аналіз дозволяє виявити періоди зростання та спаду, а також допоможе виявити проблеми, з якими стикаються підприємства, що, в свою чергу, сприятиме розробці ефективних стратегій для підтримки та розвитку будівельної галузі в умовах кризових ситуацій.

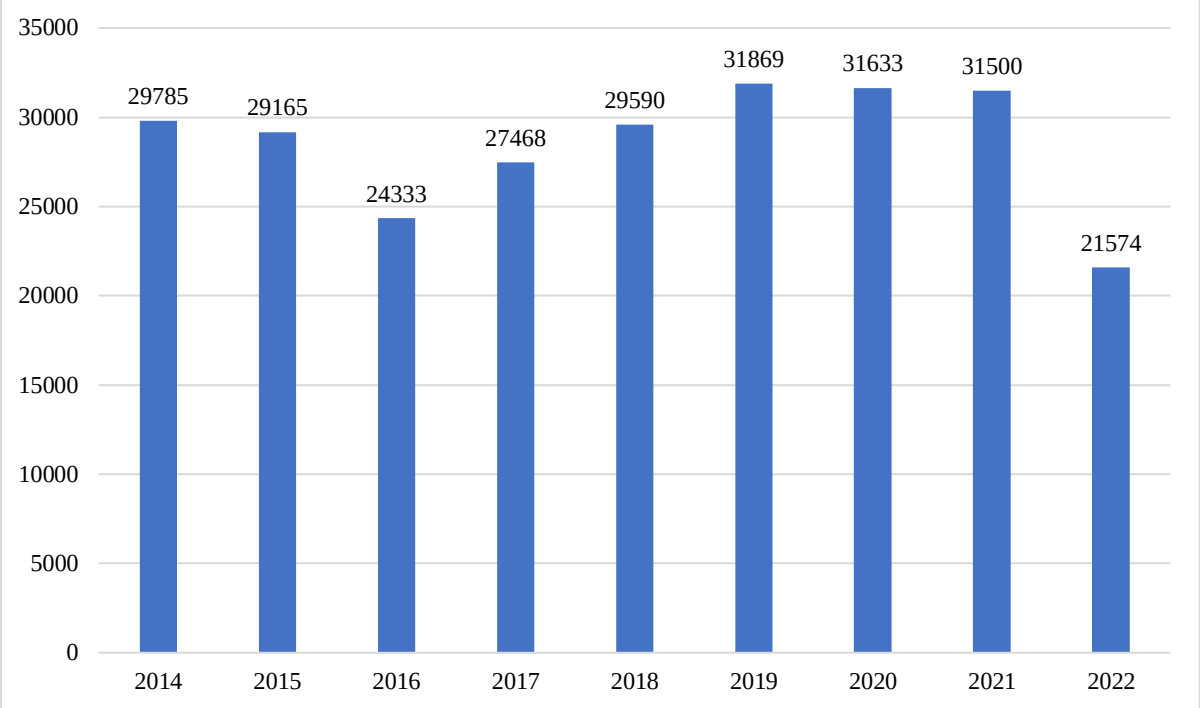

Рис.1 Кількість діючих підприємств в будівництві за 2014-2022 роки, одиниць

** Джерело: сформовано авторами на основі [10]*

Аналіз даних щодо кількості діючих підприємств у будівництві показав, що у 2016 році спостерігається різке падіння кількості підприємств до 24333 одиниць, що може бути наслідком економічної кризи або нестабільності в будівельному секторі. Це зниження становить близько 16% у порівнянні з попереднім 2015 роком. У 2017 році відбулося поступове відновлення до 27468 підприємств, у 2018 та 2019 роках показник продовжував зростати, досягнувши 31869 одиниць у 2019 році, що свідчить про позитивні зміни в

економіці та інвестиційній активності в будівництві. У 2020 та 2021 роках кількість підприємств залишалася приблизно на одному рівні (31633 і 31500 одиниць відповідно), що може вказувати на стабілізацію ринку. Однак, у 2022 році кількість спостерігається різке падіння на 32% у порівнянні з 2021 роком, що є наслідком воєнних дій, які суттєво вплинули на будівельний сектор.

Варто зазначити, що падіння кількості діючих підприємств у будівництві призвело до значного скорочення попиту на кваліфіковані кадри, що, у свою чергу, погіршило кадрове забезпечення галузі (рис. 2). Зменшення обсягів будівництва змусило багатьох фахівців шукати роботу в інших секторах економіки, що викликало дефіцит досвідчених робітників та інженерів, що також вплинуло на якість виконання робіт, оскільки нові працівники часто не мають необхідного рівня підготовки. Як результат, галузь стикається з труднощами у виконанні проєктів вчасно та у високій якості, що негативно позначається на загальному стані будівельного ринку.

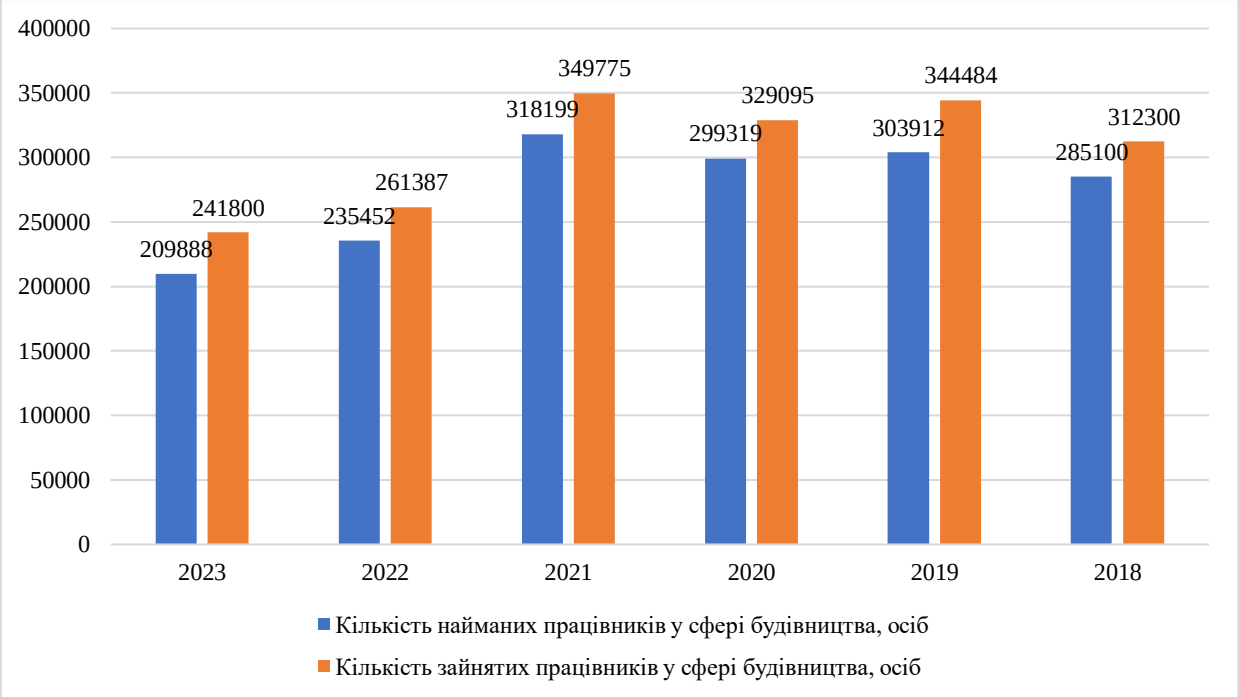

Рис. 2 Кількість працівників у сфері будівництва, осіб

** Джерело: сформовано авторами на основі [10]*

Аналіз статистичних даних щодо кількості працівників (найманих і зайнятих) у сфері будівництва наведений на рис. 2 свідчить про значне скорочення робочої сили, що можна пов'язати з кризовими ситуаціями, які вплинули на галузь. У 2023 році кількість найманих працівників зменшилася до 209 888 осіб, що є найнижчим показником за останні шість років. У 2021 році, на піку зайнятості, їх кількість становила 318 199, що свідчить про втрату

понад 108 000 робочих місць за два останні роки. Аналогічна тенденція спостерігається й у загальній кількості зайнятих працівників: з 349 775 осіб у 2021 році до 241 800 у 2023 році.

Такі негативні зміни можна пояснити впливом економічних криз, що спричинені глобальними подіями, такими як пандемія COVID-19 та війна. Багато підприємств скоротили або призупинили свою діяльність, що викликало масові звільнення. Також зменшення інвестицій у будівництво та затримки у виконанні проєктів створили невизначеність, що змусило працівників шукати більш стабільні можливості в інших секторах. Внаслідок цього, галузь зазнала серйозних труднощів у кадровому забезпеченні, що може призвести до проблем з виконанням проєктів та зниженням загальної якості робіт. Важливою є необхідність запровадження програм підготовки та перекваліфікації кадрів, щоб відновити кадровий потенціал будівельної сфери в умовах нових викликів.

Також окремо можна виділити й інші фактори, які негативно впливають на кадрове забезпечення будівельних підприємств (рис. 3).

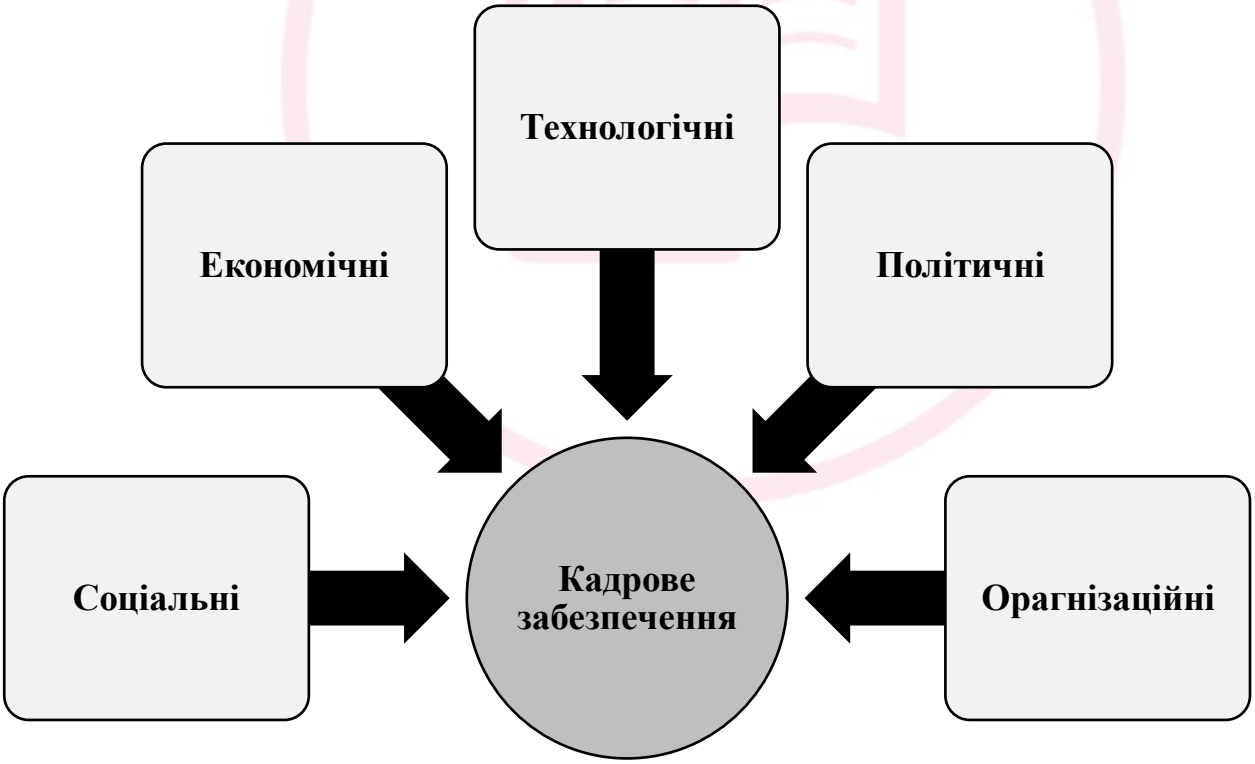

Рис. 3. Фактори, що впливають на кадрове забезпечення будівельних підприємств

Джерело: власна розробка

Отже, до економічних факторів, які представлені на рисунку 1 можна віднести зміни в економічній ситуації, включаючи ринкові коливання та

фінансову нестабільність, а також конкуренцію на ринку праці, що впливає на заробітну плату та умови праці. До соціальних – зміни в демографічній ситуації, такі як старіння населення чи міграція, а також очікування та потреби працівників щодо балансу роботи і особистого життя. До технологічних – впровадження нових технологій і автоматизація процесів, що потребують нових навичок та розвиток цифрових технологій для управління кадрами та навчання. До політичних – законодавчі зміни, що регулюють трудові відносини, охорону праці та соціальні гарантії, а також політичну стабільність, яка може впливати на інвестиційний клімат у будівництві. До організаційних – стратегія управління персоналом та корпоративна культура підприємства, а також наявність ефективних систем мотивації та розвитку кадрів. Розглянуті фактори взаємодіють між собою і суттєво впливають на ефективність кадрового забезпечення в будівельній сфері, визначаючи можливості для розвитку компаній та їх конкурентоспроможність.

Таким чином, для підвищення ефективності кадрового забезпечення підприємств будівельної сфери можна сформувати рекомендації, які є важливими для оптимізації процесів управління персоналом, адаптації до швидко змінюваного ринку та забезпечення стабільного розвитку

1. **Аналізувати потреби у кадрах**. **Це** дозволяє точно визначити кількість та якість спеціалістів, необхідних для виконання конкретних проєктів. Цей процес включає в себе оцінку обсягів запланованих робіт, специфікацій проєктів та термінів їх реалізації, а також вивчення ринку праці для виявлення доступних кадрів з необхідною кваліфікацією. Регулярний моніторинг змін у попиті на будівельні послуги та технологічні інновації допомагає адаптувати кадрову політику, забезпечуючи підприємства не лише достатньою кількістю працівників, але й їхньою відповідною підготовкою та досвідом.

2. Розробляти гнучку кадрову політику. Це передбачає впровадження різноманітних форм зайнятості, таких як часткова зайнятість, дистанційна робота та проєктна діяльність, що дозволяє залучати спеціалістів з різних регіонів і знижувати витрати на утримання персоналу. Гнучкість також може включати варіативність у графіках роботи, що допомагає працівникам краще поєднувати професійні обов'язки з особистим життям, підвищуючи їхню задоволеність і залученість. Крім того, гнучка кадрова політика дозволяє швидше реагувати на зміни в попиті на будівельні послуги, забезпечуючи підприємства необхідними ресурсами без зайвих витрат.

3. Проводити навчання персоналу. Це забезпечить підтримку високого рівня кваліфікації працівників та їхню адаптацію до нових технологій і методів роботи. Інвестування в програми підвищення кваліфікації, семінари, тренінги та курси дозволяє працівникам вдосконалювати свої

навички та знання, що, в свою чергу, підвищує продуктивність і якість виконуваних робіт. Крім того, розробка індивідуальних планів розвитку для співробітників допомагає виявити їхній потенціал та сприяє кар'єрному зростанню, що позитивно впливає на мотивацію та задоволеність від роботи. Систематичне навчання не лише сприяє збереженню персоналу підприємства, але й дозволяє йому залишатися конкурентоспроможним на ринку, адже працівники, які мають актуальні знання та навички, можуть швидше впроваджувати інновації та ефективно реагувати на зміни в галузі.

4. **Мотивувати та винагороджувати працівників. Це** безпосередньо впливає на продуктивність, залученість та задоволеність працівників. Розробка ефективної системи винагород повинна враховувати не лише фінансові аспекти, такі як зарплата, премії та бонуси, але й нематеріальні чинники, такі як визнання досягнень, можливості для професійного зростання та створення сприятливого робочого середовища. Система мотивації повинна бути гнучкою та адаптованою до потреб і цінностей різних працівників, адже різні категорії співробітників можуть мати різні мотиваційні чинники. Важливо також забезпечити регулярний зворотний зв'язок і можливості для кар'єрного розвитку, що підвищує залученість працівників і сприяє їхньому довгостроковому утриманню.

5. Налагоджувати постійну **комунікацію з працівниками**. Це забезпечує ефективний обмін інформацією між керівництвом і працівниками, що, в свою чергу, сприяє досягненню спільних цілей. Відкритий і прозорий діалог допомагає знижувати рівень невизначеності, покращує взаєморозуміння та формує атмосферу довіри у колективі. Регулярні збори, наради, а також використання сучасних комунікаційних технологій, таких як корпоративні платформи, чати та соціальні мережі, дозволяють своєчасно інформувати працівників про зміни в політиці підприємства, нові проекти та досягнення. Крім того, важливо забезпечити можливість працівникам висловлювати свої ідеї та зауваження, що стимулює їхню залученість і сприяє створенню інноваційних рішень.

6. Вміти а**даптуватися до змін**. Це є важливим компонентом управління кадровим забезпеченням у будівельних підприємствах, оскільки швидко змінювані умови ринку, технологічні інновації та економічні кризи вимагають гнучкості та готовності до швидкої реакції. Для успішної адаптації необхідно створити культуру, що підтримує інновації та готовність до змін, забезпечуючи працівникам можливість навчатися новим навичкам і методам. Важливо також регулярно аналізувати зовнішні та внутрішні фактори, які можуть вплинути на їх діяльність, і відповідно коригувати кадрові стратегії. Впровадження системи зворотного зв'язку та участь працівників у процесах прийняття рішень допомагає їм відчувати свою значущість і зменшує опір змінам.

7. **Використовувати сучасні діджитал-технології.** Сучасні інформаційні системи, такі як програмне забезпечення для управління людськими ресурсами (HRM), автоматизують багато рутинних процесів, включаючи підбір кадрів, облік робочого часу та оцінку продуктивності, що дозволяє зекономити час і знизити ймовірність помилок. Крім того, технології можуть підтримувати навчання та розвиток працівників через онлайн-курси та вебінари, що робить процес навчання більш доступним та гнучким. Використання аналітики даних дозволяє підприємствам отримувати цінну інформацію про ефективність працівників і потреби в кадрах, що допомагає ухвалювати обґрунтовані рішення. Зрештою, інтеграція сучасних технологій у кадрові процеси не лише підвищує продуктивність, але й сприяє залученню та утриманню талановитих спеціалістів, які цінують інноваційний підхід у роботі.

8. **Створювати позитивний імідж**. Підтримка відкритого діалогу з працівниками, врахування їхніх думок і пропозицій також сприяє формуванню позитивного сприйняття підприємства. Крім того, використання соціальних медіа та інших платформ для просування корпоративних цінностей і культури допомагає зміцнити імідж підприємства на ринку праці. В результаті, сильний позитивний імідж не лише залучає талановитих спеціалістів, але й підвищує лояльність існуючих працівників, сприяючи загальному успіху та стабільності підприємства.

Варто зазначити, що сформовані рекомендації можуть допомогти підприємствам будівельної сфери не лише реагувати та адаптуватися до кризових ситуацій, але й зміцнити свою конкурентну позицію на ринку, що може суттєво сприяти вдосконаленню кадрової політики та практик у будівельній галузі, забезпечуючи її стійкий розвиток.

Висновки. Перспективні напрями подальшого дослідження включають аналіз впливу технологічних інновацій на процеси управління кадрами в будівництві, дослідження моделей гнучкої зайнятості та їх ефективності у адаптації кадрової політики до змінюваних умов ринку, оцінку впливу міжнародних тенденцій у будівельній галузі на локальний ринок праці та можливості залучення іноземних фахівців, вивчення ролі корпоративної культури та її впливу на збереження і розвиток кадрового потенціалу в умовах криз, а також дослідження ефективності програм професійного навчання та перекваліфікації, спрямованих на задоволення потреб галузі.

Література:

1. Салоїд Н.В. Управління персоналом підприємств будівельної галузі. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2021. № 47 (2). С. 33-39.

2. Кривдик М., Алексієнко О. Особливості управління стратегічним розвитком підприємств будівельної галузі в умовах кризи. *Development Service Industry Management*, 2023. 127–133.

3. Паламарчук О., Петришина С. Будівельна галузь України: стан та прогнози. *Економіка та суспільство,* 2023. №51. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2497

4. Наливайко Т. Сфера праці в будівництві в контексті управління персоналом: аналітика та особливості. *Економічний дискурс*. 2020. Випуск 3. С. 28-37.

5. Брич В.Я., Борисяк О.В. Інноваційні технології формування персоналу підприємств в умовах оптимізаційного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2017. Вип. 2. С. 172–179.

6. Латишева О. В., Сайко А. Д. Будівельна галузь України: сучасний стан та її роль у забезпеченні сталого розвитку національної економіки. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. №2 (56). С. 66-73.

7. Гончар В., Морозова О. Аналітичний огляд проблем управління людським капіталом будівельних підприємств. *Актуальні проблеми економіки та управління.* 2017. № 11. С. 1–6.

8. Мотузенко О. Мотивація праці та підвищення ефективності діяльності підприємства. *Вчені записки університету «Крок»*. 2020. № 2(58). С. 103–111.

9. Смачило В.В., Димченко О.В., Рудаченко О.О., Хайло Я.М. Проблеми та потенціал відновлення підприємств сфери будівництва в аспекті військової агресії росії. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки"*. 2022. №11(67). URL: https://www.inter-nauka.com/issues/economic2022/11/8435

10. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua.

References:

1. Saloid, N.V. (2021). Upravlinnia personalom pidpryiemstv budivelnoi haluzi. [Personnel management of construction industry enterprises]. *Shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti budivnytstva v umovakh formuvannia rynkovykh vidnosyn*. № 47 (2). 33-39. [in Ukrainian].

2. Kryvdyk, M., Aleksiienko, O. (2023). Osoblyvosti upravlinnia stratehichnym rozvytkom pidpryiemstv budivelnoi haluzi v umovakh kryzy. [Features of managing the strategic development of construction industry enterprises in a crisis.]. *Development Service Industry Management,* 127–133. [in Ukrainian].

3. Palamarchuk, O., Petryshyna, S. (2023). Budivelna haluz Ukrainy: stan ta prohnozy. [Construction industry of Ukraine: state and forecasts.]. *Ekonomika ta suspilstvo,* №51. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2497 [in Ukrainian].

4. Nalyvaiko T. (2020). Sfera pratsi v budivnytstvi v konteksti upravlinnia personalom: analityka ta osoblyvosti. [The sphere of labor in construction in the context of personnel management: analytics and features]. *Ekonomichnyi dyskurs*. Vypusk 3. 28-37. [in Ukrainian].

5. Brych, V.Ia., Borysiak, O.V. (2017). Innovatsiini tekhnolohii formuvannia personalu pidpryiemstv v umovakh optymizatsiinoho rozvytku. [Innovative technologies for the formation of personnel of enterprises in the conditions of optimization development. Scientific Bulletin of Uzhhorod University]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Ekonomika*. Vyp. 2. 172–179. [in Ukrainian].

6. Latysheva, O. V., Saiko, A. D. (2019). Budivelna haluz Ukrainy: suchasnyi stan ta yii rol u zabezpechenni staloho rozvytku natsionalnoi ekonomiky. [Construction industry of Ukraine: current state and its role in ensuring sustainable development of the national economy]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*. №2 (56). S. 66-73. [in Ukrainian].

7. Honchar, V., Morozova, O. (2017). Analitychnyi ohliad problem upravlinnia liudskym kapitalom budivelnykh pidpryiemstv. [Analytical review of the problems of human capital management of construction enterprises]. *Aktualni problemy ekonomiky ta upravlinnia*. № 11. 1–6. [in Ukrainian].

8. Motuzenko, O. (2020). Motyvatsiia pratsi ta pidvyshchennia efektyvnosti diialnosti pidpryiemstva. [Motivation of labor and increase of efficiency of the enterprise]. *Vcheni zapysky universytetu «Krok»*. № 2(58). 103–111. [in Ukrainian].

9. Smachylo, V.V., Dymchenko, O.V., Rudachenko, O.O., Khailo Ya.M. (2022). Problemy ta potentsial vidnovlennia pidpryiemstv sfery budivnytstva v aspekti viiskovoi ahresii rosii. [Problems and potential for the restoration of construction enterprises in the context of russia's military aggression.]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka". Seriia: "Ekonomichni nauky"*. №11(67). URL: https://www.inter-nauka.com/issues/economic2022/11/8435 [in Ukrainian].

10. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [State Statistics Service of Ukraine]. URL: https://www.ukrstat.gov.ua. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 336.7

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-396-406

Благун Семен Іванович кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаникавул. Шевченка, 57, м.Івано-Франківськ, 76018, https://orcid.org/0000-0002-8244-8794

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОГО ТА АДАПТИВНОГО ФІНАНСОВИХ РИНКІВ

Анотація. Гіпотеза функціонування фінансових ринків – це теоретична основа, котра характеризує їх функціонування і основні підходи до формування цін на активи. Однією із найвідоміших гіпотез фінансових ринків є гіпотеза ефективного ринку. Вона була сформульована Ю. Фамою ще в 60-х роках XX століття. Гіпотеза ефективного ринку є основою сучасної фінансової теорії, стверджуючи, що ціни на фінансові активи завжди відображають всю доступну інформацію. Її суть полягає в тому, що на ринку завжди присутні декілька учасників, постійно відбувається збір і обробка фізичними особами (інвесторами) інформації про ринок, його аналіз до тих пір, поки оцінки учасника ринку не буде аналогічною зі ринковою ціною, відображенні цінами інформації, що доступна учасникам ринку, що означає обмежену можливість отримувати прибуток вище нормального рівня на постійній основі, більш високій прибутковості тих цінних паперів, що мають більш високий ступінь ризику, неможливості передбачити прибутковість, тобто їх схильності до «випадкових блукань». Це призводить до того, що інвестор позбавляється можливості отримання аномальних прибутків на фінансових ринках. Проте, в умовах перманентності змін та високого рівня ентропії поведінки основних гравців, вона стикається з низкою викликів, такими як емпіричні, поведінкові, регуляторні та технологічні. З метою вирішення даних проблем була розроблена гіпотеза адаптивного фінансового ринку Е. Ло, яка передбачає, що учасники ринкових (фінансових) відносин конкурують та адаптуються в межах системи відповідно до закономірностей, аналогічних, що спостерігаються у живій природі. Оскільки гіпотеза ефективного ринку передбачає використання лише раціональних механізмів прийняття рішень інвесторами, АМН є спробою зняти протиріччя між ЕМН та поведінкою економічних суб'єктів в особливих умовах. ЕМН може бути розглянута як окремий випадок АМН з використанням більш ширшого інструментарію дослідження.

Ключові слова: фінансовий ринок, адаптивна гіпотеза ринку, ефективна гіпотеза ринку, інвестиції, фінансові активи.

Blahun Semen Ivanovych PhD (Economics), Associate Professor at the Department of International Economic Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko St., Ivano-Frankivsk, 76018, https://orcid.org/0000-0002-8244-8794

COMPARATIVE ANALYSIS OF EFFICIENT AND ADAPTIVE FINANCIAL MARKETS

Abstract. The hypothesis of the financial markets functioning is a theoretical framework that characterizes their performance and the main approaches to asset pricing. One of the most famous hypotheses of financial markets is the efficient market hypothesis. It was formulated by J. Fama in the 1960s. The efficient market hypothesis is the basis of modern financial theory, stating that prices for financial assets always reflect all available information. Its essence is that: there are always several participants in the market, individuals (investors) are constantly collecting and processing information about the market, analyzing it until the market participant's estimate is similar to the market price, prices reflect the information available to market participants, which means a limited opportunity to earn above normal profits permanently. This leads to the investor being deprived of the possibility of obtaining abnormal profits in the financial markets. Given the permanence of change and the high level of entropy of the behavior of major players, it faces several challenges, such as empirical, behavioral, regulatory, and technological. To address these challenges, E. Lo's adaptive financial market hypothesis was developed, which assumes that market (financial) participants compete and adapt within the system following patterns similar to those observed in living nature. Since the efficient market hypothesis assumes the use of only rational decision-making mechanisms by investors, the AMH is an attempt to remove the contradiction between the EMH and the behavior of economic agents in special conditions. EMH can be considered as a special case of AMH using a broader research toolkit.

Keywords: financial market, adaptive market hypothesis, efficient market hypothesis, investments, financial assets.

Постановка проблеми. Практика демонструє надзвичайно різні моделі поведінки інвесторів: інвестори, що приймають виважені інвестиційні рішення; інвестори, що приймають ірраціональні рішення; інвестори, які використовують актуальну та важливу інформацію ринку; інвестори, що

застосовують інформацію, яка не пов'язана з прийнятими рішеннями (noise traders); добре поінформовані інвестори (insiders), які користуються конфіденційною інформацією.

Крім того, на практиці спостерігаються значні розбіжності між тими методами прийняття рішень що використовують інвестори та тим, як вони використовують інформацію ринку: інвестори (чартисти) надають перевагу методу графічного аналізу; інвестори (фундаменталісти) використовують комплексні методи та широкий спектр інформації про економічні змінні на ринку. Як наслідок вибору різних методів прийняття рішень та різних підходів до сприйняття інформації, ціни на фінансові інструменти підлягають коливанням, які викликані неоднорідністю рішень інвесторів. Однак надмірність у коливаннях цін на фінансові інструменти свідчить проти гіпотези ефективності фінансового ринку.

З іншого боку, деякими авторами [1; 2] доводиться, що конкуренція між помірною групою інвесторів, що зростає збільшує ефективність ринку капіталу, і в цьому випадку ціни на фінансові інструменти, встановлені в результаті гри між конкурентами на фондових біржах, наближаються до невідомої «реальної» їхньої вартості, так званої фундаментальної ціни [3]. Крім того, кожен учасник ринку прагне при прийнятті фінансових рішень реалізувати оптимальне співвідношення між витратами на обробку інформації та вигодами (прибутком) від її подальшого використання [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню гіпотез функціонування фінансових ринків присвятили свої праці такі зарубіжні вчені, як Ю. Фама, М. Єнсен, М. Рубінштейн, Д. Брайден, Ф. Блек, Х. Саймон. Серед вітчизняних науковців гіпотези функціонування фінансових ринків знайшли своє відображення в працях Домбровського В., Краснової І., Пластуна О., Солодухіна С., Школьник І. Проте, не до кінця залишається розкритим взаємозв'язок ефективних та адаптивних ринків, а також залишається потреба у поглибленні уже проведеного аналізу.

Мета статті – провести порівняльний аналіз гіпотез ефективного та адаптивного фінансових ринків, визначити особливості ефективного фінансового ринку та можливості використання гіпотези адаптивного фінансового ринку для усунення його обмежень та проблем.

Виклад основного матеріалу. Аналіз ЕМН за чотирьома ключовими категоріями: ціна, інформація, ймовірність та переваги дозволив визначити наступне. Ціни на ефективному ринку визначаються досягнутим консенсусом між попитом і пропозицією, що формує відповідний інформаційний потік, використання якого дозволяє учасникам ринкових відносин приймати рішення, що задовольняють їх вподобання. Одночасно з цим як попит, так і пропозиція, формуючись у часі, відчувають вплив невизначеності, що

ускладнює прогнозування доходів, витрат або стану ринкового середовища, в якому приймаються рішення [5].

Існують моделі ціноутворення фінансових активів, які пропонуються у відповідності до гіпотези ефективного ринку та прагнуть описати динамічну взаємодію змін цін, ймовірнісних характеристик та індивідуальних переваг. Так, М. Рубінштейн [6] на основі вивчення впливу невизначеності на мінливість прибутку суб'єктів господарювання та раціональної поведінки інвесторів, спрямованою на уникнення ризику, обґрунтував можливість досягненням стану рівноваги на фінансових ринках. Р. Лукас [7] на основі дослідження впливу невизначеності на виробничі процеси з допомогою моделі описав динаміку цін фінансових активів. Д. Брайден [8] запропонував динамічну модель формування ціни на фінансові активи (ICAPM), яка оцінює вплив стохастичних процесів в економіці на рівень споживання та інвестиційні можливості.

Підбиваючи підсумки, можна визначити, що гіпотеза ефективних ринків базується на:

- наявності декількох учасників ринку;
- зборі і обробці фізичними особами (інвесторами) інформації про ринок, її аналізі до тих пір, поки оцінки учасника ринку не буде аналогічною зі ринковою ціною;
- відображенні цінами інформації, що доступна учасникам ринку, що означає обмежену можливість отримувати прибуток вище нормального рівня на постійній основі;
- більш високої прибутковості тих цінних паперів, що мають більш високий ступінь ризику;
- неможливості передбачити прибутковість, тобто їх схильності до «випадкових блукань».

Проте, гіпотеза ефективного ринку вважається достатньо суперечною, оскільки трактується як загальноприйнята основа теоретичних досліджень і задіяна в багатьох сучасних фінансових моделях. Теоретики та практики фінансового ринку, з метою перевірки гіпотези ефективності, застосовували всі можливі методи одночасно (в тому числі й статистичні методи), то підтверджуючи, то спростовуючи цю гіпотезу, надаючи отриманим результатам відповідну інтерпретацію. Сам Ю. Фама ніколи не вважав, що ефективний ринок завжди буде на 100% ефективним. Випадкові події, за яких ціни на активи відхиляються від справедливих, прийнятні, оскільки абсолютно ефективних ринків (за умови наявності сильної форми EMH) ще не існує. [2]. Але, деякі дослідники вважають, що з часом ринки можуть збільшити свою ефективність за рахунок прискорення обробки інформації.

Разом з тим, багато вчених вважають, що припущення, прийняті в гіпотезі ефективного ринку, є ідеалістичними і на практиці їх досягти взагалі

неможливо. В результаті досліджень ЕМН у контекстах формування та сприйняття потоків інформації була піддана критиці з таких основних теоретичних напрямів:

- можливість всієї інформації, що сприяє встановленню справедливих цін на фінансові активи та доступна учасникам ринку, враховується у поточних цінах [9];

- вплив невизначеності на інформаційні потоки, що сприяє утворенню випадкових інформаційних перешкод, які ускладнюють прийняття адекватних інвестиційних рішень [10].

Крім того, С. Солодухін зазначає, що дана гіпотеза ефективного ринка не пояснює виникнення майнових «пухирів» та різких стрибків знецінення активів, що не відповідає реаліям сучасних фінансових ринків [1]. Лауреат Нобелівської премії Д. Норт, також акцентує увагу на непрактичності цієї гіпотези [5]. Дж. Стігліц та С. Гроссман [9] зазначають, що у випадку, коли вся інформація уже відображена в ціні активів, учасники ринку не мають стимулів для отримання нових даних, на основі яких вони мали б встановлювати ціни. Дж. Стігліц та С. Гроссман [9] також запропонували альтернативне визначення сутності «ефективність»: ціни відображають всю доступну інформацію, доки маржинальні вигоди від проведення аналізу даних не перевищують маржинальні витрати на їх отримання. Окрім того, як зазначає О. Пластун [11], гіпотеза ефективного ринку описує ідеальний стан фінансового ринку, вона має просту інтерпретацію в ранжуванні форм ринкової ефективності та використовує зручний і зрозумілий математичний апарат. Але, ця гіпотеза справджується в основному тільки під час періодів зростання ринку за відсутності фінансових криз та ринкових аномалій [11]: протитрендових стратегій, часових ефектів, стратегій «дотримання трендової відповідності», додатної автокореляції приросту цін, низки календарних аномалій (ефект «дня тижня», ефект «місяці року», ефект «пори року», ефект «повного місяця» тощо).

Критичний аналіз наукових напрацювань щодо питання гіпотези ефективності фінансових ринків (зокрема, гіпотези інформаційної ефективності) свідчить про певні недоліки трактування, оскільки категорична відмова від даної гіпотези може призвести до заперечення раціональності дій учасників ринку, що трактуються як сукупність homo economicus, як з точки зору максимізації очікуваної індивідуальної вигоди, так і прогнозування загалом на підставі володіння інформацією про поточні та минулі події [12].

У зв'язку з тим, що гіпотеза ефективного ринку передбачає використання лише раціональних механізмів прийняття рішень інвесторами, необхідно більш детально розглянути положення гіпотези адаптивної ефективності ринків (Adaptive Market Hypothesis, AMH), запропонованої Е. Лоу [13], яка

передбачає, що учасники ринкових (фінансових) відносин конкурують та адаптуються в межах системи відповідно до закономірностей, аналогічних тим, що спостерігаються у живій природі. Однією з перших спроб представлення фінансового ринку як екологічної системи здійснив В. Нідергоффер [14], який описав фінансову взаємодію із позицій закономірностей розвитку біологічної популяції через виділення відповідних її видів.

Такий еволюційний підхід значною мірою перебуває під впливом досліджень Е. Вілсон [15], який запропонував використати принципи конкуренції, відтворення та природного відбору для пояснення соціальних взаємодій та різних типів людської поведінки. Такий підхід дозволив Е. Лоу [13] сформулювати гіпотезу адаптивного ринку таким чином: «ціни відображають таку кількість інформації про фінансові активи, скільки потрібно в межах сформованих умов зовнішнього середовища при врахуванні кількості та природи економічних «видів» або, використовуючи відповідний біологічний термін, екологічні умови» [13].

АМН доводить наявність хибної поведінки учасників фінансових ринків. Джерелом помилок можуть виступати як методи отримання інформації (знань), адаптовані до нефінансового контексту, так і їхній вплив на прийняття рішень, що визначається розмірами популяції, яка поводиться неадекватно порівняно з конкуруючою популяцією, що приймає більш ефективні рішення. Таким чином, гіпотеза адаптивних ринків передбачає, що одна й та сама інвестиційна стратегія може характеризуватися періодом прибутковості чи збитковості залежно від зміни економічних умов, кількості конкурентів на ринку, а також виду та розміру можливостей для отримання прибутку [13]. При цьому під впливом інформаційних потоків, спрямованих на формування хибних рішень у учасників фінансового ринку, реальна дохідність активів може систематично відхилятися від необхідної (визначеної раніше) дохідності за певного рівня ризику.

Застосування такого підходу дозволило адаптувати запропоноване Х. Саймон [16] уявлення про обмежену раціональність та обґрунтувати, як інвестори знаходять оптимальні рішення. Прихильники АМН пропонують відійти від класичного підходу до розуміння інвестиційного рішення як вибору, що максимізує задоволення потреб та здійснюється раціонально, пропонуючи підхід до розуміння вибору та, як наслідок, поведінки інвестора, як результат природного відбору, що дозволяє індивіду передавати наступним поколінням «генетичний» матеріал, що представлений соціальними та культурними поведінковими нормами [13].

В залежності від такого підходу, оптимальне інвестиційне рішення знаходиться не аналітичним шляхом, а у ході проб та помилок за участю природного відбору. Вибір здійснюється, спираючись на наявні економічні

знання та уявлення про те, яке рішення є найкращим. В свою чергу, економічне знання представляє собою набір нормальних, передбачуваних шаблонів поведінки (рутин), які постійно відтворюються на практиці. Відтворення економічного знання передбачає постійне виникнення помилок, які надають можливість економічним суб'єктам на них навчатися і відповідним чином адаптувати свою подальшу поведінку. Отримуваний позитивний чи негативний досвід поповнює вже наявні знання (призводить до навчання). Як наслідок, індивіди, з урахуванням набутого досвіду, виробляють сукупність різних дослідницьких методів, що спрямовані на вирішення наявних економічних проблем (викликів). Ці методи залишаються незмінними доки залишаються незмінними економічні проблеми (виклики).

Зміни зовнішнього середовища призводять до виникнення поведінкових помилок – дій, що не відповідають наявному контексту прийняття рішень, а методи, які були доцільними в минулому, починають давати небажані результати. Така поведінка не є ірраціональною, оскільки механізм прийняття оптимального рішення, що застосовується, був сформований за адекватних раніше умов навколишнього середовища, що еволюціонує.

Таким чином, суть гіпотези адаптивних ринків, може бути викладена у таких принципах:

- індивід не є ні нескінченно раціональними, ні ірраціональними – він є біологічним організмом, характеристики та поведінка якого формуються в залежності від еволюційних факторів;
- індивід демонструє поведінкові помилки (невдачі) та приймає рішення, які не здаються оптимальними, але має здатність вчитися на минулому досвіді і переглядати свої припущення у відповідь на негативні результати та наслідки;
- індивід може мислити абстрактно, робити припущення про майбутнє на основі досвіду, і готуватися до змін у навколишньому середовищі, що еволюціонує;
- двигуном фінансових ринків є взаємодії між його учасниками, які формуються, коли індивід демонструє певну поведінку, вчиться, адаптується до інших учасників ринкових відносин, а також до соціального, культурного, політичного, економічного та природного середовища, в якому функціонує.
- прагнення до виживання (отримання найкращого результату) є головним рушієм конкуренції, інновацій та адаптації.

Ці принципи призводять до висновків, які відрізняються від тих, що відповідають принципам гіпотези економічного ринку. Так, згідно з гіпотезою адаптивних ринків, індивід не може знати, що його припущення є достатньо оптимальними, роблячи вибір на основі попереднього досвіду.

Основні характеристики, властиві гіпотезам ефективного та адаптивного ринків, наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Основні положення та характеристики, властиві гіпотезам ефективного та адаптивного ринків

Характеристики	Гіпотеза ефективного ринку (EMH)	Гіпотеза адаптивного ринку (AMH)
Основи ухвалення інвестиційних рішень	Раціональні	Обмежено раціональні
Помилки під час прийняття рішень	Ефективний стан ринку робить будь-яке рішення, прийняте на ринку, безпомилковим	Можливі та ймовірні помилкові рішення
Процес навчання при прийнятті рішень	Ефективний стан ринку робить навчання непотрібним	Постійне навчання на помилках та поведінкова адаптація
Конкуренція	Приводить ринок у стан ефективності	Стимулює фінансові інновації
Природний відбір	Не розглядається	Направлений на відбір суб'єктів, які досягають більшого рівня успішності, кращих результатів
Еволюція	Не розглядається	Визначає динаміку фінансового ринку

Джерело: укладено автором

Таким чином, AMH є спробою зняти протиріччя між EMH та поведінкою економічних суб'єктів в особливих умовах. EMH може бути розглянуто, як окремий випадок AMH в умовах популяції, що не змінюється в стабільному середовищі. Але, необхідно відзначити, що AMH не в повній мірі враховує інституційні зміни. З цих позицій поведінка економічних суб’єктів у особливих умовах може розглядатися як адаптаційні зусиль відповідних груп, які обумовлюються траєкторіями інституційних змін економічної системи у часі [13].

Одним з ключових наслідків AMH є висновок, що існуючий взаємозв'язок між прибутковістю та ризиком не є постійним у часі, оскільки він залежить від розміру та переваг різних груп учасників відносин на фінансовому ринку, а також від інституційних змін.

Таким чином, доводиться взаємозв’язок між невизначеністю та необхідністю використання адаптаційного механізму під час прийняття рішень на фінансовому ринку. Так, при змінах умов на фінансовому ринку вибір, що робить індивід, перестає відповідати початковим його очікуванням, що обумовлює необхідність пристосування (адаптації) до нових умов. Адаптація, в такому випадку, є механізмом економічного пристосування до непередбачених подій, який зберігаючи певний набір внутрішніх обмежень може привести до неефективних наслідків адаптаційних рішень:

– наявність часового лагу при реалізації адаптаційних механізмів – адаптація не може бути безперервною, що обумовлює неможливість з достатнім ступенем достовірності стверджувати, що прийняті адаптаційні рішення цілком відповідатимуть економічним умовам, що склалися;

– субоптимальність прийнятих рішень, які можуть бути найкращими, з наявного набору альтернатив, але не відповідати вимогам глобального оптимуму;

– залежність адаптаційних рішень від траєкторій руху фінансового ринку, що спостерігалися в минулому та змін економічного середовища;

– наявність негативного впливу інформаційних обмежень на адаптаційні рішення.

При цьому АМН не враховує, що перед тим, як інформація для прийняття інвестиційного рішення буде акумульована, оброблена, необхідна наявність «внутрішнього знання». Внутрішнє знання – інформація, що визначає процес прийняття рішення (поведінки) певної системи.

Виходячи з проведеного аналізу основних положень гіпотез ефективного та адаптивного ринків можна зробити їх зіставлення (табл. 2).

Таблиця 2

Зіставлення основних положень гіпотез ефективного та адаптивного ринків

Положення	Гіпотеза ефективного ринку (ЕМН)	Гіпотеза адаптивного ринку (АМН)
Відображення інформації у цінах фінансових активів	Вся доступна інформація відображається в цінах	Ціни відображають таку кількість інформації, скільки потрібно в межах умов зовнішнього середовища, що склалися при врахуванні кількості та природи економічних «видів»
Зміна ринкової премії за ризик володіння фінансовими активами	Не змінюється у часі	Змінюється у часі та залежить від домінування на фінансовому ринку певних груп учасників ринкових відносин
Відбір фінансових активів для інвестування	Не має значення	Дозволяє отримати прибутковість вище за нормальну шляхом формування відповідного портфеля на основі накопиченого досвіду
Прибутковість фінансових активів	Фінансові активи показують прибутковість відповідно до очікуваної прибутковості, визначеної при заданому рівні ризику	Фінансові активи в різні періоди часу показують прибутковість, яка може бути як вищою, так і нижчою за очікувану прибутковість, визначену при заданому рівні ризику
Ефективність фінансового ринку	Постійна	Змінюється у часі

Джерело: укладено автором

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що АМН — це теорія, яка знаходиться на початку свого розвитку. Вона включає у себе відсутні елементи для проведення аналізу фінансових ринків і має шанси стати повноцінною альтернативою ЕМН. Для подальшого розвитку цієї теорії важливо приділяти більше уваги таким частинам фінансової екосистеми: поведінці «видів» (учасників ринку), умовам оточуючого середовища, з яким вони взаємодіють, та динаміці їхньої взаємодії у часі. Це надасть можливість пояснювати природу виникнення фінансових криз та адекватно на них реагувати. Повністю уникнути та попередити їх неможливо, використання гіпотези адаптивного ринку дозволяє зробити систему більш стійкою та гнучкою, а також навчитися протистояти.

Література

1. Солодухін С. В. Методологічний аналіз стадної поведінки агентів на фінансових ринках. *Бізнес Інформ*. 2013. № 7. С. 28–31.

2. Fama E. F. Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *The Journal of Finance*. 1970. No. 25 (2). P. 383–417.

3. Краснова І. В. Форми інформаційної ефективності фінансового ринку. *Бізнес Інформ*. 2014. № 3. С. 130-135.

4. Jensen M. C. Some Anomalous Evidence Regarding Market Efficiency. *Journal of Financial Economics*. 1978. No. 6. P. 95–101.

5. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ : Наш Формат, 2017. 352 с.

6. Rubinstein M. Valuation of Uncertain Income Streams and Pricing of Options. *Bell Journal of Economics*. 1976. No. 7. P. 407–425.

7. Lucas R. Asset Prices in an Exchange Economy. *Econometrica*. 1978. No. 46. P. 1429–1446.

8. Breeden D. T. An Intertemporal Asset Pricing Model with Stochastic Consumption and Investment Opportunities. *Journal of Financial Economics*. 1979. No. 7. P. 265–296.

9. Grossman S., Stiglitz J. On the Impossibility of Informationally Efficient Markets. *American Economic Review*. 1980. No. 70 (3). P. 393–407.

10. Black F. Noise. *Journal of Finance*. 1986. No. 41. P. 529–544.

11. Пластун О. Л., Домбровський В. С. Гіпотеза ефективного ринку як сучасна концепція фондового ринку. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 1. С. 14–19.

12. Shkolnyk I., Frolov S., Orlov V. Influence of world stock markets on the development of the stock market in Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*. 2021. No. 18 (4). P. 223–240.

13. Lo A. W. Adaptive Markets Hypothesis: Market Efficiency from an Evolutionary Perspective. *Journal of Portfolio Management*. 2004. No. 30. P. 15–29.

14. Niederhoffer V. Education of a Speculator. New York : John Wiley & Sons, 1998. 464 p.

15. Wilson E. Sociobiology: The New Synthesis. Cambridge : Belknap Press of Harvard University Press, 1975. 720 p.

16. Simon H. A. Theories of Bounded Rationality. *Decision and Organization*. 1972. No. 8. P. 161–176.

References:

1. Solodukhin, S.V. (2013). Metodolohichnyi analiz stadnoi povedinky ahentiv na finansovykh rynkakh [Methodological analysis of herd behavior of agents in financial markets]. *Biznes Inform - Business Inform. № 7.* 28–31 [in Ukrainian].

2. Fama, E. F. (1970). Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *The Journal of Finance*, (25 (2)), 383–417.

3. Krasnova, I.V. (2014). Formy informatsiinoi efektyvnosti finansovoho rynku [Forms of information efficiency of the financial market.]. *Biznes Inform - Business Inform*. №3. 130-135. [in Ukrainian].

4. Jensen, M. C. (1978). Some Anomalous Evidence Regarding Market Efficiency. *Journal of Financial Economics*, (6), 95–101.

5. Nort, D., Vollis, Dzh., & Vainhest, B. (2017). Nasylstvo ta suspilni poriadky. Osnovni chynnyky, yaki vplynuly na khid istorii [Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History]. Nash Format.

6. Rubinstein, M. (1976). Valuation of Uncertain Income Streams and Pricing of Options. *Bell Journal of Economics*, (7), 407–425.

7. Lucas, R. (1978). Asset Prices in an Exchange Economy. *Econometrica*, (46), 1429–1446.

8. Breeden, D. T. (1979). An Intertemporal Asset Pricing Model with Stochastic Consumption and Investment Opportunities. *Journal of Financial Economics*, (7), 265–296.

9. Grossman, S., & Stiglitz, J. (1980). On the Impossibility of Informationally Efficient Markets. *American Economic Review*, (70 (3)), 393–407.

10. Black, F. (1986). Noise. *Journal of Finance*, (41), 529–544.

11. Plastun, O. L., & Dombrovskyi, V. S. (2013). Hipoteza efektyvnoho rynku yak suchasna kontseptsiia fondovoho rynku [The efficient market hypothesis as a modern concept of the stock market]. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of the economy*, (1), 14–19.

12. Shkolnyk, I., Frolov, S., & Orlov, V. (2021). Influence of world stock markets on the development of the stock market in Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*, (18 (4)), 223–240.

13. Lo, A. W. (2004). Adaptive Markets Hypothesis: Market Efficiency from an Evolutionary Perspective. *Journal of Portfolio Management*, (30), 15–29.

14. Niederhoffer, V. (1998). *Education of a Speculator*. John Wiley & Sons.

15. Wilson, E. (1975). *Sociobiology: The New Synthesis*. Belknap Press of Harvard University Press.

16. Simon, H. A. (1972). Theories of Bounded Rationality. *Decision and Organization*, (8), 161–176.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 330.16

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-407-416

Богданюк Ігор Васильович кандидат юридичних наук, старший дослідник, заступник директора з організаційно-наукової роботи та трансферу технологій, Інститут тваринництва Національної академії аграрних наук України, вул. Тваринників, 1А, м. Харків, 61026, тел.: (066) 703-25-52, https://orcid.org/0000-0003-4782-9986

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. Поряд із грамотністю управління, організацією процесу, впровадженням профільних ефективних технологій підприємству необхідна надійна система економічної безпеки. Однією з ключових умов для сталого розвитку підприємства є забезпечення економічної безпеки, адже воно спрямоване на захист його життєво важливих інтересів від негативних зовнішніх і внутрішніх впливів. Методичний інструментарій для забезпечення економічної безпеки включає набір інструментів і методів, які дозволяють ефективно ідентифікувати загрози, оцінювати ризики і розробляти напрями для їх мінімізації. Вагомим аспектом під час реалізації концепції безпеки підприємства є аналіз потенційних загроз внутрішнього і зовнішнього характеру. Зазначено, що серед основних інструментів, які застосовуються для забезпечення економічної безпеки, важливе місце займають системи моніторингу ризиків, фінансовий аналіз, оцінка конкурентоспроможності, а також стратегічне планування, що базується на аналізі сильних і слабких сторін підприємства. Визначено ефективне управління ризиками дозволяє не лише захистити підприємство від кризових ситуацій, але й використовувати нові можливості для розвитку. Це підвищує конкурентоспроможність підприємства та дозволяє ефективніше реагувати на зміни ринку. Зазначено що важливим елементом підтримки рівня економічної безпеки є розробка стратегій на випадок кризових ситуацій, які можуть виникати як всередині підприємства, так і на зовнішньому ринку. Це дозволяє підприємству швидко адаптуватися до змін і уникати серйозних втрат. Підприємствам життєво необхідна «профілактика» проти негативних впливів силових, екологічних, політико-правових, кадрових, інтелектуальних та фінансових ризиків. Грамотно побудована та функціонуюча система дає можливість своєчасного виявлення, нейтралізації чи мінімізації ризиків та загроз економічної безпеки, що впливають на діяльність підприємства. При реалізації ризику повинні

забезпечуватись ліквідація завданих збитків, а також розробка заходів профілактики для недопущення його повторення у майбутньому.

Ключові слова: ризики, економічна безпека, інструментарій, методи, загрози, можливості.

Bohdaniuk Ihor Vasylovych PhD in Legal Sciences, Senior Researcher, Deputy Director for Organizational and Scientific Work and Technology Transfer, Institute of Animal Husbandry of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Tvarynnykiv St., 1A, Kharkiv, 61026, tel.: (066) 703-25-52, https://orcid.org/0000-0003-4782-9986

METHODOLOGICAL TOOLS FOR ENSURING ECONOMIC SECURITY OF ENTERPRISES

Abstract. Along with management literacy, process organization, introduction of profile effective technologies, the enterprise needs a reliable system of economic security. One of the key conditions for the sustainable development of the enterprise is the provision of economic security, because it is aimed at protecting its vital interests from negative external and internal influences. The methodological toolkit for ensuring economic security includes a set of tools and methods that allow you to effectively identify threats, assess risks and develop directions for their minimization. An important aspect during the implementation of the enterprise security concept is the analysis of potential internal and external threats. It is noted that among the main tools used to ensure economic security, risk monitoring systems, financial analysis, competitiveness assessment, as well as strategic planning based on the analysis of the company's strengths and weaknesses occupy an important place. Determined effective risk management allows not only to protect the enterprise from crisis situations, but also to use new opportunities for development. This increases the competitiveness of the enterprise and allows more effective response to market changes. It is noted that an important element of maintaining the level of economic security is the development of strategies in case of crisis situations that may arise both within the enterprise and on the foreign market. This allows the enterprise to quickly adapt to changes and avoid serious losses. Enterprises vitally need "prevention" against the negative effects of force, environmental, political-legal, personnel, intellectual and financial risks - specialized units are created in the staff of enterprises to ensure economic security. A competently built and functioning detection and assessment system makes it possible to timely identify, neutralize or minimize risks and threats to economic security that affect the company's activities. When the risk is realized, it is necessary to ensure the liquidation of the incurred losses, as well as the development of preventive measures to prevent its recurrence in the future.

Keywords: risks, economic security, tools, methods, threats, opportunities.

Постановка проблеми. Кожен суб'єкт господарювання, що працює на вкладеннях капіталу і накопичує фінансову базу, є вразливим з точки зору стабільності діяльності. На зростання прибутку, якість продукції чи послуг, розширення видів сервісу впливають багато чинників. Поряд із грамотністю управління, організацією процесу, впровадженням профільних ефективних технологій підприємству необхідна надійна система економічної безпеки.

Специфіка економічної діяльності будь-якого підприємства - це безпосередня причина того, що поняття загроз, як ззовні, так і всередині підприємства, індивідуальні. Вагомим аспектом під час реалізації концепції безпеки підприємства є аналіз потенційних загроз внутрішнього і зовнішнього характеру. Яскравими прикладами внутрішніх детермінантів, що підтверджують цю теорію, є пандемія коронавірусу, де ключовим чинником став персонал. З цією метою в процесі проектування та реалізації системи забезпечення економічної безпеки розробляють і систему заходів протидії потенційним загрозам та мінімізації слабких місць у підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням досліджень методів забезпечення економічної безпеки підприємства займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Приведено приклад кілька провідних авторів і дослідників, які зробили значний внесок у цю сферу: Геєць В.М., Крусь І.І., Ляско О.О., Ігнаценко В.С., Ткаченко І.О., Шелудько В.М., Шніцер Є.О., Майкл Портер, Пітер Друкер, Джордж Акерлоф, Роберт Шіллер. Ці вчені проводили дослідження аспектів забезпечення економічної безпеки підприємства, що включали в себе і дослідження фінансових, правових, технологічних та соціальних методів.

Постійні зміни у зовнішньому середовищі, такі як економічні кризи, зміни в законодавстві, політична нестабільність або коливання валютного курсу, створюють загрози для економічної безпеки підприємства. Виникає необхідність подальшого розгляду та вирішення проблеми розроблення ефективних методів, що дозволять підприємствам адаптуватися до таких змін.

Метою статті є аналіз проблем методичного обґрунтування економічної безпеки підприємств в ринкових умовах.

Виклад основного матеріалу. Одну з найважливіших ролей у життєдіяльності підприємства відіграє економічна безпека підприємства. Забезпечення економічної безпеки підприємства є важливим завданням для будь-якого бізнесу. Від цього залежить стабільність роботи підприємства, збереження його активів та конфіденційної інформації, а також мінімізація фінансових та репутаційних ризиків.

Жаліло Я.А. зазначає що в широкому розумінні економічна безпека – «складна багатофакторна категорія, яка охарактеризовує здатність національ-

ної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб населення і держави; протистояння дії чинників, які дестабілізовують та створюють загрозу для стійкого збалансованого розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання» [3].

Для забезпечення цього питання підприємства розробляють та реалізують на практиці систему методів та інструментів, які мінімізують ризики, гарантуючи фінансову стійкість.

Від порушень економічної безпеки можуть постраждати компанії із різних сфер діяльності. Однак найсерйозніше ризикують:

- фінансові організації (банки, інвестиційні компанії);
- підприємства, що працюють з великими грошовими потоками та матеріальними цінностями;
- високотехнологічні компанії, які мають цінну інтелектуальну власність;
- організації, які володіють конфіденційною інформацією та комерційною таємницею.

О. М. Грибіненко, С. М. Шагоян [3] вважають що до основних складових механізму забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання, можна віднести фінансову, правову, технологічну, інформаційну, екологічну, кадрову, інтелектуальну та силову складові частини, методи, засоби та інструменти впливу (платіжні, депозитні, страхові та інвестиційні).

Існувати ізольовано від середовища підприємство не може, тому поняття безпеки має включати дві сторони: зовнішню, яка характеризує здатність взаємодіяти з середовищем, не порушуючи внутрішні процеси підприємства, та внутрішню, що характеризує цілісність підприємства як системи. Економічна безпека – стан системи (підприємства), у якому дотримується баланс у відносинах самої системи (підприємства) із середовищем, що оточує його. Економічна безпека є не статичним економічним явищем, а динамічним, яке змінюється залежно від цілей та завдань підприємства.

Як зазначають дослідники [6], для кожного окремого підприємства система забезпечення економічної безпеки підприємства є унікальною та виконує такі функції:

- аналіз діяльності підприємства;
- прогнозування, виявлення та запобігання ризикам та небезпекам для діяльності підприємства;
- забезпечення захищеності підприємства від ризиків та небезпек;
- створення сприятливого конкурентного середовища.

Планування здійснюється на основі виробленої концепції економічної безпеки підприємства та є пріоритетним стратегічним напрямом забезпечення економічної безпеки підприємства. В концепції створюються заходи, визна-

чається терміни їхнього виконання, визначаються засоби для їхньої реалізації, визначаються виконавці [1].

Основними способами забезпечення економічної безпеки є методи, інструменти та ресурси. На підґрунті цілей створення бізнесу, галузевої специфікації бізнесу та загальноекономічної ситуації на ринках підприємства, створюється філософія підприємства - основні принципи та цінності, які визначають його діяльність [2].

Методи забезпечення економічної безпеки, що є комплексними, охоплюють різні аспекти діяльності підприємства. Вони поєднують управлінські, фінансові, правові, технологічні та соціальні підходи, що дозволяє забезпечити стійкість і захист підприємства від можливих загроз.

Загалом виокремлюють такі підходи методи діагностики ступеню економічної безпеки підприємства:

– пороговий (граничний) метод;
– ресурсно-функціональний метод;
– метод на основі теорії економічних ризиків;
– програмно-цільовий (комплексний (інтегральний) метод) [7].

Здебільшого до групи методів, до яких вдаються підприємства для забезпечення безпеки у питаннях економіки відносять такі що вказані в табл. 1.

Таблиця. 1

Характеристика основних груп методів, які використовуються підприємствами для забезпечення економічної безпеки.

Група методів	Основні методи	Характеристика
1	2	3
1.Організаційно-управлінські	Регламентація діяльності, система контролю, планування і прогнозування, антикризове управління	Включає створення внутрішніх регламентів, правил і стандартів, забезпечує ефективне функціонування підприємства. Стратегічне планування, контроль та впровадження антикризових стратегій допомагають адаптуватися до змін і реагувати на ризики.
2.Економічні	Фінансове планування, інвестиційне управління, управління ліквідністю, оптимізація податкових зобов'язань	Управління фінансовими потоками, контроль доходів та витрат, підтримання необхідного рівня ліквідності, інвестування у безпечні активи. Оптимізація податкового навантаження для мінімізації фінансових ризиків.
3.Правові	Юридичний захист, правова відповідність, захист від рейдерства	Забезпечує правовий захист активів, контроль за дотриманням законодавчих вимог, укладання договорів, мінімізація ризиків рейдерства, судових позовів і штрафів.

Продовження таблиці 1

1	2	3
4.Технологічні	Інформаційна безпека, моніторинг і контроль, ERP-системи, інновації в логістиці	Включають впровадження сучасних технологій для захисту інформації, контролю бізнес-процесів, оптимізації логістики та автоматизації управління. Підвищують ефективність операційної діяльності та зменшують ризики втрати даних і кіберзагроз.
5.Соціально-психологічні	Мотивація персоналу, корпоративна культура, управління конфліктами	Орієнтовані на управління людським капіталом. Забезпечення мотивації працівників, формування позитивної корпоративної культури та запобігання конфліктам знижують ризик внутрішньої нестабільності та покращують продуктивність працівників.
6.Екологічні	Виконання екологічних стандартів, екологічний аудит, впровадження "зелених" технологій	Спрямовані на дотримання екологічного законодавства, мінімізацію впливу на довкілля через інвестиції в екологічно чисті технології та системи управління відходами, що допомагає уникнути штрафів та підвищити репутацію підприємства.
7.Аналітичні	SWOT-аналіз, аналіз ризиків, моніторинг ринку	Оцінка сильних і слабких сторін , вивчення ринкових можливостей і загроз, регулярний моніторинг ринку для визначення потенційних ризиків і розробки заходів щодо їх мінімізації.

Джерело: розроблено автором

Від бюджету, завдань та специфіки бізнесу залежить набір інструментів забезпечення економічної безпеки підприємства .

Перша група - це інструменти управління ризиками: страхування, диверсифікація, хеджування тощо інструменти, які можна купити у банків та страховиків.

Друга група інструментів - це засоби технічного захисту: наприклад, контрольно-пропускні пункти, системи відеоспостереження, системи перепусток. До цієї групи потрапляють інструменти захисту інформації в Інтернеті та кадрова політика.

Третя група - фінансові інструменти: наприклад, бюджетування, планування, ведення управлінського обліку, моніторинг фінансових показників, створення резервів під безнадійні борги тощо.

Економічна безпека організації тісно пов'язана із перевіркою контрагентів. Ризики можуть виникнути всіх етапах взаємодії: банкрутство, зміна власника, потрапляння під санкції.

Забезпечення ефективного функціонування з метою отримання стабільного доходу та реалізації корпоративних інтересів є головною концепцією підприємства. Сьогодні виникає необхідність у захисті бізнес-процесів підприємства від ризиків та загроз, які можуть виникнути при втраті ймовірних можливостей та недоотриманням вигоди - тому система економічної безпеки підприємства грає пріоритетну роль у вирішенні цієї проблеми. Система економічної безпеки організації має бути орієнтована на прогнозування, виявлення та запобігання потенційним загрозам та мінімізацію всіх можливих ризиків. При реалізації ризику повинні забезпечуватись ліквідація завданих збитків, а також розробка заходів профілактики для недопущення його повторення у майбутньому.

Основою організації, планування та функціонування системи забезпечення економічної безпеки є аналіз концепції загроз, які створюють ризики для життєво важливих інтересів підприємства та заважають досягненню поставлених цілей. Це оцінювання є необхідним для всіх видів господарської та іншої діяльності підприємства під час прийняття рішень на всіх рівнях відповідно до встановлених повноважень. До важливих завдань системи управління економічною безпекою можна віднести протидію сучасним загрозам, які постійно розвиваються у відповідь на технологічні досягнення та зміну динаміки ринку [8]. Система реальних і потенційних загроз є динамічною, оскільки загрози можуть з'являтися або зникати, збільшуватися чи зменшуватися, що впливає на їхню значущість у забезпеченні безпеки підприємства.

Ефективний контроль та управління ризиками тісно пов'язані з функціями системи забезпечення економічної безпеки. Економічна безпека передбачає оптимальне (по деяким критеріям) використання економічних ресурсів підприємства, захист його від ризиків заподіяння шкоди його активам та економічним інтересам, що забезпечує як поточну, так і майбутню стабільність. Менеджмент підприємства, навіть якщо абстрагуватися від цілей забезпечення економічної безпеки, прагне мінімізувати ризики, намагаючись запобігати форс-мажорним ситуаціям, помилкам або незаконним проявам в ході своєї господарської діяльності. У силу різноманітності негативних факторів, що впливають на підприємство, деякі (в основному великі, що мають для цього достатні ресурси) з них вважають за краще створювати систему внутрішнього контролю як виділеної, самостійної підсистеми системи менеджменту.

Для забезпечення економічної безпеки підприємство використовує сукупність корпоративних ресурсів, які власники та менеджери застосовують для досягнення бізнес-цілей. Серед основних ресурсів виділяють такі:

а) Капітал. Поєднання акціонерного капіталу та позикових фінансів є життєво важливим для підприємства, оскільки дозволяє залучати та підтримувати інші ресурси, необхідні для розвитку бізнесу;

б) Персонал. Менеджери, інженери, виробничі працівники та службовці з їхнім досвідом і знаннями є ключовими ланками, що забезпечують функціонування бізнесу та реалізацію його ідеології;

в) Інформація та технології. Інформація про політичні, соціальні, економічні та екологічні зміни, ринки, технології та методи управління є одним із найбільш цінних ресурсів. Завдяки її використанню підприємство може адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі та ефективно планувати свою діяльність;

г) Техніка та обладнання. Підприємство інвестує в необхідне обладнання, враховуючи доступні фінансові, кадрові та технологічні ресурси;

д) Правові ресурси. Зі зростанням цінності нематеріальних активів важливість прав на патенти, ліцензії, квоти та землю значно збільшилася. Цей ресурс дозволяє підприємству використовувати передові технології та розширювати можливості для розвитку без необхідності здійснювати власні дорогі дослідження.

Процес забезпечення фінансової, кадрової, техніко-технологічної, інформаційної та інших складових є важливим для підтримання необхідного рівня економічної безпеки підприємства. Реалізація інвестиційної діяльності підприємства можлива через вибір інвестиційного проєкту, що мінімізує інвестиційні ризики при залученні або вкладенні коштів для оновлення основного капіталу. Це управління має здійснюватися на стратегічному, тактичному та оперативному рівнях. На стратегічному рівні відбуваються такі етапи: визначення показників та допустимих меж їх значень; моніторинг досягнення поставлених цілей; вибір коригувальних заходів на основі аналізу внутрішніх і зовнішніх ризикових факторів; оцінка рівня загроз, що дає змогу прийняти рішення про коригування та впровадження заходів для підвищення ефективності управління ризиками.

Найважливішим етапом забезпечення економічної безпеки підприємства є стратегічне планування та прогнозування його економічної безпеки, що включає в себе розробку стратегічного плану забезпечення економічної безпеки підприємства. У документі потрібно вказати якісні параметри використання корпоративних ресурсів підприємства (в поєднанні з організаційно-функціональною структурою та взаємозв'язками її підрозділів) і кількісні орієнтири (забезпечують функціональні складові та економічну безпеку підприємства вцілому).

Після розробки стратегічних планів підприємства оперативно оцінюється рівень забезпечення та здійснюється поточне тактичне планування економічної безпеки. На основі оцінки ефективності заходів щодо запобігання збиткам та розрахунку функціональних і сукупних критеріїв економічної безпеки проводиться аналіз її рівня. Поточне планування включає розробку

альтернативних сценаріїв розвитку ситуації та обчислення значень сукупного критерію економічної безпеки для кожного з них. Після вибору оптимального варіанту за результатами розрахунків та аналізу інших сценаріїв формуються оперативні рекомендації для поточного управління діяльністю підприємства. На відміну від стратегічних рекомендацій, ці не є довгостроковими і не тільки визначають якісні напрями поточної діяльності, а й встановлюють кількісні завдання.

Оперативне планування фінансово-господарської діяльності підприємства здійснюється на основі оперативної оцінки рівня економічної безпеки підприємства та вироблених рекомендацій , після чого проводиться практична реалізація розроблених планів.

Висновки. Управління безпекою має піддаватися регулярному моніторингу, а заходи щодо забезпечення економічної безпеки повинні вживатися своєчасно. Підприємства розробляють методи з метою захисту своїх фінансових та матеріальних ресурсів від загроз та ризиків, які можуть завдати шкоди їхній діяльності. Такі методи допомагають підприємствам мінімізувати втрати, забезпечувати стійкість до економічних криз, забезпечувати стабільність та успішний розвиток бізнесу.

Література:

1. Байдала В. В., Якимовська А. В. Стратегічне управління економічною безпекою підприємств. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 8. № 3. С. 241–245. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-36.

2. Василега В. Є. Механізм забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах впливу зовнішнього середовища. *БІЗНЕСІНФОРМ*, 2024. № 2, с.146-153

3. Грибіненко О. М., Шагоян С. М. Сутність та шляхи забезпечення економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2017. № 22. Ч. 1. С. 98-100.

4. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-18765 (дата звернення 21 жовтня 2024р.)

5. Кривов'язюк І.В. Економічна діагностика. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 456 с.

6. Ткачук Г.Ю. Інструментарій забезпечення економічної безпеки підприємства. *Економічний простір*, 2022. № 178. с. 55-59

7. Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітична записка: «Щодо вдосконалення методології інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки України. 2013. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/schodo-vdoskonalennya-metodologii-integralnogo-ocinyuvannya-rivnya (дата звернення 21 жовтня 2024р.)

8. Gadde S., Rao G. S., Veesam V. S., Yarlagadda M., Patibandla R. S. M. L. Secure data sharing in cloud computing: A comprehensive survey of two-factor authentication and cryptographic solutions. *Ingénierie des Systèmes d'Information*, 2023. vol. 28, no. 6, pp. 1467-1477

References:

1. Baidala, V. V. & Yakymovska A. V. (2023) Stratehichne upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpryiemstv [Strategic Management of Economic Security of Enterprises]. *Ukrainskyi Zhurnal Prykladnoi Ekonomiky ta Tekhniky - Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*. 8, 3, 241-245. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-36.

2. Vasylega, V. Ye. (2024) Mekhanizm zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstva v umovakh vplyvu zovnishnoho seredovyshcha [Mechanism for Ensuring Economic Security of Enterprises under External Environment Influence]. *BiznesInform - BusinessInform*, 2024, No. 2, pp. 146-153.

3. Hrybinienko, O. M. & Shahoyan, S. M. (2017) Sutnist ta shliakhy zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstva [The Essence and Ways of Ensuring Economic Security of Enterprises]. *Naukovyi Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriia "Ekonomichni Nauky" - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences*, 22, Part 1, 98-100.

4. Encyclopedia of Modern Ukraine. Retrieved from: https://esu.com.ua/article-18765 (accessed October 21, 2024).

5. Kryvoviaziuk, I. V. (2017) *Ekonomichna diahnostyka [Economic Diagnostics]*. Kyiv: Center of Educational Literature,Ukraine.

6. Tkachuk, H. Yu. (2022) Instrumentarii zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstva [Tools for Ensuring Economic Security of Enterprises]. *Ekonomichnyi Prostir - Economic Space*, 178, 55-59.

7. National Institute for Strategic Studies (2013) Analytical Note: Shchodo vdoskonalennia metodolohii intehralnoho otsiniuvannia rivnia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy [On Improving the Methodology for Integral Assessment of the Level of Economic Security of Ukraine]. Retrieved from: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/schodo-vdoskonalennya-metodologii-integralnogo-ocinyuvannya-rivnya (accessed October 21, 2024).

8. Gadde, S., Rao, G. S., Veesam, V. S., Yarlagadda, M. and Patibandla, R. S. M. L. (2023) Secure Data Sharing in Cloud Computing: A Comprehensive Survey of Two-Factor Authentication and Cryptographic Solutions. *Ingénierie des Systèmes d'Information,* 28, 6, 1467-1477.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 330.341:347.77:34:004.9:338.24(73+477)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-417-434

Васильєва Надія Борисівна кандидат економічних наук, доцент кафедри технологічного менеджменту, членкиня академічної ради, Український Католицький університет, вул. Іларіона Свєнціцького, 17, м. Львів, 79000, тел.: (0322) 409-940, https//orcid.org/0009-0003-0289-8045

ПОРІВНЯННЯ ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ ТА США: ЗАКОНОДАВСТВО, МОДЕЛІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. У зв'язку з процесом євроінтеграції в Україні відбувається інституційна перебудова, розвиток законодавства у сфері трансферу технологій, що потребує дослідження досвіду США у цій сфері, зважаючи на значні досягнення у налагодженні загально національної мережі досліджень та розробок. В Україні, порівняно зі США, модель трансферу технологій мало розвинена, про що свідчать як показники патентної активності, експорту високотехнологічної продукції, надходжень та плати за використання прав на інтелектуальну власність, так і процес інституційної перебудови системи захисту прав на винаходи та розробки. У США ще в 1980-1990 роках було сформовано законодавство у сфері передачі технологій між університетами та промисловим сектором, що забезпечило налагодження процесу співпраці між ними, захисту їх прав, створення загально національної мережі з понад 300 федеральних лабораторій, дослідницьких центрів, агентств, які сприяли комерціалізації технологій. В США також розвинений механізм фінансування трансферу технологій за рахунок коштів федерального бюджету, а за патентну політику відповідальне Управління патентів та торгових марок. Натомість в Україні з державного бюджету не виділялося значних обсягів фінансування науково-дослідницької діяльності, не зважаючи на законодавчо встановлені нормативи у розмірі не менше 1,7% від ВВП з цільовим значенням 3% від ВВП до 2025 року. Крім того, в Україні відсутня загально національна мережа трансферу технологій. Таким чином, для вдосконалення процесу передачі винаходів та розробок від наукового до приватного сектору варто: 1) забезпечити поступовий розвиток національної мережі трансферу технологій з визначенням переліку університетів та наданням їм прав на отримання доходів від інтелектуальної діяльності; 2) посилити співпрацю між університетами та УКРНОІВІ, зокрема для розширення можливості дослідників здійснювати передачу прав на інтелектуальну власність за кордон; 3) внести законодавчі зміни до Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері

трансферу технологій» від 16.10.2020 №143-V та визначити конкретні обсяги державного фінансування науково-дослідної діяльності.

Ключові слова: трансфер технологій, модель регулювання трансферу технологій, мережа трансферу технологій США, державне регулювання трансферу технологій

Vasylieva Nadiia Borysivna PhD, Associate Professor of the Department, Ukrainian Catholic University Lviv, St. larion Sventsitskoho, 17, Lviv, 79000, tel.: (0322) 409-940, https//orcid.org/0009-0003-0289-8045

COMPARISON OF TECHNOLOGY TRANSFER IN UKRAINE AND THE USA: LEGISLATION, MODELS AND RECOMMENDATIONS FOR IMPROVEMENT IN UKRAINE

Abstract. In connection with the process of European integration in Ukraine, there is an institutional restructuring, the development of legislation in the field of technology transfer, which requires a study of the experience of the United States in this field, despite the not significant achievements in establishing a nationwide network of research and development. In Ukraine, compared to the USA, the model of technology transfer is not well developed, as evidenced by the indicators of patent activity, export of high-tech products, revenues and fees for the use of intellectual property rights, as well as the process of institutional restructuring of the system of protection of rights to inventions and developments. In the USA, as early as 1980-1990, legislation was formed in the field of technology transfer between universities and the industrial sector, which ensured the establishment of a process of cooperation between them, the protection of their rights, the creation of a nationwide network of more than 300 federal laboratories, research centers, agencies that contributed commercialization of technologies. The USA also has a developed mechanism for financing technology transfer at the expense of the federal budget, and the Patent and Trademark Office is responsible for patent policy. On the other hand, in Ukraine, significant amounts of funding for research activities were not allocated from the state budget, despite the legally established standards of at least 1.7% of GDP with a target value of 3% of GDP by 2025. In addition, there is no national technology transfer network in Ukraine. Thus, in order to improve the process of transferring inventions and developments from the scientific to the private sector, it is necessary to: 1) ensure the gradual development of the national network of technology transfer with the determination of the list of universities and granting them the right to receive income from intellectual activity; 2) strengthen cooperation between universities and UKRNOIVI, in particular to expand the possibility of researchers to transfer intellectual property rights abroad; 3) make legislative changes to the Law of Ukraine "On State Regulation of Activities in the Field of

Technology Transfer" dated October 16, 2020 No. 143-V and determine the specific volumes of state funding of research activities.

Keywords: technology transfer, model of technology transfer regulation, US technology transfer network, state regulation of technology transfer

Постановка проблеми. У зв'язку з процесом євроінтеграції в Україні відбувається інституційна перебудова, розвиток законодавства у сфері трансферу технологій, зокрема за рахунок співпраці з WIPO, європейськими (EUIPO, EPO) та національними інституціями. В межах євроінтеграції окремої уваги заслуговує законопроєктна діяльність, зокрема щодо захисту прав на інтелектуальну власність, зважаючи на потребу у приведенні вітчизняних норм та положень до стандартів ЄС. Пріоритетна сфера регулювання – розвиток мережі регіональних інноваційних хабів на базі університетів. Вище вказані тенденції вказують на зростання актуальності у дослідженні досвіду США щодо налагодження процесу трансферу технологій, зокрема процесів їх організації, фінансування та законодавчого забезпечення. Саме Сполучені Штати володіють передовими здобутками у налагодженні співпраці між університетами, федеральним урядом, промисловим сектором у передачі інновацій та їх комерціалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукової літератури вказує на ряд проблемних питань у сфері трансферу технологій в Україні, особливо в порівнянні зі США, а саме: вища продуктивність імпортованих технологій зі США, порівняно з їх продуктивністю в Україні, що оцінюється з використанням модифікованої виробничої функції Кобба-Дугласа за показниками інвестицій в основний капітал країн, іноземних інвестицій в основний капітал країн, чисельністю зайнятого населення та ВВП [4]; недосконалий механізм комерціалізації інновацій в Україні та ефективна модель забезпечення прибутковості винаходів в США, що полягає у наданні права університетам та федеральним лабораторіям прав на інтелектуальну власність, які розроблені за федеральні кошти, а також закріплення за ними обов'язків їх комерціалізації та розподілу коштів між університетом та винахідниками [21]; постійна нестача фінансування передачі технологій в Україні через низьку частку асигнувань бюджету на інноваційну діяльність, відсутність дієвих механізмів державного та приватного фінансування та, на противагу, ефективний механізм фінансування винахідницької діяльності у США [7]; неприваблівні економічні умови для розвитку інновацій та їх трансферу в Україні (оподаткування, процеси експорту, імпорту) [1; 3-8; 20-21]. Відтак, Цибульов П. М., Корсун В. Ф. розглядають причини успішності моделі комерціалізації інтелектуальної власності університетів США: 1) федеральним лабораторіям та університетам надані відповідні права на ноу-хау, винаходи, розробки, розроблені за кошти федерального бюджету; 2) на навчальні заклади покладено обов'язок комерціалізації технологій; 3) отримана винагорода роз-

поділяється між винахідниками та освітніми закладами [21]. Як Цибульов П. М., Корсун В. Ф., так і Ярошевська Т. [21; 23], стверджують, що саме законодавчі норми стали стимулом для розробки та комерціалізації технологій у США.

Козаченко В. Я., Георгіаді Н. Г. розглядають моделі організації центрів трансферу та комерціалізації технологій в Україні, технополісів, технопарків. Складовою частиною інноваційної інфраструктури України є Українська мережа трансферу технологій створена у 2007 році для комерціалізації науково-технічного потенціалу, розвитку високотехнологічного сектору. Ця мережа здійснює консолідацію інформації державних структур, інноваційних центрів міст, спеціалізованих організацій в єдину мережу передачі технологій, її інтеграцію з європейською мережею [5]. Інші науковці висвітлюють аспекти державного регулювання передачі технологій [1], світовий досвід створення центрів трансферу технологій [5-7].

Водночас мало дослідженими залишаються сучасні особливості передачі ноу-хау, винаходів, розробок в Україні з врахуванням посилення міжнародної співпраці у цьому напрямку та інституційними реформами.

Мета статті полягає у детальному вивченні законодавства та моделі трансферу технологій у США та Україні для формування рекомендацій щодо покращення процесу передачі винаходів та розробок між науковим та приватним сектором.

Виклад основного матеріалу. Трансфер технологій являє собою процес передачі новітніх технологій, науково-технологічних знань, ноу-хау, технологічного обладнання між країнами. Згідно Бюро патентів і торгових марок (USPTO) США, трансфер технологій – це процес передачі технологій від лабораторій штатів, університетів або інших науково-дослідних установ в промисловий сектор, в якому відбувається комерціалізація технології в продукт чи послугу [24]. У Законі України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» №143-V від 16.10.2020 трансфер технологій визначено як передачу технологій шляхом укладення договору між фізичними, юридичними особами (двостороннього, багатостороннього), згідно з яким визначаються, припиняються, змінюються майнові права чи обов'язки щодо них або її складових [13]. Таким чином, у США та Україні суттєво відмінні поняття трансферу технологій: в Україні законодавчо закріплені процеси припинення, зміни майнових прав або обов'язків щодо них, проте не саме процес передачі технологій чи їх комерціалізації. На думку авторки це відбувається з причин не розуміння юридичної природи різних понять і їх розподілу: відокремлення майнових прав і їх розподілу від інтелектуальних прав як прав на результат інтелектуальної діяльності і їх розподілу, а також розподілу прав власності (володіння, розпорядження, користування) [22] на майно від прав на передачу, користування та володіння самими технологіями чи продуктами таких технологій, результатами інтелектуальної власності.

Порівняно зі США, в Україні значно нижчий рівень патентної активності. У 2010 році кількість патентних заявок, поданих резидентами, склала 2649 одиниць, а нерезидентами подано 2604 одиниць заявок на реєстрацію прав на винаходи. При цьому за 2010-2022 роки кількість заявок на реєстрацію прав власності від нерезидентів залишалася на однаковому рівні, тоді як від резидентів постійно скорочувалася. У 2021-2022 роках ситуація з реєстрацією винаходів кардинально змінилася, адже й національну процедуру подачі заявок здійснили лише 815 осіб (таблиця 1) [25]. Така ситуація, ймовірно, пов'язана зі скороченням інноваційної активності в Україні у зв'язку з початком повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році.

У 2021 році найбільш активними заявниками були національні організації в галузі освіти та у сфері наукових досліджень та розробок: Національний університет біоресурсів і природокористування України (41 заявка); Український державний університет залізничного транспорту (34 заявки); Інститут технічної теплофізики НАН України (23 заявки) та Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (20 заявок) [10].

Для України також характерний низький ступінь комерціалізації винаходів. Це пов'язано з тим, що університети на науково-дослідні інститути не мають розвинених офісів трансферу технологій та їх виведення на ринок як комерційних продуктів. Відповідно, порівняно з США, в Україні низький рівень трансферу наукових досягнень у комерційні товари чи послуги. Це зокрема пов'язано зі слабкістю державної підтримки наукових досліджень та розробок, витрати на які становили лише 0,32% від ВВП у 2022 році [10].

Крім невиконання вимог закону щодо долі бюджетування наукових досліджень і розробок, на думку авторки статті в наявності і інші причини низького рівня монетизації винаходів. Зокрема:

1) недосконале законодавство щодо трансферу технологій від інституцій, фінансованих державним бюджетом до приватного бізнесу з відсутністю можливості передати право власності на технологію або інновацію;

2) недостатній рівень знань та мотивації для комерціалізації розробок дослідниками, замість простого продажу патентів та швидкого отримання роялті;

3) низький рівень підприємницьких навичок в університетах, науково-дослідних установах та серед дослідників, винахідників та розробників;

4) низький попит на інновації серед бізнесу та населення (принаймні до війни – кількість активних підприємств, які займаються інноваційною діяльністю постійно скорочувалася, зокрема частка інноваційно активних підприємств становила 18,9% у 2016 році, 15,8% у 2019 році і лише 9,6% у 2021 році [28];

5) низький рівень кількості венчурного капіталу і невелика кількість венчурних реально капіталізованих фондів. У 2020 році обсяг венчурного фінансування в Україні склав 571 млн. дол., у 2021 році – 779,6 млн. дол., з яких 47% - залучив Український фонд стартапів (для порівняння у світі

показник становив 580 млрд. дол.) [27], які були залучені українськими стартапами на 216 операціях венчурного інвестування іноземних інвесторів. У США обсяг венчурних інвестицій становив 74,9 млрд. дол. за 7252 угодами у 2023 році, не зважаючи в цілому на скорочення венчурного фінансування у зв'язку з війною в Україні [27];

6) бюрократизація і ризики корупції самого процесу трансферу технологій.

У сфері науково-дослідних розробок України зайнято 1259 осіб на 1 млн населення у 2010 році, а у 2021 році – вдвічі менше – 581 особу на 1 млн населення, що також негативно позначається на здатності до розвитку технологічного сектору та використанні внутрішнього потенціалу країни до експорту технологій, їх комерціалізації на зовнішніх ринках. Показник експорту високих технологій в Україні становив 4,5% від ВВП у 2010 році, зрісши до 6,7% у 2015 році та дещо скоротившись до 5,7% у 2021 році. При цьому, обсяг експорту високотехнологічної продукції (комп'ютери, фармацевтична продукція, аерокосмічна продукція тощо) значно скоротився у 2010-2022 роках (1932,3 млн дол. у 2010 році, 888,1 млн дол. у 2021 році) [25].

Таблиця 1

Динаміка показників трансферу технологій в Україні у 2010-2022 роках

Показник	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Відхилення, 2021-2010
Кількість дослідників у сфері НДР (осіб на млн населення)	1259	1037	994	988	880	846	753	581	-	-678,0
Кількість патентних заявок від нерезидентів	2604,0	1862,0	1764,0	1861,0	1755,0	1822,0	2091,0	2096	1944	-
Кількість патентних заявок від резидентів	2649,0	2233,0	2283,0	2107,0	2097,0	1361,0	1302,0	1297	815	-
Експорт високотехнологічної продукції (% експорту промислової продукції)	4,5	6,7	6,2	5,4	5,5	5,9	4,5	5,7	-	1,2
Експорт високотехнологічної продукції, млн дол. США	1932,3	1123,0	1213,6	1213,1	1165,8	1176,0	1283,6	888,1	-	-1044,2
Плата за використання інтелектуальної власності, млн дол. США	746,0	358,0	430,0	592,0	606,0	495,0	735,0	349,0	401,0	-397,0
Надходження за використання інтелектуальної власності, млн дол. США	107,0	73,0	72,0	92,0	82,0	74,0	69,0	51,0	57,0	-56,0
Витрати на дослідження та розробки (% ВВП)	0,7	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	-0,4

Джерело: розраховано автором за даними [26].

Порівняно зі США, в Україні також значно нижчі обсяги надходжень роялті за використання інтелектуальної власності (107 млн дол. у 2010 році та 57 млн дол. у 2022 році), а також обсяги платежів між резидентами та нерезидентами за використання прав власності на патенти, торговельні марки, промислові зразки тощо (746 млн дол. у 2010 році, 401 млн дол. у 2022 році).

Для порівняння, у США у 2010 році кількість дослідників становила 3549 осіб на 1 млн населення з динамікою до зростання до 4452 осіб у 2020 році. Постійно зростають показники кількості поданих заявок на патенти від резидентів та нерезидентів. Обсяги експорту високотехнологічної продукції в США склали 22,6% у 2010 році, скоротившись на 2,7% за 2010-2022 роки. У вартісному вираженні обсяги експорту зросли на 3,2 млрд дол. (166 млрд дол. у 2010 році, 166,4 млрд дол. у 2022 році) (таблиця 2) [26].

Таблиця 2

Динаміка показників трансферу технологій у США у 2010-2022 роках

Показник	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Відхилення, 2021-2010
Кількість дослідників у сфері НДР (осіб на млн населення)	3549,3	3874,8	3830,5	3958,6	4262,0	4308,9	4451,8	-	-	-
Кількість патентних заявок від нерезидентів, тис. од.	248,2	301,1	310,2	313,1	312,0	336,3	327,6	329,2	-	81,0
Кількість патентних заявок від резидентів, тис. од.	242,0	288,3	295,3	293,9	285,1	285,1	269,6	262,2	-	20,3
Експорт високотехнологічної продукції (% експорту промислової продукції)	22,6	21,4	22,4	19,3	18,5	18,7	19,5	19,9	17,9	-2,7
Експорт високотехнологічної продукції, млрд дол. США	166,0	175,2	173,9	154,5	153,8	153,9	141,5	169,2	166,4	3,2
Надходження за використання інтелектуальної власності, млн дол. США	94968,0	111151,0	112981,0	118147,0	114819,0	122533,0	115935,0	128352,0	127392,0	33384,0
Плата за використання інтелектуальної власності, платежі, млн дол. США	31115,0	35178,0	41974,0	44406,0	42736,0	42273,0	45026,0	46065,0	53241,0	14950,0
Витрати на дослідження та розробки (% ВВП)	2,7	2,8	2,9	2,9	3,0	3,2	3,5	3,5	-	0,7

Джерело: розраховано автором за даними [26].

Порівняно з Україною, у США обсяги надходжень між резидентами та нерезидентами за використання прав інтелектуальної власності зросли на 33384 млн дол. (94968 млн дол. у 2010 році, 127392 млн дол. у 2022 році), що вказує на використання потенціалу країни у трансфері технологічних знань. Показник надходжень за роялті перевищує показник оплати за використання прав на винаходи, промислові моделі, торговельні марки та інші права, яка зросла на 14950 млн дол. у 2010-2022 роках. Тобто в цілому в США простежується зростання трансферу прав на інтелектуальну власність між резидентами та нерезидентами. Порівняно з Україною, США витрачають на дослідження та розробки 3,5% від ВВП у 2021 році.

США – одна з країн-лідерів за рівнем патентної активності. Уряд країни щорічно фінансує науково-дослідну діяльність або дослідно-конструкторські роботи в обсязі 100 млрд дол., що забезпечує безперервність процесів винайдення нових технологій, знань та їх трансфер в промисловий сектор для подальшої комерціалізації.

Управління патентів і торгових марок (The United States Patent and Trademark Office, USPTO) – федеральна агенція видачі патентів та реєстрації торгових марок функціонує на конституційних засадах, завдяки чому в країні постійно розвивається система захисту прав на інтелектуальну власність та в цілому механізм трансферу технологій. Управління патентів і торгових марок сприяє в процесі ліцензування та комерціалізації інновацій через платформу Patents 4 Partnerships – репозиторій з можливістю пошуку патентів і опублікованих патентних заявок, які доступні для ліцензування. Крім того, USPTO надає підтримку федеральним агенціям та університетам США, програмам дослідження інновацій малого бізнесу, програмам передачі технологій малого бізнесу, консорціуму федеральних лабораторій в процесі трансферу технологій [24].

Починаючи з Закону Стівенсона-Вайдлера «Про технологічні інновації» 1980 року (Stevenson-Wydler Technology Innovation Act of 1980), у США прийнято низку нормативно-правових актів для сприяння та стимулювання процесу трансферу технологій.

Закон Стівенсона-Вайдлера «Про технологічні інновації» 1980 року встановив вимоги щодо активної участі федеральних лабораторій у процесі трансферу технологій, фінансування відповідної діяльності, створення Управління з досліджень та застосування технологій в цілях координації та стимулювання процесу їх трансферу. Саме цей документ заохочував державні лабораторії до участі в процесі передачі розробок, встановлюючи вимоги про фінансування відповідної діяльності, пошуку шляхів передачі розробок в промисловий сектор, державні та місцеві органи влади, надання грантів та технічної підтримки.

В 1980 році було прийнято Закон Бея-Доула або Закон про внесення змін до Закону «Про патенти та товарні знаки» для стимулювання та прискорення комерційного використання результатів досліджень, що фінансуються за рахунок коштів федерального бюджету. Це забезпечило установам та одержувачам грантів (наприклад, університетам), отримати право власності на патенти та винаходи, які отримані в результаті фінансування досліджень державою, а також ліцензувати права на ці винаходи партнерам в галузі. У випадку комерціалізації винаходів науково-дослідна установа отримує роялті.

Закон Бея-Доула поширюється на будь-які некомерційні організації, включаючи університети та інші вищі навчальні заклади, або малий бізнес, що уклали угоди про фінансування з федеральним урядом для отримання коштів на дослідження. Угода про фінансування – це «будь-який контракт, грант або угода про співпрацю, укладена між будь-яким федеральним агентством, крім, Управління долини Теннессі, та будь-яким підрядником для виконання експериментальних, дослідницьких робіт, яка повністю або частково фінансується федеральним урядом».

Саме Законом Бея-Доула врегульовано процес трансферу технологій між приватним сектором та університетами, яким передано права на винаходи та патенти, можливість вирішувати передачу прав або їх розподіл між дослідниками та університетом.

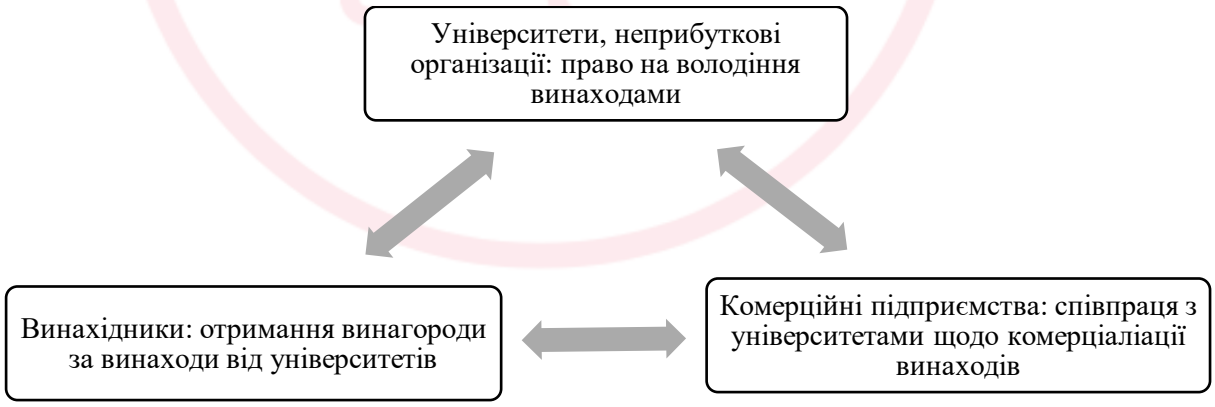

Рис. 1. Процес трансферу технологій між університетами та комерційними організаціями бізнесом згідно Закону Бея-Доула 1980 року

Джерело: складено автором.

Закон Бей-Доула забезпечив стрімке зростання обсягів патентування та ліцензування діяльності університетів у США, сприяв значному зростанню кількості стартапів, створених для розробки та комерціалізації технологій, створених за рахунок фінансування з коштів федерального бюджету відпо-

відно до ліцензій, отриманих університетами. Це відбулося завдяки створенню при університетах офісів з передачі технологій, суттєвому зростанню державного фінансування винаходів, які були запатентовані та ліцензовані університетами. Також за університетами закріплено право на володіння винаходами, адже до 1980 року та вступу в силу Закону Бея-Доула вони повинні були подавати заявку на отримання права власності на новації до федеральної агенції, за рахунок коштів якої відбувався процес їх розробки. Законом також врегулювано процес співпраці університетів та комерційних організацій для сприяння використанню винаходів та розробок.

У 1986 році у США прийнятий Федеральний закон про передачу технологій (Federal Technology Transfer Act, FTTA), яким внесено зміни до Закону Стівенсона-Вайдлера 1980 року, а саме покращено процес доступу промислового сектору до технологій, розроблених у федеральних лабораторіях. Цим Законом засновано консорціум лабораторій з передачі технологій – загально національну мережу з понад 300 федеральних лабораторій, дослідницьких центрів, агентств, які сприяли комерціалізації технологій. FTTA дозволено вести переговори федеральним лабораторіям про ліцензії на запатентовані винаходи та укладати угоди про спільні дослідження та розробки (CRADA).

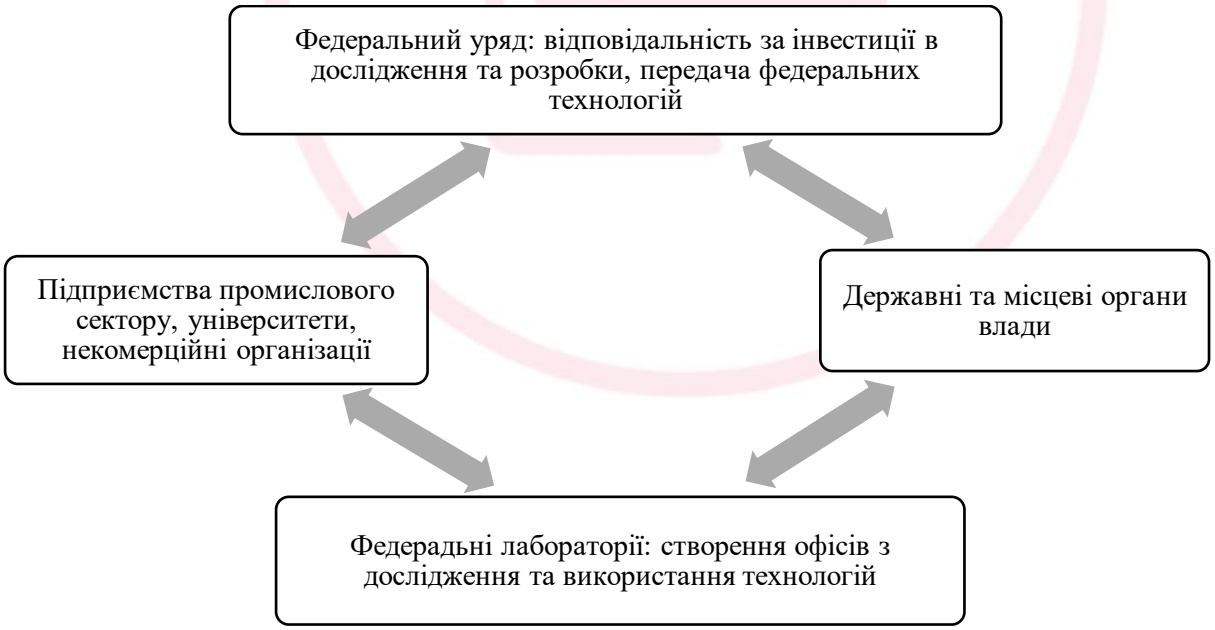

Рис. 2. Процес передачі технологій згідно Федерального Закону про передачу технологій США 1986 року

Джерело: складено автором.

CRADA – це офіційні письмові угоди між однією чи кількома федеральним лабораторіями та однієї, чи декількома нефедеральними сторонами,

згідно з якими уряд надає послуги, матеріально-технічне забезпечення, обладнання, інтелектуальну власність чи інші ресурси. Згідно з Законом FTTA, федеральні лабораторії не мають право здійснювати фінансування інших учасників процесу розробки чи трансферу технологій.

Національний Закон «Про передачу та розвиток технологій» 1995 року (The National Technology Transfer and Advancement Act of 1995) покращив механізм дії угод про спільні дослідження та розробки для федеральних лабораторій та промислового сектору. Законом гарантовано надання американським компаніям прав інтелектуальної власності для забезпечення комерціалізації винаходів. Нормами Закону також передбачено розробку нових технологічних стандартів, які стали обов'язковими для використання федеральними агентствами.

Законом передбачено збереження права власності на винахід, створений виключно співробітниками партнера Федерального агентсва, в обмін на надання уряду ліцензії на його використання. Розподіл доходів від інтелектуальної власності відбувається наступним чином: агентські платежі в обсязі 2000 дол. та 15% майбутніх роялті винахіднику та працівникам, задіяним в процес розробок. Закон також передбачає, що в разі відмови уряду від права на винахід федерального службовця, така особа може отримати право власності або сприяти комерціалізації винаходу.

Екосистема технологічного трансферу в США виглядає так, як на малюнку 1 (додати мал.1) порівняно з екосистемою в Україні – відсутні…… (описати словами, або намалювати альтернативну картинку, або на одній картинці показати постійними лініями те, що є в обох країніх (може по різному назване, але юридично а суттю аналогічні відомства), а в прирівчастими лініями показати те, що є в США і немає в Україні).

Законодавство стимулювало приватний сектор до комерціалізації технологій, фінансування яких відбувається за рахунок коштів федерального бюджету, та за допомогою механізмів передачі технологій. До останніх належать угоди про спільні дослідження та розробки (Cooperative Research and Development Agreements, CRADAs), діяльність стартапів, патентні ліцензійні угоди, угоди про освітнє партнерство та партнерство між державою та місцевою владою.

Таблиця 3

Порівняння моделі трансферу технологій США та України

Критерій порівняння	США	Україна
Організація / агенція, відповідальна за	Управління патентів і торгових марок (The United States Patent and Trademark Office, USPTO) – федеральна агенція видачі патентів та реєстрації торгових марок	Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій
Обсяги фінансування	Близько 100 млрд дол. США щороку за рахунок коштів уряду	Обмежене бюджетне фінансування інновацій науково-дослідних установ, грантова програма фінансування винаходів для науковців від МОН
Законодавство	Закон Стівенсона-Вайдлера «Про технологічні інновації» 1980 року Закон Бея-Доула або Закон про внесення змін до Закону «Про патенти та товарні знаки» 1980 року Федеральний Закон «Про передачу технологій» 1986 році Національний Закон «Про передачу та розвиток технологій» 1995 року	Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 16.10.2020 №143-V Цивільний кодекс України (договори для трансферу технологій) Закон України «Про пріоритетні напрямки інвестиційної діяльності» від 13.01.2024 № 3715-VI (визначає заходи підтримки державою передачі технологій, а саме розвитку центрів трансферу технологій, першочерговості розгляду заявок на винаходи) Інші нормативно-правові акти у сфері захисту винаходів та розробок
Механізми передачі технологій як сукупність способів трансферу технологій	Угоди про спільні дослідження та розробки (Cooperative Research and Development Agreements, CRADAs), діяльність стартапів, патентні ліцензійні угоди, угоди про освітнє партнерство, угоди про державне, місцеве партнерство	Двосторонні, багатосторонні договори про трансфер технологій між суб'єктами трансферу
Патентна політика, політика реєстрації торговельних марок	Здійснюється Управління патентів і торгових марок для вирішення проблем у цій сфері регулювання	Відсутня, має декларативний характер

Джерело: складено автором за даними [2; 11-17; 19; 22; 24].

В Україні відбувається процес реформування інституції у сфері регулювання інституційної власності та вдосконалення відповідних нормативно-правових актів. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» від 01.01.2023 №703-IX створено національний орган інтелектуальної власності – Український національний офіс інтелектуальної власності (УКРНОІВІ), на якого покладено повноваження формування та реалізації державної політики у цій сфері управління [2; 12].

Основними пріоритетними напрямками діяльності УКРНОІВІ визначено співпрацю з Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (WIPO), Офісом з інтелектуальної власності Європейського Союзу (EUIPO), Європейським патентним відомством (EPO) та Офісом з патентів та торговельних марок США (USPTO), національними IP офісами інших держав; розробка методичних рекомендацій щодо проведення експертизи інтелектуальної власності; цифровізація процесів надання публічних послуг; скорочення термінів розгляду заявок на отримання права на охорону об'єктів інтелектуальної власності; сприяння інноваційній діяльності у сфері безпеки й оборони в контексті охорони права на об'єкти інтелектуальної власності та інші. Для розвитку інноваційного потенціалу заплановано створення національного хабу інтелектуальної власності та інновацій – простору для об'єднання зацікавлених сторін в інвестуванні в технології, активізації інновацій, досліджень, розробок, їх комерціалізації та трансферу технологій.

Порівняно з США, в Україні значно менші обсяги сфери трансферу технологій. За даними Міністерства освіти та науки у 2014-2023 роках укладено 26 395 договорів про передачу технологій в обсязі 1246,38 млн грн за рахунок коштів державного бюджету (рис. 3) [9].

Як слушно вказує Ярошевська Т., порівняно з фінансуванням сфери трансферу технологій США, в Україні простежується хронічне недофінансування. Фінансове забезпечення науково-технічної сфери не відповідає нормам ст. 47 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», згідно з якою передбачено фінансування наукової та науково-технічної діяльності в розмірі 3% від ВВП за рахунок коштів державного бюджету [14; 23]. Крім того, відсутні пільгові умови інноваційного розвитку, що стримує розвиток сфери передачі інновацій та співпраці між університетами та приватним сектором.

На думку авторки статті причина низького виділення коштів з боку Парламенту України на наукову і інноваційну діяльність – відсутність прозорих механізмів відслідковування економічного та безпекових ефектів від фінансування такої діяльності в певному проміжку часу, а також короткостроковість бюджетних асигнувань з перспективою впливу на економіку протягом року.

Рис. 3. Динаміка кількості укладених угод про трансфер технологій, обсяг отриманих доходів у 2014-2023 роках в Україні

Джерело: [9].

Трансфер винаходів та розробок в Україні здійснюється закладами вищої освіти, наукові установи у сфері управління МОН, Національної академії наук України, Національної академії аграрних наук України, Національної академії медичних наук України. Основними напрямами використання коштів, отриманих за договорами трансферу технологій, є: проведення оцінки науково-технічного рівня технологій, проведення досліджень зі створення, трансферу технологій, закупівля обладнання, устаткування, інструментів для здійснення інноваційної діяльності, прототипування, тестування, експериментальні дослідження [9].

Висновки. В Україні, порівняно зі США, модель трансферу технологій мало розвинена, про що свідчать як показники патентної активності, експорту високотехнологічної продукції, надходжень та плати за використання прав на інтелектуальну власність, так і процес інституційної перебудови системи захисту прав на винаходи та розробки. У США ще в 1980-1990 роках було сформовано законодавство у сфері передачі технологій між університетами та промисловим сектором, що забезпечило налагодження процесу співпраці між ними, захисту їх прав, створення загально національної мережі з понад 300 федеральних лабораторій, дослідницьких центрів, агентств, які сприяли комерціалізації технологій. В США також розвинений механізм фінансування трансферу технологій за рахунок коштів федерального бюджету, а за патентну політику відповідальне Управління патентів та торгових марок. Натомість в

Україні з державного бюджету не виділялося значних обсягів фінансування науково-дослідницької діяльності, не зважаючи на законодавчо встановлені нормативи у розмірі не менше 1,7% від ВВП з цільовим значенням 3% від ВВП до 2025 року. Крім того, в Україні відсутня загально національна мережа трансферу технологій.

Таким чином, для вдосконалення процесу передачі винаходів та розробок від наукового до приватного сектору варто: 1) забезпечити поступовий розвиток національної мережі трансферу технологій з визначенням переліку університетів та наданням їм прав на отримання доходів від інтелектуальної діяльності; 2) посилити співпрацю між університетами та УКРНОІВІ, зокрема для розширення можливості дослідників здійснювати передачу прав на інтелектуальну власність за кордон, а приватному сектору додати можливість передачі іноземним інвесторам через створення в України спільних підприємств зі спільною майновою та інтелектуальною власністю; 3) внести законодавчі зміни до Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» від 16.10.2020 №143-V та визначити конкретні обсяги державного фінансування науково-дослідної діяльності.

Література:

1. Гук, О. В. Нормативно-правові аспекти державного регулювання трансферу технологій. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. Вип. 5. С. 82-88.

2. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: Розпорядження Кабінету міністрів України від 28 жовтня 2022 р. № 943-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-p#Text

3. Загрішева, Н. В. Обмеження щодо укладання договорів трансферу технологій. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. Вип. 1. С. 132-137.

4. Когут, М. В. Трансфер технологій в Україні та США: економетричний аналіз. *Економічний простір*. 2016. Вип. 107. С. 28-35.

5. Козаченко, В. Я., Георгіаді, Н. Г. Сучасний стан мереж трансферу технологій за кордоном та проблеми їх розвитку в Україні. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2010. С. 162-172. https://masters.donntu.ru/2013/iem/suhanov/library/ar1.pdf

6. Лисенко, В. С., Єгоров, С. О., Дятчик, Д. І. Міжнародний досвід створення центрів трансферу технологій у вищих навчальних закладах. *Наука та інновації*. 2015. Т. 11. № 1. С. 34—39.

7. Мельник-Мельников, П. Г., П'ятчаніна, Т. В., Огородник, А. М., Мазур, М. Г. Аналіз досвіду закордонних офісів трансферу технологій для формування в наукових установах України ефективної системи трансферу технологій. *Наука, технології, інновації*. 2019. Вип. 2. С. 62-69.

8. Мусіна, Л. А. Особливості стратегічного планування розвитку високих технологій у США та ЄС: рекомендації для України. *Науково-технічна інформація*. 2010. Вип. 4. С. 32.

9. Науково-аналітична записка щодо напрямів використання коштів, одержаних у результаті трансферу технологій, створених за рахунок коштів державного бюджету, та виплати винагороди авторам технологій та особам, які здійснюють трансфер технологій та/або їх складових. https://mon.gov.ua/nauka/innovatsiyna-diyalnist-ta-transfer-tekhnologiy/transfer-tekhnologiy/analitichni-materiali-u-sferi-transferu-tekhnologiy

10. Показники надходження та розгляду заявок і реєстрації об'єктів промислової власності за 2022 рік. Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій. https://ukrpatent.org/uk/articles/2022-year-expert

11. Порядок і напрями використання коштів, одержаних у результаті трансферу технологій, створених за рахунок коштів державного бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 р. № 300. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-2013-п#n8

12. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закону України від 01.01.2023 №703-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text

13. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: Закон України №143-V від 16.10.2020. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text

14. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 27.06.2024 №848-VIII. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 3, ст.25). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text

15. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 31.12.2023 № 3687-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 32). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text

16. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 31.12.2023 № 3688-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 34). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12/print1218034688041545#Text

17. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України № 3715-VI від 13.01.2024. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text

18. Річний звіт Національного органу інтелектуальної власності за 2021 рік. Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій. https://ukrpatent.org/atachs/zvit-ukr-2021.pdf

19. Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій. https://ukrpatent.org/uk/articles/UKRNOIVI-about

20. Федулова, Л. І. Розбудова системи трансферу технологій–важлива умова впровадження кластерної моделі розвитку економіки України. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2011. Вип. 7 (2). С. 275-284.

21. Цибульов П. М., Корсун В. Ф. Комерціалізація інтелектуальної власності університетами та науковими установами: досвід США та можливості його використання в Україні. *Наука та інновації*. 2014. Т. 10, № 3. С. 47-57.

22. Цивільний кодекс України № 435-IV від 03.09.2024. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n2233

23. Ярошевська Т. Трансфер технологій як складова інноваційного розвитку України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 1 (116). С. 46-53.

24. Technology Transfer. The United States Patent and Trademark Office (USPTO). https://www.uspto.gov/ip-policy/patent-policy/technology-transfer

25. Ukraine World development indicator. https://data.worldbank.org/country/ukraine

26. United States World development indicator. https://data.worldbank.org/country/united-states

27. Ukraine Deal Review 2021. Tech Venture Capital and Private Equity deals of Ukraine. https://www.slideshare.net/slideshow/ukraine-deal-review-2021-tech-venture-capital-and-private-equity-deals-of-ukraine/251790134

28. Кількість інноваційно активних промислових підприємств за видами економічної діяльності (2020-2021). https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ni/vut_ippni/vut_ved_ue.xlsx

References:

1. Hook, O. V. (2014). Regulatory and legal aspects of state regulation of technology transfer. *Actual problems of the economy*, (5), 82-88.

2. Some issues of the National Intellectual Property Authority: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated October 28, 2022 No. 943. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-p#Text

3. Zagrisheva, N. V. (2018). Restrictions on entering into technology transfer agreements. *Legal Bulletin. Air and space law*, (1), 132-137.

4. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Creation of a National Intellectual Property Body" dated January 1, 2023 No. 703-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text

5. Kohut, M. V. (2016). Technology transfer in Ukraine and the United States: an econometric analysis. *Economic space*, (107), 28-35.

6. Kozachenko, V. Ya., & Georgiadi, N. G. (2010). The current state of technology transfer networks abroad and the problems of their development in Ukraine. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. P. 162-172. https://masters.donntu.ru/2013/iem/suhanov/library/ar1.pdf

7. Lysenko, V. S., Egorov, S. O., & Dyatchyk, D. I. (2015). International experience of creating technology transfer centers in higher education institutions. *Science and innovation*. 2015. Vol. 11. No. 1. P. 34-39.

8. Melnyk-Melnikov, P. G., Pyatchanina, T. V., Ogorodnyk, A. M., & Mazur, M. G. (2019). Analysis of the experience of foreign technology transfer offices for the formation of an effective system of technology transfer in scientific institutions of Ukraine. *Science, technology, innovation.* 2019, No. 2. P. 62-69.

9. Musina, L. A. (2010). Peculiarities of strategic planning for the development of high technologies in the USA and the EU: recommendations for Ukraine. *Scientific and technical information*, (4), 32.

10. Scientific-analytical note on the directions of use of funds received as a result of the transfer of technologies, created at the expense of state budget funds, and the payment of remuneration to the authors of technologies and persons carrying out the transfer of technologies and / or their components. https://mon.gov.ua/nauka/innovatsiyna-diyalnist-ta-transfer-tekhnologiy/transfer-tekhnologiy/analitichni-materiali-u-sferi-transferu-tekhnologiy

11. Indicators of receipt and consideration of applications and registration of industrial property objects for 2022. Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation. https://ukrpatent.org/uk/articles/2022-year-expert

12. The procedure and directions for the use of funds received as a result of the transfer of technologies created at the expense of the state budget: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 22, 2013 No. 300. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 300-2013-p#n8

13. On state regulation of activities in the field of technology transfer: Law of Ukraine No. 143-V dated October 16, 2020. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/143-16#Text

14. On scientific and scientific and technical activity: Law of Ukraine dated 06.27.2024 No. 848-VIII. (Vedomosti Verkhovna Rada (VVR), 2016, No. 3, Article 25). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text

15. On protection of rights to inventions and utility models: Law of Ukraine dated 12.31.2023 No. 3687-XII. (Reports of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 1994, No. 7, Article 32). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text

16. On protection of rights to industrial designs: Law of Ukraine dated 12.31.2023 No. 3688-XII. (Reports of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 1994, No. 7, Article 34). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12/print1218034688041545#Text

17. On priority areas of innovative activity in Ukraine: Law of Ukraine No. 3715-VI dated 13.01.2024. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text

18. Annual report of the National Intellectual Property Authority for 2021. Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation. https://ukrpatent.org/atachs/zvit-ukr-2021.pdf

19. Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation. https://ukrpatent.org/uk/articles/UKRNOIVI-about

20. Fedulova, L. I. (2011). The development of the technology transfer system is an important condition for the implementation of the cluster model of the development of the economy of Ukraine. *Actual problems of the development of the economy of the region*, (7 (2)), 275-284.

21. Tsybulyov P. M., Korsun V. F. Commercialization of intellectual property by universities and scientific institutions: the experience of the USA and the possibilities of its use in Ukraine. *Science and innovation*. 2014. Vol. 10, No. 3. P. 47-57.

22. Civil Code of Ukraine No. 435-IV dated September 3, 2024. (Vedomosti of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2003, No. 40-44, Article 356). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n2233

23. Yaroshevska T. Transfer of technologies as a component of innovative development of Ukraine. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2022. No. 1 (116). P. 46-53.

24. Technology Transfer. The United States Patent and Trademark Office (USPTO). https://www.uspto.gov/ip-policy/patent-policy/technology-transfer

25. Ukraine World development indicator. https://data.worldbank.org/country/ukraine

26. United States World development indicator. https://data.worldbank.org/country/united-states

27. Ukraine Deal Review 2021. Tech Venture Capital and Private Equity deals of Ukraine. https://www.slideshare.net/slideshow/ukraine-deal-review-2021-tech-venture-capital-and-private-equity-deals-of-ukraine/251790134

28. Number of innovatively active industrial enterprises by types of economic activity (2020-2021). https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ni/vut_ippni/vut_ved_ue.xlsx

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 339.138

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-435-447

Верхоглядова Наталя Ігорівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри девелопменту нерухомості, фінансів, обліку та маркетингу, Український державний університет науки і технологій, вул.Чернишевського 24а, м. Дніпро, 49000, тел.: (056) 746-10-66, https://orcid.org/0000-0002-9190-3867

Кононова Ірина Володимирівна доктор економічних наук, доцент, професор кафедри девелопменту нерухомості, фінансів, обліку та маркетингу, Український державний університет науки і технологій, вул.Чернишевського 24а, м. Дніпро, 49000, тел.: (056) 746-10-66, https://orcid.org/0000-0003-3132-0851

Морозова Євгенія Петрівна кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри девелопменту нерухомості, фінансів, обліку та маркетингу, Український державний університет науки і технологій, вул.Чернишевського 24а, м. Дніпро, 49000, тел.: (056) 746-10-66, https://orcid.org/0000-0003-3132-0851

МАРКЕТИНГОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕВЕЛОПЕРСЬКИХ КОМПАНІЙ

Анотація. Розвиток будь-якої країни значною мірою визначається ефективним функціонуванням ринку нерухомості. Необхідною умовою ефективного розвитку такого ринку є формування попиту на об’єкти нерухомості. Саме цим пояснюється діяльність учасників ринку нерухомості, яка пов’язана з формуванням споживчої вартості об’єктів нерухомості. Саме девелоперські компанії і є такими учасниками ринку нерухомості. Але слід зазначити, що функціонування девелоперських компаній на ринку нерухомості залишається недостатньо дослідженим.

Ефективність функціонування девелоперських компаній визначається розміром прибутку. Для досягнення цієї мети девелоперська компанія вимушена вирішувати цілий ряд завдань, таких як оформлення дозвільної документації, проєктування, залучення інвестиційних ресурсів, будівництво та контроль за ходом його виконання, реалізація нового або розвиненого об’єкту нерухомості. На наш погляд, саме останнє завдання є головним для максимізації прибутку девелоперської компанії. На основі опрацювання та узагальнення наукових доробок вчених, які займались проблематикою маркетингової діяльності девелоперських компаній на ринку нерухомості, було досліджено визначення понять «девелопмент», «девелоперський проєкт» та «маркетингова діяльність».

Аналіз наукової літератури дозволив зробити висновок, що більшість науковців та практиків розглядають девелопмент як вид професійної або підприємницької діяльності.

Також нами було досліджено та узагальнено визначення поняття «девелоперський проєкт» на основі наукових робіт вчених, що дозволило обґрунтувати що девелоперський проєкт є різновидом інвестиційного проєкту.

Дослідження наукових джерел, в яких розглядалися класифікації девелопменту, дозволила зробити висновок, що єдиної класифікації на даний час не існує. Більшість вчених, які досліджували класифікацію девелопменту, виокремлюють такі класифікаційні ознаки, як: в залежності від участі девелопера у проєкті, від об'єкту нерухомості, від принципа першочерговості. Це надало можливість доповнити класифікацію девелопмента такими ознаками, як функціональний рівень, джерела фінансування, місце знаходження об'єкту нерухомості.

Важливий внесок в узагальнення наукових підходів до визначення терміну «маркетинг» біло зроблено американським вченим Ф. Котлером. Переважна більшість науковців вважають, що голова мета маркетингової діяльності будь-якої компанії, підприємства або фірми, в тому числі і девелоперської, полягає в задоволенні потреб споживачів та забезпечення отримання прибутку в умовах невизначеності внутрішнього та зовнішнього середовища та жорсткої конкуренції.

Світовий досвід дослідження маркетингової діяльності описаний у багатьох літературних джерелах. На підставі аналізу цих літературних джерел було виокремлено наукові підходи до визначення поняття та завдання маркетингової діяльності.

Ключові слова: девелопмент, девелоперська компанія, ринок нерухомості, маркетингова діяльність, девелоперський проєкт.

Verkhoglyadova Nataliya Ihorivna Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Real Estate Development, Finance, Accounting and Marketing of the Ukrainian State University of Science and Technology, 24a Chernyshevsky St., Dnipro, 49000, tel.: (056) 746-10-66, https://orcid.org/0000-0002-9190-3867

Kononova Iryna Volodymyrivna Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of the Department of Real Estate Development, Finance, Accounting and Marketing of the Ukrainian State University of Science and Technology, 24a Chernyshevsky St., Dnipro, 49000, tel.: (056) 746-10-66, https://orcid.org/0000-0003-3132-0851

Morozova Yevheniia Petrivna Candidate of Economic sciences, Associate Professor, Head of the Department of Real Estate Development, Finance, Accounting and Marketing of the Ukrainian State University of Science and Technology, 24a Chernyshevsky St., Dnipro, 49000, tel.: (056) 746-10-66, https://orcid.org/0000-0003-3132-0851

MARKETING ACTIVITIES OF DEVELOPMENT COMPANIES

Abstract. The development of any country is largely determined by the effective functioning of the real estate market. A necessary condition for the effective development of such a market is the formation of demand for real estate objects. This explains the activity of real estate market participants, which is related to the formation of the consumer value of real estate objects. Development companies are such participants in the real estate market. But it should be noted that the functioning of development companies in the real estate market remains insufficiently researched.

The efficiency of development companies is determined by the amount of profit. To achieve this goal, the development company is forced to solve a number of tasks, such as issuing permit documentation, designing, attracting investment resources, construction and monitoring the progress of its implementation, realization of a new or developed real estate object. In our opinion, the last task is the main one for maximizing the profit of the development company. Based on the development and generalization of the scientific works of scientists who dealt with the problems of marketing activities of development companies in the real estate market, the definition of the concepts of "development", "development project" and "marketing activity" was studied.

The analysis of scientific literature allowed us to conclude that the majority of scientists and practitioners consider development as a type of professional or entrepreneurial activity.

We also researched and summarized the definition of the concept of "development project" based on the scientific works of scientists, which allowed us to substantiate that the development project is a type of investment project.

The study of scientific sources, in which the classifications of development were considered, made it possible to conclude that there is currently no single classification. The majority of scientists who studied the classification of development single out such classification features as: depending on the developer's participation in the project, on the real estate object, on the principle of priority. This provided an opportunity to supplement the development classification with such features as functional level, sources of financing, location of the real estate object.

An important contribution to the generalization of scientific approaches to the definition of the term "marketing" was made by the American scientist F. Kotler.

The vast majority of scientists believe that the main goal of the marketing activities of any company, enterprise or firm, including the development one, is to satisfy the needs of consumers and ensure profit in conditions of uncertainty of the internal and external environment and fierce competition.

The world experience of marketing research is described in many literary sources. Based on the analysis of these literary sources, scientific approaches to defining the concept and task of marketing activity were distinguished.

Keywords: development, development company, real estate market, marketing activity, development project.

Постановка проблеми. В умовах темпів розвитку будівельного ринку дослідження понятійно-категоріального апарату девелопменту та маркетингової діяльності є актуальним та своєчасним. В Україні девелопмент являє собою відносно новий напрямок розвитку бізнесу, який сформувався на стику таких його напрямків як будівництво, інвестування та нерухомість. Головним учасником ринку нерухомості є девелоперська компанія. Багато вітчизняних вчених та практиків все частіше приділяють увагу підвищенню ефективності девелопменту та діяльності девелоперських компаній. Досягнення цієї цілі стає можливим з урахуванням вирішення вищезазначених завдань. Рішення перерахованих завданнь дозволить удосконалити з наукової точки зору зміст та особливість маркетингової діяльності девелоперських компаній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам становлення та розвитку маркетингової діяльності девелоперських компаній приділяється багато уваги.

Питаннями дослідження маркетингової діяльності займалися такі науковці як Ф. Котлер, О. Азарян, В. Аронова, М. Багорка, І. Балабанова, Т. Балановська, І. Білоткач, І. Бойчук, С. Гарковенко, О. Гогуля, Г. Дібніс, В. Коноплицький, С. Страпчук, П. Харків, Хопчан, О. Шубін та ін.

Інститут девелопменту як предмет наукових досліджень знайшов своє обгрунтування в працях таких вчених як Р. Пейзер, А. Фрай, І. Ажаман, Є. Бондаренко, А. Іванова, І. Івахненко, М. Климчук, О. Петраш, Є. Поліщук, Д. Приходько, В. Рєзнікова, Є. Скакун, Т. Смелянець, В. Шовківська, І. Яценко та ін.

Проте більшість наукових пошуків здійснювалось щодо управління діяльністю підприємств в сфері капітального будівництва та містобудування. При цьому визначення ролі та завдань маркетингової діяльності девелоперських компаній приділялось недостатньо уваги.

Метою статті є визначення сутності понятійного апарату досліджуваної теми, а саме девелопмент, девелоперська компанія, девелоперський проєкт, маркетингова діяльність, що дозволили забезпечити використання комплексного підходу до вивчення зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу.

Девелопмент як і будь-який інший багатоетапний процес має свою модель організації. Існує класична модель організації девелопменту, згідно якої розглядається два етапи девелоперського процесу: переддевелопмент та безпосередньо девелопмент. Інші моделі є похідними від класичної моделі і формуються з урахування функціонування національного ринку нерухомості. Так, українська модель девелопменту, на відміну від класичної моделі, яка передбачає застосування аутсорсингу на етапі переддевелопменту, не використовує його. Наступна відмінність української моделі організації девелопменту від західноєвропейської полягає в тому, який обсяг функцій бере на себе девелоперська компанія. Західноєвропейські девелоперські компанії виокремлюються за такими видами функцій:

- Девелоперські компанії, які самі інвестують свої проєкти;
- Девелоперські компанії, які ведуть лише девелоперську діяльність без інвестицій;
- Девелоперські компанії, які частково інвестують свою проєкти.

Основна мета девелоперських компаній на українському ринку зводиться до пошуку земельної ділянки, на якій буде розташований об'єкт нерухомості, а також до максимального скорочення термінів та коштів щодо реалізації девелоперських проєктів.

Сучасною тенденцією розвитку девелопменту є будівництво так званих багатофункціональних комплексів, які включають в себе готелі, офіси та торговельно-розважальні центри.

За рахунок вкладення коштів в різні об'єкти нерухомості, які сконцентровані в одному місці, зменшуються ризики девелоперських компаній та підвищиться їх прибутковість.

Якщо охарактеризувати діяльність девелоперських компаній, то слід відмітити, що зараз існує великий попит на цю діяльність на ринку нерухомості в Україні. Тобто девелоперський бізнес в Україні розвивається поступово та активно. При цьому слід зазначити, що найбільша активність відзначається в створенні офісної та торговельно-розважальної нерухомості. Це пояснюється тим, що іноземних інвесторів, таких як рітейлерські мережі МЕТРО, АШАН, приваблює ринок оптово-роздрібної торгівлі.

Окрім іноземних рітейлеров, українські рітейлери також розширюють мережу по всім регіонам країни, що пояснюється високим попитом та прибутковістю девелоперських проєктів у цій сфері. Також значно розширюється ринок готельної та адміністративної нерухомості.

Поняття «девелопмент нерухомості» походить від англійського «real estate development», яке перекладається як вдосконалення та розвиток нерухомості. Якщо дослідити існуючі визначення девелопменту, можемо дійти

висновку, що це поняття розглядається як матеріально-технічне якісне перетворення нерухомості, як управлінський процес, так і від управлінської діяльності.

Відповідно словника ділових термінів, девелопмент – це такі матеріальні перетворення в об'єкті нерухомості, які забезпечують його в трансформацію в інший новий об'єкт, який має вартість більший ніж початковий. Деякі науковці використовують поняття «девелопмент» як синонім поняття «будівництво».

В. Рєзнікова розглядає девелопмент як матеріально-технічне якісне перетворення нерухомості, що охоплює дві складові: проведення будівельних та інших робіт, а також зміну використання об'єктів нерухомості [1].

Так, Є. Бондаренко та І. Яценко визначають девелопмент саме як процес управління проєктом, який складається із передпроєктної стадії, проєктної стадії, будівництва та експлуатації об'єкту нерухомості [2].

Д. Приходько також розглядає девелопмент як процес управління будівельним проєктом девелоперською компанією [3].

Є. Скакун також розглядає девелопмент як систему управління інвестиційною діяльністю [4].

Такі автори як М. Климчук, І. Івахненко та В. Шовківська розглядають девелопмент як вид управлінської та підприємницької діяльності, яка полягає в підвищенні вартості об'єкту нерухомості [5].

Є. Поліщук відноситься до авторів, які розглядають девелопмент саме як вид підприємницької діяльності [6].

О. Петраш зазначає, що девелопмент означає вид професійного бізнесу, тобто він також відносить девелопмент до підприємницької діяльності [7].

В своєму навчальному посібнику такі автори як І. Ажаман, Т. Смелянець та ін. розглядають девелопмент нерухомості як тип підприємницької діяльності [8].

Також до авторів, які розглядають девелопмент як вид підприємницької діяльності, можна віднести А. Іванова [9].

Американські науковці Р. Пейзер та А. Фрай, розглядаючи поняття девелопменту, враховують також і його економічний ризик, за рахунок чого збільшується вартість об'єкту нерухомості.

Внаслідок аналізу наукових праць, які стосуються діяльності девелоперських компаній, дало можливість визначити, що поняття «девелоперська компанія» все ще залишається недостатньо розкритим.

З метою забезпечення комплексного підходу до маркетингової діяльності девелоперської компанії спочатку розглянемо понятійний апарат досліджуваємої теми.

З урахуванням того, що девелоперські компанії здійснюють свою діяльність на ринку нерухомості, спочатку уточнимо сутність поняття «ринок

нерухомості», а також дослідимо поняття «девелопер», «девелоперська компанія», «девелопмент» та «девелоперський проєкт».

Девелопером може бути як фізична, так і юридична особа, а, на відміну від девелопера, девелоперська компанія - це суто юридична особа.

Основною метою діяльності девелопера є максимізація прибутку, який він отримує від використання об'єкту нерухомості.

Під девелопментом розуміємо вид професійної діяльності, яка відбувається на ринку нерухомості та складається з наступних етапів:

- генерування ідеї проєкту. Особливістю цього етапу є вибір найбільш прийнятного місця розміщення майбутнього об'єкту нерухомості, бо від цього буде залежати його інвестиційна привабливість;
- набір виконавців проєкту. Цей етап передбачає пошук генерального підрядника, який буде виконувати роботи;
- дослідження ринку;
- проєктування. Цей етап передбачає оформлення документів, отримання ліцензій та дозволів, а також договорів з проєктною організацією щодо виконання проєктно-кошторисної документації;
- бюджетне планування;
- фінансування. У зв'язку з ти, що девелопмент відноситься до високо ризикового виду діяльності та потребує довгострокових капіталовкладень, до складу учасників девелоперського проєкту включаються й банки. Вони мають відповідний персонал, ресурс та кошти для фінансування проєктів. Тому банки приймають активну участь при формування та розвитку об'єктів нерухомості, а також і шляхом кредитування;
- будівництво;
- інжиніринг;
- маркетинг. На етапі завершення будівництва виконуються роботи по реалізації об'єкту нерухомості, вивчається попит на площі та починається робота з потенційними орендаторами та власниками. Також девелоперська компанія контролює після здачі об'єкта нерухомості використання інженерних та інших систем, фінансові потоки;
- реалізація проєкту.:
  - продаж;
  - оренда.

Девелоперський проєкт – це інвестиційний проєкт розвитку об'єкту нерухомості, головною метою якого є підвищення попередньої вартості об'єкту нерухомості або надання нової вартості.

А. Фесун пропонує наступне визначення девелоперського проєкту як комплексу робіт, які виконуються для обґрунтування інвестицій [10].

Є. Поліщук також розглядає девелоперський проєкт як інвестиційний проєкт розвитку нерухомості [6].

В. Рач та О. Гладка дотримуються такої ж думки, розглядаючи девелоперський проєкт як особливий вид інвестиційного проєкту [11].

Л. Свистун розглядає девелоперську компанію як фінансового посередника на ринку нерухомості, який вкладає власні кошти або акумулює кошти інвесторів [12].

Аналіз наукової літератури дає підставу запропонувати наступну класифікацію видів девелопмента в залежності від класифікаційних ознак:

- в залежності від місця знаходження об'єкту нерухомості:
  - девелопмент міської та заміської нерухомості;
- в залежності від джерела фінансування:
  - девелопмент на базі приватних інвестицій;
  - девелопмент на базі бюджетних інвестицій;
- в залежності від функціонального рівня
  - девелопмент об'єктів первинного та вторинного ринку;
- в залежності від ступеня фінансової участі девелопера:
  - частково інвестують;
  - повністю інвестують;
  - без інвестування;
- в залежності від призначення об'єкта нерухомості
  - девелопмент жилої нерухомості;
  - девелопмент нежилої нерухомості.

Девелоперська компанія є автором ідеї, бере на себе відповідальність з організації девелоперського проєкту, отримуючи при цьому комісійну винагороду, а також акумулює кошти інвесторів з метою фінансування розвитку об'єкту нерухомості.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що девелоперська компанія – це компанія, яка здійснює ефективну організацію та управління інвестиційно-будівельним проєктом.

Пропонуємо під ринком нерухомості розуміти систему економічних відносин між учасниками ринку з приводу створення об'єкту нерухомості, підвищення його вартості та управління цим об'єктом.

Підсумовуючі вищесказане можна відмітити, що більшість науковців розглядають девелопмент як вид підприємницької діяльності, а головною метою діяльності девелоперських компаній є отримання та збільшення прибутку. Тому для досягнення цієї мети девелоперська компанія, як слушно зауважили С. Чигасов та Б. Петровський повинна вміти створити не просто об'єкт нерухомості, а об'єкт, який задовольняє попит споживачів на ринку [13]. Тому,

на думку авторів, для цього девелоперській компанії потрібно приділяти, в першу чергу, увагу саме маркетинговій діяльності.

Вітчизняні та зарубіжні дослідження науковців дуже широко використовується поняття «маркетинг», тоді як поняття «маркетингова діяльність» значно більше використовується в працях саме вітчизняних науковців, ніж у зарубіжних.

Дж. Дейя вважає, що маркетингова діяльність стала філософією бізнесу в кінці 60-х та на початку 70-х років. Основна роль маркетингу в ті часі залишається актуальною і сьогодні – переорієнтація на споживача. Маркетинг протягом певного періоду розвивався як філософія та інструмент бізнес-діяльності, тому його можна вважати результатом сумісної праці підприємців та науковців різних шкіл. І саме тому розвиток маркетингу та маркетингової діяльності більш зумовлений саме практичною діяльністю, але він вимагає від науковців постійного дослідження його розвитку. Історія розвитку маркетингу як науки доводить, що існує декілька наукових шкіл, які досліджували його розвиток. Також слід зазначити, що маркетинг в Україні як наука та практична діяльність сформувався лише з розвитком ринкових відносин. При цьому копіювання західного досвіду маркетингової діяльності не завжди призводить до отримання бажаних результатів з урахуванням вітчизняних реалій. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що необхідно здійснити аналіз теоретико-методичного матеріалу, який був розроблений різними маркетинговими школами.

З урахуванням стрімкового розвитку техніки, науки та технологій, посилення конкуренції значних результатів може досягти тільки та компанія, яка ефективно здійснює маркетингову діяльність.

Аналіз наукових підходів до визначення поняття «маркетингова діяльність» надав можливість виокремити характеристичні відмінності цього поняття.

Ф. Котлер визначає маркетингову діяльність як певний вид людської діяльності, спрямованої на забезпечення потреб шляхом обміну [14].

М. Багорка та І. Білоткач визначать, що маркетингова діяльність забезпечує пристосування виробничої, фінансової, торговельної, збутової, кадрової діяльності підприємства до постійно змінюваної економічної ситуації та вимог споживачів на ринку [15].

Т. Балановська та О. Гогуля вважають, що головною метою маркетингової діяльності є набуття конкурентних переваг в умовах нестабільного зовнішнього середовища [16].

В. Коноплицький визначає маркетингову діяльність як таку, що передбачає врахування потреб у товарах і послугах покупців [17].

В. Аронова та Г. Дібніс вважають, що маркетингова діяльність повинна забезпечувати конкурентоспроможність на ринку товарів та послуг з урахуванням стану внутрішнього та зовнішнього середовища [18].

На думку І. Балабанової, маркетингова діяльність – це сукупність можливостей підприємства щодо ефективного використання маркетингу та забезпечення стійких конкурентних переваг [19].

О. Шубін вважає тотожними поняття «маркетинг» та «маркетингова діяльність», але розрізняє їх за функціями. Головними функціями маркетингу він вважає розподіл та просування, а під маркетинговою діяльністю він розуміє планування, організацію, дослідження, комунікацію та контроль [20].

О. Азарян пропонує наступне визначення маркетингової діяльності, як поєднання процесу управління, виробництва, а також процес збут, сервіс, реклама та маркетингові дослідження [21].

С. Гаркавенко пропонує дуже вузьке визначення поняття «маркетингова діяльність», тобто він розуміє під маркетинговою діяльність саме процес створення організаційної структури маркетингової діяльності [22].

На думку С. Страпчук а маркетингова діяльність – це «система організаційно-управлінських заходів, спрямованих на підвищення ефективності господарської діяльності підприємств, орієнтованої на потреби споживачів, що поєднує в собі стратегічні та тактичні підходи у визначенні ринкових позицій конкретного суб'єкта господарювання з урахуванням структури виробництва та ринкових ризиків» [23].

Такий саме погляд на трактування поняття «маркетингова діяльність» мають І. Бойчук, П. Харків та М. Хопчан [24].

Маркетингова діяльність виконує ряд завдань, а саме:

- дослідження ринку;
- вивчення місця девелоперської компанії серед конкурентів;
- підвищення конкурентоспроможності девелоперської компанії;
- адаптація послуг девелоперської компанії до потреб споживачів;
- створення зворотного зв'язку зі споживачами;
- визначення обґрунтованої ціни на послуги;
- просування послуг девелоперських компаній на ринку нерухомості;
- створення позитивного іміджу девелоперської компанії;
- розширення асортименту послуг девелоперської компанії та збільшення кількості споживачів.

Відповідно до перерахованих завдань маркетингової діяльності, використовуються відповідні маркетингові інструменти.

Висновки. Проведене дослідження дозволило узагальнити основний понятійний апарат та практичні аспекти дослідження маркетингової діяльності девелоперських компаній. В подальших наукових дослідженнях планується зосередити увагу на забезпечення ефективності підвищення маркетингової діяльності шляхом використання відповідних інструментів

маркетингу. Необхідно визнати, що маркетинг є ефективним механізмом функціонування для майбутнього розвитку девелоперської компанії. Саме маркетингова діяльність девелоперської компанії визначає стратегічні цілі та шляхи її досягнення з метою підвищення її прибутковості та задоволення потреб споживачів. Досліджуючи питання девелопменту в економічній літературі обґрунтовується висновок про те, що девелопмент є самостійним видом підприємницької діяльності.

Література:

1. Рєзнікова В. В. Правове регулювання посередництва на ринку нерухомості. *Університетські наукові записки*. 2011. No 3. С. 107–121.
2. Бондаренко Є. В., Яценко І. В. Підвищення ефективності інвестиційно- будівельного процесу за рахунок використання концепції та послуг девелоперських компаній. *Вісник Національного транспортного університету*. 2015. Вип. 3 (33). С. 65–69.
3. Приходько Д. О. Функціонально-організаційна надійність процесів будівництва : автореф. дис. ... канд. техн. наук : 05.23.08.; Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. К., 2011. 20 с.
4. Скакун Є. В. Організаційно-технологічний інструментарій підготовки проєктів девелопменту у житловому будівництві. дис. ... канд. техн. Наук :05.23.08 / Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури. Київ, 2019. 201 с.
5. Климчук М. М., Івахненко І. С., Шовківська В. В. Архітектоніка системи енергоощадного девелопменту на платформі будівельного енергокластеру. *Економічний форум.* 2019. No 1. С. 58–64.
6. Поліщук Є. А. Девелоперські компанії на ринку нерухомості : автореф. дис. ... к.е.н.: 08.00.08 / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ, 2009. 24 с.
7. Петраш О. П. Проблеми та перспективи імплементації сучасних методик формування інвестиційного портфеля на засадах девелопменту. URL: http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75966 (дата звернення: 20.10.2024)
8. Менеджмент та управління проєктами в будівельній галузі: навч. посіб. / під ред І. А, Ажаман, Т. В. Смелянець. Одеса: ОДАБА, 2018. 268 с.
9. Іванов А. В. Поняття та ознаки девелопменту нерухомості. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу / відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 346–349.
10. Фесун А. С. Динамічно-цільовий підхід до формування інвестиційного портфелю девелоперського проєкту: ризикологічні аспекти оцінки та діагностики. *Сталий розвиток економіки*. 2015. No 1. С. 154–161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2015_1_25. (дата звернення: 19.10.2024).
11. Рач В. А., Гладка О. М. Ціннісно-орієнтовані стратегічні віхові рішення в проєктах девелепменту нерухомості. *Управління проєктами та розвиток виробництва: Зб. наук. пр.* Луганськ, 2009. No 3 (31). С. 161–168.
12. Свистун Л. А. Схеми фінансування девелоперських проєктів на ринку нерухомості України. *Економіка і регіон*. 2013. No 5 (42). С. 139–148.
13. Чигасов С. Г., ПетровськийБ. С. Генезис девелопмента на сучасному етапі розвитку будівельного ринку України. *Економіка та держава*. 2011. ₴10. С. 51-56.
14. Котлер Ф., Карен Ф.А. Фокс. Стратегічний маркетинг для навчальних закладів. К.: УАМ, Вид. Хімджест, 2011. 580 с.
15. Багорка М.О., Білоткач І.А. Особливості моніторингу процесів формування попиту й стимулювання збуту на продовольчому ринку. *АгроСвіт*. 2009. № 6. С. 5-10.

16. Балановська Т.І., Гогуля О.П. Управління маркетинговою діяльністю на агропродовольчому ринку. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2010. Вип. 154, Ч. 1. С. 368—373.
17. Коноплицкий В.А, Филина А.И. Экономический словарь: толково-терминоло-гический [Текст]. К. : КНТ, 2007. 624 с.
18. Аронова В.В., Дібніс Г.І. Ситуаційно-процесна діагностика стану маркетингової діяльності на підприємстві [Текст] : монографія. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ: [Вид-во СНУ ім. В. Даля], 2010. 224 с.
19. Балабанова І.В. Управління конкурентною раціональністю [Текст] : монографія. Донецьк. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Донецьк : [ДонНУЕТ], 2008. 537 с.
20. Маркетингова діяльність металургійного підприємства: управління та аспекти конкурентоспроможності: монографія під ред. О. О. Шубіна. Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. 194 с.
21. Азарян О.М., Локтєв Е.М., Оносова І.А. Маркетингова діяльність підприємств на ринку м'ясопродуктів: монографія. Донецьк: ДонДУЕТ, 2006. 229 с.
22. Гаркавенко С. С. Маркетинг. Підручник. Київ: Лібра, 2004. 712 с.
23. Страпчук С.І. Основні підходи до визначення поняття маркетингу та маркетингової діяльності. *Молодий вчений*. 2015. № 2(17). С. 1398-1401.
24. Бойчук І.М., Харків П.С., Хопчан М.І. Економіка підприємств: навчальний посібник. Львів : Сполом, 2000. 210 с.

References:

1. Rєznikova, V. V. (2011). Pravove reguljuvannja poserednictva na rinku neruhomosti [Legal regulation of mediation in the real estate market]. *Universitets'ki naukovi zapiski - University scientific notes*, 3, 107–121 [in Ukrainian].
2. Bondarenko, Є. V., Jacenko, I. V. (2015). Pidvishhennja efektivnosti investicijno-budivel'nogo procesu za rahunok vikoristannja koncepcii ta poslug developers'kih kompanij [Increasing the efficiency of the investment and construction process due to the use of the concept and services of development companies]. *Visnik Nacional'nogo transportnogo universitetu - ulletin of the National Transport University*, 3 (33), 65–69 [in Ukrainian].
3. Prihod'ko, D. O. (2011). Funkcional'no-organizacijna nadijnist' procesiv budivnictva [Functional and organizational reliability of construction processes]. *Extended abstract of candidate's thesis.* K.: Kiïv. nac. un-t bud-va i arhit. [in Ukrainian].
4. Skakun, Є. V. (2019). Organizacijno-tehnologichnij instrumentarij pidgotovki proєktiv developmentu u zhitlovomu budivnictvi [Organizational and technological toolkit for the preparation of development projects in residential construction]. *Candidate's thesis.* K.: Kiïv. nac. un-t bud-va i arhitekturi. [in Ukrainian].
5. Klimchuk, M. M., Ivahnenko, I. S., Shovkivs'ka, V. V. (2019). Arhitektonika sistemi energooshhadnogo developmentu na platformi budivel'nogo energoklasteru [Architecture of the energy-saving development system on the platform of the building energy cluster]. *Ekonomichnij forum - Economic Forum,* 1, 58–64 [in Ukrainian].
6. Polishhuk, Є. A. (2009). Developers'ki kompanii na rinku neruhomosti [Development companies on the real estate market]. *Extended abstract of candidate's thesis.* K.: DVNZ «Kiïv. nac. ekon. un-t im. Vadima Get'mana» [in Ukrainian].
7. Petrash, O. P. Problemi ta perspektivi implementacii suchasnih metodik formuvannja investicijnogo portfelja na zasadah developmentu [Problems and prospects of implementation of modern methods of investment portfolio formation on the basis of development]. *nauka.kushnir.mk.ua* Retrieved from http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75966 [in Ukrainian].
8. Azhaman, I. A, , Smeljanec', T. V. (2018). *Menedzhment ta upravlinnja proєktami v budivel'nij galuzi [Management and project management in the construction industry*]. Odesa: ODABA [in Ukrainian].

9. Ivanov, A. V. (2014). Ponjattja ta oznaki developmentu neruhomosti [Concepts and signs of real estate development]. *Proceedings from Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia vikl. ta aspirant. skladu «Pravove zhittja suchasnoï Ukraïni» – The International Scientific and Practical Conference prof.-lecturer and graduate student. composition «Legal life of modern Ukraine»*. (pp. 346-349). Odesa: Feniks [in Ukrainian].

10. Fesun, A. S. (2015). Dinamichno-cil'ovij pidhid do formuvannja investicijnogo portfelju developers'kogo proєktu: rizikologichni aspekti ocinki ta diagnostiki [Dynamic and targeted approach to the formation of the investment portfolio of the development project: riskological aspects of assessment and diagnosis]. *Stalij rozvitok ekonomiki - Sustainable economic development*, 1, 154–161. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2015_1_25. [in Ukrainian].

11. Rach, V. A., Gladka, O. M. (2009). Cinnisno-orieнtovani strategichni vihovi rishennja v proєktah develepmentu neruhomosti [Value-oriented strategic milestone decisions in real estate development projects]. *Upravlinnja proєktami ta rozvitok virobnictva - Project management and production development*, 3 (31), 161–168 [in Ukrainian].

12. Svistun, L. A. (2013). Shemi finansuvannja developers'kih proєktiv na rinku neruhomosti Ukraïni [Schemes of financing development projects on the real estate market of Ukraine]. *Ekonomika i region - Economy and the region,* 5 (42), 139–148 [in Ukrainian].

13.Chigasov, S. G., Petrovs'kij, B. S. (2011). Genezis developmenta na suchasnomu etapi rozvitku budivel'nogo rinku Ukraïni [Genesis of development at the current stage of development of the construction market of Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and the state*, 10, 51-56 [in Ukrainian].

14.Kotler, F., Karen, F.A. (2011). *Strategichnij marketing dlja navchal'nih zakladiv [Strategic marketing for educational institutions].* K. : UAM, Vid. Himdzhest [in Ukrainian].

15.Bagorka, M.O., Bilotkach, I.A. (2009). Osoblivosti monitoringu procesiv formuvannja popitu j stimuljuvannja zbutu na prodovol'chomu rinku [Peculiarities of monitoring processes of demand formation and sales promotion in the food market]. *AgroSvit - AgroSvit,* 6, 5-10 [in Ukrainian].

16. Balanovs'ka, T.I., Gogulja, O.P. (2010). Upravlinnja marketingovoju dijal'nistju na agroprodovol'chomu rinku [Management of marketing activities in the agri-food market]. *Naukovij visnik Nacional'nogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannja Ukraïni - Scientific Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine,* 154, 1, 368—373 [in Ukrainian].

17.Konoplickij ,V.A, Filina, A.I. (2007). *Jekonomicheskij slovar': tolkovo-terminologicheskij [Economic dictionary: explanatory and terminological*]. K. : KNT [in Russian].

18.Aronova ,V.V., Dibnis, G.I. (2010). *Situacijno-procesna diagnostika stanu marketingovoї dijal'nosti na pidprieмstvi [Situational and process diagnosis of the state of marketing activity at the enterprise*]. Lugans'k : Vid-vo SNU im. V. Dalja [in Ukrainian].

19. Balabanova, I.V. (2008). *Upravlinnja konkurentnoju racional'nistju [Management of competitive rationality].* DonNUET [in Ukrainian].

20. Shubina, O. O. (2010). *Marketingova dijal'nist' metalurgijnogo pidprieмstva: upravlinnja ta aspekti konkurentospromozhnosti [Marketing activity of a metallurgical enterprise: management and aspects of competitiveness*]. Donec'k: DonNUET [in Ukrainian].

21.Azarjan, O.M., Loktєv, E.M., Onosova, I.A. (2006). *Marketingova dijal'nist' pidprieмstv na rinku m'jasoproduktiv [Marketing activity of enterprises on the meat products market]*. Donec'k: DonDUET [in Ukrainian].

22. Garkavenko, S. S. (2004). *Marketing [Marketing].* Kiїv: Libra [in Ukrainian].

23. Ctrapchuk, S.I. (2015). Osnovni pidhodi do viznachennja ponjattja marketingu ta marketingovoї dijal'nosti [Basic approaches to defining the concept of marketing and marketing activity]. *Molodij vchenij - A young scientist,* 2(17), 1398-1401 [in Ukrainian].

24. Bojchuk, I.M., Harkiv, P.S., Hopchan, M.I. (2000). *Ekonomika pidprieмstv [Business economics*]. L'viv : Spolom [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 336.71:004.77

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-448-461

Гарбар Жанна Володимирівна доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і освітнього менеджменту, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, тел.: (067) 984-74-14, https://orcid.org/0000-0003-3492-9224

Гарбар Віктор Анатолійович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та міжнародних відносин, Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету, вул. Соборна, 87, м. Вінниця, 21050, тел.: (067) 984-74-42, https://orcid.org/0000-0002-5351-7228

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Анотація. У сучасних умовах фінансової глобалізації та цифрової трансформації особливу актуальність набуває дослідження процесів цифровізації фінансового сектору України. Це особливо важливо в контексті соціально-політичних та економічних потрясінь останніх років, зумовлених пандемією COVID-19 та збройною агресією російської федерації.

У статті проаналізовано особливості та тенденції цифрової трансформації ринку фінансових послуг в Україні. Основний акцент зроблено на визначенні пріоритетних напрямів підвищення ефективності фінансових послуг через впровадження інноваційних технологій. Розглянуто роль фінансового ринку як ключового джерела вільних коштів для фінансування реального сектору економіки в умовах трансформації.

Автором досліджено глобальні тенденції розвитку FinTech, зокрема активне застосування штучного інтелекту, блокчейн-технологій та зростання фінансової інклюзії завдяки мобільним технологіям і діяльності FinTech-стартапів. Проаналізовано світові FinTech-екосистеми та їх вплив на перерозподіл лідерських позицій у різних регіонах, підкреслено значущість факторів доступу до фінансування, наявності висококваліфікованих кадрів та сприятливого регуляторного середовища.

Приділено увагу впливу пандемії COVID-19 на збільшення популярності цифрових фінансових послуг та появу нових бізнес-моделей. Розглянуто приклади успішних FinTech-стартапів, зокрема Monobank в Україні, який демонструє потенціал інновацій у фінансовому секторі та впровадження нових підходів до обслуговування клієнтів.

Висвітлено структурні трансформації платіжних інструментів та специфіку надання електронних фінансових послуг, а також роль держави у стимулюванні цифрової економіки через законодавчі ініціативи. Підкреслено важливість адаптації банківських установ до нових технологічних викликів і трансформації бізнес-моделей для забезпечення конкурентоспроможності.

Ключові слова: цифрова трансформація, фінансовий сектор, FinTech, інновації, фінансові послуги, регуляторне середовище.

Harbar Zhanna Volodymyrivna Doctor of Science in Economics, Associate Professor, associate professor of the Department of Pedagogy and Educational Management, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi, Ostrozhsky St., 32, Vinnytsia, 21001, tel.: (067) 984-74-14, https//orcid.org/0000-0003-3492-9224

Harbar Victor Anatoliyovych Candidate of Science in Economics, Associate Professor, Associated Professor of the Department of Economics and International Relations, Vinnitsa Institute of Trade and Economics of State University of Trade and Economics, Soborna St., 87, Vinnitsa, 21050, tel.: (067) 984-74-42, https://orcid.org/0000-0002-5351-7228

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE FINANCIAL SERVICES MARKET

Abstract. In the current conditions of financial globalization and digital transformation, researching the processes of digitalization in Ukraine's financial sector has become particularly relevant. This is especially important in the context of the socio-political and economic upheavals of recent years, caused by the COVID-19 pandemic and the armed aggression of the russian federation.

This article analyzes the features and trends of the digital transformation of the financial services market in Ukraine. The main focus is on identifying priority directions for improving the efficiency of financial services through the implementation of innovative technologies. The role of the financial market as a key source of free funds for financing the real sector of the economy during the transformation period is considered.

The author has examined global trends in FinTech development, particularly the active use of artificial intelligence, blockchain technologies, and the growth of financial inclusion thanks to mobile technologies and the activities of FinTech startups. World FinTech ecosystems and their impact on the redistribution of leadership positions in different regions are analyzed, emphasizing the significance of factors such as access to financing, the availability of highly qualified personnel, and a favorable regulatory environment.

Attention is given to the impact of the COVID-19 pandemic on the increased popularity of digital financial services and the emergence of new business models. Examples of successful FinTech startups are considered, including Monobank in Ukraine, which demonstrates the potential of innovations in the financial sector and the implementation of new approaches to customer service.

The article highlights structural transformations of payment instruments and the specifics of providing electronic financial services, as well as the role of the state in stimulating the digital economy through legislative initiatives. The importance of banking institutions adapting to new technological challenges and transforming business models to ensure competitiveness is underscored.

Keywords: digital transformation, financial sector, FinTech, innovation, financial services, regulatory environment.

Постановка проблеми. У сучасному контексті фінансова глобалізація виступає як ключова ознака економічного розвитку, формуючись під впливом різноманітних факторів, включаючи регуляторні зміни, технологічні інновації, політичні процеси, інші перетворення у фінансовій сфері. Технологічний прогрес, зокрема в галузі інформатизації суспільства та цифрової трансформації фінансових ринків, спричинив появу електронних фінансових послуг. Ці послуги забезпечують швидкі та ефективні транзакції між суб'єктами з різних країн, радикально змінюючи традиційні фінансові взаємодії.

Дослідження теоретичних основ інформаційної економіки, яка виступає як нова парадигма глобальної інформатизації суспільства, дає змогу зробити важливі висновки. Формування інформаційної економіки є нагальним завданням для держав усього світу, оскільки воно безпосередньо впливає на обґрунтованість і ефективність стратегічних рішень бізнесу та урядів у процесі розвитку національних економік.

Потужна цифрова трансформація фінансових ринків, впровадження інформаційних технологій і широке застосування інновацій у міжнародних економічних відносинах в умовах фінансової глобалізації призводять до глибоких змін у світовій фінансовій інфраструктурі. Цей процес не лише перебудовує існуючі структури, але й зменшує сегментацію фінансових ринків через інтеграцію фінансових послуг на міжнародному рівні.

Значні зміни відбуваються також у платіжних системах, що включають технологічне оновлення, модернізацію інфраструктури та впровадження нових платіжних інструментів. Такі тенденції спостерігаються як на глобальному рівні – де зростання електронної комерції підвищує попит на нові платіжні рішення, так і на національному, де виникає потреба у створенні інституційних основ для розвитку інноваційних платіжних систем в економіці.

Ураховуючи ці тренди, особливої актуальності набуває дослідження специфіки та процесів цифрової трансформації фінансового ринку України. Це

дослідження є надзвичайно важливим в умовах значних соціально-політичних та економічних викликів, з якими зіткнулася країна в останні роки, включаючи пандемію COVID-19 та триваючу військову агресію Російської Федерації. Розуміння цих динамічних процесів є критично необхідним для визначення ефективних стратегій забезпечення економічного зростання та підвищення стійкості фінансової інфраструктури України в умовах глобалізаційних перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань щодо становлення та розвитку ринків фінансових послуг, зокрема в частині їх цифрової трансформації присвячено увагу багатьма вітчизняними та закордонними науковцями. Питанням розвитку FinTech присвячена значна кількість праць таких науковців як С. Волосович [11], О. Криклій, А. Мазаракі [11], А. Семеног [12] та багатьох інших, при цьому зазначена тематика знаходиться в постійному, динамічному розвитку, що зумовлює наявність перспектив для її подальшого дослідження. Серед науковців, які присвятили роботу дослідженням цифровізації фінансових ринків та фінансових послуг, варто відзначити Л. Кузнєцову, С. Науменкову, С. Міщенка, В. Данилишина [13], В. Коваленко, Дж. Кресона, О. Мозгового, С. Коляденка та багатьох інших.

Мета статті – аналіз та характеристика особливостей та тенденцій цифрової трансформації ринку фінансових послуг в Україні та світі з подальшим визначенням пріоритетних напрямів щодо підвищення їх ефективності.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах економічних трансформацій фінансовий ринок виступає ключовим джерелом вільних фінансових ресурсів для інвестування в реальний сектор економіки. Він виконує функцію накопичення та ефективного розподілу капіталу всередині економічної системи, сприяючи безперервності та прибутковості процесів розширеного відтворення суспільного виробництва.

За останні роки фінансовий ринок перетворився на центральну ланку механізму перетворення заощаджень у інвестиції. Завдяки різноманітним фінансовим інструментам, він акумулює вільні кошти від внутрішніх і зовнішніх інвесторів та передає їх підприємствам для продуктивного використання. Це створює можливості для значних капіталовкладень у реальний сектор економіки, розширення виробничих потужностей країни та накопичення ресурсного потенціалу. Такий підхід стимулює розвиток найбільш перспективних галузей і підприємств, забезпечує прибутковість та раціональне використання обмежених ресурсів, а також сприяє перерозподілу капіталу, необхідного для впровадження передових наукових досягнень і технологій у виробничі процеси.

Сучасний світ FinTech переживає динамічні зміни, зумовлені впровадженням передових технологій та трансформацією підходів до надання

фінансових послуг. Однією з головних тенденцій є активне застосування штучного інтелекту та машинного навчання. Ці технології дозволяють автоматизувати фінансові процеси, аналізувати великі масиви даних і підвищувати ефективність операцій. Внаслідок цього фінансові установи можуть пропонувати клієнтам більш персоналізовані послуги та ефективніше керувати ризиками.

Наступною важливою тенденцією є розповсюдження блокчейн-технологій та криптовалют. Блокчейн забезпечує високий рівень безпеки та прозорості транзакцій, що підсилює довіру між учасниками фінансового ринку. Криптовалюти та цифрові активи стають все більш інтегрованими у фінансову систему, стимулюючи розвиток нових платформ та фінансових інструментів.

Третя тенденція пов'язана зі зростанням фінансової інклюзії завдяки мобільним технологіям та діяльності FinTech-стартапів. У багатьох країнах мобільні додатки стали основним засобом доступу до фінансових послуг для населення, яке раніше не мало доступу до традиційних банківських сервісів. Це сприяє економічному розвитку та зменшенню соціальної нерівності.

Четверта тенденція стосується посилення регуляторної уваги та стандартизації у сфері FinTech. Регуляторні органи по всьому світу працюють над створенням нормативних рамок, які б забезпечували баланс між інноваціями та захистом прав споживачів. Це включає регулювання кібербезпеки, захисту персональних даних та заходів проти відмивання грошей.

П'ята тенденція відображає зростаючу співпрацю між традиційними фінансовими установами та FinTech-компаніями. Банки та інші фінансові організації все частіше інтегрують FinTech-рішення у свої продукти або укладають партнерства з інноваційними компаніями, щоб залишатися конкурентоспроможними.

Отже, FinTech продовжує радикально змінювати фінансовий сектор, впливаючи на способи взаємодії клієнтів з фінансовими послугами. Майбутнє галузі буде визначатися здатністю адаптуватися до технологічних інновацій та задовольняти зростаючі потреби споживачів у швидких, безпечних та зручних фінансових рішеннях.

Проведений аналіз світових FinTech-екосистем свідчить про динамічний розвиток галузі та перерозподіл лідерських позицій серед різних регіонів. Присутність у топ-25 FinTech-екосистем восьми представників як з Північної Америки, так і з Азії вказує на рівномірний розвиток галузі в цих регіонах, тоді як Європа демонструє значну активність з шістьма екосистемами у рейтингу. [1].

Важливими тенденціями є зростання значення спеціалізованих акселераторів та інкубаторів, що сприяють фокусуванню на FinTech-інноваціях та залученню інвестицій. Підвищення позицій таких екосистем, як Торонто-

Ватерлоо та Цюріх, підкреслює роль великих інвестиційних раундів і наявності усталених компаній у зміцненні регіональних FinTech-галузей. Водночас, успіх Сан-Паулу в Латинській Америці свідчить про зростаючий потенціал ринків, що розвиваються, особливо коли вони підтримуються значним фінансуванням.

Загалом, успішність FinTech-екосистем визначається поєднанням таких факторів, як доступ до фінансування, наявність висококваліфікованих кадрів, інноваційний потенціал та сприятливе регуляторне середовище. Регіони, які ефективно використовують ці чинники, демонструють значне зростання та зміцнюють свої позиції на глобальному ринку FinTechy.

Глобальний FinTech-сектор зазнав значного розвитку в останні роки, демонструючи вражаючі темпи зростання та трансформації. Аналіз останніх даних свідчить про те, що 2021 рік став рекордним для FinTech-індустрії, зокрема щодо фінансування, кількості єдинорогів (компаній вартістю понад 1 млрд. дол. США) та обсягів виходів на ринок. Ця тенденція відображає не лише вплив пандемії COVID-19, яка прискорила цифровізацію фінансових послуг, але й загальну еволюцію технологій та зростання інтересу інвесторів до фінансових інновацій.

Однією з ключових тенденцій є значне зростання фінансування FinTech-стартапів на ранніх стадіях. У 2021 році обсяг угод серії А в Африці зріс майже на 900% порівняно з 2020 роком, у Північній Америці – на 250%, а в Латинській Америці – на 200%. Це свідчить про зростаючий інтерес інвесторів до FinTech-проектів у різних регіонах світу, особливо в економіках, що розвиваються. Наприклад, в Африці значні раунди фінансування, такі як 100 млн дол. США для PalmPay та 25 млн дол. США для Kuda, сприяли рекордному року для континенту.Проте, у першому півріччі 2022 року спостерігається зниження активності. Кількість угод серії А зменшилася на 27% порівняно з першим півріччям 2021 року, а кількість угод серії B+ – на 12%. Це може свідчити про насиченість ринку або вплив макроекономічних факторів, таких як зростання інфляції та зміни в інвестиційних стратегіях.

Пандемія COVID-19 також вплинула на збільшення популярності цифрових фінансових послуг. Зростання необанків та цифрових платежів особливо помітне в країнах з економікою, що розвивається, де такі технології сприяють фінансовій інклюзії та доступності. Наприклад, моделі «Купуй зараз, плати потім» (BNPL) стали популярними завдяки низьким відсотковим ставкам та зростанню онлайн-покупок. Компанія Klarna зі Стокгольма є лідером у цьому сегменті, демонструючи успішність споживчих фінансових моделей. Однак зростання відсоткових ставок та економічна невизначеність можуть вплинути на подальший розвиток таких моделей. Експерти прогнозують можливу консолідацію ринку, де менші компанії можуть бути поглинуті більшими гравцями або фінансовими установами.

Аналіз свідчить про те, що FinTech-індустрія перебуває в стадії активної трансформації та зростання. Рекордні показники 2021 року підтверджують високий потенціал галузі та її здатність до інновацій. Збільшення фінансування, кількості єдинорогів та виходів на ринок вказує на довіру інвесторів та споживачів до FinTech-рішень. Проте сповільнення темпів у першому півріччі 2022 року вказує на необхідність адаптації до нових реалій ринку. Компаніям варто зосередитися на стійкості бізнес-моделей, інноваціях та врахуванні регуляторних вимог. Приклади успішних FinTech-стартапів у різних регіонах демонструють, що поєднання технологічних рішень з розумінням локальних потреб може сприяти подальшому розвитку галузі.

Дослідження сучасних тенденцій на глобальному ринку міжнародних електронних фінансових послуг вказують на те, що Сінгапур утвердився як провідна держава у сфері використання електронних грошей (частка в цьому сегменті досягає 88,1% від загальної кількості платіжних інструментів), що свідчить про високий рівень технологічного розвитку країни та масове впровадження електронних методів розрахунків [2].

На противагу цьому, країни з економіками, що розвиваються, демонструють значно нижчі показники, зазвичай у межах 1–2% від загального обсягу транзакцій. Швидке зростання обсягів розрахунків через міжнародні системи електронних грошей не тільки встановлює нові стандарти для фінансових ринків цих держав, але й трансформує механізми їхньої роботи.

У глобальному масштабі спостерігається суттєве підвищення популярності альтернативних платіжних методів, таких як електронні гаманці, мобільні платежі та цифрові валюти. Ця позитивна тенденція особливо помітна в країнах, які переживають активний економічний розвиток. Наприклад, хоча в США кредитні картки залишаються найпоширенішим засобом оплати, в інших державах альтернативні платіжні сервіси не тільки ефективні, але й вважаються найбезпечнішими. В африканських країнах кількість користувачів мобільних платіжних систем перевищує кількість власників банківських рахунків. Яскравим прикладом є Кенія, де платформа M-Pesa стала найпопулярнішим способом оплати [3].

Європа також демонструє подібні тенденції. У Німеччині альтернативні платіжні методи використовуються приблизно в 66% усіх онлайн-покупок. У Китаї платформа Alipay захопила лідерство на ринку, фактично витіснивши PayPal, і зібрала понад 300 мільйонів зареєстрованих користувачів. Ці динамічні та інноваційні процеси свідчать про невпинну еволюцію міжнародного фінансового середовища в напрямку електронної економіки та цифрових платежів.

Ці зміни підкреслюють важливість технологічних інновацій у фінансовому секторі. Поширення електронних та мобільних платежів не є

просто тимчасовим трендом, а відображає фундаментальну трансформацію, яка впливає на поведінку споживачів, бізнес-моделі та регуляторні рамки по всьому світу. З розвитком електронних платіжних систем з'являються можливості для підвищення фінансової інклюзії, збільшення ефективності транзакцій та стимулювання економічного зростання, особливо в регіонах, що розвиваються.

Таким чином, спостерігається глобальний перехід до безготівкової економіки, де цифрові розрахунки стають нормою. Цей перехід вимагає від країн адаптації та розвитку власних фінансових інфраструктур, щоб відповідати новим викликам і можливостям, які надають сучасні технології.

Зміни в галузі надання платіжних послуг є глобальними індикаторами розвитку інформаційної економіки, впливаючи на всі аспекти фінансових послуг. Це підкреслює актуальність проблеми та необхідність подальших теоретичних досліджень розвитку фінансових послуг в умовах глобальної інформатизації світової економіки.

Фінансові ринки сучасності стали глобальними та повністю пристосувалися до впливу інформаційних та комп'ютерних технологій . Перелік можливостей електронної комерції та інтернет-взаємодії економічних агентів постійно розширюється, адже інформаційні технології та послуги, особливо платіжні інструменти набувають значущого значення у світовій торгівлі, стаючи більш стійкими до впливу фінансових та економічних криз. Як результат, на ринку з'являються нові фінансово-технічні компанії, міжнародні системи електронних грошей, ринок цифрових валют тощо.

Аналіз сегмента електронних фінансів виявляє тенденцію до появи різноманітних нових електронних продуктів та збільшення рівня конкуренції за споживачів, що в певних випадках призводить до заміщення «слабких» систем більш «сильними». Одночасно деякі аналітики вказують на те, що співпраця між різними системами електронних грошей може принести суттєві переваги [4].

У сучасних умовах, за впливом розвитку інформаційних та комп'ютерних технологій, трансформуються бізнес-моделі банківського сектору, формуючи нові форми надання фінансових послуг. Наприклад, в інтернаціональній практиці існують банки, які відкривають відділення разом із мережею кафе, а в США існують банки, які позачасово використовують свої офіси для проведення різноманітних заходів, таких як музичні виступи та інші розваги [5].

Варто акцентувати увагу на структурних трансформаціях платіжних інструментів та специфіки надання електронних фінансових послуг. Однією з важливих тенденцій є спеціалізація банківських установ на «традиційних» і «новітніх» сервісах. Перша категорія об'єднує великі «класичні» банки і групу «банків-монолайнерів», спеціалізованих на конкретному продукті. Ці уста-

нови застосовують високі рівні інформаційно-комп'ютерних технологій, проте їхні бізнес-моделі залишаються «традиційними».

Друга група банків використовує нові концепції управління фінансовими послугами і активно впроваджує мобільні програми. Вони використовують CRM-системи на основі соціальних мереж та впроваджують електронний підпис. Експерти ринку вбачають, що майбутнє належить банкам, які надають послуги в режимі реального часу, дозволяючи клієнтам відкривати депозити чи отримувати кредит за допомогою одного дотику до екрану телефону чи спеціальних пристроїв, таких як окуляри-гаджети.

На ринку з'явилися також «віртуальні банки», що пропонують фінансові послуги через Інтернет. Вони відрізняються від традиційних установ своєю здатністю швидко реагувати на зміни ринку та вимоги клієнтів.

Monobank – приклад інноваційного витоку в консервативному українському банківському сегменті. Створений 22 листопада 2017 року як частина послуг Universal Bank під власним брендом та ліцензією, monobank не лише вирізняється своїм підходом до клієнтів, але й істотно трансформує філософію особистих фінансів, перетворюючи їх із рутинної справи на захоплюючу подорож. Початок роботи був успішним, і це підтверджує швидкий приріст клієнтської бази. Наприкінці лютого 2018 року, через короткий період з моменту запуску, сервіс зареєстрував перших 100000 клієнтів. Протягом лише п'яти місяців, до липня того ж року, ця цифра зросла до 300000, а в травні 2019 року monobank відзначив свого першого мільйона задоволених користувачів (рис. 1).

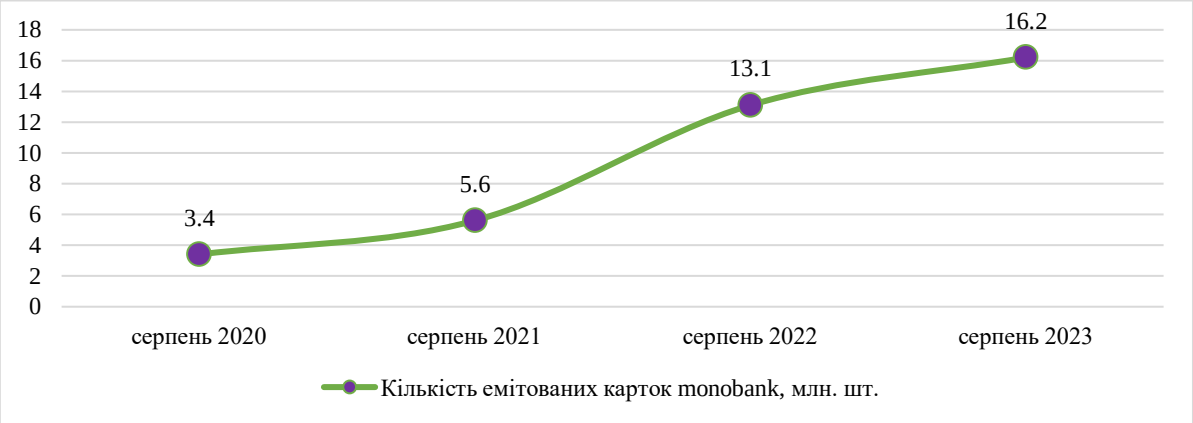

Рис. 1. Кількість емітованих карток monobank, млн. шт.

На фінансовому ринку України відбуваються значущі зміни у розподілі карткових послуг. Monobank, здобувши позначку 16,254 млн активних карток, перегнав Ощадбанк і став другим серед карткових банків. Лідером залишається ПриватБанк із 49,273 млн карток, що складає 44,6% від загальної

кількості в країні. Що стосується динаміки, Monobank продемонстрував значний ріст, збільшивши кількість своїх карток з 14,490 млн на початку року до 16,254 млн на кінець липня. Ощадбанк, хоча і утримався на другому місці з 16,250 млн карток, все ж програв перегони інноваційному Monobank.

ПриватБанк, найбільший гравець, утримав свою домінантну позицію, зазначивши 49,273 млн карток, що є вражаючим 44,6% від усіх карток у країні. Однак слід відзначити, що Monobank та Укрсиббанк мають потенціал далі зростати, забираючи свою частку у картковому сегменті. За кількістю операцій з картками відзначається четвірка лідерів, де ПриватБанк здійснив 25,883 млн операцій, що становить 55,9% від усіх таких карток. Monobank, Ощадбанк і Райффайзен Банк також входять до цього списку. Можна констатувати, що картковий сегмент фінансового ринку України переживає динамічні зміни, і Monобанк активно спробує визначити нові тенденції, забезпечуючи конкурентну боротьбу та підвищуючи доступність банківських послуг. Однією з ключових особливостей є віддалена робота з клієнтами через інтуїтивний мобільний додаток, що висувається як новаторське досягнення у сучасній банківській сфері. Крім того, monobank вперше впровадив модель кешбеку, надаючи клієнтам можливість не лише здійснювати фінансові операції, але й отримувати винагороду за свої витрати.

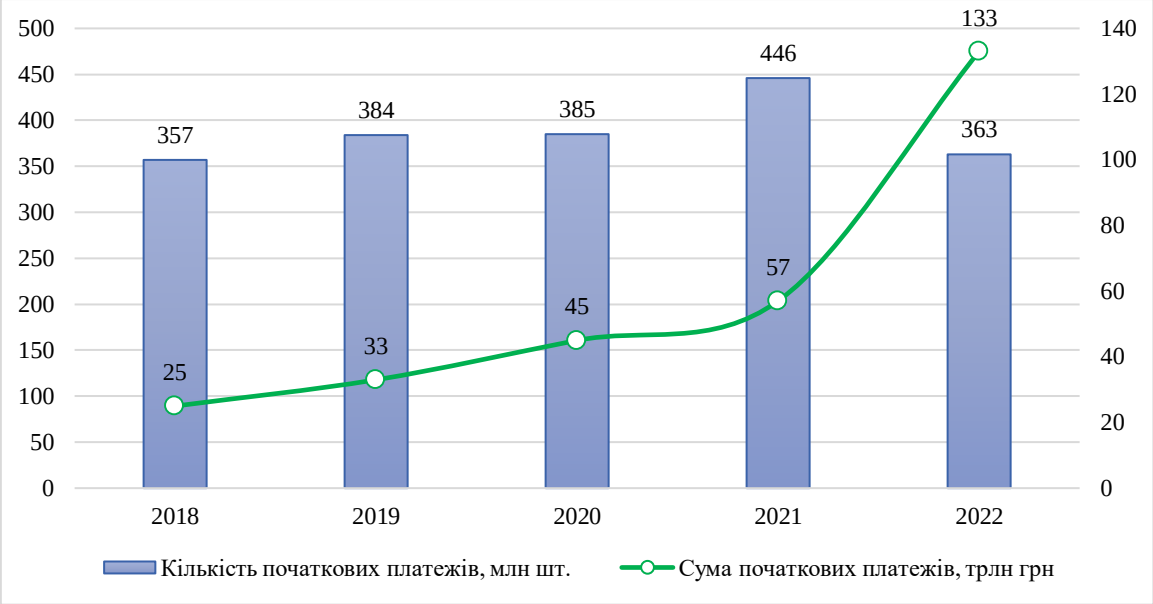
Процес розвитку фінансових інструментів, які є важливою складовою ринку фінансових послуг України, належить до пріоритетних завдань державної політики. Проте як громадяни, так і фінансові установи не завжди повністю усвідомлюють переваги використання сучасних платіжних інструментів та цифрових фінансів. Хоча ризики, пов'язані із застосуванням цифрових технологій та платіжних засобів на їх основі, можуть зростати, важливо вміти ефективно їх оцінювати та управляти ними. Це зумовлено постійною динамікою та вдосконаленням цифрових фінансових послуг.

Слід також зазначити, що цифрові фінансові ризики можуть проявлятися в різних формах, виникаючи через конвергенцію та нові моделі взаємодії між різними постачальниками послуг. Додатковими чинниками можуть бути агентські мережі та низький рівень фінансової грамотності серед споживачів. Цифрові технологічні ризики можуть виникати на різних етапах надання цифрових фінансових послуг та в ланцюгах платіжних систем, охоплюючи операційний, розрахунковий, ліквідний та кредитний рівні. Особливо це актуально при дотриманні або недотриманні вимог щодо запобігання відмиванню коштів. Так у травні 2024 року Верховна Рада України прийняла за основу законопроєкт щодо внесення змін до Податкового кодексу та інших законодавчих актів з метою стимулювання розвитку цифрової економіки. Цей крок спрямований на забезпечення ефективного функціонування правового режиму «Дія Сіті» та його адаптацію до умов воєнного стану. Законопроект

передбачає регулювання питань оподаткування доходів фізичних осіб, набуття статусу резидента «Дія Сіті», функціонування відповідного реєстру та інших аспектів, що сприяють розвитку цифрового середовища [6].

Важливим елементом платіжної інфраструктури фінансового ринку України є Система електронних платежів Національного банку України (СЕП). Протягом 2022 року ефективність та надійність СЕП України залишалися високими навіть у контексті введення воєнного стану. Незважаючи на ракетний терор та обмеження електропостачання, СЕП продовжувала працювати безперебійно та в штатному режимі. Сприяючи безпеці міжбанківських розрахунків у національній валюті, система виконала все необхідне для подолання труднощів та забезпечила стабільність.

Основні показники функціонування СЕП представлено на рис. 2.

Джерело: дані Національного Банку України [8]

Рис. 2. Основні показники функціонування Системи електронних платежів Національного банку України у 2018-2022 роках

За 2022 рік СЕП виконала понад 98% міжбанківських розрахунків у національній валюті в межах країни. Кількість операцій у 2022 році скоротилася на 18,7% порівняно з 2021 роком, сягнувши 362,7 млн платежів на суму 133461 млрд грн. Невизначеність економічної ситуації через воєнні події та різке зниження активності у перші місяці війни вплинули на зазначене скорочення.

Важливо відзначити, що, незважаючи на зменшення операцій у березні та квітні 2022 року, спостерігалася позитивна тенденція до зростання кількості оброблених платежів з травня. В середньому за день СЕП упродовж 2022 року

обробляла близько 1,4 млн платежів на суму 515 млрд грн. При цьому велику частку платежів, а саме 96%, подавали банки України та їхні філії.

Л. Кузнєцова в своїх дослідження виділяє такі основні етапи цифрової трансформації банківського сектору: «поява цифрових каналів; створення і впровадження цифрових продуктів; запровадження повного циклу цифрового обслуговування; розроблення штучного інтелекту; створення цифрової ДНК» [9, с. 45]. Крім того науковці відзначають наступні напрямами цифрової трансформації: «прискорений розвиток хмарних технологій та міграція бізнесу у метавсесвіт; розповсюдження API; зростання потреб компаній у даних; поступове поширення відкритого банкінгу; акселерація в реальному часі; нові регулятивні вимоги; продовження процесів деінтермедіації; поширення екосистем» [10].

Цифрова трансформація економіки України в умовах повномасштабної війни та подальшого відновлення є критично важливою для підвищення стійкості держави та її інтеграції до європейського цифрового ринку. Ініціативи, реалізовані у 2024 році, свідчать про цілеспрямовану роботу у напрямах розвитку цифрових сервісів, підтримки інновацій та модернізації інфраструктури. Співпраця з міжнародними партнерами та впровадження європейських стандартів сприяють зміцненню цифрової економіки та створюють передумови для сталого розвитку в умовах сучасних викликів.

Висновки. Цифрова трансформація фінансового сектору України стимулюється сильним IT-сектором, зростаючою популярністю мобільного банкінгу та виникненням інновацій у FinTech. Успіхи Монобанку і Приват Банку у наданні передових цифрових послуг демонструють потенціал ринку. Однак залишаються виклики, такі як економічна нестабільність, регуляторні перешкоди та цифровий розрив між міськими і сільськими регіонами. Шлях України до інтеграції з ЄС є важливим каталізатором подальших перетворень. Впровадження європейських регуляторних рамок, таких як відкритий банкінг і PSD2, може призвести до збільшення конкуренції та інновацій, покращуючи досвід клієнтів і розширюючи доступ до фінансових послуг. З технологічної точки зору, лідерство України в блокчейн- і криптовалютних інноваціях створює унікальні можливості для розробки нових фінансових продуктів і послуг, хоча регуляторна невизначеність залишається викликом. Кібербезпека також є критично важливою сферою, що потребує уваги через зростаючі ризики кібератак на фінансовий сектор. Отже, цифрова трансформація фінансового сектору України представляє динамічну суміш сильних сторін і можливостей, які можна використовувати для побудови більш інклюзивної, ефективної та інноваційної фінансової екосистеми.

Література:

1. Global Fintech Ranking: Top 25 + 10 Runners-Up. URL: https://startupgenome.com/article/global-fintech-ranking-top-25-plus-10-runners-up.

2. Бажал Ю. Інформаційна економіка. URL: http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/2430/1/Bazhal_'Informatsiyna_ekonomika.pdf.

3. Global Payments 2020: Transformation and Convergence. The Bank of New York Mellon Corporation. 2014. № 09. P. 48-22.

4. Eagar M. Designing the future of our money. URL: http://digifin.org/digital'finance'the'next'five'years/.

5. Available at: JAAP JAN NIENHUIS: Product Development in two sided markets, URL: http://www.innopay.com/content/product'development'two'sided'markets.

6. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Проєкт Закону від 23.05.2023 р.. № 9319. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41965.

7. Єрмошкіна О.В. Платіжна система як базовий елемент цифрової економіки: інституціонально-поведінкові аспекти. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2021. № 4 (76). С. 135-144.

8. National Bank of Ukraine. Annual Report 2022. URL: https://bank.gov.ua/en/news/all/richniy-zvit-natsionalnogo-banku-ukrayini-za-2022-rik.

9. Кузнєцова Л.В., Шмуратко Я.А. Регулювання ринку похідних фінансових інструментів в умовах глобальної економічної нестабільності : монографія. Харків : Диса Плюс, 2018. 248 с.

10. Краснова І.В., Щеглюк М.С., Тур Г.О. FinTech та цифрові трансформації на фінансовому ринку. *Ефективна економіка*. 2023. № 4.

11. Мазаракі А., Волосович С. FinTech у системі суспільних трансформацій. *Вісник КНТЕУ*. 2018. № 2. С. 5-18.

12. Семеног А.Ю., Цирулик С.В. Тенденції розвитку Fintech послуг на світовому та вітчизняному ринках фінансових послуг. *Бізнес Інформ.* 2018. № 10. С. 327-334.

13. Данилишин В., Синиця С. Діджиталізація на ринку фінансових послуг: сутність та значення для економіки України в умовах сьогодення. *Трансформаційна економіка*. 2023. № 3 (03). С. 16-20.

References:

1. Startup Genome (n.d.). Global Fintech Ranking: Top 25 + 10 Runners-Up. Retrieved from: https://startupgenome.com/article/global-fintech-ranking-top-25-plus-10-runners-up

2. Bazhal Yu. (n.d.). Informatsiina ekonomika [Information Economy]. Retrieved from: http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/2430/1/Bazhal_'Informatsiyna_ekonomika.pdf

3. The Bank of New York Mellon Corporation. Global Payments 2020: Transformation and Convergence. September 2014. P. 22–48. Retrieved from: [No URL provided].

4. Eagar M. (n.d.). Designing the Future of Our Money. Retrieved from: http://digifin.org/digital'finance'the'next'five'years/

5. Nienhuis J.J. (n.d.). Product Development in Two-Sided Markets. Retrieved from: http://www.innopay.com/content/product'development'two'sided'markets

6. Verkhovna Rada of Ukraine. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv shchodo stymuliuvannia rozvytku tsyfrovoi ekonomiky v Ukraini [On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Some Other Legislative Acts Regarding Stimulating the Development of the Digital Economy in Ukraine]: Proiekt Zakonu vid 23.05.2023 r. № 9319. Retrieved from: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41965

7. Yermoshkina O.V. Platizhna systema yak bazovyi element tsyfrovoi ekonomiky: instytutsionalno-povedinkovi aspekty [Payment System as a Basic Element of the Digital Economy: Institutional and Behavioral Aspects]. *Ekonomichnyi visnyk Dniprovskoi politekhniky*. 2021. № 4 (76). S. 135–144. [in Ukrainian].

8. National Bank of Ukraine. Annual Report 2022. Retrieved from: https://bank.gov.ua/en/news/all/richniy-zvit-natsionalnogo-banku-ukrayini-za-2022-rik

9. Kuznetsova L.V., Shmuratko Ya.A. Rehuliuvannia rynku pokhidnykh finansovykh instrumentiv v umovakh hlobalnoi ekonomichnoi nestabilnosti: monographiia [Regulation of the Derivatives Market in Conditions of Global Economic Instability: Monograph]. Kharkiv : Dysa Plus, 2018. [in Ukrainian].

10. Krasnova I.V., Shchehliuk M.S., Tur H.O. FinTech ta tsyfrovi transformatsii na finansovomu rynku [FinTech and Digital Transformations in the Financial Market]. *Efektyvna ekonomika*. 2023. № 4. [in Ukrainian].

11. Mazaraki A., Volosovych S. FinTech u systemi suspilnykh transformatsii [FinTech in the System of Social Transformations]. *Visnyk KNTEU*. 2018. № 2. S. 5–18. [in Ukrainian].

12. Semenoh A.Yu., Tsyrulyk S.V. Tendentsii rozvytku FinTech posluh na svitovomu ta vitchyznianomu rynkakh finansovykh posluh [Trends in the Development of FinTech Services in the Global and Domestic Financial Services Markets]. *Biznes Inform*. 2018. № 10. S. 327–334. [in Ukrainian].

13. Danylyshyn V., Synytsia S. Didzhytalizatsiia na rynku finansovykh posluh: sutnist ta znachennia dlia ekonomiky Ukrainy v umovakh sohodennia [Digitalization in the Financial Services Market: Essence and Significance for Ukraine's Economy in Today's Conditions]. *Transformatsiina ekonomika*. 2023. № 3 (03). S. 16–20. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 001.89

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-462-472

Гринчак Наталія Анатоліївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, маркетингу та публічного управління, Національна академія статистики, обліку та аудиту, вул. Підгірна, 1, м. Київ, 04107, тел: (097) 390-01-36. ehttp://orcid.org/0000-0002-2046-6014

Лазоренко Лариса Віталіївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, маркетингу та публічного управління, Національна академія статистики, обліку та аудиту, вул. Підгірна, 1, м. Київ, 04107, тел: (067) 789-29-82. http://orcid.org/0000-0002-8505-1768

МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. Сучасне наукове мислення прагне обґрунтувати суть досліджуваних явищ і процесів використовуючи розвинену систему методів, імперативів і принципів наукового дослідження. Методи наукового дослідження виконують такі важливі функції у дослідницькому процесі, як визначення послідовності дослідження, забезпечення точності, розширення можливостей прийняття обґрунтованих рішень, розширення знань, вирішення проблем, сприяння інноваціям, підзвітність. Кількість розроблених методів наукового дослідження стрімко зростає, а вибір методу наукового дослідження суттєво впливає на глибину та широту розуміння досліджуваного явищ. Вибір методу наукового дослідження обґрунтовується багатьма факторами, найбільш важливими з яких є: відповідність можливостей методу вирішення дослідницьких завдань, простота та доступність для дослідника. В статті охарактеризовані емпіричні (спостереження, опис, рахунок, вимірювання, порівняння, експеримент) та теоретичні (аксіоматичний та гіпотетичний методи, формалізація, абстрагування, аналіз та синтез; індукція та дедукція; аналогія) методи наукового дослідження. Відзначено, що за сферою застосування та ступенем їх подібності методи наукових досліджень поділяються на: загальні (філософські), загальнонаукові, міждисциплінарні, спеціально-наукові. Найбільш вживаним є поділ методів наукового дослідження на кількісні та якісні. Кількісні методи дослідження покладаються на структуровані інструменти збору даних, такі як опитування, експерименти та статистичний аналіз, щоб зробити об’єктивні висновки. Якісні методи наукових досліджень зосереджені

на вивченні та розумінні складних явищ шляхом поглибленого вивчення нечислових даних на основі інтерв'ю, спостереження та текстовий аналіз. Окрім того, зосереджена увага на таких спеціальних методах наукового дослідження, як економіко-статистичні (метод групування, графічний метод, метод кореляційного аналізу, метод компонентного аналізу, часові ряди, економіко-статистичні моделі та методи, соціометричний аналіз, методи ранжування). Обґрунтовано, що використовувати методи наукового дослідження необхідно з урахуванням специфіки та сфери самого дослідження, наявних позитивних та негативних сторін, враховуючи те що, всі методи повинні бути взаємопов'язані, невід'ємно доповнювати одне один та відповідати поставленим завданням.

Ключові слова: методи наукового дослідження, функції методів наукового дослідження, емпіричні методи, теоретичні методи, кількісні та якісні методи, загальні (філософські) методи, загальнонаукові методи, міждисциплінарні методи, спеціальні методи, економіко-статистичні методи.

Hrynchak Nataliia Anatoliivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of Department of Management, Marketing and Public Administration, National Academy of Statistics, Accounting and Audit, St. Podhirna, 1, Kyiv, 04107, tel.: (097) 390-01-36, http://orcid.org/0000-0002-2046-6014

Lazorenko Larysa Vitaliivna Doctor in Economics, Professor, Head of Department Management, Marketing and Public Administration, National Academy of Statistics, Acounting and Audit, St. Podhirna, 1, Kyiv, 04107, tel.: (067) 789-29-82, http://orcid.org/0000-0002-8505-1768

METHODS OF SCIENTIFIC RESEARCH

Abstract. Modern scientific thinking seeks to substantiate the essence of the studied phenomena and processes using a developed system of methods, imperatives and principles of scientific research. Scientific research methods perform such important functions in the research process as determining the sequence of research, ensuring accuracy, expanding opportunities for informed decision-making, expanding knowledge, solving problems, promoting innovation, and accountability. The number of developed methods of scientific research is growing rapidly, and the choice of method of scientific research significantly affects the depth and breadth of understanding of the studied phenomena. The choice of the method of scientific research is justified by many factors, the most important of which are: compliance with the possibilities of the method for solving research tasks, simplicity and

accessibility for the researcher. The article describes empirical (observation, description, calculation, measurement, comparison, experiment) and theoretical (axiomatic and hypothetical methods, formalization, abstraction, analysis and synthesis; induction and deduction; analogy) methods of scientific research. It is noted that according to the scope of application and the degree of their similarity, the methods of scientific research are divided into general (philosophical), general scientific, interdisciplinary, special scientific. The most used is the division of scientific research methods into quantitative and qualitative. Quantitative research methods rely on structured data collection tools such as surveys, experiments, and statistical analysis to draw objective conclusions. Qualitative research methods focus on studying and understanding complex phenomena through in-depth study of non-numerical data based on interviews, observations, and textual analysis. In addition, attention is focused on such special methods of scientific research as economic-statistical (grouping method, graphic method, correlation analysis method, component analysis method, time series, economic-statistical models and methods, sociometric analysis, ranking methods). It is substantiated that it is necessary to use the methods of scientific research considering the specifics and scope of the research itself, the existing positive and negative sides, considering that all methods must be interconnected, inextricably complement each other and meet the set tasks.

Keywords: scientific research methods, functions of scientific research methods, empirical methods, theoretical methods, quantitative and qualitative methods, general (philosophical) methods, general scientific methods, interdisciplinary methods, special methods, economic and statistical methods.

Постановка проблеми. Будь-яка наука ґрунтується на фактах. Вона збирає факти, зіставляє їх і робить висновки - виробляє закони тієї сфери діяльності, яку вивчає. Можливості одержання таких результатів називаються методами наукового дослідження. Сучасне наукове мислення прагне обґрунтувати суть досліджуваних явищ і процесів. При науковому дослідженні важливо все. Концентруючи увагу на основних чи ключових аспектах наукового дослідження, не можна нехтувати непрямими малозначимими фактами. Досить часто саме такі факти можуть сприяти початку важливого відкриття. З наукової точки зору мало встановити якийсь новий доведений факт, важливо дати йому пояснення з позицій сучасної науки, показати його пізнавальне, теоретичне чи практичне значення.

Сьогодні наука розвивається швидкими темпами. Незважаючи на це, вона не була б такою продуктивною, якби не була так розвинена система

методів, імперативів і принципів наукового дослідження. Завдяки правильно підібраному методу та таланту науковця відбувається глибоке пізнання явищ, розкриття їхньої сутності, відкриття законів та закономірностей. Кількість розроблених методів наукового дослідження стрімко зростає. Досить складно визначити їх точну кількість. Дослідники обирають найбільш прийнятні методи дослідження, виходячи з сфери та проблемних питань дослідження, цілей і характеру дослідження. Вибір методу наукового дослідження суттєво впливає на глибину та широту розуміння досліджуваного явища, саме тому дослідження сучасних методів наукового дослідження є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження сучасних методів наукового пізнання присвячені праці таких зарубіжних вчених: Дж.Г.К. да Сілва (J.G.C. da Silva), Нітіш Сардана (Nitish Sardana), Сахар Шекухі (Sahar Shekoohi), Еліза М. Корнетт (Elyse M. Cornett), Алан Девід Кей (Alan David Kaye), Форман Ервін Сіагян (Forman Erwin Siagian) та інших.

Мета статті – сутність, роль, функції та різноманітні види методів наукових досліджень для їх застосування в процесі проведення наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Методи наукового дослідження – це система процесів, прийомів та стратегій, які використовуються для наукового дослідження, аналізу та виявлення інформації та знань про конкретну тему, питання чи проблему [1]. Ці методи охоплюють широкий спектр підходів, інструментів і процедур, які дозволяють дослідникам ефективно збирати та інтерпретувати дані.

Методи наукового дослідження відіграють ключову роль в академічних колах, бізнесі, науці та за їх межами. Їх важливість неможливо переоцінити, оскільки вони виконують кілька важливих функцій у дослідницькому процесі (рис.1) [2].

Визначення послідовності. Методи дослідження забезпечують структуровану основу для проведення наукового дослідження, допомагають визначити прості дослідницькі питання, цілі та гіпотези, забезпечуючи цілеспрямованість наукового дослідження.

Забезпечення точності. Методи наукового дослідження сприяють точності та надійності, пропонуючи системні процедури збору даних, що зменшує ймовірність упередженості та помилок, та, у свою чергу, підвищує достовірність його результатів досліджень.

Розширення можливостей прийняття обгрунтованих рішень. Методи наукового дослідження дозволяють приймати обгрунтовані управлінські рішення на основі даних; оптимізувати стратегії та ефективно реагувати на виклики, використовуючи кількісні та якісні методи.

Розширення знань. Методи наукових досліджень є засобами, за допомогою яких генеруються нові знання. Вони дозволяють генерувати та перевіряти гіпотези, робити внесок у сукупність знань у відповідних галузях.

Вирішення проблем. У наукових дослідженнях і розв'язанні проблем методи дослідження забезпечують засоби для дослідження та вирішення складних питань, незалежно від того, вивчаються хвороби, соціальні явища чи технологічний прогрес, методи дослідження пропонують розуміння потенційних рішень.

Сприяння інноваціям. Методи науковиго дослідження стимулюють інновації, сприяючи вивченню нових ідей і визначенню нових тенденцій, відіграють важливу роль у формуванні майбутнього технологій, охорони здоров'я та різних галузей промисловості.

Підзвітність. Методи наукових дослідження сприяють підзвітності та прозорості, допомагають переконатися, що дослідження проводяться етично та з належною обачністю, мінімізуючи ризик неетичних дій або неправомірної поведінки.

Рис. 1. Функції методів наукового дослідження
Джерело: сформовано авторами

По суті, методи наукового дослідження є основою, на якій будуються надійні, значущі та результативні наукові дослідження. Вони дають можли-

вість проводити наукові дослідження, робити внесок у світові знання, сприяючи прогресу та інноваціям у різних сферах. Глибоке розуміння методів наукового дослідження має важливе значення для досягнення надійних і цінних результатів.

Спосіб наукового дослідження – це знаряддя, засіб пізнання. У методі наукового дослідження об'єктивна закономірність перетворюється на правило дії суб'єкта. Також варто зазначити, що наукове дослідження характеризуються строгістю формулювань та об'єктивністю[3].

Будь-яка наука використовує різноманітні методи дослідження, які залежать від характеру, кількості та різноманітності розв'язуваних у ній завдань. Однак відмінна риса методів наукового дослідження полягає в тому, що вони відносно незалежні від типу проблем, проте залежні від рівня і глибини наукового дослідження, що проявляється, перш за все, в їх ролі в науково-дослідних процесах. Інакше кажучи, у кожному науково-дослідному процесі змінюються поєднання методів та його структура. Завдяки цьому виникають особливі форми наукового пізнання, найважливішими з яких є емпірична, теоретична та виробничо-технічна.

Організація та проведення наукового дослідження неможливі без використання наукової методології та відповідних методів. Зрештою, вибір методу обґрунтовується багатьма факторами, найбільш важливими з яких є: відповідність можливостей методу вирішення дослідницьких завдань, простота та доступність для дослідника.

Метод наукових досліджень є способом пізнання об'єктивної реальності. Спосіб є певною послідовністю дій, прийомів, виконуваних операцій. Розрізняють емпіричні та теоретичні методи наукового дослідження [4].

До емпіричних методів наукових досліджень відносять: спостереження, опис, рахунок, вимірювання, порівняння, експеримент (рис. 2).

Рис. 2. Емпіричні методи наукових досліджень
Джерело: сформовано автором на основі [5]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Отже, спостереження – це спосіб пізнання об'єктивного світу, заснований на безпосередньому сприйнятті властивостей предметів і явищ, за допомогою як органів почуттів, так і технічних пристроїв; опис – це фіксація ознак об'єкта, що досліджується, які встановлюються, наприклад, шляхом спостереження або вимірювання; порівняння – це зіставлення ознак, властивих двом чи кільком об'єктам, встановлення різниці між ними чи виявлення спільних рис чи ознак за допомогою спеціальних пристроїв; вимірювання – це визначення кількісних співвідношень об'єктів дослідження чи параметрів, що характери-зують їх властивості; анкетування – один із двох основних видів опитування, який застосовується для отримання емпіричної інформації, що стосується об'єктивних фактів, знань, думок, оцінок, поведінки; експеримент – це дослідження будь-яких явищ шляхом створення нових умов, що відповідають цілям дослідження [2].

До теоретичних методів наукових досліджень відносяться: аксіоматичний та гіпотетичний методи, формалізація, абстрагування, аналіз та синтез; індукція та дедукція; аналогія (рис. 3).

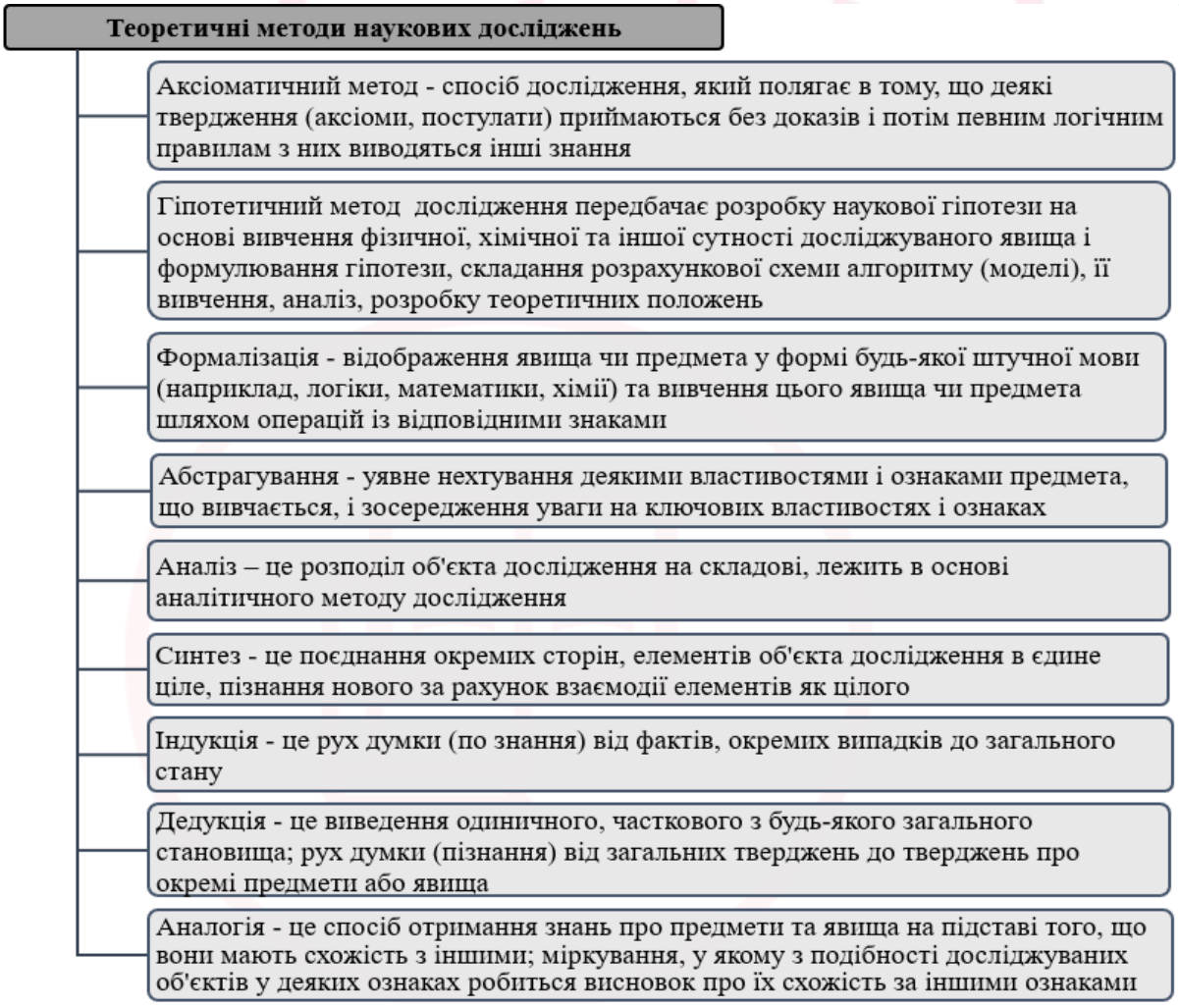

Рис. 3. Теоретичні методи наукових досліджень

Джерело: сформовано автором

За сферою застосування та ступенем їх подібності методи наукових досліджень поділяються на: загальні (філософські), які діють у всіх науках та на всіх етапах пізнання; загальнонаукові, що застосовуються у гуманітарних, природничих та технічних науках; міждисциплінарні – застосовуються для споріднених наук; спеціально-наукові – застосовуються для конкретної науки, галузі наукового пізнання [6].

Методи дослідження можна також умовно розділити на два основних типи:

Кількісні методи наукових досліджень – це методи, які передбачають збір та аналіз числових даних для визначення закономірностей, тенденцій і взаємозв'язків. Кількісні методи дослідження покладаються на структуровані інструменти збору даних, такі як опитування, експерименти та статистичний аналіз, щоб зробити об'єктивні висновки.

Якісні методи наукових досліджень зосереджені на вивченні та розумінні складних явищ шляхом поглибленого вивчення нечислових даних на основі інтерв'ю, спостереження та текстовий аналіз. Якісне дослідження наголошує на контексті, значенні та інтерпретації [7].

У наукових дослідженнях використовується ряд спеціальних методів, зокрема економіко-статистичні (рис. 4).

Рис. 4. Економіко-статистичні методи наукового дослідження
Джерело: сформовано автором

Метод групування дозволяє звести велику кількість спостережень до досить невеликої кількості груп, в яких спостереження групуються за найбільш

яскравими та вражаючими ознаками, а потім, аналізуючи групи, дослідник робить висновки всього спектру. наявної інформації, а також характеристики кожної групи.

Графічний метод часто є не самостійним методом, а методом, який супроводжує, ілюструє або пояснює інші висновки сформульовані на основі використання інших методів.

Кореляційний аналіз встановлює зв'язок між випадковими величинами і кінцевим показником. Значення кореляції встановлює зв'язок між середніми значеннями величин. Багатофакторна кореляція встановлює зв'язок між багатьма (декількома) характеристиками і узагальненим показником, який має загальний або середній характер.

Компонентний аналіз встановлює зв'язок між досліджуваним показником і групою факторів, у які згруповані показники.

Часові ряди дають змогу встановити кореляцію між розглянутим показником та його розвитком.

Коли неможливо або важко отримати кількісні значення показників і факторів, що на них впливають, використовується метод експертної оцінки. Цей метод передбачає залучення певної кількості експертів, які мають достатню кваліфікацію. Кількість експертів має бути непарною. Для проведення експертного дослідження необхідно логічним або іншим способом (наприклад, попарною кореляцією) вибрати показники, які впливають на узагальнений показник. Крім того, необхідно розробити анкету для проведення опитування. Експертне опитування може проводитись у декілька етапів (3-4 епапи). Зазвичай після опитування всі показники ранжуються, вибираються найбільш релевантні показники і на основі цих визначених показників проводяться подальші дослідження; таким чином можна визначити ранжування індикатора та його вагу по відношенню до дослідження.

Крім перерахованих методів, у наукових дослідженнях можливе використання інших спеціальних методів. Одним із них є метод факторно-індексного аналізу. Цей метод використовується при вивченні впливу факторів на дохід, прибуток, виробництво праці, продуктивність праці, оборотність оборотних активів тощо.

Функціональний аналіз витрат – це метод системного аналізу об'єкта, спрямований на оптимізацію співвідношення між споживчими властивостями товару та витратами на його розробку, виробництво та використання.

Прогнозування – це дослідження, яке ґрунтується на комплексному аналізі ретроспективного розвитку та глибокому пізнанні об’єктивних закономірностей і спрямоване на наукове обґрунтування можливого стану об’єктів у майбутньому, а також на визначення альтернативних шляхів термінів і умов

досягнення такого стану. Отже, це процес розробки наукового передбачення у вигляді прогнозу.

Щоб обґрунтовано визначити майбутні характеристики процесу чи явища, необхідно знати можливі варіанти його структури та розвитку з урахуванням значної кількості факторів. Основним способом дослідження таких об’єктів є моделювання – дослідження з використанням умовних зображень об’єктів або їх аналогів (образних чи фізичних), що мають схожі істотні характеристики. Цей метод також називають процесом постановки модельного експерименту.

Модель замінює неіснуючий об'єкт або об'єкт дослідження, який неможливо або недоцільно залучити до експерименту, і фактично є інформативним відображенням об'єкта. Він повинен містити ключові ознаки об'єкта, відповідати його структурі, відображати системний зв'язок елементів. У деяких випадках лише модель дозволяє перевірити достовірність гіпотези, пов’язуючи інформаційне подання поточних і майбутніх умов.

Моделювання є однією з основних категорій когнітивної теорії. В економіці використовуються економіко-математичні моделі, тобто системи формалізованих зв’язків, що описують основні взаємозв’язки між елементами економічної системи на будь-якому рівні [8].

Сучасна наука має величезний та багатий запас методів наукових досліджень. Важливо, щоб при проведенні наукового дослідження всі методи були взаємопов'язані, невід'ємно доповнювали одне одного, відповідали поставленим завданням. Використовувати методи наукового дослідження необхідно з урахуванням специфіки та сфери самого дослідження, наявних позитивних та негативних сторін.

Висновки. Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що наука володіє широким і різноманітним арсеналом методів для проведення наукових досліджень. Методи наукового дослідження виконують кілька ключових функцій у процесі дослідження, зокрема: визначення етапів дослідження, забезпечення точності, підвищення можливостей для прийняття обґрунтованих рішень, розширення знань, вирішення проблем, сприяння інноваціям та забезпечення підзвітності. Вибір методу наукового дослідження обґрунтовується численними факторами, серед яких найважливішими є: відповідність можливостей методу до вирішення дослідницьких завдань, а також його простота і доступність для дослідника. Важливо, щоб усі методи, які застосовуються в процесі дослідження, були взаємопов'язані, доповнювали один одного, відповідали поставленим цілям, враховували специфіку та сферу самого дослідження, а також існуючі позитивні і негативні аспекти їх застосування.

Література:

1. Siagian, F. E. (2023). The Principles of Four Basic Steps of Scientific Stage: Problem, Hypothesis, Trial, Report. *Asian Journal of Advanced Research and Reports*, *17*(9), 53–61. https://doi.org/10.9734/ajarr/2023/v17i9519

2. Top Research Methods in 2024: Types, Examples. Appinio Research. Retrieved from https://www.appinio.com/en/blog/market-research/research-methods/

3. Grüne-Yanoff, T. (2021). Justifying method choice: a heuristic-instrumentalist account of scientific methodology. *Synthese*, 199, 3903–3921. https://doi.org/10.1007/s11229-020-02962-z. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s11229-020-02962-z

4. Mirzaev, B. O., Otakulov, B. A., Mamatov, K. A. Abdug'aniev, N. N., & Solijonov, H.S. O.G.L.(2023). Study of the Main Types of Scientific Research. *Eurasian Journal of Engineering and Technology*, 25, 14-22. Retrieved from https://geniusjournals.org/index.php/ejet/article/download/5379/4513/5228

5. Empirical Research: Definition, Methods, Types & steps. Retrieved from https://www.questionpro.com/blog/empirical-research/

6. Christensen, L. B., Johnson, B., Turner, L. A., & Christensen, L. B. (2011). Research methods, design, and analysis.

7. Nitish Sardana, Sahar Shekoohi, Elyse M. Cornett, Alan David Kaye. (2023) Chapter 6 - Qualitative and quantitative research methods. *Substance Use and Addiction Research. Methodology, Mechanisms, and Therapeutics,* 65-69. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780323988148000081

8. J.G.C. da Silva (2022). Scientific Research Methods. *International Journal of Science and Research*, 11(10), 334-350. https://www.researchgate.net/publication/364354753_Scientific_Research_Methods

References:

1. Siagian, F. E. (2023). The Principles of Four Basic Steps of Scientific Stage: Problem, Hypothesis, Trial, Report. *Asian Journal of Advanced Research and Reports*, *17*(9), 53–61. https://doi.org/10.9734/ajarr/2023/v17i9519

2. Top Research Methods in 2024: Types, Examples. Appinio Research. Retrieved from https://www.appinio.com/en/blog/market-research/research-methods/

3. Grüne-Yanoff, T. (2021). Justifying method choice: a heuristic-instrumentalist account of scientific methodology. *Synthese*, 199, 3903–3921. https://doi.org/10.1007/s11229-020-02962-z. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s11229-020-02962-z

4. Mirzaev, B. O., Otakulov, B. A., Mamatov, K. A. Abdug'aniev, N. N., & Solijonov, H.S. O.G.L.(2023). Study of the Main Types of Scientific Research. *Eurasian Journal of Engineering and Technology*, 25, 14-22. Retrieved from https://geniusjournals.org/index.php/ejet/article/download/5379/4513/5228

5. Empirical Research: Definition, Methods, Types & steps. Retrieved from https://www.questionpro.com/blog/empirical-research/

6. Christensen, L. B., Johnson, B., Turner, L. A., & Christensen, L. B. (2011). Research methods, design, and analysis.

7. Nitish Sardana, Sahar Shekoohi, Elyse M. Cornett, Alan David Kaye. (2023) Chapter 6 - Qualitative and quantitative research methods. *Substance Use and Addiction Research. Methodology, Mechanisms, and Therapeutics,* 65-69. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780323988148000081

8. J.G.C. da Silva (2022). Scientific Research Methods. *International Journal of Science and Research*, 11(10), 334-350. https://www.researchgate.net/publication/364354753_Scientific_Research_Methods

УДК 641.51/.54(045)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-473-481

Джога Ольга Валентинівна доктор філософії, доцент кафедри технологій та організації туризму і готельно-ресторанної справи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 20300, тел.: (04744) 406-44, https://orcid.org/0000-0003-2574-4906

Благополучна Анастасія Геннадіївна доктор філософії, старший викладач кафедри технологій та організації туризму і готельно-ресторанної справи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, 20300, тел.: (04744) 406-44, https://orcid.org/0000-0001-5897-0120

Босецька Надія Георгіївна старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, б-р Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел.: (0472) 54-21-57, https://orcid.org/0000-0002-9981-5167

ТЕХНОЛОГІЯ ПРИГОТУВАННЯ СТРАВ З МІНІМАЛЬНОЮ ОБРОБКОЮ

Анотація. У статті досліджуються сучасні підходи до приготування страв з мінімальною термічною та механічною обробкою інгредієнтів, що набувають все більшої популярності в ресторанному господарстві. Розглянуто основні принципи технології приготування таких страв, включаючи збереження поживних речовин, природного смаку та текстури продуктів. Окрема увага приділена використанню свіжих, органічних продуктів, які піддаються мінімальній обробці, що дозволяє зберегти їхні корисні властивості та максимально розкрити природний смаковий потенціал. У дослідженні представлені приклади страв, які є характерними для цієї технології, з акцентом на їх привабливість для споживачів, що дотримуються здорового способу життя. Наведено аналіз впливу мінімальної обробки на смакові якості та безпеку готових страв. Результати дослідження підтверджують, що використання мінімальної обробки сприяє збереженню біологічної цінності продуктів, підвищує їхню привабливість для споживачів, а також відповідає сучасним трендам у ресторанній індустрії. Рекомендації, надані в статті, можуть бути корисними для шеф-кухарів та спеціалістів з розробки меню, які прагнуть удосконалити технологічні процеси на своїх підприємствах та запропонувати гостям корисні та смачні страви.

В умовах сучасного ресторанного господарства використання технологій мінімальної обробки є перспективним напрямом для розвитку закладів, орієнтованих на здорове харчування.

Впровадження технологій мінімальної обробки в ресторанному господарстві, на прикладі ресторану «Green Cuisine», демонструє значний потенціал для підвищення якості та безпеки страв, забезпечення екологічної відповідальності, економічної ефективності та підвищення конкурентоспроможності закладу. Це свідчить про перспективність даного підходу для розвитку сучасного ресторанного бізнесу, орієнтованого на задоволення потреб споживачів у здоровій, смачній та безпечній їжі. Використання технологій мінімальної обробки в ресторанному господарстві є ефективним інструментом підвищення конкурентоспроможності. У випадку «Green Cuisine», це дозволило закладу виділитися на ринку, залучити нових клієнтів та зміцнити свою позицію як лідера в сегменті здорового харчування. Це підтверджує важливість впровадження новітніх технологій для досягнення довгострокового успіху у ресторанному бізнесі.

Ключові слова: якість продукції, технологія приготування, безпечна їжа, мінімальна теплова обробка

Dzhoha Olha Valentynivna Ph.D, Associate Professor of the Department of Technologies and Organization of Tourism and Hotel and Restaurant Business, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova St., Uman, 20300, tel.: (04744) 40644, https://orcid.org/0000-0003-2574-4906

Blahopoluchna Anastasiia Gennadiyivna Ph.D, Senior Lecturer of the Department of Technologies and Organization of Tourism and Hotel and Restaurant Business, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova St., Uman, 20300, tel.: (04744) 40644, https://orcid.org/0000-0001-5897-0120

Bosetska Nadiia Georgievna senior lecturer of the department of tourism and hotel and restaurant business, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, 18031, tel.: (0472) 542157, https://orcid.org/0000-0002-9981-5167

TECHNOLOGY OF COOKING DISHES WITH MINIMAL PROCESSING

Abstract. The article examines modern approaches to cooking dishes with minimal thermal and mechanical processing of ingredients, which are gaining more and more popularity in the restaurant business. The main principles of the

technology of preparing such dishes are considered, including the preservation of nutrients, natural taste and texture of products. Particular attention is paid to the use of fresh, organic products that are subjected to minimal processing, which allows to preserve their useful properties and maximize the natural taste potential. The study presents examples of dishes that are typical of this technology, with an emphasis on their appeal to consumers who follow a healthy lifestyle. An analysis of the impact of minimal processing on the taste and safety of ready-made dishes is given. The results of the study confirm that the use of minimal processing contributes to the preservation of the biological value of products, increases their attractiveness for consumers, and also corresponds to modern trends in the restaurant industry. The recommendations provided in the article can be useful for chefs and menu development specialists who seek to improve technological processes at their enterprises and offer guests healthy and tasty dishes.

In the conditions of the modern restaurant economy, the use of minimal processing technologies is a promising direction for the development of establishments focused on healthy food.

The implementation of minimal processing technologies in the restaurant economy, using the example of the "Green Cuisine" restaurant, demonstrates significant potential for improving the quality and safety of dishes, ensuring environmental responsibility, economic efficiency and increasing the competitiveness of the establishment. This shows the perspective of this approach for the development of a modern restaurant business, focused on meeting the needs of consumers for healthy, tasty and safe food. The use of minimal processing technologies in the restaurant industry is an effective tool for increasing competitiveness. In the case of Green Cuisine, this allowed the establishment to stand out in the market, attract new customers and strengthen its position as a leader in the healthy food segment. This confirms the importance of implementing the latest technologies to achieve long-term success in the restaurant business.

Keywords: product quality, cooking technology, safe food, minimal heat treatment

Постановка проблеми Зростання популярності здорового способу життя та зростаючий інтерес до збереження природних властивостей продуктів харчування ставлять перед ресторанним бізнесом нові виклики. Сучасні споживачі дедалі частіше віддають перевагу стравам, які зберігають максимальну кількість поживних речовин, мають природний смак і текстуру, та виготовлені з використанням органічних інгредієнтів. Традиційні методи приготування, які включають інтенсивну термічну та механічну обробку, часто призводять до втрати корисних властивостей продуктів. Це знижує не лише харчову цінність страв, але й їхню привабливість для споживачів,

орієнтованих на здорове харчування. У зв'язку з цим постає питання оптимізації технології приготування страв, яка дозволила б зберігати природні якості продуктів та задовольняти вимоги сучасного споживача. Проте, недостатня кількість наукових досліджень щодо технологічних аспектів мінімальної обробки продуктів у ресторанній індустрії створює певні труднощі у впровадженні таких методів на практиці.

Мета статті - дослідження та обґрунтування технологічних підходів до приготування страв з мінімальною термічною та механічною обробкою інгредієнтів у ресторанному господарстві.

Методика дослідження. У статті використано методи дослідження: дедукція, індукція, аналіз, синтез, пояснення.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Технологія приготування страв з мінімальною обробкою є важливою темою досліджень у галузі харчових технологій та ресторанного господарства, що відображає зростаючий попит на здорове харчування та екологічно чисті продукти. У науковій літературі цей напрямок розглядається з різних аспектів, включаючи вплив на харчову цінність, органолептичні властивості та безпеку продуктів.

Одним з основних джерел є праці, що досліджують вплив мінімальної термічної обробки на поживні властивості продуктів. Зокрема, дослідженнями встановлено, що короткотривала термічна обробка, наприклад, бланшування, може значно знизити втрати вітамінів та антиоксидантів у продуктах. Наприклад, за даними досліджень, під час приготування овочів з використанням мінімальної обробки зберігається до 80% вітаміну С, в той час як при традиційному варінні цей показник може знижуватись до 30% .

Інший важливий аспект стосується збереження природного смаку та текстури продуктів. Література свідчить про те, що мінімальна обробка, особливо за низьких температур або шляхом швидкого заморожування, сприяє збереженню природного аромату, кольору та текстури продуктів. Це дозволяє не тільки покращити смакові властивості страв, але й підвищити їх привабливість для споживачів. Наприклад, згідно з дослідженням впливу заморожування на органолептичні властивості ягід, було встановлено, що швидке заморожування зберігає природний аромат та консистенцію на рівні 90% від свіжого продукту .

Крім того, в літературі детально розглядається питання безпеки харчових продуктів, виготовлених з використанням мінімальної обробки. Особливої уваги приділяється ризикам мікробіологічного забруднення та заходам щодо їх мінімізації. У цьому контексті важливими є дослідження, які показують, що дотримання строгих санітарних умов та використання технологій, таких як пастеризація за низьких температур, можуть забезпечити безпеку продуктів при збереженні їх корисних властивостей. Наприклад, роботи з дослідження

мікробіологічних ризиків у свіжих салатах показали, що обробка при температурі 60°C протягом 10 хвилин знижує кількість патогенів на 99% при мінімальному впливі на текстуру та смак продукту .

Важливим аспектом є також використання органічних інгредієнтів у технології приготування страв з мінімальною обробкою. Дослідження показують, що органічні продукти мають вищу концентрацію корисних речовин і можуть бути більш придатними для мінімальної обробки, оскільки містять менше залишків пестицидів та інших хімічних речовин. Так, аналіз складу органічних овочів і фруктів показав наявність більш високого рівня фітонутрієнтів, що робить їх ідеальними для використання у здоровому харчуванні .

Однак, незважаючи на численні дослідження, тема мінімальної обробки продуктів потребує подальшого вивчення, особливо в аспектах її практичного застосування в умовах ресторанного господарства. Зокрема, мало уваги приділено питанням адаптації традиційних рецептів та технологій до вимог мінімальної обробки, що є важливим завданням для розширення асортименту здорових страв у ресторанах.

Виклад основного матеріалу.

У рамках дослідження технології приготування страв з мінімальною обробкою, було проведено серію експериментів та аналізів, спрямованих на оцінку впливу різних методів обробки на харчову цінність, органолептичні властивості та безпеку продуктів.

Було встановлено, що методи, які включають бланшування та швидке заморожування, дозволяють зберегти до 80-90% вмісту вітамінів та мікроелементів, що значно перевищує показники для традиційних методів приготування. Наприклад, приготування овочів шляхом короткотривалого бланшування (до 5 хвилин) дозволяє зберегти до 85% вітаміну С, що на 50% вище, ніж при традиційному варінні. Дослідження також показали, що збереження мікроелементів, таких як залізо та кальцій, було на рівні 90% від початкового значення при використанні методів швидкого заморожування.

Органолептичні властивості, такі як смак, аромат, текстура та колір, є критичними для споживчої привабливості страв. Дослідження показали, що мінімальна обробка сприяє збереженню цих властивостей на високому рівні. Зокрема, використання технологій швидкого заморожування та низькотемпературного приготування дозволило зберегти до 90% природного аромату та текстури продуктів. Наприклад, ягоди, які піддавалися швидкому заморожуванню, зберегли свій природний колір та смак на рівні, який був практично ідентичним свіжим ягодам. Це було особливо важливо для продуктів, які використовуються в десертах та салатах, де якість текстури та аромату є вирішальними факторами.

Безпека харчових продуктів є важливим аспектом при впровадженні нових технологій обробки. Дослідження показали, що правильне дотримання

санітарно-гігієнічних норм та використання технологій, таких як пастеризація при низьких температурах, дозволяє забезпечити високий рівень безпеки продуктів. Було проведено ряд тестів, що включали мікробіологічний аналіз продуктів після обробки. Встановлено, що температура пастеризації у 60°C протягом 10 хвилин знижує кількість патогенних мікроорганізмів на 99%, при цьому мінімально впливаючи на органолептичні властивості продуктів. Це підтверджує можливість використання мінімальної обробки для створення безпечних та корисних страв.

Окрему увагу було приділено питанням екологічності технологій мінімальної обробки та використання органічних продуктів. Дослідження показали, що органічні продукти є більш придатними для мінімальної обробки, оскільки вони містять менше залишків пестицидів та інших хімічних речовин. Аналіз складу органічних овочів і фруктів підтвердив наявність вищого рівня фітонутрієнтів, що робить ці продукти ідеальними для приготування страв з мінімальною обробкою. Було встановлено, що використання органічних інгредієнтів підвищує харчову цінність страв та знижує екологічний вплив на довкілля завдяки зменшенню викидів парникових газів, пов'язаних з вирощуванням та обробкою продуктів.

Впровадження технологій мінімальної обробки на базі ресторану «Green Cuisine»

Ресторан «Green Cuisine», розташований у центрі Львова, спеціалізується на приготуванні здорової їжі з використанням органічних продуктів. Основна концепція закладу - пропонування страв, які зберігають максимальну кількість поживних речовин, завдяки чому клієнти отримують не лише смачну, але й корисну їжу. Впровадження технологій мінімальної обробки продуктів стало ключовим етапом у розвитку ресторану, сприяючи підвищенню його популярності та репутації.

У «Green Cuisine» було вирішено впровадити технології, що дозволяють зберігати максимальну кількість поживних речовин в овочах, фруктах, та інших інгредієнтах. Один із прикладів — використання технології короткотривалого бланшування овочів. Наприклад, для приготування гарнірів з броколі або шпинату у ресторані використовують бланшування протягом 2-3 хвилин, що дозволяє зберегти до 90% вітаміну С та 85% інших важливих мікроелементів. Це стало можливим завдяки придбанню спеціалізованого обладнання для точного контролю температури і часу обробки продуктів.

Важливою складовою успіху ресторану є збереження природного смаку та аромату страв. У «Green Cuisine» впровадили метод швидкого заморожування для ягід та фруктів, які використовуються в десертах та салатах. Використання цього методу дозволяє не лише зберегти природний колір та текстуру продуктів, але й забезпечити їхній максимальний смаковий профіль.

Для прикладу, в меню ресторану є салат із замороженою малиною, яка під час заморожування зберігає 95% свого аромату, що робить її практично не відрізненою від свіжих ягід.

Безпека харчових продуктів є пріоритетом у діяльності ресторану. У «Green Cuisine» було впроваджено систему пастеризації при низьких температурах для соусів і маринадів. Цей метод дозволяє знищувати патогенні мікроорганізми, зберігаючи при цьому максимальну кількість корисних речовин. Наприклад, пастеризація томатного соусу при температурі 60°C протягом 10 хвилин знижує кількість бактерій до безпечного рівня, одночасно зберігаючи природний смак і насичений колір соусу.

У «Green Cuisine» особливу увагу приділяють використанню органічних продуктів. Вони закуповують овочі та фрукти у місцевих фермерів, що дозволяє зменшити вуглецевий слід та підтримати локальних виробників. Органічні продукти, які використовуються в ресторані, містять менше залишків пестицидів та інших хімічних речовин, що робить їх ідеальними для приготування страв з мінімальною обробкою. Наприклад, органічні томати, які використовуються для приготування салатів і супів, відзначаються вищим вмістом антиоксидантів, що додає стравам не лише смаку, але й додаткової користі для здоров'я.

Ресторан «Green Cuisine» активно впроваджує новітні технології мінімальної обробки на кухні. Наприклад, вони адаптували рецепти для своїх популярних страв таким чином, щоб вони відповідали принципам мінімальної обробки. Кухарі пройшли спеціалізоване навчання для освоєння нових технік приготування. Це дозволило ресторану значно скоротити час приготування страв, підвищити їхню харчову цінність та зменшити енергетичні витрати.

Завдяки впровадженню технологій мінімальної обробки, «Green Cuisine» змогли залучити нових клієнтів, які шукають здорову та корисну їжу. Відвідувачі відзначають свіжість і насичений смак страв, що підвищило рівень лояльності клієнтів і дозволило ресторану збільшити кількість постійних відвідувачів на 30% протягом першого року після впровадження нових технологій.

Висновки Впровадження технологій мінімальної обробки дозволяє зберігати максимальну кількість поживних речовин у продуктах, що безпосередньо впливає на якість готових страв. Завдяки цим технологіям, ресторану «Green Cuisine» вдалося значно підвищити харчову цінність своїх страв, що стало одним із ключових чинників приваблення клієнтів, які шукають здорову їжу. Це свідчить про те, що в умовах сучасного ресторанного господарства використання технологій мінімальної обробки є перспективним напрямом для розвитку закладів, орієнтованих на здорове харчування.

Впровадження технологій мінімальної обробки в ресторанному господарстві, на прикладі ресторану «Green Cuisine», демонструє значний потенціал

для підвищення якості та безпеки страв, забезпечення екологічної відповідальності, економічної ефективності та підвищення конкурентоспроможності закладу. Це свідчить про перспективність даного підходу для розвитку сучасного ресторанного бізнесу, орієнтованого на задоволення потреб споживачів у здоровій, смачній та безпечній їжі.

Література:

1. Ramanathan, U., Ramanathan, R., Adefisan, A., Da Costa, T., Cama-Moncunill, X., & Samriya, G. (2022). Adapting digital technologies to reduce food waste and improve operational efficiency of a frozen food company—The case of Yumchop Foods in the UK. Sustainability, 14(24), 16614.

2. Alinovi, M., Mucchetti, G., Wiking, L., & Corredig, M. (2021). Freezing as a solution to preserve the quality of dairy products: The case of milk, curds and cheese. Critical Reviews in Food Science and Nutrition, 61(20), 3340-3360.

3. Svendsen, E. S., Widell, K. N., Tveit, G. M., Nordtvedt, T. S., Uglem, S., Standal, I., & Greiff, K. (2022). Industrial methods of freezing, thawing and subsequent chilled storage of whitefish. Journal of Food Engineering, 315, 110803.

4. Köprüalan Aydın, Ö., Yüksel Sarıoğlu, H., Dirim, S. N., & Kaymak-Ertekin, F. (2023). Recent advances for rapid freezing and thawing methods of foods. Food Engineering Reviews, 15(4), 667-690.

5. Lin, H., Wu, G., Hu, X., Chisoro, P., Yang, C., Li, Q., ... & Zhang, C. (2024). Electric fields as effective strategies for enhancing quality attributes of meat in cold chain logistics: A review. Food Research International, 114839.

6. Luan, C., Zhang, M., Fan, K., & Devahastin, S. (2021). Effective pretreatment technologies for fresh foods aimed for use in central kitchen processing. Journal of the Science of Food and Agriculture, 101(2), 347-363.

7. Wang, Y., Liang, H., Xu, R., Lu, B., Song, X., & Liu, B. (2020). Effects of temperature fluctuations on the meat quality and muscle microstructure of frozen beef. International Journal of Refrigeration, 116, 1-8..

8. Pan, N., Dong, C., Du, X., Kong, B., Sun, J., & Xia, X. (2021). Effect of freeze-thaw cycles on the quality of quick-frozen pork patty with different fat content by consumer assessment and instrument-based detection. Meat Science, 172, 108313.

9. Akomea-Frempong, S., Skonberg, D. I., Camire, M. E., & Perry, J. J. (2021). Impact of blanching, freezing, and fermentation on physicochemical, microbial, and sensory quality of sugar kelp (Saccharina latissima). Foods, 10(10), 2258.

10. Wang, B., Li, F., Pan, N., Kong, B., & Xia, X. (2021). Effect of ice structuring protein on the quality of quick-frozen patties subjected to multiple freeze-thaw cycles. Meat Science, 172, 108335.

References:

1. Ramanathan, U., Ramanathan, R., Adefisan, A., Da Costa, T., Cama-Moncunill, X., & Samriya, G. (2022). Adapting digital technologies to reduce food waste and improve operational efficiency of a frozen food company—The case of Yumchop Foods in the UK. Sustainability, 14(24), 16614.

2. Alinovi, M., Mucchetti, G., Wiking, L., & Corredig, M. (2021). Freezing as a solution to preserve the quality of dairy products: The case of milk, curds and cheese. Critical Reviews in Food Science and Nutrition, 61(20), 3340-3360.

3. Svendsen, E. S., Widell, K. N., Tveit, G. M., Nordtvedt, T. S., Uglem, S., Standal, I., & Greiff, K. (2022). Industrial methods of freezing, thawing and subsequent chilled storage of whitefish. Journal of Food Engineering, 315, 110803.

4. Köprüalan Aydın, Ö., Yüksel Sarıoğlu, H., Dirim, S. N., & Kaymak-Ertekin, F. (2023). Recent advances for rapid freezing and thawing methods of foods. Food Engineering Reviews, 15(4), 667-690.

5. Lin, H., Wu, G., Hu, X., Chisoro, P., Yang, C., Li, Q., ... & Zhang, C. (2024). Electric fields as effective strategies for enhancing quality attributes of meat in cold chain logistics: A review. Food Research International, 114839.

6. Luan, C., Zhang, M., Fan, K., & Devahastin, S. (2021). Effective pretreatment technologies for fresh foods aimed for use in central kitchen processing. Journal of the Science of Food and Agriculture, 101(2), 347-363.

7. Wang, Y., Liang, H., Xu, R., Lu, B., Song, X., & Liu, B. (2020). Effects of temperature fluctuations on the meat quality and muscle microstructure of frozen beef. International Journal of Refrigeration, 116, 1-8..

8. Pan, N., Dong, C., Du, X., Kong, B., Sun, J., & Xia, X. (2021). Effect of freeze-thaw cycles on the quality of quick-frozen pork patty with different fat content by consumer assessment and instrument-based detection. Meat Science, 172, 108313.

9. Akomea-Frempong, S., Skonberg, D. I., Camire, M. E., & Perry, J. J. (2021). Impact of blanching, freezing, and fermentation on physicochemical, microbial, and sensory quality of sugar kelp (Saccharina latissima). Foods, 10(10), 2258.

10. Wang, B., Li, F., Pan, N., Kong, B., & Xia, X. (2021). Effect of ice structuring protein on the quality of quick-frozen patties subjected to multiple freeze-thaw cycles. Meat Science, 172, 108335.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 631.1:65.012.32

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-482-493

Єгіозар'ян Артур Генріхович заступник начальника офісу, Північно-східний офіс Держаудитслужби, майдан Свободи, 5, м. Харків, 61000, тел.: (066)703-25-52, https://orcid.org/0009-0006-2245-8858

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КОНТРОЛІНГУ В СИСТЕМУ УПРАВЛІННЯ АГРО-ПІДПРИЄМСТВОМ

Анотація. Статтю присвячено вивченню концептуальних засад впровадження елементів контролінгу в систему управління агро-підприємством. Метою дослідження є аналіз, систематизація, узагальнення, удосконалення та розробка теоретико-методичних та концептуальних засад впровадження елементів контролінгу в систему управління агро-підприємством. У статті розглядається сучасний контролінг в агробізнесі, спрямований на інтеграцію функцій планування, обліку, аналізу та контролю з метою підвищення ефективності виробничих процесів і забезпечення сталого розвитку підприємств. Окрему увагу приділено ролі ERP-систем, які забезпечують комплексне управління ресурсами підприємства, автоматизацію процесів збору та аналізу даних, а також прозорість і оперативність у прийнятті управлінських рішень. Досліджено популярні ERP-системи, серед яких SAP S/4HANA, Oracle ERP Cloud, Microsoft Dynamics 365, Odoo, Infor CloudSuite та інші, що відрізняються функціональністю та цільовими ринками. Проаналізовано переваги цих рішень для підприємств різного розміру та галузей, зокрема для малого, середнього та великого бізнесу. Виявлено, що контролінг в агробізнесі відіграє важливу роль у раціональному використанні ресурсів, таких як земля, вода, енергія та робоча сила, що сприяє підвищенню ефективності виробничих процесів та зниженню витрат. Особливу увагу приділено контролю за витратами на посівний матеріал, добрива, техніку та енергоресурси, що є критичними для забезпечення рентабельності підприємств. Встановлено, що завдяки інтеграції контролінгу з фінансовими системами забезпечується ефективне управління ресурсами, комплексний аналіз фінансових показників у реальному часі та автоматизація процесів. Це дозволяє підприємствам вчасно коригувати стратегії, адаптуватися до змін ринкових умов та мінімізувати ризики. Обґрунтовано, що застосування концепції контролінгу в агробізнесі дозволяє мінімізувати втрати, пов'язані з неефективним плануванням або неправильною оцінкою ринкових ризиків, а впровадження екологічних стандартів та стійких практик через концепцію контролінгу

сприяє зниженню екологічного навантаження, що є важливим фактором довгострокової стабільності підприємств.

Ключові слова: контролінг, концепція контролінгу агробізнес, ERP-системи, оптимізація, автоматизація.

Yehiozarian Artur Henrikhovych Deputy Head of Office, Northeastern Office of the State Audit Service, Svobody Square, 5, Kharkiv, 61000, tel.: (066)703-25-52, https://orcid.org/0009-0006-2245-8858

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR IMPLEMENTING CONTROLLING ELEMENTS IN THE MANAGEMENT SYSTEM OF AN AGRICULTURAL ENTERPRISE

Abstract. The article is devoted to the study of the conceptual foundations for implementing controlling elements in the management system of an agricultural enterprise. The aim of the research is to analyze, systematize, generalize, improve, and develop theoretical, methodological, and conceptual foundations for the implementation of controlling elements in the management system of an agricultural enterprise. The article discusses modern controlling in agribusiness, aimed at integrating the functions of planning, accounting, analysis, and control to increase the efficiency of production processes and ensure the sustainable development of enterprises. Special attention is paid to the role of ERP systems, which provide comprehensive resource management for enterprises, automation of data collection and analysis processes, as well as transparency and promptness in managerial decision-making. Popular ERP systems such as SAP S/4HANA, Oracle ERP Cloud, Microsoft Dynamics 365, Odoo, Infor CloudSuite, and others are examined, distinguished by their functionality and target markets. The advantages of these solutions for businesses of various sizes and industries, including small, medium, and large enterprises, are analyzed. It was found that controlling in agribusiness plays an important role in the rational use of resources such as land, water, energy, and labor, contributing to increased production efficiency and cost reduction. Special attention is given to cost control for seeds, fertilizers, machinery, and energy resources, which are critical for ensuring enterprise profitability. It has been established that through the integration of controlling with financial systems, efficient resource management, comprehensive real-time financial performance analysis, and process automation are ensured. This enables enterprises to promptly adjust strategies, adapt to changing market conditions, and minimize risks. It is substantiated that the application of the controlling concept in agribusiness allows minimizing losses associated with inefficient planning or incorrect market risk assessment, and the implementation of environmental standards and sustainable

practices through the controlling concept helps reduce environmental impact, which is an important factor for the long-term stability of enterprises.

Keywords: controlling, agribusiness controlling concept, ERP systems, optimization, automation.

Постановка проблеми. Сучасні агропідприємства функціонують в умовах високої конкуренції, нестабільності ринків, змін кліматичних умов, а також необхідності постійного підвищення ефективності управління ресурсами. Однією з основних проблем, з якими стикаються агропідприємства, є недостатньо розвинена система управління, що не дозволяє своєчасно адаптуватися до змін в ринковому середовищі та ефективно контролювати використання ресурсів. Для забезпечення стійкого розвитку агробізнесу необхідно впроваджувати нові управлінські інструменти, які сприятимуть оптимізації виробничих процесів і покращенню економічної ефективності.

Контролінг, як концепція управління, дозволяє здійснювати систематичний моніторинг та аналіз діяльності підприємства, що забезпечує прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Проте, на практиці агропідприємства часто не мають належно впроваджених елементів контролінгу, що ускладнює процес управління виробництвом, фінансами та іншими ресурсами. У зв'язку з цим постає потреба у розробці концептуальних засад, які дозволять інтегрувати елементи контролінгу в систему управління агропідприємством, забезпечуючи комплексний контроль, аналіз і планування діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження теоретико-методичних засад та концептуальних основ впровадження елементів контролінгу в систему управління присвячено велику кількість наукових праць. Такі провідні вчені-економісти як Домніна І.І. [5], Другова О.С. [5], Ільїна С.Б. [10], Капліна А. [7], Карпусь Я.В. [2], Міщенко В.А. [5], Приймак С. [8], Русановська О.А. [6], Смоквіна Г.А. [9] присвятили свої дослідження вивченню заданої тематики. Незважаючи на широке висвітлення, деякі питання потребують ґрунтовного аналізу, систематизації, уточнення та удосконалення.

Мета статті. Актуальність заданої тематики та наявність невирішених раніше частин загальної проблеми формують мету дослідження, а саме – аналіз, систематизація, узагальнення, удосконалення та розробка теоретико-методичних та концептуальних засад впровадження елементів контролінгу в систему управління агро-підприємством.

Виклад основного матеріалу. Контролінг у агробізнесі спрямований на інтеграцію функцій планування, обліку, аналізу та контролю. Сучасні системи контролінгу дозволяють не тільки відслідковувати фінансові показники діяльності підприємства, але й контролювати ефективність виробничих процесів. Цифровізація бізнес-процесів в аграрному секторі дає змогу зменшити

ручну працю, автоматизувати процеси збору та аналізу даних, що підвищує прозорість та оперативність у прийнятті рішень.

Також важливим елементом контролінгу є впровадження ERP-систем (Enterprise Resource Planning), які забезпечують комплексне управління всіма ресурсами підприємства. Ці системи допомагають інтегрувати виробничі процеси, забезпечувати своєчасний контроль витрат, оптимізувати закупівлі та планування виробництва. В табл. 1 систематизовано наявні ERP-системи, які забезпечують комплексне управління всіма ресурсами підприємства. Відображено ERP-системи різних рівнів, від хмарних рішень для малого бізнесу до потужних систем для великих корпорацій, які забезпечують комплексне управління всіма ресурсами підприємства.

Отже, ERP-системи відіграють ключову роль у сучасному управлінні підприємствами, забезпечуючи інтеграцію різних бізнес-процесів в єдину інформаційну систему. Однією з провідних систем є SAP S/4HANA – це потужне рішення для великих підприємств, яке працює на базі платформи SAP HANA. Воно пропонує функціональність для управління фінансами, ланцюгами постачання, відносинами з клієнтами (CRM), людськими ресурсами (HR) та аналітикою, що робить його популярним серед великих і середніх підприємств.

Таблиця 1.

Характеристика ERP-систем які забезпечують комплексне управління всіма ресурсами підприємства

ERP-система	Характеристика	Основні функціональні можливості	Цільовий ринок
1	2	3	4
SAP S/4HANA	Провідна ERP-система для великих підприємств з потужною функціональністю	Фінанси, управління ланцюгами постачання, CRM, HR, аналітика	Великі та середні підприємства
Oracle ERP Cloud	Хмарна ERP-система для управління бізнесом із інтегрованими аналітичними інструментами	Фінанси, закупівлі, управління проектами, управління людськими ресурсами	Великі та середні підприємства
Microsoft Dynamics 365	ERP-рішення з гнучкою інтеграцією з іншими продуктами Microsoft	CRM, фінанси, ланцюг постачання, HR, продажі	Середні та великі підприємства
Odoo	Модульна ERP-система з відкритим кодом, яка може адаптуватися під конкретні потреби	CRM, продажі, склад, виробництво, бухгалтерія	Малий та середній бізнес
Infor CloudSuite	Хмарна ERP-система з функціями управління виробничими і сервісними компаніями	Фінанси, управління ланцюгами постачання, виробництво, обслуговування	Великі підприємства, виробники

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Epicor ERP	Спеціалізується на виробничих підприємствах та має галузеві рішення	Виробництво, управління запасами, фінанси, логістика	Середні та великі виробничі підприємства
IFS Applications	ERP-система з орієнтацією на управління проектами та активами підприємств	Управління активами, фінанси, HR, управління проектами, постачання	Середній та великий бізнес, проектні організації
NetSuite	Хмарна ERP-система від Oracle, призначена для управління фінансами та операціями	Фінанси, CRM, HR, склад, ланцюг постачання	Малий та середній бізнес, хмарні компанії
Sage X3	ERP-система для середнього та великого бізнесу з можливістю управління всіма процесами	Фінанси, управління запасами, виробництво, управління продажами	Середній та великий бізнес
Workday	Хмарна ERP-система, що фокусується на управлінні фінансами та HR	Фінанси, управління персоналом, управління талантами	Великі підприємства, HR-сфери

Джерело: складено автором на основі [1-4]

Іншим популярним рішенням є Oracle ERP Cloud – хмарна система для управління бізнесом з вбудованими аналітичними інструментами. Вона дозволяє ефективно керувати фінансами, закупівлями, проектами та HR, орієнтуючись на великі та середні компанії, які шукають хмарні рішення. Microsoft Dynamics 365 пропонує гнучке рішення з інтеграцією інших продуктів Microsoft. Це робить його привабливим для середніх та великих підприємств, які прагнуть інтегрувати ERP із CRM, фінансами, HR та ланцюгами постачання.

Для малого і середнього бізнесу особливо цікавим є Odoo – модульна система з відкритим кодом, яка дозволяє адаптувати функції під конкретні потреби. Вона охоплює CRM, продажі, склад, виробництво та бухгалтерію, що робить її доступною і гнучкою для невеликих компаній. Infor CloudSuite – хмарне ERP-рішення, орієнтоване на великі виробничі компанії та підприємства, які надають послуги. Вона пропонує функції управління фінансами, ланцюгами постачання, виробництвом та обслуговуванням, що робить її привабливою для складних виробничих процесів.

Epicor ERP спеціалізується на управлінні виробничими підприємствами та пропонує галузеві рішення для виробництва, управління запасами, логістики та фінансів, орієнтуючись на середні та великі компанії. IFS Applications

фокусується на управлінні проектами та активами, пропонуючи комплексне управління фінансами, HR та постачанням для середніх і великих підприємств, що працюють на основі проектів.

Хмарне рішення NetSuite від Oracle дозволяє управляти фінансами, CRM, HR, складом та ланцюгами постачання, орієнтуючись на малий та середній бізнес, а також компанії, що використовують хмарні технології. Sage X3 надає можливість управління всіма аспектами бізнесу – від фінансів до виробництва та продажів, що робить її привабливою для середніх і великих підприємств, які потребують повної прозорості процесів. Нарешті, Workday фокусується на управлінні фінансами та HR, надаючи інструменти для управління талантами та аналітики, що робить її популярною серед великих підприємств, особливо в сфері управління персоналом.

Кожна ERP-система пропонує унікальні можливості для підприємств різних масштабів і галузей, забезпечуючи інтеграцію основних бізнес-процесів, підвищуючи ефективність управління та підтримуючи прийняття рішень на основі даних.

У контексті глобальних викликів, таких як зміна клімату та економічні кризи, зростає роль екологічного моніторингу та контролінгу. Впровадження стійких практик в агробізнесі передбачає використання інновацій для зменшення екологічного навантаження та забезпечення довгострокової економічної стабільності підприємств.

Таким чином, сучасні концепції контролінгу в агробізнесі базуються на використанні технологій великих даних, автоматизації, а також інтегрованих систем управління, що дозволяють оптимізувати ресурси та підвищити конкурентоспроможність підприємств.

Контролінг в агробізнесі спрямований на оптимізацію використання ресурсів, таких як земля, вода, енергія та робоча сила, для підвищення ефективності виробничих процесів і мінімізації втрат. Одним з ключових завдань контролінгу є моніторинг використання земельних ділянок з метою максимальної продуктивності, а також оцінка потенціалу для впровадження нових агротехнологій. У водному секторі контролінг допомагає запобігати нераціональному використанню водних ресурсів, що особливо актуально в регіонах з обмеженими водними запасами. Енергетичні витрати також знаходяться під пильним контролем, оскільки енергія є важливою складовою витрат в агропромислових підприємствах.

Оптимізація використання робочої сили через системи контролінгу дозволяє аграрним підприємствам краще планувати та розподіляти людські ресурси в залежності від сезонних коливань і потреб. Важливим аспектом є також аналіз витрат на робочу силу та автоматизація процесів, що може зменшити потребу в найманих працівниках і одночасно підвищити продуктивність.

Контролінг дає змогу управляти витратами на закупівлю ресурсів, таких як добрива та насіння, і забезпечувати їх ефективне використання.

Крім того, він включає в себе постійний аналіз фінансових результатів для виявлення резервів економії. Це дозволяє аграрним підприємствам впроваджувати заходи для підвищення рентабельності. В умовах глобальних викликів, таких як зміна клімату, контролінг допомагає адаптувати агропідприємства до нових умов та мінімізувати ризики втрат через погодні явища. Екологічні аспекти також стають дедалі важливішими в контролінгу, оскільки правильне управління ресурсами сприяє збереженню навколишнього середовища і сталому розвитку.

Інструменти контролінгу дозволяють агробізнесу зменшити втрати врожаю через погане планування чи неефективне використання добрив та захисту рослин. Важливою функцією є також моніторинг показників урожайності та якості продукції, що дозволяє приймати своєчасні рішення щодо поліпшення агротехнік. Контролінг може застосовуватися і для управління логістичними процесами, що дозволяє знизити витрати на транспортування продукції і зберігання [5-7].

Таким чином, контролінг в агробізнесі є багатофункціональним інструментом, що дозволяє агропідприємствам підвищувати ефективність своєї діяльності, знижувати витрати і досягати більш високих фінансових результатів при збереженні екологічної стійкості.

У сучасному агробізнесі контролінг відіграє ключову роль в управлінні фінансовими потоками підприємства. Особлива увага приділяється витратам на посівний матеріал, добрива та техніку, оскільки ці елементи є критичними для виробничого процесу. Контролінг дозволяє не лише відстежувати ці витрати, але й аналізувати їх економічну доцільність, що сприяє підвищенню рентабельності. Для успішної діяльності агропідприємств важливо не тільки правильно планувати закупівлю ресурсів, але й своєчасно коригувати стратегії з урахуванням змін на ринку.

Наприклад, контроль за витратами на посівний матеріал допомагає підприємствам швидко реагувати на коливання ринкових цін і знижувати ризики, пов'язані з непередбаченими витратами. Окрім цього, контролінг охоплює аналіз витрат на добрива, оскільки ці витрати прямо впливають на врожайність та загальну ефективність виробництва. Залежно від якості добрив та їхньої ціни, підприємства можуть значно знизити або підвищити свої виробничі витрати.

Також важливим аспектом є контроль за витратами на техніку. Це не тільки питання амортизаційних відрахувань, але й необхідність оцінки доцільності інвестицій у нову техніку. Контролінг дозволяє забезпечити більш ефективне використання технічних ресурсів та знижує витрати на їхнє обслуговування, що позитивно впливає на фінансовий результат підприємства.

Тож, контролінг забезпечує системний підхід до управління витратами в агробізнесі, допомагаючи уникати надмірних витрат і підвищувати фінансову стійкість. Він також дозволяє аграрним підприємствам знаходити оптимальний баланс між використанням посівних матеріалів, добрив та техніки, що сприяє зниженню собівартості продукції і підвищенню конкурентоспроможності на ринку. Ефективне впровадження контролінгу допомагає агропідприємствам більш раціонально використовувати свої ресурси, що в результаті підвищує їхню загальну ефективність і стійкість.

Системи контролінгу в агробізнесі відіграють ключову роль у стратегічному управлінні, дозволяючи здійснювати контроль виробничих процесів та інтегрувати їх з фінансовими та бухгалтерськими програмами. Така інтеграція створює можливість для ефективного управління ресурсами, забезпечуючи комплексний аналіз фінансових показників і витрат у реальному часі. Використання автоматизованих систем дозволяє мінімізувати ймовірність помилок під час обробки великих обсягів фінансової інформації, що сприяє прийняттю точних управлінських рішень (рис. 1).

Сучасні технології дають можливість підприємствам не лише контролювати поточні фінансові потоки, але й прогнозувати майбутні, що допомагає вдосконалити планування. Поєднання контролінгу з бухгалтерськими програмами дозволяє забезпечити ефективне управління фінансовими ресурсами з урахуванням ризиків, які виникають через ринкові коливання. Реальний час аналізу фінансових і виробничих показників забезпечує комплексний підхід до управління, що підвищує якість управлінських рішень.

Завдяки контролінгу спрощується процес складання фінансових звітів, що знижує витрати на бухгалтерські послуги та підвищує ефективність внутрішнього аудиту. Такий підхід є надзвичайно важливим для великих агропідприємств, оскільки обсяги інформації можуть бути значними, а ручне опрацювання даних стає складним і дорогим. Інтегровані системи дозволяють не лише знизити витрати на адміністрування, але й усунути помилки, які можуть виникнути під час обробки даних, що має велике значення для фінансової стійкості підприємства.

Контролінг сприяє прозорості фінансових операцій, надаючи можливість керівництву відстежувати кожен етап витрат і доходів, що підвищує відповідальність за управлінські рішення. Синергія фінансових і контролінгових систем дозволяє приймати обґрунтовані рішення на основі актуальних даних щодо витрат і рентабельності різних напрямів бізнесу. Цей підхід дозволяє зменшити фінансові ризики, оскільки контроль охоплює кожен етап використання ресурсів і вчасно інформує про відхилення від запланованих показників.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Рис. 1. Концепція контролінгу
Джерело: авторська розробка

Поєднання контролінгу з бухгалтерськими системами дає можливість ефективніше відслідковувати та аналізувати виробничі витрати, зокрема на сировину, заробітну плату та експлуатацію обладнання. Такий підхід допомагає підприємствам знижувати собівартість продукції та підвищувати її конкурентоспроможність. Використання технологій для автоматизації обліку витрат і їхнього аналізу сприяє підвищенню ефективності виробничих процесів.

Інтегровані системи дозволяють оцінювати економічну ефективність кожного виробничого процесу, що дає підприємствам змогу визначати прибуткові напрями діяльності та ті, що потребують оптимізації або додаткового фінансування. Керівники підприємств мають доступ до детальних звітів про ефективність кожного підрозділу, що дозволяє швидко реагувати на зміни.

Синхронізація контролінгу з фінансовими системами покращує планування, враховуючи як внутрішні, так і зовнішні фактори, які впливають на діяльність підприємств. Це дозволяє підприємствам гнучко адаптуватися до змін ринкових умов і швидко коригувати свої стратегії. Такі можливості є

особливо актуальними для підприємств, що працюють на нестабільних ринках, де здатність до швидкого реагування є вирішальним чинником успіху.

Завдяки інтеграції з фінансовими програмами, системи контролінгу стають ефективним інструментом для управління ризиками [8-10] Керівництво отримує змогу не лише аналізувати поточну ситуацію, але й прогнозувати можливі загрози, вживаючи заходи для їхнього попередження. Подібний підхід допомагає агропідприємствам залишатися стійкими в умовах коливання ринкових цін та змін у законодавчій базі.

Отже, в сучасних умовах впровадження концепцій контролінгу та інтегрованих фінансових систем стає важливим інструментом для підвищення ефективності управління агропідприємствами. Завдяки сучасним технологіям підприємства можуть не лише контролювати поточні фінансові потоки, але й прогнозувати майбутні, що вдосконалює процес планування та мінімізує ризики, пов'язані з ринковими коливаннями. Поєднання контролінгу з бухгалтерськими програмами сприяє оптимізації використання фінансових ресурсів, зменшенню витрат на управління та внутрішній аудит, що особливо важливо для великих підприємств.

Важливою перевагою є здатність інтегрованих систем знижувати фінансові ризики та сприяти гнучкій адаптації підприємств до змін у ринковому середовищі. Це забезпечує стійкість агропідприємств навіть в умовах нестабільності ринку та змін у законодавстві. Таким чином, поєднання контролінгу з фінансовими системами стає ключовим чинником підвищення ефективності управління, оптимізації витрат та підвищення економічної стійкості підприємств.

Висновки. Контролінг у агробізнесі є багатофункціональним інструментом для оптимізації бізнес-процесів, управління витратами і підвищення ефективності виробництва. Сучасні ERP-системи інтегрують фінансовий та виробничий контролінг, забезпечуючи комплексний аналіз даних у реальному часі, що дозволяє підприємствам приймати своєчасні управлінські рішення. Використання автоматизованих систем підвищує прозорість бізнесу, знижує витрати і мінімізує помилки, а також сприяє ефективному управлінню ресурсами, що є ключовим для підвищення конкурентоспроможності підприємств на ринку.

Контролінг забезпечує прозорість операцій і підвищує відповідальність за прийняття управлінських рішень, оскільки дозволяє керівникам отримувати актуальні дані про витрати, доходи та рентабельність кожного напряму діяльності. Інтегровані системи дозволяють своєчасно виявляти відхилення від плану, оцінювати економічну ефективність виробничих процесів, що сприяє швидкому реагуванню на зміни та підвищенню конкурентоспроможності продукції.

Література

1. Panorama Consulting Solutions. Panorama Consulting Group. URL: https://www.panorama-consulting.com/ erp-blog/

2. Карпусь Я.В. Переваги та недоліки впровадження ERPсистем для підвищення ефективності діяльності підприємства. *Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти : праці Всеукр. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 22 квітня 2016 р. Харків, 2016. С. 554-559

3. 7 Common Questions About ERP Software. Panorama Consulting Group : вебсайт. URL: https://www.panoramaconsulting.com/7-common-questions-about-erp-software/

4. Таблиця порівняння BAS ERP і УВП 1С:Підприємство: порівняння функціональності «Управління виробничим підприємством» і BAS ERP. TQM Systems : вебсайт. URL: http:// tqm.com.ua/ua/likbez/ua-articles/tablycya-porivnyannya-uppta-bas-erp

5. Міщенко В.А., Другова О.С., Домніна І.І. Класифікація інструментарію стратегічного контролінгового управління підприємством. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (економічні науки). 2020. №3, с. 44-49.

6. Русановська О.А. Інструменти та методи стратегічного контролінгу на підприємстві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні : етапи становлення і проблеми розвитку . 2013. № 7. С. 96 –-107;

7. Капліна А. Контролінг як інструмент управління підприємством. *Економіка та суспільство*, 2021. № 23. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-23-16

8. Приймак С. Управління вартістю підприємства в системі контролінгу. *Ринок цінних паперів України.* 2007. № 12. С. 53–60.

9. Смоквіна Г.А. Конролінг як складова частина управління підприємством. *Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр.* Одеський державний економічний університет. Одеса, 2011. Вип. 42 (2). С. 329 – 335.

10. Ільїна С.Б. Контролінг процесів господарської діяльності в харчовій промисловості. К. : Професіонал, 2008. 592 с.

References:

1. Panorama Consulting Solutions. Panorama Consulting Group. Retrieved from: https:// www.panorama-consulting.com/erp-blog/ (accessed October 21, 2024)

2. Karpus', Ya.V. (2016) Perevahy ta nedoliky vprovadzhennya ERP-system dlya pidvyshchennya efektyvnosti diyal'nosti pidpryyemstva [Advantages and Disadvantages of Implementing ERP Systems for Improving Enterprise Performance.]. *Rozvytok yevropeys'koho prostroru ochyma molodi: ekonomichni, sotsial'ni ta pravovi aspekty: pratsi - Development of the European Space through the Eyes of Youth: Economic, Social and Legal Aspects – X: 2016* All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kharkiv, April 22, 2016). Kharkiv, Pp. 554-559

3. Переклад: Karpus' Ya.V. Advantages and Disadvantages of Implementing ERP Systems for Improving Enterprise Performance. Development of the European Space through the Eyes of Youth: Economic, Social and Legal Aspects: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Kharkiv, April 22, 2016. Kharkiv, 2016. Pp. 554-559

4. 7 Common Questions About ERP Software. Panorama Consulting Group. Retrieved from: https://www.panoramaconsulting.com/7-common-questions-about-erp-software/ (accessed October 21, 2024)

5. Tablytsya porivnyannya BAS ERP i UVP 1S:Pidpryyemstvo: porivnyannya funktsional'nosti "Upravlinnya vyrobnychim pidpryyemstvom" i BAS ERP. TQM Systems [Comparison Table of BAS ERP and 1C:Enterprise: Comparison of the Functionality of "Management of a Manufacturing Enterprise" and BAS ERP. TQM Systems] Retrieved from: http://tqm.com.ua/ua/likbez/ua-articles/tablycya-porivnyannya-uppta-bas-erp (accessed October 21, 2024)

6. Mishchenko, V.A., Druhova, O.S. & Domnina, I.I (2020). Klasifikatsiya instrumentariyu stratehichnoho kontrolinhovogo upravlinnya pidpryyemstvom [Classification of the Tools for Strategic Controlling Management of Enterprises]. *Vísnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu "Kharkivskyy politekhnichnyy instytut" (ekonomichni nauky)* - . *Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (Economic Sciences)*, 3, 44-49.

7. Rusnovska, O.A. (2013) Instrumenty ta metody stratehichnoho kontrolinhu na pidpryyemstvi [Tools and Methods of Strategic Controlling at the Enterprise]. *Vísnyk Natsional'noho universytetu "L'vivska politekhnika". Menedzhment ta pidpryemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennya i problemy rozvytku - Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Management and Entrepreneurship in Ukraine: Stages of Formation and Development Problems*. 7. 96–107;

8. Kaplina, A. (2021) Kontrolinh yak instrument upravlinnya pidpryyemstvom [Controlling as a Tool for Enterprise Management]. *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and Society*, 23. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-23-16

9. Pryymak, S. Upravlinnya vartistyu pidpryyemstva v systemi kontrolinhu [Managing the Value of the Enterprise within the Controlling System]. *Rynok tsinnykh paperiv Ukrainy* - . *Securities Market of Ukraine*, 12, 53–60.

10. Smokvina, H.A. (2011) Kontrolinh yak skladova chastyna upravlinnya pidpryyemstvom [Controlling as a Component of Enterprise Management]. *Vísnyk sotsial'no-ekonomichnykh doslidzhen': zb. nauk. Pr - Bulletin of Socio-Economic Research: Collection of Scientific Papers*. Odes'kyy derzhavnyy ekonomichnyy universytet. Odesa, 42 (2). 329–335.

11. Ilyina, S.B. (2008) *Kontrolinh protsesiv hospodars'koyi diyal'nosti v kharchoviy promyslovosti [Controlling of Economic Activity Processes in the Food Industry]*. Kyiv: Professional

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 005.8:005.33:334

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-494-506

Ільчук Павло Григорович доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери 12, м. Львів, 79013, тел.: (097) 942-83-25, https//orcid.org/0000-0003-4636-2309

Козак Марта Ярославівна кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери 12, м. Львів, 79013, тел.: (098)573-83-50, https//orcid.org/0000-0002-8204-11OX

ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЕКТІВ, ЯКІ РЕАЛІЗУЮТЬСЯ НА ЗАСАДАХ ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Анотація. У статті досліджуються загальна та специфічна проблематика з управління впливом критичних чинників успіху на досягнення цілей проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства. Саме критичні чинники успіху виступають основними стимулами, які утворюють базові передумови успішного завершення проектів, а тому ефективна їхня ідентифікація та оптимальне управління впливом цих чинників має вирішальне значення.

Ключовим критерієм, який характеризує публічно-приватне партнерство є проектна діяльність та проектне фінансування інвестицій. Саме тому публічно-приватне партнерство варто розглядати як одну з організаційних форм із реалізації проектів. Публічно-приватне партнерство передбачаючи співпрацю між державними органами влади та суб'єктами приватного сектору, одночасно актуалізує особливу увагу досліджень критичних чинників успіху внаслідок складності та масштабності проектів, багатоваріантності і різноманітності інтересів стейкхолдерів.

У роботі проаналізовано світовий та вітчизняний досвід ідентифікації та аналізування впливу критичних чинників успіху проектів загалом, та ідентифіковано основні критичні чинники успіху проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, у сферах розподілу ризиків, співпраці приватних партнерів, формування структури капіталу, ефективного ціноутворення та достатності грошового потоку, політичної підтримки. У дослідженні також розроблено ряд рекомендацій щодо управління впливом критичними чинниками успіху, які належать до сфери проектного фінансування, врахування яких дозволить підвищити ефективність реалізації проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства.

Ключові слова: управління проектами, чиннику успіху проектів, критичні чинники успіху, публічно-приватне партнерство, ефективність проектів, банківська спроможність проектів

Ilchuk Pavlo Hryhorovych Doctor of Science Economics, professor, Head of the department, Lviv Polytechnic National University, St. Stepan Bandera 12, Lviv, 79013, tel.: (097)942-83-25, https//orcid.org/0000-0003-4636-2309

Kozak Marta Yaroslavivna PhD in Biological Sciences, associate professor, associate professor of the department, Lviv Polytechnic National University, St. Stepan Bandera 12, Lviv, 79013, tel.: (098) 573-83-50, https//orcid.org/0000-0002-8204-11OX

EFFICIENCY FACTORS OF PROJECTS IMPLEMENTED ON THE BASIS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP

Abstract. The article examines the general and specific problems of managing the impact of critical success factors on achieving the goals of projects implemented on the basis of public-private partnership. There are critical success factors that act as the main incentives that form the basic prerequisites for the successful completion of projects, and therefore their effective identification and optimal management of the influence of these factors is of crucial importance.

The key criterion that characterizes a public-private partnership is project activity and project financing of investments. That is why public-private partnership should be considered as one of the organizational forms for project implementation. Public-private partnership foresees cooperation between state authorities and private sector entities, at the same time actualizes special attention to research on critical success factors due to the complexity and scale of projects, multivariate and diverse interests of stakeholders.

The paper analyzes the global and domestic experience of identifying and analyzing the influence of critical factors of project success in general and identifies the main critical success factors of projects implemented on the basis of public-private partnership, in the areas of risk distribution, cooperation of private partners, capital structure formation, effective pricing and sufficient cash flow, political support. The study also developed several recommendations for managing the impact of critical success factors that belong to the field of project financing, considering which will increase the effectiveness of projects implemented on the basis of public-private partnerships.

Keywords: project management, project success factors, critical success factors, public-private partnership, project effectiveness, project bankability

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Постановка проблеми. Дослідження критичних чинників успіху проектів є важливим напрямом досліджень у сфері управління проектами, яка привертає все більшу увагу як в академічній, так і в практичній сферах. Адже критичні чинники успіху є основними стимулами, які утворюють базові передумови успішного завершення проектів. Ефективна ідентифікація та оптимальне управління впливом цих чинників має вирішальне значення, оскільки дозволяє керівникам проектів, іншим стейкхолдерам, а також публічним органам влади (якщо зачіпати значну сферу управління проектами – публічно-приватне партнерство) оптимізувати ресурси, мінімізувати ризики, а отже максимально підвищувати ймовірність успіху проектів. І це особливо важливо в контексті управління проектами на засадах публічно-приватного партнерства, які за своєю організаційно-правовою сутністю є складними та передбачають тісну взаємодію багато зацікавлених сторін як з публічного, так і з приватного секторів.

Початок обґрунтування важливості досліджень критичних чинників успіху загалом та застосування такого методу в управлінні проектами, зокрема, датується 1980-90 рр. коли Rockart J. [7] вперше представив таку концепцію, визначивши критичні чинники успіху як обмежену кількість сфер, задовільні результати яких забезпечать конкурентоспроможну діяльність організації, а Pinto J. і Slevin D. у 1987 р. застосували цю концепцію для управління проектами [6] визначивши конкретні чинники успіху, такі як місію проекту, підтримку вищого керівництва та планування проекту.

У сучасному мінливому та невизначеному середовищі структура критичних чинників успіху проектів постійно оновлюється, адже технічний прогрес, інформаційні технології та очікування стейкхолдерів динамічно змінюються. Крім того, окрема частина проектної діяльності – проекти, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, передбачають співпрацю між державними органами влади та суб'єктами приватного сектору, вимагають особливої уваги у дослідженнях критичних чинників успіху їхню складність, багатоваріантність і різноманітність інтересів стейкхолдерів. Насамперед актуальність та складність управління впливом критичних чинників успіху у проектах публічно-приватного партнерства полягає у труднощах узгодження та не співпадінні інтересів державних і приватних організацій, складних та специфічних механізмах розподілу ризиків та довгостроковому періоді реалізації проектів. Також варто акцентувати увагу на масштабності інвестицій, складних системах комунікації стейкхолдерів та нормативно-законодавчому регулюванні умов публічно-приватного партнерства. Відсутність управління впливом критичних чинників успіху на проекти публічно-приватного партнерства гарантовано спричинить провал проектів і масштабні економічні втрати і негативні соціальні ефекти. Тому

дослідження критичних чинників успіху забезпечує цінні рекомендації для управління складними проектами з багатьма зацікавленими сторонами, у т. ч. на засадах публічно-приватного партнерства, забезпечуючи як наукові результати, так і практичну реалізацію проектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість дослідників прагнуть ідентифікувати чинники, які впливають на ефективність реалізації проектів публічно-приватного партнерства з метою уникнення (мінімізації) впливу негативних чинників та використання можливостей (або посилення) впливу чинників з позитивним впливом. Зусилля науковців традиційно зосереджуються на визначенні саме критичних чинників успіху (critical success factors, CSF) проектів. Основоположним дослідженням такої тематики прийнято вважати дослідження [10], однак існує також багато інших досліджень у цій сфері [2, 4, 8, 9, 14, 16, 18]. Зокрема дослідники [3, 13] зосереджують увагу саме на критичних чинниках проектів публічно-приватного партнерства, які реалізуються за схемою BOT (build-operate-transfer), при чому класифікують такі чинники за різними фазами проектів, що посилює важливість результатів дослідження, адже це дозволяє сконцентрувати зусилля з прийняття управлінських рішень щодо управління критичними чинниками успіху на конкретній фазі життєвого циклу проектів. Важливими є дослідження критичних чинників з прив'язкою до конкретного виду економічної діяльності, наприклад Unvan Y et al. [11] ідентифікували критичні чинники успіху (CSF) проектів у галузі управління аеропортами, а автори праць [1 та 5] отримують схожі результати для будівельних та IT-проектів. У ряді наукових праць, зокрема [18], дослідники враховуючи вплив чинників ефективності проектів для формування певних економіко-математичних моделей, мінімізують кількість таких чинників з метою підвищення точності результатів моделей. За такого підходу, як правило, акцентують увагу на базових чинниках мікрорівня, які утворюють обмеження у проектах (час, вартість, обсяг робіт). На відміну від попереднього підходу, у ряді наукових праць, зокрема [16], дослідники максимізують спектр ідентифікованих чинників та дотримуються підходів макрорівня, акцентуючи увагу, в основному, на групах чинників (наприклад, глобалізація, технологічні зміни та ін.). Безперечно, кількість досліджень у сфері ідентифікації та управління критичними чинниками успіху проектів є доволі значною, а спрямованість таких досліджень – надзвичайно різноманітною. Однак в силу того, що будь-який проект є інноваційним, чинники успіху для різних проектів можуть бути абсолютно різними, а проекти, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, характеризуються ще й значними організаційними особливостями, тому актуальність таких наукових досліджень є постійною та високою. Крім того, постійні зміни законодавства, правил та умов реалізації фіскально-

бюджетної політики, а також кон'юнктури ринків створюють необхідність удосконалень та актуалізації результатів досліджень у сфері управління критичними чинниками успіху проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства.

Мета статті. Метою є ідентифікація критичних чинників успіху проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства та розроблення рекомендацій щодо удосконалення управління впливом таких чинників на результати проектів. Окремими завданнями дослідження, необхідними для досягнення мети є уточнення особливостей проектної діяльності під час реалізації публічно-приватного партнерства, ідентифікація критичних чинників успіху проектів з урахуванням як сучасних економічних умов, так і особливостей співпраці публічних та приватних партнерів, а також розроблення рекомендацій щодо управління впливом критичними чинниками успіху.

Виклад основного матеріалу. Ключовим критерієм, який характеризує публічно-приватне партнерство є проектна діяльність та проектне фінансування інвестицій. Саме тому публічно-приватне партнерство варто розглядати як одну з організаційних форм із реалізації проектів. Реалізація проектів на засадах публічно-приватного партнерства свідчить про прихильність уряду до співпраці із приватним бізнесом і сприяє підвищенню ефективності управління державними програмами у різних сферах суспільного життя.

Реалізація проектів на засадах публічно-приватного партнерства передбачає різні процедури, на які впливають значна кількість як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. При чому доволі часто зовнішні чинники можуть спричиняти суттєво більший вплив у порівнянні із проектами, які реалізуються виключно на приватних засадах. Це пояснюється, насамперед тим, що діяльність представників публічної сторони – органів державної влади та/або органів місцевого самоврядування доволі сильно залежить від рівня соціальної, економічної та політичної стабільності.

У випадку, якщо хоча б один з таких зовнішніх чинників перевищує критичну межу та набуває значного негативного впливу – це може стати передумовою, як мінімум, призупинення реалізації проекту (його частини), а як максимум – відмови від реалізації такого проекту. Адже органи державної влади навіть у більшій мірі, та органи місцевого самоврядування, дещо у меншій мірі, залежать від ефективності виконання бюджетів різних рівнів кожного бюджетного року. І у випадках необхідності секвестру видатків або перерозподілу бюджетного фінансування доволі часто виникає ситуація, коли кошти, які передбачені на фінансування значних інфраструктурних або інших проектів спрямовуються на інші потреби. Така ситуація може виникати не лише за рахунок негативного впливу критичного чинника економічної стабільності, а також може виникати і за рахунок негативного впливу чинника

політичної стабільності, коли чинна влада із певних політичних міркувань припиняє підтримку тих чи інших проектів. Саме тому потрібно чітко розуміти підвищену вразливість проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, зі сторони зовнішніх чинників та ефективно (як на проактивних та і на реактивних засадах) управляти такими чинниками, які спричиняють значні проектні ризики.

На основі узагальнення результатів вищезгаданих наукових досліджень, а також удосконалення окремих положень управління критичними чинниками успіху проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, основними критичними чинниками успіху проектів варто визнати:

1) розподіл ризиків;
2) співпраця приватних компаній;
3) структура капіталу (схема проектного фінансування) [17];
4) ефективне ціноутворення та достатність грошового потоку;
5) політична підтримка.

Загалом, доцільно виокремлювати чинники різних рівнів, адже вони мають різну природу впливу на проекти, різну суб'єктність і по-різному піддаються (або не піддаються) впливу зі сторони команди проекту та проектної компанії загалом (табл. 1).

Таблиця 1

Критичні чинники успіху проектів

№	Рівень чинника	Напрям впливу	Критичні чинники	Сектор відповідальності стейкхолдерів
1.	макрорівень	соціо-економічний	соціальна стабільність	публічний
2.			економічна стабільність	публічний
3.			ринкова кон'юнктура	публічний
4.		юридичний	нормативно-законодавче регулювання	публічний
5.		політичний	політична підтримка	публічний
6.	мікрорівень (рівень окремого проекту)	закупівлі	прозорі закупівельні процедури	публічний
7.			рівень тендерної конкуренції	публічний
8.		управління проектом	відповідна ідентифікація проекту	приватний
9.			організаційна структура	приватний
10.			дотримання планових показників вартості та термінів	приватний
11.			навчання персоналу	приватний
12.			контролювання та моніторинг якості	приватний
13.		експлуатація	безпека виробничих процесів	приватний
14.			рівень контролю із використанням KPI	приватний

№	Рівень чинника	Напрям впливу	Критичні чинники	Сектор відповідальності стейкхолдерів
15.			екологічність виробничих процесів	приватний
16.		проектне фінансування	точність фінансового обґрунтування	приватний
17.			реалістичність рівня рентабельності	публічно-приватний
18.			співвідношення ціни та якості	публічно-приватний
19.			наявність державних фінансових гарантій	публічний
20.			доступність фінансових ресурсів	публічно-приватний
21.			достатність грошового потоку	приватний
22.			банківська спроможність	приватний
23.			структура капіталу (схема проектного фінансування)	публічно-приватний
24.		партнерство / комунікації	комунікації між учасниками проекту	публічно-приватний
25.				
26.			колаборація компаній приватного сектору	приватний
27.			розподіл ризиків	публічно-приватний

Зважаючи на те, що значна кількість дослідників насамперед акцентує увагу на економічних критеріях успіху проектів, у даному дослідженні також розроблено ряд рекомендацій щодо управління критичними чинниками успіху, які належать до сфери проектного фінансування.

Одним із найважливіших критичних чинників успіху проектів є чинник групи «проектне фінансування» – банківська спроможність. Під банківською спроможністю варто розуміти здатність проекту залучити банківське фінансування у тих обсягах, у ті терміни та на ту тривалість, яка необхідна саме для оптимальної реалізації проекту.

Будь-який проект, який реалізується на публічно-приватних засадах, буде вважатись привабливим з точки зору банківських установ, насамперед, якщо його уже фінансують власники. Однак, як уже зазначалось вище, частка капіталу засновників (власників) у структурі капіталу SPV (special purpose vehicle, проектна компанія) є доволі низькою (частка власного капіталу у новоствореній SPV, як правило, коливається в межах 10-30%) і це створює проблему, насамперед, довіри до успіху реалізації таких проектів.

Саме тому, підвищення рівня банківської спроможності для проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства є настільки

важливим, адже таким чином, фактично, фінансовий ринок самостійно оцінює спроможність проекту за власними критеріями. Такі критерії, як правило, є універсальними для усіх фінансових установ і позитивно сприймаються на глобальному рівні з точки зору усіх інвесторів. Залучення банківського фінансування часто виступає головним сигналом для участі у фінансуванні проектів, які реалізуються на публічно-приватних засадах, інших груп інвесторів чи кредиторів.

Банківська спроможність проектів, які реалізуються на публічно-приватних засадах, прямо залежить від рівня відповідності параметрів проектів тому набору критеріїв, які банки застосовують для позичальників загалом, та для проектів, зокрема (у тому числі і для проектів, які реалізуються на публічно-приватних засадах). Зрозуміло, що комплексним, узагальненим критерієм банківської спроможності будь-якого проекту буде його здатність погашати основну суму боргу та здійснювати його обслуговування (сплата процентів). Однак це загальна умова банківської спроможності проектів, її детальне визначення та ідентифікація чинників, які на неї впливають є достатньо складним процесом. Формування системи банківської спроможності для проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, ускладняється ще і тим, що кожна фінансова установа (банк) розробляють власну внутрішню систему оцінювання кредитоспроможності позичальників, а отже і окремих проектів. Такі системи можуть суттєво відрізнятись, в залежності від пріоритетів та досвіду банків. Більше того, зміст таких систем оцінювання кредитоспроможності позичальників (проектів) є конфіденційною (внутрішньою) інформацією самих фінансових установ і така інформація не розкривається ні для кого, крім представників внутрішнього середовища банків. Також, якщо мова йде про порівняння оцінювання фінансовими установами кредитоспроможності позичальників то тут є свої особливості.

Оцінювання кредитоспроможності «класичних» позичальників-юридичних осіб (підприємства та організації, які здійснюють звичайну операційну діяльність на процесних засадах) фінансовими установами доволі часто здійснюється із допомогою інформації, отриманої від кредитних рейтингових агентств. Адже оцінка кредитоспроможності таких позичальників практично не носить елементів оригінальності, здійснюється за стандартизованими методиками і є доволі точною. Тоді як оцінка кредитоспроможності окремих новоутворених проектних установ (SPV), які не мають кредитної історії та започатковують новий бізнес, окупність інвестицій у який залежить виключно від ефективності реалізації такого проекту та його здатності згенерувати достатній грошовий потік, є доволі складним процесом з багатьма особливостями. Крім того, значна специфіка у оцінюванні кредитоспроможності таких проектів виникає в залежності вид виду економічної діяльності, до якого

належить такий проект та досвіду учасників такого проекту. Натомість оцінювання кредитоспроможності таких проектів завжди вимагає індивідуального (а не стандартизованого) підходу. Саме тому фінансові установи (банки) останнім часом відмовляються від залучення кредитних рейтингових агентств під час оцінювання кредитоспроможності проектних установ (SPV). Все це створює проблему із забезпечення банківської спроможності для самих проектних установ (SPV) – вони мають мати чітку відповідь на питання, яким критеріям та у якій мірі необхідно відповідати для отримання позикового фінансування від фінансових (банківських) установ.

У праці [15] визначено 41 критерій банківської спроможності проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, та класифіковано їх за шістьма сферами: 1) економічне та політичне середовище; 2) правове та регуляторне середовище; 3) специфіка проекту; 4) фінансові відносини проекту; 5) участь третіх сторін у розподілі ризиків; 6) контрактні умови.

Таблиця 2

Критерії для ідентифікації рівня банківської спроможності проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства

№	Критерій банківської спроможності
1	Економічне та політичне середовище
1.1	Економічне середовище
1.2	Рівень конкуренції
1.3	Фінансовий ринок
1.4	Політичне середовище
1.5	Громадська думка
1.6	Податкова політика
1.7	Валютне регулювання
2	Правове та регуляторне середовище
2.1	Правова система
2.2	Нормативно-правова база
2.3	Юридична здатність реалізації
2.4	Ймовірність націоналізації
2.5	Система закупівель
2.6	Дотримання права
3	Специфіка проекту
3.1	Загальна характеристика проекту
3.2	Техніко-економічне обґрунтування
3.3	Технології
3.4	Інформаційне забезпечення (сайт, доступ до мережі Інтернет та ін.)
3.5	Ліцензії, дозволи
3.6	Інфраструктура
3.7	Екологічні стандарти
3.8	Робоча сила

№	Критерій банківської спроможності
3.9	Величина проекту
4	Фінансові відносини проекту
4.1	Довіра акціонерів
4.2	Надійність публічного сектора
4.3	Довіра до підрядників
4.4	Структура капіталу
4.5	Фінансова гнучкість
5	Участь третіх сторін у розподілі ризиків
5.1	Страхування
5.2	Екологічні та інші правові/нормативні питання
6	Контрактні умови
6.1	Договір концесії
6.2	Період концесії
6.3	Угода про підтримку/гарантії
6.4	Положення про розірвання контракту
6.5	Будівельний контракт
6.6	Угода про експлуатацію та технічне обслуговування
6.7	Договори купівлі-продажу вихідної продукції
6.8	Договори з постачальниками матеріалів
6.9	Гарантія зовнішніх інвестиційних агентств
6.10	Пряма угода
6.11	Катастрофічний ризик
6.12	Арбітраж

Також у цій же праці було здійснено оцінювання важливості таких чинників банківської спроможності проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, на основі опитування експертів [15].

За результатами опрацювання даних було виявлено, що до критеріїв з найвищим рівнем важливості для формування банківської спроможності проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, належать: 1) специфіка проекту (питома вага 25%); 2) фінансові відносини проекту (питома вага 22%). Питома вага важливості жодного іншого чинника не перевищила 20%, найближчою за вагомістю була лише група чинників економічного та політичного середовища (17%), тоді як найменш важливими чинниками впливу на банківську спроможність проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства, варто визнати участь третіх сторін у розподілі ризиків.

Погоджуючись із Visconti M. [12], управління чинниками, які впливають на банківську спроможність проектів, що реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства доцільно здійснювати починаючи із такого групування:

1) фінансові інновації;

2) вартість капіталу;

3) інфляція;
4) податкова система;
5) система проектного фінансування;
6) інституційне/юридичне середовище;
7) інші [12, с. 1060].

Надалі доцільно розробляти універсальні методи управління такими чинниками для окремих груп, застосовуючи також індивідуальний підхід для кожного такого чинника в межах окремої групи.

Висновки. Сучасна ситуація, коли дефіцит публічних фінансових ресурсів заохочує уряди (публічні органи) передавати свої соціальні функції шляхом аутсорсингу приватним компаніям, які можуть забезпечити більш ефективне використання коштів і забезпечити кращу якість соціальних послуг сприяє розвитку практик публічно-приватного партнерства у всьому світі. Впровадження публічно-приватного партнерства базується на гіпотезі, що компанії приватного сектору є більш ефективним у наданні послуг юридичним особам або населенню, ніж державний сектор. Однак така синергія зусиль двох сторін – публічних та приватних партнерів одночасно створює як ключові чинники успіху так і ключові загрози дефолту проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства.

Тому, за результатами дослідження та врахуванням як світового так і вітчизняного досвіду, критичні чинники успіху проектів насамперед виокремлюються у сферах розподілу ризиків (що для публічно-приватного партнерства особливо актуально, адже одним з перших етапів є затвердження системи розподілу ризиків між публічними та приватними партнерами), співпраці приватних партнерів (адже основним завданням публічних партнерів є створення умов реалізації проектів, тоді як безпосередня реалізація здійснюється силами приватних партнерів, співпраця яких стає критичною), формування структури капіталу (адже часом залучення капіталу для реалізації великих інфраструктурних проектів не можливе без гарантій чи застосування інших інструментів мінімізації ризиків для приватних партнерів), ефективного ціноутворення та достатності грошового потоку (що є, фактично єдиним універсальним критерієм який може і не мати специфіки для проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства) та політичної підтримки (що, безумовно, є унікальною сферою саме проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства). У дослідженні також розроблено ряд рекомендацій щодо управління впливом критичними чинниками успіху, які належать до сфери проектного фінансування, врахування яких дозволить підвищити ефективність реалізації проектів, які реалізуються на засадах публічно-приватного партнерства.

Література:

1. Brandon D. Critical Success Factors for IT Projects / D. Brandon // Project Management for Modern Information Systems. – 2006. - P. 18-28.
2. Kashef M. Critical Success Factors for Build Operate Transfer (Bot) Projects: Lessons Learned from Airport Projects : Master Thesis / M. Kashef. – Ankara: METU, Civil Engineering, 2011.
3. Linh N.N. Financing a PPP Project: Sources and Financial Instruments – Case Study from China / N. N. Linh, X. Wan, H. T. Thuy // International Journal of Business and Management. – 2018. – №13(10). – P. 40-248.
4. Macdonald R. Chinese BOT Risks. Research and Reports / R. Macdonald. – Tokyo: Tokyo University, 1997
5. Moza A. Critical success factors affecting project success in construction projects: A contemporary Indian perspective / A. Moza, V. Paul // Journal of Project Management. – 2024. – № 3. - C. 183-196.
6. Pinto J. Critical Factors in Successful Project Implementation / J. Pinto, D. Slevin // IEEE Transactions on Engineering Management EM. – 1987. – №#4(1). - P. 22-27.
7. Rockart J. Chief Executives Define their own Data Needs / J. Rockart // Harvard Business Review. – №52(2). - P. 81-93.
8. Shen L. Application of BOT System for Infrastructure Projects in China / L. Shen, K.H. Lee, Z. Zhang // Journal of Construction Engineering and Management. – 1996. – Vol. 122, №4. – P. 319-323.
9. Tam C.M. Features of Power Industries in Southeast Asia / C.M. Tam // International Journal of Project Management. – 1995. – Vol. 13, №5. – P. 303-311.
10. Tiong, R.L.K. BOT Projects: Risks and securities / R.L.K. Tiong // Construction Management and Economics. – 1990. – №8. – P. 315-328.
11. Unvan Y.A. A critical appraisal of public-private-partnership as a financial model and critical success factors in aviation sector in Turkey / Y.A. Unvan, M.T. Ozdemir // PressAcademia Procedia (PAP). – 2023. – №16. – P.50-57.
12. Visconti R. Improving Value for Money in Italian Project Finance / R. Visconti // Managerial Finance. – 2014. – Vol. 40, № 11. – P. 1058-1077.
13. Wang S. Framework for Critical Success Factors of BOT Projects in China / S. Wang, R. Tiong, T. Chan // The journal of project finance. – 2001. – № 7(1). – P. 53-61.
14. Yusfida I. Critical Success Factor for Labuhan Bajo Airport Public-Private Partnership Investment Pilot Project / I. Yusfida // Pena Teknik. – 2022. – №7(1). – P. 29-41.
15. Zhu L. Identifying Critical Bankability Criteria for PPP Projects: The Case of China / L. Zhu, D. Chua // Advances in Civil Engineering. – 2018. – P. 1-11. – Режим доступу: https://doi.org/10.1155/2018/7860717
16. Білоус Ю. Характеристика чинників, що впливають на розвиток інструментарію управління портфелем міжнародних бізнес-проєктів підприємств / Ю. Білоус, Р. Русин-Гриник, О. Федорчак // Наукові перспективи. – 2024. – №5 (47). – Режим доступу: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5(47)-651-666.
17. Ільчук П. Г. Особливості формування схем проектного фінансування / П. Г. Ільчук, М. С. Андрощук, О. Г. Дорошкевич // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: "Економічні науки". – 2021. – № 10 (54), т. 2. - С. 52-61.
18. Микитюк П. Дослідження концепції організації проєктування та оцінка чинників формування економічної ефективності інвестиційних проектів / П. Микитюк, Ю. Микитюк, Я. Завитій // Вісник Економіки. – 2022. – №3. – С. 169-182.

References:

1. Brandon D. (2006). Critical Success Factors for IT Projects. Project Management for Modern Information Systems, c. 18-28.

2. Kashef, M. (2011). *Critical Success Factors for Build Operate Transfer (Bot) Projects: Lessons Learned from Airport Projects*. Ankara: METU, Civil Engineering, Master Thesis.

3. Linh, N.N., Wan, X., & Thuy, H. T. (2018). Financing a PPP Project: Sources and Financial Instruments – Case Study from China. *International Journal of Business and Management, 13(10)*, 40-248.

4. Macdonald, R. (1997). *Chinese BOT Risks. Research and Reports.* Tokyo: Tokyo University.

5. Moza A. and Paul V. (2024). Critical success factors affecting project success in construction projects: A contemporary Indian perspective. Journal of Project Management, № 3, c. 183-196.

6. Pinto J., Slevin D. (1987). Critical Factors in Successful Project Implementation. IEEE Transactions on Engineering Management EM, #4(1), c. 22-27.

7. Rockart J. (1979). Chief Executives Define their own Data Needs. Harvard Business Review, 52(2), c. 81-93.

8. Shen, L., Lee, K.H. & Zhang, Z. (1996). Application of BOT System for Infrastructure Projects in China. *Journal of Construction Engineering and Management. Vol. 122, №4*, 319-323.

9. Tam, C.M. (1995). Features of Power Industries in Southeast Asia. *International Journal of Project Management, Vol. 13, №5*, 303-311.

10. Tiong, R.L.K. (1990). BOT Projects: Risks and securities. *Construction Management and Economics, 8*, 315-328.

11. Unvan, Y.A., Ozdemir, M.T. (2023). A critical appraisal of public-private-partnership as a financial model and critical success factors in aviation sector in Turkey. PressAcademia Procedia (PAP), 16, pp. 50-57.

12. Visconti R. (2014). Improving Value for Money in Italian Project Finance. *Managerial Finance, Vol. 40, № 11*, 1058-1077.

13. Wang, S., Tiong, R. & Chan, T. (2001). Framework for Critical Success Factors of BOT Projects in China. *The journal of project finance, № 7(1),* 53-61.

14. Yusfida, I. (2022). Critical Success Factor for Labuhan Bajo Airport Public-Private Partnership Investment Pilot Project. *Pena Teknik, 7(1)*, 29-41.

15. Zhu, L., & Chua, D. (2018). Identifying Critical Bankability Criteria for PPP Projects: The Case of China. *Advances in Civil Engineering*, 1-11. Retrieved from https://doi.org/10.1155/2018/7860717

16. Bilous, Yu. (2024). Kharakterystyka chynnykiv, shcho vplyvaiut na rozvytok instrumentariiu upravlinnia portfelem mizhnarodnykh biznes-proiektiv pidpryiemstv [Characterization of factors affecting the development of the portfolio management tools of international business projects of enterprises]. *Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives, 5 (47)*. Retrieved from https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-5(47)-651-666

17. Ilchuk P. H., Androshchuk M. S. & Doroshkevych O. H. (2021). Osoblyvosti formuvannia skhem proektnoho finansuvannia [Peculiarities of the formation of project financing schemes]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Seriia: "Ekonomichni nauky" – International scientific journal "Internauka". Series: "Economic Sciences", 10 (54), t. 2*, 52-61.

18. Mykytiuk P., Mykytiuk Yu. & Zavytii Ya. (2022). Doslidzhennia kontseptsii orhanizatsii proiektuvannia ta otsinka chynnykiv formuvannia ekonomichnoi efektyvnosti investytsiinykh proektiv [Study of the concept of planning organization and evaluation of the factors of formation of economic efficiency of investment projects]. *Visnyk Ekonomiky – Bulletin of the Economy, 3*, 169-182.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 658.5:004.42

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-507-518

Іоанно Владислав Валерійович підприємець у сфері маркетингу та IT, https://orcid.org/0009-0000-9612-323X

ВПРОВАДЖЕННЯ IT-РІШЕНЬ У МАЛИЙ ТА СЕРЕДНІЙ БІЗНЕС: ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті висвітлюється значущість інтеграції цифрових технологій, зокрема через аналіз сучасних тенденцій їх розвитку в провідних країнах світу та перспективи адаптації для українських підприємств малого та середнього бізнесу. Дослідження цифрових трендів надає можливість прогнозувати розвиток цифрової економіки в Україні, де цифрова трансформація визначається як ключовий механізм для досягнення стратегічних цілей, зокрема збільшення ВВП. Незважаючи на складні виклики, пов'язані з широкомасштабною агресією Росії, Україна продовжує впевнено просуватися шляхом реформ, прикладаючи зусилля до формування сприятливих умов для економічного зростання та стимулювання приватного сектору й підприємництва, що знаходить відображення у покращенні відповідних показників. У дослідженні розглянуто та систематизовано ключові терміни, що характеризують цифрову трансформацію, а також визначено їх відмінності. Встановлено основні переваги та недоліки застосування цифрових технологій у бізнес-процесах підприємств, а також визначено потенційні можливості й загрози таких змін. Розглянуто також фактори, що сповільнюють цифровізацію, особливо в обліково-інформаційній сфері. Запропоновано етапи цифрової трансформації, що включають збір даних, оцінку ризиків і потенціалу, необхідні для досягнення бажаних результатів. Досліджуючи вплив цифрової трансформації на структуру обліково-інформаційних систем підприємств, виокремлено ключові переваги та недоліки, які сприяють підвищенню ефективності та гнучкості таких систем. Для успішної реалізації цифрових змін українським підприємствам малого та середнього бізнесу важливо забезпечити належні умови й стимули, які охоплюють інформаційно-маркетингові та фіскальні інструменти. Створення таких умов і стимулів для активного впровадження цифрових технологій сприятиме модернізації економіки, підвищенню її стабільності й конкурентоспроможності.

Ключові слова IT-рішення, цифрова трансформація, малий бізнес, середній бізнес, впровадження технологій, бізнес-процеси, інновації, ефективність, конкурентоспроможність, автоматизація

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Ioanno Vladyslav Valeriyovych An entrepreneur in the field of marketing and IT, https://orcid.org/0009-0000-9612-323X

IMPLEMENTATION OF IT SOLUTIONS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES: CHALLENGES OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abstract. The article highlights the significance of the integration of digital technologies, in particular through the analysis of modern trends in their development in the leading countries of the world and the prospects of adaptation for Ukrainian small and medium-sized businesses. The study of digital trends provides an opportunity to forecast the development of the digital economy in Ukraine, where digital transformation is defined as a key mechanism for achieving strategic goals, in particular, increasing GDP. Despite the complex challenges associated with Russia's large-scale aggression, Ukraine continues to confidently advance through reforms, making efforts to create favorable conditions for economic growth and stimulation of the private sector and entrepreneurship, which is reflected in the improvement of relevant indicators. The research examines and systematizes the key terms characterizing digital transformation, as well as defines their differences. The main advantages and disadvantages of using digital technologies in the business processes of enterprises are established, as well as the potential opportunities and threats of such changes are determined. Factors that slow down digitization, especially in the accounting and information field, are also considered. Stages of digital transformation, including data collection, risk and potential assessment, necessary to achieve the desired results are proposed. Investigating the impact of digital transformation on the structure of accounting and information systems of enterprises, the key advantages and disadvantages that contribute to increasing the efficiency and flexibility of such systems are highlighted. For the successful implementation of digital changes, it is important for Ukrainian small and medium-sized businesses to provide appropriate conditions and incentives, which include informational marketing and fiscal tools. The creation of such conditions and incentives for the active implementation of digital technologies will contribute to the modernization of the economy, increasing its stability and competitiveness.

Keywords: IT solutions, digital transformation, small business, medium business, technology implementation, business processes, innovation, efficiency, competitiveness, automation

Постановка проблеми. Глобалізація цифрової економіки охоплює дедалі більше аспектів суспільного життя, впливаючи на його розвиток і функціонування. Процес цифровізації, що полягає у перетворенні аналогових

сигналів із певним інформаційним змістом у цифровий формат, разом зі зростаючим зв'язком між людьми, організаціями та пристроями, формує базис для цифрової трансформації. В Україні цифрову трансформацію визначено як ключовий стратегічний інструмент для підвищення рівня ВВП, покращення добробуту та якості життя населення. В умовах воєнного стану та швидкого розвитку цифрових технологій у глобальному масштабі постала гостра потреба в оптимізації бізнес-процесів, модернізації робочих інструментів та розробці нових методів підтримки економічної стабільності. Конкурентоспроможність українських підприємств на світовому ринку значною мірою залежить від впровадження цифрових технологій, штучного інтелекту та широкого спектра цифрових сервісів. На думку експертів, цифрова трансформація стане одним із основних драйверів економічного зростання у світі в найближчі 5–10 років, що вимагає активного розвитку цифрової економіки та суспільства вже зараз.

Хоча темпи цифровізації в Україні дещо відстають від західних країн, глобальні дослідження, проведені серед підприємств із різних галузей (роздрібна торгівля, транспорт, промисловість, охорона здоров'я) та розвинених країнах, свідчать про існування значних труднощів на шляху цифрової трансформації. За даними опитувань, 95% респондентів заявляли про проблеми з впровадженням цифровізації через обмежені бюджети та застарілу інфраструктуру. До основних бар'єрів також належать низька кваліфікація кадрів, недостатня зацікавленість керівників у цифрових ініціативах, а також відсутність прозорості роботи кінцевих споживачів.

Темпи цифрової трансформації значною мірою залежать від інституційної підтримки, включно з державними політиками, законодавчими ініціативами та фіскальними стимулами. Недостатня інноваційна основа та обмежена інвестиційна активність середнього і великого бізнесу значною мірою стримують прогрес у впровадженні цифрових технологій. Розширення використання цифрових технологій у поєднанні з традиційними методами створює безпрецедентні умови для ділового середовища, що потребує детального вивчення можливостей і викликів, які виникають унаслідок цифрової трансформації економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток цифрової економіки спричинив суттєві зміни у традиційних галузях, трансформуючи структуру комерції, виробництва і споживання. Науковці активно досліджують ці зміни, акцентуючи на проривному потенціалі діджиталізації, яка підвищує ефективність і сприяє інноваціям, а також розширенню ринків. Актуальність дослідження зумовлена зосередженістю авторів на розробці та детальному аналізі проблематики, зокрема Артем’єва І., Ясінська А., Река В., Кізляк Я., Трохимець О., Томарева-Патлахова В., Семенов А., Круглов В., Величко К.,

Цибульська Е., Benahmed S., Hansal A., Metawa N., Elhoseny M., Mutawea M., Brunetti F., Matt D.T., Bonfanti A., De Longhi A., Pedrini, G., Orzes G., Khoshroo M., Talari M., Kowalski M., Bernardes R.C., Gomes L., Borini F.M. [1-11] та інші автори.

Мета статті. Метою цього дослідження є виявлення можливостей і загроз, що виникають у діяльності економічних суб'єктів різного рівня під впливом розвитку цифрової економіки, а також визначення ефективних шляхів управління викликаними змінами. Основними завданнями статті є аналіз світових тенденцій у сфері цифрової трансформації, оцінка перспектив її впровадження та розвитку в Україні, вивчення концептуальних аспектів цифрових змін, їх впливу на структуру обліково-інформаційних систем підприємств, а також визначення переваг і недоліків, що впливають на ефективність їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні активна участь держави у розвитку інноваційних процесів суттєво сприяє прискоренню цифрової трансформації в різних секторах економіки, зокрема у малому та середньому бізнесі України. Це здійснюється шляхом впровадження цифрових сервісів, спрямованих на оптимізацію діяльності органів влади та зменшення рівня бюрократії. За чотири роки після створення Міністерства цифрової трансформації Україна досягла значних успіхів у цій сфері.

Державний проєкт онлайн-послуг "Держава в смартфоні" є унікальним прикладом, оскільки Україна стала першою країною, що впровадила цифрові паспорти як повноцінні альтернативи паперовим. Додаток «Дія», який використовують близько 18,3 мільйона українців (приблизно 50% населення), отримав визнання як один із найкращих урядових додатків у світі. Цей додаток містить різноманітні цифрові документи, що підвищують мобільність громадян, надають гарантії та спрощують життя, особливо в умовах війни. Держава постійно оновлює функціонал додатку, що сприяє його популярності.

Для підтримки підприємництва в Україні було створено єдиний портал «Дія.Бізнес», що надає підприємцям безкоштовні консультації та навчальні матеріали з ключових питань, включаючи правове регулювання, оподаткування, маркетинг і управління персоналом, а також забезпечує доступ до програм фінансової підтримки. До початку війни функціонувало 11 центрів підтримки підприємців «Дія.Бізнес», де представники малого та середнього бізнесу мали можливість отримати консультації, брати участь у ділових заходах, шукати інвесторів і партнерів, а також тестувати свої продукти на pop-up локаціях перед виходом на ринок. Незадовго до війни було запроваджено також «Дія.City» — спеціальний правовий і податковий режим для IT-компаній, резидентами якого вже стали майже чотириста компаній, включно з відомими українськими та міжнародними брендами.

Індекс цифрової трансформації є важливим показником, що визначає рівень впровадження та адаптації цифрових технологій у різних регіонах України. Цей індекс слугує важливим інструментом для аналізу прогресу цифровізації, оцінки інноваційної спроможності регіонів та їх конкурентоспроможності. У 2023 році представлені індекси цифрової трансформації для України в цілому та окремих областей дозволяють виявити розриви у цифровому розвитку між регіонами.

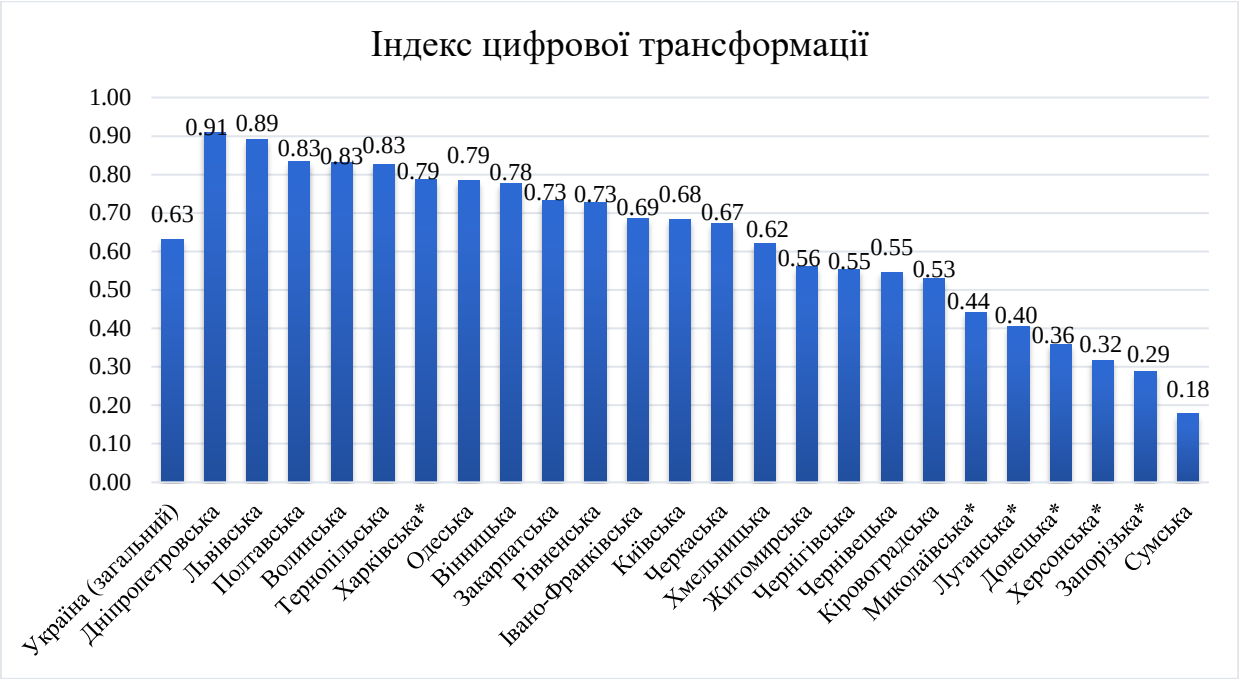

*Рис. 1. Індекс цифрової трансформації України 2023**

** Області, що зазнали значного впливу через воєнні дії, що ускладнює цифрову трансформацію.*

**Джерело: узагальнено автором на основі [3]

Дослідження індексу цифрової трансформації регіонів України у 2023 році показує значний регіональний розрив у рівні цифровізації. Найвищий індекс мають Дніпропетровська (0,908), Львівська (0,891) та Полтавська (0,833) області, що свідчить про активний розвиток цифрових технологій та адаптацію цифрових рішень у цих регіонах. Це може бути результатом стратегічного фокусу місцевої влади на інновації та цифрову економіку, що сприяє підвищенню якості життя та ефективності управлінських процесів. Найнижчі значення індексу у Сумській (0,178), Запорізькій (0,289) та Херсонській (0,316) областях, що можна пояснити наслідками воєнних дій та обмеженням доступу до сучасних технологій. Такі регіони потребують посиленої уваги з боку держави для розвитку інфраструктури, що сприятиме підвищенню їхньої цифрової конкурентоспроможності. Таким чином, цифровізація виступає

ключовим чинником економічного зростання та соціального розвитку в Україні. Розвиток інфраструктури та підтримка цифрових технологій у менш розвинених регіонах сприятимуть зменшенню цифрового розриву між областями, посилюючи загальну інноваційну здатність країни.

Індекс цифрової трансформації забезпечує можливість оцінювати прогрес у розвитку цифрової економіки та інфраструктури в різних регіонах України. Деталізований аналіз індексу за субіндексами дозволяє виявити сильні та слабкі аспекти цифрового розвитку, зокрема в сферах інституційної спроможності, інтернет-покриття, запровадження безпаперових технологій, розвитку центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП), цифрової освіти, впровадження електронних послуг, галузевої цифрової трансформації тощо. Нижче наведено рисунок з деякими показниками індексу цифрової трансформації для окремих областей України.

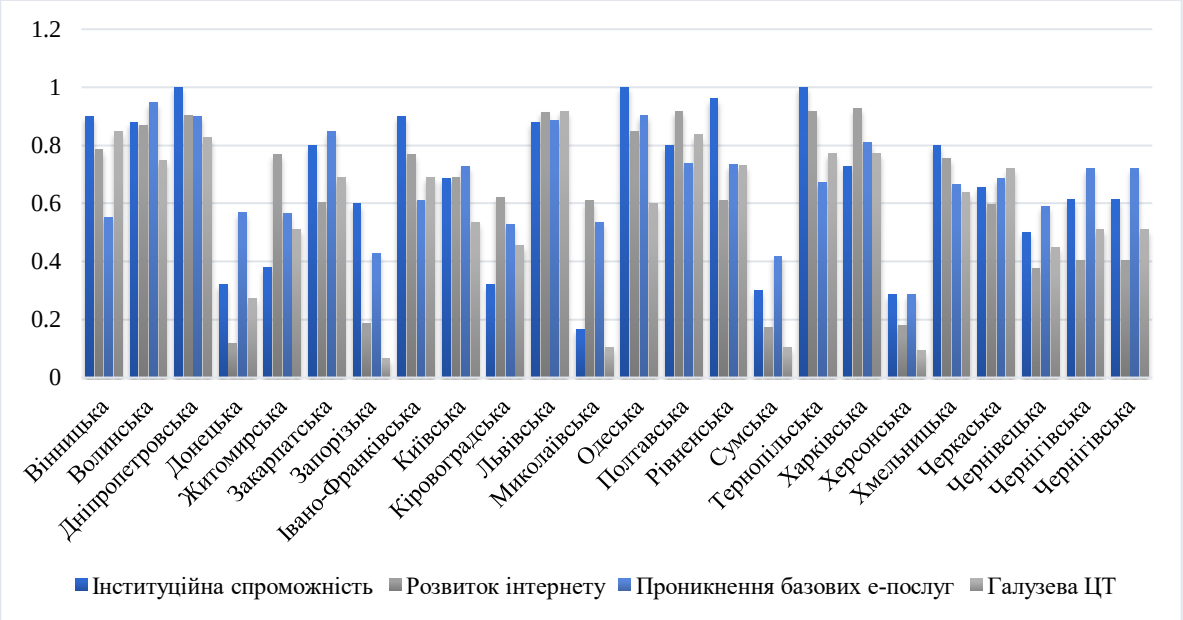

Рис. 2 Індекс цифрової трансформації регіонів України в розрізі субіндексів
Джерело: узагальнено автором на основі [3]

Аналіз показників індексу цифрової трансформації виявив суттєві відмінності в рівні розвитку цифрових технологій і впровадження інноваційних рішень у різних регіонах України. Найвищий рівень інституційної спроможності та впровадження електронних послуг демонструють Дніпропетровська, Одеська та Тернопільська області, що свідчить про активну підтримку цифрових змін у цих регіонах. Львівська, Полтавська і Харківська області також демонструють значний прогрес у розвитку цифрової інфраструктури, що сприяє оптимізації надання послуг і цифровій освіті. Натомість, Сумська, Запорізька та Херсонська області відстають за рівнем індексу внаслідок обме-

женого розвитку інтернет-інфраструктури, низької інституційної спроможності та недостатнього впровадження базових електронних послуг. Недоліки в цих регіонах підкреслюють потребу в посиленні підтримки з боку держави, а також у розвитку локальної цифрової інфраструктури. Таким чином, забезпечення рівномірного цифрового розвитку та посилення інфраструктури у відстаючих регіонах є важливим кроком для підвищення конкурентоспроможності та адаптивності України до глобальних цифрових тенденцій.

Цифрова трансформація в Україні активно інтегрується в бізнес-процеси, що свідчить про її значну ефективність. За наведеними даними, більше 60% підприємств вже використовують цифрові інструменти у своїй діяльності, понад 20% активно обслуговують і залучають клієнтів завдяки цифровим технологіям, більше 15% здійснюють початкові кроки до ознайомлення з діджиталізацією, але й залишаються ті, які лише планують її впровадити. Незважаючи на позитивні результати цифровізації, підприємства мають враховувати як потенційні переваги та можливості, так і загрози та недоліки, що можуть виникнути під час впровадження цифрових технологій [4].

Таблиця 1

Аспекти впровадження цифрової трансформації в бізнес-процеси України

Категорія	Переваги	Недоліки	Можливості	Загрози
Ефективність	Підвищення продуктивності та ефективності процесів	Високі початкові витрати на впровадження	Розширення ринку та нові канали збуту	Конкуренція з іншими підприємствами
Адаптивність	Швидка адаптація до змін у ринку. Гнучкість в управлінні проектами та ресурсами.	Складність інтеграції нових технологій	Використання аналітики для прийняття рішень	Ризик застарівання технологій
Клієнто-орієнтованість	Поліпшення обслуговування клієнтів	Можливість втрати особистісного підходу	Розвиток нових сервісів та продуктів	Негативна реакція клієнтів на зміни
Управління даними	Збільшення обсягу та якості даних	Проблеми з безпекою та конфіденційністю даних	Використання великих даних для стратегічного планування	Кібератаки та витік інформації
Кадровий потенціал	Залучення нових талантів. Підвищення кваліфікації співробітників	Потреба в навчанні персоналу	Підвищення кваліфікації співробітників	Втрата працівників через зміни в організації

Джерело: узагальнено автором на основі [5-6]

Впровадження цифрових технологій на підприємствах малого та середнього бізнесу України має значний потенціал для оптимізації бізнес-процесів, підвищення конкурентоспроможності та продуктивності. Однак підприємства повинні враховувати не лише переваги, але й можливі недоліки та ризики, пов'язані з цифровізацією, зокрема витрати на кібербезпеку та підтримку технологічної інфраструктури. Державна підтримка, розробка стратегій безпеки та забезпечення навчання працівників можуть мінімізувати ці ризики, підвищуючи ефективність та сталість цифрової трансформації.

Враховуючи викладене, основні переваги цифрової трансформації для ключових бізнес-процесів підприємств включають підвищення конкурентоспроможності продукції, розвиток лояльності клієнтів, швидку та гнучку комунікаційну стратегію, оптимізацію використання ресурсів, а також зменшення витрат на виробництво і збут. Для допоміжних і управлінських процесів цифрова трансформація сприяє спрощенню роботи з великими обсягами даних, покращенню контролю якості та підвищенню оперативності управлінських рішень.

Завдяки глобальній інформаційній мережі, швидкість фінансових трансакцій істотно зросла. Розвиток цифрових технологій став новим джерелом зростання валового внутрішнього продукту, що веде до створення нових програмних продуктів і сервісів, а також стимулює розвиток електронної комерції. Діджиталізація також сприяє зростанню популярності цифрових товарів і послуг. Наприклад, український банк «Monobank», що функціонує виключно в Інтернеті без традиційних фізичних відділень, обслуговує понад шість мільйонів клієнтів і займає провідні позиції серед фінансових додатків в Україні, маючи 1,5 мільйона активних користувачів щодня. Таким чином, цифровий розвиток економічної діяльності дає підприємствам можливість скоротити витрати, зокрема, за рахунок зменшення орендних витрат завдяки переходу більшої частини бізнесу в онлайн-формат [7] .

Проте, незважаючи на зазначені переваги, важливо враховувати й певні недоліки, такі як потреба в висококваліфікованих кадрах, необхідність забезпечення належного захисту в цифровому середовищі, нестабільність існуючих переваг через появу нових інноваційних інструментів, а також високу вартість впровадження цифрових технологій. За даними статистики, у 2022 році витрати на цифрову трансформацію досягли 1,6 трильйона доларів США, з прогнозами зростання до 3,4 трильйона доларів США до 2026 року, що свідчить про середньорічне зростання на 50%.

Також необхідно звернути увагу на зростання рівня технологічного безробіття: впровадження нових технологій призвело до скорочення 5,1 мільйона робочих місць. Іншим суттєвим недоліком є відсутність чітких алгоритмів і нормативно-правової бази для використання цифрових технологій, що може

призвести до неправомірного використання інформації. Крім того, рівень цифрової грамотності населення залишається низьким: 47,8% українців мають навички, які не відповідають базовим вимогам. Залежність від зв'язку зростає: наразі 5 мільярдів людей користуються Інтернетом, і за останній рік їх кількість збільшилася на 200 мільйонів. У світі 4,65 мільярда користувачів соціальних мереж, що становить 58,7% населення планети, при цьому середній користувач проводить онлайн близько 7 годин на день, що становить понад 40% його життя [8].

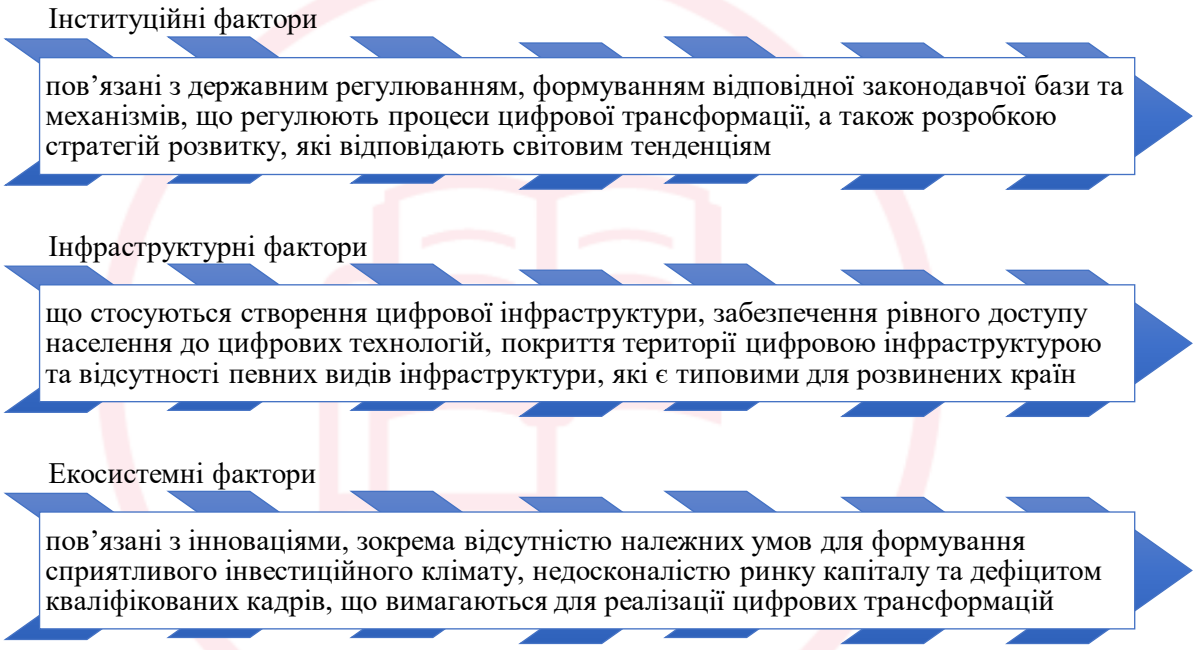

Рис. 3 Фактори, що гальмують розвиток цифрової трансформації
Джерело: узагальнено автором на основі [9-10]

Перед впровадженням елементів цифрової трансформації підприємствам важливо враховувати не лише переваги та недоліки, а й інші чинники, що гальмують розвиток, зокрема ті, що стосуються обліково-інформаційного забезпечення. Цифрова трансформація, а також її окремі складові, стали невід'ємною частиною життя кожної людини та підприємства. Послідовність етапів реалізації цифрової трансформації є критично важливою для досягнення бажаних результатів. Тому особливо важливо приділяти увагу детальному збору інформації, оцінці ризиків, перспектив та можливостей.

Інституційні бар'єри суттєво перешкоджають впровадженню цифрових інновацій, що уповільнює прогрес у цій сфері. Бюрократичні процедури та затяжні процеси прийняття рішень в державних установах ускладнюють швидкий розвиток нових технологій. Традиційні сектори економіки можуть

проявляти опір змінам, що заважає появі нових інноваційних підприємств. Важливість державної політики та ініціатив, спрямованих на підтримку інновацій і усунення ринкових бар'єрів, важко переоцінити, адже вони сприяють економічному зростанню та масовому впровадженню цифрових технологій.

Цифровізація економіки відкриває численні можливості для інституціоналізації, які потребують впровадження гнучких регуляторних підходів, стратегій розвитку людського капіталу та сприятливого середовища для стартапів. Гнучкість регуляторної політики є критично важливим фактором для інновацій, оскільки швидкий розвиток технологій вимагає адаптації норм, що сприяють інноваціям і водночас захищають інтереси споживачів. Окрім того, необхідно активно розвивати кадровий потенціал. Оскільки навички у цифровій економіці швидко застарівають, інвестиції в освіту стають вирішальними. Це включає як технічні компетенції, так і розвиток ключових навичок, таких як критичне мислення та креативність, які є необхідними для успішного впровадження інновацій [11].

Створення сприятливого середовища для цифрових стартапів і підприємництва є ключовим аспектом розвитку інновацій. Це передбачає впровадження політики та програм підтримки, які відповідатимуть специфічним потребам підприємців. Серед таких ініціатив можна виділити створення інкубаторів і акселераторів, забезпечення цільового фінансування, а також спрощення адміністративних процедур. Ці заходи сприятимуть не лише підвищенню ефективності стартапів, але й загальному зростанню інноваційного потенціалу економіки.

Висновки. Усвідомлення значення цифрової трансформації має критичне значення для майбутнього суспільства. Використання проактивного підходу в інформаційних технологіях відкриває нові можливості, водночас знижуючи ризики. Основи цифрової трансформації в традиційних секторах економіки включають інтеграцію технологій, інновацій, стратегій та організаційної культури, що дозволяє підприємствам не лише адаптуватися, але й зміцнювати свої позиції в умовах швидких змін.

Процес інституціоналізації цифрової економіки стикається з численними викликами, які вимагають інноваційних рішень, колективної підтримки та активного законодавчого регулювання. Особлива увага приділяється захисту даних і приватності, а також усуненню інституційних бар'єрів для цифрових новацій. Подолання цих перешкод сприятиме реалізації потенціалу цифрової економіки для формування інклюзивного, інноваційного та стійкого середовища, особливо в малому та середньому бізнесі.

Україна активно реалізує ініціативи щодо розвитку цифрових технологій, підвищення інформаційної грамотності та зміцнення кібербезпеки. Удоскона-

лення обліково-інформаційних систем і забезпечення захисту даних є важливими чинниками для підвищення конкурентоспроможності як бізнесу, так і державного сектору. Стратегічною метою України є формування цифрової економіки та суспільства, що зміцнить економічну стійкість і сприятиме залученню ресурсів для відновлення країни.

Література:

1. Artemieva I. Виклики та можливості цифрової трансформації економіки. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту.* 2019. №4. С. 66-73. https://doi.org/10.31767/nasoa.4.2019.06 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

2. Ясінська А., Река В., Кізляк Я. Вплив цифрової трансформації на побудову інформаційно-облікової системи підприємства. *Економіка та суспільство*. 2023. 57. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-113 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

3. Індекс цифрової трансформації регіонів України підсумки 2023 року. URL: http://surl.li/mqkmes (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

4. Круглов В. Державна політика трансформації ринку праці: виклики цифрової епохи. *Науковий вісник: Державне управління*. 2021. 1(1(7). С. 140–161. https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-1(7)-140-161 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

5. Benahmed S., Hansal A. The Biggest Digital Transformation Challenges for Companies: An Analysis Framework, Chemma, N., El Amine Abdelli, M., Awasthi, A. and Mogaji, E. (Ed.) *Management and Information Technology in the Digital Era (Advanced Series in Management*). Emerald Publishing Limited, Leeds. 2022. Vol. 29. pp. 221-231. https://doi.org/10.1108/S1877-636120220000029013 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

6. Metawa N., Elhoseny M., Mutawea M. The role of information systems for digital transformation in the private sector: a review of Egyptian SMEs. *African Journal of Economic and Management Studies.* 2022. Vol. 13. No. 3. pp. 468-479. https://doi.org/10.1108/AJEMS-01-2021-0037 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

7. Величко К., Цибульська Е. Трансформація бізнес-моделей компаній: сучасні виклики та перспективи у цифровій економіці. *Економіка та суспільство*. 2023. №52. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-39 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

8. Brunetti F., Matt D.T., Bonfanti A., De Longhi A., Pedrini, G., Orzes G. Digital transformation challenges: strategies emerging from a multi-stakeholder approach. *The TQM Journal.* 2020. Vol. 32. No. 4. pp. 697-724. https://doi.org/10.1108/TQM-12-2019-0309 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

9. Khoshroo. M., Talari M. Discovery and analysis of global studies trend on digital transformation strategy: exploring challenges and opportunities. *Kybernetes*. 2024. https://doi.org/10.1108/K-12-2023-2643 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

10. Kowalski M., Bernardes R.C., Gomes L., Borini F.M. Microfoundations of dynamic capabilities for digital transformation. *European Journal of Innovation Management*. 2024. https://doi.org/10.1108/EJIM-12-2023-1074 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

11. Трохимець О., Томарева-Патлахова В., Семенов А. Цифрова економіка та трансформація традиційних індустрій: виклики та можливості інституціоналізації цифрової економіки. *Економіка та суспільство*. 2024. №59. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-168 (відкритий доступ, дата звернення 10.10.2024, назва з екрану)

References:

1. Artemieva, I. (2019). Vyklyky ta mozhlyvosti tsyfrovoyi transformatsiyi ekonomiky [Challenges and opportunities of digital transformation of the economy]. *Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi statystyky, obliku ta audytu - Scientific Bulletin of the National Academy of Statistics, Accounting and Auditing,* (4), 66-73. https://doi.org/10.31767/nasoa.4.2019.06 [in Ukrainian]

2. Yasins′ka, A., Reka, V., Kizlyak, YA. (2023). Vplyv tsyfrovoyi transformatsiyi na pobudovu informatsiyno-oblikovoyi systemy pidpryyemstva [The effect of digital transformation on the construction of the information and accounting system of the enterprise]. *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and society*, (57). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-113 [in Ukrainian]

3. Indeks tsyfrovoyi transformatsiyi rehioniv Ukrayiny pidsumky 2023 roku [Index of digital transformation of regions of Ukraine, results of 2023]. URL: http://surl.li/mqkmes [in Ukrainian]

4. Kruhlov, V. (2021). Derzhavna polityka transformatsiyi rynku pratsi: vyklyky tsyfrovoyi epokhy [State policy of labor market transformation: challenges of the digital era]. *Naukovyy visnyk: Derzhavne upravlinnya - Scientific Bulletin: State Administration*, 1(1(7), 140–161. https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-1(7)-140-161 [in Ukrainian]

5. Benahmed, S., Hansal, A. (2022). The Biggest Digital Transformation Challenges for Companies: An Analysis Framework, Chemma, N., El Amine Abdelli, M., Awasthi, A. and Mogaji, E. (Ed.) *Management and Information Technology in the Digital Era (Advanced Series in Management)*, Emerald Publishing Limited, Leeds, 29, 221-231. https://doi.org/10.1108/S1877-636120220000029013 [in English]

6. Metawa, N., Elhoseny, M., Mutawea, M. (2022). The role of information systems for digital transformation in the private sector: a review of Egyptian SMEs. *African Journal of Economic and Management Studies*, 13, 3, 468-479. https://doi.org/10.1108/AJEMS-01-2021-0037 [in English]

7. Velychko, K., Tsybul′s′ka, E. (2023). Transformatsiya biznes-modeley kompaniy: suchasni vyklyky ta perspektyvy u tsyfroviy ekonomitsi [Transformation of business models of companies: current challenges and prospects in the digital economy]. *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and society*, (52). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-39 [in Ukrainian]

8. Brunetti, F., Matt, D.T., Bonfanti, A., De Longhi, A., Pedrini, G., Orzes, G. (2020). Digital transformation challenges: strategies emerging from a multi-stakeholder approach. *The TQM Journal*, 32, 4, 697-724. https://doi.org/10.1108/TQM-12-2019-0309 [in English]

9. Khoshroo, M., Talari, M. (2024). Discovery and analysis of global studies trend on digital transformation strategy: exploring challenges and opportunities. *Kybernetes*. https://doi.org/10.1108/K-12-2023-2643 [in English]

10. Kowalski, M., Bernardes, R.C., Gomes, L., Borini, F.M. (2024). Microfoundations of dynamic capabilities for digital transformation. *European Journal of Innovation Management*. https://doi.org/10.1108/EJIM-12-2023-1074 [in English]

11. Trokhymets′, O., Tomareva-Patlakhova, V., Semenov, A. (2024). Tsyfrova ekonomika ta transformatsiya tradytsiynykh industriy: vyklyky ta mozhlyvosti instytutsionalizatsiyi tsyfrovoyi ekonomiky [Digital economy and transformation of traditional industries: challenges and opportunities of institutionalization of the digital economy]. *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and society*, (59). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-168 [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 658.114:330.3:159.947.23

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-519-532

Коць Ольга Олегівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79013, тел.: (032) 258-22-88, https://orcid.org/0000-0001-7123-3635

Бондаренко Лідія Петрівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79013, тел.: (032) 258-22-88, https://orcid.org/0000-0002-3313-3569

Лучко Галина Йосипівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри управління проектами, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79013, тел.: (032) 258-21-18, https://orcid.org/0000-0002-3583-0923

ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА ВИГОДИ ВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ESG-АКТИВНОСТЕЙ У ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. Впровадження ESG-звітності стало важливим інструментом для підприємств, які прагнуть залишатися конкурентоспроможними на ринку, відповідаючи вимогам інвесторів, державних органів і суспільства загалом. Окрім виконання регуляторних вимог, компанії, які дотримуються ESG-принципів, отримують численні переваги, зокрема репутаційні, фінансові та операційні. У дослідженні ідентифіковано проблеми та перспективи впровадження ESG-активностей у діяльність підприємств та аналізування вигод, які підприємства можуть отримати від цієї практики. У статті також досліджено проблематику впровадження ESG-звітності, як інструмента оцінки не лише фінансових показників компанії, але й її впливу на екологію, суспільство та корпоративне управління. ESG-звітність дає змогу компаніям демонструвати свою прозорість та відповідальність перед інвесторами, регуляторами та споживачами. Проаналізовано статистичні масиви даних щодо обсягів ESG активів та виявлено, що більшість таких активів зосереджена в країнах Європи, на другому місці – підприємства з США, що свідчить про динамічне впровадження ESG активностей в провідних економіках світу. Також виявлено, що 4 з 5 інвесторів планують збільшити інвестиції в ESG протягом

наступних 5 років та 85% інвесторів вважають, що інвестиції в ESG підвищують стійкість і відкривають кращі фінансові перспективи, а отже в подальшому ефективність впровадження та реалізації ESG активностей стане однією з традиційних ключових конкурентних переваг для компаній. Поєднання сталого розвитку, фінансів і бізнес-стратегії відображає зростаюче визнання того, що стійкий розвиток і фінансова стабільність не є протилежними цілями – вони тісно переплетені і, як наслідок, тісніша інтеграція фінансів і сталого розвитку стане пріоритетом. Підприємства, які інтегрують ESG-принципи у свою діяльність, демонструють вищий рівень стійкості під час криз та економічних потрясінь. Це пов'язано з тим, що такі компанії здатні краще прогнозувати та управляти ризиками, а також підтримують стійкі взаємовідносини з ключовими зацікавленими сторонами.

Ключові слова: сталий розвиток, циркулярна економіка, корпоративна соціальна відповідальність, ESG, ESG-активність, ESG-звітність, критерії ESG

Kots Olha Olehivna PhD, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Finance, Lviv Polytechnic National University, 12 S. Bandery St., Lviv, 79013, tel.: (032) 258-22-88, https://orcid.org/0000-0001-7123-3635

Bondarenko Lidiia Petrivna PhD, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Finance, Lviv Polytechnic National University, 12 S. Bandery St., Lviv, 79013, tel.: (032) 258-22-88, https://orcid.org/0000-0002-3313-3569

Luchko Halyna Yosypivna PhD, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Project Management, Lviv Polytechnic National University, 12 S. Bandery St., Lviv, 79013, tel.: (032) 258-21-18, https://orcid.org/0000-0002-3583-0923

PROBLEMS, PROSPECTS AND BENEFITS FROM THE IMPLEMENTATION OF ENTERPRISES' ESG ACTIVITIES

Abstract. Implementation of ESG-reporting has become an important tool for enterprises that seek to remain competitive in the market, meeting the requirements of investors, government bodies and society in general. In addition to meeting regulatory requirements, companies that adhere to ESG principles receive numerous benefits, including reputational, financial and operational. The research identified the problems and prospects of implementing ESG-activities in the activities of enterprises and analyzing the benefits that enterprises can get from this practice. The article also explores the issue of ESG reporting as a tool for assessing not only the company's financial performance, but also its impact on the environment, society,

and corporate governance. ESG reporting enables companies to demonstrate their transparency and accountability to investors, regulators and consumers. Statistical arrays of data on the volume of ESG assets were analyzed and it was found that most of such assets are concentrated in European countries, followed by companies from the USA, which indicates the dynamic implementation of ESG activities in the world's leading economies. It was also found that 4 out of 5 investors plan to increase ESG investments over the next 5 years and 85% of investors believe that ESG investments increase sustainability and open up better financial prospects, so in the future, the effectiveness of the implementation and implementation of ESG activities will become one of the traditional key competitive advantages for companies. The integration of sustainability, finance and business strategy reflects the growing recognition that sustainable development and financial stability are not opposite goals – they are closely intertwined and, as a result, closer integration of finance and sustainability will become a priority. Companies that integrate ESG principles into their operations demonstrate a higher level of resilience during crises and economic upheavals. This is due to the fact that such companies are better able to predict and manage risks, as well as maintain stable relationships with key stakeholders.

Keywords: sustainable development, circular economy, corporate social responsibility, ESG, ESG activity, ESG reporting, ESG criteria

Постановка проблеми. Зростання уваги до екологічних, соціальних та управлінських (ESG) аспектів бізнесу є наслідком глобальних змін у суспільстві та економіці. Впровадження ESG-звітності стало важливим інструментом для підприємств, які прагнуть залишатися конкурентоспроможними на ринку, відповідаючи вимогам інвесторів, державних органів і суспільства загалом. У багатьох країнах розвиваються нормативно-правові акти, що зобов'язують компанії звітувати про свій вплив на довкілля, соціальну відповідальність та корпоративне управління.

Окрім виконання регуляторних вимог, компанії, які дотримуються ESG-принципів, отримують численні переваги, зокрема репутаційні, фінансові та операційні. Враховуючи ці фактори, актуальність впровадження ESG-активностей загалом та ESG-звітності як інструменту розвитку підприємств, зокрема, продовжує зростати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості ведення бізнесу на основі ESG-принципів активно досліджується як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Концепцію ESG для бізнесу пропонують М. Велеховський та П. Красуський [9, с. 9-26], методологічні аспекти формування ESG-стратегії підприємства розробили Д. Баюра [10, с. 37-44], а також О. Лагодієнко [16, с. 61-65]. Також О. Лагодієнко досліджує особливості застосування принципів ESG у роботі підприємств [17, с. 39-44]. Дослідження ефективності ESG виконали

Г. Параді та Е. Шиль [6]. Економічна цінність прийняття принципів ESG розкривають М. Фінгер та М. Розенбойм [4].

Світовий досвід запровадження принципів ESG в діяльності підприємств розкриває Д. А. Затонацький [15, с. 104-116]. Впровадження практики ESG у діяльності українських компаній аналізує К. Середюк [18, с. 41-46]. В. Гура та О. Берданова пропонують теоретичні підходи до відновлення та розвиток підприємництва в Україні на основі ESG-концепції [12, с. 68-73]. У цей же час М. І. Диба та Ю. О. Гернего розглядають зарубіжні практики та можливості розвитку в Україні фінансування проєктів ESG [13, с. 45-57]. Зокрема реалізацію цілей сталого розвитку на основі ESG-факторів крізь призму європейського досвіду пропонують Г. О. Дорошенко, Л. Л. Калініченко, Г. О. Сукрушева, І. А. Тернова, Я. В. Кононенко [14, с. 33-38].

Однак перспективи впровадження ESG-звітності вітчизняними підприємствами, а також ідентифікація вигод від ESG-активностей наразі досліджені недостатньо і потребують ґрунтовного аналізування.

Мета статті. Метою дослідження є ідентифікація проблем та перспектив впровадження ESG-активностей у діяльність підприємств та аналізування вигод, які підприємства можуть отримати від цієї практики.

Виклад основного матеріалу. Компанії можуть здійснювати ESG-активності у різних формах, від впровадження очисних споруд для зменшення викидів до розробки антикорупційної політики та заходів для забезпечення гендерної рівності. Усі дані про використання ESG-інструментів та результати впровадження ESG-політик підприємства відображають у ESG-звітності. ESG-звітність є інструментом для оцінки не лише фінансових показників компанії, але й її впливу на екологію, суспільство та корпоративне управління. Вона дає змогу компаніям демонструвати свою прозорість та відповідальність перед інвесторами, регуляторами та споживачами.

Світовий обсяг ESG активів показано на рис. 1.

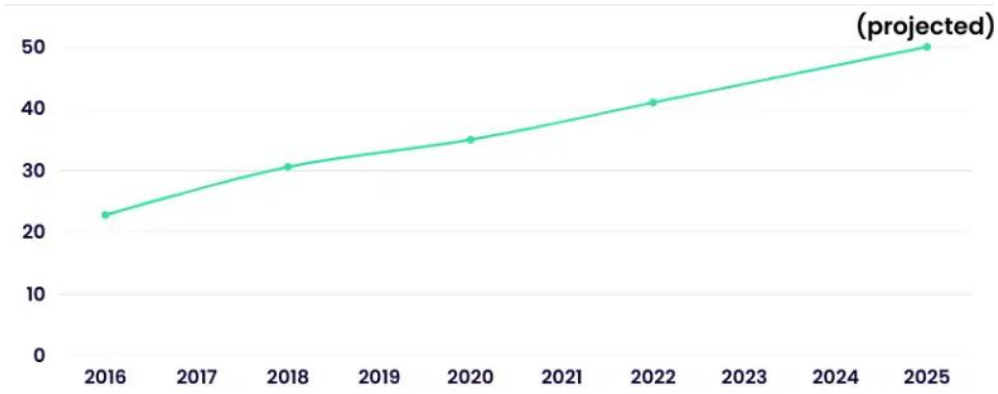

Рис. 1. Світовий обсяг ESG активів (трлн. дол. США)
Джерело: [8]

Ключовим, що варто сказати, виходячи з динаміки, показаної на рис. 1, світовий обсяг ESG активів за 2016-2024 рр. зріс приблизно у 2 рази і простежується чітка динаміка зростання, незважаючи на кризи та катаклізми, що мають місце у світі. Якщо розглянути обсяг ESG активів підприємств за регіонами у 2022 р., то бачимо, що більшість з них зосереджена в країнах Європи, на другому місці – підприємства з США, третьому – з Азії (крім Японії) (рис. 2).

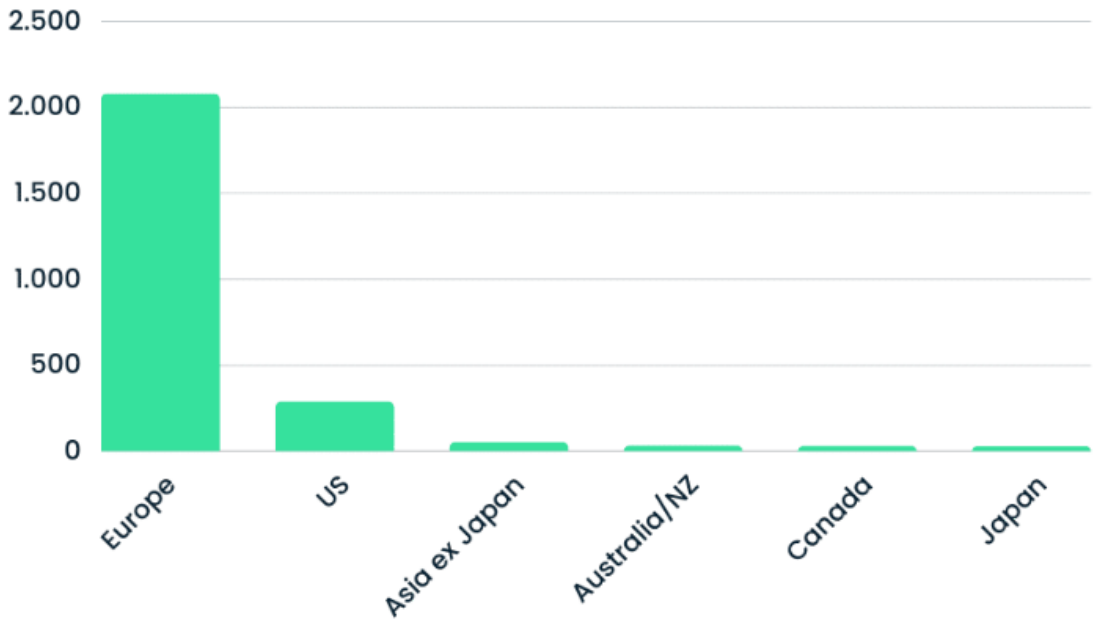

Рис. 2. Обсяг ESG активів підприємств за регіонами у 2022 р. (млрд. дол. США)
Джерело: [8]

Автори [2] узагальнюють:

– очікується, що до 2026 р. інституційні інвестиції, пов'язані з ESG, становитимуть 33,9 трлн. дол. США;

– 90% компаній S&P 500 (500 найбільших компаній США) і 70% компаній Russell 1000 (група з 1000 найвпливовіших компаній США за ринковою вартістю) публікують звіти на основі даних ESG;

– близько 83% споживачів вважають, що компанії відповідають за формування найкращих практик ESG;

– 4 з 5 інвесторів планують збільшити інвестиції в ESG протягом наступних 5 років;

– 85% інвесторів вважають, що інвестиції в ESG підвищують стійкість і відкривають кращі фінансові перспективи;

– проте 75% компаній вважають, що вони не готові до регулювання чи захисту даних ESG.

Згідно з дослідженням Capital Group ESG за 2023 рік [1], 40% інвесторів проводять власний ESG-аналіз і скоринг, тоді як ще 37% розширюють власну експертизу ESG.

У різних регіонах спостерігається не лише різних обсяг ESG активів підприємств, але й різний рівень прийняття ESG-принципів ведення бізнесу (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень прийняття ESG-принципів ведення бізнесу у 2022 р.

Рівень прийняття ESG-принципів		**Значення, %**			
		У світі	**Європа**	**Північна Америка**	**Азія**
Використовують ESG-принципи	Впевненість: інвестування ESG займає центральне місце в інвестиційному підході	26	31	18	22
	Прийняття: застосування інвестування ESG у інвестиційному підході	34	36	30	34
	Відповідність: враховується питання ESG у інвестиційному підході	29	26	31	32
Не використовують ESG-принципи	На межі: ще не йде мова про ESG	10	6	20	10
	Неприйняття	1	1	1	2

Джерело: сформовано авторами на основі [8]

За даними табл. 1 бачимо, що абсолютне неприйняття ESG-принципів ведення бізнесу демонструє лише близько 1% досліджених підприємств. Тоді як понад 30% у всіх регіонах чітко приймають їх і ще додатково є когорта підприємств, що впевнені у необхідності прийняття ESG-принципів ведення бізнесу та позиціонують їх на центральне місце в своєму інвестиційному підході (у світі таких 26%, у Європі – 31%, в Північній Америці – 18%, а в Азії – 22%). Також варто відзначити низьку частку компаній (серед досліджених), що не використовують ESG-принципи: у світі ще 11%, в Європі – 7%, в Північній Америці 21% та в Азії – 12%. Задля того, щоб цей відсоток і надалі ставав нижчим (зокрема в Північній Америці), розглянемо потреби бізнесу для кращого аналізу та впровадження ESG-принципів за регіонами (табл. 2).

Таблиця 2

Потреби бізнесу для кращого аналізу та впровадження ESG-принципів

Потреби бізнесу	Значення, %			
	У світі	Європа	Північна Америка	Азія
Стандартизація інструментів і даних з різних джерел	58	56	70	56
Послідовні дані від керуючих активами	50	48	53	51
Більше автоматизованих інструментів аналізу даних ESG	39	42	30	40
Розширений міжгалузевий портфель	37	37	34	38
Краща та більша внутрішня спеціалізована команда ESG	36	34	24	45
Більше звітів від керуючих активами	35	33	32	39
Постійне навчання ESG	33	32	23	39
Розширення диверсифікаційної залежності	32	33	18	36

Джерело: сформовано авторами на основі [5]

Більшість підприємств, незалежно від регіону, вважають, що для кращого аналізу та впровадження ESG-принципів у їхню діяльність необхідною є стандартизація інструментів і даних з різних джерел щодо ESG. Також підприємства потребують автоматизованих інструментів аналізу даних ESG, професійних спеціалістів щодо імплементації ESG, а також постійного навчання ESG. Вирішити ці проблеми можливо завдяки популяризації ESG-принципів, розробленню вузькоспеціалізованих програм навчання, а також модернізації інструментів аналізу даних з позиції їхньої адаптації до ESG.

Підприємства дедалі частіше включають питання ESG у свої процеси вибору бізнесу, а споживачі оцінюють можливі інвестиції за критеріями ESG. Існують різні причини, чому компанії повинні включати тенденції ESG у свою діяльність. Згідно з дослідженнями, компанії, які наголошують на стійкості та соціальній відповідальності, перевершують своїх аналогів щодо прибутковості, ефективності акцій та управління ризиками. Крім того, інвестори все більше готові інвестувати в компанії з високими показниками ESG, що може збільшити доступ до фінансування та знизити капітальні витрати [11].

Причинами підвищення вагомості застосування ESG-принципів у розвитку бізнесу є:

1) ESG отримує фінансування завдяки врахуванню фінансовими фахівцями сталого розвитку та впливу інтеграції принципів-ESG під час оцінки матеріальних активів, гудвілу та інших нематеріальних активів інтеграції ESG;

2) все більше організацій створює посади контролерів ESG, які наглядають та керують інтеграцією принципів ESG в операції організації та протоколи фінансової звітності;

3) поєднання сталого розвитку, фінансів і бізнес-стратегії відображає зростаюче визнання того, що стійкий розвиток і фінансова стабільність не є протилежними цілями – вони тісно переплетені і, як наслідок, тісніша інтеграція фінансів і сталого розвитку стане пріоритетом;

4) очікується, що підприємства будуть застосовувати критерії ESG не лише для дотримання вимог або управління ризиками, але й як можливість докорінно змінити свої бізнес-моделі з повним розумінням і прийняттям необхідності враховувати дедалі складніші зовнішні ризики, які можуть виникати одночасно.

Стандартні критерії оцінювання підприємств, що застосовують принципи ESG у своїй діяльності можуть відрізнятися залежно від організації чи суб'єкта, що оцінює (рейтингує). Однак існують загальноприйняті та широко використовувані критерії та принципи, які є основою для таких рейтингів. Ці критерії призначені для комплексної оцінки стійкості та відповідальної ділової практики підприємства. Перелік критеріїв оцінювання (рейтингування) підприємств, що застосовують принципи ESG у своїй діяльності, наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Перелік критеріїв оцінювання (рейтингування) підприємств, що застосовують принципи ESG у своїй діяльності

№ з/п	Критерії	Підвиди критеріїв	Пояснення
1.	Екологічні критерії	Викиди вуглецю	Вимірювання викидів парникових газів компанії та її прагнення скоротити їх
		Енергоефективність	Оцінка енергоспоживання та зусиль щодо підвищення енергоефективності, включаючи використання відновлюваних джерел енергії
		Управління ресурсами	Оцінка того, наскільки ефективно компанія використовує природні ресурси, скорочує відходи та керує своїм впливом на довкілля
		Збереження біорізноманіття	Визнання зусиль щодо захисту та збереження біорізноманіття, особливо в галузях із значним впливом на навколишнє середовище
2.	Соціальні критерії	Добробут працівника	Врахування справедливих трудових відносин, безпеки на робочому місці, справедливої заробітної плати та пільг для співробітників
		Різноманітність та інклюзивність	Оцінка різноманітності серед робочої сили, включаючи гендерну та етнічну різноманітність, а також ініціатив щодо сприяння інклюзивності
		Участь спільноти	Оцінка участі компанії у житті місцевих громад, благодійних внесків та підтримки проектів розвитку спільнот

№ з/п	Критерії	Підвиди критеріїв	Пояснення
		Безпека та якість продукції	Визнання зусиль щодо забезпечення безпеки та якості продуктів та послуг, що пропонуються споживачам
		Права людини	Розгляд політики та практики, які поважають та просувають права людини у всій діяльності компанії та ланцюжку поставок
3.	Критерії управління	Етичне лідерство	Оцінка практики керівництва та управління компанією, включаючи етику, прозорість та підзвітність
		Різноманітність представництва	Визнання різноманітного представництва у раді директорів, яке може покращити управління та процес прийняття рішень
		Права акціонерів	Оцінка прав акціонерів, включаючи процедури голосування, прозорість та захист міноритарних акціонерів
		Антикорупційні заходи	Розгляд антикорупційної політики та практики, включаючи дотримання антикорупційного законодавства
		Виконавча винагорода	Аналіз структури винагороди керівників щодо їх відповідності довгостроковим цілям сталого розвитку
4.	Звітність та прозорість	Звіт про сталий розвиток	Найчастіше перевага надається компаніям, які надають детальну та прозору звітність про свою діяльність у сфері ESG
		Незалежна перевірка	Визнання зусиль щодо перевірки даних та звітів ESG зовнішніми незалежними сторонами
5.	Довгострокові цілі сталого розвитку		Компанії, які демонструють чітке бачення довгострокової стійкості та ставлять перед собою амбітні цілі у сфері ESG, одержують більш високий рейтинг
6.	Взаємодія із зацікавленими сторонами		Визнання зусиль з активної взаємодії з різними зацікавленими сторонами, включаючи клієнтів, співробітників, інвесторів, для збирання відгуків та реагування на проблеми

Джерело: сформовано авторами на основі [11]

Наведені в табл. 3 критерії можна адаптовувати під потреби оцінювання, враховуючи галузь діяльності підприємств, а також використовувати різні вагові коефіцієнти під час розрахунку інтегральної оцінки. Важливо відзначити, що рейтинги ESG динамічні, тому критерії можуть згодом змінюватися, відображаючи мінливі очікування суспільства та довкілля. Компанії, які стабільно демонструють високі результати за цими критеріями, часто визнаються лідерами ESG-практики. Топ-10 ESG компаній у 2023 р. показано на рис. 3.

Рис. 3. Топ-10 ESG компаній у 2023 р.

Джерело: [11]

Компанія American Water Works є найбільшою у світі компанією з торгівлі водопостачання та водовідведення, планує скоротити викиди парникових газів на 40% до 2025 р. [11], реалізує численні ініціативи, спрямовані на імплементацію цілей сталого розвитку та ESG-принципів у свою діяльність.

Microsoft – одна з найвартісніших компаній в історії, розробляє серверне програмне забезпечення та виробляє обладнання, вкладає значні кошти у хмарні обчислення, машинне навчання та штучний інтелект, вже досягла операційної вуглецевої нейтральності по всьому своєму ланцюжку створення вартості.

Компанія Kering ставить за мету захистити та зберегти довкілля, що є значним кроком уперед для сфери моди.

Nvidia – одна з найбільших у світі ESG-компаній, що виробляють напівпровідникові чіпи, графічні процесори та системні блоки. Компанія взяла на себе зобов'язання збільшити використання відновлюваних джерел енергії до 65% до 2025 р. [11]. Виробник також повністю дотримується процесу забезпечення відповідального використання корисних копалин.

Neste – світовий лідер у галузі сталого розвитку, відомий своїм екологічно чистим дизельним паливом, екологічним авіаційним паливом, повторним використанням хімікатів, утилізацією пластикових відходів та досвідом у переробці сировини на екологічно чисте паливо.

Cisco Systems – світовий лідер у розробці та виробництві мережевого обладнання, програмного забезпечення та телекомунікаційного обладнання. Весь ланцюжок створення вартості Cisco є енергоефективним і стійким: від видобутку та видобутку корисних копалин до розробки та виробництва предметів, використання електроенергії та підтримки справедливого найму та безпеки даних. Cisco стверджує, що 80% її операційної електроенергії є екологічно чистою, і вона взяла на себе зобов'язання стати вуглецево-нейтральною по всьому своєму ланцюжку створення вартості до 2030 р. [11].

Schneider Electric – це європейський гігант енергетики та автоматизації добре відомий своєю непохитною відданістю вирішенню проблем ESG. Основою стратегії компанії завжди є сталий розвиток бізнесу та покращення ESG-активностей.

McCormick & Company є світовим лідером у виробництві, маркетингу та дистрибуції приправ. Компанія співпрацює з такими організаціями, як Всесвітній фонд дикої природи, Альянс тропічних лісів та Ініціатива сталої торгівлі, щоб допомогти збіднілим громадам, розширити можливості жінок і покласти край трудовому зловживанню.

Stantec є однією з найбільш екологічно відповідальних компаній у світі. Чистий прибуток та інвестиції компанії зосереджуються на товарах і послугах із наявним екологічним і соціальним впливом, що становить половину загального показника ESG компанії.

Hewlett-Packard є однією з провідних світових компаній ESG та виробників IT-обладнання та послуг. Фірма є провідним у світі переробником витратних матеріалів для друку, прагне мінімізувати використання одноразового пластику в упаковці приблизно на 80% до 2025 р. [11].

Наведені вище компанії – це світові лідери, які своєю діяльністю є прикладом для наслідування для менших компаній. Тому їхнє слідування принципам ESG є надзвичайно необхідним та вагомим для розвитку бізнесу загалом.

Для багатьох компаній впровадження ESG-активностей є не лише питанням відповідності регуляторним вимогам [3], але й стратегічною необхідністю. Вигоди від впровадження ESG-звітності можна розділити на кілька категорій: 1) репутаційні вигоди; 2) приваблення інвестицій; 3) зниження операційних ризиків; 4) підвищення ефективності діяльності; 5) підвищення рівня довіри з боку зацікавлених сторін.

Підприємства, які інтегрують ESG-принципи у свою діяльність, демонструють вищий рівень стійкості під час криз та економічних потрясінь. Це пов'язано з тим, що такі компанії здатні краще прогнозувати та управляти ризиками, а також підтримують стійкі взаємовідносини з ключовими зацікавленими сторонами.

Висновки. Впровадження ESG-активностей є потужним інструментом для підвищення репутації підприємства, залучення інвестицій, зниження операційних ризиків та підвищення ефективності. У сучасному світі, де стале управління стає все більш важливим, компанії, які не інтегрують ESG-принципи у свою діяльність, ризикують втратити свою конкурентоспроможність.

Зростання вимог з боку регуляторів, інвесторів та споживачів до прозорості та відповідальності підприємств змушує бізнес не лише адаптуватися до нових реалій, але й використовувати їх як можливість для розвитку. Успішна інтеграція ESG-звітності допоможе підприємствам досягти довгострокової стійкості та забезпечити стабільне зростання у майбутньому.

Література:

1. Capital Group. ESG Global Study 2023. URL: https://www.capitalgroup.com/institutional/investments/esg/perspectives/esg-global-study.html
2. Davison T. Report for 2024: The Impact on Business and Investment. 2024. URL: https://blog.cleanhub.com/esg-statistics-report
3. European Parliament and Council. Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large undertakings and groups. EUR-Lex: website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014L0095
4. Finger M. Going ESG: The Economic Value of Adopting an ESG Policy / M. Finger, M. Rosenboim // Sustainability. – 2022. – № 21. URL: https://www.mdpi.com/2071-1050/14/21/13917
5. Ground Jessica ESG Global Study 2022. 2022. URL: https://corpgov.law.harvard.edu/2022/06/17/esg-global-study-2022/
6. Paradis G. ESG Outcasts: Study of the ESG Performance of Sin Stocks / G. Paradis, E. Schiehll // Sustainability. – 2021. – №17. URL: https://doi.org/10.3390/su13179556
7. Runyon N. Six predictions for ESG in 2024: The year ESG emerged from fad to essential business. 2024. URL: https://www.thomsonreuters.com/en-us/posts/esg/esg-predictions-2024/
8. Toni V. ESG Investing Statistics, Data & Trends / V. Toni, S. Franklin. 2024. URL: https://investingintheweb.com/education/esg-investing-statistics/
9. Wielechowski M. ESG concepts in business practice Characteristics and assessment of common ESG frameworks 2024 / M. Wielechowski, P. Krasuski // MAZOWSZE Studia Regionalne. – 2024. – p. 9-26.
10. Баюра Д. О. Методологічні аспекти формування стратегії ESG підприємства / Д. О. Баюра // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2021. – № 43. – с. 37-44.
11. Грінфільд Е. Топ-10 ESG-компаній 2024 року. 2023. URL: https://sigmaearth.com/top-10-esg-companies-of-2024/
12. Гура В. Відновлення та розвиток підприємництва в Україні на основі ESG-концепції / В. Гура, О. Берданова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2022. – Вип. 2. – с. 68-73.
13. Диба М. І. Фінансування проєктів ESG: зарубіжні практики та можливості розвитку в Україні / М. І. Диба, Ю. О. Гернего // Фінанси України. – 2022. – № 2. – с. 45-57.

14. Дорошенко Г. О. Реалізація цілей сталого розвитку на основі ESG-факторів крізь призму європейського досвіду / Г. О. Дорошенко, Л. Л. Калініченко, Г. О. Сукрушева, І. А. Тернова, Я. В. Кононенко // Інвестиції: практика та досвід. – 2024. – № 2. – с. 33-38.

15. Затонацький Д. А. Світовий досвід запровадження принципів ESG в інвестиційних стратегіях / Д. А. Затонацький // Фінанси України. – 2024. – № 1. – с. 104-116.

16. Лагодієнко О. В. Актуальні аспекти розвитку ESG-стратегії для підприємства / О. В. Лагодієнко // Бізнес-навігатор. – 2022. – Вип. 3. – с. 61-65.

17. Лагодієнко О. В. Застосування ESG-принципів у роботі підприємств: перспективи та реалізація / О. В. Лагодієнко // Причорноморські економічні студії. – 2022. – Вип. 77. – с. 39-44.

18. Середюк К. В. Впровадження практики ESG в діяльність українських компаній у воєнний період / К. В. Середюк // Причорноморські економічні студії. – 2023. – № 84. - с. 41-46.

References:

1. Capital Group. ESG Global Study 2023. URL: https://www.capitalgroup.com/institutional/investments/esg/perspectives/esg-global-study.html

2. Davison T. (2024). Report for 2024: The Impact on Business and Investment. URL: https://blog.cleanhub.com/esg-statistics-report

3. European Parliament and Council. (2014). Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large undertakings and groups. EUR-Lex: website. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014L0095

4. Finger M., & Rosenboim M. (2022). Going ESG: The Economic Value of Adopting an ESG Policy. *Sustainability*, *21*. URL: https://doi.org/10.3390/su142113917

5. Ground Jessica (2022). ESG Global Study 2022. URL: https://corpgov.law.harvard.edu/2022/06/17/esg-global-study-2022/

6. Paradis G. & Schiehll E. (2021). ESG Outcasts: Study of the ESG Performance of Sin Stocks. *Sustainability*, *17*. URL: https://doi.org/10.3390/su13179556

7. Runyon N. (2024). Six predictions for ESG in 2024: The year ESG emerged from fad to essential business. URL: https://www.thomsonreuters.com/en-us/posts/esg/esg-predictions-2024/

8. Toni V., & Franklin S. (2024). ESG Investing Statistics, Data & Trends. URL: https://investingintheweb.com/education/esg-investing-statistics/

9. Wielechowski M., & Krasuski P. (2024). ESG concepts in business practice Characteristics and assessment of common ESG frameworks 2024. *MAZOWSZE Studia Regionalne*, 9-26 URL: https://doi.org/10.21858/msr.se.2024.01

10. Baiura D. O. (2021). Metodolohichni aspekty formuvannia stratehii ESG pidpryiemstva [Methodological aspects of forming an enterprise's ESG strategy]. *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky – Theoretical and applied issues of economics*, *43*, 37-44.

11. Hrinfild E. (2023). Top-10 ESG-kompanii 2024 roku. URL: https://sigmaearth.com/top-10-esg-companies-of-2024/

12. Hura V., & Berdanova O. (2022). Vidnovlennia ta rozvytok pidpryiemnytstva v Ukraini na osnovi ESG-kontseptsii [Restoration and development of entrepreneurship in Ukraine based on the ESG concept]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Viiskovo-spetsialni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Military special sciences*, *2*, 68-73.

13. Dyba M. I., & Herneho Yu. O. (2022). Finansuvannia proiektiv ESG: zarubizhni praktyky ta mozhlyvosti rozvytku v Ukraini [Financing of ESG projects: foreign practices and opportunities for development in Ukraine]. *Finansy Ukrainy – Finances of Ukraine, 2*, 45-57.

14. Doroshenko H. O. et al. (2024). Realizatsiia tsilei staloho rozvytku na osnovi ESG-faktoriv kriz pryzmu yevropeiskoho dosvidu [Implementation of sustainable development goals based on ESG factors through the lens of European experience]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, *2*, 33-38.

15. Zatonatskyi D. A. (2024). Svitovyi dosvid zaprovadzhennia pryntsypiv ESG v investytsiinykh stratehiiakh [Global experience of implementing ESG principles in investment strategies]. *Finansy Ukrainy – Finances of Ukraine*, *1*, 104-116.

16. Lahodiienko O. V. (2022). Aktualni aspekty rozvytku ESG-stratehii dlia pidpryiemstva [Current aspects of ESG strategy development for the enterprise]. *Biznes-navihator – Business navigator, 3*, 61-65.

17. Lahodiienko O. V. (2022). Zastosuvannia ESG-pryntsypiv u roboti pidpryiemstv: perspektyvy ta realizatsiia [Application of ESG principles in the work of enterprises: prospects and implementation]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies*, *77*, 39-44.

18. Serediuk K. V. (2023). Vprovadzhennia praktyky ESG v diialnist ukrainskykh kompanii u voiennyi period [Implementation of ESG practices in the activities of Ukrainian companies during the war period]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies, 84*, 41-46.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 658.8:339.13

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-533-546

Кочевой Максим Миколайович кандидат економічних наук, доцент, Одеський національний економічний університет, вул. Преображенська, 8, м.Одеса, 65000, тел: (048) 723-80-73, https://orcid.org/0000-0002-1601-818X

Крюковська Софія Олексіївна студентка, Одеський національний економічний університет, вул. Преображенська, 8, м.Одеса, 65000, тел: (048) 723-80-73

МАРКЕТИНГ НА ПРОМИСЛОВОМУ РИНКУ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ СЕГМЕНТАЦІЇ

Анотація. Сегментація ринку є ключовим елементом маркетингової стратегії, особливо на промислових ринках, де конкуренція та специфічні потреби клієнтів диктують необхідність точного аналізу та коригування бізнес-процесів. Ця стаття присвячена вивченню різних підходів до сегментації промислового ринку, підходів до кластеризації клієнтів та їхнього значення для підвищення корпоративної конкурентоспроможності.

На відміну від споживчих ринків, промислові ринки сегментовані на основі складних критеріїв, таких як розмір фірми, галузь, рівень технології, форма власності та географія. Ці характеристики дозволяють компаніям більш ефективно зосереджуватися на найбільш перспективних сегментах ринку. Наприклад, сегментація за розміром бізнесу або технологічним рівнем може допомогти визначити, які рішення найкраще підходять для конкретних сегментів клієнтів.

Одним із популярних методів сегментації є метод «гнізда» Бонома та Шапіро, який забезпечує п’ятиетапний процес класифікації клієнтів. Метод включає такі етапи, як демографічні характеристики, операційні змінні, методи купівлі, ситуаційні фактори та особисті характеристики. Він забезпечує системний підхід до аналізу ринку, дозволяючи враховувати різні фактори, які впливають на рішення в бізнес-середовищі.

Незважаючи на свої переваги, застосування сегментації на промислових ринках також пов’язане з певними проблемами, зокрема складністю збору даних і необхідністю глибокого аналізу ринку. Незважаючи на ці труднощі, точна сегментація допомагає підвищити ефективність маркетингових стратегій, дозволяючи компаніям оптимізувати свої ресурси, зосереджуючи їх на найбільш перспективних сегментах ринку.

Таким чином, сегментація промислового ринку є важливим інструментом у розробці та реалізації успішної маркетингової стратегії. Це не тільки дозволяє компаніям краще зрозуміти потреби своїх клієнтів, це також створює конкурентну перевагу та забезпечує довгостроковий успіх на ринку.

Ключові слова: сегментація ринку, промисловий ринок, маркетинг, конкурентоспроможність, стратегія, клієнтський аналіз.

Kochevoy Maksym Mykolaiovych PhD in Economics, Associate Professor, Odesa National Economic University, 8 Preobrazhenska St., 65000, Odesa, tel: (048) 723-80-73, https://orcid.org/0000-0002-1601-818X

Kriukovska Sofia Oleksiivna Student, Odesa National Economic University, 8 Preobrazhenska St., 65000, Odesa, tel: (048) 723-80-73

MARKETING IN THE INDUSTRIAL MARKET: MODERN APPROACHES AND METHODS OF SEGMENTATION

Abstract. Market segmentation is a key element of marketing strategy, especially in the industrial market, where competition and specific customer needs dictate the need for accurate analysis and adaptation of business processes. This abstract is devoted to the consideration of various approaches to segmentation of the industrial market, methods of customer clustering and their importance for increasing the competitiveness of the enterprise.

Segmentation of the industrial market, unlike the consumer market, is based on complex criteria such as company size, industry, technological level, ownership, and geographic location. These characteristics allow companies to focus more effectively on the most promising market segments. For example, segmentation by enterprise size or technology level helps determine which solutions will be most appropriate for a particular customer group.

One popular approach to segmentation is Bonom and Shapiro's “nesting” method, which offers a five-step process for classifying customers. This method includes such stages as demographic characteristics, operational variables, purchasing methods, situational factors, and personal characteristics. It allows you to take into account a wide range of factors that influence decision-making in the business environment, providing a systematic approach to market analysis.

Despite its advantages, the use of segmentation in industrial markets is accompanied by certain challenges, including the complexity of data collection and the need for in-depth market analysis. Despite these difficulties, accurate segmentation contributes to the effectiveness of marketing strategies, allowing companies to optimize their resources by focusing them on the most promising market segments.

Thus, industrial market segmentation is an essential tool for developing and implementing successful marketing strategies. It allows companies not only to better understand the needs of their customers, but also to create competitive advantages that ensure long-term success in the market.

Keywords: market segmentation, industrial market, marketing, competitiveness, strategy, customer analysis.

Постановка проблеми. Сьогодні сегментація ринку є одним із найважливіших інструментів маркетингу та стратегічного планування. Це один з основних методів конкурентної боротьби. Об'єктами сегментації можуть бути споживачі, товари, канали збуту, географічні райони тощо. Вони відокремлені особливим чином, мають певні спільні характеристики та утворюють сегменти ринку.

Основними цілями сегментації ринку є забезпечення та підвищення ефективності виробничої, збутової та комерційної діяльності підприємства шляхом підтримання їх на бажаному рівні або збільшення виробництва; цілеспрямоване задовільнення потреб споживачів у товарах і прагнення підтримувати з ними ділові відносини; зниження рівня конкуренції на відповідному ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації за цією темою свідчать про зростання інтересу до сегментації промислового ринку в контексті сучасних економічних викликів. Тому роботи М. Мюллера (2019) та Н. Овсієнко (2021) підкреслюють важливість прийняття класичного сегментаційного підходу з урахуванням нових ринкових умов, а саме все більш високих вимог споживачів до якості товарів і послуг. Роботи зарубіжних дослідників, таких як Ю. Вінд і Р. Н. Кардозо (1974), Т. В. Бонома і Б. П. Шапіро (1984), заклали основу для подальшого розвитку в області аналізу сегментів ринку, акцентуючи увагу на стандартах і методах аналізу сегментів ринку. Сучасні українські автори, зокрема Є. Чернаєнко (2023), досліджують підхід двоетапної сегментації, актуальний для контексту промислових ринків із високою конкуренцією та специфічною поведінкою споживачів.

Метою даної статті є огляд методів і підходів сегментації клієнтів в галузі та виявлення нових тенденцій кластеризації клієнтів.

Виклад основного матеріалу. Робота маркетолога — працювати з ринком. В його обов’язки входить аналіз ринку, розробка маркетингових стратегій, визначення цільового асортименту продукції та забезпечення продажів. Щоб максимізувати прибуток, компанія має забезпечити точне задоволення потреб клієнтів.

Маркетинг — це процес управління, спрямований на досягнення компанією запланованих результатів на ринку з урахуванням ресурсних можливостей компанії та потреб споживачів.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

У літературі існує багато визначень маркетингу. Як писав один із відомих учених Пітер Друкер, маркетинг має коротку формулу: «Виробляти те, що потрібно». Щоб виробляти бажану продукцію, компанії повинні проводити дослідження ринку, сегментувати, вибирати цільові ринки (виходячи з їх ресурсних можливостей і потреб ринку), оцінювати конкурентні переваги, враховувати свої недоліки і активно взаємодіяти з ринком.

Рис.1. Процес сегментування
Джерело: розроблено автором на основі [1, с. 13]

Успішний розвиток будь-якої корпоративної маркетингової кампанії вимагає чіткого розуміння цільових клієнтів. Сегментація дозволяє визначити найбільш перспективні частини ринку для конкретної компанії.

Концепція сегментації в сучасному маркетингу є основною передумовою для успішної діяльності компанії в конкурентному середовищі, оскільки вона базується на чітко визначених потребах конкретних груп споживачів [2].

Це класичне визначення підходить для споживчого та промислового ринків. Ознака сегментації — показник способу виділення сегмента на ринку, що базується на таких характеристиках, як економічні, галузеві, технічні, юридичні, географічні та поведінкові.

Наприклад, ринок технологічної продукції можна сегментувати за такими ознаками: сферою діяльності підприємства, фінансовим станом, розміром підприємства, галузевою приналежністю, характером діяльності, рівнем технологічного розвитку, типом продукції, формою власності, географічним розташуванням [3].

При сегментації промислових ринків за перевагами, як і на споживчих ринках, необхідно виділити основні переваги, які намагаються отримати компанії-клієнти, купуючи товари/послуги на цьому ринку.

Сегментація – це творчий процес. Глибоко розуміючи конкретний товарний ринок, його вимоги та потенціал вашого бізнесу, ви можете сегментувати ринок і працювати ефективно [4]. Попередня оцінка конкурентної ситуації на окремих сегментах ринку допоможе вибрати конкретну стратегію охоплення ринку.

Наприклад, ми беремо компанію з виробництва машин, яка виробляє транспортування бурового концентрату та обладнання для спіральних труб як приклад для можливого сегментування. Компанія ТД ТОВ «Машмет» в м. Дніпро, Україна, постачає бурове обладнання багатьом вітчизняним і закордонним нафтогазовидобувним компаніям [5]. Компанія має імідж виробника якісної продукції, що відповідає вимогам споживачів.

Сегментація ринку, що характеризується гострою конкуренцією дозволяє вибрати ті сегменти, щоб гарантувати, що бізнес використовує свої конкурентні переваги та підтримує стабільну позицію на ринку.

Подальша робота над сегментацією передбачає оцінку вибраних сегментів за рядом критеріїв: розмір (можливий обсяг продажів), купівельна спроможність, доступність (можливість увійти в сегмент з метою його обслуговування), характерні особливості кожного сегмента, діяльність (активне сприйняття) і реакція на маркетингові плани, розроблені виробником).

Другим прикладом є «Шинний завод «РОСАВА» Біла Церква»— виробник шин номер один в Україні та країнах СНД, що випускає шини для машинобудування та інших галузей промисловості (сільське господарство, підйомно-транспортне обладнання та ін.) [6]. Завод постачає шини на внутрішній і зовнішній ринки. У наведеній нижче таблиці наведено характеристики та змінні сегментації цього бізнесу.

Таблиця 1

Сегментування ринку шин

Ознаки сегментування	**Розбивка на групи (змінні сегментування)**
Склад споживачів	Приватні особи (споживчий ринок). Підприємства машинобудування та інших галузей (промисловий ринок)
Географія постачання	Внутрішній ринок: обласні центри України. Закордонний ринок: країни СНД
Канали розподілу	Для приватних осіб: дистриб'юторська мережа, інтернет магазини, спеціалізовані роздрібні магазини. Промисловий ринок: автомобільні заводи - за договором, постачання штатних автомобільних шин; ін. машинобудівні підприємства - за договором.
Види шин, що постачаються	Літні, зимові, вантажні

Джерело: розроблено автором на основі [5, 6]

Для «Шинного заводу «РОСАВА» Біла Церква» найбільша частина — шинна частина автомобільного заводу. Так, стандартні автомобільні шини поставляються на АТ «Черкаський автобус», «Богдан», «АвтоКрАЗ», «ЗАЗ» та інші АТ (стандартні автомобільні шини – це шини, які встановлюються на автомобіль в процесі виробництва) . Літня гума встановлюється на автомобіль при складанні, тому зимова гума випускається в меншій кількості і купується пізніше власником автомобіля.

Багато джерел рекомендують використовувати описові змінні для сегментації промислових ринків: демографічні показники (галузь споживачів, розмір споживача, місце розташування), технологія компанії (споживачі, використання придбаних товарів, використання бажаних товарів, кількість). Однак, як і на споживчих ринках, сегментації за перевагами (потреба/ надійність, швидкість, повнота обслуговування тощо) слід надати високий пріоритет.

Сегментація ринку, що характеризується гострою конкуренцією дозволяє вибрати ті сегменти та напрямки роботи, щоб гарантувати, що бізнес використовує свої конкурентні переваги та підтримує стабільну позицію на ринку.

Розглянемо концепцію «ринкової ніші». Як правило, ринкова ніша – це частина сегмента ринку (менша група споживачів), яка незадоволена або не повністю задоволена продуктами, пропонованими в сегменті. Якщо з'являється компанія, готова заповнити цю прогалину в незадоволених потребах і забезпечити необхідними продуктами цю групу споживачів, то успіх такої компанії гарантований.

Головна відмінність ринкової ніші від ринкового сегмента полягає у відсутності конкуренції на ринковій ніші. Питання лише в тому, скільки це триватиме. Коли прибутковість певної ринкової ніші є високою, на ринковій ніші, швидше за все, з’являться нові конкуренти, перетворюючи ринкову нішу на сегмент ринку. Якщо продукт у ринковій ніші або технологія його виробництва захищені патентом, це може перешкодити конкурентам вийти на ринкову нішу.

Незважаючи на це, сегментація ринку є творчим процесом, який вимагає глибокого розуміння продукту та ринку, і не завжди може бути виконана за якоюсь стандартною схемою.

У промисловому маркетингу основна сегментація ринку відбувається в кілька етапів:

1. Макросегментування ринку.
2. Мікросегментування ринку.

Макросегментація — це поділ основних меж ринку, на якому компанія працює, виробляє та продає свої специфічні продукти [7, 134]. За межами

основного ринку можна знайти замінники, які виробляються в інших галузях промисловості, але мають однакову функціональність.

Базовий ринок можна визначити за трьома параметрами:

- функція або потреба виконана («Що?»);
- група споживачів, яку потрібно задовольнити («Хто?»).
- технології, здатні виконувати ці функції («Як?»).

Приклад: ринок важких вантажівок. Функція: регіональні, національні та міжнародні вантажні перевезення. Споживачі: схожі види діяльності – посередники – спеціалізовані перевізники; Технологія: перевезення наливних вантажів, контейнерні перевезення, спеціалізація (наприклад, бетонозмішувачі) [8].

У цьому прикладі, якщо компанія-споживач є спеціалізованим перевізником, то конкурувати можуть агенти, посередники та інші способи транспортування товарів: повітряний, водний та залізничний.

Мікросегментація — це більш детальний аналіз різноманітності попиту на ринку основного продукту, визначеного на етапі макросегментації. Основний товарний ринок для певного продукту поділяється на різні сегменти — групи підприємств, які можуть мати різні вимоги до цього продукту.

За системою координат (функціональна, споживча та технологічна) ми можемо говорити про ринки продуктів, ринки рішень та галузі [7, 134]. Товарний ринок — це група споживачів, зацікавлених у конкретних характеристиках продукту, заснованих на певній технології.

Ринок рішень визначається заданими функціями групи споживачів, але для досягнення цих функцій пропонуються всі альтернативні технології. Ринок рішень найбільш наближений до потреб клієнтів і спрямований на пошук альтернативних технологій і технологічного підприємництва.

Галузь базується на одній технології, незалежно від функції чи сегмента споживачів, з якими вона пов’язана. Тому галузі тримаються осторонь концепції маркетингу, але статистику прийнято збирати виключно по галузях, оскільки деякі галузеві міністерства все ще актуальні. Галузь відображає ринок пропозиції, а не ринок попиту.

Сегментація виникла в середині 20 століття як компонент маркетингової стратегії як відповідь на постійний маркетинг, який включав розробку продуктів для всього ринку без поділу споживачів на окремі групи.

Сучасний маркетинг передбачає три стратегічні вибори:

1. Концентрований маркетинг - орієнтація на певний сегмент ринку.
2. Диференційований маркетинг – виберіть два або більше сегментів ринку та націлюйтеся на них.
3. Недиференційований маркетинг – сьогодні використовується рідко, але зустрічається на промислових ринках.

При групуванні споживачів необхідно заздалегідь сформулювати потреби в сегментації. Ф. Котлер [8] сформулював найважливіші вимоги до сегментації:

1. Вони є різними, і змінні мають бути легко та об’єктивно обчислені.
2. Отримано через канали зв'язку, доступні постачальнику.
3. Вимірні (посилаються на цифри, прибутковість, прибутковість сегмента тощо).
4. Рентабельність – для ефективного позиціонування необхідно провести фінансову оцінку кожного сегмента ринку. Тому методи сегментації повинні надавати такі можливості.

Традиційно всі методи сегментації відрізняє набір показників, за якими клієнти розподіляються на різні групи.

Залежно від ситуації сегментації (нові або існуючі клієнти) підхід можна розділити на сегментацію за формою, поведінкову сегментацію або сегментацію клієнтів. Статистику стосунків із конкретним клієнтом можна аналізувати лише за наявності історії стосунків. Якщо такої історії немає, застосовуються лише формальні та поведінкові ознаки. Якщо клієнт розмістив замовлення в цього постачальника, ви можете сегментувати на основі характеристик клієнта, таких як вартість замовлення та динаміка кількості.

Розглянемо кожен набір підходів і методів сегментації детальніше.

- **Сегментування за формальними ознаками**

Сегментація за формальними ознаками є найдавнішим методом сегментації. Як згадувалося вище, будь-яка сегментація базується на властивих характеристиках клієнтів, і маркетологи повинні ідентифікувати та диференціювати ці характеристики. Зв'язок між внутрішніми характеристиками і зовнішніми показниками не завжди очевидний. У випадку з формальним логотипом вирішення цього завдання дуже просте: якщо компанія займається машинобудуванням, їй потрібна сировина та основні засоби для виробництва продукції машинобудування.

Формальні ознаки бувають двох типів: якісні та кількісні.

Якісні формальні характеристики - це об'єктивні параметри діяльності підприємства, виражені не кількісно (сфери діяльності, місця розташування виробництва, класифікація суб'єктів МСП (малих та середніх підприємств, які відрізняються обмеженим числом працівників та обсягом річного доходу, відповідно до законодавчих критеріїв)). Часто якісні формальні ознаки також мають усталені способи визначення і не можуть бути виражені кількісно через їх дискретний характер (галузеві) або якщо вони є узагальненням кількох характеристик різної якості (склад власників, склад об'єктів) [9].

Кількісні формальні показники - це об'єктивні параметри діяльності підприємства, оцінені за встановленими процедурами (прибуток, виручка, рентабельність, розмір бізнесу тощо). Правила розрахунку кількісних показ-

ників зазвичай визначаються законодавством, тому ризик їхньої недостовірності невеликий і пов'язаний переважно з непрозорими схемами податкового обліку. Відсутність формальних ознак - вони можуть повністю відобразити потреби клієнта і суть його поведінки.

- **Сегментування за поведінковими ознаками**

Сегментація за ознаками легко вирішує завдання виявлення потреб, але не піддається кількісному виміру. Поведінкові ознаки зазвичай можна розділити на купівельну поведінку, ознаки особистої поведінки та ознаки корпоративної поведінки.

Закупівельні характеристики у сегментованому промисловому ринку за поведінковими ознаками визначають, як підприємства обирають постачальників, на що звертають увагу під час прийняття рішень про закупівлі, а також як часто та в яких обсягах здійснюються закупівлі. Важливими є такі аспекти, як лояльність до бренду або постачальника, чутливість до ціни, очікування щодо якості продукту чи послуги, оперативність поставок, а також схильність до інновацій. Ці характеристики допомагають виробникам та постачальникам адаптувати свої стратегії для задоволення специфічних потреб різних сегментів ринку.

Особистісні характеристики враховують психофізичні особливості конкретної особистості, яка прийняла рішення або вплинула на його прийняття. У певному сенсі вони будуть вважатися підсистемами купівельної функції. Було встановлено кореляції між чотирма змінними (впевненість у собі, потреба у визначеності, потреба в досягненні мети та рівень ризику планування) та стилем прийняття рішень («нормативний» або «консервативний») [10]. Основна відмінність між «нормативістами» полягає у використанні перспективних грошових оцінок вибору покупки. Головний висновок авторів дослідження полягає в тому, що два стилі прийняття рішень повинні використовувати різні способи рекламної комунікації.

Характеристика підприємства враховує всі внутрішні фактори підприємства, які не входять до підсистеми закупівельного центру: технологію виробництва, тип корпоративної культури, стратегічні цілі власника тощо.

Цінність поведінкового підходу полягає в детальній конкретизації потреб клієнта в тій чи іншій послузі.

Важливим недоліком ознак поведінки є те, що їх важко оцифрувати та проаналізувати із зовнішнього середовища.

- **Сегментування за клієнтськими ознаками**

Сегментація на основі характеристик клієнта проводиться лише в тому випадку, якщо компанія має статистичні дані про відносини з конкретним клієнтом. Клієнтський підхід забезпечує дуже зручний і надійний спосіб дослідження вашої клієнтської бази, але він також має недоліки:

1. Застосовується лише до клієнтів із довгою історією транзакцій. Для нових клієнтів і нових компаній цей метод неможливий.

2. Вони не враховують конкурентну ситуацію на ринку і не можуть зрозуміти тенденцію клієнтів до зміни постачальників.

Часто використовують багатоетапний підхід до сегментації промислових ринків. Наприклад, Wind і Cardoza [11] запропонували двоетапну сегментацію: спочатку формуються макросегменти за галуззю, розміром і розташуванням організації, а потім вони диференціюються на мікросегменти за поведінкою та прийняттям рішень. Автори зазначили, що поведінкова сегментація враховує суб'єктивне сприйняття ринку і прагне підвищити ефективність маркетингового комплексу. Водночас назріли внутрішні суперечності в існуючих методах, що потребують нових підходів.

Іншим методом, який поєднує різні методи сегментації, є метод «гнізда» Бонома і Шапіро [12]. Автори виявили, що двоетапної сегментації недостатньо, і запропонували п’ятиетапну сегментацію, включаючи:

1. Демографічні характеристики - галузь промисловості, розмір компанії, географічне положення тощо.
2. Операційні змінні – технологія виробництва, наявність пропонованих продуктів у виробничому ланцюжку, варіанти розподілу, наявність ресурсів тощо.
3. Методи закупівель - структура повноважень і механізми центру закупівель, політика закупівель тощо.
4. Ситуаційні фактори - терміновість, кількість замовлення, область використання товару.
5. Особистісні характеристики.

Рис.2 Гніздовий метод у сегментації промислових ринків. Джерело: створено за [7, 140]

Поділ «гнізда» виглядає дуже систематично. Безсумнівною перевагою такого підходу є те, що маркетологи зосереджуються на ключових аспектах, необхідних для розробки маркетингового комплексу.

Основним недоліком вкладеного підходу вважається відсутність чіткості в розмежуванні факторів покупки та ситуаційних факторів. Остаточне групування факторів все ще виконується окремими постачальниками, що робить інтерпретацію системи незрозумілою. Будь-яке відхилення від методу послабить його єдність і внутрішню організованість і може породити внутрішні протиріччя.

Незважаючи на те, що вона ніби зосереджена на закупівельному центрі, сегментація «Пташиного гнізда» є поверхневою і не враховує структуру закупівельного центру по суті [12]. Реальна компанія – це формальна організаційна одиниця та спільнота людей, які створюють особливий простір, що впливає на прийняття рішень на основі соціально-психологічних законів. Намагаючись дослідити внутрішнє середовище своїх клієнтів, Боном і Шапіро торкалися лише зовнішнього середовища.

Крім того, очевидним недоліком цієї системи є те, що вона перевантажена даними, що вимагає великої кількості інформації, яку дуже важко отримати. У процесі «вкладеної» сегментації через брак реальної інформації необхідно робити багато припущень, що значно знижує надійність і ефективність сегментації. На жаль, наявність внутрішніх суперечностей і ступінь їх впливу на результати можна оцінити лише на практиці, що робить такий підхід ризикованим.

Проблеми існуючих підходів сегментації зводяться до таких аспектів:

1. Сегментація, заснована на формальних характеристиках, дозволяє надійно розділяти підприємства на сегменти, але не завжди чітко вказує, які потреби споживачів необхідно задовольнити.
2. Сегментація за поведінковими характеристиками точно визначає, що хочуть клієнти (який продукт, у якому форматі та як він має продаватися), але ускладнює рівномірний поділ усіх клієнтів через брак інформації про внутрішнє середовище конкретних клієнтів.
3. Сегментація за характеристиками клієнтів не ефективна на нових ринках або коли постачальник не має достатньої статистичної бази даних. Новостворені компанії не мають клієнтських характеристик, тому їх легше залучити, ніж утримувати конкурентів [13].

Жоден із розглянутих підходів не пропонує єдиного рішення для сегментації нових і існуючих клієнтів на різних ринках. Запропоновані методи лише вказують, у якій галузі шукати параметри сегментації. Кожен постачальник використовує власний унікальний підхід, оскільки існуючі методи не забезпечують достатньо деталізованих інструкцій.

Висновки. Аналізуючи сучасні підходи та методи сегментації промислового ринку, можна зробити висновок, що ключовим аспектом є розуміння поведінкових характеристик закупівель. Ці характеристики суттєво впливають на процес прийняття рішень та формування стратегій у кожному окремому сегменті.

Визначення таких характеристик дозволяє підприємствам не лише чіткіше окреслити свої цільові ринки, але й розробити більш ефективні маркетингові стратегії, орієнтовані на специфічні потреби споживачів. При цьому сегментація не обмежується лише демографічними чи економічними критеріями, а включає глибокий аналіз поведінки споживачів, їхньої лояльності, чутливості до ціни, а також вимог до якості та інновацій.

Такий підхід забезпечує більш точне позиціонування продуктів і послуг на ринку, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності та ефективності бізнесу. Визначення та правильне використання поведінкових ознак у сегментації дозволяє компаніям максимально реалізувати свої порівняльні переваги та знизити ризики, пов'язані з неефективним охопленням ринку. Таким чином, поведінкова сегментація є важливим інструментом для успішного ведення бізнесу в умовах сучасного промислового ринку.

Література:

1. Писаренко К.М. Сегментація та вибір цільового ринку в процесі розробки маркетингової стратегії підприємства (на матеріалах ПрАТ «Домінік»): кваліфікаційна робота магістра. [Електронний ресурс] / Писаренко Катерина Миколаївна. – Полтава: Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», 2021. – 152 с. Режим доступу: [https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/13467/1/Писаренко%20К.М..pdf]

2. Муллер М.В. Сегментація ринку промислових товарів [Електронний ресурс] / М.В. Муллер // Економіка і регіон. – 2019. – Т. 4, № 75. С. 473- 474. Режим доступу: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/6561/1/71%20конф.%20Т.1-474-475.pdf

3. Нечаєв В.П. Промисловий маркетинг: навч.-метод. посібник для самост. вивчення дисципліни [Електронний ресурс] / В.П. Нечаєв. – Кривий Ріг: Мінерал, 2016. – 185 с. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/706671/1/Нечаєв-Промисловий%20маркетинг.pdf

4. Овсієнко Н.В. Особливості визначення сегментування промислового ринку [Електронний ресурс] / Н.В. Овсієнко // Матеріали І Міжнародної наук.-практ. конференц. «Тенденції та перспективи розвитку менеджменту в умовах глобальних викликів» (28 травня 2021 р). – Херсон: Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В.С., 2021. – 484 с. Режим доступу: http://ksau.kherson.ua/files/konferencii/20210624/збірник_%20міжнар%20конференції.pdf#page=330

5. Машмет, офіційний сайт ТОВ «Машмет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://mashmet.prom.ua/ua/]

6. Росава, офіційний сайт ПрАТ «РОСАВА» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://rosava.com]

7. Webster, F. E. (1995). *Industrial marketing strategy*. Wiley.

8. Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). *Principles of Marketing* (17th ed.). Pearson Education Limited.

9. Зозульов О.В. Поведінка споживачів на промисловому ринку: навчально-методичний комплекс [Електронний ресурс]. / О.В. Зозульов, Т.О. Царьова. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. – 99 с. Режим доступу: http://marketing.kpi.ua/files/studentam/metodichki/Поведінка_споживачів_на_промисловому_ринку_НМК_2020.pdf

10. Чепінський С.О. Маркетингові дослідження поведінкових особливостей споживачів на ринку промислових послуг: завдання на кваліфікаційну роботу ступеня бакалавра [Електронний ресурс]. – Дніпро: НТУ «Дніпровська політехніка», 2019. – 66 С. Режим доступу: https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/162038/Чепинський.pdf?sequence=1

11. Wind, Y., & Cardozo, R. N. (1974). Industrial market segmentation. *Industrial Marketing Management*, *3*(3), 153–165. https://doi.org/10.1016/0019-8501(74)90025-x

12. Bonoma, T. V., & Shapiro, B. P. (1984). Evaluating market segmentation approaches. *Industrial Marketing Management*, *13*(4), 257–268.

13. Чернаєнко Є.О. Особивості та специфіка двоетапного підходу до сегментування промислового ринку [Електронний ресурс] / Є.О. Чернаєнко // Матеріали XXII Міжнародної наук.-практ. конференц. «Розвиток підприємництва як фактор зростання національної економіки» (22 листопада 2023 року). - Київ: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2023– 158 с. Режим доступу: https://conf-keip.kpi.ua/article/view/294572

References:

1. Pysarenko, K. M. (2021). Sehnmentatsiia ta vybir tsilovoho rynku v protsesi rozrobky marketynhovoi stratehii pidpryiemstva (na materialiakh PrAT «Dominik») [Segmentation and target market selection in the process of developing a marketing strategy for the enterprise (based on the materials of PJSC «Dominik»)]: kvalifikatsiina robota mahistra. [Electronic resource]. Poltava: Poltavska politekhnika imeni Yuriia Kondratiuka. Retrieved from [https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/13467/1/Pysarenko%20K.M..pdf] [in Ukrainian]

2. Muller, M. V. (2019). Seghmentatsiia rynku promyslovykh tovariv [Segmentation of industrial goods market]. Ekonomika i rehion, 4(75), 473-474. Retrieved from https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/6561/1/71%20konf.%20T.1-474-475.pdf [in Ukrainian].

3. Nechaiev, V. P. (2016). Promyslovyi marketynh: navch.-metod. posibnyk dlia samost. vyvchennia dystsypliny [Industrial marketing: educational-methodical manual for independent study]. Kryvyi Rih: Mineral. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/706671/1/Nechaiev-Promyslovyi%20marketynh.pdf [in Ukrainian].

4. Ovsienko, N. V. (2021). Osoblyvosti vyznachennia sehmentuvannia promyslovoho rynku [Features of industrial market segmentation]. In Materialy I Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konferents. «Tendentsii ta perspektyvy rozvytku menedzhmentu v umovakh hlobalnykh vyklykiv» (pp. 484). Kherson: Knyzhkove vydavnytstvo FOP Vyshemyrskyi V. S. Retrieved from: http://ksau.kherson.ua/files/konferencii/20210624/збірник_%20міжнар%20конференції.pdf#page=330 [in Ukrainian].

5. Mashmet, ofitsiinyi sait TOV «Mashmet» [Official website of LLC «Mashmet»]. [Electronic resource]. Retrieved from [https://mashmet.prom.ua/ua/] [in Ukrainian]

6. Rosava, ofitsiinyi sait PrAT «ROSAVA» [Official website of PJSC «ROSAVA»]. [Electronic resource]. Retrieved from [https://rosava.com] [in Ukrainian].

7. Webster, F. E. (1995). Industrial marketing strategy. Wiley [in English].

8. Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). Principles of Marketing (17th ed.). Pearson Education Limited. [in English].

9. Zozuliov, O. V., & Tsarova, T. O. (2020). Povedinka spozhyvachiv na promyslovomu rynku: navchalno-metodychnyi kompleks [Consumer behavior in the industrial market: educational-methodical complex]. Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho. Retrieved from http://marketing.kpi.ua/files/studentam/metodichki/Povedinka_spozhyvachiv_na_promyslovomu_rynku_NMK_2020.pdf [in Ukrainian].

10. Chepinskyi, S. O. (2019). Marketynhovi doslidzhennia povedinkovykh osoblyvostei spozhyvachiv na rynku promyslovykh posluh: zavdannia na kvalifikatsiinu robotu stupenia bakalavra [Marketing research of consumer behavior on the industrial services market: task for bachelor's qualification work]. Dnipro: NTU «Dniprovska politekhnika». Retrieved from https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/162038/Chepinskyi.pdf?sequence=1 [in Ukrainian].

11. Wind, Y., & Cardozo, R. N. (1974). Industrial market segmentation. Industrial Marketing Management, 3(3), 153–165. https://doi.org/10.1016/0019-8501(74)90025-x [in English].

12. Bonoma, T. V., & Shapiro, B. P. (1984). Evaluating market segmentation approaches. Industrial Marketing Management, 13(4), 257–268. [in English].

13. Chernaienko, Ye. O. (2023). Osoblyvosti ta spetsyfika dvoetapnoho pidkhodu do sehmentuvannia promyslovoho rynku [Features and specifics of the two-stage approach to industrial market segmentation]. In Materialy XXII Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konferents. «Rozvytok pidpryiemnytstva yak faktor zrostannia natsionalnoi ekonomiky» (pp. 158). Kyiv: IVC Vydavnytstvo «Politekhnika». Retrieved from https://conf-keip.kpi.ua/article/view/294572 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 658.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-547-558

Кочевой Максим Миколайович кандидат економічних наук, доцент, Одеський національний економічний університет, вул. Преображенська, 8, м.Одеса, 65000, тел: (048)-722-22-11, https://orcid.org/0000-0002-1601-818X

Скороход Ольга Юріївна здобувачка вищої освіти, Одеський національний економічний університет, вул. Преображенська, 8, м.Одеса, 65000, тел: (097)-483-38-16

МАРКЕТИНГОВА СТРАТЕГІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У B2B СЕГМЕНТІ: КОМУНІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ВИКОРИСТАННЯ POS-МАТЕРІАЛІВ В УМОВАХ КРИЗИ

Анотація. У статті детально розглянуто роль POS-матеріалів у B2B сегменті та їх значення для формування споживчого досвіду. Відзначено, що POS-матеріали є критичними для забезпечення ефективної комунікації між компанією і клієнтом, привертаючи увагу до товарів і послуг у точках продажу та впливаючи на рішення покупців. Важливість естетичного вигляду та стратегічного розміщення цих матеріалів підкреслена як ключовий фактор для збільшення комерційної ефективності.

Також акцентовано увагу на комунікаційній політиці промислових підприємств у контексті сучасних умов ринку. Розглянуто адаптацію традиційних маркетингових інструментів до нових умов, включаючи рекламу, прямий маркетинг та стимулювання збуту. POS-матеріали, як частина інтегрованих маркетингових комунікацій у промисловому підприємстві, допомагають підтримувати фірмовий стиль та збільшувати впізнаваність бренду, а їх правильна реалізація може значно вплинути на довіру споживачів і рівень залученості.

Інноваційні підходи до створення візуальних елементів і активацій, такі як інтерактивні дисплеї та доповнена реальність, є важливими для виділення на фоні конкурентів і формування стійких асоціацій у свідомості покупців. Показано, що синергія традиційних і сучасних інструментів маркетингових комунікацій у промисловому підприємстві забезпечує створення унікального споживчого досвіду, який підвищує сприйняття продукції і підтримує конкурентоспроможність підприємства.

Окрему увагу приділено інтеграції маркетингових комунікацій у взаємодії з різними громадськими групами, включаючи споживачів, бізнес-

партнерів, акціонерів та місцеві громади. Важливість забезпечення прозорості, підтримки соціальних ініціатив та активної взаємодії через ЗМІ і публічні заходи для формування позитивного іміджу компанії підкреслена як ключова складова успішної комунікаційної стратегії.

В статті наведені приклади успішних практик, таких як досвід ТОВ "Нейл", що демонструють ефективність маркетингових комунікацій у підвищенні обсягів продажів і покращенні фінансових показників. Оглянуто сучасні тренди у маркетингових комунікаціях, включаючи інтерактивні технології, концептуальні рекламні кампанії та соціальну відповідальність компаній.

У висновку доведено про значення раціонального використання маркетингових інструментів, адаптації до ринкових умов і необхідність постійного вдосконалення стратегії для досягнення економічної ефективності у промисловому підприємстві і успішної взаємодії з цільовою аудиторією.

Ключові слова: POS-матеріали, промисловий маркетинг, комунікації на ринку B2B, промисловий бренд, взаємодія промислового підприємства з цільовою аудиторією, сприйняття POS-матеріалів.

Kochevoy Maksym Mykolaiovych PhD in Economics, Associate Professor, Odesa National Economic University, 8 Preobrazhenska St., Odesa, 65000, tel.: (048) 723-80-73, https://orcid.org/0000-0002-1601-818X

Skorokhod Olga Yuriyivna Higher Education Student, Odesa National Economic University, 8 Preobrazhenska St., Odesa, 65000, tel.: (097)-483-38-16

MARKETING STRATEGY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN THE B2B SEGMENT: DEVELOPING A COMMUNICATION POLICY AND USING POS MATERIALS TO STIMULATE SALES

Abstract. The article thoroughly examines the role of POS materials in the B2B segment and their significance in shaping consumer experience. It is noted that POS materials are critical for ensuring effective communication between the company and the client, attracting attention to products and services at points of sale and influencing purchasing decisions. The importance of aesthetic appeal and strategic placement of these materials is emphasized as a key factor in increasing commercial effectiveness.

Attention is also drawn to the communication policy of industrial enterprises in the context of current market conditions. The adaptation of traditional marketing tools to new circumstances is discussed, including advertising, direct marketing, and sales promotion. POS materials, as part of integrated marketing communications in industrial enterprises, help maintain brand identity and enhance brand recognition,

and their proper implementation can significantly affect consumer trust and engagement levels. Innovative approaches to creating visual elements and activations, such as interactive displays and augmented reality, are essential for standing out against competitors and forming lasting associations in consumers' minds.

The synergy of traditional and modern marketing communication tools in industrial enterprises is shown to create a unique consumer experience that enhances product perception and supports the competitiveness of the enterprise.

Particular attention is paid to integrating marketing communications in interactions with various stakeholder groups, including consumers, business partners, shareholders, and local communities. The importance of ensuring transparency, supporting social initiatives, and actively engaging through media and public events is underscored as a key component of a successful communication strategy.

The article presents examples of successful practices, such as the experience of LLC "Nail," demonstrating the effectiveness of marketing communications in increasing sales volumes and improving financial indicators. Current trends in marketing communications are reviewed, including interactive technologies, conceptual advertising campaigns, and corporate social responsibility.

In conclusion, the significance of rational use of marketing tools, adaptation to market conditions, and the necessity of continuous improvement of strategies for achieving economic efficiency in industrial enterprises and successful interaction with the target audience is established.

Keywords. POS materials, industrial marketing, B2B market communications, industrial brand, interaction of industrial enterprises with target audience, perception of POS materials.

Постановка проблеми. Це дослідження спрямоване на систематизацію сучасних підходів до використання POS-матеріалів у маркетингових стратегіях промислових підприємств і на виявлення їхньої ефективності у підвищенні впізнаваності бренду, лояльності клієнтів та партнерів, а також у сприянні формуванню довготривалих ділових відносин. Особлива увага приділяється вивченню того, як POS матеріали можуть допомогти у підтримці іміджу підприємства та забезпеченні більшої впізнавальності його продукції на ринку. Проблема полягає не лише у недостатньому використанні цих матеріалів, але й у відсутності чіткого розуміння того, як вони можуть бути інтегровані в загальну комунікаційну стратегію для досягнення максимального ефекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема застосування POS матеріалів у роздрібній торгівлі та їх роль у маркетинговій політиці підприємств знайшла відображення у наукових працях таких дослідників, як Шуран І. та Данилюк А. Шуран І. акцентує увагу на мерчендайзингу як інструменті маркетингової політики підприємства. У своїх дослідженнях автор підкреслює

важливість правильної організації торгового простору і розміщення POS-матеріалів для підвищення привабливості товарів та збільшення обсягу продажів. Шуран І. також досліджує фактори, які впливають на рішення покупців у точках продажу, і роль POS-матеріалів у цьому процесі.

Данилюк А. у своїх працях зосереджується на функціональних зонах використання POS-матеріалів, визначаючи їхню ефективність у різних частинах торгового простору. Автор аналізує, як правильно розташовані POS-матеріали можуть посилити взаємодію з клієнтами та підвищити їх зацікавленість продуктами, які пропонуються в місцях продажу.

Ці дослідження роблять значний внесок у розуміння ролі POS матеріалів у роздрібній торгівлі та маркетингових стратегіях підприємств, підкреслюючи їхню важливість у стимулюванні покупок і покращенні комунікаційної політики компаній.

Мета статті полягає у всебічному теоретичному та практичному аналізі застосування POS-матеріалів у роздрібній торгівлі та їхнього значення для ефективної маркетингової політики промислових підприємств. Особлива увага приділяється визначенню ролі POS матеріалів як інструменту стимулювання покупок, а також їхнього впливу на поведінку споживачів у точках продажу. Основними завданнями дослідження є систематизація та класифікація типів і функціональних зон використання POS-матеріалів, вивчення їхньої ефективності у збільшенні обсягів продажів та покращенні взаємодії з клієнтами. Крім того, метою статті є формулювання практичних рекомендацій щодо оптимізації використання POS-матеріалів у комунікаційній стратегії підприємств з метою підвищення їх конкурентоспроможності на ринку та покращення рівня задоволеності споживачів.

Вклад основного матеріалу. Сучасні підходи до формування комплексу маркетингових комунікацій базуються на інтеграції різних інструментів, таких як реклама, прямий маркетинг, стимулювання збуту, PR та особисті продажі. Відомі фахівці, зокрема Д. Аакер, Ф. Котлер та Є. Ромат, підкреслюють важливість підбору інструментів залежно від ринку та товару. Не всі елементи комплексу маркетингових комунікацій варто використовувати одночасно, оскільки це може призвести до зайвих витрат. Найефективнішим підходом є орієнтація на споживача, що дозволяє адаптувати комунікації до його потреб і переваг [1].

POS-матеріали є невід'ємною частиною B2B-середовища і відіграють критичну роль у процесі формування споживчої поведінки. Вони забезпечують ефективну комунікацію між брендом і споживачем, допомагаючи привернути увагу до товарів і послуг, що пропонуються на промисловому підприємстві. Від естетичного вигляду та стратегічного розміщення POS-матеріалів залежить, наскільки добре вони вплинуть на рішення покупців, що

робить їх ключовим інструментом для підвищення продажів. Розуміння того, як ці матеріали можуть бути використані для максимізації ефекту на клієнтів, є основою для успішної маркетингової стратегії.

У контексті сучасних умов розвитку промислових підприємств, комунікаційна політика є важливим інструментом для забезпечення конкурентоспроможності на ринку. Ефективне використання маркетингових комунікацій, зокрема через POS-матеріали, дозволяє підприємству встановлювати тісний контакт із споживачем безпосередньо в точці продажу. POS-матеріали, як частина інтегрованих маркетингових комунікацій, спрямовані на стимулювання споживчої поведінки через візуальні та інформаційні засоби, такі як стійки, рекламні матеріали, дисплеї, плакати та упаковка.

Одним із ключових аспектів комунікаційної політики промислового підприємства є адаптація традиційних інструментів маркетингових комунікацій до сучасних умов. Наприклад, реклама, прямий маркетинг і стимулювання збуту залишаються важливими складовими стратегії. Проте, вони повинні враховувати індивідуальні потреби та пріоритети споживачів, що є важливою складовою для успішного позиціонування продукції підприємства.

Зокрема, POS-матеріали, як частина інтегрованих маркетингових комунікацій, допомагають підтримувати фірмовий стиль і збільшувати впізнаваність бренду на ринку. Важливо зазначити, що правильна реалізація фірмового стилю через комунікаційні інструменти в місцях продажу може не тільки збільшити рівень залученості споживачів, але й підвищити довіру до бренду. Наприклад, візуально привабливо оформлені стенди та візуальні матеріали можуть сприяти зростанню обсягу продажів, залучаючи увагу покупців до продукції. Таким чином, промислове підприємство, яке ефективно використовує сучасні інструменти маркетингових комунікацій у поєднанні з традиційними методами, здатне більш ефективно досягати своїх цілей [5].

Безперечно, важливим аспектом є саме те, як промислове підприємство інтегрує свої маркетингові зусилля в місцях продажу для досягнення максимального ефекту. Тут ключову роль відіграють інноваційні підходи до створення візуальних елементів та активацій, які не просто привертають увагу, а й резонують зі споживачами на емоційному рівні. Використання інтерактивних та динамічних рішень допомагає підприємствам виділитися на фоні конкурентів та сформувати стійкі асоціації у свідомості покупців.

Крім того, синергія між традиційними маркетинговими заходами та сучасними технологіями на точках продажу забезпечує не лише видимість продукту, але й створює унікальний споживчий досвід.

Оформлення зон продажу з акцентом на екологічність, інноваційність або здоровий спосіб життя допомагає сформувати у споживача стійке відчуття доданої вартості продукції, що виходить за рамки базових характеристик.

У контексті маркетингових комунікацій важливо розглянути їх як процес ефективного інформаційного обміну між промисловим підприємством та його контактними аудиторіями. Основною метою цього процесу є просування продукції, забезпечення поінформованості споживачів про діяльність компанії та створення позитивного іміджу, що сприяє високій конкурентоспроможності.

Маркетингові комунікації включають будь-які дії, спрямовані на інформування, переконання та нагадування споживачам про товар або послугу. Це охоплює рекламу, прямий маркетинг, особистий продаж, стимулювання продажу та паблік рілейшнз. Інтеграція всіх цих елементів дозволяє досягти всебічного впливу на цільову аудиторію, створюючи комплексний та ефективний комунікаційний вплив.

Специфічні ознаки маркетингових комунікацій включають їх цілеспрямований хара ктер і повторюваність повідомлень. Цілеспрямованість передбачає чітке визначення цільової аудиторії та її потреб, а повторюваність забезпечує проходження споживачів через етапи пізнання та формування позитивного ставлення до бренду. Це важливо для підтримки довіри та спонукання до повторних покупок.

Ефективна комунікаційна політика також передбачає розвиток значного брендового капіталу. Сильний бренд має значення у різних аспектах бізнесу, від ліцензування і франчайзингу до злиттів і придбань, судових процесів та відносин з інвесторами. Оцінка марочного капіталу дозволяє визначити ефективність рекламних стратегій, мотивацію персоналу та управління ресурсами [2] .

Продовжуючи розгляд ефективності комунікаційної політики на промислових підприємствах, важливо звернути увагу на значення маркетингових комунікацій у взаємодії з громадськими групами. Сюди входять як споживачі, так і бізнес-партнери, акціонери, працівники та місцеві громади. Усі ці групи відіграють ключову роль у формуванні загальн го іміджу підприємства та впливають на його конкурентоспроможність на ринку.

Ключовим завданням фахівців з маркетингових комунікацій є забезпечення того, щоб інформація про підприємство і його продукцію досягала цільових аудиторій у найбільш зручній та ефективній формі. Зокрема, активізація діяльності через ЗМІ, організація прес конференцій, виставок та інших заходів дозволяє покращити сприйняття підприємства як надійного і відповідального суб'єкта ринку.

Ефективна комунікаційна політика підприємства сприяє не лише популяризації його продукції, але й зміцненню його позицій на ринку. Відповідно до досліджень, маркетингові комунікації дозволяють вирішувати кілька важливих завдань:

1. Інформаційне – донесення необхідної інформації до споживачів, що сприяє збільшенню поінформованості та впізнаваності бренду.
2. Іміджеве – формування позитивного ставлення до підприємства та його продукції, яке сприяє лояльності серед існуючих і потенційних споживачів.
3. Регуляторна функція – допомагає підприємству утримувати позиції на ринку через контроль і управління своєю репутацією, особливо під час виходу на нові ринки або запуску нових продуктів.

У сучасних умовах конкурентної боротьби маркетингові комунікації стають важливим інструментом для підтримки не тільки продажів, але й загального рівня ділової активності. Як показують дослідження з динаміки фінансових показників підприємств, таких як ТОВ "Нейл", систематичне впровадження маркетингових заходів дозволяє досягти стабільного росту обсягів продажів та покращення ключових фінансових індикаторів.

На прикладі підприємства ТОВ «Нейл", за період з 2020 по 2022 рік, було помічено значне зростання таких ключових показників: Чистий дохід від реалізації продукції зріс у 2,2 рази, що свідчить про ефективність маркетингової стратегії, включаючи вдосконалення комунікацій з цільовими аудиторіями. Виробнича діяльність залишалася прибутковою, а загальний прибуток збільшився на 269%, що свідчить про ефективну роботу відділу маркетингу.

Ці дані демонструють важливість чіткого планування та управління маркетинговими комунікаціями, особливо в частині роботи зі споживачами та бізнес-партнерами. Ще однією ключовою складовою успіху є активне використання інтегрованих маркетингових інструментів, таких як прямий маркетинг, особистий продаж та рекламні кампанії.

Формування довіри до підприємства і його продукції є одним із найважливіших аспектів роботи з громадськими групами. Для досягнення цього необхідно не тільки активно взаємодіяти зі споживачами через комунікаційні канали, але й забезпечити прозорість і відкритість у відносинах з бізнес-партнерами, інвесторами та державними органами. Це включає підтримку соціальних ініціатив, участь у благодійних акціях і наданні підтримки місцевим громадам.

Ринок, що постійно змінюється, вимагає від компаній швидкої адаптації до нових тенденцій та активного використання сучасних інструментів для ефективної взаємодії з клієнтами. Інтерактивні технології дозволяють компаніям не лише оперативно доносити інформацію до споживачів, але й залучати їх до процесу комунікації, надаючи можливість вибирати релевантний контент та швидко відповідати. Це підвищує ефективність взаємодії між бізнесом і його аудиторією, дозволяючи створювати персоналізовані комунікаційні стратегії. Нові канали зв'язку також дають підприємствам змогу аналізувати споживчі запити та реакції, що забезпечує кращу адаптацію маркетингової стратегії до ринкових умов.

Аналізуючи виставки, їхня ефективність значною мірою залежить від якісної підготовки та стратегічного підходу. Першим важливим етапом є визначення складу аудиторії. Розробка бази даних відвідувачів дозволяє точніше таргетувати рекламні кампанії та адаптувати повідомлення відповідно до інтересів потенційних клієнтів. Без належного аналізу та реєстрації відвідувачів компанія може зіткнутися з проблемами в плануванні та організації виставкового стенду.

Наступним кроком є вибір товарів, які будуть представлені на виставці. Підприємства часто прагнуть продемонструвати весь асортимент продукції, проте це може ускладнити вибір відвідувачів і розфокусувати їхню увагу. Тому важливо розробити стратегію вибору товарів, що дозволяє акцентувати увагу на найбільш актуальних і привабливих продуктах.

Пряма поштова розсилка може діяти як окремий комунікативний інструмент, так і як частина загальної стратегії рекламної участі, що допомагає підвищити рівень відвідуваності стенду.

В безпосередньому участі в промисловій виставці важливо правильно визначити площу стенду та його розташування. Вибір місця розташування стенду має враховувати потік відвідувачів та розташування стендів конкурентів. Оформлення стенду також відіграє ключову роль: воно має бути привабливим, інформаційним та легким для сприйняття. Професійний дизайн стенду може включати використання кольору, світлових ефектів, діючих моделей і нестандартних рекламоносіїв.

Організація роботи персоналу на стенді є ще одним важливим аспектом. Вибір та підготовка спеціалістів безпосередньо вплине на ефективність виставки. Правильний підбір та організація персоналу допоможуть забезпечити високий рівень обслуговування відвідувачів і ефективну взаємодію з потенційними клієнтами.

Останнім важливим етапом є проведення інструктажу для персоналу, що включає ознайомлення з цілями участі, продукцією, конкурентами, методами роботи з відвідувачами та організацією роботи стенду. Регулярні збори та тренінги дозволяють оперативно коригувати процеси та забезпечити високий рівень підготовки персоналу.

Отже, раціональне визначення та практичне застосування комплексу маркетингових комунікаційних засобів може значно посилити позиції компанії на ринку, сприяти формуванню стійкого позитивного іміджу, що допоможе досягти бажаних фінансових результатів. Сучасні тренди в маркетингових комунікаціях демонструють глибокі зміни у підходах до взаємодії з аудиторією.

Перш за все, одним із найважливіших аспектів є посилення зворотного емоційного зв’язку. Тепер не просто реклама звертається до людей, а самі люди

починають активно взаємодіяти з рекламними повідомленнями. Це вимагає від брендів створення креативних і інтерактивних кампаній, які залучають споживачів до процесу спілкування. Цей тренд підкреслює важливість не просто передачі повідомлення, а створення середовища, в якому аудиторія захоче брати участь.

Іншим важливим трендом є використання неочікуваних медіа та нестандартних рішень в традиційних медіа. Для того щоб привернути увагу до бренду, рекламні кампанії повинні бути інноваційними, створюючи несподівані рішення, які будуть не лише цікаві, але й зрозумілі аудиторії.Крім того, використання технічно складних рішень стає все більш поширеним. Реалістичні рекламні об'єкти та масштабні рекламні ролики, що знімаються без застосування комп'ютерної графіки, захоплюють глядачів своєю автентичністю та масштабом. Однак тут важливо знаходити баланс між технологічними можливостями та витратами, щоб не втратити економічну ефективність проєкту.

Концептуальність та складність рекламних звернень також набувають все більшого значення. Споживачі все більше цінують ті повідомлення, що кидають інтелектуальний виклик, стимулюють мислення та дозволяють аудиторії відчути себе залученими до процесу створення реклами на глибшому рівні. Флешмоби, як явище, відзначаються своєю здатністю створювати миттєві хвилі інтересу та залученості. Вони є ефективним інструментом для створення вірусного ефекту, що дозволяє залучати широку аудиторію без значних фінансових витрат.

Стирання меж між онлайн- та офлайн-комунікаціями є ще одним важливим аспектом сучасного маркетингу. Онлайн-платформи дозволяють миттєво реагувати на повідомлення та активно брати участь у створенні контенту, що дозволяє брендам бути ближчими до своїх споживачів та оперативніше реагувати на їхні потреби. Не менш важливою є соціальна відповідальність брендів. Споживачі все більше цінують компанії, які відкрито декларують свої етичні цінності та підтримують соціальні ініціативи. Така реклама не лише сприяє формуванню позитивного іміджу, але й допомагає брендам залишатися актуальними у швидкозмінному ринковому середовищі [3; 4].

Сучасні POS-матеріали повинні враховувати інтеграцію цифрових рішень, таких як QR-коди, доповнена реальність та інтерактивні дисплеї. Це підвищує зацікавленість і дозволяє споживачам зануритися у світ бренду на глибшому рівні. Впровадження таких інновацій допомагає підвищити ефективність маркетингової кампанії, особливо в промисловому секторі, де споживачі очікують не лише якості, а й сучасного підходу до презентації продукції.

Аналізуючи показник прибутковості інвестицій, вкладених у маркетинг, компанії можуть зрозуміти, які з елементів їхньої маркетингової комунікації приносять найбільшу віддачу.

Наприклад, якщо вкладення в POS-матеріали значно збільшують продажі, це може свідчити про їх високу ефективність і потребу в подальшому використанні. Водночас, якщо певні маркетингові заходи не приносять очікуваних результатів, їх необхідно оптимізувати або замінити на більш ефективні. Крім того, економічна ефективність інтегрованих маркетингових комунікацій (ІМК) визначається не лише прибутковістю, але й впливом на окремих споживачів і загальну ринкову позицію підприємства. Використання інструментів ІМК, зокрема POS-матеріалів, має бути спрямоване на досягнення максимальної економічної віддачі при оптимальному використанні ресурсів [1].

Таким чином, правильне управління інструментами ІМК безпосередньо впливає на сприйняття бренду і формування довіри серед цільової аудиторії. Джерело повідомлення в контексті маркетингових комунікацій промислового підприємства має суттєве значення у формуванні довіри та сприйнятті бренду. Існують три основних типи джерел:

1. Джерело-спонсор — організація або особа, що фінансово підтримує рекламну кампанію чи ініціативу.
2. Джерело-продавець — компанія чи представник, який безпосередньо продає продукт чи послугу.
3. Джерело, що представляє повідомлення — медіа чи інші платформи, які транслюють інформацію від імені джерела.

Важливо враховувати двоступеневий процес комунікації на промисловому підприємстві при реалізації маркетингових комунікацій. Для ефективності можуть бути включені проміжні джерела, такі як:

• Формуючі представлення — джерела, що створюють первинні враження про продукт чи послугу.

• Спрямовуючі представлення — так звані "лідери думок", які впливають на думки та поведінку цільової аудиторії.

Для промислового маркетолога важливо, щоб він мав такі характеристики:

• Довіра — що забезпечується через досвід, об’єктивність та авторитет.

• Привабливість — відповідність до очікувань та асоціацій одержувача.

• Впливовість — реальний контроль, зацікавленість і критичне відношення до теми.

Ці якості особливо важливі на ринку B2B, де рішення приймаються на основі глибокого аналізу, довгострокових партнерських відносин та репутації компанії.

При формуванні маркетингового повідомлення слід враховувати такі складові:

• Зміст — базується на раціональних, емоційних та моральних мотивах.

• Форма — вибір стилю, кольору, інтонації та подання матеріалу.

• Структура — визначається формою комунікації (вербальна, невербальна), зручністю сприйняття (довжина речень, ритм тексту), порядком аргументів та використанням повторів.

Сучасний ринок став свідком значних змін у торгівлі завдяки розвитку мерчандайзингу — ключового інструмента, що вплине на спосіб представлення товару. Мерчандайзинг охоплює широкий спектр заходів, які оптимізують процес продажу, спрощують вибір для споживачів та підвищують привабливість промислового продукту.

Основні принципи мерчандайзингу включають:

1. Формування асортименту — правильний вибір товарів відповідно до потреб цільової аудиторії та сегментація ринку.

2. Оформлення та викладка товару — ефективне розміщення товарів на полицях, використання вітрин та упаковки для підвищення їхньої видимості та привабливості.

3. Оптимізація простору — раціональне використання торгового простору для максимізації продажів та зручності споживачів.

Мерчандайзинг дозволяє підприємствам створити привабливе середовище для промислових покупців, що сприяє збільшенню обсягів продажів і зміцненню позицій зокрема на ринку B2B.

Висновки. POS-матеріали відіграють значну роль у маркетингових комунікаціях промислових підприємств. Вони не лише сприяють підвищенню продажів, але й допомагають формувати позитивний імідж бренду, підвищувати його впізнаваність та зміцнювати довіру серед споживачів. Ефективне використання POS-матеріалів вимагає інтеграції сучасних технологій і стратегій, таких як QR-коди, інтерактивні дисплеї та доповнена реальність, що дозволяє забезпечити глибше залучення клієнтів та позитивний споживчий досвід.

Комунікаційна політика підприємства повинна враховувати адаптацію традиційних інструментів маркетингу до нових умов. Це стосується як візуальних елементів, так і інтеграції діджитал-технологій для формування стійкої емоційної взаємодії з аудиторією. Інтегровані маркетингові комунікації, включно з використанням POS-матеріалів, забезпечують синергію між різними каналами комунікації, що підвищує загальну ефективність маркетингової стратегії і сприяє стабільному зростанню фінансових показників компанії. Оцінка ефективності витрат на POS-матеріали дозволяє підприємствам оптимізувати свої маркетингові зусилля, спрямовуючи ресурси на найбільш результативні інструменти і стратегії.

Таким чином, це дослідження має практичне значення як для оптимізації комунікаційної політики промислових підприємств на ринку B2B, так і для розробки ефективних рішень для інтеграції POS матеріалів у маркетингові стратегії, що сприятиме покращенню конкурентних позицій підприємств на ринку.

Література:

1. Зоріна О., Фадєєнко В.Ю. Вплив маркетингових комунікацій на діяльність підприємств в сучасних умовах. Глобальні та національні проблеми економіки. 2018. Вип. 21. С. 284–287. URL: http://global national.in.ua/archive/21-2018/57.pdf

2. Слюсарєва Л.А, Костіна О.М. Удосконалення комунікаційної політики підприємства // Економіка та управління підприємствами. № 16 / 2018. С. 484–494.

3. Хмарська І.А. Інноваційні тренди на ринку маркетингових комунікацій та їх вплив на діяльність підприємств легкої промисловості україни // Глобальні та національні проблеми економіки. № 21. 2018. С. 434–441.

4. Anhelko I., Lekh I. Practical aspects of marketing communications application in the activities of business entities // Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences. 2020. Т. 286, № 5. С. 11–14.

5. Shulhina L., Tryhubenko V. Composition of the marketing communications complex of a modern enterprise // International scientific journal "Internauka". 2023. № 21(155). С. 42–47. URL: https://doi.org/10.25313/2520-2057-2023-21-9520

References:

1. Zorina, O., & Fadeyenko, V.Yu. (2018). Vplyv marketynhovykh komunikatsiy na diyal′nist′ pidpryyemstv v suchasnykh umovakh [Influence of marketing communications on the activities of enterprises in modern conditions]. Holovni ta natsional′ni problemy ekonomiky – Global and National Problems of Economics, 21, 284–287. Retrieved from http://globalnational.in.ua/archive/21-2018/57.pdf [in Ukrainian].

2. Slyusareva, L.A., & Kostina, O.M. (2018). Udoskonalennya komunikatsiynoyi polityky pidpryyemstva [Improving the communication policy of the enterprise]. Ekonomika ta upravlinnya pidpryyemstvamy – Economics and Enterprise Management, 16, 484–494. [in Ukrainian].

3. Khmarska, I.A. (2018). Innovatsiyni trendy na rynku marketynhovykh komunikatsiy ta yikh vplyv na diyal′nist′ pidpryyemstv lehkoyi promyslovosti Ukrainy [Innovative trends in the marketing communications market and their impact on the activities of light industry enterprises in Ukraine]. Mykolaivskyy natsional′nyy un-t imeni V.O. Sukhomlynkoho – Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynskyi, 21, 434–441. [in Ukrainian].

4. Anhelko, I., & Lekh, I. (2020). Practical aspects of marketing communications application in the activities of business entities. Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences, 286(5), 11–14.

5. Shulhina, L., & Tryhubenko, V. (2023). Composition of the marketing communications complex of a modern enterprise. International scientific journal "Internauka", 21(155), 42–47. https://doi.org/10.25313/2520-2057-2023-21-9520.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 338.2:330.341.4

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-559-573

Кушнір Олександр Сергійович кандидат економічних наук, старший викладач, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (034) 259-60-54, https://orcid.org/0000-0002-8405-6241

Мельникович Олег Васильович студент магістратури, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (034) 259-60-54

ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН ДЛЯ АНАЛІЗУ ВПЛИВУ РІЗНИХ ФАКТОРІВ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ ТА РОЗРОБКИ ОПТИМАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

Анотація. Економічні зміни є невід'ємною частиною сучасного світу, які впливають на розвиток країн, регіонів, галузей та підприємств. Економічні зміни можуть бути спричинені різними факторами, такими як технологічний прогрес, глобалізація, інституційні реформи, демографічні процеси тощо. Економічні зміни вимагають адаптації та інновацій з боку економічних агентів, які прагнуть покращити своє конкурентоспроможне становище на ринку.

Для аналізу та прогнозування економічних змін необхідно застосовувати науково обґрунтовані моделі, які враховують особливості та закономірності економічних процесів. Моделювання економічних змін дозволяє визначати можливі сценарії розвитку економіки, оцінювати їх наслідки та вплив на соціально-економічне благополуччя. Моделювання економічних змін також сприяє формуванню ефективної економічної політики, яка спрямована на стимулювання позитивних змін та запобігання негативних.

У статті розглядаються можливості застосування моделей економічних змін для аналізу впливу різних факторів на економіку України. Увага акцентується на важливості використання сучасних економетричних інструментів для прогнозування розвитку макроекономічних показників та оцінки ефективності управлінських рішень в умовах динамічної економічної ситуації. Аналізуються як внутрішні, так і зовнішні фактори, що впливають на економічну стабільність країни, включаючи геополітичні ризики, інфляційні процеси, інвестиційні потоки та демографічні зміни.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Моделювання економічних змін дозволяє аналізувати та прогнозувати динаміку та структуру економічних систем, враховуючи вплив різних факторів та ризиків.

Ключові слова: економічне моделювання, Україна, економічні зміни, прогнозування економіки, політичні рішення, макроекономічні індикатори, монетарна політика, фіскальна політика, інвестиційний клімат, торгівельна політика, економічне зростання, інфляція, ВВП, інвестиції, експорт, імпорт, курс валют, економічна стабільність.

Kushnir Oleksandr Serhiyovych candidate of economic sciences, senior lecturer at Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University, St. Shevchenko, 57, Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (034) 259-60-54, https://orcid.org/0000-0002-8405-6241

Melnykovych Oleg Vasyliovych master's student of Vasyl Stefanyk Prykarpattia National University, St. Shevchenko, 57, Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (034) 259-60-54

THE APPLICATION OF MODELS OF ECONOMIC CHANGES TO ANALYZE THE IMPACT OF VARIOUS FACTORS ON THE ECONOMY OF UKRAINE AND THE DEVELOPMENT OF OPTIMAL ECONOMIC MANAGEMENT STRATEGIES.

Abstract. Economic changes are an integral part of the modern world, which affect the development of countries, regions, industries and enterprises. Economic changes can be caused by various factors, such as technological progress, globalization, institutional reforms, demographic processes, etc. Economic changes require adaptation and innovation on the part of economic agents seeking to improve their competitive position in the market.

To analyze and forecast economic changes, it is necessary to apply scientifically based models that take into account the peculiarities and regularities of economic processes. Modeling economic changes allows you to determine possible scenarios of economic development, assess their consequences and impact on social and economic well-being. Modeling economic changes also contributes to the formation of effective economic policies aimed at stimulating positive changes and preventing negative ones.

The article considers the possibilities of applying models of economic changes to analyze the impact of various factors on the economy of Ukraine. Attention is focused on the importance of using modern econometric tools for forecasting the development of macroeconomic indicators and evaluating the effectiveness of management decisions in the conditions of a dynamic economic situation. Both

internal and external factors affecting the country's economic stability are analyzed, including geopolitical risks, inflationary processes, investment flows, and demographic changes.

Modeling economic changes allows analyzing and forecasting the dynamics and structure of economic systems, taking into account the influence of various factors and risks.

Keywords: economic modeling, Ukraine, economic changes, economic forecasting, political decisions, macroeconomic indicators, monetary policy, fiscal policy, investment climate, trade policy, economic growth, inflation, GDP, investments, export, import, exchange rate, economic stability.

Постановка проблеми. Сучасна економіка України характеризується високим рівнем динамічності та складності, що викликано впливом численних внутрішніх та зовнішніх факторів. Політична нестабільність, глобальні економічні кризи, технологічні зміни, пандемії та військові конфлікти створюють значні виклики для економічного розвитку країни. У таких умовах прийняття ефективних управлінських рішень стає надзвичайно складним завданням.

Традиційні методи економічного аналізу часто виявляються недостатніми для адекватного опису та прогнозування економічних процесів в умовах високої невизначеності. Зростає потреба у більш досконалих інструментах, які б дозволили врахувати взаємодію великої кількості змінних та передбачити наслідки різних сценаріїв розвитку подій.

Одним з перспективних напрямів дослідження є застосування моделей економічних змін. Ці моделі дозволяють симулювати різні економічні процеси, оцінювати вплив різних факторів на економічні показники та розробляти оптимальні стратегії управління економікою.

Проте, існує ряд проблем, які потребують подальшого дослідження:

- Вибір адекватних моделей: Не існує універсальної моделі, яка б ідеально описувала всі аспекти економічної системи. Вибір моделі залежить від конкретної задачі, доступних даних та рівня деталізації, який необхідно досягти.
- Калібрування моделей: Для отримання достовірних результатів моделі необхідно калібрувати на основі реальних даних. Однак, якість даних в Україні часто є недостатньою, що ускладнює цей процес.
- Врахування невизначеності: Економічні процеси характеризуються високим рівнем невизначеності. Моделі повинні враховувати цю особливість та дозволяти проводити аналіз ризиків.
- Інтерпретація результатів: Результати моделювання можуть бути складними для інтерпретації, особливо для неспеціалістів. Необхідно розробляти методи візуалізації та інтерактивного аналізу результатів, які б дозволили зробити їх більш зрозумілими.

• Впровадження результатів моделювання в практику: Одним з найбільших викликів є впровадження результатів моделювання в процес прийняття управлінських рішень. Для цього необхідно забезпечити тісну взаємодію між науковцями, політиками та бізнесом.

Таким чином, актуальність дослідження полягає в необхідності розробки ефективних методів застосування моделей економічних змін для аналізу української економіки та підтримки процесу прийняття обґрунтованих управлінських рішень в умовах високої невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні існує багато вчених, які займаються дослідженням економічних змін та їх моделюванням. Серед них можна виділити професорів К.М. Ніколаєць та В.Д. Лагутіна, які розробляють теоретичні основи сучасних економічних теорій, а також аналізують вплив глобалізаційних процесів на економіку. Інші вчені, такі як Петро Григорович Неботов, Ігор Юрійович Гужва, Володимир Ігорович Новодережкін та Андрій Любомирович Смик, працюють у Державному науково-дослідному інституті інформатизації та моделювання економіки, де вони зосереджені на вивченні трансформації економіки України, її викликів та можливостей, аналізують економічні ризики, невизначеності та асиметричності інформації, а також оцінку соціально-економічних наслідків різних економічних політик.

Мета статті – аналіз впливу різноманітних факторів на економіку України за допомогою сучасних моделей економічних змін та розробка оптимальних стратегій для ефективного управління економічними процесами.

Виклад основного матеріалу. Побудова моделей економічних змін за допомогою математичних або імітаційних методів є важливим інструментом для дослідження та прогнозування поведінки економічних систем. Математичні моделі базуються на формальних логічних висновках та використовують різноманітні математичні апарати, такі як диференціальні рівняння, оптимізація, ігрова теорія тощо. Імітаційні моделі використовують комп'ютерне моделювання для створення віртуальних сценаріїв та аналізу їх результатів. Імітаційні моделі можуть бути агент-орієнтованими, системно-динамічними, мережевими тощо.

Опис даних та аналіз кореляцій є необхідними етапами для перевірки гіпотез та виявлення залежностей між змінними в економетричних моделях. Опис даних включає попередню обробку даних, таку як очищення, нормалізацію, вибірку тощо, а також статистичний аналіз даних, який включає розрахунок середнього, медіани, стандартного відхилення, коефіцієнта варіації та інших характеристик.

Аналіз кореляцій полягає у встановленні ступеня лінійного або нелінійного зв'язку між двома або більше змінними за допомогою коефіцієнтів кореляції, таких як коефіцієнт кореляції Пірсона, Спірмена, Кендалла та інші.

Це дозволяє оцінити силу та напрямок залежності між змінними та визначити, чи є статистично значущий зв'язок між ними.

Незважаючи на корисність методології мета-аналізу, використовуються дані щоквартальних іноземних джерел, дані національних рахунків, ціни та обмінні курси за період з 2007Q1 по 2023Q1. Для знаходження змінної, яка має найвищу прогностичну силу щодо інфляції, використовуються альтернативні вимірювання різних змінних:

• ІСЦ, ІЦВ використовуються для визначення рівнів іноземних цін;

• ІСЦ та ІЦВ на основі дефлятора РЕОК використовуються для реального обмінного курсу;

• річна або 3-місячна ставка LIBOR використовується як іноземна процентна ставка;

• Різні ціни на товари використовуються як альтернатива іноземним рівням цін;

• Використовуються два показники умов торгівлі, побудовані як співвідношення між індексом експортних цін та індексом імпортних цін на першу та другу групу товарів, серед яких найважливішу роль відіграє група сировинних товарів;

• Грошовий агрегатор M_2, що описує номінальну та реальну заробітну плату, використовується для відображення внутрішніх факторів.

Усі дані, крім процентних ставок, вимірюються в натуральних логарифмах. Використовуються змінні зростання в річному вимірі поквартально. Щоб вибрати змінну для використання в прогнозуванні застосовується простий кореляційний аналіз. Цифри, а також коефіцієнти кореляції між українським ІСЦ, ВВП та іншими змінними, представлені на рисунку 1.

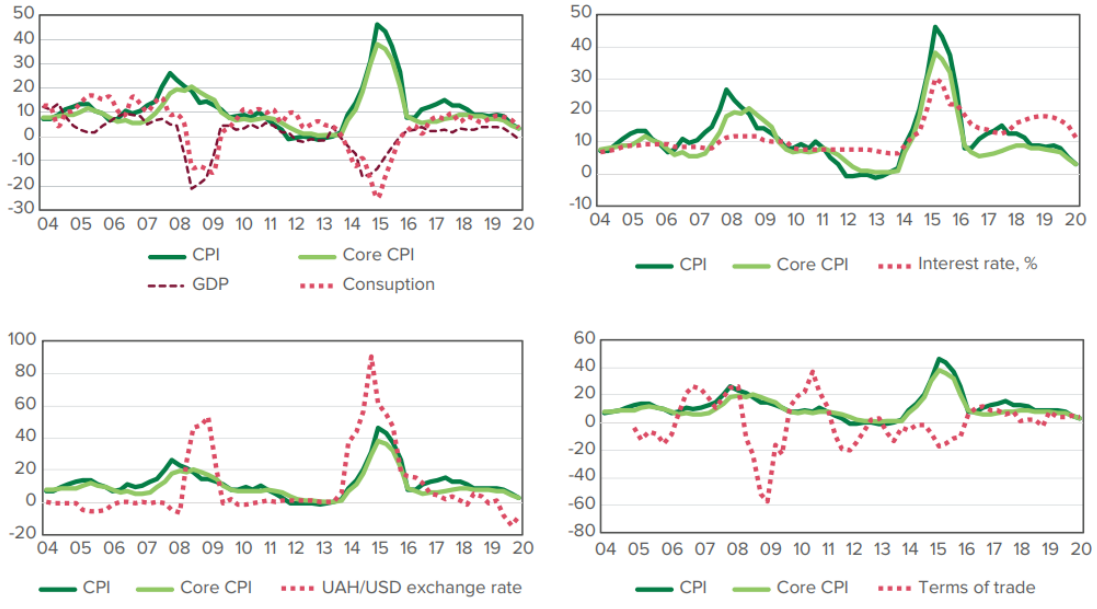

Рис. 1. Коефіцієнти кореляції між українським ІСЦ, ВВП.

Індекс справедливої вартості (ІСЦ) виявляє значну кореляцію як з диференціалом інфляції торгових партнерів, так і з ефективним обмінним курсом (NEER). Проте, не спостерігається значної кореляції між ІСЦ та зваженим ВВП торговельних партнерів і цінами на різні товари, оскільки ці показники можуть бути важливішими для внутрішнього виробництва, ніж для споживання. ІСЦ має дуже слабку негативну кореляцію з запізнілою обліковою ставкою, тоді як одночасна кореляція має позитивний знак. Це може бути пояснено тим, що процентна ставка не була використана як інструмент до 2017 року (до впровадження таргетування інфляції). Тому механізм грошової трансмісії не працював так, як очікувалося.

Крім безумовних кореляцій, було проведено аналіз кореляцій, що впливають на облікову ставку. Однак серйозних відмінностей із безумовними кореляціями виявлено не було. Внутрішній валовий продукт (ВВП) має значну кореляцію із зовнішнім ВВП, що свідчить про важливу роль зовнішнього попиту для зростання ВВП в такій відкритій економіці, як українська. Позитивна кореляція між ВВП та умовами торгівлі та цінами на товари відображає факт, що ці показники є важливою силою, що впливає на бізнес-цикл української економіки, оскільки Україна є чистим експортером товарів.

Так само, як у випадку ІСЦ, слабка кореляція між ВВП та обліковою ставкою пояснюється тією самою причиною. Крім того, кореляція між грошовими агрегатами та заробітною платою не є значною, що дає можливість не включати їх у модель.

З урахуванням результатів кореляційного аналізу, стилізованих фактів та моделей для BVAR для моделі економічних змін української економіки були вибрані наступні змінні: зважений ВВП торговельних партнерів, зважений диференціал інфляції торговельних партнерів, внутрішній ВВП, внутрішній ІСЦ, внутрішній обліковий курс, номінальний ефективний обмінний курс (NEER) та умови торгівлі. Умови торгівлі будуть вимірюватися як співвідношення між основними групами сировинних товарів і індексом цін на неенергетичні товари.

Еталонна специфікація BVAR для України така:

$$y_t = (\Delta gdp_t^f, \pi_t^f, \Delta gdp_t, \pi_t, i_t, neer_t)'$$

y_t включає зростання зовнішнього ВВП (Δgdp^f), зовнішню інфляцію (π^f), зростання внутрішнього ВВП (Δgdp_t), внутрішню інфляцію (π), внутрішню процентну ставку (i_t) та NEER ($neer_t$).

Щоб знайти найкращий можливий набір змінних, розглядаються дві додаткові специфікації (MA_p і MA_tot):

Для врахування того, що Україна є слабкою відкритою економікою, зовнішні змінні та умови торгівлі розглядаються як блокові екзогенні фактори. Це означає, що блочні підматриці в матриці A(L), які відповідають впливу внутрішніх змінних на зовнішні, встановлюються рівними нулю.

Для вибору довжини лагу використовуються стандартні критерії довжини лагу. Різні критерії передбачають використання лагів від 1 до 5. Загалом перевага віддається специфікаціям із більшою довжиною лагів. Для перевірки надійності також було оцінено більш економні характеристики з двома затримками, і результати суттєво не відрізнялися.

Гіперпараметри для моделей BVAR встановлюються за результатами процедури пошуку по сітці.

У таблиці 1. представлені значення гіперпараметрів, що використовуються, а також інформація про кількість затримок і кількість ітерацій.

Таблиця 1.

Гіперпараметри та лаги

	BVAR	MA_P	MA_TOT
Коефіцієнт авторегресії	0,5	0,4	0,4
Загальна герметичність (λ_1)	0,2	0,2	0,2
Перехресне зважування (λ_2)	1	0,9	1
Розпад затримки (λ_3)	1	1	1
Звуження екзогенності блоку λ_5:	0,001	0,001	0,001
загальна кількість ітерацій:	10000	10000	10000
ітерації зриву:	5000	5000	5000
довжина лагу:	3	4	5

Нормальний розподіл використовується для приписування пріоритетів стаціонарним станам. З метою врахування змін в монетарній політиці, зокрема перехід до інфляційного таргетування у 2017 році, використовуються два різні набори пріоритетів. Перший набір застосовується для періоду з 2007Q1 до 2015Q4, а другий набір починає діяти з 2017Q1.

Щоб визначити моменти попередніх значень розподілу рекомендується спочатку встановити суб'єктивний 95%-й інтервал імовірності, а потім обчислити середнє значення та дисперсію для кожної змінної.

Середні значення пріоритетів беруться з трендів, оцінених у моделі QPM. Відхилення встановлюються з використанням інформації з інших досліджень, пам'ятаючи, що менший інтервал означатиме меншу попередню дисперсію і, отже, більшу впевненість у тому, що рівноважне значення відповідає заданому попередньому середньому.

З іншого боку, ширший інтервал означатиме більшу попередню дисперсію та більшу вагу даних.

Для другого набору, встановлення пріоритетів CPI (споживчий індекс) здійснюється по-іншому. У режимі таргетування інфляції, коли ми визначаємо як ціль, так і межі інфляції, межі безпосередньо використовуються для визначення значень 95% інтервалу. Середні значення та дисперсії, які

використовуються наведені в таблиці. Стаціонарні пріоритети для української моделі економічних змін представлені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Стаціонарний попередній розподіл

	перший набір: 2007q1 2015q4				другий набір: 2017q1 2020q1			
	Середній	Var	95%	Інтервал	Середній	Var	95%	Інтервал
GDPW	4,0	0,5	3,0	5,0	3,0	0,5	2,0	4,0
CPIW	6,0	0,5	5,0	7,0	3,5	0,5	2,5	4,5
GDPUA	1,0	1,0	-1,0	3,0	2,0	0,5	1,0	3,0
CPIUA	11,0	2,0	7,1	14,9	8,0	1,0	6,0	10,0
IUA	12,5	0,7	11,1	13,9	11,0	0,6	9,8	12,2
NEER	-6,8	2,0	-10,7	-2,9	-2,5	1,0	-4,5	-0,5
TOT	-2,0	1,0	-4,0	0,0	3,0	0,5	2,0	4,0
PNONEN	6,0	1,0	4,0	8,0	1,0	0,5	0,0	2,0

Верифікація та валідація моделей економічних змін на основі статистичних даних є важливими етапами дослідження економічних систем. Верифікація дозволяє перевірити правильність побудови моделей за допомогою рев'ю, інспекцій та інших статичних методів. Валідація дозволяє оцінити відповідність моделей вимогам та очікуванням клієнтів за допомогою тестування, експериментування та інших динамічних методів. Застосування моделей економічних змін для аналізу впливу різних факторів на економіку України та для розробки оптимальних стратегій управління економікою потребує високої якості моделей, які можуть адекватно відображати реальну ситуацію. Для цього необхідно використовувати сучасні системи імітаційного моделювання, такі як ARIS, Arena, Anylogic, iThink, які мають багато переваг перед традиційними методами моделювання. Системи імітаційного моделювання дозволяють побудувати складні моделі з врахуванням динаміки, дискретності та агентності економічних систем. Також вони дозволяють проводити широкий спектр аналізу моделей, такий як аналіз чутливостей, оптимальне керування, сценарне моделювання тощо.

Попередні та апостеріорні оцінки стаціонарного стану для моделей BVAR представлені в таблиці 3. Оцінки стаціонарних станів базуються на зменшеній формі VAR, отже, ідентифікація структурного шоку не відіграє жодної ролі.

Зокрема, попередні дані наведені для 2-го набору, а апостеріорні оцінки представлені для 1 кварталу 2023 року (що відповідає кінцевим результатам вибірки, тому для оцінки використовувався повний набір даних).

Існують деякі відмінності між первинними та вторинними медіанами стаціонарного стану для 2023Q1, а також відмінностями у значеннях вторинних медіан трьох моделей BVAR, які варто обговорити.

У всіх трьох моделях апостеріорні медіани для іноземного ВВП та ІСЦ є нижчими, ніж попереднє середнє значення. Однак ця різниця більш виражена в моделі BVAR. Можливо, це пояснюється тим, що моделі MA_P і MA_TOT містять додаткову інформацію про динаміку цін на товари, що може впливати на стаціонарні значення зовнішніх змінних, в той час як модель BVAR не має цієї додаткової інформації.

Стаціонарні значення зовнішнього попиту, які є нижчими в моделі BVAR, мають вплив на зростання внутрішнього ВВП. В результаті, апостеріорні медіани для внутрішніх змінних моделі BVAR показують менш стійке значення зростання ВВП, інфляції, облікової ставки, а також виражену тенденцію до девальвації номінального ефективного обмінного курсу (NEER).

Розглянемо наскільки ефективно прогнозують моделі BVAR. Одним з показників ефективності прогнозування є середньоквадратична помилка прогнозу (RMSE). Проте, для оцінки статистичної значущості однакової точності прогнозів моделей ми також використовуємо тест Діболда-Маріано. Порівняння проводиться на чотирьох етапах. На першому етапі порівнюються безумовні прогнози моделей BVAR, MA_P і MA_TOT з прогнозами моделі AR1.

Таблиця 3

Попередні оцінки на 2023q1

	Набір, 2017q1 2023q1			BVAR			MA_P			MA_TOT		
	Медіана	95%	Інтервал	Середній	Var	Інтервал	Медіана	95%	Інтервал	Медіана	95%	Інтервал
GDPW	2.0	3.0	4.0	2.7	1.9	3.7	1.8	2.7	3.6	1.8	2.7	3.6
CPIW	2.5	3.5	4.5	3.4	2.6	4.2				2.5	3.3	4.0
GDPUA	1.0	2.0	3.0	2.0	1.1	3.0	1.0	2.0	3.0	1.1	2.1	3.0
CPIUA	6.0	8.0	10.0	7.8	5.9	9.7	5.6	7.5	9.5	5.7	7.7	9.6
IUA	9.8	11.0	12.2	11.8	10.7	13.0	10.7	11.9	13.0	10.7	11.9	13.0
NEER	-4.5	-2.5	-0.5	-2.3	-4.2	-0.3	-4.4	-2.4	-0.4	-4.4	-2.3	-0.4
TOT	2.0	3.0	4.0							2.0	3.0	4.0
PNONEN	0.0	1.0	2.0				0.1	1.1	2.0			

Потім, на другому етапі, прогнози моделі BVAR, які вже показали найбільшу точність у безумовних прогнозах, порівнюються з прогнозами тієї ж моделі, але обумовленими зовнішніми показниками, такими як зростання ВВП за кордоном та інфляція за кордоном. Це робиться для того, щоб перевірити, чи покращується точність прогнозування за наявності додаткової інформації про зовнішні умови.

На наступному етапі, проводиться порівняння умовних прогнозів найкращої моделі, визначеної на другому етапі, з умовними прогнозами моделі QPM. Це дозволяє оцінити точність прогнозування найкращої моделі BVAR у порівнянні з альтернативною моделлю QPM.

Нарешті, на четвертому етапі, умовні прогнози найкращої моделі BVAR перетворюються з квартальних показників на річні показники та порів-

нюються з офіційними прогнозами Національного банку України (НБУ). Це необхідно, оскільки прогнози НБУ надаються тільки на річній основі. Таке порівняння дозволяє оцінити, наскільки добре прогнози найкращої моделі BVAR відповідають офіційним прогнозам НБУ.

У контексті моно- етапної прогнозної оцінки, особливий інтерес приділяється прогнозним показникам інфляції, пов'язаним з горизонтами грошово-кредитної політики. Зокрема, дане дослідження зосереджене на прогнозних горизонтах від четвертого до шостого кварталу.

Для оцінки точності безумовних прогнозів моделі BVAR з використанням різних змінних, наведені значення RMSE (середньоквадратичне значення помилки прогнозу) у таблиці 4. Для зручності порівняння, значення RMSE порівнюються з моделлю AR1. Таким чином, значення RMSE менше одиниці вказує на кращу точність прогнозування моделі BVAR порівняно з моделлю AR1.

Таблиця 4.

RMSE для безумовних прогнозів відносно моделі AR1

Період	Індекс споживчих цін			Валовий внутрішній продукт		
	BVAR	MA_P	MA_TOT	BVAR	MA_P	MA_TOT
1	1.05	1.02	1.05	0.89	0.99	0.89
2	1.02	1.02	0.93	0.51**	0.44**	0.48**
3	1.11	1.15	1.11	0.51**	0.50**	0.48**
4	1.04	1.02	0.97	0.67**	0.59**	0.60**
5	0.73*	0.75*	0.64**	0.74*	0.67**	0.73**
6	0.72*	0.69**	0.67**	0.83	0.75**	0.82*

Що стосується індексу споживчих цін, здається, що модель BVAR, яка включає умови торгівлі (MA_TOT), має найкращу точність прогнозування та перевершує модель AR1 на горизонті подій. Варто зазначити, що на короткостроковому горизонті прогнозування AR1 демонструє більшу точність. Проте, виявлено, що різниця не має статистичної значущості.

У випадку ВВП, моделі BVAR виявились кращими за модель AR1 з 2 по 6 квартали, і ці відмінності є статистично значущими. Ймовірно, додаткова попередня інформація, що використовується в моделях BVAR, сприяє їх кращій ефективності на більш віддалених горизонтах прогнозування.

Оскільки модель BVAR, яка включає умови торгівлі (MA_TOT), має менше значення RMSE для прогнозування інфляції, ця модель буде використовуватись для подальшого порівняння.

При оцінці цінності включення інформації про зовнішні умови, можна звернути увагу на порівняння значень RMSE для умовних та безумовних прогнозів моделі BVAR (див. таблицю 5).

Таблиця 5

RMSE для безумовних і умовних прогнозів MA_TOT відносно режиму AR1

Квартал	Індекс споживчих цін		Валовий внутрішній продукт	
	MA_TOT (умова)	MA_TOT	MA_TOT (умова)	MA_TOT
1	1.07	1.05	0.89	0.89
2	0.83*	0.93	0.79*	0.48**
3	1.02	1.11	0.72**	0.52**
4	0.83*	0.97	0.83	0.60**
5	0.78**	0.64**	0.91	0.73**
6	0.66**	0.67**	0.82*	0.82*

Таблиця 6

RMSE умовних прогнозів відносно моделі AR1

Квартал	Індекс споживчих цін		Валовий внутрішній продукт	
	MA_TOT (умова)	QPM	MA_TOT (умова)	QPM
1	1.07	1.17	0.89	1.04
2	0.83*	1.18	0.79*	0.84*
3	1.02	0.95	0.72**	0.97
4	0.83*	0.89	0.83	0.89
5	0.78**	0.74	0.91	0.95
6	0.66**	0.69**	0.82*	0.88

Таблиця 6 надає результати третього етапу аналізу. Щодо інфляції ІСЦ, прогнози моделі BVAR виявилися кращими для 4-го та 6-го кварталів, тоді як RMSE прогнозів моделі QPM було нижче для 5-го кварталу порівняно з BVAR. Значення RMSE для 1-го кварталу свідчать про те, що як модель BVAR, так і модель QPM поступається моделі AR1.

У випадку ВВП результати виявилися кращими. Як прогнози моделі BVAR, так і моделі QPM перевершують прогнози моделі AR1, починаючи з 2-го кварталу, хоча не всі відмінності є статистично значущими. Загалом, для всього горизонту прогнозування прогнози ВВП моделі BVAR виявилися більш точними, ніж прогнози моделі QPM.

Отже, в цілому, прогнози моделі BVAR щодо інфляції та зростання ВВП є щонайменше конкурентоспроможними, якщо й не найкращими, ніж прогнози моделі QPM.

Результати прогнозування моделі BVAR та офіційних прогнозів Національного банку України (НБУ) для річних показників порівнюються в таблиці 7.

Таблиця 7

RMSE прогноз для показників на річній основі

Квартал	Індекс споживчих цін		Валовий внутрішній продукт	
	MA_TOT (умова)	НБУ	MA_TOT (умова)	НБУ
1	1.07	0.99	0.89	1.02
2	0.95	0.85	0.74**	0.87
3	0.90	0.90	0.59**	0.68**
4	0.82	0.88	0.52**	0.60**
5	0.64*	0.92	0.62**	0.36**
6	0.55**	0.85	0.66**	0.52**

Щодо індексу споживчих цін (ІСЦ), прогнози моделі BVAR виявляються кращими, ніж офіційні прогнози Національного банку України (НБУ) на розглянутому горизонті. Однак, в короткостроковій перспективі, офіційні прогнози НБУ виявляються найбільш точними, вони перевершують як прогнози моделі BVAR, так і прогнози AR1. Цей висновок може бути пояснений тим, що НБУ використовує ширший набір інформації та спеціалізовані моделі, розроблені спеціально для короткострокового прогнозування. Крім того, прогнозування ІСЦ НБУ проводиться на дезагрегованому рівні, а для деяких груп цін, наприклад адміністративних цін, використовуються експертні оцінки.

У випадку ВВП, прогнози Національного банку України (НБУ) демонструють кращу точність, ніж прогнози моделі BVAR на розглянутому горизонті прогнозування. Ймовірно, це може бути пояснено тим, що прогнози НБУ враховують окремі компоненти ВВП та використовують експертні знання (наприклад, модель BVAR явно не містить змінних, що відображають фіскальну політику).

Отже, моделі BVAR демонструють кращу точність прогнозування інфляції, ніж офіційні прогнози Національного банку України (НБУ) на розглянутому горизонті прогнозування, але щодо прогнозів зростання ВВП спостерігається зворотна ситуація. Однак, цікавим аспектом є оцінка упередженості прогнозів. Похибка прогнозу вимірюється як середня різниця між фактичними значеннями та прогнозованими значеннями. Якщо існує значна ненульова різниця, це може вказувати на постійне зміщення між прогнозами та фактичними спостереженнями.

Таблиці 8 і 9 містять дані про похибку прогнозування Індексу споживчих цін (ІСЦ) і Валового внутрішнього продукту (ВВП) на квартальному горизонті. Щодо ІСЦ, гіпотеза неупередженості відхиляється лише для окремих прогнозних горизонтів моделей MA_P і AR1. Крім того, за винятком прогнозів AR1, спостерігається позитивне зміщення прогнозу майже на всьому

прогнозному горизонті, що означає, що моделі в середньому недооцінюють інфляцію. Через зниження інфляції протягом періоду прогнозування, нижчі прогнозовані значення можуть свідчити про те, що моделі припускають більш швидке наближення до стабільного стану, ніж це відбувається насправді. Крім того, прогнози на відповідному горизонті менш упереджені. У 5-му і 6-му кварталах зміщення прогнозу моделей зменшується, а для моделі MA_TOT навіть стає трохи негативним у 6-му кварталі.

Таблиця 8

Зміщення прогнозу (ІСЦ)

Квартал	Індекс споживчих цін					
	BVAR	MA_P	MA_TOT	MA_TOT (умова)	QPM	AR1
1	0.39	1.54	0.16	0.04	0.30	-0.53
2	1.78	2.57	1.52	1.41	0.38	-0.80
3	2.81	3.27**	2.44	2.19	1.44	-0.94
4	2.84	2.93**	2.13	1.91	1.65	-1.69
5	1.17	1.06	0.41	0.89	1.12	-3.57**
6	0.41	0.06	-0.53	-0.64	0.75	-4.49

Таблиця 9

Зміщення прогнозу (ВВП)

Квартал	Валовий внутрішній продукт					
	BVAR	MA_P	MA_TOT	MA_TOT (умова)	QPM	AR1
1	0.35	0.35	0.42	-0.23	0.99	1.99**
2	0.09	0.32	0.33	-0.64	0.79	2.59**
3	0.25	0.66	0.71	-0.29	0.50	2.97**
4	0.16	0.66	0.69	-0.13	0.31	2.84**
5	-0.14	0.24	0.29	-0.60	-0.52	2.37**
6	-0.34	0.11	0.03	-0.22	-0.75	2.08**

У зв'язку з тим, що офіційні прогнози Національного банку України (НБУ) доступні лише на річному горизонті, їх неможливо включити до зазначеного порівняння. Це може бути наслідком декількох причин. По-перше, в рамках режиму таргетування інфляції, НБУ може намагатись зміцнити інфляційні очікування, встановлюючи прогнози, що нижчі за фактичну інфляцію. По-друге, як у випадку умовних прогнозів BVAR, так і у випадку прогнозів QPM, використовуються спостережувані значення зовнішніх показників. Проте, під час реального процесу прогнозування ці значення не відомі, і припущені значення можуть відрізнятися від фактичних.

Зважаючи на те, що період оцінки закінчується в першому кварталі 2023 року, неможливо проаналізувати точність прогнозів BVAR під час

пандемії COVID-19 та наслідків агресії з боку Росії. Однак, управління впливом COVID-19 та мінімізація впливу заподіяної шкоди на ВВП країни залишається ключовим завданням для Національного банку України (НБУ), оскільки розроблена модель BVAR буде використовуватися для прогнозування інфляції та ВВП у найближчі роки. Існують кілька документів, які пропонують рішення для врахування проблеми впливу COVID-19, які можуть бути застосовані до розглянутої моделі.

Зокрема, у моделях економічних змін розглядаються такі підходи, як комбінування прогнозів в різних специфікаціях однієї моделі або в різних моделях, розширення специфікації моделі шляхом додавання MA-термінів і коригування прогнозів для їх приведення до відповідного шляху за допомогою певних корекцій перехоплення та інших методів. Наприклад, у результаті аналізу було виявлено, що серед всіх цих підходів найкращі результати для США, незважаючи на різні джерела і характеристики фінансової кризи та кризи COVID-19, вдається досягти шляхом коригування початкових прогнозів на суму, схожу на помилки прогнозу, зроблені під час фінансової кризи та під час наступного відновлення.

Результати проведених тестів показують, що немає статистично значущих доказів для обох типів ітерацій. Мета-регресійні аналізи показують, що зв'язок між процентними ставками та обмінними курсами є дуже чутливим до різних макроекономічних факторів, особливо в контексті рівня монетарної свободи.

Навіть якщо висновок про вплив відсоткової ставки на обмінний курс базується на міжнародних даних замість аналізу українських даних через їх обмеженість, все ж існує висока ймовірність, що подібний зв'язок може спостерігатися і в Україні. Навіть якщо безпосередньо оцінювати вплив такого інструменту монетарної політики, як облікова ставка національної валюти, немає сенсу, Національний банк України все ж має враховувати цей непрямий висновок під час ухвалення рішень щодо облікової ставки.

Висновки. Отже, інфляція є одним з ключових макроекономічних показників, який впливає на добробут населення та конкурентоспроможність економіки. Прогнозування інфляції допомагає уряду та Національному банку України (НБУ) формувати ефективну фіскальну та монетарну політику, а також визначати цілі та інструменти для їх досягнення.

Таким чином, прогноз рівня інфляції в Україні на наступні 5 років залежить від багатьох факторів, як зовнішніх, так і внутрішніх. Найближчим часом очевидною є необхідність продовження співпраці з МВФ та імплементація необхідних реформ для стабілізації економічної ситуації та зменшення імпакту ізольованих шоків. На основі проведеного аналізу прогнозується подальше збільшення інфляції в Україні на від 1.5 до 2.5% щорічно.

Література:

1. Anayi, L., Bloom, N., Bunn, P., Mizen, P., Thwaites, G., & Yotzov, I. (2022). The impact of the war in Ukraine on economic uncertainty. A VoxEU/CEPR Debate "The Economic Consequences of War". 16 Apr 2022. Retrieved fromt: https://cepr.org/voxeu/columns/impact-war-ukraine-economic-uncertainty

2. Donor support for Ukraine. European Bank for Reconstruction for Development. Retrieved from: https://www.ebrd.com/what-we-do/war-on-ukraine/donor-support.html

3. European Commission (2022). Decision of the European parliament and of the council providing exceptional macro-financial assistance to Ukraine. Brussels, 7.9.2022 COM (2022) 557 final. Retrieved from:
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022PC0557

4. Гладка О.М., Карпович І.М., Сінчук А.М. Моделі економічної динаміки: Навчальний посібник / О.М. Гладка, І.М. Карпович, А.М. Сінчук – Рівне: РДГУ, 2019. – 158 с.

5. Національна стратегія доходів до 2030 року: Міністерство фінансів України від 08.12.2023 р., 2023.-147 с. Режим доступу:
https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf

References:

1. Anayi, L., Bloom, N., Bunn, P., Mizen, P., Thwaites, G., & Yotzov, I. (2022). The impact of the war in Ukraine on economic uncertainty. A VoxEU/CEPR Debate "The Economic Consequences of War". 16 Apr 2022. Retrieved from: https://cepr.org/voxeu/columns/impact-war-ukraine-economic-uncertainty

2. *Donor support for Ukraine*. European Bank for Reconstruction for Development. Retrieved from: https://www.ebrd.com/what-we-do/war-on-ukraine/donor-support.html

3. European Commission (2022). *Decision of the European parliament and of the council providing exceptional macro-financial assistance to Ukraine*. Brussels, 7.9.2022 COM (2022) 557 final. Retrieved from:
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022PC0557

4. Hladka O.M., Karpovych I.M., Sinchuk A.M. (2019) *Modeli ekonomichnoi dynamiky [Models of economic dynamics]*. Rivne: RDSU [in Ukrainian].

5. *Natsionalna stratehiia dokhodiv do 2030 roku [National income strategy until 2030]*. (2023, December 18) Kyiv: Ministry of Finance of Ukraine [in Ukrainian]. Retrieved from:
https://mof.gov.ua/storage/files/National%20Revenue%20Strategy_2030_.pdf

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 35.08:323

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-574-588

Ларіна Наталія кандидат педагогічних наук, доцент кафедри публічної політики, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, https://orcid.org/0000-0001-5843-0765

Потоцький Микола радник директора державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», доктор юридичних наук, адвокат, патентний повірений, https://orcid.org/0000-0002-1555-2786

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ ВСТУПУ ДО ЄС

Анотація. У статті здійснено аналіз інтелектуального потенціалу та сучасного стану публічного управління державною та національною системою розвитку інтелектуальної власності, проаналізовано її інституційну структуру, проілюстровано змістовну відмінність категорій «державна та національна системи розвитку інтелектуальної власності та інтелектуального потенціалу».

Сконцентровано увагу на вступі України до Європейського Союзу в умовах повномасштабної війни рф, що з одного боку є запорукою збереження державності України, а з іншого – викликом щодо пристосування українського бізнесу до конкуренції в концептуально новому середовищі. Наведені умови, в яких актуалізується необхідність аналізу інституційного забезпечення публічного управління розвитком інтелектуальної власності України та його інтелектуального потенціалу, підготовці пропозицій щодо удосконалення в процесі євроінтеграції, як світоглядно-політичного вектору розвитку державності України, та цифровізації, як визначальної технологічної складової розвитку економіки України. На думку авторів статті, розвиток інтелектуальної власності України та його інтелектуального потенціалу в умовах євроінтеграції передбачає необхідність удосконалення публічного управління на засадах принципів «Good Governance» відповідно до стандартів Європейського Союзу.

В статті здійснено аналіз державної системи правової охорони інтелектуальної власності та його інтелектуального потенціалу щодо сучасного стану структури цієї сфери діяльності на прикладі Мінекономіки та НОІВ, функції якого виконує УКРНОІВІ. Охарактеризовано консультативно-дорадчі органи, такі як Рада з питань інтелектуальної власності, а також розглянуто суб'єктів

сфери цієї діяльності, які виведені зі структури державного управління, або реорганізовані в громадські організації, зокрема такі як «Українська агенція з авторських та суміжних прав», тощо.

Ключові слова: інтелектуальна власність, інтелектуальний потенціал, публічне управління, адміністративна процедура, Європейський Союз, євро-інтеграційний процес.

Larina Nataliia Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Public Policy, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-5843-0765

Pototskyi Mykola Advisor to the Director of the State Organization "Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations", https://orcid.org/0000-0002-1555-2786

PUBLIC ADMINISTRATION OF INTELLECTUAL POTENTIAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF ACCESSION TO THE EU

Abstract. The article analyses the intellectual potential and the current state of public administration of the State and national systems of intellectual property development, analyses its institutional structure, and illustrates the substantive difference between the categories 'State and national systems of intellectual property development and intellectual potential'.

The author focuses on Ukraine's accession to the European Union in the context of a full-scale war of the Russian Federation, which, on the one hand, is a guarantee of preserving Ukraine's statehood, and on the other hand, is a challenge for Ukrainian business to adapt to competition in a conceptually new environment. The article describes the conditions under which the need to analyse the institutional support for public administration of the development of intellectual property of Ukraine and its intellectual potential, to prepare proposals for improvement in the process of European integration as a worldview and political vector of development of Ukraine's statehood, and digitalisation as a defining technological component of the development of Ukraine's economy is becoming more relevant. According to the authors of the article, the development of Ukraine's intellectual property and its intellectual potential in the context of European integration requires improvement of public administration based on the principles of 'Good Governance' in accordance with the standards of the European Union.

The article analyses the state system of legal protection of intellectual property and its intellectual potential with regard to the current state of the structure of this

area of activity on the example of the Ministry of Economy and the National Institute of Intellectual Property, whose functions are performed by the UIPI. The author describes advisory bodies, such as the Council on Intellectual Property, and also considers the subjects of this area of activity which have been withdrawn from the structure of public administration or reorganised into public organisations, in particular, such as the Ukrainian Agency of Copyright and Related Rights.

Keywords: intellectual property, intellectual potential, public administration, administrative procedure, European Union, European integration process.

Постановка проблеми. Розбудова цифрової інноваційної економіки України, тобто економіки, домінантною продуктивною силою якої є інтелект людини, що у конвергенції зі штучним інтелектом, продукує інновації, очевидно є однією з ключових складових стратегії відновлення України. Ядром інноваційного бізнесу є інтелектуальна власність, як права на результати інтелектуальної, творчої діяльності.

Сучасний стан сфери інтелектуальної власності в Україні характеризується такими ключовими показниками її розвитку як кількість заявок на державну реєстрацію об'єктів права інтелектуальної власності, поданих до Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій. Також на прикладі процедури державної реєстрації торговельних марок в Україні та Європейського Союзі продемонстровано суттєві відмінності цих процедур. Визначальну роль в створенні умов для подолання викликів війни та входження національного інноваційного бізнесу в умови єдиного європейського ринку відіграє публічне управління розвитком інтелектуальної власності України, а також теоретичне дослідження ключових категорій цієї сфери діяльності, серед яких такі дефініції як: «інтелектуальна власність», «державна та національна системи правової охорони інтелектуальної власності», «розвиток інтелектуальної власності України» у законодавстві та науковому дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми управління інтелектуальною власністю досліджували багато вчених, серед яких необхідно назвати таких науковців, як: О. Орлюк, О. Бутнік-Сіверський, Г. Андрощук, В. Базилевич, І. Борисенко, М. Вачевський, В. Дмитришин, Т. Гусаковська, П. Цибульов, В. Чеботарьов, В. Зінов, Ю. Суіні та інші. Однак, питанням публічного управління розвитку інтелектуальної власності не приділялось належної наукової уваги.

Метою статті є дослідження та розробка пропозицій щодо удосконалення публічного управління розвитком інтелектуальної власності в Україні в умовах вступу до ЄС.

Виклад основного матеріалу. У міжнародному законодавстві «інтелектуальна власність» розуміється як права, що відносяться до літературних,

художніх і наукових творів, виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо і телевізійних передач, винаходів щодо всіх видів людської діяльності, наукових відкриттів, промислових зразків, торговельних марок, фірмових і комерційних найменувань, захисту від недобросовісної конкуренції, а також усі інші права, що відносяться до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній сфері [1].

В українському законодавстві право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначається як «право інтелектуальної власності». При цьому до об’єктів права інтелектуальної власності віднесено літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці [2].

Отже, не заважаючи на окремі текстуально-лінгвістичні розбіжності в формулюваннях термінів «інтелектуальна власність» та «право інтелектуальної власності», вони збігаються за своїм змістом, виходячи принаймні з того, що стосуються однакових об’єктів – результатів інтелектуальної творчої діяльності (об’єктів права інтелектуальної власності).

Засади сучасної інституційної структури публічного управління сферою інтелектуальної власності закладено Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» від 16.06.2020 № 703-IX, яким передбачено, що «державна система правової охорони інтелектуальної власності – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності; Національний орган інтелектуальної власності (далі – НОІВ), і сукупність наукових, освітніх, інформаційних та інших відповідної спеціалізації державних підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності» [3].

Положенням про Міністерство економіки України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459, визначено, що Мінекономіки є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує: формування та реалізує державну політику інтелектуальної власності. Також, до основних завдань Мінекономіки віднесено, забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері інтелектуальної власності [4].

До закладів, що входять до державної системи правової охорони інтелектуальної власності, наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 22.03.2018 № 387 «Деякі питання організації діяльності у сфері інтелектуальної власності» віднесено державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (далі – УІІВ), державна організація «Українське агентство з авторських та суміжних прав» (далі – УАСП), Державну інноваційну фінансово-кредитну установу (далі – ДІФКУ) та державну організацію «Національний офіс інтелектуальної власності» [5].

Поряд з цим, у 2022 році в сфері управління Мінекономіки утворено Державну організацію «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», яка згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності» виконує функції НОІВ [6].

Цим же розпорядженням визнано таким, що втратило чинність розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.10.2020 № 1267-р, УІІВ виконував функції НОІВ [7].

Згідно з відомостями Єдиного державного реєстру підприємств та організацій УААСП (ЄДРПОУ 31025266), яке було зареєстровано 06.07.2000. перебуває в стані припинення.

Зазначене рішення реалізовано на виконання Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» від 15.05.2018 № 2415-VIII згідно з яким, після ухвалення зборами делегатів рішення про реєстрацію громадської організації, метою якої є колективне управління правами, – надає методичну та організаційну підтримку у здійсненні реєстрації громадської організації, реєстрації організації колективного управління. Установа здійснює ліквідацію ДО УААСП у встановленому законодавством порядку [8].

У лютому 2018 року на зборах українських авторів – членів УААСП, творці одностайно вирішили створити організацію світового зразка, давши основу Громадської організації «Українська агенція з авторських та суміжних прав». Загальні збори затвердили склад Авторської і Наглядової рад започаткованої громадської організації. З першого дня свого існування ГО «УААСП» має свідоцтво організації колективного управління, і, таким чином, має право управляти на колективній основі майновими правами авторів [9].

Відтак, інституційна структура публічного управління сферою інтелектуальної власності щодо авторського права та суміжних прав зазнала кардинальних змін – ключова державна організація, яка опікувалась управлінням майнових прав авторів, зазнала «м'якого» роздержавлення, та фактично була припинена, шляхом створення громадської організації.

Постановою Кабінету Міністрів України від 15.06.2000 № 979 «Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи» було створено Українську державну інноваційну компанію яка є державною небанківською фінансово-кредитною установою на базі ліквідованих згідно з Указом Президента України від 15.12.1999 «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» Державного інноваційного фонду та його регіональних відділень.

Пізніше, Компанія була реорганізована в Установу з метою здійснення фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності, а також залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для розвитку реального сектору економіки, підвищення вітчизняного потенціалу з експорту продукції, що виробляється на підприємствах галузей національної економіки, захисту та підтримки національного товаровиробника [10].

30.12.2020 ДІФКУ було передано від Мінекономіки до сфери управління Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України [11]. Таким чином, ДІФКУ фактично була виведена зі складу державної системи правової охорони інтелектуальної власності, що, на нашу думку, позбавило її важливого інструменту фінансової підтримки винахідництва та інноваційної діяльності.

Щодо державної організації «Національний офіс інтелектуальної власності», то згідно з відомостями з Єдиного державного реєстру підприємств та організацій, – вона перебуває в стані припинення.

Підсумовуючи цей стислий аналіз державної системи правової охорони інтелектуальної власності та сучасного стану структури його публічного управління, можна констатувати, що вона складається з Мінекономіки та НОІВ, функції якого виконує УКРНОІВІ. Інші суб'єкти, виведені з цієї системи, не виконують публічних функцій, або реорганізовані в громадські організації.

Поряд з цим, в науковій літературі [12], проєктах законодавчих та стратегічних документів [13, 14], часто використовується термін «національна система охорони інтелектуальної власності».

Наприклад, в Національній стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020-2025 роки, яка була розроблена Мінекономіки за участі експертів Всесвітньої організації інтелектуальної власності, національних та іноземних науковців, в рамках робочої груби, очолюваної Оленою Орлюк, д.ю.н., професором, академіком НАПрН України, та обговорена під час парламентських слухань на тему «Побудова ефективної системи охорони інтелектуальної власності в Україні» 16.12.2019 і опублікована у офіційному журналі «Парламентські Слухання» (№ 5, 2019) Видавництва Верховної Ради України, окреслюється «Інституціональна рамка системи охорони інтелектуальної власності» (розділі 1.5.).

Серед таких основних інституцій на даному етапі можна виділити:

1) творці (автори, креатори, винахідники та іноватори) та інноваційний бізнес. Власне це основні суб'єкти творчою діяльністю яких створюється результат інтелектуальної діяльності, об'єкт права інтелектуальної власності та інноваційний продукт;

2) консультативно-дорадчі органи Кабінету Міністрів України: Рада з питань інтелектуальної власності;

3) міністерства: МОН, Мінкульт, МОЗ, Мінсоцполітики, Мінагро, Мінстратегпром, Міноборони, МВС, Мінцифри;

4) судові, правоохоронні органи та органи національної безпеки: Вищий суд з інтелектуальної власності; Антимонопольний комітет України, Бюро економічної безпеки, Національна поліція, Державна митна служба; Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів; Служба безпеки України, Рада національної безпеки і оборони України;

5) наукові та освітні установи: Центр інтелектуальної власності та передачі технологій НАН України, Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності (НДІІВ НАПрНУ), Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка тощо;

6) представники незалежної професійної діяльності: патентні повірені, адвокати, судові експерти, оцінювачі, арбітражні керуючі, приватні виконавці, нотаріуси тощо;

7) професійні організації: ГО «Всеукраїнська асоціація патентних повірених», ГО «Національна асоціація патентних повірених України», Національна асоціація адвокатів України у складі якої діє Комітет з інтелектуальної власності; ВГО «Союз експертів України» тощо;

8) професійні захисні організації – Об'єднання підприємств «Український альянс по боротьбі з підробками та піратством» (UAACP);

9) професійні видання – науково-практичний журнал «Теорія і практика інтелектуальної власності».

Системний аналіз інституційної структури, компетенції та повноважень суб'єктів національної системи інтелектуальної власності може статисти предметом окремого дослідження та очевидно виходить за межі мети та обсягів цього дослідження. Проте навіть окреслена інституційна рамка, дає підстави для висновку про те, що термін «державна система правової охорони інтелектуальної власності» в сучасних умовах описує сукупність суб'єктів владних повноважень – Мінекономіки та НОІВ, функції якого виконує УКРНОІВІ.

Поряд з цим, термін «національна система інтелектуальної власності» охоплює, в першу чергу творців та інноваторів, суб'єктів владних повнова-

жень у сфері інтелектуальної власності та у суміжних сферах, судові та правоохоронні органи, і інших суб'єктів, які в силу виконання своїх статутних завдань дотичні до сфери інтелектуальної власності і при цьому беруть участь в забезпеченні функціонування цієї системи.

При цьому, на нашу думку, складовими національної системи інтелектуальної власності, поряд з інституційними чинниками мають бути такі елементи як правова система, як система регулювання суспільних відносин (законодавчі та підзаконні акти, договори, тощо) та об'єкти права інтелектуальної власності, власне як результати щодо яких функціонує національна система.

В контексті національної системи охорони інтелектуальної власності правова система становить собою розгалужену систему правових актів різної юридичної сили та галузевої приналежності: Конституція України, міжнародні правові акти та договори, кодифіковані, законодавчі та підзаконні правові акти, державні стандарти тощо.

Об'єкти права інтелектуальної власності можна згрупувати, як *об'єкти права промислової власності* (винаходи, корисні моделі, промислові зразки), *об'єкти бренд-права* (торговельні марки, географічні зазначення, комерційні найменування), *об'єкти авторського права та суміжних прав* (твори, збірки творів, комп'ютерні програми; бази даних (компіляції даних) фонограми, відеограми, програми організацій мовлення) тощо), *некласичні об'єкти* (наукові відкриття; раціоналізаторські пропозиції; компонування напівпровідникових виробів; комерційні таємниці, сорти росли та породи тварин).

Характеризувати сучасний стан розвитку інтелектуальної власності в Україні можна через такі ключові показники:

1) кількість заявок на державну реєстрацію об'єктів права інтелектуальної власності, поданих до УКРНОІВІ;

2) кількість зареєстрованих об'єктів права інтелектуальної власності, уведених до комерційного обігу (комерціалізованих, впроваджених у виробництво тощо);

3) кількість заявок на державну реєстрацію об'єктів права інтелектуальної власності, поданих до іноземних Офісів інтелектуальної власності, українськими заявниками;

4) кількість зареєстрованих об'єктів права інтелектуальної власності українськими заявниками, уведених до комерційного обігу (комерціалізованих, впроваджених у виробництво тощо) в іноземних державах.

Зважаючи на наявну об'єктивну можливість та відкритість даних, розглянемо стан інтелектуальної власності в України за першим показником, який може бути виміряний шляхом аналізу статистичних даних УКРНОІВІ [15]:

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Таблиця 1. Надходження заявок на ОПВ, поданих у 2019-2023 роках[1]

	2019	2020	2021	2022	2023[2]	2023 до 2022
Усього надійшло	**48672**	**38388**	**41003**	**22195**	**32759**	**147,6%**
Винаходи	3856	3194	3390	2758	2911	105,5%
Корисні моделі	8454	5273	4427	2378	3504	147,4%
Промислові зразки	2627	2025	1836	825	1112	134,8%
Торговельні марки (за національною процедурою)	33735	27896	31350	16234	25232	155,4%

Ситуація у сфері інтелектуальної власності закономірно віддзеркалює загальні макроекономічні тенденції. Так, відносно показників 2022 року, сумарна кількість заявок на об'єкти промислової власності (далі – ОПВ) зросла на 47,6% та склала 32759 заявок. Ця сума перевищує показник 2022 року (22195 заявок) більш ніж на 10,5 тисяч заявок, проте поступається обсягам довоєнного 2021 року (41003).Однак, враховуючи наявне зростання темпів подання заявок та позитивні тенденції щодо відновлення національної економіки, показник загальної кількості поданих заявок у 2024 році, може вийти на рівень 2021 року.

Зростання темпів подання заявок на ОПВ у 2023 році є яскравим свідченням активізації винахідницької спільноти і бізнесу та є наслідком позитивних очікувань щодо розвитку економічної, політичної та соціальної ситуації в Україні.

Винаходи, як найбільш складний та вагомий об'єкт промислової власності, наче слідуючи за тенденцією ВВП 2023 року, демонструють зростання у 5,5%. Динаміка подання заявок щодо інших об'єктів промислової власності є більш високою: корисні моделі – 47,4%, промислові зразки – 34,8%, торговельні марки – більш ніж 55,4%.

Щодо інших показників, то їх вимірюваність істотно ускладнена через брак верифікованих джерел статистичної інформації про обсяги комерціалізації об'єктів права інтелектуальної власності. В той же час, автори цього дослідження вбачають перспективність отримання даних про обсяги комерціалізації (впровадження) об'єктів інтелектуальної власності, створених за публічні кошти.

Поряд з цим, навіть орієнтуючись на наведений вище критерій, можна дійти висновку про тенденцію до зниження заявок на державну реєстрацію об'єктів права інтелектуальної власності. Очевидно, що наведена тенденція пояснюється пандемією «COVID-19» та повномасштабним вторгнення росії до України і, відповідно, падінням росту економіки України.

В рамках нашого дослідження перспективним вбачається розвиток інтелектуальної власності в Україні шляхом удосконалення нормативно-

правового, економічного та інвестиційного механізмів публічного управління в умовах вступу до ЄС, а саме імплементацію європейської структури органів, їх компетенції та повноважень, вимог до адміністративних процедур та публічних послуг у цій сфері.

Інституційна система публічних органів в ЄС у сфері інтелектуальної власності становить два рівні:

1) органи наднаціонального рівня ЄС: Європейський офіс інтелектуальної власності, заснований в 1994, який відповідає за реєстрацію торгових марок та дизайнів (промислових зразків) Євросоюзу; Європейський патентний офіс, який опікується єдиною (унітарною) патентною системою (Unitary Patent system);

2) органи національного рівня кожної країни члена ЄС.

Очевидно, що з набуттям членства в ЄС, європейські наднаціональні органи поширять свою юрисдикцію на територію України: Європейський офіс інтелектуальної власності (далі – Офіс, EUPIO) та Європейський патентний офіс (EPO), що створить для інноваторів та інноваційного бізнесу додаткову можливість – подати одну заявку на державну реєстрацію об'єкта, наприклад, до Європейського офісу інтелектуальної власності і відповідно отримати реєстрацію об'єкта, як в Україні, так і в усіх країнах-членах ЄС.

Природньо, що подання заявки до Офісу буде обумовлено більшою кількістю фінансових витрат на послуги патентного повіреного щодо підготовки відповідної заявки, а також вартість власне послуг Офісу з реєстрації, проте і вигоди є очевидними – єдина реєстрація, яка діє на території усіх країн-членів ЄС.

Поширення компетенції органів ЄС на територію України призведе до конкуренції публічних органів у цій сфері, відтак НОІВ має заохочувати національних заявників до звернення до нього для реєстрації об'єктів в Україні.

Розглянемо на прикладі охорони торговельних марок деякі виклики з удосконалення публічного управління.

Основними актами ЄС щодо торговельних марок є:

Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2017/1001 від 14.06.2017 про торговельну марку Європейського Союзу (кодифікація) (далі - Регламент № 2017/1001) [16];

Імплементаційний регламент Комісії (ЄС) № 2018/626 від 05.03.2018, що встановлює детальні правила імплементації певних положень Регламенту (ЄС) 2017/1001 Європейського парламенту та Ради щодо торговельної марки Європейського Союзу та скасовує імплементаційний регламент (ЄС)) 2017/1431 (Імплементаційний регламент № 2018/626) [17];

Делегований Регламент Комісії (ЄС) № 2018/625 від 05.03.2018, що доповнює Регламент (ЄС) 2017/1001 Європейського Парламенту та Ради щодо

торговельної марки Європейського Союзу та скасовує Делегований Регламент (ЄС) 2017/1430 (далі - Делегований регламент № 2018/625) [18];

Директива (ЄС) № 2015/2436 Європейського Парламенту та Ради від 16.12.2015 про наближення законодавства держав-членів стосовно торговельних марок (перероблена версія) (далі – Директива № 2015/2436) [19].

Наведеними вище актами ЄС встановлено процедуру реєстрації торговельної марки, яка складається з таких основних етапів:

1) подання заявки на реєстрацію торговельної марки;

2) експертиза торговельної марки щодо абсолютних підстав на відмови у реєстрації;

3) публікація заявки на реєстрацію торговельної марки;

4) отримання зауважень третіх осіб;

5) отримання заперечень третіх осіб протягом трьох місяців від дати публікації заявки;

6) розгляд заперечення проти заявки на реєстрацію торговельної марки;

7) реєстрація / відмова в реєстрації торговельної марки;

8) оскарження реєстрація / відмова в реєстрації торговельної марки.

Строк реєстрації торговельної марки в ЄС становить біля 7 місяців. При цьому, характерними особливостями процедури реєстрації торговельних марок в ЄС є те, що:

рішення Офісу мають містити мотиви, на яких вони ґрунтуються. Ґрунтуватися вони можуть лише на мотивах або доказах, які сторони мали можливість прокоментувати (Стаття 94 Регламенту № 2017/1001);

Офіс має право вивчати факти за власною ініціативою, проте лише у межах проваджень, пов'язаних з абсолютними підставами для відмови у реєстрації. У провадженнях щодо відносних підстав для відмови у реєстрації обмежений лише фактами, доказами та аргументами, що надані сторонами (Стаття 95 Регламенту № 2017/1001);

Офіс має право скасувати своє рішення, якщо встановить, що воно ухвалене з явною помилкою, що виникла з вини Офісу (Стаття 103 Регламенту № 2017/1001);

рішення Офісу мають бути доступними у режимі онлайн для інформування та консультування суспільства та з метою дотримання інтересів прозорості та прогнозованості. При цьому, будь-яка сторона провадження, яка призвела до ухвалення рішення, може звернутися із запитом на видалення будь-яких персональних даних, які містить рішення (Стаття 113 Регламенту № 2017/1001).

Наведені вище положення демонструють лише окремі, проте досить суттєві відмінності в процедурах реєстрації торговельних марок в Україні та ЄС.

Очевидно, що застосовувана в ЄС модель державної реєстрації торговельних марок, заснована на експертизі щодо абсолютних підстав для відмови у державній реєстрації, має наслідком досить швидкі строки реєстрації (7 місяців) у порівнянні з Україною, де застосовується модель експертизи щодо абсолютних та відносних підстав (24 місяці).

Обов'язок зазначення мотивів рішення Офісу, випливає з принципу обґрунтованості рішень, а встановлення меж вивчення фактів за власною ініціативою, упереджує надмірне втручання публічних органів в приватні відносини використання позначень та ведення бізнесу. Право Офісу скасувати власне рішення, дозволяє ефективно відновити права особи, та упередити складну, тривалу та дорогу адміністративну чи судову процедуру анулювання чи скасування рішення. В той же час, доступність рішень у режимі онлайн забезпечує доступність, прозорість, транспарентність та прогнозованість діяльності Офісу.

Зазначені вище положення актів ЄС щодо реєстрації торговельних марок розроблені та імплементовані в дусі принципів «Good Governance» з урахуванням рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2007)7 «Щодо належного адміністрування», № R(2000)6 «Щодо статусу публічних службовців у Європі», Резолюція (77)31 «Про захист особи відносно актів адміністративних органів», Рекомендації № R(87)16 «Щодо адміністративних процедур, які стосуються великої кількості осіб» тощо.

З наведеного аналізу вбачається необхідність концептуального удосконалення національної процедури реєстрації торговельних марок в Україні, приведення її у відповідність до європейської процедури, зокрема, шляхом застосування моделі, за якою експертиза торговельної марки проводиться на відповідність абсолютним підставам для відмови у реєстрації, запровадження зазначених вище принципів «Good Governance».

Результатом такого удосконалення національної процедури має стати зменшення строків реєстрації, доступність, відкритість, прозорість, транспарентність, та прогнозованість публічного управління у цій сфері, привабливість українського IP офісу та української юрисдикції для реєстрації прав інтелектуальної власності, що в цілому сприятиме розвитку інтелектуальної власності в Україні.

Висновки.

За результатами проведеного дослідження визначено сучасний стан структури публічного управління державною системою охорони інтелектуальної власності, зокрема встановлено, що вона складається з Мінекономіки та НОІВ, функції якого виконує УКРНОІВІ. Інші суб'єкти, виведені з цієї системи, не виконують публічних функцій, або реорганізовані в громадські організації.

Поряд з цим, термін «національна система інтелектуальної власності» охоплює: інституційну структуру (творців та інноваторів, суб'єктів владних

повноважень у сфері інтелектуальної власності та у суміжних сферах, судові, правоохоронні органи та органи національної безпеки, інших суб'єктів, які в силу виконання своїх статутних завдань дотичні до сфери інтелектуальної власності і при цьому беруть участь в забезпеченні функціонування цієї системи), правову систему та об'єкти права інтелектуальної власності.

Перспективним шляхом розвитку інтелектуальної власності України в умовах вступу до ЄС є удосконалення публічного управління та приведення його у відповідність до стандартів ЄС, наприклад, щодо торговельних марок завдяки застосуванню моделі проведення експертизи торговельної марки на відповідність абсолютним підставам для відмови у реєстрації, та запровадження принципів «Good Governance».

Література:

1. Convention Establishing the World Intellectual Property Organization (Signed at Stockholm on July 14, 1967 and as amended on September 28, 1979) // https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/283854 (дата звернення: 13.07.2024).

2. Цивільний кодекс України URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 13.07.2024).

3. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: ЗАКОН УКРАЇНИ від 16.06.2020 № 703-IX URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text (дата звернення: 13.07.2024).

4. Питання Міністерства економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459 URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#n10 (дата звернення: 13.07.2024).

5. Деякі питання організації діяльності у сфері інтелектуальної власності: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 22.03.2018 № 387 URL: // https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0387731-18#Text (дата звернення: 13.07.2024).

6. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 № 943-р URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 13.07.2024).

7. Про Національний орган інтелектуальної власності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.10.2020 № 1267-р URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1267-2020-%D1%80/ed20201013#Text (дата звернення: 13.07.2024).

8. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 15.05.2018 № 2415-VIII URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text (дата звернення: 13.07.2024).

9. УКРАЇНСЬКА АГЕНЦІЯ З АВТОРСЬКИХ ТА СУМІЖНИХ ПРАВ: ІСТОРІЯ. URL: // https://uacrr.org.ua/istoriya.html (дата звернення: 13.07.2024).

10. Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи : постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.2000 № 979 URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2000-%D0%BF/ed20201128#Text (дата звернення: 13.07.2024).

11. Завершилася передача Державної інноваційної фінансово-кредитної установи до сфери управління Мінстратегпрому URL: // https://mspu.gov.ua/news/derzhavna-innovacijna-finansovo-kreditna-ustanova-ustanova-perejshlo-do-sferi-upravlinnya-minstrategpromu (дата звернення: 13.07.2024).

12 Хворост О.О. Національна система інтелектуальної власності та міжнародне співробітництво URL: // https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/21430/1/5.pdf;jsessionid=BE1DE900B89AFBDF685B12C996F3B171 (дата звернення: 13.07.2024).

13. Проект Закону України «Про Національну систему охорони інтелектуальної власності в Україні» URL: // https://ips.ligazakon.net/document/NT2855 (дата звернення: 13.07.2024).
14. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020 – 2025 роки https://komprompol.rada.gov.ua/uploads/documents/31244.pdf (дата звернення: 13.07.2024).
15. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ЦИФРАХ. Показники діяльності у сфері інтелектуальної власності за 2023 рік. URL: // https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/IP-in-Figures-2023-web1-.pdf (дата звернення: 13.07.2024).
16. REGULATION (EU) 2017/1001 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14.06.2017 on the European Union trade mark (codification) URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1001 (дата звернення: 13.07.2024).
17. Commission Implementing Regulation (EU) 2018/626 of 5 March 2018 laying down detailed rules for implementing certain provisions of Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council on the European Union trade mark, and repealing Implementing Regulation (EU) 2017/1431 URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018R0626 (дата звернення: 13.07.2024).
18. Commission Delegated Regulation (EU) 2018/625 of 5 March 2018 supplementing Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council on the European Union trade mark, and repealing Delegated Regulation (EU) 2017/1430 URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32018R0625 (дата звернення: 13.07.2024).
19. Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks (recast) (Text with EEA relevance) URL://https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX %3A32015L2436 (дата звернення: 13.07.2024).

References:

1. Convention Establishing the World Intellectual Property Organization (1979). (Signed at Stockholm on July 14, 1967 and as amended on September 28, 1979) // https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/283854 (data zvernennia: 13.07.2024) [in USA].
2. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy (2003). [Civil Code of Ukraine]. URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (data zvernennia: 13.07.2024). [in Ukrainian].
3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo stvorennia natsionalnoho orhanu intelektualnoi vlasnosti (2020). [On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning the Establishment of a National Intellectual Property Authority] :ZAKON UKRAINY vid 16.06.2020 № 703-IX URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].
4. Pytannia Ministerstva ekonomiky (2014). [Questions from the Ministry of Economy]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.08.2014 № 459 URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#n10 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].
5. Deiaki pytannia orhanizatsii diialnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti (2018). [Some issues of organising activities in the field of intellectual property]: nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 22.03.2018 № 387 URL: // https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0387731-18#Text [in Ukrainian].
6. Deiaki pytannia Natsionalnoho orhanu intelektualnoi vlasnosti (2022). [On Effective Management of Property Rights of Right]: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.10.2022 № 943-r URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].
7. Pro Natsionalnyi orhan intelektualnoi vlasnosti (2020). [About the National Intellectual Property Authority]: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13.10.2020 № 1267-r URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1267-2020-%D1%80/ed20201013#Text (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

8. Pro efektyvne upravlinnia mainovymy pravamy pravovlasnykiv u sferi avtorskoho prava i (abo) sumizhnykh prav (2020). [On effective management of property rights of right holders in the field of copyright and (or) related rights]: Zakon Ukrainy vid 15.05.2018 № 2415-VIII URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

9. UKRAINSKA AHENTSIIA Z AVTORSKYKH TA SUMIZHNYKH PRAV (2020). [UKRAINIAN AGENCY OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS: HISTORY]: ISTORIIA URL: // https://uacrr.org.ua/istoriya.html (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

10. Pytannia Derzhavnoi innovatsiinoi finansovo-kredytnoi ustanovy (2020). [Issues of the State Innovation Financial and Credit Institution]: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.06.2000 № 979 URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2000-%D0%BF/ed20201128#Text (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

11. Zavershylasia peredacha Derzhavnoi innovatsiinoi finansovo-kredytnoi ustanovy do sfery upravlinnia Minstratehpromu (2020). [The transfer of the State Innovative Financial and Credit Institution to the Ministry of Strategic Development is completed]. URL: // https://mspu.gov.ua/news/derzhavna-innovacijna-finansovo-kreditna-ustanova-ustanova-perejshlo-do-sferi-upravlinnya-minstrategpromu (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

12 Khvorost O.O. Natsionalna systema intelektualnoi vlasnosti ta mizhnarodne spivrobitnytstvo (2024) [The transfer of the State Innovative Financial and Credit Institution to the Ministry of Strategic Development is completed]:. URL: //https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/21430/1/5.pdf; jsessionid=BE1DE900B89AFBDF685B12C996F3B171 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

13. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro Natsionalnu systemu okhorony intelektualnoi vlasnosti v Ukraini» (2016) [Draft Law of Ukraine 'On the National System of Intellectual Property Protection in Ukraine']. URL://https://ips.ligazakon.net/document/NT2855 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

14. Natsionalna stratehiia rozvytku sfery intelektualnoi vlasnosti v Ukraini na period 2020 – 2025 roky (2020) [National Strategy for the Development of Intellectual Property in Ukraine for the Period 2020-2025]. https://komprompol.rada.gov.ua/uploads/documents/31244.pdf (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

15. INTELEKTUALNA VLASNIST U TSYFRAKH. (2023) [INTELLECTUAL PROPERTY IN NUMBERS]: Performance indicators in the field of intellectual property for 2023. Pokaznyky diialnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti za 2023 rik URL: // https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/IP-in-Figures-2023-web1-.pdf (data zvernennia: 13.07.2024) [in Ukrainian].

16. REGULATION (EU) 2017/1001 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14.06.2017 on the European Union trade mark (codification) (2017). URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1001 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Belgium].

17. Commission Implementing Regulation (EU) 2018/626 of 5 March 2018 laying down detailed rules for implementing certain provisions of Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council on the European Union trade mark, and repealing Implementing Regulation (EU) 2017/1431 (2017). URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018R0626 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Belgium].

18. Commission Delegated Regulation (EU) 2018/625 of 5 March 2018 supplementing Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council on the European Union trade mark, and repealing Delegated Regulation (EU) 2017/1430 (2018). URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32018R0625 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Belgium].

19. Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks (recast) (2015), (Text with EEA relevance) URL: // https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32015L2436 (data zvernennia: 13.07.2024) [in Belgium].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 336.7

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-589-602

Лещук Галина Василівна доктор економічних наук, професор, старший науковий співробітник сектору транскордонного співробітництва, ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026,тел.: (067) 255-99-84, https://orcid.org/0000-0003-1625-1536

ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОБЛАСТЕЙ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті досліджено тенденції залучення прямих інвестицій в економіку прикордонних областей Західного регіону України в умовах довоєнного періоду до 2022 р., що дозволило встановити позитивну динаміку за винятком 2020 р., що зумовлено негативним впливом пандемії Covid-19, а також відзначено, що вплив воєнного стану в Україні з 2022 р. знизив обсяги прямих інвестицій в економіку прикордонних областей Західного регіону України до рівня 2020 р. Встановлено, що ключовими сферами скерування прямих інвестицій (інструментів участі в капіталі) залишаються промисловість та сільське, лісове та рибне господарства; аналіз динаміки прямих інвестицій (інструментів участі в капіталі) по Україні свідчить про нерівномірний їх розподіл; найбільші обсяги залучення прямих інвестицій протягом 2018-2023 рр. становлять із Кіпру; останні прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) із російської федерації та білорусі присутні в економіці усіх регіонів; загалом прямі інвестиції з України: залишки за країнами світу становлять у 59 країн світу. Проаналізовано капітальні інвестиції за видами активів протягом 2018-2021 рр., за напрямом освоєно (використано) капітальних інвестицій, що дозволило встановити пріоритетність інвестування у матеріальні активи. Загалом у всіх регіонах критично знизились капітальні інвестиції в освіту та мистецтво, спорт, розваги та відпочинок. Натомість починаючи з 2020 р. надзвичайно підвищились капітальні інвестиції у охорону здоров'я та надання соціальної допомоги. Проаналізовано фактори впливу релокації у прикордонні області Західного регіону України за розміром підприємств, кількістю працівників та сферами діяльності. Обґрунтовано важливість врахування залучення інвестицій за допомогою міжнародних програм та проєктів, а також різноманітних державних програм. Визначено пріоритетні галузі для залучення інвестицій у сферу будівництва та

інжинірингу, зокрема виробництва будівельних матеріалів, обладнання, конструкторських робіт, сектор енергетики, сферу логістики, в тому числі з модернізації транспортної інфраструктури, аграрний сектор, видобування корисних копалин, сферу охорони здоров'я та фармацевтичний сектор.

Ключові слова: інвестиційна діяльність, прямі інвестиції, капітальні інвестиції, регіони.

Leshchuk Halyna Vasylivna Doctor of Economics, Professor, senior researcher, Head of the Cross-Border Cooperation Sector at the SI "The Institute of Regional Research Named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine", Kozelnytska St., 4, Lviv, 7906, tel.: (067) 255-99-84, https://orcid.org/0000-0003-1625-1536

FEATURES OF THE INVESTMENT ACTIVITY OF THE REGIONS OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Abstract. The article studies the tendencies of attracting direct investment in the economy of the border regions of the Western region of Ukraine in the conditions of the pre-war period until 2022, which made it possible to establish positive dynamics except 2020, which is due to the negative impact of the Covid-19 pandemic, and it is also noted that the impact of the martial law in Ukraine since 2022 has reduced the volume of direct investment in the economy of the border regions of the Western region of Ukraine to the level of 2020. It has been established that the key areas of direct investment (instruments of participation in capital) remain industry, agriculture, forestry as well as fisheries; analysis of the dynamics of direct investments (instruments of participation in capital) in Ukraine indicates their uneven distribution; the largest volumes of attracting direct investments during 2018-2023 are from Cyprus; recent direct investments (equity instruments) from the russian federation and belarus are present in the economy of all regions; in general, direct investments from Ukraine: balances by countries of the world are in 59 countries of the world. The capital investments by types of assets during 2018-2021 and the capital investments mastered (used) by direction have been analyzed which made it possible to establish the priority of investing in tangible assets. In general, in all regions, capital investments in education, art, sports, entertainment as well as recreation decreased critically. On the other hand, since 2020 capital investments in health care and the provision of social assistance increased tremendously. Factors influencing relocation to the border regions of the Western region of Ukraine were analyzed in terms of enterprise size, number of employees, and spheres of activity. The importance of taking into account the attraction of investmets with the help of international programs and projects, as well as various state programs, was

substantiated. The priority sectors for attracting investments in the field of construction and engineering, in particular, the production of building materials, equipment, construction works, the energy sector, the field of logistics, including the modernization of transport infrastructure, the agricultural sector, the extraction of minerals, the field of health care and pharmaceuticals, have been determined sector.

Keywords: investment activity, direct investment, capital investment, regions.

Постановка проблеми. Сучасне соціально-економічне становище країни характеризується значними негативними викликами у розвитку всіх галузей економіки, що потребує постійної координації регіональної політики з політикою відновлення та галузевими політиками з фокусом на територію: збройна агресія російської федерації, тимчасова окупація частини території України та втрата інституційної спроможності влади на місцевому рівні; знищення і значні пошкодження інфраструктури; різкі просторові та структурні зміни в економіці, втрата експортного потенціалу регіонів; втрата людського капіталу та прискорення депопуляції; зміна клімату та погіршення екологічної ситуації внаслідок бойових дій на території України; неготовність системи управління регіональним розвитком до процедур та кращих практик ЄС.

Відбудова зруйнованих виробничих потужностей підприємств потребує значних обсягів інвестицій. За даними спільної оцінки урядом України, Групою Світового банку, Європейською Комісією та ООН, потреби України на відновлення і відбудову зросли до 411млр. дол. США. Очікується, що витрати на реконструкцію та відновлення розтягнуться на десять років і відбуватимуться за рахунок як державних, так і приватних коштів. Від так дослідження особливостей інвестиційної діяльності в умовах воєнного стану актуалізують питання аналізу залучення прямих іноземних та капітальних інвестицій в економіку регіонів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні науково-практичні дослідження щодо питань інвестиційного забезпечення економіки України в умовах воєнного стану представлені зокрема у працях таких вітчизняних дослідників, як: Панкова Л. І., Камалова-Кутинець О. М. [1], Віблий П. та Блавт А. [2], Нечипурок О. В. [3] та інші. Увага дослідників спрямована на аналіз інвестиційного забезпечення економіки України в умовах воєнного та повоєнного періодів.

Мета статті – дослідження особливостей інвестиційної діяльності областей Західного регіону України в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Важливими для економіки України є залучення саме іноземних інвестицій. Під час війни стало важче залучати

нових інвесторів. На даний момент в Україні є два основних негативних фактори, які перешкоджають залученню іноземних інвестицій.

Першим фактором, який фіксується вже тривалий час, є відсутність захисту та гарантій іноземних інвестицій з боку держави. В Україні відсутні відповідні закони, які б регулювати діяльність іноземних інвесторів. Також недосконалі судова та банківська системи додають ризиковості інвестиціям. Процвітаюча корупція в країні теж відіграє велику роль. До того ж зараз з'явилися воєнні ризики, які поки ніяк не страхуються.

Другим фактором є агресія з боку росії, яка негативно впливає на всю економіку України. Активні бойові дії, вимушене переселення людей, пошкоджені інфраструктура та логістика, закриття повітряних кордонів та портів. Усе це впливає на проєкти, адже може призвести до їх закриття чи замороження [1].

Динаміка обсягів прямих інвестицій в економіці прикордонних областей Західного регіону України в умовах довоєнного періоду до 2022 р. Характеризувалася позитивними тенденціями за винятком 2020 р., що зумовлено негативними тенденціями впливу пандемії Covid-19 (табл. 1). Вплив воєнного стану в Україні з 2022 р. знизив обсяги прямих інвестицій в економіку прикордонних областей Західного регіону України до рівня 2020 р.

Найбільші обсяги прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці регіонів (залишки за видами економічної діяльності) становлять у Львівській області і станом на 31.12.2023 р. були у розмірі 1907,2 млн. дол. США та найменші – у Чернівецькій області станом на 31.12.2023 р. – 26,0 млн. дол. США (зниження на 50% порівняно із 2022 р.).

Таблиця 1.

Прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) в економіці областей: залишки за видами економічної діяльності, млн. дол. США

Регіон	**Усього за видами економічної діяльності**					
	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Волинська	225,9	323,9	247,9	376,1	260,2	262,9
Закарпатська	235	256,3	242	571,3	405,1	427,4
Івано-Франківська	620,3	389,2	548,6	514,8	421,7	514,4
Львівська	1 008,7	1 668, 3	1 601,5	2 010,0	1 693,5	1907,2
Чернівецька	32,1	62,6	55,6	63,6	54,1	26,0

Сформовано авторами на основі [4]

Аналіз частки прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці областей: залишки за видами економічної діяльності у загальній структурі прямих інвестицій по Україні свідчить про вагоме зростання у Закарпатській області 2020 р. – 0,70% та 2022 р. – 1,34% (табл. 2).

Таблиця 2.

Частка у структурі прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці областей: залишки за видами економічної діяльності по Україні, %

Регіон	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Волинська	0,69	0,83	0,71	0,84	0,86
Закарпатська	0,72	0,66	0,70	1,27	1,34
Івано-Франківська	1,9	1,00	1,58	1,15	1,39
Львівська	3,09	4,29	4,61	4,49	5,59
Чернівецька	0,10	0,16	0,16	0,14	0,18

Сформовано авторами на основі [4]

При цьому ключовими сферами скерування прямих інвестицій (інструментів участі в капіталі) залишаються промисловість та сільське, лісове та рибне господарства.

Аналіз динаміки прямих інвестицій (інструментів участі в капіталі) по Україні свідчить про нерівномірний їх розподіл. Зокрема, у 2021 році у Закарпатську область було залучено прямих інвестицій у промисловість 494,3 млн. дол. США, що становить 2,4 % у структурі всіх прямих інвестицій по Україні в дані галузі. Лідером по залученню прямих інвестицій у промисловість регіону є Волинська обл. 2020 р. – 90% та 2022 р. – 89%.

Слід відмітити позитивні тенденції у сільському, лісовому та рибному господарствах областей за обсягами прямих інвестицій, зокрема у Львівській та Івано-Франківській областях протягом 2021-2022 рр. У Івано-Франківську область у 2020 році було залучено прямих інвестицій у сільському, лісовому та рибному господарствах на суму 110,3 млн. дол. США, що становить 22,76% у структурі всіх прямих інвестицій по Україні в дані галузі.

Необхідно також відмітити негативну динаміку у частці у структурі прямих інвестицій у сільському, лісовому та рибному господарствах загалом по Україні, зокрема: Волинська область 2018 р. – 2,13% та 2022 р. – 0,93%; Закарпатська область 2018 – 0,56% та 2022 р. – 0,10%; Івано-Франківська обл. 2018 р. – 9,63% та 2022 р. 3,99%.

Найбільші обсяги прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці областей: залишки за країнами світу становить у Львівській обл. станом на 2022 р. – 1693,5 млн. дол. США та найменші у Чернівецькій обл. – 54,1 млн. дол. США. Аналіз частки обсягів прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці областей: залишки за країнами світу загалом по Україні свідчить про те, що у Закарпатській області спостерігається позитивна динаміка, зокрема 2018 р. – 0,72% та 2022 р. – 1,34%.

При цьому найбільші обсяги залучення прямих інвестицій протягом 2018-2023 рр. становлять із Кіпру (табл. 3).

Таблиця 3.

Обсяги залучення прямих інвестицій із Кіпру протягом 2018-2023 рр., млн. дол. США

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Волинська	39,1	122,1	123,2	207	126,7	121,9
Закарпатська	16,7	83,4	81,5	314,7	208,8	214,7
Івано-Франківська	375,6	165,6	162,6	144	123,2	112,1
Львівська	297,4	793,8	801,6	872,4	802,3	846,3
Чернівецька	2,2	37,3	35,3	37,9	42,3	13,2
Всього	**731**	**1202,2**	**1204,2**	**1576**	**1303,3**	**1299,2**

Сформовано авторами на основі [4]

Зокрема, у Львівську обл. тенденції залучення прямих інвестицій із Кіпру протягом 2018-2022 рр. є стабільними і становлять приблизно на рівні 800 млн. дол. США щорічно. Протягом 2018-2023 рр. у Львівську обл. із Кіпру залучено 4521,8 млн. дол. США, натомість у Чернівецьку лише 168,2 млн. дол. США, при тому, що Чернівецька область за географічним розташуванням є віддаленою від зони бойових дій і може становити вагомий інтерес для інвесторів.

Отже, ключом партнером по залученню прямих інвестицій в економіки прикордонних областей Західного регіону України є офшорна зона Кіпру. При цьому на обсяги залучення прямих інвестицій із Кіпру у досліджуванні регіони абсолютно не вплинули негативні фактори пандемії Covid-19 та воєнні дії на території України (2019 р. – 1202,2 млн. дол. США та 2023 р. – 1299,2 млн. дол. США).

З країн Європейського союзу прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) в економіці прикордонних областей Західного регіону України найбільша частка становить у Закарпатській обл. – 96 % та Чернівецькій – 93 % станом на 2022 р., що свідчить про вагому партнерську підтримку.

Найбільші обсяги прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці регіонів станом на 2022 р. становлять у Львівській області – 1693,5 млн. дол. США та найменші у Чернівецькій обл. – 54,1 млн. дол. США (рис. 1).

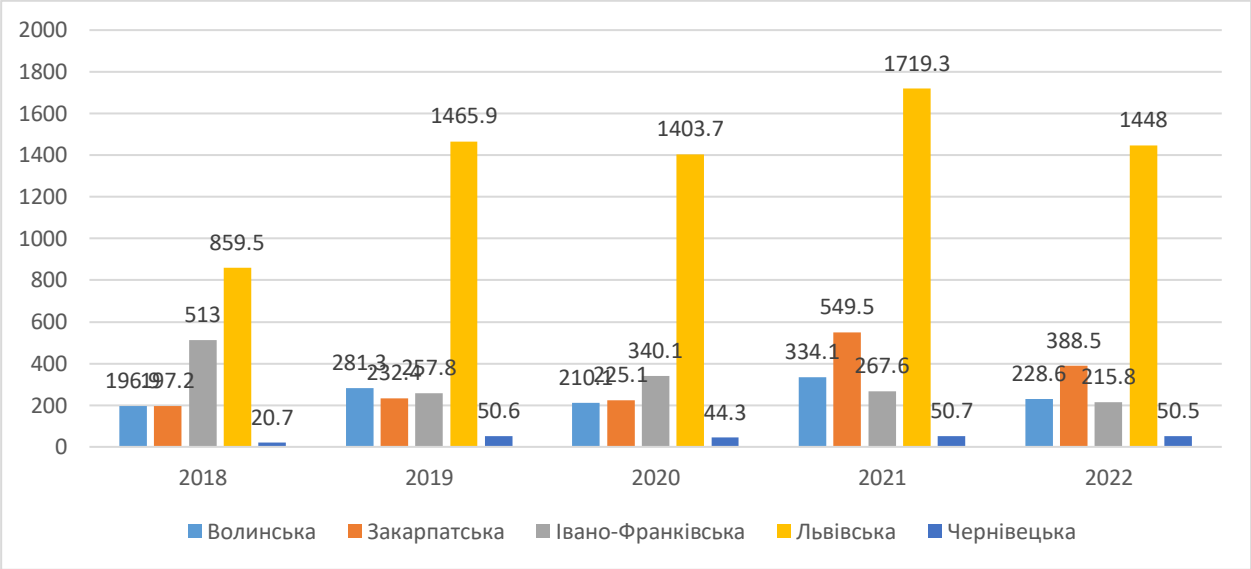

Рис. 1. Прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) в економіці прикордонних областей Західного регіону України з країн Європейського союзу, млн. дол. США*

Сформовано авторами на основі [4]

При цьому останні прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) із російської федерації присутні у: Волинській обл. 2021 р. – 0,9 млн. дол. США; Закарпатській обл. 2021 р. – 0,2 млн. дол. США; Івано-Франківській обл. 2021 р. – 5,1 млн. дол. США та 2022 р. - 3,1 млн. дол. США; Львівській 2021 р. – 1,7 млн. дол. США та 2022 р. – 0,1 млн. дол. США; Чернівецькій 2021 р. – 8,4 млн. дол. США.

Також останні прямі інвестиції (інструменти участі в капіталі) із білорусі присутні у: Волинській обл. 2021 р. – 4,1 млн. дол. США та 2022 р. – 2,7 млн. дол. США; Закарпатській обл. 2021 р. – 0,8 млн. дол. США.

За географічною структурою обсяги прямих інвестицій (інструменти участі в капіталі) в економіці регіонів станом на 2022 р. становлять:

- Волинська обл. – 19 країн світу;
- Закарпатська обл. 2021 р. – 31 країна світу
- Івано-Франківська обл. 2021 р. – 43 країни світу;
- Львівська 2021 р. – 52 країни світу;
- Чернівецька 2021 р. – 28 країни світу.

Головними партнерами у 2022 році по залученню прямих інвестицій в економіку Волинської області були: Кіпр – 126,7 млн. дол. США, Австрія – 29,9 млн. дол. США і Швейцарія – 22,7 млн. дол. США, що становить 69% від загального обсягу залучених інвестицій.

Головними партнерами у 2022 році по залученню прямих інвестицій в економіку Закарпатської області були Кіпр – 208,8 млн. дол. США, Австрія –

51,2 млн. дол. США, Нідерланди – 35,1 млн. дол. США і Німеччина – 24,7 млн. дол. США, що становить 79% від загального обсягу залучених інвестицій.

Головними партнерами у 2022 році по залученню прямих інвестицій в економіку Івано-Франківської області були Швейцарія – 154,7 млн. дол. США, Кіпр – 123,2 млн. дол. США і Данія – 48,8 млн. дол. США, що становить 77% від загального обсягу залучених інвестицій.

Головними партнерами у 2022 році по залученню прямих інвестицій в економіку Львівської області були Кіпр – 802,3 млн. дол. США, Польща – 325,1 млн. дол. США і Швейцарія – 135,3 млн. дол. США, що становить 75% від загального обсягу залучених інвестицій.

Стратегічним партнером у 2022 році по залученню прямих інвестицій в економіку Чернівецької області був Кіпр – 42,3 млн. дол. США, що становить 78% від загального обсягу залучених інвестицій.

Аналіз прямих інвестицій з України протягом 2021-2022 рр. Характеризуються загалом негативними тенденціями як в цілому по країні, так і по прикордонних областей Західного регіону України. При цьому лише Львівська обл. за прямими інвестиціями у інструментах участі в капіталі з України має позитивну динаміку, а саме 2021 р. – 6,5 млн. дол. США і 2022 р. – 5,2 млн. дол. США, що свідчить про зацікавленість вітчизняних інвесторів у вкладенні в акціонерний капітал інших країн та відтік капіталу з України. За борговими інструментами прямих інвестицій з України лише Львівська обл. характеризується негативними тенденціями.

Загалом прямі інвестиції з України: залишки за країнами світу становлять у 59 країну світу. При цьому до білорусії останні прямі інвестиції були у 2020 р. – 2,4 млн. дол. США та до російської федерації 2020 р. – 67,6 млн. дол. США, 2021 р. – 46,5 млн. дол. США, 2022 р. – 26,7 млн. дол. США.

Вагомо зросли доходи від прямих інвестицій, сплачені нерезидентами у Львівській обл. у 2022 р. до 388,4 млн. дол. США та надзвичайно знизились у Івано-Франківській обл. -197,9 млн. дол. США, при цьому у 2021 р. доходи становили 513,4 млн. дол. США.

Найбільше доходи від інструментів участі в капіталі компаній і частки в інвестиційних фондах, сплачені нерезидентам становлять у Львівській обл. у 2022 р. 378,1 млн. дол. США, що не є притаманним для жодної області.

Отже, аналізуючи обсяги прямих інвестицій слід відмітити загалом позитивні тенденції в Україні при впливі факторів військових дій з 2022 р. Від так прямі інвестиції з України за принципом спрямованості протягом 2018-2022 рр. характеризувалися від'ємним значенням. Натомість починаючи з II кварталу 2022 р. прямі інвестиції в Україну за принципом спрямованості носять позитивний характер (рис. 2).

Отже, загалом прямі інвестиції в Україну: залишки за регіонами становлять вагоме падіння загалом по країні у 2022 р.

Таким чином, істотно не змінились прямі інвестиції в Україну: залишки за регіонами станом на 31.12.2023 р. у Волинську область - 375,1 млн. дол. США, Закарпатську область – 639,2 млн. дол. США, Львівську область – 2387,1 млн. дол. США.

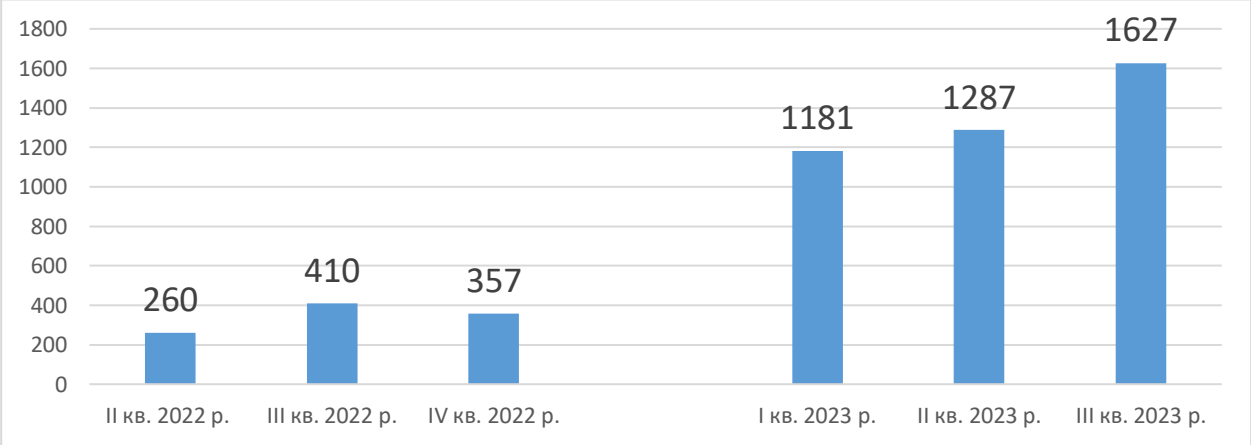

Рис. 2. Динаміка прямих інвестицій в Україну за принципом спрямованості, млн. дол. США.

Сформовано авторами на основі [4]

При цьому вагомі позитивні зміни у динаміці прямих інвестицій в Україну: залишки за регіонами відбулись у Івано-Франківській області, зокрема 2020 р. - 679,5 млн. дол. США та 2023 р. - 1456,4 млн. дол. США, а також негативні тенденції у Чернівецькій області, зокрема 2020 р. – 63,4 млн. дол. США та 2023 р. - 39,1 млн. дол. США.

Щодо капітальних інвестицій за джерелами фінансування протягом 2018-2021 р., то найбільше залучено у Чернівецьку область, зокрема у 2021 р. коштів державного бюджету на суму 2747225 тис. грн. та власних коштів підприємств та організацій на суму 14599786 тис. грн.

За індексами капітальних інвестицій за регіонами (у відсотках до відповідного кварталу попереднього року) критично негативні тенденції відбулись у 2020 році як наслідок впливу пандемії Covid-19, зокрема по Україні IV квартал 2019 р. – 121,2 % та IV квартал 2020 р. – 57,1 %.

У розрізі капітальних інвестиції за видами активів протягом 2018-2021 рр., освоєно (використано) капітальних інвестицій пріоритетними є інвестиції у матеріальні активи (рис. 3).

Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності протягом 2018-2022 рр. переважають у промисловість й сільське, лісове та рибне господарства. При цьому капітальні інвестиції за видами економічної діяльності значно знизились у 2020 році як наслідок впливу пандемії Covid-19 та у 2022 р. – впливом воєнного стану на території України.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Позитивні тенденції протягом аналізованого періоду спостерігають лише у Львівській обл., зокрема у промисловості капітальних інвестицій 2020 р. – 8205035 тис. грн., 2021 р. – 10017668 тис. грн., 2022 р. – 9522836 тис. грн. та у сільському, лісовому та рибному господарствах 2020 р. – 1020647 тис. грн., 2021 р. – 1808682 тис. грн., 2022 р. – 1863408 тис. грн.

Слід відмітити, що у Львівській обл. вагомо підвищились капітальні інвестиції у тимчасове розміщування й організацію харчування, зокрема 2018 р. – 258989 тис. грн., 2019 р. – 220605 тис. грн., 2020 р. – 188420 тис. грн., 2021 р. - 188876 тис. грн., 2022 р. – 352104 тис. грн.

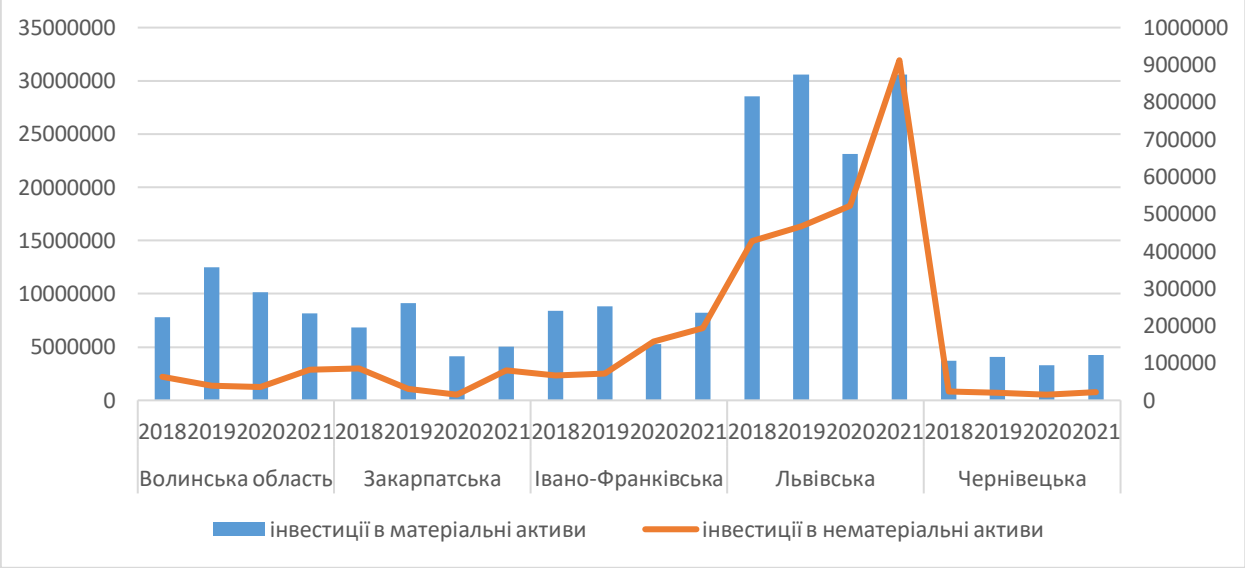

Рис. 3. Капітальні інвестиції за видами активів 2018-2021 рр., освоєно (використано) капітальних інвестицій, тис. грн.

Сформовано авторами на основі [5]

Загалом у всіх регіонах критично знизились капітальні інвестиції в освіту та мистецтво, спорт, розваги та відпочинок. Натомість починаючи з 2020 р. надзвичайно підвищились капітальні інвестиції у охорону здоров'я та надання соціальної допомоги.

Окрім цього, починаючи 2022 р. значні капітальні інвестиції залучено у наземний й трубопровідний транспорт, до прикладу у Чернівецькій обл. 2021 р. - 33951 тис. грн. та 2022 р. 124886 тис. грн. Слід також відмітити тенденцію зростання капітальних інвестицій у телекомунікації (електрозв'язок), до прикладу у Львівській обл. 2020 р. – 135357 тис. грн., 2021 р. – 173252 тис. грн., 2022 р. – 142127 тис. грн.

Доцільно також відмітити, що капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища по регіонах в цілому по Україні протягом 2018-2023 рр. характеризувались негативною динамікою. Проте, у Волинській

області капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища у 2023 р. становлять 78583 тис. грн., що становить зростання на 31009 тис. грн. до 2022 р. (ріст 165%).

Провідними сферами економічної діяльності, за обсягами освоєння капітальних інвестицій, у 2022 році залишаються: промисловість – 30,8 %, сільське, лісове та рибне господарство – 12,6 %, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 12,1 %.

Динаміка капітальних інвестицій на одну особу до 2020 р. Характеризувалась позитивними тенденціями, проте вплив пандемії значно знизив обсяги інвестування.

Слід також враховувати фактор релокації у прикордонні області Західного регіону України, оскільки від початку війни 800 підприємств було релоковано з небезпечних регіонів за підтримки держави. Найбільше підприємств релокувались до Львівської (24%), Закарпатської (14,5%), Чернівецької (9,8%), Івано-Франківської (8,3%), Хмельницької (7,3%), Тернопільської (6,3%) областей (табл. 4).

Найбільша частина бізнесів для нового місця роботи обрала Львівську та Закарпатську області – по 199 та 120 компаній відповідно. Також до більш затребуваних у підприємців безпечних регіонів потрапили Чернівецька область – 78 релокантів та Івано-Франківщина – 70.

Таблиця 4.

Релоковані підприємства за розміром по областях

Область, в яку переїхало підприємство	Мікро 1-9	Мале 10-50	Середнє 50-250	Велике 250+	Дані відсутні	Всього підприємств	Кількість працівників*
Всього	**140**	**189**	**47**	**12**	**119**	**507**	**18760**
Волинська	4	2	1		1	8	179
Закарпатська	30	25	8	3	15	81	5227
Івано-Франківська	3	25	3	1	8	40	1368
Львівська	35	46	11	5	31	128	4746
Чернівецька	22	17	10		21	70	1781

**Станом на кінець травня 2022*

У Львівській області на 09.07.2023 р. релоковано 230 підприємств, найбільше з них працюють у галузях легкої, харчової промисловості, машинобудування, металооброблення. У Чернівецькій області переважно релокували потужності підприємства деревообробної, харчової промисловості, з виробництва пластмасових виробів, електронних та електричних дротів і кабелів, велосипедів.

Окрім цього, необхідно враховувати залучення інвестицій за допомогою міжнародних програм та проєктів. До прикладу, інвестиційний портфель загальною вартістю $67 млрд представили потенційним інвесторам на URC Marketplace в межах Конференції з відновлення (Ukraine Recovery Conference) в Лондоні.

Для залучення в українську економіку іноземних інвесторів створено також унікальну електронну платформу Advantage Ukraine, на якій зібрано понад 500 інвестпроектів та можливостей у 10-ти галузях економіки. Кожен потенційний інвестор, зареєструвавшись на платформі, отримає вичерпну інформацію про можливості інвестування, конкретні проекти та вигоди, які матиме від вкладання в економіку України.

Проєкт USAID «Інвестиції для стійкості бізнесу» (раніше знаний як Проєкт USAID «Реформування фінансового сектору»), у партнерстві з Міністерством економіки України, оголосив Запит на отримання концепцій використання грантових коштів (Request for Concepts) від українських підприємств, які потребують підтримки для забезпечення зростання бізнесу, зокрема для збільшення продажів, нарощування експорту та створення нових робочих місць. Загальна сума програми складає 15 мільйонів доларів США. Очікується надання грантових нагород в діапазоні 250,000.00 – 2,000,000.00 доларів США.

USVF (Український соціальний венчурний фонд) шукає соціальні підприємства та бізнеси, які пропонують сталі та/або інноваційні рішення й продукти для розв'язання нагальних соціальних, екологічних, культурних викликів як на рівні громади, так і на рівні країни та світу.

Польський сервіс відбудови України пропонує підтримку українським місцевим органам влади у Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Волинській, Хмельницькій, Вінницькій та Житомирській областях, які зацікавлені у співпраці з польськими компаніями та шукають польських інвесторів.

У рамах державних програм забезпечено підтримку створення й розвитку переробних підприємств. Грантова програма для переробних підприємств «Новий рівень» у межах програми «єРобота» надає бізнесу можливість отримати фінансову підтримку для розвитку своїх компаній. Від старту програми (липень 2022 р.) уже видано понад 400 грантів на 2,2 млрд грн, що уможливило створення понад 8300 нових робочих місць (на листопад 2023 р.).

За програмою «Доступні кредити 5–7–9 %» (реалізовано з 2020 р.) держава компенсує суб'єктам підприємництва частину кредитного навантаження; кредити можуть видавати на інвестиційні цілі або на поповнення оборотного капіталу підприємств.

З початку 2023 р. банки видали бізнесові 22,4 тис. кредитів на 82 млрд грн, втім, на переробні підприємства припало 14 % наданих кредитів, кошти отри-

мують в основному сільськогосподарські підприємства (50 %), а також гуртової та роздрібної торгівлі (25 %).

Наразі програма доволі слабко стимулює інвестиційну діяльність – на інвестиційні цілі від початку дії Програми на листопад 2023 р. виділено 20,1 млрд грн. З огляду на пріоритетність цілей фінансування поточного періоду найбільше підприємці взяли антикризових кредитів – 60 млрд грн, а також кредитів на антивоєнні цілі – 54 млрд грн; на рефінансування попередньо отриманих кредитів взято 28 млрд грн, на поповнення оборотного капіталу – 39 млрд грн.

За програмою «Доступний фінансовий лізинг 5–7–9 %» (реалізовано з 2020 р.) підприємства можуть взяти в лізинг транспортні засоби, сільськогосподарську техніку, техніку для виробництва чи надання послуг, інше обладнання для господарської діяльності, нерухомість за пільговою відсотковою ставкою.

Отже, пріоритетними галузями слід вважати сферу будівництва та інжинірингу, зокрема виробництва будівельних матеріалів, обладнання, конструкторських робіт, сектор енергетики, сферу логістики, в тому числі з модернізації транспортної інфраструктури, аграрний сектор, видобування корисних копалин, сферу охорони здоров'я та фармацевтичний сектор.

Висновки. Динаміка обсягів прямих інвестицій та капітальних інвестицій в економіці прикордонних областей Західного регіону України в умовах довоєнного періоду до 2022 р. характеризувалася позитивними тенденціями за винятком 2020 р., що зумовлено негативними тенденціями впливу пандемії Covid-19. Вплив воєнного стану в Україні з 2022 р. знизив обсяги прямих інвестицій та капітальних інвестицій в економіку прикордонних областей Західного регіону України до 2020 р. Загалом попри воєнний стан на території України з 2023 р. спостерігається певна стабільність щодо інвестиційного забезпечення економік досліджуваних регіонів.

Одним з ключових важелів, що має вагоме значення у відновленні та подальшому розвитку економіки регіонів України є використання фінансових механізмів в тому числі за рахунок залучення прямих та капітальних інвестицій.

Література:

1. Панкова Л. І., Камалова-Кутинець О. М. Аналіз тенденцій та перспектив залучення іноземних інвестицій в умовах економіки війни. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління.* 2022. № 6. URL:https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2022-6-03-02.

2. Віблий П., Блавт А. Інвестиційний потенціал України в умовах війни. *Галицький економічний вісник.* 2023. № 3 (82). С. 80–89. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/42534/2/GEJ_2023 v82n3_Viblyi_P-Investment_potential_of_Ukraine_80-89.pdf

3. Нечипурок О. В. Проблема залучення іноземних інвестицій в Україні під час війни. *Економіка та суспільство. 2023.* № 54. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2714.

4. Статистика зовнішнього сектору. Національний банк України. URL: https://bank. gov.ua/ua/statistic/ sector-external

5. Капітальні інвестиції за регіонами за 2019-2022 роки. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/

References:

1. Pankova L. I., Kamalova-Kutynecj O. M. (2022). Analiz tendencij ta perspektyv zaluchennja inozemnykh investycij v umovakh ekonomiky vijny [Analysis of trends and prospects for attracting foreign investment in the war economy]. Problemy suchasnykh transformacij. Serija: ekonomika ta upravlinnja [Problems of modern transformations. Series: Economics and Management]. Vol. 6. URL: https://reicst.com.ua/pmt/ article/view/2022-6-03-02 [in Ukrainian].

2. Viblyy P., Blavt A. (2023. Investycijnyj potencial Ukrajiny v umovakh vijny [Investment Potential of Ukraine in the Time of War]. Ghalycjkyj ekonomichnyj visnyk. Vol. 3 (82). P. 80–89. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/42534/2/GEJ_2023v82n3_Viblyi_P-Investment_ potential_of_Ukraine_80 -89.pdf [in Ukrainian].

3. Nechyporuk O. V. (2023). Problema zaluchennja inozemnykh investycij v Ukrajini pid chas vijny [The problem of attracting foreign investment in Ukraine during the war]. Ekonomika ta suspilstvo. Vol. 54. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2714 [in Ukrainian].

4. “Statystyka zovnishnyoho sektoru“ [External Sector Statistics]. Natsionalnyi bank Ukrainy. https://bank.gov. ua/ua/statistic/sector-external. [in Ukrainian].

5. State Statistics Service of Ukraine (2024), "Capital investments by region for 2019-2022", available at: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ibd/iki_reg/ iki_reg_u/arh_ kireg_u.html [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 330.3+338.1/338.2

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-603-613

Нам'ясенко Віктор Миколайович кандидат економічних наук, докторант, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, тел.: (097)44-566-09, https://orcid.org/0009-0006-7267-8920

ОГЛЯД ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМКІВ ПОВОЄННОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Анотація. Повоєнне відновлення та розвиток є різновидом антикризового управління, а сама війна різновидом найбільш руйнівних криз. Особливістю кризи війни є не лише фізичні та людські втрати, а й повна дестабілізація та руйнування злагоджених та усталених потоків матеріальних і нематеріальних ресурсів; зміна характеристик та особливостей господарської діяльності.

Окрім руйнівного впливу війна також може стати чорним лебедем, що створить умови для повної чи часткової трансформації економіки та переходу від еволюційного до революційного розвитку.

В даній роботі розглянуто можливості революційних змін економіки України після завершення російсько-Української війни згідно нейтрального сценарію.

В межах статті систематизовано та обґрунтовано акцент на тих чи інших пріоритетних для економіки напрямках розвитку, а також детальніше розглянуто перспективи розвитку ВДЕ як одного із напрямків трансформаційних процесів в економіці країни.

Визначення пріоритетних галузей засновується на визначенні найбільш потужних галузей, що мають доволі стійкі позиції на зовнішньому та внутрішньому ринках, а також запас фінансової міцності, що створює передумови до використання наявних ресурсів для диверсифікації та виходу на нові ринки з метою збільшення конкурентоспроможності країни на глобальному ринку (досвід Південної Кореї). Визначено, що на основі наявного досвіду та можливостей України, окрім світових трендів, варто розвивати ВПК, що демонструє стабільні тенденції до зростання на світовому ринку, а також біогазові установки як один із основних напрямків ВДЕ із використанням позитивно-безкоштовної сировини в межах великих агрохолдингів.

Важливою умовою ефективного повоєнного розвитку країни вбачається акцент на великих та деяких середніх підприємств, а не на основі дрібних та середніх підприємств.

Ключові слова: розвиток економіки, повоєнне відновлення та розвиток, диверсифікація, альтернативна енергетика, розвиток економіки країни, АПК, ВДЕ**.**

Namiasenko Viktor Mykolayovych PhD, doctoral student, Khmelnytskyi National University, Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, 29016, tel.: (097)44-566-09, https://orcid.org/0009-0006-7267-8920

OVERVIEW OF PRIORITY WAYS FOR POST-WAR ECONOMIC DEVELOPMENT IN UKRAINE

Abstract. Post-war recovery and development constitute a type of crisis management, war being one of the most devastating crises. The uniqueness of a war crisis lies not only in physical and human losses but also in the complete destabilisation and destruction of established flows of material and immaterial resources and the change in the characteristics and specifics of economic activity.

Beyond its destructive impact, war can also serve as a 'black swan' event, creating conditions for a complete or partial transformation of the economy, shifting from evolutionary to revolutionary development.

This paper explores the potential for revolutionary changes in Ukraine's economy following the conclusion of the russian-Ukrainian war under a neutral scenario.

The article systematically justifies priority areas of economic development and examines in greater detail the prospects for developing renewable energy sources as one way of transforming the country's economy.

The identification of priority sectors is based on determining the most robust industries with relatively stable positions in both external and internal markets, as well as financial resilience that creates a foundation for utilising existing resources to diversify and enter new markets, thereby enhancing the country's competitiveness in the global market (according to South Korea's experience). It is identified that, based on Ukraine's current experience and capabilities, in addition to global trends, it is advisable to develop the defence industry, which demonstrates stable growth trends in the global market, as well as biogas installations as one of renewable energy sources using positive-cost-free raw materials within large agroholdings.

A significant condition to the effective post-war development of the country is seen in the focus on large and certain medium-sized enterprises rather than on small and medium-sized enterprises.

Keywords: economic development, post-war recovery and development, diversification, alternative energy, development of the country's economy, agricultural industry, renewable energy sources.

Постановка проблеми. російсько-Українська війна, що триває з 2014-го року та переросла в повномасштабне вторгнення в 2022-у році призвела до руйнувань як фізичних так і нематеріальних ресурсів, що значно ускладнило лише відносно стабільне економічне становище України. Історично ослаблена економіка та неефективне державне керівництво і суспільний устрій зазнають значного тиску, а позиції на світовому ринку становлять загрози для повоєнного розвитку та трансформації країни в статус розвиненої.

Водночас з тим війна відноситься до різновиду криз, що створює передумови до революційної трансформації господарської діяльності та можливості до підвищення позицій в міжнародному економічному рейтингу. Наявність таких чорних лебедів змушує ще до закінчення війни шукати можливості згідно найбільш реальних сценаріїв закінчення війни. Саме пошук та виокремлення таких напрямків формує основну з проблем розробки стратегічних та тактичних планів повоєнного відновлення і розвитку, що можуть трансформуватись в успіх Південної Кореї, або ж провал В'єтнаму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних праць, що присвяченні повоєнному розвитку є більш теоретичними та розрізненими, а також описують традиційні та стандартні шляхи посткризового менеджменту або ж полягають в загальнотеоретичному й оглядовому плані Національного Відновлення. В розрізі найбільш вагомого внеску варто згадати праці Коваленка В., Завербного А., Петровця С., Паламаренко Я., Семенюка А., Мокіна Б., що доповнюються незначною кількість публіцистичних та бізнесових видань

Мета статті полягає у виділенні найбільш перспективних напрямків господарської діяльності, що відповідатиме стратегії революційного розвитку економіки та трансформації України із країни, що розвивається в розвинену країну.

Виклад основного матеріалу. Базисом досліджень, що представленні в даній роботі є прогнозоване закінчення російсько-Української війни згідно нейтрального сценарію в межах кінця 2024-го / початку 2025-го років [1]. Основним вектором стане зміщення ділової активності в сторону західних областей з метою убезпечення виробничих майданчиків від можливих повторних атак та фізичних руйнувань.

Варто зауважити, що безпековий фактор, є обов'язковою умовою для будь-якої стратегії відновлення та розвитку і необхідних революційних змін – відсутність ефективного безпекового фактору нівелює ймовірність революційних змін та «заморозить» Україну в стані країни, що розвивається та є постачальником сировини на глобальному ринку.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Післявоєнне відновлення та розвиток підприємств ґрунтується на наявних ресурсах та можливостях залучати недостатні ресурси ззовні. У зв'язку з цим та історичним досвідом інших країн [2] варто сконцентруватись на залученні внутрішніх ресурсів з розподілом інструментарію на різних рівнях:

1) Загальнодержавний рівень.
2) Рівень економічного району.
3) Безпосередній рівень підприємства.

Внутрішньоринкова складова варіативна та залежить від багатьох факторів:

1) Політична та соціально-економічна діяльність держави в розрізі.
2) Дії регуляторів.
3) Тип конкурентної боротьби.
4) Суспільні настрої та активність трудових ресурсів.
5) Доступ до ринку іноземних гравців.

Вивчення історичної довідки щодо повоєнного відновлення та розвитку різних країн свідчить, що основним фактором впливу на ефективність цього процесу є діяльність держави, а саме керівного апарату. В зв'язку з цим вважаємо за потрібне почати розгляд внутрішньо ринкового питання впливу на ефективність післявоєнного відновлення та розвитку підприємств із системи підвищення ефективності діяльності держави.

Згідно досліджень розвитку постіндустріальних країн в останні десятиліття, встановлено, що найкраща динаміка та ефективність спостерігалась в країнах в недемократичний період: стрімкий розвиток Південної Кореї після військового перевороту та правління Пак Чон Хі, період керівництва Лі Куан Ю в Сингапурі та сучасна форма правління в Китаї. З іншого боку стрімкий розвиток демократичних, або відносно демократичних країн, був можливий на перших етапах промислових революцій: Велика Британія в першу промислову революції та її послідовники (США, Німеччина,…) на 2-му та третьому етапах; сучасні ж демократичні країни, що претендують на звання постіндустріальних значно відстають від постіндустріальних країн Азії. До прикладу, згідно глобального рейтингу GII 2023 США та Британія займають 3 і 4 місце в рейтингу відповідно, Сингапур 5, Німеччина 8, а Південна Корея 10, тоді як, наприклад, Туреччина 39, а Бразилія 49; останні прийнято вважати постіндустріальними країнами крайньої 6-ї хвилі.

Згідно проведених досліджень, українська економіка характеризується як така, що орієнтована на торгівлю та АПК і суміжні галузі (харчова промисловість та продукти рослинного і тваринного походження), а також надання суміжних послуг (логістика). Відповідні дані відображено і в структурі

експорту, що базується на транспортних послугах та продуктах харчування і товарах рослинного і тваринного походження. Аналіз структури експорту в розрізі послуг також дозволяє закцентувати увагу на послухах в сфері телекомунікацій, комп'ютерних та інформаційних послуг, що фактично відповідає ІТ галузі, яка є однією з перспективних в сучасній глобальній економіці на фоні активного розвитку нових технологій (таких як ШІ).

Систематизація загальнодоступної інформації в мережі інтернет дозволила зробити висновки, що в розрізі глобального ринку, найбільше зростання продемонстрували:

- Торгівля товарами і послугами.
- Торгівля в ІТ секторі та міжнародний обмін інформацією.
- Торгівля пов'язана із товарами для здоров'я.

Для визначення найбільш перспективних галузей та конкретизації горизонту дослідження було використано можливості ШІ Copilot (запит від 08.06.2024). Згідно запиту було отримано наступний перелік найбільш перспективних галузей (запит стосувався глобального ринку):

- Технології.
- Зв'язок.
- Сфера послуг.
- Охорона здоров'я.
- Роботи та автоматизація.
- Космос.
- Перестрахування.
- Військове суднобудування та підводні човни.
- Туризм.

Співставлення отриманих результатів дає змогу виділити перспективні галузі для революційного післявоєнного відновлення та розвитку:

1) Базисна галузь, що стане майданчиком для розвитку нових галузей – АПК. Сучасні українські агропромислові компанії є складними структурами, що окрім традиційних інструментів використовують досягнення власних R&D центрів для розробки сучасних та ефективних інструментів підвищення ефективності. Розраховано, що середній рівень реінвестицій вітчизняного АПК становить близько 10% від виторгу [3] та становить близько 27 млрд. грн на рік.

2) Харчова промисловість та переробна промисловість в сфері АПК як класичні галузі забезпечення нормальної життєдіяльності країни.

3) Галузі підтримки такі як логістична галузь та активи галузі торгівлі, що можуть бути трансформовані в ланцюги підтримки постачання та перерозподілу ресурсів в середині країни, а також за її межами стануть базисом для подальшого розвитку інфраструктури інших галузей.

4) Пріоритетні експортні галузі державного значення:

I. Сфера охорони здоров'я з базисом на рекреаційних можливостях країни.

II. Космічна галузь та авіабудування на основі напрацювань, що існують у вигляді наукових розробок, креслень та діючих підприємств.

III. IT та суміжні галузі (телекомунікації, точне машинобудування, робототехніка).

IV. Туризм та логістика.

5) Військово-промисловий комплекс виділено як окрему перспективну галузь, що буде забезпечувати як необхідні внутрішні потреби (безпековий фактор) із збільшенням частки на глобальному ринку завдяки продукції, що створена із врахуванням реального бойового досвіду сучасної війни. Світовий ринок зброї безперервно зростає з 2016-го року [4].

Окрім статистично виділених галузей, вважаємо за доцільне звернути увагу на розвиток альтернативної енергетики, що є одним із «Чорних лебедів», який може бути ефективно використаним та інтерпретованим в один із напрямків збільшення загальної конкурентоспроможності країни.

Згідно звіту Київської школи економіки сума прямих та непрямих втрат енергетики України з початку російського вторгнення становить 56,55 млрд. дол США, що спричинило потребу в розмірі 50,52 млрд. дол США [5]. Найбільший об'єм коштів на відновлення потребують ТЕС та видобуток та переробка нафти. Обидва напрямки є такими, що відносяться до застарілих та неекологічних методів генерації та використання викопної сировини для переробки в електроенергію, або в нафтопродукти. У зв'язку із наведеними передумовами формується висновок, що більш доцільно не відновлювати систему ТЕС до рівня довоєнних обсягів генерації, а розвивати систему генерації, що базується на відновлювальних джерелах енергії, як більш перспективну в розрізі як економічних, так і екологічних факторів.

Розвиток енергетики на основі ВДЕ має можливість стати відправною точкою як для розвитку абсолютно нової та незалежної системи генерації, а також і додатковим стимулом задля покращення якості життя населення. Основною проблемою розвитку генерації на основі ВДЕ стане втрата значної частки наявних потужностей на тимчасово окупованих територіях. Згідно відкритих даних, на тимчасово окупованих територіях знаходиться близько 25% потужностей генерації на основі ВДЕ, а також пошкоджено близько 6% потужностей.

З іншого боку варто зауважити, що площа країни та характеристика територій і народного господарства є привабливою не лише для вітрогенерації, а й для розвитку СЕС та біогазових установок. СЕС варто розглядати в двох площинах: індивідуальні джерела енергії для домогосподарств, ОСББ,

підприємств,… а також як комерційні поля задля генерації енергії з метою продажу та експорту. Така комбінація стане ефективною в разі відповідної підтримки державою як пріоритетною галузі, а також як засіб розвантажити загальну систему України в розрізі живлення окремих споживачів, що зменшить навантаження на пошкодженні генеративні та транспортувальні елементи. Біогазові установки є цікавими з огляду на велику частку АПК в загальній структурі економіки, а відповідно наявність практично безкоштовних та «необмежених» джерел сировини: відходи та послід тваринницьких ферм, відходи від рослинництва, що можуть бути перероблені в газовмісні суміші, які в подальшому можуть бути використанні з метою генерації електроенергії на відповідних генеративних потужностях. Використання біометану дасть змогу виділити ряд питань в сфері екології, економіки, політики та розвитку соціуму через збільшення робочих місць.

Зокрема, такий перехід до збільшення частки генерації за рахунок ВДЕ відповідатиме Національному плану з енергетики та клімату до 2030-го року [6], який зокрема передбачає потребу в інвестиціях розміром 41,5 млрд. дол США та акцентує зокрема на:

- скорочення викидів парникових газів на 65% порівняно з рівнем 1990 року;
- досягнення 27% частки відновлюваних джерел енергії у загальному кінцевому енергоспоживанні;
- поглиблення диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоресурсів – не більше 30% від одного постачальника;
- первинне споживання енергії не більше 72,224 млн т н.е., кінцеве споживання енергії 42,168 млн т н.е. (т н.е. – тонна нафтового еквівалента).

Варто зауважити, що частка ТЕС в загальній генерації склала близько 27% [7], згідно сучасних обставин та рівня руйнувань ТЕС ця частка є ще меншою, а на відновлення потребує 18,1 млрд. дол. США. Співставлення отриманих показників та Національної програми формує однозначний висновок про необхідність переспрямування частини коштів, що можуть бути використанні на відновлення ТЕС в розвиток ВДЕ та відновити мережу ТЕС лише в межах необхідного мінімуму.

Підтвердженням попередніх висновків є динаміка зміни та потенціалу потужностей, що наведена в таблицях 1 та 2 [8]:

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Таблиця 1

Динаміка та структура потужностей відновлювальної енергетики України протягом 2010–2021 рр.

Види	Значення, МВт									
	2010	2011	2012	2013	2014	…	2018	2019	2020	2021
СЕС	1	30	334	563	485	…	1388	4836,5	6075,7	6381,1
СЕСд	0	0	0	0	0,5	…	157	533	779	1205,1
ВЕС	49	89	258	636	1175	…	533	1170	1314,1	1672,9
БіоЕС	0	10	18	32	61	…	98,4	103,2	106,3	120,9
БіогазЕС	0	0	0	5	39	…	40,9	96,4	103,1	124,1
мшніГЕС	193	203	172	286	250,6	…	63,4	87	108,7	151,8

Таблиця 2

Оцінювання річних показників технічно-досяжного енергетичного потенціалу основних напрямів освоєння енергії відновлюваних джерел в Україні

Види ВДЕ	Потенціал встановлених потужностей, МВт	Обсяг генерування енергії у 2021р, МВт	Частка використаного потенціалу у 2021., %
Сонячна енергія	82768	7586,25	9,16
Вітрова енергія	688000	1672,9	0,24
Енергія малих річок	376	151,8	40,37
Енергія біомаси	92078	245	0,27

Аналіз показників, що наведені в таблицях 1 та 2 свідчать, що найбільш перспективними галузями в сфері ВДЕ є СЕС та ВЕС та біогазові станції, що демонструють найвищі показники зростання та найменший відсоток використаного потенціалу. Поєднання отриманих висновків та географічних і господарських характеристик країни, досліджуваного економічного району зокрема, державі та підприємствам варто зосередитись на:

- СЕС та ВЕС – наявний досвід, експертиза та площі. Реалізація як комерційний проект з можливою часткою держави;
- біогазові станції – як частина структури агарних компаній і як комерційний, а не державний проект, що може передбачати інвестування держави без права управління.

Таким чином пропонується побудувати структуру енергетичну структуру країни наступним чином:

- Держава одноосібно контролює: атомну енергетику, а також надра і право користуватися ними.
- Диференційовані форми власності на мережу транспортування та зберігання енергоресурсів, а також на традиційні форми генерації енергії.

- Приватна власність з можливістю державного інвестування на електрогенерацію з відновлювальних джерел енергії. Даний напрямок має бути визнаним як один із критичних із заледеним експортним потенціалом.

Згідно загальної концепції роботи та особливостей АПК варто більш детально розглянути питання розвитку біогазових установок в сфері діяльності агропромислових корпорацій.

Розвиток біогазових установок одночасно відповідає трьом основним цілям відбудови та розвитку економіки країни в повоєнний період:

1) Економічні: диференціація діяльності підприємств, підвищення енергетичної незалежності країни в розрізі постачання палива для енергетичних об'єктів, підвищення ефективності поводження з «статистичними відходами» (під статичними відходами пропонуємо розуміти такі, що є типово сталими та супроводжують діяльність компанії протягом всього життєвого циклу внаслідок спеціалізації діяльності останньої).

2) Екологічні: зниження забруднення навколишнього середовищами продуктами життєдіяльності та відходами від діяльності різних напрямів АПК, що можуть бути ефективно перероблені в носії та джерела енергії для інших галузей.

3) Соціальна: створення додаткових робочих місць як в розрізі працівників, що будуть займатись спорудженням біогазових станцій, так і подальшим обслуговуванням та підтримкою діяльності таких установок.

Поєднання можливостей досягнення описаних цілей дає змогу також підвищити роль України в загальному рейтингу вуглецевонейтральних країн. В межах однієї компанії біогазова установка виконує всі поставленні задачі згідно трьох основних груп цілей:

1) Підвищує економічні показники за рахунок зниження необхідних витрат на закупівлю енергоносіїв.

2) Екологічну – зменшує обсяг викидів в атмосферу.

3) Соціальну – додаткові робочі місця, а також формування статусу країни як «зеленої».

Варто також зауважити, що використання біогазових установок в межах таких холдингів як МХП побудовано також на використанні фактично безкоштовної вхідної сировини. В розрізі даного питання нами пропонується ввести таке поняття як позитивно-безкоштовна сировина, оскільки використання посліду в біогазових установках є не лише безкоштовним, а й зменшує витрати на транспортування та утилізацію таких відходів, які фактично переміщаються в межах одного господарства та нівелюють потребу в великих площах та фінансах спрямованих на зберігання та утилізацію таких відходів. До прикладу, ТЕС та ТЕЦ України в 2016-му році використали 31,3 млн. т. вугілля, що забезпечувало діяльність енергоблоків на загальну потужність

24230 МВт, що із надлишком може перекрити наявний потенціал генерації в 92000 МВт, що може забезпечити біомаса.

Потенціал альтернативної енергетики стане одним із ключових внутрішньо ринкових факторів повоєнного відновлення та розвитку, що допоможе не лише знизити залежність від викопних джерел енергії, а й підвищити загальну ефективність та змінити імідж країни на глобальному ринку.

Висновки даного дослідження полягають в прийнятті війни не лише як кризи, а як створення нових можливостей для революційного розвитку економіки за досвідом Південної Кореї – акцент на великих підприємствах, що працюватимуть згідно визначених пріоритетних галузей.

Українська адаптація південнокорейського сценарію має полягати в акценті на підтримці диверсифікації великих агрохолдингів в найбільш перспективних та конкурентних галузях:

- АПК.
- Харчова та переробна промисловість.
- Логістика та торгівля.
- Сфера охорони здоров'я та рекреації.
- Космічна галузь та авіабудування.
- ІТ та точне машинобудування.
- Туризм.
- ВПК.
- Альтернативна та відновлювальна енергетика із контролем за розвитком біогазових установок окрім СЕС та ВЕС.

Література:

1. Нам'ясенко В.М. Концепція стратегії післявоєнного розвитку Подільського економічного регіону [Текст] // Наукові перспективи 4 (46) 2024, с. 718-728.

2. Джадт Тоні Після війни. Історія Європи від 1945 року [Текст] / Джадт Тоні. – К.: Наш Формат, 2023. – 912 с.

3. ТОП-20 ефективних агрокомпаній України [Текст] // Forbes Ukraine №1 (28) 2024, с. 128-142.

4. Кім Т.І., Кім О.О. Сучасні тенденції світового ринку озброєнь та перспективи розв'язання глобальної проблеми миру і демілітаризації [Електронний ресурс] // Економіка та суспільство 40, 2022, режим доступу: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-36

5. Піддубний І., Горюнов Д. Збитки та втрати енергетичного сектору України внаслідок повномасштабного вторгнення Росії перевищили $56 млрд — оцінка KSE Institute станом на травень 2024 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-ta-vtrati-energetichnogo-sektoru-ukrayini-vnaslidok-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rosiyi-perevishhili-56-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-traven-2024-roku/

6. Україна затвердила Національний план з енергетики та клімату в день початку перемовин про вступ до ЄС [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-zatverdyla-natsionalnyi-plan-z-enerhetyky-ta-klimatu-v-den-pochatku-peremovyn-pro-vstup-do-ies

7. Структура електрогенерації в Україні та її зв'язок із тарифами на електроенергію [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://tek.energy/news/struktura-elektrogeneratsii-v-ukraini-ta-ii-zvyazok-iz-tarifami-na-elektroenergiyu

8. Завербний А., Кісь М., Білоус Ю. Проблеми і перспективи залучення зовнішніх інвестицій у проекти відновлювальної енергетики України у воєнний та післявоєнний періоди [Електронний ресурс] // Економіка та суспільство 51, 2023, режим доступу: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-10

References:

1. Viktor Namiasenko (2024) Kontseptsiia stratehii pisliavoenoho rozvytku Podilskoho ekonomichnoho rehionu [Concept of the strategy of the post-war development of Podilia region]. Naukovi perspektyvy 4(64), 718-728 [in Ukrainian]

2. Toni Dzhadt (2023) Pislia viiny. Istoriia Yevropy vid 1945 roku [Postwar. Ahistory of Europe since 1945] Kyiv: Nash Format [in Ukrainian]

3. Forbes (2024) TOP-20 efektyvnykh agrokompanii Ukrainy [TOP-20 efficient agricultural companies of Ukraine]. Forbes Ukraine 1, 128-142 [in Ukrainian]

4. T. Kim, O. Kim (2022) Suchasni tendentsii svitovoho rynku ozbroien ta perspektyvy rozviazania hlobalnoii problemy myru i demilitaryzatsii [Current trends of the world arms market and prospects for solving the global problem of peace and demilitarization]. Ekonomika ta suspilstvo 40. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-36 [in Ukrainian]

5. I. Piddubnyi, D. Horiunov Zbytky ta vtraty enerhetychnoho sektoru Ukrainy vnaslidok povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii perevyshchyly $56 mlrd. – otsinka KSE Institute stanom na traven 2024 roku [Damages and losses to Ukraine's energy sector due to Russia's full-scale invasion exceeded $56 billion — KSE Institute estimate as of May 2024]. Retrieved from: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-ta-vtrati-energetichnogo-sektoru-ukrayini-vnaslidok-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rosiyi-perevishhili-56-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-traven-2024-roku/ [in Ukrainian]

6. Ukraina zatverdyla Natsionalnyi plan z enerhetyky ta klimatu v den pochatku peremovyn pro vstup do YeS [Ukraine approves National Energy and Climate Plan on the day of the start of EU accession negotiations]. Retrieved from: https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-zatverdyla-natsionalnyi-plan-z-enerhetyky-ta-klimatu-v-den-pochatku-peremovyn-pro-vstup-do-ies [in Ukrainian]

7. Struktura elektroheneratsii v Ukraini ta zviazok iz taryfamy na elektroenerhiiu [The structure of electricity generation in Ukraine and its connection with electricity tariffs]. Retrieved from: https://tek.energy/news/struktura-elektrogeneratsii-v-ukraini-ta-ii-zvyazok-iz-tarifami-na-elektroenergiyu [in Ukrainian]

8. A. Zaverbnyi, M. Kis, Yu. Bilous (2023) Problemy i perspektyvy zaluchennia zovnishnikh investytsii u proekty vidnovlennia enerhetyky Ukrainy u voiennyi ta pisliavoiennyi periody [Problems and prospects for attracting foreign investment in renewable energy projects in Ukraine during the war and post-war periods] Ekonomika ta suspilstvo 51. Retrieved from: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-10 [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 005.332.4:338.45:621(043.5)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-614-623

Нікітіна Яна Олександрівна аспірант спеціальності 051 Економіка, Міжрегіональна Академія управління персоналом, https://orcid.org/0000-0002-0618-8599

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ТА ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ В УДОСКОНАЛЕННІ МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЮ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Актуальність теми управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств в Україні визначається необхідністю адаптації до змінюваних умов глобалізації ринку, зростаючої конкуренції та вимогливості споживачів, що вимагає розробки ефективних стратегій управління для підтримання та підвищення конкурентоспроможності. Метою дослідження було проведення аналізу інноваційних підходів до вдосконалення механізму управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств. У процесі дослідження встановлено, що інноваційні підходи є ключовими для досягнення успіху на ринку. Визначено, що формування інноваційної культури всередині компаній сприяє розвитку креативності та гнучкості в адаптації до ринкових змін. Виявлено, що акцент на клієнтоорієнтованості забезпечує збереження існуючих споживачів і залучення нових, що є критично важливим для стабільності підприємства. Дослідження показало, що інноваційні бізнес-моделі можуть створювати нові можливості для зростання, а партнерства з іншими компаніями надають доступ до додаткових ресурсів та експертизи. Цифрові інструменти, такі як CRM-системи, значно оптимізують бізнес-процеси та знижують витрати, що особливо важливо в умовах сучасного ринку. Таким чином, для підвищення конкурентоспроможності торговельних підприємств в Україні необхідно активно впроваджувати інновації та цифровізацію, що забезпечить їх стійкий розвиток у мінливому середовищі. Практичне значення даного дослідження полягає у розробці рекомендацій щодо покращення управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств в Україні, що можуть бути використані як для стратегічного планування, так і для оперативного управління, сприяючи підвищенню ефективності бізнес-процесів та адаптації до нових ринкових умов.

Ключові слова: конкурентоспроможність, торговельні підприємства, управління, стратегічне планування, бізнес-процеси, ефективність, ринкові умови, адаптація.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Nikitina Yana Oleksandrivna graduate student, specialty 051 Economics, Interregional Academy of Personnel Management, https://orcid.org/0000-0002-0618-8599

INNOVATIVE APPROACHES AND DIGITAL TOOLS IN IMPROVING THE MECHANISM OF MANAGING THE COMPETITIVENESS OF COMMERCIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY

Abstract. The relevance of the topic of managing the competitiveness of trade enterprises in Ukraine is determined by the need to adapt to the changing conditions of market globalization, growing competition and consumer demands, which requires the development of effective management strategies to maintain and increase competitiveness. The purpose of the study was to conduct an analysis of innovative approaches to improving the mechanism of managing the competitiveness of trade enterprises. In the process of research, it was established that innovative approaches are key to achieving success in the market. It was determined that the formation of an innovative culture within companies contributes to the development of creativity and flexibility in adapting to market changes. It was found that the emphasis on customer orientation ensures the preservation of existing consumers and the attraction of new ones, which is critically important for the stability of the enterprise. The study found that innovative business models can create new opportunities for growth, and partnerships with other companies provide access to additional resources and expertise. Digital tools, such as CRM systems, significantly optimize business processes and reduce costs, which is especially important in today's market. Thus, to increase the competitiveness of trade enterprises in Ukraine, it is necessary to actively implement innovations and digitization, which will ensure their sustainable development in a changing environment. The practical significance of this study lies in the development of recommendations for improving the management of the competitiveness of trade enterprises in Ukraine, which can be used both for strategic planning and operational management, contributing to the improvement of the efficiency of business processes and adaptation to new market conditions.

Keywords: competitiveness, trade enterprises, management, strategic planning, business processes, efficiency, market conditions, adaptation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифрової трансформації економіки торгівельні підприємства України натрапляють на ряд важливих викликів, які впливають на їхню конкурентоспроможність. Головною проблемою є недостатня інтеграція цифрових технологій у бізнес-процеси, що обмежує можливості компаній в оптимізації своєї діяльності, покращенні обслуговування клієнтів та розширенні ринків збуту. Цифрова економіка вимагає від підприємств не лише адаптації до нових технологічних стандартів,

а й зміни підходів до управління, що включає впровадження інноваційних методів і інструментів [1].

Однією з ключових проблем є відсутність системного підходу до управління конкурентоспроможністю в умовах цифровізації. Багато підприємств використовують фрагментарні рішення, які не забезпечують цілісності та синергії між різними аспектами діяльності. Це призводить до неефективного використання ресурсів, низького рівня автоматизації та обробки даних, а також до труднощів у прийнятті стратегічних рішень на основі аналітичних даних.

Іншою важливою проблемою є дефіцит кваліфікованих кадрів, здатних ефективно працювати з сучасними цифровими інструментами та технологіями. Недостатній рівень навчання та розвитку персоналу обмежує здатність підприємств до впровадження інновацій та адаптації до швидких змін ринкових умов. Крім того, існує проблема недостатньої обізнаності керівництва підприємств про нові можливості та ризики, пов'язані з цифровізацією, що ускладнює процеси стратегічного планування та управління ризиками [2].

Важливим аспектом є також питання кібербезпеки. Зростання обсягу цифрових даних та використання онлайн-платформ підвищує ризики витоку інформації, кібератак та інших загроз, що можуть мати серйозні наслідки для фінансової стабільності та репутації підприємств. Багато торговельних підприємств не мають достатніх засобів та політик для захисту своїх інформаційних ресурсів, що робить їх вразливими до потенційних атак.

Крім того, існує проблема недостатнього фінансування цифрових трансформацій. Впровадження новітніх технологій потребує значних інвестицій, які не завжди доступні для середніх та малих підприємств. Обмежений доступ до фінансових ресурсів обмежує можливості підприємств щодо модернізації своєї діяльності та підвищення конкурентоспроможності на внутрішньому та міжнародному ринках.

Варто зазначити, що вагомим фактором є регуляторні та інституційні бар'єри, що перешкоджають ефективній цифровізації торгівельних підприємств. Недостатньо розроблена нормативна база, складність процедур ліцензування та сертифікації, а також відсутність державної підтримки створюють додаткові труднощі для підприємств у процесі впровадження цифрових рішень [3].

Таким чином, актуальність дослідження полягає в необхідності визначення та аналізу основних проблем і викликів, що стоять перед торгівельними підприємствами України в умовах цифрової економіки. Виявлення цих проблем є першочерговим кроком для розробки ефективних механізмів управління конкурентоспроможністю, які дозволять підприємствам не лише адаптуватися до нових умов, але й активно використовувати цифрові можливості для свого розвитку та зміцнення позицій на ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи сучасні наукові дослідження та публікації, що стосуються управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств в умовах цифрової економіки, можна

відзначити, що ця тематика активно розглядається як українськими, так і закордонними вченими. Зокрема, у роботах S.O. Solntsev (2017) значна увага приділяється проблемам впровадження цифрових технологій у бізнес-процеси підприємств та їх впливу на конкурентоспроможність. Автор відзначає, що одним із ключових аспектів успішної цифрової трансформації є інтеграція сучасних інструментів управління та технологій в усі етапи діяльності підприємств, що забезпечує підвищення ефективності їх функціонування та оперативність прийняття рішень [4].

Дослідження O.E. Hudz (2015) акцентує увагу на необхідності комплексного підходу до формування механізму управління конкурентоспроможністю в умовах цифрової економіки, підкреслюючи роль автоматизації бізнес-процесів, використання великих даних (Big Data) та аналітики в оптимізації рішень щодо управління. Вчений робить висновок, що сучасні підприємства повинні активно використовувати аналітичні дані для прийняття стратегічних рішень та підвищення своєї конкурентної позиції на ринку [5].

У дослідженні I. Kazmina (2020) наголошується на важливості впровадження цифрових маркетингових інструментів, таких як CRM-системи, платформи електронної комерції та інструменти аналітики споживчих поведінкових даних. Вчений підкреслює, що саме цифрові технології дозволяють підприємствам покращувати взаємодію зі споживачами та гнучко реагувати на зміни у попиті, що стає важливою складовою конкурентної стратегії [6].

У працях закордонних авторів, таких як C.S. Namwijit (2019), Mohanty (2019) та ін. основна увага приділяється використанню цифрових платформ та технологій штучного інтелекту (ШІ) для оптимізації внутрішніх процесів підприємств. Дослідники відзначають, що використання ШІ у прогнозуванні попиту, управлінні ланцюгами поставок та аналізі конкурентного середовища сприяє значному підвищенню ефективності діяльності підприємств та забезпечує їхню гнучкість в умовах швидкозмінного ринкового середовища [7-8].

Цифрова трансформація змінює традиційні бізнес-моделі та сприяє впровадженню нових підходів у управлінні. За даними H. Sawhney (2019), підприємства, що використовують цифрові інструменти, мають вищу продуктивність, покращують ефективність управлінських рішень та швидше реагують на зміни ринку. Основні цифрові інструменти, які впливають на конкурентоспроможність, включають аналітику даних, електронну комерцію, соціальні медіа та CRM-системи [9].

Інноваційні підходи до управління конкурентоспроможністю передбачають інтеграцію нових технологій та процесів у стратегічне планування. Згідно з наукових досліджень, важливими аспектами є гнучкість бізнес-моделей, швидкість впровадження інновацій та орієнтація на клієнта. Дослідження показують, що підприємства, які активно впроваджують інновації, здатні швидше адаптуватися до змін у споживчому попиті [10]. Тому розробка

стратегій цифрової трансформації є критично важливою для успіху торговельних підприємств в умовах цифрової економіки.

Загалом, аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що наукова спільнота приділяє значну увагу різним аспектам управління конкурентоспроможністю в умовах цифрової економіки. Основні напрями досліджень включають використання сучасних цифрових технологій для підвищення ефективності підприємств, управління ризиками, пов'язаними з кібербезпекою, та оптимізацію маркетингової і виробничої діяльності з використанням новітніх інструментів.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз та обґрунтування інноваційних підходів до вдосконалення механізму управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств в Україні в умовах цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств у сучасних умовах вимагає впровадження інноваційних підходів, які дозволяють адаптуватися до змінюваного ринкового середовища. Одним із ключових аспектів є створення інноваційної культури в організації. Це передбачає формування середовища, де заохочується креативність і експерименти, що в свою чергу стимулює працівників пропонувати нові ідеї та рішення. Компанії, які підтримують інноваційні ініціативи, здатні швидше реагувати на виклики ринку та потреби споживачів. Наступним важливим аспектом є використання даних та аналітики для прийняття рішень. Застосування сучасних аналітичних інструментів дозволяє підприємствам глибше розуміти поведінку споживачів, виявляти тренди та прогнози, що значно підвищує їхню конкурентоспроможність. Дані стають стратегічним активом, що допомагає в оптимізації бізнес-процесів і розробці персоналізованих пропозицій.

Фокус на клієнтах також є суттєвим підходом, що має важливе значення для конкурентоспроможності. Орієнтація на потреби та задоволення клієнтів дозволяє компаніям не лише утримувати наявних споживачів, але й залучати нових. Успішні підприємства активно досліджують думку клієнтів та адаптують свої продукти і послуги, щоб відповідати їхнім очікуванням. Ще одним важливим аспектом є інноваційні бізнес-моделі. Підприємства, які впроваджують нові бізнес-моделі, здатні відкривати нові можливості для зростання та розвитку. Це може включати в себе різноманітні стратегії, такі як підпискові моделі, платформи, що об'єднують продавців і покупців, або моделі, що акцентують увагу на сталому розвитку. Такі зміни дозволяють торговельним підприємствам підвищити свою ефективність та конкурентоспроможність на ринку.

Останній, але не менш важливий, підхід – це партнерство та співпраця з іншими компаніями. Спільні ініціативи, кооперація у розробці нових продуктів або технологій, а також обмін знаннями можуть суттєво підвищити конкурентоспроможність. Партнерства відкривають нові горизонти для

бізнесу, дозволяючи використовувати ресурси та експертизу партнерів для досягнення спільних цілей (Табл.1). Цифрові інструменти відіграють важливу роль в управлінні конкурентоспроможністю підприємств у сучасному бізнес-середовищі, де швидкість і ефективність є ключовими факторами успіху. Одним із основних інструментів є CRM-системи (системи управління відносинами з клієнтами). Ці системи допомагають компаніям покращити взаємодію з клієнтами, що, в свою чергу, сприяє підвищенню їхньої лояльності та задоволеності. Впровадження CRM дозволяє зберігати дані про клієнтів, аналізувати їхні потреби та адаптувати пропозиції відповідно до цих потреб, що є важливим елементом у стратегії підвищення конкурентоспроможності. Важливим інструментом є маркетинговий аналіз, який включає в себе використання різноманітних інструментів для вивчення ринку та конкурентів. Це допомагає підприємствам приймати обґрунтовані рішення, які базуються на реальних даних, а не на припущеннях. Аналіз ринку дозволяє виявити нові можливості, адаптувати продукти і послуги до потреб споживачів, а також своєчасно реагувати на дії конкурентів.

Таблиця 1.

Інноваційні підходи до управління конкурентоспроможністю

Підхід	Опис
1.Створення інноваційної культури	Створення культури, яка заохочує інновації та експерименти у компанії
2.Використання даних та аналітики	Використання даних та аналітики для прийняття рішень та покращення конкурентоспроможності
3.Фокус на клієнтах	Орієнтація на клієнтів та задоволення їхніх потреб для підвищення конкурентоспроможності
4.Інноваційні бізнес-моделі	Використання інноваційних бізнес-моделей для створення нових можливостей та підвищення конкурентоспроможності
5.Партнерство та співпраця	Партнерство та співпраця з іншими компаніями для створення нових можливостей та підвищення конкурентоспроможності

Системи управління ланцюгом поставок також є критично важливими для підвищення конкурентоспроможності. Ці системи оптимізують логістичні процеси, знижують витрати та забезпечують своєчасне постачання продукції. Підприємства, які ефективно управляють своїми ланцюгами поставок, можуть зменшити терміни доставки та підвищити якість обслуговування, що є важливим фактором у задоволенні потреб клієнтів.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Інструменти для управління проектами є ще одним ключовим елементом у стратегії підвищення конкурентоспроможності. Вони допомагають організувати робочі процеси, забезпечити контроль за виконанням завдань і підвищити ефективність роботи команд. Завдяки цим інструментам компанії можуть швидше реалізовувати проекти, що сприяє їхній адаптації до змін на ринку та підвищенню загальної продуктивності.

Варто зазначити, що системи управління знаннями забезпечують обмін інформацією та знаннями між співробітниками, що сприяє створенню інновацій та покращенню процесів. Ефективне управління знаннями дозволяє компаніям використовувати колективний досвід і експертизу для вирішення складних завдань, що підвищує їхню конкурентоспроможність (Табл.2).

Таблиця 2.

Цифрові інструменти для управління конкурентоспроможністю

Інструмент	Опис
1. CRM-системи	Системи управління відносинами з клієнтами для покращення взаємодії з клієнтами та підвищення конкурентоспроможності
2.Маркетинговий аналіз	Інструменти для аналізу ринку та конкурентів для прийняття рішень та покращення конкурентоспроможності
3.Системи управління ланцюгом поставок	Системи управління ланцюгом поставок для покращення логістики та підвищення конкурентоспроможності
4.Інструменти для управління проектами	Інструменти для управління проектами для покращення ефективності та підвищення конкурентоспроможності
5.Системи управління знаннями	Системи управління знаннями для покращення обміну знаннями та підвищення конкурентоспроможності

Слід зазначити, що в Україні спостерігається активне впровадження цифрових технологій у торговельних підприємствах, що суттєво підвищує їх конкурентоспроможність. Приблизно 54% компаній вже використовують цифрові інструменти в управлінні, а витрати на інформаційні технології зросли на 10% у 2023 році. CRM-системи застосовують 64% підприємств, що дозволяє збільшити ефективність продажів на 20%. Задоволеність клієнтів підвищується, адже 70% споживачів відзначають кращу адаптацію компаній до їх потреб завдяки інноваціям. Інвестиції в нові рішення стають важливими для зростання бізнесу, зокрема 52% підприємств вважають їх критичними для

успіху. Використання аналітики даних покращує фінансові результати на 30% у 48% компаній.

Зростання електронної комерції також підкреслює необхідність адаптації: 44% українських споживачів здійснили онлайн-покупки в 2023 році. Партнерства вважаються важливими для виживання бізнесу, зокрема 75% керівників підкреслюють їх значення. Загалом, цифровізація має потенціал додати до 4% до ВВП України до 2025 року, а 60% компаній планують збільшити витрати на цифровий маркетинг у 2024 році, що свідчить про готовність підприємств адаптуватися до нових умов ринку.

Таким чином, впровадження інноваційних підходів та цифрових інструментів в управлінні конкурентоспроможністю торговельних підприємств в Україні є не лише актуальною, але й необхідною умовою для адаптації до динамічного ринкового середовища. Статистичні дані підтверджують, що підприємства, які використовують цифрові технології, демонструють значне підвищення ефективності, задоволеності клієнтів і фінансових результатів.

Зокрема, понад половина підприємств вже реалізували впровадження CRM-систем, що дозволяє їм покращити взаємодію з клієнтами та підвищити лояльність споживачів. Підвищення інвестицій у цифрові рішення, а також співпраця з іншими компаніями через партнерства свідчить про готовність бізнесу до інноваційних змін.

В умовах зростаючої електронної комерції та необхідності адаптації до нових споживчих звичок, важливість цифровізації стає ще більш очевидною. Отже, розвиток інноваційних підходів і використання сучасних цифрових інструментів — це ключові фактори, які не лише підвищують конкурентоспроможність, але й сприяють стійкому розвитку торговельних підприємств в Україні в умовах цифрової економіки.

Таким чином, впровадження інноваційних підходів і цифрових інструментів у систему управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств в Україні є ключовим чинником їхнього успішного функціонування в умовах цифрової економіки. Інвестиції в розвиток інноваційної культури, аналітики, маркетингу, партнерства та цифрових технологій дозволять підприємствам покращити свої конкурентні позиції, адаптуватися до нових умов і максимально задовольняти потреби споживачів. З огляду на сучасні виклики та можливості, підприємствам слід активізувати свої зусилля в напрямку інновацій та цифровізації, що забезпечить їм стабільний розвиток і зростання на конкурентному ринку.

Висновки. Управління конкурентоспроможністю торговельних підприємств в сучасних умовах є складним завданням, яке вимагає впровадження інноваційних підходів. Створення інноваційної культури в компаніях допомагає формувати середовище, де креативність і експерименти стають нормою, що у

свою чергу дозволяє швидше реагувати на зміни в ринковій ситуації. Використання аналітичних інструментів сприяє глибшому розумінню споживчої поведінки, що допомагає підприємствам виявляти тренди і адаптувати свої стратегії.

Фокус на клієнтах є критично важливим, оскільки орієнтація на потреби споживачів дозволяє зберігати наявних клієнтів та залучати нових. Інноваційні бізнес-моделі створюють нові можливості для зростання, а партнерства з іншими компаніями забезпечують доступ до нових ресурсів і експертизи.

Цифрові інструменти також стають незамінними в управлінні конкурентоспроможністю, адже CRM-системи і системи управління ланцюгом поставок оптимізують процеси і знижують витрати. В Україні активно впроваджуються цифрові технології в торговельних підприємствах, що дозволяє підвищити ефективність продажів і адаптуватися до нових споживчих звичок.

Таким чином, для успішного функціонування торговельних підприємств в Україні необхідно інвестувати в інновації та цифровізацію, що забезпечить підвищення їхньої конкурентоспроможності та стійкий розвиток у сучасному ринковому середовищі.

Література:

1. Yepifanova, I., & Dzhedzhula, V. (2020). Methodology of evaluation of innovative potential of enterprises. Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal, 6(3), 171-190. https://doi.org/10.51599/are.2020.06.03.10

2. Обіход, С. В. (2024). Інноваційні підходи до управління персоналом як фактор конкурентоспроможності у контексті глобальної нестабільності. Економіка, управління та адміністрування, (1(107), 3–9. https://doi.org/10.26642/ema-2024-1(107)-3-9

3. Бровкіна, Ю. (2024). Управління конкурентоспроможністю торговельної мережі. Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences. 326. 363-367. 10.31891/2307-5740-2024-326-57.

4. Солнцев, С. О. Управління конкурентоспроможністю підприємств в умовах марочної та немарочної конкуренції [Електронний ресурс] : монографія / С. О. Солнцев, К. В. Бажеріна, Г. М. Гребньов ; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «КПІ ім. Ігоря Сікорського». 2017. 204 с.

5. Гудзь О.Є. Роль інновацій щодо забезпечення конкурентоспроможності та ефективності підприємства. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2015. Вип. 161. С. 3-11.

6. Kazmina, I.. (2020). The impact of digital information technology on improving the competitiveness of high-tech enterprises. Proceedings of the Voronezh State University of Engineering Technologies. 82. 174-180. 10.20914/2310-1202-2020-2-174-180.

7. Mohanty S. Restructuring and Globalization of Telecommunications Industry // Handbook of Research on Corporate Restructuring and Globalization. IGI Global, 2019. P. 52–72.

8. Namwijit C., Maneejuk P., Yamaka W. An Analysis of the Impact of Telecommunications Technology and Innovation on Economic Growth // In The 6th International Postgraduate Student Colloquium. 2019. P. 71

9. Sawhney H. Global economy and international telecommunications networks // Global Communication: A Multicultural Perspective. 2019. P. 21.

10. Boyda, S. (2022). Innovative approaches to enterprise management in the conditions of digitalization of the economy. Bulletin of Chernivtsi institute of trade and economics. I. 70-79. 10.34025/2310-8185-2022-1.85.06.

References:

1. Yepifanova, I., & Dzhedzhula, V. (2020). Methodology of evaluation of innovative potential of enterprises. Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal, 6(3), 171-190. https://doi.org/10.51599/are.2020.06.03.10

2. Obikhod, S. V. (2024). Innovative approaches to personnel management as a factor of competitiveness in the context of global instability [Innovative approaches to personnel management as a factor of competitiveness in the context of global instability.]. Economics, Management and Administration, (1(107), 3–9. https://doi.org/10.26642/ema-2024-1(107)-3-9 [in Ukrainian]

3. Brovkina, Yu. (2024). Management of the competitiveness of the trade network [Management of the competitiveness of the trade network]. Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences. 326. 363-367. 10.31891/2307-5740-2024-326-57. [in Ukrainian]

4. Solntsev, S.O. Managing the competitiveness of enterprises in the conditions of high-quality and non-high-quality competition [Managing the competitiveness of enterprises in the conditions of high-quality and non-high-quality competition]: monograph / S.O. Solntsev, K.V. Bazherina, H.M. Grebnyov; Ministry of Education and Science of Ukraine, National technical University of Ukraine "KPI named after Igor Sikorsky". 2017. 204 p. [in Ukrainian]

5. Hudz O.E. The role of innovation in ensuring the competitiveness and efficiency of the enterprise [The role of innovation in ensuring the competitiveness and efficiency of the enterprise]. Bulletin of the Petro Vasylenko Kharkiv National Technical University of Agriculture. 2015. Vol. 161. P. 3-11. [in Ukrainian]

6. Kazmina, I.. (2020). The impact of digital information technology on improving the competitiveness of high-tech enterprises. Proceedings of the Voronezh State University of Engineering Technologies. 82. 174-180. 10.20914/2310-1202-2020-2-174-180.

7. Mohanty S. Restructuring and Globalization of Telecommunications Industry // Handbook of Research on Corporate Restructuring and Globalization. IGI Global, 2019. P. 52–72.

8. Namwijit C., Maneejuk P., Yamaka W. An Analysis of the Impact of Telecommunications Technology and Innovation on Economic Growth // In The 6th International Postgraduate Student Colloquium. 2019. P. 71

9. Sawhney H. Global economy and international telecommunications networks // Global Communication: A Multicultural Perspective. 2019. P. 21.

10. Boyda, S. (2022). Innovative approaches to enterprise management in the conditions of digitalization of the economy. Bulletin of Chernivtsi institute of trade and economics. I. 70-79. 10.34025/2310-8185-2022-1.85.06.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 338.43:65.012.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-624-636

Носач Наталія Михайлівна докторант кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування, Державний біотехнологічний університет, вул. Алчевських, 44, м. Харків, 61000, тел.: (066)703-25-52, https://orcid.org/0000-0002-6784-9768

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАЛУЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ МОНІТОРИНГУ І КОНТРОЛІНГУ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Анотація. Статтю присвячено питанням теоретико-методичного забезпечення залучення функціональних підходів до реалізації процесів моніторингу і контролінгу на підприємстві. Метою дослідження є аналіз, систематизація, узагальнення та удосконалення наявного теоретико-методичного забезпечення залучення функціональних підходів до реалізації процесів моніторингу і контролінгу на підприємстві. В статті розглянуто сучасні підходи до впровадження процесів моніторингу та контролінгу в агропромислових підприємствах. В дослідженні представлено функціональні методи управління, які є основою для підвищення ефективності підприємств через контроль виробничих операцій і раціональне використання ресурсів. В дослідженні обґрунтовано важливість моніторингу та контролінгу для адаптації підприємств до змін ринкової кон'юнктури та зовнішніх умов. Наведено основні підходи до управління, такі як системний, комплексний, процесний та ситуаційний, які забезпечують всебічний аналіз діяльності підприємства і дозволяють приймати обґрунтовані рішення. Виявлено, що моніторинг сприяє виявленню відхилень від запланованих показників, допомагає оперативно оцінювати ефективність використання ресурсів і приймати рішення для покращення продуктивності. Дослідження дозволило виявити переваги використання сучасних технологій, таких як дистанційне зондування Землі, інтернет речей (IoT), геоінформаційні системи (ГІС) та інші інноваційні інструменти, які підвищують ефективність процесів моніторингу та контролінгу. У статті наголошено на важливості контролінгу витрат, інвестицій та екологічних показників для забезпечення стійкості агропромислових підприємств в умовах посиленої конкуренції. У дослідженні також показано, що стратегічне планування, моніторинг і контролінг є взаємопов'язаними процесами, що забезпечують безперервне управління виробничими циклами. Обґрунтовано, що впровадження цих підходів дозволяє агропромисловим підприємствам досягати високих показників продуктивності, економічної стійкості та адаптивності до викликів ринкового середовища.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Ключові слова: моніторинг, контролінг, функціональні підходи, агропромислові підприємства, ефективність управління.

Nosach Nataliia Mykhailivna Doctoral Student at the Department of Management, Business, and Administration, State Biotechnological University, Alchevskykh St., 44, Kharkiv, 61000, tel.: (066)703-25-52, https://orcid.org/0000-0002-6784-9768.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SUPPORT FOR THE INVOLVEMENT OF FUNCTIONAL APPROACHES IN THE IMPLEMENTATION OF MONITORING AND CONTROLLING PROCESSES IN ENTERPRISES

Abstract. This article is dedicated to the issues of theoretical and methodological support for the involvement of functional approaches in the implementation of monitoring and controlling processes in enterprises. The purpose of the study is to analyze, systematize, summarize, and improve the existing theoretical and methodological support for the involvement of functional approaches in the implementation of monitoring and controlling processes in enterprises. The article discusses modern approaches to the implementation of monitoring and controlling processes in agribusiness enterprises. The study presents functional management methods that are the foundation for enhancing the efficiency of enterprises through the control of production operations and rational use of resources. The research substantiates the importance of monitoring and controlling for the adaptation of enterprises to changes in market conditions and external factors. The main approaches to management are outlined, such as systemic, comprehensive, process-based, and situational, which ensure a thorough analysis of the enterprise's activities and allow for informed decision-making. It was found that monitoring helps identify deviations from planned indicators, aids in promptly assessing the effectiveness of resource use, and facilitates decision-making to improve productivity. The study has revealed the advantages of using modern technologies, such as remote sensing, the Internet of Things (IoT), Geographic Information Systems (GIS), and other innovative tools that enhance the effectiveness of monitoring and controlling processes. The article emphasizes the importance of controlling costs, investments, and environmental indicators to ensure the sustainability of agribusiness enterprises in a competitive environment. The research also demonstrates that strategic planning, monitoring, and controlling are interrelated processes that ensure continuous management of production cycles. It is substantiated that the implementation of these approaches allows agribusiness enterprises to achieve high productivity, economic sustainability, and adaptability to the challenges of the market environment.

Keywords: monitoring, controlling, functional approaches, agribusiness enterprises, management efficiency.

Постановка проблеми. В сучасних умовах функціонування підприємств значну увагу приділяють системам моніторингу та контролінгу, які дозволяють своєчасно отримувати інформацію про стан діяльності компанії, аналізувати її та приймати ефективні управлінські рішення. Однак, практичне впровадження цих систем на підприємствах стикається з численними викликами, серед яких недостатня розробленість теоретичних підходів і відсутність чіткого методичного забезпечення функціональних процесів. Залучення функціональних підходів до моніторингу та контролінгу потребує інтеграції різних аспектів управління, від фінансових та операційних показників до кадрових і виробничих процесів. Це вимагає розробки ефективних інструментів для оцінки ризиків, аналізу витрат і прогнозування результатів, що можуть бути використані на всіх етапах бізнес-процесів. Складність полягає в тому, що традиційні підходи до моніторингу та контролінгу часто не враховують динамічних змін ринкового середовища, технологічного розвитку та потреб в адаптації під специфіку конкретних підприємств. Це призводить до виникнення прогалин у реалізації стратегічних цілей підприємств і зниження їх конкурентоспроможності. Таким чином, актуальним є дослідження теоретико-методичних аспектів залучення функціональних підходів до реалізації систем моніторингу та контролінгу, що дозволить підвищити рівень ефективності управлінських рішень і забезпечити сталий розвиток підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методичним засадам забезпечення реалізації процесів моніторингу і контролінгу на підприємстві присвячено велику кількість наукових праць. Зокрема такі вчені як Асік М. [3], Богуславська Т. В. [7], Брюховецька Н. Ю. [10], Гончаров Є. [5], Гружик М. [3], Дараган А. [11], Другова О. [11], Задорожна Р. П. [6], Івахненко І. С. [1], Карцева В.В. [12], Крюкова Н. [5], Лубєнченко О.Є. [8], Марков В. [5], Міщенко В. [11], Нікітенко К. О. [4], Остриніна С. [2], Поляков І. [5], Полякова В. В. [7], Рижакова Г. М. [1], Стефаненко М.М. [14], Черних О. В. [10], Чуприна Ю. А. [1], Шедіна Н.А. [7], Шмиголь Н.М. [9], Штангрет А.М. [13] та інші в своїх дослідженнях висвітлили ґрунтовні положення, щодо впровадження систем контролінгу та моніторингу в системи менеджменту підприємств.

Метою статті є аналіз, систематизація, узагальнення та удосконалення наявного теоретико-методичного забезпечення залучення функціональних підходів до реалізації процесів моніторингу і контролінгу на підприємстві.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах агропромислові підприємства стикаються з постійними викликами, що потребують ефективного

управління всіма аспектами їхньої діяльності. Одним із основних підходів до такого управління є впровадження функціональних методів у процесах моніторингу та контролінгу. Завдяки таким процесам забезпечується своєчасне отримання інформації про стан виробничих операцій, що дозволяє підприємствам швидко адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури та зовнішніх умов.

Моніторинг і контролінг сприяють виявленню відхилень від запланованих показників, оцінці ефективності використання ресурсів і підвищенню загальної продуктивності. Значущість таких функцій зростає в умовах посиленої конкуренції та необхідності поліпшення якості продукції. Завдяки впровадженню функціональних підходів до моніторингу і контролінгу підприємства можуть приймати обґрунтовані рішення та оперативно реагувати на зміни. [1]. Таким чином, вони є невід'ємною складовою управлінських систем агропромислових підприємств.

Функціональні підходи до управління в агропромислових підприємствах включають різні методи та інструменти, спрямовані на підвищення ефективності виконання основних функцій менеджменту. До таких підходів відносять (рис. 1)

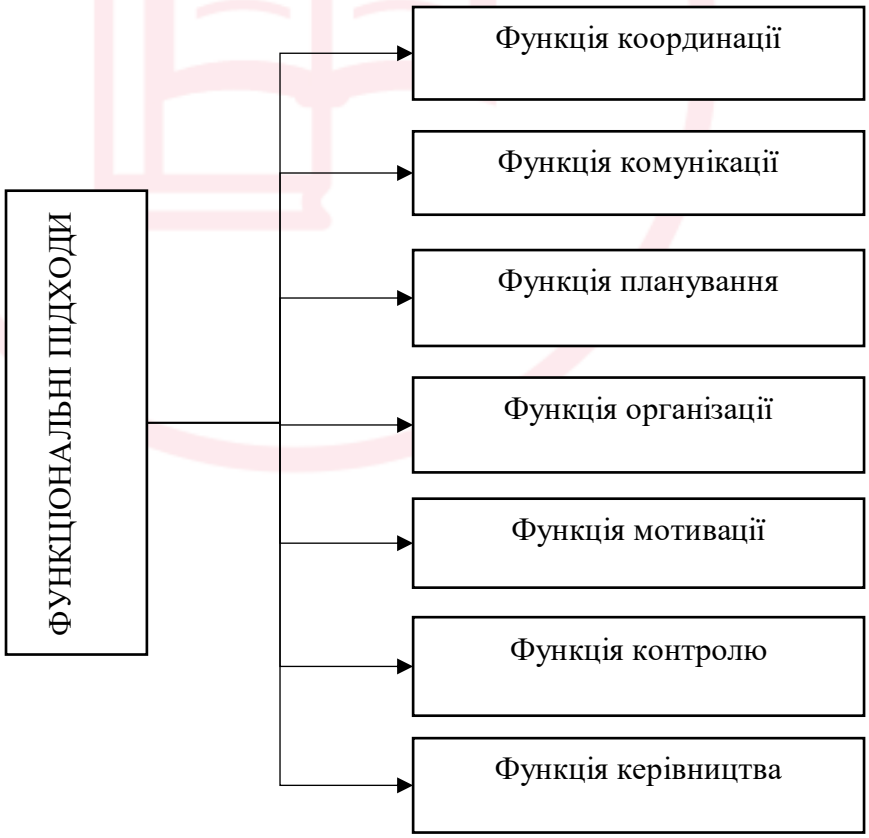

Рис. 1. Функціональні підходи управлінських процесів діяльності агропромислових підприємств
Джерело: складено автором на основі [2, 3]

Функціональні підходи до управління агропромисловими підприємствами є основою для підвищення ефективності їх діяльності через впровадження систематичних методів і інструментів. Основними управлінськими функціями, які забезпечують успіх підприємства, є планування, організація, мотивація, контроль, керівництво, координація та комунікація. Планування охоплює розробку стратегій і чітко визначених цілей, що є важливим для ефективного управління врожайними циклами, ресурсами та фінансами. Організація процесів дозволяє структурувати роботу підприємства, забезпечуючи оптимальне використання техніки, людських ресурсів і матеріалів. Мотивація працівників спрямована на підвищення продуктивності через запровадження ефективних систем стимулювання та створення умов для професійного розвитку. Контроль дозволяє відслідковувати виконання планів, виявляти відхилення і вчасно коригувати процеси, що є важливим для досягнення стратегічних цілей. Керівництво забезпечує ухвалення рішень і ефективне управління персоналом, що сприяє виконанню завдань на всіх рівнях організації. Координація між підрозділами підприємства дозволяє узгоджувати дії всіх відділів, що є ключовим для забезпечення злагодженої роботи та досягнення спільних цілей. Ефективна комунікація сприяє швидкому реагуванню на зміни, підтримці зворотного зв'язку і прийняттю обґрунтованих рішень, що дозволяє підприємству адаптуватися до умов зовнішнього середовища. Таким чином, впровадження функціональних підходів до управління агропромисловими підприємствами забезпечує комплексне покращення діяльності через використання ефективних управлінських механізмів, що сприяє стійкому розвитку підприємств та їхньому успіху в конкурентному середовищі.

Функціональні підходи до реалізації процесів моніторингу і контролінгу в менеджменті агропромислових підприємств є основою для досягнення високої продуктивності та раціонального використання ресурсів. Застосування сучасних методів моніторингу дозволяє підприємствам отримувати актуальні дані про стан виробничих процесів у реальному часі. Аналіз джерел літератури [4-9] дозволив сформувами перелік методів моніторингу на підприємстві, які включають різноманітні інноваційні технології, що дозволяють контролювати та оцінювати ефективність процесів в аграрному секторі. Одним із таких методів є дистанційне зондування Землі (ДЗЗ), яке використовує супутникові знімки для моніторингу стану угідь і прогнозування врожайності. Це дозволяє аналізувати великі площі та забезпечує точні дані щодо екологічного стану. Інтернет речей (IoT) забезпечує встановлення датчиків для моніторингу параметрів ґрунту, повітря та сільськогосподарської техніки в режимі реального часу, що підвищує оперативність прийняття рішень. Ще один важливий метод – геоінформаційні системи (ГІС), які

інтегрують картографічні дані для аналізу геопросторових показників і забезпечують комплексне планування аграрних процесів.

Біометричні технології дозволяють відстежувати фізіологічні параметри тварин і рослин, допомагаючи вчасно виявляти хвороби або стресові стани. Для детального огляду полів використовуються дрони та безпілотні літальні апарати (БПЛА), що дозволяють виявляти шкідників, хвороби рослин і недостатній полив, надаючи детальніші дані, ніж супутники. Автоматизовані системи контролю обладнання допомагають слідкувати за технічним станом сільськогосподарських машин, що забезпечує їхню своєчасну профілактику.

У ланцюгу постачання використовується блокчейн, який забезпечує прозорість і контроль якості продукції від виробника до споживача. Для аналізу великих масивів інформації, таких як дані про погоду та врожайність, застосовується аналіз великих даних. Це дозволяє прогнозувати результати та оптимізувати виробничі процеси. Хмарні обчислення забезпечують зберігання та обробку даних у хмарних сервісах, дозволяючи отримувати доступ до інформації з будь-якого пристрою.

У сфері роботизації використовуються роботизовані системи, які моніторять стан рослин та тварин, здійснюючи автоматизацію рутинних операцій. Для аналізу даних застосовуються машинне навчання та штучний інтелект (ШІ), що допомагають автоматизувати прийняття рішень та прогнозувати розвиток подій. Системи раннього попередження інформують про можливі загрози, такі як погодні катастрофи чи поширення хвороб, що дозволяє заздалегідь планувати заходи для їх попередження.

Тепловізійний моніторинг застосовується для виявлення теплових аномалій у рослинах і тваринах, що може свідчити про хвороби або стресові умови. Автоматизовані системи поливу регулюють подачу води залежно від потреб рослин, забезпечуючи ефективне використання ресурсів. Біотехнологічний моніторинг дозволяє виявляти біологічні зміни в рослинах і тваринах на молекулярному рівні, що важливо для контролю за їхнім розвитком.

Локальні метеорологічні станції збирають дані про погодні умови, що допомагає планувати сільськогосподарські роботи з урахуванням кліматичних факторів. Моніторинг викидів парникових газів є важливим для забезпечення екологічної відповідності підприємства та зниження негативного впливу на довкілля. Ці методи моніторингу є основою сучасного агропромислового управління, забезпечуючи підвищення ефективності виробництва та стійкості до зовнішніх викликів.

Дослідження наукових публікацій [10-14] дозволило сформувати перелік методів контролінгу в управлінні підприємством охоплюють різні аспекти діяльності та забезпечують ефективне управління за допомогою моніторингу та аналізу ключових показників. Оперативний контролінг зосереджується на

короткостроковому управлінні та контролі за поточними виробничими процесами, що дає змогу оперативно виявляти відхилення та коригувати дії для досягнення цілей. Стратегічний контролінг орієнтований на довгострокову стратегію розвитку підприємства, включаючи аналіз ризиків і можливостей, що впливають на конкурентоспроможність і стійкість бізнесу.

Фінансовий контролінг здійснює контроль за фінансовими показниками, такими як прибутковість, ліквідність, рентабельність, допомагаючи керівництву оцінювати ефективність фінансових операцій і приймати обґрунтовані рішення щодо їх оптимізації. Інвестиційний контролінг фокусується на контролі ефективності інвестиційних проектів, аналізує їхній вплив на загальні фінансові показники підприємства, що дає змогу забезпечити раціональне використання інвестиційних ресурсів.

Контролінг витрат займається відстеженням та аналізом витрат на підприємстві для їхньої оптимізації, що сприяє підвищенню загальної економічної ефективності бізнесу. Екологічний контролінг забезпечує моніторинг екологічного впливу діяльності підприємства та дотримання встановлених екологічних стандартів, знижуючи ризики екологічних порушень і сприяючи збереженню довкілля.

Інформаційний контролінг використовує сучасні інформаційні системи для збору, аналізу та обробки даних, необхідних для прийняття управлінських рішень, що підвищує ефективність управління. Інноваційний контролінг оцінює впровадження нових технологій та інноваційних рішень, спрямованих на підвищення продуктивності й конкурентоспроможності підприємства.

Ризик-менеджмент контролінг зосереджений на ідентифікації, оцінці та управлінні ризиками, що можуть вплинути на діяльність підприємства, з метою мінімізації негативних наслідків. Проектний контролінг здійснює моніторинг та контроль за виконанням проектів, зокрема за строками, бюджетом та якістю, що забезпечує успішну реалізацію проектів у рамках підприємства та сприяє досягненню його стратегічних цілей.

Стратегічне планування виступає ключовою ланкою, яка започатковує увесь процес управління та формує основні напрями для подальших дій (рис. 2). Взаємодія стратегічного планування з процесами моніторингу є критично важливою для забезпечення ефективного контролю та виконання поставлених завдань. У цьому контексті використовуються різні функціональні підходи, які є інструментами для реалізації контролю в рамках управління.

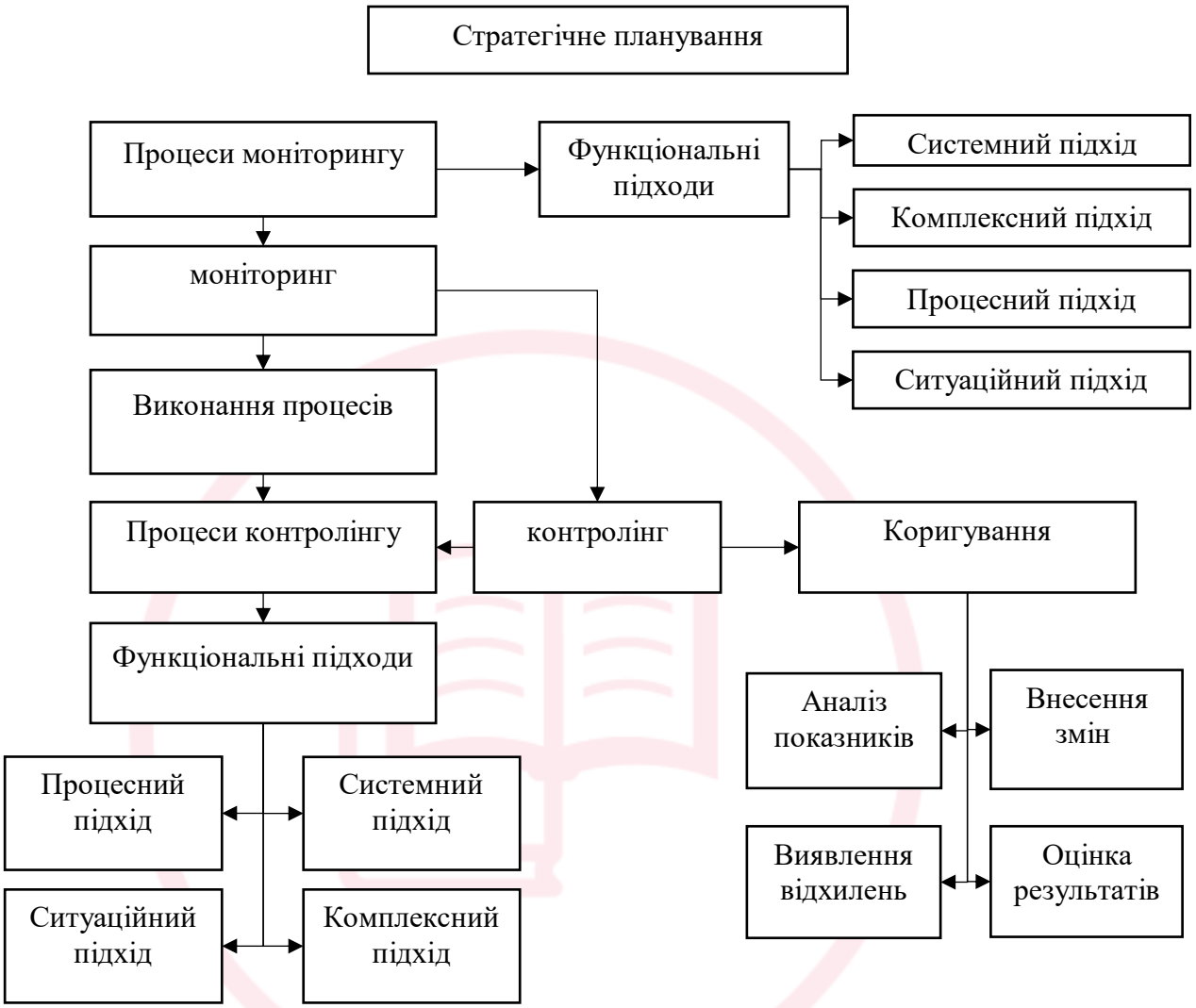

Рис. 2. Методичний підхід до використання функціональних підходів до реалізації процесів моніторингу і контролінгу в менеджменті підприємств агропромислового виробництва

Джерело: розроблено автором

Функціональні підходи активізують реалізацію процесів моніторингу та контролінгу в агропромислових підприємствах через послідовне управління різними етапами виробничого циклу. Системний підхід забезпечує інтеграцію всіх елементів виробництва, зокрема ресурсів, технологій і робочих процесів, у єдину взаємопов'язану систему. Це дозволяє керівництву отримувати повну картину діяльності підприємства та швидко реагувати на будь-які зміни або відхилення.

Комплексний підхід включає координацію всіх функціональних підрозділів, що дозволяє одночасно відстежувати виконання завдань на різних рівнях. Завдяки цьому підходу всі процеси – від планування до виконання –

синхронізуються, що підвищує загальну ефективність управління. Процесний підхід спрямований на безперервність і послідовність виконання операцій, забезпечуючи контроль за кожним етапом виробництва, що дає змогу оперативно вносити корективи.

Ситуаційний підхід адаптує методи моніторингу та контролінгу до змінних умов виробництва або ринкових обставин, що забезпечує гнучкість управління і дозволяє уникнути непередбачених втрат. Аналітичний підхід використовує сучасні IT-рішення для збору, обробки та аналізу даних у режимі реального часу, що сприяє швидкому прийняттю обґрунтованих рішень. Нарешті, фінансовий підхід дозволяє контролювати витрати на всіх етапах виробництва та вчасно виявляти можливості для економії ресурсів, що веде до підвищення рентабельності підприємства.

Разом ці підходи утворюють комплексну систему управління, яка дозволяє агропромисловим підприємствам досягати високих показників продуктивності та економічної стійкості.

До таких функціональних підходів відносять системний, комплексний, процесний та ситуаційний підходи. Кожен із цих підходів має свою специфіку і може бути застосований в залежності від обставин або конкретних вимог управлінської системи. Системний підхід передбачає розгляд організації як єдиної системи з багатьма взаємопов'язаними елементами, тоді як комплексний підхід зосереджується на інтегрованому аналізі всіх аспектів діяльності підприємства. Процесний підхід акцентує увагу на безперервності та послідовності процесів управління, а ситуаційний підхід орієнтований на адаптацію до конкретних умов або змін у середовищі.

Моніторинг є важливою складовою процесу контролю, оскільки він забезпечує відстеження виконання процесів та дає можливість своєчасно виявляти відхилення від плану. Після того, як виконання процесів завершено, здійснюються процеси контролінгу, які передбачають оцінку результатів і подальше коригування дій у разі потреби. Контролінг є окремим етапом, у якому також застосовуються всі функціональні підходи, що дозволяє всебічно аналізувати ситуацію та приймати обґрунтовані рішення.

Коригування на основі контролю відіграє важливу роль у забезпеченні досягнення стратегічних цілей. Цей етап включає кілька ключових дій, таких як аналіз показників, виявлення відхилень, внесення змін та оцінка результатів. Аналіз показників дає змогу оцінити, наскільки успішно були реалізовані завдання та чи були досягнуті поставлені цілі. Виявлення відхилень дозволяє ідентифікувати проблемні зони, які потребують коригування або подальшої уваги з боку керівництва. Внесення змін є важливим для адаптації до нових умов або виправлення помилок, що виникли під час виконання процесів. Завершується цей цикл оцінкою результатів, що дозволяє визначити ефективність внесених змін і їх вплив на загальний процес управління.

Таким чином, взаємодія між стратегічним плануванням, моніторингом та контролінгом забезпечує безперервний процес управління, спрямований на досягнення довгострокових цілей організації. Використання функціональних підходів, таких як системний, комплексний, процесний та ситуаційний, дозволяє забезпечити всебічний аналіз ситуації та прийняття ефективних рішень.

Процеси моніторингу і контролінгу в системі менеджменту агропромислових підприємств реалізуються через комплексну систему відстеження та управління виробничими операціями з акцентом на оптимізацію виробничих процесів і досягнення високих показників ефективності. В агропромисловому виробництві моніторинг відіграє ключову роль у зборі інформації про стан ресурсів, сільськогосподарських культур та технологічних процесів на різних етапах виробництва. За допомогою моніторингу визначають рівень використання земельних, водних і трудових ресурсів, що дозволяє підприємствам приймати більш обґрунтовані рішення щодо раціоналізації виробництва.

Моніторинг включає постійний контроль за станом ґрунтів, рівнем вологості, температурними умовами та іншими агрокліматичними факторами, які впливають на продуктивність сільськогосподарських культур. Окрім того, моніторинг в агропромисловому виробництві охоплює контроль за станом техніки та обладнання, що використовуються для обробки полів, збору врожаю та переробки продукції. Наприклад, автоматизовані системи моніторингу дозволяють відслідковувати в реальному часі справність обладнання і своєчасно виявляти потребу в технічному обслуговуванні, що мінімізує простої та втрати врожаю.

Контролінг у менеджменті агропромислових підприємств спрямований на управління витратами та забезпечення фінансової стійкості підприємства через раціональне використання ресурсів. Застосування контролінгу дозволяє підприємствам отримувати дані про фактичні виробничі витрати, зіставляти їх з запланованими і виявляти відхилення. Це, у свою чергу, дозволяє керівництву вчасно коригувати виробничі процеси з метою досягнення оптимальних фінансових показників. Таким методом контролінгу є впровадження системи управлінського обліку, що забезпечує більш детальний аналіз кожного етапу виробничого процесу з точки зору витрат і результативності.

Висновки. Поєднання функціональних підходів до моніторингу та контролінгу створює інтегровану систему управління, яка дозволяє агропромисловим підприємствам досягати високих показників ефективності, економічної стійкості та конкурентоспроможності на ринку. Це забезпечує підприємствам не лише можливість оптимізувати свої операції, але й підвищувати прибутковість та відповідати вимогам сучасного агробізнесу. Запропонований методичний підхід до використання функціональних підходів до реалізації процесів моніторингу і контролінгу в менеджменті підприємств

агропромислового виробництва, у порівнянні с існуючими, передбачає синергію кількох основних управлінських підходів, системного, комплексного, процесного та ситуаційного, що дозволяє створити єдину управлінську систему, яка охоплює всі аспекти діяльності підприємства. Зазначене забезпечує більш збалансоване та адаптивне управління, яке швидко реагує на внутрішні та зовнішні виклики. Зокрема, запропонований підхід, на відміну від існуючих враховує потребу адаптації до зміни умов у середовищі та на ринку, адже ситуаційний підхід дозволяє підприємству оперативно реагувати на зміни у виробничих умовах, ринкові коливання або непередбачені обставини, що підвищує його стійкість і здатність до адаптації.

Література:

1. Рижакова Г. М., Чуприна Ю. А., Івахненко І. С. Функціональні методологічні підсистеми управління цифровими трансформаціями бізнес-процесів та оргструктур будівельних підсистем. Системна конфігурація менеджменту будівництва: модернізація методико-аналітичних інструментів: колективна монографія. Київ: Видавництво ДНДІ інформатизації та економіки, 2020. С. 193-214.

2. Ostryanina S. Enterprise social development: concept elements, system of affecting factors and strategy designing. *Modern Science. Moderní věda.* Praha. Česká republika, Nemoros. 2017, pp. 23-28.

3. Acic M., Grujic M. The role of selected financial organizations in the reconstruction of Bosnia and Herzegovina after the Dayton Peace Agreement. *Acta Politica Polonica*, 2022. Vol. 53, p. 15-28. doi: 10.18276/ap.2022.53-02

4. Нікітенко К. О. Сучасні методи моніторингу технічного стану газопровідних систем. Містобудування та територіальне планування : *наук.-техн. зб. / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт.* 2018. Вип. 67. С. 321-332.

5. Гончаров Є., Крюкова Н., Марков В., Поляков І. Сучасні методи моніторингу високовольтних ліній електропередач. *Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Проблеми удосконалювання електричних машин І апаратів. Теорія І практика*, 2022. Вип. 2 № 8, С. 47-50. https://doi.org/10.20998/2079-3944.2022.2.08

6. Задорожна, Р. П. Контролінг як концепція управління фінансово-господарською діяльністю підприємства. *Вісник Київського ін.-ту бізнесу і технологій*. 2010. № 1. С. 46-50.

7. Шедіна Н.А., Богуславська Т. В., Полякова В. В. Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. К.: Мінекономіка, 2001. 106 с

8. Лубєнченко О.Є. Організація моніторингу фінансово-економічної діяльності підприємства. *Економіка та підприємництво. Менеджмент підприємств та організацій.* 2010. URL: http://www.economy-confer.com.ua/full_article/654/ (дата звернення 25 вересня 2024р.).

9. Шмиголь Н.М. Моніторинг діяльності підприємств харчової промисловості в сучасних ринкових умовах. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_ep/2009_5/files/EC509_38.pdf (дата звернення 25 вересня 2024р.).

10. Брюховецька Н. Ю., Черних О. В. Індустрія 4.0 та цифровізація економіки: можливості використання зарубіжного досвіду на промислових підприємствах України. *Економіка промисловості.* 2020. № 2 (90). С. 116-132.

11. Міщенко В., Дараган А., Другова О. Оцінювання і контролінгове управління розвитком цифровізації на підприємстві. *Енергозбереження. Енергетика. Енергоаудит.* 2023. № 4 (182). С. 29 - 43.

12. Карцева В.В. Систематизація інструментарію контролінгу на підприємстві: теоретичний аспект. 2010. URL:http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/znpnudps/2010_1 /pdf/10kvvctc.pdf (дата звернення 25 вересня 2024р.).

13. Штангрет А.М. Окремі аспекти практичного застосування контролінгу на вітчизняних промислових підприємствах .*Матеріали науково – практичної конференції «Перспективи розвитку контролінгу: теорія та практика».* Тернопіль:ТНЕУ, 2008. с. 125 – 128.

14. Стефаненко М.М. Ідентифікація функції контролінгу в сфері управління . *Економіка та держава. Міжнародний науково – практичний журнал*. 2007. №3. с. 24 – 26.

References:

1. Ryzhakova, H. M., Chupryna, Yu. A. & Ivakhnenko, I. S. (2020) *Funktsionalni metodolohichni pidsystemy upravlinnia tsyfrovyma transformatsiiamy biznes-protsesiv ta orhstrukturi budivelnykh pidsystem. Systemna konfihuratsiia menedzhmentu budivnytstva: modernizatsiia metodyko-analitychnykh instrumentiv: kolektyvna monohrafiia [Functional Methodological Subsystems for Managing Digital Transformations of Business Processes and Organizational Structures in Construction Subsystems. System Configuration of Construction Management: Modernization of Methodological and Analytical Tools: Collective Monograph]*. Kyiv: DND informatyzatsii ta ekonomiky, [in ukrainian]

2. Ostryanina, S. (2017) Enterprise social development: concept elements, system of affecting factors and strategy designing. *Modern Science. Moderní věda.* Praha. Česká republika, Nemoros, 23-28.

3. Acic, M. & Grujic, M. (2022) The role of selected financial organizations in the reconstruction of Bosnia and Herzegovina after the Dayton Peace Agreement. *Acta Politica Polonica*, 53, 15-28. doi: 10.18276/ap.2022.53-02

4. Nikitenko, K. O. (2018) Suchasni metody monitorynhu tekhnichnoho stanu hazoprovidnykh system [Modern Methods of Monitoring the Technical Condition of Gas Pipeline Systems.]. *Mistobuduvannia ta terytorialne planuvannia: naukovo-tekhnichnyi zbirnyk - Urban Planning and Territorial Planning: Scientific-Technical Collection / Kyiv National University of Construction and Architecture.* Kyiv. 67. 321-332.

5. Honcharov, Ye., Kryukova, N., Markov, V. & Polyakov, I. (2022) Suchasni metody monitorynhu vysokovoltnykh linii elektroperedach [Modern Methods of Monitoring High-Voltage Power Lines]. *Visnyk NTU "KhPI". Seriia: Problemy udoskonaliuvannia elektrychnykh mashyn i aparativ. Teoriia i praktyka - Bulletin of NTU "KhPI". Series: Problems of Improving Electrical Machines and Devices. Theory and Practice*, 2, 8, 47-50. https://doi.org/10.20998/2079-3944.2022.2.08

6. Zadorozhna, R. P. (2010) Kontrolinh yak kontseptsiia upravlinnia finansovo-hospodarskoiu diialnistiu pidpryiemstva [Controlling as a Concept of Managing the Financial and Economic Activities of an Enterprise]. *Visnyk Kyivskoho instytutu biznesu i tekhnolohii - Bulletin of the Kyiv Institute of Business and Technology*. 1. 46-50.

7. Shedina, N. A., Bohuslavska, T. V. & Polyakova, V. V. (2001) *Monitorynh makroekonomichnykh ta haluzevykh pokaznykiv [Monitoring of Macroeconomic and Sectoral Indicators]*. Kyiv: Minekonomika, Ukraine. [in ukrainian]

8. Lubiienchenko, O. Ye. (2010) Orhanizatsiia monitorynhu finansovo-ekonomichnoi diialnosti pidpryiemstva [Organization of Monitoring the Financial and Economic Activity of the Enterprise]. *Economics and Entrepreneurship. Enterprise and Organization Management*. Retrieved from: http://www.economy-confer.com.ua/full_article/654/ (accessed September 25, 2024).

9. Shmyhol, N. M. (2009) Monitorynh diialnosti pidpryiemstv kharchovoi promyslovosti v suchasnykh rynkovykh umovakh [Monitoring the Activities of Food Industry Enterprises in Modern Market Conditions]. Retrieved from: http://www.nbuv.gov.ua/portal/ Soc_Gum/ Dtr_ep/ 2009_5/files/EC509_38.pdf (accessed September 25, 2024).)

10. Briukhovetska, N. Yu. & Chernykh, O. V. (2020) Industriia 4.0 ta tsyfrovizatsiia ekonomiky: mozhlyvosti vykorystannia zarubizhnoho dosvidu na promyslovykh pidpryiemstvakh Ukrainy [Industry 4.0 and Digitalization of the Economy: Opportunities for Using Foreign Experience in Industrial Enterprises of Ukraine]. *Ekonomika promyslovosti - Economy of Industry*. 2 (90). 116-132.

11. Mishchenko, V., Darahan, A. & Druhova O. (2023) Otsiniuvannia i kontrolinhove upravlinnia rozvytkom tsyfrovizatsii na pidpryiemstvi [Assessment and Controlling Management of Digitalization Development in an Enterprise]. *Enerhozberezhennia. Enerhetyka. Enerhoaudyt - Energy Saving. Energy. Energy Audit*. 4 (182). 29-43.

12. Kartseva, V. V. (2010) Systematyzatsiia instrumentariiu kontrolinhu na pidpryiemstvi: teoretychnyi aspect [Systematization of Controlling Tools in the Enterprise: Theoretical Aspect]. Retrieved from: http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/znpnudps/2010_1/pdf/10kvvctc.pdf (accessed September 25, 2024).)

13. Shtanhret, A. M. (2008) Okremi aspekty praktychnoho zastosuvannia kontrolinhu na vitchyznianykh promyslovykh pidpryiemstvakh [Some Aspects of the Practical Application of Controlling in Domestic Industrial Enterprises]. *Prospects for Controlling Development: Theory and Practice - Materials of the Scientific-Practical Conference*. Ternopil: TNEU, (p. 125-128).

14. Stefanenko, M. M. (2007) Identyfikatsiia funktsii kontrolinhu v sferi upravlinnia [Identification of the Controlling Function in the Field of Management]. *Ekonomika ta derzhava. Mizhnarodnyi naukovo-praktychnyi zhurnal - Economy and State. International Scientific and Practical Journal*. 3. 24-26.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 330:332

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-637-647

Овчаренко Тетяна Сергіївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності, КНУ імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, тел. (044) 257-34-40, https://orcid.org/0000-0002-0000-0671

РОЗВИТОК ВЕНЧУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США, КАНАДИ ТА УКРАЇНИ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Анотоція. Проведено порівняльну характеристику венчурної діяльності таких країн, як США, Канада та Україна.

Досліджено історичне зародження і розвиток венчурної діяльності в Канаді, де встановлено, що уряд активно підтримує розвиток венчурної діяльності, а саме: фінансові стимули, податкові пільги для інвесторів та стартапів, спеціалізовані програми та ініціативи для підтримки інноваційних компаній. Визначено галузі, які визначаються як основні об'єкти інвестицій венчурного капіталу в Канаді: технології штучного інтелекту та машинного навчання, біотехнології та медичні технології, клінічні дослідження та фармацевтика, зелена енергетика та сталий розвиток.

Проаналізовано американська модель венчурного фінансування, яка характеризується великою часткою високотехнологічних компаній у загальній кількості організацій. Представлено тенденції до укрупнення інституційних інвесторів венчурного капіталу у США. Проаналізовано ринок венчурних інвестицій США та наведено чинники, що сприяють розвитку венчурного бізнесу.

Досліджено венчурну діяльність в Україні. Проаналізовано урядові програми та ініціативи:. агентство з питань залучення інвестицій та розвитку України (Ukraine Invest), IT-парки і технологічні хаби, фонд гарантування малих позик, програма Startup Ukraine,інноваційні гранти від Міністерства цифрової трансформації України.

Виокремлено перспективні галузі України з точки зору розвитку економіки та інновацій: IT-галузь, агробізнес, енергетика, логістика та транспорт. Досліджено правове підґрунтя та регуляторні вимоги для бізнесу в США, Канаді та Україні. Визначено можливості інвестування в Україну та наведено ризики, що пов'язані з ринком венчурних інвестицій: політичний, корупція, валютний ризик, законодавчий ризик.

Ключові слова: інвестиції, інвестор, ризик, капітал, венчурна діяльність, підприємництво, бізнес, венчурне фінансування, венчурні компанії, проект,

стартап, венчурні фонди, інкубатори, інноваційне підприємство, інноваційні гранти, IT-парки, технологічний хаб, штучний інтелект, кібербезпека.

Ovcharenko Tetiana Serhiivna PhD, Associate Professor of Innovation and Investment Management Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Volodymyrska St., 60, Kyiv, 01033, tel.: (044) 257-34-40, https://orcid.org/0000-0002-0000-0671

DEVELOPMENT OF VENTURE CAPITAL ACTIVITIES IN THE USA, CANADA AND UKRAINE: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Abstract. A comparative characterisation of venture capital activities in such countries as the USA, Canada and Ukraine is carried out.

The historical origins and development of venture capital activities in Canada are studied, where it is established that the government actively supports the development of venture capital activities, namely: financial incentives, tax benefits for investors and startups, specialised programmes and initiatives to support innovative companies. The article identifies the industries that are defined as the main objects of venture capital investment in Canada: artificial intelligence and machine learning technologies, biotechnology and medical technologies, clinical research and pharmaceuticals, green energy and sustainable development.

The author analyses the American model of venture capital financing, which is characterised by a large share of high-tech companies in the total number of organisations. The tendencies towards consolidation of institutional venture capital investors in the United States are presented. The US venture capital investment market is analysed and the factors that contribute to the development of venture capital business are presented.

Venture capital activities in Ukraine are studied. Government programmes and initiatives are analysed: the Agency for Investment and Development of Ukraine (Ukraine Invest), IT parks and technology hubs, the Small Loan Guarantee Fund, the Startup Ukraine programme, and innovation grants from the Ministry of Digital Transformation of Ukraine.

The article identifies promising sectors of Ukraine in terms of economic development and innovation: IT, agribusiness, energy, logistics and transport. The legal framework and regulatory requirements for business in the United States, Canada and Ukraine are explored. The article identifies opportunities for investing in Ukraine and outlines the risks associated with the venture capital market: political, corruption, currency, and legislative risks.

Keywords: investment, investor, risk, capital, venture capital, entrepreneurship, business, venture capital financing, venture capital companies, project, startup, venture capital funds, incubators, innovative enterprise, innovation grants, IT parks, technology hub, artificial intelligence, cybersecurity.

Постановка проблеми. У сучасних умовах активізації конкурентної боротьби на міжнародному ринку головним джерелом економічного зростання та запорукою успіху стали здатність упровадження ризикових та інноваційних ідей, відкрита підтримка новітніх проектів. Досвід економічно розвинутих країн свідчить, що використання та вдосконалення нетрадиційних джерел інвестування стає дієвим механізмом для створення нових і модернізації наявних виробництв на основі використання досягнень науково-технічного прогресу. Одним із таких напрямів виступає венчурне інвестування, що сприяє розв'язанню проблеми недоліку фінансових коштів у високотехнологічному секторі та розширенню перспективних напрямів діяльності.

Венчурні інвестиції відіграють вагому роль в активізації інноваційних процесів і прискоренні структурних трансформацій економіки, створюючи сприятливі умови для реалізації перспективних високотехнологічних проектів. США, Канада та Україна є країнами з різними історіями, культурними та економічними контекстами, але всі вони виявляють інтерес до венчурної діяльності як інструменту для зміцнення свого економічного статусу та стимулювання інновацій.

Не дивлячись на загальний інтерес до венчурної діяльності, США, Канада та Україна мають різні підходи, ресурси, інфраструктуру та законо-давче підґрунтя для підтримки стартапів та інноваційних компаній. Ця різниця може призвести до різних результатів у розвитку венчурної діяльності в країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато досліджень присвячено теоретичним та практичним аспектам венчурного інвестування таких науковців як: Антонюк Л., Кузьмін О., І. Кузнєцова, Краус Н., Малюта Л., Рожко О. та інші. Однак, незважаючи на наукову та практичну цінність опублікованих праць, у зв'язку з нестабільністю світових процесів в економіці, в тому числі і в українській, залишаються актуальними проблеми, пов'язані з проблемами венчурного інвестування які є недостатньо дослідженими.

Метою статті є порівняльна характеристика венчурної діяльності США, Канади та України з метою визначення спільних та відмінних рис, що впливають на розвиток стартапів та інноваційних підприємств в досліджуваних країнах.

Виклад основного матеріалу. Венчурна діяльність в Канаді має багато років історії, і її розвиток пройшов кілька етапів. Перший венчурний фонд був створений в Канаді у 1960-х роках, що відкрило двері для інвестицій в інноваційні підприємства. Протягом наступних десятиліть венчурна екосистема Канади зростала, привертаючи увагу як внутрішніх, так і міжнародних інвесторів. Сьогодні Канада визнана однією з ключових гравців у світі в галузі венчурної діяльності. Канадський уряд активно підтримує розвиток венчурної діяльності.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Таблиця 1.

Кількість венчурних компаній Канади станом на 2023р.

Провінція	Кількість венчурних компаній	Кількість інвестицій	Долларів, у мільйонах
Альберта	45	397	$2,896
Британська Колумбія	96	814	$10,216
Манітоба	3	40	$426
Нью-Брансвік	2	193	$443
Ньюфаундленд і Лабрадор	1	62	$651
Нова Шотландія	9	204	$697
Нунавут	0	0	$0
Онтаріо	204	2139	$25,008
Острів Принца Едуарда	3	17	$24
Квебек	86	1449	$15,013
Саскачеван	6	97	$589
Юкон	0	1	$1
Північно-Західні території	0	0	$0
Підсумки	455	5,413	$55,964

Джерело: [15]

Ця підтримка включає в себе фінансові стимули, податкові пільги для інвесторів та стартапів, а також створення спеціалізованих програм та ініціатив для підтримки інноваційних компаній. Уряд також інвестує в розвиток технологічних кластерів та інкубаторів для стартапів, що сприяє їхньому зростанню та конкурентоспроможності на світовому ринку.

У Канаді існують певні галузі, які визначаються як основні об'єкти інвестицій венчурного капіталу [9]. Деякі з них включають:

1. Технології штучного інтелекту та машинного навчання: Канада має високий рівень експертизи у цих областях, що привертає інвесторів та допомагає розвивати нові рішення та продукти.

2. Біотехнології та медичні технології: країна інвестує у дослідження у сфері біотехнологій, що сприяє розвитку інноваційних лікарських засобів та медичних технологій.

3. Клінічні дослідження та фармацевтика: Канада є місцем проведення численних клінічних досліджень, а це створює можливості для інвестування в цілу ланку фармацевтичної галузі.

4. Зелена енергетика та сталий розвиток: інвестиції у розробку сталої енергетики, відновлювані джерела енергії та зменшення впливу на довкілля є актуальними для Канади, що сприяє розвитку венчурних проектів у цій області.

Масштаби світового венчурного інвестування з кожним роком зростають та спрямовуються у нанотехнології, IT-сектор та стартап-індустрію. Безумовним лідером виступає Америка, зокрема США, де, власне, й зародилося венчурне фінансування в середині 1950-х років.

Американська модель венчурного фінансування характеризується доволі великою часткою високотехнологічних компаній у загальній кількості організацій. Пріоритети венчурних інвесторів змінюються з роками відповідно до зміни пріоритетів у розвитку самих високотехнологічних галузей.

Американські центри венчурного інвестування групуються навколо провідних університетів, а ключовими позиціями венчурної індустрії США сьогодні є програмне забезпечення, біотехнології, медицина, енергетика та IT-послуги. Головним призначенням держави в США є інтеграція та сприяння взаємодії промислового та наукового секторів. Державі відведена роль «нічного сторожа», який відчутно не втручається у просування венчурного проєкту та виконує законодавче регулювання венчурних процесів, а також стимулює розвиток венчурної індустрії [2].

Останніми роками у США помічена тенденція до укрупнення інституційних інвесторів венчурного капіталу, що приводить до підвищення середнього рівня інвестицій в один проєкт.

Унаслідок цього виникає дефіцит венчурного капіталу для малих фірм, що належать до компаній на так званій початковій стадії (тобто підприємств,

що мають готову продукцію та перебувають на найбільш ранній стадії її комерційної реалізації).

У зв'язку з цим спостерігається тенденція заповнення зазначеного сегмента ринку венчурними інвестиціями бізнес-ангелів. На сьогоднішній день ринок венчурних інвестицій США налічує 8097 організацій (див. табл.2).

Таблиця 2.

Аналіз ринку венчурних інвестицій США, 2023 р.

Галузь	Венчурний капітал
Галузеві групи	Фінансові послуги, кредитування та інвестиції
Найпопулярніші типи інвестицій	венчурний капітал, мікровенчурний капітал, корпоративний венчурний капітал тощо
Кількість організацій	8097
Рейтинг СВ	7682
Кількість засновників	7084
Відсоток громадських організацій	1
Кількість комерційних компаній	7920
Кількість некомерційних компаній	77
Загальна сума фінансування	35,1 більйон дол США
Загальна кількість інвестицій	213784
Найбільш активні інвестори за кількістю інвестицій	- Y Combinator (5907); - 500 Global (3073); - SOSV (2615); - New Enterprise Associates (2134); - Accel (1945)

Джерело: [16]

Головними чинниками, що сприяють розвитку венчурного бізнесу, є [6]:

- наявність науково-освітньої бази та потужного дослідницького сектора, наукових шкіл;
- розвиненість фінансових інститутів і ринків страхового й пенсійного секторів;
- наявність фондового ринку;
- політична й макроекономічна стабільність, стале економічне зростання;
- стабільний попит з боку держави та приватного сектора на наукові дослідження й розробки;
- наявність вільного капіталу.

В Україні більшість зазначених умов має суперечливий характер, оскільки сьогодні венчурний бізнес перебуває лише на стадії раннього розвитку, маючи певні особливості та специфічні риси, що зумовлено політичною та економічною ситуацією. Спричинено це також і тим, що формування інститутів

венчурного фінансування в Україні почалося значно пізніше, аніж в США, а саме – в останнє десятиріччя XX ст. При цьому перші кроки щодо використання принципів венчурного бізнесу були здійснені не у сфері фінансування інноваційних проектів, а під час економічних реформ за переходу на нові організаційно-правові форми підприємницької діяльності.

За визначенням Української асоціації венчурного бізнесу, венчурний капітал – це довгостроковий, ризиковий капітал, що інвестується в акції нових і швидкозростаючих компаній для отримання великого прибутку після реєстрації акцій цих компаній на фондовій біржі [13].

В Україні венчурна діяльність розвивається відносно недавно порівняно з більш розвинутими країнами. Початки венчурної діяльності в Україні відзначаються середини 2000-х років, коли були створені перші венчурні фонди та інкубатори. З тих пір венчурна екосистема України почала зростати, і багато стартапів з'явилися в таких сферах, як IT, біотехнології та інші інноваційні галузі. В Україні є багато венчурних фондів, які роблять свої вклади в стартапи [8]. До початку повномасштабної війни Україна активно розвивала підтримку стартапів через різноманітні урядові програми та ініціативи. Наведемо наступні приклади:

1. Агентство з питань залучення інвестицій та розвитку України (Ukraine Invest), воно надає консультації стартапам та іноземним інвесторам, а також сприяє залученню інвестицій для розвитку технологічних проектів [6].

2. IT-парки і технологічні хаби. Україна має кілька технологічних парків (Unit.City) та інкубаторів, де стартапи можуть отримати офісні приміщення, технічну підтримку та доступ до менторів [5,7].

3. Фонд гарантування малих позик. Програма надає гарантії на отримання банківських позик для стартапів та малих підприємств.

4. Програма Startup Ukraine. Проект створений для підтримки розвитку стартап-екосистеми в Україні, включаючи навчальні заходи, інкубаційні програми та інвестиційні можливості [4].

5. Інноваційні гранти від Міністерства цифрової трансформації України. Програма надає фінансову підтримку для інноваційних проектів в галузі цифрової трансформації [1].

Україна має потенціал для інвестицій у різноманітні галузі, але деякі з них вигідніші та важливіші з точки зору розвитку економіки та інновацій.

1. Україна відома своєю сильною IT-галуззю, і ця галузь стала однією з ключових для економіки країни. Інвестори зацікавлені в розробці програмного забезпечення, штучного інтелекту, кібербезпеці та інших IT-проектах.

2. Агробізнес. Україна є однією з найбільших аграрних країн у світі. Інвестиції у сільське господарство, переробку сільськогосподарської продукції та сільські технології можуть бути дуже прибутковими.

3. Енергетика. Розвиток відновлюваних джерел енергії, якість енергетичної інфраструктури та підвищення енергоефективності є важливими напрямками для інвестицій.

4. Логістика та транспорт. Україна має важливе географічне положення та потенціал для розвитку транспортних та логістичних послуг, включаючи морські порти та транзитний транспорт.

Правове підґрунтя та регуляторні вимоги для бізнесу в Канаді та Україні можуть виявитися досить відмінними через різниці в законодавстві та підходах до регулювання, наприклад:

1. Корпоративне законодавство: у Канаді існує федеральне та провінційне корпоративне законодавство, в залежності від місця реєстрації компанії. Це включає в себе створення корпорацій, обов'язки директорів, ведення корпоративної документації тощо. Україна також має законодавство щодо корпорацій, яке включає в себе створення підприємств, обов'язки керівників, корпоративне управління тощо.

2. Оподаткування: система оподаткування в Канаді складна та включає федеральні та провінційні податки. Інвестори повинні оцінити фіскальні обов'язки та податкові ставки для їхнього бізнесу. Україна має свою систему оподаткування з різними видами податків, включаючи податок на прибуток, ПДВ, акцизи та інші.

3. Ліцензування і регулювання: деякі види бізнесу вимагають ліцензування та регулювання на федеральному або провінційному рівнях, наприклад, фінансові послуги, медицина, продаж алкоголю тощо. Певні галузі в Україні також підпадають під ліцензування та регулювання, такі як фінанси, охорона здоров'я, господарська діяльність, будівництво[9].

Інвестори, які розглядають можливості інвестування в Україну, повинні бути усвідомлені щодо ризиків і можливостей, які пов'язані з цим ринком.

1. Політичний ризик: Україна досі має геополітичні та внутрішні конфлікти, наразі країна у стані війни. Незважаючи на реформи, під час військового стану, деякі рішення уряду можуть бути непередбачуваними.

2. Корупція: корупція залишається серйозною проблемою в Україні. Інвесторам слід бути обережними і приділяти увагу дотриманню бізнес-етики та антикорупційних стандартів.

3. Валютний ризик: коливання валютного ринку може вплинути на прибутковість інвестицій, особливо для інвесторів, які працюють з гривнею.

4. Законодавчий ризик: зміни в законодавстві або непередбачені правові проблеми можуть стати важливими факторами ризику для інвесторів.

Висновки. Аналіз основних тенденцій венчурного інвестування, а також дослідження сучасного стану венчурних процесів в Україні та Канаді, США дає можливість зробити змістовні висновки: Канада та Україна демонструє

зацікавленість у використанні венчурної діяльності як інструменту для підтримки інновацій та стимулювання розвитку стартапів та інноваційних підприємств. Але, вони виявляються на різних етапах розвитку і мають різні ресурси, підходи та виклики.

Венчурний бізнес в Україні у порівнянні з його розвитком в США перебуває лише на стадії раннього розвитку, маючи певні особливості та специфічні риси, що зумовлено політичною та економічною ситуацією в державі.

У Канаді венчурна діяльність має глибокі коріння та підтримку як з боку уряду, так і з боку приватного сектору. Країна має великий доступ до капіталу, розвинену інфраструктуру для стартапів і висококваліфікованих кадрів. Це створює сприятливе середовище для розвитку інновацій та підприємництва.

Україна, навпаки, знаходиться на шляху активного розвитку венчурної діяльності, але зіткнулася з рядом викликів, таких як політична нестабільність, корупція та обмежений доступ до іноземних фінансових ресурсів. Проте, країна має потенціал для росту, особливо в сфері IT, агробізнесу та інших галузях.

Для становлення і функціонування венчурного підприємництва в Україні необхідно створити індустрію венчурного фінансування, яка б виступала складовою господарського механізму і розвивалась відповідно до потреб інноваційного виробництва.

Для розвитку вітчизняної венчурної діяльності та припливу іноземних інвестицій потрібні: забезпечення сприятливих умов інноваційного клімату, сприяння стабільному зростанню макроекономічних показників удосконалювання структури народного господарства, забезпечення відповідності міжнародним нормам та незмінність правової бази, легкість входу і виходу з ринку; відсутність бар'єрів на шляху руху товарів і факторів виробництва, ефективність податкової системи, стабільність політичної ситуації.

Література:

1. Економічна правда. Мінцифри обіцяє гранти за кращі стратегії відновлення бізнесу та робочих місць. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/08/25/703577/ (дата звернення: 01.10.2024).

2. Козієнко І. С. (2013). Формування та розвиток американської моделі венчурного фінансування. Наука і правоохорона, № 4, С. 89–93.

3. Огляд Канадського ринку CVCA URL: https://www.cvca.ca/research-insight/market-reports/h1-2023-vc-pe-canadian-market-overview (дата звернення: 06.09.2024).

4. Краус Н.М., Копиця Я.О. Венчурне інвестування як пріоритетний напрям інноваційного розвитку економіки країни. Економічний простір. № 74. С. 112–121.

5. Правова система Канади URL: https://uk.wikipedia.org/ (дата звернення: 05.09.2024).

6. Муляр Т.В. Аналіз та шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання венчурного інвестування в Україні. Ефективна економіка URL: http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvnaekonomika&s=ua&z=1024.

7. Програма «Startup Ukraine» URL: https://startup-ukraine.foundation/
8. Національна модель неоіндустріального розвитку України (2016): [монографія]. Київ. URL: https://books.google.com.ua/books
9. Сайт інноваційного парку «UNIT.CITY» URL: https://unit.city/ (дата звернення: 01.10.2024).
10. Поляк М.М. Сучасний стан та перспективи розвитку венчурного інвестування в Україні. Держава та регіони. 2013. № 5. С. 113–116.
11. Сайт Агентства з питань залучення інвестицій та розвитку України «UKRAINE INVEST» URL: https://ukraineinvest.gov.ua/ https://fsr.org.ua/page/ofis-zaluchennya-investyciy (дата звернення: 01.09.2024).
12. Стаття «У Львові побудують найбільший в Україні IT-парк» URL: https://tokar.ua/read/21573/u-lvovi-pobuduiut-naybilshyy-v-ukrai/
13. Українська асоціація інвестиційного бізнесу. URL: http://www.uaib.com.ua. (дата звернення: 04.09.2024).
14. Українська асоціація інвестиційного бізнесу. Венчурні фонди 2023. URL: https://www.uaib.com.ua/analituaib/rankings/ici/by-types/vench-ici?date=2023-1 (дата звернення: 05.10.2024).
15. Finance business service. Бізнес в Канаді. URL: https://fbs-tax.com/uk/tax-planning/canada/ (дата звернення: 04.10.2024).
16. United States Venture Capital Companies https://www.crunchbase.com/hub/united-states-venture-capital-companies (дата звернення: 03.09.2024).

References:

1. Ekonomichna pravda. Mintsyfry obitsiaie hranty za krashchi stratehii vidnovlennia biznesu ta robochykh mists (2023) [Ekonomichna Pravda. The Ministry of Digital Transformation promises grants for the best business and job recovery strategies] retrieved from https://www.epravda.com.ua/news/2023/08/25/703577/ (Accessed: 01.10.2024)[in Ukrainian].
2. Koziienko I.S. (2013). Formuvannia ta rozvytok amerykanskoi modeli venchurnoho finansuvannia [Formation and development of the American model of venture capital financing.] *Nauka i pravookhorona - Science and law enforcement*. 4, 89–93 [in Ukrainian].
3. Ohliad Kanadskoho rynku CVCA (2023) [Overview of the Canadian CVCA market] retrieved from https://www.cvca.ca/research-insight/market-reports/h1-2023-vc-pe-canadian-market-overview (Accessed: 06.09.2024) [in English].
4. Kraus, N.M., Kopytsia, Ya.O. (2013) Venchurne investuvannia yak priorytetnyi napriam innovatsiinoho rozvytku ekonomiky krainy [Venture capital investment as a priority direction of innovative development of the country's economy] *Ekonomichnyi prostir- Economic space.* 74. 112–121 [in Ukrainian].
5. Pravova systema Kanady (2024) [The legal system of Canada] retrieved from: https://uk.wikipedia.org/ (Accessed: 05.09.2024) [in English].
6. Muliar T.V. (2013) Analiz ta shliakhy udoskonalennia normatyvno-pravovoho rehuliuvannia venchurnoho investuvannia v Ukraini [Analysis and ways to improve the regulatory framework for venture capital investment in Ukraine] *Efektyvna ekonomika*- Effective economy retrieved from http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvnaekonomika&s=ua&z=1024 [in Ukrainian].
7. Prohrama «Startup Ukraine»(2023) [Startup Ukraine programme] retrieved from: https://startup-ukraine.foundation/(Accessed: 05.09.2024) [in Ukrainian].

8. Natsionalna model neoindustrialnoho rozvytku Ukrainy (2016) [National model of neo-industrial development of Ukraine] *monohrafiia- monograph* Kyiv. retrieved from https://books.google.com.ua/books [in Ukrainian].

9. Sait innovatsiinoho parku «UNIT.CITY»[Website of the innovation park 'UNIT.CITY'] retrieved from https://unit.city/ (Accessed: 01.10.2024) [in Ukrainian].

10. Poliak M.M.(2013) Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku venchurnoho investuvannia v Ukrain [Current state and prospects of venture capital investment in Ukraine] *Derzhava ta rehiony*-State and regions 113–116 [in Ukrainian].

11. Sait Ahentstva z pytan zaluchennia investytsii ta rozvytku Ukrainy «UKRAINEINVEST [Website of the Agency for Investment and Development of Ukraine 'UKRAINEINVEST'] retrieved from https://ukraineinvest.gov.ua/ retrieved from https://fsr.org.ua/page/ofis-zaluchennya-investyciy (Accessed: 01.09.2024). [in Ukrainian].

12. Stattia «U Lvovi pobuduiut naibilshyi v Ukraini IT-park» [Article 'Ukraine's largest IT park to be built in Lviv'] retrieved from https://tokar.ua/read/21573/u-lvovi-pobuduiut-naybilshyy-v-ukrai/ (Accessed:01.09.2024)[in Ukrainian].

13. Ukrainska asotsiatsiia investytsiinoho biznesu [Ukrainian Association of Investment Business.] retrieved from http://www.uaib.com.ua. (Accessed: 04.09.2024) [in Ukrainian].

14. Ukrainska asotsiatsiia investytsiinoho biznesu. Venchurni fondy (2023) [Ukrainian Association of Investment Business. Venture capital funds] retrieved from https://www.uaib.com.ua/analituaib/rankings/ici/by-types/vench-ici?date=2023-1 (Accessed: 05.10.2024) [in Ukrainian].

15. Finance business service. Biznes v Kanadi. [Finance business service. Business in Canada] retrieved from https://fbs-tax.com/uk/tax-planning/canada/ (Accessed: 04.10.2024) [in English].

16. United States Venture Capital Companies retrieved from https://www.crunchbase.com/hub/united-states-venture-capital-companies (Accessed: 03.09.2024) [in English].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 339.9

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-648-659

Олешко Анна Анатоліївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри смарт-економіки, Київський національний університет технологій та дизайну, вул. Мала Шияновська, 2, м.Київ, 01011, тел.: (044) 256-21-56, https//orcid.org/0000-0001-9328-773

Терещенко Аліна Віталіївна магістрантка кафедри смарт-економіки, Київський національний університет технологій та дизайну, вул. Мала Шияновська, 2, м. Київ, 01011, тел.: (095)799-63-21, https//orcid.org/0009-0007-3182-6461

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті визначена роль малих і середніх підприємств у зовнішньоекономічній діяльності в умовах сучасних глобальних викликів, таких як воєнний стан в Україні та економічна нестабільність. Досліджено ключові чинники, які сприяють інтернаціоналізації малих і середніх підприємств, зокрема інновації, цифровізація бізнес-процесів, а також адаптація продукції до міжнародних стандартів. У статті акцентовано на прикладах успішної діяльності українських підприємств в аграрному та IT-секторах, що змогли скористатися міжнародними можливостями під час кризи. Розглянуто основні бар'єри на шляху до інтернаціоналізації, зокрема обмежений доступ до фінансів, проблеми логістики та недостатньо розвинену інфраструктуру. Окреслено антикризові стратегії, впроваджені українськими малими і середніми підприємствами під час воєнного стану, які включають диверсифікацію ринків, впровадження інноваційних бізнес-моделей, а також активне використання цифрових технологій. Розглянуто вплив програм міжнародної підтримки та «Дія. Бізнес», на розвиток українських підприємств та їхню здатність інтегруватися в міжнародні ринки. Швидкий розвиток таких технологій, як штучний інтелект, блокчейн та Інтернет речей, створює нові можливості для підвищення ефективності виробництва, логістики та маркетингу. У статті зроблено висновок, що інтернаціоналізація українських малих і середніх підприємств є ключовим фактором для їхнього довгострокового розвитку. Зростання зовнішньоекономічної діяльності малих і середніх підприємств у різних секторах економіки України, зокрема сільському господарстві, будівництві та технологіях, відіграватиме важливу роль у відновленні України.

Ключові слова: малі та середні підприємства, інтернаціоналізація, цифровізація, інновації, антикризові стратегії, міжнародні ринки.

Oleshko Anna Anatolyivna Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Smart Economics, Kyiv National University of Technologies and Design, St. Mala Shyianovska, 2, Kyiv, 01011, tel.: (044) 256-21-56, https//orcid.org/0000-0001-9328-773

Tereshchenko Alina Vitalyivna master's student of of the Department of Smart Economics, Kyiv National University of Technologies and Design, St. Mala Shyianovska, 2, Kyiv, 01011, tel.: (095)799-63-21, https//orcid.org/0009-0007-3182-6461

FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF MODERN CHALLENGES

Abstract. The article highlights the role of small and medium-sized enterprises in foreign economic activity in the conditions of modern global challenges, such as the martial law in Ukraine and economic instability. The article examines the key factors that contribute to the internationalisation of small and medium-sized enterprises, including innovation, digitalisation of business processes, and adaptation of products to international standards. The article focuses on examples of successful Ukrainian enterprises in the agricultural and IT sectors that were able to take advantage of international opportunities during the crisis. The main barriers to internationalisation, including limited access to finance, logistical problems and insufficiently developed infrastructure, are considered. Anti-crisis strategies implemented by Ukrainian SMEs during the martial law period are outlined, including market diversification, introduction of innovative business models, and active use of digital technologies.

The impact of international support programs and «Diya.Business», on the development of Ukrainian enterprises and their ability to integrate into international markets is considered. The rapid development of technologies such as artificial intelligence, blockchain, and the Internet of Things is creating new opportunities to improve the efficiency of production, logistics, and marketing.

The article concludes that the internationalisation of Ukrainian small and medium-sized enterprises is a key factor for their long-term development. The growth of foreign economic activity of small and medium-sized enterprises in various sectors of the Ukrainian economy, including agriculture, construction, and technology, will play an important role in Ukraine's recovery.

Keywords: small and medium-sized enterprises, internationalization, digitalization, innovations, anti-crisis strategies, international markets.

Постановка проблеми. Малі та середні підприємства (МСП) відіграють ключову роль у розвитку економічних систем багатьох країн, сприяючи економічному зростанню, створенню робочих місць та інноваціям. В умовах глобалізації та зростаючої конкуренції на міжнародних ринках, інтеграція МСП у світову економіку стає критично важливою для їх подальшого розвитку. Інтернаціоналізація дозволяє підприємствам збільшувати обсяги ринків збуту, нарощувати доходи, а також отримувати доступ до нових технологій і знань, що є необхідним для збереження їх конкурентоспроможності в умовах економічних викликів [1]. В умовах глобальної економічної нестабільності українські МСП постають перед значними викликами, однак, багато з них демонструють стійкість та здатність до адаптації через цифровізацію та інноваційні рішення [2].

Основні бар'єри для інтернаціоналізації МСП включають нестачу фінансових ресурсів, обмеженість інформації про зарубіжні ринки, торговельні бар'єри, а також недостатньо розвинену інфраструктуру [3]. Як свідчать останні дослідження, багато з цих бар'єрів посилюються через вплив воєнного стану в Україні, що створює додаткові труднощі у відновленні бізнесу та налагодженні міжнародних зв'язків [4].

Розвиток зовнішньоекономічної діяльності МСП є одним із ключових напрямів для зростання національних економік, а в умовах воєнного стану в Україні може стати драйвером до відновлення міст, галузей і секторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження демонструють зростаючу увагу до ролі інновацій та цифрових технологій у процесі інтернаціоналізації МСП. Наприклад, A. D'Angelo та інші підкреслюють, що інноваційна діяльність є ключовим рушієм інтернаціоналізації, особливо для підприємств з обмеженими ресурсами, оскільки вона сприяє адаптації продукції до міжнародних стандартів і вимог [5, с. 90]. Українські дослідники також відзначають критичну роль фінансових ресурсів та вирішення логістичних проблем для ефективної міжнародної діяльності МСП, особливо в умовах війни [1, с. 62; 3, с. 20]. Проте, залишаються невирішеними питання розвитку зовнішньоекономічної діяльності малих і середніх підприємств України в умовах сучасних викликів.

Мета статті – дослідження особливостей та визначення напрямів зовнішньоекономічної діяльності МСП у контексті сучасних глобальних викликів.

Виклад основного матеріалу. До повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 року економіка України перебувала на висхідній траєкторії соціально-економічного розвитку. Темпи зростання валового внутрішнього продукту становили 3,4% у 2021 році. Значний вклад у розвиток економіки мали МСП, на яких було зайнято майже 82% української робочої сили, або

7,4 мільйона осіб, що генерувало 65% загального обсягу реалізації товарів, робіт та послуг в країні. Однак у 2022 році через падіння економіки, МСП заробляли на 43 відсотки менше і з лютого по грудень 2022 року працевлаштували на 22 % менше працівників [6].

Скорочення зовнішньоекономічної діяльності підприємств України внаслідок війни позначилось на обсягах, товарній та географічній структурі експорту та імпорту. У 2021 році обсяг експорту товарів і послуг становив 79,3 млрд дол. США і скоротився у 2,9 рази відносно січня-серпня 2024 року до 27,5 млрд дол. США, імпорт товарів і послуг – 80,8 млрд дол. США і скоротився у 1,8 рази відносно січня-серпня 2024 року до 45,1 млрд дол. США (рис. 1).

Коефіцієнт покриття експортом імпорту знизився з 0,98 у 2021 році до 0,61, що стало негативною тенденцією для економіки України та призвело до погіршення платіжного балансу.

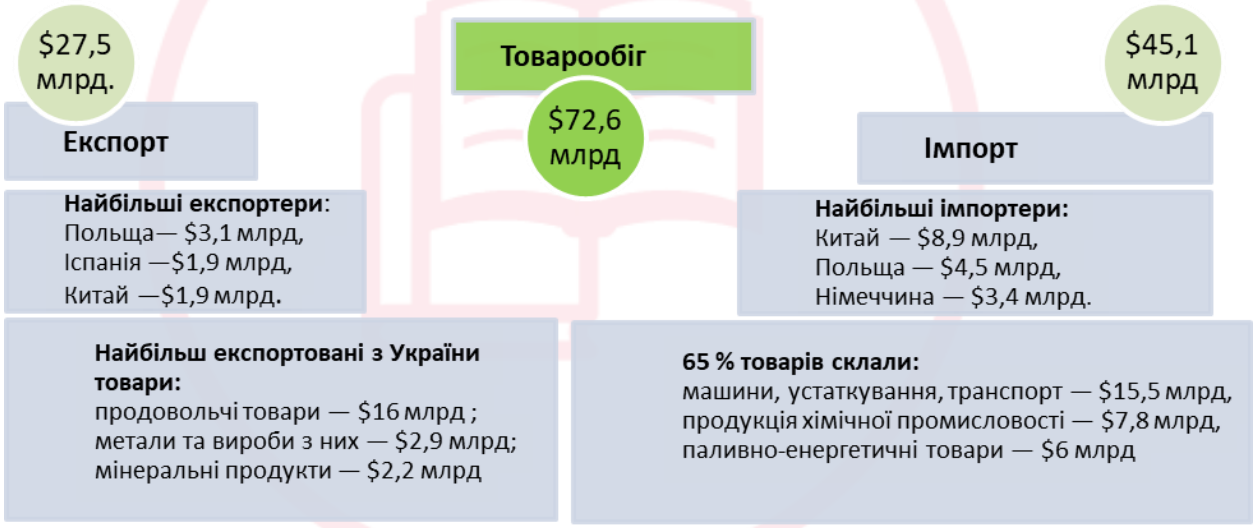

Рис. 1. Зовнішня торгівля товарами і послугами України у січні-серпні 2024 року.

Джерело: Дані Державної митної служби України.

Інтернаціоналізація МСП є складним процесом, що може реалізовуватися через кілька ключових форм, зокрема експорт, створення спільних підприємств та прямі іноземні інвестиції. Найбільш популярним і водночас найменш ресурсозатратним варіантом для МСП є експорт, який забезпечує менший рівень інвестиційних ризиків порівняно з іншими стратегіями виходу на міжнародні ринки, зокрема спільними підприємствами та іноземними інвестиціями. О. О. Климчук звертає увагу на те, що експорт дозволяє знизити ризики, пов’язані з міжнародною діяльністю, що робить його привабливим для малих підприємств [2, с. 28].

Водночас, попри численні переваги, міжнародна експансія МСП супроводжується значними викликами, зокрема такими, як торговельні бар'єри, недостатній доступ до фінансових ресурсів та обмеженість інформації про іноземні ринки. Як наголошують В. А. Василенко та А. D'Angelo, у контексті глобалізації багато компаній мають змогу залучати підтримку з боку міжнародних організацій, таких як Європейський Союз і Світова організація торгівлі, для подолання цих перешкод [1, с. 60; 5, с. 95].

Одним із ключових бар'єрів на шляху інтернаціоналізації МСП є недостатньо розвинена інфраструктура та обмежений доступ до актуальної ринкової інформації. Важливим фактором, як зазначають О. І. Майданюк та Е. Т. Kahiya, є також внутрішні проблеми, серед яких можна виділити низький рівень знань і кваліфікації менеджменту щодо специфіки міжнародних ринків. Це, у свою чергу, змушує підприємства інвестувати значні ресурси в навчання персоналу, адаптацію продукції та послуг до вимог зовнішніх ринків, що вимагає глибокої експертизи і фінансових вкладень [3, с. 17; 7].

З іншого боку, інтернаціоналізація відкриває перед МСП можливості для диверсифікації ризиків. Так, вихід на міжнародні ринки дозволяє підприємствам знизити залежність від внутрішнього попиту, що сприяє стабілізації доходів і мінімізує наслідки економічних криз [2, с. 29]. Додатково, міжнародна діяльність надає доступ до нових технологій, що підвищує продуктивність та сприяє стимулюванню інноваційної активності підприємств [5, с. 215].

Підтримка міжнародної інтернаціоналізації МСП також активно здійснюється за участі таких організацій, як Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй та Світовий банк. Ці організації пропонують різноманітні програми, спрямовані на покращення доступу до фінансування та інформації про зовнішні ринки [6, с. 14]. Наприклад, Європейський Союз розробив низку фінансових інструментів для українських підприємств, що допомагають подолати торговельні бар'єри і сприяють розширенню міжнародної присутності [3, с. 18]. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (офіційно набула чинності 1 вересня 2017 року після ратифікації всіма державами-членами ЄС) є основним інструментом для зближення України та ЄС: вона сприяє поглибленню політичних та зміцненню економічних зв'язків та поваги до спільних цінностей. Угода між Україною та ЄС підвищує конкурентоспроможність європейського бізнесу на українському ринку і навпаки. Загалом, для торгівлі товарами угода скасувала більшість тарифів (ЄС: 98,1 % та Україна: 99,1 %). Відповідно до угоди Європейський Союз та Україна зобов'язуються забезпечити доступ до ринків державних закупівель у кожній країні на національному, регіональному та місцевому рівнях. Це стосується державних контрактів на товари, послуги чи будівництво та концесій у

традиційних секторах, а також у секторі комунальних послуг. Відкриття ринку відбувається поступово в рамках угоди між Україною та ЄС [8].

ЄС надав Україні повну лібералізацію торгівлі, тимчасово призупинивши ввізні мита, квоти та заходи торговельного захисту для імпорту з України. Це рішення відоме як Регламент про автономні торговельні заходи. Заходи Регламенту вперше набули чинності 4 червня 2022 року і були продовжені ще на один рік 5 червня 2023 року. Завдяки цим заходам ЄС суттєво підтримує економіку України, допомагаючи пом'якшити складну ситуацію, в якій опинилися українські виробники та експортери. План першочергових заходів щодо посиленої імплементації ПВЗВТ між Україною та ЄС у 2023-2024 роках містить низку конкретних дій, спрямованих на прискорення та моніторинг повної імплементації ПВЗВТ, що забезпечить Україні подальший доступ до Єдиного ринку ЄС [9].

Дослідження свідчать, що доступ до міжнародних фінансових ресурсів та консультативних послуг є важливим чинником успішної інтернаціоналізації малих підприємств. На думку Е. Т. Kahiya, ці програми також допомагають знижувати бар'єри для інноваційного розвитку, що дозволяє підприємствам впроваджувати новітні технології та процеси [7].

Підтримка експорту з боку урядових та міжнародних програм відіграє ключову роль у зовнішньоекономічній діяльності МСП. Такі програми можуть включати фінансову допомогу, гранти на інноваційні розробки, пільгові кредити, а також консалтингові послуги, що сприяють освоєнню нових ринків.

Одним із ключових чинників успішної інтернаціоналізації МСП є їхня здатність до інноваційного розвитку. Інноваційно орієнтовані підприємства мають вищі шанси на успішний вихід на міжнародні ринки завдяки здатності пропонувати новітні продукти та послуги, які відповідають глобальним стандартам якості та безпеки. Як свідчать дослідження, інновації не лише підвищують продуктивність підприємств, але й дозволяють ефективно реагувати на зміни зовнішнього середовища, забезпечуючи гнучкість у відповідь на коливання ринкових умов [3, с. 19].

D'Angelo та інші підкреслюють, що інноваційна діяльність є головним рушієм інтернаціоналізації МСП, особливо в умовах обмежених фінансових та матеріальних ресурсів [5]. Це підтверджується тим, що підприємства, які успішно діють на міжнародних ринках, зазвичай інвестують у розробку інноваційних продуктів, здатних задовольнити специфічні потреби іноземних споживачів. Інновації також дозволяють адаптувати бізнес-процеси до вимог зовнішніх ринків, зокрема щодо дотримання регуляторних норм та міжнародних стандартів якості [5].

Інтернаціоналізація МСП може реалізовуватися через кілька стратегій, серед яких експорт, створення спільних підприємств та прямі іноземні

інвестиції. Під час кризових періодів, таких як війна в Україні, особливого значення набувають стратегії, що дозволяють підприємствам швидко адаптуватися до змін, мінімізуючи інвестиційні ризики та знижуючи витрати. Найбільш поширеною формою інтернаціоналізації для українських МСП у таких умовах є експорт, що забезпечує менший рівень ризиків порівняно з іншими стратегіями, такими як створення спільних підприємств або прямі іноземні інвестиції [2, с. 28].

Порівняльний аналіз підходів до інтернаціоналізації підприємств показує, що в умовах війни різні сектори економіки використовують різні стратегії для виходу на міжнародні ринки. Наприклад, аграрний сектор України зіткнувся з логістичними викликами через блокування портів, тому підприємства почали використовувати альтернативні транспортні коридори через Європу для експорту продукції. Це дозволило не тільки мінімізувати втрати, але й вийти на нові ринки [4]. IT-сектор продовжив розширювати свою міжнародну присутність завдяки цифровим платформам і віддаленій роботі. Українські IT-компанії не лише зберегли клієнтську базу, але й активно залучають нових клієнтів за кордоном, що стало можливим завдяки гнучкості та можливостям цифрової трансформації.

У сучасному бізнес-середовищі цифрові технології відіграють вирішальну роль у процесі інтернаціоналізації малих підприємств. Впровадження таких інструментів, як інтернет-платформи для електронної комерції, автоматизація бізнес-процесів, а також використання аналітичних систем для аналізу зовнішніх ринків, дозволяє значно скоротити витрати на міжнародні операції. Це сприяє підвищенню ефективності комунікації з клієнтами в різних країнах, що підтверджують В. А. Василенко у своїх дослідженнях [1, с. 62].

Цифрова трансформація бізнесу відкриває для МСП можливості виходу на міжнародні ринки без необхідності фізичної присутності за кордоном. Використання електронних торгових майданчиків та платформ для дистанційних продажів значно спрощує процес міжнародної експансії, знижуючи витрати на логістику, створення офісів чи складів. Це є особливо актуальним для підприємств, що працюють у сфері послуг або інформаційних технологій, де цифрові інструменти є невід'ємною складовою бізнес-моделі [3, с. 18].

Ще одним важливим аспектом успішної інтернаціоналізації є здатність підприємств адаптувати свою продукцію та послуги до специфічних вимог іноземних ринків. Це включає не лише дотримання технічних стандартів і сертифікацій, але й врахування культурних особливостей та споживчих вподобань. Як зазначає О. О. Климчук, підприємства, що успішно діють на міжнародних ринках, зуміли адаптувати свої маркетингові стратегії, логістику та обслуговування клієнтів до вимог кожного конкретного ринку [2, с. 28].

Проте, одним із бар'єрів для міжнародної експансії є висока бюрократична навантаженість, що включає складні процедури ліцензування та високі податкові ставки. Як зазначає В. А. Василенко, багато підприємств стикаються з труднощами при оформленні документів для експорту, що значно гальмує їх міжнародну активність [1, с. 65]. Це особливо стосується українських МСП, де нестабільність економіки, слабкі інститути та відсутність прозорих правил гри створюють додаткові перешкоди для виходу на зовнішні ринки [2, с. 30].

Успішні підприємства, що прагнуть подолати бар'єри зовнішньоекономічної діяльності, використовують різноманітні стратегії, спрямовані на мінімізацію ризиків та покращення доступу до ресурсів. Одним із таких підходів є кооперація з міжнародними партнерами або участь у торговельних альянсах, що дозволяє залучати експертні знання про ринки, новітні технології та фінансові ресурси – така співпраця знижує ризики, пов'язані з виходом на нові ринки, забезпечуючи підприємствам доступ до стратегічно важливих ресурсів [5, с. 93].

Ще однією важливою стратегією є створення спеціалізованих підрозділів, що займаються управлінням експортною діяльністю. Ці підрозділи зосереджені на дослідженні зовнішніх ринків, налагодженні контактів з потенційними покупцями та адаптації продуктів відповідно до вимог різних країн. Такий підхід, як зазначає D. Jamali, дозволяє підприємствам зменшити операційні ризики та ефективніше керувати процесом експансії на нові ринки [10].

Досвід українських підприємств підтверджує важливість правильної підготовки та вибору відповідних стратегій для успішної інтернаціоналізації. Наприклад, компанії аграрного сектору, які активно експортують свою продукцію до Європейського Союзу, змогли скористатися перевагами Угоди про Зону вільної торгівлі з ЄС. Завдяки цій угоді підприємства отримали полегшений доступ до європейських ринків, що стимулювало їх до відповідності високим стандартам якості продукції та оптимізації виробничих процесів, підвищуючи конкурентоспроможність на міжнародному рівні [3, с. 20; 2, с. 31].

Інший приклад успішної інтернаціоналізації демонструють українські IT-компанії, які використали можливості глобалізації та розвиток цифрових технологій. Ці підприємства, активно співпрацюючи з іноземними замовниками, пропонують високоякісні програмні продукти і послуги, що дозволило їм зайняти стійкі позиції на міжнародному ринку. Як підкреслює В. А. Василенко, здатність українських IT-компаній швидко адаптуватися до ринкових змін та впроваджувати інноваційні рішення значно підвищила їхню конкурентоспроможність [1, с. 63].

Зважаючи на глобалізацію та зростання конкуренції на міжнародних ринках, зовнішньоекономічна діяльність МСП стає дедалі важливішою. Як

зазначає Е. Т. Kahiya, підприємства мають не лише використовувати існуючі можливості для виходу на зовнішні ринки, але й активно інвестувати у розвиток інновацій, впровадження цифрових технологій та підвищення кваліфікації своїх працівників [7]. У цьому контексті важливим аспектом є співпраця з державними та міжнародними організаціями, які надають фінансову та інформаційну підтримку підприємствам, що прагнуть розширити свою діяльність за кордоном.

Війна в Україні має значний вплив на зовнішньоекономічну діяльність МСП, створюючи численні виклики, такі як порушення логістичних ланцюгів, обмежений доступ до сировини та зовнішніх ринків, зростання виробничих і транспортних витрат, а також збільшення фінансових ризиків.

Однією з найсерйозніших проблем для МСП під час війни стала логістика. Пошкодження інфраструктури, зокрема транспортних мереж, а також блокування ключових портів позбавили підприємства можливості своєчасно доставляти продукцію на зовнішні ринки, це змусило багато компаній шукати альтернативні шляхи для експорту, зокрема через залізничні маршрути на захід України та нові транспортні коридори в Європу [4, с. 21].

Ще однією важливою проблемою для МСП під час війни стало значне зниження попиту на українську продукцію через економічну нестабільність як в Україні, так і на міжнародних ринках. Зростання інфляції, погіршення платоспроможності населення та невизначеність на глобальних ринках змусили підприємства скоротити обсяги виробництва і переглянути свої маркетингові стратегії.

Одним із найбільших викликів для МСП під час війни стало суттєве зростання витрат на виробництво. Підвищення вартості енергоносіїв, транспортних послуг та сировини негативно вплинуло на фінансову стабільність підприємств. Для багатьох компаній це стало критичним фактором, що змусив їх переглянути свої операційні стратегії. Тим не менше, підприємства в аграрному та технологічному секторах змогли адаптуватися до цих викликів і навіть знайти нові можливості для експорту завдяки співпраці з міжнародними партнерами та програмам фінансової допомоги, спрямованим на підтримку української економіки [2, с. 35].

Водночас українські МСП зіштовхуються з низкою викликів при спробах виходу на міжнародні ринки. Основними проблемами є недостатній доступ до фінансування, логістичні бар'єри через військові дії та брак інформації про зарубіжні ринки (рис. 2).

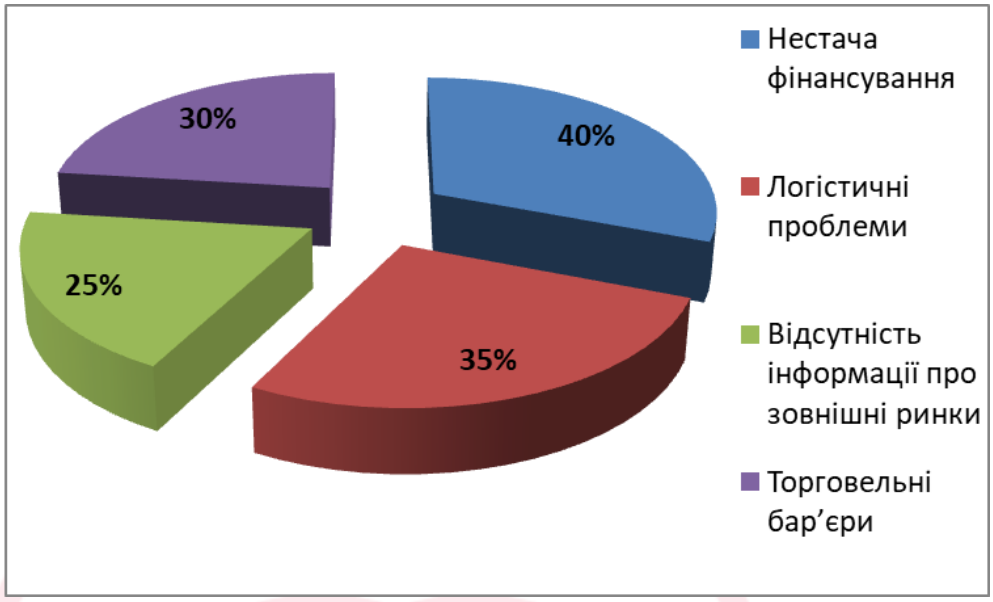

Рис. 2. Основні виклики зовнішньоекономічної діяльності підприємств малого та середнього бізнесу України у 2022 році
Джерело: Результати досліджень PricewaterhouseCoopers Advisory (PwC).

У відповідь на глобальні виклики, спричинені війною, уряди багатьох країн розробили спеціальні програми підтримки для МСП. Ці програми мали на меті збереження робочих місць, економічну стабільність та розвиток зовнішньоекономічної діяльності підприємств. Вони включали фінансові гранти, пільгові кредити, а також підтримку у сфері електронної комерції та цифрових технологій, що сприяло подоланню труднощів та стимулювало розвиток нових напрямків діяльності. Зокрема, в Україні впровадження програм на кшталт «Дія.Бізнес» дозволило багатьом підприємствам адаптуватися до нових реалій та використовувати цифрові інструменти для трансформації бізнесу

Важливим інструментом для забезпечення стійкості МСП стало впровадження систем управління ризиками. Серед заходів, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків економічної кризи, було створення фінансових резервів, диверсифікація постачальників та оптимізація логістичних ланцюгів. Як підкреслюють D. Jamali та О. І. Майданюк, здатність підприємств до швидкої адаптації до нових умов стала вирішальним фактором їхнього успіху на міжнародних ринках під час кризи [10; 3, с. 25].

Швидкий розвиток цифрових технологій, зокрема таких інновацій, як штучний інтелект, блокчейн та Інтернет речей (IoT), продовжує трансформувати процеси виробництва і збуту, надаючи нові можливості для інтернаціоналізації МСП. Штучний інтелект дозволяє більш точно прогнозувати попит, оптимізувати логістику та знижувати маркетингові витрати, що є надзвичайно

важливим у контексті зовнішньої торгівлі. Використання блокчейн-технологій сприяє забезпеченню прозорості угод, знижуючи ризики шахрайства в міжнародній торгівлі. Крім того, впровадження IoT дозволяє підприємствам підвищувати контроль над виробництвом та постачанням, що суттєво зменшує ризики і сприяє підвищенню ефективності [5, с. 220; 9].

Таким чином, поряд із значними викликами, спричиненими воєнним станом в Україні, вітчизняні МСП отримали можливості до зростання на основі впровадження новітніх технологій та цифровізації.

Висновки. Зовнішньоекономічна діяльність малих і середніх підприємств залишається ключовим фактором їхнього розвитку та зростання у глобальній економіці. Незважаючи на сучасні виклики, включаючи економічну нестабільність, інтернаціоналізація відкриває для МСП нові можливості для диверсифікації ринків, підвищення конкурентоспроможності та залучення інновацій. Для МСП актуальним є інвестування у новітні технології, розвиток цифрових компетентностей та використання можливостей, що надаються міжнародними організаціями та державними програмами підтримки.

Малі та середні підприємства, що функціонують у різних секторах економіки України, зокрема сільському господарстві, будівництві та технологіях, відіграватимуть життєво важливу роль у відновленні України з урахуванням розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Література:

1. Василенко В. А. Роль МСП в економічному відновленні України після кризи. *Фінанси України*, 2020, №5, с. 55–68.

2. Климчук О. О. Виклики інтернаціоналізації українських МСП. *Економіка України*, 2019, №8, с. 25–38.

3. Майданюк О. І. Вплив європейської інтеграції на розвиток малого і середнього бізнесу в Україні. *Економічна теорія*, 2021, № 2, с. 12–23.

4. Bandura, R. & McLean, M. Supporting Small- and Medium-Sized Enterprises for Ukraine's Recovery and Reconstruction. Center for Strategic and International Studies (CSIS), July 2023. https://www.csis.org.

5. D'Angelo, A., Majocchi, A., Zucchella, A. and Buck, T. (2013), "Geographical pathways for SME internationalization: insights from an Italian sample", *International Marketing Review*, Vol. 30 No. 2, pp. 80-105. https://doi.org/10.1108/02651331311314538.

6. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (2022). Financing Ukraine's Critical Small and Medium-Sized Enterprises. https://www.csis.org

7. Kahiya E. T. Context in international business: Entrepreneurial internationalization from a distant small open economy. International Business Review, 2020, 29(3), 101621. https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2019.101621.

8. European Union (2014). Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. http://data.europa.eu/eli/agree_internation/2014/295/oj

9. European Union (2023). Priority action plan for enhanced implementation of the EU-Ukraine DCFTA in 2023-2024.

10. Jamali, D., Lund-Thomsen, P., & Jeppesen, S. (2017). SMEs and CSR in Developing Countries. *Business & Society, 56*(1), 11-22. https://doi.org/10.1177/0007650315571258.

References:

1. Vasylenko, V. A. (2020). Rol MSP v ekonomichnomu vidnovlenni Ukrainy pislia kryzy [The role of SMEs in the economic recovery of Ukraine after the crisis]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 5, 55-68 [in Ukrainian].

2. Klymchuk, O. O. (2019). Vyklyky internatsionalizatsii ukrainskykh MSP [Challenges to the internationalisation of Ukrainian SMEs]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 8, 25–38 [in Ukrainian].

3. Maidaniuk, O. I. (2021). Vplyv yevropeiskoi intehratsii na rozvytok maloho i serednoho biznesu v Ukraini [The impact of European integration on the development of small and medium-sized businesses in Ukraine]. *Ekonomichna teoriia – Economic theory*, 2, 12–23 [in Ukrainian].

4. Bandura, R. & McLean, M. Supporting Small- and Medium-Sized Enterprises for Ukraine's Recovery and Reconstruction. Center for Strategic and International Studies (CSIS), July 2023. https://www.csis.org.

5. D'Angelo, A., Majocchi, A., Zucchella, A. and Buck, T. (2013), "Geographical pathways for SME internationalization: insights from an Italian sample", *International Marketing Review*, Vol. 30 No. 2, pp. 80-105. https://doi.org/10.1108/02651331311314538.

6. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (2022). Financing Ukraine's Critical Small and Medium-Sized Enterprises. https://www.csis.org

7. Kahiya E. T. Context in international business: Entrepreneurial internationalization from a distant small open economy. International Business Review, 2020, 29 (3), 101621. https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2019.101621.

8. European Union (2014). Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. http://data.europa.eu/eli/agree_internation/2014/295/oj

9. European Union (2023). Priority action plan for enhanced implementation of the EU-Ukraine DCFTA in 2023-2024.

10. Jamali, D., Lund-Thomsen, P., & Jeppesen, S. (2017). SMEs and CSR in Developing Countries. *Business & Society*, *56*(1), 11-22. https://doi.org/10.1177/0007650315571258.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 657.31

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-660-668

Павлова Галина Євгеніївна доктор економічних наук, професор, Дніпровський державний аграрно-економічний університет, https://orcid.org/ 0000-0002-1400-7348

Волчанська Людмила Валентинівна кандидат економічних наук, доцент, Дніпровський державний аграрно-економічний університет, https://orcid.org/0000-0002-4362-4986

Чепець Ольга Григоріївна к.е.н., доцент кафедри обліку, оподаткування та управління фінансово-економічної безпеки, Дніпровський державний аграрно-економічний університет, https://orcid.org/ 0000-0001-5541-4145

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ І КОНТРОЛЮ ГРОШОВИХ КОШТІВ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Стаття присвячується актуальним питанням, а саме покращенню організації бухгалтерського обліку та впровадження більш ефективних методик обліку грошових коштів на підприємстві. Це пов'язано з тим, що наявність грошових ресурсів у підприємства безпосередньо впливає на його платоспроможність і конкурентоспроможність, а отже, на ефективність його діяльності та можливості подальшого розвитку. Покращення організації бухгалтерського обліку та впровадження більш ефективних методик обліку грошових коштів залишаються одними з найважливіших завдань. Це пов'язано з тим, що наявність грошових ресурсів у підприємства безпосередньо впливає на його платоспроможність і конкурентоспроможність, а отже, на ефективність його діяльності та можливості подальшого розвитку.

Метою даного дослідження є виявлення проблем у сфері обліку та контролю грошових коштів та розробка практичних рекомендацій для покращення методики бухгалтерського обліку та контролю в цій області. Для повного розуміння сутності грошей важливо усвідомити їх роль у економіці.

Основними завданнями обліку грошових коштів є: проведення операцій з грошовими коштами у розрахунках з постачальниками і покупцями; контроль за дотриманням касової і розрахункової дисципліни; своєчасне і правильне документальне оформлення руху грошових коштів; щоденний моніторинг збереження готівки та цінних паперів у касі підприємства; інвентаризація грошових коштів і відображення її результатів у бухгалтерському обліку;

надання користувачам фінансової звітності точної та неупередженої інформації про зміни в грошових коштах підприємства за звітний період.

Доведено, що внутрішній контроль є важливим інструментом для запобігання нестачам і розкраданням цінностей. Хоча внутрішній контроль присутній у кожному підприємстві, його ефективність не завжди забезпечена. Це обумовлено тим, що в умовах кризових явищ в економіці країни підприємства часто не мають висококваліфікованого персоналу, достатніх матеріальних ресурсів і необхідних знань для належної організації внутрішнього контролю та правильного використання його результатів.

Ключові слова: удосконалення, організація, облік, контроль, грошові кошти, підприємство.

Pavlova Halyna Yevheniyivna Doctor of economic sciences, professor, Dnipro State Agrarian University of Economics, https://orcid.org/0000-0002-1400-7348

Volchans'ka Liudmyla Valentinivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting, Taxation and Financial and Economic Security Management, Dnipro State Agrarian University of Economics, https://orcid.org/0000-0002-4362-4986

Chepets Olga Hryhoriivna PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Accounting, Taxation and Management of Financial and Economic Security, Dnipro State Agrarian University of Economics, https://orcid.org/ 0000-0001-5541-4145

IMPROVING THE ORGANIZATION OF ACCOUNTING AND CONTROL OF THE ENTERPRISE'S CASH FUNDS

Abstract. Analysis of enterprise management systems in modern conditions reveals significant deficiencies in information support, in particular in the aspect of accounting. Cash flow indicators respond more quickly and accurately to crisis phenomena in the economic mechanism, and also do not depend on the accounting policy of the enterprise. In situations of instability and the spread of crises in the economy of Ukraine and the world, the need to maintain a sufficient level of monetary resources at enterprises is particularly relevant.

Improving the organization of accounting and implementing more effective cash accounting methods remain one of the most important tasks. This is due to the fact that the availability of cash resources at the enterprise directly affects its solvency and competitiveness, and therefore, the efficiency of its activities and the possibility of further development.

The purpose of this study is to identify problems in the field of cash accounting and to develop practical recommendations for improving accounting methods in this area.

To fully understand the essence of money, it is important to understand its role in the economy. Traditionally, five main functions of money are distinguished in economics: a measure of value, a means of circulation, a means of payment, a means of accumulation, and world money. These functions in their systemic unity determine the real functioning of the money supply.

The main tasks of cash accounting are: carrying out operations with cash in settlements with suppliers and buyers; control over compliance with cash and settlement discipline; timely and correct documentation of cash flows; daily monitoring of the preservation of cash and securities in the cash register enterprises; cash inventory and display of its results in accounting; providing users of financial statements with accurate and unbiased information about changes in the company's cash assets for the reporting period.

Therefore, the efficiency of each enterprise directly depends on the proper organization of cash accounting. This accounting is critically important for the optimization of cash flow, settlements and crediting, as well as for strengthening payment discipline and rational use of financial resources.

Keywords: improvement, organization, accounting, control, money, enterprise.

Постановка проблеми. Ефективна грошова система відіграє важливу роль у забезпеченні повного використання економічного потенціалу та досягненні високих показників зайнятості. Натомість, ненадійна грошова система може стати основною причиною різких коливань у виробництві, зайнятості та рівнях цін в економіці.

Аналіз систем управління підприємствами в сучасних умовах виявляє суттєві недоліки в інформаційній підтримці, зокрема в аспекті обліку. Показники грошових потоків оперативніше і точніше реагують на кризові явища в господарському механізмі, а також не залежать від облікової політики підприємства. У ситуаціях нестабільності та поширення криз в економіці України і світу особливо актуальною є потреба в підтримці достатнього рівня грошових ресурсів на підприємствах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обліку грошових коштів було предметом дослідження вітчизняних науковців, таких як М. Т. Білуха, М. С. Пушкар, А. М. Андросов та С. Ф. Голов. Проблеми розвитку безготівкових розрахунків були висвітлені Т. П. Куриленком, М. І. Савлуком, О. В. Міняйлом і Б. С. Івасів. Дослідження поєднання систем бухгалтерського обліку з автоматизованим комп’ютерним середовищем проводили вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких Т. Г. Мельник, К. Е. Даллас та Е. К. Гільде.

Сучасні вимоги економіки вимагають від підприємств переходу на більш ефективні та зручні методи обліку грошових коштів і розрахунків.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Покращення організації бухгалтерського обліку та впровадження більш ефективних методик обліку грошових коштів залишаються одними з найважливіших завдань. Це пов'язано з тим, що наявність грошових ресурсів у підприємства безпосередньо впливає на його платоспроможність і конкурентоспроможність, а отже, на ефективність його діяльності та можливості подальшого розвитку.

Метою статті є виявлення проблем у сфері обліку грошових коштів та розробка практичних рекомендацій для покращення методики бухгалтерського обліку в цій області.

Виклад основного матеріалу. Гроші є найдинамічнішим елементом економічної системи, їхній обіг можна порівняти з кровоносною системою в організмі, що підтримує стабільність і ефективність економіки. Функції грошей надають цілісність економіці країни, а також впливають на світову економіку.

Стабільність національних грошей та їхня сила залежать від економічної потужності країни, конкурентоспроможності її товарів, а також соціально-економічної та політичної стабільності. Ефективна грошова система активізує кругообіг доходів і витрат, що є відображенням економіки в цілому. Злагоджена робота грошової системи сприяє повному використанню виробничих потужностей і досягненню повної зайнятості. У протилежному випадку, ненадійна грошова система може призвести до значних коливань у виробництві, зайнятості та рівнях цін, спотворюючи розподіл ресурсів.

Для повного розуміння сутності грошей важливо усвідомити їх роль у економіці. Традиційно в економічній науці виділяють п’ять основних функцій грошей: міра вартості, засіб обігу, засіб платежу, засіб накопичення та світові гроші. Ці функції у своїй системній єдності визначають реальне функціонування грошової маси.

У бухгалтерському обліку грошових коштів основною увагою є процес документального оформлення руху коштів у касі підприємства та на банківських рахунках, а також господарські операції, пов’язані з надходженням та витратами грошових коштів. Відображення в бухгалтерському обліку та розкриття інформації про грошові кошти у фінансовій звітності регулюється НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності».

Забезпечення збереження готівки від зловживань та контроль за її безпекою можливе за таких умов: облік готівки слід проводити в момент її надходження; усю готівку необхідно здавати в той самий день, а не пізніше наступного; працівник, який отримує готівку, не повинен займатися її обліком у бухгалтерії; особа, відповідальна за отримання готівки, не повинна

розподіляти її. Важливим заходом є розробка плану контролю за дотриманням касової та розрахунково-платіжної дисципліни, а також складання ряду робочих документів, які чітко визначають процедури перевірки наявності грошових коштів і стану заборгованості підприємства (як дебіторської, так і кредиторської), сприяють детальному вивченню первинних документів та законності господарських операцій. Завдяки систематичному та всебічному внутрішньогосподарському контролю за грошовими коштами та розрахунковими операціями, підприємство може зменшити витрати на сплату фінансових санкцій, підвищити ефективність управлінських рішень, виявити негативні фактори в окремих аспектах обліку, що допоможе знизити їхній негативний вплив на фінансові результати і сприятиме економії витрат.

Основними завданнями обліку грошових коштів є: проведення операцій з грошовими коштами у розрахунках з постачальниками і покупцями; контроль за дотриманням касової і розрахункової дисципліни; своєчасне і правильне документальне оформлення руху грошових коштів; щоденний моніторинг збереження готівки та цінних паперів у касі підприємства; інвентаризація грошових коштів і відображення її результатів у бухгалтерському обліку; надання користувачам фінансової звітності точної та неупередженої інформації про зміни в грошових коштах підприємства за звітний період [9]. Кожне підприємство проводить розрахункові операції зі своїми контрагентами, бюджетом, працівниками та банками. Важливу роль у цих розрахунках відіграють операції за придбані виробничі запаси та за продану продукцію. У розвинутих ринкових умовах грошовий обіг неможливий без активної участі банків, які стають необхідними посередниками у фінансових взаємодіях між підприємствами, організаціями, установами та фізичними особами. Розрахунки готівкою між підприємствами, організаціями та установами дозволяються лише у випадках, коли суми окремих платежів не перевищують ліміти, встановлені банками для безготівкових розрахунків. Виконання розрахункових операцій через банки зменшує потребу в готівці, сприяє концентрації вільних грошових коштів у банках для кредитування, забезпечує їх збереження та ефективніше використання, а також оптимізує і прискорює грошовий обіг у державі. При проведенні безготівкових операцій банки контролюють дотримання платіжної і договірної дисципліни сільськогосподарськими підприємствами та допомагають використовувати найбільш оптимальні форми розрахунків [3].

Переваги безготівкового обігу порівняно з готівковим є очевидними: прискорення обігу фінансових ресурсів у господарських суб'єктів, значне зменшення суспільних витрат на обіг та розширення можливостей держави для регулювання грошової сфери [7]. Для зберігання коштів та проведення безготівкових розрахунків в установі банку за місцем реєстрації підприємства

або в будь-якому іншому банку за згодою сторін відкриваються рахунки. Кожне підприємство має право відкривати два або більше поточних рахунків у національній валюті та рахунки в іноземній валюті. Відкриття рахунків підприємства має бути повідомлено податковому органу за місцем реєстрації власника рахунка та Національному банку протягом трьох робочих днів з моменту відкриття рахунка. Форма та зміст такого повідомлення встановлюються центральним податковим органом України. Операції за рахунками проводяться лише після отримання підтвердження від податкового органу про їх облік.

У сучасних умовах чітко проявилися ключові проблеми подальшого розвитку системи безготівкових розрахунків в Україні:

- оптимізація форм і методів безготівкових розрахунків, а також їх організація;
- вибір найбільш раціональних форм розрахунків у конкретних економічних умовах, які забезпечували б максимальний ефект;
- підвищення самостійності господарських суб'єктів шляхом вдосконалення організації та проведення безготівкових розрахунків. Грошова відповідальність підприємств за недоодержані кошти після відправлення товарів чи надання послуг вимагає, щоб ці підприємства мали право вільно діяти в сфері безготівкових обігу;
- постійний пошук нових механізмів організації безготівкових розрахунків, які б на економічній основі допомогли подолати кризові явища у фінансовій сфері [5.

В умовах платіжної кризи зростає практика використання неринкових форм розрахунків, таких як взаємні товарообмінні операції, які дозволяють передавати право власності на товари без грошових платежів. У сучасній кризовій економіці України на перший план виходить попередня оплата, на відміну від розрахунків за фактично відвантажені товари і надані послуги. Використання попередньої оплати підкреслює аномальність економічних відносин, що існують в Україні, і не сприяє оптимізації інтересів суб'єктів безготівкових розрахунків. Порядок попередньої оплати товарно-матеріальних цінностей та послуг часто є санкцією щодо неплатоспроможних покупців. Нормативні акти встановлюють максимальні терміни, зазвичай не більше трьох робочих днів, протягом яких продавець зобов'язаний відвантажити оплачений товар або надати послуги.

На нашу думку, суть безготівкових розрахунків полягає в здійсненні платежів через переказ коштів з рахунка платника у банку на рахунок одержувача. Від правильної організації безготівкових розрахунків у господарському обороті залежить ефективність функціонування кожного підприємства і економіки в цілому. Організація безготівкових розрахунків повинна сприяти

виробництву та матеріальним благам, відповідати конкретним вимогам розвитку економіки. Головним є забезпечення своєчасного отримання коштів за поставлену продукцію та надані послуги, що, у свою чергу, сприяє прискоренню обігу коштів у розрахунках.

Ефективність роботи будь-якого підприємства, незалежно від його форми власності, значною мірою залежить від раціональної організації та функціонування системи внутрішнього контролю. Внутрішній контроль визначається як сукупність контрольних заходів, що є окремою функцією в системі управління підприємством. Ця система, завдяки спеціальним процедурами, забезпечує перевірку відповідності фінансово-господарської діяльності установленим параметрам та створює умови для ефективного функціонування підприємства. Внутрішній контроль є важливим інструментом для запобігання нестачам і розкраданням цінностей. Хоча внутрішній контроль присутній у кожному підприємстві, його ефективність не завжди забезпечена. Це обумовлено тим, що в умовах кризових явищ в економіці країни підприємства часто не мають висококваліфікованого персоналу, достатніх матеріальних ресурсів і необхідних знань для належної організації внутрішнього контролю та правильного використання його результатів [3].

На деяких підприємствах спостерігається низька ефективність внутрішнього контролю, що пояснюється тим, що нові організаційні форми контролю були створені на основі застарілих підходів. На практиці внутрішній контроль не завжди здійснюється систематично, і на це значно впливають недостатня кваліфікація ревізорських кадрів та невміння використовувати специфічні методи контролю в умовах автоматизації.

Для посилення контрольних функцій важливо звернути особливу увагу на перевірку економічної ефективності як окремих операцій, так і загальної діяльності підприємства. Це потребує активізації внутрішнього контролю з боку працівників бухгалтерії. Адже обов’язки щодо проведення попереднього та поточного контролю покладено на працівників бухгалтерії, а насамперед на головного бухгалтера, що визначено на законодавчому рівні, зокрема в Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [7].

Основні недоліки, що виокремлюють окремі науковці [10], аналізуючи сучасний стан та ефективність служб внутрішнього контролю, включають такі аспекти:

Зловживання службовим становищем, що проявляється у формі не оприбуткування та привласнення коштів, надмірного списання готівки, а також привласнення основних засобів, які перебувають на балансі підприємства.

Невиконання або неякісне виконання службових обов’язків, коли документи підписуються формально без належного аналізу їх змісту; інвентаризація проводиться лише на папері; закупівлі здійснюються не в найбільш

вигідних для підприємства місцях, а там, де відповідальна особа отримує вигоду.

Неправильна оцінка операцій із заготівлі, виробництва чи реалізації в контексті доцільності та економічності.

Висновки. Отже, ефективність діяльності кожного підприємства безпосередньо залежить від належної організації обліку грошових коштів. Цей облік є критично важливим для оптимізації грошового обігу, розрахунків і кредитування, а також для зміцнення платіжної дисципліни та раціонального використання фінансових ресурсів. Належна організація обліку грошових коштів сприяє ефективному розподілу та використанню грошових коштів, що, в свою чергу, позитивно впливає на фінансову діяльність підприємства. Відсутність системного обліку фінансових потоків може негативно позначитися на грошовому забезпеченні підприємства.

Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності управлінських рішень та поліпшенню загальних результатів фінансово-господарської діяльності, зокрема в управлінні грошовими коштами. Проте лише ті підприємства, які зможуть ефективно впровадити міжнародні стандарти управління грошовими потоками в систему фінансового управління, зможуть розвиватися і успішно конкурувати. Це стосується як аналізу та оцінки грошових потоків, так і планування їхнього руху в перспективі, що забезпечить стабільний розвиток та досягнення стратегічних цілей на ринку.

Література:

1. Загальні вимоги до фінансової звітності : Національне положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1, затверд. Наказом Міністрерства фінансів України від 07.02.2013 № 7. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/REG4382.

2. Карта «Ключ к счету» / ПриватБанк. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://privatbank.ua/ru/business/klyuch-k-schetu.

3. Коронавірусна хвороба 2019. Вікіпедія. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org›wiki›Коронавірусна_хвороба_2019.

4. Огляд банківського сектору, листопад 2021 року. Офіційний сайт Національного банку України. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://bank.gov.ua/ua/news/all/oglyad-bankivskogo-sektoru-listopad-2021-roku.

5. Попов В. Що таке криптовалюта? [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/details/28742278.html.

6. Закон України" Про віртуальні активи" / Офіційний вебпортал парламенту України. Верховна Рада України. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/213503.html.

7. Про затвердження Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні: Постанова Правління НБУ № 148 від 29.12.2017 року. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17#Text.

References:

1. Ministry of Finance of Ukraine (2013), Zahalni vymohy do finansovoi zvitnosti : Natsionalne polozhennia (standartu) bukhhalterskoho obliku 1. [Order of the Ministry of Finance of Ukraine "General requirements for financial reporting: National Regulation (Standard) of Accounting 1"]. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/ [in Ukrainian].

2. Karta «Kliuch k schetu» / PryvatBank [PryvatBank, Key to the account card]. Retrieved from: https://privatbank.ua/ru/business/klyuch-k-schetu [in Ukrainian].

3. Koronavirusna khvoroba (2019), Vikipediia [Wikipedia, Coronavirus disease 2019], Retrieved from: https://uk.wikipedia.org›wiki›Koronavirusna_khvoroba_2019 [in Ukrainian].

4. Ohliad bankivskoho sektoru, lystopad 2021 roku. [National Bank of Ukraine, Banking Sector Review, November 2021], Retrieved from: https://bank.gov.ua/ua/news/all/oglyad-bankivskogo-sektoru-listopad-2021-[in Ukrainian].

5. Popov, V. Shcho take kryptovaliuta [What is a cryptocurrency?]. Retrieved from: https://www.radiosvoboda.org/a/details/28742278.html [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy" Pro virtualni aktyvy, [The Law of Ukraine "About virtual assets"]. Retrieved from: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/213503.html [in Ukrainian].

7. National Bank of Ukraine (2017), Pro zatverdzhennia Polozhennia pro vedennia kasovykh operatsii u natsionalnii valiuti v Ukraini [Resolution of the NBU Board "On approval of the Regulations on conducting cash transactions in the national currency in Ukraine"], Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0148500-17#Text (Accessed 19 Okt 2024) in Ukrainian].

УДК 332.1:339.1

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-669-679

Параниця Надія Володимирівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри облікових технологій та бізнес-аналітики, Державний податковий університет, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, 08200, тел.: (067) 281-23-79, https//orcid.org/0000-0003-3682-4979

Паянок Тетяна Миколаївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри облікових технологій та бізнес-аналітики, Державний податковий університет, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, 08200, тел.: (066) 881-62-43, https//orcid.org/0000-0001-7763-1159

Савченко Алла Миколаївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри аудиту та економічного аналізу, Державний податковий університет, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, 08200, тел.: (097) 923-40-48, https//orcid.org/0000-0003-1871-7555

Кравчук Анна Олександрівна здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня, Державний податковий університет, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, 08200, тел.: (067)777-62-51, https//orcid.org/0009-0006-2916-1723

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В ПРОФЕСІЇ МАРКЕТОЛОГА

Анотація. Важливим аспектом дослідження стало вивчення технології когнітивного моделювання в рамках формування та розвитку професії маркетолога. Вивчено суть когнітивного моделювання, яка полягає у дослідженні причинно-наслідкових зв'язків, що визначають зовнішній вплив на можливі сценарії стратегічного розвитку маркетингової діяльності. У вигляді виваженого орграфа розроблено когнітивну карту умов планування та прогнозування в професії маркетолога з урахуванням коефіцієнта новизни із застосуванням комп'ютерної системи Pajek проведено імітаційне моделювання ймовірних ситуацій та проаналізовано альтернативні сценарії розвитку та зміни сили впливу сигналів зовнішнього середовища.

Сучасні дослідження все активніше використовують когнітивний аналіз для вивчення функціонування великих систем в умовах невизначеності. Цей підхід дозволяє ефективно управляти розвитком подій у таких системах. Використовуючи когнітивну структуру для організації знань експертів, науковці

змогли створити формалізовану модель українських регіонів. Ця модель, реалізована в сучасному середовищі когнітивного моделювання, забезпечує науково обґрунтовані результати щодо динаміки ключових показників, які відображають тенденції розвитку регіонів.

У статті обґрунтовано необхідність використання когнітивного моделювання для розробки концептуальних основ професії маркетолога. Описано основні етапи та роз'яснено методику когнітивного моделювання для створення сценаріїв розвитку окремих регіонів України. Автором розділено групи взаємопов'язаних факторів та умов, що впливають на розвиток регіонів, визначивши їх як ключові характеристики для забезпечення конкурентоспроможності та еволюції. На основі когнітивного моделювання у статті запропоновано й обґрунтовано стратегії маркетингового дослідження.

Сьогодні ефективне управління інформаційними потоками є важливим чинником успіху будь-якої організації. Когнітивні обчислення, як нова галузь штучного інтелекту, пропонують інноваційні рішення для обробки великих обсягів як структурованих, так і неструктурованих даних. Ці технології дозволяють автоматизувати рутинні процеси, виявляти закономірності та ефективно приймати обґрунтовані рішення на основі аналізу інформації.

Ключові слова: маркетинг, когнітивне моделювання, поведінкові патерни, маркетинговий інструментарій, споживачі.

Paranytsia Nadiia Volodymyrivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting Technologies and Business Analytics, State Tax University, 08200, Irpin, vul. University, 31, mobile phone +380672812379, https//orcid.org/0000-0003-3682-4979

Paianok Tetyana Mykolayivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting Technologies and Business Analytics, State Tax University, University St., 31, Irpin, 08200, tel.: (067) 402-08-45, ehttps//orcid.org/0000-0001-7763-1159

Savchenko Alla Mykolayivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Audit and Economic Analysis, State Tax University, University St., 31, Irpin, 08200, tel.: (097) 923-40-48, https//orcid.org/0000-0003-1871-7555

Kravchuk Anna Oleksandrivna second (master's) level higher education student, State Tax University, University St., 31, Irpin, 08200, tel.: (067) 777-62-51, https//orcid.org/0009-0006-2916-1723

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF TAX CONTROL ON ENSURING THE NATIONAL ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

Abstract. An important aspect of the research was the study of cognitive modeling technology within the framework of the formation and development of the marketing profession. The essence of cognitive modeling is studied, which consists in the study of cause-and-effect relationships that determine the external influence on possible scenarios of strategic development of marketing activities. A cognitive map of the conditions of planning and forecasting in the marketing profession was developed in the form of a balanced orthograph, taking into account the novelty factor, using the Pajek computer system, simulation modeling of probable situations was carried out, and alternative scenarios of development and changes in the influence of environmental signals were analyzed.

Modern research is increasingly using cognitive analysis to study the functioning of large systems under conditions of uncertainty. This approach allows you to effectively manage the development of events in such systems. Using a cognitive structure to organize experts' knowledge, scientists were able to create a formalized model of Ukrainian regions. This model, implemented in a modern cognitive modeling environment, provides scientifically based results regarding the dynamics of key indicators that reflect the development trends of the regions.

The article substantiates the necessity of using cognitive modeling to develop the conceptual foundations of the marketing profession. The main stages are described and the methodology of cognitive modeling for creating development scenarios of individual regions of Ukraine is explained. The author divided the groups of interrelated factors and conditions affecting the development of regions, identifying them as key characteristics for ensuring competitiveness and evolution. On the basis of cognitive modeling, the article proposes and substantiates marketing research strategies.

Today, effective management of information flows is an important factor in the success of any organization. Cognitive computing, as a new branch of artificial intelligence, offers innovative solutions for processing large volumes of both structured and unstructured data. These technologies make it possible to automate routine processes, identify patterns and effectively make informed decisions based on information analysis.

In today's conditions of dynamic development of market relations and increased competition, it is becoming more and more difficult for marketers to predict consumer behavior, analyze large volumes of data, and develop effective strategies for promoting goods and services. Traditional methods of marketing analysis in many cases are not flexible enough and do not allow taking into account all factors affecting market processes. One of the innovative approaches that can

significantly improve the quality of decision-making in marketing activities is cognitive modeling. However, the issue of effective use of this method in the marketing profession remains insufficiently researched and requires additional attention.

Keywords: marketing, cognitive modeling, behavioral patterns, marketing tools, consumers.

Постановка проблеми. В сучасних умовах динамічного розвитку ринкових відносин і посилення конкуренції маркетологам стає дедалі складніше прогнозувати поведінку споживачів, аналізувати великі обсяги даних і розробляти ефективні стратегії просування товарів і послуг. Традиційні методи маркетингового аналізу в багатьох випадках виявляються недостатньо гнучкими та не дозволяють враховувати всі фактори, що впливають на ринкові процеси. Одним з інноваційних підходів, який може значно покращити якість прийняття рішень у маркетинговій діяльності, є когнітивне моделювання. Проте, питання ефективного використання цього методу в професії маркетолога залишається недостатньо дослідженим і вимагає додаткової уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичні та практичні аспекти когнітивного моделювання досить широко висвітлені в науковій літературі. Значний внесок у дослідження даної проблеми зробили: Клімова І.О. [1], Архипова Т.В. [1], Тарасов І.Ю. [1], Цись О.О. [2], Гордей О.Д. [3]; Пацай Б.Д. [3] та ін.

Таким чином, сучасні дослідження підтверджують, що когнітивне моделювання є потужним інструментом у руках маркетолога, який дозволяє підвищити точність прогнозів, ефективніше планувати кампанії та краще розуміти поведінку споживачів. Проте, подальші дослідження в цій галузі потребують глибшого вивчення впливу когнітивних факторів на різні аспекти маркетингової діяльності, особливо в контексті швидкозмінюваних ринкових умов та цифровізації бізнесу.

Мета статті – здійснити аналіз використання когнітивного моделювання в професії маркетолога.

Виклад основного матеріалу.

Сьогодні професія маркетолога більшою мірою орієнтована на вирішенні поточних рутинних проблем на шкоду стратегічним завданням. Недосконаліть методичної бази для аналізу майбутніх тенденцій та закономірностей розвитку ринків стає причиною інноваційної пасивності організацій та може привести національну економіку до пастку наростаючого технологічного відставання.

Когнітивний маркетинг розвивається в епоху економіки знань та націлений на просування інноваційних продуктів. Базисними принципами когнітив-

ного маркетингу є соціальна комунікація, досягнення рівня діалогу та когнітивного балансу, створення брендів на основі типових архетипів та програмування споживчої поведінки покупця. Когнітивний маркетинг як основний інструмент розглядає процес навчання, передачі знань і навичок, що дозволяє поширювати стандарти та формувати культуру споживання. Тому, важливість формування нових підходів до розробки методичного інструментарію стратегічного маркетингу з метою утримання позицій організацій у високо конкурентному турбулентному середовищі. Однією з перспективних технологій формалізації уявлень суб'єкта управління про проблемну сферу та можливі варіанти забезпечення стратегічної конкурентоспроможності організації стає когнітивне моделювання.

Когнітивний підхід до моделювання передбачає проектування формальних моделей, що актуалізують інтелектуальний процес вирішення проблем завдяки обліку когнітивних можливостей (сприйняття, мислення, пізнання, розуміння, пояснення) вищої ланки управління при прийнятті управлінських рішень в умовах ризику та невизначеності. Когнітивна модель - це і цільова модель, і модель, що підказує можливі шляхи розвитку системи, що попереджає перешкоди, сприятливі та протиборчі обставини [3]. Когнітивне моделювання стає значним потенціалом у галузі вирішення однієї з дилем стратегічного управління, яка пов'язана із розумінням та відображенням складних причинно-наслідкових ланцюжків, що визначають вплив зовнішніх впливів на стратегію, що розробляється виробничими організаціями [2].

Що ми розуміємо під поняттям маркетинг – це спосіб гармонізації потреб та бажань зовнішнього світу з місією, ресурсами та цілями організації. Відповідно це «4 Р»:

- продукт
- ціна
- місце
- просування

А також «4 С»:

- потреби та запити споживачів
- витрати споживача
- доступність для споживача
- комунікація [1].

Сучасні дослідження все активніше використовують когнітивний аналіз для вивчення функціонування великих систем в умовах невизначеності. Цей підхід дозволяє ефективно управляти розвитком подій у таких системах. Використовуючи когнітивну структуру для організації знань експертів, науковці змогли створити формалізовану модель професії маркетолога. Ця модель, реалізована в сучасному середовищі когнітивного моделювання,

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

забезпечує науково обґрунтовані результати щодо динаміки ключових показників, які відображають тенденції розвитку маркетолога.

Сьогодні ефективне управління інформаційними потоками є важливим чинником успіху будь-якої організації. Когнітивні обчислення, як нова галузь штучного інтелекту, пропонують інноваційні рішення для обробки великих обсягів як структурованих, так і неструктурованих даних. Ці технології дозволяють автоматизувати рутинні процеси, виявляти закономірності та приймати ефективно обґрунтовані рішення на основі аналізу інформації (рис.1).

Рис.1. Карта професії маркетолога
Джерело побудовано авторами на основі даних [1-3].

У професії маркетолога когнітивне моделювання надає широкі можливості для аналізу, прогнозування та впливу на поведінку споживачів, покращуючи ефективність маркетингових стратегій.

Багато науковців задаються питанням, що таке когнітивне моделювання? Дослідження наукових праць, дає наступне визначення когнітивне моделювання – це сучасний інструмент, який дозволяє моделювати процеси мислення та поведінку людей, використовуючи теорії та моделі з когнітивної науки, психології та штучного інтелекту [1-4]. Також, когнітивне моделювання – це процес створення моделей, які відображають людську поведінку та мислення. Ці моделі можуть включати механізми прийняття рішень, уваги, сприйняття інформації, пам'яті та навчання. Завдяки цьому маркетологи можуть краще зрозуміти, як потенційні клієнти ухвалюють рішення про покупку та які фактори впливають на їх вибір.

Однією з головних задач маркетолога є вивчення споживчої поведінки. За допомогою когнітивного моделювання можна глибше аналізувати поведінкові патерни (поведінкові патерни (Behavioral Patterns) – позначають алгоритми та способи взаємодії між об'єктами, забезпечуючи більш ефективну та гнучку взаємодію) та прогнозувати майбутню поведінку клієнтів. Наприклад, моделі можуть допомогти визначити, як споживачі реагують на рекламні повідомлення, яким чином вони порівнюють товари та чому обирають один бренд замість іншого. Моделі прийняття рішень дозволяють аналізувати, як різні фактори (наприклад, ціна, якість товару, репутація бренду) впливають на вибір споживача. Маркетологи можуть використовувати ці дані для створення ефективних кампаній, які спонукають клієнтів зробити покупку. Когнітивне моделювання дозволяє передбачити, як зміни у взаємодії клієнтів з брендом (наприклад, на сайті або у мобільному додатку) можуть впливати на їхній досвід. Це важливо для розробки інтуїтивно зрозумілих і зручних інтерфейсів, що збільшує задоволеність клієнтів та підвищує ймовірність повторних покупок. Використовуючи когнітивні моделі, маркетологи можуть адаптувати рекламні кампанії під індивідуальні особливості споживачів. Такі моделі дозволяють передбачати, які типи повідомлень будуть найбільш ефективними для конкретних сегментів аудиторії, що збільшує ймовірність позитивної відповіді на маркетингові активності. Остаточним етапом когнітивного моделювання є вибір оптимального сценарію розвитку маркетингової стратегії, яка найбільше відповідає потребам підприємства. На основі цього вибору формуються обґрунтовані управлінські рішення, спрямовані на реалізацію бажаного сценарію та зменшення ризиків пов'язаних з альтернативними варіантами.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

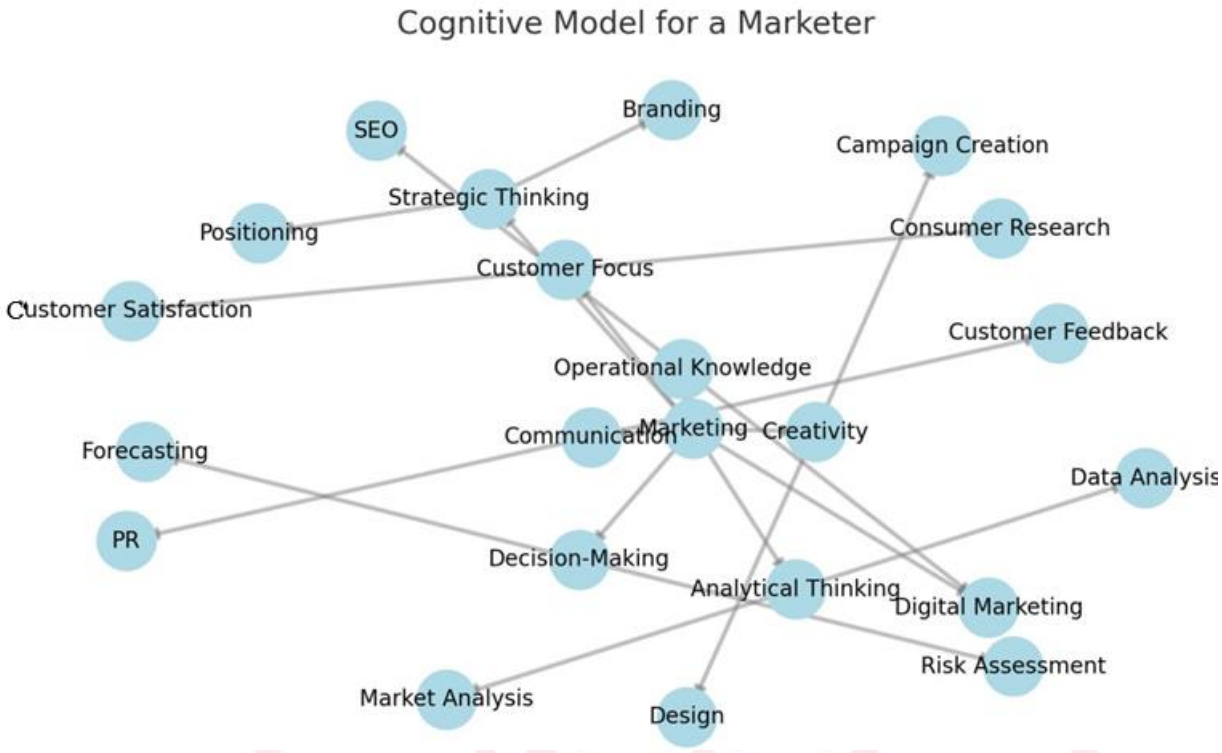

Рис.2. Когнітивна модель професії маркетолога
Джерело побудовано авторами на основі даних [1-3].

Складовими сценарію маркетингової стратегії є (рис.2):

➢ стратегічне мислення (Strategic Thinking), для маркетолога воно полягає в здатності дивитися на бізнес у довгостроковій перспективі, враховуючи ринкові тенденції, конкурентів і майбутні потреби споживачів. Це вміння формувати маркетингові стратегії, що відповідають цілям компанії та допомагають досягти стійкого зростання. Маркетолог зі стратегічним мисленням вміє аналізувати ринок, передбачати зміни та швидко адаптувати маркетингову діяльність до нових умов;

➢ задоволеність клієнтів (Customer Satisfaction) – один із ключових показників успіху будь-якої маркетингової стратегії. Маркетолог повинен розуміти, що задоволений клієнт не лише стає постійним покупцем, але й рекомендує бренд іншим. Важливо вимірювати рівень задоволеності, аналізувати відгуки та вчасно реагувати на потреби клієнтів, щоб забезпечити лояльність та покращити користувацький досвід;

➢ прогнозування (Forecasting) для маркетолога включає оцінку майбутніх ринкових умов і поведінки споживачів. Це передбачає використання даних минулих періодів для розробки прогнозів щодо продажів, попиту на продукцію, змін у споживчих настроях тощо. Прогнозування дозволяє маркетологу планувати кампанії більш ефективно та своєчасно реагувати на можливі виклики або зміни в ринку;

➢ брендинг (Branding) – це процес створення впізнаваного образу компанії чи продукту, який викликає позитивні асоціації у споживачів. Для маркетолога важливо розуміти, як створювати сильний бренд, що вирізняється серед конкурентів. Це включає роботу над логотипом, стилем комунікації, продуктом і цінностями, які бренд передає клієнтам;

➢ орієнтованість на клієнта (Customer Focus) означає, що маркетолог будує стратегії навколо потреб і бажань споживачів. Це підхід, який передбачає, що всі маркетингові та бізнес-активності спрямовані на те, щоб задовольнити клієнта та створити для нього максимальну цінність. Орієнтованість на клієнта допомагає будувати лояльність, підвищувати рівень задоволеності та забезпечувати стабільний ріст;

➢ оперативні знання (Operational Knowledge) в маркетингу стосуються ефективності виконання маркетингових кампаній та процесів. Для маркетолога важливо оптимізувати внутрішні процеси, такі як планування рекламних кампаній, управління бюджетом, робота з постачальниками або командами, щоб досягати бізнес-цілей без перевитрат ресурсів;

➢ прийняття рішень (Decision-Making) – маркетологу часто доводиться приймати швидкі та обґрунтовані рішення щодо стратегій, бюджетів і кампаній. Прийняття рішень базується на аналізі даних, ринкових тенденцій та прогнозах. Успішний маркетолог вміє оцінювати ризики й можливості, швидко адаптуватися до змін і вибирати оптимальні шляхи для досягнення бізнес-цілей;

➢ створення кампанії (Campaign Creation) або запуск нового бренду вимагає від маркетолога ретельного аналізу ринку, конкурентів і цільової аудиторії. Маркетолог відіграє важливу роль у формуванні стратегії виходу на ринок, побудові позиціонування, комунікаційних стратегій та просуванні продукту. Це також включає створення впізнаваності бренду, налагодження каналів дистрибуції та комунікації з клієнтами;

➢ відгуки клієнтів (Customer Feedback) є цінним джерелом інформації для маркетолога. Вони дозволяють краще зрозуміти, що працює в продуктах чи послугах, а що потребує покращення. Маркетологи використовують відгуки для вдосконалення продуктів, підвищення якості сервісу, а також як соціальне підтвердження ефективності бренду, що підвищує довіру нових клієнтів;

➢ - споживчі дослідження (Consumer Research) – це систематичний процес збору даних про поведінку, переваги та потреби споживачів. Маркетолог використовує ці дослідження для розуміння ринку, ідентифікації нових можливостей та вдосконалення продуктів. Споживчі дослідження можуть включати опитування, фокус-групи, інтерв'ю або аналіз соціальних мереж;

➢ аналітичне мислення (Analytical Thinking) – це вміння використовувати дані для прийняття рішень і планування маркетингових стратегій.

Включає аналіз ефективності кампаній, поведінки споживачів, рентабельності інвестицій у рекламу тощо. Маркетолог, який володіє аналітичними навичками, може точніше оцінювати вплив своїх дій та оптимізувати стратегії для досягнення кращих результатів;

- аналіз даних (Data Analysis) є невід'ємною частиною сучасного маркетингу. Це процес збору, обробки та інтерпретації великих масивів даних для отримання цінних інсайтів. Дата-аналіз допомагає маркетологу краще розуміти поведінку клієнтів, оцінювати ефективність кампаній, а також передбачати майбутні тренди;
- позиціонування (Positioning) – це маркетингове забезпечення товарові очікуваного місця на ринку і завоювання довіри потенційних покупців (образ);
- оцінка ризиків (Risk Assessment) –визначення та оцінка спектру загроз порушення маркетингової стратегії під впливом небезпечного середовища і мінімізація негативних наслідків;
- дизайн (Design) – це творчий задум проекту продукції, товару, послуги;
- маркетингова творчість (Marketing Creativity) – креативний підхід в розрізі стратегії за всіма її складовими;
- комунікація (Communication) – це процес обміну інформацією, ідеями, емоціями тощо між зацікавленими сторонами, а саме обмін інформацією за допомогою вербальних і невербальних засобів;
- цифровий маркетинг (Digital Marketing) – це цільовий і інтерактивний маркетинг товарів і послуг, що використовує цифрові технології та канали для завоювання потенційних клієнтів і споживачів на ринку.

Всі ці складові стратегії тісно взаємопов'язані між собою.

Когнітивне моделювання може враховувати емоційні фактори у процесі ухвалення рішень. Маркетологи можуть вивчати, як різні емоційні стани (наприклад, радість, страх або сумніви) впливають на поведінку клієнтів та використовувати ці дані для створення емоційно заряджених рекламних кампаній. За допомогою когнітивного моделювання маркетологи можуть прогнозувати, як різні рекламні стратегії впливатимуть на цільову аудиторію. Це дозволяє ефективніше планувати кампанії, коригувати тактики у реальному часі та мінімізувати витрати на маркетингові активності, що не приносять очікуваних результатів.

Щоб ефективніше управляти маркетингової діяльністю та забезпечити ефективний продаж обсягу продукції потрібно, в першу чергу, досліджувати чинники, які впливають на нього. Після цього необхідно створити модель, що демонструє, як різні елементи цієї системи взаємодіють між собою, і спробувати спрогнозувати можливі події в майбутньому.

Висновки.

Переваги використання когнітивного моделювання в маркетингу по-перше, це глибше розуміння споживачів. Також, моделювання дозволяє маркетологам краще розуміти мотивації та потреби своїх клієнтів, що підвищує точність сегментації ринку та персоналізації рекламних повідомлень.

Завдяки прогнозуванню поведінки споживачів маркетологи можуть точніше налаштовувати свої стратегії, забезпечуючи кращі результати з меншими витратами. Когнітивне моделювання відкриває нові можливості для інновацій у маркетингових процесах, дозволяючи компаніям створювати більш складні та адаптивні кампанії, що відповідають потребам сучасних споживачів.

Когнітивне моделювання надає маркетологам потужний інструмент для глибокого аналізу та прогнозування поведінки споживачів. Використання цього підходу дозволяє оптимізувати маркетингові стратегії, підвищувати рівень залученості клієнтів та збільшувати ефективність рекламних кампаній. У майбутньому такі технології стануть невід'ємною частиною маркетингового інструментарію, надаючи компаніям конкурентну перевагу на ринку.

Література:

1. Клімова І.О., Архипова Т.В., Тарасов І.Ю. Маркетинг та брендинг регіонів. Наукові перспективи. 2023. № 5(35). С. 444-452. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-5(35)-386-401

2. Цись О.О., Архипов І.О. (2023). Використання інформаційних технологій у профільній підготовці студентів інженерно-педагогічних спеціальностей. Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія», 1 (25), 170–180. DOI: 0.32342/2522-4115-2022-2-24-18

3. Гордей О. Д., Пацай Б. Д. Використання моделювання в процесі навчання при формуванні необхідних компетентностей. Економічний аналіз , [Сл], т. 32, н. 2, стор. 62-72, травень 2022. ISSN 2219-4649. DOI: 10.35774/econa2022.02.062

4. Параниця Н. В., Параниця С. П., Таращенко В.А. Когнітивне моделювання сталого розвитку регіонів України. Ефективна економіка. 2023. № 4. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.4.21

References:

1. Klimova, I.O., Arhipova, T.V., Tarasov, I.Ju. (2023). Marketing ta brending regioniv [Marketing and branding of regions]. *Naukovi perspektivi - Scientific perspectives,* 5(35), 444-452. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-5(35)-386-401 [in Ukrainian].

2. Cis', O.O., Arhipov, I.O. (2023). Vikoristannja informacijnih tehnologij u profil'nij pidgotovci studentiv inzhenerno-pedagogichnih special'nostej [The use of information technologies in the professional training of students of engineering and pedagogical specialties]. *Visnik Universitetu imeni Al'freda Nobelja. Serija «Pedagogika i psihologija» - Bulletin of Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology*", 1 (25), 170–180. DOI: 0.32342/2522-4115-2022-2-24-18 [in Ukrainian].

3. Gordej, O. D., Pacaj, B. D. (2022). Vikoristannja modeljuvannja v procesi navchannja pri formuvanni neobhidnih kompetentnostej [The use of modeling in the learning process in the formation of necessary competencies]. *Ekonomichnij analiz - Economic analysis,* 32, 2, 62-72 [in Ukrainian].

4. Paranicja, N. V., Paranicja, S. P., Tarashhenko, V.A. (2023). Kognitivne modeljuvannja stalogo rozvitku regioniv Ukraïni [Cognitive modeling of sustainable development of the regions of Ukraine]. *Efektivna ekonomika - Efficient economy,* 4. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.4.21 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 338

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-680-693

Рачковський Едуард Анатолійович кандидат економічних наук, докторант, Державний університет інфраструктури та технологій Україна, вул. Огієнко, буд. 19, м. Київ, 03049, тел.: (050) 351-04-40, https//orcid.org/0009-0001-1347-0592

ТРАНСПОРТНА ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ДО 2030 РОКУ

Анотація. Визначена роль транспорту в економіці України, який забезпечує внутрішні та міжнародні перевезення. Розглянуті проблеми, які потребують термінового вирішення та розробки стратегії подальшого розвитку транспортного сектору для забезпечення сталого розвитку України у майбутньому. Проведений аналіз досліджень та публікацій стосовно розвитку транспортної галузі та функціонування транспортних підприємств і їх потенціалу. Дана характеристика складових транспортної галузі та визначені проблеми, що заважають успішній євроінтеграції України до Європейської транспортної мережі.

Розглянута Національна транспортна стратегія України до 2030 року, що має на меті комплексно вирішити проблеми транспортної галузі та враховує євроінтеграційний курс України та імплементацію угоди про асоціацію з ЄС, а також зміни у геополітичній ситуації.

Визначені пріоритетні напрямки реалізації Стратегії розвитку національної транспортної системи України, а саме: впровадження ефективного державного управління в транспортній галузі, забезпечення якісних транспортних послуг та інтеграція транспортного комплексу України до міжнародної транспортної мережі, забезпечення сталого фінансування транспортного комплексу, підвищення рівня безпеки на транспорті та досягнення міської мобільності й регіональної інтеграції в Україні.

Розкриті складові пріоритетних напрямків реалізації стратегії розвитку національної транспортної системи України, що сприятимуть створенню більш безпечної та ефективної транспортної системи в Україні, яка відповідатиме сучасним реаліям сьогодення, та визначено місце України у світовому рейтингу конкурентоспроможності, її індекс ефективності логістики з сусідніми країнами, місце у Глобальному інноваційному індексі 2024 та рейтинг Global Startup Ecosystem Index 2024.

Розглянуті пріоритетні напрямки фінансування для відновлення та реконструкції транспортного сектору України у період 2023-2033 років,

зокрема на транспорт, енергетику та житлове господарство та залучення інвестицій в різні галузі економіки, а саме сільського господарства, промисловості та торгівлі.

Ключові слова: транспортна галузь, Україна, розвиток, стратегічні пріоритети, реалізація стратегії, підприємства.

Rachkovskyy Eduard Anatoliyovych Candidate of Economic Sciences, Doctoral student, State University of Infrastructure and Technologies, St. Ogienko, 19, Kyiv, 03049, tel.: (050) 351-04-40, https//orcid.org/0009-0001-1347-0592

TRANSPORTATION INDUSTRY OF UKRAINE: PROBLEMS AND PRIORITY AREAS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE DEVELOPMENT STRATEGY UNTIL 2030

Abstract. The role of transport in Ukraine's economy, which provides domestic and international transportation, is defined. The problems that require urgent solution and development of a strategy for further development of the transport sector to ensure sustainable development of Ukraine in the future are considered. An analysis of research and publications on the development of the transport industry and the functioning of transport enterprises and their potential is carried out. The components of the transport sector are characterized and the problems that hinder the successful European integration of Ukraine into the European Transport Network are identified.

The National Transport Strategy of Ukraine until 2030, which aims to comprehensively address the problems of the transport sector and takes into account Ukraine's European integration course and the implementation of the Association Agreement with the EU, as well as changes in the geopolitical situation, is considered.

Priority areas for the implementation of the Strategy for the Development of the National Transport System of Ukraine are identified, namely: the introduction of effective public administration in the transport sector, ensuring quality transport services and integration of the transport sector of Ukraine into the international transport network, ensuring sustainable financing of the transport sector, improving transport safety and achieving urban mobility and regional integration in Ukraine.

The components of the priority areas for the implementation of the strategy for the development of the national transport system of Ukraine, which will contribute to the creation of a safer and more efficient transport system in Ukraine that will meet the current realities of today, are revealed, and Ukraine's place in the world competitiveness ranking, its logistics efficiency index with neighboring countries, place in the Global Innovation Index 2024 and the Global Startup Ecosystem Index 2024 are determined.

The article considers the priority areas of financing for the restoration and reconstruction of the transport sector of Ukraine in the period 2023-2033, in particular for transport, energy and housing, and for attracting investments in various sectors of the economy, namely agriculture, industry and trade.

Keywords: transport industry, Ukraine, development, strategic priorities, strategy implementation, enterprises.

Постановка проблеми. Транспорт відіграє ключову роль в економіці України, оскільки забезпечує не лише внутрішні перевезення, а й міжнародні транзитні потоки. У країні є розвинена залізнична система, широка мережа автомобільних доріг, морські порти та річкові термінали, численні аеропорти, добре налагоджене авіаційне сполучення та громадський пасажирський транспорт. Діє велика кількість автобусних станцій та вантажних митних терміналів. Така інфраструктура дозволяє задовольняти потреби як громадян, так і бізнесу в транспортних послугах та сприяє його розвитку.

Проте сьогодні існують ряд проблем, які потребують термінового вирішення та розробки стратегії подальшого розвитку транспортного сектору. По-перше, багато ділянок транспортної інфраструктури потребують модернізації, оскільки їхній технічний стан не відповідає сучасним вимогам безпеки та ефективності. По-друге, існує необхідність у покращенні координації між різними видами транспорту для забезпечення більш інтегрованої та мультимодальної системи перевезень.

Крім того, варто врахувати, що транспортна галузь стикається з викликами, пов'язаними з впливом глобальних змін, таких як зміни клімату та зростання цін на енергоресурси. Це підкреслює потребу в переході на більш екологічні види транспорту та впровадженні інноваційних технологій для підвищення ефективності.

Також важливою проблемою залишається недостатня прозорість та ефективність управлінських рішень у транспортній сфері, що ускладнює інвестиційні процеси. Для подолання цих викликів Україні необхідно розробити цілісну стратегію, яка б включала інвестиції в модернізацію інфраструктури, запровадження нових технологій, поліпшення державного управління та забезпечення інтеграції між різними видами транспорту. Це дозволить не лише підвищити конкурентоспроможність країни на міжнародному рівні, але й покращити якість життя громадян [1].

Проте, крім цих викликів, слід також врахувати вплив пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення Росії на Україну. Пандемія значно вплинула на транспортний сектор, зменшивши обсяги пасажирських і вантажних перевезень, порушивши глобальні ланцюги постачання та спричинивши зупинку багатьох видів транспорту. Це поставило під загрозу стійкість системи

перевезень та показало необхідність кращої підготовленості до кризових ситуацій.

Війна з Росією стала ще більш руйнівним фактором. Окупація окремих територій, пошкодження критично важливої транспортної інфраструктури, блокада портів та ризики для авіаційної безпеки серйозно обмежують здатність України забезпечувати ефективні перевезення. Відновлення транспортної інфраструктури та розбудова безпечних і надійних логістичних шляхів є ключовими завданнями для країни у післявоєнний період.

Всі ці кризи підкреслюють необхідність гнучкої стратегії розвитку транспортного сектору, яка була б здатна адаптуватися до зовнішніх викликів і забезпечити сталий розвиток у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато дослідників займалися широким спектром питань щодо розвитку транспортної галузі та функціонування транспортних підприємств, їх потенціалу та систем, які вони утворюють. Це такі науковці як Андрієнко М., Ареф'єва О., Бакаєва Н., Беник В., Васюткіна Н., Вовк О. [2], Дулеба А., Дятлова В., Коба В.[3], Ковбатюк О., Король Д., Кравчук Н., Ложачевська О., Малярчук І., Муратов В. [4], Партола В., Пащенко Ю., Пиражков С., Прейгер Д., Нікітіна А., Никифорук О., Собакевич О., Ємельянова О., Філіпковська Л., Шкляр В. [5] та інші. Але незважаючи на значний внесок українських економістів у цю сферу діяльності, все ще існує потреба в подальшому обґрунтуванні та розширенні розуміння стратегічних напрямків розвитку цієї галузі та її підприємств.

Метою статті є аналізування проблем транспортної галузі України в умовах сьогодення, розгляд її складових та розробка пріоритетних напрямків реалізації стратегії розвитку до 2030 року.

Виклад основного матеріалу. У Чорноморському та Азовському регіонах, а також у дельті Дунаю функціонує 13 морських портів, здатних обробляти до 230 мільйонів тон вантажу щорічно. Крім того, через територію України проходить 1569 км судноплавних водних шляхів. Паромне сполучення та морські контейнерні лінії ефективно з'єднують Україну з її партнерами в Чорноморському регіоні, сприяючи торговим і транспортним потокам.

Автомобільні дороги загального користування мають протяжність понад 163 тисячі кілометрів, що забезпечує доступ до різних куточків країни. Залізнична мережа України – одна з найбільших у Європі: її довжина становить близько 21 тисячі кілометрів, з яких майже половина електрифікована, що дозволяє не тільки швидко переміщувати вантажі й пасажирів усередині країни, але й відігравати важливу роль у міжнародних перевезеннях [1].

Україна є важливим транзитним коридором, що поєднує Європу з Азією та Америкою. Через її територію проходить мережа авіаційних маршрутів, а ключовим центром авіаційного транзиту є міжнародний аеропорт «Бориспіль».

Окрім цього, Україна є частиною кількох важливих міжнародних транспортних коридорів, таких як пан'європейські транспортні коридори №3, 5, 7, 9, а також інші транспортні маршрути, що пов'язують Європу, Кавказ та Азію (коридор ТРАСЕКА).

Транспорт є важливою складовою для таких галузей, як сільське господарство, металургія, вугільна промисловість, хімічна та харчова промисловість, будівництво, торгівля, зв'язок і оборона. Сільське господарство та харчова промисловість забезпечують роботою близько 20% працюючого населення та формують приблизно 14% валової доданої вартості, зокрема 10% припадає на сільське господарство [6].

Однак нинішня транспортна система в Україні забезпечує лише основні потреби економіки та населення в перевезеннях. Проте якість послуг залишається низькою, і цього недостатньо для успішної євроінтеграції та повної інтеграції України до Європейської транспортної мережі.

Щоб транспортна галузь розвивалася стійко та була конкурентоспроможною, потрібно підвищувати її ефективність, покращувати співпрацю між державою та бізнесом, удосконалювати правові механізми державно-приватного партнерства, а також проводити реформи, зокрема децентралізацію, що допоможе створити в Україні сильний і конкурентний ринок транспортних послуг.

Пасажирський транспорт в Україні, зокрема комерційний автомобільний, комунальний і приміський залізничний, стикається з серйозними проблемами через масові перевезення пільговиків, за які належна компенсація не надається ні з державного, ні з місцевих бюджетів. Нинішня система відшкодування цих перевезень є недосконалою - лише частково впроваджено принцип «користувач платить за послуги». До того ж, відсутній механізм фінансування суспільно-важливих перевезень, як це передбачено в Європейському законодавстві.

Ще однією значною проблемою галузі є системне недофінансування, слабке технічне обслуговування інфраструктури і транспорту, а також застаріла техніка, що загрожує не тільки виконанню транспортом його соціально-економічних функцій, але й національній безпеці країни.

У той же час, глобальні тенденції в транспортній сфері вказують на необхідність інтеграції новітніх транспортних технологій та регіональних мобільних проектів. Транспорт стає більш енергоефективним, екологічним і безпечним для пасажирів та довкілля. Багато країн вже планують до 2030 року замінити значну частину автомобілів з двигунами внутрішнього згоряння на електромобілі. Основні тренди - це збільшення швидкості, економічності та екологічності транспорту. Наприклад, залізничні перевезення з швидкістю до 350 км/год стають реальністю, а технології «Маглев» дозволяють досягати швидкості понад 500 км/год.

Сучасна транспортна інфраструктура, чесна конкуренція на ринку та злагоджена робота різних видів транспорту, разом із ефективним державним регулюванням, стануть основою для розвитку національної транспортної системи України. Підвищення якості та ефективності транспортних послуг дозволить зміцнити конкурентні позиції країни, сприятиме збільшенню експорту, розвитку внутрішнього виробництва та торгівлі [1].

Національна транспортна стратегія України до 2030 року має на меті комплексно вирішити проблеми транспортної галузі. Вона визначає пріоритети розвитку, враховуючи євроінтеграційний курс України та імплементацію угоди про асоціацію з ЄС, а також зміни у геополітичній ситуації.

Стратегія спрямована на поліпшення якості транспортних послуг, досягнення європейських стандартів інфраструктури, підвищення безпеки та зменшення негативного впливу на довкілля. Також передбачає реформування управлінських систем, децентралізацію функцій державних органів, боротьбу з корупцією та впровадження корпоративного управління в державному секторі.

Під час розробки стратегії застосовано збалансований підхід, який враховує прогнозоване зростання попиту на транспортні послуги в майбутньому, що сприятиме економічному розвитку, покращенню якості життя населення та ефективному використанню ресурсів. Стратегія узгоджується з положеннями угоди про асоціацію з ЄС, ПВЗВТ, угодами щодо авіаційного сполучення, а також з іншими важливими міжнародними і національними документами, включаючи стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» та Паризьку угоду [1].

Стратегія є основоположним документом для розвитку транспортного сектору, і всі інші програмні документи в галузі транспорту мають відповідати її положенням. Вона надає комплексне бачення головних пріоритетів транспортної політики та визначає основні напрямки розвитку галузі до 2030 року. Її головна мета - створення інтегрованої в глобальну транспортну мережу ефективної транспортної системи України, яка задовольнятиме потреби населення в перевезеннях та сприятиме розвитку бізнесу, підвищуючи конкурентоспроможність економіки.

Реалізація стратегії допоможе наблизити Україну до ЄС через впровадження угоди про асоціацію, створення умов для інтеграції у внутрішній ринок ЄС, покращення якості транспортних послуг, ефективне проведення адміністративної реформи, боротьбу з корупцією та забезпечення прозорості в прийнятті рішень. Вона також передбачає розподіл повноважень між владою та бізнесом, створюючи рівні умови для надання транспортних послуг.

Впровадження стратегії підвищить інституційну спроможність організацій, залучених до гармонізації українського законодавства з європейським, і

посилить механізми контролю, що сприятиме створенню сучасної та високотехнологічної транспортної системи.

Для того, щоб створити ефективно працюючий транспортний комплекс України і досягти статусу регіонального транспортного «хабу», стратегія враховує кілька ключових світових тенденцій у розвитку транспорту:

- використання сучасних транспортних засобів з високим рівнем технологічності, включаючи ергономічні рішення, супутникову навігацію та інтелектуальні транспортні системи, що поєднуються з інформаційними технологіями та електронним документообігом;
- використання композитних матеріалів для зниження металоємності, покращення аеродинаміки та підвищення безпеки транспортних засобів;
- транспорт стає більш економічним у використанні палива, з акцентом на екологічність та застосування альтернативних видів палива і «зелених» технологій;
- інтеграція різних видів транспорту в ланцюги поставок, що забезпечує прискорену і точну доставку;
- використання швидкісних видів транспорту для зменшення часу доставки пасажирів і вантажів;
- глобалізація авіаперевезень, де зростає важливість трансконтинентальних авіаперевезень, які здійснюються в рамках великих світових альянсів;
- підвищення ролі дешевих авіаперевезень для сполучень між регіонами (Лоу-Кост авіаперевезення);
- орієнтація стратегії на забезпечення транспортної доступності для населення, що сприятиме підвищенню мобільності трудових ресурсів та прискоренню поїздок у мегаполісах;
- розвиток громадського транспорту та альтернативних способів пересування, таких як мускульний транспорт, для зменшення автомобілізації у великих містах.

Розглянемо пріоритетні напрямки реалізації Стратегії розвитку національної транспортної системи України, що приведено на рис.1.

Прогнозується, що із впровадженням Стратегії розвитку національної транспортної системи України до 2030 року, попит на транспортні послуги суттєво зросте [1]. Основні споживачі транспорту до 2030 року наведені на рис. 2.

Відповідно пріоритетному напрямку 1, що стосується впровадження ефективного державного управління в транспортній галузі, сьогодні в Україні необхідно впроваджувати нові принципи формування та координації державної політики в транспортній сфері, а також забезпечити контроль за якістю виконання функцій органів виконавчої влади.

Важливо посилити співпрацю між державним і приватним секторами, органами державної влади та місцевого самоврядування. Це можна досягти через

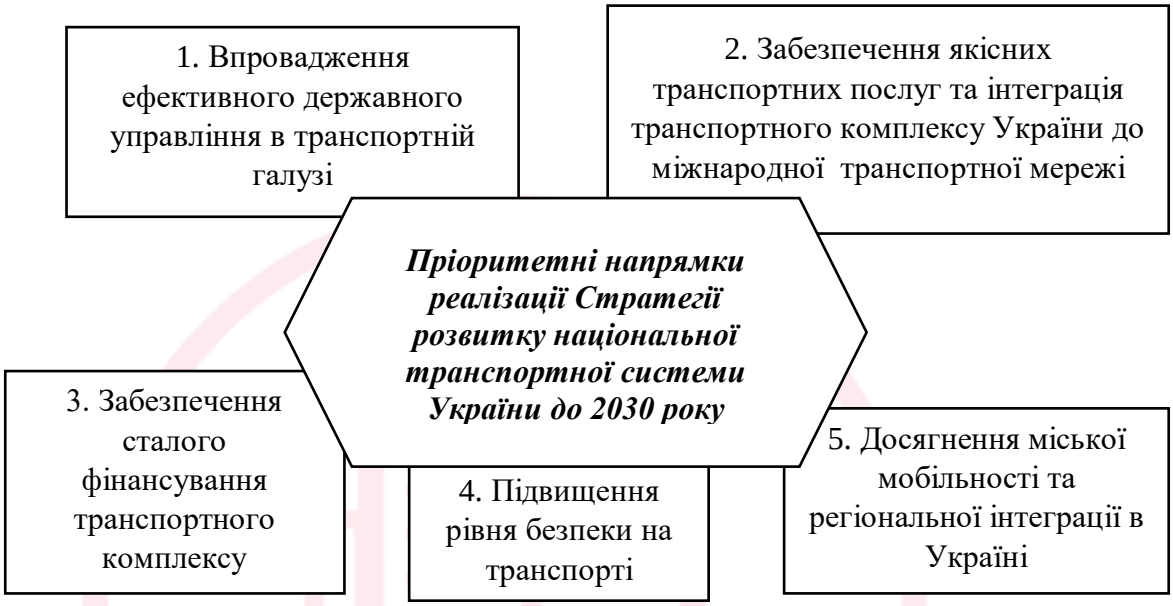

Рис.1. Пріоритетні напрямки реалізації Стратегії розвитку національної транспортної системи України

Рис. 2. Основні споживачі транспорту до 2030 року

децентралізацію та скоординовані державні ініціативи, що створить основу для сталого розвитку транспортної галузі і формування конкурентного ринку транспортних послуг.

Проте, українська транспортна система має низький рівень розвитку технологій і мультимодальних перевезень, що знижує її конкурентоспроможність і обмежує можливості експорту української продукції на світовий ринок. У 2021 році Україна посіла 54 місце у світовому рейтингу конкурентоспроможності [7], а у 2023 році – 55 позицію та 34 позицію серед 39 економік Європи [8]. Порівнюючи індекс ефективності логістики України з сусідніми країнами, варто відзначити, що наша держава суттєво поступається таким країнам, як Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія. Станом на 2023 рік Україна має найнижчий індекс - 2,70, що свідчить про відставання у розвитку логістичних систем та інфраструктури [8].

Незважаючи на те, що українська транспортна система межує з транс'європейською транспортною мережею (TEN-T), її інтеграція у цю мережу ускладнена через низький рівень інтероперабельності та загальне технологічне відставання, що проявляється у зменшенні транзитних перевезень, скороченні кількості суден, що заходять в українські порти, і нездатності надавати якісні послуги при експортних перевезеннях, що також негативно впливає на конкурентоспроможність країни.

Також існують диспропорції в ринкових частках різних видів транспорту. Наприклад, авіаційний транспорт перевозить пасажирів у 245 разів менше, ніж автомобільний, а залізничний - у 800 разів більше, ніж річковий та морський.

Для повного використання транспортного потенціалу України, в тому числі її ролі як транзитної держави, необхідно створити клієнтоорієнтовану систему транспортного обслуговування, що передбачає ефективну організацію транспортно-дорожнього комплексу та досягнення синергетичного ефекту від поєднання всіх видів транспорту на засадах партнерства та конкуренції у сфері перевезень.

Щоб вирішити проблеми у транспортному секторі України та суттєво підвищити його ефективність та конкурентоспроможність на міжнародному рівні, потрібно виконати такі завдання, як:

- покращити систему збору та аналізу даних, що дозволить об'єктивно оцінювати стан транспорту та планувати його розвиток;
- підвищити ефективність органів влади, так як необхідно розвивати персонал через тренінги та його підвищення кваліфікації;
- використовувати міжнародний досвід, так як впровадження найкращих світових практик покращить якість логістики та координацію різних видів транспорту;
- проводити модернізацію транспортної інфраструктури, бо вона повинна відповідати стандартам ЄС до 2030 року;
- підвищувати прозорість управління через впровадження відкритих даних, електронних сервісів та антикорупційних заходів;

- впроваджувати електронний уряд, що спростить адміністративні процедури для бізнесу та зменшить бюрократичні бар'єри;
- продовжувати розвиток доступу до публічної інформації, що посилить довіру до державних органів через прозорість;
- налагоджувати діалог між владою та споживачами для зменшення потреб користувачів транспортних послуг;
- поліпшувати доступність державних послуг для громадян через електронні послуги;
- оптимізувати роботу компаній через демонополізацію та зменшення витрат;
- продовжувати подальшу оптимізацію використання державних ресурсів для підвищення ефективності управління ресурсами;
- провести реформу «Укрзалізниці», а саме відокремлення інфраструктури від вантажних і пасажирських перевезень для покращення управління;
- створити Морську адміністрацію для управління морським та річковим секторами.

Другий та третій пріоритети - розкривають планування комплексного інноваційного розвитку транспорту, який включатиме реалізацію державної стратегії у сфері інноваційної діяльності та інвестиційних проектів у транспортному секторі. Також можливе створення інноваційного фонду транспорту, що допоможе забезпечити зв'язок між цілями та ресурсами через відповідні плани і програми.

Є необхідність проведення суттєвої модернізації існуючих об'єктів і побудови нових транспортно-логістичних інфраструктурних об'єктів, щоб задовольнити потреби у якісних послугах перевезень, відповідати вимогам економіки щодо транспортування з урахуванням ресурсних та екологічних обмежень, а також зменшити частку витрат на транспортування у загальній вартості продукції.

Також в цьому пріоритеті передбачено запровадження механізмів для поетапної модернізації та розвитку транспортної інфраструктури, оновлення транспортних засобів, що включає вдосконалення системи управління розвитком інфраструктури та виконання плану розвитку транспортної мережі на основі національної транспортної моделі. За оцінками Світового банку, для відновлення та реконструкції транспортного сектору України у період 2023-2033 років потрібно загалом $92,1 млрд. З цієї суми $14,1 млрд необхідно вкласти в короткостроковій перспективі, а $78 млрд - у середньостроковій [9].

Крім того, важливим є удосконалення законодавчого механізму для використання державно-приватного партнерства в реалізації проектів щодо розбудови транспортної інфраструктури, а також розробка програми оновлення залізничного рухомого складу, зокрема для високошвидкісних пасажирських і мультимодальних вантажних перевезень.

Якщо розглядати місце України у Глобальному інноваційному індексі 2024, то у цьому році Україна опинилася на 60-му місці в рейтингу GII, втративши п'ять позицій порівняно з минулим роком. З 2020 року її рейтинг знизився з 45-го до 60-го місця. Повномасштабне вторгнення Росії негативно вплинуло на інвестиційний клімат, інфраструктуру та людський капітал, що призвело до погіршення показників у сферах інституцій, наукових досліджень, вищої освіти та притоку прямих іноземних інвестицій [10].

За оцінками світового банку, пріоритетні напрямки фінансування у 2023 році потребують приблизно $14 млрд, що становить близько 3,5% від загальних потреб. Основні кошти спрямовані на три ключові сектори: транспорт, енергетику та житлове господарство. Окрім цього, значна сума ($2,7 млрд) виділяється для залучення інвестицій приватного сектора у відновлення інших галузей економіки, зокрема сільського господарства, промисловості та торгівлі [10].

Четвертий пріоритет, що стосується підвищення рівня безпеки на транспорті, передбачує заходи з удосконалення державного управління безпекою на транспорті, що орієнтовані на відповідність міжнародним стандартам та зміцнення інституційної спроможності органів виконавчої влади, які здійснюють регулювання ринку транспортних послуг та контроль за безпекою на транспорті. Основними напрямками являються:

- підвищення енергоефективності та екологічності транспорту, що робить його безпечнішим для пасажирів, клієнтів та довкілля;
- збільшення швидкості та економічності транспортних засобів;
- поліпшення рівня безпеки на транспорті, що включає: підвищення безпеки дорожнього руху, авіаційних та залізничних перевезень, судноплавства та поліпшення екологічної безпеки на транспорті.

7 червня 2024 року дослідницький центр StartupBlink, що займається розвитком екосистем стартапів і аналізом глобальної інноваційної економіки, оприлюднив оновлений рейтинг Global Startup Ecosystem Index 2024. У цьому рейтингу Україна посіла 46-те місце серед 100 країн світу [11].

П’ятий пріоритет - досягнення міської мобільності та регіональної інтеграції в Україні має на увазі заплановані заходи, що спрямовані на розвиток перевезень пасажирів між регіонами України та вдосконалення міського транспорту, основними акцентами якого є:

- поліпшення міжрегіональних перевезень для кращої доступності та зв’язку між різними частинами країни;
- вдосконалення міських транспортних мереж, щоб забезпечити комфорт і зручність для пасажирів;
- забезпечення ефективного контролю за якістю надання пасажирських перевезень, що включає моніторинг та оцінку обслуговування.

Україна також опублікувала документ, спрямований на перехід транспортного сектору до низьковуглецевого майбутнього - «Стратегію розвитку України з низьким рівнем викидів до 2050 року». Цей документ, разом із «Транспортною стратегією», необхідно розглядати комплексно, оскільки заходи, передбачені в них, взаємопов'язані, і їх окреме вирішення є недоцільним. Тому Україні слід розглянути можливість інтеграції заходів транспортної політики в загальну стратегічну структуру, що охоплюватиме всі сектори економіки [12].

Всі ці заходи сприятимуть створенню більш безпечної та ефективної транспортної системи в Україні, яка відповідатиме сучасним викликам і вимогам сьогодення.

Висновки. Отже, транспортний сектор України є ключовим для економічного розвитку країни та міжнародної торгівлі. Незважаючи на значний потенціал та наявну інфраструктуру, галузь стикається з низкою критичних проблем, таких як застаріла інфраструктура, низька ефективність координації між різними видами транспорту, вплив глобальних викликів (зміни клімату, зростання цін на енергоресурси), а також недосконаліть управлінських рішень і недостатня прозорість. Особливу увагу потребують виклики, пов'язані з пандемією COVID-19 та повномасштабною війною з Росією, які значно ускладнили функціонування транспортної системи та вимагатимуть значних зусиль для її відновлення.

Розробка Національної транспортної стратегії до 2030 року, яка враховує євроінтеграційні процеси та сучасні глобальні тренди, є критично важливою для забезпечення стійкого розвитку галузі. Стратегія має на меті підвищення якості транспортних послуг, впровадження екологічно чистих технологій, удосконалення державного управління, а також інтеграцію України в глобальні транспортні коридори. Її впровадження дозволить Україні зміцнити свої позиції на міжнародній арені, сприятиме економічному зростанню та поліпшенню якості життя громадян.

Література:

1. Національна транспортна стратегія України до 2030 року https://publications.chamber.ua/2017/infrastructure/udd/national_transport_strategy_2030.pdf

2. Вовк О.М., Ковальчук А.М. Стратегічне управління розвитком підприємств в умовах конкурентної економіки. Збірник наукових праць Університету державної фіскальної служби України. 2019. № 1. С. 20–32. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-5940.1.2019.20-32

3. Коба В.Г. Економічний аналіз діяльності підприємств водного транспорту: навчальний посібник / В.Г. Коба та ін. Київ : КИТ, 2011. 340 с.

4. Філіпковська Л.О., Муратов В.В. Перспективні напрями розвитку транспорту України. Економіка транспортного комплексу. 2017. № 29. С. 69–85.

5. Шкляр В.В. Аналіз діяльності транспортних підприємств України. Водний транспорт. 2012. Вип. 3. С. 133–137

6. Інтеграція в рамках асоціації: динаміка виконання угоди між Україною та ЄС http://www.ier.com.ua/files/projects/2023/report_integration_2023_ua.pdf

7. Україна посіла 54 місце у світовому рейтингу конкурентоспроможності https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3291328-ukraina-posila-54-misce-u-svitovomu-rejtingu-konkurentospromoznosti.html

8. Інформаційні матеріали щодо стану інноваційної діяльності https://me.gov.ua/Documents/Print?lang=uk-UA&id=69b9a9bf-5fbc-4035-8c0f-ac26b853c0eb

9. World Bank. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment: February 2022 - February 2023 (English). Washington, D.C.: World Bank Group. – URL: http://documents.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/P1801740d1177f03c0ab18005755661 5497

10. Найбільш конкурентоспроможні економіки світу в 2024 році https://www.liga.net/ua/infographic-of-the-day/infografica/naibilsh-konkurentospromozhni-ekonomiky-svitu-v-2024-rotsi

11. Україна увійшла до списку 50 країн, дружніх до стартапів https://speka.media/ukrayina-uvijshla-do-top-50-krayin-druzhnih-do-startapiv-93l0z2

12. Відновлення транспортного сектору України – як зробити його "зеленим"? https://brdo.com.ua/analytics/vidnovlennya-transportnogo-sektoru-ukrayiny-yak-zrobyty-jogo-zelenym/

References:

1. Natsional′na transportna stratehiya Ukrayiny do 2030 roku [National transport strategy of Ukraine until 2030] https://publications.chamber.ua/2017/infrastructure/udd/national_transport_strategy_2030.pdf [in Ukrainian].

2. Vovk O.M., Koval′chuk A.M. (2019). Stratehichne upravlinnya rozvytkom pidpryyemstv v umovakh konkurentnoyi ekonomiky. [Strategic management of the development of enterprises in the conditions of a competitive economy.] *Zbirnyk naukovykh prats' Universytetu derzhavnoyi fiskal'noyi sluzhby Ukrayiny - Collection of scientific works of the State Fiscal Service University of Ukraine*. 1. p. 20–32. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-5940.1.2019.20-32 [in Ukrainian].

3. Koba V.H. and etc. (2011). Ekonomichnyy analiz diyal′nosti pidpryyemstv vodnoho transportu [Economic analysis of the activities of water transport enterprises]. Kyyiv. KYT, 340 p. [in Ukrainian].

4. Filipkovs′ka L.O., Muratov V.V. (2017). Perspektyvni napryamy rozvytku transportu Ukrayiny. [Prospective directions of transport development in Ukraine.] *Ekonomika transportnoho kompleksu - Economy of the transport complex*, 29. p. 69–85. [in Ukrainian].

5. Shklyar V.V. (2012). Analiz diyal′nosti transportnykh pidpryyemstv Ukrayiny. [Analysis of the activity of transport enterprises of Ukraine] *Vodnyy transport - Water transport*, 3. p. 133–137. [in Ukrainian].

6. Intehratsiya v ramkakh asotsiatsiyi: dynamika vykonannya uhody mizh Ukrayinoyu ta YES [Integration within the framework of the association: the dynamics of the implementation of the agreement between Ukraine and the EU] http://www.ier.com.ua/files/projects/2023/report_integration_2023_ua.pdf

7. Ukrayina posila 54 mistse u svitovomu reytynhu konkurentospromozhnosti [Ukraine took 54th place in the world competitiveness rating] https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3291328-ukraina-posila-54-misce-u-svitovomu-rejtingu-konkurentospromoznosti.html [in Ukrainian].

8. Informatsiyni materialy shchodo stanu innovatsiynoyi diyal′nosti [Informational materials on the state of innovative activity] https://me.gov.ua/Documents/Print?lang=uk-UA&id=69b9a9bf-5fbc-4035-8c0f-ac26b853c0eb [in Ukrainian].

9. World Bank. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment: February 2022 - February 2023 (English). Washington, D.C.: World Bank Group. http://documents.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/P1801740d1177f03c0ab18005755661 5497

10. Naybil′sh konkurentospromozhni ekonomiky svitu v 2024 rotsi [The most competitive economies in the world in 2024] https://www.liga.net/ua/infographic-of-the-day/infografica/naibilsh-konkurentospromozhni-ekonomiky-svitu-v-2024-rotsi

11. Ukrayina uviyshla do spysku 50 krayin, druzhnikh do startapiv [Ukraine entered the list of 50 startup-friendly countries] https://speka.media/ukrayina-uvijshla-do-top-50-krayin-druzhnih-do-startapiv-93l0z2

12. Vidnovlennya transportnoho sektoru Ukrayiny – yak zrobyty yoho “zelenym”? [Restoration of the transport sector of Ukraine - how to make it "green"?] https://brdo.com.ua/analytics/vidnovlennya-transportnogo-sektoru-ukrayiny-yak-zrobyty-jogo-zelenym/

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 331.1:331.44

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-694-703

Савків Уляна Степанівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і маркетингу, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (067) 280-18-00, https://orcid.org/0000-0002-1101-4702

Гавдей Світлана Володимирівна доктор філософії, доцент кафедри туризму і готельно – ресторанної справи, університет Короля Данила, вул. Є. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (098) 343-23-86, https://orcid.org/0000-0002-5639-5625

УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Війна в Україні поставила перед фахівцями з управління персоналом безпрецедентні виклики. Вони змушені докладати значних зусиль, щоб пристосовуватися до стрімких змін у зовнішньому середовищі. Нові соціально-економічні реалії змушують менеджерів працювати в умовах постійної нестабільності, одночасно передбачаючи події та розробляючи стратегії внутрішньої адаптації компаній. Фахівці з управління персоналом стикаються з новими завданнями, які потребують швидкого реагування в умовах непередбачуваності. Війна впливає на моральний дух співробітників, фізичну та психологічну безпеку, що вимагає від керівників не лише ефективного планування, а й гнучкості у прийнятті рішень. Зокрема, зростає роль психологічної підтримки та кризового менеджменту. Також важливими стають питання адаптації робочих процесів до гібридних форм праці та підтримки мотивації в складних умовах.

Умови війни створюють надзвичайно складні проблеми для системи управління персоналом. В непередбачуваних та стресових ситуаціях психологічні методи мають вирішальне значення для забезпечення ефективності та стійкості колективу. Вони стали важливою частиною сучасного корпоративного середовища та відображають складні взаємодії між працівниками і визначають ключові аспекти їхньої психологічної динаміки. Використання таких методів сприяє ефективному управлінню колективом, створюючи оптимальні умови для досягнення цілей компанії та підтримки позитивного психологічного клімату в організації.

У статті розглянуто специфіку діяльності працівників компаній, на яких покладено обов'язки з управління персоналом, в умовах загрози викликаної війною. Окреслено та проаналізовано основні напрямки управління персоналом, шляхом застосування психологічних методів; запропоновано шляхи модернізації процесів управління людськими ресурсами на підприємстві; встановлено, що завдяки регулярному аналізу та впровадженню сучасних психологічних підходів до управління персоналом, організації можуть підвищити свою ефективність і створити сприятливі умови для професійного розвитку співробітників.

Ключові слова: управління персоналом, психологічні методи управління, стрес, мотивація управлінські рішення, лідерство, криза.

Savkiv Uliana Stepanivna Candidate of economic Sciences, Docent, Docent of the Department of Management and Marketing, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, Shevchenka St., Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (067) 280-18-00, https://orcid.org/0000-0002-1101-4702

Havdei Svitlana Volodymyrivna PhD, Associate Professor of the Department of Tourism and Hotel and Restaurant Business, King Danylo University, Ye. Konovalets St., Ivano-Frankivsk tel.: (098) 343-23-86, https://orcid.org/0000-0002-5639-5625

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND ECONOMIC INSTABILITY: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Abstract. The war in Ukraine has posed unprecedented challenges for HR professionals. They are forced to make significant efforts to adapt to rapid changes in the external environment. New socio-economic realities force managers to work in conditions of constant instability, while anticipating events and developing strategies for internal adaptation of companies. HR professionals are facing new challenges that require rapid response in the face of unpredictability. The war affects employee morale, physical and psychological safety, which requires managers not only effective planning but also flexibility in decision-making. In particular, the role of psychological support and crisis management is growing. The issues of adapting work processes to hybrid forms of labor and maintaining motivation in difficult conditions are also becoming important.

War conditions pose extremely difficult challenges for the HR management system. In unpredictable and stressful situations, psychological methods are crucial to ensure the efficiency and resilience of the team. They have become an important

part of the modern corporate environment and reflect the complex interactions between employees and determine key aspects of their psychological dynamics. The use of such methods contributes to the effective management of the team, creating optimal conditions for achieving the company's goals and maintaining a positive psychological climate in the organization.

The article considers the specifics of the activities of employees of companies entrusted with the responsibilities of personnel management in the context of the threat caused by war. The main directions of personnel management through the use of psychological methods are outlined and analyzed; ways to modernize the processes of human resource management at the enterprise are proposed; it is established that through regular analysis and implementation of modern psychological approaches to personnel management, organizations can increase their efficiency and create favorable conditions for the professional development of employees.

Keywords: human resource management, psychological management methods, stress, motivation, managerial decisions, leadership, crisis.

Постановка проблеми. Воєнний конфлікт накладає вагомий психологічний тиск на працівників, які можуть зіткнутися зі стресом, тривогою та почуттям загрози для власної безпеки. В таких умовах психологічні методи – дієвий інструмент для підтримки ментального здоров'я та емоційного благополуччя персоналу. Перш за все, вони дозволяють керівництву виявляти та реагувати на психологічні потреби працівників, надаючи необхідну підтримку та ресурси для подолання стресу і тривоги. Крім того, психологічні методи управління персоналом допомагають зберігати високий рівень мотивації в умовах воєнного часу.

Психологічні методи управління персоналом є невід'ємною складовою сучасного корпоративного середовища. Вони відображають складні взаємовідносини між людьми у колективі. Застосування цих методів дозволяє ефективно управляти персоналом, забезпечуючи оптимальні умови для досягнення корпоративних цілей та збереження здорового психологічного клімату в організації.

Одним із ключових аспектів психологічних методів управління персоналом є їхнє спрямування на розуміння та задоволення потреб працівників. Застосування психологічних знань дозволяє керівництву адаптувати стратегії управління до індивідуальних особливостей кожного співробітника, створюючи таким чином сприятливий клімат для розвитку та самореалізації кожного працівника.

Крім того, психологічні методи управління персоналом відіграють базову роль у формуванні корпоративного духу. Розуміння психологічних

механізмів взаємодії між працівниками дозволяє керівництву ефективно створювати команди з високим рівнем взаємодії та співпраці, що сприяє досягненню спільних цілей та збільшенню продуктивності роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика управління персоналом досліджувалася як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Такі автори, як Г. Файоль, Джеймс Д. Муні та А. Райлі, розглядали управління персоналом як процес планування, організації, координації та контролю трудової діяльності співробітників [1; 2].

А. Маслоу, Е. Мейо та Г. Мюнстерберг акцентували увагу саме на важливості психологічних методів і мотиваційних стимулів для ефективного управління персоналом, підкреслюючи значення якісних особистісних характеристик працівників та психологічних факторів [3-5].

Попри значну кількість досліджень у цій галузі, управління персоналом на підприємстві залишається актуальною темою, яка потребує інноваційних рішень через постійні зміни та виклики.

Метою статті є вивчення процесів управління персоналом на підприємстві в умовах соціально-економічної нестабільності з метою розробки оптимальних підходів до ефективної роботи організації, заснованих на застосуванні психологічних методів.

Виклад основного матеріалу. Управління персоналом – базова складова сучасного менеджменту. Його значення полягає у створенні сприятливого середовища для праці, залученні та збереженні талановитого персоналу, розвитку і підтримці корпоративної культури, а також у вирішенні конфліктів та забезпеченні високої продуктивності праці. Завдяки ефективному управлінню персоналом організація може досягати своїх стратегічних цілей, забезпечуючи конкурентні переваги та стійке функціонування на ринку.

Наукові дослідження вказують на важливість психологічного підходу до взаємодії з працівниками, врахування їхніх потреб, мотивацій та особистісних особливостей для досягнення результатів. Застосування психологічних методів в управлінні персоналом дозволяє не лише забезпечити ефективну комунікацію та вирішення конфліктів у колективі, але й стимулювати розвиток та самореалізацію працівників.

Завдяки систематичному аналізу та впровадженню передових психологічних підходів до управління людськими ресурсами, організації можуть підвищити ефективність своєї діяльності та забезпечити сприятливу атмосферу для творчості та розвитку співробітників. Використання науково обґрунтованих методів та стратегій управління персоналом допомагає створювати здоровий та продуктивний організаційний клімат, сприяючи досягненню успіху на всіх рівнях діяльності підприємства.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Управління персоналом, що базується на застосуванні психологічних методів, які ефективно впливають на складові управлінського процесу, все частіше використовуються суб'єктами господарювання (рис. 1).

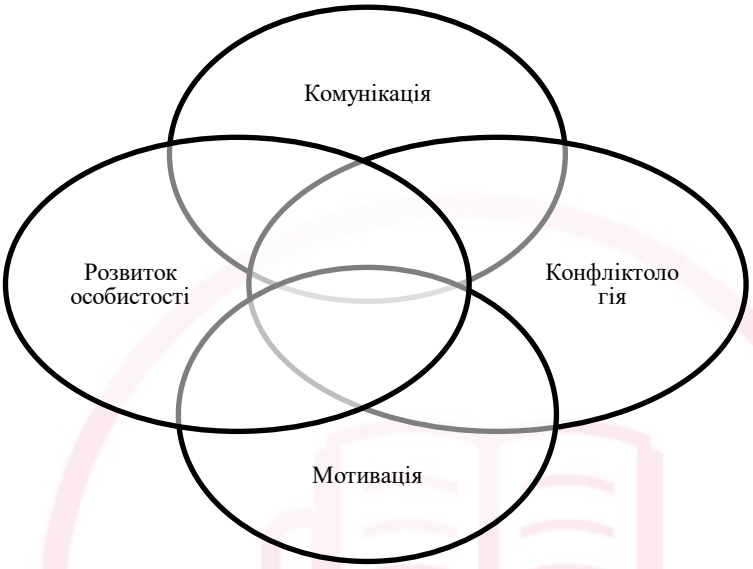

Рис. 1 Складові управління персоналом із використанням психологічних методів

Джерело: складено авторами на основі [6].

Ефективна комунікація є ключем до успішного управління персоналом. Психологічні методи, такі як активне слухання, використання невербальних засобів комунікації та емпатія, можуть допомогти керівникам зрозуміти потреби та мотивації своїх підлеглих.

Психологічні методи комунікації включають в себе не лише передачу інформації, а й уміння вислухати та розуміти інших. Для досягнення цієї мети, керівництво повинно виявляти емпатію, використовувати активне слухання та розбиратися в невербальних засобах комунікації.

Активне слухання – набір вербальних та невербальних засобів, які допомагають краще розуміти співрозмовника, цікаво та доступно подавати свою інформацію. До техніки активного слухання належать уточнення, пауза, повторення, перефразування, логічний наслідок, відлуння, заохочувальні репліки, відкриті питання та резюмування.

Активне слухання відноситься до soft skills. Щоб оцінити рівень розвитку цієї компетенції у працівника компанії, потрібно вдатись до поведінкових індикаторів. Слід спостерігати наскільки уважно він слухає співрозмовника, чи робить письмові нотатки, ставить уточнюючі питання, демонструє свою зацікавленість в інформації, взаємодіє зі співрозмовником, використовує вербальні та невербальні методи активного слухання, відстежує

реакції співрозмовника, ввічливо повертає співрозмовника до теми розмови та спонукає сором'язливого співрозмовника до діалогу. Коли ми слухаємо інших людей, ми демонструємо їм їхню цінність. Вміння слухати породжує довіру.

Уміння управляти комутаціями важлива складова у вирішенні складних завдань у менеджменті. Особливу роль відіграють лідерські комунікації, які необхідні для функціонування організації, особливо в періоди кризових ситуацій [7].

Лідери повинні демонструвати здатність передбачати, а в ідеалі, коли це можливо, запобігати потенційним кризовим ситуаціям. Коли криза все ж виникає, їм доводиться аналізувати ситуацію, мобілізувати відповідні ресурси, реагувати належним чином і вчасно, а також доводити рішення зацікавленим сторонам [7].

Застосування психологічних принципів мотивації може допомогти керівникам стимулювати працівників до досягнення поставлених цілей та розвитку кар'єри. Деніел Пінк [8] визначає джерелом мотивації «третій драйв» – наші вроджені потреби самотужки керувати власним життям. Компанії, які навчаться створювати середовище, де присутній «третій драйв», отримають вищий рівень продуктивності праці трудових ресурсів. Розвикок навичок управління внутрішньою мотивацією – основа самоменеджменту. Реалізація на практиці концепції внутрішньої мотивації та забезпечення професійної автономії – це шлях до реалізацій цілей в роботі та навчанні.

Застосування психологічних методів в процесі мотивування включає врахування індивідуальних відмінностей та використання емоційного інтелекту для створення сприятливого робочого середовища. Вміння керівника встановлювати позитивні емоційні зв'язки з підлеглими допомагає підвищити їхню зацікавленість в командній роботі. Також важливими є методи зворотного зв'язку: регулярне надання конструктивної критики та похвали сприяє формуванню довіри, допомагає працівникам зрозуміти свої сильні та слабкі сторони.

Мотивація дозволяє вирішувати такі завдання, як стабілізація колективу та підвищення продуктивності праці. Оновлення кадрової політики, формування нової концепції управління персоналом в умовах кризового стану є значним резервом у підвищенні конкурентоспроможності підприємства [9]. Проте конфлікти, що можуть виникати в будь-якій команді або організації мають потенціал негативно вплинути на продуктивність праці та атмосферу в колективі. Вони підвищують рівень тривожності працівників, сприяють виникненню депресій та призводять до емоційного вигорання.

Ця проблема є особливо актуальною в умовах воєнного часу та згубно впливає на професійну діяльність, призводячи до зниження рівня ефективності праці персоналу та гальмує розвиток підприємства.

Важливим є те, що через неналежно організовану кадрову політику керівництво підприємства часто сприяє виникненню у підлеглих вищезгаданих психологічних станів. Недооцінювати вплив емоційних факторів на продуктивність праці персоналу не можна, тому управлінцям слід уживати низку заходів щодо запобігання їх виникненню в працівників.

Надзвичайно важливим є чітке розмежування обов'язків, забезпечення доброзичливої атмосфери у спілкуванні з персоналом та наявність ефективної системи винагороди праці. Необхідно розуміти, що психоемоційний стан персоналу потужно впливає на розвиток будь-якої організації, а ігнорування проблем у цій сфері призводить до негативних наслідків як для працівників, так і для компанії [10].

Психологічні методи управління конфліктами включають в себе стратегії активного прослуховування, спільного пошуку рішень та компромісів для досягнення конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Шлях вирішення конфліктних ситуацій починається з аналізу причин конфлікту та з'ясування позицій сторін. Важливо забезпечити відкритий діалог між учасниками, що дозволить кожному висловити свою точку зору і зрозуміти потреби іншої сторони. Це допомагає знайти спільні точки дотику та зменшити емоційне напруження. Часто на цьому етапі застосовують техніки переговорів, щоб забезпечити конструктивне вирішення конфлікту без ескалації.

Наступний етап передбачає пошук компромісу або взаємовигідного рішення, яке б задовольнило всі сторони. Ефективно вирішені конфлікти сприяють зміцненню відносин, покращують командну роботу та підвищують продуктивність. Важливо також встановити чіткі правила і процедури для уникнення подібних ситуацій у майбутньому, що сприятиме стабільній та гармонійній роботі в колективі.

Розвиток особистості є важливою складовою сучасного управління персоналом, яка здатна якісно протидіяти конфліктам та управляти ними. Психологічні методи розвитку особистості можуть включати проведення тренінгів з розвитку навичок управління часом, комунікації, креативності та інших аспектів професійного та особистісного зростання. Дослідження взаємозв'язку між розвитком працівників та успіхом організації, вказують на важливість інвестування в професійний розвиток персоналу [11]. Розвиток особистості реалізується в сучасній системі менеджменту шляхом оцінки виконаних завдань працівника та забезпечення зворотного комунікаційного зв'язку.

Належна оцінка роботи працівників та їхніх досягнень є базовою в системі управління персоналом. Психологічні методи оцінки персоналу можуть включати в себе використання таких інструментів як оцінка

відповідності поставленим цілям, якості виконаної роботи та аналіз результатів. Важливо використовувати об'єктивні критерії та забезпечувати чесну та справедливу оцінку для кожного працівника.

Після оцінки виконання завдань слід забезпечити працівникам зворотний зв'язок. Це означає висловлення позитивних аспектів виконаної роботи, а також ідентифікацію областей, де є можливість для покращення результатів діяльності. Ефективний діалог повинен бути конструктивним та спрямованим на підтримку розвитку працівників. Психологічні методи зворотного зв'язку можуть включати в себе відкрите обговорення результатів, рекомендації щодо покращень результатів праці та плани подальшого розвитку.

В умовах воєнного часу психологічні методи мають застосовувати усі суб’єкти господарювання в Україні для підтримки персоналу. Сьогодні важливо враховувати індивідуальні потреби та реакції на стресові ситуації, тому доцільно працювати разом з психологами та експертами з психологічного здоров’я для розробки і впровадження відповідних стратегій управління персоналом [12].

Шляхом використання психологічних стратегій, таких як стимулювання почуття спільності та важливості місії, керівництво може зміцнити духовний зв'язок з персоналом, що сприяє формуванню єдиної та дружної команди. Не менш важливою є їхня роль у плануванні та реалізації стратегій збереження психологічної стійкості до умов війни. Це може включати в себе тренінги з управління стресом, консультування психологів, а також реалізацію програм підтримки та реабілітації для працівників, які стикаються з психологічними труднощами внаслідок війни.

Компетентне лідерство в сучасному управлінському процесі вимагає розуміння унікальної та складної природи внутрішніх і зовнішніх стимулів в колективі, способів їхньої взаємодії та впливу, який вони мають, а також комунікативних навичок для розуміння та ефективної роботи у команді. Відносини у будь-якій системі управління проходять випробування під час кризи. Лідери повинні продемонструвати здатність прогнозувати, а в ідеалі, коли це можливо, запобігати потенційним кризовим ситуаціям, застосовувати вміння аналізувати ситуацію, мобілізувати відповідні ресурси.

Висновок. Психологічні методи управління персоналом не тільки сприяють підвищенню ефективності роботи колективу, але й сприяють покращенню якості міжособистісних взаємин та створенню здорового психологічного середовища в організації. Вони є необхідною складовою управлінського процесу, яка забезпечує гармонійний розвиток як працівників, так і організації в цілому.

Отже, психологічні методи в управлінні персоналом набувають особливої важливості в умовах війни, де вони не лише сприяють збереженню

ефективності та стійкості колективу, але й допомагають забезпечити ментальне благополуччя та психологічну стійкість працівників в умовах надзвичайних обставин.

Література:

1. Fayol H. Administration industrielle et générale. Paris. Dunod et Pinat. 1916. 174 p.
2. Mooney J. & Reiley A. Onward Industry!: The Principles of Organization and Their Significance to Modern Industry. New York: Harper & Brothers. 1931. 564 p.
3. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. Psychological Review, 1943, Vol. 50 #4, pp. 370–396.
4. Mayo E. The Social Problems Of An Industrial Civilization. Division of Research Graduate Scuool of Business Administration. Harvard University. Boston. 1945. 150 p.
5. Münsterberg G. Psychotechnics, Psychology and Industrial Efficiency, L., 1913.
6. Савків У.С., Сидор Г.В. Управління персоналом шляхом застосування психологічних методів. Соціально-психологічна робота: інновації, стратегії та можливості. Матеріали круглого столу з міжнародною участю (19 березня 2024 р). м. Кам'янець-Подільський, 2024 р. С. 195-198.
7. John A. Fortunato, Ralph A. Gigliotti, Brent D. Ruben. Racial Incidents at the University of Missouri: The Value of Leadership Communication and Stakeholder Relationships. *International Journal of Business Communication.* Volume, 2017 Vol54 (2). 199-209. URL : http://surl.li/qnoym
8. Daniel H. Pink. Drive: The Surprising Truth About What Motivates Us. Riverhead Books, 2009.
9. Харченко Т., Жун М., Михайлик Р. Управління персоналом в умовах соціальної відповідальності підприємства. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 32. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-32-13 (дата звернення: 08.10.2024).
10. Процик І. С., Романська О. Б. Емоційне вигорання працівників як гальмівний чинник розвитку підприємства в умовах розширення міжнародних економічних відносин. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2021. № 2 (6). С. 99–105. URL: https://doi.org/10.23939/ smeu2021.02.099 (дата звернення: 10.10.2024).
11. Employee development and organizational performance: A review of literature and implications for human resource development. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences.* 10(3), 100-120. http://surl.li/rcfzn
12. Савків У.С., Сидор Г.В. Управління людськими ресурсами в умовах ризиків, спричинених війною в Україні. *Науковий вісник Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (Серія: Економіка та управління в нафтогазовій промисловості*). 2023. 2(28). С. 77 – 84.

References:

1. Fayol H. (1916) Administration industrielle et générale. Paris. Dunod et Pinat. 174 p. [in English].
2. Mooney J. & Reiley A. (1931) The Principles of Organization and Their Significance to Modern Industry. New York: Harper & Brothers. 564 p. [in English].
3. Maslow A. H. (1943) A Theory of Human Motivation. Psychological Review, Vol. 50 #4, pp. 370–396. [in English].
4. Mayo E. (1945).The Social Problems Of An Industrial Civilization. Division of Research Graduate Scuool of Business Administration. Harvard University. Boston. 150 p. [in English].

5. Münsterberg G. (1931) Psychotechnics, Psychology and Industrial Efficiency, L., [in English].

6. Savkiv U.S., Sydor H.V. (2024). Upravlinnia personalom shliakhom zastosuvannia psykholohichnykh metodiv. [Personnel management through the use of psychological methods] . Sotsialno-psykholohichna robota: innovatsii, stratehii ta mozhlyvosti. Materialy kruhloho stolu z mizhnarodnoiu uchastiu – Social and psychological work: innovations, strategies and opportunities. Materials of the round table with international participation. (pp.195-198). m. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

7. John A. Fortunato, Ralph A. Gigliotti, Brent D. Ruben. (2017). Racial Incidents at the University of Missouri: The Value of Leadership Communication and Stakeholder Relationships. International Journal of Business Communication. Volume, 54 (2). http://surl.li/qnoym [in English].

8. Daniel H. Pink. (2009). Drive: The Surprising Truth About What Motivates Us. Riverhead Books. [in English].

9. Kharchenko T., Zhun M., Mykhailyk R. (2021). Upravlinnia personalom v umovakh sotsialnoi vidpovidalnosti pidpryiemstva. [Personnel management in the context of social responsibility of the enterprise]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, 32. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-32-13. [in Ukrainian].

10. Protsyk I. S., Romanska O. B. (2021). Emotsiine vyhorannia pratsivnykiv yak halmivnyi chynnyk rozvytku pidpryiemstva v umovakh rozshyrennia mizhnarodnykh ekonomichnykh vidnosyn. [Emotional Burnout of Employees as an Inhibiting Factor of Enterprise Development in the Context of Expanding International Economic Relations]. *Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku – Management and Entrepreneurship in Ukraine: Stages of Formation and Problems of Development*, 2 (6). (pp. 99–105). https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.099 [in Ukrainian].

11. Employee development and organizational performance: A review of literature and implications for human resource development. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences.* 10(3), (pp. 100-120). http://surl.li/rcfzn [in English].

12. Savkiv U.S., Sydor H.V. (2023). Upravlinnia liudskymy resursamy v umovakh ryzykiv, sprychynenykh viinoiu v Ukraini. [Human resource management in the context of risks caused by the war in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu nafty i hazu (Seriia: Ekonomika ta upravlinnia v naftohazovii promyslovosti) – Scientific Bulletin of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Series: Economics and Management in the Oil and Gas Industry),* 2(28). (pp. 77 – 84). [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УКД 658.8

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-704-717

Семененко Юрій Сергійович доктор філософії (PhD), старший викладач кафедри економічної кібернетики та інформатики, Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська 11, м. Тернопіль, 46000, https://orcid.org/0009-0000-8334-9766

ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТИМУЛЮВАННЯ ІМПУЛЬСИВНИХ ПОКУПОК

Анотація. У сучасній економіці цифрові технології відіграють значну роль у стимулюванні споживчої поведінки, що є важливим чинником формування попиту на різних ринках. Завдяки використанню технологій штучного інтелекту, великих даних і персоналізованих рекомендаційних систем компанії можуть впливати на прийняття рішень споживачами, сприяючи збільшенню частки імпульсивних покупок у загальному обсязі продажів. У статті досліджено економічні механізми стимулювання імпульсивних покупок з допомогою цифрових технологій, що включає аналіз маркетингових інструментів, таких як таргетована реклама, динамічні цінові стратегії та інтерактивні платформи.

Також в дослідженні проведено оцінку впливу цифрових технологій на поведінкові моделі споживачів, та еластичність попиту. Розглянуто механізми, через які цифрові технології стимулюють споживчу активність, зокрема через використанняя психологічних тригерів та емоційного залучення. Аналізуються економічні наслідків імпульсивних покупок, як на рівні окремих компаній, так і на рівні загальної макроекономічної динаміки.

Проаналізовано основні інструменти, які використовуються для стимулювання імпульсивної поведінки, зокрема алгоритми штучного інтелекту, що збирають і аналізують великі обсяги даних про поведінку споживачів, персоналізовані маркетингові кампанії, які адаптуються під індивідуальні вподобання користувачів, та інноваційні методи обробки великих даних, що дозволяють компаніям швидко реагувати на зміни у попиті. Особлива увага приділяється використанню соціальних мереж та онлайн-реклами, які відіграють важливу роль у формуванні імпульсивних рішень споживачів через емоційні та психологічні тригери.

У статті розглянуто роль технологій великих даних у прогнозуванні споживчих рішень та оптимізації маркетингових кампаній. Використання поведінкових моделей та алгоритмів машинного навчання дозволяє компаніям прогнозувати ймовірність здійснення імпульсивних покупок, що сприяє більш ефективному розподілу маркетингових ресурсів та підвищенню результатив-

ності комерційної діяльності. Вивчено економічну ефективність впровадження таких технологій, зокрема їхню окупність та вплив на конкурентне середовище.

Цифрові технології є потужним інструментом впливу на імпульсивні покупки, проте їхнє застосування потребує ретельного стратегічного планування для зменшення потенційних економічних ризиків. Цифрові технології не лише сприяють підвищенню продажів, але й змінюють структуру ринку та поведінку споживачів.

Ключові слова: Цифрові технології, попит, стимулювання покупок, діджиталізація, персоналізований маркетинг

Semenenko Yurii Serhiyovych PhD, Senior Lecturer of the Department of Economic Cybernetics and Informatics of the West Ukrainian National University, 11 Lvivska St, Ternopil, 46000, https://orcid.org/0009-0000-8334-9766

DIGITAL TECHNOLOGIES AS A TOOL FOR STIMULATING IMPULSE BUYING

Abstract. In the modern economy, digital technologies play a significant role in driving consumer behavior, which is a crucial factor in shaping demand across various markets. Through the use of artificial intelligence technologies, big data, and personalized recommendation systems, companies can influence consumer decision-making, contributing to an increase in the share of impulsive purchases in total sales. This paper examines the economic mechanisms of stimulating impulsive purchases through digital technologies, including an analysis of marketing tools such as targeted advertising, dynamic pricing strategies, and interactive platforms.

The study also assesses the impact of digital technologies on consumer behavioral models and demand elasticity. It explores the mechanisms by which digital technologies stimulate consumer activity, particularly through the use of psychological triggers and emotional engagement. The economic consequences of impulsive purchases are analyzed at both the company level and within the broader macroeconomic dynamics.

The paper examines the main tools used to encourage impulsive behavior, including artificial intelligence algorithms that collect and analyze large volumes of consumer behavior data, personalized marketing campaigns tailored to individual user preferences, and innovative big data processing methods that enable companies to respond quickly to demand changes. Special attention is paid to the use of social media and online advertising, which play a key role in shaping consumers' impulsive decisions through emotional and psychological triggers.

The role of big data technologies in predicting consumer decisions and optimizing marketing campaigns is discussed. The use of behavioral models and machine learning algorithms allows companies to predict the likelihood of impulsive purchases, leading to more efficient allocation of marketing resources and increased

commercial performance. The economic efficiency of implementing such technologies, including their return on investment and impact on the competitive environment, is also explored.

Digital technologies are a powerful tool for influencing impulsive purchases, but their use requires careful strategic planning to mitigate potential economic risks. Digital technologies not only contribute to increased sales but also transform market structures and consumer behavior.

Keywords: Digital technologies, demand, purchase stimulation, digitalization, personalized marketing

Постановка проблеми. У сучасній економіці стрімкий розвиток цифрових технологій створює нові можливості для бізнесу, зокрема в сфері стимулювання споживчої поведінки. Одним із ключових інструментів, що дозволяє компаніям підвищувати свої прибутки та формувати попит, є імпульсивні покупки, які часто виникають під впливом цифрових платформ та технологій персоналізації. Попри потенціал збільшення продажів, питання ефективного використання цифрових технологій для стимулювання імпульсивних покупок залишається недостатньо вивченим.

Значним викликом для компаній є інтеграція таких технологій у свої маркетингові стратегії, враховуючи ризики, пов'язані з негативним впливом на поведінку споживачів, зокрема потенційне зниження фінансової стійкості клієнтів та створення залежності від короткострокових прибутків. Існує необхідність у глибшому дослідженні економічних механізмів, за допомогою яких цифрові технології впливають на рішення споживачів, а також у визначенні оптимальних підходів до їх впровадження в маркетингові стратегії з урахуванням довгострокових економічних наслідків.

Актуальність проблеми полягає в дослідженні впливу цифрових технологій на стимулювання імпульсивних покупок та розробці рекомендацій щодо їх використання для забезпечення збалансованого економічного розвитку компаній у сучасному цифровому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням використання цифрових технологій для стимулювання імпульсивних покупок займається велика кількість Українських та Європейських вчених. Марко Мандольфо досліджує імпульсивні покупки з допомогою онлайн технологій та мультиканальних середовищах. Стефані Вераген вивчає поведінку споживачів та імпульсивні покупки приділяючи особливу увагу впливу рекламних кампаній. Ольга Черняк досліджує поведінку українських споживачів в умовах цифрової трансформації та електронної комерції. Проте питання впливу цифрових інструментів як засобу стимулювання імпульсивних покупок потребує подальшого дослідження.

Мета статті – вивчення впливу цифрових технологій на стимулювання імпульсивних покупок, а також аналіз економічних наслідків їх застосування для бізнесу.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах динамічного розвитку цифрових технологій значна увага приділяється зміні поведінки споживачів, зокрема в контексті зростання імпульсивних покупок. Зі зростанням онлайн-торгівлі та мобільних платформ покупці все частіше піддаються спонтанним рішенням щодо придбання товарів чи послуг. Цифрові технології використовуються для стимулювання імпульсивних покупок, сприяють гнучкому та швидкому реагуванню компаній на ринкові запити використовуючи емоційні та психологічні тригери для залучення покупців.

Роль цифрових технологій у зміні споживчої поведінки є однією з найбільш актуальних тем для сучасної економічної науки. Швидке розширення онлайн-торгівлі, збільшення кількості мобільних додатків та інтеграція цифрових рішень у процеси комунікації з клієнтами призводять до появи нових форм взаємодії між компаніями та споживачами. Традиційні методи залучення клієнтів, такі як знижки, рекламні кампанії та спеціальні пропозиції, набули нових форм у цифровому середовищі, де інформація поширюється швидше, а реакції споживачів стають більш спонтанними.

Імпульсивні покупки є специфічним типом споживчої поведінки, що передбачає раптове, емоційне та нераціональне рішення про придбання товарів або послуг. З точки зору економічної теорії, такі покупки не завжди підпадають під раціональну поведінкову модель, у якій споживачі прагнуть максимізувати свою корисність за мінімальні витрати. Імпульсивні покупки, часто порушують традиційну раціональну модель споживацького вибору, оскільки вони здійснюються під впливом тимчасових емоційних імпульсів, без детального аналізу доцільності витрат або довгострокових наслідків.

Серед ключових моделей, що пояснюють таку поведінку, варто виділити:

- **Модель самоконтролю.** Ця модель підкреслює конфлікт між короткостроковими бажаннями споживача та його довгостроковими фінансовими цілями. Імпульсивні покупки є результатом порушення самоконтролю, коли споживачі не можуть протистояти емоційним спонуканням до негайної покупки.
- **Модель негайного задоволення.** Вона пояснює імпульсивну поведінку через прагнення споживача отримати негайне задоволення від покупки, навіть якщо це призведе до негативних наслідків у майбутньому. Рішення про покупку приймається під впливом короткострокових мотивів і бажань, що не узгоджуються з раціональною економічною поведінкою.
- **Теорія обмеженої раціональності.** Ця теорія вказує на те, що споживачі не завжди мають змогу повністю обробити всю інформацію перед покупкою. Умови, що сприяють імпульсивним покупкам, включають великий обсяг даних та обмежений час для прийняття рішень. В таких умовах

споживачі схильні приймати рішення на основі неповної інформації або інтуїтивних оцінок.

Емоції відіграють ключову роль у процесі прийняття економічних рішень, особливо у випадках імпульсивних покупок. Існують кілька ключових психологічних факторів, які впливають на економічні рішення:

- **Позитивні емоції.** Почуття задоволення, радості або піднесення можуть знижувати здатність до критичного мислення та підвищувати ймовірність імпульсивних рішень. Наприклад, під час розпродажів або святкових акцій споживачі частіше здійснюють неплановані покупки через підвищений рівень емоцій.
- **Соціальний вплив.** Соціальні мережі, реклама та відгуки від інших споживачів створюють почуття терміновості або нестачі товару, що також впливає на емоційний стан споживача та спонукає до швидких рішень.
- **Тиск часу.** Ситуації, коли споживачі мають обмежений час для прийняття рішення, наприклад, обмежені за часом знижки, активують емоційні механізми та підвищують імовірність спонтанних покупок.

Імпульсивні покупки є складним феноменом, що формується на перетині економічних, психологічних та поведінкових факторів.

Імпульсивні покупки в цифровому середовищі зумовлені кількома ключовими факторами. Зручність та швидкість доступу до товарів і послуг через мобільні додатки та веб-сайти, що дозволяє покупцям миттєво здійснювати покупки без необхідності фізичного контакту з товаром або магазином. Таргетовані рекламні кампанії, що використовують дані про поведінку споживачів, дозволяють створювати персоналізовані пропозиції, які найбільш ефективно відповідають на потреби покупців у реальному часі. Це дозволяє компаніям значно підвищити конверсію та збільшити кількість продажів завдяки імпульсивним покупкам.

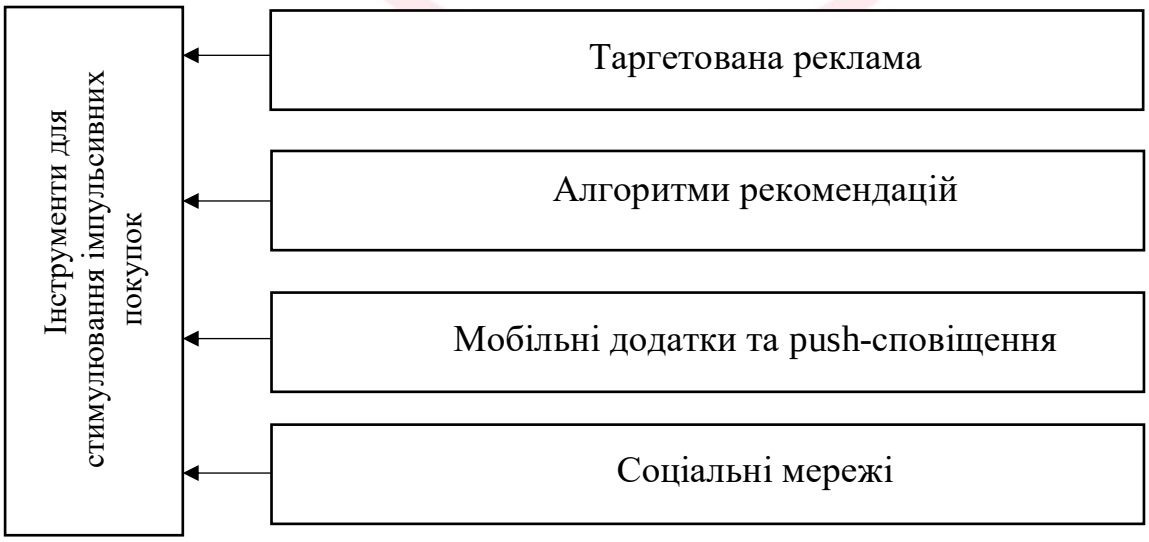

Рис. 1. Інструменти для стимулювання імпульсивних покупок

Незважаючи на очевидні переваги для бізнесу, збільшення кількості імпульсивних покупок створює певні ризики для споживачів. Спонтанні витрати, викликані емоційними тригерами, можуть призвести до фінансових труднощів та негативно впливати на планування бюджету домогосподарств.

Основні інструменти, що активно використовуються для стимулювання імпульсивних покупок у цифровому середовищі (рис.1), включають:

- **Таргетована реклама**. Використання алгоритмів машинного навчання та аналізу поведінкових даних дозволяє компаніям створювати персоналізовані рекламні оголошення, які з'являються споживачам саме в той момент, коли вони можуть бути найбільш схильними до покупки. Це підвищує ймовірність імпульсивного рішення, особливо у випадках, коли споживачеві пропонується спеціальна знижка або обмежена за часом акція.
- **Алгоритми рекомендацій**. Сучасні онлайн-платформи, такі як Amazon чи Netflix, використовують складні алгоритми для аналізу попередньої поведінки споживача та формування індивідуальних рекомендацій щодо покупок. Це сприяє збільшенню кількості імпульсивних покупок, оскільки споживачі часто сприймають рекомендації як можливість придбати щось нове чи вигідне.
- **Мобільні додатки та push-сповіщення**. Мобільні платформи забезпечують миттєвий доступ до інформації про товари чи акції. Push-повідомлення дозволяють компаніям швидко інформувати споживачів про знижки чи обмежені пропозиції, що стимулює швидке прийняття рішень.
- **Соціальні мережі**. Instagram і Facebook, активно використовуються для стимулювання імпульсивних покупок через рекламні оголошення та інтеграцію функцій покупок у самі публікації. Споживачі можуть здійснювати покупки безпосередньо з платформи, що знижує бар'єр між рекламною пропозицією та покупкою.

У сучасних умовах швидкого розвитку цифрових технологій, нові методи стимулювання імпульсивних покупок стали значно більш персоналізованими та ефективними. До ключових технологій, які активно використовуються для цієї мети, належать штучний інтелект, машинне навчання, персоналізовані пропозиції та аналіз великих даних. Ці інструменти дозволяють компаніям формувати індивідуальні стратегії взаємодії з споживачами, впливаючи на їх поведінку та сприяючи прийняттю миттєвих рішень про покупку.

Штучний інтелект і машинне навчання стали центральними елементами у сучасних стратегіях маркетингу. Вони дозволяють аналізувати великі масиви даних про споживачів, що включають їхні поведінкові патерни, минулі покупки та взаємодії з брендом. Застосування таких алгоритмів допомагає створювати персоналізовані пропозиції для кожного клієнта, що підвищує

вірогідність імпульсивної покупки. Машинне навчання допомагає виявляти приховані закономірності в поведінці покупців, формувати релевантні рекомендації, що відповідають поточним потребам клієнта.

Big Data — це основа для побудови точних моделей поведінки споживачів. Завдяки великим обсягам даних, які генеруються в цифровому середовищі, компанії можуть краще розуміти споживачів, прогнозувати їхні дії та формувати цільові маркетингові стратегії. Це дозволяє не тільки забезпечити вчасне надання пропозицій, а й налаштувати маркетинг під конкретний момент або ситуацію, коли клієнт найбільш схильний до імпульсивної покупки.

Цифрові технології забезпечують унікальні можливості для безпосереднього впливу на рішення споживачів. Персоналізовані рекомендації активно використовуються у сфері електронної комерції. Вони дозволяють інтернет-магазинам пропонувати покупцям товари або послуги на основі їхніх попередніх пошуків та переглядів. Такі рекомендації створюють відчуття терміновості та винятковості пропозицій, що стимулює миттєві покупки.

Іншим важливим механізмом є використання аналітики в режимі реального часу. Завдяки можливостям Big Data, компанії можуть відслідковувати поведінку клієнтів на вебсайті чи в мобільних додатках і миттєво реагувати, пропонуючи знижки або акції для стимулювання покупки. Швидкий зворотний зв'язок і створення швидких пропозицій суттєво збільшують імовірність імпульсивних дій.

Соціальні мережі відіграють важливу роль у формуванні імпульсивних покупок, оскільки вони створюють платформу для миттєвого впливу на емоційний стан споживачів. Платформи, такі як Instagram, Facebook, TikTok, активно використовуються для таргетованої реклами, яка часто містить елементи, спрямовані на стимулювання миттєвого бажання придбати товар чи послугу.

Онлайн-реклама також адаптована для підвищення рівня імпульсивності через використання тактики обмежених пропозицій. Візуально привабливі та емоційно насичені рекламні матеріали націлюються на створення миттєвої реакції у споживача, що є ключовим елементом в стратегічному маркетингу для електронної комерції.

Електронна комерція дозволяє компаніям миттєво впливати на споживачів через знижки, персоналізовані пропозиції та миттєві рекомендації. Онлайн-платформи використовують ці технології для створення відчуття негайної потреби в продукті та веде до прийняття рішень про покупку на емоційній основі.

Цифрові технології діють як каталізатори імпульсивних покупок, допомагаючи брендам не тільки аналізувати поведінку споживачів, але й

активно формувати її за допомогою персоналізації, швидкості реагування та емоційної маніпуляції.

Імпульсивні покупки значно впливають на різні економічні аспекти, зокрема на споживчий попит, фінансову стійкість домогосподарств, а також на загальні економічні показники. Зміни в споживчій поведінці, спричинені впливом цифрових технологій, можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки на різних рівнях економіки.

Імпульсивні покупки впливають на споживчий попит, оскільки підштовхують домогосподарства до збільшення витрат. Це може призводити до тимчасового підвищення економічної активності, стимулюючи ринок споживчих товарів. Домогосподарства роблять незаплановані покупки, що збільшує їх загальні витрати. Таке підвищення попиту на товари короткострокового користування або розваги сприяє підвищенню обороту в різних галузях, особливо в електронній комерції та роздрібній торгівлі.

Оскільки імпульсивні покупки часто є емоційно зумовленими, вони можуть призводити до фінансових труднощів домогосподарств. Надмірні витрати на незаплановані покупки можуть перевищувати бюджет, що змушує споживачів вдаватися до кредитних карток або позичати гроші. Це може призводити до зростання боргового навантаження та зниження фінансової стабільності домогосподарств, що в довгостроковій перспективі загрожує зниженням споживчої спроможності.

Для бізнесу імпульсивні покупки є важливим джерелом прибутку, особливо в контексті електронної комерції та ритейлу. Використання технологій, таких як штучний інтелект та Big Data, дозволяє компаніям краще розуміти потреби споживачів та пропонувати продукти в той момент, коли ймовірність імпульсивної покупки є найвищою. Це підвищує обсяги продажів, оскільки споживачі схильні купувати більше товарів під впливом персоналізованих пропозицій та реклами.

Існують і певні ризики для компаній, пов'язані зі стимулюванням імпульсивних покупок. Одна з головних небезпек полягає у підвищенні кредитного навантаження споживачів. Коли домогосподарства накопичують борги через імпульсивні покупки, їхня здатність купувати товари в майбутньому знижується, що може вплинути на довгострокові показники компаній. Також існує ризик зниження стійкості споживчих рішень, коли незаплановані покупки не відповідають реальним потребам, що може призводити до зростання кількості повернень товарів або негативного сприйняття бренду.

На макрорівні імпульсивні покупки можуть мати короткостроковий позитивний вплив на економіку. Підвищення споживчого попиту стимулює виробництво, збільшує обсяги торгівлі та створює додаткові робочі місця. Це особливо важливо в умовах цифрової економіки, де ринок електронної комерції демонструє швидкі темпи зростання завдяки імпульсивним покупкам.

З економічної точки зору, імпульсивні покупки мають і довгострокові ризики. Зниження фінансової стійкості домогосподарств через перевищення бюджету або накопичення боргів може призводити до зниження їх здатності інвестувати в інші економічні активності, такі як довгострокові заощадження чи інвестиції у нерухомість. Це може негативно вплинути на загальний рівень економічної стабільності та викликати економічні дисбаланси, такі як зростання кредитного ризику для фінансових установ.

Імпульсивні покупки, стимульовані цифровими технологіями, створюють важливі можливості для бізнесу та підвищення економічної активності, але водночас несуть певні ризики як для споживачів, так і для загальної економічної стабільності.

Впровадження стимулювання імпульсивних покупок за допомогою цифрових технологій охоплює кілька етапів, кожен з яких має ключову роль у формуванні споживчої поведінки.

Відбувається збір даних, що базується на аналітичних інструментах, які моніторять поведінку користувачів в режимі реального часу. Дані про дії споживачів, такі як перегляд товарів, час, проведений на сторінках сайту, кліки на рекламні банери та історію покупок, є основою для аналізу. Системи аналітики надають можливість зібрати детальний профіль користувача, що включає його емоційні реакції на різні види стимулів та контенту.

Після збору даних проводиться аналіз даних та побудова поведінкових моделей. Цей етап включає використання алгоритмів машинного навчання та аналітики великих даних для виявлення патернів поведінки споживачів. Технології, що ґрунтуються на обробці даних, дозволяють визначити найбільш підходящі моменти для стимулювання імпульсивних покупок. Це можуть бути певні дні тижня, час доби, або ж специфічні емоційні стани споживачів, які система ідентифікує через контекст дій користувача на сайті.

На основі результатів аналізу здійснюється персоналізація пропозицій. Технології штучного інтелекту і машинного навчання дозволяють генерувати унікальні рекомендації для кожного користувача. Наприклад, на основі попередньої активності система може показати спеціальні акції або товари, які найбільше відповідають інтересам конкретного споживача. Такий підхід значно збільшує ймовірність імпульсивної покупки, оскільки користувач бачить максимально релевантні та привабливі пропозиції, які викликають бажання здійснити негайну покупку.

Інтеграція цих механізмів у цифрові платформи підприємства — мобільні додатки, веб-сайти та соціальні мережі — створює єдиний цілісний досвід для користувача. У цьому процесі важливо забезпечити узгодженість та взаємодію між різними каналами для того, щоб покупець міг продовжити покупку незалежно від того, де саме він взаємодіє з брендом. Якщо користувач

переглядає товар у мобільному додатку, але не робить покупку одразу, система може нагадати йому про цей товар через електронну пошту або рекламу в соціальних мережах.

Після цього відбувається оцінка результатів та постійна оптимізація. Аналітичні системи дають змогу відстежувати, наскільки ефективно працюють інструменти стимулювання імпульсивних покупок. Це включає вимірювання коефіцієнтів конверсії, збільшення середнього чеку та частоти покупок. На основі зібраної інформації коригуються стратегії впливу на споживачів, щоб забезпечити максимальну ефективність.

Економічний ефект впровадження цифрових технологій для стимулювання імпульсивних покупок має розглядатися з двох різних поглядів, витрат на впровадження цих технологій та їхнього економічного ефекту для бізнесу.

Витрати на впровадження технологій включають різні аспекти. Найбільш значущими витратами є витрати на розробку та інтеграцію програмного забезпечення. Компаніям необхідно впровадити складні аналітичні системи, що працюють з великими даними та алгоритмами штучного інтелекту, які дозволяють персоналізувати пропозиції та прогнозувати імпульсивні покупки. Важливо також інвестувати в обладнання та інфраструктуру, особливо якщо компанія використовує хмарні рішення або великі серверні потужності для обробки даних. Витрати також можуть включати ліцензії на програмні продукти, підтримку та регулярні оновлення систем.

Другим важливим елементом є витрати на маркетинг та просування. Ефективне стимулювання імпульсивних покупок передбачає значні інвестиції в онлайн-рекламу, соціальні мережі та інші канали цифрового маркетингу. Витрати на рекламу та просування є важливою частиною загальної стратегії.

Витрати можуть бути компенсовані за рахунок значного економічного ефекту. Зростання продажів є одним з основних економічних результатів впровадження цифрових технологій. Персоналізовані пропозиції на основі аналізу поведінки споживачів та алгоритми машинного навчання дозволяють компаніям значно збільшити обсяги продажів, оскільки споживачі отримують більш релевантні та привабливі пропозиції.

Порівняння ефективності різних технологій демонструє, що найбільш ефективними інструментами стимулювання споживчої активності є технології персоналізації на основі штучного інтелекту та машинного навчання. Ці технології дозволяють максимально адаптувати пропозиції до потреб кожного окремого споживача, що значно підвищує ймовірність імпульсивної покупки. Порівняно з більш традиційними методами маркетингу, такими як масова реклама або стандартні знижки, персоналізовані цифрові технології є значно ефективнішими в плані підвищення конверсій та середнього чеку.

Важливим аспектом є також довгострокова прибутковість компаній, що використовують цифрові технології для стимулювання імпульсивних покупок. У довгостроковій перспективі ці технології забезпечують стійкий економічний ефект за рахунок постійної взаємодії з клієнтами, збільшення лояльності та частоти покупок. Компанії, що використовують сучасні цифрові інструменти, стають більш конкурентоспроможними на ринку, що дозволяє їм не тільки утримувати існуючих клієнтів, але й залучати нових за рахунок ефективної маркетингової стратегії.

Імпульсивні покупки, спричинені цифровими стимулами, мають значний вплив на сучасний ринок. Моделювання такої поведінки є важливим для розуміння економічних наслідків, що супроводжують вплив цифрових технологій на споживчу активність. Це дослідження опирається на різноманітні економічні моделі та методи поведінкової економіки, що дозволяють пояснити механізми імпульсивного споживання.

Економічні моделі споживчої поведінки, такі як класична модель раціонального вибору, часто не можуть повною мірою пояснити імпульсивні рішення, прийняті під впливом цифрових технологій. У цьому випадку моделі поведінкової економіки, такі як теорія очікуваної корисності та теорія обмеженої раціональності, є більш релевантними. Вони враховують психологічні аспекти прийняття рішень, такі як емоції та когнітивні викривлення, що часто стимулюються цифровими платформами.

Персоналізовані рекомендації та динамічні оголошення на основі даних про споживача викликають ефект рамки – когнітивне викривлення, при якому контекст або спосіб подачі інформації значно впливає на вибір покупця. Це є ключовим аспектом моделювання імпульсивних покупок у цифровому середовищі. Моделі також використовують поняття дисконтної функції для пояснення того, як споживачі надають перевагу миттєвим вигодам, ігноруючи майбутні витрати, що веде до прийняття імпульсивних рішень.

Методи поведінкової економіки, такі як якірний ефект, допомагають зрозуміти, чому цифрові стимули часто призводять до імпульсивних покупок. Ці методи пояснюють, як цифрові платформи використовують психологічні тригери для впливу на споживача. Праймінг через візуальні та вербальні сигнали, які повторно нагадують про товар або послугу, може створити відчуття невідкладності покупки.

Емоційне сприйняття товару через інтерактивний контент, відео або візуальні зображення, які пропонують електронні платформи, викликає сильні емоційні реакції, що підвищують ймовірність імпульсивної покупки.

Цифрові технології змінюють еластичність попиту та споживчу чутливість до цін. Імпульсивні покупки, спричинені персоналізованими пропозиціями, часто знижують цінову чутливість споживачів, оскільки вони

сприймають товар або послугу як унікальну пропозицію, яка відповідає їхнім потребам. Це призводить до низької еластичності попиту, оскільки споживачі можуть погоджуватися на вищу ціну за товар, який в моменті виглядає привабливим та задовольняє поточну потребу.

Цифрові платформи можуть також використовувати алгоритми ціноутворення для адаптації цін в режимі реального часу, що ще більше ускладнює моделювання поведінки споживачів, які реагують на такі зміни. Це вимагає більш складних математичних моделей, використання еластичності попиту для передбачення того, як споживачі реагуватимуть на зміну цін під впливом різних цифрових стимулів.

Технології, що стимулюють імпульсивні покупки, дозволяють бізнесам досягти високого рівня прибутковості завдяки більш точній взаємодії зі споживачами, зниженню витрат на масовий маркетинг і збільшенню ефективності комунікаційних каналів. У поєднанні з постійним аналізом та оптимізацією, ці технології стають основою для створення стійкої бізнес-моделі, що забезпечує довготривале зростання.

Використання цифрових технологій перетворює конкуренцію між компаніями, оскільки дає можливість швидко адаптуватися до ринкових змін та ефективніше взаємодіяти зі споживачами. Штучний інтелект і машинне навчання дозволяють великим компаніям використовувати великі обсяги даних для розуміння поведінки клієнтів і створення персоналізованих пропозицій. Це підвищує їхню конкурентну перевагу, оскільки такі компанії можуть точніше таргетувати споживачів, знижуючи витрати на маркетинг і підвищуючи продажі.

Цифрові технології також дозволяють пришвидшити запуск нових продуктів і послуг, що змінює природу конкуренції, зокрема, в таких галузях, як роздрібна торгівля, фінансові послуги та електронна комерція. Технології дозволяють швидше реагувати на запити споживачів і зміни ринку, що може виключити з конкуренції компанії, які не впроваджують цифрові інновації.

Цифрові технології також значно впливають на ціноутворення та маркетингові стратегії. Однією з ключових змін є можливість динамічного ціноутворення, коли компанії змінюють ціни в реальному часі на основі попиту, пропозиції та поведінки споживачів. Це дозволяє максимально збільшити прибуток і підвищити рентабельність. Така стратегія особливо популярна у сферах електронної комерції та туристичному секторі.

Маркетингові стратегії також зазнали змін через широке використання персоналізованого контенту, що націлюється на індивідуальні потреби споживачів. Замість традиційної масової реклами компанії можуть використовувати аналіз великих даних для створення пропозицій, що відповідають конкретним бажанням споживачів. Це дозволяє підвищити конверсію та утримання клієнтів.

Цифрові технології відкривають нові можливості для малого та середнього бізнесу, які можуть конкурувати з більшими компаніями завдяки доступу до сучасних технологій. МСБ можуть використовувати онлайн-платформи для продажу своїх товарів і послуг, зменшуючи витрати на фізичну інфраструктуру. Цифрові технології дозволяють малим компаніям аналізувати дані про клієнтів, що раніше було доступно тільки великим корпораціям.

Цифрові технології, такі як штучний інтелект, персоналізовані пропозиції та машинне навчання, дозволяють компаніям ефективніше таргетувати споживачів, адаптуючи рекламу під конкретні потреби й інтереси. Це сприяє значному зростанню імпульсивних покупок і, відповідно, прибутків бізнесу.

Завдяки великим даним (Big Data) компанії можуть пропонувати споживачам товари та послуги, які більшою мірою відповідають їхнім уподобанням. Це сприяє створенню більш привабливого досвіду, який спонукає до здійснення покупок, навіть якщо вони не були заплановані.

Цифрові інструменти забезпечують можливість швидко адаптувати маркетингові стратегії та пропозиції до змін у поведінці споживачів, що підвищує ефективність управління попитом на ринку.

Сучасні технології знижують бар'єри для виходу на ринок для малих компаній, дозволяючи їм використовувати ті самі інструменти для стимулювання попиту, що й великі корпорації.

Імпульсивні покупки часто призводять до витрат, які не були заплановані споживачами, що може спричинити фінансові труднощі, зокрема, підвищення кредитного навантаження або заборгованості.

Надмірне стимулювання імпульсивних покупок може створити нестабільність на ринку, коли попит не є стійким, а залежить від короткострокових маркетингових кампаній.

Використання технологій, що підштовхують споживачів до імпульсивних рішень, може вважатися неетичним, оскільки вони маніпулюють емоціями та когнітивними викривленнями, змушуючи людей купувати те, що їм, можливо, не потрібно.

Незважаючи на перспективу значного зростання прибутків, впровадження таких технологій може бути дорогим і вимагати значних інвестицій у IT-інфраструктуру, аналітику даних та персонал, який здатний ефективно використовувати ці інструменти.

Цифрові технології мають потенціал значно підвищити ефективність бізнесу і стимулювати зростання ринку через імпульсивні покупки, але водночас існують значні ризики як для бізнесу, так і для споживачів.

Висновки. Впровадження цифрових технологій стає ключовим інструментом для стимулювання імпульсивних покупок у сучасній економіці. Розвиток штучного інтелекту, аналізу великих даних і персоналізованих

маркетингових рішень дозволяє компаніям точніше та ефективніше таргетувати споживачів, значно збільшуючи кількість імпульсивних покупок і, відповідно, їхні прибутки.

Використання цифрових технологій відкриває нові можливості для бізнесу, дозволяючи оптимізувати маркетингові стратегії, швидко адаптуватися до змін у попиті та залучати споживачів через персоналізовані пропозиції. Це сприяє збільшенню обсягів продажів, особливо серед підприємств малого та середнього бізнесу, які можуть скористатися цими інструментами для конкуренції з великими корпораціями.

Цифрові технології як інструменти стимулювання імпульсивних покупок мають потенціал значно змінити ринкові структури та конкуренцію, водночас створюючи нові виклики для стійкого економічного розвитку та захисту прав споживачів.

Література:

1. Дульська І. В. Цифрові технології як каталізатор економічного зростання / І. В. Дульська // Економіка і прогнозування. - 2015. - № 2. - С. 119-133

2. Вдовиченко Ю. В. Цифрові технології як основа та рушійна сила розвитку сучасної глобальної економіки. Економіка та держава. 2018. № 1. С. 79–82

3. Буяк Л., Семененко Ю. Підвищення ефективності діяльності компанії на основі досвіду роботи з незадоволеними клієнтами. Наукові перспективи (Naukovì perspektivi). 2024. № 1(43)

References:

1. Duls'ka, I. (2015). Tsyfrovi tekhnolohii yak katalizator ekonomichnoho zrostannia [Digital Technologies as a Catalyst for Economic Growth]. *Ekonomika i prohnozuvannia - Economics and Forecasting,* 2 [in Ukrainian]

2. Vdovichenko, Yu (2018). Tsyfrovi tekhnolohii yak osnova ta rushiyna syla rozvytku suchasnoi hlobal'noi ekonomiky [Digital Technologies as the Foundation and Driving Force of Modern Global Economy]. *Ekonomika ta derzhava- Economics and State,* 1 [in Ukrainian]

3. Buiak, L. Semenenko, Y (2024). Pidvyshchennia efektyvnosti diial'nosti kompanii na osnovi dosvidu raboty z nezadovolenymy kliientamy [Improving the Efficiency of Company Operations Based on Experience with Unsatisfied Customers]. *Naukovi perspektyvy- Scientific Perspectives,* 1 [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 338.1:631.1

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-718-734

Строченко Наталія Іванівна к.е.н., професор, факультет економіки і менеджменту, Сумський національний аграрний університет, м. Суми, https://orcid.org/0000-0002-4721-9523

Пилипенко Максим Вячеславович аспірант**,** факультет економіки і менеджменту, Сумський національний аграрний університет, м. Суми, https://orcid.org/0009-0007-4097-7181

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ АДАПТИВНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. У статті розглядаються практичні аспекти оцінки адаптивного розвитку сільськогосподарських підприємств в умовах невизначеності та військових дій, які ставлять безпрецедентні виклики перед аграрним сектором. Метою дослідження є аналіз та удосконалення існуючих методичних підходів до оцінки адаптаційного потенціалу підприємств, що дозволить більш ефективно оцінити їх здатність до адаптації в умовах постійних змін. На основі проведеного аналізу автори узагальнюють основні методи оцінки адаптивного розвитку, особливу увагу приділяючи індексам адаптаційного потенціалу та фінансової адаптивності. Особливу увагу приділено визначенню ключових індикаторів адаптаційної спроможності та фінансової адаптивності, які дозволяють підприємствам ефективно реагувати на зовнішні виклики, включаючи економічні та соціально-політичні зміни, а також розробці рекомендацій для прийняття управлінських рішень щодо підвищення стійкості в умовах збройного конфлікту. У статті також обговорюються проблеми, пов'язані з управлінням процесами адаптації, зокрема в умовах обмеженості ресурсів, порушення логістичних ланцюгів, дефіциту робочої сили та ризиків втрати врожаю та обладнання. Представлено практичні рекомендації щодо використання результатів оцінки для прийняття стратегічних управлінських рішень, спрямованих на підвищення стійкості підприємств, підтримання їх конкурентоспроможності та забезпечення довгострокового розвитку в умовах збройного конфлікту, що триває. У статті також наголошується на важливості впровадження інноваційних підходів до управління, які дозволять сільськогосподарським підприємствам швидше адаптуватися до нових викликів та

ефективніше використовувати наявні ресурси. Запропонований підхід дозволяє не лише виявити існуючі сильні та слабкі сторони підприємств, але й сформулювати ефективні управлінські рішення, спрямовані на підвищення їхньої стійкості. Проведене тестування цього підходу на прикладі конкретного сільськогосподарського підприємства дозволило виявити ключові фактори, що впливають на його адаптивний розвиток.

Ключові слова: адаптивний розвиток, аграрне підприємство, оцінка адаптивного розвитку, фінансова стійкість, адаптивний потенціал.

Strochenko Nataliia Ivanivna PhD in Economics, Professor, The Faculty economics and management, Sumy National Agrarian University, https://orcid.org/0000-0002-4721-9523

Pylypenko Maksym Vyacheslavovych Postgraduate Student, The Faculty economics and management, Sumy National Agrarian University, https://orcid.org/0009-0007-4097-7181

SCIENTIFIC AND PRACTICAL ASPECTS OF EVALUATING THE ADAPTIVE DEVELOPMENT OF AN AGRICULTURAL ENTERPRISE

Abstract. The article discusses the practical aspects of assessing the adaptive development of agricultural enterprises in the context of uncertainty and military operations, which pose unprecedented challenges to the agricultural sector. The study is aimed at analysing and improving existing methodological approaches to assessing the adaptive capacity of enterprises, which allows for a more effective assessment of their ability to adapt in the face of constant change. Based on the analysis, the authors summarize the main methods for assessing adaptive development, with special attention paid to the indices of adaptive capacity and financial adaptability. Particular attention is paid to the identification of key indicators of adaptive capacity and financial adaptability that allow enterprises to respond effectively to external challenges, including economic and socio-political changes, and to the development of recommendations for management decisions to increase resilience in the context of armed conflict. The article also discusses the problems associated with managing adaptation processes, in particular in the context of limited resources, disruption of logistics chains, labour shortages and risks of crop and equipment loss. Practical recommendations are presented on how to use the assessment results to make strategic management decisions aimed at increasing the

sustainability of enterprises, maintaining their competitiveness and ensuring long-term development in the context of the ongoing armed conflict. The article also emphasises the importance of introducing innovative management approaches, which will allow agricultural enterprises to adapt to new challenges more quickly and use available resources efficiently. The proposed approach allows not only to identify the existing strengths and weaknesses of enterprises, but also to formulate effective management decisions aimed at increasing their sustainability. The conducted testing of this approach on the example of a specific agricultural enterprise allowed to identify the key factors influencing its adaptive development.

Keywords: adaptive development, agricultural enterprise, evaluation of adaptive development, financial stability, adaptive potential.

Постановка проблеми. Військова агресія та непередбачуваність зовнішнього середовища в Україні створили серйозні виклики для сільськогосподарських підприємств. Раніше ефективні системи господарювання виявилися нездатними швидко адаптуватися до змін, що призвело до економічної нестабільності та вразливості [10]. Нездатність до швидкої адаптації в умовах війни є значним ризиком, оскільки ухвалення рішень ускладнюється глибокими невизначеностями [17;19]. Адаптивний розвиток аграрного підприємства стає ключовим фактором його успішного функціонування в умовах нестабільного та мінливого зовнішнього середовища [15;21;22]. У зв'язку з цим, оцінка адаптивного розвитку стає критично важливим інструментом для забезпечення довгострокового успіху підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорію адаптації загалом та аграрного підприємства зокрема досліджували такі вчені, як BlagoyV., Deininger K., Fedorov Y., Husairi M., Patel Ch., Tatarenko A., Батюк Б., Бетіна В., Броварець О., Грінченко Р., Гросул В., Джерелюк Ю., Єфімова Г., Жосан Г., Зайцева О., Зленко Н., Кононова І., Костенко І., Кравченко С., Круглова О., Малік Л., Найпак Д., Негрей М., Онисько С., Пащенко О.. Рачкован О., Соколова Л., Тараненко А., Федірець О., Шолудько О. Ці вчені зробили внесок у розуміння та концептуалізацію стратегій та механізмів адаптації аграрних підприємств, особливо в складних умовах. В основному в науковій літературі приділяється увага оцінці адаптаційного потенціалу підприємств різних галузей [2;3;6]. Кравченко С, Малік М. акцентують увагу на необхідності використання комплексної системи діагностики, яка враховує як внутрішні, так і зовнішні чинники, що впливають на адаптаційні процеси в аграрному секторі, з метою підвищення конкурентоспроможності підприємств в умовах ринкової нестабільності [8]. Ю. Джерелюк пропонує методичний підхід до

оцінювання адаптаційного потенціалу туристичних підприємств, що забезпечує їхню антикризову стійкість. Основними етапами цього підходу є визначення цілей та завдань оцінювання, формування системи показників для оцінки внутрішньої та зовнішньої стійкості підприємства, розрахунок інтегрального показника рівня забезпечення антикризової стійкості, а також ідентифікація резервів для підвищення складових стійкості, що дозволяє підприємству ефективно адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі [3].

На думку Н. Зленко при відборі показників для оцінки адаптаційного потенціалу суб'єктів підприємництва слід застосовувати принципи пріоритетності, значимості, проблемності та досяжності. Вона також рекомендує використання факторного аналізу для виділення ключових індикаторів, що найбільш точно відображають стан адаптаційного потенціалу підприємства та можуть слугувати основою для прийняття управлінських рішень [6]. Д. Найпак систематизував такі інструменти, як SWOT-аналіз, PEST-аналіз, модель «7S», модель BCG та GAP-аналіз для оцінки впливу зовнішніх та внутрішніх факторів на адаптаційний процес підприємства. Ці методи дозволяють комплексно оцінювати поточний стан підприємства в умовах змін [9]. Методичний підхід до оцінки адаптаційних можливостей підприємств повинен базуватися на структурованому аналізі інформаційних та аналітичних блоків [1]. Вчені зазначають, що оцінювання адаптації має містити аналіз того, наскільки підприємство здатне переключатися між різними стратегіями – наприклад, від внутрішнього розвитку технологій до зовнішнього залучення ресурсів [20]. Рівень адаптованості сільського господарства можна оцінити через показник його конкурентоспроможності [12;13;23].

Оскільки розвиток підприємства неможливий без належного фінансового забезпечення, оцінка фінансової стійкості в процесі адаптації та перетворення цих показників у єдиний інтегральний індикатор дозволяє отримати комплексне уявлення про рівень адаптації фінансово-економічної системи підприємства до сучасних умов [4]. У статті [14] автори пропонують використовувати комплексні методи діагностики та оцінювання, що враховують вплив технологічних, соціальних та економічних чинників, для забезпечення збалансованого розвитку агропродовольчої сфери.

Попри значний внесок вчених у дослідження адаптації аграрних підприємств, залишаються недостатньо вивченими певні аспекти, що стосуються оцінки адаптивного розвитку. Зокрема, існує потреба у подальшому аналізі методів оцінки адаптивного розвитку, які враховують комплексний вплив зовнішніх та внутрішніх факторів. Таким чином, дослідження оцінки адаптивного розвитку аграрного підприємства є актуальним і необхідним для подальшого розвитку аграрного сектору в сучасних умовах.

Мета статті – розробка та обґрунтування методичних підходів до оцінки адаптивного розвитку сільськогосподарських підприємств в умовах невизначеності та військових дій, з метою забезпечення їхньої стійкості, конкурентоспроможності та довгострокового функціонування.

Виклад основного матеріалу. Адаптивний розвиток підприємства можна розглядати як процес, у рамках якого воно змінює свої внутрішні структури, процеси та стратегії у відповідь на зовнішні виклики та зміни [21]. Ми погоджуємося з думкою Благов В. що перехід підприємств на більш високий рівень розвитку економічної системи, обумовлений необхідністю адаптації. Таким чином, розвиток і адаптація є нерозривними процесами [16]. Ключовими елементами адаптивного розвитку аграрного підприємства є: гнучкість, інновації та стійкість. Гнучкість передбачає здатність підприємства швидко реагувати на зміни, змінюючи свої виробничі процеси, структури управління та стратегії [18]. Стійкість, у свою чергу, є фундаментом адаптивного розвитку. Вона передбачає здатність підприємства зберігати свої основні функції та структуру в умовах зовнішніх стресів і змін.

Оцінка адаптивного розвитку аграрного підприємства дає змогу виявити, наскільки підприємство готове до змін і як воно може справлятися з викликами, які виникають у зовнішньому середовищі. Ця оцінка відіграє важливу роль у стратегічному плануванні, оскільки дає змогу керівництву розробити заходи для підвищення його адаптивності.

Оцінка адаптивного розвитку аграрного підприємства виконує кілька важливих функцій, які забезпечують комплексний підхід до аналізу здатності підприємства ефективно реагувати на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі. Основні функції оцінки відображено на рисунку 1.

Рис.1. Функції оцінки адаптивного розвитку підприємства
**розроблено авторами*

Оцінка адаптивного розвитку сільськогосподарських підприємств повинна базуватися на певних підходах і принципах, які забезпечують комплексність, точність та релевантність процесу оцінювання (рисунок 2).

Принцип комплексності

- Оцінка адаптивного розвитку повинна враховувати всі основні аспекти діяльності підприємства — економічний, технологічний, екологічний, соціальний і управлінський. Це дозволяє отримати цілісну картину здатності підприємства адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін.

Принцип системності

- Адаптивний розвиток розглядається як система, де кожен елемент впливає на інші. Оцінка повинна враховувати взаємозв'язки між різними аспектами діяльності підприємства, такими як управління ресурсами, виробничі процеси, ринкові стратегії тощо.

Принцип динамічності

- Оцінка повинна враховувати зміни в умовах зовнішнього середовища та внутрішніх процесах підприємства з плином часу. Це дозволяє оцінити не тільки поточний стан адаптивності, але й динаміку його розвитку.

Принцип гнучкості

- Оцінка повинна бути гнучкою та адаптивною до різних сценаріїв розвитку подій. Це дозволить підприємству швидко реагувати на непередбачувані зміни та адаптувати свої стратегії відповідно до нових викликів.

Принцип цільової орієнтації

- Оцінка повинна проводитися з урахуванням стратегічних цілей підприємства. Це означає, що оцінка адаптивного розвитку повинна бути спрямована на виявлення тих аспектів діяльності, які найбільше впливають на досягнення встановлених цілей та забезпечення довгострокової стійкості підприємства.

Принцип вимірюваності

- Оцінка адаптивного розвитку повинна базуватися на кількісних і якісних показниках, які можуть бути чітко виміряні та оцінені. Це дозволяє отримати об'єктивні дані для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Принцип релевантності

- Всі показники та методи, що використовуються для оцінки адаптивного розвитку, повинні бути релевантними до специфіки діяльності підприємства та відповідати умовам, в яких воно функціонує.

Принцип безперервності

- Оцінка адаптивного розвитку повинна бути постійним процесом, а не одноразовою дією. Це дозволяє підприємству постійно моніторити свою здатність до адаптації та вчасно коригувати стратегії у відповідь на зміни.

Рис. 2. Принципи оцінки адаптивного розвитку сільськогосподарських підприємств

**розроблено авторами*

Ці принципи допоможуть побудувати ефективну систему оцінки адаптивного розвитку сільськогосподарських підприємств, що сприятиме їх стійкості в умовах динамічного та непередбачуваного зовнішнього середовища.

Види оцінки адаптивного розвитку аграрного підприємства можуть бути класифіковані за різними критеріями, враховуючи специфіку підприємства, цілі оцінки та застосовувані методологічні підходи (рисунок 3). Вибір конкретного виду оцінки залежить від потреб підприємства, умов його діяльності та ресурсів, доступних для проведення оцінки.

Рис. 3. Види оцінки адаптивного розвитку аграрного підприємства
**розроблено авторами*

Оцінка адаптивного розвитку аграрного підприємства є складним і багатоступеневим процесом, який вимагає ретельного підходу до аналізу як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, що впливають на діяльність підприємства. Зважаючи на складність і динаміку зовнішнього середовища, особливо в умовах війни, необхідно розробити алгоритм оцінки (рисунок 4). Цей алгоритм забезпечує системний підхід до оцінки адаптивного розвитку аграрного підприємства, що дозволяє отримати об'єктивні та всебічні результати, на основі яких можна приймати обґрунтовані стратегічні рішення, спрямовані на підвищення стійкості підприємства в умовах сучасних викликів.

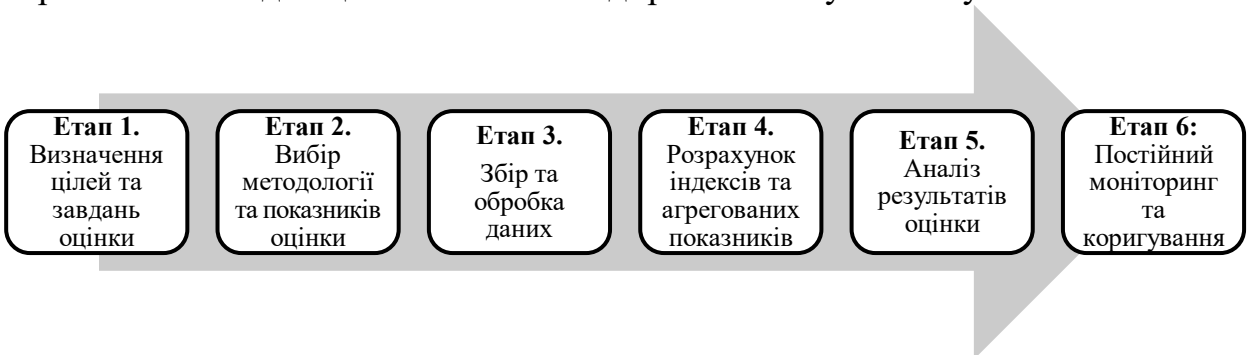

Рис. 4. Алгоритм оцінки адаптивного розвитку аграрного підприємства
**розроблено авторами*

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Для проведення оцінки адаптивного розвитку аграрного підприємства використовують різні методи. Основні методи відображені на рисунку 5.

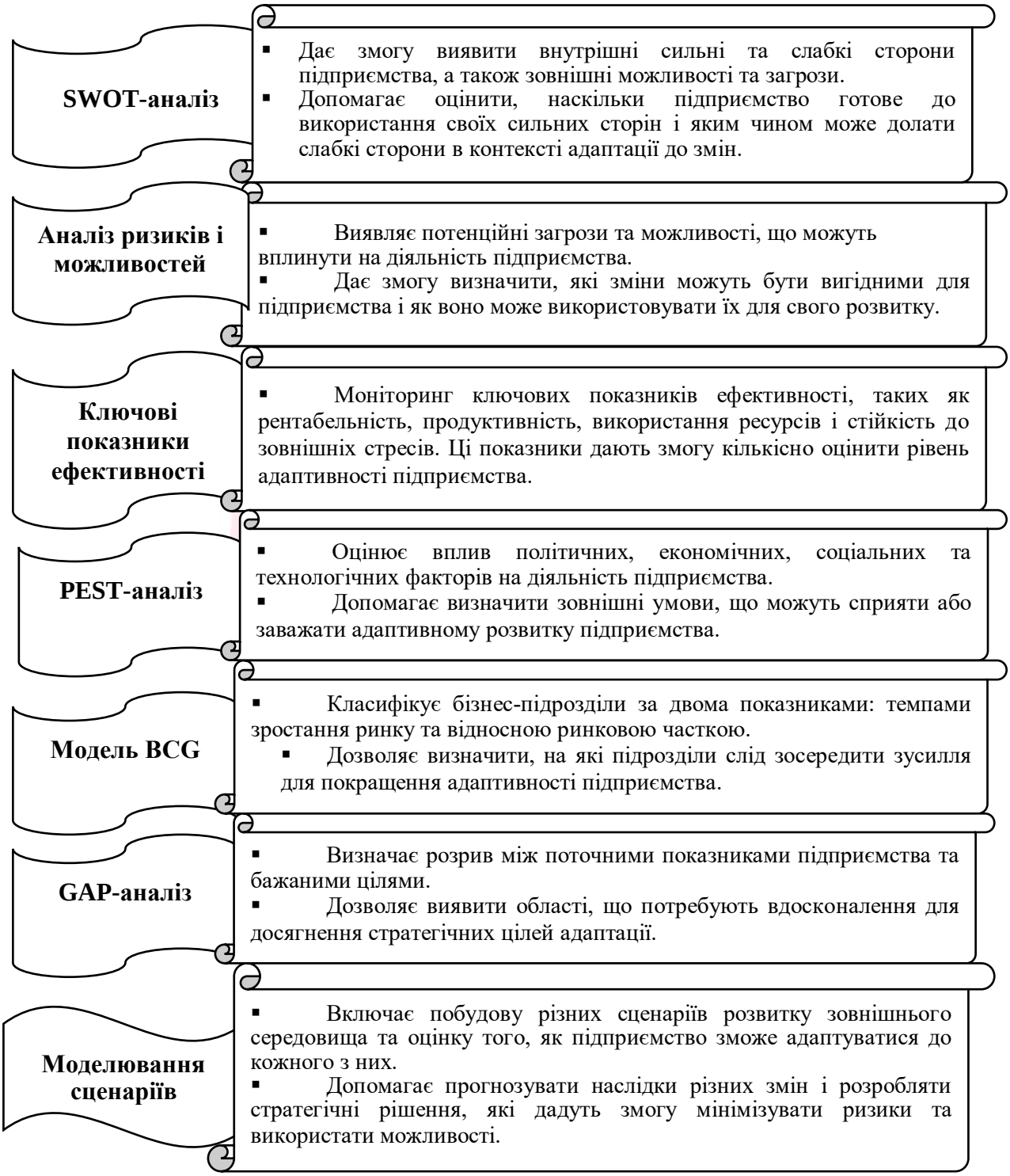

Рис.5. Основні методи оцінки адаптивного розвитку підприємства та їх зміст

**систематизовано на основі літературних джерел [1-9; 12;14]*

Кожен метод оцінки має свої переваги та недоліки. Для отримання повнішої оцінки рекомендується використовувати комбінацію різних методів оцінки.

З огляду на специфіку українського аграрного сектору та виклики, що постали перед ним в умовах війни, нами були розроблені критерії оцінки адаптивного розвитку аграрних підприємств. Для оцінки рівня адаптивного розвитку підприємства запропоновано інтегрований індекс, який поєднує в собі індекси фінансової адаптивності та адаптивного потенціалу. Індекс фінансової адаптивності дозволяє визначити здатність підприємства функціонувати в умовах обмеженого доступу до фінансових ресурсів та непередбачуваних змін у ринковому середовищі. Індекс адаптивного потенціалу дозволяє оцінити, наскільки підприємство підготовлене до роботи в умовах дефіциту ресурсів та порушення логістичних ланцюгів. Це дозволяє отримати цілісну картину стійкості підприємства та його здатності до розвитку в умовах складних і нестабільних зовнішніх обставин. Таким чином, розроблені критерії оцінки адаптивного розвитку аграрних підприємств дозволяють всебічно проаналізувати їхню здатність до стійкого функціонування та розвитку в умовах війни, забезпечуючи основу для прийняття ефективних управлінських рішень, спрямованих на підвищення їхньої конкурентоспроможності та стійкості у довгостроковій перспективі.

Індекс адаптивного потенціалу визначається як середнє геометричне від часткових індексів, що характеризують динаміку зміни таких показників як: фондозабезпеченість, фондоозброєність, продуктивність праці, землевіддача, фондовіддача, прибуток на 1 га, товарна продукція на 1 га (формула 1).

$$I_{АП} = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^{n} I_i^{АП}}, \text{ де} \quad (1)$$

$I_{АП}$ – індекс адаптивного потенціалу

Часткові індекси, в свою чергу розраховуються як співвідношення поточного року до попереднього (формула 2).

$$I_i^{АП} = \frac{П_t^i}{П_{t-1}^i}, \text{ де} \quad (2)$$

$I_i^{АП}$ – індекс *i*-го показника *індексу адаптивного потенціалу*;

$П_t^i$ – значення *i*-го показника в поточному році;

$П_{t-1}^i$ – значення *i*-го показника в попередньому році.

Такий методичний підхід дає можливість бачити динаміку змін, що є певним свідченням рівня адаптації.

Апробація запропонованого підходу була проведена на основі даних діяльності одного із сільськогосподарських підприємств Сумської області (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка індексу адаптивного потенціалу за 2015-2023рр.

Індекси	2015	2016/ 15р.	2017 /16р.	2018/ 17р.	2019 /18р.	2020 /19р.	2021 /20р.	2022 /21р.	2023 /22р.
Фондозабезпеченість	1,00	1,23	2,54	2,04	1,54	1,20	1,05	1,12	1,02
Фондоозброєність	1,00	1,23	2,54	2,07	1,57	1,52	1,12	1,05	1,21
Продуктивність праці	1,00	0,92	1,12	1,14	1,03	1,33	0,92	1,07	1,23
Землевіддача	1,00	0,92	1,12	1,12	1,02	1,05	0,87	1,14	1,04
Фондовіддача	1,00	0,75	0,44	0,55	0,66	0,88	0,83	1,02	1,02
Прибуток на 1 га. тис. грн	1,00	0,50	2,57	1,58	0,23	4,67	1,24	0,10	8,51
Виручка на 1 га, тис. грн	1,00	0,90	1,73	1,45	0,85	1,52	0,95	0,58	3,09
Індекс адаптивного потенціалу	**1,00**	**0,89**	**1,48**	**1,31**	**0,85**	**1,48**	**0,99**	**0,70**	**1,71**

Джерело: розраховано авторами за даними фінансової звітності підприємства

Аналіз показує, що на динаміку зміни величини індексу крім об'єктивних факторів (ковід, війна) впливають значною мірою і кон'юнктурні чинники, які зумовлюють різкі коливання обсягів реалізації продукції. Так, наприклад різке зменшення обсягів реалізації в 2019 році та у 2022 році викликало зменшення індексу прибутковості. В цілому в останні роки спостерігається скорочення величини індексу адаптивного потенціалу, що свідчить про зниження адаптивного потенціалу.

Індекс фінансової адаптивності визначається аналогічно – як середньогеометричне (з використанням формули 1) на основі часткових індексів (з використанням формули 2), які характеризують фінансову стійкість та платоспроможності (таблиця 2).

Таблиця 2 – Динаміка індексу фінансової адаптивності за 2015-2023рр.

Індекси	2015	2016 /15р.	2017 /16р.	2018/ 17р.	2019 /18р.	2020 /19р.	2021 /20р.	2022 /21р.	2023 /22р
Коефіцієнт фінансової незалежності (автономії)	1,00	0,93	0,99	0,98	0,94	1,02	1,06	1,01	1,01
Коефіцієнт швидкої ліквідності	1,00	0,62	0,55	0,66	0,93	1,37	1,03	0,59	1,05
Коефіцієнт платоспроможності	1,00	0,53	0,02	0,41	3,89	0,76	2,06	0,89	9,82
Коефіцієнт співвідношення власного і залученого капіталу	1,00	0,76	0,97	0,94	0,83	1,05	1,22	1,02	1,05
Коефіцієнт співвідношення реальних активів і вартості майна	1,00	1,20	1,25	1,09	1,00	0,95	1,02	1,08	0,99
Індекс фінансової адаптивності	**1,00**	**0,77**	**0,43**	**0,77**	**1,23**	**1,01**	**1,23**	**0,90**	**1,61**

Джерело: розраховано авторами за даними фінансової звітності підприємства

Аналіз динаміки індексу фінансової адаптивності показує, що після значного зниження параметрів фінансової стійкості в 2016-2018 роках, в наступні 3 роки спостерігалося покращення показників, але війна в 20022 році знов привела до зниження індексу фінансової адаптивності.

На основі індексів адаптивного потенціалу та фінансової адаптивності ми визначаємо інтегрований індекс адаптивного розвитку (формула 3).

$$I_{АР} = \sqrt{I_{АП} * I_{ФА}}, \text{ де} \quad (3)$$

$I_{АР}$ – індекс адаптивного розвитку;

$I_{АП}$ – індекс адаптивного потенціалу;

$I_{ФА}$ – індекс фінансової адаптивності;

Динаміка інтегрованого індексу адаптивного розвитку наведена в таблиці 3.

Таблиця 3

Динаміка інтегрованого індексу адаптивного розвитку за 2015-2023рр.

Індекси	2015	2016 /15р.	2017 /16р.	2018/ 17р.	2019 /18р.	2020 /19р.	2021 /20р.	2022 /21р.	2023 /22р
Індекс адаптивного потенціалу	1,00	0,89	1,48	1,31	0,85	1,48	0,99	0,70	1,71
Індекс фінансової адаптивності	1,00	0,77	0,43	0,77	1,23	1,01	1,23	0,90	1,61
Індекс адаптивного розвитку	**1,00**	**0,83**	**0,80**	**1,01**	**1,02**	**1,23**	**1,10**	**0,79**	**1,66**

Джерело: розраховано авторами

Значення індексу більше 1 свідчить про підвищення адаптивної стійкості, значення менше 1 – про її зниження. Як видно війна негативно вплинула на здатність підприємства до адаптації до несприятливих умов зовнішнього середовища.

Отже, результати оцінки показали, що індекс фінансової адаптивності підприємства дещо знизився внаслідок впливу війни. Для підвищення фінансової стійкості підприємству слід розглянути можливість збільшення власного капіталу через реінвестування прибутків або залучення нових джерел фінансування, таких як гранти або пільгові кредити, зокрема від міжнародних організацій. Рекомендується переглянути структуру витрат підприємства, зосередившись на оптимізації використання ресурсів та зниженні витрат на виробництво. Це може включати впровадження енергоощадних технологій, автоматизацію процесів та ефективніше управління ресурсами. Враховуючи зміну операційних показників, підприємству варто розглянути можливість диверсифікації своєї діяльності, зокрема вирощування різних видів культур

або впровадження нових видів діяльності, які менш залежні від зовнішніх чинників. У зв'язку зі значними коливаннями в постачанні ресурсів і витрат на виробництво, доцільно створювати стратегічні запаси в оптимальних розмірах критичних ресурсів, таких як насіння, добрива, паливо. Це дозволить зменшити ризики, пов'язані з перебоями в постачанні та підвищенням цін.

На основі оцінки було виявлено необхідність у гнучкості стратегій управління. Рекомендується розробити сценарні плани на випадок подальших кризових ситуацій, що дозволить швидко адаптувати стратегії підприємства до нових умов і зменшити вплив зовнішніх шоків.

Висновки. Адаптивний розвиток аграрного підприємства є необхідною умовою його успішного функціонування в умовах мінливого зовнішнього середовища. У сучасних умовах, коли аграрний сектор України стикається з безпрецедентними викликами, спричиненими військовими діями, стає надзвичайно важливим оцінювати адаптивний розвиток аграрних підприємств. Оцінка адаптивного розвитку дає змогу ухвалювати обґрунтовані управлінські рішення, спрямовані на поліпшення здатності підприємства до адаптації.

На основі проведеного аналізу нами було узагальнено основні методи оцінки адаптивного розвитку, серед яких особлива увага приділяється індексам адаптивного потенціалу та фінансової адаптивності. Визначено, що ці індекси є критично важливими для розуміння рівня готовності підприємства до змін у зовнішньому середовищі.

Запропонований підхід дозволяє не лише виявляти наявні сильні та слабкі сторони підприємств, але й формулювати ефективні управлінські рішення, спрямовані на підвищення їхньої стійкості. Проведена апробація даного підходу на прикладі конкретного аграрного підприємства дозволила виявити ключові чинники, що впливають на його адаптивний розвиток.

Література:

1. Грінченко Р. В. Розвиток теоретичних засад системи аналізу та оцінки адаптаційних можливостей підприємств. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.* 2018. №23(3). С. 68-72. https://doi.org/10.18524/2304-0947.2018.3.153475 (дата звернення 08.08.2024)

2. Гросул В. А., Круглова, О. А., Рачкован, О. Д. Комплексне оцінювання адаптаційного потенціалу в системі адаптивного управління підприємств торгівлі. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2017. №1. С. 213-222. https://mmi.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/mmi/volume-8-issue-1/mmi2017_1_213_222.pdf (дата звернення 18.08.2024)

3. Джерелюк, Ю. О. Методичний підхід до оцінювання адаптаційного потенціалу забезпечення антикризової стійкості туристичного підприємства. *Вісник Херсонського національного технічного університету.* 2024. №2 С. 259-264. https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2024.2.36 (дата звернення 18.08.2024)

4. Єфімова Г. В., Пащенко О. В. Адаптація організаційно-управлінської системи підприємства до змін у ринковому середовищі. *Бізнес Інформ*. 2019. № 1. С. 403-408. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001013711 (дата звернення 11.08.2024)

5. Зайцева О. І., Жосан Г. В., Бетіна В. О. Стратегічна адаптація підприємства й аналіз методичних підходів до її оцінки в контексті інтеграції України до Європейського Союзу. *Бізнес Інформ*. 2018. № 3. С. 348–353 https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-3_0-pages-348_353.pdf (дата звернення 12.08.2024)

6. Зленко, Н. В. Методичний підхід до відбору показників оцінки адаптаційного потенціалу суб'єктів підприємництва. *Причорноморські економічні студії.* 2020. №55-2. С.53-61. https://doi.org/10.32843/bses.55-27 (дата звернення 19.08.2024)

7. Кононова І. В. Методичні аспекти оцінки адаптивності соціально-економічної системи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2017. Вип. 14(1). С. 151-154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_14(1)__32. (дата звернення 19.08.2024)

8. Кравченко С. А., Малік Л. М. Методи оцінки рівня розвитку суб'єктів аграрного підприємництва. *Економіка АПК.* 2021. № 11. С. 31 - 43. https://doi.org/10.32317/2221-1055.202111031 (дата звернення 08.08.2024)

9. Найпак Д. В. Аналіз методів та моделей оцінювання рівня адаптації підприємства до організаційних змін в умовах стратегічного розвитку *Економіка розвитку*. 2014. № 3. С. 112-117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_3_24. (дата звернення 10.08.2024)

10. Негрей М. В., Тараненко А. А., Костенко І. С. Аграрний сектор України в умовах війни: проблеми та перспективи. *Економіка та суспільство.* 2022. № 40. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-38. (дата звернення 18.08.2024)

11. Оліферук С.І. Адаптивне управління розвитком сільського господарства: сутність та ознаки. *Ефективна економіка.* 2012. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1648 (дата звернення 08.08.2024)

12. Онисько С., Шолудько О. Реалізація адаптивних можливостей сільськогосподарських підприємств Аграрна економіка. 2012. Т. 5. № 1-2. С. 3-10. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2012_5_1-2_3. (дата звернення 25.08.2024)

13. Соколова Л.В. Теорія і практика адаптації підприємств до мінливого бізнес-середовища. Харків: ХНУРЕ, 2004. 288 с. https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/8d8c8894-813e-47cc-9ee1-5430fc780695/content (дата звернення 25.08.2024)

14. Федірець, О. В., Батюк, Б. Б., & Броварець, О. О. Оцінювання ефективності адаптивного розвитку агропродовольчої сфери в контексті управління змінами. *Агросвіт.* 2024. №11. С.21-29. https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.11.21 (дата звернення 23.08.2024)

15. Халіна В., Абєлєнцев Є. Теорія адаптації бізнесу до умов невизначеності. *Економіка та суспільство*. 2023. №55. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-6 (дата звернення 23.08.2024)

16. Blagoy, V., Tatarenko, A., & Fedorov, Y. Adaptive development of the enterprise. *Conferencii,* the international scientific conference: Business Management, Economics and Social Sciences 2021. №1. С.15-19 https://www.researchgate.net/publication/363842705_ADAPTIVE_DEVELOPMENT_OF_THE_ENTERPRISE (дата звернення 25.08.2024)

17. Deininger, K., Ali, D. A., & Fang, M. (2023). Impact of the Russian Invasion on Ukrainian Farmers' Productivity Rural Welfare and Food Security. Policy Research Working Paper 10464, Development Economics, Development Research Group URL:https://doi.org/10.1596/1813-9450-10464 (дата звернення 23.08.2024)

18. Kalogiannidis, Stavros & Chatzitheodoridis, Fotis & Giannarakis, Grigoris & Mavrommati, Athanasia. (2022). Business Organizations' Flexibility as an Innovation Tool: Factors Affecting Flexibility in Organizations. https://www.researchgate.net/publication/366876941_Business_Organizations'_Flexibility_as_an_Innovation_Tool_Factors_Affecting_Flexibility_in_Organizations (дата звернення 26.08.2024)

19. Malik, Mykola & Svetlana, Kravchenko & Shpykuliak, Oleksandr & Malik, Larysa & Yuzhykova, Valentyna. (2022). Adaptation of business entities in the agrarian sector of the economy to activities in wartime conditions. *Ekonomika APK*. 29. 28-40. URL:https://www.researchgate.net/publication/369321212_Adaptation_of_business_entities_in_the_agrarian_sector_of_the_economy_to_activities_in_wartime_conditions (дата звернення 26.08.2024)

20. Patel Ch., Husairi M. A. Firm Adaptation, Preadaptation, and Sequential Ambidexterity in Firm Boundaries During an Era of Ferment and an Era of Incremental Change. *The Journal of Product Innovation Management*. 2017. Vol. 35. Issue 3.P. 330–349. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jpim.12409 (дата звернення 23.08.2024)

21. Pylypenko V., Pylypenko N., Pylypenko M. Adaptation of agricultural enterprises in conditions of uncertainty: essence and management mechanism. Moderní aspekty vědy: XLIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinârodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. str. 454. p.103-121 (дата звернення 26.08.2024)

22. Pylypenko, N., Kryvokhyzha, Y., Rudych, A., Prylipko, S., & Tsebro, Y. (2023). Development of the agricultural sector and ensuring food security in the conditions of war. Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research, 13(2), c.172-175. https://doi.org/10.5281/zenodo.10561442 (дата звернення 18.08.2024)

References:

1. Hrynchenko, R. V. (2018). Rozvytok teoretychnykh zasad systemy analizu ta otsinky adaptatsiinykh mozhlyvostei pidpryiemstv [Development of theoretical foundations of the system for analyzing and evaluating the adaptation capabilities of enterprises]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova – Odesa National University Herald*, 23(3), 68-72. https://doi.org/10.18524/2304-0947.2018.3.153475 (Accessed 18.08.2024)

2. Hrosul, V. A., Kruglova, O. A., & Rachkovan, O. D. (2017). Kompleksne otsiniuvannia adaptatsiinoho potentsialu v systemi adaptivnoho upravlinnia pidpryiemstv torhivli [Comprehensive evaluation of adaptive potential in the system of adaptive management of trade enterprises]. *Marketynh i menedzhment innovatsii – Marketing and Management of Innovations*, (1), 213-222. https://mmi.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/mmi/volume-8-issue-1/mmi2017_1_213_222.pdf (Accessed 18.08.2024))

3. Dzhereuliuk, Yu. O. (2024). Metodychnyi pidkhid do otsiniuvannia adaptatsiinoho potentsialu zabezpechennia antykryzovoi stiikosti turyistychnoho pidpryiemstva [Methodological approach to assessing the adaptive potential for ensuring anti-crisis stability of a tourism enterprise]. *Visnyk Khersonskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu – Herald of Kherson National Technical University*, (2), 259-264. https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2024.2.36 (Accessed 18.08.2024)

4. Yefimova, H. V., & Pashchenko, O. V. (2019). Adaptatsiia orhanizatsiino-upravlinskoi systemy pidpryiemstva do zmin u rynkovomu seredovyshchi [Adaptation of the organizational and management system of the enterprise to changes in the market environment]. *Biznes Inform – Business Inform*, (1), 403-408. http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001013711 (Accessed 11.08.2024)

5. Zaitseva, O. I., Zhosan, H. V., & Betina, V. O. (2018). Stratehichna adaptatsiia pidpryiemstva i analiz metodychnykh pidkhodiv do yii otsinky v konteksti intehratsii Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu [Strategic adaptation of the enterprise and analysis of methodological approaches to its assessment in the context of Ukraine's integration into the European Union]. *Biznes Inform – Business Inform*, (3), 348-353. https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-3_0-pages-348_353.pdf (Accessed 12.08.2024)

6. Zlenko, N. V. (2020). Metodychnyi pidkhid do vidboru pokaznykiv otsinky adaptatsiinoho potentsialu subiektiv pidpryiemnytstva [Methodological approach to selecting indicators for assessing the adaptive potential of business entities]. *Prychornomorski ekonomichni studii – Black Sea Economic Studies*, (55-2), 53-61. https://doi.org/10.32843/bses.55-27 (Accessed 19.08.2024)

7. Kononova, I. V. (2017). Metodychni aspekty otsinky adaptyvnosti sotsialno-ekonomichnoi systemy [Methodological aspects of assessing the adaptability of the socio-economic system]. *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia: Mizhnarodni Ekonomichni Vidnosyny ta Svitove Hospodarstvo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and World Economy*, 14(1), 151-154. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_14(1)__32 (Accessed 19.08.2024)

8. Kravchenko, S. A., & Malik, L. M. (2021). Metody otsinky rivnia rozvytku subiektiv ahrarnoho pidpryiemnytstva [Methods for assessing the development level of agricultural entrepreneurship entities]. *Ekonomika APK – Economics of Agro-Industrial Complex*, (11), 31-43. https://doi.org/10.32317/2221-1055.202111031 (Accessed 08.08.2024)

9. Naipak, D. V. (2014). Analiz metodiv ta modelei otsiniuvannia rivnia adaptatsii pidpryiemstva do orhanizatsiinykh zmin v umovakh stratehichnoho rozvytku [Analysis of methods and models for assessing the level of enterprise adaptation to organizational changes under conditions of strategic development]. *Ekonomika Rozvytku – Economics of Development,* (3), 112-117. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_3_24 (Accessed 10.08.2024)

10. Negrei, M. V., Taranenko, A. A., & Kostenko, I. S. (2022). Ahrarnyi sektor Ukrainy v umovakh viiny: problemy ta perspektyvy [Agricultural sector of Ukraine during the war: Problems and prospects*]. Ekonomika ta Suspilstvo – Economy and Society*, (40). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-38 (Accessed 18.08.2024)

11. Oliferuk, S. I. (2012). Adaptyvne upravlinnia rozvytkom silskoho hospodarstva: sutnist ta oznaky [Adaptive management of agricultural development: Essence and characteristics]. *Efektyvna Ekonomika – Effective Economy*, (12). http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1648 (Accessed 08.08.2024)

12. Onysko, S., & Sholudko, O. (2012). Realizatsiia adaptyvnykh mozhlyvostei silskohospodarskykh pidpryiemstv [Implementation of the adaptive capabilities of agricultural enterprises]. *Ahrarna Ekonomika – Agricultural Economy*, 5(1-2), 3-10. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2012_5_1-2_3 (Accessed 25.08.2024)

13. Sokolova, L. V. (2004). Teoriia i praktyka adaptatsii pidpryiemstv do mynlyvoho biznes-seredovyshcha [Theory and practice of enterprise adaptation to a changing business environment]. Kharkiv: KhNURE. 288 p. https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/8d8c8894-813e-47cc-9ee1-5430fc780695/content (Accessed 25.08.2024)

14. Fedirets, O. V., Batiuk, B. B., & Brovarets, O. O. (2024). Otsiniuvannia efektyvnosti adaptyvnoho rozvytku ahroprodovolchoi sfery v konteksti upravlinnia zminamy [Evaluation of the effectiveness of adaptive development in the agro-food sector in the context of change management]. *Ahrosvit – AgroWorld*, (11), 21-29. https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024. 11.21 (Accessed 23.08.2024)

15. Khalina, V., & Abielentsev, Ye. (2023). Teoriia adaptatsii biznesu do umov nevyznachenosti [Theory of business adaptation to conditions of uncertainty]. *Ekonomika ta Suspilstvo – Economy and Society*, (55). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-55-6 (Accessed 23.08.2024)

16. Blagoy, V., Tatarenko, A., & Fedorov, Y. (2021). Adaptive development of the enterprise. Conferencii, *The International Scientific Conference: Business Management, Economics and Social Sciences*, 1, 15-19. https://www.researchgate.net/publication/363842705_ADAPTIVE_DEVELOPMENT_OF_THE_ENTERPRISE (дата звернення 25.08.2024)

17. Deininger, K., Ali, D. A., & Fang, M. (2023). Impact of the Russian Invasion on Ukrainian Farmers' Productivity Rural Welfare and Food Security. Policy Research Working Paper 10464, *Development Economics, Development Research Group* URL:https://doi.org/10.1596/1813-9450-10464 (Accessed 23.08.2024)

18. Kalogiannidis, Stavros & Chatzitheodoridis, Fotis & Giannarakis, Grigoris & Mavrommati, Athanasia. (2022). Business Organizations' Flexibility as an Innovation Tool: Factors Affecting Flexibility in Organizations. https://www.researchgate.net/publication/366876941_Business_Organizations'_Flexibility_as_an_Innovation_Tool_Factors_Affecting_Flexibility_in_Organizations ((Accessed 26.08.2024)

19. Malik, M., Kravchenko, S., Shpykuliak, O., Malik, L., & Yuzhykova, V. (2022). Adaptation of business entities in the agrarian sector of the economy to activities in wartime conditions. *Ekonomika APK – Economics of Agro-Industrial Complex*, 29, 28-40. URL: https://www.researchgate.net/publication/369321212_Adaptation_of_business_entities_in_the_agrarian_sector_of_the_economy_to_activities_in_wartime_conditions (дата звернення Accessed 26.08.2024)

20. Patel Ch., Husairi M. A. Firm Adaptation, Preadaptation, and Sequential Ambidexterity in Firm Boundaries During an Era of Ferment and an Era of Incremental Change. *The Journal of Product Innovation Management*. 2017. Vol. 35. Issue 3.P. 330–349. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jpim.12409 (Accessed 23.08.2024)

21. Pylypenko V., Pylypenko N., Pylypenko M. Adaptation of agricultural enterprises in conditions of uncertainty: essence and management mechanism. Moderní aspekty vědy: XLIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinârodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. str. 454. p.103-121 (Accessed 26.08.2024)

22. Pylypenko, N., Kryvokhyzha, Y., Rudych, A., Prylipko, S., & Tsebro, Y. (2023). Development of the agricultural sector and ensuring food security in the conditions of war. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*, 13(2), c.172-175. https://doi.org/10.5281/zenodo.10561442 (Accessed 18.08.2024)

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 330.131.7:658

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-735-742

Тесак Олександра Володимирівна кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу і логістики, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, тел.: (067) 609-99-18, https://orcid.org/0000-0002-3239-4572

ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ МАРКЕТИНГУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Анотація. Стаття висвітлює ключові аспекти маркетингу як невід'ємного елемента успішної діяльності підприємств у сучасних умовах. Описані основні функції маркетингу: аналітична, виробнича, збутова, комунікаційна та контрольна, що сприяють ефективній взаємодії компанії з ринком та споживачами. Автор акцентує увагу на стратегічній ролі маркетингу в підвищенні конкурентоспроможності підприємств, адаптації до змін ринкового середовища та створенні доданої вартості через задоволення потреб споживачів. Маркетинг визначається як важливий інструмент для забезпечення стабільного розвитку бізнесу та формування довгострокової конкурентної переваги.

Окремо підкреслюється роль комунікаційної функції, яка забезпечує ефективну взаємодію зі споживачами через різні канали, включаючи рекламу, PR та цифровий маркетинг. Також зазначається, що маркетинг виконує не тільки економічну, але й соціальну функцію, впливаючи на формування споживчих цінностей та культурних норм. Маркетинг є інструментом для управління інноваціями в бізнесі. Він виступає рушійною силою інновацій, забезпечуючи гнучкість і швидке реагування на зміни в умовах конкуренції.

Загалом стаття підкреслює, що маркетинг у сучасних умовах господарювання є не лише інструментом просування товарів і послуг, але й важливою складовою стратегічного управління, яка допомагає підприємствам досягати довгострокових цілей та підвищити свою конкурентоспроможність. Ефективний маркетинг дозволяє побудувати стійку репутацію та встановити міцний зв'язок зі споживачами, що в довгостроковій перспективі посилює позиції компанії на ринку та створює захист від конкуренції.

Ключові слова: маркетинг, функції маркетингу, роль маркетингу, комунікації, стратегія, збут, ринкові умови, конкурентоспроможність

Tesak Oleksandra Volodymyrivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, Lviv Polytechnic National University, S. Bandera St., 12, Lviv, tel.: (067) 609-99-18, https://orcid.org/0000-0002-3239-4572

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

FUNCTIONS AND ROLE OF MARKETING IN MODERN ECONOMIC CONDITIONS

Abstract. The article lights up the key aspects of marketing as an inalienable element of successful activity of enterprises in modern terms. The basic functions of marketing are described: analytical, production, sale, communication and control, that instrumental in the effective co-operating of company with a market and users. An author accents attention on the strategic role of marketing in the increase of competitiveness of enterprises, adaptation, to the changes of market environment and creation of valueadded through satisfaction of necessities of users. Marketing is determined as an important instrument for providing of stable development of business and forming of long-term competitive edge.

The role of of communication function, which provides the effective co-operating with users through the different ductings, is separately underlined, including advertising, PR and digital marketing. Marked also, that marketing executes not only economic but also social, function, influencing on forming of consumer values and cultural norms. Marketing is an instrument for a management innovations in business. He comes forward motive force of innovations, providing flexibility and rapid reacting on changing in the conditions of competition.

The article underlines on the whole, that marketing in the modern terms of menage is not only the instrument of advancement of commodities and services but also important constituent of strategic management, which helps enterprises to arrive at long-term aims and promote the competitiveness. The effective marketing allows to build proof reputation and set strong zv"yazok with users, that in a long-term prospect strengthens positions of company at the market and creates protecting from a competition.

Keywords: marketing, marketing functions, role of marketing, communication, strategy, sale, market conditions, competitiveness.

Постановка проблеми. У сучасних умовах господарювання маркетинг відіграє ключову роль у забезпеченні успішного функціонування підприємств і організацій. Основні функції маркетингу включають аналітичну, виробничу, збутову, комунікаційну та контрольну, спрямовані на дослідження ринку, управління попитом, задоволення потреб споживачів та підвищення конкурентоспроможності. Маркетинг також виступає важливим інструментом зв’язку між підприємствами та їхніми споживачами, сприяючи розробці нових продуктів, інновацій та ефективному просуванню товарів і послуг. Його стратегічна роль полягає в тому, щоб допомогти компаніям адаптуватися до швидких змін на ринку, враховуючи потреби та очікування споживачів, тим самим сприяючи довгостроковій стабільності та розвитку бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що відповідно до сучасних підходів маркетинг є однією з важливих функцій підприємства, тісно пов'язаною з виробничою (операційною) та фінансовою функціями.

Теоретичні та практичні аспекти маркетингу розглянуто у працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Найбільш відомими ученими-дослідниками маркетингу є Ф. Котлер, Дж. Траут, Б. Берман, Л.В. Балабанова, С.М. Ілляшенко, В.М. Тарасевич, Т.М. Маслова, С.С. Гаркавенко, А.В. Войчак та інші. Оскільки питання розуміння маркетингу та встановлення зв'язку між маркетинговою діяльністю і конкурентоспроможністю є важливим для підприємств, саме це визначило вибір теми дослідження.

Мета статті полягає в дослідженні та аналізі того, як маркетинг адаптується до змінних умов економіки, технологічних інновацій і зростаючої конкуренції. В рамках дослідження передбачається виявити ключові функції маркетингу, які сприяють розвитку підприємства та підвищують його конкурентоспроможність, а також розглянути маркетинг як стратегічний інструмент у забезпеченні довготривалої лояльності споживачів.

Виклад основного матеріалу. Маркетинг – соціальний та управлінський процес, спрямований на задоволення потреб та бажань як індивідів, так і груп, шляхом створення, пропонування та обміну наділених цінністю товарів.

Термін «маркетинг» (англ. *marketing* від *market – ринок)* з'явився в економічній літературі США на межі XIX і XX століть. Саме в цей період в США, під впливом НТР, відбулося посилення конкуренції і загострення проблем реалізації товару. В країні почалася стадія тривалого економічного добробуту, коли можливості виробництва значно розширилися, а можливості споживання залишилися незмінними. Виробити товар стало легше, ніж продати. Дві основні причини виникнення маркетингу:

- збутові проблеми підприємств-виробників, викликані бурхливим розвитком промисловості і загострення конкуренції;
- конс'юмеризм суспільний рух на захист прав споживачів.

Мета маркетингу – задоволення потреб споживачів та отримання прибутку. Виокремлюють три підходи до визначення суті маркетингу:

- маркетинг як самостійний вид підприємницької діяльності;
- маркетинг як функція управління;
- маркетинг як філософія бізнесу [1, с.7].

Маркетинг – дуже широка сфера діяльності з найрізноманітнішими сферами та напрямами, що містить аналіз, планування, втілення в життя та контроль та здійснення маркетингових програм. Маркетинг, у широкому сенсі слова, представляє діяльність із виявлення потреб споживачів і задоволення їх найефективнішим способом. На макрорівні маркетинг відіграє важливу роль

каталізатора економічного розвитку, оскільки допомагає найбільш ефективно узгодити пропозиції доступних продуктів та послуг з наявними потребами покупців; забезпечити вихід нових товарів та послуг на ринок; залучити споживачів до активної покупки. Інструментарій маркетингу дає змогу максимального пристосовувати виробництво до потреб і запитів покупців, сприяє формуванню раціональних потреб, підвищенню конкурентоздатності продукції. Саме тому актуальним є завдання підготовки досвідчених та успішних фахівців-маркетологів.

Філософія маркетингу вимагає, щоб підприємницька діяльність, бізнес концентрувалися навколо споживача. Це означає, що повинні вироблятися і поставлятися на ринок товари, що будуть куплені, на які обов'язково буде попит.

Головне в маркетингу – двоєдиний і взаємодоповнюючий підхід. З одного боку, це ретельне і всебічне вивчення ринку, попиту, смаків і потреб, орієнтація виробництва на ці вимоги, адресність продукції, що випускається; з іншого боку – активний вплив на ринок та наявний попит на формування потреб і купівельних переваг.

Основними передумовами виникнення маркетингу є:

- переважання пропозиції над попитом, тобто наявність насиченого товарами і послугами ринку (ринку покупця);
- розвинена конкуренція товаровиробників;
- розвинена ринкова інфраструктура;
- зростання життєвого рівня населення і, відповідно, збільшення попиту на товари споживчого призначення;
- прагнення підприємств до розширення ринків збуту продукції і збільшення прибутку.

Концепція маркетингу тримається на «чотирьох китах»: цільовому ринку, споживчих нестатках, інтегрованому маркетингу, рентабельності.

Отже, маркетинг – це мистецтво та наука правильного вибору цільового ринку, залучення, збереження і розширення кола споживачів за допомогою створення у споживача впевненості, що він є найбільшою цінністю для компанії.

Можна виокремити такі основні принципи маркетингу:

1. Ретельний облік потреб споживача, стану і динаміки попиту, умов підприємницької діяльності.

2. Створення умов для максимального пристосування виробництва до вимог ринку, структури попиту, виходячи із довгострокової перспективи.

3. Інформування потенційних споживачів і вплив на них за допомогою інструментів маркетингу [2, с.10-11].

Маркетингова діяльність може бути представлена як послідовність певних етапів, кроків на ринку, що їх має зробити виробник на шляху до споживача. Кожен із етапів – це окрема функція маркетингу.

Загалом, функції (завдання) підприємства передбачають зв'язок підприємства із суспільством і окремими групами, з іншими підприємствами, суб'єктами ринкової інфраструктури (банками, біржами, різними фінансовими інститутами, податковими органами, науково-дослідницькими, дослідно-конструкторськими, консалтинговими, страховими, інжиніринговими та іншими фірмами), федеральними, муніципальними і місцевими органами законодавчої і виконавчої влади.

Функція маркетингу – це комплекс завдань, який визначає зміст роботи підрозділів, які керують процесом маркетингу щодо впливу на конкретні об'єкти управління.

Зокрема, до таких функцій у маркетингу відносять:

- маркетингові дослідження;
- розробка стратегії маркетингу;
- товарна політика;
- цінова політика;
- політика розподілу;
- комунікаційна політика;
- контроль маркетингу.

Функція маркетингових досліджень дає можливість отримати підприємству інформацію про ринок, своє становище на ринку та конкурентів з метою подальшої розробки маркетингової політики. Допомагає сегментувати ринок і визначити цільовий сегмент.

Маркетинг як концепція управління виробничо-збутовою і науково-технічною діяльністю має загальні і спеціальні функції управління.

До загальних функцій маркетингу відносять:

- планування;
- аналіз;
- контроль;
- координацію.

До спеціальних функцій маркетингу відносять:

- комплексне вивчення ринку;
- вибір стратегії підприємства;
- здійснення товарної, інноваційної, цінової, збутової, рекламної і сервісної політик [3, с.29-30].

Досліджуючи функції маркетингу, необхідно мати на увазі, що серед науковців не існує одностайності стосовно диференціації цих функцій. Поширеним є поділ їх на аналітичну, виробничу, збутову, а також управління та контролю.

При вивченні спеціальної літератури можна стикнутися з різними думками щодо цілей та завдань маркетингу. Це значною мірою зумовлюється тим, що за тих чи інших обставин маркетингова діяльність може мати різні цілі та завдання.

Успішність маркетингової діяльності залежить від якості виконання таких завдань:

- вивчення ринку, споживачів та їх потреб, продукції, конкурентів тощо;
- прогнозування розвитку ринків, потреб споживачів діяльності конкурентів;
- розроблення нових товарів та послуг або модернізація існуючих;
- розроблення цінової, товарної політики фірми та політики розподілу;
- формування ефективного комплексу маркетингових комунікацій;
- планування, організація, контроль маркетингу та багато інших.

Розглядаючи комплекс маркетингу, необхідно звернути увагу на такі його складові: товар, ціна, місце, просування.

При вивченні історичної еволюції теорії маркетингу необхідно виходити з того, що перші елементи науки маркетингу створювалися та розроблялися в рамках інших наук, зокрема економічних, та лише з часом виокремилися у самостійний напрям наукових досліджень.

Найбільш актуальним та вагомим з них можна назвати такі: концепція вдосконалення виробництва; концепція вдосконалення товару; концепція інтенсифікації комерційних зусиль; концепція ринкової діяльності; концепція творчого маркетингу; концепція соціально-етичного маркетингу; концепція орієнтування маркетингу на конкурентів; концепція маркетингу взаємовідносин. Також доцільно звернути увагу на розвиток теорії та практики маркетингу в Україні.

Формування повноцінного уявлення про маркетинг неможливе без дослідження регулювання маркетингової діяльності державою, суспільством і бізнесом [4, с.5-6].

Отже, маркетинг – це:

- процес, завдяки якому суспільство, по-перше, забезпечує свої потреби, по-друге, створює і розвиває систему розподілу товарів та послуг, по-третє, виходячи з технічних, економічних, естетичних і соціальних умов, сприяє пошукам товарів, які реалізують внаслідок ринкового розподілу праці.
- процес втілення задуму, здійснення ціноутворення та просування товарів на ринок [5, с.11].

Маркетинг є ключовим фактором успішної діяльності сучасних підприємств в умовах динамічного ринку. Його основні функції – від аналітики до збуту та комунікацій – спряють задоволенню потреб споживачів і

формуванню конкурентних переваг. У сучасних умовах господарювання, коли конкуренція постійно зростає, маркетинг стає основним інструментом для адаптації бізнесу до швидких змін, забезпечуючи його стабільний розвиток і підвищення ринкової позиції. Таким чином, маркетинг виконує важливу роль як у стратегічному плануванні, так і в оперативному управлінні підприємством.

Сучасний маркетинг має спиратися на оперативне і гнучке впровадження інновацій, орієнтованих на споживача. Нові продукти здатні як створювати нові ринки, так і зміцнювати позиції компанії на існуючих, дозволяючи витісняти конкурентів. Раніше основну увагу приділяли зменшенню ризику при виході на ринок, але зараз пріоритети зміщуються в бік швидкості запуску і прагнення зайняти позицію першопрохідника. Адже запізнення з виходом на ринок може обернутися більшими втратами, ніж певні недоліки продукту на ранніх етапах.

Висновки. У сучасних умовах маркетинг набув стратегічного значення для підприємств. Він не лише сприяє збуту продукції, а й активно впливає на формування довготривалої конкурентоспроможності. Завдяки маркетингу компанії можуть швидше адаптуватися до змін у попиті та реагувати на конкурентні виклики, що робить його важливою складовою стратегічного планування.

Застосування новітніх технологій, таких як аналітика великих даних, автоматизація маркетингу та штучний інтелект, дозволяє компаніям краще розуміти потреби клієнтів, персоналізувати комунікації та вдосконалювати клієнтський досвід. Це підвищує лояльність споживачів і забезпечує зростання прибутковості компанії навіть в умовах високої конкуренції.

В умовах швидкоплинного ринкового середовища бренд стає ключовим елементом у формуванні унікальної цінності пропозиції. Ефективний маркетинг дозволяє побудувати стійку репутацію та встановити міцний зв'язок зі споживачами, що в довгостроковій перспективі посилює позиції компанії на ринку та створює захист від конкуренції.

Таким чином, маркетинг сьогодні є не лише функціональним, але й стратегічним компонентом управління бізнесом, що значно підвищує його роль у загальному успіху підприємства. Це свідчить про те, що дослідження функцій маркетингу та його ролі в сучасних умовах господарювання залишатимуться актуальними для подальших наукових і практичних розробок.

Література:

1. Маркетинг [Електронний ресурс]: навч. посіб. / Н. Іванечко, Т. Борисова, Ю. Процищин [та ін.]; за заг. ред. Н.Р. Іванечко. – Тернопіль: ЗУНУ, 2021. – 180 с.

2. Іваненко Л.М., Боєнко О.Ю. Маркетинг: навч. посіб. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2022. 362 с.

3. Сенишин О.С., Кривешко О.В. Маркетинг: навч. посіб. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. 347 с.

4. Губін К.Г. Маркетинг: навчально-методичний посібник. Харків: Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2020. 93 с.

5. Храбатин О.І., Яворська Л.В. Маркетинг: навч. посіб. / за наук. ред. О.А. Тимчик . – Київ: Видавництво, 2014. 284 с.

References:

1. N. Ivanechko, T. Borisova, Yu. in generali ed. N.R. Ivanechko (2021). *Marketing [Marketing]*. Ternopil: ZUNU [in Ukrainian].

2. Ivanenko L.M., Boyenko O.Yu. (2022). *Venalicium [Marketing]*. Vinnytsia: Donetsk University Nationalis nuncupata ab Vasyl Stus [in Ukrainian].

3. Senyshyn O.S., Kryveshko O.V. (2020). *Venalicium [Marketing*]. Leopolis: Ivan Franko Leopolis University National [in Ukrainian].

4. Gubin K.G. (2020). *Venalicium [Marketing]*. Kharkiv: National Jurist. Universitas nomine Yaroslav Sapiens [in Ukrainian].

5. Hrabatyn O.I., Yavorska L.V. (2014). *Venalicium [Marketing]*. Kyiv : Publishing House [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 339.5:656(477)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-743-755

Томашик Ліліана Степанівна кандидат економічних наук, доцент, старший науковий сектору транскордонного співробітництва ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України», вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, тел.: (032) 270-71-45, ehttps//orcid.org/0009-0008-8184-1464

Заіка Олексій Олександрович аспірант ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України», вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, тел.: (032) 270-71-45, https://orcid.org/0000-0002-6306-3936

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКСПОРТНОЇ ЛОГІСТИКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Логістика є критично важливим процесом у воєнний час, який забезпечує стабільність економіки країни через ефективну координацію та постачання товарів на внутрішні та зовнішні ринки. Однак, логістична інфраструктура часто зазнає руйнувань, що призводить до порушення ланцюгів поставок, затримок у виконанні контрактів, зростання вартості логістичних послуг і зниження конкурентоспроможності виробників. Пошук безпечних шляхів та оптимізація логістичних процесів вимагають значних часових і фінансових ресурсів, зусиль влади, міжнародних партнерів та виробників. Тому розвиток експортної логістики є стратегічних пріоритетом економіки України в умовах війни та у післявоєнний період.

У статті проаналізовано стан експортної логістики в Україні та визначено пріоритетні напрями її розвитку під час війни і повоєнного відновлення. Окреслено основні зміни в конфігурації ланцюгів постачання, які сприяли переорієнтації українського експорту на європейські ринки, а також нові торгові преференції ЄС, що підтримують експорт української аграрної та металургійної продукції. Окрему увагу приділено розвитку мультимодальних перевезень в Україні та їх перевагам у досягненні цілей Європейського зеленого курсу.

Визначено основні фактори, їх загальні характеристики та пріоритети розвитку експортної логістики регіонів України. Найбільший вплив на формування цих пріоритетів мають безпекові, економічні, геополітичні, логістичні, інституційні та політичні фактори. Пріоритети розбудови експортної логістики регіонів полягають у розвитку транспортно-логістичної інфраструктури

через інтеграцію в європейську транспортну мережу, що включає приєднання до міжнародних транспортних коридорів, покращення прикордонної та портової інфраструктури, а також розвиток мультимодальних перевезень.

Доведено, що розвиток експортної логістики регіонів України має відбуватися через створення клієнтоорієнтованої системи транспортного обслуговування та оптимізацію роботи транспортно-дорожнього комплексу на національному та регіональному рівнях.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, зовнішня торгівля, експортна логістика, логістична інфраструктура, мультимодальні перевезення.

Tomashyk Liliana Stepanivna PhD in Economics, Associate Professor, Senior Researcher at the Cross-Border Cooperation Sector of the M.I. Dolishniy Institute of Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozelnytska St., 4, Lviv, 79026, tel.: (032) 270-71-45, https://orcid.org/0009-0008-8184-1464

Zaika Oleksii Oleksandrovych PhD student at the Cross-Border Cooperation Sector of the M.I. Dolishniy Institute of Regional Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kozelnytska St., 4, Lviv, 79026, tel.: (032) 270-71-45, https://orcid.org/0000-0002-6306-3936

PRIORITY DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF EXPORT LOGISTICS IN THE REGIONS OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract. Logistics is a critical wartime process that ensures the stability of a country's economy through effective coordination and delivery of goods to domestic and foreign markets. However, the logistics infrastructure is often destroyed, leading to disruption of supply chains, delays in the execution of contracts, rising costs of logistics services and reduced competitiveness of manufacturers. The search for safe routes and the optimization of logistics processes require significant time and financial resources, as well as efforts from the government, international partners, and manufacturers. Therefore, the development of export logistics is a strategic priority of Ukraine's economy during the war and in the post-war period.

The article analyzes the state of export logistics in Ukraine and identifies priority areas for its development during the war and post-war recovery. Key changes in supply chain configurations that have facilitated the reorientation of Ukrainian exports to European markets, as well as new EU trade preferences supporting the export of Ukrainian agricultural and metallurgical products, are outlined. Particular attention is paid to the development of multimodal transportation

in Ukraine and their advantages in achieving the goals of the European Green Course.

The main factors, their general characteristics, and the priorities for the development of export logistics in Ukraine's regions are determined. Security, economic, geopolitical, logistical, institutional and political factors have the greatest influence on the formation of these priorities. The priorities for the development of export logistics in the regions are the development of transport and logistics infrastructure through integration into the European transport network, which includes joining international transport corridors, improving border and port infrastructure, as well as the development of multimodal transport.

It has been proven that the development of export logistics in Ukraine's regions should be oriented toward creating a customer-focused transport service system and optimizing the operation of the country's transport and road infrastructure at both national and regional levels.

Keywords: foreign economic activity, foreign trade, export logistics, logistics infrastructure, multimodal transportation.

Постановка проблеми. Економіка України та її регіонів до 2022 року характеризувалась достатньо високим рівнем відкритості. У 2015-2021 рр. рівень експортної залежності країни коливався в межах 40-53%, що значно перевищувало оптимальне значення цього показника як одного з індикаторів зовнішньоторговельної безпеки. У розрізі регіонів варіативність даного показника протягом цього періоду склала 10 % (Луганська область) - 110% (Закарпатська область), що свідчить про високий рівень експортоорієнтованості економіки окремих регіонів країни. Відтак в умовах війни та післявоєнного відновлення налагодження, розвиток та ефективне функціонування системи експортної логістики є важливою складовою реалізації експортного потенціалу та зміцнення зовнішньоторговельної безпеки країни та її регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виклики, спричинені повномасштабною війною у транспортно-логістичній сфері, посилили інтерес українських та зарубіжних науковців до питань оптимізації ланцюгів поставок, зокрема у контексті глобальних криз. Вітчизняні дослідники, такі як А. Коваленко, С. Кравченко, Т. Ларіна, С. Лихолат, О. Миськів, Д. Новіков, Л. Смолій, В. Швець та інші акцентують увагу на проблемах експортної логістики аграрної продукції в умовах війни. Також багато вчених, серед яких М. Бойченко, О. Васильєв, Я. Калат, А. Максименко, Х. Притула, С. Сенкіс-Діас досліджують розвиток транспортно-логістичної інфраструктури, зокрема підвищення ролі портової та залізничної інфраструктури та важливість вико-ристання мультимодальних перевезень [1-3]. Водночас залишаються необхід-ними комплексні дослідження, які б дозволили розробити нові напрями, що забезпечать не

лише безперервність поставок в умовах війни, а й створення стійкої системи, що дозволить Україні залишатися конкурентоспроможною на міжнародних ринках.

Мета статті – дослідження особливостей функціонування системи експортної логістики в Україні та обгрунтування пріоритетних напрямів її розвитку в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. На 9-ому засіданні Ради асоціації Україна-ЄС у Брюсселі у березні 2024 року одним з ключових пріоритетів відновлення та розвитку національної економіки визначено розширення експортного потенціалу України шляхом розвитку експортної логістики за підтримки різноманітних інструментів фінансування ЄС. Це включає розбудову Шляхів Солідарності, а саме портів великої Одеси та Дунаю, інфраструктури пунктів пропуску, автомобільних доріг в рамках TEN-T, а також залізничного сполучення із країнами ЄС [4].

Конфігурація існуючих ланцюгів постачання зазнала істотних змін під впливом глобальних трансформацій у світовій торгівлі, спричинених війною в Україні. Початок активних бойових дії на сході та півдні країни вплинув на формування високої динаміки перетину митного кордону України транспортними засобами з країнами ЄС, яка зросла на 21% (зокрема, з Румунією - на 64%) [5]. У 2022 році український експорт повністю переорієнтувався на європейські ринки, зробивши ЄС найбільшим торговельним партнером України. За даними сервісу «Дія. Бізнес» частка країн ЄС у загальному обсязі вітчизняного експорту суттєво зросла – із 40,4% на початок 2022 року до 68,8% у листопаді 2022 року [6]. У 2023 році 65% всього експорту та понад 51% всього імпорту товарів країни було забезпечено завдяки зовнішній торгівлі з ЄС [7].

У коротко- та довгостроковій перспективах обсяги міжнародних та транзитних вантажопотоків у напрямі ЄС будуть і надалі зростати. Рада ЄС 13 травня 2024 року остаточно схвалила продовження на 12 місяців режиму безмитної торгівлі для України. Рішення Ради ЄС передбачає два механізми захисту ринку ЄС, а саме [8]:

- посилення існуючого захисного механізму, який застосовуватиметься на основі регулярного моніторингу;
- новий, автоматичний захисний механізм, який зобов'яже Єврокомісію знову запровадити квоти, якщо імпорт м'яса птиці, яєць, цукру, вівса, кукурудзи, круп і меду перевищить середнє арифметичне від імпорту у другій половині 2021, 2022 та 2023 роках.

Автономні торгові преференції ЄС стосуються у першу чергу аграрних товарів, які не були повністю лібералізовані в Угоді. Це 36 категорій товарів, на які були передбачені тарифні квоти, а також товари, до яких застосовується система вхідних цін. При цьому антидемпінгові та захисні заходи не будуть

застосовуватися для металургійної продукці [9]. Надані преференції є надзвичайно актуальними для більшості регіонів України, основу експорту яких становить сільськогосподарська продукція та продукція металургійної промисловості [10].

Починаючи з 2022 року можливості експортувати вітчизняну продукцію налагодженими каналами збуту значно звузились. Питання розбудови експортної логістики стало одним з пріоритетів стратегії економічної розвитку країни в умовах війни та повоєнного відновлення.

В оновленій Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки серед ключових викликів розвитку України зазначені втрата транзитного потенціалу та вимушена переорієнтація транспортно-логістичних потоків [11]. Актуалізація діючої Стратегії відбувається з врахуванням нових умов розвитку економіки регіонів під час війни та набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС.

Налагодження і розбудова логістично-транспортної інфраструктури потребує значних капіталовкладень. Серед регіонів України близько 40% всього вантажопотоку генерувалось у Дніпропетровській області та м. Києві і близько 70% у шести регіонах країни (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та Полтавській областях та м. Києві). Саме ці регіони зіткнулися з найбільшими проблемами щодо налагодження логістики експорту товарів. Транспортування основної частини продукції здійснювалось залізницею у напрямі морських портів для подальшого перевезення вже морським транспортом [12].

Війна вплинула на географію товарних потоків з України: значно зменшився експорт продукції на ринки Азії й частково Африки та переорієнтувався на ринки Європи, особливо до сусідніх країн. Зокрема, у 2022-2023 роках значно зменшилася частка Китаю у збуті зернових культур, жирів та олії тваринного або рослинного походження, залишків і відходів харчової промисловості, руди, шлаку і золи, деревини і виробів з деревини. До війни Китай був основним торговельним партнером України. Польща, Румунія та Туреччина стали новими важливими партнерами України [12].

Налагодження нових логістичних маршрутів експорту вітчизняної продукції та переорієнтація частини вантажопотоків з українських морських портів у напрямі сухопутного західного кордону значно збільшило навантаження на цій ділянці кордону. Пропускна спроможність прикордонної інфраструктури на ділянці кордону Україна-ЄС не відповідала існуючим потребам у експорті продукції. Одним з альтернативних логістичних маршрутів експорту продукції стали також дунайські порти, які у 2023 році обробили рекордні 29 млн т вантажів. Це у 2 рази більше порівняно з попереднім роком та в 6 разів відносно 2021 року [13].

Транспортні комунікації все ще є одним із стримуючих факторів розвитку логістично-транспортної інфраструктури України. Довжина швидкісних доріг та їх технічний стан не відповідають світовим стандартам [6]. Нагальним на сьогодні є покращення стану доріг саме на під'їзних шляхах до пунктів пропуску для вантажних перевезень, оскільки саме вони забезпечують логістику міжнародних вантажних перевезень.

В умовах війни відбулася зміна логістики загалом: у частині способу транспортування вантажів, планування транспортних процесів із складськими та виробничими операціями, визначення оптимальних маршрутів постачання. До повномасштабного вторгнення росії на територію України понад 60% експорту і 20% імпорту у грошовому вимірі здійснювалось морським транспортом [14-15]. У 2022-2023 роках частка цього виду транспорту зменшилась до 40% стосовно експортних поставок і до 8% - імпортних поставок. Натомість позитивна динаміка росту вантажоперевезень у 2022 році була притаманна залізничному і автомобільному транспорту. Частка автомобільного транспорту у 2021-2023 роках зросла до 39% у загальних обсягах перевезень експорту і до 75% - у загальних обсягах перевезень імпорту.

Контейнерні перевезення у довоєнний період складали близько 8% у експортних перевезення і понад 14% - у імпортних. У 2022-2023 роках вартість експорту, транспортованого у контейнерах, зменшилась удвічі, а імпорту – утричі. Водночас позитивна динаміка намітилась у транспортуванні контейнерами на залізничному вагоні та на вантажному автомобілі. При цьому, якщо вартість експорту та імпорту, перевезених у контейнерах на залізничному вагоні, зросла приблизно удвічі. Тоді як перевезення товарів на експорт у контейнерах на вантажному автомобілі зросли у 4,5 рази, імпорт – у 6 разів.

Перевагами мультимодальних перевезень є їх економічна ефективність, кращі можливості відстеження перевезень на всіх етапах ланцюга постачання, ширший перелік та вища якість логістичних послуг тощо [16]. У 2023 році розмір глобального ринку мультимодальних перевезень досяг 44,78 млрд дол. США. У період між 2024 та 2032 роками за різними оцінками середньорічний темп зростання даного ринку становитиме приблизно 8,3%; до 2032 року розмір ринку досягне 92,38 млрд дол. США [17].

На сьогодні розвиток ринку мультимодальних перевезень визначається такими факторами як:

- *позитивна динаміка розвитку міжнародної торгівлі*. Здійснення мультимодальних перевезень дозволяє скоротити час обробки вантажів, спростити транспортні процедури та використовувати єдиного транспортного оператора, зменшити випадки втрат або крадіжок.

- *зростання попиту на екологічні види транспорту та зростаюча увага до зменшення вуглецевого сліду ланцюгів постачання.* Задля досягнення

цілей сталого розвитку ключові гравці ринку переходять на екологічно чисті види транспорту, оптимізують і складають нові маршрути, зменшують порожній пробіг і покращують планування землекористування.

- *технологічний прогрес.* Поява таких технологій як Інтернет речей, автоматизація та штучний інтелект безпосередньо вплине на покращення зв'язності, гнучкості, прозорості, адаптивності та ефективності мультимодальних перевезень.

У 2023 році міжнародні вантажні перевезення залізницею становили 63,6 млн т, що на 15% менше у порівнянні з попереднім роком. Водночас інтермодальні перевезення залізницею України зросли на 34%. Протягом 2018 - 2021 років спостерігалося постійне зростання обсягів контейнерних перевезень. Негативною була динаміка розвитку інтермодальних перевезень лише у 2022 році після повномасштабного вторгнення РФ. У цей рік падіння сягнуло 46% [18]. Мультимодальні перевезення в Україні наразі займають незначну частку у загальному обсязі вантажних перевезень.

Розвиток мультимодальних перевезень є також одним з шляхів досягнення цілей Європейського зеленого курсу (European Green Deal), прийнятого ЄС на період до 2050 року. Його метою є забезпечення сталого розвитку та екологічно чистого довкілля. Пошук ефективних та екологічно безпечних рішень у сфері транспорту є одним із найбільш важливих завдань України в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Розвиток національної транспортної мережі України безпосередньо залежить від рівня інтеграції у мережу міжнародних та транс'європейських транспортних коридорів, модернізації та вдосконалення матеріально-технічної бази, використання сучасних інформаційних технологій управління такими мережами тощо. Транспортна система України межує з Транс'європейською транспортною мережею (TEN-T) і Україну включено до індикативних мап TEN-T (окрім внутрішніх водних шляхів), але поки що спостерігається низький рівень інтероперабельності національної транспортної мережі та загальне технологічне відставання від TEN-T.

Однією з пост-пандемічних тенденцій розвитку міжнародних ринків є зменшення відкритості торгівлі та міжнародного переміщення людей. На етапі відновлення, так і на етапі трансформації країни повинні закладатися основи для кращого балансу між міжнародним рухом товарів і людей і забезпеченням місцевого процвітання та стратегічної місцевої стійкості у ланцюгах постачання. У сфері розвитку транспортних мереж особливий акцент робиться на впровадженні розумних та енергоефективних транспортних технологій [19].

Серед основних викликів реалізації Європейського зеленого курсу Україною можна виділити такі [16]:

- *проблеми трансформації енергетики, особливо що стосується переходу до відновлюваних джерел енергії в транспортній сфері*, який є основним джерелом забруднення повітря та викидів парникових газів.

- *нерозвиненість інфраструктури системи мультимодальних перевезень в контексті «зеленого переходу»,* який зорієнтований на збалансоване використання різних видів транспорту та зменшення негативного впливу на довкілля.
- *наявність конкурентних переваг в умовах дії Механізму коригування вуглецю на кордоні (CBAM),* дія якого полягає у застосуванні збору на імпортні товари відповідно до кількості вуглецю, що викидається під час їх виробництва. Це має прямий вплив на конкурентоспроможність товарів із країн, де стандарти екологічності є зазвичай нижчими. Дія цього механізму поширюється на три види товарів, що експортуються з України до ЄС, а саме «чавун та сталь, електроенергія та хімічні добрива» [20].
- *Низький рівень економічної стійкості підприємств,* які в умовах реалізації «зеленого курсу» потребують формування гнучкого регуляторного середовища, регулярних консультацій між Європейською Комісією та відповідними бізнес-асоціаціями, а також забезпечення необхідною ліквідністю для провадження бізнесу та стимулювання зайнятості [21].

Серед основних факторів, які впливають на формування пріоритетів експортної логістики регіонів України, можемо виділити безпековий, економічний, геополітичний, логістичний, інституційний та політичний. Враховуючи ці фактори та основні їх характеристики (хід війни, рівень ділової активності, структура економіки регіонів, динаміка, товарна та географічна структура зовнішньої торгівлі, цінова конкурентоспроможність товарів на зовнішніх ринках, формування та розвиток міжнародних транспортних коридорів, рівень розвитку мультимодальних (контейнерних) перевезень, рівень розвитку логістично-транспортної інфраструктури (транспортних мереж, терміналів тощо), узгоджений просторовий розвиток транспортно-логістичної інфраструктури у транскордонному просторі Україна-ЄС в умовах євроінтеграції, особливості дії режиму безмитної торгівлі з країнами ЄС, ефективне функціонування пунктів пропуску для вантажних перевезень на ділянці кордону Україна-ЄС (блокування пунктів пропуску) пропонуємо такі пріоритетні напрями розвитку експортної логістики. Серед них - розбудова транспортно-логістичної інфраструктури вздовж маршрутів TEN-T, які проходять територією України; збільшення пропускної спроможності міжнародних автомобільних пунктів пропуску для вантажних перевезень на кордоні Україна-ЄС та Україна-Молдова на основі цифровізації та запровадження спільного контролю; інтеграція національної транспортної мережі до мережі міжнародних транспортних коридорів; підвищення рівня інтероперабельності залізничних транспортних систем України та ЄС; відновлення та збільшення виробничих потужностей з обробки вантажів залізничних терміналів; розвиток пропускних можливостей дунайських портів; розвиток мережі інтермо-

дальних і перевантажувальних терміналів; відновленя та розвиток портів "Великої Одеси"; створення прикордонних «сухих портів» і транскордонних логістичних хабів із запровадженням спільного контролю органами суміжних країн і спрощенням процедур перетину кордону під час здійснення мультимодальних і контрейлерних перевезень.

Висновки. З метою забезпечення конкурентоспроможності та ефективності національної економіки і економіки регіонів, послідовної інтеграції до світової транспортної мережі, реалізації експортного потенціалу країни та зміцнення зовнішньоторговельної безпеки регіонів доцільно у напрямі формування клієнтоорієнтованої системи транспортного обслуговування усунути/знизити адміністративні, технічні бар'єри та перешкоди, пов'язані із перетином кордонів; спростити митні формальності та скоротити час на їх виконання під час здійснення міжнародних перевезень вантажів через територію України шляхом впровадження принципу "єдиного вікна", "єдиної зупинки"; організувати моніторинг діяльності та забезпечення прозорості у роботі служб, які здійснюють митні процедури та прикордонний контроль, зокрема шляхом розробки та використання на постійній основі методики рейтингового оцінювання територіальних митних органів; використовувати сучасні інформаційні технології, зокрема комп'ютеризовані системи транзиту NCTS, запровадження електронної черги у пунктах пропуску, що сприятиме інноваційному розвитку транспортної сфери; створити умови для розвитку державно-приватного партнерства; врегулювати питання впровадження електронної черги на пунктах пропуску в Україні у законодавчому полі.

У контексті організації роботи транспортно-дорожнього комплексу країни та її регіонів доцільно активізувати роботу щодо подальшої інтеграції транспортної системи України у транспортну систему ЄС, а саме Транс'європейську транспортну мережу TEN-T, мережу європейських залізничних коридорів (RFC), розвитку співпраці в межах коридору ТРАСЕКА; розвивати систему мультимодальних перевезень шляхом розбудови мультимодальних терміналів, логістично-транспортної інфраструктури; розвивати транспортні мережі шляхом розбудови автомобільних магістралей та поступового підвищення рівня їх категорійності, що позитивно відобразиться на пропускній спроможності автомобільних доріг; розвивати мережу пунктів пропуску та їх інфраструктуру шляхом створення смарт-пункту пропуску, функціонування якого керується системою відео контролю, формування інфраструктури для зберігання товарів, а також сервісних зон поблизу пунктів пропуску з метою покращення якості обслуговування пасажирів, перевізників, які очікують проходження митних операцій; усунути адміністративні бар'єри стосовно можливостей укладання договорів не лише в межах одного бюджетного року, а на весь термін виконання проєктів із розбудови інфраструктури чи будівництва нових пунктів пропуску.

Література:

1. Prytula, K., Melnyk, M., Kurowska-Pysz, J., Ivasyk, H., Kalat, Y., & Leshchukh, I. (2024). Economic and functional dimensions of the development of international transport corridors in the context of globalization. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 2(55), 362–376.* Retrieved from: https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.55.2024.4353

2. Prytula, K., Łaźniewska, E., Maksymenko, A., Kalat, Y., Demedyuk, O. (2024). Increasing Local Community Resilience in the EU-Ukraine Cross-Border Area. *Studia Regionalne i Lokalne, 1(95),* 21-39. Retrieved from: https://studreg.uw.edu.pl/dane/web_sril_files/2081/2024_1_prytula_lazniewska.pdf

3. Prytula, K., Kalat, Y., Kurowska-Pysz, J., Melnyk, M., Maksymenko, A., Leshchukh, I., Ţoca, C.-V. Study of the functioning of transport and logistics infrastructure for freight transport in the EU-Ukraine border zone. *Journal of Infrastructure, Policy and Development, Vol 8, Issue 7.* 2024. Retrieved from: https://systems.enpress-publisher.com/index.php/jipd/article/view/4494

4. Рада асоціації Україна-ЄС: ключові пріоритети відновлення — житло, експортна логістика, критична та соціальна інфраструктура. *Міністерство розвитку громад та територій України:* сайт. 21.03.2024. URL: https://mtu.gov.ua/news/35437.html?PrintVersion (дата звернення: 10.06.2024).

5. Окремі показники спеціальної митної статистики переміщення через митний кордон України товарів та транспортних засобів за ділянками кордону: Статистика та реєстри. *Державна митна служба України:* сайт. URL: https://customs.gov.ua/web/content/7461?unique=d5e00406f6421f0a026b638226e3a18a1d656bd1&download=true (дата звернення: 15.07.2024).

6. *Розвиток логістично-транспортної інфраструктури прикордонних областей Західного регіону України. Порівняльна системна оцінка: науково-аналітична доповідь* / наук. ред. Х. М. Притула; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2023. 80 с.

7. Зовнішня торгівля України з окремими країнами за період з 01.01.2023 р. по 31.12.2023 р. *Державна митна служба України:* сайт. URL: https://customs.gov.ua/web/content/11287?unique=26c8bc56f9bbb9aa7f8b3b5be669edeb2590bb5b&download=true (дата звернення: 25.08.2024).

8. Рада ЄС схвалила продовження режиму безмитної торгівлі для України. *EU-UA:* сайт. 14.05.2024. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/rada-yes-shvalyla-prodovzhennya-rezhymu-bezmytnoyi-torgivli-dlya-ukrayiny/ (дата звернення: 8.05.2024).

9. Продовження режиму безмитної торгівлі для України - це надзвичайно важливий аспект політичної підтримки з боку ЄС, - Юлія Свириденко. *Урядовий портал:* сайт. 13.05.2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/prodovzhennia-rezhymu-bezmytnoi-torhivli-dlia-ukrainy-tse-nadzvychaino-vazhlyvyi-aspekt-politychnoi-pidtrymky-z-boku-ies-iuliia-svyrydenko (дата звернення: 12.07.2024).

10. Притула Х.М. Аналіз зовнішніх факторів розвитку сільських територій / Х.М. Притула // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.10. – С.124-131.

11. Про внесення змін до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова КМУ №940 від 13 серпня 2024 року. *Законодавство України:* сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n2 (дата звернення: 28.08.2024).

12. *Просторовий розвиток економіки України: сучасні тренди трансформації та виклики європейської інтеграції: монографія* / наук. ред. В.С. Кравців, І.З. Сторонянська / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». Львів, 2024. 451 с. (дата звернення: 23.09.2024).

13. Колісніченко В. Порти Дунаю у 2023 році обробили рекордні 29 млн т вантажів. *GMK Center:* сайт. 7.01.2024. URL: https://gmk.center/ua/news/porti-dunaju-u-2023-roci-obrobili-rekordni-29-mln-t-vantazhiv/ (дата звернення: 28.08.2024).

14. Розподіл експорту-імпорту товарів за видами їх транспортування у 2022 році. *Державна служба статистики України:* сайт. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2024/zd/new/r_tr_22.xls (дата звернення: 25.07.2024).

15. Розподіл експорту-імпорту товарів за видами їх транспортування у 2023 році. *Державна служба статистики України:* сайт. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2024/zd/new/r_tr_23.xls (дата звернення: 25.07.2024).

16. Розвиток мультимодальних перевезень в контексті досягнення цілей європейського зеленого курсу: досвід країн V4 та Румунії, досвід для України (науково-аналітична записка). *ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»:* сайт. URL: https://ird.gov.ua/irdp/p20230037.pdf (дата звернення: 15.05.2024).

17. Expert Market Research (2024). Global Multimodal Transportation Market Outlook. *Claight:* Website. Retrieved from: https://www.expertmarketresearch.com/reports/multimodal-transportation-market (дата звернення: 23.09.2024).

18. У 2023 році інтермодальні перевезення залізницею зросли на 34%. *Rail.insider:* сайт. 10.01.2024. URL: https://www.railinsider.com.ua/u-2023-roczi-intermodalni-perevezennya-zaliznyczeyu-zrosly-na-34/ (дата звернення: 27.08.2024).

19. Методи і моделі просторового розвитку територіально-виробничих систем : монографія / Є. Бойко, С. Іщук, В. Войцеховський, Ф. Важинський, М. Горин, Х. Притула та інш. – Львів, 2007. – 212 с.

20. Хабатюк О., Андрусевич А. Вплив механізму вуглецевого коригування імпорту (CBAM) на торгівлю України з ЄС. Аналітичний документ. *Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля»:* сайт. 2021. URL: https://www.rac.org.ua/uploads/content/624/files/cbamukraineua.pdf (дата звернення: 27.08.2024).

21. Європейський Зелений Курс. *Представництво України при Європейському Союзі:* сайт. 15.04.2021. URL: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda (дата звернення: 15.06.2024).

References:

1. Prytula, K., Melnyk, M., Kurowska-Pysz, J., Ivasyk, H., Kalat, Y., & Leshchukh, I. (2024). Economic and functional dimensions of the development of international transport corridors in the context of globalization. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 2(55), 362–376.* Retrieved from: https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.55.2024.4353

2. Prytula, K., Łaźniewska, E., Maksymenko, A., Kalat, Y., Demedyuk, O. (2024). Increasing Local Community Resilience in the EU-Ukraine Cross-Border Area. *Studia Regionalne i Lokalne, 1(95),* 21-39. Retrieved from: https://studreg.uw.edu.pl/dane/web_sril_files/2081/2024_1_prytula_lazniewska.pdf

3. Prytula, K., Kalat, Y., Kurowska-Pysz, J., Melnyk, M., Maksymenko, A., Leshchukh, I., Ţoca, C.-V. Study of the functioning of transport and logistics infrastructure for freight transport in the EU-Ukraine border zone. *Journal of Infrastructure, Policy and Development, Vol 8, Issue 7.* 2024. Retrieved from: https://systems.enpress-publisher.com/index.php/jipd/article/view/4494

4. Rada asotsiatsiyi Ukrayina-YES: klyuchovi priorytety vidnovlennya — zhytlo, eksportna lohistyka, krytychna ta sotsial′na infrastruktura [Ukraine-EU Association Council: key priorities for recovery are housing, export logistics, critical and social infrastructure]. (2024 Mar 21). *Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://mtu.gov.ua/news/35437.html?PrintVersion [in Ukrainian].

5. Okremi pokaznyky spetsial′noyi mytnoyi statystyky peremishchennya cherez mytnyy kordon Ukrayiny tovariv ta transportnykh zasobiv za dilyankamy kordonu: Statystyka ta reyestry [Separate indicators of special customs statistics of movement across the customs border of Ukraine of goods and vehicles by border sections: Statistics and registers.]. *State Customs Service of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://customs.gov.ua/web/content/7461?unique=d5e00406f6421f0a026b638226e3a18a1d656bd1&download=true [in Ukrainian].

6. Prytula, Kh.M. (Ed.) (2023). *Rozvytok lohistychno-transportnoyi infrastruktury prykordonnykh oblastey Zakhidnoho rehionu Ukrayiny. Porivnyal'na systemna otsinka: naukovo-analytychna dopovid' [Development of the logistics and transport infrastructure of the border regions of the Western region of Ukraine. Comparative systematic evaluation: a scientific and analytical report]*. Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. 80 p. [in Ukrainian].

7. Zovnishnya torhivlya Ukrayiny z okremymy krayinamy za period z 01.01.2023 r. po 31.12.2023 r. [Foreign trade of Ukraine with certain countries for the period from January 1, 2023 to December 31, 2023.]. *State Customs Service of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://customs.gov.ua/web/content/11287?unique=26c8bc56f9bbb9aa7f8b3b5be669edeb2590bb5b&download=true [in Ukrainian].

8. Rada YES skhvalyla prodovzhennya rezhymu bezmytnoyi torhivli dlya Ukrayiny [The Council of the EU approved the extension of the duty-free trade regime for Ukraine]. (2024 May 14). *EU-UA:* Website. Retrieved from: https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/rada-yes-shvalyla-prodovzhennya-rezhymu-bezmytnoyi-torgivli-dlya-ukrayiny/ [in Ukrainian].

9. Prodovzhennya rezhymu bezmytnoyi torhivli dlya Ukrayiny - tse nadzvychayno vazhlyvyy aspekt politychnoyi pidtrymky z boku YES, - Yuliya Svyrydenko [Continuation of the duty-free trade regime for Ukraine is an extremely important aspect of political support from the EU, - Yulia Svyridenko]. (2024 May 13). *Uryadovyy portal:* Website. Retrieved from: https://www.kmu.gov.ua/news/prodovzhennia-rezhymu-bezmytnoi-torhivli-dlia-ukrainy-tse-nadzvychaino-vazhlyvyi-aspekt-politychnoi-pidtrymky-z-boku-ies-iuliia-svyrydenko [in Ukrainian].

10. Prytula, Kh.M. (2011). Analiz zovnishnikh faktoriv rozvytku silskykh terytorii [Analysis of external factors of rural development]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy - Scientific bulletin of NLTU of Ukraine, 21.10, 124-131* [in Ukrainian].

11. Pro vnesennya zmin do Derzhavnoyi stratehiyi rehional′noho rozvytku na 2021-2027 roky: Postanova KMU №940 vid 13 serpnya 2024 roku [On making changes to the State Regional Development Strategy for 2021-2027: CMU Resolution No. 940 of August 13, 2024.]. *Legislation of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2024-%D0%BF#n2 [in Ukrainian].

12. Kravtsiv, V.S., Storonyanska, I.Z. (Eds). (2024). *Prostorovyy rozvytok ekonomiky Ukrayiny: suchasni trendy transformatsiyi ta vyklyky yevropeys'koyi intehratsiyi: monohrafiya [Spatial development of the economy of Ukraine: modern trends of transformation and challenges of European integration: monograph]*. Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. 451 p. [in Ukrainian].

13. Kolisnichenko, V. (2024). Porty Dunayu u 2023 rotsi obrobyly rekordni 29 mln t vantazhiv [Danube ports handled a record 29 million tons of cargo in 2023]. *GMK Center:* Website. Retrieved from: https://gmk.center/ua/news/porti-dunaju-u-2023-roci-obrobili-rekordni-29-mln-t-vantazhiv/ [in Ukrainian].

14. Rozpodil eksportu-importu tovariv za vydamy yikh transportuvannya u 2022 rotsi [Distribution of export-import of goods by types of their transportation in 2022]. *State Statistics Service of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2024/zd/new/r_tr_22.xls [in Ukrainian].

15. Rozpodil eksportu-importu tovariv za vydamy yikh transportuvannya u 2023 rotsi [Distribution of export-import of goods by types of their transportation in 2023]. *State Statistics Service of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2024/zd/new/r_tr_23.xls [in Ukrainian].

16. Rozvytok mul′tymodal′nykh perevezen′ v konteksti dosyahnennya tsiley yevropeys′koho zelenoho kursu: dosvid krayin V4 ta Rumuniyi, dosvid dlya Ukrayiny (naukovo-analitychna zapyska) [Development of multimodal transportation in the context of achieving the goals of the European green course: experience of the V4 countries and Romania, experience for Ukraine (scientific and analytical note)] (2024). *Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine:* Website. Retrieved from: https://ird.gov.ua/irdp/p20230037.pdf [in Ukrainian].

17. Expert Market Research (2024). Global Multimodal Transportation Market Outlook. *Claight:* Website. Retrieved from: https://www.expertmarketresearch.com/reports/multimodal-transportation-market

18. U 2023 rotsi intermodal′ni perevezennya zaliznytseyu zrosly na 34% [In 2023, intermodal transportation by rail increased by 34%]. (2024 Jan 10). *Rail.insider:* Website. Retrieved from: https://www.railinsider.com.ua/u-2023-roczi-intermodalni-perevezennya-zaliznyczeyu-zrosly-na-34/ [in Ukrainian].

19. Boyko, E., Ishchuk, S., Voytsechovskyi, V., Vazhynskyi, F., Horyn, M., Prytula, K. et al. (2007). Metody i modeli prostorovoho rozvytku terytorialno-vyrobnychykh system [Methods and models of spatial development of territorial production systems]. Lviv [in Ukrainian].

20. Khabatyuk, O., Andrusevich, A. (2021). Vplyv mekhanizmu vuhletsevohoho koryhuvannya importu (CBAM) na torhivlyu Ukrayiny z YES. Analitychnyy dokument [Impact of the carbon import adjustment mechanism (CBAM) on Ukraine's trade with the EU. Analytical document]. *Resource and Analytical Center "Society and Environment":* Website. Retrieved from: https://www.rac.org.ua/uploads/content/624/files/cbamukraineua.pdf [in Ukrainian].

21. Yevropeys′kyy Zelenyy Kurs [European Green Course]. (2021 Apr 15). *Representation of Ukraine to the European Union:* Website. Retrieved from: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 336.5

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-756-765

Туролєв Гліб Олександрович доктор філософії, засновник компанії «Strobile Energy», Харківське шосе, 144Б, м. Київ, 02175, тел.: (044) 503-84-41, https://orcid.org/0000-0001-5579-0626.

Моренко Анна Костянтинівна аспірантка кафедри фінансів імені Віктора Федосова, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, вул. Дегтярівська, 49-Г, м. Київ, 03113, тел.: (044) 503-84-41, https://orcid.org/0009-0004-2435-3406.

ФІНАНСУВАННЯ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теоретико-прикладних аспектів фінансування дошкільної освіти в Україні. Проведено компаративний аналіз позицій провідних науковців щодо сутності дошкільної освіти, її функцій та задач. Здійснено аналіз завдань дошкільної освіти в України та задач закладів дошкільної освіти. Окреслено місце дошкільної освіти в контексті досягнення суспільних пріоритетів. Аргументовано, що саме дошкільна освіта формує підвалини розвитку особистості, її виховання, емоційно-вольового стану, соціалізації тощо.

Визначено місце дошкільної освіти в системі освіти в Україні, а також її роль в освітньому процесі. Аргументовано, що від ефективності дошкільної освіти багато в чому залежить подальша траєкторія розвитку дитини. Зроблено висновок, що існує ряд неузгодженостей в системі управління дошкільними навчальними закладами та їх фінансування, які прослідковуються у всій галузі освіти. Встановлено, що досі зберігається стиль командно-адміністративного управління, коли, незважаючи на офіційно проголошену політику демократизації освіти та забезпечення певної міри самостійності на всіх рівнях освітньої структури, , на практиці верхні ланки системи обмежують нижчі ланки в праві на самостійне ухвалення управлінських рішень та будь-якій формі автономії. Це стосується як управлінських, так і фінансових, кадрових та академічних аспектів. Також стратегія реформування освіти часто базується не на науково обґрунтованих дослідженнях з врахуванням реальних потреб контингенту (дітей), а на рішеннях, прийнятих окремими органами влади.

Виділено особливості фінансування дошкільної освіти в Україні на прикладі міста Києва. Зокрема, охарактеризовано обсяги бюджетного фінансу-

вання дошкільної освіти у місті Києві. Проведено аналіз можливостей розширення спектру фінансових джерел для дошкільної освіти в умовах воєнного стану. Детерміновано причини зростання кількості закладів дошкільної освіти приватної форми власності. Розроблено ряд рекомендацій, спрямованих на оптимізацію джерел фінансування дошкільної освіти в Україні, в тому числі – за рахунок збільшення співпраці та приватного сектору.

Ключові слова: освіта, освітній процес, дошкільна освіта, завдання дошкільної освіти, фінансування, бюджетне фінансування, бюджет міста Києва, соціальні фінанси.

Turolyev Glib Oleksandrovych Doctor of Philosophy, Founder «Strobile Energy», Kharkiv highway, 144-b, Kyiv, 02175, tel.: (044) 503-84-41, https://orcid.org/0000-0001-5579-0626.

Morenko Anna Kostyantynivna PhD student, Department of finance named after Viktor Fedosov, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Dehtiarivska St., 49-g, Kyiv, 03113, tel.: (044) 503-84-41, https://orcid.org/0009-0004-2435-3406.

FINANCING OF PRESCHOOL EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE DOMESTIC ECONOMY SOCIALIZATION

Abstract. The article deals with the study of theoretical and applied aspects of preschool education financing in Ukraine. A comparative analysis of the positions of leading scholars regarding the essence of preschool education, its functions, and objectives has been conducted. The tasks of preschool education in Ukraine and the objectives of preschool institutions have been analyzed. The article outlines the role of preschool education in the context of achieving societal priorities. It is argued that preschool education lays the foundation for personal development, upbringing, emotional-volitional state, socialization, and more.

The role of preschool education within the education system of Ukraine and its importance in the educational process has been identified. It is argued that the effectiveness of preschool education largely determines the future trajectory of a child's development. The article concludes that there are a number of inconsistencies in the management system of preschool institutions and their financing, which are evident throughout the entire education sector. It has been established that the command-administrative management style still prevails, where, despite the officially proclaimed policy of education democratization and ensuring a certain degree of autonomy at all levels of the education system, in practice, the upper levels of the system restrict the lower levels in their right to make independent management

decisions and exercise any form of autonomy. This applies to management, financial, staffing, and academic aspects. Additionally, education reform strategies are often based not on scientifically grounded research that considers the real needs of the children but on decisions made by certain governmental bodies.

The article highlights the specific features of preschool education financing in Ukraine, using the city of Kyiv as an example. In particular, the volume of budgetary funding for preschool education in Kyiv has been described. An analysis of the opportunities to expand the spectrum of financial sources for preschool education under martial law has been conducted. The reasons for the growth in the number of privately-owned preschool institutions have been identified. A series of recommendations aimed at optimizing the sources of preschool education financing in Ukraine has been developed, including through increased collaboration with the private sector.

Keywords: education, educational process, preschool education, preschool education tasks, financing, budgetary financing, Kyiv city budget, social finance.

Постановка проблеми. Відкрита військова агресія проти України надзвичайно гостро висвітлила значимість та роль освіти у розвиткові нашої держави. В цьому контексті варто звернути і на той факт, що саме заклади освіти досить часто ставали об'єктом терористичних атак, а на тимчасово окупованих територіях ворог першочергово і усіляко намагається змінити освітній процес. Відповідно, Українська держава повинна навіть з врахуванням пріоритетності завдань у сфері національної безпеки та оборони не повинна відсувати на другий план питання розвитку освіти, забезпечення якості освітнього процесу в умовах воєнного стану.

В цьому контексті привертає увагу проблематика фінансування дошкільної освіти, яка є базисом виховання маленьких українців, формує їх фізичне та ментальне здоров'я, патріотизм. В той же час, треба підкреслити, що у цій царині існує ряд проблем, які визначені і диспропорціями у бюджетному фінансуванні, і недостатньо ефективною системою управління, і міграційними процесами, які суттєво впливають на наповнюваність закладів дошкільної освіти. Все зазначене і визначає актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку дошкільної освіти в Україні, в тому числі – її фінансування розглядалася в працях Н. Бак, І. Бех, Т. Бойко, О. Венгловської, Л. Добровольської, Ю. Наконечної, Т. Піроженко та багатьох інших науковців.

Мета статті – здійснити аналіз сучасного стану фінансування закладів дошкільної освіти та обгрунтувати напрямки його покращення.

Виклад основного матеріалу. Актуальний етап розвитку людської цивілізації відбувається в першу чергу в рамках парадигми сталого розвитку.

Її поява та поширення стала відповіддю на численні протиріччя та конфлікти, що притаманні людству. В рамках цієї парадигми значна увага приділяється соціальним питанням, адже треба визнати, що економічний та технологічний прогрес так і не дали змоги подолати гострі соціальні дисбаланси і на рівні окремих національних держав, і у глобальному вимірі. Проте соціалізація надзвичайно складний та суперечливий процес, в якому важливе місце займає соціальна компонента. В цьому контексті треба зазначити, що у розумінні сутності понять «соціальні фінанси», «соціалізація фінансів» сучасна наука досягла значного прогресу. Нині домінує підхід, в якому соціалізація фінансів розглядається як надзвичайно змістовний процес, в якому задіяна не тільки держава, яка спрямовує ресурси на соціальну сферу, але й приватні інституції, бізнес-одиниці, в корпоративних стратегіях яких відбувається переорієнтація з суто економічних цілей на поєднання економічних та соціальних задач. В цьому контексті варто розглядати і діяльність держави та приватного капіталу у сфері дошкільної освіти. Саме тут, на наш погляд, криється значний потенціал і щодо взаємодії держави та приватних структур, і щодо впливу результатів такої взаємодії на соціалізацію фінансів.

В подальшому дослідженні будемо виходити з того, що дошкільна освіта займає особливе місце і в освітньому процесі, і у освітній галузі – загалом. Відповідний підхід закріплений як на рівні національного законодавства, так і представлений у багатьох наукових працях. Зокрема, Законом України «Про дошкільну освіту» передбачено наступне (рис. 1).

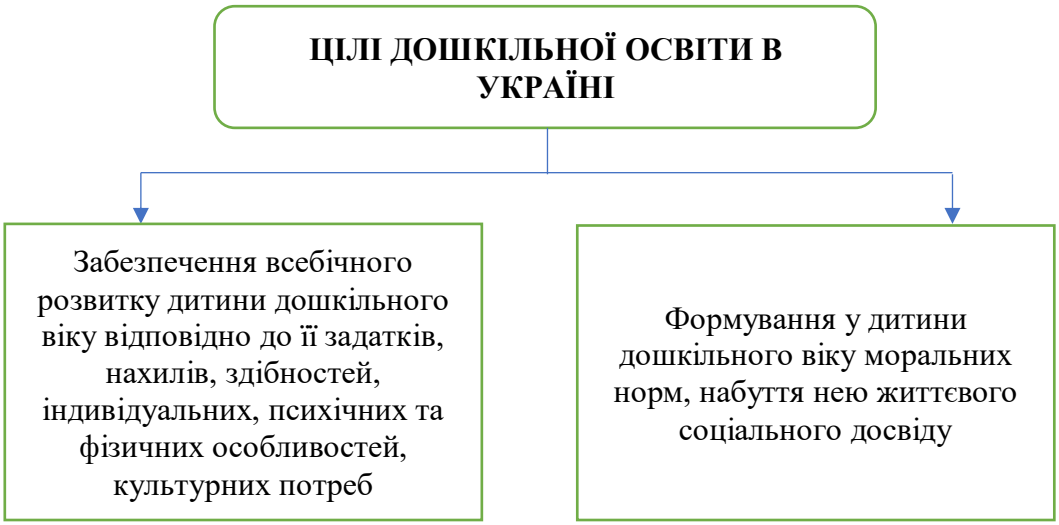

Рис. 1. Цілі дошкільної освіти в Україні
Джерело: складено авторами за даними [1].

Надалі законодавець чітко детермінує завдання дошкільної освіти, включаючи до них наступні [1]:

- збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини;

- виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля;
- формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, набуття нею соціального досвіду;
- виконання вимог Базового компонента дошкільної освіти, забезпечення соціальної адаптації та готовності продовжувати освіту;
- здійснення соціально-педагогічного патронату сім'ї.

Разом з тим, треба визнати, що наведені нормативні положення відображають скоріше бажаний вектор розвитку дошкільної освіти в Україні, а дійсність досить часто суттєво відрізняється від цього своєрідного «опти-муму». Можна цілком погодитися з думкою, яка представлена наступним чином: «Події останніх років виступають чіткими сигналами вираженого неблагополуччя в дитячій освіті, яка ділить проблеми усієї системи сучасної освіти….У той же час реформа дошкільної освіти, яка розгортається у рамках концепції НУШ (Нова Українська Школа – *примітка Т.Г. та А.М.*), неможлива без зміни економічних, політичних, морально-правових принципів суспільства» [2].

На останню тезу варто звернути особливу увагу, адже очевидно, що стан у освітній галузі, в тому числі – у дошкільній освіті, віддзеркалює політичні, соціальні та економічні тенденції, що притаманні кожній державі. З цього приводу наведемо таку думку: «Дошкільна освіта на сучасному етапі розвитку українського суспільства є заручником як економічної ситуації в країні, так і невирішених завдань реформування освіти в цілому, що потребує відповідних змін на стратегічному, інституціональному, технологічному рівнях» [3].

З врахуванням об'єкту дослідження цієї статті, варто звернути увагу на фінансові аспекти розвитку дошкільної освіти в Україні. Загалом, чинним законодавством передбачено, що джерелами фінансування закладу дошкільної освіти можуть бути кошти засновника (засновників); державного та місцевих бюджетів; батьків або осіб, які їх замінюють добровільні пожертвування та цільові внески фізичних і юридичних осіб; інші кошти, не заборонені законодавством [1]. Проте в реаліях, саме у питанні фінансування закладів дошкільної освіти в Україні та їх можливої диверсифікації існує багато проблем.

Розпочинаючи дослідження цього питання варто звернути увагу і на істотний вплив на мережу закладів дошкільної освіти та їх наповнюваність демографічної ситуації в Україні. Наша держава протягом більш ніж трьох десятиліть пережила різке падіння народжуваності, яке вдалося відновити лише частково. Початок відкритої агресії проти України у лютому 2022 року визначив ще одну тенденцію – значна частина дітей виїхала разом з батьками

за кордон, ще частина – змінила своє місце проживання з прифронтових регіонів на більш безпечні.

Все це визначає станом на середину 2024 року суттєві дисбаланси на рівні територіального розташування закладів дошкільної освіти та кількості їх вихованців. За даними Державної служби статистики України у 1990 році в Україні функціонувало 24,5 тис. закладів дошкільної освіти, в яких було 2,27 млн. місць, фактично перебувало 2,4 млн. осіб. Для порівняння аналогічні дані для 2023 року – 13,5 тис. закладів освіти з 1,01 млн місць, фактична кількість дітей – 862 тис. осіб [4]. Якщо зважати на існування за офіційними даними профіциту місць, то він стосується насамперед сільської місцевості, і ні яким чином не характеризує їх нестачу у міських агломераціях.

Проте, зменшення чисельності закладів освіти і, зокрема, дошкільних навчальних закладів, зворотно пропорційно відобразилося на видатках зведеного бюджету України. Зокрема, у 1996 році видатки на освіту становили майже 5% від ВВП країни, а до 2010 року цей показник зріс до 7%. Водночас, у 1999 році спостерігалося найменше фінансування освітньої сфери, що, ймовірно, було обумовлено наслідками світової фінансової кризи. Надалі, попри серйозні виклики (конфлікт з росією і подальше повномасштабне вторгнення, зростаючі потреби оборонного сектору, пандемія COVID-19) окреслилася тенденція до поступового збільшення частки витрат на освіту у 2015-2022 рр. Очевидно, що таку тенденцію треба сприймати як позитивну, разом з тим, вона не дає можливості оцінити тих структурних дисбалансів, які притаманні фінансуванню освіти в Україні загалом та фінансуванню дошкільної освіти – зокрема.

Аналізуючи організаційну (управлінську) характеристику закладів дошкільної освіти потрібно звернути увагу на зміну системи організації управління дошкільною освітою і її фінансування у контексті реформи освіти, бюджетної реформи і децентралізації. Так, в праці Т. Бойко узагальнюється досвід фінансування освітньої сфери в інших країнах у контексті децентралізації [5], з врахуванням різноманітності видів і типів закладів дошкільної освіти, джерел їх фінансування та механізмів управління. Можна цілком погодитися з позицією Т. Бойко [5], що на початкових етапах реформи, заклади дошкільної освіти зіштовхнулися з цілим рядом проблемних питань:

- недоліки системи фінансування. Через обмежені бюджети на місцевому рівні, існує недостатність коштів для розвитку та функціонування освітніх закладів, особливо у випадку кризових станів у економіці;
- недоліки системи управління, які виникають в процесі децентралізація та її вплив на управління та фінансування освіти;
- проблеми приватного сектору в дошкільній освіті, які полягають в низці перешкод для функціонування та фінансової підтримки недержавних закладів дошкільної освіти.

Аналіз існуючих наукових позицій дає можливість узагальнити неузгодженості в системі управління дошкільними навчальними закладами та їх фінансування, які прослідковуються у всій галузі освіти. Недосконалість організації системи управління дошкільною освітою на початку децентралізації полягала насамперед у неузгодженості компетенцій органів управління освітою, а також, у командно-адміністративному «автоматизації» управління, формальності виконання рішень, акцентуванні уваги на організаційних аспектах діяльності системи (система заради системи) на шкоду змістовним, недорозвиненості горизонтальних зв'язків [6-7].

Треба визнати, що, незважаючи на офіційно проголошену в Україні політику демократизації освіти та забезпечення певної міри самостійності на всіх рівнях освітньої галузі (включно із закладами дошкільної освіти), на практиці верхні ланки системи обмежують нижчі ланки в праві на автономне ухвалення управлінських рішень. Це стосується і управлінських, і фінансових, і кадрових, і суто освітніх аспектів. Акцент на організаційних аспектах діяльності системи часто переважає над змістовними аспектами, ігноруючи потреби та інтереси дітей.

Нова редакція Закону України «Про освіту» [8] суттєво трансформувала систему управління освітою, що значно розширило автономію закладів дошкільної освіти. Ролі органів управління змістилися від безпосереднього управління до розробки освітньої політики, збору статистичних даних, прогнозування та підготовки стратегічних документів. Паралельно були впроваджені інші законодавчі зміни, пов'язані з дерегуляцією, децентралізацією, реформою державного управління та місцевого самоврядування. Однак ці зміни не завжди узгоджені за змістом і часом та викликають дискусії щодо необхідності збереження функцій і повноважень органів місцевого самоврядування в питанні управління дошкільною освітою.

Окремо варто зупинитися на зростанні ролі приватного капіталу у розвитку дошкільної освіти в Україні. Особливо яскраво це видно на прикладі міста Києва. У січні 2019 року в на столичних теренах було введено нову експериментальну систему фінансування дошкільної освіти «Гроші ходять за дитиною». Ключова ідея полягає в тому, що фінансування надається не закладам дошкільної освіти, а батькам. Це забезпечує більшу свободу вибору та конкуренцію між освітніми установами. В рамках цієї ініціативи було прийнято рішення виплачувати відшкодування тим родинам, які вирішили віддати своїх дітей в приватні заклади. Цей крок сприяв підвищенню стандартів якості освітнього процесу в комунальних дошкільних закладах та став «драйвером» зростання числа приватних дитячих садків. Так, якщо в 2014 році в Києві було 12 таких заклади, то до 2018 року їхня кількість зросла до 60 та до 2023 року – до 140 [9].

Повноваження органів управління освітою та навчальних закладів у бюджетному процесі зазнали змін у контексті правового режиму воєнного стану. Ці зміни були ініційовані ще у 2015 році і були застосовані в повному обсязі після повномасштабного воєнного вторгнення росії. З метою посилення цих положень та упорядкування бюджетного процесу під час воєнного стану, уряд ухвалив ряд нормативів, які визначають особливості виконання бюджетних повноважень місцевою владою [10]. У таких умовах, основна відповідальність за фінансове та організаційне управління освітніми установами переходить до військових адміністрацій у тих громадах, де вони створені та функціонують. Окрім того, очевидно, що під час дії воєнного стану, ресурси та фінансування, які зазвичай призначені для освітніх закладів, можуть бути перерозподілені на нагальні потреби оборони.

Значні проблеми загострились у воєнний час у закладах дошкільної освіти приватної форми власності. Серед них значним викликом стало підвищені тарифи на комунальні послуги, які суттєво обтяжують бюджет цих закладів. Також відчутна відсутність уніфікованого державного механізму підтримки, який би охоплював різні типи освітніх установ. Ці обставини призводять до значної напруженості в функціонуванні приватних освітніх закладів, особливо в часи, коли стабільність та передбачуваність є ключовими для забезпечення якісного освітнього процесу.

Висновки. З початком відкритої агресії проти України система фінансування дошкільної освіти в Україні, зокрема в Києві, вступила в новий та вкрай складний етап свого розвитку. Останні два роки з половиною роки визначаються руйнуванням великої кількості дошкільних закладів, масовим переміщенням населення з тимчасово окупованих територій, що вимагало негайної адаптації усієї освітньої системи до радикально змінених умов. Повномасштабне вторгнення призвело до значних втрат у інфраструктурі, включно з дошкільними закладами, що викликало потребу в терміновій реконструкції та відновленні. Водночас внутрішнє переміщення осіб створило додатковий тиск на місцеву освітню інфраструктуру.

У цей критичний період основними викликами для системи фінансування дошкільної освіти стали: необхідність забезпечення безпеки дітей та персоналу, відновлення пошкодженої інфраструктури та адаптація до зміненої кількості та потреб вихованців. Також значною мірою зріс тиск на бюджети всіх рівнів через збільшення витрат на оборону та соціальні потреби, що вимагає від уряду та місцевих органів влади більш ефективного та гнучкого планування та розподілу ресурсів. Тому держава має сформувати усі умови для активізації приватного капіталу у сфері фінансування діяльності закладів дошкільної освіти, що сформує відповідні умови для соціалізації фінансових відносин на цьому рівні.

Література:

1. Про дошкільну освіту. Закон України від 11 липня 2001 року № 2628-III
2. Бех І. Дошкільна освіта: трансформаційні орієнтири. *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи.* Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2020р. С. 7-19.
3. Пироженко Т. Якість дошкільної освіти: сучасна ситуація та погляду перспективу. *Актуальні проблеми психології.* 2018, Т. IV, Вип.14.
4. Освіта. *Державна служба статистики України.* URL.: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 10.10.2024 р.).
5. Бойко Т. Фінансування закладів освіти на міському рівні в умовах децентралізації влади в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки.* 2017. № 27. С. 147–151.
6. Бак Н. Фінансування дошкільної освіти в Україні: проблеми та напрями її подолання. *Світ фінансів.* 2013. № 2. С. 81–87.
7. Наконечна Ю. Проблеми фінансування дошкільної освіти в Україні. *Світ фінансів.* 2015. №4. С. 57-65.
8. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII.
9. Дошкільна освіта. Департамент освіти і науки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації). URL.: https://don.kyivcity.gov.ua/content/2020-rik2.html (дата звернення 10.10.2024 р.)
10. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2022 року № 252.

References:

1. Zakon Ukrainy “Pro doshkilnu osvitu”: vid 11 lypnia 2001 roku № 2628-III [Law of Ukraine “About preschool education” from July 11, 2001, № 2628-III (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text [in Ukrainian].
2. Bekh I. (2020) Doshkilna osvita: transformatsiini oriientyry [Preschool education: transformational guidelines]. Doshkilna osvita v konteksti idei Novoi ukrainskoi shkoly – Preschool education in the context of the ideas of the New Ukrainian School, Khmelnytskyi, pp. 7-19 [in Ukrainian].
3. Pirozhenko T. (2018) Yakist doshkilnoi osvity: suchasna sytuatsiia ta pohliadu perspektyvu [The quality of preschool education: the current situation and perspective]. Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology, IV (14) [in Ukrainian].
4. Osvita [Education]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine. (n.d.). *ukrstat.gov.ua.* Retrieved from: www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
5. Boŷko T. (2017) Finansuvannia zakladiv osvity na miskomu rivni v umovakh detsentralizatsii vlady v Ukraini [Financing of educational institutions at the city level in the conditions of decentralization of power in Ukraine]. Naukovyŷ visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economic Sciences, 27, 147–151 [in Ukrainian].
6. Bak N. (2013) Finansuvannia doshkilnoi osvity v Ukraini: problemy ta napriamy ii podolannia [Funding of preschool education in Ukraine: problems and ways to overcome them]. Svit finansiv – World of Finance, 2, 81–87 [in Ukrainian].
7. Nakonechna Yu. (2015) Problemy finansuvannia doshkilnoi osvity v Ukraini [Problems of financing preschool education in Ukraine]. Svit finansiv – World of Finance, 4, 57-65 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy «Pro osvitu»: vid 5 veresnia 2017 roku № 2145-VIII [Law of Ukraine "About Education" from 5 September, 2017, № 2145-VIII] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text [in Ukrainian].

9. Doshkilna osvita [Preschool education]. Departament osvity i nauky vykonavchoho orhanu Kyivskoi miskoi rady (Kyivskoi miskoi derzhavnoi administratsii) – Department of Education and Science of the Executive Body of Kyiv City Council (Kyiv City State Administration). (n.d.). *don.kyivcity.gov.ua*. Retrieved from: https://don.kyivcity.gov.ua/content/2020-rik2.html [in Ukrainian].

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraiiny «Deiaki pytannia formuvannia ta vykonannia mistsevykh biudzhetiv u period voiennoho stanu»: vid 11 berezhia 2022 roku № 252 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some issues of formation and execution of local budgets during martial law" from 11 March, 2022, № 252] (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 65.012.33

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-766-777

Хотєєва Наталія Віталіївна Кандидат економічних наук, доцент. кафедра «Економіка і фінанси» Одеський Національний Морський Університет, вул. Мечникова, 34, м. Одесса, 65029, тел.: (097) 558-43-71, https://orcid.org/0000-0002-3858-6540

Павлусь Михайло Володимирович аспірант кафедри «Економіка і фінанси» Одеський Національний Морський Університет, вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029, тел.: (097) 319-09-77

ФІНАНСОВА ГНУЧКІСТЬ ЯК ЗАХІСТ ВІД ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ ДЛЯ ПІДПРИЄМСВ МОРСЬКОЇ ГАЛУЗІ

Анотація. Гнучкість фінансової системи безпосередньо пов'язано з забезпечення фінансової безпеки підприємства внаслідок збільшення числа зовнішніх загроз. Додатково ускладняється ситуація неможливістю універсального узагальнення фінансових ризиків портової галузі через її неоднорідність і складність. Відсутність універсального підходу до управління фінансовим ризиком визначає необхідність підтримувати підприємством фінансову гнучкість.

Світова практика визначає фінансову гнучкість як важливий елемент при прийнятті рішень щодо вибору структури фінансування.

Фінансова гнучкість відповідно до означених визначень має забезпечуватися зокрема певним співвідношення джерел фінансування, що залучаються підприємством, а також співвідношення різних механізмів залучення фінансових ресурсів, з одного боку, та напрямками використання цих ресурсів з іншого.

Але підтримка фінансової гнучкості має розглядатися як комплексне завдання щодо забезпечення фінансової стійкості, як наслідок фінансової безпеки. Тобто забезпечення необхідного рівня фінансової безпеки для портового підприємства, особливо в умовах необхідності зараз підтримувати у належному стані інфраструктуру, забезпечувати обслуговування вантажопотоків, та здатності протистояти зовнішнім обставинам, фокусує увагу на можливості знаходити відповідне фінансування.

Відповідно до світових тенденцій сучасні портові термінали для підтримки конкурентної позиції шукають фінансування та розробляють стратегії для реалізації «зелених» проектів, але це потребує значних інвестицій, тоді як галузь ще не повністю поновила темпи зростання.

Рівень фінансової гнучкості не повинен визначатися тільки у ретроспективі. Дуже важливо розглядати це при реалізації стратегічних рішень, тільки так можливо протидіяти фінансовим ризикам і підтримувати необхідний рівень фінансової безпеки.

Ключові слова: фінансова гнучкість, криза, фінансовий ризик, морська галузь, боргове навантаження, фінансова безпека

Khotyeyeva Natalia Vitaliivna PhD in Economics, Associate Professor, Department of Economic and Finance, Odessa National Marine University, Mechnikova St. 34, Odesa, 65029, tel.: (097)558-43-71, http://orcid.org/0000-0002-3858-6540

Pavlus Mykhailo Volodymyrovych graduate student of the "Economics and Finances" department, Odesa National Maritime University, St. Mechnikova, 34, Odesa, 65029, tel.: (097)319-09-77

FINANCIAL FLEXIBILITY AS PROTECTION AGAINST FINANCIAL RISKS FOR MARITIME INDUSTRY ENTERPRISES

Abstract. The flexibility of the financial system is directly related to ensuring the financial security of the enterprise due to the increase in the number of external threats. The situation is additionally complicated by the impossibility of a universal generalization of the financial risks of the port industry due to its heterogeneity and complexity. The lack of a universal approach to financial risk management determines the need for the company to maintain financial flexibility.

World practice defines financial flexibility as an important element when making decisions regarding the choice of financing structure

Financial flexibility, in accordance with the above definitions, should be ensured in particular by a certain ratio of funding sources attracted by the enterprise, as well as the ratio of various mechanisms for attracting financial resources, on the one hand, and directions of use of these resources, on the other.

But maintaining financial flexibility should be considered as a complex task of ensuring financial stability, as a consequence of financial security. That is, to ensure the necessary level of financial security for the port company, especially in the conditions of the need to maintain the infrastructure in good condition, to ensure the maintenance of cargo flows, and the ability to withstand external circumstances, attention is focused on the possibility of finding appropriate financing.

In line with global trends, modern port terminals are looking for financing and developing strategies to implement "green" projects in order to maintain a competitive position, but this requires significant investment, while the industry has not yet fully recovered its growth rate.

The level of financial flexibility should not be determined only in retrospect. It is very important to consider this when implementing strategic decisions, this is the only way to counteract financial risks and maintain the necessary level of financial security.

Keywords: financial flexibility, crisis, financial risk, maritime industry, debt burden, financial security

Постановка проблеми. Така якість, як гнучкість системи, безпосередньо пов'язано з забезпечення фінансової безпеки підприємства внаслідок збільшення числа зовнішніх загроз. У цих умовах будь якому підприємству необхідно принципово підходити до забезпечення фінансової безпеки і стабільності свого розвитку. Сутність фінансової безпеки підприємства, на думку І.А. Бланка, полягає в здатності підприємства самостійно розробляти і проводити фінансову стратегію відповідно до цілей загальної корпоративної стратегії, в умовах невизначеної і конкурентного середовища. Для забезпечення цієї умови підприємство повинно підтримувати фінансову гнучкість щоб забезпечувати достатню фінансову незалежність підприємства.

Зараз загальні тенденції у портової галузі за визначенням фахівців [14], а саме: торгові шляхи, конкурентна позиція гравців, екосистеми, розподіл вантажопотоків постануть у зовсім іншому незвичному наразі вигляді. Це означає, що варто підготуватися до розробки нових стратегій та бізнес-практик.

Додатково ускладняється ситуація неможливістю універсального узагальнення фінансових ризиків портової галузі через її неоднорідність та складність. Відсутність універсального підходу визначає необхідність забезпечувати фінансову гнучкість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми фінансової гнучкості актуально серед науковців. Так І. А. Бланк визначає фінансову гнучкість як здатність підприємства швидко формувати необхідний обсяг фінансових ресурсів при несподіваній появі високоефективних фінансових пропозицій або нові можливості прискорення економічного розвитку [6].

С. Бьоун визначає фінансову гнучкість як ступінь здатності підприємства в обмежені терміни мобілізувати фінансові ресурси для подолання виниклих криз [8].

Х. Грехем розглядає фінансову гнучкість як збереження кредитоспроможності для здійснення інвестицій [9].

Разом з тим, він відзначає також важливу здатність підприємства мінімізувати боргові зобов'язання в короткі терміни під час економічного кризи підприємства.

Гамба А. і Тріантіс О. визначають фінансову гнучкість як здатність фірми отримати доступ і реструктурувати її фінансування з низькими операційними витратами [16].

Крім того, наголошується, що фінансово гнучке підприємство в змозі уникнути фінансового дисбалансу в період кризи і фінансувати інвестиції. Значна кількість наукових праць з питань фінансової гнучкості належить Лактіонової О.А. і Чишко І.С.

Питання фінансової гнучкості і пов'язаних з нею економічних категорій актуально і серед практиків.

Метою статті є дослідження фінансової гнучкості як характеристики економічної системи на мікрорівні, питань її забезпечення підприємствами морської галузі.

Виклад основного матеріалу. Категорія «гнучкість» є невід'ємною частиною для ефективно працюючих економічних систем.

Слід зазначити, що ряд авторів пов'язує фінансову гнучкість з джерелами фінансування підприємства.

Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовський і Е. Б. Стародубцев розглядають фінансову гнучкість як здатність мобілізувати необхідний обсяг грошових коштів за необхідністю [5].

Аналогічної позиції дотримується І. А. Бланк, що визначає фінансову гнучкість як здатність підприємства швидко формувати необхідний обсяг фінансових ресурсів при несподіваній появі фінансових пропозицій [6].

С. Бьоун визначає фінансову гнучкість як ступінь здатності підприємства в обмежені терміни мобілізувати фінансові ресурси для подолання виниклих криз [11].

Світова практика визначає фінансову гнучкість як важливий елемент при прийнятті рішень щодо вибору структури фінансування [5]. В даному випадку фінансова гнучкість ототожнювалася із резервуванням певного обсягу невикористаного боргового навантаження. Як наслідок для цього має бути забезпечено і підтримуватися відповідний рівень кредитного рейтингу підприємства.

Х. Грехем розглядає фінансову гнучкість як збереження кредитоспроможності для здійснення інвестицій [11]. Разом з тим, він відзначає також важливу здатність підприємства мінімізувати боргові зобов'язання в короткі терміни під час економічного кризи підприємства.

Крім того, наголошується, що фінансово гнучке підприємство в змозі уникнути фінансового дисбалансу в період кризи і фінансувати інвестиції.

Аналогічно розглядається фінансова гнучкість Міжнародним стандартом бухгалтерського обліку, відповідно до якого це здатність підприємства мобілізувати в достатньому обсязі і в короткий проміжок часу грошові кошти в разі непередбачених обставин.

Як підсумок, узагальнення підходів до визначення фінансової гнучкості показує, що це:

- здатність в обмежені терміни мобілізувати необхідний обсяг фінансових ресурсів для вирішення виниклих проблем [11];
- «здатність підприємства швидко формувати необхідний обсяг фінансових ресурсів при несподіваній появі високоефективних фінансових пропозицій або нових можливостей прискорення економічного розвитку» [4];
- здатність у стислі терміни мобілізувати фінансові ресурси для здійснення різних заходів, спрямованих на максимізацію ринкової вартості компанії [8];
- здатність компанії при низьких витратах здійснювати фінансування своєї діяльності і змінювати його структуру; фінансово гнучка компанія здатна уникнути фінансових ускладнень при негативних змінах у зовнішньому середовищі і швидко фінансувати інвестиції, коли з'являються прибуткові можливості [10];
- здатність з метою довгострокового збільшення вартості компанії в умовах мінливих операційних ризиків через проведення рекапіталізації перерозподіляти грошові потоки між кредиторами та акціонерами [2];
- «здатність ефективно управляти грошовими потоками в умовах невизначеності ринкової кон'юнктури» [11];
- «здатність підприємства змінювати обсяг і структуру фінансування, а також напрями вкладення фінансових ресурсів згідно зміненим зовнішнім і внутрішнім обставинам» [11].

Фінансова гнучкість відповідно до означених визначень має забезпечуватися зокрема певним співвідношення джерел фінансування, що залучаються підприємством, а також співвідношення різних механізмів залучення фінансових ресурсів, з одного боку, та напрямками використання цих ресурсів з іншого.

Підтримка фінансової гнучкості має розглядатися як комплексне завдання щодо забезпечення фінансової стійкості, як наслідок фінансової безпеки.

Сучасні умови функціонування підприємств морської галузі характеризуються високим ступенем невизначеності, динамічністю, наявністю великої кількості загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, пов’язаних зі зниженням обсягів вантажопотоків, податковою політикою держави, зменшенням ресурсного потенціалу, зниженням рівня інвестиційної й інноваційної активності, нерозвиненістю ринку довгострокового банківського кредитування.

Дія таких загроз можливо призводить до значних втрат і збитків та, як наслідок, кризового стану підприємства. Через це в системах управління підприємством на перший план виступає проблема підвищення швидкості

реагування на негативні впливи зовнішнього середовища й забезпечення безпеки підприємства.

Фінансова криза виявила гостру потребу переходу до використання нових гнучких методів управління, основне місце в яких займають питання управління фінансовою гнучкістю.

Тобто необхідність забезпечити відповідний рівень фінансової безпеки для портового підприємства особливо в умовах необхідності зараз підтримувати у належному стані інфраструктуру, забезпечувати обслуговування вантажопотоків, здатність протистояти зовнішнім обставинам фокусує увагу на можливості знаходити відповідне фінансування.

Окрім цього фінансова гнучкість дозволяє протистояти проблемі порушення ліквідності в наслідок несподіваним затримкам потоків грошових коштів з непередбачених причин.

Здатність залучати грошові кошти з різних джерел потребує сфокусувати увагу на фінансовому плануванні, що також є доцільним при вирішенні питань підтримки фінансової гнучкості портового підприємства.

Найбільш розповсюдженим джерелом фінансування є банківське кредитування, але в умовах війни б**анківське кредитування** підприємств на інвестиційні цілі є високоризикованим для фінансових інститутів, споживачам банківських кредитних послуг пропонують малопривабливі умови їх отримання: середньозважена процентна ставка депозитних корпорацій за кредитами у середньому по економіці склала 17,1% [15].

Дослідження особливостей прояву властивості гнучкості [4] в розвитку економічних систем дозволило науковцям сформулювати наступні аспекти пов’язані з гнучкістю фінансової системи:

- гнучкість системи може розглядатися за різними аспектами, як на «основі виділення в системі механізмів функціонування і механізму управлення нею. Відповідно, доцільно виділяти гнучкість механізму функціонування окремих сфер, ланок, суб'єктів фінансової системи та гнучкість механізму управління фінансовою системою. Даний підхід акцентує увагу серед інших, на таких факторах ефективності адаптації фінансової системи як її чутливість до корегуючего управлінського впливу» [4]. Суттєво змінити параметри управлінського впливу на фінансову систему портового підприємства складно, найчастіше портові підприємства використовують найбільш сучасні підходи в системі управління, зокрема в управлінні фінансовими ресурсами, хоча формування фінансової структури може вплинути і на ефективність процесу фінансування:

- гнучкість фінансової системи залежить від гнучкості її структури, тобто «на етапі еволюції фінансової системи жорсткість її структури разом з функціональною гнучкістю буде забезпечувати її стійкість до тих пір, поки не

вичерпується потенціал гнучкості механізму функціонування даної структури, що, відповідно, зумовить якісне перетворення всієї фінансової системи» [4];

- структурна гнучкість в умовах постійної зміни умов існування системи надає здатність фінансової системи реалізовувати безліч варіантів стійких зв'язків, а також співвідношення між окремими елементами.

Відповідно до світових тенденцій сучасні портові термінали для підтримки конкурентної позиції шукають фінансування і розробляють стратегії для реалізації «зелених» проектів, але це потребує значних інвестицій, тоді як галузь ще не повністю поновила темпи зростання, обсяг власних і залучених фінансових ресурсів підприємства, якими воно може розпоряджатися для здійснення поточних та перспективних витрат обмежно.

Потреба у фінансовій гнучкості зростає у разі зростання дефіциту ліквідності, портові підприємства як правило за загальноприйнятими критеріями мають не досить високий рівень ліквідності.

Особливої актуальності у цьому випадку набуває питання виділення видів фінансової гнучкості, що дозволяє більш чітко визначати необхідний рівень фінансової гнучкості.

Вища ступінь гнучкості - це повна фінансова ліквідність: швидке перетворення всіх ресурсів фірми в гроші [6].

Більш глобальний підхід до визначення фінансової гнучкості ототожнює управління даною характеристикою з керуванням фінансами в умовах невизначеності, тому це складне комплексне поняття, що відображає здатність підприємства отримувати, розподіляти і використовувати фінансові ресурси, забезпечуючи собі розвиток.

Для визначення критеріїв оцінки фінансової гнучкості можливо враховувати наступне [9]:

1- оцінка здійснюється за допомогою оцінки результатів діяльності підприємства, тобто шляхом використання фінансових показників. Число таких показників має бути, з одного боку, мінімальним, з іншого - достатнім, щоб відобразити фінансовий стан підприємства і мати реальне фінансове наповнення та зміст;

2 – врахування взаємозв'язку фінансового стану підприємства і зовнішнього середовища шляхом планування процесу фінансово-економічного розвитку.

Ступінь фінансової гнучкості може бути визначений через відповідний фінансовий стан портового підприємства, що характеризується розмірністю, складом активів і пасивів підприємства.

Як було вказано раніше, оцінка залежить від теоретичного погляду на фінансову гнучкість та її виду, як наслідок критеріїв оцінки.

Якщо, критерій оцінки – це фактичні результати діяльності підприємства, то можливо використати стандартні наступні фінансові показники:

- прибутковості (рентабельності) підприємства, використовуючи показник рентабельності продажів, активів. Виявляє можливість генерувати власні фінансові ресурси;

- активності підприємства на ринку, використовуючи показники оборотності активів;

- платоспроможності підприємства, використовуючи показник фінансового важеля.

Але рівень фінансової гнучкості не повинен визначатися тільки у ретроспективі. Дуже важливо розглядати це при реалізації стратегічних рішень, тільки так можливо протидіяти фінансовим ризикам і підтримувати необхідний рівень фінансової безпеки. У цьому випадку може розглядатися показник прибутку, що йде на оновлення. Чим вище значення даного показника, тим більш стабільна і успішна буде робота підприємства в майбутньому [9].

Якщо проаналізувати боргове навантаження портових підприємств, то рівень фінансової стійкості достатньо високий, і якщо оцінити рівень фінансової гнучкості за допомогою фінансових показників, то рівень є достатньо високий.

Але якщо потрібно фінансування - у цьому випадку платоспроможність підприємства в значній мірі впливає на виникнення ризика рефінансування. По цієї причини значно збільшується як ймовірність, так і обсяг можливих втрат при фінансових кризових ситуаціях.

Головним чином рівень фінансової гнучкості задається ступенем незалежності портового підприємства від зовнішніх джерел фінансування в забезпеченні власної платоспроможності.

Для її оцінки за своїм економічним змістом на думку деяких авторів більш всього підходить коефіцієнт обслуговування боргових зобов'язань. У зв'язку з цим підприємству доцільно визначити коридор припустимих значень цього показника відповідно до бажаного рівня фінансовою гнучкості. На цій основі слід коригувати плановані обсяги капітальних витрат і позикового фінансування.

З точки зору управління фінансовою гнучкістю і контролю ризику рефінансування найбільш ефективним в першу чергу представляється підтримання певного співвідношення грошових потоків, а не певної структури активів і пасивів.

З позицій власників, максимально допустимий обсяг боргового навантаження, тобто борговий потенціал, необхідно визначати на основі цільового рівня фінансової гнучкості.

При цьому емпіричні дослідження на проблему фінансової гнучкості визначили відповідні закономірності впливу фінансової гнучкості на рішення

щодо використання фінансових ресурсів, тобто прийняття інвестиційних рішень, від яких залежить структура активів:

- підприємства з низьким рівнем фінансової гнучкості при прийнятті інвестиційних рішень віддають перевагу критерію мінімального періоду окупності інвестицій, з точки зору переваги надходження грошових коштів в найбільш короткостроковій перспективі [4];

- підприємства з недостатньою фінансовою гнучкістю віддають перевагу менш ризикованим напрямам інвестування коштів. Крім того, об'єктами вкладень стають, як правило, ліквідні активи або рухоме майно [6], але це не характерно для портових підприємств;

- особливої актуальності для фінансово негнучких підприємств має управління грошовими коштами [8];

- фінансове хеджування не завжди доступно для підприємств портової галузі, проблеми з фінансовою гнучкістю повинні активізувати підприємства у сфері фінансового хеджування, але диверсифікація джерел фінансування або механізмів запозичення не завжди можлива.

Визначення рівня експансивної фінансової гнучкості можливо шляхом встановлення діапазонів з доступних джерел фінансових ресурсів, умовами їх отримання, для цього портові підприємства повинні підтримувати на відповідному рівні кредитний рейтинг.

Це надає можливість:

- збереження позикового потенціалу;

- формування страхового запасу ліквідності.

Зараз в якості джерела фінансування найчастіше використовують власний капітал і короткострокові позики, використання довгострокових позик формально знижує ризик ліквідності, але може у подальшому обмежувати маневреність у кредитних угодах, тобто ми обмежуємо рестрикційну фінансову гнучкість.

Використання власного капіталу для фінансування діяльності вважається характерним для підприємств на стадії розвитку, але дуже часто портові підприємства мають низький рівень фінансового важеля.

Окрім цього використання власного капіталу і довгострокових позик можуть вплинути на підвищення середньої ціни капіталу, зниження її вартості та погіршення добробуту власників.

Таким чином, підтримка гнучкості у прийнятті подібних рішень на належному рівні вимагає ретельного планування майбутніх джерел капіталу і його структури, а також ув'язки стратегії розвитку і фінансової політики підприємства.

Необхідно також мати на увазі рівень ризику. Як нам вже відомо, крім інших факторів, на ризик фірми впливають постійні складові витрат, що для

стивідорних компанії е характерною ознакою, у тому числі є наслідком залучення джерел фінансування, наприклад відсотки за позиками або дивіденди за привілейованими акціями.

Подібні витрати породжують ефект фінансового важеля, а також посилюють вплив операційного важеля і сукупний ризик бізнесу.

Крайнім проявом фінансового ризику є нездатність підприємства виконувати свої поточні та довгострокові зобов'язання. Частка позикових коштів у структурі капіталу прямо пропорційна ступеню ризику часткової або повної неспроможності підприємства. Тому уникнути можливих фінансових ускладнень відіграє важливу роль при прийнятті рішень про притягнення позикового капіталу.

Підприємство може мати фінансову гнучкістю лише в сукупності певних обставин. Таким чином, сучасні умови ведення бізнесу встановлюють вимоги до процесу управління фінансовим потенціалом, котрий повинен характеризуватися , в першу чергу, гнучкістю.

Звідси, фінансову гнучкість підприємства можна визначити як максимальну можливість підприємства до своєчасного пристосування потенціалу до умов функціонування, що змінюються, обмежену мінімальним ростом вартості використовуваного капіталу або втратою вартості активів при їх зверненні в ліквідну форму, що реалізовується з метою збільшення фінансового потенціалу.

Зараз для портових підприємств найбільш актуальним є підтримка рестрикційної фінансової гнучкості

Висновки: більш глобальний підхід до визначення фінансової гнучкості ототожнює управління даною характеристикою з керуванням фінансами в умовах невизначеності.

Інші ж підходи до визначення фінансової гнучкості переважно приділяють увагу окремим фінансовим характеристикам підприємства (грошовим потокам, структурі капіталу, джерелами фінансування).

Збереження структурної фінансової гнучкості поряд з гнучкістю механізму функціонування окремих складових для економічних систем досягнути і підтримувати досить важко.

Для портових підприємств, в якості критеріїв гнучкості можливо обрати вартісний критерій, наприклад мінімальні витрати, але цей критерій має бути доповнено відповідними обмеженнями відносно фінансової стійкості.

Визначення фінансової гнучкості впливає на критерії та подальші етапи щодо механізму її підтримки. Фінансова гнучкість впливає на фінансову стабільність підприємства та визначається постійністю оптимальних або наближених до них значень показників.

Література:

1. Бенедик Ю. Ю. Різні підходи щодо трактування сутності фінансової стійкості як економічної категорії. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* 2010. № . 19, С. 88 - 91.

2 Грачов О. В. Інформаційне забезпечення управління гнучкістю підприємства. *Економіка розвитку.* 2005. № 4 (36), С. 69-72.

3 Грачов О. В. Управління розвитком гнучкості підприємства. Автореф. дис. канд. економ. наук: 08.06.01 Харківський національний економічний ун-т. Х., 2006. 20 с.

4. Ерфорт І. Ю. Формування гнучкого цінового механізму підприємства : автореф. дис… канд. економ. наук : 08.06.01. Донецьк, 2005. 20 с.

5. Комаринець С. О. Фінансова гнучкість підприємства в умовах невизначеності середовища. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку»*. Львів. 2007, С. 186-191.

6. Концептуальні засади управління підприємством як економічною системою : монографія / за заг. ред. В. О. Коюди. Харків: Вид. ХНЕУ, 2007. 416 с.

8 Лактіонова О.А. Гнучкість фінансової системи: методологія, оцінка та вектори забезпечення : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 400 с.

9. Лактіонова О. А., Чишко. І.С. Інтегральна оцінка експансійної фінансової гнучкості суб'єктів господарювання. *Актуальні проблеми економіки*. ДВНЗ "Національна академія управління" Київ. 2012. №5, С. 183-192.

10. Лактіонова О. А.,. Захаров Г.Г., Чишко І.С. Методичні підходи до оцінки фінансової гнучкості суб'єктів господарювання на основі використання реальних опціонів. *Економіка і організація управління: Зб. наукових праць*. Донецьк : ДонНУ, Каштан. 2009. Випуск 5, С. 40-55.

11. Лактіонова О. А., Чишко І.С. Особливості формування фінансової гнучкості суб'єктів господарювання в умовах циклічного розвитку економіки. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. Київ. 2012. №2(14), С.93-99.

12. Чиж Л.П., Хотєєва Н.В. Удосконалення системи показників комплексної діагностики фінансової стійкості підприємства. *Наука і техніка сьогодні.*2022. № 7 (7), С. 85-97. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-7(7)-85-97

13. Чишко І. С. Концептуальні аспекти формування і оцінювання фінансової гнучкості суб'єктів господарювання в умовах нестабільної економіки, *Актуальні проблеми економіки.* 2011. №7, С. 152 – 164.

14. Портові тренди до 2030 року у світі та Україні. URL: https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/expert/infrastructure-interview-port-trends.html

15. Огляд інструментів фінансової стійкості в умовах воєнного стану в Україні (вересень – жовтень 2023 року). URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-investytsiy-u-promyslovist-ukrayiny-v-umovakh-viyny-ta

16. Gamba A, Triantis A. The Value of Financial Flexibility URL: https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01397.x

References:

1. Benedik, Ju. Ju. (2010). Rizni pidhodi shhodo traktuvannja sutnosti finansovoї stijkosti jak ekonomichnoї kategorії [Different approaches to the interpretation of the essence of financial stability as an economic category]. *Naukovij visnik Volins'kogo nacional'nogo universitetu imeni Lesi Ukraïnki - Scientific bulletin of Lesya Ukrainka Volyn National University,* 19, 88 – 91 [in Ukrainian].

2. Grachov, O. V. (2005). Informacijne zabezpechennja upravlinnja gnuchkistju pidpriєmstva [Information support for enterprise flexibility management]. *Ekonomika rozvitku - Development economics*, 4 (36), 69-72 [in Ukrainian].

3. Grachov, O. V. (2006). Upravlinnja rozvitkom gnuchkosti pidpriєmstva [Managing the development of enterprise flexibility]. *Extended abstract of candidate's thesis*. H.: Harkivs'kij nacional'nij ekonomichnij un-t. [in Ukrainian].

4. Erfort, I. Ju. (2005). Formuvannja gnuchkogo cinovogo mehanizmu pidpriєmstva [ormation of a flexible price mechanism of the enterprise]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Donec'k [in Ukrainian].

5.Komarinec', S. O. (2007). Finansova gnuchkist' pidpriєmstva v umovah neviznachenosti seredovishha [Financial flexibility of the enterprise in conditions of environmental uncertainty]. *Visnik Nacional'nogo universitetu «L'vivs'ka politehnika». Serija «Menedzhment ta pidpriєmnictvo v Ukraïni: etapi stanovlennja i problemi rozvitku» - Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series "Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development"*, 186-191 [in Ukrainian].

6. Kojudi, V. O. (2007). *Konceptual'ni zasadi upravlinnja pidpriєmstvom jak ekonomichnoju sistemoju [Conceptual principles of enterprise management as an economic system]*. Harkiv: Vid. HNEU [in Ukrainian].

8. Laktionova, O.A. (2016). *Gnuchkist' finansovoї sistemi: metodologija, ocinka ta vektori zabezpechennja [Flexibility of the financial system: methodology, assessment and support vectors]*. Vinnicja : TOV «Nilan-LTD» [in Ukrainian].

9. Laktionova, O. A., Chishko, I.S. (2012). Integral'na ocinka ekspansijnoї finansovoї gnuchkosti subєktiv gospodarjuvannja [Integral assessment of expansionary financial flexibility of economic entities]. *Aktual'ni problemi ekonomiki - Actual problems of the economy*, 5, 183-192 [in Ukrainian].

10. Laktionova, O. A.,. Zaharov, G.G., Chishko, I.S. (2009). Metodichni pidhodi do ocinki finansovoї gnuchkosti sub'єktiv gospodarjuvannja na osnovi vikoristannja real'nih opcioniv [Methodical approaches to the assessment of financial flexibility of economic entities based on the use of real options]. *Ekonomika i organizacija upravlinnja - Economics and management organization*, 5, 40-55 [in Ukrainian].

11. Laktionova, O. A., Chishko, I.S. (2012). Osoblivosti formuvannja finansovoї gnuchkosti sub'єktiv gospodarjuvannja v umovah ciklichnogo rozvitku ekonomiki [Peculiarities of the formation of financial flexibility of business entities in conditions of cyclical economic development]. *Visnik Universitetu bankivs'koї spravi Nacional'nogo banku Ukraïni - Bulletin of the University of Banking of the National Bank of Ukraine*, 2(14), 93-99 [in Ukrainian].

12. Chizh, L.P., Hotєєva, N.V. (2022). Udoskonalennja sistemi pokaznikiv kompleksnoї diagnostiki finansovoї stijkosti pidpriєmstva [Improvement of the system of indicators of complex diagnostics of the financial stability of the enterprise]. *Nauka i tehnika s'ogodni - Science and technology today*, 7 (7), 85-97. Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-7(7)-85-97 [in Ukrainian].

13. Chishko, I. S. (2011). Konceptual'ni aspekti formuvannja i ocinjuvannja finansovoї gnuchkosti sub'єktiv gospodarjuvannja v umovah nestabil'noї ekonomiki [Conceptual aspects of formation and assessment of financial flexibility of economic entities in the conditions of an unstable economy]. *Aktual'ni problemi ekonomiki - Actual problems of the economy*, 7, 152 – 164 [in Ukrainian].

14. Portovi trendi do 2030 roku u sviti ta Ukraïni [Port trends until 2030 in the world and Ukraine]. *www2.deloitte.com* Retrieved from https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/expert/infrastructure-interview-port-trends.html [in Ukrainian].

15. Ogljad instrumentiv finansovoї stijkosti v umovah voєnnogo stanu v Ukraïni (veresen' – zhovten' 2023 roku) [Review of instruments of financial stability in the conditions of martial law in Ukraine (September - October 2023)]. *niss.gov.ua* Retrieved from https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-investytsiy-u-promyslovist-ukrayiny-v-umovakh-viyny-ta [in Ukrainian].

16. Gamba, A, Triantis, A. *The Value of Financial Flexibility*. Retrieved from https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01397.x [in English].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 338.28

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-778-790

Чупрун Євгеній Іванович магістр зі спеціальності "Технології електронних мультимедійних видань", Польща, Зупнічна 32, тел.: (095) 809-70-46, https//orcid.org/0009-0008-2704-3621

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В IT-КОМПАНІЯХ

Анотація. Стаття присвячена розкриттю теоретичних аспектів ризик-менеджменту в IT-компаніях. В нестабільних реаліях особливо актуальними стають аналіз, оцінка та управління ризиками IT-характеру в середовищі бізнесу. Користуючись відповідними технологіями, компанії ідентифікують, оцінюють ризики та зменшують їхній вплив, коли ухвалюють рішення. Цими технологіями передбачається охоплення таких процесів, як здійснення аналізу даних, створення моделей, в яких можуть існувати ризики, та стимулів, а також стратегічні напрямки управління ризиками. Аналізуючи дані, підприємства ідентифікують розвиток певних тенденцій та, спираючись на попередні дані, прогнозують, з якими можливими ризиками доведеться зіткнутися. Коли моделюються ризики та здійснюється стимуляція, компанії можуть сформувати оцінки реальних ризиків та їхніх наслідків. Щоб ефективно управляти ризиками в бізнесі, потрібне також уявлення про існування різних видів ризиків. Їхнє виникнення можливе у зв'язку з тим, що змінюються управлінські рішення, їх можуть спричиняти фінансова діяльність, кадрова політика, інфраструктурні проєкти та ін. Важливим напрямком є управління ризиками, що стосуються безпеки. Їхня актуальність постійно зростає, оскільки збільшуються кіберзагрози.

З'ясовано, що ризик – це ситуація невизначеності, ймовірної загрози, яку усвідомили і прийняли суб'єкти господарювання, її виникнення пов'язане з тим, що змінюються відповідні виробничі, маркетингові, інноваційні, технологічні процеси, оцінюють цю ситуацію з точки зору можливості, за якої прибутковість компанії може зазнати втрат. А під ризик-менеджментом розуміють сукупність таких понять, як управлінські дії, економічні відносини й заходи, під вплив яких потрапляють розвиток процесів та явищ, коли панує невизначеність та відсутня якісна інформація, вони системні й комплексні, спрямовані на те, щоб забезпечити найсприятливіші умови, в яких можна функціонувати й одержати результат, своєчасно виявивши, оцінивши й усунувши негативні наслідки, завдані непередбачуваними подіями.

Встановлено, що ключовим завданням, яке покладене на управління ризиками, є зменшення або нейтралізація впливу, якого негативні чинники завдають життєвому циклу, що проходить проєкт (чи проєкти), щоб одержати результати, які за рівнем наближатимуться до тих, які заплановані й бажані. Виявлено, що ризик-менеджментом є в комплексі проаналізовані політичні, зовнішньоекономічні, фінансово-економічні, інвестиційні, соціальні, виробничі, інноваційні, інформаційні, технологічні, ринкові, маркетингові фактори, під впливом котрих перебуває проєктна робота, яку здійснюють ІТ-компанії. Щоб індустрія інформаційних технологій ефективно функціонувала та стабільно розвивалася в нестабільних і невизначених обставинах, потрібно користуватися комплексним підходом в управлінні проєктними ризиками в межах системи ризик-менеджменту.

Ключові слова: управління проєктами, ІТ-компанія, ІТ-індустрія, управління ризиками, ризик-менеджмент.

Chuprun Yevhenii Ivanovich Master's degree in the specialty "Technologies of Electronic Multimedia Publications", Poland, Zupnicza 32, tel.: (095) 809-70-46, https//orcid.org/0009-0008-2704-3621

THEORETICAL ASPECTS OF RISK MANAGEMENT IN IT COMPANIES

Abstract. The article is devoted to the disclosure of theoretical aspects of risk management in IT companies. In the conditions of instability, the issues of analysis, assessment and management of IT risks in the business environment become especially relevant. The application of appropriate technologies enables companies to identify, assess and reduce risks in the decision-making process. Such technologies include data analysis, risk modeling and simulation, as well as risk management strategies. Data analysis enables businesses to identify trends and predict potential risks based on past data. Risk modeling and simulation enable companies to assess real risks and their consequences. In order to effectively manage business risks, it is also necessary to understand what types of risks exist. They may be related to changes in management decisions, financial activities, personnel policy, infrastructure projects, etc. An important aspect is the management of security-related risks. They are becoming more and more relevant in the context of growing cyber threats.

It was found that risk should be understood as a situation of uncertainty, a possible danger that is perceived and accepted by business entities, which arises as a result of changes in the relevant production, marketing, innovation, technological processes and is estimated by the probability of loss of the company's profitability.

Instead, risk management is defined as a complex of managerial actions, economic relations and measures of influence on processes and phenomena in conditions of uncertainty and lack of qualitative information, which are of a systemic and complex nature, aimed at ensuring the most favorable conditions for functioning and obtaining results, through timely detection, evaluation and neutralizing the manifestation of negative consequences of unforeseen events.

The main task of risk management is determined, which consists in reducing or eliminating the impact of negative factors on the life cycle of the project (or projects) in order to obtain results that will be close to the planned and desired level. It was established that risk management consists in a complex analysis of political, foreign economic, financial and economic, investment, social, production, innovation, information, technological, market, marketing factors that affect the project activities of IT companies. For the effective functioning and sustainable development of the IT industry in conditions of instability and uncertainty, it is necessary to apply a comprehensive approach to project risk management in the risk management system.

Keywords: project management, IT company, IT industry, risk management, risk management.

Постановка проблеми. Нині, коли глобальне цифрове середовище все активніше розвивається, IT-індустрія як вид економічної діяльності виступає конкурентоздатною сферою, яка щороку зростає на 10–20%. Міжнародне співтовариство вже сприймає Україну як глобального й визнаного гравця. Отже, IT-сектор перетворився на головного драйвера вітчизняної економічної галузі, це сильний каталізатор передавання нової інформації, завдяки чому відбувається розвиток людського, інтелектуального капіталу та підвищується глобальний попит на фахівців у IT-секторі. Завдяки цим знанням відбувається забезпечення позитивного зворотного зв'язку, що впливає на створення інноваційних програмно-апаратних сервісів, цифрових платформ та інформаційних продуктів.

Але необхідно зауважити: у зв’язку з тим, що зовнішнє інституційне середовище характеризується мінливим, динамічним і непередбачуваним розвитком, через існування криз, в роботі IT-компаній виникають різні види ризиків, зокрема пов’язані з роботою над розробкою і впровадженням проєктів. Останніми роками стабільно помітним, що зменшується число замовлень; масово скорочуються робочі місця в міжнародних IT-компаніях; згортаються проєкти, які стосуються інформаційних технологій; втрачаються активи; зростає розрив між тим, скільки IT-галузь потребує спеціалістів, і тим, скільки їх є; недостатня державна підтримка; неефективно запроваджуються інструменти, які використовує державне регулювання та спеціальні режими

податкового заохочення. Це спричинено певними викликами й загрозами, зокрема такими: глобальною рецесією у зв'язку зі світовою кризовою економічною ситуацією; впливом, який здійснюють геополітичні фактори; ризиком, що станеться стагфляція в Китаї, де з одночасним економічним спадом відзначають високі інфляційні процеси; воєнними ризиками через повномасштабне вторгнення рф в Україну; ризиком, що знизяться інвестиції в українську ІТ-індустрію у зв'язку з нестабільною політичною ситуацією й тим, що зовнішні інвестори зменшили рівень довіри; меншою кількістю запитів на пошуки українських розробників через існування ризиків, які має наша країна в межах світового бізнесу, та ін.

Тож у нинішніх реаліях, коли наявні економічна нестабільність та невизначеність, необхідно користуватися комплексним підходом в управлінні проєктними ризиками в межах системи ризик-менеджменту. Зважаючи на це, зараз набуває актуальності проблематика, пов'язана зі створенням сфери ризик-менеджменту, що має на меті знайти принципово нові механізми й методи, за допомогою яких можна оцінювати проєктні ризики, управлінські підходи до того, яким чином їх усунути й мінімізувати. Всі ці питання вимагають, аби було поглиблено проаналізовано суть і зміст, якими володіє ризик-менеджмент, щоб зрозуміти динамічні закономірності, притаманні управлінню проєктною роботою, яку здійснюють підприємства, що належать до різних галузей, зокрема й до ІТ-індустрії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика висвітлювалася такими ученими як О. Антипцева, С. Баранцева, П. Великоіваненко, В. Вітлінський, В. Глібчук, В. Грачов, І. Данилюк, Л. Донець, Ю. Дуднєва, М. Іванов, О Козирєва, Н. Коленда, Т. Коюда, К. Назарова, Т. Обидєннова, А. Остапець, І. Парасій-Вергуненко, Ю. Скакальський, Н. Трушкіна, Т. Хлевицька та інші. Водночас, попри те, що цій проблематиці науковцями приділяється значна увага, є актуальними наукові дослідження, об'єктом яких виступає потреба вдосконалювати управління проєктними ризиками компаній ІТ-галузі, користуючись комплексним підходом.

Мета статті – розкриття теоретичних аспектів ризик-менеджменту в ІТ-компаніях.

Виклад основного матеріалу. В українських підприємствах та організаціях ще тільки розпочинає впроваджуватися ризик-менеджмент у систему їхньої управлінської діяльності. В результаті опитувань, у яких взяли участь вітчизняні суб'єкти господарювання, можна зробити висновок, що їхня більшість практично не користується системним ризик-менеджментом. Менеджери цікавляться тільки окремими групами ризиків, приміром, виробничими та фінансовими, а основною ознакою ризик-менеджменту є його фрагментарність. Спричиняє це негативне явище, зокрема, й те, що власники

та менеджери не володіють цілісним уявленням щодо суті системи ризик-менеджменту, змісту й послідовності, в якій реалізуються етапи управління ризиками. Вивчивши позицію нинішніх науковців щодо сутності та змісту терміну «ризик-менеджмент», можна стверджувати, що теза про відсутність єдиного визначення цього явища, правильна.

Розвиток ІТ-галузі стимулює розбудову вітчизняної інформаційної інфраструктури відповідно до вимог провідних економік світу, які досягли рівня V і VI технологічних укладів. До першочергових завдань у галузі ІТ слід віднести: 1) модернізацію систем управління підприємствами на основі нових ІТ-технологій; 2) взаємодію з міжнародними фінансовими інститутами; 3) оптимізацію інформаційного сервісу на базі третьої ІТ-платформи. Для успішної діяльності ІТ-компаній сьогодні використовують сучасні технології управління. У межах управління проєктами одним із основних завдань, які стоять перед компаніями є управління проєктними ризиками, які є дуже серйозною перешкодою на шляху успішного завершення проєкту та оцінюються за допомогою таких показників: ймовірність ризикового випадку, сума збитку (тяжкості). Очевидно, що наявність ризиків присутня на абсолютно всіх етапах проєктної діяльності. У зв'язку з цим інструментарій управління проєктними ризиками має постійно вдосконалюватися [1].

Ризик – це процес перетворення потенційних загроз на реальні, або настання небажаних наслідків, які можуть виникнути внаслідок різних дій чи подій, що впливають на бізнес. Це можуть бути економічні ризики, технічні, природні, фінансові, правові тощо. Такий процес дає змогу бізнесу бути готовим до можливих наслідків та застосовувати заходи щодо їхнього запобігання і зменшення впливу. Фактори, що впливають на ризик в бізнесі, можуть бути різними і залежать від конкретного виду діяльності й особливостей ринку. Проте є загальні фактори, які можуть впливати на ризик в бізнесі, незалежно від його спрямованості [2].

На думку В. М. Глібчука, під ризиком слід розуміти поєднання можливості досягнення як небажаних, так і особливо сприятливих відхилень від запланованих результатів у разі прийняття рішення з множини альтернативних рішень в умовах невизначеності та ситуації неминучого вибору [3]. Ю. С. Скакальський вказує, що ризик – це вплив невизначеності на досягнення стратегічних та оперативних цілей суб'єкта господарювання, що включає можливі збитки та потенційні виграші [4].

Отже, ризик – це ситуація невизначеності, ймовірної загрози, яку усвідомили і прийняли суб'єкти господарювання, її виникнення пов'язане з тим, що змінюються відповідні виробничі, маркетингові, інноваційні, технологічні процеси, оцінюють цю ситуацію з точки зору можливості, за якої прибутковість компанії може зазнати втрат. Поняття «проєктний ризик»

розглядають у значенні сукупності ризиків, які можуть заважати ефективно реалізувати проєкт через негативний вплив, спричинений екзогенним та ендогенним середовищем. Є очевидним, що головне завдання, яке стоїть перед управлінням ризиками – це знизити або нейтралізувати вплив, якого негативні чинники завдають життєвому циклу, що проходить проєкт (чи проєкти), щоб одержати результати, які за рівнем наближатимуться до тих, що заплановані й бажані.

Процес визначення ІТ-ризиків передбачає оцінку потенційних загроз безпеці, які можуть виникнути в результаті впливу різних факторів. Існують різні методики, які складаються з певної послідовності (ідентифікація потенційних ІТ-ризиків, оцінка впливу ризиків, оцінка ймовірності виникнення ризиків, визначення пріоритетів, розробка плану управління ризиками, впровадження плану управління ризиками). В результаті виконання зазначених етапів компанія має повну картину щодо ІТ-ризиків, їх впливу на бізнес-процеси та можливості зменшення. ІТ-ризики та їх зв'язок з бізнес-ризиками є актуальною темою для бізнесу. ІТ-ризики можуть бути визначені як потенційні загрози, пов’язані з використанням технологій та інформації в бізнес-процесах. Основною метою управління ІТ-ризиками є забезпечення стійкості бізнес-процесів підприємства до можливих випадків порушення їх нормального функціонування [5].

Більшість учених приділяють значну увагу питанням управління ризиками, ототожнюючи це поняття з науковою категорією «ризик-менеджмент». Як правило, під управлінням ризиками розуміють:

1) метод, який спрямовано на організацію, виявлення і реагування на чинники ризику для досягнення цілей проєкту;

2) комплекс заходів, спрямованих на роботу з ризиками для збереження контролю над проєктом;

3) засіб боротьби з невизначеністю;

4) процес виявлення, оцінювання та пріоритизації ризиків;

5) структурований процес, що дозволяє команді проєкту приймати правильні рішення у потрібний час шляхом виявлення, класифікації та кількісного оцінювання ризиків;

6) систематичний спосіб діагностування рівня ризиків;

7) інструмент менеджменту, спрямований на виявлення джерел ризику та невизначеності, визначення їх впливу та розроблення відповідних заходів [6].

Управління ІТ-ризиками є важливим аспектом діяльності будь-якого підприємства, оскільки керування ними забезпечує безпеку даних, знижує витрати на обслуговування ІТ-інфраструктури, підвищує та забезпечує продуктивність бізнес-процесів підприємства. Успішні компанії, які працюють у складних умовах та змінному середовищі, мають декілька спільних рис, які

дають змогу їм досягнути успіху навіть у непередбачуваних ситуаціях. До таких рис належать: гнучкість та адаптивність, інновації, конкурентні переваги, розуміння ризиків, командна робота, підтримка клієнтів, спрямованість на результат. Успіх компанії в складних умовах також залежить від її здатності управляти ризиками та взаємодіяти із зацікавленими сторонами, такими як клієнти, постачальники, регуляторні органи [7].

У науковій літературі можна виділити декілька основних підходів до визначення сутності ризик-менеджменту. Наприклад, на думку С.М. Баранцевої, ризик-менеджмент необхідно розглядати з погляду процесного підходу, бо він об'єднує процеси, пов'язані з ідентифікацією, аналізом ризиків і прийняттям рішення, що включає максимізацію позитивних і мінімізацію негативних наслідків настання ризикових подій [8]. Як багатоступінчатий процес, який включає «розроблення загальної філософії управління ризиками на підприємстві, їх виявлення, аналіз, оцінку і має на меті зменшення та нейтралізацію негативних наслідків», визначають ризик-менеджмент В.В. Вітлінський та П.І. Велікоіваненко [9].

Л.І. Донець підкреслює, що ризик-менеджмент є специфічною галуззю менеджменту, яка потребує знань предметної діяльності фірми, аналізу господарської діяльності підприємства, математичних методів оптимізації економічних завдань [10]. Як сукупність методів, прийомів і заходів, що допомагають певною мірою прогнозувати настання ризикових подій і вживати заходів щодо уникнення або зниження негативних наслідків їх настання визначають ризик-менеджмент учені-економісти В.І. Грачов та Т.П. Коюда у роботі [11], а Н.В. Коленда підкреслює, що саме за системної взаємодії ця сукупність дасть змогу реалізувати завдання, спрямовані на мінімізацію негативного впливу на результати діяльності підприємства і досягнення планових показників [12].

Отже, досліджуючи підходи до суті явища, можна зробити висновок, що певні автори вважають явище ризик-менеджменту процесом чи сукупністю процесів, інакше кажучи, є прихильниками процесного підходу, іншими увага зосереджується на ризик-менеджменті як системі (яка містить заходи; принципи, методи й форми та ін.), чим розвивають наявність системного погляду на управління ризиками. Тож практика управління ризиками відзначається створенням та реалізацією таких підходів до його організаційних моментів: фрагментарного (або спеціалізованого) ризик-менеджменту, комплексного (системного) ризик-менеджменту й інтегрованого ризик-менеджменту.

Ризики в проєктах слід розуміти широко – як будь-яка подія або умова, яка може зробити позитивний або негативний вплив на підсумки проєкту. Таке трактування присутнє і у фінансах, при цьому розуміється спекулятивний

ризик, який в умовах невизначеності може привести до отримання як прибутку, так і до збитку. При страхуванні використовується поняття чистого ризику, де невизначеності зв'язуються тільки з потенційними збитками в майбутньому. Ризики мають відношення до майбутнього, їх слід відрізняти від проблем і труднощів, які мають місце в даний час. Можливості маневрування під час управління ризиками доволі різноманітні: запобігання ризику, відхилення від ризику, свідоме та неусвідомлене прийняття ризику, дублювання операцій, об'єктів чи ресурсів, скорочення величини потенційних і фактичних втрат, розподіл ризику, розукрупнення ризику, рознесення експозицій у просторі та у часі, ізоляція небезпечних синергетичних чинників один від одного, перенесення (страховий і нестраховий трансфер) ризику на інших агентів тощо [13].

За свідченням фахівців, у 80-90 роках XX сторіччя ризик-менеджмент навіть у провідних компаніях у світі мав фрагментарний, вузькоспеціалізований характер. На жаль, всупереч змінам, які зараз відбуваються у системах управління ризиком у розвинених країнах, ризик-менеджмент у багатьох українських організаціях досі залишається фрагментарним, специфічним видом діяльності, здійснюється епізодично та стосується переважно окремих сфер діяльності. Так, управління різними видами ризиків, зокрема екологічними, фінансовими, виробничими, здійснюється незалежно один від одного та розосереджується по різних підрозділах організації. Часто це приводить до суперечності між ризик-менеджментом та цілями організації загалом, неможливості оцінити сукупний ефект від управління окремими видами ризиків, а сам ризик-менеджмент розглядається власниками як джерело виникнення додаткових витрат. Результатом є низька координація управлінських дій (або навіть її повна відсутність), проблеми з ідентифікацією, а головне, з реагуванням на нові для суб'єкта господарювання ризики [14].

При цьому управління проєктними ризиками відноситься до практики завчасного виявлення потенційних ризиків, їх аналізу та вжиття запобіжних заходів для зниження/стримування ризику. Управління проєктними ризиками включає ідентифікацію, аналіз, оцінювання, контроль та реагування на чинники ризику, які є складовою частиною IT-бізнесу. Необхідно зазначити, що алгоритм управління проєктними ризиками у системі ризик-менеджменту IT-компаній має включати такі етапи:

1) SWOT-аналіз ризиків (виявлення ризиків, їхньої специфіки й особливостей, дослідження чинників, що впливають на виникнення ризиків, аналіз розміру збитків);

2) виявлення найбільш значущих ризиків експертним методом – ранжування ризиків за рівнем їхнього впливу;

3) рейтингове оцінювання ризиків за допомогою шкали оцінювання ризиків;

4) вибір дієвих інструментів мінімізації проєктних ризиків (удосконалення підходів до ідентифікації проєктних ризиків, що полягає у визначенні чинників і джерел ризиків, ризикових подій, ефектів і наслідків виникнення ризикових ситуацій; усунення ризиків – відмова від реалізації певних проєктів і стартапів, пов'язаних з високим рівнем ризиків; диверсифікація ризиків і вихід на зовнішні ринки ІТ-послуг; перерозподіл ризиків; резервування коштів на покриття непередбачених витрат) [15].

Компанії галузі ІТ діють у правовому та економічному полі України як і багато інших компаній, що належать до різних галузей, тому доцільно розглянути основні ризики, без урахування яких неможливе посилення конкурентної позиції компанії, особливо за мінливих ринкових умов:

1. Ризики компаній за сферою виникнення:

1.1. Політичні ризики – це ризики, які можуть спонукати інвесторів відмовитись чи обмежити інвестиції внаслідок політичних змін або нестабільності в країні.

1.2. Економічні ризики – комбінація подій, пов'язаних з діяльністю підприємства, які впливають на нього; імовірності цих подій та їх наслідків, що унеможливлюють досягнення запланованих цілей і внаслідок цього позначаються на доходах підприємства.

1.3. Операційні ризики – ризики можливих втрат та збитків, які виникають в операційній діяльності підприємства і зазвичай, є наслідками некваліфікованого управління, шахрайських дій з боку управлінців, неякісного надання послуг, невмінням керівництва швидко реагувати на загрози та негативні фактори, що впливають на діяльність компанії у найближчій та віддаленій перспективі.

1.4. Під юридичним ризиком розуміють існуючий або потенційний ризик зменшення доходів і капіталу компанії, спричинений порушенням або недотриманням компанією законів, нормативних актів, угод, загальноприйнятої практики чи етики, а також можливої неоднозначності тлумачення встановлених законів чи нормативних актів.

2. Ризики компаній за рівнем впливу та наслідками:

2.1. Катастрофічні (втрати підприємства можуть спричинити його банкрутство).

2.2. Критичні (наявні втрати можуть перевищувати прибуток підприємства за певний проміжок часу).

2.3. Високі (є висока ймовірність настання значних негативних наслідків. Наприклад, ризик потрапити на ненадійного контрагента має високу ймовірність і значні негативні наслідки).

2.4. Середні (наявні втрати не будуть перевищувати розмір очікуваного прибутку).

2.5. Низькі (наявні втрати не впливають на прибуток підприємства, він може виникати лише в окремих підрозділах, або на який можна вплинути суто операційною діяльністю).

3. Ризики компаній з точки зору управління:

3.1. Стратегічні ризики є дуже важливою одиницею ризик-менеджменту, оскільки вони можуть дуже швидко завдати серйозної шкоди організації, можуть уражати ланцюги постачання, інфраструктуру, технології, персонал, капітал, репутацію та базові чинники створення цінності компанії.

3.2. Тактичні ризики мають тісний зв'язок зі стратегічними і пов'язані з конкретними діями, спрямованими на досягнення стратегічної мети у конкретний проміжок часу на будь-якому з етапів реалізації затвердженої стратегії. Тактичні ризики здебільшого можуть виникати через визначені дії менеджменту компаній, обрання неправильних/недоцільних на цей момент методів досягнення мети, управління, бізнес-моделей тощо [16].

Щоб проєктна діяльність ІТ-компаній була організована на більш досконалому рівні, причому має бути врахований вплив, який здійснюють можливі ризики, варто користуватися комплексним підходом, поєднуючи системний, процесний та функціональний підходи. Комплексний підхід покликаний оптимізувати ризик-менеджмент, реалізувавши принципи, в основі яких лежать: цілісність, ієрархічність побудови, структуризація, множинність та інтеграція; методи, інструменти і всі управлінські функції (складання прогнозів та планів, організаційна, мотиваційна, облік, контроль, аналіз та регулювання), завдяки комплексу процесів, під час яких суб'єкти господарювання в ІТ-секторі здійснюють проєктну діяльність, котрі виконані послідовно.

Таким чином, внаслідок здійсненого аналізу можна дійти наступних висновків та звернути увагу підприємств ІТ-сфери на виконання таких рекомендацій:

1) користуватися стратегією диференціації, інакше кажучи, зміцнювати унікальність, якою характеризується продукт, й орієнтуватися на такий цільовий ринок, який цінує важливість унікальних характеристик. Приймати конкурентну стратегію – стратегію, зосереджену на лідерстві продукту;

2) сукупність головних зусиль задіяти для того, щоб створити знання щодо продуктів на високому рівні й підвищити обізнаність щодо унікальних особливостей, якими володіє продукт;

3) задля збереження конкурентоздатності вести постійне стеження за тим, які пропозиції висувають конкуренти та чи з'являються нові гравці;

4) посилювати лідерські позиції, у зв'язку з чим поповнення ринку новими конкурентами буде досить проблематичним;

5) в роботі зосереджуватися на тому, щоб сформувати з клієнтами довгострокові та стабільні відносини;

6) займати позицію відомого бренду, що є гарантом якості й обслуговування на високому рівні.

Висновки. Отже, організовуючи проєктну діяльність, ІТ-компанії можуть зіткнутися з багатьма ризиками, про що потрібно пам'ятати. Разом з цим варто займатися постійним моніторингом, системно аналізувати проєктні ризики, які виникають перед ІТ-індустрією. Тож у зв'язку з цим необхідне комплексне управління проєктними ризиками, під час чого мають бути використані методи й механізми, завдяки яким певним чином можна скласти прогноз того, коли настануть ризикові події, і вчасно їх мінімізувати й усунути. Такі заходи полягають у тому, щоб розробити й ухвалити стратегічні рішення стосовно управління проєктними ризиками компаній, що працюють з інформаційними технологіями, користуючись ризико-орієнтованими механізмами; запровадити інтегровані концепції та організаційно-економічний механізм, за допомогою якого вдасться управляти проєктними ризиками; розробити заходи (інституційні, економічні, фінансові, маркетингові), спрямовані на те, щоб ринок ІТ-послуг функціонував більш ефективно. Якщо ці заходи будуть реалізовані, ІТ-продукція та послуги в межах внутрішнього ринку користуватимуться більшим попитом, сам ринок буде стимульовано, виникнуть і розвиватимуться інфраструктурні об'єкти ІТ-сфери, ІТ-освіта стане більш якісною.

Ми вважаємо, що найзмістовніше узагальнене визначення, яке має економічна категорія «ризик-менеджмент», трактує її як комплекс, до якого входять управлінські дії, економічні відносини й заходи, які впливають на хід процесів і явищ, коли панує невизначеність та відсутня якісна інформація, вони системні й комплексні, спрямовані на те, щоб забезпечити найсприятливіші умови, в яких можна функціонувати й одержати результат, своєчасно виявивши, оцінивши й усунувши негативні наслідки, завдані непередбачуваними подіями. Ризик-менеджментом є в комплексі проаналізовані політичні, зовнішньоекономічні, фінансово-економічні, інвестиційні, соціальні, виробничі, інноваційні, інформаційні, технологічні, ринкові, маркетингові фактори, під впливом яких перебуває проєктна робота, яку здійснюють ІТ-компанії. Щоб індустрія інформаційних технологій ефективно функціонувала та стабільно розвивалася в нестабільних і невизначених обставинах, потрібно користуватися комплексним підходом в управлінні проєктними ризиками в межах системи ризик-менеджменту.

Література:

1. Козирєва О. В., Іванов М. Є. Теоретичні аспекти управління проєктними ризиками в ІТ-компаніях. *Бізнесінформ.* 2019. № 12. С. 420-425.

2. Данилюк І. Управління ризиками в ІТ-бізнесі. *Світ фінансів.* 2023. № 3 (76). С. 105-114.

3. Глібчук В.М. Сутність ризику як економічної категорії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2007. № 599. С. 102-107.

4. Скакальський Ю.С. Контролінг у системі корпоративного управління. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету.* 2007. Вип.17. С.277-279.

5. Данилюк І. Управління ризиками в ІТ-бізнесі. *Світ фінансів.* 2023. № 3 (76). С. 105-114.

6. Трушкіна Н. Управління проєктними ризиками у системи ризик-менеджменту ІТ-компанії: теоретичні аспекти. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 55. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2919/2841.

7. Данилюк І. Управління ризиками в ІТ-бізнесі. *Світ фінансів.* 2023. № 3 (76). С. 105-114.

8. Баранцева С.М., Хлевицька Т.Б. Ризикологія: навчальний посібник. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 224 с.

9. Вітлінський В.В., Великоіваненко П.І. Ризикологія в економіці та підприємництві: монографія. Київ. КНЕУ, 2004. 480 с.

10. Донець Л.І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 312 с.

11. Грачов В.І., Коюда Т.П. Класифікація ризиків та управління ними. *Фінанси України.* 2002. № 10. С. 56-61.

12. Коленда Н.В. Поняття системи ризик-менеджменту підприємства. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2018. Випуск 22. С. 398-401.

13. Козирєва О. В., Іванов М. Є. Теоретичні аспекти управління проєктними ризиками в ІТ-компаніях. *Бізнесінформ.* 2019. № 12. С. 420-425.

14. Дуднєва Ю.Е, Антипцева О.Ю., Обидєннова Т.С. Ризик-менеджмент: інтегрований підхід до організації. *Економіка і суспільство.* 2019. Випуск 20. С. 229-236.

15. Трушкіна Н. Управління проєктними ризиками у системи ризик-менеджменту ІТ-компанії: теоретичні аспекти. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 55. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2919/2841.

16. Назарова К., Парасій-Вергуненко І., Остапець А. Класифікація ризиків компаній ІТ-індустрії. *SCIENTIA FRUCTUOSA.* 2023. № 4. С. 120-137.

References:

1. Kozyrieva, O.V. & Ivanov, M.Ye. (2019). Teoretychni aspekty upravlinnia proektnymy ryzykamy v IT-kompaniiakh [Theoretical aspects of project risk management in IT companies]. *Biznesinform – Business information, 12*, 420-425 [in Ukrainian].

2. Danyliuk, I. (2023). Upravlinnia ryzykamy v IT-biznesi [Risk management in IT business]. *Svit finansiv – The world of finance, 3 (76)*, 105-114 [in Ukrainian].

3. Hlibchuk, V.M. (2007). Sutnist ryzyku yak ekonomichnoi katehorii [The essence of risk as an economic category]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University, 599*, 102-107 [in Ukrainian].

4. Skakalskyi, Yu.S. (2007). Kontrolinh u systemi korporatyvnoho upravlinnia [inControlling in the corporate management system]. *Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu – Collection of scientific works of the Cherkasy State University of Technology, 17*, 277-279 [in Ukrainian].

5. Danyliuk, I. (2023). Upravlinnia ryzykamy v IT-biznesi [Risk management in IT business]. *Svit finansiv – The world of finance, 3 (76)*, 105-114 [in Ukrainian].

6. Trushkina, N. (2023). Upravlinnia proektnymy ryzykamy u systemy ryzyk-menedzhmentu IT-kompanii: teoretychni aspekty [Management of project risks in the IT company's risk management system: theoretical aspects]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society, 55*. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2919/2841 [in Ukrainian].

7. Danyliuk, I. (2023). Upravlinnia ryzykamy v IT-biznesi [Risk management in IT business]. *Svit finansiv – The world of finance, 3 (76)*, 105-114 [in Ukrainian].

8. Barantseva, S.M. & Khlevytska, T.B. (2011). *Ryzykolohiia [Riskology]*. Donetsk: DonNUET [in Ukrainian].

9. Vitlinskyi, V.V. & Velykoivanenko, P.I. (2004). *Ryzykolohiia v ekonomitsi ta pidpryiemnytstvi [Riskology in economics and entrepreneurship]*. Kyiv. KNEU [in Ukrainian].

10. Donets, L.I. (2006). *Ekonomichni ryzyky ta metody yikh vymiriuvannia [Economic risks and methods of their measurement]*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].

11. Hrachov, V.I. & Koiuda, T.P. (2002). Klasyfikatsiia ryzykiv ta upravlinnia nymy [Classification of risks and their management]. *Finansy Ukrainy – Finances of Ukraine, 10*, 56-61 [in Ukrainian].

12. Kolenda, N.V. (2018). Poniattia systemy ryzyk-menedzhmentu pidpryiemstva [Concept of enterprise risk management system]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky – Global and national economic problems, 22*, 398-401 [in Ukrainian].

13. Kozyrieva, O.V. & Ivanov, M.Ye. (2019). Teoretychni aspekty upravlinnia proektnymy ryzykamy v IT-kompaniiakh [Theoretical aspects of project risk management in IT companies]. *Biznesinform – Business information, 12*, 420-425 [in Ukrainian].

14. Dudnieva, Yu.E., Antyptseva, O.Iu. & Obydiennova, T.S. (2019). Ryzyk-menedzhment: intehrovanyi pidkhid do orhanizatsii [Risk management: an integrated approach to the organization]. *Ekonomika i suspilstvo – Economy and society, 20*, 229-236 [in Ukrainian].

15. Trushkina, N. (2023). Upravlinnia proektnymy ryzykamy u systemy ryzyk-menedzhmentu IT-kompanii: teoretychni aspekty [Management of project risks in the IT company's risk management system: theoretical aspects]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society, 55*. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2919/2841 [in Ukrainian].

16. Nazarova, K., Parasii-Verhunenko, I. & Ostapets, A. (2023). Klasyfikatsiia ryzykiv kompanii IT-industrii [Risk classification of companies in the IT industry]. *SCIENTIA FRUCTUOSA, 4*, 120-137 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 330.3

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-791-799

Щербатий Олександр Миколайович магістр другого року навчання спеціальності 073 «Менеджмент», Національний університет біоресурсів та природокористування України, Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041

Алексеєва Катерина Андріївна кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри виробничого та інвестиційного менеджменту, Національний університет біоресурсів та природокористування України, Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, https://orcid.org/0000-0003-1129-0771

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу важливих аспектів повоєнного відновлення України, зокрема ролі підприємницької діяльності в економічному відродженні країни. Основний акцент зроблено на інституціональних передумовах, які створюють умови для розвитку бізнесу. Автор звертає увагу на значення стабільної правової бази, ефективної регуляторної політики, а також на необхідність економічних стимулів для підтримки підприємців в умовах післявоєнного відновлення. У роботі досліджується поточний стан підприємницької діяльності в Україні, включаючи проблеми, спричинені війною, які вплинули на роботу компаній, зокрема у найбільш постраждалих регіонах. Також проаналізовано різні форми підтримки бізнесу, як на державному рівні, так і з боку міжнародних партнерів. Увага приділяється необхідності проведення інституційних реформ у податковій та фінансовій сферах, зокрема спрощенню бюрократичних процедур, антикорупційним заходам і створенню більш сприятливих умов для інвестицій. У статті також йдеться про важливість залучення іноземних інвестицій і розвитку нових фінансових інструментів для підтримки малого та середнього бізнесу. Особливий акцент зроблено на важливості інновацій, цифрових технологій та соціального підприємництва як рушійних сил економічного відновлення. Підкреслюється, що розвиток інфраструктури та підтримка підприємницьких ініціатив можуть стати основою для стійкого економічного зростання. Висновки статті підтверджують, що інтеграція міжнародного досвіду післявоєнної відбудови, поєднана з внутрішніми реформами, може допомогти Україні подолати виклики війни та створити потужне підприємницьке середовище, яке сприятиме довготривалому економічному процвітанню країни.

Ключові слова: підприємницька діяльність, інституціональні передумови, повоєнне відновлення, Україна, економічний розвиток, бізнес-середовище, інвестиції, малий і середній бізнес.

Shcherbatyi Oleksandr Mykolayovych Master's student specialty 073 "Management," National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Heroiv Oborony, 15, Kyiv, 03041

Alekseieva Kateryna Andriyivna PhD (Public Administration), National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 15, Heroiv Oborony, Kyiv, 03041, https://orcid.org/0000-0003-1129-0771

INSTITUTIONAL PRECONDITIONS FOR ACTIVATING ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF POST-WAR RECOVERY.

Abstract. The article is devoted to analyzing key aspects of Ukraine's post-war recovery, particularly the role of entrepreneurship in the country's economic revival. The primary focus is on institutional prerequisites that create favorable conditions for business development. The author emphasizes the significance of a stable legal framework, effective regulatory policies, and the need for economic incentives to support entrepreneurs in the context of post-war recovery. The paper examines the current state of entrepreneurial activity in Ukraine, addressing the challenges caused by the war, which has affected businesses, particularly in the most impacted regions. The study also analyzes various forms of business support, both at the state level and from international partners. Attention is given to the need for institutional reforms in the tax and financial sectors, including simplifying bureaucratic procedures, implementing anti-corruption measures, and creating more favorable conditions for investment. The article also highlights the importance of attracting foreign investments and developing new financial instruments to support small and medium-sized enterprises (SMEs). Special emphasis is placed on the role of innovation, digital technologies, and social entrepreneurship as driving forces for economic recovery. It is underscored that infrastructure development and support for entrepreneurial initiatives can become the foundation for sustainable economic growth. The article concludes that integrating international post-war recovery experience with domestic reforms can help Ukraine overcome the challenges of war and create a strong entrepreneurial ecosystem that fosters long-term economic prosperity.

Keywords: entrepreneurial activity, institutional prerequisites, post-war recovery, Ukraine, economic development, business environment, investments, small and medium enterprises.

Постановка проблеми. Повоєнне відновлення України є одним з найбільш складних і важливих завдань, яке вимагає всебічної активізації підприємницької діяльності. Цей процес не лише сприятиме економічному відродженню, але й допоможе інтегрувати нові технології, підвищити рівень зайнятості та забезпечити стійке зростання. У цьому контексті інституціональні передумови відіграють ключову роль, оскільки вони визначають основні правила гри для підприємців, включаючи правову базу, регуляторну політику, економічні стимули та підтримку бізнесу з боку держави.

Створення сприятливого інституціонального середовища вимагає не лише стабільних і прозорих правил, але й ефективної взаємодії між державою та бізнесом. Повоєнна відбудова може стати унікальною можливістю для переосмислення ролі інституцій у стимулюванні підприємницької ініціативи. Важливо забезпечити доступ до фінансування, сприяти розвитку малих і середніх підприємств, а також створити умови для залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій.

Методологія дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на комплексному аналізі правових, економічних та соціальних чинників, які впливають на розвиток підприємницької діяльності в Україні. Використані методи включають аналіз наукових публікацій, нормативно-правової бази, а також статистичних даних щодо економічного стану країни. Для оцінки ефективності інституційних змін застосовувались методи порівняльного аналізу, вивчення міжнародного досвіду та експертні інтерв'ю з представниками бізнесу та державних органів.

Мета статті – дослідження інституціональних передумов, які сприяють активізації підприємницької діяльності в Україні в умовах повоєнного відновлення, визначення ключових факторів, що впливають на розвиток бізнес-середовища.

Виклад основного матеріалу. Інституційні передумови для активізації підприємницької діяльності в Україні, зокрема, в контексті післявоєнного відновлення, випливають з кількох критичних факторів. Серед них поточний стан підприємництва під час війни, роль урядових реформ і систем підтримки, а також уроки глобальних зусиль з післявоєнного відновлення.

Війна в Україні суттєво вплинула на бізнес, якому важко виживати. Згідно з останніми дослідженнями, найбільше постраждали компанії в регіонах, які безпосередньо постраждали від конфлікту: близько 15-20% підприємств повідомили про значні збитки, а деякі навіть повністю припинили роботу [1]. Наприклад, у східних і південних регіонах, де бойові дії є найжорсткішими, спостерігаються більші зупинки роботи та більші фінансові втрати порівняно із західними регіонами (рис.1).

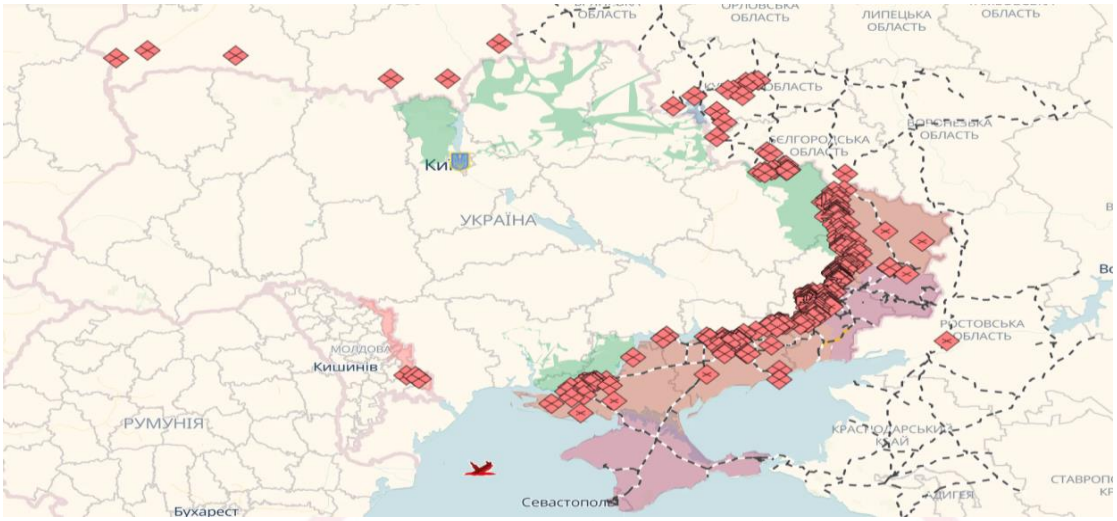

Рис. 1 Мапа бойових дій в Україні (13.10.2024)
Джерело: [2]

Проте, підприємства західних регіонів України, які менше постраждали від прямих військових дій, змогли краще брати участь у зовнішній торгівлі, створюючи буфер проти економічних потрясінь, спричинених війною. Ця динаміка підкреслює регіональні відмінності, які можуть зіграти ключову роль у формуванні майбутнього підприємництва в країні.

Незважаючи на виклики, є позитивні показники зростання. Опитування підприємств у різних регіонах свідчить про те, що багато компаній очікують зростання у 2024 році, причому, за оцінками, оборот і створення робочих місць у західних регіонах, ймовірно, зростуть до 30% [3]. Однак підприємства на сході та півночі потребують більше фінансування, щоб повністю відновитися після зривів, пов'язаних з війною, що свідчить про потребу цільової підтримки в цих регіонах (рис.2).

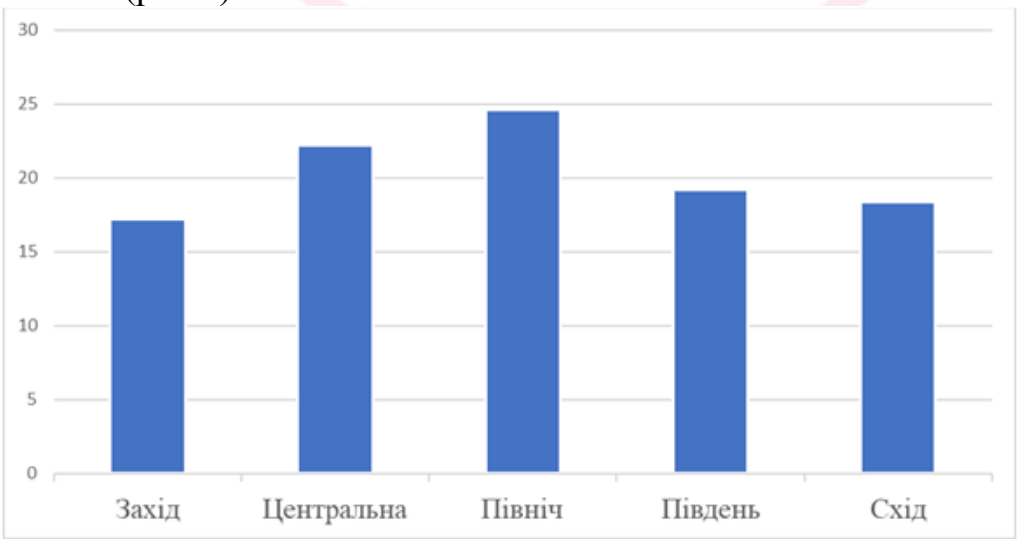

Рис. 2 Розподіл підприємницької діяльності за регіонами (%), 2023 рік
Джерело: сформовано автором на основі [3]

Інституційні реформи мають вирішальне значення для післявоєнного економічного відновлення [4]. Однією з основних перешкод для підприємницької діяльності є складність та неефективність існуючої нормативно-правової бази.

Важливою задачею реформування інституційної системи є мінімізація корупційних ризиків. Під час кризового періоду держава має продемонструвати жорстку позицію щодо корупційних проявів, оскільки це суттєво впливає на рівень довіри як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів. Запровадження антикорупційних заходів сприятиме створенню більш прозорого та сприятливого для бізнесу середовища, що підвищить інтерес інвесторів.

Україна вже почала спрощувати певні бюрократичні процедури та скорочувати корупцію, але потрібно зробити ще більше. Спрощений дозвільний процес, прозорі системи державних закупівель і надійні антикорупційні установи будуть важливими для створення сприятливого для бізнесу середовища після війни. Впровадження інструментів цифрового управління, таких як послуги електронного урядування, є одним із прикладів уже досягнутого прогресу. Ці ініціативи вплинули на розвиток позитивно, оскільки зменшили бюрократичну тяганину, що дозволило підприємствам більше зосередитися на зростанні, а не на громіздких адміністративних процедурах.

Значну роль відіграватимуть і податкові реформи. Зараз багато підприємств або скоротили, або припинили діяльність через високі податки та фінансову нестабільність, викликану війною. Сприятливе податкове середовище, включаючи тимчасові податкові знижки або пільги для малих і середніх підприємств (МСП), буде ключовим фактором стимулювання підприємницького зростання. Крім того, реформування законодавства про банкрутство з метою надання бізнесу кращого захисту та другого шансу може сприяти ризику, важливому компоненту підприємництва.

Доступ до капіталу залишається значною перешкодою для українських підприємців, особливо в той час, як підприємства працюють під час фінансових потрясінь війни. Дані свідчать, що майже 45% підприємств, особливо у східних регіонах, вважають фінансування найбільш серйозною проблемою для реалізації своїх стратегій розвитку протягом наступних трьох років [5]. Після війни Україні потрібно буде залучити як внутрішні, так і міжнародні інвестиції, а також створити нові інструменти фінансування, адаптовані до потреб підприємств, які постраждали від війни.

Одним із потенційних рішень є розширення державних кредитних програм, які вже надали вирішальну підтримку багатьом українським підприємствам під час війни. Ці програми в поєднанні з міжнародними донорськими фондами можуть забезпечити необхідну фінансову подушку для бізнесу, щоб інвестувати в нові проекти, наймати працівників і розширювати свою

діяльність. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) також матимуть вирішальне значення, оскільки вони можуть влити в економіку вкрай необхідний капітал, особливо в таких секторах, як інфраструктура, технології та відновлювані джерела енергії [6].

Окрім цього, важливо сприяти навчанню підприємців, зокрема в управлінні ризиками та кризами, щоб вони могли адаптувати свою діяльність до умов війни та післявоєнної відбудови.

Якщо дивитися на історичні приклади, то післявоєнна відбудова таких країн, як Німеччина та Південна Корея, дає Україні цінні уроки. Відновлення Німеччини після Другої світової війни, що відбувалося завдяки плану Маршалла, підкреслює важливість міжнародної фінансової допомоги, відновлення інфраструктури та реформування економічних інститутів. Орієнтація на малі та середні підприємства (МСП) у цих країнах за підтримки як держави, так і міжнародних донорів сприяла швидкому відродженню їхніх економік. Підйом Південної Кореї після Корейської війни також демонструє, як поєднання промислової політики, інституційних реформ і міжнародної допомоги може стимулювати підприємницьку діяльність та економічне зростання.

Для України може знадобитися схожий підхід. Міжнародне партнерство в поєднанні з надійною внутрішньою політикою буде важливим для післявоєнного відновлення підприємницької екосистеми. Багатосторонні організації, такі як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Програма розвитку ООН (ПРООН), вже тісно співпрацюють з Україною, щоб оцінити обсяг зусиль з реконструкції та запропонувати інституційні реформи для створення сприятливого для бізнесу середовища [7].

В той же час післявоєнне відновлення в Україні дає унікальну можливість переходу до більш орієнтованої на інновації економіки. Технологія та цифрова трансформація можуть стати каталізатором підприємницької діяльності. Під час війни ІТ-сектор України залишався відносно стійким, і багато компаній перейшли на дистанційну роботу та підтримували міжнародних клієнтів [8]. Ця стійкість демонструє потенціал сектора як рушійної сили економічного відновлення України.

Крім того, впровадження нових технологій у таких галузях, як сільське господарство, відновлювана енергетика та виробництво, також може забезпечити конкурентну перевагу [9]. Наприклад, технології точного землеробства, блокчейн для прозорості ланцюга постачання та інновації в логістиці та виробництві на основі ШІ можуть допомогти українським підприємствам працювати ефективніше та виходити на світові ринки.

Варто посилити підтримку інноваційних проєктів та впровадження цифрових технологій у підприємницьку практику. Забезпечення доступу до ресурсів для розвитку цифрових навичок та стимулювання створення іннова-

ційних продуктів дозволить українському бізнесу зберегти конкурентоспроможність на глобальному ринку. Важливим аспектом також є підтримка процесів комерціалізації наукових досліджень, що сприятиме розвитку інновацій та економічного зростання.

Щоб підтримати такі інновації, уряд має створити сприятливу екосистему. Це включає інвестиції в дослідження та розробки, сприяння співпраці між університетами та приватним сектором, а також пропонування стимулів для стартапів у галузях, орієнтованих на технології.

Важливою передумовою розвитку підприємства є забезпечення розвитку та підтримки фізичної й технологічної інфраструктури, яка є критично важливою для сучасного бізнес-середовища. Особлива увага повинна бути приділена підприємствам, які були змушені переміститися через війну. Важливо сприяти відновленню їх діяльності в безпечніших регіонах та створювати стимули для їх повернення в місця постійного функціонування після завершення війни.

Ключовим напрямом є розвиток соціального підприємництва та громадських ініціатив, які можуть стати важливим чинником у зміцненні економічного відновлення країни. Враховуючи потужні соціальні та культурні традиції, на яких базується українське суспільство, соціальне підприємництво може стати джерелом інновацій та вирішення соціальних проблем через бізнес-моделі. Така форма підприємницької діяльності не лише створює економічну цінність, але й допомагає вирішувати нагальні соціальні питання, наприклад, підтримку ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та реінтеграцію постраждалих громад.

Висновки. Зосередившись на вищезазначених напрямках, Україна зможе не тільки подолати поточні виклики, але й створити стійку основу для довготривалого економічного розвитку та інновацій. Використання національної стійкості та здатності до адаптації стане ключем до процвітання в післявоєнний період, сприяючи створенню інклюзивної та динамічної підприємницької екосистеми, яка зможе впоратися з будь-якими майбутніми викликами.

Активізація підприємницької діяльності в умовах повоєнного відновлення України залежатиме від поєднання інституційних реформ, доступу до фінансування, міжнародного партнерства та орієнтації на інновації. Хоча нинішня війна зруйнувала багато підприємств, особливо в регіонах, охоплених конфліктом, стійкість, яку продемонстрували українські підприємці, дає надію. Слід усунути регіональні відмінності та надати цільову підтримку найбільш постраждалим районам. Досвід післявоєнних країн, таких як Німеччина та Південна Корея, демонструє, що за правильного поєднання внутрішньої політики та міжнародної допомоги Україна може відновитися та процвітати.

Створюючи бізнес-середовище, яке підтримує ризики, спрощує бюрократичні процеси та забезпечує доступ до капіталу, Україна може вийти з війни з сильнішим і динамічнішим підприємницьким сектором.

Література:

1. Two years of war: The state of the Ukrainian economy in 10 charts . European Parliament: веб-сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/747858/IPOL_BRI(2024)747858_EN.pdf (дата звернення 11.10.2024)

2. Карта бойових дій України. Deep state: веб-сайт. URL: https://deepstatemap.live/#6/49.7668124/33.2226563 (дата звернення 13.10.2024)

3. Global Entrepreneurship Monitor. GEM: веб-сайт. URL: https://www.gemconsortium.org/file/open?fileId=51387 (дата звернення 11.10.2024)

4. Алексеєва К.А. Державна підтримка бізнесу в період криз та глобальних загроз. *Наукові перспективи (Naukovì perspektivi).3 (45).* 2024. URL: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-3(45) https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-3(45)-80-90

5. Two new reports reveal war's impact on small businesses in Ukraine. UNDP: веб-сайт. URL: https://www.undp.org/ukraine/press-releases/two-new-reports-reveal-wars-impact-small-businesses-ukraine-and-present-number-recommendations-safeguard-sector (дата звернення 11.10.2024)

6. Investment. European Commission: веб-сайт. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/help-exporters-and-importers/accessing-markets/investment_en (дата звернення 12.10.2024)

7. Supporting Small- and Medium-Sized Enterprises for Ukraine's Recovery and Reconstruction. CSIS : веб-сайт. URL: https://www.csis.org/analysis/supporting-small-and-medium-sized-enterprises-ukraines-recovery-and-reconstruction (дата звернення 12.10.2024)

8. Support to the Economic Recovery of Ukraine. UNDP : веб-сайт. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp-ua-ukraine-ser.pdf4 (дата звернення 13.10.2024)

9. Alekseieva, K., Ostapchuk, A., & Vdovenko, N. Activization of entrepreneurship in terms of changing institutional conditions: the agricultural priority (2023) *Modern Science*. P. 5-17. URL: https://sried.eu/kateryna-alekseieva-anatolii-ostapchuk-nataliia-vdovenko-activization-of-enterepreneurship-in-terms-of-changing-institutional-conditions-the-agricultural-priority/
DOI: https://doi.org/10.62204/2336-498X-2023-3-1

References:

1. Web sait European Parliament. Two years of war: The state of the Ukrainian economy in 10 charts. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/747858/IPOL_BRI(2024)747858_EN.pdf [in English].

2. Web site Deep State. Karta boiovykh dii Ukrainy [Web Site. Map of Ukraine's military operations]. Retrieved from https://deepstatemap.live/#6/49.7668124/33.2226563 [in Ukrainian].

3. Web site Global Entrepreneurship Monitor (GEM). Global Entrepreneurship Monitor 2023/2024 Global Report. Retrieved from https://www.gemconsortium.org/file/open?fileId=51387 [in English].

4. Alekseeva, K.A. (2024) Derzhavna pidtrymka biznesu v period kruz ta globalnykh zahroz [State support for business during crises and global threats]. *Naukovì perspektyvy*. 3(45). Retrieved from https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-3(45)-80-90 [in Ukrainian].

5. Web site UNDP. Two new reports reveal war's impact on small businesses in Ukraine. Retrieved from https://www.undp.org/ukraine/press-releases/two-new-reports-reveal-wars-impact-small-businesses-ukraine-and-present-number-recommendations-safeguard-sector [in English].

6. Web site European Commission. Investment. Retrieved from https://policy.trade.ec.europa.eu/help-exporters-and-importers/accessing-markets/investment_en [in English].

7. Web site CSIS. Supporting Small- and Medium-Sized Enterprises for Ukraine's Recovery and Reconstruction. Retrieved from https://www.csis.org/analysis/supporting-small-and-medium-sized-enterprises-ukraines-recovery-and-reconstruction [in English].

8. Web site UNDP. Support to the Economic Recovery of Ukraine. Retrieved from https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp-ua-ukraine-ser.pdf4 [in English].

9. Alekseieva, K., Ostapchuk, A., & Vdovenko, N. Activization of entrepreneurship in terms of changing institutional conditions: the agricultural priority. *Modern Science*. Retrieved from https://sried.eu/kateryna-alekseieva-anatolii-ostapchuk-nataliia-vdovenko-activization-of-enterepreneurship-in-terms-of-changing-institutional-conditions-the-agricultural-priority/ DOI: https://doi.org/10.62204/2336-498X-2023-3-1 [in English].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

СЕРІЯ «Право»

UDC 342.922:346.546.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-800-811

Kolpakov Andriy Valeriyovych postgraduate student; Research Institute of Public Law, St. G. Kirpy, 2A, Kyiv, 03035, tel.: (073) 773-30-96, https//orcid.org/0009-0004-8678-077X

ADMINISTRATIVE PROCEDURES OF INSTITUTIONALIZATION OF THE ASSOCIATION OF CO-OWNERS OF AN APARTMENT BUILDING

Abstract. The article was prepared with the aim of systematically understanding the administrative and legal procedures (procedural form) of institutionalization of the association of co-owners of an apartment building and obtaining new knowledge in the field of organizational and legal support for the creation and functioning of these associations.

The immediate subject of the study is the administrative-procedural form of the formation of such associations, in particular, its recognition, structure, and system.

The purpose of the article is to gain new knowledge about the properties, characteristics, qualities, and features of the procedural form of the formation of associations of co-owners of a multi-apartment building.

The research methodology is harmonized with the principle according to which the application of a particular method cannot be reduced to a single formula, and specific research technologies (procedures of analysis, comparison, systematization, periodization, etc.) vary depending on the nature of the subject of research and its purpose.

The author analyzes the essence and significance of procedural forms as tools for improving models and scientific constructions in the field of public administration. He notes that at the initial stages of the formation of administrative-procedural and administrative-procedural knowledge, a clear distinction between procedural and procedural forms is not traced. However, in the studies of that time, two important judgments about such a form were formulated: a) as a necessary condition for the proper functioning of any administrative legal relations and b) as a legal safeguard against unlimited administrative discretion. Subsequently, they acquired doctrinal content and developed in modern administrative-legal studies.

Special attention is paid to the Laws of Ukraine: a) "On Administrative Procedure" dated 17.02.2022, which regulated the relations of public authorities with individuals and legal entities; b) "On Associations of Co-owners of Multi-apartment Buildings" dated 29.11.2001, which regulated the creation and functioning of such associations.

Based on the analysis of theoretical achievements, normative material, and the experience of the activities of associations, it is proposed to understand the procedural form of the formation of associations of co-owners of multi-apartment buildings as a normatively established order of organizational and legal activities of authorized subjects aimed at achieving an institutional-legal result – the formation of an association of co-owners of a multi-apartment building.

The main properties of the procedural form are defined, including its structure, sequence of operations, internal organization, temporal properties, and systematization. General justifications regarding the appropriateness of the formation of the administrative-procedural doctrine are formulated.

Keywords: administrative procedure, administrative-procedural norm, association of co-owners of an apartment building, procedural form, properties of administrative procedure, structure of procedural form.

Колпаков Андрій Валерійович аспірант, Науково-дослідний інститут публічного права; вул. Г. Кірпи, 2А, м. Київ, 03035, тел.: (073) 773-30-96, https//orcid.org/0009-0004-8678-077X

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАННЯ СПІВВЛАСНИКІВ БАГАТОКВАРТИРНОГО БУДИНКУ

Анотація. Стаття підготовлена з метою системного осмислення адміністративно-правових процедур (процедурної форми) інституалізації об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ) і отримання нових знань у сфері організаційно-правового забезпечення створення і функціонування цих об'єднань.

Безпосереднім предметом дослідження постала адміністративно-процедурна форма утворення таких об'єднань, зокрема, її визнання, структура і система.

Метою статті є отримання нових знань про властивості, характеристики, якості і ознаки процедурної форми утворення об'єднань співвласників багатоквартирного будинку.

Методологія дослідження гармонізована з принциповим положенням, відповідно до якого застосування того чи іншого методу не можна звести до єдиної формули, а конкретні дослідницькі технології (процедури аналізу,

порівняння, систематики, періодизації тощо) варіюють в залежності від характеру предмета дослідження і його мети.

Автор аналізує сутність і значення процедурних форм, як інструментів удосконалення моделей і наукових конструкцій у сфері публічного адміністрування. Він зазначає, що на первісних етапах формування адміністративно-процесуальних і адміністративно-процедурних знань чітке розмежування між процесуальною і процедурною формами не відслідковується. Втім, у дослідженнях того часу було сформульовано два важливих судження про таку форму: а) як необхідну умову належного функціонування будь-яких адміністративних правовідносин і б) як юридичний запобіжник необмеженого адміністративного розсуду. Згодом вони набрали доктринального змісту і отримали розвиток у сучасних адміністративно-правових дослідженнях.

Особливу увагу приділено Законам України: а) "Про адміністративну процедуру" від 17.02.2022, який врегулював відносини органів публічної влади з фізичними та юридичними особами; б) "Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку" від 29.11.2001, який регламентував створення і функціонування таких об'єднань.

Пі підставі аналізу теоретичних здобутків, нормативного матеріалу і досвіду діяльності об'єднань, запропоновано під процедурною формою утворення ОСББ розуміти нормативно встановлений порядок організаційно-юридичної діяльності уповноважених суб'єктів, спрямований на досягнення інституційно-правового результату – утворення об'єднання співвласників багатоквартирного будинку.

Визначено основні властивості процедурної форми, включаючи її структуру, послідовність операцій, внутрішню організацію, темпоральні властивості та системність. Сформульовані загальні обґрунтування щодо доречності формування адміністративно-процедурної доктрини.

Ключові слова: адміністративна процедура, адміністративно-процедурна норма, властивості адміністративної процедури, об’єднання співвласників багатоквартирного будинку, процедурна форма, структуру процедурної форми

The problems of the article continues the scientific discourse regarding the recognition of the presence of an administrative-procedural form in the mechanism of formation of associations of owners of residential and non-residential premises of multi-apartment buildings. In its context, the author presents an exclusive vision of the concept of administrative-procedural form in the cluster of the formation of associations of co-owners of an apartment building, its structure, system and properties.

Analysis of sources and recent research. The study of the procedural components of administrative law found its mark in the works of V. B. Averyanov, O. V. Kuzmenko, O. I. Mykolenko, A. M. Shkolyk, and other administrative

scholars, most of whom are devoted to the coverage of general issues in the segment of relations between bodies public authorities with individuals and legal entities.

The issues of procedural form in certain segments of administrative law are the subject of publications by V. R. Bila, N. V. Halitsyna, O. V. Haran, A. B. Hryshchuk, N. Y. Lepish, I. M. Lytvyniuk, T. V. Motruk and others.

The question of the procedure (and directly the administrative-procedural form) in the contour of the territorial self-organization of the population remained, unfortunately, outside the limits of active research interest.

Thus, the issue of forms of formation of associations of co-owners of multi-apartment buildings has not found a place adequate to its social significance in scientific research in the field of administrative and legal segment of the management space and expects the activation of meaningful and dynamic discussions, which determines the relevance of this article.

The purpose of the research is to obtain new knowledge about the procedural form of creation, functioning, reorganization and liquidation of associations of co-owners of an apartment building.

Presentation of the main material Before directly presenting the research results concerning the issue of institutionalization procedures of condominium associations, we consider it appropriate to make two remarks.

Firstly, in the administrative and research space of Ukraine, the problem of procedures of institutionalization of subjects of legal relations is identified as the sphere of generation of specific knowledge about the theory and practice of legal activity in the sphere of public administration, management and organization. The system set of procedures, which is used to implement the function of institutionalization (organizational design), is usually designated by the term "procedural form". Thus, the use of the term "procedural form of the association of co-owners of an apartment building" in our study is a correct definition of the phenomenon "procedure of institutionalization of the association of co-owners of an apartment building"

Secondly, the procedure is characterized by dynamic qualities manifested in the form of activity. Given that in the general philosophical sense, activity is positioned, firstly, as a form of activity that characterizes the ability of a person or related systems to cause changes in existence, and secondly, as a process of permanent transformation of the subjective into the objective and vice versa [1, p.163-164], we can conclude that legal and administrative activity is a system of procedural and procedural: a) forms, b) principles, c) methods for representation (or disrepresentation) of certain phenomena of legal reality.

Interest in the essence and meaning of procedural and procedural forms inherent in subjects of the sphere of management, organization and administration, as tools for improving their current models and scientific structures, is based on these philosophical reflections.

Relevant studies are contained in the publications of V. Belaya (The relationship between procedural and procedural forms of public administration activity in the context of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure"), N. Galitsyna (Administrative procedure as an institution of the administrative process), O. Kuzmenko (Course of the administrative process), I Lytvynyuk (Procedural form of administrative justice of Ukraine), M. Melnyka (Procedural form of implementation of personnel support for judges), O. Mykolenko (Theory of administrative procedural law), A. Sharoi (Theory of principles of administrative and procedural law), A. Shkolyk (Administrative - procedural legislation and its systematization) and others.

It should be noted that in the Ukrainian administrative law at the initial stage of the formation of administrative-procedural knowledge, a clear distinction between the procedural form and the procedural form is not observed. Thus, in 2003, V.B. Averyanov wrote in the work "Procedural aspect of administrative law: peculiarities of interpretation" that "...administrative law requires a corresponding procedural (procedural) form..." [2, p.40].

This work contains important theoretical and methodological foundations for understanding the content of the role and purpose of the form in administrative and legal relations in the Ukrainian law. Judgments of V.B. Averyanov: a) about the procedural form as a necessary condition for the proper functioning of any administrative legal relations; b) about the procedural form as a legal safeguard of unlimited administrative discretion have gained doctrinal content and have been developed in modern administrative and legal research.

He noted that the main legal peculiarity is that administrative law requires an appropriate procedural (procedural) form of application of not only the sanction, but also the disposition of any material norm. There is a convincing explanation for this, because in the opposite case, the exercise of powers by subjects of public administration will acquire the features of unlimited administrative discretion - up to arbitrariness - in relations with other participants in administrative legal relations. That is, the procedural and legal form is a necessary condition for the proper functioning of any administrative legal relationship. Whereas in the spheres of civil and criminal legal regulation, the procedural legal form is peculiar only to certain groups of relations, namely within strictly defined limits, respectively, of civil and criminal processes.

Moreover, the procedural form is a necessary condition for the proper functioning of any administrative legal relationship, while in the spheres of civil and criminal legal regulation, the procedural form is inherent only to certain groups of relations - within strictly defined limits, respectively, of civil and criminal processes (judicial proceedings). The fact is that in administrative law, the appropriate procedural (procedural) form requires the application of not only a sanction, but also

the disposition of any material norm. Otherwise, the exercise of powers by subjects of public authority will acquire features of almost unlimited administrative discretion (up to arbitrariness) in relations with other participants in administrative legal relations, which cannot be allowed. (Vadim Borisovych Averyanov. Selected scientific works. Under the general editorship of Yu. S. Shemshuchenko, O. F. Andriyko. K.: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2011. 448 p. C . 111).

His follower O. V. Kuzmenko in her research additionally argues the point of view according to which the procedural form is inherent in any activity on the application of legal norms, in that case also in the field of management where the array of legal relations is extremely multifaceted and diverse. It also formulates the definition of the procedural form: "Procedural form is regulated by the system of legal norms, the conditions and sequence of individual procedural actions and the adoption of procedural decisions, taken as a whole" [3, p.8, 40].

She wrote: in Ukraine, the procedural form is determined by constitutional, sectoral and special legislation: codes of criminal procedure, civil procedure, codes on administrative offenses, administrative proceedings, economic codes, as well as regulations of the Verkhovna Rada, the Constitutional Court and other regulatory legal acts. The relevant legislation clearly names the participants in the process, divides the functions between them, and specifies the methods of performing these functions. Administrative scientists consistently argued the point of view according to which the procedural form is inherent in any (and not only law enforcement) activity of state authorities on the application of legal norms. They proved that the list of tasks of the process includes not only the resolution of disputes between participants in legal relations, but also the resolution of a wide range of cases of a "positive" nature. Moreover, in the general array of legal cases that are subject to procedural regulation, most of them are administrative cases. After all, the list of organizational legal relations that arise in the field of managerial activity is extremely multifaceted and diverse.

The thesis of O. I. Mykolenko "The place of administrative procedural law in the system of legal knowledge and the system of law of Ukraine" (2010) [4] was a notable contribution to the treasury of knowledge about procedural and procedural form.

They were offered an understanding of the administrative-procedural form as the order established by the administrative-procedural norms, within which the sequential activities of the subjects of the administrative procedure and the actions of other participants are carried out. The content of the structure of the administrative procedure and the concept of the administrative-procedural regime are revealed. An attempt was made to determine administrative-procedural law as a relatively independent element of legal science.

In particular, O. I. Mykolenko noted: As a type of legal procedure, the administrative procedure is characterized by the following features: a) it is a sequence of actions that is regulated by legal norms and structured by relevant legal relations; b) represents a sequence of actions united by a common goal; c) has a hierarchical structure; d) is always in dynamics; e) has a service character. If an administrative procedure is a sequence of actions of subjects of rule-making and law enforcement activity regulated by administrative and procedural norms, structured by appropriate procedural relations regarding the adoption of regulatory and legal acts of management and resolution of administrative cases, then an administrative process is a sequence of actions of subjects of law enforcement regulated by administrative and procedural norms activities aimed at solving an administrative case and structured by relevant procedural relations. Thus, administrative procedure is a type of legal procedure, and administrative process is a type of administrative procedure. The structure of the administrative procedure can be depicted as a four-level system, which includes: 1) administrative proceedings; 2) stages of proceedings; 3) stages of stages; 4) procedural actions. Administrative proceedings are the procedure for adoption of normative-legal acts of management and resolution of administrative cases regulated by the norms of administrative-procedural law. The stage of administrative proceedings is the procedure established by the administrative-procedural norms for the implementation of a set of procedural actions that are part of administrative proceedings. The stage of administrative proceedings is the procedure established by the administrative and procedural norms for the implementation of a set of procedural actions, which is part of the stage of proceedings. The basis of the structure of the administrative procedure is administrative and procedural actions. The administrative procedural form is the procedure established by the administrative and procedural norms, within which the sequential activities of the subjects of the administrative procedure and the actions of other participants are carried out. The administrative-procedural legal regime as a type of legal regime is characterized by the following features: a) it has a complex structure that includes elements characterized by a certain unity; b) represents a special order of legal regulation that arises as a result of a specific combination of elements included in the structure of the legal regime; d) established in legislation and provided by the state; e) aims to regulate specific spheres of social relations in a specific way; f) creates a certain degree of facilitation or non-facilitation to satisfy the interests of individual legal subjects; g) is always accompanied by the establishment of a corresponding legal position, that is, a special structure of social relations. Thus, the administrative-procedural regime is a special order of legal regulation, which has a complex structure, the elements of which include: goals, principles, subject and method of administrative-procedural legal regulation, status of subjects established by administrative procedural law, administrative-procedural guarantees and administrative and procedural legal status.

Important theoretical achievements are contained in A. A. Sharay's monograph "Theory of Fundamentals of Administrative and Procedural Law" [5]; dissertation by A. M. Shkolyk "Administrative and procedural legislation in Ukraine: formation and systematization" [6].

Summarizing the achievements of Ukrainian scientists regarding the recognition, formation and standardization of the procedural segment of administrative law (including the procedural form) testify to the activity of scientific research in the procedural-procedural cluster, which created the basis for the formation of the administrative-procedural doctrine.

The dominant place in the regulatory provision of the administrative procedure, including the procedural form, belongs to the Law of Ukraine dated February 17, 2022 "On Administrative Procedure" [7].

With the adoption of the Law, research on the criteria for distinguishing the procedural form from the procedural form was specified. An interesting step in this direction was made in the work of V. R. Bila "The relationship between procedural and procedural forms of activity of public administration in the context of the law of Ukraine "On administrative procedure" [8, p. 53].

In this context, it is necessary to emphasize the fact that the Law does not directly regulate procedural relations in the segment of condominiums, however, the clear affiliation of these entities with the share of public administration (local self-government bodies) [9, p. 75] allows us to recognize the correct extension of its norms to the functionality of the specified associations

An analysis of conceptual judgments published in specialized administrative and legal sources shows that there is a debate about the content and essence of the administrative procedure form.

Thus, it may be understood as: firstly, the statutory procedure for conducting an administrative case both in general and in the course of certain procedural actions, including making procedural decisions; secondly, the administrative procedural form may be identified with the conditions or requirements which determine this procedure; thirdly, the administrative procedural form may simultaneously be recognized as a set of conditions regulated by law and the procedure for their fulfillment.

Of course, each of these positions has the right to exist. However, in our opinion, the proposed approaches to understanding the administrative and procedural form do not have fundamental differences. They are close to each other and differ only in different interpretations of theoretical constructs.

In view of this, we believe that it is more rational to understand the administrative procedure form as the procedure for conducting an administrative case, which includes a set of a) long-term and b) local legal procedures ensuring the implementation of regulatory provisions.

Extrapolation of the accumulated ontological and epistemological knowledge about the administrative and procedural form to the sphere of functioning of condominiums allows us to reveal the content and features of the procedural form of formation of these associations.

Based on them and taking into account the subject matter of our study, the procedural form of condominium formation is a statutory procedure (and rules) for organizational and legal activities of authorized entities aimed at achieving an institutional and legal result - formation of an association of condominium owners.

Regulatory support for procedures in the field of our research is mainly carried out in accordance with the Law of Ukraine dated November 29, 2001 "On the association of co-owners of an apartment building" [10] and other acts adopted in its development. It also regulates the procedural form of condominium formation, which is characterized by such properties.

First, the legislator determines the structure of the procedural form, the components (clusters, components) of which are: a) formation of an initiative group; b) convening of constituent meetings; c) making a decision to create an association; d) determination of the person authorized to sign and submit documents for state registration of the association as a legal entity; e) approval of the statute of the association; f) election of the board and chairman of the condominium; g) drawing up the constituent documents of the association (minutes of the constituent meetings and the charter of the association); h) state registration of the association. From the date of state registration, the association is considered formed.

Secondly, the sequence of implementation of specific procedures established by the Law should be recognized as an important feature of the structure of the procedural form of formation of condominiums. In the above list of the structure of the procedural form, its components are arranged in a normatively established sequence. Thus, the determination of the person authorized to sign and submit documents for the state registration of the association as a legal entity cannot precede the adoption of a decision on the establishment of the association; drawing up the constitutive documents of the association cannot precede the election of the board and chairman of the condominium.

Thirdly, each of the clusters (components) of the procedural form given by us has its own internal organization, which is ensured by legal regulation. Thus, the initiative group (initiator of the founding meeting) consists of at least three owners of apartments or non-residential premises. The notification of the initiative group on holding the constituent meeting must contain information about the initiator of the constituent meeting; the date, time and place of the founding meeting; agenda of constituent meetings; availability/absence of a technical possibility for the participation of co-owners in constituent meetings remotely in video conference mode, indicating information about connecting to it.

Fourthly, a distinguishing feature of procedural form is temporal properties. Yes, the notice of the constituent meeting is sent by the initiator of the constituent meeting no later than 10 calendar days before the day of the constituent meeting; a response is given to the statement of the co-owner to the initiator of the constituent assembly, received no later than 15 calendar days before the day of the constituent assembly; the person who managed the multi-apartment building prior to the creation of the association shall, within 30 calendar days, provide the association with the transfer of...; the survey of co-owners is conducted within no more than 45 calendar days from the day of the founding meeting; the association is considered formed from the date of its state registration.

Fifth, the procedural form of formation of condominiums is a systemic phenomenon. One of the characteristic features of its system can be considered the regulatory fixation of operations that have end-to-end functionality (present in all clusters, components). Thus, in various clusters of the procedural form, the "decision-making" operation will appear. It is inherent in the formation of an initiative group; convening of constituent meetings; approval of the association's charter and others. The legislator does not regulate this functionality separately for each cluster, but in a general manner, spreading the appropriate regulation to the entire procedural form.

The approach applied by the legislator actually fixes the integrative content of obligations in the phenomenon of "procedural form of formation of condominiums", which in the theory of administrative law are recognized as the most important feature of the system [11].

Further study of the problem of systemicity of the procedural form of formation of condominiums shows that this phenomenon is characterized by the following features of the system: unity in relation to the environment (integrity) and diversity of connections with the environment; structuredness, the presence of relatively independent components in its system; the presence of integrative properties, that is, determinant characteristics as a whole, which is the result of the interaction of its components; the presence within the system (between the components that formed it) of contradictions, which are the driving force of the system's self-development; historicity of the phenomenon, presence of development over time, "historical basis" and experience of the past.

Conclusions:

Thus, the study of problems related to the use of administrative procedures in the sphere of functioning of associations of co-owners of an apartment building gives reasons to state the following:

1. Procedures of an administrative and legal nature introduced by the legislator for the organization of associations of co-owners of an apartment building form specific phenomena - "procedural forms". In their totality, an important place is occupied by the procedural form of the formation of condominiums

2. Under the procedural form of formation of condominiums, it is proposed to understand the normatively established order of organizational and legal activity of authorized subjects, aimed at achieving an institutional and legal result - formation of an association of co-owners of an apartment building.

3. The procedural form of formation of a condominium is characterized by the following properties: a) it has a normatively defined structure; b) characterized by the sequence of operations within each structural cluster; c) the internal organization of each structural cluster, which is provided with legal regulation; d) a distinctive feature of the procedural form is temporal properties (properties that relate to various aspects of time and are used to express temporal relations, describe sequences of events and their relationship with the time scale); e) procedural form of formation

4. A condominium is a system with features inherent to any system (unity in relation to the environment (integrity) and diversity of connections with the environment; structuredness, the presence of relatively independent components in its system; the presence of integrative properties, i.e., determinant characteristics such as integrity, which is the result of the interaction of its components; the presence of contradictions within the system (between the components that formed it); the historicity of the phenomenon, the presence of "historical basis" and past experience).

References:

1. Krymskyi, S. (2002). Diyal′nist′ [Activity] *Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk: dovidkove vydannya. K.: Abrys, 2002. 744s. S.163-164 – Philosophical Encyclopedic Dictionary (pp. 163-164). Kyiv: Abrys* (in Ukrainian).

2. Aver'yanov, V. B. (2003). Protsesual′nyy aspekt administratyvnoho prava: osoblyvosti tlumachennya [Procedural Aspect of Administrative Law: Interpretation Features] *Derzhavne upravlinnya: problemy administratyvno-pravovoyi teoriyi ta praktyky. K.: Fakt, 2003. S. 39-43. S.40 – Public Administration: Problems of Administrative-Legal Theory and Practice. Kyiv: Fakt, pp. 39-43*(in Ukrainian).

3. Kuzmenko, O. V. (2011). Kurs administratyvnoho protsesu [Course of Administrative Process] *K. : Yurinkom Inter, 2011. 250 s. S.8, 40 – Kyiv: Yurinkom Inter, pp. 8, 40*(in Ukrainian).

4. Mykolenko, O. I. (2010). Mistse administratyvnoho protsedurnoho prava v systemi yurydychnykh znan′ ta systemi prava Ukrayiny [The Place of Administrative Procedural Law in the System of Legal Knowledge and the Legal System of Ukraine]: *dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.07 / Odes'k. nats. un-t yim. I. I. Mechnykova, 2010. 444 s -- Doctoral Dissertation. Odesa National University named after I. I. Mechnikov, 444 pages*(in Ukrainian).

5. Sharaya, A. A. (2019). Theory of Principles of Administrative Procedural Law [Teoriya pryntsypiv administratyvno-protsedurnoho prava]:*monohrafiya. Kherson: Vydavnychyy dim "Hel'vetyka", 2019. 400s – Monograph. Kherson: Helvetyka Publishing House, 400 pages*(in Ukrainian).

6. Shkolyk, A. M. (2021). Administratyvno-protsedurne zakonodavstvo v Ukrayini: stanovlennya ta systematyzatsiya [Administrative Procedural Legislation in Ukraine: Formation and Systematization]: *dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.07 / Zaporiz'k. nats. un-t. Zaporizhzhya, 2021. 420s -- Doctoral Dissertation. Zaporizhzhia National University, 420 pages*(in Ukrainian).

7. Pro administratyvnu protseduru (2022) [On Administrative Procedure] : *Zakon Ukrayiny vid 17.02.2022 № 2073-IX. Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny, 2022, № 49, st. 2675 – Law of Ukraine No. 2073-IX, February 17, 2022. Official Bulletin of Ukraine, 2022, No. 49, Article 2675* (in Ukrainian).

9. Bila, V. R. (2022) Spivvidnoshennya protsedurnoyi ta protsesual′noyi form diyal′nosti publichnoyi administratsiyi u konteksti zakonu Ukrayiny "Pro administratyvnu protseduru" [Correlation of Procedural and Processual Forms of Public Administration Activity in the Context of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure"] *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho Natsional'noho Universytetu, 2022. Seriya Pravo. Vypusk 72: chastyna 2. S.53-58 – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University, Law Series, Issue 72, Part 2, pp. 53-58. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.41* (in Ukrainian).

8. Kolpakov, A. V. (2023) Ob'yednannya spivvlasnykiv bahatokvartyrnoho budynku v terytorial′niy samoorhanizatsiyi naselennya [Association of Co-Owners of an Apartment Building in Territorial Self-Organization of the Population] *Pravova osvita ta nauka: Zaporizhzhya: ZNU, 2023. 106 s. S.75-80 – Legal Education and Science: Zaporizhzhia: ZNU, pp. 75-80*(in Ukrainian).

10. Pro ob'yednannya spivvlasnykiv bahatokvartyrnoho budynku(2002) [On the Association of Co-Owners of an Apartment Building] *Zakon Ukrayiny vid 29.11.2001 № 2866-III. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2002, № 10, st.78 – Law of Ukraine No. 2866-III, November 29, 2001. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2002, No. 10, Article 78*(in Ukrainian).

11. Administratyvne pravo Ukrayiny (2023) [Administrative Law of Ukraine] *pidruchnyk za red. P. Dikhtiyevs'koho. Kyyiv: Lyudmyla, 2023, 772 s. S. 99 – Textbook Edited by P. Dikhtiyevskyi. Kyiv: Liudmyla, 2023, 772 pages, p. 99*(in Ukrainian).

Література:

1. Кримський С. Діяльність. Філософський енциклопедичний словник: довідкове видання. К.: Абрис, 2002. 744с. С.163-164

2. Авер'янов В. Б. Процесуальний аспект адміністративного права: особливості тлумачення. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. К.: Факт, 2003. С. 39-43. С.40.

3. Кузьменко О.В. Курс адміністративного процесу. К. : Юрінком Інтер, 2011. 250 с. С.8, 40.

4. Миколенко О. І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Одеськ. нац. ун-т їм. І. І. Мечникова, 2010. 444 с.

5. Шарая А. А. Теорія принципів адміністративно-процедурного права : монографія. Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2019. 400 с.

6. Школик А. М. Адміністративно-процедурне законодавство в Україні: становлення та систематизація: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Запорізьк. нац. ун-т. Запоріжжя, 2021. 420с.

7. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. Офіційний вісник України, 2022, № 49, ст. 2675

8. Біла В. Р. Співвідношення процедурної та процесуальної форм діяльності публічної адміністрації у контексті закону України "Про адміністративну процедуру". Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2022. Серія Право. Випуск 72: частина 2. С.53-58. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.41

9. Колпаков А. В. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку в територіальній самоорганізації населення. Правова освіта та наука: Запоріжжя: ЗНУ, 2023. 106 с. С.75-80.

10. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29.11.2001 № 2866-III. Відомості Верховної Ради України. 2002, № 10, ст.78.

11. Адміністративне право України: підручник / за ред. П. Діхтієвського. Київ: Людмила, 2023, 772 с. С. 99.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 349.3:355.64

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-812-822

Барчук Валерій Борисович кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національна академія Служби безпеки України, вул. Максимовича 22, м. Київ, 03066, тел.: (044) 527-76-08, https//orcid.org/0000-0001-5024-9558.

Логінов Олександр Анатолійович кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія Служби безпеки України, вул. Максимовича 22, м. Київ, 03066, тел.: (044) 527-76-08, https//orcid.org/0000-0003-1804-7328.

ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню питань функціонування інституту військового омбудсмана. Зазначається, що хоча питання його функціонування у своїх працях розглядали вітчизняні науковці, діяльність такого спеціалізованого уповноваженого із захисту прав військовослужбовців залишається недостатньо дослідженою і потребує подальших наукових розробок. Автори звертають увагу на позитивний досвід функціонування створеної в Україні моделі такого уповноваженого у вигляді Центрального управління захисту прав військовослужбовців. Водночас зазначається, що обраний варіант має низку суттєвих недоліків, пов'язаних з його правовим регулюванням та місцем в системі державних органів, що негативно впливатиме на процес розв'язання проблем забезпечення прав зазначеної категорії осіб. У статті зосереджено увагу на пошуку оптимальної для України моделі військового омбудсмана. З огляду на це, автори пропонують свій варіант інституту уповноваженого, який має враховувати важливі риси, що притаманні більшості омбудсманів світу. Зокрема, наголошується на тому, що військовий омбудсман не повинен належати до структури Міністерства оборони України або будь-яких військових формувань, а має створюватись в рамках парламентаризму. Обґрунтовується необхідність врегулювання його діяльності законом, який має містити положення, що враховують кращі світові практики. Окрема увага приділяється вимогам, яким має відповідати кандидат на посаду уповноваженого. Підкреслюється, що в законі також повинні знайти місце такі притаманні омбудсманам світу характеристики як доступність для громадян, відкритість і прозорість процедури, а також гласність діяльності.

Обґрунтовується коло осіб, захистом прав яких повинен займатись уповноважений, що повинно враховувати, в тому числі, і поточну ситуацію в Україні. Зазначається, що в законі потребує врегулювання процедура призначення та звільнення омбудсмана, а також встановлення фіксованого терміну перебування на посаді. Підкреслюється, що належна правова складова стане основою для створення в Україні інституту військового омбудсмана як дієвої додаткової гарантії захисту прав військовослужбовців.

Ключові слова: права людини, права військовослужбовців, захист прав військовослужбовців, омбудсман, уповноважений із захисту прав військовослужбовців, правове регулювання, сили безпеки і оборони.

Barchuk Valerii Borysovych Candidate of juridical sciences, Docent, Associate Professor at the department of the theory and history of the state and low, National Academy of the Security Service of Ukraine, St. Maksymovycha 22, Kyiv, 03022, tel.: (044) 527-76-08, https//orcid.org/0000-0001-5024-9558.

Lohinov Oleksandr Anatoliiovych Candidate of juridical sciences, Docent, Professor at the department of civil law, National Academy of the Security Service of Ukraine, St. Maksymovycha 22, Kyiv, 03022, tel.: (044) 527-76-08, https//orcid.org/0000-0003-1804-7328.

THE INSTITUTE OF MILITARY OMBUDSMAN: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. The article is dedicated to examining the functioning of the Institute of Military Ombudsman. It is noted that although domestic scholars have addressed the functioning of this institution in their works, the activities of such a specialized commissioner for the protection of military personnel's rights remain insufficiently studied and require further academic developments. The authors highlight the positive experience of the functioning of the model established in Ukraine, represented by the Central Directorate for the Protection of Military Personnel's Rights. At the same time, it is noted that the chosen model has several significant drawbacks related to its legal regulation and position within the system of public authorities, which will negatively impact the process of addressing the issues concerning the rights of this category of individuals. The article focuses on finding an optimal model for a military ombudsman suitable for Ukraine. In this regard, the authors propose their own variant of the ombudsman institution, which should incorporate important features characteristic of most ombudsmen worldwide. In particular, it is emphasized that the military ombudsman should not belong to the structure of the Ministry of Defence of Ukraine or any military formations, but

should be established within the framework of parliamentary governance. The necessity of regulating its activities is justified by law with provisions that should take into account the best global practices. Special attention is given to the requirements that a candidate for the position of ombudsman must meet. It is emphasized that the law should also include characteristics inherent to ombudsmen worldwide, such as accessibility for citizens, openness and transparency of procedures, as well as public accountability in their activities. The scope of individuals whose rights the ombudsman should protect is justified, taking into account, among other factors, the current situation in Ukraine. It is noted that the law needs to regulate the procedure for the appointment and dismissal of the ombudsman, as well as establish a fixed term of office. It is emphasized that a proper legal framework will serve as the foundation for establishing the Institute of Military Ombudsman in Ukraine as an effective additional guarantee for the protection of military personnel's rights.

Keywords: human rights, rights of military personnel, protection of military personnel's rights, ombudsman, commissioner for the protection of military personnel's rights, legal regulation, security and defence forces.

Постановка проблеми. Сучасна система забезпечення прав людини в Україні випробовується на здатність функціонувати в складних умовах війни. Це, у свою чергу, дає можливість виявити слабкі місця системи, вжити заходів щодо усунення недоліків, а також підсилити її додатковими елементами або гарантіями, спрямованими на забезпечення прав окремих категорій громадян. Одним з таких додаткових елементів, що вже почав функціонувати в нашій державі, є інститут військового омбудсмана.

Питання функціонування інституту військового омбудсмана досить тривалий час були і залишаються предметом багатьох наукових дискусій, під час яких неодноразово наголошувалось на необхідності його створення в Україні. Зрештою важливість цього питання усвідомлена також і на рівні керівництва держави і Збройних Сил України, результатом чого стало створення Центрального управління захисту прав військовослужбовців [1], яке представлене суспільству як варіант військового омбудсмана.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом питання діяльності військового омбудсмана у своїх працях розглядали такі науковці, як О.Б. Бондарев, О.В. Марцеляк, Б.М. Шамрай, Л.В. Голяк та інші. Результати їх досліджень мають важливе теоретичне і практичне значення. Водночас, ми переконані, що діяльність такого спеціалізованого уповноваженого залишається ще не достатньо дослідженою і потребує подальшої особливої уваги з боку науковців. Метою таких досліджень, на нашу думку, повинно стати належне наукове обґрунтування оптимального для України варіанту військового омбудсмана.

Мета статті – дослідження стану функціонування та перспектив розвитку інституту військового омбудсмана в Україні, а також формулювання конкретних пропозицій у пошуку його оптимальної моделі.

Виклад основного матеріалу. Цілком очевидно, що створення будь-якої нової інституції завжди повинно бути виправдано з точки зору її ефективності. У випадку з Центральним управлінням його ефективність можна буде оцінювати за кількістю і якістю захищених прав військовослужбовців лише згодом, коли цей орган почне працювати на повну потужність. Однак вже зараз можна говорити як про його позитивні риси, так і про недоліки.

Серед позитивних рис слід зазначити передусім те, що цей орган вже розпочав свою роботу і, відповідно, вживає заходів стосовно захисту прав військовослужбовців. Зокрема, про це в інтерв'ю, розміщеному на офіційному YouTube каналі Міністерства оборони України, розповів заступник начальника Центрального управління захисту прав військовослужбовців Тарас Безпалий. Він поінформував про особливості роботи Центрального управління, характер звернень, що розглядаються, види допомоги, що надається, оперативність розгляду скарг та реагування на них тощо [2].

Так, ним було зазначено, що Центральне управління розглядає лише ті звернення, в яких йдеться про проблеми, що мають масовий характер і, що потребують негайного вирішення. Розгляд і реагування на такі звернення відбуваються досить швидко для того, щоб питання не втратило актуальності для заявника. Окрім заходів, спрямованих на безпосереднє розв'язання проблеми, Центральне управління також надає допомогу у вигляді консультацій та первинної правової допомоги. Було також підкреслено, що одна з задач, яку ставить перед собою Центральне управління, полягає у систематизації наявних проблем та формулюванні пропозицій відповідних змін до законодавства, з метою запровадження дієвих механізмів захисту прав військовослужбовців [2].

Слід звернути увагу і на те, що 11 жовтня 2024 року на офіційному сайті Міністерства оборони України з'явилась перша інформація звітного характеру про результати роботи Центрального управління. Зокрема, зазначено, що за період з червня по жовтень 2024 року опрацьовано 965 звернень та запитів щодо невиплати грошового забезпечення та одноразової допомоги, питань звільнення з військової служби, надання інформації про документи для отримання пільг тощо. Фахівці надіслали понад 500 запитів і листів у різні інстанції, здійснили 9 службових перевірок та 2 розслідування. У деяких випадках виявили ознаки злочинів, про які повідомили відповідні органи [3].

Як розповів начальник Центрального управління захисту прав військовослужбовців Міноборони Володимир Лагута, колектив працює з такими основними причинами виникнення порушення прав, як неправомірні дії

посадовців і командирів, прогалини законодавства та правова необізнаність військовослужбовців.

Робота розподілена за трьома напрямками – права військовослужбовців, права членів сімей військовослужбовців і питання дотримання гендерної рівності. Особлива увага приділяється проблемам, що мають системний і масовий характер або стосуються дискримінації за ознакою статі. За ними можуть проводитися службові перевірки чи службові розслідування [3].

В цілому не викликає сумніву те, що створений орган здатний тією чи іншою мірою позитивно вплинути на ситуацію із захистом прав військовослужбовців. Водночас, на нашу думку, наявний варіант військового омбудсмана має ряд недоліків, що можуть негативно впливати на процес розв'язання проблем захисту прав цієї категорії осіб.

Передусім слід підкреслити, що однією з важливих передумов ефективного функціонування інституту омбудсмана є його незалежність. Оцінюючи останню необхідно звертати увагу на рівень юридичної сили правового акту, що регулює його діяльність. Зрозуміло, що найвищій рівень незалежності у цьому аспекті здатен забезпечити закон як акт вищої юридичної сили.

Так, наприклад, законом регулюється діяльність як загального омбудсмана у Чехії, у сферу нагляду якого входять збройні сили, так і власне військових омбудсманів Німеччини та Австрії [4].

В Україні відповідними законами регулюються питання як загальнодержавного омбудсмана – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, так і такого спеціалізованого омбудсмана, як Уповноважений із захисту державної мови.

Водночас діяльність новоствореного військового омбудсмана в нашій державі врегульована підзаконним правовим актом – наказом Міністерства оборони України № 237 від 13 квітня 2024 року «Про затвердження Положення про Центральне управління захисту прав військовослужбовців» [5], що, на нашу думку, знижує ступінь його незалежності.

Аналізуючи вказане Положення слід відзначити, що воно позбавлене цілого ряду позицій, які притаманні актам, що регулюють як діяльність загальнодержавних омбудсманів так і спеціалізованих, в тому числі і військових.

Так, в Положенні відсутнє посилання на правові акти на основі та відповідно до яких воно розроблено. Встановлюючи, що Центральне управління очолює начальник, Положення водночас не містить переліку вимог, яким має відповідати особа, яка є кандидатом на цю посаду. Також не визначено порядок його призначення та підстави звільнення, а є лише згадування про те, що це здійснюється в установленому законодавством порядку.

В Положенні відсутній і порядок звернення до Центрального управління, а також не врегульовано дії органу у випадку якщо суб'єкти звернення

подають скаргу одночасно до нього і до іншого органу влади, наприклад до суду. Важливим елементом нормативних актів, що регулюють діяльність омбудсманів є і порядок розгляду скарги, а також гарантії для осіб, що звертаються до Центрального управління, які б унеможливлювали вжиття заходів впливу з боку керівників до скаржників.

Одним з потужних важелів впливу омбудсмана на ситуацію з правами людини є щорічні та спеціальні доповіді, які публікуються і дають можливість широкому загалу дізнатись про проблеми, що існують у сфері забезпечення прав військовослужбовців і те, що саме робить для їх розв'язання омбудсман. У Положенні ці питання також не врегульовано.

Зазначене, на нашу думку, суперечить таким важливим рисам, що відрізняють омбудсманів, як гласність, відкритість і прозорість.

Іншим важливим питанням є те наскільки незалежним є цей інститут у відносинах з іншими органами влади в тому числі тими, яким він підпорядковується, яким звітує і які сам контролює. [4, С. 38]. Його вирішення безпосередньо впливатиме на те, наскільки самостійно він зможе організовувати свою діяльність і те наскільки незалежним він буде фінансово.

Цілком очевидно, що вищим ступенем незалежності володітиме уповноважений, що структурно не входить до органу, який він контролює. Саме тому найбільш незалежним в даному випадку вважається інститут омбудсмана, створений в рамках парламентаризму.

Стосовно ж Центрального управління, то воно створене в структурі Міністерства оборони України. І хоча у цього варіанту також є свої переваги, про які згадував в інтерв'ю Тарас Безпалий [2], все ж це обмежує організаційну і фінансову незалежність інституції.

Серед недоліків обраної Україною моделі, на нашу думку, є і те, що вона функціонує для захисту прав лише військовослужбовців Збройних Сил України, Держспецтрансслужби та членів їх сімей [5]. Враховуючи, що ця модель створювалась на тлі війни, що триває, виникає питання: чому державою надано пріоритет у захисті саме цій категорії осіб, адже у бойових діях беруть участь і військовослужбовці інших органів сектору безпеки і оборони.

Отже, попри те, що держава вже робить важливі кроки у питанні захисту прав військовослужбовців, ця проблема, на жаль, залишається ще не розв'язаною. Тому, на наше переконання, Україні сьогодні потрібна інша модель інституту військового омбудсмана.

Передусім, ми вважаємо, що військовий омбудсман не повинен входити структурно ні до Міністерства оборони України, ні до будь-яких військових формувань. Відтак, необхідно запровадити діяльність загальнодержавного інституту військового омбудсмана, що функціонував би у рамках парламентаризму, оскільки саме такий варіант повною мірою відповідатиме принципу

інституційної незалежності і саме тому у більшості країн, що представляють моделі незалежного омбудсмана у справах збройних сил, і які мають парламентарні форми правління, незалежні військові омбудсмани створені в рамках парламентаризму [6].

Ми також переконані, що діяльність уповноваженого повинна регулюватись виключно законом. Адже саме закон володіє вищою юридичною силою порівняно з іншими актами, приймається, відповідно, парламентом за процедурою, що значно складніша за інші акти, і, відповідним чином змінюється, що забезпечує його стабільність. Окрім цього, як зазначено в статті 10 Закону України «Про правотворчу діяльність» закон – це нормативно-правовий акт, ... що регулює найбільш важливі суспільні відносини [7]. Регулювання діяльності омбудсмана саме законом забезпечить найвищій ступінь юридичних гарантій діяльності омбудсмана, засвідчить належне ставлення держави до інституції, а також сприятиме створенню атмосфери поваги до уповноваженого в суспільстві.

Важливе значення для забезпечення ефективності функціонування цього інституту є те, яка саме особа здатна виконувати повноваження військового омбудсмана. У зв'язку з цим, важливим питанням, що має бути врегульовано в законі, є встановлення вимог, яким повинен відповідати кандидат на цю посаду.

Цілком зрозуміло, що вимоги до кандидата на конкретну посаду зумовлені необхідністю забезпечення якісної реалізації тих цілей, задля досягнення яких така посада створюється. Посада омбудсмана з прав військовослужбовців не є винятком і тому вимоги до кандидата повинні враховувати вищезазначене.

Не викликає дискусій те, що кандидат на посаду омбудсмана повинен бути передусім громадянином України, який володіє державної мовою.

Віковий ценз. На нашу думку, кандидат на посаду уповноваженого з прав військовослужбовців на день призначення повинен досягти 35 років. У цьому віці людина з одного боку, як правило, має вже достатній життєвий досвід, зокрема, і у прийнятті рішень, здатна мати сформовану соціальну позицію, а з іншого має ще суттєвий часовий запас, щоб залишатись фізично і розумово активною.

В Україні такий віковий ценз передбачений і для іншого спеціалізованого омбудсмена. Так, відповідно до статі 50 Закону України «Про забезпечення української мови як державної» не молодше 35 років повинен бути кандидат на посаду Уповноваженого із захисту державної мови [8]. Стосовно ж безпосередньо військового омбудсмана, то прикладом може бути Німеччина. Тут уповноваженим у справах військовослужбовців може бути будь-який німець, що досяг 35 років [9, С. 18].

Освіта. Військовим омбудсманом повинна бути особа, що має вищу освіту, яка сприяє формуванню у людини цілого комплексу важливих знань,

умінь і навичок, серед яких однією з найважливіших для такої посади, на нашу думку, є здатність сприймати аргументи іншої сторони і наводити переконливість власних.

Досвід. У питанні наявності досвіду для спеціалізованих омбудсманів загалом і для військових зокрема спостерігаються різні підходи. Так, наприклад, в Україні кандидат на посаду Уповноваженого із захисту державної мови повинен мати досвід правозахисної діяльності або досвід діяльності із захисту державної мови [8]. Досвід роботи у сфері освіти або науки не менше п'яти років повинен мати кандидат на осаду освітнього омбудсмена [10]. Водночас у кандидата на посаду згадуваного вище уповноваженого у справах військовослужбовців Німеччини не вимагається будь-якого досвіду в тому числі і військової служби [9].

На нашу думку, кандидат на посаду військового омбудсмана повинен мати досвід правозахисної діяльності не менше п'яти років або ж досвід служби у збройних силах або інших військових формуваннях також не менше п'яти останніх перед призначенням років. Перший, безумовно сприятиме отриманню необхідних навичок правового захисту, що впливатиме на ефективність подальшої роботи на посаді омбудсмана. Другий, за відсутності першого, не компенсує звісно його нестачу, але водночас дасть можливість особі бути обізнаною в актуальних проблемах, що існують у сфері прав військовослужбовців.

Високі моральні якості – це ще один важливий ценз, яким повинен володіти військовий омбудсман. Адже особа, що захищає права інших, повинна сама мати належну поведінку і авторитет. Водночас важливим питанням тут є встановлення суб'єктів та критеріїв визначення рівня моральних якостей.

У продовження зазначеного однією з вимог повинна бути відсутність судимості за вчинення злочину та стягнень за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, що, безумовно, сприятиме довірі до такої особи з боку суспільства.

Регулювання в законі також потребує процедура призначення і звільнення, які повинні, як вбачається, здійснюватись парламентом на основі чітко визначених підстав, а також встановлено фіксований термін перебування на посаді омбудсмана.

Стосовно категорій осіб, права яких повинен захищати військовий омбудсман, то, на нашу думку, це повинні бути усі особи, які мають чинний статус військовослужбовців, незалежно від силового відомства, в якому вони проходять службу, члени їх сімей, а також особи, звільнені з військової служби. Остання категорія є не менш важливою ніж інші, особливо в умовах війни, та буде залишатися такою ще тривалий час після її завершення. Особливо це стосується осіб, які звільняються зі служби за станом здоров'я, у

зв'язку з отриманим пораненням або з переживанням посттравматичного стресового розладу, що, відповідно, потребує додаткових гарантій захисту їх прав.

Омбудсманів світу об'єднують такі важливі риси як доступність для громадян, відкритість і прозорість процедури, гласність діяльності. Вважаємо, що ці риси повинні також втілюватись у законі. Зокрема, щодо доступності, то важливо закріпити максимально просту порівняно з іншими органами процедуру подання скарги, форма якої не повинна бути складною для скаржника з точки зору її оформлення. Відкритість і прозорість передусім пов'язані із процесом розгляду скарги, який має бути максимально зрозумілим для суб'єктів звернення, передбачуваним з точки зору результату, швидким і дієвим, а також супроводжуватись застосуванням тих форм і методів роботи, які притаманні інституту омбудсмана.

Що ж стосується гласності, то очевидно, що закон повинен передбачати такий важливий важіль впливу уповноваженого, як щорічна і спеціальні доповіді парламенту про стан додержання прав військовослужбовців (членів їх сімей та осіб, звільнених з військової служби), що дають можливість суспільству знати як захищаються права цієї категорії осіб. Також важливо встановити механізм надання уповноваженим розголосу окремим випадкам порушень прав військовослужбовців у засобах масової інформації.

Ми переконані, що саме така правова основа повинна стати перспективою формування в Україні дієвого інституту військового омбудсмана, який стане додатковою гарантією захисту прав військовослужбовців.

Висновки:

1. Діяльність створеного в Україні у вигляді Центрального управління захисту прав військовослужбовців інституту військового омбудсмана характеризується позитивним досвідом розв'язання питань, пов'язаних із захистом прав військовослужбовців. Водночас його правове регулювання та місце в системі державних органів містять ряд недоліків, що можуть негативно впливати на процес розв'язання проблем забезпечення прав зазначеної категорії осіб.

2. Найбільш ефективною моделлю військового омбудсмана для України може стати парламентський уповноважений із захисту прав військовослужбовців.

3. Діяльність парламентського уповноваженого із захисту прав військовослужбовців повинна регулюватись законом, що забезпечить найвищій ступінь юридичних гарантій діяльності омбудсмана, засвідчить належне ставлення держави до інституції, а також сприятиме створенню атмосфери поваги до уповноваженого в суспільстві.

4. На посаду уповноваженого із захисту прав військовослужбовців може бути призначений громадянин України, який на день призначення досяг 35

років, має вищу освіту, досвід правозахисної діяльності не менше п'яти років або ж досвід служби у збройних силах або інших військових формуваннях не менше п'яти останніх перед призначенням років, володіє державною мовою та має високі моральні якості. Не може бути призначено на цю посаду особу, яка має судимість, якщо ця судимість не знята і не погашена в установленому законом порядку, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

5. В запропонованому законі повинні, між іншим, відображатись такі важливі риси, що об'єднують омбудсманів світу, як доступність для громадян, відкритість і прозорість процедури, гласність діяльності. Зокрема, це повинно реалізовуватись через закріплення простої процедури подання скарги, зрозумілого і передбачуваного процесу її розгляду, а також одного з головних інструментів омбудсманів – щорічної та спеціальної доповіді парламенту.

6. Уповноважений повинен здійснювати захист прав усіх осіб, які мають чинний статус військовослужбовців, незалежно від органу, в якому вони проходять службу, членів їх сімей, а також осіб, звільнених з військової служби.

Література:

1. Міноборони започатковує нову ініціативу з захисту прав військовослужбовців // Міністерство оборони України: офіційний веб-сайт. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2024/04/03/minoboroni-zapochatkovue-novu-inicziativu-z-zahistu-prav-vijskovosluzhbovcziv (дата звернення: 10.10.2024).

2. Управління захисту прав військових МОУ – чим займатиметься нова інституція URL: https://www.youtube.com/watch?v=A-lqKT8WIyA (дата звернення: 10.10.2024).

3. Права понад 900 захисників України та членів їх сімей поновлено за перші місяці роботи нового управління Міноборони. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2024/10/11/prava-ponad-900-zahisnikiv-ukraini-ta-chleniv-ih-simej-ponovleno/ (дата звернення: 10.10.2024).

4. Бакленд Б., МакДермотт В. Інститути омбудсмена у справах збройних сил: практичний посібник. Женева : ДКЗС, 2015. 178 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ombudsman_book_Ukrainian.pdf. (дата звернення: 10.10.2024).

5. Положення про Центральне управління захисту прав військовослужбовців : наказ Міністерства оборони України № 237 від 13 квітня 2024 р. URL: https://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2024-rik.html (дата звернення: 10.10.2024).

6. Барчук В.Б., Логінов О.А. Незалежність як гарантія діяльності військового омбудсмана. Успіхи і досягнення у науці. 2024. № 3. С. 24-32.

7. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20 (дата звернення: 10.10.2024).

8. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19 (дата звернення: 10.10.2024).

9. Уповноважений у справах військовослужбовців. Захист основних прав солдат і парламентський контроль. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/582058/761c6bcad25367ddaca07a33d3e167aa/flyer_wehrbeauftragter_ru.pdf (дата звернення: 10.10.2024).

10. Положення про освітнього омбудсмена: постанова Кабінету Міністрів України від 06 червня 2018 р. № 491 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018 (дата звернення: 10.10.2024).

References:

1. Minoboroni zapochatkovuє novu iniciativu z zahistu prav vijs'kovosluzhbovciv [The Ministry of Defense launches a new initiative to protect the rights of servicemen]. *www.mil.gov.ua* Retrieved from https://www.mil.gov.ua/news/2024/04/03/minoboroni-zapochatkovue-novu-inicziativu-z-zahistu-prav-vijskovosluzhbovcziv [in Ukrainian].

2. Upravlinnja zahistu prav vijs'kovih MOU – chim zajmatimet'sja nova institucija [Office for the Protection of the Military Rights of the IOU - what the new institution]. *www.youtube.com* Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=A-lqKT8WIyA [in Ukrainian].

3. Prava ponad 900 zahisnikiv Ukraïni ta chleniv ïh simej ponovleno za pershi misjaci roboti novogo upravlinnja Minoboroni [The rights of more than 900 defenders of Ukraine and their family members were renewed during the first months of the new Department of Defense]. *www.mil.gov.ua* Retrieved from https://www.mil.gov.ua/news/2024/10/11/prava-ponad-900-zahisnikiv-ukraini-ta-chleniv-ih-simej-ponovleno/ [in Ukrainian].

4. Baklend, B., MakDermott, V. (2015). *Instituti ombudsmena u spravah zbrojnih sil [Armed Forces Ombudsman Institutions].* Zheneva : DKZS. Retrieved from https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Ombudsman_book_Ukrainian.pdf. [in Ukrainian].

5. Nakaz Ministerstva oboroni Ukraïni "Polozhennja pro Central'ne upravlinnja zahistu prav vijs'kovosluzhbovciv" [The Order of the Ministry of Defense of Ukraine "Regulations on the Central Department for the Protection of the Rights of Servicemen"]. *www.mil.gov.ua* Retrieved from https://www.mil.gov.ua/ministry/normativno-pravova-baza/nakazi-ministra-oboroni-ukraini/nakazi-ministerstva-oboroni-ukraini-za-2024-rik.html [in Ukrainian].

6. Barchuk, V.B., Loginov, O.A. (2024). Nezalezhnist' jak garantija dijal'nosti vijs'kovogo ombudsmana [Independence as a guarantee of the activities of the military ombudsman]. *Uspihi i dosjagnennja u nauci - Successes and achievements in science*, 3, 24-32 [in Ukrainian].

7. Zakon Ukraïni "Pro pravotvorchu dijal'nist"' [The Law of Ukraine "On law-making activity"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukraïni "Pro zabezpechennja funkcionuvannja ukraïns'koï movi jak derzhavnoï" [The Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as a state language"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19 [in Ukrainian].

9. Upovnovazhenij u spravah vijs'kovosluzhbovciv. Zahist osnovnih prav soldat i parlaments'kij kontrol' [Commissioner for military servicemen. Protection of basic rights of soldiers and parliamentary control]. *www.bundestag.de* Retrieved from https://www.bundestag.de/resource/blob/582058/761c6bcad25367ddaca07a33d3e167aa/flyer_wehrbeauftragter_ru.pdf [in Ukrainian].

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukraïni "Polozhennja pro osvitn'ogo ombudsmena" [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Regulations on the educational ombudsman"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 34:620.9

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-823-836

Бондарчук Іван Олександрович аспірант, відділ теорії держави і права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, https://orcid.org/0009-0005-8919-8520

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПРИНЦИПІВ ЕНЕРГЕТИЧНОГО ПРАВА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню формування та розвитку принципів енергетичного права як окремої галузі законодавства України та зарубіжних держав. З огляду на підвищення ролі енергетичних ресурсів у сучасному світі, а також на потребу у забезпеченні енергетичної безпеки та сталого розвитку, питання правового регулювання енергетики безумовно набувають неабиякої актуальності (що лише посилюється таким явищем як енергетичний тероризм). Розглядається еволюція енергетичного права через історико-правову призму, зокрема, аналізуючи вплив міжнародних правових норм та договорів на розвиток цієї галузі в різних країнах. У дослідженні використовуються порівняльно-правові методи, що дозволяють виявити як спільні риси, так і деякі відмінності у підходах до правового регулювання енергетичного сектору в Європейському Союзі, Сполучених Штатах Америки, Китаї та Україні.

У першому розділі статті ставиться акцент на історичному розвитку енергетичного права, починаючи від ранніх міжнародних угод та нормативних актів, що регулюють питання доступу до енергетичних ресурсів. Зокрема, аналізуються правові основи, що були закладені міжнародними організаціями, такими як Ліга Націй та Міжнародне енергетичне агентство, які поступово створювали умови для сучасної правової бази енергетичного сектору.

Другий розділ статті присвячено дослідженню сучасних принципів енергетичного права, таких як енергетична безпека, сталий розвиток, рівність доступу до енергетичних ресурсів та ефективність управління енергетичними ринками. Підкреслюється, що ці принципи відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності функціонування енергетичного сектору, а також у реалізації міжнародних екологічних ініціатив. Піддається аналізу те, як ці принципи інтегруються до національних правових систем різних країн (й України зокрема) та сприяють їхньому розвитку в умовах сучасних викликів.

Третій розділ присвячений порівняльно-правовому аналізу енергетичного права Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Китаю та

України. Автор детально аналізує основні законодавчі акти, що регулюють енергетичний сектор у цих країнах, надаючи приклади конкретних норм і статей. Зокрема, розглядаються Директива 2009/28/ЄС та Регламент (ЄС) № 347/2013 в Європейському Союзі, Закон про політику в сфері енергії 2005 року у США, Закон про відновлювані джерела енергії 2005 року в Китаї та Закон України «Про ринок електричної енергії» від 2017 року. Автор зазначає, що правові системи цих країн мають цілу низку спільних рис, проте, ніде правду діти – також існують й ісотні відмінності, пов'язані з політичними та економічними особливостями кожної держави.

У висновках наводяться узагальнення, згідно з якими енергетичне право продовжує свій розвиток під впливом глобальних викликів, таких як зміна клімату, необхідність забезпечення енергетичної безпеки та інтеграції відновлюваних джерел енергії. Автор наголошує, що для подальшого розвитку енергетичного права необхідна тісна міжнародна співпраця, гармонізація правових норм та адаптація національних правових систем до нових викликів, що постають у цій сфері.

Ключові слова: енергетичне право, енергетична безпека, сталий розвиток, відновлювані джерела енергії, порівняльне право, правове регулювання.

Bondarchuk Ivan Oleksandrovych postgraduate student, Theory of State and Law Department, V. M. Koretsky Institute of State and Law, https://orcid.org/0009-0005-8919-8520

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF ENERGY LAW

Abstract. The article is devoted to the study of the formation and development of the principles of energy law as a separate branch of legislation. Given the growing role of energy resources in the modern world, as well as the need to ensure energy security and sustainable development, the issue of legal regulation of the energy sector is becoming particularly relevant. The author examines the evolution of energy law through a historical and legal lens, analyzing the influence of international legal norms and treaties on the development of this branch in various countries. The study uses comparative legal methods, allowing the identification of common features and differences in approaches to the legal regulation of the energy sector in the European Union, the United States, China, and Ukraine.

In the first section of the article, the author emphasizes the historical development of energy law, beginning with early international agreements and legal acts regulating access to energy resources. In particular, the article analyzes the legal foundations laid by international organizations such as the League of Nations and

the International Energy Agency, which gradually created the conditions for the modern legal framework of the energy sector.

The second section of the article is devoted to the study of modern principles of energy law, such as energy security, sustainable development, equality of access to energy resources, and the efficiency of energy market management. The author highlights that these principles play a key role in ensuring the stability of the energy sector and in the implementation of international environmental initiatives. The article examines how these principles are integrated into the national legal systems of different countries and contribute to their development in the face of modern challenges.

The third section focuses on the comparative legal analysis of energy law in the European Union, the United States, China, and Ukraine. The author provides a detailed analysis of the key legislative acts regulating the energy sector in these countries, providing examples of specific norms and articles. In particular, the analysis covers Directive 2009/28/EC and Regulation (EU) No 347/2013 in the European Union, the Energy Policy Act of 2005 in the US, the Renewable Energy Law of 2005 in China, and Ukraine's "Electricity Market Law" of 2017. The author notes that the legal systems of these countries share many similarities, but there are also significant differences shaped by the political and economic characteristics of each state.

In conclusion, the author summarizes that energy law continues to develop under the influence of global challenges such as climate change, the need to ensure energy security, and the integration of renewable energy sources. The author emphasizes that further development of energy law requires close international cooperation, harmonization of legal norms, and adaptation of national legal systems to the new challenges facing this sector.

Keywords: energy law, energy security, sustainable development, renewable energy sources, comparative law, legal regulation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правових систем держав сучасного світу, проблематика, пов’язана з формуванням і розвитком принципів енергетичного права, набуває особливого значення. Підвищення впливу енергетичних ресурсів на всі аспекти суспільного життя та економічної діяльності (включаючи правовий контекст) диктує необхідність в глибокому дослідженні цієї галузі законодавства. Енергетичне право, як самостійна галузь законодавства, постало на перехресті кількох галузей права, а відтак його розвиток вимагає комплексного підходу, що об’єднує елементи адміністративного, екологічного, економічного та міжнародного права.

На наше переконання, базові принципи енергетичного права мають подвійний характер: з одного боку, вони є похідними від загальних принципів

права (таких як верховенство права, рівність і справедливість), а з іншого — вони мають специфічні ознаки, пов'язані з особливостями енергетичної сфери (зокрема, питання сталого розвитку, забезпечення енергетичної безпеки, ефективного управління енергетичними ресурсами). Гадаємо, що саме у цьому виявляється ключова роль порівняльно-правового методу: аналіз енергетичного законодавства різних країн дозволяє не лише виявити спільні тенденції, але й уникнути можливих помилок, що так-таки можуть траплятись у формуванні національної правової системи.

З урахуванням викладеного вище, слід підкреслити, що розвиток принципів енергетичного права відбувається у тісному зв'язку з міжнародними правовими нормами та стандартами, що регулюють питання захисту довкілля, раціонального використання ресурсів та забезпечення енергетичної незалежності. Як видається, саме інтернаціоналізація цих принципів стає одним із (без перебільшення) визначальних чинників у процесі їхнього подальшого вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд літератури, присвячений формуванню та розвитку принципів енергетичного права, демонструє багатство підходів до цього питання, що склалися як у межах національних, так і міжнародних правових систем.

Так, на думку А. О. Кориневича, енергетичне право як складова міжнародного права є відносно новим явищем, яке виникла у відповідь на глобальні виклики у сфері енергетичної безпеки та сталого розвитку [1, с. 320-322]. У контексті цих міркувань, гадаємо, важливим є також підхід В. В. Молодиченка та його співавторів, які звертають увагу на специфіку національного енергетичного законодавства України, підкреслюючи його багатоаспектність та складність у регулюванні [2]. Ці дві праці взаємопов'язані через акцент на міждисциплінарності енергетичного права, оскільки міжнародні норми часто є основою для адаптації національних правових систем, як це підтверджує, зокрема, одна з наступних робіт вже згаданого автора [3], де він аналізує місце міжнародного енергетичного права у ширшій системі міжнародного права.

Також слід згадати й працю І. Бондарчука, який формулює визначення енергетичного права як самостійної галузі права [4, с. 252-255]. Це визначення ґрунтується на поглибленому аналізі як функціональних, так і, не останньою чергою, інституційних аспектів цієї галузі, що дозволяє побачити його тісний зв'язок із іншими галузями права, такими як екологічне право та економічне право. Водночас, М. М. Дутов і В. В. Сидоренко у своїй роботі зосереджуються на принципах енергетичного законодавства, акцентуючи увагу на необхідності забезпечення балансу між енергетичними потребами держави та зобов'язаннями щодо захисту довкілля [5, с. 47-55]. Гадаємо, саме поєднання екологічного та енергетичного аспектів (включаючи, нагалаємо, і міжнародний контекст) є центральним для розуміння розвитку цієї галузі права.

Дослідження А. С. Давтяна, присвячене впливу міжнародних договорів на енергетичну безпеку України, також доповнює схарактеризований вище дискурс, показуючи важливість міжнародних механізмів у забезпеченні національної енергетичної безпеки, що особливо актуально в умовах політичної та економічної нестабільності [6]. Подібні думки висловлюють зокрема і І. В. Яковюк, К. В. Єфремова та Є. А. Новіков, які акцентують увагу на викликах енергетичної безпеки в умовах геополітичної напруги, властивої сучасним економічним відносинам держав світу [7]. Їх робота демонструє, що геополітична ситуація відіграє важливу роль у формуванні нових принципів енергетичного права, зокрема, в аспекті міжнародної співпраці та інтеграції національних систем.

З урахуванням викладеного вище, можна також згадати працю А. А. Цибки, яка досліджує конституційно-правовий аспект енергетичної політики України [8, с. 48-54]. Її робота підкреслює, що правове регулювання енергетики неможливе без урахування конституційних принципів, що, на наше переконання, є основою для подальшого розвитку національного енергетичного законодавства.

Пропонований тут огляд літератури, присвячений питанням енергетичного права, також включає роботи, які розкривають міжнародні аспекти правового регулювання енергетичної безпеки та управління енергетичними ресурсами, зокрема у контексті Європейського Союзу та інших юрисдикцій. Зокрема, Є. В. Шульга аналізує особливості правового забезпечення енергетичної безпеки в Європейському Союзі, наголошуючи на тому, що європейська модель орієнтована на сталий розвиток та інтеграцію енергетичних ринків [9]. На наше переконання, цей підхід є надзвичайно цінним для порівняльного аналізу з іншими регіональними системами, зокрема з правовими нормами Китаю, де питання відновлюваної енергії набуло критичного значення в контексті нових законодавчих ініціатив. Як зазначає Дж. Лю, китайське законодавство в галузі відновлюваної енергії розвивається з метою зменшення залежності від викопних джерел енергії та сприяння енергетичній безпеці через стимулювання використання відновлюваних ресурсів [10, с. 212-219].

З урахуванням викладеного вище, заслуговує на увагу й робота П. Керні та його співавторів, які розглядають питання концептуалізації енергетичного права у Великобританії в умовах пост-Brexit періоду [11, с. 459-466]. Їх дослідження, як є підстави гадати, є вельми важливим з точки зору міждисциплінарного підходу, оскільки враховує не лише юридичні, але й економічні та політичні фактори, що впливають на енергетичну політику держави. На наше міркування, ці висновки можуть бути корисними для розуміння того, як регіональні зміни впливають на розвиток національних енергетичних систем.

М. М. Соколовський аналізує європейське законодавство щодо енергетичних громад, підкреслюючи, що створення правової бази для підтримки цих нових форм організації споживачів енергії ще перебуває на початковому етапі [12]. Гадаємо, що ця робота має значення для розуміння того, як відбувається еволюція правових норм у Європейському Союзі, спрямованих на просування колективних ініціатив у сфері відновлюваної енергії.

Дослідження І. Махера та О. Стефана доповнюють цей дискурс через аналіз делегування владних повноважень у межах регулювання енергетичної справедливості в Європейському Союзі [13, с. 84-93]. На наше переконання, цей підхід відкриває нові горизонти для розуміння того, як принцип верховенства права може впливати на справедливість у доступі до енергетичних ресурсів.

Огляд літератури, присвячений енергетичному праву, не можна вважати повним без урахування роботи К. Інес та її співавторів, які аналізують регуляторні виклики й можливості для колективних відновлюваних енергетичних прос'юмерів у Європейському Союзі [14]. На наше переконання, їх дослідження дозволяє більш глибоко осмислити той факт, що сучасні правові системи перебувають у стані трансформації у зв'язку з новими формами енергетичного управління. Особливий акцент автори роблять на необхідності впровадження нових регуляторних механізмів для ефективного функціонування таких колективних структур, що також відображає загальну тенденцію до децентралізації енергетичних систем.

Додатково, В. Рамос разом зі своїми колегами досліджує правові основи розвитку відновлюваної енергетики в морських регіонах Атлантики [15, с. 110608]. В їх роботі підкреслюється важливість регіональної специфіки для формування правової бази, яка враховує екологічні та геополітичні виклики. Як видається, саме такий підхід дозволяє створити більш комплексну та гнучку систему правового регулювання, що може слугувати взірцем для національних правових систем, які прагнуть забезпечити сталий розвиток у сфері енергетики.

Мета статті. Мета запропонованої увазі читача статті полягає у розкритті особливостей процесу формування та розвитку принципів енергетичного права, а також у виявленні їхньої ролі у забезпеченні ефективного функціонування енергетичного сектору, зокрема у контексті сучасних правових і геополітичних викликів. На наше переконання, аналіз принципів енергетичного права є ключовим для розуміння того, як правова система здатна адаптуватися до нових викликів, пов'язаних з енергетичною безпекою, сталим розвитком та міжнародними зобов'язаннями держав.

Гадаємо, що важливим завданням статті є не лише дослідження внутрішніх закономірностей формування національного енергетичного права, але

й виявлення транснаціональних тенденцій, які сприяють гармонізації правових норм у сфері енергетики. З урахуванням викладеного вище, стаття має на меті також оцінити вплив міжнародних договорів та інтеграційних процесів на розвиток відповідних правових інститутів, що забезпечують управління енергетичними ресурсами, зокрема у Європейському Союзі та інших міжнародних організаціях.

Таким чином, стаття прагне створити теоретичну основу для подальших практичних досліджень і сприяти розвитку ефективної правової політики в енергетичному секторі, враховуючи як внутрішні, так і зовнішні чинники, що впливають на цей процес.

Виклад основного матеріалу дослідження. ***І. Історико-правові аспекти формування принципів енергетичного права.*** Формування енергетичного права як окремої галузі правової системи має глибоке історичне коріння, що відображає розвиток суспільних відносин, пов'язаних з використанням енергетичних ресурсів. Із самого початку становлення цивілізації питання енергії було тісно пов’язане з політичними та економічними інтересами держав. Водночас, лише у XX столітті (з появою нових форм міжнародної співпраці та регіональних угод) з'явилися перші спроби створити загальновизнані правові рамки для регулювання енергетичних відносин між країнами.

На наше переконання, вирішальний вплив на становлення сучасних принципів енергетичного права мала саме міжнародна співпраця, що поступово змінила парадигму правового регулювання енергетичних ресурсів з національного рівня на глобальний. Наприклад, перші спроби створити правові механізми для регулювання доступу до енергетичних ресурсів можна простежити у діяльності Ліги Націй та інших міжнародних організацій, які намагалися сприяти вирішенню енергетичних конфліктів. Очевидно, що вже на той час держави усвідомили, що енергетичні питання виходять за межі внутрішньої політики та мають глобальний характер, що вимагає створення відповідних правових норм.

З часом, наприкінці XX століття, на передній план вийшли питання енергетичної безпеки, що стимулювало розвиток нових правових механізмів. Як видається, ключову роль у цьому процесі відіграла діяльність таких організацій, як Міжнародне енергетичне агентство, а також міжнародні угоди, на кшталт Договору до Енергетичної хартії. На наше бачення, ці документи створили підґрунтя для формування глобальних принципів енергетичного права, таких як рівний доступ до енергетичних ресурсів, співпраця держав у сфері енергетичної безпеки, а також захист довкілля в процесі використання енергії.

Водночас, у національних правових системах питання енергетичного регулювання також зазнали значної трансформації. Наприклад, в Україні

формування правових основ енергетичної політики почалося в 1990-х роках, після здобуття незалежності. З огляду на це, першочерговим завданням стало адаптування національного законодавства до міжнародних стандартів, що стало можливим завдяки активній участі України у міжнародних енергетичних організаціях та укладанні відповідних міжнародних договорів.

Як свідчить досвід інших держав, зокрема країн Європейського Союзу, створення правових основ для енергетичної співпраці вимагає системного підходу, що враховує як внутрішні інтереси держав, так і їхні міжнародні зобов'язання. На наш погляд, саме міжнародний контекст, що став основою для регулювання енергетичних відносин у багатьох країнах, дозволив з часом сформулювати базові принципи енергетичного права, які зараз мають універсальний характер.

Таким чином, розвиток принципів енергетичного права був тісно пов'язаний із глобальними тенденціями у сфері міжнародної співпраці та адаптацією національних правових систем до нових економічних і політичних реалій.

ІІ. Сучасні принципи енергетичного права та їх значення в правовій системі. Сучасні принципи енергетичного права є відображенням як глобальних тенденцій, так і внутрішніх потреб національних правових систем. На наше глибоке переконання, ці принципи не лише формують нормативні засади функціонування енергетичного сектору, але й визначають напрямки його подальшого розвитку. Вони ґрунтуються на таких фундаментальних категоріях, як енергетична безпека, сталий розвиток, екологічна відповідальність, рівність доступу до енергетичних ресурсів, а також ефективність управління енергетичними ринками.

Першим і, безперечно, одним із найбільш актуальних принципів енергетичного права є *принцип енергетичної безпеки*. На наш погляд, цей принцип набув особливої важливості в умовах зростаючих геополітичних напруженостей та енергетичних криз. Енергетична безпека, як концепт, охоплює не лише питання забезпечення постійного та надійного постачання енергії, але й гарантування незалежності держав від зовнішніх енергетичних загроз. Як видається, цей принцип є одним із наріжних каменів сучасних енергетичних правових систем, оскільки забезпечує сталість функціонування державної економіки та національної безпеки.

Не менш важливим є *принцип сталого розвитку*, який безпосередньо пов'язаний з глобальними викликами зміни клімату та необхідністю екологічно відповідального використання енергетичних ресурсів. Гадаємо, що саме цей принцип визначає сучасний вектор розвитку енергетичної політики у багатьох країнах, адже він вимагає від держав дотримання екологічних стандартів та переходу до використання відновлюваних джерел енергії. З

урахуванням викладеного, сучасне енергетичне право, орієнтоване на сталий розвиток, стає ключовим інструментом у досягненні міжнародних цілей щодо зменшення викидів парникових газів та захисту довкілля.

Принцип рівності доступу до енергетичних ресурсів також має значне значення для сучасної правової системи. Він передбачає, що кожна держава та її громадяни повинні мати можливість отримувати доступ до енергетичних ресурсів на справедливих умовах. Як видається, цей принцип є особливо важливим у контексті правового регулювання відновлюваної енергетики, оскільки він сприяє розширенню участі суспільства у виробництві та споживанні енергії, зокрема через створення енергетичних громад та підтримку ініціатив у сфері колективного споживання.

Крім того, значну увагу у сучасному енергетичному праві приділяється *принципу ефективного управління енергетичними ринками*. Цей принцип спрямований на забезпечення стабільного функціонування енергетичних ринків та їхньої відповідності міжнародним стандартам. На наше переконання, ефективне управління передбачає не лише створення сприятливих умов для інвестицій у енергетичну галузь, але й належне регулювання тарифів, забезпечення конкуренції на енергетичних ринках та захист прав споживачів.

На завершення, зазначимо, що сучасні принципи енергетичного права виконують надзвичайно важливу функцію як на національному, так і на міжнародному рівнях. Вони забезпечують баланс між економічними інтересами держав, вимогами енергетичної безпеки та захистом екології, що робить їх невід'ємною частиною правової системи кожної сучасної держави.

ІІІ. Порівняльно-правовий аналіз принципів енергетичного права (на матеріалах України, ЄС, США та КНР). У цьому розділі буде здійснено порівняльно-правовий аналіз правових систем різних держав з метою виявлення ключових особливостей енергетичного права та його регулювання у контексті глобальних викликів. Вивчення міжнародних та національних правових механізмів регулювання енергетичного сектору дозволяє краще зрозуміти, як різні країни адаптують свої правові системи до нових викликів у сфері енергетики.

Одним із найбільш розвинених правових режимів у сфері енергетики є система Європейського Союзу. Основоположним актом у цій сфері є Директива 2009/28/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 року, яка стосується просування використання енергії з відновлюваних джерел. Ця директива встановлює чіткі цілі для держав-членів щодо частки відновлюваної енергії у загальному енергетичному балансі та зобов'язує їх адаптувати національні законодавства відповідно до вимог сталого розвитку. Наприклад, ст. 3 Директиви визначає обов’язкові національні цілі для частки відновлюваних джерел енергії у загальному споживанні енергії до 2020 року, що

стало важливим кроком для ЄС у напрямку енергетичної незалежності та екологічної відповідальності.

Важливою складовою правової системи Європейського Союзу є також Регламент (ЄС) № 347/2013 Європейського Парламенту та Ради від 17 квітня 2013 року, який встановлює керівні принципи для розвитку транс'європейської енергетичної інфраструктури. Цей регламент регулює процедури отримання дозволів, інвестиції та інші аспекти, пов'язані з розбудовою єдиної європейської енергетичної мережі, що є важливим кроком для забезпечення енергетичної безпеки в Європі.

Зі свого боку, Сполучені Штати Америки також мають розвинену систему правового регулювання енергетичного сектору. Основним законодавчим актом у сфері енергетики є Закон про політику в сфері енергії (Energy Policy Act) 2005 року, що передбачає комплексні заходи щодо сприяння розвитку відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності та зниження залежності від іноземних джерел нафти. Ст. 201 цього закону зобов'язує федеральні агентства забезпечити, щоб не менш як 7,5% всієї електроенергії, яку вони використовують, надходила з відновлюваних джерел до 2013 року. Цей закон також закладає основи для розвитку ринків квот на викиди вуглецю, що є однією з важливих стратегій у боротьбі зі зміною клімату.

Китай, який також є ключовим гравцем на глобальній енергетичній арені, має свої особливості правового регулювання. Основним нормативним актом, що регулює енергетичну політику Китаю, є Закон про відновлювані джерела енергії 2005 року, який, подібно до європейського підходу, встановлює національні цілі щодо частки відновлюваної енергії в енергетичному балансі країни. Зокрема, ст. 14 цього закону вимагає, щоб державні мережі енергетичної інфраструктури забезпечували пріоритетне з'єднання з відновлюваними джерелами енергії, що сприяє підвищенню їх частки на ринку.

В Україні правове регулювання енергетичного сектору має свої особливості, визначені Законом України «Про ринок електричної енергії» від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. Цей закон створив правові основи для лібералізації ринку електроенергії та інтеграції України до європейської енергетичної системи. Ст. 16 цього закону передбачає зобов'язання щодо забезпечення прозорості та недискримінаційного доступу до мереж електричної енергії, що є важливим фактором для залучення інвестицій у сектор відновлюваної енергії.

Таким чином, порівняльно-правовий аналіз показує, що правові системи різних країн, хоч і відрізняються за своїми підходами до регулювання енергетичної галузі, мають спільні риси, пов'язані із забезпеченням енергетичної безпеки, сталого розвитку та доступу до відновлюваних джерел енергії (див.

Таблиця № 1). Це свідчить про глобальний характер викликів, з якими стикаються держави у цій сфері, і необхідність подальшої міжнародної співпраці для їх ефективного вирішення.

Таблиця 1.

Результати порівняльного аналізу принципів енергетичного права

Країна	Основний нормативний акт	Ключові принципи	Статті нормативного акту
Європейський Союз	Директива 2009/28/ЄС; Регламент (ЄС) № 347/2013	Сталий розвиток, енергетична безпека, інтеграція енергетичних ринків	Ст. 3 Директиви 2009/28/ЄС; Регламент (ЄС) № 347/2013
США	Energy Policy Act 2005	Енергоефективність, зниження залежності від імпорту, розвиток відновлюваних джерел	Ст. 201 Energy Policy Act 2005
Китай	Закон про відновлювані джерела енергії 2005 року	Пріоритетне з'єднання з відновлюваними джерелами енергії, енергетична незалежність	Ст. 14 Закону про відновлювані джерела енергії 2005 року
Україна	Закон України "Про ринок електричної енергії" 2017 року	Лібералізація ринку, прозорість, доступ до мереж	Ст. 16 Закону України "Про ринок електричної енергії"

Висновки. У ході проведеного дослідження стало очевидним, що енергетичне право є багатогранною та динамічною галуззю, яка перебуває на перехресті міжнародних відносин, національних інтересів та глобальних викликів сучасності. Формування і розвиток принципів цієї галузі свідчить про те, що юридичне регулювання енергетичного сектору відіграє важливу роль у забезпеченні як економічної стабільності держав, так і сталого розвитку всього світового співтовариства.

На наше переконання, центральним висновком є те, що сучасні принципи енергетичного права не можуть бути ізольованими від міжнародного контексту. Як показує порівняльно-правовий аналіз, держави в усьому світі, включаючи Європейський Союз, Сполучені Штати Америки, Китай та Україну, інтегрують до своїх правових систем принципи енергетичної безпеки, сталого розвитку та забезпечення справедливого доступу до енергетичних ресурсів. Ці принципи знаходять своє відображення в міжнародних правових актах, таких як Директива 2009/28/ЄС та Закон про політику в сфері енергії США, що підкреслює важливість глобальних домовленостей і зобов’язань у цій сфері.

Гадаємо, що дослідження історико-правових аспектів енергетичного права дає змогу краще зрозуміти, як ці принципи еволюціонували протягом десятиліть. Від перших міжнародних енергетичних угод до сучасних глобальних ініціатив з розвитку відновлюваних джерел енергії, енергетичне право стало відображенням як технологічного прогресу, так і політичної волі держав. На наше міркування, особливого значення набуває принцип сталого розвитку, який сьогодні є центральним вектором енергетичної політики у багатьох країнах.

З урахуванням викладеного вище, можемо зробити висновок, що майбутній розвиток енергетичного права залежатиме від здатності національних правових систем адаптуватися до нових викликів, таких як зміна клімату, енергетична незалежність та захист довкілля. Як видається, саме ці фактори будуть визначати подальше формування правових інститутів, що регулюють енергетичний сектор, а також впливатимуть на міжнародні відносини у сфері енергетики.

Таким чином, енергетичне право перебуває в процесі постійного розвитку, і його подальша еволюція буде нерозривно пов'язана з трансформаціями у сфері технологій, економіки та міжнародної політики.

Література:

1. Кориневич А. О. Міжнародне енергетичне право як нове явище у сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 320–322.

2. Молодиченко В. В., Аносов І. П., Афанасьєва Л. В., Гапотій В. Д., Олексенко Р. І., Орлов А. В., Ятченко А. Д. Енергетичне право України: навч.-метод. посіб. 2014.

3. Кориневич А. О. Місце міжнародного енергетичного права у системі сучасного міжнародного права. *Наукова доповідь*. 2013. URL: https://mydisser.com/dfiles/70102726.doc (дата звернення 10.10.24)

4. Бондарчук І. Визначення поняття «енергетичне право» як галузі права. *Scientific Collection «InterConf»*. 2024. 198. С. 252-255.

5. Дутов М. М., Сидоренко В. В. Принципи енергетичного законодавства. *Економіка та право*. 2019. 2. С. 47-55.

6. Давтян А. С. Вплив міжнародних договорів на енергетичну безпеку в Україні на прикладі договору до енергетичної хартії. 2021. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/34.pdf (дата звернення 10.10.24)

7. Яковюк І. В., Єфремова К. В., Новіков Є. А. Енергетична безпека в умовах геополітичної нестабільності. 2022. URL: https://openarchive.nure.ua/bitstreams/d31d8e90-40f6-44fa-9b3b-0401dfa3c23b/download (дата звернення 10.10.24)

8. Цибка А. А. Енергетична політика України: конституційно-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. 2. С. 48-54.

9. Шульга Є. В. Особливості правового забезпечення енергетичної безпеки в Європейському Союзі. 2019. URL: https://dglib.nubip.edu.ua/bitstream/123456789/8459/1/167_Shulga.pdf (дата звернення 10.10.24)

10. Liu J. China's renewable energy law and policy: a critical review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2019. 99. Pp. 212-219.
11. Cairney P., McHarg A., McEwen N., Turner K. How to conceptualise energy law and policy for an interdisciplinary audience: The case of post-Brexit UK. *Energy Policy*. 2019. 129. Pp. 459-466.
12. Sokolowski M. M. European law on the energy communities: A long way to a direct legal framework. *European Energy and Environmental Law Review*. 2018. *27*(2).
13. Maher I., Stefan O. Delegation of powers and the rule of law: Energy justice in EU energy regulation. *Energy Policy*. 2019. 128, pp. 84-93.
14. Inês C., Guilherme P. L., Esther M. G., Swantje G., Stephen H., Lars H. Regulatory challenges and opportunities for collective renewable energy prosumers in the EU. *Energy policy*. 2020. 138. 111212.
15. Ramos V., Giannini G., Calheiros-Cabral T., Rosa-Santos P., Taveira-Pinto F. Legal framework of marine renewable energy: A review for the Atlantic region of Europe. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2021. 137. 110608.

References:

1. Korynevych, A.O. (2010). Mizhnarodne enerhetychne pravo yak nove yavyshche u suchasnomu mizhnarodnomu pravi [International energy law as a new phenomenon in modern international law]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law, 2,* 320–322. [in Ukrainian].
2. Molodychenko, V.V., Anosov, I.P., Afanasieva, L.V., Gapotii, V.D., Oleksenko, R.I., Orlov, A.V. & Yatchenko, A.D. (2014). *Enerhetychne pravo Ukrainy [Energy law of Ukraine:]*. Melitopol. [in Ukrainian].
3. Korynevych, A.O. (2013). Mistse mizhnarodnoho enerhetychnoho prava u systemi suchasnoho mizhnarodnoho prava [he place of international energy law in the system of modern international law]. Scientific report. Mydisser website. Retrieved from: https://mydisser.com/dfiles/70102726.doc [in Ukrainian].
4. Bondarchuk, I. (2024). Vyznachennia poniattia «enerhetychne pravo» yak haluzi prava [Definition of the concept of "energy law" as a field of law]. *Scientific Collection «InterConf», 198,* 252–255. [in Ukrainian].
5. Dutov, M.M. & Sydorenko, V.V. (2019). Pryntsypy enerhetychnoho zakonodavstva [Principles of energy legislation]. *Ekonomika ta pravo – Economy and law, 2,* 47–55. [in Ukrainian].
6. Davtian, A.S. (2021). Vplyv mizhnarodnykh dohovoriv na enerhetychnu bezpeku v Ukraini na prykladi dohovoru do enerhetychnoi khartii [The influence of international agreements on energy security in Ukraine using the example of the energy charter agreement]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia Pravo - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Law series, 67,* 163–168. Retrieved from: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/34.pdf [in Ukrainian].
7. Yakoviuk, I.V., Yefremova, K.V. & Novikov, Ye.A. (2022). Enerhetychna bezpeka v umovakh heopolitychnoi nestabilnosti [Energy security in conditions of geopolitical instability]. *Pravo ta innovatsii – Law and innovation, 4(40),* 37–44. Retrieved from: https://openarchive.nure.ua/bitstreams/d31d8e90-40f6-44fa-9b3b-0401dfa3c23b/download [in Ukrainian].
8. Tsybka, A.A. (2019). Enerhetychna polityka Ukrainy: konstytutsiino-pravovyi aspekt [Energy policy of Ukraine: constitutional and legal aspect]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy - Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2,* 48–54 [in Ukrainian].

9. Shulha, Ye.V. (2019). Osoblyvosti pravovoho zabezpechennia enerhetychnoi bezpeky v Yevropeiskomu Soiuzi [Peculiarities of legal provision of energy security in the European Union]. *Pravo. Liudyna. Dovkillia. – Right. Man. Environment, 4,* 167–173. Retrieved from: https://dglib.nubip.edu.ua/bitstream/123456789/8459/1/167_Shulga.pdf [in Ukrainian].

10. Liu, J. (2019). China's renewable energy law and policy: a critical review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 99,* 212–219.

11. Cairney, P., McHarg, A., McEwen, N., & Turner K. How to conceptualise energy law and policy for an interdisciplinary audience: The case of post-Brexit UK. *Energy Policy, 129,* 459–466.

12. Sokolowski, M.M. (2018). European law on the energy communities: A long way to a direct legal framework. *European Energy and Environmental Law Review, 27(2).*

13. Maher, I. & Stefan, O. (2019). Delegation of powers and the rule of law: Energy justice in EU energy regulation. *Energy Policy, 128,* 84–93.

14. Ines, C., Guilherme, P.L., Esther, M.G., Swantje, G., Stephen, H. & Lars, H. (2020). Regulatory challenges and opportunities for collective renewable energy prosumers in the EU. *Energy Policy, 138,* 111212.

15. Ramos, V., Giannini, G., Calheiros-Cabral, T., Rosa-Santos, P. & Taveira-Pinto, F. (2021). Legal framework of marine renewable energy: A review for the Atlantic region of Europe. *Renewable and Sustainable Energy Reviews, 137,* 110608.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 347.734

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-837-851

Бригінець Олександр Олексійович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, вул. Героїв Майдану, 8, м. Хмельницький, 29000, тел.: (066) 220-51-34, https://orcid.org/0000-0003-4058-7566

Василюк Дмитро Володимирович аспірант кафедри галузевого права та загально-правових дисциплін, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», вул. Львівська, 23, м. Київ, 03115, тел.: (067) 278-68-65, https://orcid.org/0009-0006-0540-9819

ПОРІВНЯЛЬНО - ПРАВОВИЙ СТАТУС «УНІВЕРСАЛЬНОГО» ТА «ІНВЕСТИЦІЙНОГО» БАНКУ В УКРАЇНІ ТА В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. Інвестиційна діяльність банків зародилася під час появи перших банків і відразу придбала ознаки, що дозволяють відокремити її від класичної банківської діяльності. Банки є багатопрофільні суб'єкти підприємницької діяльності, зайняті у великій кількості проектів, як у банківській, так і в інших сферах. Без банківського фінансування в сучасній економіці не обходиться ні здійснення великих інфраструктурних проектів, ні стартапів, які ще збираються вийти на ринок. Великі банки стають консультантами у складних угодах, зокрема у структуруванні IPO, проектного фінансування, вони виступають довірчими керуючими над ринком цінних паперів, здійснюючи управління як грошовими коштами, а й нерухомістю, наприклад, у закритих інвестиційних фондах. Нині банки стають дедалі значнішими учасниками інвестиційних відносин, без яких неможливо уявити діяльність на ринку цінних паперів, здійснення дорогих інфраструктурних проєктів, зокрема у межах державно-приватного партнерства. Тенденцією розвитку інвестиційного законодавства останніх років виступає визнання банку як самостійного учасника інвестиційних відносин як у договірних правових формах (прямі угоди в рамках державно-приватного партнерства, договори довірчого управління пайовими інвестиційними фондами, договори інвестиційного консультування), а також у корпоративних правових формах (придбання акцій/часток компаній, участь у створенні господарських товариств), а також у змішаних (гібридних) правових формах (участь у проєктному

фінансуванні, партнерському фінансуванні, мезонінному фінансуванні). Надаючи як боргове, так і пайове інвестування, маючи значні грошові ресурси, накопичивши багатий досвід реалізації складних схем фінансування, банки є незамінними суб'єктами інвестиційного ринку, виступаючи як у ролі самостійних інвесторів, так і в ролі організаторів інвестування, посередників на ринку інвестиційних послуг, інвестиційних консультантів.

Ключові слова: банк, універсальний банк, інвестиційний банк, інвестиційна діяльність, кредит, віртуальні активи, банківська система, інвестиційний ризик, банківський нагляд, банківська реформа, банківська реформа.

Bryhinets Oleksandr Oleksiiovych Doctor of Law, Professor, Professor of Constitutional, Administrative and Financial Law Department of Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Heroiv Maidanu St., 8, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (066) 220-51-34, https://orcid.org/0000-0003-4058-7566

Vasyliuk Dmytro Volodymyrovych graduate student of the department of industry law and general legal disciplines of the Open International University of Human Development «Ukraine», 23 Lvivska St., Kyiv, 03115, tel.: (067) 278-68-65, https://orcid.org/0009-0006-0540-9819

COMPARATIVELY - LEGAL STATUS OF «UNIVERSAL» AND «INVESTMENT» BANK IN UKRAINE AND IN THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

Abstract. The investment activity of banks originated at the time of the appearance of the first banks and immediately acquired characteristics that allow it to be separated from classical banking activity. Banks are multidisciplinary subjects of entrepreneurial activity, engaged in a large number of projects, both in banking and in other spheres. Neither the implementation of large infrastructure projects nor startups that are yet to enter the market can do without bank financing in the modern economy. Large banks become consultants in complex transactions, in particular in the structuring of IPOs, project financing, they act as fiduciary managers over the securities market, managing both cash and real estate, for example, in closed investment funds. Nowadays, banks are becoming more and more significant participants in investment relations, without which it is impossible to imagine activity on the securities market, the implementation of expensive infrastructure projects, in particular within the framework of public-private partnerships. The trend of the development of investment legislation in recent years is the recognition of the bank as an independent participant in investment relations both in contractual legal forms (direct agreements within the framework of public-private partnerships,

mutual investment fund trust management contracts, investment consulting contracts), as well as in corporate legal forms (purchase of shares /part of companies, participation in the creation of business partnerships), as well as in mixed (hybrid) legal forms (participation in project financing, partner financing, mezzanine financing). Providing both debt and equity investments, having significant cash resources, having accumulated rich experience in the implementation of complex financing schemes, banks are indispensable subjects of the investment market, acting both in the role of independent investors and in the role of investment organizers, intermediaries in the market of investment services, investment consultants.

Keywords: bank, universal bank, investment bank, investment activity, credit, virtual assets, banking system, investment risk, banking supervision, banking reform, banking reform.

Постановки проблеми. Сучасні тенденції розвитку реального та банківського секторів показують наявність потенціалу збільшення обсягів інвестиційного кредитування. Його залучення до розвитку реальної економіки можливе за умови подальшого розширення інфраструктури державного стимулювання інвестиційної активності як елемента державної інвестиційної політики. Першочерговим орієнтиром модернізації інвестиційної діяльності українських банків має стати перехід від кількісного збільшення інвестиційних операцій до їх нової якості. Дослідники зазначають, що перспективними інвестиційними продуктами банків є проектне фінансування та синдиковане кредитування, а також з урахуванням внесених законодавчих ініціатив – партнерське фінансування [1].

Наведені обставини свідчать про безумовну актуальність та потребу в теоретичному осмисленні правового регулювання інвестиційної діяльності банку. Важливо наголосити, що в науковій літературі діяльність банку як суб'єкта інвестиційних відносин не стала об'єктом комплексних монографічних досліджень у правовому аспекті, попри на своєчасність та необхідність проведення таких досліджень [2]. Серед юридичних публікацій представлені роботи щодо конкретних напрямів діяльності банку на ринку інвестиційних послуг, що, однак, не створює уявлення про систему таких відносин та комплекс інструментів, які використовуються під час їх здійснення [3].

Вищевикладені обставини зумовлюють актуальність проведення комплексного дослідження правового регулювання інвестиційної діяльності банків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У даній роботі були використані праці зарубіжних авторів, у тому числі англійською мовою з питань становлення та розвитку правового регулювання інвестиційної діяльності

банків у світі, з проблем існуючих у закордонних правопорядках моделей організації інвестиційної діяльності банків, а також наукові роботи, що аналізують особливості окремих правових форм її здійснення: Jr. Adams, R. Donald, A. Ghada, R. Cranston, C. Fohlin, A.A.H. Hassan, R. Hildreth, W. Roberds, F.R. Velde, A. Ahmad та інші.

Істотний внесок у дослідження проблем правового регулювання інвестиційної та банківської діяльності зробили вітчизняні вчені, серед яких Балдич Н.І., Борисова Л.Є., Бригінець О.О., Златіна Н.Е., Мамуненко М.С., Мельник П.В, Онищенко Ю.І., Петрова Р.А., Черкасова С.В., та інші.

Мета статі - вивчення та вирішення основних теоретичних та практичних проблем правового регулювання інвестиційної діяльності банків.

Виклад основного матеріалу. Економічні умови, що склалися, кидають нові виклики для розвитку інвестиційної діяльності. У різних країнах на порядку денному дня стоїть питання щодо вдосконалення правового регулювання інвестиційної діяльності банків у різних правових формах, у тому числі в рамках проектного фінансування, ісламського фінансування (Партнерського фінансування) і т.д. Це зумовлює актуальність розгляду концепцій «універсального» та «інвестиційного» банку та особливостей їх правового регулювання в деяких правопорядках. Почнемо з того, що у науковій літературі банк (кредитна організація) визначається як професійний фінансовий посередник на ринку капіталів, який у процесі здійснення регулярної професійної підприємницької діяльності здійснює банківські операції, коло яких імперативно визначене законодавством. Він повинен мати банківську ліцензію, і його діяльністю здійснюється нагляд спеціально уповноваженого державного органу [4].

Банки здійснюють залучення у вклади коштів фізичних та юридичних осіб, розміщення зазначених коштів від свого імені та за свій рахунок на умовах повернення, платності, терміновості, а також ведення банківських рахунків та проведення розрахунків за ними. Банківська діяльність визначається у науковій літературі як сукупність банківських операцій, систематично здійснюваних спеціальними суб'єктами – Національним банком України, кредитними організаціями у вигляді використання грошей та інших фінансових інструментів [5].

Режим банківської операції характеризується додатковими вимогами до її здійснення, необхідність захисту інтересів кредиторів-вкладників, контроль за банківськими ризиками, що визначає умови використання залучених банком коштів. Для банківського кредитування важливим є здійснення його за рахунок залучених вкладів, а чи не власних коштів. Такі кошти мають бути використані банком із максимальною гарантією отримання прибутку з метою подальшого виконання зобов'язань перед вкладниками-кредиторами. Як

зазначає Черкасова С.В., інвестування через наявність інвестиційних ризиків не може дати такої гарантії, у зв'язку з чим банк може займатися інвестуванням лише за рахунок власних коштів. Однак у рамках універсальної моделі представляється проблематичним відстеження використання власних чи залучених коштів з участю банків інвестиційної діяльності [6].

В Україні банки можуть поєднувати діяльність з кредитування та інвестування, однак, здається, ці два види діяльності мають бути поділені та проводитися з різних фінансових джерел. Тільки в такому разі буде гарантовано захист прав вкладників та одночасно забезпечена велика свобода та диспозитивність інвестування. Одночасно чітке розмежування банківських та інвестиційних послуг з правової точки зору, у тому числі на рівні нормативних та інших документів Національного банку України, дозволить більш гнучко балансувати обсяги їх здійснення в рамках однієї кредитної організації, сприятиме максимізації прибутку та мінімізації ризиків банків, у тому числі в залежності від конкретної ситуації у банківській системі та економіці в цілому.

Однією з основних напрямів банківської діяльності є прийняття коштів з метою подальшого інвестування, зокрема у межах довірчого управління. Раніше банки працювали з колективними інвестиціями загальних фондів банківського управління, нині така форма інвестування втратила своє значення, але банки продовжують виступати довірчими керуючими у роботі з пайовими інвестиційними фондами та акціонерними інвестиційними фондами, а також відкривати індивідуальні інвестиційні рахунки [7].

Передбачені законодавством різних держав заборони та обмеження щодо формування джерел отримання коштів для їх подальшого інвестування банками, а також щодо правових форм інвестування послужили підставою для формування таких правових механізмів діяльності банків як «універсальний» банк та «інвестиційний» банк, та виділення у міжнародній практиці «універсальної» та «сегментованої» моделі участі банків в інвестиційній діяльності. Так, у Німеччині прийнято модель універсальних банків: банки здійснюють усі основні функції інвестиційних компаній, у США зародилася та зміцнилася сегментована модель банківської та інвестиційної діяльності, а фінансова система Великобританії є гібридом системи універсальних банків та системи США, в якій банківські послуги до 1999 року були відокремлені від інвестиційних послуг. Вибір правової моделі регулювання інвестиційної діяльності банку конкретною державою ґрунтується насамперед на тому, чи допускає законодавець використання грошей вкладників банком з метою інвестування чи встановлює повну заборону такого використання. Законодавство держав, що сприйняли сегментовану модель та визнали існування такого самостійного виду діяльності як інвестиційний банкінг, містить заборону на поєднання діяльності із залучення депозитів та операцій з цінними паперами, що створює додатковий захист вкладників банків [8].

Така модель з'явилася в США в 30-х роках минулого століття в результаті ухвалення закону Гласса - Стіголла. Зазначений закон був розроблений в умовах краху фондового ринку 1929 року та наступної за ним Великої депресії для забезпечення безпечнішого та ефективного використання активів банків, регулювання міжбанківського контролю, запобігання невиправданому відволіканню коштів на спекулятивні операції та інших цілей. Відповідно до названого законом банкам заборонялося створювати свої філії, які б займалися операціями з цінними паперами, а компаніям, що спеціалізуються на угодах з цінними паперами, заборонялася займатися діяльністю, що відповідає ознакам класичної банківської діяльності. Поруч із цим законом передбачалося створення Федеральної корпорації страхування вкладів та обов'язок страхування банківських вкладів. Дані законодавчі заходи сформували передумови для розробки комплексного правового регулювання депозитної діяльності банків та захисту прав вкладників банків. Таким чином, відповідно до чинного законодавства у період з 1933 до 1999 року США підтримували поділ між інвестиційними та комерційними банками. В рамках функціонування інвестиційного банкінгу за англосаксонською моделлю інвестиційні банки є інститутом, що виступає у ролі консультанта із можливістю здійснювати власну торгівлю цінними паперами.

Закони, що мають на меті розмежувати інвестиційну та банківську діяльність та суб'єктів підприємницької діяльності, що їх здійснюють, були введені в ряді країн після економічної кризи 1929 - 1933 роки. Так, в Італії згідно з Банківським законом 1936 року була проведена спеціалізація банків, в результаті якої були виділені банки, що займаються лише короткостроковими або лише середньостроковим та довгостроковим кредитуванням.

Розвиток правового регулювання інвестиційної банківської діяльності в Англії ґрунтувалося на історично сформованому поділі банків на комерційні та інвестиційні. Діяльність інвестиційних банків розглядалася як діяльність, що несе підвищений ризик, оскільки полягала у фінансуванні торговельних відносин, організації випуску цінних паперів для урядів іноземних держав та іноземних компаній, і внаслідок цього не здійснювалася комерційними банками, що оперують у своїй діяльності фінансовими вкладами фізичних та юридичних осіб. У закордонній літературі застосовним до інвестиційної діяльності банків, зокрема американських, поняттям інвестиційний банкінг позначають діяльність фінансових інститутів, мета якої полягає у пошуку інвесторів для клієнтів без подальшого здійснення депозитно-кредитних та розрахунково-касових операцій, тобто по суті надання консультаційних та організаційних послуг. Як наголошують закордонні вчені, на відміну від банківської діяльності, що здійснюється на умовах платності, повернення та терміновості, інвестиційна банківська діяльність передбачає допомогу підприємства у

підготовці випуску її цінних паперів та його громадське розміщення. У зарубіжній доктрині таким чином визнається, що банк надає комплекс пов'язаних з інвестиціями посередницьких послуг, спрямованих на залучення приватних та державних коштів не через банківські інструменти кредитування, а шляхом випуску та розміщення серед інвесторів цінних паперів [9].

Принципи англосаксонської правової моделі інвестиційного банкінгу було закладено основою законодавства про банківську діяльність низки розвинених країн (Японія, Південна Корея), які поруч із США дотримувалися їх.

Аналіз формування правової моделі інвестиційного банкінгу показував, що заборона на суміщення інвестиційної та банківської діяльності не підтвердила свою ефективність, що у свою чергу призвело до необхідності зміни законодавства у бік універсалізації правового регулювання діяльності банків [10].

Так було в 80-ті роки XX століття уряд Англії, враховуючи ринкові механізми розвитку, також взяло курс формування багатофункціональних банків, основу діяльності яких було закладено континентальна правова модель. Проте, універсалізація банків відбувалася шляхом придбання комерційними банками часткою участі у капіталі інвестиційних банків, а не шляхом об'єднання банківської та інвестиційної діяльності в рамках одного банку, що наголошує на своєму шляху у формуванні моделі участі банків в інвестиційній діяльності. Як було зазначено в дослідженні, у США поділ класичної банківської та інвестиційної діяльності проіснував до листопада 1999 року коли було прийнято Закон про модернізацію фінансових послуг (Financial Services Modernization Act, 1999), відомий також на ім'я ініціаторів прийняття закону Грема - Ліча - Блайлі (Gramm - Leach - Bliley Act) [11]. Цей закон змінив регулювання у сфері банківської діяльності, скасував обмеження, введені Законом Гласса – Стіголла, і дозволив комерційним банкам поєднувати банківську та інвестиційну діяльність, зокрема шляхом створення банківських холдингів, до складу яких входять комерційні та інвестиційні банки, спеціалізовані компанії з інвестування в цінні папери, а також страхові компанії. Однак, варто зазначити, що Закон Грема - Ліча-Блайлі був спрямований не так на універсалізацію банків, як на універсалізацію банківських холдингів.

Проте, реакція ринку на Закон Грема-Ліча-Блайлі не змусила на себе чекати – у 2008 році пряма, а також непряма через афілійовані структури, участь комерційних банків на фінансовому ринку призвела до світової фінансової кризи. Як антикризовий захід у рамках реалізації державної інвестиційної політики Барака Обами Закон Гремма-Ліча-Блайлі було скасовано. Його замінив Закон Додда-Франку 2010 року (англ. Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act), відповідно до якого було введено правило Волкера (The Volcker Rule), що встановило заборону для банків, що приймають депозити, на дилерську діяльність, а також на інвестиційно-

банківську діяльність. З метою збереження фінансової стабільності США. При цьому відбувся повне повернення до правової моделі, введеної Законом Гласса-Стигалла 1933 року. Новелами Закону Додда-Франка стали нова система управління фінансовим ринком, створення низки державних наглядових органів, запровадження нових технологій ризик-менеджменту та правил корпоративного управління, закріплення категорії системно важливих фінансових інститутів, до якого застосовуються жорсткіші заходи пруденційного регулювання. Таким чином, у країнах, що сприйняли американську модель, зміст інвестиційної діяльності банків та її відмінність від класичної банківської діяльності визначені на законодавчому рівні, хоча це питання є предметом постійних суперечок, внаслідок чого у США ідея про принципову можливість поєднання банківської та інвестиційної діяльності банком переосмислювалася законодавцем тричі протягом ста років. До сучасних держав, які сприйняли концепцію «інвестиційного» банку, можна віднести Сирію. У середині 2019 року уряд цієї країни видав закон № 56, який дозволяє створення інвестиційних банків. Ухвалення цього закону було обумовлено необхідністю фінансування великих проєктів та поповнення дефіциту фінансування інфраструктурних проєктів [12].

Ліцензійні вимоги, процедури та заяви регулюються положеннями закону № 28 від 2001 року про традиційні банки, а ліцензія інвестиційного банку видається Радою міністрів відповідно до рекомендації Кредитно-валютної ради.

Друга модель, характерна для європейських країн, що називається континентальною, побудована на концепції «універсального» банку і передбачає функціонування банків, що мають підрозділи, що здійснюють залучення депозитів, кредитування та діяльність на ринку капіталів, що включає торгівлю цінними паперами як за рахунок банку, і за дорученням клієнтів, організацію їм залучення коштів над ринком капіталів. Класичним прикладом континентальної правової моделі інвестиційної діяльності є законодавство Німеччини. Розглядаючи особливості правового регулювання інвестиційної діяльності банків європейських держав, слід зазначити, що в основі законодавства окремих держав лежать положення Директиви Європейського союзу (далі – ЄС) ISD [13]. Як зазначає Петрова Р.А, зазначена Директива передбачає можливість надання кредитною організацією як класичних банківських послуг, і інвестиційних банківських послуг, що підтверджує відданість законодавства ЄС континентальної правової моделі інвестиційної банківської діяльності. Оскільки Положення ISD були імплементовані до національного законодавства країн ЄС ще наприкінці 90-х років. XX ст. і ця директива була повністю виконана, вона втратила свою дію та була замінена на Директиву ЄС «Про ринки фінансових інструментів» 2004 року, яка

деталізувала правове регулювання інвестиційної діяльності, у тому числі інвестиційної діяльності кредитних організацій. Надалі цей документ отримав свій розвиток у Директиві ЄС з аналогічною назвою від 2014 року [14].

Як показує досвід європейських держав, організація інвестиційної діяльності банку за моделлю «універсального банку» довела свою ефективність, що спричинило широке поширення цієї моделі в ряді інших країн. Так, історія інвестиційної діяльності банків в Індії починається з XIX століття. Першими банками, які займалися інвестиційною діяльністю, були представництва торгових європейських банків та великих торгових будинків, що згодом призвело до монополізації цього сектора іноземними банками. Активний розвиток інвестиційного банкінгу в Індії припадає на середину 1990-х років, коли понад 1500 торгових банків зареєструвалися в Раді з цінних паперів та бірж Індії. У цей період з метою контролю над інвестиційною діяльністю банків та дотримання законодавства, і навіть ділових звичаїв, засновується асоціація інвестиційних банкірів Індії. Оскільки розвиток інвестиційної діяльності банків в Індії йшов європейським шляхом, законодавство Індії не містить заборони на суміщення комерційними банками інвестиційної та класичної банківської діяльності [15].

Щодо необхідності поділу чи універсалізації інвестиційної та банківської діяльності у науковій літературі розпочалася дискусія. Прихильники моделі «інвестиційного» банку наполягали на тому, що для України найбільш прийнятним є досвід США, оскільки така модель, забороняючи банкам розміщувати активи в емісійні цінні папери, надає максимальний захист вкладів, що у свою чергу мінімізує ризики інвесторів і дозволяє не допустити таких явищ, як, наприклад, криза в США 1929 року [16]. Прихильники моделі «універсального» банку дотримувалися протилежної позиції та виступали за відмову від обмеження участі банків в інвестиційній діяльності, зокрема діяльності на ринку цінних паперів. Останні вважали, що на початковому етапі саме такий шлях принесе Україні максимальний позитивний ефект, оскільки дозволить залучити максимальну кількість потенційних професійних учасників. ринку цінних паперів – українських компаній, які матимуть змогу скласти конкуренцію професійним учасникам, засновниками яких були іноземні компанії. Результатом дискусій на початковому етапі побудови системи правового регулювання інвестиційної банківської діяльності та ринку цінних паперів став вибір американської моделі [17]. Як зазначають у науковій літературі, таке рішення було пов'язане з тим, що «на початку 90-х років. XX ст. (принаймні, до прийняття Investment Services Directive у країнах Європейського союзу в 1993 році) американська модель побудови ринку фінансових послуг зарекомендувала себе як таку, що забезпечує найбільш успішний розвиток ринку капіталів [18]. Інвестори із США займали провідну

позицію серед глобальних інвесторів у світі, американські експерти виступили як консультанти українських реформаторів як при здійсненні приватизації, так і в частині підготовки законодавства, що регулює ринок цінних паперів» [19].

У період реформування банківської системи загалом і ринку цінних паперів зокрема передбачалося на законодавчому рівні поділити всі банки на комерційні та інвестиційні, проте до теперішнього часу ця ініціатива не знайшла свого відображення у законодавчих актах. Вибір певної моделі інвестиційної організації діяльності банків визначає серед іншого правові форми її здійснення [20]. Станом на сьогодні інвестиційна діяльність українців банків здійснюється у кількох правових формах. Серед ключових напрямів діяльності інвестиційних банків можна виділити андеррайтинг акцій, злиття, поглинання, власну торгівлю, дослідження ринку акцій чи ринків, бізнес-консалтинг [21]. Основними клієнтами інвестиційних банків є корпорації, фонди, включаючи пенсійні фонди, хедж-фонди та фонди прямих інвестицій, інші установи, такі як експортні кредитні агенції та суверенні фонди добробуту, фізичні особи з високим рівнем власного капіталу, і навіть сам банк. Деякі торгові та інвестиційні операції банку проводяться не для зовнішнього клієнта, а для отримання прибутку для нього або захисту банку від ризиків [22].

В рамках «універсальної» моделі кошти вкладників банку виступають одним із джерел фінансування інвестиційної діяльності банку поряд із власним капіталом банку та позиковими ресурсами. Звісно ж, використання «універсальним» банком коштів вкладників реалізації інвестиційної банківської діяльності вимагає нового осмислення як теоретично, і на практичному [23]. Справедливо відзначити, що у вибір правових форм здійснення інвестиційної банківської діяльності також впливати до якої категорії належить банк. Зокрема, у науковій літературі банки поділяють: залежно від форми власності (державні, муніципальні та приватні), залежно від величини власних коштів (дрібні, середні та великі), за територіальною ознакою – регіональні (діють на території одного або кількох суб'єктів) та українські (зареєстровані в Україні) та іноземні (зареєстровані в іншій державі) [24]. Так, наприклад, великі приватні банки можуть використовувати більшу кількість фінансових інструментів у різних правових формах для інвестування коштів, у той час, як, наприклад, регіональні будуть орієнтуватися переважно на інвестиційне середовище суб'єкта, в якому здійснюють свою діяльність [25]. Важливо наголосити, що для того, щоб «універсальна» модель інвестиційної діяльності банків працювала ефективно, необхідний надійний захист інтересів споживачів фінансових послуг – слабкі сторони правовідносин із банками – вкладників [26]. Станом на сьогодні в Україні інструментами охорони таких інтересів є вимоги до мінімального статутного капіталу банків, встановлення резервів та обов'язкових нормативів, вимог щодо ліцензування.

Висновки. Механізм формування коштів на цілі інвестування та мети класичної банківської діяльності має передбачати різні фінансові джерела. Так, для здійснення інвестиційної банківської діяльності поряд із власними коштами банку та позиковими коштами, необхідно передбачити у законодавстві та актах Національного банку України нову правову конструкцію банківського вкладу – вклад на інвестиційну діяльність банку, умови якого можуть передбачати вищий відсоток дохідності проти звичайного вкладу. Кошти будуть використовуватися банком у процесі класичної банківської діяльності, при цьому сума відшкодування за таким вкладом у разі виникнення страхового випадку може бути зниженою, оскільки клієнт банку заздалегідь погоджується з певним ризиком інвестиційної банківської діяльності та в цьому випадку виступає як партнер банку. Такий підхід забезпечить захист прав та законних інтересів вкладників, водночас надасть більшу свободу банкам.

В результаті проведеного аналізу правової моделі «універсального банку», реалізованої в українському законодавстві, було виявлено, що в рамках цієї правової моделі відсутнє чітке розмежування банківської та інвестиційної діяльності всередині банку, що призводить до недостатньо ефективного захисту майнових прав вкладників банку при використанні інвестиційних інструментів. Як розв'язання зазначеної проблеми доцільним є провести розмежування інвестиційної та класичної банківської діяльності шляхом введення вимоги до законодавства про використання коштів вкладників тільки при здійсненні класичної банківської діяльності, але не інвестиційної діяльності банку. Видається необхідним відокремлювати кошти клієнтів банку, які можуть бути інвестовані, на окремих рахунках, які можуть бути фактично змішані із коштами, залученими у вклади. Вказані заходи дозволять захистити майнові інтереси вкладників банку, не позбавляючи банк можливості нарощування обсягу інвестиційної діяльності.

В рамках статті було обґрунтовано, що з метою захисту прав та законних інтересів вкладників за договором банківського вкладу, як слабкої сторони правовідносини, необхідно виділяти інвестиційну діяльність банку як самостійний вид діяльності банку зі спеціальним правовим режимом у зв'язку з несенням банком-інвестором (і можливими співінвесторами) інвестиційних ризиків, що мають суттєве відмінність від інших банківських ризиків (зокрема ризик повної втрати вкладених коштів).

Таке розмежування може бути здійснено або шляхом встановлення у законодавстві заборони на суміщення даних видів діяльності, або вимоги щодо поділу рахунків зарахування коштів клієнтів банку фізичних осіб, залучених у вклади, та спеціальних рахунків, кошти з яких можливо використовуватиме цілі інвестування.

Література:

1. Балдич Н.І. Інституційні основи європейської системи регулювання та нагляду за фінансовими ринками. *Вісник НАДУ.* 2013. № 13. С. 123-136.

2. Білоглазова Н.Н. Адміністративно-правовий статус центральних банків країн-учасниць ЄС: дис…канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. К., 2015. 200 с.

3. Борисова Л.Є., Мамуненко М.С. Сучасні напрями розвитку вітчизняних банківських операцій з цінними паперами. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки». 2021. Вип. 2 (103). С. 23–39. Режим доступу: https://doi.org/10.37734/2409-6873-2021-2-6.

4. Бригінець О.О., Василюк Д.В. Пруденційне регулювання банківської діяльності в Європейському Союзі. Адміністративне право і процес. 2024. № 1. (44). С.28-39.

5. Грищенко О.О. Трансформація банківської системи в сучасних умовах господарювання: зарубіжний досвід. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю та аналізу. 2012. № 3 (24). С. 22-31.

6. Дорошенко Н.О. Інвестиційний портфель комерційних банків України дис. … канд. екон. наук : 08.04.01. Харків, 2016. 223 с.

7. Дроботя Я.А. Центральні банки: погляд у минуле. Економіка та підприємництво. 2013. № 2 (71). С. 201-216.

8. Златіна Н.Е. Конституційне закріплення правового статусу центральних банків у країнах-членах Європейського Союзу та Україні. Держава і право. 2010. Вип. 47. С. 22-31.

9. Мельник П.В. Банківські системи зарубіжних країн : підручник. К.: Алерта, 2010. 501 с.

10. Мірошниченко О.А. Банківське право в Європейському Союзі і Україні: порівняльно-правовий аналіз. 2014. К. : Міністерство юстиції України. 323 с.

11. Онищенко Ю.І. Управління інвестиційною діяльністю банку: теорія та практика. Інфраструктура ринку. 2018. Вип. 25. С. 721–735. Режим доступу: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/25_2018_ukr/123.pdf.

12. Петрова Р.А. Право Європейського Союзу: навч. посібник, 2-ге вид. К.: Істина. 2009. 376 с.

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів регулювання банківської діяльності: Закон України № 590-IX від 13.05.2020 р. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2020. № 40. Ст. 314.

14. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України: Постанова Правління НБУ № 163 від 28.12.2018 р. Режим доступу https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163500-18#Text (дата звернення: 01.06.2024).

15. Сідак М.В. Правові статуси центральних банків у країнах Європи: порівняльний аналіз. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2010. Вип. 14. С. 320-325.

16. Солодкіна О.В. Поняття і значення банківського нагляду в системі правового регулювання банківської діяльності. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2004. № 62-64, С. 112-116.

17. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Т.1. Ст. 2125. С. 83.

18. Фурсова, В., Фадєєва, І., & Гавриш, Г. (2021). Вплив євроінтеграційних процесів на реформування банківської системи України. Економіка та суспільство, (24). Режим доступу: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-5. С. 34-37.

19. Черкасова, С. (2023). Регулювання діяльності банків на вітчизняному ринку цінних паперів. Економіка та суспільство, (52). Режим доступу: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-93.

20. Щеглюк М.С. Розвиток банківського регулювання та нагляду в умовах європейської інтеграції. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2015. № 53. С. 235–240.

21. Adams Jr., Donald R. (1978). The Beginning of Investment Banking in the United States. Pennsylvania History. Penn State Univ. Press. 45 (№ 2). Retrieved from https://journals.psu.edu/phj/article/view/24020.

22. Cranston R. Principles of Banking Law. Oxford, 1997. P. 20-21.

23. Iannotta G. Investment Banking. A Guide to Underwriting and Advisory Services. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2010. 208 p.

24. The Bank of England History and Functions/. URL:https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/archive/publications/history-and-functions.pdf. (дата звернення: 22.12.2020).

25. The Banking Act of 1933. Act Public Law 73-66, 73d Congress, H.R. 5661. Banking act of 1933, June 16 (Glass-Steagall). URL: https://fraser.stlouisfed.org/title/991. (дата звернення: 23.11.2019).

26. The Role of Development Banks in Promoting Growth and Sustainable Development in the South Economic Cooperation and Integration among Developing Countries UNCTAD. December 2016. 48 p.

References:

1. Baldych N.I. (2013). Instytutsiini osnovy yevropeiskoi systemy rehuliuvannia ta nahliadu za finansovymy rynkamy. [Institutional foundations of the European system of regulation and supervision of financial markets]. Bulletin of NADU [in Ukrainian].

2. Biloglazova N.N. (2015). Administratyvno-pravovyi status tsentralnykh bankiv krain-uchasnyts YeS [Administrative and legal status of the central banks of the EU member states: dissertation]. law Sciences: 12.00.07 – administrative law and process; financial law; information law. K. [in Ukrainian].

3. Borysova L.E., Mamunenko M.S. (2021) Suchasni napriamy rozvytku vitchyznianykh bankivskykh operatsii z tsinnymy paperamy. [Modern trends in the development of domestic banking operations with securities]. Scientific Bulletin of the Poltava University of Economics and Trade. Series "Economic Sciences". Retrieved fromhttps://doi.org/10.37734/2409-6873-2021-2-6 [in Ukrainian].

4. Bryginets O.O., Vasyliuk D.V. (2024) Prudentsiine rehuliuvannia bankivskoi diialnosti v Yevropeiskomu Soiuzi. [Prudential regulation of banking activity in the European Union. Administrative law and process] [in Ukrainian].

5. Hryshchenko O.O. (2012) Transformatsiia bankivskoi systemy v suchasnykh umovakh hospodariuvannia: zarubizhnyi dosvid. [Transformation of the banking system in modern economic conditions: foreign experience. Problems of theory and methodology of accounting, control and analysis] [in Ukrainian].

6. Doroshenko N.O. (2016) Investytsiinyi portfel komertsiinykh bankiv Ukrainy [Investment portfolio of commercial banks of Ukraine] dis. ... candidate economy Sciences: 08.04.01. Kharkiv [in Ukrainian].

7. Drobotya Y.A. (2013) Tsentralni banky: pohliad u mynule. [Central banks: a look into the past. Economy and entrepreneurship] [in Ukrainian].

8. Zlatina N.E. (2010) Konstytutsiine zakriplennia pravovoho statusu tsentralnykh bankiv u krainakh-chlenakh Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukraini. [Constitutional consolidation of the legal status of central banks in the member states of the European Union and Ukraine]. State and law. [in Ukrainian].

9. Melnyk P.V. (2010) Bankivski systemy zarubizhnykh krain [Banking systems of foreign countries]: textbook. K.: Alerta, [in Ukrainian].

10. Miroshnychenko O.A. (2014) Bankivske pravo v Yevropeiskomu Soiuzi i Ukraini: porivnialno-pravovyi analiz. [Banking law in the European Union and Ukraine: a comparative legal analysis].: Ministry of Justice of Ukraine. 323 p. [in Ukrainian].

11. Onishchenko Y.I. (2018) Upravlinnia investytsiinoiu diialnistiu banku: teoriia ta praktyka. [Management of investment activities of the bank: theory and practice. Market infrastructure.] Retrieved from http://www.marketinfr.od.ua/journals/2018/25_2018_ukr/123.pdf [in Ukrainian].

12. Petrova R.A. (2009) Pravo Yevropeiskoho Soiuzu: navch. posibnyk [Law of the European Union: education. Manual [in Ukrainian].

13. Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia mekhanizmiv rehuliuvannia bankivskoi diialnosti [Law of Ukraine On the introduction of changes to some legislative acts of Ukraine regarding the improvement of banking regulation mechanisms] №. 590-IX dated 05/13/2020. Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR). 2020. №. 40. Art. 314 [in Ukrainian].

14. Pro vnesennia zmin do deiakykh normatyvno-pravovykh aktiv Natsionalnoho banku Ukrainy: Postanova Pravlinnia NBU [On the introduction of changes to some regulatory legal acts of the National Bank of Ukraine: Resolution of the Board of the NBU] №. 163 dated 28.12.2018. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163500-18#Text [in Ukrainian].

15. Sidak M.V. (2010) Pravovi statusy tsentralnykh bankiv u krainakh Yevropy: porivnialnyi analiz. [Legal statuses of central banks in European countries: a comparative analysis]. Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University [in Ukrainian].

16. Solodkina O.V. (2004) Poniattia i znachennia bankivskoho nahliadu v systemi pravovoho rehuliuvannia bankivskoi diialnosti. [The concept and significance of banking supervision in the system of legal regulation of banking activity]. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. №. 62-64, pp. 112-116 [in Ukrainian].

17. Uhoda pro Asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand]: International document dated June 27, 2014. Official Gazette of Ukraine. 2014. №. 75. T.1. Art. 2125. P. 83 [in Ukrainian].

18. Fursova, V., Fadeeva, I., & Gavrish, G. (2021). Vplyv yevrointehratsiinykh protsesiv na reformuvannia bankivskoi systemy Ukrainy. Ekonomika ta suspilstvo. [The influence of european integration processes on the reform of the banking system of Ukraine. Economy and society], (24). Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-5. P. 34-37 [in Ukrainian].

19. Cherkasova, S. (2023). Rehuliuvannia diialnosti bankiv na vitchyznianomu rynku tsinnykh paperiv. Ekonomika ta suspilstvo [Regulation of the activities of banks on the domestic securities market. Economy and society], (52). Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-93 [in Ukrainian].

20. Shcheglyuk M.S. (2015) Rozvytok bankivskoho rehuliuvannia ta nahliadu v umovakh yevropeiskoi intehratsii. [Development of banking regulation and supervision in the conditions of European integration. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University] [in Ukrainian].

21. Adams Jr., Donald R. (1978). The Beginning of Investment Banking in the United States. Pennsylvania History. Penn State Univ. Press. 45 (№. 2). Retrieved from https://journals.psu.edu/phj/article/view/24020.

22. Cranston R. Principles of Banking Law. Oxford, 1997. P. 20-21.

23. Iannotta G. Investment Banking. A Guide to Underwriting and Advisory Services. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2010. 208 p.

24. The Bank of England History and Functions/. Retrieved from https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/archive/publications/history-and functions.pdf.

25. The Banking Act of 1933. Act Public Law 73-66, 73d Congress, H.R. 5661. Banking act of 1933, June 16 (Glass-Steagall). Retrieved from https://fraser.stlouisfed.org/title/991.

26. The Role of Development Banks in Promoting Growth and Sustainable Development in the South Economic Cooperation and Integration among Developing Countries UNCTAD. December 2016. 48 p.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.14

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-852-862

Бученко Дмитро Анатолійович аспірант навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Фрометівська, 2, м. Київ, 03039, тел. (067) 951-59-82, https://orcid.org/0009-0008-4402-5425

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО НАСИЛЬНИЦЬКЕ ЗНИКНЕННЯ

Анотація. У статті розглянуто особливості доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення. Акцентовано, що кримінальне процесуальне доказування є пізнавальною діяльністю, в результаті якої формується суб'єктивний погляд об'єктивної дійсності відносно події щодо насильницького зникнення. За своєю суттю кримінальне процесуальне доказування є складною структурованою діяльністю, яку потрібно розглядати як встановлення та дослідження обставин кримінального провадження та як логічне формулювання й обґрунтування певної тези і висновків у процесуальних рішеннях у кримінальному провадженні щодо насильницького зникнення. Обґрунтовано, що елементи процесу доказування в кримінальному провадженні повинні розглядатися як складові пізнавальної діяльності, які об'єктивно відображають специфіку їх реалізації. З'ясовано, що процес доказування у провадженнях про насильницьке зникнення складається лише з тих елементів, які характеризують його як перехід від незнання до знання через встановлені законом процесуальні дії практичного характеру та розумові операції. Зроблено висновок, що доказування у кримінальних провадженнях цієї категорії здійснюється шляхом збору, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення провадження.

Визначено, що межі доказування формують сукупність доказів, які є необхідними та достатніми для достовірного з'ясування обставин, що входять до предмету доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення. Аргументовано, що встановлення меж доказування дозволяє вирішити питання про оптимальні рамки дослідження кожної обставини в рамках цієї категорії кримінальних проваджень. Особливістю меж доказування у провадженнях про насильницьке зникнення є необхідність встановлення наявності достатніх доказів, що забезпечує досягнення достовірного знання про обставини та факти насильницького зникнення, які відрізняють його від інших кримінальних правопорушень.

Ключові слова: насильницьке зникнення, доказування, кримінальне провадження, докази, кримінальне правопорушення, досудове розслідування.

Dmytro Anatoliyovych Buchenko a graduate student of Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great PJSC "Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management»", Frometivska St., 2, Kyiv, 03039, tel: (067) 951-59-82, https://orcid.org/0009-0008-4402-5425

PECULIARITIES OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS ON ENFORCED DISAPPEARANCE

Abstract. The article examines the peculiarities of evidence in criminal proceedings on enforced disappearance. It is emphasized that criminal procedural evidence is a cognitive activity, as a result of which a subjective view of objective reality is formed regarding the event of enforced disappearance. In its essence, criminal procedural evidence is a complex structured activity that must be considered as establishing and researching the circumstances of criminal proceedings and as a logical formulation and justification of a certain thesis and conclusions in procedural decisions in criminal proceedings regarding enforced disappearance. It is substantiated that the elements of the evidence process in criminal proceedings should be considered as components of cognitive activity that objectively reflect the specifics of their implementation. It is found that the process of proof in proceedings on enforced disappearance consists only of those elements that characterize it as a transition from ignorance to knowledge through legal procedural actions of a practical nature and mental operations. It is concluded that evidence in criminal proceedings of this category is carried out by collecting, checking and evaluating evidence in order to establish the circumstances that are important for the correct resolution of the proceedings.

It is determined that the limits of proof form a set of evidence that is necessary and sufficient for reliable clarification of the circumstances included in the subject of proof in criminal proceedings on enforced disappearance. It is argued that establishing the limits of proof allows to resolve the issue of the optimal framework of investigation of each circumstance within the framework of this category of criminal proceedings. The peculiarity of the limits of proof in proceedings on enforced disappearance is the need to establish the presence of sufficient evidence, which ensures the achievement of reliable knowledge about the circumstances and facts of enforced disappearance, which distinguish it from other criminal offenses.

Key words: enforced disappearance, evidence, criminal proceedings, evidence, criminal offense, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Актуальність і необхідність наукового дослідження особливості доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних з насильницьким зникненням, не викликає жодних сумнівів з кількох причин.

По-перше, термін «особливості доказування» не має чітко визначеного і загальноприйнятого значення в теорії кримінального процесу. По-друге, важливість вивчення цієї проблеми зумовлена тим, що коректне визначення цієї наукової категорії дозволяє окреслити рамки, в яких відбувається збір, перевірка та оцінка різних доказів у необхідній та достатній кількості. Це, в свою чергу, забезпечує глибоке дослідження обставин, що мають значення для кримінального провадження, надійність доказових засобів та повноту перевірених версій, що є необхідними для прийняття законних і обґрунтованих рішень на всіх етапах кримінального процесу з метою досягнення цілей кримінального судочинства. По-третє, правильне визначення особливостей та меж доказування у кримінальних провадженнях має суттєве практичне значення, оскільки сприяє систематизації процесу збору та дослідження доказів у обсязі, необхідному для формування у представників правозастосовних органів достовірних висновків щодо обставин, що підлягають доказуванню, а також сприяє використанню найбільш ефективних і економічних методів збору та застосування доказової інформації.

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації, що розпочалася в Україні 24 лютого 2022 року, призвела до зміни підходів держави у кримінально-правовому реагуванні на вчинення, зокрема, злочинів проти особистої свободи. Це також стосується такого злочинного явища, як насильницьке зникнення людей, яке досягло свого піку в умовах сучасних подій. Тому існує нагальна потреба у дослідженні особливостей доказування у кримінальних провадженнях щодо насильницького зникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям дослідження стали наукові праці таких вчених, як: О. Л. Авраменка, А. А. Антощука, Г. С. Бідняка, А. А. Вознюка, Є. М. Войтовича, О. О. Володіної, В. І. Галагана, М. В. Дєєва, М. В. Єрошкіна, І. В. Пирога, І. Ю. Саліхової, Л. В. Старостенко, Д. М. Тичини, В. Ю. Цвікі, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус та інших.

Хоча в останні роки вчені все частіше звертаються до питань криміналізації та кваліфікації окремих посягань на особисту свободу, комплексні теоретико-правові дослідження особливостей доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних із такими злочинами проти особистої свободи, як насильницьке зникнення, досі обмежені, особливо в умовах реальної війни. Це ускладнює формування єдиного уявлення про юридичну природу цих діянь та зміст доказування.

Виклад основного матеріалу. Важливість кримінального процесуального доказування зумовлює необхідність його всебічного аналізу та дослід-

ження сутності. З моменту прийняття та постійних змін чинного кримінального процесуального законодавства ця потреба стала ще більш актуальною. Норми, що регулюють доказування в кримінальному провадженні, піддаються обґрунтованій критиці з боку науковців і правозастосовувачів, що вимагає їх доопрацювання. У зв'язку з цим подальший розвиток теорії доказів, яка охоплює безліч різноманітних, а в багатьох випадках і прямо протилежних точок зору та концепцій, є безумовно необхідним [1, с. 98-99].

Кримінальне процесуальне доказування – це діяльність сторін кримінального провадження, яка має практичний, пізнавальний, правовий та розумовий характер. Вона полягає в отриманні доказів, що включає пошук, виявлення та вилучення фактичних даних і їх джерел, а також перевірку та оцінку цих даних. Крім того, важливим етапом є процесуальне оформлення (закріплення) отриманих даних та надання їм значення доказу в рамках кримінального провадження. Використання цих доказів сприяє встановленню обставин, що мають значення для провадження, а також обґрунтуванню правової позиції уповноважених суб'єктів кримінального процесу та прийняттю відповідних процесуальних рішень.

Згідно з думкою М. В. Єрошкіна, доказування є діяльністю, що регулюється нормами кримінального процесуального права, яка здійснюється органами дізнання, досудового розслідування, прокурором та судом. Ця діяльність полягає у зборі, перевірці та оцінці доказів, а також у їх використанні для встановлення обставин, що мають значення в кримінальному провадженні, і для обґрунтування висновків, що з них випливають [2, с. 98-99].

Вказані самостійні форми пізнання мають спільний зв'язок через об'єкт дослідження – злочинну подію, що стосується насильницького зникнення. Проте кожна з цих форм має свої унікальні характеристики. Доказування, як форма пізнання, займає ключову позицію. У процесі доказування використовуються ті ж методи та прийоми, що й у загальному пізнанні, а також специфічні для кримінального провадження. Однак особливість доказування полягає в можливості застосування певних засобів процесуального примусу, які сприяють вирішенню завдань доказування. Коло суб'єктів, які займаються пізнанням, є більш широким, ніж коло суб'єктів, що беруть участь у процесі доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних з насильницьким зникненням.

Зокрема, доказування це діяльність суб'єктів кримінального процесу по збиранню, перевірці й оцінці доказів та їх процесуальних джерел, а також по формуванню на цій основі певних тез і наведення аргументів для їх обґрунтування. Що стосується процесу доказування, то це шлях відтворення реальної картини події кримінального правопорушення, з'ясування її сутності та вироблення на підставі цього відповідних процесуальних рішень [3, с. 442].

Отже, доказування у кримінальних провадженнях, що стосуються насильницького зникнення, є діяльністю, регламентованою кримінальним процесуальним законодавством, яка здійснюється уповноваженими учасниками провадження. Ця діяльність спрямована на збирання, перевірку та оцінку доказів. Вона включає в себе вивчення та аналіз інформації, на основі якої можна зробити висновок про наявність або відсутність обставин, пов'язаних із насильницьким зникненням, що мають значення для кримінального провадження.

Визначення поняття та змісту доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення є важливим з методичної точки зору, оскільки сприяє конкретизації окремих завдань досудового розслідування та вибору правильних напрямків роботи для їх вирішення, ґрунтуючись на системному підході до цієї діяльності [4, с. 102-103].

Основною метою доказування в кримінальному судочинстві є встановлення фактичних обставин кримінального провадження, а також достовірне визначення події насильницького зникнення та осіб, які його вчинили. Це є необхідною і базовою умовою для правильного вирішення завдань кримінального провадження. Щоб визначити, чи є вчинене діяння кримінальним правопорушенням, чи має бути воно кваліфіковане за статтею 146-1 Кримінального кодексу України, а також чи підлягає винний кримінальній відповідальності, потрібно відповідно до дійсності встановити всі юридично значущі ознаки діяння, яке було вчинене у вигляді насильницького зникнення. Коректне визначення мети доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних з насильницьким зникненням, має не лише значне теоретичне, а й суттєве практичне значення для розслідування цих правопорушень. Встановлення та досягнення мети доказування є необхідною умовою для виконання всіх завдань кримінального судочинства [5, с. 122-123].

Вимога всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин насильницького зникнення є лише однією з умов, необхідних для досягнення мети доказування в таких кримінальних провадженнях. Невиконання цієї умови є однією з найпоширеніших причин для скасування процесуальних рішень у провадженні. Визнання особи винною у вчиненні насильницького зникнення та застосування до неї кримінального покарання або інших заходів впливу можливе лише за умови, що в кримінальному провадженні досягнуто мети доказування – отримано достовірні докази її винуватості. Закон не передбачає жодних виключень із цього правила. При вирішенні питання про досягнення мети доказування слід враховувати, що кожне кримінальне правопорушення є певним явищем матеріального світу, яке, відповідно до загального закону про взаємозв'язок і взаємообумовленість усіх предметів, фактів і явищ, детерміноване зовнішнім середовищем, обумовлене ним і відображається в ньому [6, с. 142-144].

Предмет доказування окреслює обсяг обставин, які потрібно довести в рамках кримінального провадження. Для встановлення цих обставин необхідні конкретні докази, які визначають межі доказування. Хоча предмет доказування в загальних рисах регулюється кримінальним процесуальним законодавством, коло доказів, потрібних для його підтвердження, визначається суб'єктами доказування та юрисдикційним органом у кожному конкретному випадку на основі їх внутрішнього переконання. У цьому контексті внутрішнє переконання означає впевненість у достатності доказів, необхідних для встановлення конкретних обставин насильницького зникнення.

Визначаючи межі доказування, суб'єкти доказування вирішують, які оптимальні рамки дослідження слід застосувати до кожної важливої для кримінального провадження обставини. Це, в свою чергу, впливає на ступінь деталізації вивчення окремих фактів, обсяг доказів, які вважаються достатніми для їх достовірного з'ясування, а також коло версій, для обґрунтування яких збираються та перевіряються докази. Таким чином, межі доказування формують систему доказів, яка буде достатньою для з'ясування обставин, що входять до предмету доказування у провадженнях про насильницьке зникнення [7, с. 145-146].

Розглядаючи поняття «достатні дані», то можна сказати, що це сукупність інформації, яка дозволяє досягти таких рівнів доказування, що дають змогу обґрунтовано стверджувати про вчинення дій, які підпадають під ознаки злочину, передбаченого статтею 146-1 Кримінального кодексу України. До таких достатніх даних можуть входити, зокрема, й докази.

Питання досягнення необхідних меж доказування шляхом збору достатніх даних для ініціювання кримінального провадження у провадженнях про насильницьке зникнення розглядається в кожному конкретному випадку відповідним органом, згідно зі статтею 214 Кримінального процесуального кодексу України [8]. Ця стаття зобов'язує органи, які виявили обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, внести відповідні дані до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Аналіз гносеологічних закономірностей та системний підхід до норм Кримінального процесуального кодексу України свідчать про те, що на стадії досудового розслідування у провадженнях про насильницьке зникнення досягнення достовірних меж доказування за допомогою достатніх доказів може бути реалізовано через такі процесуальні рішення, а саме: повідомлення про підозру, нову підозру або зміну раніше висловленої підозри; постанову про закриття кримінального провадження; ухвалу суду про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності; обвинувальний акт тощо [9, с. 12-13].

Межі доказування – це рамки доказової процесуальної діяльності, які фіксують: повноту версій, що перевіряються; «глибину» дослідження обставин, що підлягають встановленню; обсяг доказів і їх джерел, необхідних для підтвердження наявності або відсутності цих обставин; достатність обґрунтування висновків у кримінальному провадженні. Загалом, межі доказування визначають рамки дослідження обставин кримінального правопорушення, за якими доказування стає зайвим і втрачає сенс. Вони визначаються наявністю достатніх доказів, в етапі призначення судового засідання відображаються в ухвалених рішеннях. Їх формування, насамперед, залежить від специфіки процесуальної діяльності, яку здійснює суддя разом з учасниками кримінального процесу на цьому етапі провадження. Основна особливість доказової діяльності на стадії призначення судового засідання полягає в тому, що збирання, перевірка та оцінка доказів обмежені наявними матеріалами кримінального провадження та обвинуваченням, викладеним в обвинувальному акті.

Розглядаючи особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, скоєні на тимчасово окупованих територіях, О. Л. Авраменко визначає межі доказування як обсяг доказового матеріалу, що забезпечує надійне та достовірне встановлення всіх обставин, які входять до предмета доказування, а також правильне вирішення провадження. Однак, він зазначає, що під час досудового розслідування у кримінальних провадженнях про злочини, скоєні на тимчасово окупованих територіях, отримати повний обсяг доказового матеріалу виявляється неможливим. Під час доказування злочинів, скоєних на тимчасово окупованих територіях, обсяг доказів та їх джерела в кожному конкретному випадку можуть суттєво відрізнятися [10, с. 177-178].

Водночас важливо розрізняти межі доказування та фактичний обсяг доказування обставин у конкретному кримінальному провадженні. Межі доказування, подібно до предмета доказування, є якісними характеристиками, які визначені законодавством, а не кількісними. Таким чином, можна стверджувати, що ефективне, тактично обґрунтоване та процесуально коректне дослідження обставин кримінального провадження залежить від чітких критеріїв, що окреслюють межі доказування в кримінальному судочинстві.

Деякі науковці зазначають, що не слід говорити про сукупність доказів у контексті поняття «межі доказування», оскільки предметом доказування є не сама сукупність доказів, а обставини, які вона охоплює. Безсумнівно, що необхідно доводити саме обставини, які входять до предмета доказування, а не їх сукупність. Проте ці обставини ми встановлюємо за допомогою доказів, і правильне визначення обсягу доказового матеріалу, необхідного для всебічного та об’єктивного дослідження цих обставин, має велике значення для роботи органів розслідування та суду. Однак це не свідчить про ототож-

нення предмета і меж доказування, а лише про їх взаємозв'язок. У цьому контексті предмет доказування виступає як мета [11, с. 215-216].

Головним показником віднесення обставин до предмету доказування є можливість їх встановлення за допомогою достатніх доказів, за допомогою яких досягаються необхідні межі доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення. Інші відомості, які не відносяться до достатніх доказів, не можуть бути використані для визначення обставин предмета доказування. Відповідно, предмет доказування у зазначених кримінальних провадженнях опосередкований існуванням необхідних меж доказування, які представляють собою достатні докази [12, с. 151-152].

У процесі кримінального доказування важливо враховувати особливості встановлення обставин, які мають виключно процесуальний характер. Ці обставини слугують підставами для прийняття рішень у кримінальному провадженні, таких як застосування заходів забезпечення, визнання осіб учасниками процесу, проведення слідчих (розшукових) дій, розгляд відводів, об'єднання та виділення матеріалів кримінального провадження, а також визначення долі речових доказів. Для з'ясування таких обставин використовуються достатні дані, які не завжди можуть вважатися доказами у кримінальному провадженні. Ці дані, що слугують підставою для встановлення процесуальних обставин, не обов'язково мають бути достовірними. Таким чином, достатні дані відрізняються від достатніх доказів, які вимагають досягнення достовірності у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення.

Отже, особливістю меж доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення є необхідність встановлення достатніх доказів, що забезпечують достовірне знання про обставини та факти насильницького зникнення, які відрізняють ці випадки від інших кримінальних правопорушень. Таким чином, межі доказування складають сукупність доказів, які є необхідними та достатніми для достовірного встановлення обставин, що стосуються предмета доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення. Визначення цих меж дозволяє вирішити питання щодо оптимальних рамок дослідження кожної обставини в рамках цієї категорії кримінальних проваджень [2, с. 105-107].

Висновки. Кримінальне процесуальне доказування є пізнавальною діяльністю, в результаті якої формується суб'єктивний погляд об'єктивної дійсності відносно події щодо насильницького зникнення. За своєю суттю, кримінальне процесуальне доказування є складною структурованою діяльністю, яку слід розглядати, по-перше, як встановлення та дослідження обставин кримінального провадження відповідно до вимог статті 91 Кримінального процесуального кодексу України (збір, перевірка та оцінка доказів); по-друге,

як логічне формулювання та обґрунтування певної тези і висновків у процесуальних рішеннях у кримінальному провадженні щодо насильницького зникнення. Важливо зазначити, що всі процесуальні рішення уповноважених органів та осіб під час доказування повинні бути обґрунтованими, інакше висновки можуть бути необ'єктивними. Отже, метою доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення є отримання достовірних доказів.

Елементи процесу доказування в кримінальному провадженні повинні бути складовими частинами пізнавальної діяльності, які об'єктивно відображають специфіку їх реалізації. Процес доказування у провадженнях про насильницьке зникнення складається лише з тих елементів, які позначають його як перехід від незнання до знання через встановлені законом процесуальні дії практичного характеру та розумові операції. Таким чином, доказування у кримінальних провадженнях цієї категорії здійснюється шляхом збору, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення провадження.

Межі доказування визначаються як сукупність доказів, які є необхідними та достатніми для достовірного з'ясування обставин, що входять до предмету доказування у провадженнях про насильницьке зникнення. Визначення меж доказування дозволяє вирішити питання про оптимальні рамки дослідження кожної обставини в рамках цієї категорії кримінальних проваджень. Особливістю меж доказування у провадженнях про насильницьке зникнення є встановлення наявності достатніх доказів, що забезпечують достовірне знання про обставини та факти насильницького зникнення, які, зокрема, відрізняють його від інших кримінальних правопорушень: злочин, вчинений спеціальним суб'єктом – представником держави, в тому числі іноземної, – визначення якого наведено в примітці до статті 146-1 Кримінального кодексу України; насильницьке зникнення є злочином, що ґрунтується на неправді або відсутності інформації про долю чи місцезнаходження жертви; виконавець насильницького зникнення знав або повинен був знати, що подібні дії супроводжуються відмовою визнати цей факт і, тим більше, надати інформацію про долю та місцезнаходження жертви; виконавець діяв навмисно, позбавляючи жертву тривалого захисту з боку закону.

У кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення межі доказування безпосередньо вказують на кінцевий результат проведеної пізнавальної діяльності. Вони характеризують не лише рівень отриманих знань про обставини та факти, що мають значення для кримінального провадження, а й визначають мету, яка при цьому досягається. Основною метою доказування в кримінальному судочинстві є з'ясування фактичних обставин провадження, достовірне встановлення події насильницького зникнення та осіб, які його вчинили.

Література:

1. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посіб. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

2. Єрошкін М. В. Особливості доказування у кримінальних провадженнях про насильницьке зникнення: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Маріуполь, 2020. 238 с.

3. Войтович Є. М. Криміналістична характеристика насильницького зникнення людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 441–445.

4. Войтович Є. М., Тичина Д. М., Антощук А. А. Основи методики розслідування насильницького зникнення людини: монографія. Київ, 2022. 177 с.

5. Володіна О. О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 229 с.

6. Дєєв М. В. Достатність доказів у кримінальному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2007. 218 с.

7. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посіб. / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. Львів, 2018. 272 с.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

9. Гнатенко В. С. Межі доказування у кримінальному провадженні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 16 с.

10. Авраменко О. Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 236 с.

11. Криміналістика: підручник: у 2 т. / А. Ф. Волобусв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. Л. Малярової. Харків: ХНУВС, 2017. 384 с.

12. Галаган В. І., Саліхова І. Ю. Встановлення події кримінального правопорушення як обставини, яка підлягає показуванню у кримінальному провадженні: монографія. Київ, 2017. 198 с.

References:

1. Pyrih, I. V., Bidniak, H. S. (2019). Vykorystannia spetsialnykh znan na dosudovomu rozsliduvanni [Use of special knowledge in pre-trial investigation]: navch. posib., Dnipro, 140 [in Ukrainian].

2. Ieroshkin, M. V. (2020). Osoblyvosti dokazuvannia u kryminalnykh provadzhenniakh pro nasylnytske znyknennia [Peculiarities of evidence in criminal proceedings on enforced disappearance]: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.09, Mariupol, 238 [in Ukrainian].

3. Voitovych, Ye. M. (2019). Kryminalistychna kharakterystyka nasylnytskoho znyknennia liudyny [Forensic characteristics of the enforced disappearance of a person]. *Porivnialno-analitychne pravo,* 6, 441–445 [in Ukrainian].

4. Voitovych, Ye. M., Tychyna, D. M., Antoshchuk, A. A. (2022). Osnovy metodyky rozsliduvannia nasylnytskoho znyknennia liudyny [Basics of the methodology of the investigation of the enforced disappearance of a person]: monohrafiia, Kyiv, 177 [in Ukrainian].

5. Volodina, O. O. (2003). Kryminalna vidpovidalnist za vykradennia liudyny (analiz skladu zlochynu) [Criminal liability for kidnapping (analysis of the composition of the crime)]: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.08, Kharkiv, 229 [in Ukrainian].

6. Dieiev, M. V. (2007). Dostatnist dokaziv u kryminalnomu protsesi Ukrainy [Sufficiency of evidence in the criminal process of Ukraine]: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.09, Kyiv, 218 [in Ukrainian].

7. Blahuta, R. I., Hutsuliak Yu. V., Dufeniuk O. M. ta in. (2018). Dokazy ta dokazuvannia u kryminalnomu provadzhenni [Evidence and proof in criminal proceedings]: navch. posib., Lviv, 272 [in Ukrainian].

8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 [in Ukrainian].

9. Hnatenko, V. S. (2017). Mezhi dokazuvannia u kryminalnomu provadzhenni [Limits of evidence in criminal proceedings]: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.09, Kharkiv, 16 [in Ukrainian].

10. Avramenko, O. L. (2011). Osoblyvosti pochatkovoho etapu rozsliduvannia vykradennia liudei, vchynenykh zlochynnymy hrupamy [Peculiarities of the initial stage of the investigation of kidnapping committed by criminal groups]: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.09, Kyiv, 236 [in Ukrainian].

11. Volobuev, A. F., Danshyn, M. V., Ishchenko, A. V. ta in. (2017). Kryminalistyka [Criminalistics]: pidruchnyk: u 2 t. / za zah. red. A. F. Volobuieva, R. L. Stepaniuka, B. L. Maliarovoi, Kharkiv, 384 [in Ukrainian].

12. Halahan, V. I., Salikhova, I. Yu. (2017). Vstanovlennia podii kryminalnoho pravoporushennia yak obstavyny, yaka pidliahaie pokazuvanniu u kryminalnomu provadzhenni [Establishment of the event of a criminal offense as a circumstance that is subject to showing in criminal proceedings]: monohrafiia, Kyiv, 198 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 340.12

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-863-872

Голуб Микола Валерійович аспірант кафедри публічного та європейського права, Київський міжнародний університет, директор ТОВ «Фронтир компані», вул. Хорива, буд. 7, оф. 2, м. Київ, 04071, тел.: (050) 448-17-03, https//orcid.org/0009-0000-9112-6124

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФАКТОРИНГУ В УКРАЇНІ

Анотація. Функціонування та розвиток сучасного бізнесу важко уявити без факторингових операцій. Дійсно, факторинг став важливим інструментом фінансової підтримки бізнесу, особливо малих та середніх підприємств, він дозволяє компаніям оптимізувати свої грошові потоки, знизити фінансові ризики та сприяти розвитку бізнесу. Останнім часом спостерігається тенденція до лібералізації регулювання факторингу в Україні. Це пов'язано, насамперед, з бажанням стимулювати розвиток даного інституту з боку держави та надати більшу свободу дій факторинговим компаніям. Важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування такого інструменту фінансування як факторинг відіграють принципи правового регулювання. Вони забезпечують захист прав усіх учасників факторингових відносин, сприяють розвитку ринку факторингу та підвищують його прозорість. Вказані фактори обумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

У процесі проведення наукового пошуку використовувалися наступні матеріали: дослідження вітчизняних вчених-правників та економістів, що вивчали актуальні питання факторингу; роботи зарубіжних науковців, присвячених окремим аспектам регулювання факторингу; національна нормативно-правова база, що регулює інститут факторингу, статистичні дані у даній сфері. Під час написання наукової роботи було використано такі загальнонаукові та спеціальні методи юридичної науки, як: пошуку, аналізу, систематизації, порівняння, узагальнення та ін. Завдяки їхньому застосуванню вдалося повно та всебічно розкрити мету представленої роботи.

У статті визначено поняття «принципи правового регулювання факторингу в Україні». Автором запропоновано принципи правового регулювання факторингу в Україні поділяти на загальні та спеціальні.

Встановлено, що загальні принципи надання фінансових послуг закріплено в Законі України «Про фінансові послуги та фінансові компанії». Доведено, що факторинг – досить специфічна фінансова послуга. Автором сформовано перелік спеціальних принципів правового регулювання факторингу в Україні.

Визначено необхідність введення в дію Закону України «Про факторинг», в якому запропоновано закріпити спеціальні принципи, з метою забезпечення стабільності, прозорості та ефективності функціонування факторингу.

Ключові слова: загальні принципи, спеціальні принципи, правове регулювання, факторинг, фінансові послуги.

Holub Mykola Valeriyovych PhD student of the Department of Public and European Law, Kyiv International University, Limited Liability Company «Frontyr Company», St. Khoryva, bldg. 7, office 2, Kyiv, 04071, tel.: (050) 448-17-03, https//orcid.org/0009-0000-9112-6124

CONCEPTS AND TYPES OF LEGAL PRINCIPLES REGULATION OF FACTORING IN UKRAINE

Abstract. This paper explores the indispensable role of factoring operations in the functioning and development of modern business. Indeed, factoring has become an important tool for financial support of businesses, especially small and medium-sized enterprises, it allows companies to optimize their cash flows, reduce financial risks and promote business development. Recently, there has been a tendency to liberalize factoring regulation in Ukraine. This is mainly driven by the state's desire to foster the growth of this institution and grant factoring companies more operational flexibility. Legal principles are crucial for ensuring the effective functioning of factoring as a financing tool.

During the scientific search, the following materials were used: research of domestic legal scientists and economists studying topical issues of factoring; works of foreign scientists dedicated to certain aspects of factoring regulation; the national legal framework regulating the factoring institute, statistical data. During the writing of the scientific work, such general scientific and special methods of legal science were used, such as: search, analysis, systematization, comparison, generalization, etc. Thanks to their application, it was possible to fully and comprehensively reveal the purpose of the presented work.

This paper seeks to define the concept of factoring in Ukraine and to examine the various legal principles that govern it. The article defines the concept of "principles of legal regulation of factoring in Ukraine". It is proposed to divide the principles of legal regulation of factoring in Ukraine into general and special.

It was established that the general principles of providing financial services are enshrined in the Law of Ukraine "On Financial Services and Financial Companies". It has been proven that factoring is a rather specific financial service.

A comprehensive list of special principles for the legal regulation of factoring in Ukraine has been developed. There is a recognized need to enact a Ukrainian Law

on Factoring, which would codify the established special principles to ensure the stability, transparency, and efficiency of this financing tool.

Keywords: general principles, special principles, legal regulation, factoring, financial services.

Постановка проблеми. Фінансовим інструментом, який ефективно вирішує низку проблем, з якими стикаються підприємства в процесі своєї діяльності, є факторинг. Проблема касового розриву, нестачі обігових коштів для суб'єктів підприємницької діяльності, особливо для фізичних осіб-підприємців, мікропідприємств та малих підприємств, є критичною, адже відсутність коштів зупиняє неперервний процес виробництва і реалізації товарів та отримання доходу.

Факторинг дозволяє підприємствам отримати швидку готівку за рахунок продажу своїх дебіторських заборгованостей. Це особливо актуально для компаній з довгими виробничими циклами або тих, хто працює з відстрочкою платежу. Передача дебіторської заборгованості факторинговій компанії звільняє підприємство від необхідності самостійно займатися її управлінням та стягненням, що дає змогу зосередитися на основній діяльності.

Таким чином, за допомогою факторингу можна оптимізувати використання оборотного капіталу, направляючи його на розвиток бізнесу, а не на очікування платежів від клієнтів. Це універсальна фінансова послуга, яка може вирішити проблеми, пов'язані з управлінням грошовими потоками, і забезпечити стабільний розвиток бізнесу.

Кількість факторингових операцій в Україні щороку зростає, проте на сьогодні даний правовий інститут досі не отримав належного законодавчого урегулювання, а існуючі нормативно-правові акти у зазначеній сфері потребують оновлення та відповідного доопрацювання щодо практичного застосування факторингу.

Саме тому, з урахуванням зазначеного, а також зважаючи на виклики сьогодення, вкрай важливо дослідити поняття та розкрити види принципів правового регулювання факторингу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки у науковій площині все частіше з'являються роботи, присвячені розгляду актуальних питань інституту факторингу, під час дослідження яких встановлено, що згаданій темі більше уваги приділяють, все-таки, науковці-економісти, у той час як в юридичному полі напрацювань у даній сфері значно менше.

Теоретичною основою даного дослідження стали праці наступних науковців: К. В. Коломієць [1], О. І. Пальчук [2], А. В. Токунової [3], А. М. Колодій [4], І. В. Фурман [5], М. В. Дубини [6], І. В. Фаринович [7], С. Д. Гусарєва [8], О. Г. Дроздової [9], В. О. Іваненко [10], Л. В. Момот [11], В. П. Янишена [12] та ін.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Слід вказати, що окремі питання принципів регулювання фінансових послуг у своїх напрацюваннях розкривали А. В. Попова [13] та С. С. Святошнюк [14]. Разом з тим, після вивчення та аналізу низки робіт робимо висновок, що поняття та принципи правового регулювання факторингу в Україні досі залишаються недосліджені. Вказане свідчить про те, що дана наукова праця фактично є однією із перших вітчизняних робіт, яка присвячена комплексному дослідженню даного питання.

Метою статті є визначити поняття та розкрити види принципів правового регулювання факторингу в Україні. Всебічний огляд цих питань дозволить в повній мірі дослідити обрану тему роботи.

Виклад основного матеріалу. Відсутність спеціального закону про факторинг в Україні значно гальмує його розвиток. Наразі даний інститут регулюється низкою нормативно-правових актів, що створює певні неточності, розбіжності та правові колізії. Так, стаття 339 Господарського кодексу України відносить факторинг до різновиду банківських операцій [15]; норма статті 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» закріплює, що факторинг – це кредитна операція [16]; стаття 4 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» (далі – Закон) визначає факторинг як вид фінансових послуг [17]. Найбільше уваги факторингу законодавець приділив в Цивільному кодексі України, – Глава 73 визначає правове регулювання факторингових угод в Україні [18].

Аналізуючи юридичну літературу дійшли висновку, що в правовому полі факторинг розглядається з двох позицій – цивільно-правової та фінансово-господарської. Проте жоден з вище вказаних правових актів не містить поняття факторингу, не визначає його основні ознаки, принципи регулювання, характерні властивості та інші ключові аспекти.

В науковій площині факторинг досліджують саме як унікальну фінансову послугу. Погоджуємося, що надання фінансових послуг – це дійсно складний процес і для того щоб забезпечити стабільність фінансової системи та захистити інтереси споживачів, потрібні чітко визначені принципи, яких повинні дотримуватися всі учасники ринку фінансових послуг.

Дефініція «принцип» має латинське коріння і походить від слова «principium», що означає «початок», «основа», «витоки». У філософії права «принцип» – це фундаментальна істина, яка лежить в основі будь-якої системи знань або вірувань. Це першооснова, з якої виводяться всі інші положення. У юридичній науці «принципи» – це основні закони або правила, які визначають поведінку систем або явищ, в економічній – це фундаментальні ідеї та закономірності, які лежать в основі економічних процесів.

У словниках «принцип» визначають, як «основу системи та центральне поняття, що представляє узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища цієї галузі, з якої даний принцип абстрагований, як основне вихідне положення; засада; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці; основна особливість пристрою, механізму, приладу, погляд на речі» [19, с. 507].

Поняття принципів є найбільш дослідженим саме з правової точки зору. Так, до прикладу, С. Д. Гусарєв розкриваючи зміст принципу права дотримується точки зору, що «основними принципами є основні засади, вихідні положення, які відображають сутнісні властивості права» [8, с. 23].

А. М. Колодій визначає принципи права, як такі, що «покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права [4, с. 28-40].

Оскільки принципи права є основними засадами, які закріплені у певній системі юридичних норм, вони набувають значення загальних правил поведінки, що мають регулятивний характер. Отже, на основі проведеного аналізу наукових поглядів вчених можемо стверджувати, що принципи правового регулювання факторингу в Україні – це основоположні правила, ключові ідеї, які лежать в основі здійснення факторингових операцій, а їх дотримання є обов'язковим для всіх учасників відповідних відносин.

Слід відмітити, що серед науковців немає єдиного підходу до розуміння класифікації принципів, саме тому, на нашу думку, найбільш доцільно, розділяти принципи на загальні та спеціальні.

Загальні принципи правового регулювання факторингу в Україні відображають найбільш фундаментальні та важливі аспекти здійснення такої діяльності. Вони вказують на базові ідеї, у той час як спеціальні принципи – характеризують найбільш конкретні та специфічні аспекти відповідного регулювання суспільних відносин у досліджуваній сфері.

Так, стаття 5 Закону закріплює перелік принципів надання фінансових послуг та здійснення діяльності з надання таких послуг, зокрема: принцип ведення діяльності з урахуванням притаманних їй ризиків та зважене управління ними; наявності у керівників та працівників надавача фінансових та/або супровідних послуг кваліфікації, освітньо-кваліфікаційного рівня, достатніх для ефективного та прозорого ведення діяльності, дотримання стандартів надання фінансових та/або супровідних послуг, роботи з клієнтами, в тому числі стандартів ділової поведінки та професійної етики; принцип наявності у надавача фінансових послуг систем корпоративного управління та внутрішнього контролю, які відповідають встановленим законодавством України вимогам, з метою забезпечення фінансової стійкості такого надавача та дотримання ним вимог законодавства України.

В Законі також закріплено принцип відсутності недобросовісної конкуренції та/або антиконкурентних узгоджених дій на ринку фінансових послуг; принцип своєчасного надання клієнту необхідної, повної, доступної та достовірної інформації про фінансову та/або посередницьку послугу, достатньої для прийняття ним свідомих рішень, зокрема про вартість такої послуги, про надавача фінансової послуги та/або посередника, а також про ризики, пов'язані з отриманням такої фінансової та/або посередницької послуги.

Серед інших принципів – принцип добровільності отримання послуги клієнтом та уникнення будь-яких форм введення клієнтів в оману, зловживань, маніпуляцій, тиску та примусу; принцип захисту фінансових засобів клієнтів від шахрайства та зловживань; принцип захисту і збереження інформації, що становить таємницю фінансової послуги відповідно до закону.

Закріплений також принцип недопущення будь-яких форм необґрунтованої дискримінації споживачів; принцип ефективного контролю за якістю надання фінансових та супровідних послуг та недопущення конфлікту інтересів; принцип сприяння просвітницькій роботі з метою забезпечення обізнаності споживачів, отримання ними навичок, знань та впевненості щодо розуміння ризиків, відповідальності та можливостей, пов'язаних із користуванням фінансовими послугами.

До принципів фінансових послуг законодавець також додав впровадження кращих міжнародних практик з метою постійного вдосконалення діяльності та умов надання фінансових та/або супровідних послуг; принцип запобігання використанню фінансових послуг для здійснення діяльності, що суперечить вимогам законодавства; розгляду звернень клієнтів у строки, встановлені законодавством або договором, та врегулювання спорів у тому числі в позасудовому порядку; принцип відкритості та прозорості відносин з Регулятором у межах законодавства України, у тому числі своєчасного взаємного обміну необхідною інформацією [17].

Таким чином, проаналізувавши зміст статті 5 Закону бачимо, що законодавець закріпив саме загальні принципи здійснення фінансових послуг. Розуміємо, що факторинг досить специфічна фінансова послуга, яка має свої особливості правового регулювання. Окрім загальних принципів, які застосовуються до всіх видів фінансових послуг (прозорість, захист прав споживачів тощо), факторинг має свої спеціальні принципи, які випливають з його сутності та функцій.

До спеціальних принципів правового регулювання факторингу в Україні пропонуємо віднести такі: принцип цільності факторингової угоди (факторинг – це комплексний договір, який передбачає не лише фінансування, але й додаткові послуги. Тому правове регулювання має враховувати цю цілісність і забезпечувати виконання всіх умов договору; принцип пріоритетності права

фактора (фактор, придбавши дебіторську заборгованість, набуває пріоритетного права на її стягнення. Це означає, що у випадку банкрутства дебітора, фактор має переважне право на отримання платежу). Принцип відповідальності фактора (фактор несе відповідальність за достовірність інформації про дебітора, а також за своєчасне виконання своїх зобов'язань за договором факторингу); принцип конфіденційності (фактор зобов'язаний зберігати конфіденційність інформації про клієнта та його контрагентів); принцип захисту прав дебітора (хоча фактор набуває пріоритетного права, права дебітора також мають бути захищені. Дебітор має право оскаржити вимоги фактора, якщо вони є необґрунтованими); принцип оперативності (факторинг передбачає швидке отримання фінансування, тому процедури оформлення та здійснення факторингових операцій повинні бути максимально оперативні).

До спеціальних принципів правового регулювання факторингу в Україні також пропонуємо віднести принцип ліцензування (факторингова діяльність підлягає ліцензуванню, тобто для здійснення факторингових операцій компанія повинна отримати відповідну ліцензію від уповноваженого органу); ведення обліку (факторингові компанії зобов'язані вести облік своїх операцій відповідно до встановлених вимог); свободи договору (сторони мають право самостійно визначати умови договору факторингу в межах, встановлених законом); рівності сторін (усі учасники факторингової угоди мають рівні права та обов'язки).

Підсумовуючи вказане можна стверджувати, що спеціальні принципи правового регулювання факторингу в Україні спрямовані на забезпечення балансу інтересів усіх учасників факторингових відносин, вони створюють сприятливі умови для розвитку ринку факторингу, забезпечуючи його прозорість, стабільність та ефективність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі здійсненого дослідження автором запропоновано принципи правового регулювання факторингу в Україні розглядати як основоположні правила, ключові ідеї, які лежать в основі здійснення факторингових операцій. Принципи правового регулювання факторингу в Україні доцільно поділяти на загальні та спеціальні.

Встановлено, що факторинг є однією із фінансових послуг, на яку поширюються загальні принципи надання таких послуг, що закріплені в Законі України «Про фінансові послуги та фінансові компанії». Окрім загальних принципів, факторинг має свої спеціальні принципи, які випливають з його сутності та функцій. До спеціальних принципів правового регулювання факторингу в Україні автором запропоновано віднести такі: принцип цільності факторингової угоди; принцип пріоритетності права фактора; принцип відповідальності фактора; принцип конфіденційності; принцип захисту прав

дебітора; принцип оперативності; принцип ліцензування; ведення обліку; свободи договору; рівності сторін.

У ході наукового пошуку виявлено, що у вітчизняному законодавстві відсутній окремий, спеціалізований закон, який всебічно регулює відносини у сфері факторингу. Це створює певні правові невизначеності та ускладнює розвиток даного фінансового інструменту. Вирішення проблеми вбачаємо шляхом прийняття Закону України «Про факторинг», що є надзвичайно важливим кроком для розвитку фінансового ринку України. Вказаний нормативно-правовий акт має визначити правові засади факторингових відносин, а також закріпити запропоновані спеціальні принципи, які забезпечать стабільність, прозорість та ефективність даного інструменту фінансування.

Окрім сказаного, варто зазначити, що проведене дослідження у даній сфері не є вичерпним та слугує поштовхом для подальших наукових розробок, зокрема пропонуємо зосередити увагу на детальному вивченні правової сутності факторингу як особливої фінансової послуги, а також розгляду елементів договору факторингу в механізмі його реалізації.

Література:

1. Коломієць К.В. Поняття, істотні умови та юридична природа договору факторингу / К.В. Коломієць, В.П. Мироненко // Юридична наука. – №1 (79). – 2018. – С. 7-13.

2. Пальчук О.І. Факторинг в Україні: стан та проблеми розвитку / О.І. Пальчук // Світ фінансів. – №1. – 2017. – С. 25-30.

3. Токунова А.В. Факторинг: ключові схеми проведення, проблеми та шляхи їх вирішення / А.В. Токунова // Вісник Одеського національного університету. Правознавство. – Том 21, №1. – 2016. – С. 141-153.

4. Колодій А.М. Принципи права України : навч. посіб. / А.М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

5. Фурман І.В. Процес формування ринку факторингових послуг в Україні: проблематика та шляхи розширення / І.В. Фурман // Економічні науки. Серія «Облік і фінанси». – 2013. – Вип. 10 (4). – С. 348-354.

6. Дубина М.В. Аналіз сучасного стану ринку факторингових послуг в Україні / М.В. Дубина, А.В. Жаворонок, П.В. Дубина // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2017. – №4 (12). – С 134-145.

7. Фаринович І.В. Факторинг торгівельних підприємств / І.В. Фаринович // Вісник Національного Хмельницького університету. Серія: Економічні науки. №1 (232). – 2016. – С. 178-181.

8. Гусарєв С.Д. Нормативні принципи юридичної практичної діяльності / С.Д. Гусарєв // Право України. – №8. – 2005. – С. 22–27.

9. Дроздова О.Г. Факторинг як дієвий механізм управління дебіторською заборгованістю / О.Г. Дроздова // Бізнес інформ. – 2018. – №6. – С. 314-322.

10. Іваненко В.О. Аналітичне забезпечення факторингових операцій / В.О. Іваненко // Житомирський державний університет ім. І. Франка. – 2021. – № 2. – С. 25-29.

11. Момот Л.В. Розвиток факторингу в Україні / Л.В. Момот // Наукові праці Національного університету харчових технологій. – 2015. – Т. 21, №2. – С. 100-107.

12. Янишен В.П. Договір факторингу: окремі питання теорії та правозастосування / В.П. Янишен // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2016. – Т.1, №5. – С. 119-122.

13. Попова А.В. Мета та принципи державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг / А.В. Попова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2024. – Серія ПРАВО. Вип. 83, част.1. – С. 372-378.

14. Святошнюк С.С. Цивільно-правове регулювання надання фінансових послуг в Україні: дис. … доктора філософії з галузі знань 08 «Право» ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2023. – 188 с.

15. Господарський кодекс України : за станом на 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 192 с.

16. Закон України Про банки і банківську діяльність : прийнятий 07 груд. 2000 року № 2121-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2000. – 19 с.

17. Закон України Про фінансові послуги та фінансові компанії : прийнятий 14 груд. 2021 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 82 с.

18. Цивільний кодекс України : за станом на 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 252 с.

19. Яковлева А.М., Сучасний тлумачний словник української мови: 55 000 слів : навч. літ. / А.М. Яковлева, Т.М. Афонська. – Харків : Торсінг, 2017. – 670 с.

References:

1. Kolomiets, K.V. & Myronenko, V. P. (2018) Ponyattya, istotni umovy ta yurydychna pryroda dohovoru faktorynhu [Concepts, essential conditions and legal nature of the factoring contract]. *Yurydychna nauka – Legal science, 1 (79),* 7-13 [in Ukrainian].

2. Palchuk, O.I. (2017). Faktorynh v Ukrayini: stan ta problemy rozvytku [Factoring in Ukraine: state and development problems]. *Svit finansiv – The world of finance, 1,* 25-30 [in Ukrainian].

3. Tokunova, A.V. (2016). Faktorynh: klyuchovi skhemy provedennya, problemy ta shlyakhy yikh vyrishennya [Factoring: key implementation schemes, problems and ways to solve them]. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Pravoznavstvo – Bulletin of Odessa National University. Jurisprudence, Vol. 21, 1,* 141-153 [in Ukrainian].

4. Kolodiy, A.M. (1988). *Pryntsypy prava Ukrayiny [Principles of Ukrainian law].* Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

5. Furman, I.V. (2013). Protses formuvannya rynku faktorynhovykh posluh v Ukrayini: problematyka ta shlyakhy rozshyrennya [The process of formation of the factoring services market in Ukraine: problems and ways of expansion]. *Ekonomichni nauky. Ceriya «Oblik i finansy» – Economic sciences. "Accounting and Finance",10 (4),* 348-354 [in Ukrainian].

6. Dubyna, M.V., Zhavoronok, A.V. & Dubyna, P.V. (2017). Analiz suchasnoho stanu rynku faktorynhovykh posluh v Ukrayini [Analysis of the current state of the factoring services market in Ukraine], *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnya – Problems and prospects of economics and management, vol. 4(12),* 134-145 [in Ukrainian].

7. Farynovych, I.V. (2016). Faktorynh torhivel'nykh pidpryyemstv [Factoring of trading enterprises]. *Visnyk Natsional'noho Khmel'nyts'koho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky – Bulletin of the National Khmelnytskyi University. Series: Economic Sciences, №1 (232),* 178-181 [in Ukrainian].

8. Husarev, S.D (2005). Normatyvni pryntsypy yurydychnoyi praktychnoyi diyal'nosti [Normative principles of legal practical activity], *Pravo Ukrayiny – Law of Ukraine,* 8, 22-27 [in Ukrainian].

9. Drozdova, O.G. (2018). Faktorynh yak diyevyy mekhanizm upravlinnya debitors'koyu zaborhovanistyu [Factoring as an effective mechanism for managing receivables], *Biznes inform – Business information, 6,* 314-322 [in Ukrainian].

10. Ivanenko, V.O. (2021). Analitychne zabezpechennya faktorynhovykh operatsiy [Analytical support of factoring operations], *Zhytomyrs'kyy derzhavnyy universytet im. I. Franka Zhytomyr State University named after I. Franko, 2,* 25-29 [in Ukrainian].

11. Momot, L.V. (2015). Rozvytok faktorynhu v Ukrayini [Development of factoring in Ukraine], *Naukovi pratsi Natsional'noho universytetu kharchovykh tekhnolohiy – Scientific works of the National University of Food Technologies, Vol. 21, 2,* 100-107 [in Ukrainian].

12. Yanishen, V.P. (2016). Dohovir faktorynhu: okremi pytannya teoriyi ta pravozastosuvannya [Factoring contract: separate issues of theory and enforcement], *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu – Scientific Bulletin of Kherson State University, Vol.1, 5,* 119-122 [in Ukrainian].

13. Popova, A.V. (2024). Meta ta pryntsypy derzhavnoho rehulyuvannya rynkiv nebankivs′kykh finansovykh posluh [Purpose and principles of state regulation of non-bank financial services markets], *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, Issue 83: Part 1,* 372-378 [in Ukrainian].

14. Svyatoshnyuk, S.S. (2023). Tsyvil′no-pravove rehulyuvannya nadannya finansovykh posluh v Ukrayini *[Civil law regulation of financial services in Ukraine]. Candidate's thesis.* Odesa: ONU im. I.I. Mechnykova [in Ukrainian].

15. Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Commercial Code Ukraine]. (2003, January 16). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

16. Zakon Ukrainy Pro banky i bankivs′ku diyal′nist′ pryiniatyi 07 hrud. 2000 roku № 2121-III [On banks and banking activities pryiniatyi from December 7 2000, № 2121-III] // *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR). – Ofits. vyd. – K. : Parlam. vyd-vo,* [in Ukrainian].

17. Zakon Ukrainy Pro finansovi posluhy ta finansovi kompaniyi pryiniatyi 14 hrud. 2021 roku № 1953-IX [On financial services and financial companies from December 14 2021, 1953-IX] // *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR). – Ofits. vyd. – K. : Parlam. vyd-vo,* [in Ukrainian].

18. Tsyvil′nyy kodeks Ukrayiny [Civil Code of Ukraine]. (2003, January 16). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

19. Yakovleva, A.M. & Afonska, T.M. (2017). *Suchasnyy tlumachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy: 55 000 sliv [Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 55,000 words]*. Kharkiv : Torsing [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 341.9

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-873-882

Камишникова Евеліна Вікторівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії та підприємництва ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», вул. Гоголя, 29, м. Дніпро, 49000, https://orcid.org/0000-0003-1835-9786

РИЗИКИ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СТАНДАРТУ АВТОМАТИЧНОГО ОБМІНУ ПОДАТКОВОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. За останнє десятиріччя автоматичний обмін інформацією перетворився з обмеженого інструменту на всеосяжну систему, що включає багато країн. Загальний стандарт звітності CRS, розроблений і затверджений Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), є ключовим документом щодо автоматичного обміну фінансовою інформацією, який покращує глобальне дотримання податкового законодавства. Імплементація Стандарту CRS викликає значні дискусії, пов'язані з пошуком балансу між податковою прозорістю та конфіденційністю інформації.

Метою цієї статті є аналіз правових рамок впровадження автоматичного обміну податковою інформацією в Україні відповідно до Стандарту CRS щодо можливих ризиків порушення конфіденційності та захисту даних.

Зазначено, що впровадження CRS у юрисдикціях реалізується через приєднання до Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки та передбачає внесення змін до національного законодавства, еквівалентних міжнародним стандартам у рамках угоди, зокрема тих, що стосуються питань конфіденційності й захисту податкової інформації, яка підлягає обміну. Досліджено етапи приєднання України як члена Глобального форуму ОЕСР з прозорості та обміну інформацією для податкових цілей до міжнародної ініціативи ОЕСР щодо автоматичного обміну податковою інформацією. Конкретизовано ризики правового характеру, пов'язані із впровадженням автоматичного обміну податковою інформацією у країні, зокрема можливість розголошення банківської таємниці та порушення прав платників податків щодо їхнього доступу до інформації, часових обмежень, протягом яких держава-одержувач може зберігати надані дані, та контролю за використанням даних.

За результатами аналізу процесу долучення України до міжнародної системи автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки встановлено,

що положення українського законодавства гармонізовано із рекомендаціями модельного законодавства ОЕСР, у тому числі щодо питань дотримання конфіденційності та управління ризиками захисту податкової інформації, що є підставою для початку здійснення автоматичного обміну податковою інформацією з іншими країнами.

Ключові слова: Багатостороння угода CRS, стандарт CRS, автоматичний обмін податковою інформацією, захист інформації, конфіденційність інформації.

Kamyshnykova Evelina Viktorivna Doctor of Science in Economics, Professor, Professor of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship SHEI «Pryazovskyi State Technical University», St. Hoholya, 29, Dnipro, 49000, https://orcid.org/0000-0003-1835-9786

RISKS OF IMPLEMENTING INTERNATIONAL STANDARD FOR AUTOMATIC EXCHANGE OF TAX INFORMATION IN UKRAINE: LEGAL ASPECT

Abstract. Over the past decade, the automatic exchange of information has evolved from a limited tool to a comprehensive system involving many countries. The Common Reporting Standard (CRS), developed and endorsed by the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), is a key document for the automatic exchange of financial information that improves global tax compliance. Implementing the CRS Standard causes significant discussions about searching for a balance between tax transparency and information confidentiality.

The purpose of this paper is to analyze the legal framework for implementing the automatic exchange of tax information in Ukraine under CRS regarding possible risks of breach of confidentiality and data protection.

The study establishes that jurisdictions implement CRS by joining the Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information followed by amendments to national legislation equivalent to international standards within the framework of the agreement, particularly those relating to confidentiality issues and protection of tax information to be exchanged. The author studies the stages of Ukraine's accession as a member of the OECD Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes to the OECD's standard on the automatic exchange of tax information. The paper specifies legal risks associated with the implementation of the automatic exchange of tax information in the country, in particular the possibility of disclosure of bank secrets and violation of the taxpayers' rights regarding their access to information, time limits during which the receiving country can keep the provided data, and control over the use of the data.

The outcomes of the analysis of the process of joining Ukraine to the international system for automatic exchange of information on financial accounts reveal that the provisions of Ukrainian legislation are harmonized with the recommendations of the OECD model legislation, including issues of confidentiality and risk management of the tax data protection, which is the basis for the start of automatic exchange of tax information with other countries.

Keywords: CRS Multilateral agreement, CRS standard, automatic exchange of tax information, information protection, information confidentiality.

Постановка проблеми. Обмін інформацією з питань оподаткування є важливим у глобалізованому світі. Зростаюча цифровізація призвела до появи все більшої кількості інформації (big data). Для забезпечення дотримання податкового законодавства було прийнято нове законодавство, яке надає податковим адміністраціям доступ до більшої кількості даних про резидентів і громадян своєї країни. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав стверджує, що «держави повинні боротися з практикою трансфертного ціноутворення та поглиблювати міжнародну податкову співпрацю, а також досліджувати можливість оподаткування багатонаціональних груп компаній як окремих фірм» [1]. Беручи до уваги ці міркування, можна стверджувати, що широкий обсяг обміну інформацією є не тільки бажаним з точки зору податкової політики, але також необхідний відповідно до багатосторонньої угоди.

Одним із найефективніших глобальних інструментів для запобігання агресивним податковим практикам та боротьби з ухиленням від транскордонних податків є запровадження автоматичного обміну фінансовою інформацією для податкових цілей. У 2022 р. Україна приєдналася до Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (Багатостороння угода CRS). Долучення України до міжнародної системи автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки є одним із її міжнародних зобов'язань як члена Глобального форуму Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з прозорості та обміну інформацією для податкових цілей. Незважаючи на те, що впровадження автоматичного обміну податковою інформацією відповідно до Стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки в податкових цілях (Common Reporting Standard, CRS) є критично важливим інструментом у боротьбі з ухиленням від сплати податків, він викликає значні дискусії, пов'язані з пошуком балансу між податковою прозорістю та конфіденційністю інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання, пов'язані із впровадженням автоматичного обміну податковою інформацією, висвітлюва-

лись у роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема: Клименко К.В., Красовський В., Криштопа І.І. та Чухраєва Н.М. та Бабій Л.І., Чухраєва Н.М. та Олійник Я.В., González S.M., HJI Panayi Ch., Seer R. Та Kargitta S., Wöhrer V. [2-9]. Подальшого ретельного розгляду потребують питання створення необхідних правових рамок для ефективного впровадження автоматичного обміну податковою інформацією з урахуванням ризиків щодо порушення прав платників податків та конфіденційності даних.

Мета статті – аналіз правових рамок впровадження автоматичного обміну податковою інформацією в Україні відповідно до Стандарту CRS щодо можливих ризиків порушення конфіденційності та захисту даних.

Виклад основного матеріалу. CRS — узгоджений глобальний стандарт автоматичного обміну податковою та фінансовою інформацією, розроблений і затверджений Радою ОЕСР у лютому 2014 року [10]. CRS заохочує юрисдикції отримувати інформацію від своїх фінансових установ і щорічно автоматично обмінюватися нею з іншими юрисдикціями. Стандарт визначає інформацію про фінансові рахунки, якою необхідно обмінюватися, фінансові установи, що звітують, і описує загальні процедури перевірки, яких повинні дотримуватися фінансові установи. CRS не встановлює правила розрахунку та сплати податків, а є документом, який описує належний порядок звітування та перевірки інформації про фінансові рахунки фізичних та юридичних осіб з метою автоматичного обміну.

Згідно стандарту CRS, важливими елементами автоматичного обміну інформацією у податкових цілях виступають:

- міжнародні угоди;
- внутрішнє законодавство;
- адміністративний та IT потенціал;
- конфіденційність і захист даних.

Міжнародні правові акти, що регулюють питання впровадження CRS:

- Багатостороння угода компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information, MCAA CRS) від 29 жовтня 2014 року. Ця Угода є логічним продовженням Конвенції про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах від 1988 року.

- у законодавство Європейського Союзу CRS було введено через другу поправку до Директиви Ради 2011/16/ЄС від 15 лютого 2011 року про адміністративне співробітництво у сфері оподаткування та скасування Директиви 77/799/ЄЕС (DAC). Тому в ЄС CRS також іноді асоціюється з DAC2.

Автоматичний обмін інформацією між конкретними двома країнами на основі Багатосторонньої угоди CRS здійснюватиметься, лише якщо: 1) MCAA CRS набрала чинності для обох країн; 2) обидві країни імплементували

положення стандарту CRS у національне законодавство; 3) обидві країни передали Секретаріату ОЕСР повідомлення, що вони відповідають вимогам, встановленим у стандарті CRS.

Україна приєдналася до Конвенції про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах ще у 2004 році. Але історія впровадження CRS в Україні почалася з Указу Президента України від 28 квітня 2016 року № 180/2016, яким Кабінету Міністрів України було доручено організувати роботу, пов'язану з приєднанням України до міжнародних ініціатив ОЕСР, зокрема автоматичного обміну податковою інформацією.

Державна податкова служба України приєдналася до Багатосторонньої угоди MCAA CRS 19 серпня 2022 року. Правила CRS були імплементовані в законодавство України шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки» № 2970-IX від 20.03.2023 (набув чинності 28.04.2023 року) [11].

Порядок застосування Стандарту CRS окремо запроваджено наказом Міністерства фінансів України щодо порядку взяття на облік та зняття з обліку підзвітних фінансових установ для цілей Багатосторонньої угоди MCAA CRS, який набув чинності 10.10.2023 р. Водночас правила CRS слід застосовувати в широкому сенсі. Це означає, що питання, не врегульовані Податковим кодексом України, мають визначатися відповідно до Багатосторонньої угоди MCAA CRS, а також інших законодавчих актів, прийнятих на виконання положень Багатосторонньої угоди MCAA CRS.

Ризики впровадження автоматичного обміну податковою інформацією

Без сумніву, будь-який тип обміну інформацією є можливим порушенням прав платника податків на захист даних, будь то у формі персональних даних чи комерційних даних, які можуть містити комерційну таємницю. Однак різноманітність правових основ, їх відповідна правова природа та обмеженість простору цього внеску унеможливлюють детальне вирішення кожної проблеми захисту даних, що виникає внаслідок міжнародного обміну інформацією. [8]

Перелік ризиків правового характеру, пов’язаних із впровадженням автоматичного обміну податковою інформацією, включає такі аспекти:

1) Захист комерційної таємниці на відміну від банківської таємниці.

І MC OECD, і DAC відкрито говорять про можливість розголошення комерційної таємниці. Стаття 17(4) DAC, а також стаття 26(3c) OECD MC дозволяють запитуваним державам відмовляти у наданні інформації, якщо це призведе до розкриття комерційної, промислової чи професійної таємниці або комерційного процесу. Комерційні таємниці захищають компанії країни та їх

винаходи та інвестиції, і тим самим посилюють економічну конкуренцію. Комерційні таємниці є частиною свободи ведення бізнесу (стаття 16 Хартії основних прав Європейського Союзу, ECFR) і захищені як (інтелектуальна) власність (стаття 17 ECFR). На відміну від захисту комерційної таємниці, банківська таємниця не захищена жодною правовою базою щодо обміну податковою інформацією. Банківська таємниця не є похідною від підприємницької свободи, а призначена для того, щоб запобігти оподаткуванню доходу (який був зароблений під захистом цих свобод). Хоча можливість зберігати дохід від своєї роботи може бути частиною свободи ведення бізнесу, ця свобода не повинна перешкоджати оцінці, необхідної для виконання податкових зобов'язань. У будь-якому випадку, полегшуючи податкове шахрайство та ухилення від сплати податків і стимулюючи інвестиції в країнах, де діє банківська таємниця, ці режими секретності перешкоджають чесній конкуренції та функціонуванню внутрішнього ринку. Точний характер розбіжностей і відповідний спосіб їх усунення в регулюванні обміну інформацією заслуговують на більш детальну розробку аналізу в майбутньому.

2) Захист прав платників податків.

Глобальна автоматична система обміну інформацією може бути успішною лише в тій мірі, в якій права платників податків захищені таким же чином, як і права податкових органів, яким надано на доступ до інформації. Існує потреба в міжнародній стандартизованій системі, яка визнає право на захист платників податків, право бути повідомленим про те, що відбувається обмін інформацією, право брати участь в обміні інформацією, право на конфіденційність і право вчиняти судові дії та звертатися до судових органів. Зокрема, у Загальному звіті IFA 2015 [12] зазначено, що стандартний каталог прав, які застосовуються до платників податків, повинен включати наступне:

- Право на приватність, включаючи захист конфіденційної інформації від розголошення;
- Право на справедливий судовий розгляд, включаючи справедливе розслідування до судового розгляду та права на апеляцію, наявність незалежного та неупередженого суду, створеного згідно із законом, та винесення рішення протягом розумного строку;
- Свобода від дискримінаційних або свавільних податкових законів або процедур;
- Свобода від самозвинувачення принаймні в тому, що стосується кримінального покарання;
- Дотримання верховенства права в податковому законодавстві та податкових процедурах.

Звичайно, не існує встановлених правил, і країни можуть надавати права відповідно до національного законодавства, які виходять за рамки основних

прав платників податків, викладених у коментарях ОЕСР. Наприклад, коментар до статті 26 Моделі ОЕСР стосується лише питання конфіденційності та приватності та дає вказівки лише щодо цих питань. Про інші права платників податків мова не йде. Основна увага в стандарті ОЕСР є подібною. У попередньому вступному розділі Стандарт ОЕСР визнає, що всі договори та інструменти обміну інформацією містять суворі положення, які вимагають конфіденційності інформації, якою обмінюється, та обмежують осіб, яким інформація може бути розкрита, і цілі, для яких інформація може бути розкрита. Підкреслюється, що перш ніж укладати угоду про автоматичний обмін інформацією з іншою юрисдикцією, дуже важливо, щоб юрисдикція, яка отримує інформацію, мала правову базу, адміністративний потенціал і процеси для забезпечення конфіденційності отриманої інформації та щоб така інформація використовувалася лише для цілей, визначених в акті. Зроблено посилання на Посібник ОЕСР з конфіденційності «Keeping it Safe», в якому викладаються найкращі практики стосовно конфіденційності та містяться практичні вказівки щодо того, як забезпечити належний рівень захисту. Окрім цієї розпливчастої згадки про конфіденційність, немає інших посилань на права платників податків [6].

Для автоматичного обміну інформацією суттєвими гарантіями є ті, що необхідні для великої кількості персональних даних, обробки цих даних та їх передачі в інші країни. Поки що мало дискусій щодо доступу платника податків до інформації, часових обмежень, протягом яких держава-одержувач може зберігати надані дані, або контролю за використанням даних. Це не лише питання захисту платників податків, але, ймовірно, також питання належного податкового адміністрування або належного управління та передової (адміністративної) практики [5].

Що стосується захисту персональних даних, усі правові рамки для обміну податковою інформацією передбачають положення про захист, яке в основному зазначає, що будь-яка інформація, отримана компетентним органом, повинна розглядатися як секретна так само, як інформація, отримана відповідно до національного законодавства. Незважаючи на те, що таке положення може підкреслювати важливість захисту персональних даних, воно ефективно виконує свою мету, лише якщо внутрішні закони приймаючої держави передбачають достатній захист. Оскільки апеляції щодо обробки персональних даних завжди потрібно подавати в державі, де знаходиться орган, який розкриває дані, рівень захисту даних, необхідний у державі-одержувачі, залежатиме від рівня захисту даних у державі, що розкриває. У межах ЄС гармонізована система захисту даних діє з 25 травня 2018 року. Регламент ЄС про захист даних 2016/679 від 27 квітня 2016 року, який скасовує Директиву 95/46/ЕС, накладає обов'язковий стандарт для обробки

даних у межах ЄС. Таким чином, забезпечується рівний захист персональних даних у межах Європейського Союзу [8].

У червні 2024 р. Глобальний Форум ОЕСР схвалив Звіт щодо зрілості системи управління інформаційною безпекою в Україні, чим фактично підтвердив готовність України на технічному рівні здійснювати обмін інформацією та наявність в країні ефективних контролів доступу, заходів дотримання конфіденційності/управління ризиками та підходів до забезпечення кібербезпеки. Це підтвердження було останньою вимогою для підключення України до системи CRS та CbCR (Country-by-Country Reporting), а відповідно – для початку автоматичного обміну інформацією.

Автоматичний обмін відповідною інформацією з іншими країнами має розпочатися у вересні 2024 року. Перелік країн, з якими Україна буде обмінюватися інформацією, залежить від наявності відповідних двосторонніх домовленостей між Україною і такими країнами. Наразі згідно з даними Державної податкової служби України до списку увійшли 118 юрисдикцій, з якими Україна здійснюватиме автоматичний обмін фінансовою інформацією у 2024 році.

Висновки. Хоча поспішність, з якою міжнародне податкове співтовариство розробляє стандарти автоматичного обміну інформацією, зрозуміла, враховуючи боротьбу з ухиленням від сплати податків, у той же час деякі основні права платників податків повинні бути встановлені та захищені з такою ж пристрастю, як і забезпечення стандарти належного управління в податкових адміністраціях у всьому світі. Інакше занадто великий розсуд держави може призвести до зловживань (навмисних чи ненавмисних), а в деяких випадках, особливо в країнах, що розвиваються, увічнити свавільні чи корупційні дії.

Література:

1. United Nations, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 24 on State Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities, E/C.12/GC/24 (23 June 2017), para. 24.

2. Клименко К. В. Запровадження Загального стандарту звітності (Common Reporting Standard) в Україні / К. В. Клименко // *Наукові праці НДФІ*. - 2022. - № 4. - С. 128-145.

3. Криштопа І.І. Міжнародні підходи до використання Звіту в розрізі країн міжнародної групи компаній як інформаційного джерела оцінки податкових ризиків / І.І. Криштопа, Н.М. Чухраєва, Л.І. Бабій // *Наукові праці НДФІ*. - 2022. - № 3. - С. 61-74.

4. Чухраєва Н.М. Автоматичний міжнародний обмін податковою інформацією: особливості попередніх умов запровадження в Україні під час воєнного стану / Н.М. Чухраєва, Я.В. Олійник // *Фінанси України*. - 2022. - № 5. - С. 102-114.

5. González S.M. The Automatic Exchange of Tax Information and the Protection of Personal Data in the European Union: Reflections on the Latest Jurisprudential and Normative Advances / S.M. González // *EC Tax Review*. – Vol. 25, 2016-3. URL: https://ssrn.com/abstract=2792898

6. HJI Panayi Ch. Current Trends on Automatic Exchange of Information / Ch. HJI. Panayi // *The special tax issue of the SMU School of Accountancy Working Paper Series*, 2016. URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2692057

7. Krasovskyi V. Common Reporting Standard as a model for tax information exchange: mechanism of operation and implementation status in Ukraine / V. Krasovskyi // *Law and innovative Society*. – 2024. – No. 1(22) – C. 10–20.

8. Seer R. Exchange of information and cooperation in direct taxation / R. Seer, Kargitta S. in *Research handbook on European Union taxation law* ed. Ch. HJI Panayi. W. Haslehner, E. Traversa. - Edward Elgar Publishing Ltd, 2020. - pp. 489–510. https://doi.org/10.4337/9781788110846.00033

9. Wöhrer V. Data protection and taxpayers' rights: challenges created by automatic exchange of information / V. Wöhrer. – Amsterdam, The Netherlands: IBFD Publications, 2018. – 453 p.

10. OECD. Standard for Automatic Exchange of Financial Information in Tax Matters. Second edition. Paris: OECD Publishing, 2017. URL: https://doi.org/10.1787/9789264267992-en

11. Закон України від 20.03.2023 № 2970-IX 2. «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові рахунки». URL: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/78145.html

12. Pistone P. General Report - The Practical Protection of Taxpayers' Fundamental Rights/ P. Pistone, P. Baker. – Cahiers de Droit Fiscal International. – 2015. – vol. 100b. – pp. 15 - 100.

References:

1. United Nations, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No. 24 on State Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities, E/C.12/GC/24 (23 June 2017), para. 24.

2. Klymenko, K.V. (2022). Zaprovadzhennia Zahalnoho standartu zvitnosti (Common Reporting Standard) v Ukraini [Implementation of the Common Reporting Standard in Ukraine]. *Naukovi pratsi NDFI*, 4, 128-145 [in Ukrainian].

3. Kryshtopa, I.I., Chukhraieva, N.M., & Babii, L.I. (2022). Mizhnarodni pidkhody do vykorystannia Zvitu v rozrizi krain mizhnarodnoi hrupy kompanii yak informatsiinoho dzherela otsinky podatkovykh ryzykiv [International approaches to the use of the country-by-country Report of the international group of companies as an information source for tax risks assessment]. *Naukovi pratsi NDFI*, 3, 61-74 [in Ukrainian].

4. Chukhraieva, N.M., & Oliinyk, Ya.V. (2022). Avtomatychnyi mizhnarodnyi obmin podatkovoiu informatsiieiu: osoblyvosti poperednikh umov zaprovadzhennia v Ukraini pid chas voiennoho stanu [Automatic international exchange of tax information: features of the preliminary conditions of implementation in Ukraine during the wartime]. *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 5, 102-114 [in Ukrainian].

5. González, S.M. (2016). The Automatic Exchange of Tax Information and the Protection of Personal Data in the European Union: Reflections on the Latest Jurisprudential and Normative Advances. *EC Tax Review*. Vol. 25, 2016-3. Available at: https://ssrn.com/abstract=2792898

6. HJI Panayi, Ch. (2016). Current Trends on Automatic Exchange of Information. *The special tax issue of the SMU School of Accountancy Working Paper Series*, 2016. Available at: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2692057

7. Krasovskyi, V. (2024). Common Reporting Standard as a model for tax information exchange: mechanism of operation and implementation status in Ukraine. *Law and innovative Society*. No. 1(22). P. 10–20.

8. Seer, R., & Kargitta, S. (2020). Exchange of information and cooperation in direct taxation. *Research handbook on European Union taxation law* (pp. 489–510). Edward Elgar Publishing Ltd, https://doi.org/10.4337/9781788110846.00033

9. Wöhrer, V. (2018). *Data protection and taxpayers' rights: challenges created by automatic exchange of information*. Amsterdam, The Netherlands: IBFD Publications.

10. OECD (2017). Standard for Automatic Exchange of Financial Information in Tax Matters. Second edition. Paris: OECD Publishing. URL: https://doi.org/10.1787/9789264267992-en

11. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo implementatsii mizhnarodnoho standartu avtomatychnoho obminu informatsiieiu pro finansovi rakhunky» vid 20.03.2023, № 2970-IX [Law of Ukraine "On Amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the implementation of the international standard of automatic exchange of information on financial accounts" from 20.03.2023, № 2970-IX. Available at: https://tax.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/zakoni-ukraini/78145.html [in Ukrainian].

12. Pistone, P., & Baker, P. (2015). General Report - The Practical Protection of Taxpayers' Fundamental Rights. Cahiers de Droit Fiscal International. vol. 100b. pp. 15 - 100.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 342.97.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-883-893

Коба Олександр Васильович кандидат педагогічних наук, старший дослідник, доцент кафедри управління підрозділами, Національна гвардія України Київський інститут Національної гвардії України Україна, вул. Оборони Києва 7, м.Київ, тел.: (097) 922-52-65, https//orcid.org/0000-0002-4311-6957

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕЖИМУ УТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ПІД ЧАС КОНВОЮВАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу правових аспектів охорони та конвоювання засуджених підрозділами Національної гвардії України (НГУ). Визначено поняття правового стану охорони засуджених, а також детально розглянуто механізми забезпечення безпеки під час їх переміщення. Окрему увагу приділено важливості цієї діяльності для підтримання правопорядку в Україні, особливо в умовах правового режиму воєнного стану.

У статті акцентується на тому, що охорона засуджених є основною функцією підрозділів НГУ, яка спрямована на забезпечення безпеки як самих засуджених, так і суспільства загалом. Особливе значення мають динамічні та статичні елементи режиму, які включають реалізацію спеціальних заходів безпеки та дотримання правових норм, спрямованих на гарантування належного правопорядку під час транспортування засуджених.

Запропоновано розглядати адміністративно-правовий механізм забезпечення режиму охорони засуджених як систему правових і організаційних заходів, спрямованих на досягнення високого рівня безпеки.

Доведено, що забезпечення безпеки під час конвоювання засуджених є важливим аспектом службово-бойової діяльності підрозділів НГУ, який вимагає всебічного підходу та застосування спеціалізованих методів контролю і нагляду. Це забезпечується здійсненням заходів безпеки під час перевезення засуджених; захистом прав та забезпечення безпеки як самих засуджених, так і варти з конвоювання, а також суспільства в цілому; застосуванням як традиційних, так і сучасних технологічних засобів контролю; забезпеченням належного рівня безпеки під час перевезення, з метою підтримання суспільної безпеки.

У статті також запропоновано розширення підходів до забезпечення режиму охорони засуджених під час конвоювання, враховуючи сучасні виклики, такі як воєнний стан та вимоги національної безпеки. Зазначено, що

для підвищення ефективності охорони засуджених та підсудних під час конвоювання необхідно вдосконалювати законодавчу базу та технологічні засоби контролю за їх перевезенням.

Ключові слова: конвоювання, засуджені, Національна гвардія України, безпека, адміністративно-правовий механізм, режим утримання.

Koba Oleksandr Vasylovych PhD in Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Unit Management of the National Guard of Ukraine, Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine, Oborony Kyieva St. 7, Kyiv, tel.: (097) 922-52-65, https://orcid.org/0000-0002-4311-6957

LEGAL ASPECTS OF THE DETENTION REGIME FOR CONVICTS DURING ESCORTING BY UNITS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Abstract. The article is dedicated to analyzing the legal aspects of the protection and escort of convicted persons by the National Guard of Ukraine (NGU). The concept of the legal status of convict protection is defined, and the mechanisms for ensuring security during their transportation are examined in detail. Special attention is given to the significance of this activity in maintaining law and order in Ukraine, especially under the legal regime of martial law.

The article emphasizes that the protection of convicts is a key function of the NGU units, aimed at ensuring the safety of both the convicts and society at large. The dynamic and static elements of the regime, including the implementation of special security measures and compliance with legal norms, are particularly important for ensuring proper law and order during the transportation of convicts.

It is proposed to consider the administrative-legal mechanism of ensuring the convict protection regime as a system of legal and organizational measures aimed at achieving a high level of security.

It is argued that ensuring safety during the escorting of convicts is a crucial aspect of the NGU's service-combat activities, which requires a comprehensive approach and the application of specialized control and supervision methods. This is achieved through security measures during the transportation of convicts, the protection of the rights and safety of both the convicts and the escort team, as well as society as a whole. Traditional and modern technological control methods are employed to ensure the necessary level of security during transportation, with the aim of maintaining public safety.

The article also proposes expanding the approaches to ensuring the protection regime of convicts during their escorting, considering contemporary challenges such as martial law and national security demands. It is noted that in order to improve the

effectiveness of convict protection and escort, it is necessary to enhance the legislative framework and technological control methods for their transportation.

Keywords: escort, convicts, National Guard of Ukraine, security, administrative-legal mechanism, detention regime.

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України, забезпечення правопорядку та безпеки громадян є одним із ключових завдань держави. В цьому контексті особливу роль відіграє діяльність підрозділів Національної гвардії України, зокрема щодо утримання та конвоювання засуджених осіб. Конвоювання засуджених до позбавлення волі є важливим напрямком забезпечення громадської безпеки, оскільки від належної організації режиму утримання під час транспортування безпосередньо залежить загальний рівень правопорядку та безпеки у суспільстві [1].

Згідно з чинним законодавством, підрозділи НГУ мають особливу роль у забезпеченні правопорядку, зокрема під час конвоювання осіб, засуджених до позбавлення волі. В умовах військової агресії з боку росії, що розпочалася у 2014 році, та повномасштабного вторгнення на територію нашої країни підрозділи НГУ здійснюють свої функції в умовах підвищених ризиків і загроз. Це вимагає від гвардійців не лише високого рівня професійної підготовки, а й застосування надійних засобів контролю за переміщенням засуджених, що забезпечують безпеку як самих засуджених, так і суспільства загалом.

Механізм забезпечення режиму осіб, узятих під варту та/або засуджених до позбавлення волі регламентується чинним національним законодавством, зокрема Кримінально-виконавчим кодексом України та наказами Міністерства внутрішніх справ України, а також відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини.

У юридичній літературі важливі дослідження, дотичні до нашої проблематики, досліджувалися у працях таких видатних вчених, як М. І. Бажанов, І. Г. Богатирьов, О.В. Бринзанська, І. І. Котенко, В.С. Мірошник, О. Г. Колб, В. В. Сташис, В. Я. Тацій та ін. Роботи вказаних авторів мають суттєве наукове і практичне значення.

Попри наявне правове регламентування, забезпечення режиму утримання засуджених під час конвоювання зіштовхується з низкою серйозних викликів. Серед них можна виділити такі як: недостатнє матеріально-технічне забезпечення, ризики втечі та нападів на варти, а також можливість втручання сторонніх осіб у процес конвоювання. Ці проблеми створюють загрози як для безпеки суспільства, так і для ефективного функціонування системи правосуддя та громадської безпеки в цілому. Таким чином, забезпечення ефективного конвоювання засуджених і гарантування безпеки під час їхнього переміщення стає пріоритетним завданням у сфері охорони правопорядку.

Розробка ефективних правових і організаційних заходів для вдосконалення системи конвоювання засуджених підрозділами НГУ потребує наукового підходу. Такий підхід має забезпечити дієву систему забезпечення правопорядку, яка враховуватиме як національну специфіку законодавства, так і міжнародні стандарти в сфері прав людини. Це сприятиме не лише покращенню безпеки під час конвоювання, а й зміцненню системи охорони правопорядку в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання режимів утримання засуджених та організації їх конвоювання досліджувалося багатьма вітчизняними науковцями. Серед досліджень варто відзначити роботу О. С. Стеблинської та О .В. Ярмолюк [2], які проаналізували правові аспекти конвоювання та виклики, що виникають у зв'язку з порушенням прав людини під час транспортування засуджених. У їхньому дослідженні розглядається також питання зростання правопорушень у період воєнного стану, що відповідає темам вашої статті про нові загрози для системи конвоювання в умовах підвищених ризиків для національної безпеки.

Варто також згадати наукову роботу І. М. Волкова та Є. О. Каплуна [3], яка присвячена аналізу міжнародних стандартів, зокрема рішенням Європейського суду з прав людини, у контексті конвоювання засуджених. Їхнє дослідження підтверджує важливість дотримання прав людини під час судових процесів і конвоювання, що перегукується з вашою статтею про забезпечення прав засуджених під час їх переміщення.

Особливу увагу слід звернути на дослідження Д. С. Дробота, Б. І. Сташківа та А. М. Сікуна [4], яке аналізує правові та організаційні основи попередження втеч під час конвоювання засуджених. Вони акцентують увагу на технічних заходах безпеки та необхідності вдосконалення нормативно-правової бази для підвищення ефективності конвоювання, що співзвучно з вашими тезами про необхідність реформування законодавства для покращення умов транспортування засуджених в Україні.

У цьому контексті варто також згадати наукові дослідження з цієї тематики Троцького Р.С. та Курила О.І., які аналізують правові аспекти взяття під варту та тримання військовополонених під час конвоювання та екстрадиції в умовах воєнного стану в Україні [5].

Попри значну кількість досліджень, слід зазначити, що питання конвоювання засуджених, особливо в умовах російсько-української війни та запровадженого в зв’язку з цим правового режиму воєнного стану, не отримали достатньої уваги в науковій літературі. Зокрема, відсутній системний підхід до аналізу правових та організаційних засад конвоювання засуджених підрозділами Національної гвардії України. Механізми забезпечення безпеки під час цього процесу залишаються малодослідженими, незважаючи на зростаючу актуальність питання.

У контексті сучасних загроз для національної безпеки, в тому числі, пов'язаних із повномасштабним вторгненням держави-агресора на територію нашої держави, зростає потреба в комплексному науковому підході до вивчення цих питань. Невирішеність низки правових аспектів, що стосуються гарантування безпеки під час транспортування засуджених осіб, підкреслює необхідність подальшого дослідження та розробки ефективних механізмів.

Мета написання статті зумовлена саме відсутністю належного наукового аналізу правових та організаційних аспектів конвоювання засуджених у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Очевидним є те, що військові конфлікти породжують нові виклики та загрози для національної безпеки, державного управління та правопорядку. Серед цих викликів — зростання правопорушень, які стосуються діяльності правоохоронних органів та військових формувань, зокрема, в частині утримання та конвоювання засуджених. Це також стверджують у своєму дослідженні І.М. Волков і Є.О. Каплун, де аналізують питання конвоювання підсудних та вказуються недоліки в нормативно-правових актах України щодо прав людини під час судових процесів [3]. В умовах запровадження правового режиму воєнного стану з'являються нові загрози для національної безпеки, що ускладнюють роботу підрозділів, відповідальних за правопорядок, і висувають нові вимоги до системи конвоювання засуджених.

Забезпечення безпеки під час конвоювання засуджених є важливою складовою службово-бойової діяльності НГУ. Оскільки порушення встановлених правил може створити загрозу як для особового складу, так і для засуджених та суспільства в цілому. Поділяємо з цього питання погляди О. С. Стеблинської та О. В. Ярмолюка, які підкреслюють, що втечі із місць позбавлення волі або з-під варти є наслідком недостатньо ефективного контролю та виконання режимних вимог [2].

Проблематика конвоювання осіб, узятих під варту та/або засуджених до позбавлення волі, є надзвичайно важливою складовою функціонування системи кримінального правосуддя. Забезпечення безпечного та правомірного конвоювання таких осіб вартами, які відряджаються від підрозділів Національної гвардії України, вимагає дотримання жорстких нормативно-правових норм та забезпечення особливих умов утримання в транспортних засобах. Режим утримання осіб, узятих під варту та/або засуджених до позбавлення волі під час конвоювання має поєднувати в собі безпеку, повагу до прав людини та належне виконання підрозділами НГУ під час виконання службово-бойових завдань. Спільними є погляди І. М. Волкова та Є. О. Каплуна, які звертають увагу на протиріччя між національним законодавством і міжнародними нормами у сфері конвоювання та пропонують шляхи вирішення цих

проблем [3] Враховуючи специфіку цього процесу, він має регулюватися як національними законодавчими актами, так і міжнародними стандартами.

Правила тримання осіб під вартою та/або засуджених під час конвоювання базуються на таких нормативно-правових актах, як: Кримінально-виконавчий кодекс України, який визначає загальні принципи виконання покарань, накази Міністерства внутрішніх справ, що встановлюють порядок транспортування засуджених та осіб, які перебувають під вартою. Зокрема, наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Положення з організації конвоювання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України» від 24.12.2019 № 1090, який регулює процес конвоювання військовими підрозділами Національної гвардії. Цей наказ визначає правила, вимоги до безпеки та організацію перевезення осіб, що перебувають під вартою, військовими частинами, що значно підсилює безпеку та координацію під час транспортування.

Окрему роль відіграють підзаконні акти, зокрема накази Міністерства юстиції, які встановлюють правила організації спеціального транспорту для перевезення таких осіб.

Організація процесу конвоювання вимагає точного дотримання встановлених процедур. Особи, які перебувають під вартою, розміщуються в спеціально облаштованих транспортних засобах, таких як спецвагони типу «ЗАК» або спец автомобілі типу «АЗ», конструкція яких відповідає стандартам безпеки. Розміщення засуджених у таких транспортних засобах визначається їх категорією та станом здоров'я. Окремо розміщуються підчас конвоювання особи з інфекційними захворюваннями, вагітні жінки та жінки з малолітніми дітьми.

Згідно з нормативними актами, під час транспортування важливо дотримуватися вимог щодо підтримання санітарних умов, а особи, які потребують медичного супроводу, мають перебувати під контролем медичного персоналу. Це положення спрямоване на забезпечення належних умов утримання та охорони здоров'я осіб під вартою.

Одним із найважливіших завдань підрозділів НГУ під час конвоювання є забезпечення ізоляції осіб, узятих під варту та/або засуджених до позбавлення волі, від інших осіб. Ця ізоляція служить ключовим запобіжником для попередження втеч, протиправних дій з боку конвойованих осіб, а також забезпечення суспільної безпеки. Важливим аспектом цього є суворий поділ осіб за категоріями ризику та безпеки, що визначає окреме розміщення таких осіб у транспортних засобах. Наприклад, чоловіки розміщуються окремо від жінок, неповнолітні — окремо від дорослих, засуджені — окремо від підсудних, а особи, які засуджені до довічного позбавлення волі конвоюються окремою особливою вартою.

Це дозволяє запобігати можливим конфліктним ситуаціям та підвищує рівень безпеки, як зазначено в роботі О.С. Стеблинської та О.В. Ярмолюк, де детально розглянуто аспекти втеч із місць позбавлення волі та заходи, які мають бути впроваджені для їх запобігання [2], а також для дотримання міжнародних стандартів прав людини, таких як Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (правила Нельсона Мандели). Особлива увага приділяється також хворим, зокрема тим, хто страждає на активну форму туберкульозу або має психічні розлади. Такі особи утримуються окремо, а в разі потреби супроводжуються медичними працівниками.

Однак, незважаючи на нормативні вимоги щодо ізоляції різних категорій осіб (чоловіків від жінок, неповнолітніх від дорослих, хворих від здорових), на практиці можуть виникати ситуації, коли забезпечити повну ізоляцію важко через недостатню кількість спеціальних транспортних засобів або інфраструктурні обмеження. Такі обставини можуть призводити до конфліктів або порушень прав осіб під вартою. Саме тому з метою недопущення зазначених ситуацій доцільно передбачити збільшення кількості спеціалізованих транспортних засобів для конвоювання різних категорій осіб та створення сучасних засобів моніторингу та контролю, що дозволить віддалено відстежувати умови утримання та забезпечити дотримання ізоляції навіть в умовах обмеженої інфраструктури.

Важливою складовою безпеки під час конвоювання осіб, узятих під варту та/або засуджених до позбавлення волі, є застосування засобів обмеження рухомості. Кайданки використовуються для забезпечення контролю за поведінкою осіб, які можуть становити загрозу для варти або самих себе. Особлива увага приділяється особам, засудженим до довічного позбавлення волі, або тим, хто обвинувачується у вчиненні тяжких злочинів. Засоби обмеження рухомості застосовуються на різних етапах конвоювання: від спецавтомобіля до судової зали або від спецтранспорту до літаків. У таких випадках особу супроводжують щонайменше двоє вартових, які тримають її під руки, забезпечуючи повний контроль. Однак використання кайданок є тимчасовим заходом, і такі засоби повинні зніматися під час перебування особи в камерах спецтранспорту, залах судових засідань або під час прийому їжі та справляння природних потреб [6]. Це положення сприяє дотриманню прав людини навіть у межах обмеженого режиму.

Під час конвоювання осіб під вартою або засуджених їм надається певний обсяг прав, зокрема право на особисті речі. Законодавством передбачено, що особам дозволено мати при собі речі першої необхідності, які не становлять загрози для інших. Наприклад, під час конвоювання загальна вага предметів і речей, які перевозить засуджений, не повинна перевищувати 50 кг [6].

Також передбачаються особливі процедури на випадок, коли особа під вартою потребує медичної допомоги або захворює під час конвоювання. У таких випадках, варта має викликати бригаду екстреної медичної допомоги, яка проводить необхідні медичні маніпуляції, не звільняючи при цьому особу з-під охорони. Проте, на практиці підрозділи НГУ не завжди забезпечені належною матеріально-технічною базою для організації безпечного та ефективного конвоювання, особливо в умовах воєнного стану. Це може створювати додаткові ризики втечі, нападів або загроз для особового складу.

Однією з основних вимог до військовослужбовців НГУ під час конвоювання осіб є дотримання прав та повага до людської гідності. Схожі погляди також зазначані в праці Д.С. Дробота, де ізоляція під час конвоювання розглядається як один з ключових елементів режиму безпеки для попередження конфліктних ситуацій [4]. Чинне законодавство України чітко регламентує, що стосунки військовослужбовців з особами, які перебувають під вартою, повинні ґрунтуватися на законності та повазі до їхніх прав, незалежно від категорії злочину або вироку. Тому є забороненою будь-яка форма позаслужбових контактів з такими особами та їх родичами, що має на меті запобігання можливим зловживанням і забезпечення об'єктивності дій варти. Цей принцип має на меті забезпечити баланс між вимогами безпеки та повагою до прав людини, що є фундаментальною вимогою як національного законодавства, так і міжнародних стандартів. Відмова від грубого та/чи жорстокого поводження з особами під вартою є важливим аспектом дотримання прав людини під час виконання службово-бойових завдань варт з конвоювання.

Ефективне забезпечення безпеки під час конвоювання засуджених є важливою складовою системи запобігання правопорушенням у військовій сфері. Для цього необхідно запровадити системний підхід, який включатиме як правові, так і адміністративно-організаційні заходи. Адміністративно-правовий механізм забезпечення охорони засуджених повинен містити як правові заборони, встановлені Кримінальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення, так і конкретні норми, що регулюють порядок утримання та перевезення засуджених осіб під вартою.

Таким чином, ефективна організація системи конвоювання засуджених є важливою складовою виконання службово-бойових завдань підрозділами НГУ, і має ґрунтуватися на принципах законності, невідворотності відповідальності та індивідуального підходу, що дозволить забезпечити високий рівень військової дисципліни та правопорядку в умовах сучасних викликів.

Висновки. Подальше вивчення та обговорення питань охорони засуджених до позбавлення волі підрозділами НГУ є важливою передумовою для вдосконалення правового механізму їх утримання. Це сприятиме збереженню

правопорядку та безпеки в Україні, особливо в умовах правового режиму воєнного стану.

1. Режим охорони засуджених до позбавлення волі слід розглядати як комплексний правовий механізм, що поєднує динамічні та статичні елементи. Він включає правові норми та заходи, спрямовані на захист прав засуджених, підтримання правопорядку і забезпечення безпеки під час виконання підрозділами НГУ функцій із охорони та конвоювання. Особливу роль у цьому процесі відіграє дотримання міжнародних стандартів прав людини та національних правових актів, що гарантують дотримання законних прав та інтересів засуджених.

2. Специфіка діяльності підрозділів НГУ під час охорони засуджених полягає в необхідності забезпечення належного рівня захисту як для самих засуджених, так і для суспільства. Це включає застосування специфічних заходів безпеки під час конвоювання, таких як використання технічних засобів контролю та охорони, а також професійна підготовку варт з конвоювання, яка здійснює охорону та супровід. Важливим аспектом є те, що підрозділи НГУ діють в умовах підвищеної небезпеки через зовнішні та внутрішні загрози, особливо в умовах воєнного стану.

3. Адміністративно-правовий механізм охорони засуджених є сукупністю правових інструментів, що забезпечують виконання завдань під час конвоювання засуджених відповідно до вимог законодавства. Цей механізм регулюється нормативними актами, такими як Кримінально-виконавчий кодекс України, накази Міністерства внутрішніх справ та іншими нормативними актами, що регламентують порядок дій під час конвоювання. Важливим є забезпечення гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами.

4. Комплексна система забезпечення безпеки під час конвоювання засуджених включає: а) правові норми щодо забезпечення охорони засуджених під час їх перевезення; б) технічне оснащення, яке дозволяє ефективно контролювати пересування та стан засуджених; в) професійну підготовку варт з конвоювання, які здійснюють охорону, з акцентом на реагування в надзвичайних ситуаціях; г) міжвідомчу координацію між правоохоронними органами та НГУ для забезпечення безпеки на всіх етапах конвоювання.

5. Подальше вдосконалення нормативно-правової бази з метою підвищення ефективності охорони засуджених є важливим напрямом розвитку національного законодавства. Зокрема, необхідно посилити контроль за дотриманням прав засуджених та забезпеченням безпеки під час їхнього переміщення в умовах підвищених ризиків. Важливим є також запровадження нових технологічних рішень для моніторингу стану та пересування засуджених, що допоможе знизити ризики втечі або небезпеки для суспільства.

Література:

1. Конституція України [Текст] : [прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Стеблинська, О. С., & Ярмолюк, О. В. (2016). Окремі питання втечі з місць позбавлення волі або з-під варти. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*, (1), 253-259.

3. Волков, І. М., & Каплун, Є. О. (2017). Проблемне питання службово-бойового застосування підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних під час виконання завдань у складі судової варти з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. *Честь і закон*, (4), 12-20.

4. Дробот, Д. С., Сташків, Б. І., & Сікун, А. М. Правові та організаційні основи попередження вчинення втеч під час конвоювання засуджених. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/Diplomna-robota-magistra-Drobot-D.S..pdf (дата звернення: 17.10.2024).

5. Троцький, Р. С., Коба, О. В., & Курило, О. І. Взяття під варту та особливості тримання військовополонених під час конвоювання та екстрадиції в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*.

6. Міністерство внутрішніх справ України. (2019). Наказ від 24.12.2019 № 1090 «Про затвердження Положення з організації конвоювання військовими частинами (підрозділами) Національної гвардії України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakononline.com.ua/documents/show/484387___650806 (дата звернення: 18.10.2024).

7. Про Національну гвардію України [Текст] : Закон України від 13 березня 2014 р. № 876-VII // Офіційний вісник України. – 2014. – № 24. – С. 9. – Ст. 728.

8. Статут бойової служби військ внутрішньої та конвойної охорони [Текст] [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1994 р.]. – Київ, 1994.

9. Про затвердження Інструкції з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених за вимогою судів МВС України, Мін'юст України, Верховний Суд України. Наказ, Інструкція від 26.05.2015 № 613/785/5/30/29/67/68. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0698-15#Text (дата звернення: 20.10.2024).

References:

1. Zakon Ukrainy Pro Konstytutsiiu Ukrainy**:** pryiniata na piatiy sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 30, Article 141 [in Ukrainian].

2. Steblynska, O. S., & Yarmolyuk, O. V. (2016). Okremi pytannia vtechi z mists pozbavlennia voli abo z-pid varty [Some issues of escape from places of deprivation of liberty or from custody]. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Seriia: Pravo – Scientific and Information Bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi. Series: Law*, (1), 253-259 [in Ukrainian].

3. Volkov, I. M., & Kaplun, Ye. O. (2017). Problemne pytannia sluzhbovo-boiovoho zastosuvannia pidrozdiliv Natsionalnoi hvardii Ukrainy z konvoiuvannia, ekstradytsii ta okhorony pidsudnykh pid chas vykonannia zavdan u skladi sudovoi varty z urakhuvanniam praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Problematic issue of combat-service use of National Guard of Ukraine units for escort, extradition, and guarding of defendants during judicial guard tasks considering the practice of the European Court of Human Rights]. *Chest i zakon – Honor and Law*, (4), 12-20 [in Ukrainian].

4. Drobot, D. S., Stashkiv, B. I., & Sikun, A. M. (n.d.). Pravovi ta orhanizatsiini osnovy poperedzhennia vchynennia vtech pid chas konvoiuvannia zasudzhenykh [Legal and organizational foundations for preventing escapes during the escort of convicts]. [Electronic resource]. Available at: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/Diplomna-robota- magistra-Drobot-D.S..pdf (Accessed: 17.10.2024) [in Ukrainian].

5. Trotskyi, R. S., Koba, O. V., & Kurylo, O. I. (n.d.). Vziattia pid vartu ta osoblyvosti trymannia viiskovopolonenykh pid chas konvoiuvannia ta ekstradytsii v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini [Detention and peculiarities of the custody of prisoners of war during escort and extradition under the legal regime of martial law in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Collection of Scientific Papers of the Center for Military-Strategic Research of the National Defense University of Ukraine* [in Ukrainian].

6. Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy. (2019). Nakaz vid 24.12.2019 № 1090 "Pro zatverdzhennia Polozhennia z orhanizatsii konvoiuvannia viiskovymy chastynamy (pidrozdilamy) Natsionalnoi hvardii Ukrainy" [Order No. 1090 of December 24, 2019, "On approval of the regulation on the organization of escort by military units (subdivisions) of the National Guard of Ukraine"]. [Electronic resource]. Available at: https://zakononline.com.ua/documents/show/484387___650806 (Accessed: 18.10.2024) [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy Pro Natsionalnu hvardiiu Ukrainy**:** pryiniatyi 13 berez. 2014 roku № 876-VII [Law of Ukraine on the National Guard of Ukraine from March 13, 2014, No. 876-VII]. (2014). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy – Official Bulletin of Ukraine*, 24, 9-10 [in Ukrainian].

8. Kabinet Ministriv Ukrainy**.** (1994). Statut boiovoi sluzhby viisk vnutrishnoi ta konvoinoi okhorony [Charter of Combat Service of the Internal and Convoy Guard Troops]. Kyiv [in Ukrainian].

9. Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy, Ministerstvo yustytsii Ukrainy, Verkhovnyi Sud Ukrainy**.** (2015). Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii konvoiuvannia ta trymannia v sudakh obvynuvachenykh (pidsudnykh), zasudzhenykh za vymohoiu sudiv [On the approval of the Instruction on the organization of escort and custody in courts of defendants (convicts) at the request of courts]. [Electronic resource]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0698-15#Text (Accessed: 20.10.2024) [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 346.7

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-894-906

Кулик Олег Ігорович кандидат юридичних наук, докторант, Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України», бульв. Тараса Шевченка, буд. 60, м. Київ, 01032, тел.: (044) 200-55-68, доцент кафедри міжнародного права та галузевих правових дисциплін Київський університет права Національної академії наук України, вул.Академіка Доброхотова, м. Київ, 02000, тел.: (044) 423-74-71, https://orcid.org/0000-0003-1195-9869

СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Анотація. У статті досліджено систему органів державного регулювання ринку віртуальних активів. Актуальність статті зумовлена тим, що важливою умовою належного функціонування ринку віртуальних активів є здійснення державного регулювання на ньому злагодженою системою органів, що обумовлює необхідність конкретизації системи органів державного регулювання ринку віртуальних активів, а також обґрунтування напрямів удосконалення законодавства в частині функціонування цих органів.

На підставі проведеного дослідження виявлено, що систему органів державного регулювання ринку віртуальних активів складають органи загальної компетенції та органи спеціальної компетенції.

До органів загальної компетенції віднесено ті, що забезпечують загальні основи регулювання ринку віртуальних активів шляхом прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, визначення напрямів державної політики щодо цього ринку, призначення складу регуляторів (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України), та органи, що в межах своєї компетенції здійснюють контроль або окремі інші державні функції на ринку віртуальних активів.

У свою чергу, до органів спеціальної компетенції державного регулювання ринку віртуальних активів віднесено ті органи державної влади, для яких державне регулювання ринку віртуальних активів є головним або одним із головних напрямів їх діяльності. Поточною редакцією Закону України «Про віртуальні активи» до таких органів віднесено Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку та Національний банк України. При цьому чинним Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та

фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» до органів спеціальної компетенції віднесено Міністерство цифрової трансформації України.

Запропоновано удосконалення системи органів державного регулювання на ринку віртуальних активів здійснювати еволюційним шляхом, узгоджуючи такі дії з тим, щоб уникнути надмірного регулювання. Орієнтиром для такого удосконалення може стати дорожня карта Міністерства цифрової трансформації України, представлена у межах форсайту «Віртуальні активи в Україні — 2030».

Ключові слова: віртуальні активи, ринок віртуальних активів, державне регулювання ринку, учасник ринку, регулятор ринку.

Kulyk Oleh Ihorovych PhD in Law, Doctoral Researcher, State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine», 60 Shevchenko blvd., Kyiv, 01032, tel.: (044) 200-55-68, Associate Professor at the Department of International Law and Branch Legal Disciplines, Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, 7A Akademika Dobrokhotova St., Kyiv, 02000, tel.: (044) 423-74-71, https://orcid.org/0000-0003-1195-9869

VIRTUAL ASSET MARKET GOVERNMENT REGULATORY SYSTEM

Abstract. The article examines a virtual asset market government regulatory system. The article's relevance stems from the necessity of implementing state regulation of the virtual assets market through a coordinated system of bodies to ensure its proper functioning. This requires the specification of the system of state regulation of the virtual assets market and the substantiation of potential areas for improvement in legislation pertaining to the functioning of these bodies.

In accordance with the findings of the study, the author determined that the system of state regulatory authorities for the virtual asset market is comprised of general competence authorities and special competence authorities.

The general competence bodies may include those that provide the general regulatory framework for the virtual asset market, which may be achieved through the adoption of legislative and other regulatory acts. In addition, such bodies may determine the directions of state policy in this market, appoint regulators (Verkhovna Rada of Ukraine, President of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine), and may also exercise control or perform other state duties within the scope of their competence in the virtual asset market.

The bodies of special competence for state regulation of the virtual assets market may include those public authorities for which state regulation of the virtual

assets market constitutes the principal or one of the principal areas of their activities. The current version of the Law of Ukraine "On Virtual Assets" includes the National Securities and Stock Market Commission and the National Bank of Ukraine. At the same time, the current Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction to Legalization (Laundering) of Proceeds of Crime, Terrorist Financing and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction" refers to the Ministry of Digital Transformation of Ukraine as a body of special competence.

It would be prudent to enhance the system of state regulatory authorities in the virtual asset market in a manner that is gradual and coordinated, with the aim of preventing excessive regulation. The roadmap presented by the Ministry of Digital Transformation of Ukraine as part of the foresight study, "Virtual Assets in Ukraine – 2030", can serve as a model for such an improvement.

Keywords: virtual assets, virtual assets market, state regulation of the market, market participant, market regulator.

Постановка проблеми. Ринок віртуальних активів в Україні активно зростає, хоча його правова основа досі перебуває в процесі свого формування, в тому числі формується і правова основа функціонування органів державного регулювання цього ринку. В.А. Устименко та Р.А. Джабраілов зазначили, що за умов ринкової економіки роль та значення засобів державного регулювання у забезпеченні досягнення соціального результату в сфері господарських відносин ще більше посилюються [1, с. 15], а тому важливою умовою належного функціонування ринку віртуальних активів є здійснення державного регулювання на ньому злагодженою системою органів, що обумовлює необхідність конкретизації системи таких органів, а також обґрунтування напрямів удосконалення законодавства в частині їх функціонування.

Окремі положення про систему органів державного регулювання ринку віртуальних активів містяться у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» та в Законі України «Про віртуальні активи», який до цього часу не набрав чинності у зв'язку з тим, що не прийняті відповідні зміни до законодавства, що пов'язані з оподаткуванням віртуальних активів. Певні положення щодо вищезазначених органів зайшли розвиток в інших нормативно-правових актах, що визначають правовий статус органів державної влади і регулюють відносини за їх участю. Разом з тим зазначені нормативно-правові акти містять низку недоліків і потребують доопрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науці питаннями правового регулювання ринку віртуальних активів, та, зокрема, окремим аспектам

державного регулювання ринку віртуальних активів приділяли увагу С.О. Грицай, Т.С. Гудіма, Р.А. Джабраілов [1], Б.В. Деревянко, А.А. Кудь, А.С. Овчаренко, В.А. Устименко [1], О.С. Черних та інші. Однак досліджень, присвячених системі органів державного регулювання ринку віртуальних активів до цього не було.

Мета статті – конкретизація системи органів державного регулювання ринку віртуальних активів та обґрунтування напрямів удосконалення законодавства в частині функціонування системи органів державного регулювання цього ринку на основі аналізу її наявного стану.

Виклад основного матеріалу. Державне регулювання господарської діяльності визначають як вплив держави в особі уповноважених органів на процеси, які відбуваються у сфері господарювання, з метою забезпечення економічного розвитку, упорядкування дій учасників відносин у цій сфері, гармонізації публічних та приватних інтересів [2, с. 30]. Під державним регулюванням підприємницької діяльності В.В. Добровольська розуміє діяльність державних органів, що здійснюється з використанням визначених законодавством засобів впливу на підприємницькі відносини, з метою забезпечення рівного підпорядкування всіх учасників господарських відносин правовому господарському порядку та рівного захисту державою всіх суб'єктів підприємництва [3, с. 6]. І.М. Кравець регулювання господарської діяльності визначила як установлення уповноваженими законом суб’єктами умов здійснення господарської діяльності господарськими організаціями всіх форм власності та індивідуальними підприємцями з метою гарантування свободи підприємництва, обмеження монополізму та захисту економічної конкуренції з одночасним здійсненням контролю за дотриманням встановлених правил, норм, і застосування відповідальності за їх порушення [4, с. 79].

Тобто, державне регулювання здійснюється державою в особі уповноважених державних органів. Вирізняють органи державної влади загальної та спеціальної компетенції.

О.Ю. Макаренко, досліджуючи особливості управління в галузі використання та охорони надр, визначив, що органи загальної компетенції здійснюють зазначену діяльність разом з вирішенням інших завдань, віднесених до їх компетенції, зокрема, національної безпеки та оборони, розвиток економіки, соціальної сфери тощо. У той час як для органів спеціальної компетенції управління у галузі використання та охорони надр є головним або одним з головним напрямків їх діяльності [5, с. 86-87].

Аналізуючи наукову літературу щодо віднесення органів державної влади загальної компетенції до системи регулювання тих чи інших суспільних відносин слід звернути увагу на таке.

До органів загальної фінансової компетенції М.О. Перепелиця віднесла, на вищому рівні, Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Президента України. До таких суб'єктів фінансового права віднесено і органи судової влади [6, с. 173].

О.В. Кологойда до регуляторів фондового ринку України віднесла низку органів, які наділені загальною компетенцією: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України [7, с. 15].

В.І. Полюхович дійшов висновку, що на ринку цінних паперів до суб'єктів загальної компетенції, що здійснюють регулювання ринку відносяться Верховна Рада України, Президент України та Кабінет Міністрів України, які шляхом прийняття законодавчих і нормативних актів з питань ринку цінних паперів, визначення напрямів державної політики на фондовому ринку, затвердження складу Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку та інших регуляторів забезпечують загальні організаційно-правові засади державного регулювання фондового ринку в Україні [8, с. 136].

У свою чергу, Ю.М. Павлюченко до органів загальної компетенції регулювання аграрного ринку віднесла Кабінет Міністрів України, місцеві ради та їх виконавчі органи [9, с. 152].

У Великій українській юридичній енциклопедії за заг. ред. В.А. Устименка зазначено, що державне регулювання ринку цінних паперів України здійснюють такі органи: 1) Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, які забезпечують загальні основи такого регулювання шляхом прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, визначення напрямів державної політики щодо цього ринку, призначення складу Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі також – НКЦПФР) тощо; 2) НКЦПФР; 3) інші державні органи, які в межах своєї компетенції здійснюють контроль або окремі інші державні функції на ринку цінних паперів (Фонд державного майна України, Міністерство Фінансів України, Національний банк України (далі також – НБУ), Антимонопольний комітет України та ін.) [10, с. 176]. Тобто, наведена позиція включає в систему органів, що здійснюють державне регулювання ринку цінних паперів, чимало органів загальної компетенції та НКЦПФР, як орган спеціальної компетенції.

Водночас А.М. Захарченко в межах дисертаційного дослідження, присвяченого управлінню об'єктами державної власності, фактично звузив перелік органів державної влади – суб'єктів такого управління, лише до спеціально утворених органів, що забезпечують діяльність зазначених державних інституцій (тим самим учений виключив Верховну Раду України та Президента України із числа суб'єктів, що здійснюють управління об'єктами державної власності) [11, с. 188].

Наведене свідчить про те, що віднесення органів загальної компетенції до системи органів державного регулювання певних, конкретних, суспільних відносин є дискусійним у науці.

В законодавстві також відображені різні підходи до врегулювання цього питання. Підхід, що передбачає віднесення органів загальної компетенції до системи органів державного регулювання певної галузі економіки, до прикладу, відображений у Законі України «Про автомобільний транспорт», де до таких органів безпосередньо включено Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України тощо (ст. 6). У ч. 2 ст. 139 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» закріплено, що державне регулювання ринків капіталу здійснюють НКЦПФР, а також інші державні органи у межах повноважень, визначених законом.

З урахуванням розглянутого видається, що сам факт здійснення поділу органів державної влади на органи загальної і спеціальної компетенції дає підстави вважати, що вплив на суспільні відносини, які складаються на ринку віртуальних активів, можуть здійснювати не тільки ті органи, для яких державне регулювання цього ринку є одним із основних завдань, а і такі, що реалізують вплив в контексті широкого кола завдань, до прикладу у формі правотворчості. Враховуючи це видається доцільним пристати на позицію, викладену стосовно державного регулювання ринку цінних паперів у Великій українській юридичній енциклопедії за заг. ред. В.А. Устименка, та віднести до органів загальної компетенції державного регулювання ринку віртуальних активів ті органи, що забезпечують загальні основи такого регулювання шляхом прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, визначення напрямів державної політики щодо цього ринку, призначення складу регуляторів тощо, тобто – Верховну Раду України, Президента України та Кабінет Міністрів України, а також ті органи, що в межах своєї компетенції здійснюють контроль або окремі інші державні функції на ринку віртуальних активів.

Між тим, видається, що питання правового статусу, повноважень органів загальної компетенції не потребують подальшого дослідження, адже їх повноваження не конкретизовані безпосередньо щодо ринку віртуальних активів, на відміну від носіїв спеціальної компетенції.

Щодо системи органів спеціальної компетенції на ринку віртуальних активів слід зазначити, що до неї можливо віднести ті органи державної влади, для яких державне регулювання цього ринку є головним або одним із головних напрямів їх діяльності.

Така система представлена в законодавстві шляхом закріплення норм про те, що державне регулювання ринку віртуальних активів здійснюється державою в особі НКЦПФР та НБУ комплексних заходів щодо упорядку-

вання, контролю, нагляду за ринком віртуальних активів, регулювання правил функціонування постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, а також заходів щодо запобігання і протидії зловживанням і порушенням на ринку віртуальних активів (ч. 1 ст. 16 Закону України «Про віртуальні активи»). Наведене свідчить, що держава, що діє в особі двох уповноважених нею: НКЦПФР та НБУ. Нормами ч. 2 цієї ж статті надалі конкретизовано, що державне регулювання у сфері обороту віртуальних активів у межах своїх повноважень здійснюють: щодо віртуальних активів, крім ЗВА (ВЦ), - НКЦПФР; щодо ЗВА(ВЦ) - НБУ.

Також Законом України «Про віртуальні активи» вносяться зміни у ч. 3 ст. 6, п. 5 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» в частині заміни слів «Міністерство цифрової трансформації України» в усіх відмінках словами «Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку». Тим самим, законодавець виключає з переліку органів державного регулювання ринку Міністерство цифрової трансформації України (далі – Мінцифри).

Проте, варто відзначити, що на відміну від Закону України «Про віртуальні активи», Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» є чинним, а тому на підставі цього наразі Мінцифри входить до кола органів, що здійснює державне регулювання ринку віртуальних активів.

Необхідно також врахувати і те, що Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856, містить підпункт 18-1 п. 4 про те, що Мінцифри відповідно до покладених на нього завдань здійснює державне регулювання і нагляд у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення щодо постачальників послуг, пов'язаних з обігом віртуальних активів.

Крім того, законопроєктна діяльність свідчить про те, що Мінцифри на перспективу продовжує розглядатись законотворцем як один із основних регуляторів ринку віртуальних активів (ст. 29 Проекту Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні від 17.11.2023 № 10225-1). Щоправда, відповідно до основного законопроєкту від 17.11.2023 № 10225, державне регулювання все ж покладається на НКЦПФР, наслідуючи логіку поточної редакції Закону України «Про віртуальні активи».

Отже, незважаючи на єдність поглядів щодо включення до системи органів спеціальної компетенції НБУ, щодо НКЦПФР та Мінцифри тривають дискусії. При чому аналіз Закону України «Про віртуальні активи» та законопроєктів про внесення змін до нього свідчить, що покладення обов'язків на НКЦПФР виключає покладення обов'язків Мінцифри, і навпаки.

Тому можливо зробити проміжний висновок, що до системи органів державного регулювання ринку віртуальних активів спеціальної компетенції Законом України «Про віртуальні активи» включено НБУ та НКЦПФР, у той час як Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» до такої системи включено Мінцифри.

Ураховуючи невизначений статус Мінцифри, і, відповідно, НКЦПРФ, видається доцільним запропонувати визначити в ч. 1 ст. 16 Закону України «Про віртуальні активи», що державне регулювання ринку віртуальних активів здійснюється державою в особі державних органів у межах повноважень, визначених законом. Видається, що закріплення вузького переліку органів не враховує органи державного регулювання загальної компетенції, а також потребуватиме постійного внесення змін до цієї статті в разі покладення на інші органи спеціальної компетенції певних повноважень. У той же час, закріплення занадто широкого переліку призведе лише до надмірного засмічення тексту закону і не принесе реальної користі для ефективності державного регулювання ринку.

У Науково-практичному коментарі до ГК України за заг. ред. В.К. Мамутова зазначено, що з переходом України до ринкових відносин необхідність державного керівництва, державного планування не відпала. Однак ці процеси почали поєднуватися з самостійністю суб'єктів господарювання, зростанням ролі угод, іншими принципами ринкової економіки [12, с. 30].

Не маючи наразі реальних повноважень регулятора, Мінцифри реалізує свої повноваження у дещо іншому напрямі. Так, відповідно до пп. 14 п. 4 про те, що на Мінцифри покладено забезпечення розвитку віртуальних активів, блокчейну та токенізації, штучного інтелекту. Наведене свідчить про те, що на Мінцифри покладено обов'язки щодо планування, в межах якого ним активно реалізовуються повноваження. Як приклад, у межах форсайту «Віртуальні активи в Україні — 2030» Мінцифри презентувало фінальний звіт та дорожню карту розвитку нової галузі [13]. Напрацьована дорожня карта — стратегічний план розвитку екосистеми віртуальних активів, де підсумовано, що «… регуляція, як правило, з'являється внаслідок непоправних втрат, яких зазнає суспільство за її відсутності. Якщо регуляція виникатиме з попиту та закріплюватиме ті відносини, які склалися у природний спосіб, то вона буде

адекватною. Ринкова спільнота повинна виробити оптимальну регуляцію та запропонувати її державі для затвердження. Держава повинна фіксувати, а не диктувати волю» [14].

Така позиція відповідає напрацюванням науковців, що досліджуючи державне регулювання в одній із юрисдикцій, де таке регулювання функціонує певний час – в США, виявили певні ризики надмірного регулювання з боку держави. Так, С. Х'юз (Hughes) зауважив, що в США федеральні та державні органи пильно стежать за криптовалютними бізнесами і у відповідь на це кілька провідних криптовалютних компаній покинули США. Деякі компанії, такі як «Ethereum» і «Shapeshift» покинули США через більш сприятливе правове середовище в таких країнах, як Швейцарія [15, с. 17]. Т. Бьорджес (Burgess) підсумував, що регуляторна діяльність Комісії США з цінних паперів і бірж (SEC), Комісії з торгівлі товарними ф'ючерсами США (CFTC) та Служби внутрішніх доходів США (IRS) демонструє фрагментарний підхід та відсутність чітких регуляторних принципів для криптовалют. Це призводить до потенційного підриву забезпечення захисту прав споживачів та запобігання фінансовим злочинам [16, с. 3-4].

Тому видається, що удосконалення системи органів державного регулювання на ринку віртуальних активів варто здійснювати еволюційним шляхом, узгоджуючи такі дії з тим, щоб уникнути надмірного регулювання ринку. Орієнтиром для удосконалення може стати вищезгадана дорожня карта Мінцифри. На підтвердження такої тези можливо привести також думку Комітету з питань цифрової трансформації Верховної Ради України, який, проаналізувавши Проєкт Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні від 07.11.2023 № 10225 визнав чимало запропонованих повноважень регуляторів ринку надмірно обтяжливими або суб'єктивно надлишковими [17].

Висновки. Таким чином, проведеним дослідженням конкретизовано систему органів державного регулювання ринку віртуальних активів, яку складають органи загальної компетенції та органи спеціальної компетенції.

До органів загальної компетенції віднесено ті, що забезпечують загальні основи регулювання ринку віртуальних активів шляхом прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів, визначення напрямів державної політики щодо цього ринку, призначення складу регуляторів (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України), та органи, що в межах своєї компетенції здійснюють контроль або окремі інші державні функції на ринку віртуальних активів.

До органів спеціальної компетенції державного регулювання ринку віртуальних активів запропоновано віднести ті органи державної влади, для

яких державне регулювання ринку віртуальних активів є головним або одним із головних напрямів їх діяльності. Поточною редакцією Закону України «Про віртуальні активи» до таких органів віднесено Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку та Національний банк України. При цьому чинним Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» до органів спеціальної компетенції віднесено Міністерство цифрової трансформації України.

Доводиться необхідність закріпити у ч. 1 ст. 16 Закону України «Про віртуальні активи» положення про те, що державне регулювання ринку віртуальних активів здійснюється державою в особі державних органів у межах повноважень, визначених законом. Пропозиція мотивована тим, що закріплення вузького переліку органів не враховує органи державного регулювання загальної компетенції і потребуватиме постійного внесення змін до цієї статті в разі покладення на інші органи спеціальної компетенції певних повноважень, у той же час, закріплення занадто широкого переліку не позначиться на ефективності самого державного регулювання ринку.

Удосконалення системи органів державного регулювання на ринку віртуальних активів доцільно здійснювати еволюційним шляхом, узгоджуючи такі дії з тим, щоб уникнути надмірного регулювання. Орієнтиром для такого удосконалення може стати дорожня карта Міністерства цифрової трансформації України, представлена у межах форсайту «Віртуальні активи в Україні — 2030».

Література:

1. Устименко В.А., Джабраілов Р.А. Про роль засобів державного регулювання у забезпеченні досягнення соціального результату в сфері господарських відносин. *Економіко-правові дослідження у XXI столітті: можливості вдосконалення правових засобів державного регулювання господарської діяльності в умовах членства України в СОТ*: Матеріали П'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. (м. Донецьк, 1-7 червня 2010 р.). 2010. С. 15-20. URL: http://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/ handle/76543 2198/106/Sbornik_intkonf_5.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=15.

2. Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер. авт. кол.), Ю. О. Моісєєв, Ю. М. Павлюченко та ін. ; за заг. ред. А. Г. Бобкової. – Харків : Право, 2018. 592 с.

3. Добровольська В.В. Правові засади державного регулювання підприємницької діяльності в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2007. 17 с.

4. Кравець І. Поняття та функції організаторів торгівлі за законодавством України. *Право України.* 2018. № 6. С. 71–85. URL: https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_ 2018_6/pravo_2018_6_s05/.

5. Макаренко О.Ю. Специфіка державного регулювання відносин користування надрами: органи загальної, спеціальної компетенції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2014. № 1. С. 85-94. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Nvdduvs_2014_1_13.

6. Перепелиця М.О. Результати взаємозв'язку деяких фінансових повноважень державних органів загальної та спеціальної фінансової компетенції. *Проблеми законності* : зб. наук. пр. Харків 2015. Вип. 129. С. 171-180. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/9176

7. Кологойда О.В. Теоретичні проблеми правового регулювання господарських відносин на фондовому ринку України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2016. 35 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/aef/aref_Kologoida.pdf.

8. Полюхович В.І. Державне регулювання фондового ринку України: господарсько-правовий механізм: монографія.-К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 337 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/475/Polyukhovych%202012.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

9. Павлюченко Ю.М. Господарсько-правове забезпечення аграрного ринку: дис... д-ра юрид.наук: 12.00.04. Київ, 2021, 470 с.

10. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / [редкол. вид.: Тацій В. Я. та ін.]; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. Т. 15 : Господарське право / [редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін.]. 2019. 780.

11. Захарченко А.М. Управління об'єктами державної власності (господарсько-правові аспекти): дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2017. 536 с.

12. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України за загальною редакцією В. К. Мамутова / редакційна колегія: Г.Л. Знаменський, Д.Х. Липницький, В.К. Мамутов (голова редколегії), І.Г. Побірчен-ко, Д.М. Притика, В.В. Хахулін, Ю.С. Шемшученко, В.С. Щербина, О.І. Ющик /. – Київ, Юрінком Інтер, 2004. 441 с. URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/08/РђРљРђР"Р•РњР†РЇ-РџР%С2%А0РђР'РђР'Р%С2%98РЃ-РќРђРЈРЉ-РЈРЉР%С2%А0РђР‡РќР%С2%98.pdf.

13. Мінцифри спільно з криптоспільнотою презентували стратегію розвитку ринку віртуальних активів. 2021. Офіційний вебсайт Кабінету Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mincifri-spilno-z-kriptospilnotoyu-prezentuvali-strategiyu-rozvitku-rinku-virtualnih-aktiviv (дата звернення 30.09.2024).

14. Форсайт «Віртуальні активи в Україні — 2030». URL: https://va2030.com/foresight/report/9 (дата звернення 30.09.2024).

15. Hughes S.D. Cryptocurrency regulations and enforcement in the US. *Western State Law Review*. 2017. 45(1). P. 1—28. URL: https://cointhinktank.com/upload/CRYPTOCURRENCY-REGULATIONS-AND-ENFORCEMENT-IN-THE-US-2.pdf.

16. Burgess T. A multi-jurisdictional perspective: To what extent can cryptocurrency be regulated? And if so, who should regulate cryptocurrency? *Journal of Economic Criminology*. № 5 2024. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2024.100086.

17. Висновок Комітету з питань цифрової трансформації Верховної Ради України на до проектів Законів про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні (реєстр. № 10225 від 07.11.2023 та реєстр. № 10225-1 від 17.11.2023). Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2132437.

References:

1. Ustymenko, V.A., Dzhabrailov, R.A. (2010). Pro rol zasobiv derzhavnoho rehulyuvannya u zabezpechenni dosyahnennya sotsialnoho rezultatu v sferi hospodarskykh vidnosyn. [On the Role of State Regulatory Means in Ensuring the Achievement of Social Result in the Field of Economic Relations]. Proceedings from *Ekonomiko-pravovi doslidzhennya u XXI stolitti: mozhlyvosti vdoskonalennya pravovykh zasobiv derzhavnoho rehulyuvannya hospodarskoyi diyalnosti v umovakh chlenstva Ukrayiny v SOT*. (pp 15-20). Donetsk. Retrieved from http://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/106/Sbornik_intkonf_5.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=15 [in Ukrainian].

2. Bobkova, A.H. (Eds.) (2018). *Hospodarske pravo : praktykum* [Commercial law: workshop]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Dobrovolska, V.V. (2007). Pravovi zasady derzhavnoho rehulyuvannya pidpryyemnytskoyi diyalnosti v Ukrayini. [Legal basis of state regulation of entrepreneurial activity in Ukraine] *Extended abstract of candidate's thesis. Donetsk:* NAN Ukrayiny, In-t ekon.-prav. Doslidzh [in Ukrainian].

4. Kravets, I. (2018). Ponyattya ta funktsiyi orhanizatoriv torhivli za zakonodavstvom Ukrayiny. [The Concept and Functions of Trade Organizers According to the Legislation of Ukraine]. *Pravo Ukrayiny*, 6, 71–85. Retrieved from https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2018_6/pravo_2018_6_s05/ [in Ukrainian].

5. Makarenko, O.Yu. (2014). Spetsyfika derzhavnoho rehulyuvannya vidnosyn korystuvannya nadramy: orhany zahalnoyi, spetsialnoyi kompetentsiyi. [Specificity of state regulation of the use of mineral resources: Institution general, special competence]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 1, 85-94. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2014_1_13 [in Ukrainian].

6. Perepelytsya, M.O. (2015). Rezultaty vzayemozvyazku deyakykh finansovykh povnovazhen derzhavnykh orhaniv zahalnoyi ta spetsialnoyi finansovoyi kompetentsiyi. [Results of the interrelation of some financial powers of the state bodies of the general and special financial competence]. *Problemy zakonnosti*: zb. nauk. pr. Kharkiv, 129, 171-180. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/9176 [in Ukrainian].

7. Kolohoyda, O.V. (2016). Teoretychni problemy pravovoho rehulyuvannya hospodarskykh vidnosyn na fondovomu rynku Ukrayiny [Theoretical Issues of the Economic Relations Regulation in the Ukrainian Stock Market]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].

8. Polyukhovych, V.I. (2012). Derzhavne rehulyuvannya fondovoho rynku Ukrayiny: hospodarsko-pravovyy mekhanizm [State regulation of the stock market of Ukraine: economic and legal mechanism]. Kyiv: NDI pryvatnoho prava i pidpryyemnytstva NAPrN Ukrayiny, Retrieved from https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/475/Polyukhovych%202012.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

9. Pavlyuchenko, Yu.M. (2021). Hospodarsko-pravove zabezpechennya ahrarnoho rynku [Economic and legal support of the agricultural market. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript]. *Doctor's thesis*. Kyiv: DU «In-t ekon.-prav. doslidzhen NAN Ukrayiny imeni V.K. Mamutova» [in Ukrainian].

10. Ustymenko, V.A. (Ed.). (2019). Velyka ukrayinska yurydychna entsyklopediya [The Great Ukrainian Legal Encyclopedia]. (Vols.1-20). Vol 15. Hospodarske parvo [Economic Law]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

11. Zakharchenko, A.M. (2017). Upravlinnya obyektamy derzhavnoyi vlasnosti (hospodarsko-pravovi aspekty) [State property management (economic and legal aspects)]. *Doctor's thesis*. Kyiv: DU «In-t ekon.-prav. doslidzhen NAN Ukrayiny imeni V.K. Mamutova» [in Ukrainian].

12. Mamutov, V.K. (Eds.) (2004). Naukovo-praktychnyy komentar Hospodarskoho kodeksu Ukrayiny [Scientific and Practical Commentary on the Commercial Code of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. Retrieved from http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/08/RђRљRђR"R•RњR†RYi-RџR%C2%A0RђRRђRR%C2%98RG-RќRђRJRљ-RJRљR%C2%A0RђR‡RќR%C2%98.pdf [in Ukrainian].

13. Mintsyfry spilno z kryptospilnotoyu prezentuvaly stratehiyu rozvytku rynku virtualnykh aktyviv. [The Ministry of Digital Transformation together with the crypto community presented a strategy for the development of the virtual assets market]. (2021). *kmu.gov.ua*. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/mincifri-spilno-z-kriptospilnotoyu-prezentuvali-strategiyu-rozvitku-rinku-virtualnih-aktiviv [in Ukrainian].

14. Forsayt «Virtualni aktyvy v Ukrayini — 2030». [Foresight “Virtual Assets in Ukraine - 2030”]. (n.d.). *va2030.com*. Retrieved from https://va2030.com/foresight/report/9 [in Ukrainian].

15. Hughes, S.D. (2017). Cryptocurrency regulations and enforcement in the US. *Western State Law Review*, 45(1), 1—28. Retrieved from https://cointhinktank.com/upload/CRYPTO CURRENCY-REGULATIONS-AND-ENFORCEMENT-IN-THE-US-2.pdf.

16. Burgess, T. (2024). A multi-jurisdictional perspective: To what extent can cryptocurrency be regulated? And if so, who should regulate cryptocurrency? *Journal of Economic Criminology*, 5. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2024.100086.

17. Vysnovok Komitetu z pytan tsyfrovoyi transformatsiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny na do proektiv Zakoniv pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo vrehulyuvannya oborotu virtualnykh aktyviv v Ukrayini (reyestr. № 10225 vid 07.11.2023 ta reyestr. № 10225-1 vid 17.11.2023). [Opinion of the Committee on Digital Transformation of the Verkhovna Rada of Ukraine on the draft laws on amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine on the regulation of the turnover of virtual assets in Ukraine (reg. No. 10225 dated 07.11.2023 and reg. No. 10225-1 dated 17.11.2023)]. (n.d.). *itd.rada.gov.ua*. Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2132437 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 342.4+2-78

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-907-918

Лобецький Михайло Васильович старший викладач, Національна академія Служби безпеки України, вул. Максимовича, 22, м. Київ, https//orcid.org/0009-0005-2162-9312

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ» ЯК ПРОТИДІЯ ЗАГРОЗАМ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

Анотація. У статті висвітлюється важливість реалізації Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» як одного з ключових інструментів національної безпеки, що набуває особливого значення в умовах війни з російською федерацією. Закон спрямований на виявлення та припинення діяльності релігійних організацій, афілійованих із російською православною церквою, яка діє як агент впливу та провідник ідеології «русского міра» в Україні. У цьому контексті контроль за такими організаціями державі необхідний, оскільки вони можуть бути використані для дестабілізації внутрішньополітичної ситуації, дискредитації державної влади та підриву суверенітету України.

Провідною інституцією для реалізації положень Закону є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Під час правового режиму воєнного стану Кабінетом міністрів України було змінено її статус і на сьогодні, до завдань є Державної служби України з етнополітики та свободи совісті віднесена видача приписів релігійним організаціям, які виявлено як афілійовані з російською православною церквою, із вимогою усунути порушення протягом 30 (або 60) днів. У разі невиконання приписів Державна служба України з етнополітики та свободи совісті ініціює судові провадження для припинення діяльності таких організацій та повідомляє відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування про необхідність припинення прав користування майном, яке перебуває у розпорядженні цих релігійних структур.

Дослідження охоплює проблемні питання, що постають під час впровадження Закону в умовах воєнного стану. Важливим викликом є протидія прихованому та відкритому спротиву структур московського патріархату, що часто спираються на підтримку проросійських політичних сил і навіть окремих органів місцевого самоврядування. Додатковою проблемою є

недостатня інституційна спроможність обласних військових адміністрацій, зокрема спеціалізованих підрозділів для роботи з релігійними організаціями. Відсутність належного адміністративного супроводу може уповільнити реалізацію Закону та послабити заходи, спрямовані на захист національної безпеки.

В умовах тривалої військової агресії рф виконання цього Закону є надзвичайно актуальним, оскільки він створює правове підґрунтя для обмеження діяльності суб'єктів, що можуть підірвати конституційний лад і сприяти ворожій пропаганді. Зміцнення інституційного потенціалу Державної служби України з етнополітики та свободи совісті та підвищення ефективності роботи обласних військових адміністрацій є невід'ємною частиною комплексного підходу до протидії дестабілізаційним впливам, що походять від проросійських релігійних структур. Таким чином, успішна реалізація Закону має не лише внутрішньополітичне значення, а й впливає на міжнародний імідж України як держави, що активно бореться з ідеологічною агресією та захищає свій суверенітет.

Ключові слова: релігійні організації, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, ідеологія «русского міра», національна безпека, захист конституційного ладу.

Lobetskyi Mykhailo Vasyliovych senior lecturer at National Academy of the Security Service of Ukraine, Maksymovych St., 22, Kyiv, https//orcid.org/0009-0005-2162-9312

THE LAW OF UKRAINE "ON THE PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL ORDER IN THE FIELD OF ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS" AS A COUNTERMEASURE TO THREATS TO NATIONAL SECURITY IN THE RELIGIOUS FIELD

Abstract. The article highlights the importance of the implementation of the Law of Ukraine "On the Protection of the Constitutional Order in the Field of Activities of Religious Organizations" as one of the key tools of national security, which acquires special importance in the conditions of the war with the Russian Federation. The law is aimed at identifying and stopping the activities of religious organizations affiliated with the Russian Orthodox Church, which acts as an agent of influence and a guide of the ideology of "Russian Peace" in Ukraine. In this context, control over such organizations is necessary for the state, as they can be used to destabilize the domestic political situation, discredit state power, and undermine the sovereignty of Ukraine.

The leading institution for implementing the provisions of the Law is the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience. During the

legal regime of martial law, its status was changed by the Cabinet of Ministers of Ukraine, and today, the tasks of the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience include the issuing of prescriptions to religious organizations identified as affiliated with the Russian Orthodox Church, with the requirement to eliminate violations within 30 (or 60) days. In the event of non-fulfillment of the instructions, the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience initiates legal proceedings to terminate the activities of such organizations and informs the relevant bodies of state power and local self-government about the need to terminate the rights to use property that is at the disposal of these religious structures.

The study covers the problematic issues that arise during the implementation of the Law under martial law. An important challenge is countering the hidden and open resistance of the structures of the Moscow patriarchate, which often rely on the support of pro-Russian political forces and even individual local self-government bodies. An additional problem is the insufficient institutional capacity of regional military administrations, in particular specialized units for working with religious organizations. Lack of proper administrative support can slow down the implementation of the Law and weaken measures aimed at protecting national security.

In the conditions of prolonged military aggression of the Russian Federation, the implementation of this Law is extremely urgent, as it creates a legal basis for limiting the activities of entities that can undermine the constitutional order and promote enemy propaganda. Strengthening the institutional potential of the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience and increasing the efficiency of regional military administrations is an integral part of a comprehensive approach to countering destabilizing influences originating from pro-Russian religious structures. Thus, the successful implementation of the Law has not only domestic political significance, but also affects the international image of Ukraine as a state that actively fights ideological aggression and defends its sovereignty.

Keywords: religious organizations, the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience, the ideology of the "Russian peace", national security, protection of the constitutional system.

Постановка проблеми. Питання вирішення на законодавчому рівні існуючої в державі, яка знаходиться в стані відсічі повномасштабній збройній і гібридній агресії з боку рф, проблеми з підтримки цієї агресії російською православною церквою, враховуючи численні протиправні дії як безпосередньо російської православної церкви так і підлеглих їй релігійних організацій на території України, що створювали загрозу національній безпеці, правам і свободам громадян України, має без перебільшення найвищий рівень важливості.

Для унеможливлення діяльності в Україні релігійних організацій, керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України, в державі, яка здійснює збройну агресію проти України, була прийнята низка рішень і на законодавчому рівні було визначено особливості діяльності іноземних релігійних організацій в країні, проте існують окремі аспекти, які можуть перешкоджати невідкладному втіленню в життя цього важливого для національної безпеки законодавчого акту.

У контексті сучасного національного поступу в умовах війни росії супроти України постає питання невідкладної та якісної реалізації цього закону. Закон спрямований на забезпечення національної безпеки та захист прав і свобод громадян України [1].

Для реалізації закону, необхідного для усунення загроз з боку проросійських релігійних організацій, що слугують інструментом підривної діяльності, українська держава має забезпечити швидку й ефективну інституційну відповідь з метою реалізації закону та попередження використання релігійних структур як інструменту інформаційної війни, зокрема, це і вирішення питання віднесення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті до центральних органів виконавчої влади (діяльність яких спрямовується і координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України), а також питання функціонального підпорядкування Державній службі України з етнополітики та свободи совісті структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, до повноважень яких належать питання реалізації права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій.

Також важливим елементом є інформаційний супровід реалізації закону. А фахівцями в галузі інформаційної безпеки фіксується, що російська пропаганда активно використовує релігійні питання для дискредитації України на міжнародній арені. Тому ефективна комунікація державних органів із суспільством і міжнародними партнерами є необхідною умовою забезпечення національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ухвалення досліджуваного Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (№ 3894-IX) [2], що набув чинності 23 вересня 2024 року варто розглядати як частину державної політики, спрямованої на забезпечення національної безпеки в умовах повномасштабної агресії російської федерації проти України. Його прийняття саме зараз виводить цей законодавчий акт на рівень правових механізмів протидії загрозам суверенітету та конституційного ладу.

Важливість такого регулювання підтримують концептуальні положення науковців, зокрема, М. О. Козюбри [3], який аналізував захист конституційного ладу під кутом протидії гібридним загрозам.

У контексті правової регламентації діяльності релігійних організацій увага до зв'язку національної безпеки та релігії зумовлена складною історією відносин із московським патріархатом, роль якого в Україні викликала численні дискусії серед науковців та політиків. Зокрема, вчені Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України В.Войналович, В.Єленський, М.Кирюшко, Н.Кочан, Н.Рубльова у своїй колективній монографії досліджували роль та місце релігійного чинника у процесах націє- і державотворення у сучасній Україні і акцентували увагу на тому, що високий рівень інструменталізації релігії політикою, її тісне переплетіння з етнонаціоналізмом у середовищі основних гравців релігійно-церковного простору України негативно впливає на формування спільної української ідентичності, формування і консолідацію української нації як громадянської політичної спільноти, продукує нові лінії поділів в українському соціумі [4].

Проте, питання дослідження Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» як протидії загрозам національній безпеці у релігійній сфері, особливо в умовах повномасштабної агресії рф проти України не були предметом наукового розгляду.

Метою статті є дослідження змісту, впливу і значення Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 року як чинника протидії загрозам національній безпеці у релігійній сфері, з акцентом на прийняті його під час дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Від часу відновлення державної незалежності України й досі громадяни мусили покладатися на власні зусилля й різні способи самоорганізації для обмеження сваволі московського патріархату, який почасти підтримують різні антиукраїнські політичні сили, а інколи навіть окремі органи державної влади [1].

Враховуючи те, що в умовах повномасштабного вторгнення, поєднаного з гібридними загрозами з боку рф проти України, забезпечення національної безпеки залишалося пріоритетним напрямом діяльності держави - суб'єкти сектору безпеки країни викривали злочинні дії діячів УПЦ (МП).

"З початку повномасштабного вторгнення рф за матеріалами СБ України відкрито кримінальні провадження щодо понад 100 священнослужителів УПЦ (МП), майже 50 із них уже повідомлено про підозру, а 26 отримали судові вироки", - опублікували за повідомленням СБ України на сайті «Суспільне. Новини». СБ України надала таку статистику на тлі рішення Верховної ради 20 серпня ухвалити законопроєкт про регулювання діяльності релігійних організацій, що мають керівний центр у росії. Згідно з яким, вони мають припинити свою діяльність в Україні [5].

З ухваленням Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» ситуація має докорінно змінитися. Так, у частині 1 статті 3 Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» йдеться: «Зважаючи на те, що Російська православна церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вчиняються від імені Російської Федерації та ідеології «русского міра», діяльність в Україні Російської православної церкви заборонена [2]». Процитуємо також і частину 2 статті 3 цього Закону, яка регулює діяльність афілійованих релігійних організацій, а саме: «Діяльність релігійних організацій, афілійованих з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до частини першої цієї статті, у тому числі безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації, або за наявності інших ознак, встановлених статтею 5-1 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», не допускається і такі релігійні організації припиняються у встановленому законом порядку [2]».

Важливою є стаття 5 досліджуємого Закону, що визначає особливості припинення релігійної організації з мотивів пропаганди ідеології «русского міра», який завдає великої шкоди українському державотворенню. У цьому контексті важливим є точний зміст ідеології «русского міра». Для цього частину 1 статті 1 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» [6] від 22 травня 2022 р. № 2265-IX доповнено пунктом 1-1 такого змісту:

«1-1) ідеологія «русского міра» – російська неоколоніальна доктрина, в основу якої покладені шовіністичні, нацистські, расистські, ксенофобські, релігійні ідеї, образи і цілі, знищення України, геноцид Українського народу, невизнання суверенітету України та інших держав, яка має на меті насильницьке розширення російського наднаціонального імперського простору як способу реалізації особливого цивілізаційного права росіян на масові вбивства, державний тероризм, воєнне вторгнення до інших держав, окупацію територій, поширення канонічної території Російської православної церкви за межі території Російської Федерації» [6]. Таке доповнення належить до сфери забезпечення національної безпеки держави Україна.

Цей важливий для забезпечення національної безпеки закон України розроблявся, обговорювався і приймався, нажаль, досить довгий проміжок часу.

Так, його розроблено було в рамках плану організації виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01 грудня 2022 року

«Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) [7]», введеного в дію Указом Президента України від 01 грудня 2022 року № 820, схваленого на засіданні Кабінету Міністрів України 09 грудня 2022 року (протокол № 158).

При цьому, у грудні 2022 року Рада національної безпеки і оборони України, розглянувши діяльність релігійних організацій на території України в умовах військової агресії рф проти України, з метою забезпечення духовної незалежності, недопущення розколу у суспільстві за релігійною ознакою, сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів доручила Кабінетові Міністрів України внести у двомісячний строк на розгляд Верховної Ради України відповідний проект. Мова йшла про законопроєкт щодо унеможливлення діяльності в Україні афілійованих із центрами впливу в російській федерації релігійних організацій відповідно до норм міжнародного права у сфері свободи совісті та зобов'язань України у зв'язку зі вступом до Ради Європи. Потрібно зазначити, що вже у січні 2023 року перший варіант законопроекту дійсно був підголений і 19 січня 2023 року одержаний Верховною Радою України.

Зазначене вище рішення прийнято за результатами розгляду діяльності релігійних організацій на території України в умовах військової агресії російської федерації проти України, з метою забезпечення духовної незалежності, недопущення розколу в суспільстві за релігійною ознакою, сприяння консолідації українського суспільства та захисту національних інтересів.

Існують внутрішні та зовнішні політичні чинники, котрі утруднюють реалізацію Закону, який передбачає специфічну, складну і довготривалу процедуру його застосування на практиці. Зумовлено це особливістю предметної сфери регулювання – діяльністю релігійних організацій. І тут, окрім чутливості релігійних чинників, додається відлуння тоталітарної політики російсько-комуністичного режиму минулого століття [1].

До зовнішньополітичних чинників впливу на практику застосування вищезгаданого Закону можна віднести й постійний моніторинг проблем свободи совісті та свободи релігії нашими союзниками й партнерами, особливо в умовах статусу нашої країни як кандидата в члени ЄС. На таку надскладну мозаїку внутрішніх і зовнішніх відносин у даній царині накладається тотальна інформаційна війна росії та її сателітів у міжнародних організаціях і на теренах національних інформаційних просторів десятків країн світу. Така війна ведеться з єдиною метою – дискредитувати Українську державу. До такої безцеремонної брехні світової громадськості й національних урядів активно долучаються єпископи і священники так званої УПЦ (МП) [1].

Також у грудні 2022 року Рада національної безпеки і оборони України актуалізувала необхідність вирішити невідкладно питання віднесення Державної

служби України з етнополітики та свободи совісті до центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується безпосередньо Кабінетом Міністрів України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. № 1419 «Про внесення змін до Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті і Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України» [8] у Положенні про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812 було змінено пункт 1, який викладено в такій редакції: «Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні [8]».

Подальша реалізація Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» передбачає прийняття підзаконних актів, зокрема, Порядку розгляду питання щодо підтвердження фактів використання релігійної організації для пропаганди ідеології «русского міра». Такий Порядок має бути розроблено відповідно до частини 2 статті 5 Закону та затверджено Кабінетом Міністрів України протягом трьох місяців з дня опублікування Закону. Саме цей Порядок і буде визначати процедуру розгляду Державною службою України з етнополітики та свободи совісті/ДЕСС питання щодо підтвердження фактів використання релігійної організації для пропаганди ідеології «русского міра». У процесі розгляду за необхідності будуть використовуватися «висновки релігієзнавчої експертизи, інформація інших центральних органів виконавчої влади, дані публічних електронних реєстрів, а також інформація, отримана від фізичних та/або юридичних осіб, з медіа та інших відкритих джерел» [1].

Політика у сфері державно-церковних відносин має базуватись на принципах верховенства права, світськості та нейтралітету як базових для забезпечення свободи совісті та свободи релігії, гарантувати рівність усіх віруючих перед законом, забезпечувати безпеку громадян та захист від деструктивного впливу під прикриттям релігійної діяльності, проникнення в український суспільний простір імперського проєкту «русского міра», сприяти поширенню у суспільстві критичного сприйняття релігійних доктрин та толерантного ставлення до всіх конфесій [9, с. 102].

Політика у сфері етнонаціональних відносин має забезпечувати активну участь національних меншин у суспільно-політичному і культурному житті країни та врахування інтересів національних меншин у рамках реформи

децентралізації державної влади та на рівні управління життєдіяльністю об'єднаних територіальних громад, що сприятиме суспільній інтеграції [9, с. 93-94].

Враховуючи наведене, зазначимо, що змінами передбачено покладання на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, а саме, Державну служба України з етнополітики та свободи совісті, додаткових повноважень у частині:

- забезпечення проведення державної політики щодо релігій і церкви шляхом проведення релігієзнавчої експертизи діяльності релігійних організацій стосовно виявлення підлеглості у канонічних та організаційних питаннях із центрами впливу релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, що здійснює збройну агресію проти України;

- видання приписів щодо усунення порушень, виявлених за результатами проведення релігієзнавчої експертизи, у місячний строк з дня видання такого припису;

- звернення до суду з позовом щодо припинення діяльності релігійної організації у разі невиконання нею приписів щодо усунення порушень, виявлених за результатами проведення релігієзнавчої експертизи [10].

Діяльність релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, прямо пов'язана з загрозою українській державності, а отже постає потреба у захисті фундаментальних національних цінностей, задекларованих Конституцією України [11] та визначених законодавством України, – незалежності, територіальної цілісності і суверенітету. Така діяльність вимагає постійної уваги з боку державних органів.

Після виявлення ознак афілійованості релігійної організації з РПЦ відповідно до ознак, затверджених у Законі, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті надішле тій організації припис щодо усунення порушень Закону. У разі усунення порушень Закону в термін 30-ти днів (в окремих умотивованих релігійною організацією випадках – 60 днів) припис буде відкликано, а в іншому разі Державна служба України з етнополітики та свободи совісті звернеться до суду з позовом про припинення діяльності певної релігійної організації та надішле повідомлення до «Фонду державного майна України, органів місцевого самоврядування, інших юридичних і фізичних осіб, щодо яких є відомості про надання ними відповідній релігійній організації у користування майна, для дострокового припинення прав користування майном, у тому числі дострокового припинення договорів оренди відповідного майна, укладених з релігійною організацією, скасування

(дострокового припинення дії) рішень про надання відповідного майна у користування» [1, 2].

Українська влада повинна бути готова до подолання низки викликів і загроз у тривалому процесі реалізації Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Окрім відкритого й латентного спротиву структур московського патріархату, відповідних політичних сил та деяких органів місцевого самоврядування, значну загрозу становить недостатня інституційна спроможність обласних військових адміністрацій/ОВА, нестача кадрів, а подекуди й відсутність підрозділів роботи з релігійними організаціями. Для забезпечення національної безпеки в частині виконання Закону необхідне інституційне укріплення ДЕСС та створення відповідних підрозділів у ОВА. Адже саме вони стали безпосередніми суб'єктами реалізації Закону. Від якості роботи місцевих органів державного управління значною мірою залежить стан національної безпеки України [1].

Після ухвалення Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» необхідно приділити належну увагу напрацюванню та впровадженню механізмів реалізації цього Закону, а також забезпечити інформаційний і просвітницький супровід його впровадження.

Висновки і пропозиції. При повному розумінні важливості для національної безпеки цього законодавчого акту, є нагальна потреба в практичних кроках реалізації, яка вимагає розробки підзаконних актів, що будуть регулювати процес припинення діяльності релігійних організацій, афілійованих із російською православною церквою. Кабінет Міністрів України має ухвалити відповідні регуляторні документи, що дозволять Державній службі України з етнополітики та свободи совісті здійснювати контроль за виконанням закону.

В умовах російської агресії реалізація Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» є важливою складовою забезпечення національної безпеки - цей закон є інструментом боротьби з ідеологією «русского міра», що націлена на підрив української незалежності та суверенітету. Тому для ефективної імплементації закону потрібні рішучі дії на державному рівні, спрямовані на укріплення інституційної спроможності відповідальних органів влади.

Література:

1. Здіорук Сергій. Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій», прийнятий для забезпечення національної безпеки в умовах агресії РФ. Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zakon-ukrayiny-pro-zakhyst-konstytutsiynoho-ladu-u-sferi-diyalnosti.

2. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій : Закон України від 20.08.2024 № 3894-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text.

3. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Наукові записки НаУКМА. Т. 193 : Юридичні науки. Київ : Національний університет "Києво-Могилянська академія", 2017. С. 3-11.

4. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Монографія.] – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.

5. СБУ розповіла, скільки карних справ порушено щодо священників УПЦ МП. URL: https://suspilne.media/817893-sbu-rozpovila-skilki-karnih-sprav-porusen.

6. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22 травня 2022 року № 2265-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text .

7. Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01 грудня 2022 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#Text.

8. Про внесення змін до Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті і Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. № 1419» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1419-2022-%D0%BF#Text.

9. Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга) : аналіт. доп./ [Сінайко О. О.(кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., Михайлова О. Ю., Валевський О. Л. та ін.] ; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 126 с.

10. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики на засіданні 17 лютого 2023 року (Протокол № 109) до «Проекту Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій (8371 від 19.01.2023)» URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=8371&conv=9.

11. Конституція України, Закон України від 28.06.1996 року, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/254/96-80#Text.

References:

1. Zdioruk, S. (2024). *Zakon Ukrainy "Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii", pryiniatyi dlia zabezpechennia natsionalnoi bezpeky v umovakh ahresii RF* [The Law of Ukraine "On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Religious Organizations" adopted to ensure national security under RF aggression]. Lviv: National Institute for Strategic Studies (NISS). Retrieved from https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zakon-ukrayiny-pro-zakhyst-konstytutsiynoho-ladu-u-sferi-diyalnosti [in Ukrainian].

2. *Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii*: Zakon Ukrainy vid 20 serpnia 2024 r. № 3894-IX [On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Religious Organizations: Law of Ukraine № 3894-IX, August 20, 2024]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text [in Ukrainian].

3. Koziubra, M. (2017). *Zahalnoteoretychne pravoznavstvo v umovakh suchasnykh hlobalizatsiinykh transformatsii* [General theoretical jurisprudence under modern globalization transformations]. Kyiv: *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific Notes of NaUKMA*, 193: Juridical Sciences, 3-11. [in Ukrainian].

4. *Relihiinyi chynnyk u protsesakh natsiie- ta derzhavotvorennia: dosvid suchasnoi Ukrainy* [The religious factor in the processes of nation- and state-building: The experience of modern Ukraine]. (2012). Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].

5. *SBU rozpovila, skilky karnykh sprav porusheno shchodo sviashchennykiv UPC MP* [SBU disclosed how many criminal cases were initiated against UOC MP priests]. (n.d.). Retrieved from https://suspilne.media/817893-sbu-rozpovila-skilki-karnih-sprav-porusen [in Ukrainian].

6. *Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsystskoho totalitarnoho rezhymu, zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii*: Zakon Ukrainy vid 22 travnia 2022 r. № 2265-IX [On the prohibition of propaganda of the Russian Nazi totalitarian regime: Law of Ukraine No. 2265-IX, May 22, 2022]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text [in Ukrainian].

7. *Pro okremi aspekty diialnosti relihiinykh orhanizatsii v Ukraini i zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh zakhodiv*: Rishennia RNBO vid 01 hrudnia 2022 r. [On certain aspects of religious organizations' activities and the application of restrictive measures: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine, December 1, 2022]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#Text [in Ukrainian].

8. *Pro vnesennia zmin do Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti*: Postanova KMU vid 20 hrudnia 2022 r. № 1419 [On amendments to the Regulation on the State Service of Ukraine for Ethnic Policy and Freedom of Conscience: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1419, December 20, 2022]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1419-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

9. Sinaiko, O. O., Tyshchenko, Yu. A., Kaplan, Yu. B., et al. (2020). *Humanitarna polityka v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy (Bila knyha)* [Humanitarian Policy in Ukraine: Challenges and Perspectives (White Paper)]. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].

10. *Vysnovok Komitetu Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan humanitarnoi ta informatsiinoi polityky*: Protokol № 109 vid 17 liutoho 2023 r. [Conclusion of the Committee on Humanitarian and Information Policy: Protocol No. 109 of February 17, 2023]. Retrieved from https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=8371&conv=9 [in Ukrainian].

11. *Konstytutsiia Ukrainy*: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/254/96-80#Text [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 340.12

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-919-928

Люлько Сергій Анатолійович аспірант відділу теорії держави і права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-5704-3738

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті розглядаються аспекти ролі та місця національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави.

Конкретизовано функції національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави, до яких належить власне законодавче регулювання, захист інформаційних прав громадян, забезпечення кібербезпеки, регулювання медіапростору та інтернет-простору, захист критичної інформаційної інфраструктури та міжнародна співпраця і правове забезпечення.

Сегментовано критерії важливості національної правової системи у контексті інформаційного суверенітету держави через такі критерії, як стримування зовнішніх впливів, захист національної ідентичності, підтримка національної безпеки та регулювання економічної діяльності в інформаційному просторі.

Визначено основні пріоритети викликів для національної правової системи у контексті забезпечення інформаційного суверенітету держави. Серед них — глобалізація інформаційних технологій, стрімкий розвиток технологій, кіберзагрози та їхнє експансіювання на апарат державного управління.

Акцентовано увагу на кейсах провідних розвинених держав світу щодо використання національної правової системи для забезпечення інформаційного суверенітету держави. Зокрема, проаналізовано положення законодавства США щодо забезпечення інформаційного суверенітету : Cybersecurity Information Sharing Act (CISA) 2015, Federal Information Security Management Act (FISMA) 2002, Communications Decency Act, Section 230 1996, National Cybersecurity Strategy 2023, National Defense Strategy 2022 та ін. Також виокремлено законодавчі положення Великій Британії у сфері забезпечення інформаційної безпеки на нормативно-правовому рівні : Investigatory Powers Act (IPA) 2016, Data Protection Act 2018, Computer Misuse Act 1990, National Cyber Security Strategy 2022-2030 та National Security Strategy 2012 (updated).

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Ключові слова : національна правова система, нормативно-правове регулювання, інформаційний суверенітет держави, національна безпека, інформаційна безпека.

Lyulko Serhii Anatoliyovych a graduate student at the Department of Theory of State and Law, Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0009-0004-5704-3738

THE ROLE OF THE NATIONAL LEGAL SYSTEM IN ENSURING THE INFORMATION SOVEREIGNTY OF THE STATE

Abstract . The article considers aspects of the role and place of the national legal system in ensuring the information sovereignty of the state.

The functions of the national legal system in ensuring the information sovereignty of the state are specified, which include its own legislative regulation, protection of information rights of citizens, ensuring cyber security, regulation of media space and Internet space, protection of critical information infrastructure, and international cooperation and legal support.

The criteria of the importance of the national legal system in the context of information sovereignty of the state are segmented through such criteria as containment of external influences, protection of national identity, support of national security and regulation of economic activity in the information space.

The main priorities of the challenges for the national legal system in the context of ensuring the information sovereignty of the state are determined. Among them is the globalization of information technologies, the rapid development of technologies, cyber threats and their expansion into the apparatus of state administration.

Attention is focused on the cases of the leading developed countries of the world regarding the use of the national legal system to ensure the information sovereignty of the state. In particular, the provisions of the US legislation on ensuring information sovereignty were analyzed: Cybersecurity Information Sharing Act (CISA) 2015, Federal Information Security Management Act (FISMA) 2002, Communications Decency Act, Section 230 1996, National Cybersecurity Strategy 2023, National Defense Strategy 2022, etc. The legislative provisions of Great Britain in the field of ensuring information security at the regulatory level are also highlighted: Investigatory Powers Act (IPA) 2016, Data Protection Act 2018, Computer Misuse Act 1990, National Cyber Security Strategy 2022-2030 and National Security Strategy 2012 (updated) .

Keywords: national legal system, legal regulation, information sovereignty of the state, national security, information security.

Постановка проблеми. Роль національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави базується насамперед на застосуванні механізмів юридичного захисту державного інтересу в інформаційно-просторовому сегменті. Узагальнено під інформаційним суверенітетом держави необхідно розуміти наявність на інституційному рівні важелів, за допомогою яких може здійснюватися контроль та захист інформаційного простору від внутрішніх та зовнішніх посягань, а також забезпечення захисту прав людини і громадянина на інформацію та, відтак, свободу слова. Національна правова система також покликана захищати критичну інформаційну інфраструктуру від загроз, що також є елементом формування інформаційного суверенітету на державному рівні.

Водночас, забезпечення інформаційного суверенітету держави прямо чи опосередковано пов'язане із декотрими внутрішніми та зовнішніми викликами. До таких, наприклад, належить глобалізація інформаційних технологій, що передбачає ускладнений контроль держави над власним інформаційним простором, а також стрімкий розвиток технологій, що своєю чергою генерує появу кіберзагроз на рівні внутрішньої дестабілізації ситуації всередині держави та зовнішнього впливу на партикулярний державний інформаційний простір. Як правило, такі події «провокує» загальна геополітична ситуація.

Враховуючи вищезазначене, пропонуємо зосередитися на дослідженні феномену ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави крізь призму теоретичного аналізу останнього та виокремлення особливостей юридичного забезпечення суверенітету інформації в таких державах, як США та Велика Британія, котрі провадять комплексний підхід до врегулювання зазначеного питання рівні державного та законодавчого забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти дослідження ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави є предметом наукового інтересу вітчизняних та зарубіжних науковців водночас.

Вітчизняні дослідження у питаннях розуміння ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави представлені працями О. Солодкої, О. Олійника, В. Горулько, О. Задерейко, А. Дикої, В. Никитюк, К. Ісмайлова, О. Панченка та ін. У зазначених роботах розглядаються такі аспекти впровадження інформаційного суверенітету держави крізь призму нормативної складової, як інтеграція нормативно-правових стандартів використання інформації в національному інформаційному просторі, питання розуміння феномену інформаційно-правового механізму забезпечення інформаційного суверенітету держави в публічно-управлінській проєкції та проєкції управління даними як активом, особливості захисту

інформаційного суверенітету держави, роль правової системи у захисті особистості в рамках глобалізації інформаційного простору тощо.

Зарубіжні напрацювання у галузі розуміння ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави, в свою чергу, опосередковані роботами Р. Бренда, Р. МакКоркудейла, Л. Гріна, А. Монті, Р. Векса, Дж. П. Террі, Х. Е. Нуньєса та ін. Переважним предметом інтересу науковців стосовно зазначеного поля досліджень є національна правова система та її використання у полі забезпечення суверенітету даних (інформації) з позиції таких парадигмальних конструкцій, як національний суверенітет, інформаційний суверенітет та зв'язок між вищезазначеними кластерними категоріями.

Мета статті — визначити та проаналізувати роль та місце національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави з позиції теоретичних напрацювань та практичних прикладів (США, Велика Британія) з метою формування дієвих легіслативних механізмів правозастосування у даній галузі.

Виклад основного матеріалу. Феномен визначення ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави, маючи статус засадничого складника у формуванні механізмів правового захисту національних інтересів у сфері інформаційного простору, здатність держави контролювати та захищати свій інформаційний простір від зовнішніх впливів, забезпечувати захист прав громадян на інформацію та свободу слова, а також захищати критичну інформаційну інфраструктуру від загроз [1].

Виходячи з цього, національну правову систему можна окремо визначити як механізм, за допомогою якого інституції (органи державної влади, відповідальні за впровадження та реалізацію державної інформаційної політики) фактично реалізують стратегічні положення щодо інформаційного суверенітету держави. Останній, в свою чергу, знаходить свій прояв у захищеності не лише державного інформаційного інтересу, але й інформаційного інтересу людини та громадянина, що полягає у обов'язках держави забезпечувати населення достовірною та безсторонньою інформацією на засадах оперативності [2].

Маємо зауважити, що роль національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави, як правило, залежить від державного курсу та державної політики в інформаційній галузі, що її обирає та координує державний апарат публічного управління.

Щодо розкриття даного питання нам імпонує доктринальна позиція американського науковця Р. Бренда [3], котрий у процесі аналітичного дослідження впливу національної та міжнародної правової системи на управління державними справами зазначив, що «інформація у якості активу

публічного управління може мати негативний та позитивний формат застосування, застосовуючись як для дестабілізації, так і для гармонізації ситуації в публічно-соціальному просторі та політичному просторі; при цьому координаційне управління інформацією та інформаційним суверенітетом як складовою, що детермінує державний, національний, військовий та навіть економічний суверенітет, здійснюється саме на інституційному рівні; для злагодженого та ефективного управління інформаційним простором та досягнення належним показників інформаційного суверенітету держави необхідно, аби законотворці враховували особливості національної правової системи та інформаційного простору, нівелюючи нормативно-правовими актами чутливі аспекти інформаційного вразливості всередині державного утворення».

Реалізація усіх вищезазначених кластерів інформаційного суверенітету держави за допомогою національної правової системи підлягає інтеграції у суспільні та публічно-управлінські відносини за допомогою функцій останньої. До таких належить законодавче регулювання, захист інформаційних прав громадян, забезпечення кібербезпеки, регулювання медіапростору та інтернет-простору, захист критичної інформаційної інфраструктури та міжнародна співпраця і правове забезпечення [4].

Законодавче регулювання як функція національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави розподіляється два сегменти — прийняття законів та нормативно-правових документів та встановлення норм у сфері інформаційної безпеки, котрі є взаємопов'язаними між собою. Прийняття законів та нормативно-правових актів означає, що національна правова система створює та регулює законодавчі рамки для захисту інформаційного суверенітету, включаючи закони про кібербезпеку, захист персональних даних, доступ до інформації, а також регулювання діяльності засобів масової інформації. В той же час, норми у сфері інформаційної безпеки фактично походять від визначених нормотворцем у сфері інформаційної безпеки положень та визначають, які дії вважаються порушеннями інформаційного суверенітету (наприклад, кіберзлочини, інформаційні війни, поширення фейкових новин) і встановлюють відповідні санкції за їх порушення [4].

Захист інформаційних прав громадян у якості функції національної правової системи, що покликаний забезпечувати інформаційний суверенітет держави розкривається за аспектом гарантування свободи слова та доступу до інформації та захисту персональних даних останніх. Концепція гарантії свободи слова та доступу до даних базується на забезпеченні балансу між захистом державних інтересів і правом громадян на отримання правдивої інформації та свободу вираження поглядів, а захист персональних даних, в

свою чергу, базується на протекції даних громадян від незаконного збору, зберігання та використання, зокрема з боку іноземних держав або корпорацій [4].

Забезпечення кібербезпеки як функція національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави передбачає правове регулювання кіберпростору, що, в свою чергу, потребує створення державних органів кібербезпеки для синхронізованої протидії кіберзагрозам [4].

Процес регулювання медіапростору та інтернет-простору, в свою чергу, як елемент функціонального забезпечення інформаційного суверенітету сегментується за такими напрямами, як нормативний контроль за діяльністю ЗМІ, боротьба з дезінформацією та регулювання діяльності міжнародних цифрових платформ. За допомогою цього здійснюється встановлення правил діяльності засобів масової інформації, впроваджуються механізми протидії інформаційним атакам на державу (ідеологічні та апаратно-процедурні, себто інфраструктурні) та приймаються закони, які зобов'язують соціальні мережі видаляти незаконний або шкідливий контент або встановлюють вимоги до прозорості роботи алгоритмів [4].

Захист критичної інформаційної інфраструктури у якості елемента функціональної реалізації стандартів інформаційного суверенітету на державному рівні передбачає законодавче регулювання захисту стратегічних об’єктів, тобто такої інфраструктури, як к енергетичні мережі, транспортні системи, фінансові установи та державні установи, від кіберзагроз і шпигунства [4].

Наостанок, міжнародна співпраця і правове забезпечення як функція реалізації інформаційно-суверенної політики держави на нормативному рівні передбачає участь у міжнародних угодах, що регулюють дане питання (Будапештська конвенція про кібезлочинність 2001 р.), а також співпрацю із міжнародними організаціями, як-от ООН, ЄС або НАТО з метою розроблення спільних стандартів захисту інформаційного суверенітету [4].

Вищезазначений сегмент функцій національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави, в свою чергу, в теорії правової, публічно-управлінської та інформаційної доктрини розглядається як реалізатор сутнісного призначення законодавчої системи у захисті даних [4, 5]. Безпосередній критерій важливості та застосовності, а також призначеннєвої функції національної правової системи для інформаційного суверенітету описала у власному дослідженні іноземна вчена Ш. А. Шидер [5], зазначивши, що інформаційний суверенітет держави реалізується за допомогою юридичного рамкування за критерієм стримування зовнішніх впливів, захисту національної ідентичності, підтримки національної безпеки та регулювання економічної діяльності в інформаційному просторі.

Так, в сегменті стримування зовнішніх впливів національне законодавство створює бар'єри для незаконного втручання іноземних держав або

корпорацій у внутрішній інформаційний простір, захищаючи від кібершпигунства, дезінформації та інформаційних атак; захист національної ідентичності за допомогою законодавчої бази передбачає захист інформаційного суверенітету через національні цінності, культуру, історію та мову від впливу чужих ідеологій або інформаційних атак, що можуть дестабілізувати суспільство. В той же час. підтримка національної безпеки як елемент критеріального використання національної правової системи для забезпечення інформаційного суверенітету будується на гарантіях збереження та захисту критичної інформації, яка є важливою для обороноздатності та економічної стабільності держави за допомогою нормативного потенціалу, а регулювання економічної діяльності в інформаційному просторі концентрується на тому, що національне законодавство створює умови для розвитку інформаційної економіки, забезпечуючи правові механізми захисту інтелектуальної власності та комерційної інформації від іноземних конкурентів [5].

Не дивлячись на розширений та комплексний порядок використання національної правової системи у регулюванні питання забезпечення інформаційного суверенітету держави, в умовах інформатизації та глобалізації на сьогодні наявні певні виклики, пов'язані із її ефективним використанням з метою протидії загрозам інформаційного характеру. До таких належить глобалізація інформаційних технологій та їхній стрімкий розвиток, а також наявність кіберзагроз [6].

Так, у зв'язку із глобалізацією інформаційних технологій та, як наслідок, розвитком глобальних цифрових платформ і мереж, національним апаратом публічного управління дедалі складніше забезпечувати повний контроль над власним інформаційним простором, оскільки іноземні корпорації можуть мати великий вплив на доступ до інформації [6], що також доповнюється проблемою технологічного прогресу, зокрема у сфері штучного інтелекту та блокчейну, котрий вимагає постійного оновлення законодавчої бази для забезпечення адекватного захисту інформаційного суверенітету [6]. Натомість, постійні кіберзагрози вимагають від держави гнучких і швидких рішень у правовому полі, щоб адекватно реагувати на нові форми атак та захищати інформаційну інфраструктуру [6].

Пропонуємо завершити дослідження особливостей визначення ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави на прикладі законодавства США та Великої Британії як орієнтирів комплексного підходу до врегулювання зазначеного питання на рівні публічного управління та адміністрування, а також інформаційної політики загалом.

Так, у США комплекс реагування на потенційні кіберзагрози складається із нормативних актів декількох щаблів. Перший, галузевий, включає в себе

Закон про обмін інформацією в сфері кібербезпеки 2015 р. (Cybersecurity Information Sharing Act (CISA) 2015), Закон про управління інформаційною безпекою федеральних установ 2002 р. (Federal Information Security Management Act (FISMA) 2002) та Розділ 230 Закону про застосовність комунікацій 1996 р. (Communications Decency Act, Section 230 1996). Другий, узагальнено-нормативний, своєю чергою має у своєму складі Національну стратегію кібербезпеки 2023 р. (National Cybersecurity Strategy 2023) та Національну оборонну стратегію 2022 р. (National Defense Strategy 2022). Сукупно зазначені нормативні категорії створюють комплексну систему правових, технічних і стратегічних заходів, спрямованих на захист національних інтересів у сфері інформації та кібербезпеки. Пріоритет останніх — відбиття кіберзагроз, але також в рамках завдань та функцій Агентства з кібербезпеки та безпеки інфраструктури (The Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA)) визначено і нівелювання будь-яких ризиків появи останніх, тобто діяльність «на випередження» [7].

У Великій Британії, подібно до стандартів США та англо-американської моделі регуляції питань забезпечення інформаційного суверенітету за допомогою законодавства, використовується дуальна модель реалізації зазначеної сфери державної політики у зазначеній галузі. На галузевому рівні функціонують Закон про слідчі повноваження 2016 р., (Investigatory Powers Act (IPA) 2016), Закон про захист даних 2018 р. (Data Protection Act 2018) та Закон про зловживання комп'ютером 1990 р. (Computer Misuse Act 1990), тоді як на узагальнено-нормативному використовується Національна стратегія кібербезпеки 2022-2030 р. та оновлена Національна стратегія безпеки 2012 р. (National Cyber Security Strategy 2022-2030, National Security Strategy 2012). Призначення зазначених нормативно-правових актів — формування прозорого формату використання інформаційних ресурсів та мереж громадянами та представниками влади, а також здійснення контролю та моніторингу за потенційним виникненням проявів порушення інформаційного суверенітету держави збоку інших держав [8].

Таким чином, можемо говорити про різнобічний характер розуміння проблеми використання національної правової системи для забезпечення інформаційного суверенітету держави — від теорії до співвідношення законодавчих положень та інституційного впровадження напрацювань щодо останнього. Детальніше конкретизуємо власні висновки нижче.

Висновки. Аналіз ролі національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави дозволив дійти наступних умовиводів.

По-перше, національну правову систему доцільно визначати як механізм, за допомогою якого інституції (органи державної влади, відповідальні за впровадження та реалізацію державної інформаційної політики) фактично реалізують стратегічні положення щодо інформаційного суверенітету держави.

По-друге, функціями національної правової системи у забезпеченні інформаційного суверенітету держави є законодавче регулювання, захист інформаційних прав громадян, забезпечення кібербезпеки, регулювання медіапростору та інтернет-простору, захист критичної інформаційної інфраструктури та міжнародна співпраця і правове забезпечення.

По-третє, під викликами для національної правової системи у контексті забезпечення інформаційного суверенітету держави можна розуміти глобалізація інформаційних технологій, стрімкий розвиток технологій, кіберзагрози та їхнє експансіювання на апарат державного управління. Державами, що найкраще адаптовані до протидії викликам щодо інформаційного суверенітету та сучасним кіберзагрозам і порушенням інформаційного простору, є США та Велика Британія. Законодавство останніх засноване на двоетапному структурному розумінні інформаційної безпеки, що включає в себе галузеве та узагальнено-нормативне регулювання.

Література **:**

1. Солодка, О. Забезпечення інформаційного суверенітету держави : правовий дискурс. Інформація і право. № 1 (32). 2020. С. 80-87.

2. Горулько, В. Роль і місце інформаційної безпеки в загальній системі національної безпеки держави. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. № 34. 2022. С. 103-108.

3. Brand, R. A. Sovereignty: The State, the Individual, and the International Legal System in the Twenty First Century. Hastings International and Comparative Law Review Vol. 25 (279). 2002. P. 279-295.

4. Задерейко, О. та ін. Концептуальні основи захисту інформаційного суверенітету України : монографія, 2-е вид., перероб. і доповн. Вид-во «Фенікс». Одеса. 2022. 220 с.

5. Tschider, C. A. International Cybersecurity and Privacy Law in Practice. Wolters Kluwer. 2023. 536 p.

6. НІСД. «Проблеми нормативно-правового забезпечення інформаційного суверенітету в Україні» : аналітична записка. 2014. Офіційний веб-портал НІСД. Режим доступу : https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/problemi-normativno-pravovogo-zabezpechennya-informaciynogo

7. CISA. Cybersecurity Best Practices. 2023. CISA official website. Режим доступу : https://www.cisa.gov/topics/cybersecurity-best-practices

8. House of Commons (UK). Cybersecurity in the UK. 2024. Research Briefing. UK Parliament. 68 p.

References:

1. Sweetka, O. Ensuring informational sovereignty of the state: legal discourse. Information and law. No. 1 (32). 2020. P. 80-87.

2. Horulko, V. The role and place of information security in the general system of national security of the state. Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Law. No. 34. 2022. P. 103-108.

3. Brand, R. A. Sovereignty: The State, the Individual, and the International Legal System in the Twenty-First Century. Hastings International and Comparative Law Review Vol. 25 (279). 2002. P. 279-295.

4. Zadereyko, O. and others. Conceptual foundations of protection of information sovereignty of Ukraine: monograph, 2nd ed., revised. and additional "Phoenix" edition. Odesa. 2022. 220 p.

5. Tschider, C. A. International Cybersecurity and Privacy Law in Practice. Wolters Kluwer. 2023. 536 p.

6. NISD. "Problems of regulatory and legal support of information sovereignty in Ukraine": analytical note. 2014. Official web portal of NISD. Access mode: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/problemi-normativno-pravovogo-zabezpechennya-informaciynogo

7. CISA. Cybersecurity Best Practices. 2023. CISA official website. Access mode: https://www.cisa.gov/topics/cybersecurity-best-practices

8. House of Commons (UK). Cybersecurity in the UK. 2024. Research Briefing. UK Parliament. 68 p.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.132:343.985.7:343.46:343.34:330.1

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-929-940

Митич Сергій Павлович кандидат юридичних наук, викладач, кафедра кримінальної юстиції, Навчально-науковий інститут права та психології, пл. Соломянська, 1, м. Київ-ДСП, 03035, тел.: (097) 190-17-06, https://orcid.org/0009-0004-4426-9543

Олексин Христина Любомирівна слідчий, слідчий відділ Івано-Франківського районного управління поліції, Головне управління Національної поліції в Івано-Франківській області, вул. Академіка Сахарова, 15, м. Івано-Франківськ, 76018, тел.: (068)911-86-49, https://orcid.org/0009-0006-8037-7482.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ВИРОБНИЦТВА (СТ. 271, СТ. 272 КК УКРАЇНИ)

Анотація. Інтеграція України до Європейського Союзу вимагає від політичної та правової системи значного його вдосконалення. Здійснене комплексне дослідження дозволяє виявити специфіку нормативно правового регулювання деяких сфер діяльності та забезпеченості українського суспільства.

Так, невід'ємним та основоположним правом людини і громадянина є право на належні та безпечні умови праці, що гарантуються Конституцією України, а також міжнародними нормативно-правовими актами, такими як, загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права; Європейська соціальна хартія та багато інших.

Участь нашої держави у Раді Європи покладає на неї зобов'язання, які мають бути вирішені з урахуванням наступного: зберегти власні перспективи нормативно-правового регулювання в галу трудового, цільного, кримінального та кримінального процесуального законодавства а також відповідність його до норм Міжнародних нормативно-правових актів. Крім того, другим аспектом є врегулювання трудових правовідносин та вдосконаленні інституту кримінальної відповідальності за їх порушення, що складає важливий елемент кримінально-правової політики України.

Стрімкий розвиток українського суспільства, а також виникнення безлічі інших форм правовідносин, дещо ускладнює процес реалізації конституційних прав людини і громадянина, а здебільшого права працівників на охорону їх життя та здоров'я в процесі виконання тих чи інших робіт в процесі їх трудової діяльності, що насамперед пов'язані з виконанням робіт, які відносяться законодавцем до таких що вважаються з підвищеним рівнем

небезпеки. Особливе місце в забезпеченні особливих гарантій забезпечення заходів особистої безпеки на робочому місці в умовах, які є найбільш шкідливими та пов'язані з використанням засобів і техніки підвищеного ступеня ризику. Проведення таких робіт, тісно переплітається з дотриманням низки додаткових умов, закріплених законодавством.

Ключові слова. огляд; огляд місця події; розслідування порушень правил безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою; злочини проти безпеки виробництва; охорона праці.

Mytych Serhiy Pavlovych candidate of legal sciences, teacher, Department of Criminal Justice of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology, sq. Solomyanska, 1, Kyiv-DSP, 03035, tel.: (097) 190-17-06, https://orcid.org/0009-0004-4426-9543;

Oleksyn Khrystyna Lyubomyrivna investigator, investigative department of the Ivano-Frankivsk District Police Department of the Main Department of the National Police in the Ivano-Frankivsk Region, St. Akademika Sakharova, 15, Ivano-Frankivsk, 76018, tel.: (068)911-86-49, https://orcid.org/0009-0006-8037-7482.

FEATURES OF THE INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST PRODUCTION SAFETY (ART. 271, ART. 272 of the Criminal Code of Ukraine)

Abstract. Ukraine's integration into the European Union requires significant improvement of the political and legal system. The comprehensive study conducted allows us to identify the specifics of the regulatory and legal regulation of some areas of activity and security of Ukrainian society.

Thus, an inalienable and fundamental right of a person and a citizen is the right to decent and safe working conditions, guaranteed by the Constitution of Ukraine and international legal acts, such as the Universal Declaration of Human Rights; the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; the European Social Charter and many others.

Our state's participation in the Council of Europe imposes obligations on it, which must be resolved taking into account the following: to preserve its own prospects for regulatory and legal regulation in the field of labor, comprehensive, criminal and criminal procedural legislation, as well as its compliance with the norms of international legal acts. In addition, the second aspect is the regulation of labor relations and the improvement of the institution of criminal liability for their violation, which is an important element of the criminal law policy of Ukraine.

The rapid development of Ukrainian society, as well as the emergence of many other forms of legal relations, somewhat complicates the process of implementing constitutional human and civil rights, and in particular the right of employees to protect their life and health in the process of performing certain works in the process of their labor activity, which are primarily related to the performance of works that the legislator considers to be with an increased level of danger. A special place is given to ensuring special guarantees for ensuring personal safety measures in the workplace in conditions that are the most harmful and associated with the use of means and equipment of a high degree of risk. Carrying out such work is closely intertwined with compliance with a number of additional conditions enshrined in the legislation.

Keywords: inspection; inspection of the scene; investigation of violations of safety rules during the performance of works with increased danger; crimes against production safety; labor protection.

Постановка проблеми. В сучасних умовах державотворення та становлення України, як демократичної та незалежної держави, основними пріоритетним напрямом для суспільства є забезпечення основних їх потреб, таких, як право на захист, свободу та недоторканність. Крім того, важливим і невід'ємним правом людини і громадянина є право на безпечні і належні умови праці, що гарантовано ст. 43 Конституції України «кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці»[1], ст. 153 Кодексу законів про працю України «на всіх підприємствах, в установах, організаціях створюються безпечні і нешкідливі умови праці»[2], а також Законом України «Про охорону праці» - «цей Закон визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні»[3] та інші нормативно-правові акти. Відтак реалізація зазначеного права на практиці нерідко супроводжується порушенням правил і встановлених стандартів щодо охорони праці й безпеки виробництва, адже варто враховувати, що деякі роботи подекуди здійснюються в складних умовах та пов'язані із використанням техніки, що створює небезпеку для життя і здоров'я людей, а тому вважається роботою при виконанні робіт з підвищеною небезпекою.

Здійснений аналіз ситуації, зводиться до того, що охорона праці у сфері промислової безпеки в Україні, свідчить, що роботодавцями все менше приділяється увага проведенню навчань для свого трудового колективу, запровадженню і видачі засобів індивідуального захисту, проведення вступних

інструктажів, а також здійснення інших необхідних з метою забезпечення належного проведення робіт з підвищеною небезпекою, що призводить до настання тяжких наслідків, заподіяння шкоди здоров'ю або ж до загибелі людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями у сфері охорони праці займалися такі вітчизняні науковці, як Л.Г. Бордюгова, М.О. Григор'євої, Г.С. Крайника, І.О. Кучеркова, В.В. Пивоварова, О.В. Таран, М.С. Шалумов та інші. Однак враховуючи те, що розробленням криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері охорони праці на сьогодні в просторах інтернету дуже мало, дана тема залишається поза увагою науковців та практиків, що насамперед обумовлює нагальну потребу репрезентованої теми дослідження.

Мета статті полягає у тому, що на підставі теоретичних норм чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства вдосконалити систему досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері охорони праці. Реалізація поставленої проблеми, тісно переплітається з різними галузями науки, тому станом на сьогодні є необхідним вирішення наступних питань:

- дослідити причини та умови нехтуванням роботодавцями проведенням вступних інструктажів, забезпечення трудового колективу засобами індивідуального захисту, проведенням навчань для працівників та інші аспекти;
- сформувати загальне поняття про досудове розслідування злочинів за с. 271 та 272 КК України;
- здійснити загальний аналіз кримінально-процесуальних норм, які діють на практиці під час досудового розслідування;
- сформувати методику досудового розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень; - здійснити розмежування складів злочинів за ст. 271 та 272 КК України, визначити їх бланкетність;

Виклад основного матеріалу. Протидія кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 271 та ст. 272 КК, на сьогодні залишається однією із пріоритетних напрямів діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України. Однак виявлені заходи, які були вжиті протягом попередніх років, становлять не ефективну систему досудового розслідування.

Згідно зі статистичними даними опублікованими Офісом Генерального прокурора України, у звітному періоді починаючи із січня 2024 року по вересень 2024 року включно, до Єдиного реєстру досудових розслідувань було зареєстровано 221 провадження за ст. 271 Кримінального кодексу України (далі- КК) та 423 за ч. 1 ст. 272 КК України [4]. Кримінальних проступків із загального зареєстрованого об'єму, за ч. 1 ст. 271 КК нараховується 152, а за ч. 1 ст. 272 КК нараховується 182 провадження. Враховуючи кількість

проступків зареєстрованих цьогоріч, можна стверджувати, що злочинів за вказаними статтями дещо більше, адже за ч. 2 ст. 271 КК у звітному періоді починаючи з січня 2024 року по вересень 2024 включно, нараховується 69 проваджень, а за ч. 2 ст. 272 КК - 241 провадження. Враховуючи значну кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, можна стверджувати, що така ситуація зумовлена нехтування встановлених правил безпеки та вимог чинного Законодавства у сфері охорони праці, а разом із тим не забезпеченням основоположного права людини і громадянина на охорону праці [4].

Варто звернути увагу, що статті передбачені розділом X «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва» є бланкетними оскільки їх необхідно кваліфікувати враховуючи норми інших законних та підзаконних нормативно-правових актів, інструкції, наказів та положень, що регламентують діяльність роботодавця у сфері охорони праці. Як показує практика, досить часто роботодавцями допускаються порушення у сфері охорони праці, що в результаті призводить до підвищеного рівня травматизму і в результаті до настання нещасних випадків. Так, «рівні виробничого травматизму і професійної захворюваності є основними показниками стану охорони праці в тій чи іншій сфері економічної діяльності, регіоні і в цілому в державі. Нинішній його стан в державі оцінюється як критичний» [5, с.2]. Загальний травматизм у 2019 році зменшився порівняно з 1992 роком майже у 32 рази. В той же час, останніми роками зростає кількість нещасних випадків зі смертельним наслідком, але за роки незалежності кількість загиблих на виробництві зменшилась у 6 разів [6].

Роки	**1992**	**1995**	**2000**	**2005**	**2010**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
Кількість травмованих (осіб)	124971	80450	34288	20817	11698	4260	4428	4313	4126	3876
У тому числі зі смертельним наслідком	2619	2195	1325	1088	644	375	400	366	409	422

Аналіз стану виробничого травматизму в Україні показує, що за 2019 рік кількість нещасних випадків, пов'язаних з виробництвом, порівняно з 2018 роком зменшилась на 6 %, або на 250 нещасних випадків (на підприємствах України у 2019 році травмовано 3876 осіб, у 2018 році – 4126 осіб), а кількість нещасних випадків зі смертельним наслідком, пов'язаних з виробництвом, у 2019 році порівняно з 2018 роком збільшилась на 3 %, або на 13 нещасних випадків (на підприємствах України у 2019 році смертельно травмовано 422 особи, у 2018 році – 409 осіб) [5].

Згідно з даними Міжнародної організації праці, щорічно в світі фіксують близько 340 млн. нещасних випадків на виробництві та 160 млн жертв професійних захворювань. Щороку з цих же причин гине 2,3 млн людей [5].

Саме тумо є необхідним всебічно, повно і неупереджено досліджувати всі кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва, встановивши всіх причетних до цього осіб, відповідальних осіб за безпеку праці на виробництві, причини і умови недотримання правил охорони праці, що призвело до настання нещасного випадку з метою забезпечення належності зібраних доказів в кримінальному провадженні для забезпечення судового розгляду і справедливого покарання винуватців. Так обізнаність слідчого стосовно алгоритму розслідування вказаної категорії злочинів, дасть змогу провести його швидко та ефективно, створивши необхідні передумови для подальшого його судового розгляду.

Особливістю розслідування вказаної категорії злочинів є насамперед те, що кримінальне провадження, як правило починається за повідомленням керівника підприємства де сталась подія, як це і повинно бути, або ж за повідомленням лікаря бригади екстреної швидкої медичної допомоги про те, що стався нещасний випадок. Чинний КПК України у ч. 1 ст. 214 встановлює, що слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинення злочину або після самостійного виявлення ним збудь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування. Подекуди керівники підприємств де сталась подія не вважають за необхідне повідомляти слідчі підрозділи Національної поліції України, а отже сліди на місці події умисно приховуються, а саме головне документація щодо проходження навчань, проведення вступних інструктажів та багато іншого фальсифікується та здійснюється підроблення. Відтак особливу увагу при розслідуванні кримінальних правопорушень передбачених ст. 271 та 272 КК слід приділяти огляду місця події де стався нещасний випадок. ч. 1 ст. 237 КПК передбачено, що «з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп’ютерних даних. При огляді місця події, слідчим повинна враховуватись не тільки загальні обставини на місці під час прибуття туди слідчо-оперативної групи, але і деталі на які варто звернути увагу керуючись конкретною ситуацією. Відповідно до проведеного нами дослідження, зібрані докази на місці події, а також показання складають 80% доказової бази в ході досудового розслідування. Особливу увагу під час розслідування злочинів на виробництві слід приділити організації взаємодії слідчого з відомчою, спеціальною комісією при виявленні та розслідуванні

злочинів проти безпеки виробництва. Інформація про факт настання нещасного випадку до слідчого надходить тільки протягом деякого часу, а отже огляд місця події, у зв'язку з великим інтервалом після моменту настання нещасного випадку буде не зовсім ефективним та не буде містити змістовної доказовості.

Найбільша частина інформації про характер події і причини її настання міститься в актах спеціального розслідування нещасного випадку. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. був затверджений «Порядок проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві» (далі – Порядок), який докладно визначає процедуру проведення розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності або в їх філіях, представництвах, інших відокремлених підрозділах [7].

Після отримання матеріалів спеціального розслідування, слідчий з'ясовує відповідність показань наданих керівниками та іншими посадовими особами підприємств де стався нещасний випадок, з показаннями вказаних осіб наданих спеціальній комісії. Крім того, в ході вивчення матеріалів необхідно звернути увагу на те, що саме зумовило настання нещасного випадку.

В дохі досудового розслідування найбільшу доказову базу, та інтерес для слідства становить документація підприємства. Це насамперед обумовлюється специфікою досудового розслідування вказаної категорії злочинів. Посадові особи підприємств, на яких відбулась подія зумовлена порушенням правил охорони праці, отримавши вимогу слідчого щодо надання переліку документації, умисно затягують цей процес з метою приведення до ладу того що вимагається і становить інтерес для слідства. В таких випадках слідчими застосовуються норми чинного на сьогодні Кримінального процесуального кодексу України (далі-КПК) на підставі яких слідчий, за погодженням із прокурором звертається з відповідним клопотанням до слідчого судді, що стосується одного із заходів забезпечення кримінального провадження – тимчасового доступу до речей та документів.

Згідно з ч. 1 ст. 160 КПК сторони кримінального провадження мають право звернутися до слідчого судді під час досудового розслідування чи суду під час судового провадження із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, за винятком зазначених у ст. 161 КПК України [8]. Так подекуди слідчому в ході досудового розслідування доводиться отримувати речі та документи від підприємств і установ де сталася подія шляхом примусового їх зобов'язання ухвалою слідчого судді.

Наступною проблематикою при розслідуванні кримінальних правопорушень передбачених ст. 271 та ст. 272 КК є існування випадків часто

неупередженого розслідування спеціальною комісією нещасних випадків, в той час коли належним чином не встановлюються всі обставини причини та умови за яких склалися умови, що спричини травмування або ж загибель працівника на виробництві або під час виконання робіт з підвищеною небезпекою. Саме через такі нюанси, нещасні випадки за висновками розслідування комісії часто не відносяться до таких, що пов'язані із виробництвом. Крім того, непоодинокими є випадки, коли приховуються від розслідування комісії та обліку нещасних випадків на виробництві, події з травмуванням працівників або смертельними наслідками. Як правило таке спеціальне розслідування та інші вище перелічені обставини суттєво перешкоджають встановленню фактичних даних в кримінальному провадженні.

Складовими досудового розслідування нещасних випадків для слідчого є проведення комплексу слідчих (розшукових) дій та відсутність зволікання в часі. Адже після моменту настання нещасного випадку доказовість поступово втрачається, а проведення окремих слідчих дій втрачає свою доцільність. Основними першочерговими діями слідчого під час розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень є: огляд місця події/огляд місцевості; допити; призначення та проведення експертизи і багато інших. Не менш важливим аспектом на стадії досудового розслідування є залучення спеціальних знань для складання огляді місця події, кресленні схем, дослідженні документації отриманої в ході розслідування, складанні висновку експерта. Спеціалістів у певних їх галузях, на розсуд слідчого можна залучати, як для надання консультації так і для дослідження окремих документів. Досить позитивно впливають на результат досудового розслідування і проведені експертизи, які подекуди спростовують неупереджено складений акт спеціального розслідування та доводять винуватість посадових осіб підприємств та організацій у сфері порушення правил охорони праці.

Проведений аналіз судово-слідчої практики, вказує на дещо не найкращу якість розслідування спеціальною комісією. Вказані чинники ускладнюють досудове розслідування цих категорій злочинів і суттєво впливають на його ефективність та подальший судовий розгляд.

Станом на сьогодні за статистичними даними якість досудового слідства у провадженнях досліджуваної категорії на сьогодні задовільна. Водночас слідчими на практиці допускаються помилки під час застосування норм кримінального та кримінального процесуального законодавства України. Відтак кваліфікуючи дії винуватих осіб, слідчі не завжди враховують те, що склади кримінальних правопорушень передбачених ст. 271 та 272 КК є бланкетними. Саме тому під час їх застосування варто враховувати не лише той факт, які норми кримінального законодавства та інших підзаконних нормативно правових актів було порушено при виявленні певного діяння, але

і визначити, вимоги яких статей, частин та пунктів було не дотримано обвинуваченим. Крім того, необхідно розкривати саму суть порушень, чим вони гарантуються, як вони допущені, з яких причин, внаслідок чого стався випадок, які пункти Інструкцій та Наказів з охорони праці було допущено. До прикладу для встановлення, чи належить той чи інший вид діяльності до робіт з підвищеною небезпекою і чи вважається він таким (ст. 272 КК), слід звернутися до інших законодавчих та інших нормативно-правових актів, якими є Закон України від 18 січня 2001 року 2245-III «Про об'єкти підвищеної небезпеки» та Перелік робіт з підвищеною небезпекою, затверджений наказом Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 26 січня 2005 р. № 15 [10].

В провадженнях, що стосуються охорони праці, не завжди всебічно і об'єктивно досліджується сторона злочину. Зокрема, в деяких випадках не завжди проводиться огляд місця події та технічні експертизи. Стосовно складеної ситуації, значну кількість прикладів можна знайти в судовій практиці. До прикладу, машиніст гірничо-виймальних машин шахти «Великомостівська» П. був притягнутий до кримінальної відповідальності за те, що, порушивши вимоги п. 123 Інструкції з охорони праці для машиністів гірничо-виймальних робіт, не переконався у безпечності проведення маневру і запустив комбайн, частинами якого (що оберталися) був смертельно травмований помічник начальника дільниці С. Слідчий прокуратури м. Червонограда Львівської області, кваліфікувавши дії П. за ч. 2 ст. 272 КК, не послався на Перелік 2005 р. і не дослідив, які саме роботи чи дії обвинуваченого призвели до нещасного випадку, не провів огляд місця події, не призначив судово-технічної експертизи у справі, внаслідок чого не був установлений причинний зв'язок між діями обвинуваченого та наслідками [11].

Так, в іншому провадженні за обвинуваченням начальника дільниці В іншій справі за обвинуваченням начальника дільниці С. та бригадира прохідників К. шахти «Краснолиманська» за ч. 2 ст. 272 КК слідчий прокуратури м. Красноармійська Донецької області пред'явив неконкретне обвинувачення. При цьому він не дослідив і не вказав, з якої причини стався обвал у забої, внаслідок чого загинули три і травмований один працівник. У постановах про пред'явлення обвинувачення слідчий лише вказав на статті Закону від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII, не розкривши їх зміст, і сформулював обвинувачення таким чином, ніби порушення С. і К. полягало у тому, що один із них видав наряд на виконання робіт, а інший - отримав цей наряд. А це не могло бути причиною нещасного випадку. Об'єктивна сторона злочину слідчим не досліджена [11].

Враховуючи складність та специфіку досудового розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень, в деяких провадженнях слідчими

допускалися помилки щодо постановлення запитань експерту, а саме вирішення тих питань, які не належить до компетенції експерта. До прикладу, чи перебували у причинному зв'язку дії особи, яка порушила правила охорони праці, з наслідками, що настали? Здебільшого такі запитання є прерогативою слідчого та суду. Вироком Стрийського міського суду Львівської осбласті від 18 травня 2024 року Т. був засуджений за злочин передбачений ч. 2 ст. 271 КК України, за те, що він, як технічний директор ТОВ НВП «Сіріон» порушив вимоги ст. 18 Закону від 14 жовтня 1992 р. №2694-XII та ряд пунктів чинного на той час Типового положення про навчання з питань охорони праці, а саме: без попереднього спеціального навчання і перевірки знань із питань охорони праці допустив до роботи на верстаті з обробки деревини у лісопильному цеху ТОВ с. П'ятничани Стрийського району М., яка під час виконання роботи круглопильним верстатом ампутувала собі кисть правої руки. Відтак у своїй постанові про призначення технічної експертизи, слідчим було поставлено запитання експерту, чи наявний причинний зв'язок між діями чи бездіяльністю директора та наслідками, що настали [11].

Окрім відзначених проблем досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 271 та 272 КК, що безпосередньо впливають на саму ефективність, повноту а також об'єктивність, є не зовсім досконала сучасна методика їх розслідування, а також правова системи з урахуванням норм чинного КПК України. Тому, вказана категорія заслуговує додаткового дослідження зі сторони науковців та практиків.

Висновки. Отже, вище вказана проблематика досудового розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень дає зрозуміти, на що саме слід звернути увагу під час розслідування такої категорії злочинів та на які аспекти слід звернути окрему увагу. Огляд місця події є важливим аспектом, оскільки правильно злагоджені дії слідчого та оперативного працівника на місці, можуть становити високу результативність та мати доказовість зібраної інформації на 80%. Якщо огляд місця події, чи місцевості, проводився одразу після настання нещасного випадку, ймовірність зібрати якомога більше доказової бази зростає в рази. Попри це варто враховувати, що навіть якщо огляд місця події проведений дещо згодом, він не буде вважатися формальним. Зрозуміло, що він не буде становити певного роду доказовості, адже на момент огляду, сліди крові вже зібрані, загальна обстановка порушена, приладдя відремонтоване, а всі інші технічні засоби у справному стані без порушень вимог безпеки. Втім, навіть враховуючи такі умови, огляд є доцільним і ефективним, так як він слугує орієнтиром для слідчого. Під час огляду та одразу після його настання, рекомендовано одразу вилучати у підприємства документацію щодо відповідних дозволів, підстав працевлаштування потерпілого, посадових інструкцій, журналів вступного/планового та

позапланового інструктажу, а також іншої документації наявної на підприємстві, яка становить інтерес для слідства в межах досудового розслідування кримінального провадження. Варто зазначити, що складовою і невід'ємною частиною в ході досудового розслідування відіграють першочергові показання свідків, які з часом можуть змінюватись. Так само, не менш важливими є фіксація камер відео нагляду, матеріали з яких також часто зникають.

Пильну увагу слід приділяти кваліфікації кримінальних правопорушень передбачених ст. 271 та ст. 272 КК України, оскільки не правильна кваліфікація та не належне обґрунтування причинно наслідкового зв'язку зі врахуванням порушень підзаконних нормативно-правових актів тягне за собою спростування обвинувачення на стадії судового розгляду. Враховуючи узагальнену судову практику Верховним судом України, висвітлюється основна проблематика саме в правильності та обґрунтованості правової кваліфікації, оскільки не завжди слідчими досліджуються всі сторони складу злочину. Підсумовуючи, варто виокремити, що розслідування даної категорії злочинів є низькою та потребує вдосконалення.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 02.07.2023).

2. Кодекс Законів про працю України : прийнятий 10 груд. 1971 р. ; в редакції від 27 верес. 2024 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.

3. Про охорону праці : Закон України від 14 жовт. 1992 р. № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text.

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=255911.

5. Травматизм на виробництві в Україні: національний профіль протягом 2009-2013 років : інформаційно-аналітична профспілкова доповідь / Департамент охорони праці апарату Федерації профспфілок України. Київ, 2014. 32 с.

6. Про стан охорони праці в Україні. (Про стан виробничого травматизму в Україні). *Державна служба України з питань праці* : [сайт]. URL: https://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/materialy-po-travmatyzmu.doc.

7. Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві : постанова Кабінету Міністрів України від 17 квіт. 2019 р. № 337. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-%D0%BF#Text

8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний текст. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 514 с.

9. Про об'єкти підвищеної небезпеки : Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2245-III. *Відомості Верховної Ради України* . 2001. № 15. Ст. 73.

10. Перелік робіт з підвищеною небезпекою : затв. наказом Державного комітету України з нагляду за охороною праці від 26 січ. 2005 р. № 15. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0232-05#Text.

11. Практика розгляду судами кримінальних справ про злочини, пов'язані з порушенням вимог законодавства про охорону праці / підгот. суддею Верховного Суду України у відставці П.О. Самелюком та головним консультантом управління вивчення та узагальнення судової практики О. С. Іщенко. *Верховний Суд України* : [сайт]. URL: https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BE345995E3164598C2257B7C00433CDE.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (1996, Chervnia 28). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

2. Kodeks Zakoniv pro pratsiu Ukrainy [There is the Labour code Ukraine]. (1971, Hrudnia10). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - – Bulletin of Verkhovna of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy Pro okhoronu pratsi : pryiniatyi 14 zhovt. 1992 roku № 2694-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

4. Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia. Ofis Heneralnoho prokurora. [A single report on criminal offences]. (n.d.). Retrieved from https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=255911/ [in Ukrainian].

5. Travmatyzm na vyrobnytstvi v Ukraini: natsionalnyi profil protiahom 2009-2013 rokiv: informatsiino-analitychna profspilkova dopovid [Traumatism on a production in Ukraine: national profile during 2009-2013 : research and information trade-union lecture]. *Departament okhorony pratsi aparatu Federatsii profspfilok Ukrainy - Department of labour of vehicle of Federation of Ukraine protection.* [in Ukrainian].

6. Pro stan okhorony pratsi v Ukraini. (Pro stan vyrobnychoho travmatyzmu v Ukraini). [About the state of labour protection in Ukraine. (About the state of productive traumatism in Ukraine).]. *Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan pratsi - Government service of Ukraine is on questions labour*. Retrieved from https://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/materialy-po-travmatyzmu.doc. [in Ukrainian].

7. Pro zatverdzhennia Poriadku rozsliduvannia ta obliku neshchasnykh vypadkiv, profesiinykh zakhvoriuvan ta avarii na vyrobnytstvi [About claim of Order of investigation and account of accidents, professional diseases and accidents on a production]. (2019, kvit. 17). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-%D0%BF#Text. [in Ukrainian].

8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. (2024): *Yurinkom Inter*. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Pro ob'iekty pidvyshchenoi nebezpeky. Zakon Ukrainy [About the objects of an increase danger. Law of Ukraine]. (2001, sih. 18). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

10. Perelik robit z pidvyshchenoiu nebezpekoiu [A list of works is with an increase danger]. (2005, sih. 26). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

11. Praktyka rozghliadu sudamy kryminalnykh sprav pro zlochyny, pov'iazani z porushenniam vymoh zakonodavstva pro okhoronu pratsi / pidhot. suddeiu Verkhovnoho Sudu Ukrainy u vidstavtsi P.O. Sameliukom ta holovnym konsultantom upravlinnia vyvchennia ta uzahalnennia sudovoi praktyky O.S. Ishchenko [Practice of consideration of criminal cases courts is about the crimes related to violation of requirements of legislation about a labour / protection subgoth. by the judge of Supreme Court of Ukraine in retirement P.O. Samelyk and main consultant of management of study and generalization of judicial practice of O.S. Ishenko]. *Verkhovnyi Sud Ukrainy - Supreme Court of Ukraine*. Retrieved from: https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/BE345995E3164598C2257B7C00433CDE. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.983

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-941-947

Мусатенко Віта Сергіївна аспірант кафедри кримінального права, Національна академія внутрішніх справ, пл. Солом'янська, 1, м.Київ-ДСП, 03035, тел.: (044) 246-94-91, https//orcid.org/0000-0002-9946-2218

ОБ'ЄКТ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Анотація. Статтею 11 КК України [1] визначено, що кримінальним правопорушенням є передбачене кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Аналізуючи наведене визначення можна виділити наступні ознаки кримінального правопорушення: передбачена КК України дія або бездіяльність, суспільна небезпечність, наявність вини, діяння, суб'єкт кримінального правопорушення, наявність відповідальності за вчинене.

За винятком суспільної небезпеки, фактично всі вище вказані ознаки становлять – склад кримінального правопорушення, який складається з чотирьох елементів: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона. Склад кримінального правопорушенняє вирішальним для визначення правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння, та наявності чи відсутності відповідальності за кримінальне правопорушення.

Серед вітчизняних науковців найбільшої підтримки набула теорія, що об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, яким внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння заподіюється істотна шкода або створюється загроза її заподіяння. Особливою частиною КК України передбачені кримінально – правові норми, які містять перелік ознак об'єктів кримінального правопорушення, що викладені у чіткій послідовній системі, що дозволяють обирати охоронювану законом норму, яка найбільш точно визначає шкоду, завдану конкретним суспільним відносинам щодо забезпечення охорони суспільного порядку.

Питання об'єкту торгівлі людьми є одним з найбільш дискусійних серед вітчизняних вчених, його неодноразово пропонувалось переглянути провідними науковцями,оскільки на їх думку, об'єктом кримінального правопорушення можуть бути не тільки суспільні відносини, але й цінності. Наприклад, І. О. Бандурка [2] визначає об'єктом кримінального правопорушення ті суспільні відносини, цінності, матеріальні та нематеріальні блага, на які посягає кримінальне правопорушення, завдаючи певної шкоди, і які охороняються кримінальним законодавством.

Варто зауважити, що в даному випадку вчені ототожнюють свободу та волю особи, як один об'єкт, не розрізнюючи різне семантичне значення цих слів в українській мові, або ототожнюють свободу виключно з переміщення, розуміючи, як свободу пересування та/або вільного вибору місця перебування. Водночас, під свободою, яку ототожнюють з волею, зазвичай розуміють особисту свободу, що складається з фізичної можливості особи вільно обирати на свій розсуд місцеперебування без будь – якого стороннього примусу.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, торгівля людьми, склад злочину, людська гідність, честь та гідність людини.

Musatenko Vita Serhiivna Postgraduate Student of the Department of Criminal Law of the National Academy of Internal Affairs, 1 Solomianska Sq., Kyiv-DSP, 03035, tel.: (044) 246-94-91, https//orcid.org/0000-0002-9946-2218

OBJECT OF HUMAN TRAFFICKING

Abstract. Article 11 of the Criminal Code of Ukraine [1] defines a criminal offense as a socially dangerous culpable act (action or inaction) committed by a criminal offender as provided for by the Criminal Code. Analyzing the above definition, the following features of a criminal offense can be distinguished: an act or omission provided for by the Criminal Code of Ukraine, social danger, guilt, act, subject of a criminal offense, and liability for the act.

With the exception of public danger, in fact, all of the above features constitute the corpus delicti of a criminal offense, which consists of four elements: object, objective side, subject and subjective side. The corpus delicti of a criminal offense is crucial for determining the correct qualification of a socially dangerous act and the presence or absence of liability for a criminal offense.

Among domestic scientists, the theory that the object of a criminal offense is social relations, which, as a result of committing a socially dangerous act, causes significant damage or threatens to cause it, has gained the most support. A special part of the Criminal Code of Ukraine provides criminal-legal norms that contain a list of signs of the objects of a criminal offense, which are laid out in a clear and consistent system, allowing to choose a norm protected by law, which most accurately determines the damage caused to specific social relations in order to ensure the protection of public order.

The issue of the object of human trafficking is one of the most debated among domestic scientists, it was repeatedly proposed to be revised by leading scientists, because in their opinion, the object of a criminal offense can be not only social relations, but also values. For example, I. O. Bandurka [2] defines the object of a criminal offense as those social relations, values, material and immaterial goods,

which are encroached upon by a criminal offense, causing certain damage, and which are protected by criminal legislation.

It is worth noting that in this case, scientists equate freedom and the will of a person as one object, not distinguishing the different semantic meaning of these words in the Ukrainian language, or equate freedom exclusively with movement, understanding it as freedom of movement and/or free choice of place of stay . At the same time, freedom, which is equated with will, is usually understood as personal freedom, which consists of the physical ability of a person to freely choose a place of residence at his discretion without any external coercion.

Keywords: criminal offense, human trafficking, corpus delicti, human dignity, human honor and dignity.

Постановка проблеми. Об'єкт кримінального правопорушення- це обов'язкова ознака будь-якого складу кримінального правопорушення. Однозначного визначення поняття об'єкта складу кримінального правопорушення«торгівля людьми», передбаченого ст. 149 КК України та кримінального правопорушення, зокрема, не визначено чинним Кримінальним Кодексом України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення вірного об'єкта кримінального правопорушення є одним із першорядних і спірних питань, що неодноразово було предметом наукового дослідження вчених, серед яких: В. Глістін, Б. Нікіфоров, М. Коржанський, А. Піонтковський, А. Дроздов, А. Трайнін, В. Тацій, Є. Фролов.

Щодо безпосередньо кримінального правопорушення у торгівлі людьми, більшість науковців, які аналізували редакцію статті 149 КК України, від 2001 та 2006 років (В.І. Борисов, М.Ю. Буряк, Т.А. Воєнна, О.Г. Горбань, С.В. Громов, С.Ф. Денисов, Т.В. Долголенко, Д.А. Душко, К.В. Євстіфеєва, Л.Ю. Єгорова, та інші) вважають, що основним об'єктом даного кримінального правопорушення є особиста свобода (воля) людини (або ж суспільні відносини, які забезпечують особисту свободу (волю) людини).

Інша група вчених Т.М. Ануфрієва, І.А. Вартилецька, Т.В. Варфоломеєва, А.О. Жинкін, В.О. Корнієнко, Я.Г. Лизогуб, О.С. Наумова, Д.О. Негодченко, А.С. Політова, С.І. Селецький, І.В. Сингаївська, та інші, переконані, що основним об'єктом кримінального правопорушення торгівля людьми є особиста свобода (воля) та особиста недоторканність людини (або ж суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу та особисту недоторканність людини).

Мета статті – правильне й науково обгрунтоване визначення поняття «торгівля людьми».

Виклад основного матеріалу. Оскільки більшість науковців вказують, що свобода людини є безпосереднім об'єктом торгівлі людьми, необхідно

дослідити це поняття додатково, з врахуванням положень ст. 5 Конвенціїпро захист прав людини і основоположних свобод [3], яка фактично аналогічно статті 29 Конституції [4] визначають права на фізичну свободу та особисту недоторканність, та встановлюють процедуру, яку держави повинні дотримуватися при позбавленні свободи, і обмежує можливості держав щодо втручання у ці права, що підтверджується численними рішеннями Європейського суду з прав людини.

Андрушко А.В. водночас зазначає, що: «для характеристики об'єкта торгівлі людьми особиста недоторканність самостійного значення не має» [5].

Водночас інші дослідники вказують, що основним об'єктом торгівлі людьми є людська гідність (Я.Г. Лизогуб) або ж честь та гідність людини (Б.Р. Бухорієв, Д.О. Негодченко).

Противники цієї теорії наголошують, що згідно аналізу кримінальних проваджень,самегідність потерпілої особи, особливо у випадках свідомої згоди особи, страждає в найменшій кількості випадків,а отже гідність та честь не можна вважати навіть додатковим об'єктом.

З цією тезою важно погодитись, бо явище торгівля людьми та честь і гідність особи не можуть бути взаємопов'язаними під час законних дій однієї особи відносно іншої. Така сама позиція відображена і у міжнародному законодавстві починаючи з середини минулого століття. В Преамбулі Конвенції ООН про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами (1949 р.) [6] передбачено, що «торгівля людьми … несумісні згідністю і цінністю людської особи і загрожують добробуту людини, сім'ї і суспільства». Фактично аналогічний зміст передано в преамбулі Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005 р.)[7], що «торгівля людьми є порушенням прав людини та порушенням гідності й недоторканності людини». Позиція міжнародних організацій залишилась незмінною в новому столітті, що відображено у Глобальному плані дій ООН щодо боротьби з торгівлею людьми (2010 р.)[8] де торгівля людьми зазначена, як «злочинна діяльність, що посягає на гідність людини й негативно впливає на розвиток, мир і безпеку та права людини».

В той же час, не зважаючи на те, що міжнародними конвенціями не передбачена честь, як об'єкт торгівлі людьми, в багатьох випадках саме вона зазначається як категорія, що зазнала посягання з боку дії кримінального правопорушення.

Однозначного тлумачення, що таке честь, немає в українському законодавстві. Так під честю розуміють, сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці. [9] Так, і моральна свідомість та категорія етики, що охоплює моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства.

Фразеологізм «мати честь» означає вираження гордості за щось або бути гідним чого-небудь, із задоволенням щось зробити. Загально прийнятим є вживання для підкреслення відповідальності за свої дії, відстоювання своєї гідності перед іншими людьми, виразу: «Честь маю».

На думку О.В. Авраменка, М.Д. Дякур, В.М. Підгородинського, Є.Д. Скулиша, А.В. Шевчука, основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є воля, честь та гідність особи (тобто суспільні відносини, що забезпечують свободу, честь та гідність людини).

Серед вище перерахованих, є окремі науковці, які мають інші оригінальні та аргументовані визначення об'єкту кримінального правопорушення торгівля людьми.

Так, А.М. Орлеан [10] водночас вказував на випадки вчинення торгівлі людьми за згодою особи, що продається, і таким чином, шкода завдається не фізичній свободі, честі або гідності, а громадській моральності. Андрушко А.В. [11] стверджує, що вказана позиція А.М. Орлеан є застарілою, оскільки була сформована на законодавстві 63 країн, які ближче до третього десятиліття нашого століття змінили об'єкт торгівлі людьми зкримінального правопорушення проти моральності на проти свободи та волі людини. Водночас, Андрушко А.В. наголошує, що: «основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу та гідність особи в об'єктивному її значенні (людську гідність)».

Висновки. Серед українських науковців, переважна більшість підтримує, теорію, що об'єктом торгівлі людьми є свобода (воля) особи, якій внаслідок вчинення кримінального правопорушеннязаподіюється шкода. Противники такої теорії наводять аргументи, що потерпіла особа в багатьох випадках дає свідому чи не свідому згоду на вчинення протиправних дій відносно себе, в такому випадку свобода (воля) людини не може бути об'єктом на який вчиняється замах протиправним діянням.

Частково з цим твердженням, можна погодитись, водночас, у визначених об'єктах не має жодної згадки про волю, що є відмінною категорією від свободи, оскільки саме воля впливає на здатність приймати ті, чи інші рішення людиною, а отже, воля є самостійним об'єктом торгівлі людьми, на рівні з свободою та гідністю.

Література:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: http://https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 22.10.2024).

2. Бандурка І. О. Об'єкт кримінальне правопорушенняу як кримінально-правова категорія. Право.ua. 2015. №2. С.70-75.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : зпоправками, внесен. відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13) // Право України. – 2010. – № 10. – С. 215–233.

4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України.-1996.-№30.-ст.141.

5. Закарпатські правові читання. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 квітня 2020 р., м. Ужгород) /Ужгородський національний університет; За заг. ред. Я.В. Лазура,М.В. Савчина, М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2020. 464 с. С-430- 443.

6. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особамиід 02.12.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text(дата звернення: 22.10.2024).

7. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьмивід 16.05.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text(дата звернення: 22.10.2024).

8. Глобальний план дій Організації Об'єднаних Націй щодо боротьби з торгівлею людьми від 30.07.2010 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/gp_trafficking.shtml(дата звернення: 22.10.2024).

9. Словник портал української мови та культури URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C.(дата звернення: 22.10.2024).

10. Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2003. 22 с.

11. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії кримінальне правопорушенняам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukraine Zakon Ukrainy. [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine] (2001,April 5) No. 2341-III. Retrieved from: http://https://zakon.rada.gov.ua.

2. Bandurka I. O. (2015) Obiekt kryminalne pravoporushenniauiak kryminalno-pravova katehoriia. [The object of a criminal offense as a criminal legal category]. Pravo.ua, 2, 70-75 [in Ukrainian].

3. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod : zpopravkamy, vnesen. vidpovidno do polozhen Protokoliv №№ 11 ta14 z Protokolamy №№ 1, 4, 6, 7, 12 ta 13 [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms:

with amendments, introduced. in accordance with the provisions of Protocols No. 11 and 14 with Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12 and 13]// Law of Ukraine. – 2010. – No. 10. – pp. 215–233.

4. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine] (1996, June 28) // Vidomosti Verkhovnoi Council of Ukraine.-1996.-№30.-art.141 [in Ukrainian].

5. Zakarpatski pravovi chytannia (2020) Materialy KhII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Transcarpathian legal readings. Materials of the XII International Scientific and Practical Conference] (April 29-30, 2020, Uzhgorod) / Uzhgorod National University; In general ed. Ya.V. Lazura, M.V. Savchyna, M.V. Menjul. Uzhgorod: RIK-U, 2020, 430-443.

6. Konventsiia pro borotbu z torhivleiu liudmy i z ekspluatatsiieiu prostytutsii tretimy osobamy [Convention on Combating Trafficking in Human Beings and the Exploitation of Prostitution] by Third Parties dated 02.12.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text (date of application: 10/22/2024).

7. Konventsiia Rady Yevropy pro zakhody shchodo protydii torhivli liudmy [Council of Europe Convention on Measures to Combat Trafficking in Human Beings] of May 16, 2005 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (access date: October 22, 2024).

8. Hlobalnyi plan dii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii shchodo borotby z torhivleiu liudmy [United Nations Global Plan of Action to Combat Trafficking in Human Beings] dated 07/30/2010 URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/gp_trafficking.shtml (date of access: 10/22/2024) .

9. Slovnyk portal ukrainskoi movy ta kultury [Dictionary portal of the Ukrainian language and culture] URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C. (date of access: 22.10.2024).

10. Orleans A.M. Sotsialna obumovlenist kryminalizatsii ta kryminalno-pravova kharakterystyka torhivli liudmy [Social conditions of criminalization and criminal-legal characteristics of human trafficking]: autoref. thesis ... candidate law Sciences: specialist 12.00.08 "Criminal law and criminology; criminal law". Kharkiv, 2003. 22 p.

11. Teoretyko-prykladni zasady zapobihannia ta protydii kryminalne pravoporushenniaamproty voli, chesti ta hidnosti osoby. Andrushko A. V. Theoretical and applied principles of prevention and countermeasures against criminal offenses against the will, honor and dignity of a person: monograph. Kyiv: Vaite, 2020. 560 c.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.9

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-948-960

Оболенцев Валерій Федорович кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правової політики, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, тел.: (057) 704-12-62, https://orcid.org/0000-0001-8360-8959

ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОГЕННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ РФ ПРОТИ УКРАЇНІ

Анотація. Розуміння феномену детермінації злочинності є методологічною передумовою для розробки заходів її запобігання. Тож дослідження факторного комплексу поточної криміногенної ситуації є важливим завданням кримінологічної науки. Особливого значення така робота набуває у зв'язку з агресією рф проти нашої країни, оскільки вітчизняна правоохоронна система стала важливою складовою державного супротиву.

Завдання статті – охарактеризувати злочинність в Україні як системний об'єкт криміногенної детермінації в умовах повномасштабної агресії рф.

Розкриття детермінації злочинності на засадах системного підходу передбачає обґрунтування цього явища як системи. Таку роботу за методикою системного аналізу нами було проведено раніше.

Робочім варіантом мети злочинності як штучної системи визначено деструкцію суспільства. Призначенням системи злочинності стверджується порушення правомірних суспільних відносин. Для злочинності функціями системи є способи злочинних посягань (конкретні способи посягань, передбачені у статтях Особливої частини Кримінального кодексу України).

Контекстом розгляду системи злочинності щодо дослідження за окресленою проблематикою треба вважати сучасне українське суспільство з основними характеристиками: 1) наявні матеріальні, інформаційні та фінансові ресурси в межах території країни; 2) кількість населення країни; 3) нормативне регулювання суспільних відносин та правопорушень; 4) наявні відомості про зареєстровану та латентну злочинність; 5) відомості про віктимізацію населення; 6) стан природного середовища у країні.

Зовнішнім середовищем для системи злочинності є охоронювані суспільні відносини. Кордонами системи злочинності доцільно вважати віртуальне розмежування злочинців та охоронюваних суспільних відносин, проти яких вони вчиняються.

За своїми властивостями злочинність є слабо структурованим та слабо формалізованим явищем. І тому вона на цей час має бути віднесена до класу так званих погано організованих систем.

Ключові слова: злочинність; система; детермінація.

Obolentsev Valeriy Fedorovych PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminology and Criminal Executive Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, tel.: (057) 704-12-62, https://orcid.org/0000-0001-8360-8959

CRIME AS AN OBJECT OF CRIMINOGENIC DETERMINATION IN THE CONDITIONS OF THE WAR OF THE RUSSIA AGAINST UKRAINE

Abstract. Understanding the phenomenon of crime determination is a methodological prerequisite for developing measures to prevent it. Therefore, the study of the factor complex of the current criminogenic situation is an important task of criminological science. Such work becomes especially important in connection with the aggression of the Russian Federation against our country, since the domestic law enforcement system has become an important component of our resistance.

The task of the article is to characterize crime in Ukraine as a systemic object of criminogenic determination in the conditions of full-scale Russian aggression.

Revealing the determination of crime on the basis of a systemic approach involves substantiating this phenomenon as a system. We have carried out such work using the method of system analysis before.

The working version of the goal of crime as an artificial system is defined as the destruction of society. Violation of legitimate social relations is claimed to be the purpose of the crime system. For crime, the functions of the system are methods of criminal offenses (specific methods of offenses provided for in the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine).

The context of consideration of the crime system in relation to research on the outlined issues should be considered modern Ukrainian society with the main characteristics: 1) available material, information and financial resources within the territory of the country; 2) the number of the country's population; 3) regulatory regulation of social relations and offenses; 4) available information on registered and latent crime; 5) information on victimization of the population; 6) the state of the natural environment in the country.

The external environment for the crime system is protected social relations. It is reasonable to consider the borders of the crime system as the virtual separation of criminals and the protected social relations against which they are committed.

By its nature, crime is a poorly structured and poorly formalized phenomenon. And therefore, for the time being, it should be classified in the class of so-called poorly organized systems.

Keywords: crime; system; determination.

Постановка проблеми. Розуміння феномену детермінації злочинності є методологічною передумовою для розробки заходів її запобігання. Тож дослідження факторного комплексу поточної криміногенної ситуації є важливим завданням кримінологічної науки. Особливого значення така робота набуває у зв'язку з агресією рф проти нашої країни, оскільки вітчизняна правоохоронна система стала важливою складовою державного супротиву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фахівці вважають взаємодію конститутивною властивістю усіх великих систем, у тому числі і криміногенних. Детермінізм означає зв'язок, що виражає залежність речей (властивостей речей та відносин між ними, подій, процесів, станів) в їх існуванні та змінах під впливом різних факторів. Види детермінації різні: причинна, обумовлююча, кореляційна, функціональна, зв'язок станів, системно-структурна та ін. У філософській літературі вказують на 32 види детермінації. Серед них розрізняють причинну та непричинну детермінації. До останньої зараховують статистичну кореляцію, зв'язок станів, системно-структурну детермінацію та ін. Соціальна ж (і криміногенна) детермінація - різновиди не динамічної, тобто жорстко однозначної, а статистичної, вірогідної, детермінації, де великою є роль випадкових факторів і тому домінують закони великих чисел та закони-тенденцій.

Втім, зараз нема ні єдиного розуміння злочинності як системного об′єкта, а відтак і системного характеру її детермінації. При тому багато науковців у різний спосіб підтверджували цю реальність.

Так, І. М. Даньшин розглядав злочинність як відносно самостійну, динамічну, ймовірнісну систему[1].

Системний характер злочинності визнавала й І. К. Туркевич. Науковець стверджувала, що злочинність складається із системи злочинів та осіб, які їх учинили за певний час на відповідній території і як складна суспільна система має властивість самовідтворення[2, с. 53].

А. П. Закалюк пропонував розглядати злочинність не як сукупність, а як систему що функціонує відповідно до статистичних закономірностей, тобто про ймовірнісну систему[3, с. 320].

Б.М. Головкін пропонував використовувати системний підхід до пізнання злочинності, розглядаючи цей об'єкт як множину одиничних і групових проявів, що інтегруються в структурні елементи, пов'язані між собою. На його думку, з методологічної точки зору злочинність являє собою

систему взаємозв'язків і відношень між її структурними елементами у межах системи суспільних відносин. Внутрішня стійкість системи злочинності забезпечується через цілеутворення злочинної поведінки (діяльності), або вибір соціальними суб'єктами незаконних шляхів і засобів задоволення спільних інтересів, вирішення схожих життєвих проблем, досягнення загальних цілей. Дослідник стверджує, що назовні така стійкість виражається у формі повторності і рецидиву вчинюваних кримінальних правопорушень. Внутрішня взаємодія структурних елементів злочинності відбувається через сукупність злочинних посягань, ідеальне або реальне поєднання різних форм злочинної поведінки, а також шляхом співучасті у вчиненні кримінальних правопорушень членів злочинних груп, організованих злочинних груп і злочинних організацій. Як відкрита соціальна система, злочинність зовні взаємодіє із подібними явищами і процесами, постійно змінюється під їх впливом і поширюється у. просторі та часі. Крім того, будучи невід'ємною складовою суспільного буття, злочинність має властивість до самовідтворення і розвитку, пов'язаного із розвитком суспільства, зміною умов життя людей[4, с. 168].

Мета статті. З урахуванням наведених обставин завдання статті – охарактеризувати злочинність в Україні як об'єкт криміногенної детермінації в умовах повномасштабної агресії рф.

Виклад основного матеріалу. Розкриття детермінації злочинності на засадах системного підходу передбачає обґрунтування цього явища як системи. Таку роботу за методикою системного аналізу нами було проведено раніше[5].

Робочім варіантом мети злочинності як штучної системи визначено деструкцію суспільства. Призначенням системи злочинності стверджується порушення правомірних суспільних відносин. Для злочинності функціями системи є способи злочинних посягань (конкретні способи посягань, передбачені у статтях Особливої частини Кримінального кодексу України).

Контекстом розгляду системи злочинності щодо дослідження за окресленою проблематикою треба вважати сучасне українське суспільство з основними характеристиками: 1) наявні матеріальні, інформаційні та фінансові ресурси в межах території країни; 2) кількість населення країни; 3) нормативне регулювання суспільних відносин та правопорушень; 4) наявні відомості про зареєстровану та латентну злочинність; 5) відомості про віктимізацію населення; 6) стан природного середовища у країні.

Зовнішнім середовищем для системи злочинності є охоронювані суспільні відносини. Кордонами системи злочинності доцільно вважати віртуальне розмежування злочинців та охоронюваних суспільних відносин, проти яких вони вчиняються.

За своїми властивостями злочинність є слабоструктурованим та слабоформалізованим явищем. І тому вона на цей час має бути віднесена до

класу так званих погано організованих систем. Відповідно, для її вивчення прийнятною є спеціальна методика системного аналізу. Сутність її полягає в тому, що компоненти системи та зв'язки між ними характеризуються певним набором мікропараметрів та закономірностями, які виявляються дослідженням не усього об'єкта або класу об'єктів чи процесів, а певної їх сукупності (зазвичай вибіркової). Потім результати дослідження цієї вибіркової сукупності з певною контрольованою вірогідністю переносяться на усю систему. Показово, що така методика вже використовується при дослідженнях окремих кримінологічних проблем, коли закономірності й характеристики, встановлені за узагальненнями зареєстрованої частки або певної ибіркової сукупності злочинів чи злочинців, поширюються на усю злочинність.

Щодо системи злочинності виокремлюються декілька рівнів підсистем, серед якої базовим є підсистема окремих злочинів. Злочин як системний об'єкт - це поєднання обставин (чотирьох обов'язкових елементів складу злочину). У поєднанні ці елементи являють собою специфічну інтегративну сутність – злочинне діяння з новою емерджентною властивістю, якою є суспільна небезпечність.

Наступним рівнем підсистем у структурі злочинності можна визначити її окремі види. Так, організована злочинність має всі ознаки системи, Системність фахівці вбачають також в інших видах злочинності - молодіжній, рецидивній, економічній.

Внутрішні зв'язки. Загальновизнано, що суспільство - це не просто сукупність людей, а сукупність суспільних зв'язків між ними. На наш погляд, є всі підстави стверджувати про внутрішні загальносистемні (щодо усієї злочинності) зв'язки між злочинами, оскільки вони є часткою середовища взаємопов'язаних суспільних відносин.

Під час аналізу вдалося встановити взаємопов'язаність суспільних відносин через співпадіння їх елементів (предмета, суб'єктів, змісту). Наприклад, один і той же суб'єкт одночасно може бути учасником декількох суспільних відносин (правовідносин) із приводу різних соціальних благ (свого та чужого життя, здоров'я, власності, інформації, безпеки та ін.). А конкретне майно може стати предметом різних за змістом суспільних відносин між різними учасниками (зокрема, майно власника, що знаходиться у заставі за кредитною угодою та зберігається охоронною фірмою). Універсальний обов'язок неушкодження як зміст суспільних відносин (правовідносин) власності суб'єкти реалізують між собою щодо майнових цінностей.

Матеріальні ж, енергетичні, інформаційні, просторові та часові обставини взаємопов'язаних суспільних відносин (як правомірних, так і неправомірних) зумовлюють і зв'язок-координацію злочинів. Цю координацію можна більш наочно побачити в двох аспектах: 1) матеріальному; 2) інформаційному.

1. Матеріальний аспект зв'язку-координації між злочинами. Проявляється у двох формах. Перша форма. Зв'язок-координація зумовлюється територіальним співпадінням обмеженої кількості матеріальних елементів охоронюваних суспільних відносин. Йдеться про зв'язок-координацію через територіальну локалізацію останніх. Як уже наголошувалося, суспільство являє собою зкоординовану систему, де суспільні відносини відбуваються згідно з політичними, економічними, моральними та ін. закономірностями. Наприклад, вищі органи державної влади розташовані у столиці; особисте майно громадян - здебільшого за місцем їх проживання; діяльність виборчих дільниць відбувається за територіальним принципом тощо. Відповідно, й територіальний «розподіл» політичної, майнової та інших видів злочинності відбувається з орієнтацією на ці закономірності. За ефектом можна виділити два варіанти зв'язку-координації злочинів через територіальну локалізацію охоронюваних суспільних відносин: а) стимулювання; б) стримування.

А. Стимулювання. Мова йдеться проте, що після злочину стан суспільства змінюється, і це зумовлює вже іншу ситуацію для нових можливих посягань, ніж була до вчинення злочинних дій. Наприклад, якщо злочинець викрав цінну річ і утримує її у себе, то нове вилучення цієї речі вже може бути здійснене з місця нового її розташування не у власника, а у того, хто її незаконно утримує. Вочевидь, за умов обмеженої кількості соціальних благ заволодіння ними під час здійснення злочину іноді може відбуватися в режимі конкуренції між злочинцями (це проявляється, зокрема, при перерозподілі сфер злочинного впливу між організованими злочинними групами). Така конкуренція вирішується або завдяки співпраці або через конфлікт.

Б. Стримування. Важливою є і така обставина: система - це не тільки дії, а й бездіяльність (стримування) функцій її елементів. Тому, говорячи про зв'язки в системі злочинності, треба розуміти не лише взаємодетермінацію, а й стримуючий взаємовплив злочинів. Щодо цього можна стверджувати: чим більш небезпечними є наслідки посягання, тим більшу впливовість вони мають щодо інших потенційних або розпочатих посягань. Яскраво це проявляється при вчиненні необережних злочинів, оскільки караність таких дій зумовлюється особливо тяжкими наслідками. Наприклад, техногенна катастрофа, що сталася через злочинні дії співробітників Чорнобильської АЕС, вочевидь, вплинула на криміногенну ситуацію у зоні відчуження і навколо неї. Зокрема, у зв'язку з масовим відселенням з цієї зони фактично зникли необережні злочини у сфері дорожнього руху за участю місцевого населення (як і багато інших злочинів). З іншого боку, на цій території поширилася злочинна діяльність, пов'язана із порушенням норм екологічної безпеки. В інших ситуаціях незаконне знищення майна взагалі усуває можливість нових посягань на нього. Мова йдеться і про випадки, коли злочинні дії спрямо-

вуються на процеси кримінального світу. Наприклад, вбивство кримінального «авторитета» у результаті кримінальних суперечок, після якого припиняє діяльність злочинне угрупування, а сфери злочинного впливу перерозподіляються.

Зв'язок-координація через обмеженість ресурсів суб'єктів запобігання злочинності. Розслідування вчиненого злочину «відтягує» на себе ресурси правоохоронців, зменшуючи їх здатність протидії новим посяганням і збільшуючи вірогідність вчинення нових злочинних дій. Враховуючи обсяги латентизації злочинів в Україні, можемо стверджувати про вирішальний вплив цієї обставини на функціонування злочинності. Матеріальний аспект зв'язку-координації проявляється щодо усіх злочинів.

2. Інформаційний аспект координації між злочинами. На наш погляд, він проявляється в двох варіантах.

Перший варіант інформаційного аспекту координації між злочинами. Кожен вчинений злочин створює певний обсяг інформації про обставини злочинних дій. І ці відомості, вочевидь, у подальшому впливають на перебіг подій у спільноті криміналу. Адже для індивідуальної злочинної поведінки як усвідомленої людської діяльності базовим ресурсом є інформація про: 1) елементи криміногенної ситуації; 2) можливі варіанти поведінки в ній. Інформацію про криміногенну ситуацію злочинець отримує у конкретних випадках на місці свого злочину, та з чужого досвіду. І саме це можна вважати першим варіантом інформаційного аспекту загальносистемних зв'язків між злочинами. При тому такий варіант інформаційного аспекту зв'язків має свої особливості щодо навмисних і ненавмисних посягань. Наочно він проявляється щодо навмисних злочинних дій, де інформація про вчинені посягання використовується злочинцем для раціоналізації злочинної діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети. У необережних злочинах, вчинених із формою вини - злочинною самовпевненістю, відому інформацію про схожі криміногенні ситуації злочинці свідомо використовують не для раціоналізації злочинних дій у сенсі досягнення мети, а навпаки, для оцінки ймовірності нейтралізації їх суспільно небезпечних наслідків сторонніми обставинами. І висновок, який із цього приводу зробить злочинець, зумовлює його мотивацію на протиправну активність. Щодо злочинів, вчинених із злочинною недбалістю, вказаний аспект інформаційного зв'язку з іншими посяганнями не проявляється.

Другий варіант інформаційного аспекту взаємозв'язку між злочинами. Інформація про перше і наступні посягання певного виду є підставою для криміналізації таких вчинків і відповідної цілеспрямованої стримуючої запобіжної діяльності правоохоронців щодо них. Фактично вона спонукає уповноважених суб'єктів на вжиття заходів запобігання новим посяганням з

урахуванням характеристик вже вчинених. Треба визнати, що цей аспект взаємодії проявляється щодо усіх злочинів, у тому числі й необережних.

Усе вказане комплексно проявляється у таких усталених формах обставин-зв'язків між злочинами, як:

- кримінальна субкультура (поширюється на всю злочинність);
- повторюваність злочинів;
- організована злочинність;
- інтелектуальна та фізична взаємодія співучасників;
- технологічна послідовність деяких злочинів (наприклад, наркозлочини, на доходи від яких фінансуються терористичні угруповування і злочини терористичної спрямованості; скуповування викраденого; втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність; корупційні злочини);
- поширення кримінального досвіду про вдало вчинені і латентні злочини;
- помста жертв.

Вважаємо, що саме таким чином можна обґрунтувати внутрішньосистемні зв'язки злочинності. А їх наявність зумовлює нову емерджентну властивість досліджуваного явища - внутрішню самодетермінацію, що відрізняє цю систему від систем окремих злочинів.

Зовнішні зв'язки. Зовнішні зв'язки елементів забезпечують процеси взаємодії системи із зовнішнім середовищем. Щодо злочинності мова йде про отримання із правомірних суспільних відносин матерії, енергії, інформації, їх подальше злочинне опрацювання, а також про повернення назовні в оточуюче середовище, але вже в переробленому вигляді. Відомості про їх обсяги дає офіційна статистика. При тому заради об'єктивності треба враховувати латентизацію посягань. Щодо зовнішніх зв'язків системи злочинності принципове значення мають фактори віктимізації.

Координаційні зв'язки щодо злочинності в цілому можуть проявлятися як:

- ідеальна сукупність злочинів (однією дією особа вчиняє два і більше кримінальні посягання, передбачених різними статтями КК України);
- застосування предметів злочинних посягань у подальшій діяльності (наприклад, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, із подальшим їх використанням у злочинній діяльності);
- відомості про латентність посягань спонукають на нові злочини;
- рецидив злочинів;
- професійна злочинність;
- окремі види злочинності породжують інші (корупція у правоохоронних та інших сферах, укриття злочинів, втягування у злочинну діяльність та ін.);
- субкультура - неформальні норми злочинного соціуму про дії та взаємодію злочинців;

- координація злочинців щодо обмеженої кількості соціальних цінностей (матерії, енергії та інформації) із розподілом сфер кримінальної діяльності.

Субкоординаційні зв‘язки знаходять свій прояв в ієрархії соціуму злочинців та в організованій злочинності.

Таким чином, зв’язки між злочинами мають у більшості випадків координаційний характер (щодо матерії, енергії, інформації). Субкоординаційні зв’язки мають місце в ієрархічних елементах злочинності (співучасті з розподілом ролей, організованій злочинності та злочинних сферах).

Внутрішнє функціонування системи злочинності розкривається у функціонуванні окремих її видів відповідно до нормативного регулювання главами Особливої частини КК України.

Без сумніву, для функціонування та самодетермінації злочинності принципове значення мають внутрішньосистемні зв’язки інформаційного та матеріального характеру, розкриті вище.

Зовнішнє функціонування системи злочинності. Адаптивна активність системи злочинності проявляється у її здатності змінюватися відповідно до змін зовнішнього середовища - правомірних суспільних відносин, зумовлених правомірним розвитком суспільства та процесами у кримінальній сфері.

Пристосування до змін, що зумовлюються поточним правомірним розвитком суспільства, є реагуванням на розвиток суспільних відносин як потенційних об’єктів посягань. Підтвердженням цього є поява нових видів злочинності (кіберзлочинності та ін.).

Пристосування до змін у стані суспільних відносин, зумовлених злочинним впливом. Саме тут проявляється так званий «обернений зв’язок» системи злочинності.

А. Пристосування до змін охоронюваних суспільних відносин, зумовлених вчиненими злочинами. Чим більш небезпечними є наслідки посягання, тим сильніше вони впливають на інші потенційні або розпочаті посягання. Особливо яскраво це проявляється у випадках вчинення необережних злочинів, оскільки караність таких дій зумовлюється особливо тяжкими наслідками. Наприклад, техногенна катастрофа, обумовлена злочинними діями співробітників Чорнобильської АЕС вочевидь, вплинула на криміногенну обстановку ситуацію у зоні відчуження та навкруг неї. Зокрема, у зв’язку з масовим відселенням з цієї зони фактично зникли необережні злочини у сфері дорожнього руху за участю місцевого населення.

Б. Пристосування до змін в інтенсивності стримуючого впливу правоохоронної системи, зумовлених злочинами. Очевидною є обмеженість ресурсів суб’єктів запобігання злочинності. І кожний вчинений злочин «відтягує» на себе ресурси правоохоронців, зменшуючи ймовірність протидії новим посяганням і збільшуючи вірогідність їх вчинення. Враховуючи обсяги

латентизації злочинів в Україні, можемо стверджувати про вирішальний вплив цієї обставини на функціонування злочинності.

Адаптуюча активність системи злочинності. Щодо способів пристосування зовнішнього середовища злочинності до своїх потреб - мова йдеться про:

- укриття вчинених злочинів;
- залякування жертв та свідків;
- корупційні дії з метою забезпечення злочинної діяльності;
- використання наслідків злочинів задля забезпечення подальшої злочинної діяльності;
- втягнення нових осіб у злочинну діяльність;
- використання досягнень науки та техніки задля здійснення злочинної діяльності;
- зменшення ефективності правоохоронної діяльності у зв'язку зі збільшенням навантаження правоохоронців.

Вочевидь, і для адуптуючої, і для адаптивної активності злочинності принципове значення мають процеси віктимізації, зумовлюючі вибір з усіх охоронюваних правовідносин найбільш вразливих.

Самодетермінація злочинності. У функціональному описі системи злочинності маємо підкреслити процеси її зкоординованої самодетермінації як нової (емерджентної) властивості. Самодетермінація може бути визначена як властивість злочинності підтримувати свої характеристики та продукувати свій стан через внутрішні зв'язки та ресурси.

На наш погляд, оскільки злочинність є явищем соціальним, тож її самодетермінація має передусім інформаційно-мотиваційний характер. Щодо злочинності на макрорівні додамо, що можна вести мову про два самодетермінуючих інформаційно-мотиваційних чинники.

1. Кримінальна субкультура - неформальні норми злочинного соціуму про дії та взаємодію злочинців. Її носіями є криміналь ні групи, а персонально - рецидивісти. Вони акумулюють стійкий злочинний досвід, «злодійські закони», а потім передають його, зокрема, підростаючому поколінню.

2. Відомості про латентність та способи вдалих посягань спонукають на нові злочини.

Крім вказаного, вбачаємо підстави виділяти й такі матеріально-мотиваційні детермінуючі зв'язки комплексного характеру:

1. Корупція у правоохоронних та інших сферах.

2. Технологічна послідовність окремих злочинів (наприклад, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, із подальшим їх використанням у злочинній діяльності; виготовлення, викрадення зброї та інших заборонених предметів із подальшим їх використанням при вчиненні злочинів).

3. Злочинна діяльність з укриття злочинів.
4. Втягування у злочинну діяльність.
5. Помста жертв.
6. Перерозподіл сфер впливу, усунення конкурентів.
7. Злочинна діяльність у місцях позбавлення волі засуджених осіб, які раніше вже вчиняли злочини.

Самостійним специфічним чинником самодетермінації злочинності, що має вирішальне значення для функціонування системи злочинності в цілому, є організована злочинність (а саме її функції самодетермінації та координації).

З урахуванням вказаних обставин, на наш погляд, є всі підстави говорити про зкоординовану самодетермінацію злочинності як її нову (емерджентну) системну властивість, якої не має жоден із окремих злочинів. І образно кажучи, відповідно до цієї властивості «організм» злочинності постійно 1) самозабезпечується ресурсами поточних злочинних дій (матеріальними, енергетичними, інформаційними та людськими); 2) реагує на стан зовнішнього оточуючого середовища (адаптаційна властивість).

Важливо й те, що розкриті механізми самодетермінації злочинності діють незалежно від змістовного наповнення статей Особливої частини КК України. У випадку змін їх редакції лише відбувається пристосування цієї системи до нових умов через адаптаційні механізми, описані раніше.

Інформаційний опис системи злочинності та її взаємозв'язків з процесами віктимізації (властивості інформації, інформаційні потоки та властивості системи). Інформаційними елементами системи злочинності на мікрорівні є:

1) інформація, яка отримується із зовнішнього середовища правомірних суспільних відносин і використовується або перетворюється відповідними посяганнями;

2) інформація (досвід) про способи посягань;

3) інформація про факти та способи латентизації посягань.

Інформаційними елементами також можна вважати свідомість злочинців та різне обладнання, призначене для прийому, запам'ятовування та перетворення інформації.

Стан системи злочинності залежить від декількох видів інформації, а саме про: охоронювані правовідносини - об'єкти потенційних посягань; посягання, що готуються або вже розпочаті; стан, характеристики та можливості самої системи злочинності; стан, характеристики та можливості системи запобігання злочинності. Інформаційні потоки та процеси у системі. Інформацію про кількісні, змістовні, територіальні та часові характеристики правовідносин, що охороняються, система злочинності отримує правомірними та неправомірними способами: 1) за результатом безпосереднього контакту

потенційних злочинців з елементами охоронюваних правовідносин; 2) від осіб, які мають таку інформацію, хоча не є їх суб'єктами. У деяких випадках ця інформація прогнозується правопорушниками з урахуванням власного досвіду та досвіду інших осіб. Інформацію про злочини, що готуються або вже розпочаті, система злочинності також отримує правомірними та неправомірними способами: 1) за результатами безпосереднього контакту злочинців з елементами охоронюваних правовідносин, що мають сліди посягань; 2) у процесі функціонування кримінальної субкультури. Інформація про стан системи злочинності отримується: 1) з власного кримінального досвіду злочинців; 2) у процесі функціонування кримінальної субкультури. Інформацію про стан, характеристики та можливості правоохоронної діяльності система злочинності встановлює через: 1) власні контакти злочинців із правоохоронцями; 2) функціонування кримінальної субкультури.

Класифікація та структуризація системи злочинності Злочинність є системою: 1) штучною – за походженням елементів; 2) соціальною - за типом матеріального субстрату; 3) відкритою – за видом зв'язків із зовнішнім середовищем; 4) нелінійною - за ступенем однорідності елементів; 5) складною - за ступенем складності; 6) макросистемою - за масштабами фізичних параметрів; 7) багатофункціональною - за кількістю функцій, що виконують системи; 8) ймовірнісною - за передбачуваністю результату; 9) стільниковою - залежно від структури; 10) дискретною – за просторовим розташуванням; 11) такою, що знаходиться на стадії зрілості – залежно від стадії розвитку; 12) поведінковою - за поведінковими характеристиками; 13) цілеспрямованою – у класифікації поведінкових систем; 14) дифузною системою – залежно від способу представлення.

Висновки. Системний аналіз злочинності дає підстави розглядати це явище як систему. Відтак є підстави стверджувати й про системність її детермінації. Детермінація ж системи злочинності має розглядатися як її адаптивна властивість. Самодетермінація злочинності має інформаційно-мотиваційний характер.

Література:

1.Даньшин И. Н. Криминология (понятие, предмет, задачи и система криминологической науки): учеб, пособие. Харьков: ХИВД, 1994. 34 с.

2.Туркевич І. К. До проблеми про місце кримінології в системі наук. Вісник Академії адвокатури України. 2005. Вип.3. С. 50–56.

3.Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 320 с.

4.Головкін Б.М. Теперішнє і майбутнє кримінології. Проблеми законності. 2020. № 149. С. 168-184.

5.Оболенцев В. Ф. Системний аналіз та моделювання системи запобігання злочинності в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2021. 192 с. https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19459/1/Obolencev_2021_192.pdf

References:

1. Dan'shin I. N. (1994).[Kriminologiya (ponyatiye, predmet, zadachi i sistema kriminologicheskoy nauki]. Khar'kov: KHIVD, Danshin I. N. Criminology (concept, subject, tasks and system of criminological science): textbook, manual. Kharkiv: HIVD [in Russian].

2. Turkevych I. K. (2005). Do problemy pro mistse kryminolohiyi v systemi nauk [To the problem of the place of criminology in the system of sciences]. *Visnyk Akademiyi advokatury Ukrayiny - Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 3, 50–56. [in Ukrainian].

3. Zakalyuk A. P. (2007). Teoretychni zasady ta istoriya ukrayins′koyi kryminolohichnoyi nauky [Theoretical principles and history of Ukrainian criminological science]. Kyyiv: In Yure, [in Ukrainian].

4. Holovkin B.M. (2020). Teperishnye i maybutnye kryminolohiyi [The present and future of criminology]. *Problemy zakonnosti - Problems of legality*. 149, 168-184.

5. Obolentsev V. F. (2021). Systemnyy analiz ta modelyuvannya systemy zapobihannya zlochynnosti v Ukrayini [System analysis and modeling of the crime prevention system in Ukraine]:. Kharkiv : Yurayt. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19459/1/Obolencev_2021_192.pdf

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.985

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-961-969

Павлова Наталя Валеріївна доцент кафедри криміналістики та домедичної підготовки, Дніпровський університет внутрішніх справ, проспект Науки, 26, м. Дніпро, 49005, тел.: (096) 598-98-58, https://orcid.org/0000-0002-1572-4648

ЩОДО ДОТРИМАННЯ МОРАЛЬНИХ ЗАСАД ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО, ПОСТРАЖДАЛОГО ВІД НАСИЛЬСТВА

Анотація. У статті наголошено, що постійна загроза життю та здоров'ю дітей створює новий вимір кримінальних проваджень, вимагаючи від науковців, психологів та практиків розробки нових підходів до швидкого, повного та неупередженого розслідування. Це обумовлено необхідністю забезпечення справедливості та захисту прав найуразливішої категорії потерпілих. Натомість, створення дієвих механізмів захисту дітей – це складний процес, що вимагає синтезу моральних принципів, наукових знань та правових норм. Тільки поєднання цих складових дозволяє забезпечити всебічний захист прав неповнолітніх потерпілих.

Зазначено, що, незважаючи на наукові розробки, актуальність проблеми дотримання моральних норм у розслідуванні кримінальних правопорушень проти дітей не зменшується. Деякі наукові положення потребують уточнення та подальшого розвитку, особливо у розрізі дотримання моральних засад проведення допиту неповнолітніх потерпілих.

В статті поставлена мета дослідити особливості реалізації моральних засад під час проведення допиту неповнолітнього, постраждалого від насильства. Проаналізовано сутність моралі і закону як двох фундаментів, на яких тримається діяльність слідчого.

Розглянуто та підтримано думку вчених, які пропонують розглядати у кримінальному процесі додатковою ознакою моральних вимог – дитиноцентрованість. Наголошено на нетравмуючому спілкуванні неповнолітнього, постраждалого від насильства, що полягає у створенні умов, що сприятимуть налагодженню психологічного контакту з дитиною.

Запропоновано врахувати ряд моментів перед допитом, що можуть охарактеризувати особистість дитини з усіх можливих боків.

Розглянуто особливості методики «Зелена кімната» та модель «Барнахус» та «Барнахус+», та запропоновано їх використовувати під час допиту неповнолітньої особи, постраждалої від насильства.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Ключові слова: мораль, засади кримінального провадження, потерпілий, неповнолітній, дитина, насильство, домашнє насильство, опитування, допит, «Зелена кімната», «Барнахус», дитиноцентризм.

Pavlova Natalya Valeriivna Associate Professor of the Department of Forensics and Pre-Medical Training, Dnipro University of Internal Affairs, 26 Nauky Avenue, Dnipro, 49005, тел.: (096) 598-98-58, https://orcid.org/0000-0002-1572-4648

REGARDING THE OBSERVANCE OF MORAL PRINCIPLES DURING THE INTERROGATION OF A MINOR VICTIM OF VIOLENCE

Abstract. The article emphasizes that the constant threat to the life and health of children creates a new dimension of criminal proceedings, requiring scientists, psychologists and practitioners to develop new approaches to fast, complete and impartial investigations. This is due to the need to ensure justice and protect the rights of the most vulnerable category of victims. Instead, creating effective child protection mechanisms is a complex process that requires a synthesis of moral principles, scientific knowledge, and legal norms. Only the combination of these components allows for comprehensive protection of the rights of minor victims.

It is noted that, despite scientific developments, the relevance of the problem of compliance with moral standards in the investigation of criminal offenses against children does not decrease. Some scientific provisions need to be clarified and further developed, especially in terms of observing the moral principles of interrogating minor victims.

The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the implementation of moral principles during the interrogation of a minor victim of violence. The essence of morality and the law as two foundations on which the activity of the investigator rests is analyzed.

The opinion of scientists who propose to consider in the criminal process an additional sign of moral requirements - child-centeredness - has been considered and supported. Emphasis is placed on non-traumatic communication of a minor victim of violence, which consists in creating conditions that will contribute to the establishment of psychological contact with the child.

It is proposed to take into account a number of points before questioning that can characterize the child's personality from all possible angles.

The peculiarities of the "Green Room" method and the "Barnachus" and "Barnachus+" models are considered, and it is proposed to use them during the interrogation of a minor victim of violence.

Keywords: morality, principles of criminal proceedings, victim, minor, child, violence, domestic violence, survey, interrogation, "Green Room", "Barnachus", child-centrism.

Постановка проблеми. Нині пріоритетним завданням держави є захист особи та суспільства від злочинних посягань. Під особливим захистом перебувають права дитини, які охороняються низкою міжнародних нормативно-правових актів, серед яких Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми тощо. У межах вітчизняного законодавства права дитини також захищаються низкою законів, а Кримінальний кодекс (далі – КК) України забезпечує захист прав і законних інтересів дитини від злочинних посягань. Кримінальний кодекс налічує численну кількість складів, де кваліфікуючою ознакою є здійснення злочинних дій стосовно малолітнього або неповнолітнього [1, С. 158]. Водночас, воєнний стан, що обумовлений постійною загрозою життю та здоров'ю громадян (особливо - дітей), формує нові виклики для вчених, психологів та практиків. Вони пов'язані з необхідністю швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних проваджень за участю неповнолітніх потерпілих, оскільки, як відомо, дітям належить майбутнє. Визначальним сьогодні є закріплення таких норм, що могли б захистити права дітей. Створення дієвих механізмів неможливе без підґрунтя, обумовленого моральними традиціями та настановами. Врегулювання багатьох ситуацій у провадженнях за участю дітей відноситься до категорій етики, науки про мораль. Конгломерат моралі та права є запорукою успішної реалізації прав потерпілих дітей [2, С. 889].

Тому, формування моральних якостей слідчого є надзвичайно важливим аспектом у контексті досудового розслідування, особливо за участю неповнолітніх потерпілих. Діяльність слідчого – це не лише суворе дотримання закону, а й постійний вибір між дозволеним і морально виправданим. Кожне процесуальне рішення, кожен допит – це моральний тест, який виявляє глибину професіоналізму та людських якостей слідчого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дотримання прав дітей та реалізації засади моралі під час здійснення досудового розслідування неодноразово піднімалося в юридичній літературі, і його актуальність не втрачає своєї гостроти. Цю проблематику досліджували такі вчені: В. О. Коновалова, Ю. М. Грошевий, В. Г. Дрозд, А. В. Іщенко, М. М. Єфімов, О. Г. Кривопуск, Є. Д. Лук'янчиков, О. В. Мельник, Д. П. Письменний, М. В. Попович, В. М. Плетенець, В. В. Пясковський, С. М. Стахівський, О. С. Тарасенко, С. С. Чернявський,

В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумило, Л. Д. Удалова та ін. Натомість, незважаючи на наукові розробки, актуальність проблеми дотримання моральних норм у розслідуванні кримінальних правопорушень проти дітей не зменшується. Деякі наукові положення потребують уточнення та подальшого розвитку, особливо у розрізі дотримання моральних засад проведення допиту неповнолітніх потерпілих.

Мета статті – дослідження особливостей реалізації моральних засад під час проведення допиту неповнолітнього, постраждалого від насильства.

Виклад основного матеріалу. У світі, де панують технології та гуманізм, мільйони дітей щодня зазнають насильства. Хоча КК України передбачає покарання за злочини проти дітей, проблема насильницьких дій над ними залишається актуальною.

З насильством дитина може зіштовхнутися будь-де: вдома, у дитячому садочку, школі, на вулиці, в громадському транспорті тощо. Жорстоке поводження може викликати стрес, впливає на розумовий розвиток дитини, особливо в перші роки життя, але також і в підлітковому віці. Воно може провокувати когнітивні порушення і сприяти виникненню проблем в області поведінки, а також фізичного та психічного здоров'я. При цьому нерідко розвиваються ознаки психічних розладів, таких як депресія, підвищена тривожність, розлади з боку системи травлення, поведінкові проблеми, спроби самогубства, заподіяння шкоди самому собі і протизаконне вживання лікарських і наркотичних речовин [3, С. 33]. Тому, виявлення та розслідування таких злочинів, де істина прихована за ширмою мовчання, вимагає від слідчих володіння нестандартними методами роботи, глибоких знань у галузі психології та соціології, а також здатності вибудовувати довіру з потерпілими від насильства та дотримуватися моральних засад.

Мораль і закон – це два фундамента, на яких тримається діяльність слідчого. Законодавство визначає рамки, а мораль наповнює їх змістом. Лише поєднання юридичної досконалості та високих моральних стандартів дозволяє слідчому приймати обґрунтовані та справедливі рішення.

Докази у кримінальному провадженні, у тому числі за участю неповнолітнього, постраждалого від насильства, збираються в основному під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Натомість, слідчий, як хранитель правосуддя, повинен не лише формально дотримуватися закону, а й усвідомлювати, що кожне його рішення має моральні наслідки для суспільства.

Від правильного вирішення в кожній конкретній слідчій ситуації правових і етичних проблем залежить формування громадянської правосвідомості населення в Україні, правової активності громадян і посадових осіб, які беруть участь у розслідуванні. Необхідно відзначити, що закріплений КПК

України порядок проведення допиту та інших слідчих (розшукових) дій підпорядкований вимозі всебічного, повного і об'єктивного розслідування злочину, справедливого вирішення кримінального провадження. Однак, крім процесуальних норм, які визначають умови і порядок провадження слідчим дій, важливу роль відіграють моральні норми [4, С. 111]. Зокрема, професійна етика слідчого передбачає не лише знання законів та процесуальних норм, а й розвинену моральну свідомість. Особливо це стосується ситуацій, пов'язаних з допитом неповнолітніх, коли слідчий повинен поєднувати вимоги службового обов'язку з гуманістичними принципами.

Слід зазначити, що мета допиту неповнолітньої особи, постраждалої від насильства, не може бути спрямована виключно на виконання завдань кримінального процесу. Для одночасної реалізації завдань досудового розслідування і нетравмуючого спілкування треба створити умови, що сприятимуть налагодженню психологічного контакту з дитиною. При цьому, коло питань, які підлягають встановленню під час допиту потерпілого, значною мірою формують залежно від способу вчинення злочину, наслідків та слідчої ситуації, що склалась на момент проведення слідчих (розшукових) дій [5, С. 116; 6].

Водночас, якщо говорити про моральні вимоги як орієнтири для спілкування осіб, які ведуть процес, із потерпілою дитиною, то цілком можливо, як влучно наголошує О. В. Мельник, запропонувати розглядати у кримінальному процесі додатковою ознакою моральних вимог – дитиноцетрованість як орієнтованість на кращі інтереси дитини відповідно до тих зобов'язань, що взяла на себе Україна у зв'язку з ратифікацією Конвенції про права дитини («дитиноцентризм») [7, С. 231].

Проблема полягає насамперед у тому, що діти не здатні себе повноцінно захистити, а іноді навіть не розуміють, що з ними відбувається, або через страх не можуть правильно інтерпретувати перебіг подій. У 90% випадків дитина взагалі відмовляється давати показання або каже неправду. А тому постає питання щодо можливості отримання під час допиту показань від малолітньої (неповнолітньої) особи, що сприятимуть викриттю винних та встановленню об'єктивної істини у провадженні. Саме допит малолітньої або неповнолітньої особи, яка постраждала від кримінального правопорушення, є дуже складним процесом, як і відповідна підготовка до нього. Тому нині є певна проблематика проведення слідчим такого допиту, оскільки на практиці трапляються ситуації, які не зазначаються законодавцем або іншими джерелами інформації, немає алгоритму дій, як саме необхідно діяти, щоб провести дану слідчу (розшукову) дію та досягти відповідної мети [1, С. 158].

В контексті дотримання моральних орієнтирів під час допиту неповнолітнього потерпілого слід підтримати позицію тих вчених, які відстоюють методику «Зелена кімната», поєднану із застосуванням анатомічних ляльок під

час проведення допиту малолітнього потерпілого, особливо, якщо у відношенні нього вчинене насильство.

Як слушно зазначає О. Г. Кривопуск, цей метод є багатокомпонентним та дієвим засобом, який дозволяє встановити психологічний контакт з малолітнім потерпілим та отримати достовірні відомості під час допиту при цьому звести до мінімуму шкідливий вплив на психіку дитини. На сьогодні методика «Зелена кімната» використовується ювенальними правоохоронцями під час роботи з дітьми, які стали жертвами домашнього насильства, злочинів проти статевої свободи або злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною. Метою цієї методики є отримання достовірних показань від дитини під час проведення її допиту/опитування в умовах мінімізації та недопущення повторної травматизації її психіки. Однак у своїй практичній діяльності, посадові особи правоохоронних органів, які проводять слідчі (розшукові) дії за участі малолітнього потерпілого, досить часто асоціюють методику з певним приміщенням, інтер'єр та обстановка якого максимально наближені до звичайної житлової дитячої кімнати. Втім, таке відношення до методики є хибним, оскільки, окрім використання спеціально підготовленого приміщення, методика, охоплює комплекс заходів, направлених на встановлення психологічного контакту з малолітньою особою, потерпілою від кримінального правопорушення, що в подальшому дозволить отримати від допитуваної особи відомості, необхідні для подальшого проведення досудового розслідування [8, С. 641].

Проблематика проведення допиту малолітніх та неповнолітніх осіб на практиці виявляється в тому, що дуже складно спілкуватися, встановлювати психологічний контакт із такими потерпілими. Малолітня або неповнолітня особа може постраждати від насильства, яке проявлялось у різних формах, або від обманних дій, які застосовувалися злочинцями для досягнення злочинної мети, спрямованої на подальшу експлуатацію дитини, учинення щодо неї дослідних дій, випробування на дитині лікарських препаратів тощо. Такі дії зазвичай спричиняють травматизм, недовіру до оточення, замкненість. Із моральних міркувань перед допитом необхідно зрозуміти психічний розвиток малолітнього (неповнолітнього), здатність адекватно розуміти обстановку, схильність довіряти навколишньому середовищу або ж невідомим особам, які психологічно впливають на нього і здійснюють певні дії. Щодо розвитку дитини та вміння сприймати світ, можна назвати різні ситуації, коли дитина не має досить життєвого досвіду, не розуміє деяких понять, зокрема: «що таке «погано»», «що таке «насильство»», «що таке «обман»». Або ж через довіру до людей дитина може не усвідомлювати та не розуміти сутті самого кримінального правопорушення, адже кривдник міг створити ситуацію, за якої дитина не сприймала такі дії як злочин. Як свідчить судово-слідча практика,

такі дії в основному вчиняються щодо безхатченків та до дітей, щодо яких не здійснюється належний догляд із боку батьків [1, С. 159].

Слідчому варто врахувати деякі моменти перед допитом, що можуть охарактеризувати особистість дитини з усіх можливих боків. Бажано розуміти ситуацію, у якій опинилась дитина, знати її характер, вік, її смаки, як навчається, чи є друзі. Окрім того, варто враховувати, що діти одного віку за рівнем психічного розвитку можуть сильно відрізнятися один від одного. Загальні ж закономірності психічного розвитку дітей дозволяють виділити важливі особливості психіки, характерні для дітей, що належать до однієї вікової групи. Під час оцінювання рівня розвитку дитини обов'язкове з'ясування рівня володіння мовою та розуміння всіх запитань та слів, які вживаються. Маленькі діти погано орієнтуються в часі та просторі, тому також важливо перевірити, які вони називають дні тижня, пори року, чи правильно розрізняють поняття «учора», «завтра» тощо. Треба перевірити, як дитина знає кольори, форми, розміри тощо. Якщо допит планується фіксувати за допомогою відеозв'язку із трансляцією в інше приміщення, про це обов'язково повідомляється малолітній особі, однак повідомити про це необхідно делікатно. Деякі моменти, які ми перелічили, можна встановити за допомогою залучення психолога [9].

У цьому розрізі слід підтримати М. В. Поповича, який звертає увагу на пілотний проєкт «Барнахус» та «Барнахус+», що поступово впроваджуються по великих містах України та вже доводять свою дієвість. Ця модель відповідає Закону України «Про юстицію, дружню до дитини», в якому передбачено створення міждисциплінарних команд з питань соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, як однієї з організаційних форм взаємодії суб'єктів юстиції щодо дітей, які стали потерпілими або свідками кримінальних правопорушень. Видається доцільним залучення психологів і лікарів до участі в допиті дитини [5, С. 70]. Цей проект спрямований на захист дітей, особливо тих, хто постраждав від насильства, від повторного травмування, яке нерідко супроводжує багаторазові допити. Метою цієї моделі є прагнення створення такої системи, в якій дитина розповідала б про пережитий злочин лише один раз, а отримана інформація використовувалась би максимально ефективно.

Висновки.

Отже, існує певна проблематика під час розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх потерпілих, постраждалих від насильства. Неповнолітні особи є дуже особливою, специфічною категорією, тому досвід успішної боротьби з кримінальними правопорушеннями проти них забезпечується застосуванням, поряд із криміналістичними засобами, методів психологічного контакту під час підготовки та проведення слідчих (розшукових)

дій, у тому числі допиту. Допит неповнолітнього, постраждалого від насильства, – це не лише збір доказової бази, а й складний процес спілкування, який вимагає від слідчого високого рівня етичної свідомості. Саме в таких ситуаціях моральні норми набувають особливого значення, оскільки від них залежить не лише ефективність розслідування, а й психологічний стан дитини.

Література:

1. Антропов Б. О., Павлова Н.В. Допит малолітньої та неповнолітньої особи при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених шляхом обману. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 2. С. 157-164.

2. Мельник О. В., Семотюк С. Д. До питання визначення моральних засад предмету доказування у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх потерпілих. *Наукові перспективи № 3(45) 2024. С. 886-897.*

3. Борець Т. О. Щодо питання проблеми насильства над дітьми в сучасному суспільстві. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 32-34.

4. Шульга А. О. Моральність в кримінальному процесі: навчальний посібник. Кривий Ріг. ДЮІ МВС України. 2018. 185 с.

5. Попович М. В. Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого: дис. … д-ра філос. : 12.00.09. Київ, 2023. 223 с.

6. Кривопуск О. Г. Розслідування злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування: дис. … д-ра філос. : 12.00.09. Дніпро, 2024. 287 с.

7. Мельник О. В. Розслідування кримінальних проваджень за участю неповнолітніх потерпілих: нарис про мораль обов'язку та мораль переконання. *Право і суспільство*. № 1 / 2024. Т. 1. С. 229-233.

8. Кривопуск О. Г. Застосування методики «Зелена кімната» в ході проведення допиту малолітнього потерпілого під час розслідування злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною. *Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: Актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану* : матеріали Міжнародної науково-практ. конф., м. Хмельницький, 24 листопада 2022 р.С. 640–641.

9. Павлова Н. В. Щодо обов'язкової участі психолога під час допиту дитини, постраждалої від насильства. Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19 червня 2020 р. Київ: Київський національний університет внутрішніх справ, 2020. С. 233–236.

References:

1. Antropov B. O. & Pavlova N.V. (2021). Dopyt malolitnoi ta nepovnolitnoi osoby pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen, vchynenykh shliakhom obmanu [Interrogation of minors and minors during the investigation of criminal offenses committed by deception]. *Istoryko-pravovyi chasopys,* 2, 57-164 [in Ukrainian].

2. Melnyk O. V. & Semotiuk S. D. (2024). Do pytannia vyznachennia moralnykh zasad predmetu dokazuvannia u kryminalnykh provadzhenniakh za uchastiu nepovnolitnikh poterpilykh [On the issue of determining the moral principles of the subject of proof in criminal proceedings involving minor victims]. *Naukovi perspektyvy, № 3, 886-897* [in Ukrainian].

3. Borets T. O. (2019). Shchodo pytannia problemy nasylstva nad ditmy v suchasnomu suspilstvi Regarding the problem of violence against children in modern society]. *Pravookhoronna funktsiia derzhavy: teoretyko-metodolohichni ta istoryko-pravovi problemy. Kharkiv,* 32-34 [in Ukrainian].

4. Shulha A. O. (2018). Moralnist v kryminalnomu protsesi: navchalnyi posibnyk [Morality in the criminal process: a study guide]. Kryvyi Rih. DIuI MVS Ukrainy [in Ukrainian].

5. Popovych M. V. (2023). Osoblyvosti dopytu malolitnoho abo nepovnolitnoho poterpiloho [Peculiarities of interrogation of a minor or minor victim]: dys. … d-ra filos.: 12.00.09. Kyiv [in Ukrainian].

6. Kryvopusk O. H. (2024). Rozsliduvannia zlisnoho nevykonannia oboviazkiv po dohliadu za dytynoiu abo za osoboiu, shchodo yakoi vstanovlena opika chy pikluvannia [Investigation of malicious failure to fulfill duties to care for a child or a person for whom guardianship or guardianship has been established]: dys. … d-ra filos.: 12.00.09. Dnipro [in Ukrainian].

7. Melnyk O. V. (2024). Rozsliduvannia kryminalnykh provadzhen za uchastiu nepovnolitnikh poterpilykh: narys pro moral oboviazku ta moral perekonannia [Investigation of criminal proceedings involving minor victims: an essay on the morality of duty and the morality of conviction]. *Pravo i suspilstvo,* 1, 229-233 [in Ukrainian].

8. Кривопуск О. Г. (2024). Zastosuvannia metodyky «Zelena kimnata» v khodi provedennia dopytu malolitnoho poterpiloho pid chas rozsliduvannia zlisnoho nevykonannia oboviazkiv po dohliadu za dytynoiu. [The application of the "Green Room" technique during the interrogation of a minor victim during the investigation of malicious failure to fulfill the duties of caring for a child*]. Sektor bezpeky i oborony Ukrainy na zakhysti natsionalnykh interesiv: Aktualni problemy ta zavdannia v umovakh voiennoho stanu:* materialy Mizhnarodnoi naukovo-prakt. konf., m. Khmelnytskyi, (pp. 640–641). Khmelnytskyi [in Ukrainian].

9. Pavlova N. V. (2020). Shchodo oboviazkovoi uchasti psykholoha pid chas dopytu dytyny, postrazhdaloi vid nasylstva [Regarding the mandatory participation of a psychologist during the interrogation of a child victim of violence]. *Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia ta sudovoho rozghliadu zlochyniv proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei, shliakhy yikh vyrishennia*: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (pp. 233–236). Kyiv, Kyivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 347.91/95

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-970-983

Пасайлюк Ірина Василівна кандидат юридичних наук, доцент, кафедра цивільно-правових дисциплін, Інститут права, Львівський державний університет внутрішніх справ, вул. Городоцька, 26, м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-0986-9998

ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ ЕКСПЕРТА З ПИТАНЬ ПРАВА У ЦИВІЛЬНІЙ СПРАВІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню формування та розвитку інституту експерта з питань права, а також особливості його законодавчого регулювання та функціонування у таких державах як Франція, Німеччина та Польща.

Методологічною основою дослідження є компаративістський, діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний методи пізнання, що дозволили проаналізувати норми законодавства у сфері правового регулювання інституту експерта з питань права у цивільному судочинстві в Україні та Франції, Німеччини, а також Польщі.

Встановлено, що інститут участі у цивільній справі експерта з питань права має глибоке історичне коріння і відомий ще за часів римського права під назвою «*amicus curiae*». З римського права інститут *amicus curiae* був адаптований в законодавство держав романо-германської правової сім'ї, зокрема, Франції, Німеччини та Польщі. Характерною особливістю розвитку інституту «*amicus curiae*» в цих державах є те, що його впровадження відбувалось поступово шляхом застосування цього інституту у судовій практиці без будь-якої нормативної регламентації з боку законодавця.

Нині ж *amicus curiae* вважають особу, котра не бере участі в судовому процесі як сторона, однак володіє виключними юридичними або професійними знаннями з важливої теми, що має місце в конкретній справі, та пропонує увазі суду певну думку, позицію з того чи іншого питання, що сприяє обґрунтуванню судом своїх мотивів у прийнятті рішення у конкретній, як правило, складній правовій ситуації. Як *amicus curiae* можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи, наприклад, вчені-правознавці, юристи-практики, неурядові (некомерційні) організації, правозахисні організації, наукові організації, фахівці-експерти в будь-якої професійної сфері та інші.

Ключові слова: цивільна справа, учасник судового процесу, експерт з питань права, amicus curiae, висновок, цивільне судочинство.

Pasailiuk Iryna Vasylivna Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Department of Civil Law Disciplines, Institute of Law, Lviv State University of Internal Affairs, 26 Horodotska St., Lviv, https://orcid.org/0000-0002-0986-9998

FOREIGN EXPERIENCE IN THE LEGAL REGULATION OF LEGAL EXPERT PARTICIPATION IN CIVIL CASES

Abstract. This article examines the formation and development of the institute of legal experts, as well as the specifics of its legislative regulation and functioning in countries such as France, Germany, and Poland.

The methodological basis of the research includes comparative, dialectical, system-structural, and normative-logical methods of cognition, which allowed for an analysis of the legal norms governing the institute of legal expert involvement in civil litigation in Ukraine and in France, Germany, and Poland.

It has been established that the institute of legal expert participation in civil cases has deep historical roots and was known even in Roman law under the term "amicus curiae". From Roman law, the "amicus curiae" institute was adapted into the legislation of the countries belonging to the Romano-Germanic legal family, particularly France, Germany, and Poland. A distinctive feature of the development of the "amicus curiae" institute in these countries is that its introduction occurred gradually through its application in judicial practice, without any normative regulation by the legislature.

Today, an amicus curia is considered a person who is not a party to a legal proceeding but possesses exceptional legal or professional knowledge on a significant topic relevant to the case at hand and offers the court an opinion or position on a particular issue, assisting the court in substantiating its motives for a decision in a complex legal matter. Both individuals and legal entities can act as amici curiae, such as legal scholars, practicing lawyers, non-governmental (non-profit) organizations, human rights organizations, academic institutions, and professional experts in various fields.

Keywords: civil case, participant in legal proceedings, legal expert, amicus curiae, opinion, civil litigation.

Постановка проблеми. Між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, у 2014 році було підписано Угоду про асоціацію [1], положення якої визначають гармонізацію українського законодавства із законодавством Європейського Союзу шляхом активного реформування вітчизняного законодавства у сфері судової системи та процесуального

законодавства. Кроками до зближення вітчизняного законодавства з європейським стали схвалення Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. [2], прийняття Закону України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» [3], а також зміна процесуального законодавства шляхом прийняття Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [4].

Така реформа процесуального законодавства значним чином вплинула як на уже існуючі інститути цивільного процесуального законодавства, так і ввела низку нових, невідомих йому раніше. Зокрема, однією із таких новел Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [5], та й, власне, інших процесуальних кодексів, є участь у справі експерта з питань права. Так, відповідно до ч. 1 ст. 73 ЦПК України, як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі у справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом.

Висновок експерта у галузі права може бути поданий до суду учасниками справи лише щодо: 1) застосування аналогії закону чи аналогії права; 2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі (ч. 1 ст. 114 ЦПК України). З іншого боку, відповідно до ч. 2 ст. 114 ЦПК України, такий висновок не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи [5].

У науковій літературі звертають увагу на необхідність відрізняти висновок експерта з питань права від висновку експерта в розумінні Закону України «Про судову експертизу». Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права.

Експертиза ж в галузі права і підготовка за її результатом висновку експертом з питань права не передбачена Законом України «Про судову експертизу», і не спрямована на встановлення чи дослідження обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін. Висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду. Висновок експерта в галузі права не містить дослідження, яке

стосується обставин справи, і є джерелом не доказової інформації, а джерелом відомостей, які можуть бути необхідними для кваліфікації судом правовідносин сторін і вибору правової норми, яка підлягає застосуванню, проте не пов'язані із встановленням обставин справи. Висновок експерта у галузі права не має здатності підтвердити чи спростувати яку-небудь обставину, яка входить до предмета доказування у справі [6, с. 111; 7, с. 23].

Слід зазначити, що як теоретики, так і практики права в цілому позитивно сприйняли введення нового учасника судового процесу, уважаючи, що отримання судами висновку експерта з питань права лише сприятиме збільшенню довіри вітчизняних суддів до іноземного права, а також матиме позитивний вплив на динаміку судової практики у складних випадках застосування норм вітчизняного та зарубіжного законодавства [8, с. 111; 9; 10; 11; 12, с. 99; 13, с. 139; 14; 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Експерт з питань права як новий інститут процесуального законодавства викликав жваву дискусію в науковій спільноті. Дослідженню правового статусу цього учасника судового процесу, зокрема його правосуб'єктності, правам та обов'язкам, юридичній відповідальності, а також гарантіям правового статусу, було присвячено чимало уваги на сторінках наукової літератури. Приміром, прямо чи опосередковано він виступав об'єктом наукових досліджень І. А. Бутирської, О. О. Кармази, В. А. Кройтора, Н. О. Короткої, Д. В. Кушерець, Д. Д. Луспеника, А. С. Ребриш, Б. Ю. Ребриша, Ю. Ю. Рябченка, В. В. Суліми, М. М. Шумило, А. С. Штефан та інших. Однак вчені, аналізуючи цивільно-правовий статус такої особи, найчастіше обмежувались нормами національного законодавства, залишаючи поза увагою зародження та розвиток цього процесуального інституту, а також його функціонування у законодавстві інших держав.

Метою статті є дослідження формування та розвитку інституту експерта з питань права, а також особливості його законодавчого регулювання та функціонування в праві таких державах як Франція, Німеччина та Польща.

Виклад основного матеріалу. Інститут участі у справі експерта з питань права має глибоке історичне коріння і відомий ще за часів римського права під назвою «*amicus curiae*» (дослівний переклад з латині – «друг суду»).

Так, у римському праві була передбачена можливість скерування судом допоміжного питання у вирішенні справи до третьої особи, що не була стороною у справі, але котра мала ґрунтовні юридичні знання щодо питання, що лежало в основі такої справи. Це було пов'язано з тим, що в судах Римської імперії часто працювали не лише професійні судді, але й люди без відповідних знань, однак з високим суспільним авторитетом. Окрім цього, потреба останніх у професійній допомозі в розгляді та вирішенні справи була викликана і динамічним розвитком у цей період самого права. З цих причин римський

iudex міг консультуватись з *consilium*, котрий складався з юристів з відповідними фаховими знаннями та професійним досвідом, які у свою чергу й іменувалися «*amici curiae*» [16; с. 36–38].

«Друзі суду» надавали суду у відповідному обсязі інформацію з метою полегшення розгляду та належного вирішення справи відповідно до чинного на той час законодавства. Саме суд вирішував, чи у конкретній справі користуватись підтримкою *consilium*. У випадку звернення судом до нього за консультацією члени *consilium* складали юридичний висновок щодо поставленого перед ним питання [17].

Згодом інститут *amicus curiae* був адаптований і у право держав романо-германської правової сім'ї. Так, у Франції поняття «*amicus curiae*» вперше з'явилося в судовій справі Апеляційного суду Парижа (*Cour d'Appel de Paris*) у 1988 році. Предметом розгляду була скарга адвоката на розпорядження Ради адвокатів округу *Évry* (*Île-de-France*), котрим вона зобов'язала своїх членів-адвокатів надати інформацію щодо кількості працівників юридичної фірми, а також сфери їхньої спеціалізації.

З метою встановлення законності цього розпорядження Апеляційний суд з власної ініціативи своєю постановою від 21 червня 1988 року звернувся до декана Ради адвокатів Парижу (*Bâtonnier de l'ordre des avorats de barreau de Paris*) з проханням взяти участь у судовому засіданні та надати свою оцінку ситуації в статусі *amicus curiae*.

Представник протилежної сторони, а саме Ради адвокатів *Évry* (*Île-de-France*), оскаржив цю постанову, пославшись на те, що декан Паризької Ради адвокатів є одночасно і суддею (у дисциплінарних справах Ради адвокатів), і стороною (як голова однієї із Рад адвокатів), у зв'язку з чим, на його думку, він не мав ані права, ані повноважень на оцінювання законності чи незаконності такого розпорядження Ради адвокатів округу *Évry*.

Апеляційний суд Парижа 6 липня 1988 року відхилив скаргу аргументуючи тим, що суд сам вправі вільно вибирати спосіб та порядок доступу до відповідної інформації та фахових знань, зокрема, суд має право звертатися до третіх осіб, які не є сторонами у судовому провадженні, з метою аби ці особи висловили свою позицію щодо питань, поставлених судом перед ним. В обґрунтуванні постанови про відхилення скарги представника відповідача суд вперше дав визначення поняттю «*amicus curiae*» та його місце у французькому процесуальному праві, зазначивши, що *amicus curiae* не є ані свідком, ані експертом, а також не підлягає правилам повідомлення про заперечення, передбачених новим Цивільним процесуальним кодексом Франції (*Nouveau Code de Procedure Civile*), явка ж *amicus curiae* на судовий розгляд справи відбувається на підставі письмового виклику судом, а його допит регулюються лише загальними правилами, пов'язані із правом на захист.

Апеляційний суд своєю постановою повторно викликав декана на наступне судове засідання і звернувся до голови Вищої ради адвокатів (*Président en exercise de la Conférence des Bâtonniers*) аби він вказав особу декана нечинного вже на той час складу Ради з метою його виклику. Окрім того, суд також попросив голову Союзу юристів Франції (*Président du Syndicat des Avocats en France*) взяти участь у судовому засіданні і висловити свою позицію у справі. Суд теж надав сторонам можливість аби вони самі вказали осіб, котрі захищатимуть позиції кожної сторони справи [17].

Слід зазначити, що у французькому законодавстві немає прямої норми, яка б передбачала можливість залучення «друга суду» до участі в судовому розгляді справи. У доктрині французького права висловлювалася думка, що основа такого права закладена у статті 12 Цивільного процесуального кодексу Франції (*Code de procédure civile*) [18], котра закріплює принцип *iura novit curia* (латиський вираз, що буквально означає «суд знає закони», «суд знає право»), відповідно до якого суд повинен сам вказати правову норму, що застосовується в конкретній справі, не вимагаючи від самих сторін посилання на неї. В межах цього ж принципу судді також для отримання висновку можуть звертатися до «друга суду», який володіє необхідними фаховими знаннями. У зв'язку з чим, в правовій доктрині закріпився погляд, що *amicus curiae* є *sui generis* (латинський вираз, що буквально перекладається як «своєрідний», «єдиний в своєму роді») правовим інститутом [17].

Таким чином, інститут *amicus curiae* з римського права був рецептований у французьке право і нині він функціонує у цій країні без будь-яких перешкод, попри відсутність прямої законодавчої регламентації.

Інститут *amicus curiae* також можна зустріти у праві Німеччини. Як і у Франції, у німецькому законодавстві не існує жодних законодавчих норм, котрі б регулювали передумови та особливості участі третіх осіб у статусі *amicus curiae* у справах, що розглядаються судами за правилами цивільного, кримінального чи адміністративного судочинства.

Найбільш поширеним є застосування інституту *amicus curiae* при розгляді справ у Федеральному Конституційному Суді (*Bundesverfassungsgericht*) Німеччини. Параграф 27 а закону «Про Федеральний Конституційний Суд» (*Gesetz über das Bundesverfassungsgericht*) [19], котрий доповнив цей закон лише у 1998 році, закріпив право Конституційного Суду звертатися до третіх осіб з відповідними професійними знаннями, з метою подання ними висновку у справі та участі в судовому провадженні. Такі треті особи, однак позбавлені можливості здійснювати процесуальні дії, що належать сторонам [17].

Подібне правило закріплене і в параграфі 22 підсекції 5 Процесуальних правил Федерального Конституційного Суду Німеччини, котрий передбачає, що суддя-доповідача або за рішенням Сенату головуючий суддя може

запросити до розгляду справи осіб, котрі володіють спеціальними знаннями щодо конкретного предмета, а також надати свою експертну думку з питань, що мають значення для винесення рішення. Слід звернути увагу, що за німецьким правом статус «друга суду» може набути не лише фахівець у галузі права, а будь-яка третя особа, що є «експертна» у певному питанні (при цьому під терміном «особа» розуміється як фізична, так і юридична особа) [16, с. 39].

На практиці німецький Конституційний Суд у багатьох своїх рішеннях відображає позиції спеціалізованих медичних установ, фахівців в сфері ІТ, представників основних конфесій і т.д. Так, у справі про заборону куріння в закладах харчування свої міркування представили Федеральне бюро статистики (*Statistisches Bundesamt*), Німецький центр дослідження раку (*Deutsches Krebsforschungszentrum*) і Німецька асоціація готельного і ресторанного бізнесу (*Deutscher Hotel- und Gaststättenverband*), тоді як Федеральний уряд, парламент і сенат Гамбургу, навпаки, утрималися від висловлення будь-яких поглядів з цього питання.

Таким чином, у Німеччині зазвичай інститут *amicus curiae* застосовується у справах, що розглядаються за правилами конституційного судочинства, однак досить часто його застосування можна зустріти і при розгляді цивільних, кримінальних та адміністративних справ [16, с. 40].

Наприклад, у справі 7 A 10532/12.OVG від 29 жовтня 2012 року [20] в Апеляційному адміністративному суді землі Рейнланд-Пфальц (*OVG Rheinland-Pfalz*) Німецький інститут прав людини (*Deutsches Institut für Menschenrechte*), що знаходиться в Берліні, подав до суду висновок з критикою рішення адміністративного суду в Кобленці (*VG Koblenz*) від 28 лютого 2012 року у справі 5 K 1026/11.KP [21], оскільки останній неналежним чином визначив суть спору. Суть справи полягала у тому, що у поїзді сполученням Кассел – Франкфурт на Майні федеральна поліція вимагала від німецького чорношкірого студента пред'явлення документів, що посвідчують особу, не у зв'язку з його поведінкою, а лише з огляду на його колір шкіри. Суд першої інстанції такі дії поліціянтів визнав обґрунтованими, проте, на думку *amicus curiae*, поведінка поліції була проявом так званого «етнічного/расового профілювання», яке у світлі судової практики Верховного суду Німеччини не може бути визнане таким, що відповідає Конституції Німеччини (*Grundgesetz*). Апеляційний адміністративний суд землі Рейнланд-Пфальц повністю підтримав думку, висловлену *amicus curiae*, задовільнивши скаргу чорношкірого студента незаконно підданого перевірці документів.

У доктрині німецького права висловлюється погляд щодо необхідності законодавчого закріплення інституту *amicus curiae* на рівні процесуальних кодексів у галузі цивільного, кримінального та адміністративного судочинства, аргументуючи тим, що прозорість правил участі «друзів суду» у справі

підвищуватиме довіру до незалежності судів. Нині ж допустимість подання висновку *amicus curiae* в судових справах, що розглядаються в німецьких судах, обґрунтовується ст. 103 Федеральної Конституції (*Grundgesetz*) (право бути вислуханим суддею) і ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд) [17].

Інститут висновку *amicus curiae* також відомий в практиці польських судів і є формою вираження третіми особами, переважно неурядовими організаціями, їхньої думки щодо права і фактів у конкретній судовій справі. Метою цього висновку є надання допомоги у всебічному розгляді справи, з урахуванням тих аргументів та поглядів, які, можливо, не були подані сторонами у процесі. Стаття 63 Цивільного процесуального кодексу Польщі (*Kodeks postępowania cywilnego*) [23] передбачає право неурядовим організаціям, які не беруть участь у справі, подавати до суду істотні для справи погляди, висловлені в письмовій формі. У польській науковій літературі зазначається, що право третьої особи висловити думку у справі, що має суттєве соціальне значення, випливає з Конституції Республіки Польща. Хоча і звертається увага на відсутність законодавча врегулювання такого права у Кримінально-процесуальному кодексі (*Kodeks postępowania karnego*) та Кодексі адміністративного судочинства (*Kodeks postępowania administracyjnego*) [17].

У польській судовій практиці висновок «друга суду» може бути поданий як у судах загальної юрисдикції, так і Верховному адміністративному суді (*Naczelny Sąd Administracyjny*), Верховному суді (*Sąd Najwyższy*) і Конституційному суді (*Trybunał Konstytucyjny*).

Прикладом участі *amicus curiae* у провадженні Верховного суду є справа щодо публікації в місцевій газеті «Нова тшебніцка газета» (*«Nowa Gazeta Trzebnicka»*) світлини поліціянтки, котра керувала автомобілем, незважаючи на відсутність у неї посвідчення водія на право керування транспортними засобами (Вирок Верховного суду у справі V CSK 51/17 від 10.11.2017 р.) [23]. Суть справи полягала в тому, що співробітниця поліції звернулася до Окружного суду у Вроцлаві з вимогою видалити з веб-сторінки згаданої газети статтю про неї разом з її фотографіями. Окружний суд у Вроцлаві, керуючись ст. 1, ст. 6 і ст. 10 Закону «Про пресу» від 26 січня 1984 року, встановив, що спірні публікації та репортажі не містили неправдивих відомостей про керування позивачкою транспортним засобом без відповідних на це документів. У зв'язку з чим, у задоволенні позову поліціянтці було відмовлено. Позивачка на рішення окружного суду подала апеляційну скаргу до Апеляційного суду Вроцлава, котрий визнав апеляційну скаргу обґрунтованою лише в межах права позивачки на захист своєї ділової репутації, в задоволенні ж інших вимог було відмовлено. У свою чергу відповідачі (журналіст, головний редактор та видавці газети) в частині задоволених апеляційним

судом вимог подали касаційну скаргу до Верховного суду. Саме в цьому касаційному провадженні як *amicus curiae* дала висновок Гельсінська спілка з прав людини, котра звернула увагу на міжнародні стандарти свободи вираження поглядів у публічних справах згідно ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [24], зазначивши, що ділова репутація поліціянтки лише з огляду на те, що вона пов'язана з виконанням її службових функцій як працівника поліції, не може охоплюватися більшим захистом, аніж ділова репутація приватних осіб [17].

Amici curiae також беруть участь у розгляді справ в судах першої інстанції. Так, наприклад, у справі, що розглядалась XI Відділом Районного суду Варшава-Середмістя у місті Варшава проти активістів Партії зелених, які брали участь у демонстрації «Марш гідності», присвяченій захисту прав жінок (Вирок Районного суду Варшава-Середмістя у місті Варшаві у справі XI W 1413/17 від 05.10.2017 р. [25]), комендант районної поліції Варшави I звинуватив активістів у зневазі Знаку Польщі, що бореться (*Znaku Polski Walczącej*), порушенні п. 1 ст. 3 Закону «Про захист Знаку Польщі, що бореться» (*Ustawa o ochronie Znaku Polski Walczącej*) [26] та звернувся до суду із заявою про притягнення їх до відповідальності. У кримінальному провадженні в суді першої інстанції в статусі *amicus curiae* взяла участь Гельсінська спілка з прав людини, висловивши у цій справі свою думку [27], що в результаті дозволило виправдати обвинувачених. З часом вирок про виправдання активісток був підтриманий і Окружним судом Варшави (Вирок Окружного суду Варшави у справі X KA 1345/17 від 22.02.2018 р. [28]) [16, с. 40–41; 17].

Висновки. Як бачимо, інститут участі у цивільній справі експерта з питань права має глибоке історичне коріння і відомий ще за часів римського права під назвою «*amicus curiae*», що в дослівному перекладі означає «друг суду». У статусі *amicus curiae* виступала особа з відповідними фаховими знаннями у сфері права та професійним досвідом, завданням котрої було надавали суду у відповідному обсязі інформацію з метою полегшення розгляду та належного вирішення справи відповідно до чинного на той час законодавства.

З римського права інститут *amicus curiae* був адаптований в законодавство держав романо-германської правової сім'ї, зокрема, Франції, Німеччини та Польщі. Характерною особливістю розвитку інституту «друга суду» в цих державах є те, що його впровадження відбувалось поступово шляхом застосування цього інституту у судовій практиці без будь-якої нормативної регламентації з боку законодавця.

Нині ж *amicus curiae* вважають особу, котра не бере участі в судовому процесі як сторона, однак володіє виключними юридичними або професійними знаннями з важливої теми, що має місце в конкретній справі, та пропонує

увазі суду певну думку, позицію з того чи іншого питання, що сприяє обґрунтуванню судом своїх мотивів у прийнятті рішення у конкретній, як правило, складній правовій ситуації. Як *amicus curiae* можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи, наприклад, вчені-правознавці, юристи-практики, неурядові (некомерційні) організації, правозахисні організації, наукові організації, фахівці-експерти в будь-якої професійної сфері та інші.

Висновок *amicus curiae*, підкреслюючи авторитет і незалежність суду, за яким завжди залишається остаточне рішення прийняти або відхилити висловлені позиції, містить той обсяг спеціалізованої інформації, що необхідний для винесення виваженого та справедливого судового рішення.

Література:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 20.10.2024).

2. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр. : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015 (дата звернення: 20.10.2024).

3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.

4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19 (дата звернення: 20.10.2024).

5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 20.10.2024).

6. Кройтор В. А. Експерт з питань права в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків. 2019. С. 110–114.

7. Штефан А. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 2. С. 16–28.

8. Бутирська І. А. Правовий статус експерта з питань права у господарському процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Випуск 48. Том 1. С. 108–111.

9. Громовий О. Чи потрібен у суді експерт з питань права, як пропонується в проектах процесуальних кодексів? URL: https://sud.ua/ru/news/blog/106122-chi-potriben-u-sudi-ekspert-z-pitan-prava-yak-proponuyetsya-v-proektakh-protsesualnikh-kodeksiv (дата звернення: 20.10.2024).

10. Луспеник Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/132494-dokazuvannya-u-tsivilnomu-protsesi-scho-novogo-u-tspk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuvannya-dokaziv-ba6687 (дата звернення: 20.10.2024).

11. Зозуля Н. Експерт з питань права: проблема процесуального статусу. URL: http://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protsesualnogo-statusu/ (дата звернення: 20.10.2024).

12. Коротка Н. О. Цивільно-правовий статус експерта з питань права та його висновок у галузі права як засіб доказування у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Випуск 53. Том 1. С. 97–100.

13. Ребриш Б. Ю., Ребриш А. С. Проблеми правового статусу експерта з питань права в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 136–140. URL: http://www.pap.in.ua/4_2018/36.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

14. Сулім В. В. Експерт з питань права: проблеми правової діяльності. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1749%3A290118-01&catid=206%3A4-0218&Itemid=255&lang=ru (дата звернення: 20.10.2024).

15. Шумило М. Експерт з питань права: новела процесуальних кодексів, що потребує обгранкувано судовою практикою. URL: ttps://sud.ua/ru/news/blog/133600-ekspert-z-pitan-prava-novela-protsesualnikh-kodeksiv-scho-potrebuye-ogranki-sudovoyu-praktikoyu (дата звернення: 20.10.2024).

16. Воробель У. Б. Інститут «amicus curiae» у праві держав романо-германської правової сім'ї. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3 (87). С. 36–49.

17. Marschner H. Opinia przyjaciela sądu („amicus curiae brief") w różnych systemach prawnych oraz w Polsce. URL: http://www.codozasady.pl/opinia-przyjaciela-sadu-amicus-curiae-brief-w-roznych-systemach-prawnych-oraz-w-polsce/ (дата звернення: 20.10.2024).

18. Code de procédure civile. Version consolidée au 29 janvier 2019. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716&dateTexte=20080118 (дата звернення: 20.10.2024).

19. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951 (Bundesverfassung sgerichtsgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 11. August 1993 (BGBl. I S. 1473), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 8. Oktober 2017 (BGBl. I S. 3546) geändert worden ist). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/BJNR002430951.html (дата звернення: 20.10.2024).

20. Rechtsprechung OVG Rheinland-Pfalz, 29.10.2012 – 7 A 10532/12.OVG. https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=OVG%20Rheinland-Pfalz&Datum=29.10.2012&Aktenzeichen=7%20A%2010532/12 (дата звернення: 20.10.2024).

21. Rechtsprechung VG Koblenz, 28.02.2012 – 5 K 1026/11.KP. URL: https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=VG%20Koblenz&Datum=28.02.2012&Aktenzeichen=5%20K%201026/11 (дата звернення: 20.10.2024).

22. Kodeks postępowania cywilnego z dnia 17 listopada 1964 r. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

23. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 listopada 2017 r. (sygn. akt V CSK 51/17). URL: http://www.sn.pl/orzecznictwo/SitePages/Baza_orzeczen.aspx?ItemSID=26464-57a0abe2-a73c-441d-9691-b79a0c36be5c&ListName=Orzeczenia3 (дата звернення: 20.10.2024).

24. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.10.2024).

25. Wyrok z uzasadnieniem Sądu Rejonowego dla Warszawy-Śródmieścia w Warszawie z dnia 05 października 2017 r. (sygn. akt XI W 1413/17). URL: http://orzeczenia.srodmiescie.warszawa.so.gov.pl/details/$N/154505300005506_XI_W_001413_2017_Uz_2017-10-05_002 (дата звернення: 20.10.2024).

26. O ochronie Znaku Polski Walczącej : Ustawa z dnia 7 sierpnia 2014 r. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20140001062/O/D20141062.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

27. Opinia przyjaciela sądu Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka w sprawie obwinionych Elżbiety Hołoweńko, Marcina Krawczyka i Małgorzaty Tracz rozpatrywanej przez Sąd Rejonowy dla Warszawy-Śródmieścia sygn. akt XI W 1413/17 http://www.obserwatorium.org/images/znak%20PW%20amicus%2002082017.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

28. Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 22 lutego 2018 r. (sygn. akt X KA 1345/17). URL: http://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2018/02/HFPC-wyrok-SO-Zieloni.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

References:

1. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community, and their Member States, on the other hand] 27.06.2014. Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].

2. Pro Stratehiiu reformuvannia sudoustroiu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015–2020 rr. [On the Strategy for Reforming the Judiciary, Judicial Proceedings, and Related Legal Institutions for 2015–2020]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20 travnia 2015 r. № 276/2015. Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015 [in Ukrainian].

3. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 r. № 1402-VIII [On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine dated June 2, 2016, No. 1402-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady – Official Bulletin of the Verkhovna Rada*. 2016. № 31. Article 545.

4. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: Zakon Ukrainy vid 03.10.2017 № 2147-VIII [*On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, and Other Legislative Acts: Law of Ukraine dated 03.10.2017 No. 2147-VIII*]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19 [in Ukrainian].

5. Tsyvil′nyy protsesual′nyy kodeks Ukrayiny [Civil Procedural Code of Ukraine] 18.03.2004. № 1618-IV. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text [in Ukrainian].

6. Kroitor, V. A. (2019). Ekspert z pytan prava v tsyvilnomu sudochynstvi [Legal Expert in Civil Proceedings]. *Problemy tsyvilnoho prava ta protsesu – Problems of Civil Law and Procedure*. Kharkiv, 110–114 [in Ukrainian].

7. Shtefan, A. (2018). Vysnovok eksperta u tsyvilnomu sudochynstvi [Expert Conclusion in Civil Proceedings]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti – Theory and Practice of Intellectual Property*, No. 2, 16–28.

8. Butyrska, I. A. (2018). Pravovyi status eksperta z pytan prava u hospodarskomu protsesi [The Legal Status of a Legal Expert in Economic Proceedings]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series,* Issue 48. Volume 1, 108–111 [in Ukrainian].

9. Hromovyi, O. Chy potriben u sudi ekspert z pytan prava, yak proponuietsia v proektakh protsesualnykh kodeksiv? [Is a Legal Expert Needed in Court, as Proposed in Draft Procedural Codes?]. Retrieved from https://sud.ua/ru/news/blog/106122-chi-potriben-u-sudi-ekspert-z-pitan-prava-yak-proponuyetsya-v-proektakh-protsesualnikh-kodeksiv [in Ukrainian].

10. Luspenyk, D. Dokazuvannia u tsyvilnomu protsesi: shcho novoho u TsPK ta chomu sud nadilenyi pravom vytrebuvannia dokaziv [Evidence in Civil Proceedings: What's New in the Civil Procedure Code and Why the Court is Empowered to Demand Evidence]. Retrieved from https://sud.ua/ru/news/blog/132494-dokazuvannya-u-tsivilnomu-protsesi-scho-novogo-u-tspk-ta-chomu-sud-nadileniy-pravom-vitrebuvannya-dokaziv-ba6687 [in Ukrainian].

11. Zozulia, N. Ekspert z pytan prava: problema protsesualnoho statusu [Legal Expert: The Problem of Procedural Status]. Retrieved from http://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protsesualnogo-statusu/ [in Ukrainian].

12. Korotka, N. O. (2018). Tsyvilno-pravovyi status eksperta z pytan prava ta yoho vysnovok u haluzi prava yak zasib dokazuvannia u tsyvilnomu protsesi [The Civil Legal Status of a Legal Expert and Their Opinion in the Field of Law as a Means of Proof in Civil Proceedings]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series,* Issue 53, Volume 1, 97–100 [in Ukrainian].

13. Rebrysh, B. Yu., Rebrysh, A. S. (2018). Problemy pravovoho statusu eksperta z pytan prava v Ukraini [Problems of the Legal Status of a Legal Expert in Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo – Comparative and Analytical Law*, No 4, 136–140. Retrieved from http://www.pap.in.ua/4_2018/36.pdf [in Ukrainian].

14. Sulim, V. V. Ekspert z pytan prava: problemy pravovoi diialnosti [Legal Expert: Problems of Legal Activity]. Retrieved from http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1749%3A290118-01&catid=206%3A4-0218&Itemid=255&lang=ru [in Ukrainian].

15. Shumylo, M. Ekspert z pytan prava: novela protsesualnykh kodeksiv, shcho potrebuie obhrankuvano sudovoiu praktykoiu [Legal Expert: A Procedural Codes Novelty That Requires Refinement by Judicial]. Retrieved from ttps://sud.ua/ru/news/blog/133600-ekspert-z-pitan-prava-novela-protsesualnikh-kodeksiv-scho-potrebuye-ogranki-sudovoyu-praktikoyu [in Ukrainian].

16. Vorobel, U. B. (2019). Instytut «amicus curiae» u pravi derzhav romano-hermanskoi pravovoi simi [The Institution of "Amicus Curiae" in the Law of States Belonging to the Romano-Germanic Legal Family]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka – Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, No. 3 (87), 36–49 [in Ukrainian].

17. Marschner, H. Opinia przyjaciela sądu („amicus curiae brief") w różnych systemach prawnych oraz w Polsce [Opinion of the Friend of the Court ("amicus curiae brief") in Various Legal Systems and in Poland]. Retrieved from http://www.codozasady.pl/opinia-przyjaciela-sadu-amicus-curiae-brief-w-roznych-systemach-prawnych-oraz-w-polsce/ [in Poland].

18. Code de procédure civile. Version consolidée au 29 janvier 2019 [Code of Civil Procedure. Consolidated Version as of January 29, 2019]. Retrieved from: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716&dateTexte=20080118 [in France].

19. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht vom 12. März 1951 [Law on the Federal Constitutional Court of March 12, 1951]. Retrieved from https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/BJNR002430951.html [in German].

20. Rechtsprechung OVG Rheinland-Pfalz, 29.10.2012 – 7 A 10532/12.OVG [Case Law of the Higher Administrative Court of Rhineland-Palatinate, 29.10.2012 – 7 A 10532/12.OVG]. Retrieved from https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=OVG%20Rheinland-Pfalz&Datum=29.10.2012&Aktenzeichen=7%20A%2010532/12 [in German].

21. Rechtsprechung VG Koblenz, 28.02.2012 – 5 K 1026/11.KP [Case Law of the Administrative Court of Koblenz, 28.02.2012 – 5 K 1026/11.KP]. Retrieved from https://dejure.org/dienste/vernetzung/rechtsprechung?Gericht=VG%20Koblenz&Datum=28.02.2012&Aktenzeichen=5%20K%201026/11 [in German].

22. Kodeks postępowania cywilnego z dnia 17 listopada 1964 r. [Code of Civil Procedure of November 17, 1964.]. Retrieved from http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf [in Poland].

23. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 listopada 2017 r. (sygn. akt V CSK 51/17) [Judgment of the Supreme Court of November 10, 2017 (case no. V CSK 51/17)]. Retrieved from http://www.sn.pl/orzecznictwo/SitePages/Baza_orzeczen.aspx?ItemSID=26464-57a0abe2-a73c-441d-9691-b79a0c36be5c&ListName=Orzeczenia3 [in Poland].

24. Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 04.11.1950]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].

25. Wyrok z uzasadnieniem Sądu Rejonowego dla Warszawy-Śródmieścia w Warszawie z dnia 05 października 2017 r. (sygn. akt XI W 1413/17) [Judgment with justification of the District Court for Warsaw-Śródmieście in Warsaw dated October 5, 2017 (case no. XI W 1413/17)]. Retrieved from http://orzeczenia.srodmiescie.warszawa.so.gov.pl/details/$N/154505300005506_XI_W_001413_2017_Uz_2017-10-05_002 [in Poland].

26. O ochronie Znaku Polski Walczącej : Ustawa z dnia 7 sierpnia 2014 r. [On the Protection of the "Fighting Poland" Symbol: Act of August 7, 2014]. Retrieved from http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20140001062/O/D20141062.pdf [in Poland].

27. Opinia przyjaciela sądu Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka w sprawie obwinionych Elżbiety Hołoweńko, Marcina Krawczyka i Małgorzaty Tracz rozpatrywanej przez Sąd Rejonowy dla Warszawy-Śródmieścia sygn. akt XI W 1413/17 [Amicus Curiae Opinion of the Helsinki Foundation for Human Rights in the case of the defendants Elżbieta Hołoweńko, Marcin Krawczyk, and Małgorzata Tracz, considered by the District Court for Warsaw-Śródmieście, case no. XI W 1413/17]. Retrieved from http://www.obserwatorium.org/images/znak%20PW%20amicus%2002082017.pdf [in Poland].

28. Wyrok Sądu Okręgowego w Warszawie z dnia 22 lutego 2018 r. (sygn. akt X KA 1345/17) [Judgment of the Regional Court in Warsaw dated February 22, 2018 (case no. X KA 1345/17)]. Retrieved from http://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2018/02/HFPC-wyrok-SO-Zieloni.pdf [in Poland].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.14:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-984-998

Пашковський Микола Іванович кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, вул. Пушкінська, 49, м. Харків, 61002, тел.: (067) 4822743, https://orcid.org/0000-0002-9412-3727

ОБСТАВИНИ, ЩО МАЮТЬ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ТА НАЛЕЖНІСТЬ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ

Анотація. У статті досліджуються можливості використання цифрових доказів з відкритих джерел для встановлення різних обставин кримінального провадження. На основі аналізу положень КПК України та судової практики систематизовано обставини, що мають значення для кримінального провадження та можуть бути встановлені за допомогою цифрових доказів з відкритих джерел: обставини, передбачені ст. 91 КПК України (головний факт); обставини, що входять до локального предмета доказування в окремих процедурах, наприклад, щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження; здійснення спеціального досудового розслідування або судового провадження; викликів або повідомлень учасників провадження; вирішення окремих питань з виконання вироків та інш.; допоміжні факти, зокрема щодо місцезнаходження осіб, речей і документів, перевірки достовірності інших доказів, для підготовки до процесуальних дій. Крім того, інформація з відкритих джерел може використовуватися як привід та підстава для внесення відомостей до ЄРДР. Застережено на ризиках використання доказів з відкритих джерел. Ці ризики обумовлені як загальними особливостями електронних (цифрових) доказів, так специфікою саме відкритих джерел інформації, зокрема надійністю конкретного джерела, іншими характеристиками, що впливають на достовірність таких доказів, тому важливо слідувати рекомендаціям Протоколу Берклі. Особлива увага приділяється використанню доказів з відкритих джерел у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки України та воєнних злочинів. Розглянуто практику використання таких доказів для встановлення обставин застосування заходів забезпечення кримінального провадження, здійснення спеціального досудового розслідування та судового

провадження, належного повідомлення учасників провадження. Визначено переваги та проблемні аспекти використання доказів з відкритих джерел у кримінальному провадженні.

Ключові слова: цифрова інформація з відкритих джерел, докази з відкритих джерел, предмет доказування, локальний предмет доказування, допоміжні факти, кримінальне провадження, Протокол Берклі.

Pashkovskyi Mykola Ivanovych PhD of Legal Sciences, Associate Professor, Senior researcher of the Department for the Study of Criminal Process and Judicial System Problems, Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems, National Academy of Law Sciences of Ukraine, 49 Pushkinska St., Kharkiv, 61002, tel.: (067) 482-27-43, https://orcid.org/0000-0002-9412-3727

CIRCUMSTANCES RELEVANT TO CRIMINAL PROCEEDINGS AND THE RELEVANCE OF DIGITAL OPEN SOURCES EVIDENCE

Abstract. The article examines the possibilities of using digital open sources evidence to prove various circumstances of criminal proceedings. Based on the analysis of the provisions of the CPC of Ukraine and case law, the author systematizes the circumstances relevant to criminal proceedings which may be proven with the help of digital open sources evidence: circumstances provided for in Article 91 of the CPC of Ukraine (the main fact); circumstances which are part of the local subject of proof in certain procedures, for example, regarding the application of measures to ensure criminal proceedings; special pre-trial investigation or court proceedings; summonses or notifications of participants to proceedings; and In addition, information from open sources may be used as a reason and basis for entering information into the URPTI. The risks of using open sources evidence are noted. These risks are due to both the general features of electronic (digital) evidence and the specifics of open sources of information, in particular the reliability of a particular source, and other characteristics that affect the reliability of such evidence, so it is important to follow the recommendations of the Berkeley Protocol. Particular attention is paid to the use of open-source evidence in criminal proceedings for crimes against the foundations of national security of Ukraine and war crimes. The author considers the practice of using such evidence to establish the circumstances of application of measures to ensure criminal proceedings, conducting special pre-trial investigation and court proceedings, and proper notification of the parties to the proceedings. The author identifies the advantages and problematic aspects of using open sources evidence in criminal proceedings.

Keywords: digital open source information, open source evidence, subject matter of proof, local subject matter of proof, auxiliary facts, criminal proceedings, Berkeley Protocol.

Постановка проблеми. З початком агресії рф проти України в лютому 2014 року гостро постало питання про документування (виявлення і фіксацію у встановленій формі інформації про певні події та обставини) [1, С. 73-74] не лише міжнародно-протиправних діянь рф як держави (це важливо як для здійснення міжнародних судових проваджень, започаткованих Україною проти рф, так й для встановлення та забезпечення ефективності відповідних санкційних [2] та компенсаційних [3] механізмів), але й окремих злочинів, що пов'язані з актами агресії рф або з міжнародним збройним конфліктом, спричиненим агресією рф проти України (зокрема, за ст.ст. 437, 438, 442 КК України) чи іншим чином обумовлені агресією рф та цим збройним конфліктом (зокрема, за ст.ст. 110-114-1, 436-2 КК України). Повномасштабне збройне вторгнення рф на територію України 24 лютого 2022 року це завдання ще більше актуалізувало. За даними Офісу Генерального прокурора станом на 23.10.2024 зареєстровано більш як 142 тис. злочинів за ст. 438 КК України, понад 19600 кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України [4]. Окільки ці кримінальні правопорушення вчиняються також на території, де ведуться бойові дії, на тимчасово окупованій території України (ТОТ), на території рф, доступ до місця вчинення правопорушення ускладнений або неможливий, як і доступ до свідків, потерпілих та й власне до підозрюваних і обвинувачених. У зв’язку з цим, у таких кримінальних провадженнях широко використовується цифрова інформація з відкритих джерел, що актуалізує питання про належну процесуальну форму цієї інформації як доказу, ефективні способи її дослідження, та кола обставин, що можуть бути встановлені за допомогою таких доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання в кримінальному провадженні як доказів цифрової інформації з відкритих джерел в контексті розслідування міжнародних злочинів в першу чергу розроблялася іноземними вченими, зокрема S. Dubberley, L. Freeman, E. Higgins, A. Koenig, D. Murray, S. Trevisan та інш. Одним з результатів таких досліджень став Протокол Берклі про розслідування з використанням відкритих цифрових джерел – практичний посібник з ефективного використання цифрової інформації з відкритих джерел у розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, прав людини та гуманітарного права, розроблений «з метою стандартизації процедур та надання методологічних рекомендацій для різних розслідувань, установ та юрисдикцій, щоб допомогти дослідникам відкритих джерел…» [5, §. 10].

Серед останніх українських розробок слід зазначити підручник О. Торбаса «OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень» [6] та порадник групи дослідників «Використання електронних доказів під час досудового розслідування злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (Протокол Берклі)» за загальною редакцією М. Цуцкіридзе [7].

Аналіз досліджень з питань використання як доказів в кримінальному провадженні електронних (цифрових) даних з відкритих джерел дозволяє виокремити певні їх напрями: процесуальні особливості збирання та використання таких доказів, у т.ч. з урахуванням діяльності міжнародних механізмів відповідальності (І. Басиста, Ю. Виходець, Л. Гаврилюк, Н. Глинська, А. Гутник, О. Дуфенюк, Д. Клепка, К. Латиш, В. Романюк, Г. Тетерятник, О. Торбас, А. Хитра, Т. Фоміна, В. Школьніков та інш.), особливості криміналістичної тактики (О. Калиновський, А. Коваленко, В. Шевчук, Д. Зоренко та інш.), особливості криміналістичної техніки (Т. Коробейнікова, О. Кожевніков, О. Одерій, І. Слимак та інш.), використання в кримінальних провадженнях можливостей кримінального аналізу та розвідки (Д. Афонін, Р. Білоус, В. Бурангулов, О. Користін, Л. Кульчицька, Н. Ржевська, І. Федчак, В. Щербань та інш.).

Через те, що йдеться про електронні (цифрові) дані з відкритих джерел, то важливим теоретичним підґрунтям є науковий доробок таких науковців як І. Каланча, Ю. Орлов, О. Сіренко, А. Скрипник, А. Столітній, Т. Фоміна, Д. Цехан, С. Чернявський та інш., які дослідили поняття електронних (цифрових) доказів, визначили їх особливості та місце у кримінальному провадженні.

В зазначених дослідженнях обмежено торкаються питання про коло обставин, що можуть встановлюватися за допомогою доказів з відкритих джерел, отже щодо їх належності. Аналіз та систематизація обставини, що можуть встановлюватися доказами з відкритих джерел, має спростити прогнозування їх належності, адже однією з проблем роботи з відкритими джерелами – це загроза надмірності збирання даних.

Мета статті – систематизувати обставини, що можуть доводитися у кримінальному провадженні за допомогою доказів з відкритих джерел, для забезпечення належності таких доказів.

Виклад основного матеріалу. Не заглиблюючись у дискусію щодо ознак відкритого джерела, здається досконалим визначення, запропоноване Протоколом Берклі, інформації з відкритих джерел (англ. open source information) як загальнодоступної інформації, яку будь-яка особа може спостерігати, купувати або запитувати, не потребуючи особливого юридичного статусу або дозволу для доступу [5, § 14]. Електронні (цифрові) докази з відкритих джерел (далі – докази з відкритих джерел) є підмножиною електронних (цифрових) доказів. Говорячи про докази з відкритих джерел, ми не маємо на увазі їх як окреме джерело доказів у розумінні переліку ч. 2 ст. 83 КПК України. КПК України не відоме поняття електронних (цифрових) доказів, Кодекс оперує категорією «комп'ютерні дані», розглядаючи їх як різновид документів (п. 1 ч. 2 ст. 99 КПК України). Як електронна (цифрова) інформація – ці призначені для обробки засобами цифрової техніки дискретні дані, представлені в

доступній для сприйняття людиною формі. Цій інформації притаманні такі ознаки: електронне (електронне-цифрове) середовище її існування (відмінне від аналогового); позбавленість суб'єктивності (через створення такої інформації за допомогою програмних та апаратних засобів згідно з визначеним алгоритмом); закодованість; мобільність чи мінливість, тиражованість [8, с. 49;9, С. 94-98].

Звісно, що визнання інформації з відкритих джерел доказом у кримінальному провадженні з подальшою перспективою використання в судовому розгляді «... детермінує особливі підходи до формування кінцевого звіту такої аналітичної діяльності, належної процесуальної фіксації та збереження даних» [10, С. 37]. Як і інші докази цифрові докази з відкритих джерел повинні бути належними й допустимими, для обґрунтування процесуальних рішень можуть бути використані лише достовірні та достатні докази. Перша властивість доказів – належність – полягає у здатності доказу прямо чи непрямо підтверджувати існування, чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів (ст. 85 КПК України).

Переваги використання цифрових даних з відкритих джерел: доступність, різноманітність джерел, економічність, швидкість збирання в умовах невпинного зростання обсягу загальнодоступної інформації у т.ч. шляхом її генерування та поширення користувачами, обумовлюють її використання в кримінальному провадженні для встановлення різноманітних обставин.

Ст. 85 КПК України передбачає три групи обставин, що мають встановлюватися доказами у кримінальному провадженні: (1) обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, (головний факт, передбачений ст. 91 КПК України), (2) інші обставини, які мають значення для кримінального провадження (т.зв. локальний предмет доказування, як визначена законом «сукупність фактичних обставин, що підлягають доказуванню під час прийняття окремих процесуальних рішень на всіх стадіях кримінального судочинства, але не пов'язаний із вирішенням справи по суті», зокрема про застосування заходів забезпечення кримінального провадження [11, С. 50-51]), а також допоміжні факти – обставини для виявлення і перевірки інших обставин або доказів [12, С. 298; 13, С. 245], наприклад, щоб встановити «достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів» (ч. 1 ст. 85 КПК України). Це формулювання вказує на три групи обставин, що мають значення для кримінального провадження. Усі три групи обставин можуть встановлюватися у т.ч. доказами з відкритих джерел.

Отже, обставини, передбачені ст. 91 КПК України – обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Так, окремі злочини вчиняються з використанням можливостей мережі Інтернет, а отже, можуть залишати відповідні цифрові сліди. Наприклад, однією з форм колабораційної діяльності є публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України (ч. 1 ст. 111-1 КК України). Вказані дії виконавці можуть вчиняти з використанням соціальних мереж, як правило, це «Одноклассники», «Вконтакте», або ж каналів чи групових чатів месенджерів Telegram, Viber шляхом розміщення відповідних повідомлень, що містять заборонені заперечення або підтримку, які стають загальнодоступними. Отже, фактичні дані, про зміст таких повідомлень, а саме текстова інформація, відео-, аудіозаписи, фото і та інші графічні зображення разом з інформацією про використані засоби та способи оприлюднення вказаних відомостей можуть бути доказами у кримінальних провадженнях про подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення) та про винуватість підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форму вини, мотив і мету вчинення кримінального правопорушення (п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 КПК України).

Крім того, інші особи можуть фіксувати дії підозрюваного, обвинуваченого, що охоплюються об'єктивною стороною відповідного складу злочину, та розміщувати фото, відеозапис у відкритому доступі в мережі Інтернет. В одному з кримінальних проваджень за обвинуваченням громадянина України у вчинені злочину, передбаченого ч. 7 ст. 111-1 КК України, суд в обґрунтування обвинувального вироку послався на протокол огляду. Під час огляду на «Інтернет-ресурсі «ВКонтакте» … виявлено сторінку «…». За результатами огляду розділу «Видео» встановлено відеозапис, що підтверджує колабораційну діяльність [обвинуваченого]. Зокрема, оглянуто відео з назвою «Во всех пожарно-спасательных подразделениях республики прошли мероприятия, посвященные дню россии» на відео демонструється пожежна техніка з позначеннями «64 Старобельск», а також обвинувачений …, який позує у форменому одязі так званого незаконно створеного правоохоронного органу «МЧС ЛНР» під гімн російської федерації» [14]. У кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ч. 7 ст. 111-1 КК України, доказами з відкритих джерел може встановлюватися факт зайняття обвинуваченим посади. Це може бути власне повідомлення обвинуваченого, опублі-

коване в соціальне мережі з його акаунту; оприлюднене в Інтернеті фото, відеозапис обвинуваченого під час виконання роботи на певній посаді; оприлюднені в Інтернеті файли або зображення наказу про призначення обвинуваченого на посаду, його заяви про прийняття на посаду, документів, підписаних обвинуваченим на посаді; відеозаписи публічних виступів обвинуваченого від імені організації, в якій він обіймає посаду тощо.

Інформація про вчинений злочин може міститися на офіційному вебресурсі рф. В кримінальному провадженні за обвинуваченням судді Господарського суду Автономної Республіки Крим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України, через продовження здійснення «правосуддя» за російським законодавством на окупованій території суди послалися на протокол огляду офіційного сайту Президента РФ від 07 квітня 2015 року з додатками; протокол огляду офіційного сайту Арбітражного суду Республіки Крим від 10 січня 2017 року, які містили інформацію про відповідну протиправну діяльність обвинуваченої [15].

У кримінальних провадженнях про порушення законів і звичаїв війни за ст. 438 КК України (воєнних злочинів – з 24.10.2024 у зв'язку з набуттям чинності Законом України № 4012-IX [16]) належність фактичних даних визначається колом обставин, з якими пов’язані окремі елементи порушення законів і звичаїв війни (порушення МГП). Однією з особливих груп обставин, що має встановлюватися у таких провадженнях, є контекстуальні обставини – «поведінка виконавця мала місце в контексті та була пов’язана з міжнародним збройним конфліктом, … виконавець усвідомлював фактичні обставини, які встановлювали існування збройного конфлікту» [17, С. 37; 18, С. 395]. Обставиною, що може вказувати на зв'язок діяння виконавця – російського військовослужбовця зі збройним конфліктом, може бути його перебування у складі російських військових формувань на території України [19]. Отже, цю обставину можна встановити шляхом огляду вебсторінок активних акаунтів підозрюваного, обвинуваченого у соціальних мережах (якщо ця особа не потрапила у військовий полон, а провадження здійснюється in absentia).

З іншого боку не у всіх вироках можна прослідкувати зв'язок досліджених судом доказів з обвинуваченням. Так, ухвалюючи обвинувальний вирок у кримінальному провадженні за обвинуваченням громадянина України у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 111 КК України, через надання ним представнику рф – командиру 52-го важкого бомбардувального авіаційного полку у складі повітряних сил рф інформації про військовослужбовців ЗСУ, Жовтневий районний суд м. Запоріжжя послався на оглянуту під час досудового розслідування публікацію в Інтернеті «Имена российских оккупантов, причастных к зверской атаке на дом в Днепре: СМИ обнародовали список» за вебадресою: https://war.obozrevatel.com/imena-rossijskih-okkupantov-prichastnyih-

k-zverskoj-atake-na-dom-v-dnepre-smi-obnarodovali-spisok.htm наступного змісту ««OSINT-сообщество Molfar установило имена лиц, ответственных за реализацию теракта в Днепре 14 января на уровне исполнителей… Список причастных к ракетному удару по Днепру 14 января: – [командир 52-го важкого бомбардувального авіаційного полку]…» [20]. Хоча вказана Інтернет-публікація і згадує командира російського 52-го авіаполку, з яким співпрацював обвинувачений, проте, вирок не пояснює, як бомбардування м. Дніпро 14.01.2023 пов'язано з обвинуваченням. Крім того, вирок не містить інформацію, чи перевіряв слідчий, прокурор чи суд джерело інформації, чи відшукувалася перша публікація в мережі Інтернет про результати розвідки OSINT-аґенції «Molfar» з використанням відкритих джерел. Ці результати «Molfar» є доступними в мережі Інтернет й містять значно більший обсяг інформації, аніж публікація, на яку послався суд; дозволяють відтворити процес розвідки з використанням інформації з відкритих джерел (OSINT) [21] і зберегти цю інформацію способом, передбаченим КПК України. Аналогічну помилку допускають суди, коли посилаються у своїх рішеннях на публікації у Вікіпедії.

Наступна група обставин, що можуть встановлюватися за допомогою доказів з відкритих джерел, це обставини, що складають локальний предмет доказування при розгляді окремого процесуального питання, зокрема про застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Так, розгляд питання про арешт майна передбачає встановлення поряд з обґрунтованістю підозри (ч. 3 ст. 132 КПК України) обставин, з якими пов'язується наявність ризиків, зазначених в абз. 2 ч. 1 ст. 170 КПК України (ч. 1 ст. 173 КПК України), а саме: приховування, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження майна.

Для застосування запобіжних заходів також потрібно поряд з встановленням обґрунтованості підозри встановити обставини, з якими пов'язується наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити такі дії як: 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується (ст. 177 КПК України).

Доказами з відкритих джерел можуть встановлюватися обставини, що враховуються при обранні запобіжного заходу, наприклад: репутація підозрю-

ваного, обвинуваченого; майновий стан підозрюваного, обвинуваченого; дотримання підозрюваним, обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше (п.п. 6, 7, 9 ч. 1 ст. 178 КПК України).

До локального предмета доказування, пов'язаного з прийняттям рішення про спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження входить факт переховування підозрюваним від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 294-4, ч. 3 ст. 323 КПК України). В одній із справ, надаючи дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування у кримінальному провадженні, на підтвердження того, що підозрюваний перебуває на тимчасово окупованій території в АР Крим та переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, слідчий суддя послався на «... протоколи оглядів документів – інтернет-ресурсів, проведені зі свідками (проведено огляд інтернет-сторінок сайтів …, у ході якого свідки зазначили, що особа зображена на чолі колони військовослужбовців рф є [підозрюваним], з яким свідки проходили військову службу у військовій частині …)» [22].

В іншій справі колегія суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (ККС ВС) висловила позицію, що "вказівка у відкритих джерелах (мережі Інтернет) конкретного місцезнаходження особи за межами підконтрольної Україні території є додатковим підтвердженням перебування особи на цій території, що відповідно до ч. 1 ст. 281 КПК України, є підставою для оголошення розшуку такого підозрюваного" [23].

Під час кримінального провадження може виникати потреба у доведені обставин вручення повідомлень та викликів у кримінальному провадженні. Так, кримінальні провадження за обвинуваченнями за ст. 438 КК України, як правило розслідуються та розглядаються за спеціальними процедурами – спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (in absentia), тобто за відсутності підозрюваного та обвинуваченого. Однією з проблем цих процедур є повідомлення підозрюваного, обвинуваченого про здійснення щодо них провадження. КПК України передбачає, що "повістки про виклик підозрюваного у разі здійснення спеціального досудового розслідування надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування та обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора" (ч. 1 ст. 297-5 КПК України), що корелює зі змістом більш загальної за колом осіб ч. 8 ст. 135 КПК України. Для того, щоб підтвердити вказані обставини, слідчі судді/суди при розгляді

клопотання про спеціальне досудове розслідування чи судове провадження, як правило, оглядають крім ЗМІ загальнодержавної сфери розповсюдження – газету Кабінету Міністрів України «Урядовий кур`єр», ще й офіційний вебсайт Офісу Генерального прокурора щодо вручення та належним чином ознайомлення підозрюваного із повістками про виклик останнього [22].

Через відсилання ч. 3 ст. 111 КПК України цей порядок вручення викликів застосовується до вручення повідомлення про підозру, копія якого також надсилається захиснику (ч. 2 ст. 297-5 КПК України). Аналогічні положення та правові наслідки передбачені для спеціального судового провадження: повістки про виклик обвинуваченого надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування, а процесуальні документи, що підлягають врученню обвинуваченому, надсилаються захиснику; інформація про такі документи та повістки про виклик обвинуваченого обов'язково публікуються у ЗМІ загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті суду, а з виконанням цих вимог припускається, що обвинувачений «належним чином ознайомленим з її змістом» (ч. 3 ст. 323 КПК України). Такий підхід законодавця послідовно критикується в літературі як не пов'язаний з реальним повідомленням підозрюваного, обвинуваченого про «про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього» через потенційне порушення ст. 6(3)(a) КЗПЛ. Окремі судді також поділяють позицію щодо необхідності «вживати максимальних заходів для повідомлення осіб: використовувати, в тому числі й різноманітні месенджери, соціальні мережі тощо» [19]. А отже, підтвердження отримання підозрюваним, обвинуваченим повістки чи інших процесуальних документів можна знайти й у відкритих джерелах, наприклад, у матеріалах публічних виступів підозрюваного, обвинуваченого з визнанням обізнаності про виклики та про кримінальне провадження.

В судовій практиці є приклади, коли учасники судового провадження намагалися довести за допомогою інформації з відкритих джерел (публічних виступів суддів, які входили до складу суду) існування обставин, що виключають участь судді у кримінальному провадженні [24].

Також, інформація з відкритих джерел може використовуватися для встановлення місцезнаходження осіб (для їх виклику), речей і документів (для проведення обшуку, тимчасового доступу), а також інших допоміжних фактів, пов'язаних з достовірністю чи недостовірністю, можливістю чи неможливістю використання інших доказів (ч. 1 ст. 85 КПК України).

В. Коновалова та О. Булулуков зазначали, що інформація з відкритих джерел може використовуватися для підготовки до слідчих дій з участю конкретних осіб – свідка, підозрюваного, потерпілого: «характеристики вказаних осіб, виходячи з їх профілів в соціальних мережах, дають можливість

визначити їх соціальний стан, звички, наміри, цілі, нарешті – створити їхні психологічні портрети… Інформація з відкритих джерел також допоможе встановити коло осіб, що можуть як свідки пояснити поведінку потерпілого і підозрюваного, дати пояснення щодо певної події» [25, С. 16-17].

Серед інших обставин, які можуть встановлюватися у кримінальному провадженні доказами з відкритих джерел, можна назвати факт відбування особою, засудженою українським судом до покарання у вигляді позбавлення волі, цього покарання на ТОТ або на території рф (ст. 537, 539 КПК).

Висновки. Докази з відкритих джерел через доступність, економічність та швидкість збирання уможливлюють оперативне встановлення широкого кола обставин, що мають значення для кримінального провадження. Аналіз нормативних положень та судової практики дозволяє запропонувати певну систему обставини, що можуть доводитися у кримінальному провадженні доказами з відкритих джерел: (1) обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України); (2) обставини, що входять до локального предмета доказування, зокрема щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження; здійснення спеціального досудового розслідування або судового провадження; належних викликів або повідомлення учасників провадження; вирішення окремих питань з виконання вироків та інш.; (3) допоміжні факти, зокрема щодо місцезнаходження осіб, речей і документів, відшукання доказів у провадженні; перевірки достовірності інших доказів; для підготовки до процесуальних дій. Видається правильним підхід наведення в методиках або рекомендаціях з розслідування окремих видів злочинів вказувати орієнтовний перелік обставин, які можуть бути встановлені доказами з відкритих джерел. Крім того, інформація з відкритих джерел може використовуватися як привід та підстава для внесення відомостей до ЄРДР. Проте, слід зважати і на ризики використання доказів з відкритих джерел, обумовлені як загальними особливостями електронних (цифрових) доказів, так специфікою саме відкритих джерел інформації, зокрема надійністю конкретного джерела, іншими характеристиками, що впливають на достовірність таких доказів, з урахуванням рекомендацій Протоколу Берклі.

Стаття виконана за фундаментальною темою «Теоретико-правові проблеми цифровізації кримінального провадження в Україні» (№ державної реєстрації в УкрІНТЕІ: 0121U114401).

Література:

1. Пашковський М. І. Документування міжнародних злочинів неурядовими організаціями і використання отриманої цифрової інформації у кримінальних провадженнях за статтею 438 КК України. *Альманах наукових праць фахівців Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України за результатами досліджень у 2022 р. / редкол.: В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, Д. П. Євтєєва та ін.; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України*. Харків, 2023. С. 70–80.

2. Санкції проти РФ. *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/sankciyi-proti-rf.

3. Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. *Реєстр збитків для України*. URL: https://rd4u.coe.int/uk/.

4. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. Станом на 23.10.2024. *Офіс Генерального прокурора*. URL: https://www.gp.gov.ua/storage/uploads/45127fca-e828-4f9f-a6a1-f32bb131cf26/warcrime-23102024ua.jpg.

5. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations: A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law. New York, Geneva : United Nations, 2022. 102 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-04/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf.

6. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса : Вид-во «Юридика», 2024. 180 с.

7. Використання електронних доказів під час досудового розслідування злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (Протокол Берклі) : наук.-практ. порадник / Л. В. Гаврилюк та ін. ; заг. ред. М. С. Цуцкіридзе. Київ : ДНДІ МВС України; Вид-во «Політехніка», 2024. 196 с.

8. Глинська Н. В., Клепка Д. І. Основні аспекти стратегії унормування інституту цифрових доказів в кримінальному процесуальному законодавстві. Питання боротьби зі злочинністю. 2023. Вип. 46. С. 48-66.

9. Використання цифрової інформації в кримінальному процесуальному доказуванні: монографія / А. В. Скрипник ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2022. – 408 с. – DOI: https://doi.org/10.31359/9789669982940.

10. Дуфенюк О. Використання відкритих джерел цифрової інформації під час розслідування злочинів. *Інформація та документ у сучасному науковому дискурсі* : матеріали VII Всеукр. дистанц. науково-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 20 трав. 2022 р. Івано-Франківськ, 2022. С. 36–41. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4753.

11. Завтур В. А. Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2018. 250 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/642ced06-aa6c-403c-90ec-c6e8f45fd53b/content.

12. Лукашкіна Т. В. Предмет доказування в кримінальному провадженні. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 20 трав. 2016 р. Одеса, 2016. С. 297–299. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/33ed225e-1df6-418f-bf1c-f88d16d46ef0/content.

13. Вапнярчук В. Загальна характеристика предмета кримінально-процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3(74). С. 238–248. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6434/1/Vapnyarchuk_238.pdf.

14. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 30.04.2024 у справі № 750/1577/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118705127.

15. Постанова ККС ВС від 25.10.2023 у справі № 755/3105/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114581899.

16. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text.

17. Антонюк Н. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Право України*. 2023. № 2023/05. С. 30. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2023-05-030.

18. Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування sui generis. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №. 6. P. 394–398. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/87.

19. Судді Верховного Суду проаналізували проблемні питання захисту прав в умовах війни та розгляду воєнних злочинів. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1451635/.

20. Вирок Жовтневого районного суду м. Запоріжжя від 04.04.2024 у справі № 331/4290/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118116755.

21. Ракетна атака по житловій багатоповерхівці у місті Дніпро: імена 55 осіб з 52 гвардійського полку (Шайківка), причетних до терористичного акту – Molfar. *OSINT-агенція Molfar*. URL: https://molfar.com/blog/dnipro-14-01-2023.

23. Ухвала слідчого судді Заводського районного суду міста Миколаїв від 12.09.2022 у справі № 487/1437/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106177471.

24. Постанова ККС ВС від 04.11.2021 у справі № 326/1385/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101100299.

25. Постанова ККС ВС від 06.01.2021 у справі № 756/4855/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101873632.

26. Булулуков О. Ю., Коновалова В. О. Цифрова інформація в розслідуванні злочинів. *Використання цифрової інформації в розслідуванні кримінальних правопорушень* : матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 12 груд. 2022 р. Харків, 2022. С. 14–17.

References:

1. Pashkovskyi, M. I. (2023). Dokumentuvannia mizhnarodnykh zlochyniv neuriadovymy orhanizatsiiamy i vykorystannia otrymanoi tsyfrovoi informatsii u kryminalnykh provadzhenniakh za statteiu 438 KK Ukrainy. [Documentation of international crimes by non-governmental organizations and use of obtained digital information in criminal proceedings under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine]. In *Almanakh naukovykh prats fakhivtsiv Naukovo-doslidnoho instytutu vyvchennia problem zlochynnosti imeni akademika V. V. Stashysa Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy za rezultatamy doslidzhen u 2022 r. / redkol.: V. S. Batyrhareieva, V. I. Borysov, D. P. Yevtieieva ta in.; NDI vyvch. problem zlochynnosti im. akad. V. V. Stashysa NAPrN Ukrainy* (pp. 70–80). Pravo. [in Ukrainian].

2. *Sanktsii proty RF*. [Sanctions against Russia.] (2024, October 9). Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/sankciyi-proti-rf. [in Ukrainian].

3. *Reiestr zbytkiv, zavdanykh ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy*. [Register of Damage caused by the aggression of the Russian Federation against Ukraine] (n.d.). Reiestr zbytkiv dlia Ukrainy. https://rd4u.coe.int/uk/. [in Ukrainian].

4. *Zlochyny, vchyneni v period povnomasshtabnoho vtorhnennia rf. Stanom na 23.10.2024*. (2024, October 23). [Crimes committed during the full-scale invasion of Russia. Retrieved October 23, 2024] Ofis Heneralnoho prokurora. https://www.gp.gov.ua/storage/uploads/45127fca-e828-4f9f-a6a1-f32bb131cf26/warcrime-23102024ua.jpg. [in Ukrainian].

5. *Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations: A Practical Guide on the Effective Use of Digital Open Source Information in Investigating Violations of International Criminal, Human Rights and Humanitarian Law*. (2022). United Nations. https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-04/OHCHR_BerkeleyProtocol.pdf

6. Torbas, O. O. (2024). *OSINT pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen : pidruchnyk.* [OSINT in criminal offense investigation]. Vydavnytstvo «Yurydyka». [in Ukrainian].

7. Tsutskriridze, M. S. (Ed.). (2024). Vykorystannia elektronnykh dokaziv pid chas dosudovoho rozsliduvannia zlochyniv proty myru, bezpeky liudstva ta mizhnarodnoho pravoporiadku [Use of electronic evidence during pre-trial investigation of crimes against peace, security of mankind and international law]. DNDI MVS Ukrainy. [in Ukrainian].

8. Hlynska, N. V., & Klepka, D. I. (2023). Osnovni aspekty stratehii unormuvannia instytutu tsyfrovykh dokaziv v kryminalnomu protsesualnomu zakonodavstvi [Main aspects of the strategy for standardizing digital evidence institute in criminal procedural legislation]. Pytannia borotby zi zlochynnistiu, 46, 48-66. [in Ukrainian].

9. Skrypnyk, A. V. (2022). Vykorystannia tsyfrovoi informatsii v kryminalnomu protsesualnomu dokazuvanni [Use of digital information in criminal procedural proof]. Pravo. [in Ukrainian].

10. Dufeniuk, O. (2022). Vykorystannia vidkrytykh dzherel tsyfrovoi informatsii pid chas rozsliduvannia zlochyniv. [Use of open sources of digital information during crime investigation] In *Informatsiia ta dokument u suchasnomu naukovomu dyskursi* (pp. 36–41). IFNTUNH. https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/4753. [in Ukrainian].

11. Zavtur, V. A. (2018). *Osoblyvosti dokazuvannia pry rozghliadi ta vyrishenni slidchym suddeiu ta sudom klopotan pro zastosuvannia zakhodiv zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia* [Features of proving in consideration and resolution of motions on criminal proceeding measures by investigating judge and court] [Extended abstract of dissertation of Candidate of Legal Sciences, Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia»]. https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/642ced06-aa6c-403c-90ec-c6e8f45fd53b/content [in Ukrainian].

12. Lukashkina, T. V. (2016). Predmet dokazuvannia v kryminalnomu provadzhenni. [Subject of proof in criminal proceedings]. In *Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku derzhavy ta prava v umovakh yevrointehratsii* (pp. 297–299). Yurydychna literatura. https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/33ed225e-1df6-418f-bf1c-f88d16d46ef0/content [in Ukrainian].

13. Vapniarchuk, V. (2013). Zahalna kharakterystyka predmeta kryminalno-protsesualnoho dokazuvannia. [General characteristics of the subject of criminal procedural proof] *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, (3(74)), 238–248. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6434/1/Vapnyarchuk_238.pdf [in Ukrainian].

14. Za obvynuvachenniam u vchynenni zlochynu, peredbachenoho ch. 7 st. 111-1 KK Ukrainy., Desnianskyi raionnyi sud m. Chernihova, April 30, 2024, 750/1577/24 (Ukraina). https://reyestr.court.gov.ua/Review/118705127 [in Ukrainian].

15. KKS VS, October 25, 2023, 755/3105/17 (Ukraina). https://reyestr.court.gov.ua/Review/114581899 [in Ukrainian].

16. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy u zviazku z ratyfikatsiieiu Rymskoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu ta popravok do noho, Zakon Ukrainy No. 4012-IX (2024) (Ukraina). [On Amendments to Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine in Connection with Ratification of Rome Statute of International Criminal Court.] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text [in Ukrainian].

17. Antoniuk, N. (2023). Kontekstualnyi element voiennykh zlochyniv: zmist i neobkhidnist vstanovlennia. [Contextual element of war crimes: content and necessity of establishment] *Pravo Ukrainy*, (2023/05), 30. https://doi.org/10.33498/louu-2023-05-030 [in Ukrainian].

18. Hloviuk, I. V., & Teteriatnyk, H. K. (2022). Kontekstualni elementy u provadzhenniakh shchodo voiennykh zlochyniv: predmet dokazuvannia sui generis. [Contextual elements in war crimes proceedings: subject of proof sui generis]. *Iurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (6), 394–398. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/87 [in Ukrainian].

19. *Suddi Verkhovnoho Sudu proanalizuvaly problemni pytannia zakhystu prav v umovakh viiny ta rozghliadu voiennykh zlochyniv*. [Judges analyzed problematic issues of rights protection under war conditions and consideration of war crimes.] (2023, July 17). Sudova vlada Ukrainy. https://court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1451635/ [in Ukrainian].

20. Zhovtnevyi raionnyi sud m. Zaporizhzhia, [Zhovtnevyi District Court of Zaporizhzhia.] April 4, 2024, 331/4290/23 (Ukraina). https://reyestr.court.gov.ua/Review/118116755 [in Ukrainian].

21. *Raketna ataka po zhytlovii bahatopoverkhivtsi u misti Dnipro: imena 55 osib z 52 hvardiiskoho polku (Shaikivka), prychetnykh do terorystychnoho aktu [*Missile attack on residential building in Dnipro: names of 55 persons from 52nd Guards Regiment involved in terrorist act*] — Molfar*. (n.d.). OSINT-agentsiia Molfar. https://molfar.com/blog/dnipro-14-01-2023 [in Ukrainian].

22. Zavodskyi District Court of Mykolaiv. (2022, September 12). Case No. 487/1437/22 [in Ukrainian].

23. Slidchyi suddi Zavodskoho raionnoho sudu mista Mykolaiv, September 12, 2022, 487/1437/22 (Ukraina). https://reyestr.court.gov.ua/Review/106177471 [in Ukrainian].

24. KKS VS, November 4, 2021, 326/1385/18 (Ukraina). https://reyestr.court.gov.ua/Review/101100299 [in Ukrainian].

25. KKS VS, January 6, 2021, 756/4855/17 (Ukraina). https://reyestr.court.gov.ua/Review/101873632 [in Ukrainian].

26. Bululukov, O. Yu., & Konovalova, V. O. (2022). Tsyfrova informatsiia v rozsliduvanni zlochyniv [Digital information in crime investigation]. In *Vykorystannia tsyfrovoi informatsii v rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen* (pp. 14–17). Pravo. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 347.53

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-999-1009

Породько Вікторія Володимирівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Національна академія Служби безпеки України, вул. М. Максимовича, 22, м. Київ, 03066, тел.: (044) 527-75-88, https://orcid.org/0000-0002-2346-9990

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АРЕШТУ ТА ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Наукова стаття присвячена актуальним проблемам, пов'язаним з відшкодуванням збитків фізичним та юридичним особам, майно яких було знищене чи пошкоджене внаслідок вчинення збройної агресії Російської Федерації проти України, у тому числі перспективам задіяння міжнародно-правових механізмів, спрямованих на використання для цього активів агресора, які знаходяться у третіх суб'єктів міжнародних відносин.

Констатовано, що практиці міжнародних відносин відомі такі способи відшкодування заподіяної в результаті військової агресії шкоди, як відшкодування за рішеннями національних та міжнародних судів, репарації, гуманітарна допомога та допомога міжнародних організацій. На національному рівні відшкодування також пов'язане з реалізацією санкційного режиму, запровадженого Законом України «Про санкції».

Автором проаналізовано можливі шляхи подолання судового імунітету РФ, зокрема ті, що використовуються сучасною практикою національних судів України при розгляді справ про відшкодування шкоди, завданої особі в результаті збройної агресії. Підкреслено неоднозначність ситуації з подолання такого імунітету як через процедурні моменти, так і через відсутність зрозумілого механізму виконання рішень, прийнятих українськими судами про стягнення заподіяних збитків з боку російської держави.

У статті розглядаються й інші аспекти реалізації у судовому порядку прав потерпілих на відшкодування збитків, завданих в результаті збройної агресії, серед яких виділяються визначення суб'єктів, відповідальних за відшкодування, встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями заподіювача шкоди і завданими збитками, забезпечення порядку документування доказів тощо.

Зауважується, що навіть рішення Європейського суду з прав людини у конкретних справах, як найбільш пріоритетні для європейських країн міжнародно-правові підстави відшкодування заподіяних збройною агресією

збитків, також не завжди є надійними гарантіями вирішенням проблеми, оскільки з 16 вересня 2022 року призупинена його юрисдикція щодо справ, пов'язаних з Росією.

В роботі обґрунтовано, що для ефективної реалізації відшкодування збитків, заподіяних повномасштабним вторгненням РФ в Україну все більшого значення набуває юридичне забезпечення відповідності основам міжнародного права конфіскації суверенних та приватних активів Росії, на які накладено арешти у різних країнах. Особливу роль в цьому контексті, як видається, має відіграти укладення багатосторонньої угоди між державами, у яких розміщені такі активи, що слугувало б єдиній практиці їх використання для відшкодування збитків.

Ключові слова: збройна агресія, майнова шкода, цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди, судовий імунітет держави, міжнародні правовідносини, механізми відшкодування збитків жертвам збройної агресії.

Porodko Victoriia Volodymyrivna Candidate of juridical sciences, Docent, Docent at the department of civil law, National Academy of the Security Service of Ukraine, M. Maksymovycha St., 22, Kyiv, 03066, tel.: (044) 527-75-88, https://orcid.org/0000-0002-2346-9990

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF ARREST AND SEIZURE OF PROPERTY UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

Abstract. The scientific article is devoted to current problems related to the compensation of damages to individuals and legal entities whose property was destroyed or damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, including the prospects of using international legal mechanisms aimed at using for this purpose the assets of the aggressor, which are held by third parties of international relations.

It was established that the practice of international relations knows such methods of compensation for damage caused as a result of military aggression, as compensation according to the decisions of national and international courts, reparations, humanitarian aid and assistance of international organizations. At the national level, compensation is also related to the implementation of the sanctions regime introduced by the Law of Ukraine «On Sanctions».

The author analyzed possible ways to overcome the judicial immunity of the Russian Federation, in particular, those used by the modern practice of national courts of Ukraine when considering cases of compensation for damage caused to an individual as a result of armed aggression. The ambiguity of the situation of

overcoming such immunity is emphasized both due to procedural points and the lack of a clear mechanism for the implementation of decisions made by Ukrainian courts on recovery of damages caused by the Russian state.

The article also considers other aspects of the judicial implementation of the rights of victims to compensation for damages caused as a result of armed aggression, among which the definition of subjects responsible for compensation, the establishment of a cause-and-effect relationship between the actions of the perpetrator of damage and the damages caused, and ensuring the procedure for documentation are highlighted evidence, etc.

It is noted that even the decisions of the European Court of Human Rights in specific cases, as the most priority international legal grounds for compensation for damages caused by armed aggression for European countries, are also not always reliable guarantees of solving the problem, since its jurisdiction over cases has been suspended since September 16, 2022 , related to Russia.

The paper substantiates that for the effective implementation of compensation for damages caused by the full-scale invasion of the Russian Federation in Ukraine, legal assurance of compliance with the foundations of international law of confiscation of sovereign and private assets of Russia, which have been seized in various countries, is becoming more and more important. A special role in this context, as it seems, should be played by the conclusion of a multilateral agreement between the states in which such assets are located, which would serve as a uniform practice of their use for compensation of damages.

Keywords: armed aggression, property damage, civil liability for damage, judicial immunity of the state, international legal relations, compensation mechanisms for victims of armed aggression.

Постановка проблеми. Власність, як одне з основоположних природних благ людини, перебуває в Україні під захистом держави, яка забезпечує рівність усіх суб'єктів права на неї перед законом. Проголошуючи непорушність права приватної власності, Конституція України допускає примусове вилучення і, як виняток, примусове відчуження його об'єктів лише на умовах і за підстав, чітко визначених законом [1 ст. 41].

Водночас, із збройною ворожою агресією проти України пов'язано безліч випадків вимушеного протиправного припинення права власності фізичних осіб на майно, знищене в ході ведення бойових дій як на тимчасово окупованих територіях, так і на території України, що піддається обстрілам та масованим ракетним і бомбовим ударам.

Правові механізми відшкодування збитків потерпілим від збройного вторгнення Російської Федерації, задіяні всередині країни, не спроможні у повній мірі компенсувати заподіяну шкоду, що викликає потребу активізації

міжнародно-правових можливостей, у тому числі спрямованих на використання для цього активів агресора, які знаходяться у третіх суб'єктів міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика реалізації інституту цивільно-правової відповідальності за спричинені збройною агресією РФ пошкодження та руйнування майна на території України на сьогодні є однією з найбільш обговорюваних як у наукових колах, так і серед юристів-практиків. Її різні аспекти у своїх роботах висвітлювали М. В. Бем, О. Г. Бортнік, А. Й. Бучинська, Л. П. Василенко, Н. В. Василечко, С. О. Верланов, І. І. Голубенко, Н. О. Горобець, І. М. Городиський, Д. С. Клапоущак, О. В. Колісник, С. О. Короєд, С. Р. Косаревич, С. О. Кравцов, Г. В. Луцька, В. М. Махінчук, Е. А. Писарєва, А. А. Слюсар, Г. В. Шелєхова, С. С. Шрамко та інші фахівці. Водночас, пошуки швидких і ефективних засобів забезпечення відшкодування збитків фізичним і юридичним особам в Україні, майно яких було знищене або пошкоджене з вини російської держави чи її представників, зумовлюють необхідність більш детального дослідження міжнародно-правових аспектів арешту та вилучення майна, яке може бути використане з цією метою. Саме цьому питанню і **присвячена дана стаття**.

Виклад основного матеріалу. Серед способів відшкодування шкоди, заподіяної в результаті військової агресії, які відомі практиці міжнародних відносин, виділяються відшкодування за рішеннями національних та міжнародних судів, репарації, гуманітарна допомога та допомога міжнародних організацій. На національному рівні у даний час відшкодування не обмежується застосуванням цивільно-правового механізму та задоволенням цивільних позовів у кримінальному судочинстві, а й пов'язане із реалізацією санкційного режиму, запровадженого Законом України «Про санкції» [2].

Право особи на відшкодування у повному обсязі збитків, завданих в результаті порушення її цивільного права, закріплене ст. 22 ЦК України [3]. Згідно з положеннями ст. 1166 ЦК України, підставами відповідальності за шкоду, завдану майну фізичної або юридичної особи, є протиправні рішення, дії чи бездіяльність, і відшкодовується така шкода особою, яка її завдала, за наявності вини. У випадках, передбачених законодавством, обов'язок відшкодування може покладатися також на інших суб'єктів, зокрема, згідно із ч. 1 ст. 1172 ЦК України, юридична або фізична особа компенсує шкоду, завдану її працівником під час виконання ним своїх трудових чи службових обов'язків.

Що стосується стягнення таких збитків з громадян Російської Федерації та безпосередньо російської держави, то сучасна практика національних судів України допускає подолання судового імунітету країни-агресора при розгляді справ про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії. Згідно з постановою Касаційного цивільного суду Верховного Суду

від 14 квітня 2022 р. у справі № 308/9708/19, суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено Російську Федерацію, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни [4].

У такому випадку застосовуються кодифіковані у міжнародному праві підстави для обмеження судового імунітету іноземної держави внаслідок завдання фізичної шкоди особі або збитків майну, або так званий «деліктний виняток». До його обов'язкових умов відносяться: принцип територіальності, за яким діяння має бути вчинене на території держави суду; особа, яка його вчинила (агент чи посадова особа іноземної держави), повинна була бути присутньою на території держави суду в момент вчинення; наявність ймовірності привласнення цього діяння державі; передбачення відповідальності за таке діяння положеннями законодавства держави суду; завдання смерті, фізичної шкоди особі, збитків майну чи його втрата; наявність причинно-наслідкового зв'язку між діянням і наслідками [5, с.2].

Проте в реальному житті ситуація з подоланням судового імунітету Росії зовсім не однозначна. Вона обумовлена тим, що і РФ, і Україна, підписавши Європейську конвенцію про імунітет держав, прийняту Радою Європи 16 травня 1972 р. [6], та Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийняту резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї 2 грудня 2004 р. [7], так і не спромоглися їх ратифікувати. Суттєвим моментом є і та обставина, що Конвенція ООН 2004 р. до даного часу не набрала чинності через недостатню кількість країн-підписантів, які її ратифікували.

Як зазначають фахівці, це викликає великий сумнів у добровільному виконанні Росією, яка грубо порушує норми Статуту ООН, рішень українських судів щодо неї, а положення ст. 31 Європейської конвенції про імунітет держав 1972 р. дають підстави вважати, що зазначені конвенції не застосовуються до деліктів, вчинених під час збройних конфліктів [8, с. 104].

Практична реалізація у судовому порядку права потерпілих на відшкодування збитків, завданих в результаті російської збройної агресії проти України, пов'язана й з іншими проблемами, до яких, насамперед, відносяться: визначення суб'єктів, відповідальних за відшкодування, особливо при неспівпадінні особи – заподіювача шкоди та особи, до якої може бути пред'явлено позов; встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями заподіювача шкоди і завданими збитками; забезпечення порядку документування доказів та змагальності сторін тощо. Аналізуючи ці проблеми, окремі дослідники зауважують неефективність звичайних процедур цивільного судочинства при відшкодуванні шкоди, заподіяної під час війни [9]. Крім того, рішення про стягнення заподіяних збитків з боку РФ, прийняті українськими судами, наразі не мають зрозумілого механізму виконання.

Типовим механізмом відшкодування збитків, що визнається і застосовується абсолютною більшістю світових держав, є кримінально-правовий механізм, який пов'язаний з прийняттям рішень про відшкодування збитків потерпілому в рамках кримінального судочинства з приводу кримінально-караних протиправних діянь, якими вони і заподіяні. Питання про такі відшкодування під час воєн та збройних конфліктів виникають при розгляді судами кримінальних справ про порушення законів та звичаїв війни, відповідальність за що в Україні передбачена ст. 438 КК України [10]. Згідно положень ч. 2 ст. 1177 ЦК України шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом. Але, хоча такі окремі випадки законом і передбачені (зокрема, розділом IV Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [11]), їх реалізація натикається на відсутність у державі спеціального фонду відшкодування шкоди, заподіяної злочинами, та невиділенням для цього коштів у Державному бюджеті. В цілому ж, виконання вимоги ч. 1 ст. 1177 ЦК України [3], яка є загальним правилом, не забезпечується через відсутність випадків і процедур у спеціальних законодавчих актах.

Натомість, більш ефективним засобом відшкодування фізичній особі майнових збитків, заподіяних вчиненням злочину, у тому числі і проти миру та безпеки людства, є інститут цивільного позову в кримінальному провадженні, передбачений ст. 128 КПК України, що закріплює право особи, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди, на пред'явлення цивільного позову до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого [12]. Повне або часткове задоволення такого позову тягне за собою відшкодування збитків не до Державного бюджету, як це відбувається у кримінальному судочинстві при спеціальній конфіскації або штрафі чи конфіскації як виді покарання, а дає можливість їх компенсації приватним особам. Проте, юридична сила прийнятих в рамках цього механізму рішень здебільшого обмежена національною юрисдикцією.

Інша проблема, на яку звертають увагу судді-практики, пов'язана з тим, що українські суди почали задовольняти цивільні позови, стягуючи заподіяну шкоду з держави-агресора, а за законодавством України держава безпосередньо не підпадає під критерії цивільного відповідача [12, ст. 62], тому мова може йти лише про індивідуальну кримінальну відповідальність конкретної особи, яка встановлена органами досудового розслідування та визнана судом винною. Водночас, вирок, ухвалений національним судом у воєнних злочинах, може бути доказом для Міжнародного кримінального суду та міжнародних

трибуналів (у разі їх створення) на підтвердження вини вищих посадових осіб держави-агресора, що відповідно дасть змогу відшкодувати шкоду за її рахунок [13].

Альтернативну позицію займають юристи, які обґрунтовують можливість визнання цивільним відповідачем у кримінальних провадженнях, де вирішується питання щодо відшкодування шкоди, російської держави в особі її уряду, через який вона реалізує свої функції [14].

Наразі, головним джерелом відшкодування збитків, завданих Росією в результаті збройної агресії проти України, є приватні російські активи, що знаходяться на території України, примусове вилучення яких регулюється Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [15]. За даними експертів Центру Дністрянського на травень 2023 року, Вищий антикорупційний суд за позовом Міністерства юстиції, прийняв близько 20 рішень про конфіскацію активів, які належать росіянам або пов'язаним із ними особам в Україні [16]. Підстави та механізм стягнення таких активів у дохід держави визначені ст. 5-1 Закону України «Про санкції», а його чинність обмежується періодом дії правового режиму воєнного стану.

Серед міжнародно-правових механізмів відшкодування збитків, завданих фізичним, юридичним особам та державі збройною агресією, для європейських країн пріоритетним залишаються рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у конкретних справах. Громадяни України, які потерпіли в результаті знищення або пошкодження майна під час російських атак, також наділені правом на звернення до ЄСПЛ для отримання відповідної компенсації на підставі ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17]. Водночас, відповідальність Російської Федерації може наставати лише за шкоду завдану до 15 вересня 2022 року включно, оскільки 16 вересня 2022 року Комітет Міністрів РЄ прийняв резолюцію про припинення членства РФ в Раді Європи за статтею 8 Статуту, внаслідок чого вона перестала бути Стороною Конвенції, а ЄСПЛ у той же день ухвалив рішення про призупинення розгляду усіх скарг проти Росії.

Разом з тим, як зазначають аналітики у сфері міжнародно-правових відносин, навіть у справах, що розглянуті, виконання рішень ЄСПЛ з боку Росії залишатиметься невизначеним, враховуючи Постанову Конституційного суду РФ від 14 липня 2015 р., згідно з якою Росія може не виконувати рішення Європейського Суду [18, с. 9].

Не можна нехтувати і тим, що ЄСПЛ у справі від 21 січня 2021 р. «Грузія проти Росії» визнав, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не застосовується у період і на території активних бойових дій, оскільки держава не може контролювати ці території та поведінку людей на

них, а отже і забезпечувати свою юрисдикцію над ними, що виключає і судову юрисдикцію з боку ЄСПЛ. В таких умовах ефективними можуть бути положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що є обов'язковим як для України, так і для країни-агресора, і застосування якого при активних бойових діях статутними органами ООН не заперечується. Вони мають суттєве значення для вирішення питання відшкодування за рахунок агресора шкоди, заподіяної ракетними і повітряними ударами по території України, в ході його розгляду українськими судами.

Для ефективної реалізації відшкодування збитків, заподіяних повномасштабним вторгненням РФ в Україну все більшого значення набуває юридичне забезпечення відповідності основам міжнародного права конфіскації суверенних та приватних активів Росії, заморожених у різних країнах. І особливу роль в цьому контексті відіграє укладення багатосторонньої угоди між державами, у яких розміщені такі активи, що слугувало б єдиній практиці їх використання для відшкодування збитків.

Заслуговує на увагу думка А. Кошмана щодо перспектив виконання рішень українських судів за кордоном. Зауваживши, що національні суди починають формувати практику обмеження юрисдикційного імунітету іноземної держави у справах про відшкодування шкоди, завданої військовими діями Російської Федерації в Україні, він обґрунтував теоретичну можливість виконання національних судових рішень за межами України за рахунок активів РФ в інших країнах після внесення відповідних змін до законодавства і активізації співпраці на підставі міждержавних угод про надання правової допомоги та про взаємне визнання судових рішень [19].

Висновки. Очевидно, що вилучення на користь України російських активів, що знаходяться у третіх країнах, не може мати легкого шляху, оскільки право власності у їхніх суспільствах є фундаментальним і непорушним. Але реалізація основоположних принципів міжнародно-правового захисту миру і безпеки людства покликана сформувати також загальноприйнятні механізми захисту майнових прав потерпілих від збройної агресії.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1644-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2018.

3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

4. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14 квітня 2022 р. у справі № 308/9708/19 Url: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064 (дата звернення: 30.09.2024 р.).

5. Ступак О. Подолання судового імунітету країни-агресора у практиці національних судів як передумова відшкодування збитків: презентація судді ВП ВС. Верховний Суд. 16 серпня 2023 р. Url: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Stupak_syd_imunitet_16_08_2023.pdf (дата звернення: 30.09.2024 р.).

6. Європейська конвенція про імунітет держав (ETS № 74): прийнята Радою Європи 16 травня 1972 р. Url: https://ips.ligazakon.net/document/MU72014 (дата звернення: 30.09.2024 р.).

7. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності: прийнята резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї від 02 грудня 2004 р. Url: https://ips.ligazakon.net/document/MU04277 (дата звернення: 30.09.2024 р.).

8. Василенко Л.П., Бучинська А.Й. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією РФ. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 6. С. 104 -107.

9. Буряченко О. Коли і як можна буде отримати компенсацію за зруйноване росією майно. Аналіз. Укрінформ. 27 вересня 2022 р. Url: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3580685-koli-i-ak-mozna-bude-otrimati-kompensaciu-za-zrujnovane-rosieu-majno-analiz.html (дата звернення: 30.09.2024 р.).

10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.

11. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 25. Ст. 180.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

13. Яковлєва С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. Верховний Суд. 05 грудня 2023 р. Url: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1556344/ (дата звернення: 30.09.2024 р.).

14. Валендюк О., Шаповалова О., Гнатенко Н. Відшкодування шкоди, заподіяної збройною агресією Російської Федерації: окремі процесуальні аспекти. Юридична практика. 03 жовтня 2023 р. Url: https://pravo.ua/vidshkoduvannia-shkody-zavdanoi-zbroinoiu-ahresiieiu-rosiiskii-federatsii-okremi-protsesualni-aspekty/ (дата звернення: 30.09.2024 р.).

15. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 03 березня 2022 р. № 2116-IX. Url: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 30.09.2024 р.).

16. Компенсація для України: підсумки першого року роботи зі створення механізмів відшкодування. Центр Дністрянського. 22 травня 2023 р. Url: https://dc.org.ua/news/kompensaciya-dlya-ukrayiny-pidsumky-pershogo-roku-roboty-zi-stvorennya-mehanizmiv-vidshkoduvannya (дата звернення: 30.09.2024 р.).

17. Протокол 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: прийнятий Радою Європи від 20.03.1952 р. Офіційний вісник України. 2006. № 32. Стор. 453. Ст. 2372.

18. Городиський І.М., Бем М.В., Косаревич С.Р., Верланов С.О., Василечко Н.В., Слюсар А.А. Відшкодування для України: моделі, перспективи, виклики. Аналітична доповідь. Львів: Центр Дністрянського, 2023. 103 с.

19. Кошман А. Огляд національних та міжнародних механізмів захисту права власності, порушеного через агресію Російської Федерації. Національний експерт. Липень 2022 р. Url: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/630/f18/bce/630f18bceed41958789112.pdf (дата звернення: 30.09.2024 р.).

References:

1. Zakon Ukraïni “Konstitucija Ukraïni” [The Law of Ukraine “Constitution of Ukraine”]. (1996, June 28). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

2. Zakon Ukraïni “Pro sankcii” [The Law of Ukraine “On sanctions”]. (2014, August 14). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

3. Zakon Ukraïni “Civil'nij kodeks Ukraïni” [The Law of Ukraine “Civil Code of Ukraine”]. (2003, January 16). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

4. Postanova Kasacijnogo civil'nogo sudu Verhovnogo Sudu vid 14 kvitnja 2022 r. u spravi № 308/9708/19 [Ruling of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of April 14, 2022 in case No. 308/9708/19]. *reyestr.court.gov.ua* Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064 [in Ukrainian].

5. Stupak, O. (2023). Podolannja sudovogo imunitetu kraïni-agresora u praktici nacional'nih sudiv jak peredumova vidshkoduvannja zbitkiv [Overcoming the judicial immunity of the aggressor country in the practice of national courts as a prerequisite for compensation for damages: presentation of the judge of the Supreme Court]. *supreme.court.gov.ua* Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Stupak_syd_imunitet_16_08_2023.pdf [in Ukrainian].

6. Єvropejs'ka konvencija pro imunitet derzhav (ETS № 74) [European Convention on State Immunity (ETS No. 74)]. *ips.ligazakon.net* Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/MU72014 [in Ukrainian].

7. Konvencija OON pro jurisdikcijni imuniteti derzhav ta їh vlasnosti: prijnjata rezoljucієju 59/38 General'noï Asambleï vid 02 grudnja 2004 r. [UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property: adopted by resolution 59/38 of the General Assembly of December 2, 2004]. *ips.ligazakon.net* Retrieved from https://ips.ligazakon.net/document/MU04277 [in Ukrainian].

8. Vasilenko, L.P., Buchins'ka, A.J. (20230. Osoblivosti vidshkoduvannja shkodi, zavdanoï vijs'kovoju agresiєju RF [Features of compensation for damage caused by military aggression of the Russian Federation]. *Juridichnij naukovij elektronnij zhurnal - Legal scientific electronic journal*, 6, 104 -107 [in Ukrainian].

9. Burjachenko, O. (2022). Koli i jak mozhna bude otrimati kompensaciju za zrujnovane rosiєju majno. Analiz. Ukrinform [When and how will it be possible to receive compensation for property destroyed by Russia]. *www.ukrinform.ua* Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3580685-koli-i-ak-mozna-bude-otrimati-kompensaciu-za-zrujnovane-rosieu-majno-analiz.html [in Ukrainian].

10. Zakon Ukraïni “Kriminal'nij kodeks Ukraïni” [The Law of Ukraine “Criminal Code of Ukraine”]. (2001, Aril 5). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

11. Zakon Ukraïni “Pro borot'bu z terorizmom” [The Law of Ukraine “On the fight against terrorism”]. (2003, March 20). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

12. Zakon Ukraïni “Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraïni” [The Law of Ukraine “Criminal Procedure Code of Ukraine”]. (2012, April 13). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

13. Jakovlєva, S. Vidshkoduvannja shkodi, zapodijanoї vijnoju: mozhlivosti ukraïns'kogo pravosuddja [Compensation for damage caused by war: opportunities of Ukrainian justice]. *supreme.court.gov.ua* Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1556344/ [in Ukrainian].

14. Valendjuk, O., Shapovalova, O., Gnatenko, N. (2023). Vidshkoduvannja shkodi, zapodijanoї zbrojnoju agresiєju Rosijs'koї Federaciї: okremi procesual'ni aspekti [Compensation for damage caused by armed aggression of the Russian Federation: certain procedural aspects]. *pravo.ua* Retrieved from https://pravo.ua/vidshkoduvannia-shkody-zavdanoi-zbroinoiu-ahresiieiu-rosiiskii-federatsii-okremi-protsesualni-aspekty/ [in Ukrainian].

15. Zakon Ukraïni "Pro osnovni zasadi primusovogo viluchennja v Ukraïni ob'єktiv prava vlasnosti Rosijs'koї Federaciї ta її rezidentiv" [The Law of Ukraine "On the basic principles of forced seizure in Ukraine of objects of property rights of the Russian Federation and its residents"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text [in Ukrainian].

16. Kompensacija dlja Ukraïni: pidsumki pershogo roku roboti zi stvorennja mehanizmiv vidshkoduvannja [Compensation for Ukraine: results of the first year of work on creating compensation mechanisms]. *dc.org.ua* Retrieved from https://dc.org.ua/news/kompensaciya-dlya-ukrayiny-pidsumky-pershogo-roku-roboty-zi-stvorennya-mehanizmiv-vidshkoduvannya [in Ukrainian].

17. Protokol 1 do Konvenciї pro zahist prav ljudini i osnovopolozhnih svobod: prijnjatij Radoju Єvropi vid 20.03.1952 r. [Protocol 1 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: adopted by the Council of Europe on March 20, 1952]. *Oficijnij visnik Ukraïni - Official Gazette of Ukraine*, 32, 453 [in Ukrainian].

18. Gorodis'kiĭ, I.M., Bem, M.V., Kosarevich, S.R., Verlanov, S.O., Vasilechko, N.V., Sljusar, A.A. (2023). *Vidshkoduvannja dlja Ukraïni: modeli, perspektivi, vikliki [Compensation for Ukraine: models, prospects, challenges]*. L'viv: Centr Dnistrjans'kogo [in Ukrainian].

19. Koshman, A. (2022). Ogljad nacional'nih ta mizhnarodnih mehanizmiv zahistu prava vlasnosti, porushenogo cherez agresiju Rosijs'koї Federaciї [Overview of national and international mechanisms for the protection of property rights violated by the aggression of the Russian Federation]. *www.pravojustice.eu* Retrieved from https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/630/f18/bce/630f18bceed41958789112.pdf [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 342:340.12(477)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1010-1023

Семеніхін Ігор Вікторович кандидат юридичних наук, асистент кафедри прав людини та юридичної методології. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, https://orcid.org/0000-0002-8850-5075

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ У СУДОВІЙ АРГУМЕНТАЦІЇ (ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

Анотація. У статті аналізується малодосліджене в українській юриспруденції питання щодо інструментальної цінності правової доктрини у контексті судової аргументації. На основі аналізу вітчизняної і зарубіжної судової практики встановлено, що є два способи використання судами правової доктрини для обґрунтування правової позиції і виправдання кінцевого рішення у справі. По-перше, коли положення доктрини використовуються в якості аргументу з формально-обов'язкових джерел права, що у сучасних правопорядках майже не зустрічається. По-друге, коли правова доктрина використовується в якості аргументу до авторитету (*argumentum ad verecundiam*). Запропоновано виділяти різновид цього аргументу – *argumentum ad communis opinio doctorum.* Його використовують судді, коли апелюють до факту загального визнання у юридичній спільноті певного наукового положення.

З'ясовано, що правова доктрина виступає не лише як засіб додаткової аргументації. У певному сенсі вона також має дисциплінарне значення для суддів, позаяк іноді виступає як вагомий чинник обмеження їх дискреційної влади при вирішення складних справ. Роль правової доктрини у судовій аргументації не завжди є помітною та об'єктивованою. Встановлено, що поширеність практики використання правової доктрини як аргументу до авторитету (її кількісні показники та зовнішній вираз) залежить від різних чинників. Це, зокрема, залежить від: історично сформованих у межах певних правопорядків підходів до обґрунтування правозастосовних рішень, рівня навантаження на суддів (кількість справ, що ними розглядаються), рівня професіоналізму суддів та ін. Слід брати до вагу також складність самих судових справ. Чи вище складність справи, тим більша ймовірність знайти у тексті судового рішення посилання на правову доктрину.

Ключові слова: правова доктрина, аргумент, судова аргументація, аргумент до авторитету, джерело права.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Semenikhin Ihor Viktorovych Candidate of Legal Sciences, assistant at the Department of Human Rights and Legal Methodology. Yaroslav Mudryi National Law University, 77 Hryhorii Skovoroda St., Kharkiv, 61024, https://orcid.org/0009-0001-7505-5466

THE ROLE AND VALUE OF LEGAL DOCTRINE IN JUDICIAL REASONING (UKRAINIAN AND FOREIGN EXPERIENCE)

Abstract. The article examines a little-studied theme in Ukrainian jurisprudence of the instrumental value of legal doctrine in the context of legal argumentation. The analysis of domestic and foreign judicial practice has revealed two ways of using legal doctrine by the courts to justify their legal position and to support the final decision in a case. First, when the provisions of the doctrine are used as arguments sourced from formally binding sources of law that is quite rare in modern legal systems. Second, when legal doctrine is used as an argument from authority (argumentum ad verecundiam). A subtype of this argument is proposed to distinguish — *argumentum ad communis opinio doctorum*. Judges use it when they appeal to the fact of general recognition of a particular scholarly position by the legal community.

It has been found that the legal doctrine serves not only as the means of additional argumentation. In a certain sense it has also disciplinary significance for judges as it sometimes acts as an important factor in limiting their discretionary power when handling hard cases. The role of legal doctrine in judicial reasoning is not always visible or explicitly evident.

It has been determined that the prevalence of the practice of using legal doctrine as an argument from authority (its quantitative indicators and external expression) depends on various factors. These include, in particular, the approaches to justifying legal decisions to have been historically developed within specific legal systems, the level of workload on judges (the number of cases they handle), the professionalism of judges and other issues. The complexity of the cases themselves should also be taken into account. The more complicated the case, the more likely can references to legal doctrine be found in the text of the court's decision.

Keywords: legal doctrine, argument, judicial reasoning, appeal to authority, source of law.

Постановка проблеми. Відомий англійський суддя Лорд в одному із рішень (справа Rex *v.* Sussex Justices, [1924]) зауважив, що правосуддя не лише повинно здійснюватись, а має бути ясно та безсумнівно видно, як воно здійснюється. Серед іншого це означає, що навіть правильне під кутом зору права (насамперед з точку зору процесуальних вимог) вирішення справи не

досягне мети, якщо рішення недостатньо аргументоване, є неочевидним і залишає чимало запитань. Якщо йдеться про рішення вищих судів, то вони мають слугувати авторитетним орієнтиром для подальшої судової практики і забезпечувати її єдність. У разі скасування чи зміни судового рішення суд вищої інстанції має навести достатньо аргументів, щоб переконати суд нижчої інстанції у правильності позиції суду вищого рівня [1, с. 12].

Судові рішення уособлюють цивілізоване суспільство. За допомогою судових рішень розкривається зміст особистих свобод, встановлюється законність статків фізичних та юридичних осіб, вершиться правосуддя над злочинцями. Судові рішення є неспростовним доказом сили соціального договору, за яким громадяни поступаються державі певними правами та обов'язками в обмін на порядок, спокій та цивілізоване суспільство [2, с. 6]. З огляду на загальносоціальне і суто юридичне значення судових рішень, судді, здійснюючи вибір, наприклад, на користь певного варіанту тлумачення застосованої норми права у тексті рішення наводять аргументи – демонструють адресатам аргументації, що цей вибір *не є свавільним*. Професор Т. Блекшілд (Tony Blackshield) слушно зауважує, що пояснення причин [чому саме так вирішена справа? чому застосована саме ця норма права, а не інша? яким чином виведений додатковий зміст юридичної норми, що прямо не передбачений буквою закону? – *І.С.*] є необхідним не тільки для сторони, яка програла справу, а також для інших зацікавлених осіб, громадськості у цілому [3, с. 373].

О. Уварова підкреслює, що вже не перше століття привертає увагу питання про те, як приймаються правозастосовні рішення, яким є механізм їх вироблення? Але сьогодні акценти зміщуються: на перший план виходить не стільки питання вироблення рішення, скільки проблема його обґрунтованості. Не так важливо, як суддя дійшов відповідного висновку, якщо він зміг належним чином його обґрунтувати, довести його відповідність праву, переконати у його справедливості. що встановлення юридичної основи вирішення справи вимагає від правозастосовця вміння використовувати всю «валізу прийомів», уявлення про які має дати юридична освіта і які включають в себе способи тлумачення, максими із подолання колізій і прогалин у позитивному праві, звернення до принципів права і багато іншого [4, с. 185]. Яке місце займає правова доктрина у цій «валізі прийомів»? У яких ситуаціях судді звертаються до положень правової доктрини? Чи відображається це у їх рішеннях? У чому полягає інструментальна цінність доктрини у контексті судової аргументації (англ. – *judicial reasoning*)?

Мета статті полягає у визначенні ролі і значення правової доктрини у судовій аргументації на основі аналізу вітчизняної і зарубіжної судової практики та узагальнення наукових досліджень юридичної аргументації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане дослідження базується на наукових працях Т. Дудаш, А. Барака, Ф. Шауера, А. Печеніка, Ф. Шекайра та інших вчених.

Виклад основного матеріалу. Прийняттю уповноваженим суб'єктом кінцевого рішення у судовій справі та його відображенню у тексті судового рішення передують стадії, у рамках яких відбувається юридичне аргументування, що переважно має діалогічний характер. Так, в усному аргументуванні під час дебатів між сторонами судового процесу відбувається переконувальний діалог. Наводячи аргументи на підтримку свої правової позиції, сторона намагаються переконати інших осіб (насамперед суд) у її правильності і спростувати позицію опонента за допомогою контраргументації. У ситуації діалогу між сторонами процесу і судом, у якому останній скеровує увесь процес і ставить сторонам запитання, задовольняє чи відмовляє у задоволенні їх клопотань, присутній інший за характером діалог – пошуково-обмірковувальний. Суд збирає та вивчає релевантну інформацію щодо справи, яку надають сторони. З метою вирішення справи по суті він оцінює докази та іншу важливу інформацію відповідно до свого внутрішнього переконання, яке формується під впливом наданих іншими суб'єктами (сторони, залучені експерти) аргументів і доводів.

У рамках цієї статті ми зупинимось на дослідженні останньої стадії судового правозастосування, у межах якої суд об'єктивує своє аргументування в юридичну аргументацію у вигляді певного набору аргументів, сформульованих і поданих у мотивувальній частині судового рішення, *виправдовуючи* (англ. – *justifying)* тим самим кінцеве рішення у справі. У процесі аргументування, зазначає Т. Дудаш, їх поєднують в аргументувальні структури, у яких ці аргументи доповнюють одне одного й підтримують висновок аргументувальної структури, надаючи переконливості самій правовій аргументації [5, с. 642].

Використання тих чи інших схем аргументації, видів аргументів, їх формулювання за допомогою певних мовних засобів і включення до текстуально вираженої правової позиції суду у справі, прийняття судами рішень у порядку *contra legem* залежить від багатьох умов, обставин та чинників – об'єктивного та суб'єктивного характеру, формальних і неформальних. У першу чергу це залежить від самої судової справи, її специфіки та складності з точку зору юридичної кваліфікації спірних правовідносин, тлумачення і застосування юридичних норм у світлі обставин справи та ін. Вибір і зважування аргументів у складних справах (англ. – *hard cases*) значною мірою є питанням цінностей та інтересів самого аргументувача, позитивне право може обмежити вибір аргументів лише частково, встановивши обов'язкові джерела права. М. Павчнік розглядає юридичне вирішування як процес, у якому факти в справі вступають у діалог із юридичними нормами, і такий

діалог набуває форми низки актів оцінювання з боку людини-вирішувача. Людина-вирішувач перебуває в центрі цього процесу як живий діяч, який робить право конкретним [6, с. 483]. Ш. Монтеск'є і М. Вебер колись порівнювали суддів із вустами, що промовляють слова закону, та із знеособленими автоматами, у які закладаються судові справи і гонорари для того, щоб потім отримувати рішення з обґрунтуванням, механічно вичитаним із параграфів законів [7, с. 209]. Такі підходи та ідеї у багатьох сучасних правопорядках відправлені до музею історії. Відмінності у юридичній аргументації суддів, які є прихильниками ідей лібералізму чи консерватизму, текстуалізму або динамічного прочитання текстів законів, не вважається аномалією чи проявом суддівського свавілля.

Важливо зауважити, що конструювання та об'єктивація у резолютивній частині судового рішення індивідуалізованого владного припису в принципі може відбуватися без наведення розлогої аргументації у його мотивувальній частині. У цьому, власне, немає потреби при здійсненні так званого простого нормозастосування: вибір і застосування певної норми права як достатньої підстави (юридичної бази) для ухвалення рішення є очевидним – відсутня конкуренція норм; немає сумнівів, що її дія поширюється на правову ситуацію, яка стала предметом судового розгляду; саме юридичне правило не передбачає "різночитання" – воно є чітким і однозначним для розуміння, у ньому немає оціночних понять чи розпливчастих формулювань та ін. [*in claris non fit interpretatio*].

Йдеться про категорію так званих «легких справ» (англ. – *easy cases*), вирішення яких не передбачає застосування суддівського розсуду (дискреції). Одним із найвідоміших підходів до розмежування складних і легких судових справ свого часу запропонував Бенджамін Кардозо. На його думку, більшість судових справ (більше 90 відсотків) є простими, адже вони можуть бути вирішені одним способом. У складних справах суддя виконує роль правотворця – «право не знаходиться [у статутах або прецедентах – *І.С.*], а створюється». Вирішення цих справ передбачає балансування між конфліктуючими інтересами та цінностями, «тестування та здійснення вибору між аналогією, формальною логікою, вимогами справедливості та корисності» [8, с. 113, 164–167].

Приклади легких справ:

- справа про визнання фізичної особи безвісно відсутньою, яка розглядалась Вінницьким міським судом Вінницької області у 2017 році (справа № 127/3537/17) – судом застосована одна норма матеріального права (ст. 43 Цивільного Кодексу України) на основі її адкватного (буквального) тлумачення [9].
- справа про визнання фізичної особи померлою, яка розглядалась Октябрським районний суд м. Полтави у 2022 році (справа № 554/6459/22) – судом застосовано дві норми матеріального права (ст. 46 і

ст. 47 Цивільного Кодексу України) на основі їх адекватного (буквального тлумачення) [10].

При вирішенні цих справ не було необхідності балансувати між конкуруючими інтересами та цінностями, робити вибір, наприклад, на користь захисту або суспільних інтересів (громадська безпека, публічний порядок), або прав людини (свобода слова, право на приватність та ін.). При вирішення питань права (англ. *issue of law*), які стосуються вибору, тлумачення і застосування юридичних норм та принципів, не було потреби використовувати правотлумачні аргументи (*argumentum a contrario, argumentum a fortiori, argumentum a simili ad simile* та ін.) і тим паче риторичні прийоми та засоби для переконання аудиторії у правильності правової позиції суду.

Т. Дудаш слушно зауважує, що у простих справах обґрунтування здійснюють у формі юридичної кваліфікації фактів. Воно не потребує додаткових аргументувальних кроків, крім встановлення фактів і з'ясування змісту норми права, яку підставно застосувати до цих фактів. Натомість у складних справах на кожній зі стадій правозастосування [встановлення юридично значущих фактів; вибір такої юридичної норми, яку належить застосувати саме до встановлених фактів (юридична кваліфікація фактів); прийняття рішення у справі та його оформлення у правозастосовчому акті] відбувається аргументування: може виникати потреба в аргументуванні фактів на першій стадії, а, наприклад, юридичної сили норми чи змісту норми або ж вибору норми на другій стадії [5, с. 659].

Як зазначають американський дослідник Ф. Шауер та ізраїльський суддя А. Барак, у легких справах немає інших варіантів, є тільки одна можливість, одне законне рішення, і суддя повинен його обрати. Юрист, який дійшов іншого виснову, викликав би велике здивування. А. Барак підкреслює, що норма права та її застосування є зрозумілими не абстрактно, а по відношенню до певного набору фактів справи. Таким чином, зміни у фактах чи зміна у доказовій базі в схожих справах може породити ситуацію суддівського розсуду, а відтак ці справи вже слід відносити до категорії складних [11, с. 36–39; 12]. Д. Лайонс зауважує, що у легких справах релевантні норми є настільки чіткими та ясними, що їх можна застосувати у більш-менш "механічний" спосіб, використовуючи правила побудови строгих логічних форм [13, с. 180]. Для обґрунтування вирішення легких справ достатньо здійснити юридичну кваліфікацію, яку представляють як дедукційний аргумент – із засновків, якими слугують норма й факти, випливає висновок. У цьому підході аргументування застосовують за дедуктивною теоретичною моделлю: істинні засновки дають підстави дійти істинних висновків; якщо засновки істинні, то й висновок істинний. Критерієм доладності аргументу є його логічна правильність, валідність (англ. – *validity*) [5, с. 120]. Іншими словами, висновок, до

якого доходить суд, є дедуктивним умовиводом, що з логічною необхідністю випливає із більшого (юридичні норми, закріплені в офіційних джерелах права) та меншого (встановлені факти справи) засновків.

Чи є місце правовій доктрині у простій формі аргументації (*modus ponens*) при вирішення легких справ? Відповідь – так, доктрина може використовуватись у такій дедукційній моделі аргументації в якості більшого засновку. Але за тієї умови, що вона відноситься до переліку обов'язкових джерел права (англ. – *mandatory or obligatory source of law)*, а її положення є зовнішньо-авторитеними нормами (правилами), тобто (пристаючи на термінологію Г. Харта) є примусовими, юридично обов'язковими незалежно від їх змісту (англ. – *content-independent or peremptory authority*) [14, с. 243, 261–266].

Коли суддя дотримується цих норм, зазначає Ф. Шауер, він не вирішує для себе чи є вони хорошими або поганими. Також суддя не вирішує, чи слід взагалі дотримуватися цих правил. Деонтичні висловлювання, що у них містяться, є керівництвом до дії, а не підставою для роздумів чи обговорень. Має значення не те, що каже правило, а звідки воно походить, хто його прийняв – саме це визначає його статус як обов'язкового правила. У праві концепція авторитету (англ. – *legal authority*) та повязана із нею ідея юридичної обовязковості традиційно асоціюється з юридичними джерелами – конституціями, статутами, прецедентами. Фредерік Шауер підкресулює, що саме незалежний від змісту авторитет (закріплених у певних джерелах юридичних норм – *І. С.)* лежить в основі юридичних міркувань та аргументації. Він не потребує переконаності людей у його внутрішніх (змістовних) перевагах, позаяк це той авторитет, якому необхідно «сліпо слідувати» [15, с. 61–65]. Бразильський вчений Едуардо Нунес слушно зауважає, що це, звичайно, є перебільшенням, яке служить для розкриття самої ідеї юридичного авторитету. Насправді суспільство має завжди критично ставитися до закону та його змісту, щоб гарантувати справедливість [16, с. 325]. Сфера практичних дій та рішень нерідко виходить за межі жостких рамок такого концептуального підходу. У концепцію не вписується, наприклад, юрисдикційна діяльність органів конституційної юстиції, які здійснюють "суд" над законами, прийняття судами рішень у порядку *contra legem.*

Ф. Шауер підкреслює, що у більш широкому розумінні юридичний авторитет стосується не тільки законів і прецедентів, а також наукових трактатів чи опублікованих в юридичних журналах статей. Вони використовуються не тому, що [зовнішньо] авторитетні, а тому що є сховищем справжньої мудрості, досвіду чи важливої інформації. Наприклад, посилання у судовому рішенні на влучне висловлювання Голмса або Кардозо по суті нічим не відрізняється від промови, у якій член Конгреса цитує Лінкольна або Черчілля. Існує істотна відмінність між навчанням за книгою і сприйняттям

слів цієї книги як беззастережної істини через те, що вони містяться саме у цій книзі. Аналогічно в юридичних міркуваннях є різниця між аргументацією, яка грунтується на [зовнішньому] авторитеті, і використання різних матеріалів (у тому числі необов'язкових, переконливих джерел права – *І.С.*) суб'єктами правозастосування для додаткової підтримки своєї точки зору, позиції чи справлення враження на аудиторію [15, с. 66]. Іншими словами, існує суттєва різниця між **аргументом до авторитету** (англ. – *appeal to authority;* лат. – *argumentum ad verecundiam*) і (пристаючи на термінологію Едуардо Нунеса) **аргументом з формально-обов'язкових джерел права** (анлг. – *argument that come from one of the authoritative, immediate, and obligatory sources of law*) [16, с 326].

Відомо, що такий статус джерела права правова доктрина мала в епоху Середньовіччя. В силу різних історичних передумов згідно із хартівським правилом визнання (англ. – *rule of recognition)* у тодішній його конфігурації глосатори були справжніми творцями права, а результати їх роботи із творчого опрацювання Corpus juris civilis у вигляді глос (лат. – *glossa*) використовувалися судами на рівні із законом. Відоме прислів'я тих часів «*Che non ha Azzo non vade al Palazzo*» є наочним свідченням провідної ролі доктрини та її джерельного значення.

У більшості сучасних правопорядках правова доктрина не входить до переліку формально-обов'язкових джерел права (за виключенням іджми у мусульманському праві). Наприклад, українські суди використовують правову доктрину при здіснення тлумачення норм матеріального і процесуального права, але водночас у рішеннях підкреслюється, що суд у таких випадках «не застосовує доктрину як джерело права, а використовує в процесі пізнання норми права та її дійсного змісту» [17].

Коли у рішеннях українських, німецьких чи італійських судів містяться посилання на конкретні наукові праці, звернення до правової доктрини (наприклад: «у вітчизняні правовій доктрині під *а* розуміється *б», «*доктрина кримінального права заперечує, що такого роду діяння *х* необхідно кваліфікувати за нормою *у*» і т. п.), цитуються твердження й висновки визнаних (або без такого статусу) правознавців, це є прикладами використанням *argumentum ad verecundiam*. Мова йде про юридичний аргумент до наукового авторитету. В англомовних джерелах використовується поняття «legal argument from scholarly authority» [18]. На наш погляд, його різновидом є аргумент, який умовно можна позначити як *argumentum ad communis opinio doctorum*. Його використовує аргументувач, коли апелює саме до факту загального визнання у юридичній спільноті певного наукового положення (концепції, ідеї) – принаймні він впевнений, що більшість юристів підтримує його і вважає правильним. Часто у таких ситуаціях прізвища науковців та їх праці не згадуються.

Наприклад, у бразильській юриспруденції існує та активно використовується в юридичній аргументації така конструкція, як «доктрина більшості» (англ. – *the doctrine of the majority).* Часто юристи-практики та професора відкидають певну точку зору, пов'язуючи її з доктриною меншості, і водночас пристають до альтернативної позиції, яка асоціюється з доктриною більшості. Той факт, що точка зору з певного юридичного питання є популярною, робить її більш надійною, а відтак саме їй зазвичай надається перевага перед непопулярними чи незвичайними поглядами [19, с. 54].

Професор К. Джеффаль вказує на те, що у Німеччині в юридичному аргументуванні використовуються такі поняття як «домінуюча думка» (нім. – *herrschende Meinung),* «переважаюча точка зору» (нім. – *überwiegende Ansicht).* Важко визначити чіткі критерії і показники, достатні для віднесення певної думки (позиції) до категорії домінуючої, але вихідною підставою для цього є наявність консенсусу серед юристів: за кількістю прихильників вона однозначно переважає інші точки зору; в юридичній літературі та судовій практиці існує велика кількість висловлювань на її підтримку, яка триває протягом значного періоду часу [20, с. 463, 464]. Іншими словами, певна точка зору (позиція) пройшла "перевірку часом".

Argumentum ad communis opinio використовується і країнах цивільного права, і в англо-американському праві. Наприклад, в одному із рішень Верховного Суду Канади (справа щодо конституційності British Columbia Motor Vehicle Act [1979]) зазначено: «Сьогодні серед кримінологів *загальноприйнятим* (виділено нами – *І.С.*) є твердження, що система покарань має пять основних цілей: …» [21]. У іншій справі (R. *v.* Kapp), яка розглядалась Верховним судом Канади у 2008 р., суддя Мішель Бастараш, звертаючись до наукової доктрини (Academic Commentary) підкреслив, що *практично всі автори* (виділено нами – *І.С.*) згодні з тим, що ст. 25 Конституційного акта 1982 р. спрямована на захист прав аборигенів [22].

Іноді перехід від букви закону до визначення і конкретизації змісту його норми у світлі обставин справи вимагає докладання значних інтелектуальних зусиль та, як правило, залучення зовнішніх до тексту закону матеріалів, інформації. Це ті випадки, коли, наприклад, норма права має не один, а кілька варіантів тлумачення. А. Печенік підкреслює, що інтерпретацію юридичної норми здійснюють креативно, коли не достатньо надати юридичну класифікацію, з'ясувавши значення закону з формулювання його тексту, не поліпшуючи і не змінюючи саме формулювання. Таке креативне тлумачення може бути коректувальним або додатковим. Якщо тлумачення норми суперечить формулюванню норми, то воно є коректувальним (*contra legem*). Додаткове тлумачення (*interpetatio praeter legem*) пов'язане з вибором між можливими тлумаченнями двозначного законодавчого положення, але воно не суперечить формулюванню норми. Такі інтерпретації забезпечуються за допомогою певних методів тлумачення та аргументів [23, с. 373].

Екстраполюючи ідею Аарона Барака про законність прийнятих рішень (не у вузькому розумінні їх відповідності процесуальних вимогам) у контексті судової дискреції на сферу правотлумачної діяльності, запропонуємо таке твердження: обране судом з-поміж кількох варіантів тлумачення юридичної норми є законним, якщо спільнота юристів вважає його таким, якщо реагує на цей вибір без шоку і недовіри. Щоб досягти такого ефекту, судді, уточнюючи норми загального характеру (конкретизуючи зміст оціночних понять у світлі обставин справи та ін.) використовують різні аргументи, у тому числі *argumentum ad verecundiam*.

Наприклад, Снігурівський районний суд Миколаївської області в одній зі своїх ухвал (справа № 485/872/21), здійснюючи тлумачення положень ст. 2 Кримінального процесуального Кодексу України, використав саме цей аргумент: «В доктрині вітчизняного кримінального процесу під належною правовою процедурою розуміється такий порядок здійснення юридично значущих дій, який втілює на практиці верховенство права шляхом застосування до кожної особи тих норм права, що цілком відповідають усім важливим об`єктивно існуючим обставинам та дозволяють недвозначно та заздалегідь спрогнозувати таке застосування і його результати» [24]. Дубенський міськрайонний суд Рівненської області в одному зі своїх вироків (справа № 559/301/18), здійснюючи тлумачення ст. 388 Кримінального Кодексу України в аспекті визначення предмету злочину, послався на доктрину кримінального права – суд процитував науково-практичний коментар Кримінального Кодексу України за редакцією В. Я. Тація [25].

Судді завжди усвідомлюють, що їх рішення є предметом аналізу і критики з боку юристів – академічної спільноти, адвокатів, суддів вищих судових інстанцій. Коли у мотивувальній частині рішень суддя підкріплює свою позицію щодо вибору та інтерпретації юридичної норми посиланнями на правову доктрину чи погляди авторитетних вчених, він ніби каже: «Дивіться, вони мені відомі, я також вважаю їх розумними і доладними. Я зробив вибір на основі цих поглядів, тому немає підстав мене критикувати». Таким чином правова доктрина виступає не лише як засіб додаткової аргументації. У певному сенсі вона також має дисциплінарне значення для суддів, позаяк іноді виступає як вагомий чинник обмеження їх дискреційної влади при вирішення складних справ.

Це, звичайно, не означає, що завжди необхідно слідувати домінуючому погляду – він, як і інші погляди, не є гарантією правильності. Крістіан Джеффаль слушно зауважує, що іноді вдається похитнути «загальноприйняту мудрість» за допомогою інших аргументів [20, с. 464]. У певних ситуаціях це можна і необхідно зробити, наприклад, коли така мудрість вочевидь втрачає актуальність через зміну світоглядних, культурних домінант соціуму,

правових цінностей, наукової картини правового світу тощо. Тим не менш *argumentum ad communis opinio* був і залишається ефективним і часто вживаним інструментом юридичної аргументації у практичній діяльності суддів. Як зауважує німецький професор Людвіг Еннекцерус, суддя не відкине з легким серцем те, що усіма визнається правильним [26, с. 89]

Здійснюючи аналіз, реконструювання та оцінювання судової аргументації слід також брати до уваги: історично сформовані у межах певних правопорядків підходи (як складова юридичної техніки) до обґрунтування правозастосовних рішень; рівень навантаження на суддів (кількість справ, що ними розглядаються); рівень професіоналізму суддів і навіть їх особисті уподобання, переконання, схильності та навички – прихильність до певних типів праворозуміння, філософсько-світоглядних позицій тощо.

Роль правової доктрини в аргументції не завжди є помітною та об'єктивованою. Погоджуємось із висновком Т. Дудаш, що юридична аргументація може приховувати, і найчастіше приховує, справжні мотиви ухваленого судового рішення [5, с. 656]. Мотиви, підстави, джерела формування правової позиції суду у справі не завжди знаходять безпосереднє відображення у судових рішеннях. Фабіо Шекайра з приводу цього слушно зауважує, що транспарентність судового рішення під питанням: воно не завжди є прозорим. Слід брати до уваги традиції суддівської діяльності та специфіку аргументації: суддя може фактично звертатися до тих чи інших джерел, проте у текстах рішень вони не завжди відображуються [19, с. 20–23].

Наприклад, у Франції судові рішення є лаконічними і не досить транспарентними з точки зору юридичного аргументування. Французькі судді схильні формулювати свою правову позицію у справі стисло і дуже формалізовано. Так, у мотивувальній частині рішень Касаційного суда (La Cour de cassation), майже ніколи немає розлогої аргументації, аналізу зарубіжної практики, посилань на наукові трактати і т. п. Це пов'язано із величезною кількістю справ, які розглядаються суддями – з об'єктивних причин у них немає достаньо часу на прискіпливе опрацювання правових позицій. Слід також брати до уваги події минулого (часи монархії та республіки, коли судді повинні були здійснювати точну реконструкцію волі законодавця у контексті вирішення справ, керуватися буквою закону і не займатись творчим його тлумаченням), відлуння яких і сьогодні відчувається у підготовці юридичних кадрів та їх практичній діяльності.

Це різко контрастує з практикою використання правової доктрини в якості *argumentum ad verecundiam* американськими та німецькими судами. За висловом Хайна Кьотца, вона стала легендарною: «Реакція іноземних юристів на поширеність такої практики межує між подивом, заздрістю та захопленням» [27, с. 193]. Рішення американських судів, у тому числі Верховного

суду США, рясніють цитатами з різних наукових джерел – юридичних оглядів (law reviews), праць монографічного характеру, юридичних енциклопедій, словників тощо. Іноді судді для підтримки (у сенсі додаткової аргументації) правової позиції у мотивувальній частині рішення згадують прізвища авторитетних авторів (без цитування їх наукових доробків), які висловлювались з певного юридичного питання.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави дійти таких висновків:

1) Судді у контексті вирішення питань права (англ. – *issue of law*), пов'язаних із вибором, тлумаченням і застосуванням юридичних норм, у мотивувальні частині рішень наводять різні аргументи – демонструють адресатам аргументації (сторонам, вищим судам, іншим представникам юридичної спільноти), що цей вибір не є свавільним. Використання певних схем аргументації, видів аргументів і включення їх до текстуально вираженої правової позиції суду у справі залежить від різних чинників, передовсім від складності самої справи.

2) Використання правової доктрини в якості аргумента з формально-обов'язкових джерел права у простих справах є можливим за умови віднесення доктрини до переліку таких джерел, що у сучасних правопорядках майже не зустрічається. Виправдовуючи кінцеве рішення у складних справах, судді з-поміж інших аргументів використовують *argumentum ad verecundiam*. Різновидом цього аргументу є *argumentum ad communis opinio doctorum*. Його використовують судді, коли апелюють до факту загального визнання у юридичній спільноті певного наукового положення.

3) Поширеність практики використання цих аргументів (її кількісні показники та зовнішній вираз, форма) обумовлюється різними факторами. Це: історично сформовані у межах певних правопорядків підходи до обґрунтування правозастосовних рішень, рівень навантаження на суддів, їх професіоналізм, особисті уподобання, прихильність до певних типів праворозуміння та ін. Чи вище складність справи, тим більша ймовірність знайти у тексті судового рішення посилання на правову доктрину.

Література:

1. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ : Дрім Арт, 2013. 224 с.

2. Хофер Р., Несесайм Н. Написання судових рішень: посібник для суддів. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 55 с.

3. Blackshield, T. Judicial Reasoning. *The Oxford companion to the High Court of Australia* / edit. by T. Blackshield, M. Coper, G. Williams. South Melbourne : Oxford University Press, 2001. P. 373–376.

4. Уварова О. Силогістична модель правового обґрунтування: між традицією і реальністю. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 184–192.

5. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 744 с.

6. Pavčnik, M. Legal Decisionmaking As A Responsible Intellectual Activity: A Continental Point of View. *Washington Law Review*. 1997. Vol. 72. P. 481–504.

7. M o n t e s q u i e u, Ch. The Spirit of Laws. Berkeley : University of California Press, 1977. 479 p.

8. C a r d o z o, B. The Nature of the Judicial Process. New Haven : Yale University Press, 1921. 180 p.

9. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 22.06.17 р. у справі № 127/3537/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/67301635 (дата звернення: 15.10.2024).

10. Рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 12.11.2022 р. у справі № 554/6459/22. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/107284521# (дата звернення: 15.10.2024).

11. Barak, A. Judicial Discretion. London : Yale University Press, 1989. 270 p.

12. Schauer, F. Easy cases. *Southern California Law Review*. 1985. Vol. 58. P. 399–440.

13. Lyons, D. Justification and Judicial Responsibility. *California Law Review*. 1984. Vol. 72. P. 178–199.

14. Hart, H. L. A. Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory. New York : Oxford University Press, 1982. 280 p.

15. Schauer, F. Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press. 2009. 280 p.

16. Nunes, E. B. Reviewing Argument Schemes for Legal Arguments of Statutory Interpretation. *Opinión Jurídica*. 2020. Vol. 21 (45) P. 321–335.

17. Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 24.07.2007 р. у справі № 2-5808/11. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/1260306 (дата звернення: 15.10.2024).

18. Shecaira, F. Legal Arguments from Scholarly Authority. *Ratio Juris*. 2017. Vol. 30. P. 481–504

19. Shecaira, F. Legal Scholarship as a Source of Law, 2nd ed. New York : Springer International Publishing, 2024. 165 p.

20. Djeffal, C. Die herrschende Meinung als Argument: Ein didaktischer Beitrag in historischer und theoretischer Perspektive. *Zeitschrift für das Juristische Studium*. 2013. № 5. S. 463–466.

21. Reference Re Section 94(2) of the Motor Vehicle Act. [1985]. URL : https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/100/index.do

22. Her Majesty The Queen *v.* John Michael Kapp. [2008]. URL : https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/5696/index.do

23. Peczenik, A. On Law and Reason. Dordrecht : Springer, 1989. 443 p.

24. Ухвала Снігурівського районного суду Миколаївської області від 22.02.22 р. у справі № № 485/872/21. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/103494361 (дата звернення: 15.10.2024).

25. Вирок Дубенського міськрайонного суду Рівненської області 06.12.18 р. у справі № 559/301/18. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/78368988 (дата звернення: 15.10.2024).

26. Enneccerus, L. Lehrbuch des bürgerlichen Rechts. Marburg : N.G. Elwert, 1926. 663 s.

27. Kötz, H. Scholarship and the Courts: A Comparative Survey. In *Comparative and Private International Law: Essays in Honor of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday*. Berlin *:* Duncker & Humblot, 1990. P. 183–197.

References:

1. Kuibida R., Syroid O. (2013). *Judicial Writing Manual*. Kyiv: Drim Art.
2. Hofer R., Nesesaim N. (2010). *Writing Judicial Decisions: A Guide for Judges*. Kyiv : Yurinkom Inter**.**
3. Blackshield, T. (2001). Judicial Reasoning. In *The Oxford companion to the High Court of Australia (pp.* 373–376). South Melbourne : Oxford University Press.
4. Uvarova, O. (2014). Syllogistic Model of Legal Reasoning: Between Tradition and Reality. *Philosophy of law and general theory of law*, 1–2, 184–192.
5. Dudash T. (2024*). Legal Argumentation: the View of Legal Theory*. Lviv: LNU.
6. Pavčnik, M. (1997). Legal Decisionmaking As A Responsible Intellectual Activity: A Continental Point of View. *Washington Law Review*. 72, 481–504.
7. M o n t e s q u i e u, Ch. (1977). *The Spirit of Laws*. Berkeley: University of California Press.
8. C a r d o z o, B. *The Nature of the Judicial Process*. New Haven: Yale University Press, 1921. 180 p.
9. Decision of the Vinnytsia City Court in Vinnytsia (22 June, 2017). Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/67301635
10. Decision of the Oktyabrsky district court of the city of Poltava (12 November, 2022). Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107284521#
11. Barak, A. (1989). *Judicial Discretion*. London: Yale University Press.
12. Schauer, F. (1985). Easy cases. *Southern California Law Review*, 58, 399–440.
13. Lyons, D. (1984). Justification and Judicial Responsibility. *California Law Review*, 72, 178–199.
14. Hart, H.L.A. (1982). *Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory*. New York: Oxford University Press.
15. Schauer, F. (2009). Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press.
16. Nunes, E.B. (2020). Reviewing Argument Schemes for Legal Arguments of Statutory Interpretation. *Opinión Jurídica*, 21(45), 321–335.
17. Decision of the Yalta City Court of the Autonomous Republic of Crimea (24 July, 2007). Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/1260306
18. Shecaira, F. (2017). Legal Arguments from Scholarly Authority. *Ratio Juris*, 30, 481–504.
19. Shecaira, F. (2024). *Legal Scholarship as a Source of Law*, 2nd ed. New York: Springer International Publishing.
20. Djeffal, C. (2013). Die herrschende Meinung als Argument: Ein didaktischer Beitrag in historischer und theoretischer Perspektive. *Zeitschrift für das Juristische Studium*, 5, 463–466.
21. Reference Re Section 94(2) of the Motor Vehicle Act (1985). Retrieved from: https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/100/index.do
22. Her Majesty The Queen *v*. John Michael Kapp (2008). Retrieved from: https:// decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/5696/index.do
23. Peczenik, A. (1989). *On Law and Reason*. Dordrecht : Springer.
24. Order of the Snihurivka District Court of Mykolaiv Oblast (22 February, 2022). Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103494361
25. Verdict of the Dubensky City District Court of Rivne Oblast (6 December, 2018). Retrieved from: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78368988
26. Enneccerus, L. (1926). *Lehrbuch des bürgerlichen Rechts*. Marburg : N.G. Elwert.
27. Kötz, H. (1990). Scholarship and the Courts: A Comparative Survey. In *Comparative and Private International Law: Essays in Honor of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday* (pp.183–197). Berlin*:* Duncker & Humblot.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 343.2

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1024-1032

Сердюк Софія Сергіївна аспірантка 4 року навчання, Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди, вул.Алчевських, 29, м. Харків, 61002, http://orcid.org/0000-0001-5400-8268

ЩОДО РОЗУМІННЯ НАСЛІДКІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ДИСПОЗИЦІЄЮ СТАТТІ 270 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу наслідків вчинення діяння, передбаченого диспозицією ч.1 ст. 270 Кримінального кодексу України «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки». Констатується, що у дослідженні вказаного складу кримінального правопорушення наявні певні складності, а саме: відсутність його комплексного розгляду сучасними науковцями та відсутність глибокого і репрезентативного дослідження практики призначення покарання за його вчинення. У статті підкреслюється значення наслідків для формування належної конструкції складу кримінального правопорушення. Окреслюються наукові підходи щодо теоретико-правового визначення поняття наслідків у сучасній доктрині кримінального права. Визначається, що у диспозиції ч. ст. 270 Кримінального кодексу України наявна група наслідків, які умовно можна іменувати наслідками першого та другого порядку. До наслідків першого порядку пропонується віднести виникнення пожежі та виникнення аварії. Констатується наявність нормативного визначення вказаних понять, але при цьому їх неналежне дослідження сучасними вченими у галузі кримінального права. Окреслюються ознаки аварії і пожежі, запропоновані у сучасних роботах із кримінального права. Ставиться питання про взамовідношення наслідків першого та другого порядку. Аналізуються наслідки другого порядку: заподіяння шкоди здоров'ю людей та заподіяння майнової шкоди у великому розмірі. Констатується, що завдяки нормативно-правовому визначенню змісту поняття майнової шкоди у великому розмірі у примітці до ст. 270 Кримінального кодексу України – складності із його визначенням не спостерігається. Констатується певна складність окреслення поняття «шкода здоров'ю людей» у зв'язку із відсутністю його нормативно-правової регламентації. Робиться висновок про необхідність подальших досліджень елементів і ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 270 Кримінального кодексу України «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки».

Ключові слова: кримінальна відповідальність, громадська безпека, склад кримінального правопорушення, наслідки кримінального правопорушення, пожежа, аварія, шкода здоров'ю, матеріальна шкода.

Serdyuk Sofia Sergiyivna The 4rd year postgraduate student of H.S.Skovoroda 29, Alchevskih St., Kharkiv, http://orcid.org/0000-0001-5400-8268

ON UNDERSTANDING THE CONSEQUENCES PROVIDED FOR BY THE DISPOSITION OF ARTICLE 270 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the consequences of committing an act provided for in Part 1 of Article 270 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of the fire or industrial safety requirements established by law". It is stated that there are certain difficulties in the study of this criminal offense, namely, the lack of its comprehensive consideration by modern scholars and the absence of a deep and representative study of the practice of sentencing for its commission. The article emphasizes the importance of consequences for the formation of a proper construction of a criminal offense. The author outlines the scientific approaches to the theoretical and legal definition of the concept of consequences in the modern criminal law doctrine. The author determines that in the disposition of Part 270 of the Criminal Code of Ukraine there is a group of consequences which may be conditionally referred to as consequences of the first and second order. The author suggests that the first-order consequences include a fire and an accident. The author notes that there is a statutory definition of these concepts, but at the same time, they are not properly studied by modern scholars in the field of criminal law". The author outlines the signs of an accident and fire proposed in modern works on criminal law. The author raises the question of the relationship between first- and second-order consequences. The author analyzes the consequences of the second order: harm to human health and large-scale property damage. It is stated that due to the legal definition of the concept of large-scale property damage in the note to Article 270 of the Criminal Code of Ukraine, there are no difficulties with its definition. The author notes a certain difficulty in defining the concept of "harm to human health" due to the lack of its regulatory framework. The author concludes that further research is required into the elements and signs of a criminal offense under Article 270 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of fire or industrial safety requirements established by law".

Keywords: criminal liability, public safety, corpus delicti of a criminal offense, consequences of a criminal offense, fire, accident, harm to health, material damage.

Постановка проблеми. Дослідженню наслідків у кримінальному праві завжди приділялася значна увага. Особливо їх значення є вагомим при конструюванні складу кримінального правопорушення. Але, незважаючи на це, далеко не в усіх випадках наслідки, зазначені у диспозиції статті є достатньо дослідженими у сучасному кримінальному праві України. Слід зазначити, що склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 270 КК України «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки» взагалі не відрізняється глибокою дослідженістю, і наслідки, як обов'язкова ознака цього складу – зокрема. При цьому дослідження наслідків відіграє найважливішу роль, оскільки даний склад кримінального правопорушення є матеріальним і правопорушення вважається закінченим саме із моменту їх настання. Тому, дослідження наслідків, передбачених диспозицією досліджуваної статті є актуальним і значимим як для сучасної науки кримінального права так і для правозастосовників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначалося вище, склад кримінального правопорушення, передбачений ст. 270 КК України не відноситься до найбільш досліджених. Існує лише невеликий перелік дослідників, наукові роботи присвячені аналізу положень ст.270 КК України. Серед них можна виділити: Житного О.О., Павленко Т.А., Плотнікову А.В., Ященка А.М.

Мета статті - теоретико-правове дослідження наслідків вчинення діяння, передбаченого ст.270 КК України та уяснення їх місця у складі зазначеного кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, правове дослідження наслідків має важливе значення для сучасної науки кримінального права. Саме тому в теорії кримінального права є серйозна плеяда вчених, наукові праці яких присвячені саме цьому правовому феномену. Існує достатньо наукових підходів як до власне окреслення дефініції наслідків, так і до здійснення їх класифікації та опису певних їх видів. Якщо говорити в цілому, то як зазначає Сергєєва Т.В.: «у науці кримінального права існує єдине розуміння того, що злочинні наслідки – це шкода об'єкту посягання, що заподіюється діянням»[8, с. 195]. Орловський Р.С. та Валовина М.А. щодо цього зазначили, що суспільно небезпечні наслідки уособлюють у собі шкоду, що завдається або може бути завдана об'єкту, предмету або потерпілому. Шкода, заподіяна предмету злочину та потерпілому, більш конкретна і піддається встановленню та фіксації; вона має значення для матеріального складу злочину як елемент об'єктивної сторони злочину. Шкоду, заподіяну об'єкту злочину, важче певним чином визначити чи виміряти. Проте в усіх цих випадках об'єкту кримінально-правової охорони завдається шкода, яка і є суспільно небезпечним наслідком злочину в розрізі суспільного аспекту» [7, с. 79]. Беньківський В.О. пропонує дещо інше розуміння наслідків: «1) суспільно

небезпечні наслідки – фактична або реальна шкода, яка заподіюється (спричинюється) злочином об'єкту; 2) суспільно небезпечні наслідки – поєднання реальної або фактичної шкоди об'єкту з можливою реальною загрозою об'єкту (тобто без визначених, «зафіксованих», таких, що настали змін в об'єкті посягання)» [1, с. 191]. Вказані підходи і обумовлюють наявність різноманітних підходів до урозуміння поняття наслідків кримінального правопорушення. При чому, зосереджуючись на сутності та змісті поняття наслідків, достатньо не розповсюдженою є наукова полеміка щодо формування саме дефініції наслідків, яка б була зручною для сприйняття. В цьому випадку слід приєднатися до позиції Сергєєвої Т.В., яка запропонувала найбільш конкретне визначення наслідків: «Наслідки злочину – це негативні, суспільно шкідливі зміни в об'єкті кримінально-правової охорони або створення реальної загрози настання таких змін, що проявляються як результат злочинного діяння (дії або бездіяльності) й пов'язані з таким діянням»[8, с.197].

Переходячи до аналізу наслідків, передбачених конструкцією складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 270 КК України, то їх наявно декілька – в залежності від частини відповідної статті у якій вони знаходяться.

Так, ч.1 ст. 270 КК України передбачає наслідки: виникнення пожежі або аварії, якою заподіяно шкоду здоров'ю людей або майнову шкоду у великому розмірі.

Ч. 2 ст. 270 КК передбачає наслідки: загибель людей, майнову шкоду в особливо великому розмірі або інші тяжкі наслідки.

Почнемо із наслідків, передбачених ч.1 ст. 270 КК України. Здійснюючи аналіз наведених наслідків, можна прийти до висновку, що вони мають дворівневу структуру, що не може не викликати зацікавленості.

Так, наслідками першого порядку є: виникнення пожежі або аварії – що настають як наслідок порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки. Ці наслідки є категорією саме першого порядку у зв'язку із тим, що відповідно до конструкції складу кримінального правопорушення вони виникають саме як наслідок виконання діяння, передбаченого об'єктивною стороною даного правопорушення. Згідно Кодексу цивільного захисту, аварія, це: «небезпечна подія техногенного характеру, що спричинила ураження, травмування населення або створює на окремій території чи території суб'єкта господарювання загрозу життю або здоров'ю населення та призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи спричиняє наднормативні, аварійні викиди забруднюючих речовин та інший шкідливий вплив на навколишнє природне середовище» [6]. Аналізу цього поняття присвячена стаття Житного О.О., який достатньо вдало його розглядає як в

історичному аспекті його виникнення, так і в сучасному його розумінні. Автор абсолютно вірно використовує для цього нормативно-правові акти, що відносяться до інших галузей права, аргументовано зауважуючи про високий рівень бланкетності диспозиції ч.1 ст. 270 КК України. Так, для з'ясування змісту та обсягу вказаного поняття аналізуються Закони: «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про житлово-комунальні послуги». Далі, професор Житний О.О. виділяє ознаки аварії: «1. Аварія –це небезпечна подія; 2. Аварія має техногенний характер; 3. Аварія спричиняє ураження, травмування людей або створює на окремій території чи території суб'єкта господарювання загрозу життю або здоров'ю населення та призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи спричиняє наднормативні, аварійні викиди забруднюючих речовин та інший шкідливий вплив на навколишнє природне середовище» [2, с. 612]. Окрім того, професор Житний О.О. визначає ознаки аварії з огляду розуміння її як наслідку кримінального правопорушення, передбаченого ст. 270 КК України: «1. Аварія – це наслідок, оскільки у КК України прямо вказується на порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки, що спричинило виникнення аварії. У цьому полягає відмінність від понять аварії, наведених у інших нормативно правових актах, де вона визначається здебільшого як певний процес або розуміється як певне явище. 2. Аварія є наслідком не будь - якого діяння, а виключно порушення встановлених законодавством вимог пожежної або техногенної безпеки, яке спричинило її виникнення. При цьому конструкція складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 270 КК України, залишає відкритим питання, чи може/має бути аварія викликана виключно порушенням техногенної безпеки, чи також і порушеннями пожежної безпеки. 3. Аварія не є кінцевим наслідком порушення пожежної або техногенної безпеки, а виступає «проміжним» результатом, оскільки заподіює в подальшому шкоду здоров'ю людей або майнову шкоду у великому розмірі. Останні виступають остаточним результатом/наслідком правопорушення» [2, с. 612].

Щодо другого наслідку першого порядку – «пожежа», то визначення цього поняття також дається у Кодексі цивільного захисту України, де воно визначається як: «пожежа - неконтрольований процес горіння, внаслідок якого знищується або пошкоджується майно, природні ресурси, а також виникають небезпечні чинники, що створюють загрозу життю та здоров'ю людей, тварин, негативно впливають на навколишнє природне середовище»[6]. Питанню формулюванню поняття пожежі в кримінальному праві приділено дещо більше уваги ніж поняттю «аварія». Окремими вченими навіть задекларовано формування дефініції «кримінальної пожежі»[4, с. 607], чого на даний момент в чинному законодавстві реалізовано ще не було. Як зазначив у своїй роботі

Житний О.О., визначення поняття пожежі значною мірою обумовлено значною бланкетністю при його визначенні і врегулюванні окремих ознак чи видів пожеж різними нормативно-правовими актами. Щодо ознак пожежі, то він зазначає: «ознаки пожежі в контексті приписів ст. 270 КК України:1) пожежа – наслідок порушення передбачених законодавством вимог пожежної чи техногенної безпеки. При цьому наголос слід зробити на тому, що такого роду вимоги повинні бути передбачені саме законодавством (а отже, суб'єкт правопорушення повинен їх дотримуватися); 2) пожежа сприймається як наслідок порушення передбачених законодавством вимог пожежної чи техногенної безпеки, але за своїм змістом становить процес горіння, тобто екзотермічної реакції окислення речовин; 3) пожежа заподіює шкоду здоров'ю людей або майнову шкоду у великому розмірі. При цьому, виходячи із матеріальної конструкції складу правопорушення, передбаченого ст. 270 КК України, шкода має бути заподіяна реально (загрози заподіяння шкоди в даному випадку недостатньо); 4) виходячи зі змісту ч. 1 та ч. 2 ст. 270 КК України пожежа виступає наслідком виключно діяння, передбаченого ч. 1 цієї статті (адже у ч. 2 настання пожежі прямо не зазначене)»[3, с.408]. Як вважається, така характеристика пожежі в контексті ст. 270 КК України є достатньо змістовною.

Але, незважаючи на характеристику таких явищ як аварія і пожежа, як наслідків діяння, передбаченого ст. 270 КК України - при цьому далеко не всі питання є вирішеними. Абсолютно вірно було звернено увагу на взаємодію зазначених у диспозиції статті пари діянь: порушення встановлених законом вимог пожежної безпеки-порушення встановлених законодавством вимог техногенної безпеки та пари наслідків виникнення пожежі-аварії. Користуючись законами формальної логіки можна стверджувати, що безперечно-перше в парі діяння тягне за собою перший в парі наслідок, так само це можна стверджувати і відносно другої пари діяння-наслідок. Але чи може викликати порушення пожежної безпеки – аварію, а порушення техногенної безпеки – пожежу - стверджувати складно. На дане питання могла б дати відповідь практика застосування досліджуваної правової норми, але вона є вкрай обмеженою. З огляду на конструкцію диспозиції ст. 270 КК України та використання займенника «воно» яким об'єднуються -діяння у виді «порушення пожежної безпеки» та «порушення техногенної безпеки» - формальних перешкод для цього немає.

Характеризувавши наслідки першого порядку, можна характеризувати наслідки другого порядку, які вже виступають наслідком пожежі та аварії, а саме: шкода здоров'ю людей або майнова шкода у великому розмірі. Ці наслідки достатньо описані в правовій літературі. І якщо зміст поняття «майнова шкода у великому розмірі» визначається у примітці до ст. 270 КК України, то як зазначає Катеринчук А.В.: «шкода здоров'ю» є одним із

суперечливих понять, що належить не лише до кримінального права, але й до інших наук, зокрема судової медицини, трудового права, цивільного права; не менш проблемним також є встановлення її видів. Під час дослідження цього питання ми не виявили єдиної думки, якої б дотримувалась більшість науковців. «Ознака «шкода здоров'ю», якою оперується законодавець, неоднозначна у своєму розумінні» [5, с. 96]. Далі, автор пропонує визначення шкоди здоров'ю як: «порушення анатомічної цілості тканин, органів або їх функцій, що виникають від дії одного чи кількох факторів зовнішнього середовища, зокрема фізичних (механічних, термічних, барометричних, променистих тощо), хімічних»[5, с. 96]. Слід зазначити, що наслідки другого порядку можуть наставати як результат пожежі так і як результат аварії.

Не спростовуючи важливість для сучасної науки кримінального права кожного із передбачених наслідків у ч.1 ст.270 КК України, найбільшу цікавість викликає застосований законодавцем прийом легалізації наслідків першого і другого порядку у диспозиції вказаної статті. Аналіз цієї норми показує – що настання наслідків другого порядку без наслідків першого неможливе.

Висновки. Аналіз наслідків, як обов'язкового елементу складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 270 КК України, показав певний правовий феномен правової регламентації даного явища на двопорядковій основі. Така законодавча техніка, безумовно, вимагає подальшого вивчення із опорою на досвід правозастосування у майбутньому. Щодо вказаного складу кримінального правопорушення необхідно вирішити і поставлене питання щодо можливості передбачених у диспозиції діянь тягнути за собою всі передбачені наслідки. В будь якому випадку збільшення з часом судової практики здатне буде або підтвердити або спростувати поставлені гіпотези.

Література:

1.Беньківський В.О. Юридичне значення наслідку у причинному зв'язку: кримінально-правовий аспект. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 190-197. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/33.pdf.

2.Житний О.О. Деякі кримінально-правові аспекти поняття «аварія» як ознаки кримінального правопорушення, передбаченого статтею 270 Кримінального кодексу України. Актуальні питання у сучасній науці 2024. № 8(26) С. 604-614. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/14082/14151.

3.Житний О.О. Щодо розуміння поняття «пожежа» в диспозиції ст.270 Кримінального кодексу України. Наукові інновації та передові технології» Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка». 2024. № 7(35). С. 401-409. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/ article/view/12957/13019.

4.Зарубін К.Є. Сутність пожеж та підпалів та їх класифікація. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. №4. с. 605-607 URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/145.pdf.

5.Катеринчук К.В. Проблеми визначення поняття «шкода здоров'ю особи» у проєкті Кримінального кодексу України. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 32 (71) № 1 2021. С. 95-99. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/17580/1/20210511_301.pdf.

6.Кодекс Цивільного захисту України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 34-35, ст.458. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text.

7.Орловський Р.С Валовина М.А. Суспільно небезпечні наслідки злочину. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. Випуск 6. Том 3. 2017. С.76-80. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15029/1/Orlovskiy_Valovyna_76-80.pdf .

8.Сергєєва Т.В. Поняття категорії наслідків злочину у теорії кримінального права. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 5 С. 195-198. URL: http://lsej.org.ua/5_2020/48.pdf.

References:

1. Benkivskyi V.O. (2020). Yurydychne znachennia naslidku u prychynnomu zviazku: kryminalno-pravovyi aspekt. [The legal significance of the effect in causation: the criminal law aspect.]Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: yurydychni nauky. - Scientific Notes of Vernadsky National University. Series: legal sciences. Tom 31 (70). № 4. 190-197. Retrieved from: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/4_2020/33.pdf. [in Ukrainian].

2. Zhytnyi O.O. (2024). Deiaki kryminalno-pravovi aspekty poniattia «avariia» yak oznaky kryminalnoho pravoporushennia, peredbachenoho statteiu 270 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. [Some criminal law aspects of the concept of "accident" as a sign of a criminal offense under Article 270 of the Criminal Code of Ukraine.] Aktualni pytannia u suchasnii nautsi - Topical issues in modern science. № 8(26). 604-614. Retrieved from: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/14082/14151. [in Ukrainian].

3. Zhytnyi O.O. (2024). Shchodo rozuminnia poniattia «pozhezha» v dyspozytsii st.270 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy.[On understanding the concept of "fire" in the disposition of Article 270 of the Criminal Code of Ukraine] Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii» Seriia «Upravlinnia ta administruvannia», Seriia «Pravo», Seriia «Ekonomika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Pedahohika». - Scientific Innovations and Advanced Technologies" Series 'Management and Administration', Series 'Law', Series 'Economics', Series 'Psychology', Series 'Pedagogy'.. № 7(35). 401-409. Retrieved from: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/12957/13019. [in Ukrainian].

4. Zarubin K.Ie.(2024). Sutnist pozhezh ta pidpaliv ta yikh klasyfikatsiia. [The nature of fires and arson and their classification]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. - Legal scientific electronic journal. №4. 605-607. Retrieved from: http://www.lsej.org.ua/4_2024/145.pdf. [in Ukrainian].

5. Katerynchuk K.V. (2021). Problemy vyznachennia poniattia «shkoda zdoroviu osoby» u proiekti Kryminalnoho kodeksu Ukrainy.[Problems of Defining the Concept of "Harm to a Person's Health" in the Draft Criminal Code of Ukrain]. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: yurydychni nauky. - Scientific Notes of Vernadsky National University. Series: legal sciences. Tom 32 (71) № 1. 95-99. Retrieved from: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/17580/1/20210511_301.pdf. [in Ukrainian].

6. Kodeks Tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. [Civil Defense Code of Ukraine]. (2013). Vidomosti Verkhovnoi Rady. - Bulletins of the Verkhovna Rada. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text. [in Ukrainian].

7. Orlovskyi R.S Valovyna M.A. (2017). Suspilno nebezpechni naslidky zlochynu. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. [Socially dangerous consequences of crime. Scientific Bulletin of Kherson State University]. Seriia Yurydychni nauky.- Scientific Bulletin of Kherson State University. Series of Legal Sciences.Vypusk 6. Tom 3. 2017. 76-80. Retrieved from: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15029/1/Orlovskiy_Valovyna_76-80.pdf. [in Ukrainian].

8. Serhieieva T.V. (2020). Poniattia katehorii naslidkiv zlochynu u teorii kryminalnoho prava. [The concept of the category of consequences of crime in the theory of criminal law]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. - Legal scientific electronic journal. № 5. 195-198. Retrieved from: http://lsej.org.ua/5_2020/48.pdf. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 340:351.86

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1033-1042

Смолин Ярослав Васильович кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного та кримінального права, Інститут права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Князя Романа 1/3, м. Львів, 79000, тел.: (096) 540-01-74, https://orcid.org/0009-0008-7848-841X

Ортинський Михайло Михайлович бакалавр Інституту права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка», вул. Князя Романа 1/3, м. Львів, 79000, тел.: (097)548-10-77, https://orcid.org/0009-0009-4528-0468

ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ: СИСТЕМНІ ЗМІНИ

Анотація. Світовий устрій повоєнного часу характеризується глобальною легітимацією в міжнародному праві парадигми верховенства права, переосмисленням цінності життя людини, дотриманням основоположних прав і свобод. Демократія стала потужним чинником розвитку правових систем після другої світової війни і, як здавалося, зайняла сильні позиції у світобудові.

Нова фаза російсько-української війни, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, заперечила твердження багатьох науковців про незворотній глобальний поступ людства до демократії. Як наслідок, під загрозою опинилася уся система глобальної безпеки. Вже зараз, трохи більше ніж через два з половиною роки від початку повномасштабної війни в Україні, можемо констатувати про появу системних змін у політико-правовому житті майже усіх країн світу.

Збройна агресія і небувале у XXI столітті масштабування країною агресором воєнних злочинів і злочинів проти людяності поставили міжнародне право і правову систему України перед серйозними викликами. Постала нагальна потреба удосконалення національного законодавства, налагодження міжнародної політичної, економічної і військово-технічної співпраці. На часі зміна стратегії політико-правового і економічного розвитку держави, жорстка боротьба з корупцією, перегляд соціальної політики. Як першочергові постають питання розвитку військово-промислового комплексу, нарощення оборонної потуги України з метою зупинки ворога, захист цивільного населення та інфраструктури, військова мобілізація українського народу з наданням розширених гарантій військовослужбовцям та їхнім сім'ям.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Попри складні умови державотворення, юридична наука повинна знаходитися на вістрі євроінтеграційних процесів, усіляко сприяти європейському вектору розвитку України. Організована, стабільна правова система – запорука стійкості сучасної української держави. Зміни у політичному і правовому житті суспільства, свідками яких маємо можливість бути сьогодні, викликані необхідністю збереження української держави. Вони матимуть позитивний вплив і на післявоєнний час, адже загальнонаціональне єднання українського народу навколо європейських цінностей, його гуманність навіть в умовах збройного конфлікту, популяризація української культури, мови і традицій є свідченням того, що Україна, яка географічно розташована на межі різних цивілізацій, завжди була і залишиться частиною західного цивілізованого світу.

Ключові слова: правова система, євроінтеграція, російсько-українська війна, державотворення, демократія, громадянське суспільство, правосуддя, правосвідомість.

Smolyn Yaroslav Vasylyovych PhD, Assistant of International and criminal law Department, Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, 1/3 Kniazia Romana St., Lviv, 79000, tel.: (096) 540-01-74, https://orcid.org/0009-0008-7848-841X

Ortynskyi Mykhailo Mykhailovych Bachelor of Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, 1/3 Kniazia Romana St., Lviv, 79000, tel.: (097)548-10-77, https://orcid.org/0009-0009-4528-0468

THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF FULL-SCALE WAR: SYSTEMIC CHANGES

Abstract. The post-war world order is characterized by the global legitimation of the rule of law paradigm in international law, a rethinking of the value of human life, and the observance of fundamental rights and freedoms. Democracy became a powerful driver of the development of legal systems after World War II and seemed to take a strong position in global governance.

However, the new phase of the Russian-Ukrainian war, which began on February 24, 2022, refuted the assertions of many scholars about the irreversible global progress of humanity toward democracy. As a result, the entire global security system has been put at risk. Now, just over two and a half years since the start of the full-scale war in Ukraine, we can observe the emergence of systemic changes in the political and legal life of almost every country in the world.

The armed aggression and the unprecedented scale of war crimes and crimes against humanity committed by the aggressor state in the 21st century have presented serious challenges to international law and Ukraine's legal system. There is an urgent need to improve national legislation and to strengthen international political, economic, and military-technical cooperation. The revision of the state's political, legal, and economic development strategy is timely, as is the decisive fight against corruption and the reassessment of social policy. Top priorities include the development of the military-industrial complex, strengthening Ukraine's defense capabilities to stop the enemy, protecting civilians and infrastructure, and mobilizing the Ukrainian people with expanded guarantees for servicemen and their families.

Despite the difficult conditions of state-building, legal science must remain at the forefront of European integration processes and actively promote Ukraine's European development trajectory. An organized, stable legal system is the foundation of the resilience of the modern Ukrainian state. The changes in the political and legal life of society that we witness today are driven by the need to preserve the Ukrainian state. These changes will have a positive impact in the post-war period as well. The nationwide unity of the Ukrainian people around European values, their humanity even in the face of armed conflict, and the promotion of Ukrainian culture, language, and traditions testify that Ukraine, geographically situated at the crossroads of different civilizations, has always been and will remain a part of the Western civilized world.

Keywords: legal system, European integration, Russian-Ukrainian war, state-building, democracy, civil society, justice, legal consciousness.

Постановка проблеми. Наукові дослідження правової системи України в умовах повномасштабної війни мають важливе значення з багатьох причин. Вони дозволяють зрозуміти, як саме елементи правової системи реагують на безпрецедентні для існування сучасної української держави загрози та виклики. Активна наукова розвідка сприятиме швидкій адаптації національного законодавства до умов, які фактично склалися внаслідок активних бойових дій, налагодженню роботи органів державної влади, пошуку шляхів ефективної взаємодії держави і суспільства, а також розширенню можливостей інтеграції національної правової системи в систему права Європейського Союзу. У нашому дослідженні ми зосереджуємося на огляді змін окремих елементів правової системи, які по своїй сутності є взаємодоповнюючими і взаємозалежними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями правової системи України у часі повномасштабної війни займається низка відомих правників, з-поміж яких: Н. Атаманчук, В. Бурак, Ю. Гришина, О. Костюченко, Н. Кузнєцова, Я. Лазур, А. Колосюк, Н. Міловська, А. Монаєнко, Р. Панчишин,

Б. Островська, О. Пижов, Н. Рудюк, В. Тимошенко, І. Цимбалюк, В. Шакун та інші. Для нашого дослідження вагомими стали наукові роботи О. Славної (досліджує питання пов'язані із захистом прав людини в умовах війни), В. Ткачука (досліджує право воєнного часу), О. Фатхутдінової (піднімає питання демократизації) та деяких інших учених, чия робота становить значний внесок у розвиток сучасної теоретичної юриспруденції. Разом з тим у науковій літературі недостатньо напрацьованими залишаються питання впливу повномасштабної війни на правову систему, що власне актуалізувало наш науковий інтерес.

Метою статті є дослідження правової системи України, системних змін, які відбуваються внаслідок російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Розгортання воєнних дій у центрі європейського континенту викликало необхідність посилення захисту усіх існуючих у світі демократій, спричинило потребу додаткового гарантування свободи, прав людини, верховенства права. Попри Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, на початку повномасштабного вторгнення українська держава залишилася на одинці з країною агресором, власне з чого й розпочала новий етап свого інституційного становлення.

Війна суттєво вплинула на стан правової системи України. З одного боку вона стала каталізатором низки важливих державотворчих процесів. Національне піднесення, мужність українського народу, рішучість збройних сил дали можливість зберегти незалежною Україну і продовжувати боротьбу за її існування і розвиток. З іншого боку введення по всій країні воєнного стану, військова мобілізація, швидке прийняття Верховною Радою України низки законодавчих актів (задля ефективної роботи державних інституцій і посилення обороноздатності держави), зміни в роботі правоохоронних і судових органів - ряд непростих кроків, які стали відповіддю на ворожі дії.

Право відіграє ключову роль у трансформаційних процесах, які відбуваються сьогодні в Україні. Наші наукові спостереження дозволяють сформувати власний перелік важливих змін, що мають місце у політико-правовому житті опісля 24 лютого 2022 року. З-поміж них наступні:

1) зміна характеру міжнародної співпраці України, її прискорена євроінтеграція; Незважаючи на збройний напад на Україну 24 лютого 2022 року, вже 23 червня цього ж року лідери двадцяти семи держав-членів Європейського Союзу ухвалили важливе з точки зору геополітики і глобальної безпеки рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. Історична подія засвідчила бажання великої родини європейських країн вже в осяжному майбутньому прийняти Україну до складу Європейського Союзу.

Ми поділяємо думку О. Славної, яка вважає, що для практичного зрушення євроінтеграційних процесів в Україні є потреба в переході від політико-ідеологічних до прагматичних підходів розв'язання поставлених завдань. На думку дослідниці, євроінтеграція повинна сприйматися українським суспільством як інструмент реалізації стратегічної мети для соціально-економічного, громадянсько-політичного, культурного розвитку [1, с. 223]. Євроінтеграція України – складний і тривалий процес, який передбачає відповідність багатьом критеріям і виконання низки реформ. Вступ України до ЄС потребує широкого політичного консенсусу всередині самого Євросоюзу, що вже по своїй сутності є непростим завданням. Разом з тим Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами в частині зміцнення її економіки та обороноздатності за кількома ключовими напрямами: підтримка економіки, розвиток бізнесу, військова допомога з постачання озброєння; фінансова підтримка на соціальні та оборонні потреби; навчання українських військових; допомога з технічного обслуговування та ремонту військової техніки, допомога в забезпеченні кібербезпеки і створення опору інформаційній війні; відбудова ВПК України, гуманітарна допомога тощо.

2) демократизація; Демократизація України – багатогранний процес. Демократичне становлення залежить від реформи політичної системи, зокрема через посилення інститутів демократії – удосконалення роботи парламенту, зміцнення органів місцевого самоврядування, підвищення ролі громадянського суспільства. Демократична українська держава потребує не лише єдиної і неподільної території. Її існування насамперед залежить від ментальної і духовної єдності українського народу, його згуртування навколо ідеї державності.

О. Фатхутдінова виділяє низку проблем демократизації правової системи України у період воєнного часу, з-поміж яких називає проблеми судової системи, корупцію, дезінформацію, потребу балансування між необхідністю забезпечувати національну безпеку і захистом низки прав і свобод громадян, проблему реалізації низки конституційних прав, зокрема виборчих прав, відсутність ефективного діалогу між громадськістю і державною владою [2, с. 56]. Подолання корупції у сфері державного управління ми вважаємо обов'язковою вимогою демократизації України. Вважаємо корисним широке залучення громадськості і ЗМІ до процесу моніторингу за станом корупції.

Шукаючи концепції, які б сприяли посиленню демократичних інститутів, зокрема, в межах дослідження учасницької демократії та її форм на місцевому рівні, Б. Михальчук приходить до висновку що децентралізація (наявний досвід і результати децентралізаційних процесів) позитивно вплинула на збереження стійкості територіальних громад у часі війни, а «пріоритет на підвищення рівня громадської участі залишатиметься одним із ключових

завдань у межах посилення євроінтеграційних процесів» [3, с. 172]. Це свідчить про необхідність створення нормативних і фактичних умов для залучення громадськості і популяризації різних форм громадської участі в управлінні державними справами. Не варто забувати про роль незалежності, безсторонності судів, доступу до правосуддя як невід'ємного елемента права на судовий захист, про електронне врядування і цифровізацію адміністративних послуг, – кроки, які належить робити задля утвердження демократії всередині української держави.

3) стрімкий розвиток громадянського суспільства; Громадянське суспільство виконує критичну функцію у забезпеченні демократії, захисту прав людини і забезпечення соціальної стабільності, особливо у часи війни. В сучасних умовах, громадянське суспільство стає ключовим механізмом контролю за владою та опору неправомірним діям, впливаючи на політичний порядок денний та контролюючи діяльність державних інститутів [4, с. 1291]. Активна розбудова громадянського суспільства в Україні може справити відчутний позитивний вплив на стійкість держави в умовах війни. На складному етапі розвитку української держави, надзвичайно важливою є активна реалізація усіх можливих форм прямої демократії, як-от: петиції, загальні збори громадян, громадські ініціативи, громадські слухання і обговорення, консультації з громадськістю, вибори, всеукраїнський і місцеві референдуми (як форма ефективного вирішення важливих питань місцевого значення територіальною громадою через пряме волевиявлення) тощо. На жаль, частину зазначених демократичних форм участі громадян в управлінні державними справами неможливо реалізувати через активну фазу війни (вибори, всеукраїнський референдум) або відсутність законодавчого регулювання (місцеві референдуми).

4) розвиток національного законодавства; Окремі юридичні норми показали свою неефективність в умовах збройного конфлікту. Багато норм права уже зазнало змін, значна кількість нормативних актів буде переглянута або доповнена Верховною Радою України у близькому майбутньому, що дозволить зміцнити державу, забезпечити належне виконання нею своїх функцій. Зміна національного законодавства України під час війни є важливим процесом, спрямованим на адаптацію правової системи до нових викликів, які загрожують цілісності держави та її суверенітету.

5) зміни у роботі правоохоронної системи і системи правосуддя; Військові дії створили чимало проблем для судової системи України. На початку війни правосуддя ускладнилося внаслідок фізичного знищення та пошкодження великої кількості будівель, у яких розташовувалися суди. На окупованих агресором територіях органи судової влади припинили свою діяльність. Важливим рішенням стало перенесення низки судів з небезпечних територій

до більш безпечних регіонів України. Варто відзначити важливу роль правоохоронних органів і органів судової системи щодо фіксації і розслідування воєнних злочинів. Такі злочини стали вагомою проблематикою сучасного кримінального права. В аспекті розвитку системи правосуддя повинні згадати про важливий крок - ратифікацію Римського статуту. Міжнародний кримінальний суд доповнюватиме національну систему правосуддя. Ратифікація Римського статуту сприяє інтеграції України у систему міжнародного правосуддя, допоможе забезпечити кримінальне переслідування і покарання осіб, які винні у вчиненні воєнних злочинів на території України та стосовно її громадян.

6) зміни правової ідентичності і правосвідомості громадян; В умовах повномасштабної війни правосвідомість громадян відіграє важливу роль стосовно збереження правопорядку і стійкості держави. Правова свідомість визначає характер поведінки особи. Відповідно, правосвідомість стає вирішальною щодо дотримання законів і вибору особою варіанту правової поведінки, підтримки громадянами державних інституцій, здатності протистояти дезінформації, є визначальною також в аспекті виникнення соціальної взаємодії.

Н. Рудюк вважає, що згуртованість і соціальна толерантність населення в умовах війни часто посилюється завдяки спільному ворогу і необхідності ведення активної оборони держави. Це сприяє підвищенню довіри до державних інститутів, правової системи та готовності до співпраці. Проте, тривалі конфлікти можуть призвести до зниження рівня правосвідомості, якщо громадяни починають сумніватися у справедливості та ефективності правових заходів держави [5, с. 145]. Воєнний стан вплинув на правосвідомість українців. У стані війни відчуття небезпеки посилило увагу громадськості до діяльності держави. Громадяни стали більш свідомими щодо своїх обов'язків перед вітчизною, значна кількість українських чоловіків і жінок поповнила лави збройних сил України. Сьогодні маємо можливість констатувати про формування національної і правової ідентичностей громадян України, що матиме безумовний позитивний ефект у майбутньому. Водночас, на формування правової свідомості має вплив політика держави і характер її діяльності. В сучасних умовах потребуємо розширення комунікації між державою і суспільством, прозорої політики держави.

Робота державних інституцій має бути відкритою для громадськості. Це зміцнить рівень довіри народу до державної влади. Законодавство має стати більш гнучким в частині адміністративних процедур, а також щодо прийняття рішень в умовах надзвичайних ситуацій, які потребують негайної реакції. Необхідно продовжувати роботу у напрямі впровадження додаткових адміністративних сервісів і цифрових платформ, які дозволяють громадянам отримувати державні послуги дистанційно навіть у складних умовах чи важкодоступних регіонах України. Важливим завданням сьогодення є забез-

печення можливості нормальної роботи незалежних засобів масової інформації. Громадяни мають право отримувати правдиву інформацію з першоджерел, вони не повинні сумніватися у правильності прийнятих державою рішень, у справедливості і ефективності обраної стратегії державного розвитку.

В сучасних умовах необхідно покращити правове становище військовослужбовців, ветеранів російсько-української війни та їхніх сімей; Чимало учених виділяють проблему належної реінтеграції ветеранів. Р. Панчишин пропонує низку інноваційних підходів до підтримки військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей органами місцевого самоврядування [6, с. 36-38]. Автор зокрема пропонує включити до національного законодавства норми, які чітко фіксують переваги при працевлаштуванні для ветеранів, програми для їхньої професійної реабілітації, психологічної підтримки, норми, що передбачають належний рівень соціального забезпечення ветеранів війни, програми фінансової підтримки для стартапів, навчання, сертифікації певних видів робіт. Ми погоджуємося з Р. Панчишиним також у тому, що для людей, які повернулися з війни, держава зобов'язана створити інклюзивне робоче середовище, усіляко підтримувати їх після служби. Разом з тим вважаємо, що на рівні держави мають бути прогарантовані додаткові переваги для бізнесу, який працевлаштовує ветеранів та членів їхніх сімей, що допоможе у реалізації передбачених у законодавстві соціальних програм.

Чимало сучасних науковців вважають, що на тлі підвищення правосвідомості громадян України, повномасштабна війна викрила глобальну для нашої держави проблему, – повну деградацію українських політичних еліт з характерним для них зневажливим ставленням до української мови, культури, усього національного. Ми поділяємо таку думку, позаяк відсутність патріотично налаштованих політичних еліт значно поглиблює політичну кризу у державі, ускладнює розвиток усіх ланок правової системи, стає перешкодою для подальшого проєвропейського поступу України.

В. Ткачук в одній з авторських праць висловив побоювання щодо неготовності українських політичних еліт до змін у правовій системі, які неодмінно стануться після війни. Автор вважає що змінюється ментальність українського суспільства, а отже, у повоєнний час «юристам-науковцям прийдеться переосмислювати цілий ряд уявлень про правові явища і поняття, що потребуватиме напрацювань новітніх методологічних підходів до їхнього визначення та практики застосування». Науковець також зауважив, що повоєнне суспільство вимагатиме еволюційних змін не тільки простого перетворення змісту норм та інституцій права, але насамперед зміни правової форми, що не буде сприйняте політичними елітами й неминуче приведе до соціальної напруги в суспільстві [7, с. 212-213]. Схожої думки притримується Ю. Шайгородський, який ще на початку російської агресії у 2014 році, намагався вказати на прірву, яка сформувалася між українським народом і його політичними елітами. Автор вказував на автаркію (з грец. *autárkeia* —

самовдоволення, незалежність від усього зовнішнього світу або інших людей) владних еліт, які розглядають суспільство лише як ресурс для забезпечення власного майнового та владного статусу, вважав таку причиною політичної прокрастинації [8, с. 148]. Минуло десять років, але ризик пригальмовування євроінтеграційних процесів саме в частині відсутності політичної волі еліти українського суспільства залишається актуальною загрозою сучасній українській державі.

Висновки. Повномасштабна війна, окупація територій, спроби знищення військової і цивільної інфраструктури стали справжнім викликом для України. Правова система нашої держави змушена пристосовуватися до нових реалій, ставати більш гнучкою, забезпечувати органам державної влади можливість швидкого прийняття життєво важливих для країни рішень.

Зовнішня агресія стала поштовхом до низки державотворчих процесів. Триває незворотній рух до демократії, розвиваються національна і правова ідентичності. Формується громадянське суспільство, де кожен українець розуміє вагому роль власної участі у державотворчих процесах. Навколо демократичних цінностей згуртувався цивілізований світ. Патріотизм, мужність українського народу протиставилися російському авторитарному режиму, який має на меті дестабілізувати усталений світопорядок.

Юридична наука на сучасному етапі державотворення покликана розглянути можливість впровадження нових правових інструментів, які допоможуть підвищити рівень обороноздатності української держави, і водночас, максимально повно забезпечити захист прав та свобод людини і громадянина. Особливу увагу необхідно приділяти впровадженню розширених гарантій прав для військовослужбовців та їхніх сімей, що позначатиме прагнення держави підтримати громадян, які стали на її захист.

Література:

1. Славна О. Деякі аспекти реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах повномасштабної збройної агресії проти України. Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 29 лютого 2024 р.). Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ. 2024. С. 223-225.
2. Фатхутдінова О. Проблеми демократизації правової системи України в період воєнного стану. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 2(26). С. 54-60.
3. Михальчук Б. С. Учасницька демократія в умовах децентралізації влади в Україні: теоретико-правовий вимір. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Острог. 2024. 232 с.
4. Гороховський Д. І., Мадрига Т. Б., Зєнкін М. В. Роль громадянського суспільства в політичних процесах України. Вісник науки та освіти. №7 (25). 2024. С. 1291-1302.
5. Рудюк Н. Правосвідомість громадян в умовах воєнного стану. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів» (м. Вінниця, 21 червня 2024 року). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2024. С. 144-147.

6. Панчишин Р. І. Інноваційні підходи до підтримки військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей органами місцевого самоврядування: ключові кроки до успіху і впровадження (на прикладі США). Два роки війни: наслідки та перспективи: тези доповідей учасників Всеукраїнської онлайн конференції (м. Київ, 15 травня 2024 року). 2024. С. 36-39.

7. Ткачук В. Є. Право в контексті парадигми національної науки: повоєнний шлях розвитку. Два роки війни: наслідки та перспективи: тези доповідей учасників Всеукраїнської онлайн конференції (м. Київ, 15 травня 2024 р.). Київ: БФ «Науковці та освітяни для ЗСУ», 2024. С. 211-214.

8. Шайгородський Ю. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Випуск 3 (71). 2014. С. 136-152.

References:

1. Slavna O. (2024) Deiaki aspekty realizatsii ta zakhystu prav liudyny i hromadianyna v umovakh povnomasshtabnoi zbroinoi ahresii proty Ukrainy [Some aspects of implementation and protection of human and citizen rights in conditions of full-scale armed aggression against Ukraine]. *Verkhovenstvo prava: doktryna i praktyka v umovakh suchasnykh svitovykh vyklykiv: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Dnipro, 29 liutoho 2024 r.). Dnipro: Dniprovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav.* 2024. S.223-225. [in Ukrainian]

2. Fatkhutdinova O. (2023) Problemy demokratyzatsii pravovoi systemy Ukrainy v period voiennoho stanu [Problems of democratization of the legal system of Ukraine during the period of martial law]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2023. № 2(26). S. 54-60. [in Ukrainian]

3. Mykhalchuk B. S. (2024) Uchasnytska demokratiia v umovakh detsentralizatsii vlady v Ukraini: teoretyko-pravovyi vymir [Participatory democracy in conditions of decentralization of power in Ukraine: theoretical and legal dimension]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filosofii. Ostroh.* 2024. 232 s. [in Ukrainian]

4. Horokhovskyi D.I., Madryha T.B., Zienkin M.V. (2024) Rol hromadianskoho suspilstva v politychnykh protsesakh Ukrainy [The role of civil society in the political processes of Ukraine. Herald of science and education]. *Visnyk nauky ta osvity.* №7 (25). 2024. S. 1291-1302. [in Ukrainian]

5. Rudiuk N. (2024) Pravosvidomist hromadian v umovakh voiennoho stanu [Legal awareness of citizens under martial law]. *Tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualni problemy suchasnoi nauky v doslidzhenniakh molodykh uchenykh, kursantiv ta studentiv» (m. Vinnytsia, 21 chervnia 2024 roku). Kharkiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.* 2024. S. 144-147. [in Ukrainian]

6. Panchyshyn R. I. (2024) Innovatsiini pidkhody do pidtrymky viiskovosluzhbovtsiv, veteraniv ta yikhnikh simei orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: kliuchovi kroky do uspikhu i vprovadzhennia (na prykladi SShA) [Innovative approaches to support of military personnel, veterans and their families by local self-government bodies: key steps to success and implementation (on the example of the USA)]. *Dva roky viiny: naslidky ta perspektyvy: tezy dopovidei uchasnykiv Vseukrainskoi onlain konferentsii (m. Kyiv, 15 travnia 2024 roku).* 2024. S. 36-39. [in Ukrainian]

7. Tkachuk V. Ye. (2024) Pravo v konteksti paradyhmy natsionalnoi nauky: povoiennyi shliakh rozvytku [Law in the context of the paradigm of national science: the post-war path of development]. *Dva roky viiny: naslidky ta perspektyvy: tezy dopovidei uchasnykiv Vseukrainskoi onlain konferentsii (m. Kyiv, 15 travnia 2024 r.). Kyiv: BF «Naukovtsi ta osvitiany dlia ZSU»,* 2024. S. 211-214. [in Ukrainian]

8. Shaihorodskyi Yu. (2014) Rol hromadianskoho suspilstva u stanovlenni novoi politychnoi realnosti [The role of civil society in the formation of a new political reality]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vypusk 3 (71). 2014. [in Ukrainian]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

СЕРІЯ «Психологія»

УДК 159.9.072.5

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1043-1064

Алексіна Надія Юріївна керівниця дослідницького проєкту з адаптації психодіагностичних методик, БО «БФ «Бережи себе», магістрантка психології, кафедра експериментальної і прикладної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, https://orcid.org/0009-0008-2120-1326

Герасименко Ольга Володимирівна докторка психології (PsyD), Інститут Райта, Берклі, Каліфорнія, США, постдокторантка, Інститут психологічних послуг «Ексес», США, https://orcid.org/0009-0006-9507-2139

Лавриненко Денис Гійович старший викладач кафедри педагогіки та психології, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, пр-т Перемоги, 54/1, м. Київ, 03057, тел.: (044) 371-61-05, https://orcid.org/0000-0002-9306-3830

Степаненко Маргарита Володимирівна головна внутрішня експертка клінічного стріма, БО «БФ «Бережи себе», https://orcid.org/0009-0001-7032-9771

ІННОВАЦІЙНА СИСТЕМА ПСИХОДІАГНОСТИЧНОГО СКРИНІНГУ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена розробці та теоретичному обґрунтуванню інноваційної системи психодіагностичного скринінгу, адаптованої до сучасних викликів, зокрема тих, що спричинені війною в Україні. Основна мета дослідження – створення системи, яка забезпечить індивідуалізований підхід до діагностики психічного здоров'я, дозволяючи враховувати психологічні характеристики кожної людини. Актуальність розробки обумовлена недоліками існуючих психодіагностичних інструментів, які часто виявляються недостатньо стандартизованими та доступними для широкого застосування. Запропонована система передбачає використання адаптивної методики скринінгу, яка починається з базових тестів на депресію та тривожність, після чого досліджуваний перенаправляється на подальші, більш специфічні оцінки за допомогою фільтрів, залежно від початкових результатів. Одним із

важливих аспектів є інтеграція онлайн-інструментів, що дозволяє оперативно проводити діагностику навіть за умов обмеженого доступу до психотерапевтичної допомоги. В ході дослідження система отримала високі оцінки експертів (M=4.67 за 5-бальною шкалою Лікерта), що підтверджує її надійність та валідність. Особлива увага приділяється психоемоційним розладам, таким як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія, тривожність, самоушкодження та інші розлади, пов'язані з кризовими ситуаціями. Система також охоплює діагностику поведінкових залежностей, проблем зі сном та інших соматичних розладів, що можуть впливати на психічний стан людини. Комплексний підхід до діагностики дозволяє не лише виявити наявні проблеми, але й сформувати індивідуальну діагностичну траєкторію, що підвищує точність оцінки та ефективність подальшого лікування. Стаття підкреслює важливість інтеграції сучасних цифрових технологій у процес психодіагностики, що сприяє покращенню якості та доступності психологічної допомоги в умовах кризи.

Ключові слова: психодіагностика, психічне здоров'я, індивідуалізована діагностика, ПТСР, депресія, тривожність, самоушкодження, копінг-стратегії, психоемоційні розлади, скринінг, онлайн-інструменти, експертне оцінювання, психотерапія.

Aleksina Nadiia Yuriivna Head of the research project on adaptation of psychodiagnostic methods, CO CF “Take Care”, Ukraine; Master’s student of Psychology, Department of Experimental and Applied Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, https://orcid.org/0009-0008-2120-1326

Gerasimenko Olga PsyD (Doctor of Psychology), The Wright Institute, Berkeley, CA, USA; Postdoctoral Fellow, Access Institute for Psychological Services, USA, https://orcid.org/0009-0006-9507-2139

Lavrynenko Denys Hiyovych senior lecturer of the Pedagogy and Psychology Department at Vadym Hetman Kyiv National Economic University, 54/1 Peremogy Ave., Kyiv, 03057, tel.: (044) 371-61-05, https://orcid.org/0000-0002-9306-3830

Stepanenko Marharyta Volodymyrivna internal chief expert of the clinical stream, CO CF “Take Care”, https://orcid.org/0009-0001-7032-9771

INNOVATIVE SYSTEM OF PSYCHODIAGNOSTIC SCREENING: THEORETICAL BACKGROUND AND EXPERT EVALUATION

Abstract. The article is dedicated to the development and theoretical substantiation of an innovative psychodiagnostic screening system adapted to

modern challenges, particularly those arising from the war in Ukraine. The main goal of the study is to create a system that ensures an individualized approach to mental health diagnostics, taking into account the psychological characteristics of each person. The relevance of this development stems from the shortcomings of existing psychodiagnostic tools, which are often insufficiently standardized and accessible for widespread use. The proposed system employs an adaptive screening methodology that begins with basic tests for depression and anxiety, followed by further, more specific assessments using filters, depending on the initial results. One significant aspect is the integration of online tools, enabling prompt diagnostics even in situations where access to psychotherapeutic care is limited. In the study, the system received high ratings from experts (M=4.67 on a 5-point Likert scale), confirming its reliability and validity. Special attention is given to psycho-emotional disorders such as post-traumatic stress disorder (PTSD), depression, anxiety, self-harm, and other disorders related to crises. The system also addresses the diagnosis of behavioral addictions, sleep disorders, and other somatic issues that may affect a person's mental state.

Keywords: psychodiagnostics, mental health, individualized diagnostics, PTSD, depression, anxiety, self-harm, coping strategies, psycho-emotional disorders, screening, online tools, expert evaluation, psychotherapy.

Постановка проблеми. Триваюча війна в Україні суттєво погіршила психологічний стан населення, що призвело до зростання кількості випадків психоемоційних розладів, стресу та тривожності. Це, в свою чергу, виявило суттєві недоліки у наявних психодіагностичних інструментах, які не лише є недостатньо стандартизованими, але й часто недоступні для широкого використання. В умовах такої кризи стало очевидним, що для надання адекватної психологічної допомоги необхідно розробити або вдосконалити існуючі методики діагностики, щоб забезпечити належну підтримку тим, хто постраждав. Дослідження свідчать про значний попит на онлайн-інструменти психодіагностики не тільки в Україні, оскільки тривалий час очікування діагностики та обмежений доступ до своєчасної оцінки психічного здоров'я спонукають значну частину людей шукати підтримку та ресурси для психічного здоров'я через цифрові платформи [40; 64]. Ця проблема ускладнюється відсутністю індивідуалізованих діагностичних підходів, які б враховували унікальні характеристики кожної людини, що, частіше за все, призводить до довготривалої та неоптимізованої діагностики. Стаття спрямована на вирішення цих проблем, пропонуючи розробку системи психодіагностичного скринінгу, яка не тільки інтегрує валідовані та культурально адаптовані інструменти, але й запроваджує нову індивідуалізовану діагностичну траєкторію. Ця система спрямована на адаптацію діагностичного процесу до окре-

мого психологічного профілю кожної людини, забезпечуючи більшу точність і релевантність оцінки психічного здоров'я в контексті потреб України.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та експертне оцінювання розробленої системи психодіагностичного скринінгу, яка забезпечує точну та індивідуалізовану діагностику психічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Запропонована система психодіагностичної допомоги працює за динамічною, заснованою на фільтрах траєкторією. Цей адаптивний підхід починається з психологічних тестів широкого спектру, таких як тести на депресію та тривожність. В рамках теоретичного огляду явища, їх зв'язки будуть розглядатися у тій послідовності, в якій вони представлені в рамках системи психодіагностичного скринінгу.

До 33,7% населення можуть пережити тривожний розлад протягом життя [5], в той самий час глобальна точкова поширеність підвищених самозвітних симптомів депресії з 2001 по 2020 рік становила 34%. Точкова поширеність великого депресивного розладу та дистимії становила 8% [62], що робить їх одними із найрозповсюдженіших психічних розладів. Зв'язок між депресією та тривожністю включає генетичні, нейробіологічні та психологічні фактори. Ці розлади часто зустрічаються разом: приблизно 85% пацієнтів з депресією також відчувають значні симптоми тривоги, а до 90% пацієнтів з тривожними розладами мають коморбідну депресію [27]. На основі початкових результатів тестування система скеровує досліджуваного на подальші, більш специфічні оцінки. Наприклад, якщо первинний скринінг депресії та тривоги виявив помірні або високі показники, система пропонує подальшу діагностику пов'язаних станів, таких як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) та комплексний посттравматичний стресовий розлад (кПТСР). Депресія і тривога нерозривно пов'язані з ПТСР і кПТСР, часто поєднуючись і посилюючи тяжкість цих станів. ПТСР, що характеризується такими симптомами, як нав'язливі спогади, поведінка уникнення та підвищена збудливість, часто супроводжується тривожними та депресивними розладами, що свідчить про спільні етіологічні чинники та симптоматику [12]. Наявність тривоги та депресії може посилювати симптоми ПТСР, що призводить до більш виснажливої клінічної картини та ускладнює лікування [33]. кПТСР, який виходить за рамки основних симптомів ПТСР і включає афективну дисрегуляцію, негативну Я-концепцію та міжособистісні труднощі, асоціюється із ще вищими рівнями депресії та тривоги [32]. В той самий час, якщо показники тривоги та депресії низькі, система перенаправляє досліджуваного на обстеження інших психологічних сфер, оптимізуючи діагностичний процес і забезпечуючи релевантність результатів на кожному етапі.

Запропонована система психодіагностичної допомоги враховує також взаємозв'язки між депресією, самоушкодженням та деякими проявами

посттравматичних стресових розладів (ПТСР і кПТСР). Дослідження свідчать, що особи з історією самоушкодження демонструють значно вищий рівень депресії та суїцидальних думок, порівняно з тими, хто не має такого досвіду [48]. Негативна Я-концепція та когнітивні патерни, такі як самокритика, надмірні роздуми та переконання, що любов треба заслужити, підвищують схильність до самоушкодження, що часто посилюється депресивними станами, збільшуючи ризик самопошкоджувальної поведінки [13; 19].

ПТСР та кПТСР також тісно пов'язані із самоушкоджувальною поведінкою. Наприклад, люди з кПТСР частіше вдаються до самоушкодження порівняно з тими, хто має лише ПТСР. Симптоми зміни самосприйняття при ПТСР, такі як посттравматичний сором і самоненависть, є важливими предикторами самоушкодження та агресії [20]. Військові ветерани з важкими формами ПТСР частіше вдаються до самоушкодження через труднощі у контролі імпульсивної поведінки та емоційної регуляції [56]. Додатково, високий рівень коморбідності між ПТСР та іншими психічними розладами, такими як депресія і тривога, підвищує ризик суїцидальної поведінки та самоушкодження. Наприклад, серед ув'язнених з ПТСР спостерігається значний рівень психіатричної коморбідності, пов'язаної зі збільшенням випадків суїцидальних спроб та самоушкодження [24].

Окрім цього, система психодіагностики також оцінює можливість небезпеки для оточуючих, зокрема через аналіз проблем у романтичних стосунках [35] та проблем у родині [11], де жорстокі батьківські підходи можуть підвищувати ризик розвитку тривожних розладів та інших психіатричних станів у дітей, що, своєю чергою, може сприяти агресивній поведінці та небезпеці для оточуючих [31]. Інші фактори, такі як проблеми на роботі [39], труднощі у дружбі [36] та проблеми з освітою [23], також враховуються у процесі діагностики.

Відчуття зовнішньої небезпеки, тобто сприйняття навколишнього світу як небезпечного, асоціюється з підвищеною тривожністю [25] та жорсткими батьківськими підходами [73]. Системні утиски та зовнішні загрози можуть спричиняти психологічний дистрес у сім'ях, особливо в громадах меншин, впливаючи на сімейну динаміку та індивідуальний добробут. Таким чином, відчуття зовнішньої небезпеки також пов'язано із проблемами у родині [16]. Підкреслюється, що турбота про себе є засобом управління стресом і зовнішнім тиском. Вважається, що вона необхідна для підтримання добробуту, особливо в таких професіях, як соціальна робота, де переважають зовнішні небезпеки та стресові фактори [18]. Міжособистісні проблеми значною мірою пов'язані з депресією [65; 67] та тривогою [66; 69]. Вони також можуть бути пов'язані з конфліктною поведінкою та сприйняттям небезпеки для інших. Особи з розладами особистості часто демонструють ригідні,

неадаптивні моделі взаємодії, які можуть посилити дисфункціональні стосунки і потенційно призвести до конфлікту та небезпеки для оточуючих [52].

Безумовно, важливим етапом психодіагностичного процесу є виявлення копінг-стратегій, якими користується людина. В рамках запропонованої системи психодіагностичного скринінгу передбачено визначення превалюючих копінг-стратегій у людини, особливо у випадках, коли спостерігається низький рівень депресії. Дослідження показують, що психологічна стійкість є важливим фактором, який знижує рівень депресії. Наприклад, у пацієнтів з серцево-судинними захворюваннями виявлено, що висока психологічна стійкість негативно корелює з депресією [70]. Це підкреслює значення виявлення захисних механізмів, які допомагають людині ефективно долати стрес та негативні емоційні стани.

Поведінкові залежності, такі як інтернет-залежність, залежність від соціальних мереж та ігрова залежність, часто пов'язані з високим рівнем тривожності. Дослідження свідчать, що люди з інтернет-залежністю часто мають супутні психіатричні розлади, включаючи генералізований тривожний розлад, соціальний тривожний розлад [72] та депресію [30]. Поведінкові залежності також пов'язані з певними копінг-стратегіями, зокрема з підвищеним використанням стратегії заперечення стресу [49], вираження почуттів [38], вживанням психоактивних речовин [43], поведінковим відходом від проблем [38; 49] та самозвинуваченням [3; 38]. У той же час, спостерігається низька вираженість стратегій активного подолання, позитивного переосмислення [49], планування [55], прийняття [37], гумору, звернення до релігії та використання підтримки [54].

Залежність від соціальних мереж корелює з проблемами у комунікації [53], а залежність від роботи, хоч і не має прямого зв'язку з надмірною турботою, може втручатися в інтимні та соціальні стосунки, відтворюючи неблагополучне сімейне середовище, подібне до того, яке люди пережили в дитинстві [57]. Проблеми харчової поведінки часто асоціюються з труднощами у досягненні незалежності [60], а шопоголізм та проблеми з азартними іграми пов'язані із труднощами у конкуренції [28; 59]. Інтеграція аналізу копінг-стратегій у психодіагностичний процес дозволяє отримати цілісне уявлення про стратегії поведінки людини в умовах стресу.

Система психодіагностичного скринінгу також охоплює діагностику алкогольної та наркотичної залежності. Алкогольна залежність визначається як хронічний рецидивуючий стан, що характеризується порушенням здатності припинити або контролювати вживання алкоголю, незважаючи на негативні наслідки [71]. Натомість, наркотична залежність охоплює ширший спектр, включаючи легальні та нелегальні речовини, такі як алкоголь, нікотин та опіоїдні знеболювальні, і характеризується компульсивним вживанням,

незважаючи на шкідливі наслідки [17]. Якщо система виявляє адиктивні схильності на ранніх етапах діагностики, респондент скеровується на детальний аналіз цих залежностей.

Також важливим аспектом є діагностика проблем зі сном, які можуть суттєво впливати на психічне здоров'я. Безсоння часто пов'язане з високими рівнями тривоги та депресії, причому безсоння може передбачати майбутній розвиток тривожних розладів. Це було особливо помітно під час пандемії COVID-19, коли безсоння стало значущим предиктором подальшої тривоги [68]. Люди з безсонням часто демонструють підвищену тривожність та депресію, що ускладнює порушення сну і, відповідно, повсякденне функціонування [46]. Виявлення порушень сну в рамках діагностики також може вказувати на проблеми з турботою про себе [10], комунікаційні труднощі через підвищену дратівливість і проблеми з концентрацією уваги [1], а також вплив на якість роботи, зокрема у випадках залежності від неї [15].

Особлива увага приділяється виявленню взаємозв'язків різних явищ з нічними кошмарами. Вони мають тісний зв'язок з такими симптомами ПТСР, як повторне переживання негативного досвіду [51], тривожність [2], наркотична та алкогольна залежність [26; 58], а також залежність від їжі [34]. Дослідження таких взаємозв'язків підкреслює важливість комплексного підходу до діагностики, що враховує взаємозв'язки між різними аспектами психічного та фізичного здоров'я.

Запропонована система психодіагностики не обмежується лише виявленням психологічних проблем, але також включає діагностику можливих соматичних розладів. У випадках, коли у пацієнта виявляються низькі показники депресії, але він продовжує відчувати певні симптоми, система пропонує перевірити наявність соматичних розладів [14; 50]. Це важливо, оскільки відсутність значущої депресії у поєднанні з наявністю симптомів може вказувати на соматичну природу проблем, що допомагає уникнути помилкової діагностики психічних розладів. Таким чином, система сприяє більш точній та комплексній оцінці стану людини, враховуючи як психологічні, так і фізичні аспекти її здоров'я.

Система психодіагностичної допомоги враховує важливість оцінки рівня гніву у випадках виявлення значного рівня депресії, тривожності, вживання психоактивних речовин або безсоння. Тривожність може провокувати гнів як емоційну реакцію, тоді як гнів може спричиняти симптоми тривожності, що створює взаємозалежність між цими станами. Це спостерігається у різних групах респондентів, включаючи клінічні та неклінічні вибірки [44; 61]. Гнів виконує роль медіатора між тривогою та депресією, вказуючи на те, що тривога може мати причинний вплив на виникнення гніву. І виражений, і пригнічений гнів пов'язані з тривогою, депресією та соматичними симпто-

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

мами, причому пригнічений гнів демонструє ще сильніший зв'язок з депресією та тривогою [7]. Механізми, що пов'язують гнів і депресію, подібні. Пацієнти з депресією демонструють вищий рівень гніву, особливо самонаправленого, та мають менший контроль над своїм гнівом [9]. У таких пацієнтів частіше трапляються напади гніву порівняно з особами без депресії, що свідчить про сильний кореляційний зв'язок між цими станами [47]. Підвищений рівень гніву пов'язаний з вищим рівнем депресії у клінічних хворих; обмірковування може опосередковувати зв'язок між депресією та гнівом, загострюючи обидва стани [4; 8]. Взаємозв'язок між гнівом та вживанням алкоголю або наркотиків також є значущим. Гнів виявляє більш тісний зв'язок із вживанням алкоголю, тютюну та іншими розладами, пов'язаними з вживанням речовин, порівняно з іншими психоактивними речовинами [42]. Особи у стані алкогольного сп'яніння демонструють підвищену увагу до стимулів, пов'язаних із гнівом, що свідчить про підвищену чутливість до агресивних реакцій [41]. Схожий взаємозв'язок виявлено між гнівом та порушеннями сну. Недосипання або безсоння можуть посилювати гнів і дратівливість, особливо серед осіб специфічних груп, таких як військові [22]. У підлітків безсоння асоціюється зі збільшенням проявів гніву та зниженням самоконтролю, що ускладнює поведінкові розлади [63]. Пацієнти з безсонням мають вищий рівень алекситимії та гніву, що свідчить про погіршення здатності до емоційної регуляції та управління гнівом через погану якість сну [21]. На Рисунку 1 зображено схематичну концептуалізацію системи психодіагностичної допомоги.

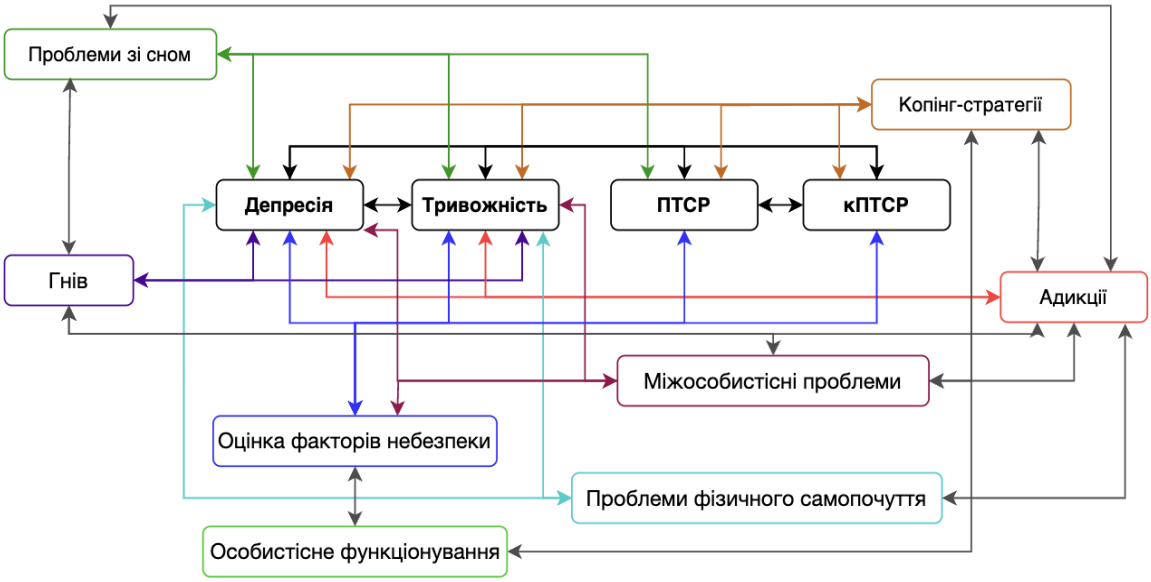

Рис.1 Схематична концептуалізація системи психодіагностичної допомоги

Таким чином, комплексна діагностична система подібного роду пропонує раціональну стратегію для будь-яких психодіагностичних задач і дозволяє адаптувати підхід до індивідуальних потреб кожного користувача, що означає більш точне визначення причин проблем, а отже, і більш точну діагностику. Подібний підхід враховує як психологічний, так і соматичний, соціальний та культурний аспекти, що є важливими у нинішньому контексті динаміки психічного здоров'я, який спостерігається в українському суспільстві.

Методологія. При розробці системи було залучено 4 внутрішніх експерта, що забезпечило можливість впровадження сліпого, перехресного, подвійного рецензування. Процес був побудований наступним чином: експерти, на основі свого практичного досвіду та загальнонаукового підходу, попарно розробляли систему переходів та фільтрів, після чого пари експертів перевіряли та коригували одна одну, допоки не було досягнуто консенсусу. Критеріями залучення експертів були: наявність необхідної кваліфікації та спеціалізації, досвіду роботи психотерапевтом, актуальної терапевтичної практики та приналежності до професійних спільнот. Таблиця 1 демонструє критерії кваліфікації внутрішніх експертів.

Таблиця 1

Компетенції внутрішніх експертів

	Експерт 1	**Експерт 2**	**Експерт 3**	**Експерт 4**
1	2	3	4	5
Кваліфікація (освітній рівень)	Вища освіта у галузі психології	Вища освіта у галузі психології	Вища освіта у галузі психології	Доктор філософії у галузі психології (PhD)
Спеціалізація у психотерапевтичній модальності	Консультування у напрямку позитивної психотерапії	Навчаючий тренер-терапевт Всесвітньої асоціації позитивної та транскультуральної психотерапії	Консультування у таких напрямках: КПТ, схема-терапія, емоційно-фокусована терапія (ЕФТ)	Психодінамічний підхід, когнітивно-поведінковий підхід включно DBT, Trauma-focused CBT, mindfulness; а також EMDR
Досвід терапевтичної роботи	3 роки	практикуючий психолог з 2006 року, психотерапевт з 2016 року	3 роки	12 років
Актуальна психологічна практика	Індивідуальне консультування дорослих	Індивідуальне та парне консультування/ психотерапія дорослих	Індивідуальне та парне консультування/ психотерапія дорослих	Індивідуальне та парне консультування/ психотерапія дорослих

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
Типи клієнтів	Проблеми у сімейних стосунках, самоактуалізація, труднощі самооцінки, емоційне вигорання, апатія, професійне становлення, баланс ресурсу у різних сферах життя, проблеми у партнерстві. Тривожні, депресивні, аддиктивні, афективні розлади, ПТСР, панічні атаки (у супроводі психіатра)	Проблеми особистісного та міжособистісного функціонування, труднощі у партнерстві, робота з клієнтами межового рівня у супроводі психіатра. Організаційне консультування корпоративних клієнтів	Індивідуальні клієнти, сімейні пари, дорослі та підлітки з проявами ПТСР та кПТСР (включаючи роботу з сексуальними дисфункціями)	Переживання життєвих криз, гостра та комплексна травма, ПТСР, афективні та тривожні розлади, розлади особистості. Консультації для фаундерів і керівників стартапів, підприємців щодо створення та управління командами, найму, оцінки працівників, вирішення конфліктів, надання зворотного зв'язку
Членство у фахових спільнотах	Українська спілка психотерапевтів (УСП), Американська психологічна асоціація (APA), Асоціація контекстуальної поведінкової науки (ACBS)	Українське психометричне товариство (УПМТ), Українська спілка психотерапевтів (УСП), Всесвітня асоціація позитивної і транскультуральної психотерапії (WAPP), Європейська асоціація психотерапії (EAP), Всесвітня рада з психотерапії (WCP), Американська психологічна асоціація (APA), Асоціація контекстуальної поведінкової науки (ACBS)	Українське психометричне товариство (УПМТ), Українська асоціація когнітивно-поведінкової терапії (УАКПТ), Міжнародна асоціація для розвитку сексуального здоров'я (MABP), Українська асоціація емоційно-фокусованої терапії (УАЕФТ)	Американська психологічна асоціація (APA), Міжнародна асоціація EMDR (EMDRIA)

Також систему психодіагностичної допомоги оцінювали зовнішні експерти. Критерії їхнього залучення були ті самі, що і для внутрішніх експертів. Таблиця 2 демонструє критерії кваліфікації зовнішніх експертів.

Таблиця 2

Компетенції зовнішніх експертів

	Експерт 1	**Експерт 2**	**Експерт 3**	**Експерт 4**
Кваліфікація (освітній рівень)	Вища освіта у галузі психології	Вища освіта у галузі психології	Вища освіта у галузі психології та психіатрії	Доктор філософії у галузі психології (PhD)
Спеціалізація у психотерапевтичній модальності	УІКПТ, сертифікований когнітивно-поведінковий психотерапевт	WAPP, консультант в методі позитивної психотерапії, завершує спеціалізацію з психотерапії	Консультування в межах КПТ модальності	Сертифікований когнітивно-поведінковий психотерапевт
Досвід терапевтичної роботи	11 років	5 років	9 років	10 років
Актуальна психологічна практика	Регулярна робота з кейсами, пов'язаними з тривогою, депресією, фобіями, ПТСР тощо.	Регулярна робота з кейсами, пов'язаними з тривогою, депресією, фобіями, ПТСР, адаптацією, самопошкоджувальною поведінкою, негативним образом тіла тощо	Індивідуальне та сімейне консультування	Індивідуальне консультування
Типи клієнтів	Дорослі на невротичному та межовому рівні функціонування	Підлітки та дорослі з проблемами особистісного та міжособистісного функціонування	Як лікар працює з безсонням, депресією, деменцією, фобіями, ГТР, ПТСР, неврозами. Як психотерапевт здійснює індивідуальне та сімейне консультування	Тривога, депресія, панічні атаки, кризи,сум, втрата близької людини, хронічний біль, емоційна саморегуляція, порушення сну та харчування, розлади особистості тощо
Членство у фахових спільнотах	Українське психометричне товариство (УПМТ), Асоціація контекстуальної поведінкової науки (ACBS), Українська асоціація когнітивно-поведінкової терапії (УАКПТ)	Національна психологічна асоціація (НПА), Асоціація контекстуальної поведінкової науки (ACBS)	Асоціація психіатрів України (АПУ), Українська асоціація когнітивно-поведінкової терапії (УАКПТ)	Міжнародна асоціація схема-терапії, Латвійська асоціація схема-терапії, Латвійська асоціація КПТ, Латвійська асоціація клінічних психологів

Процедура проведення експертизи. У процесі розробки системи психодіагностичного скринінгу було передбачено проведення експертного оцінювання, яке включало залучення зовнішніх експертів для оцінки валідності визначених зв'язків між психологічними конструктами. На основі теоретичного огляду та емпіричних досліджень, зв'язки між різними конструктами, що лежать в основі діагностичного процесу, були детально описані у теоретичній частині дослідження. Після цього зовнішнім експертам, які мали значний практичний досвід у сфері психотерапії, було запропоновано оцінити ці зв'язки з точки зору їхньої практичної доцільності та релевантності в реальних умовах. Опитування було проведено за допомогою платформи Google Forms. При опитуванні була застосована 5-ти бальна шкала Лікерта.

Результати дослідження та обговорення. В ході проведення експертного оцінювання, експертам було запропоновано оцінити 108 питань. Середня оцінка всієї системи психодіагностичного скринінгу першим експертом становила (M=4.81), другим – (M=4.74), третім та четвертим – (M=4.22; M=4.92) відповідно. Середнє значення оцінок усіх експертів – M=4.67. Найнижчий показник середнього значення серед оцінок усіх експертів демонструє питання «Наскільки доречно, на вашу думку, оцінювати ризик того, що людина може бути небезпечною для оточуючих, коли у неї є симптоми тривоги?» (M=2.5).

У процесі експертного оцінювання було визначено, що найвищі середні оцінки (M=5.00) отримали питання, які стосуються оцінки ризиків самопошкодження у людей із симптомами кПТСР та ПТСР, а також ризику відчуття зовнішньої небезпеки у таких випадках. Експерти підкреслили важливість оцінки комунікаційних проблем, таких як труднощі із товариськістю або надмірна відкритість, особливо при наявності симптомів кПТСР або депресії. Було підтверджено доцільність оцінки проблем конкуренції, зокрема низької асертивності або високої агресивності, у людей, які мають труднощі з психосоціальним функціонуванням у широкому оточенні (наприклад, друзі, робота, навчання).

Особливо важливою була оцінка копінг-стратегій, які використовують люди з симптомами тривоги або ПТСР, а також ті, хто стикається з проблемами психосоціального функціонування як у близькому (сім'я, партнер, діти), так і у широкому (робота, навчання, друзі) оточенні.

Оцінка залежностей, таких як залежність від соціальних мереж, високо оцінювалась у зв'язку із загальним психосоціальним функціонуванням; сексуальна та порнографічна залежність – з деструктивними копінг-стратегіями, ігрова залежність – з тривожністю; залежність від роботи, залежність від шопінгу та харчова залежність – з симптомами депресії та тривоги; залежність від накопичення речей пов'язувалась з симптомами тривоги, а залежність від

наркотиків оцінювалась у зв'язку із копінг-стратегіями. Експерти також визнали релевантною оцінку безсоння та нічних кошмарів у осіб із симптомами депресії, тривоги або ПТСР, а також у тих, хто зловживає психоактивними речовинами.

Важливим аспектом було оцінювання гніву, як інтерналізованого, так і зовнішнього, зокрема у контексті тривоги, депресії, проблем конкуренції, безсоння або зловживання психоактивними речовинами. Окрім того, було підкреслено високу доцільність оцінки рівня контролю гніву у людей, які мають труднощі з конкуренцією (низька асертивность або висока агресивність).

Висновки. Високі оцінки експертів свідчать про доцільність врахування представлених у системі взаємозв'язків психологічних конструктів. Використання багаторівневого експертного оцінювання допомогло забезпечити високу валідність і надійність запропонованої психодіагностичної системи, а також підтвердити її релевантність у реальних умовах. Індивідуалізований підхід, який адаптує діагностичний процес до психологічного профілю конкретної людини, дозволяє забезпечити більшу точність оцінки психічного здоров'я та гнучкість в умовах кризи.

Загалом, запропонована система психодіагностичного скринінгу є інноваційним рішенням, що дозволяє забезпечити належну психологічну підтримку усім, хто її потребує, оптимізуючи процес діагностики, зменшуючи час очікування допомоги та підвищуючи точність і ефективність її надання.

Література:

1. Abdulah, D. M., & Piro, R. S. (2018). Sleep disorders as primary and secondary factors in relation with daily functioning in medical students. Annals of Saudi medicine, 38(1), 57–64. DOI: 10.5144/0256-4947.2018.57

2. Alvaro, P. K., Roberts, R. M., & Harris, J. K. (2013). A Systematic Review Assessing Bidirectionality between Sleep Disturbances, Anxiety, and Depression. Sleep, 36(7), 1059–1068. DOI: 10.5665/sleep.2810

3. Aslam, N., & Kamal, A. (2015). Coping strategies as a predictor of psychological distress and post traumatic growth among flood affected individuals. *Journal of Alcoholism & Drug Dependence*, *3*(1), 181.

4. Balsamo M. (2010). Anger and depression: evidence of a possible mediating role for rumination. *Psychological reports*, *106*(1), 3–12. DOI: 10.2466/PR0.106.1.3-12

5. Bandelow, B., & Michaelis, S. (2015). Epidemiology of anxiety disorders in the 21st century. Dialogues in clinical neuroscience, 17(3), 327–335. DOI: 10.31887/DCNS.2015.17.3/bbandelow

6. Bayrak, N. G., Uzun, S., & Kulakaç, N. (2021). The relationship between anxiety levels and anger expression styles of nurses during COVID-19 pandemic. *Perspectives in psychiatric care*, *57*(4), 1829–1837. DOI: 10.1111/ppc.12756

7. Begley, T. M. (1994). Expressed and suppressed anger as predictors of health complaints. Journal of Organizational Behavior, 15(6), 503-516.

8. Besharat, M. A., Nia, M. E., & Farahani, H. (2013). Anger and major depressive disorder: the mediating role of emotion regulation and anger rumination. Asian journal of psychiatry, 6(1), 35–41. DOI: 10.1016/j.ajp.2012.07.013

9. Biaggio, M. K., & Godwin, W. H. (1987). Relation of depression to anger and hostility constructs. Psychological reports, 61(1), 87–90. DOI: 10.2466/pr0.1987.61.1.87

10. Bluestein, D., Rutledge, C. M., & Healey, A. C. (2010). Psychosocial correlates of insomnia severity in primary care. *Journal of the American Board of Family Medicine : JABFM*, *23*(2), 204–211. DOI: 10.3122/jabfm.2010.02.090179

11. Bokharey, I. Z., Fahim, U., & Tahir, K. (2021). Family Conflicts Are Bitter Splits That Hurt: A Qualitative Inquiry Toward Understanding the Impact of Family Issues in Functional Neurological Symptom Disorder. Frontiers in psychology, 12, 652917. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.652917

12. Byllesby, B. M., Durham, T. A., Forbes, D., Armour, C., & Elhai, J. D. (2016). An investigation of PTSD's core dimensions and relations with anxiety and depression. Psychological trauma : theory, research, practice and policy, 8(2), 214–217. DOI: 10.1037/tra0000081

13. Carpenter, R. K., & Alloway, T. P. (2023). Exploring Working Memory, Self-Criticism, and Rumination as Factors Related to Self-Harm. Psychological reports, 126(4), 1642–1660. DOI: 10.1177/00332941221074258

14. Chakraborty, K., Avasthi, A., Kumar, S., & Grover, S. (2012). Psychological and clinical correlates of functional somatic complaints in depression. The International journal of social psychiatry, 58(1), 87–95. DOI: 10.1177/0020764010387065

15. Charkhabi, M., Firoozabadi, A., Seidel, L., Habibi Asgarabad, M., De Paola, F., & Dutheil, F. (2024). Work addiction risk, stress and well-being at work: testing the mediating role of sleep quality. Frontiers in public health, 12, 1352646. DOI: 10.3389/fpubh.2024.1352646

16. Chavez-Dueñas, N. Y., Adames, H. Y., Perez-Chavez, J. G., & Salas, S. P. (2019). Healing ethno-racial trauma in Latinx immigrant communities: Cultivating hope, resistance, and action. The American psychologist, 74(1), 49–62. DOI: 10.1037/amp0000289

17. Cheron, J., & Kerchove d'Exaerde, A. (2021). Drug addiction: from bench to bedside. *Translational psychiatry*, *11*(1), 424. DOI: 10.1038/s41398-021-01542-0

18. Collins, S. (2020). Social Workers and Self-Care: A Promoted yet Unexamined Concept? Practice, 33(2), 87–102. DOI: 10.1080/09503153.2019.1709635

19. Doyle, L., Sheridan, A., & Treacy, M. P. (2017). Motivations for adolescent self-harm and the implications for mental health nurses. Journal of psychiatric and mental health nursing, 24(2-3), 134–142. DOI: 10.1111/jpm.12360

20. Dyer, K. F., Dorahy, M. J., Hamilton, G., Corry, M., Shannon, M., MacSherry, A., McRobert, G., Elder, R., & McElhill, B. (2009). Anger, aggression, and self-harm in PTSD and complex PTSD. *Journal of clinical psychology*, *65*(10), 1099–1114. DOI: 10.1002/jclp.20619

21. Engin, E., Keskin, G., Dulgerler, S., & Bilge, A. (2010). Anger and alexithymic characteristics of the patients diagnosed with insomnia: a control group study. Journal of psychiatric and mental health nursing, 17(8), 692–699. DOI: 10.1111/j.1365-2850.2010.01604.x

22. Estabrook, G., Goldschmied, J., Miller, K., Klingaman, E. A., & Gehrman, P. (2021). 781 Insomnia is Associated with Anger Expression in an Army Population. Sleep, 44, A304.

23. Estévez, E., Jiménez, T. I., & Moreno, D. (2018). Aggressive behavior in adolescence as a predictor of personal, family, and school adjustment problems. *Psicothema*, *30*(1), 66–73. DOI: 10.7334/psicothema2016.294

24. Facer-Irwin, E., Blackwood, N. J., Bird, A., Dickson, H., McGlade, D., Alves-Costa, F., & MacManus, D. (2019). PTSD in prison settings: A systematic review and meta-analysis of comorbid mental disorders and problematic behaviours. *PloS one*, *14*(9), e0222407. DOI: 10.1371/journal.pone.0222407

25. Franken, R., Gibson, K., & Rowland, G. (1992). Sensation seeking and the tendency to view the world as threatening. Personality and Individual Differences, 13, 31-38. DOI: 10.1016/0191-8869(92)90214-A.

26. Gordon H. W. (2019). Differential Effects of Addictive Drugs on Sleep and Sleep Stages. Journal of addiction research (OPAST Group), 3(2), 10.33140/JAR.03.02.01. DOI: 10.33140/JAR.03.02.01

27. Gorman J. M. (1996). Comorbid depression and anxiety spectrum disorders. Depression and anxiety, 4(4), 160–168. DOI: 10.1002/(SICI)1520-6394(1996)4:4<160::AID-DA2>3.0.CO;2-J

28. Guo, L., Liang, A., & Wang, Z. (2023). The psychology of shopping addiction in consumer behaviour. Journal of Psychology Research, 13(9), 425-435.

29. Ha, J. H., Kim, S. Y., Bae, S. C., Bae, S., Kim, H., Sim, M., Lyoo, I. K., & Cho, S. C. (2007). Depression and Internet addiction in adolescents. Psychopathology, 40(6), 424–430. DOI: 10.1159/000107426

30. Ha, J. H., Kim, S. Y., Bae, S. C., Bae, S., Kim, H., Sim, M., Lyoo, I. K., & Cho, S. C. (2007). Depression and Internet addiction in adolescents. Psychopathology, 40(6), 424–430. DOI: 10.1159/000107426

31. Heider, D., Matschinger, H., Bernert, S., Alonso, J., Brugha, T. S., Bruffaerts, R., de Girolamo, G., Dietrich, S., Angermeyer, M. C., & ESEMeD/MHEDEA 2000 investigators (2008). Adverse parenting as a risk factor in the occurrence of anxiety disorders : a study in six European countries. Social psychiatry and psychiatric epidemiology, 43(4), 266–272. DOI: 10.1007/s00127-007-0302-0

32. Hyland, P., Shevlin, M., Fyvie, C., & Karatzias, T. (2018). Posttraumatic Stress Disorder and Complex Posttraumatic Stress Disorder in DSM-5 and ICD-11: Clinical and Behavioral Correlates. Journal of traumatic stress, 31(2), 174–180. DOI: 10.1002/jts.22272

33. Jakupcak, M., Osborne, T., Michael, S., Cook, J., Albrizio, P., & McFall, M. (2006). Anxiety sensitivity and depression: mechanisms for understanding somatic complaints in veterans with posttraumatic stress disorder. Journal of traumatic stress, 19(4), 471–479. DOI: 10.1002/jts.20145

34. Kelly, W.E., Yu, Q. (2018). Individuals with Eating Disorder Symptoms Have an Increased Risk of Nightmares. Bagcilar Medical Bulletin, 3(4), 49-54. doi:10.5350/BMB20180711071115.

35. Kerr, D. C., & Capaldi, D. M. (2011). Young men's intimate partner violence and relationship functioning: long-term outcomes associated with suicide attempt and aggression in adolescence. Psychological medicine, 41(4), 759–769. DOI: 10.1017/S0033291710001182

36. Kim, A. J., Sherry, S. B., Mackinnon, S. P., Kehayes, I.-L., Smith, M. M., & Stewart, S. H. (2024). Perceived Pressure for Perfection Within Friendships Triggers Conflict Behaviors, Depressive Symptoms, and Problematic Drinking: A Longitudinal Actor–Partner Interdependence Model. Journal of Psychoeducational Assessment, 42(6), 635-649. DOI: 10.1177/07342829241230710

37. Kołtuniuk, A., Kazimierska-Zając, M., Cisek, K., & Chojdak-Łukasiewicz, J. (2021). The Role of Stress Perception and Coping with Stress and the Quality of Life Among Multiple Sclerosis Patients. *Psychology research and behavior management*, *14*, 805–815. DOI: 10.2147/PRBM.S310664

38. Kusalaruk, P., & Saravithi, J. (2023). Coping Strategies and Relationship with Burnout among Residents in Thailand. *European Psychiatry*, *66*(S1), S321–S322. doi:10.1192/j.eurpsy.2023.711

39. Lambert, E. G., Gordon, J., Paoline III, E. A., & Hogan, N. L. (2016). Workplace demands and resources as antecedents of jail officer perceived danger at work. Journal of Crime and Justice, 41(1), 98–118. DOI: 10.1080/0735648X.2016.1218355

40. Martin-Key, N. A., Spadaro, B., Schei, T. S., & Bahn, S. (2021). Proof-of-Concept Support for the Development and Implementation of a Digital Assessment for Perinatal Mental Health: Mixed Methods Study. Journal of medical Internet research, 23(6), e27132. DOI: 10.2196/27132

41. Massa, A. A., Subramani, O. S., Eckhardt, C. I., & Parrott, D. J. (2019). Problematic alcohol use and acute intoxication predict anger-related attentional biases: A test of the alcohol myopia theory. Psychology of addictive behaviors : journal of the Society of Psychologists in Addictive Behaviors, 33(2), 139–143. DOI: 10.1037/adb0000426

42. Miloslavich, K., & Wardle, M. (2024). Anger is more strongly associated with alcohol and tobacco use and use disorders compared to other substances in American adults. The American journal of drug and alcohol abuse, 1–9. Advance online publication. DOI: 10.1080/00952990. 2024.2331721

43. Miola, A., Caiolo, S., Pontoni, G., Pozzan, E., Moriglia, C., Simionato, F., Garofalo, S., Perini, G., & Sambataro, F. (2023). Anxiety and Depression during the Second Wave of the COVID-19 Pandemic: The Role of Coping Strategies. *International journal of environmental research and public health*, *20*(4), 2974. DOI: 10.3390/ijerph20042974

44. Mook, J., Van Der Ploeg, H. M., & Chr. Kleijn, W. (1990). Anxiety, anger and depression: Relationships at the trait level. Anxiety Research, 3(1), 17–31. DOI: 10.1080/08917779008248738

45. Norman, H., & Borrill, J. (2015). The relationship between self-harm and alexithymia. Scandinavian journal of psychology, 56 4, 405-19 .

46. Oh, C. M., Kim, H. Y., Na, H. K., Cho, K. H., & Chu, M. K. (2019). The Effect of Anxiety and Depression on Sleep Quality of Individuals With High Risk for Insomnia: A Population-Based Study. Frontiers in neurology, 10, 849. DOI: 10.3389/fneur.2019.00849

47. Painuly, N., Sharan, P., & Mattoo, S. K. (2005). Relationship of anger and anger attacks with depression: a brief review. *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, *255*(4), 215–222. DOI: 10.1007/s00406-004-0539-5

48. Palmer, E. J., & Connelly, R. (2005). Depression, hopelessness and suicide ideation among vulnerable prisoners. Criminal behaviour and mental health : CBMH, 15(3), 164–170. DOI: 10.1002/cbm.4

49. Pavićević, T. (2021). Strategije prevladavanja stresa kao prediktori internet zavisnosti. *Godišnjak za psihologiju*, 59.

50. Perugi, G., Canonico, P. L., Carbonato, P., Mencacci, C., Muscettola, G., Pani, L., Torta, R., Vampini, C., Fornaro, M., Parazzini, F., Dumitriu, A., & Come To Me Study Group (2011). Unexplained somatic symptoms during major depression: prevalence and clinical impact in a national sample of Italian psychiatric outpatients. Psychopathology, 44(2), 116–124. DOI: 10.1159/000319848

51. Pfeiffer, E., Sukale, T., Müller, L. R. F., Plener, P. L., Rosner, R., Fegert, J. M., Sachser, C., & Unterhitzenberger, J. (2019). The symptom representation of posttraumatic stress disorder in a sample of unaccompanied and accompanied refugee minors in Germany: a network analysis. European journal of psychotraumatology, 10(1), 1675990. DOI: 10.1080/20008198. 2019.1675990

52. Pincus, A. L., & Wiggins, J. S. (1990). Interpersonal problems and conceptions of personality disorders. *Journal of personality disorders*, *4*(4), 342-352. DOI: 10.1521/pedi.1990.4. 4.342

53. Polat, H. (2023). The effect of social media addiction on communication skills: A meta-analysis study. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (Ö13), 905-921.

54. Puri, A., & Gupta, P. (2022). Facebook addiction: an underrated modern age pandemic-correlation with personality traits and self esteem. *Indian Journal of Psychiatry*, *64*(Suppl 3), S553-S554.

55. Qiu, Y., & Li, S. (2008). Stroke: coping strategies and depression among Chinese caregivers of survivors during hospitalisation. *Journal of clinical nursing*, *17*(12), 1563–1573. DOI: 10.1111/j.1365-2702.2007.02156.x

56. Raudales, A. M., Weiss, N. H., Goncharenko, S., Forkus, S. R., & Contractor, A. A. (2020). Posttraumatic stress disorder and deliberate self-harm among military veterans: Indirect effects through negative and positive emotion dysregulation. Psychological trauma : theory, research, practice and policy, 12(7), 707–715. DOI: 10.1037/tra0000962

57. Robinson, B. E., & Post, P. (1995). Work Addiction as a Function of Family of Origin and Its Influence on Current Family Functioning. The Family Journal, 3(3), 200-206. DOI: 10.1177/1066480795033003

58. Roncero, C., García-Ullán, L., Bullón, A., Remón-Gallo, D., Vicente-Hernández, B., Álvarez, A., Caldero, A., Flores, A., & Aguilar, L. (2020). The Relevance of Dual Diagnoses among Drug-Dependent Patients with Sleep Disorders. Journal of clinical medicine, 9(9), 2862. DOI: 10.3390/jcm9092862

59. Ruiz-Olivares, R., Lucena, V., Pino, M. J., & Herruzo, J. (2010). Análisis de comportamientos relacionados con el uso/abuso de Internet, teléfono móvil, compras y juego en estudiantes universitarios [Analysis of behavior related to use of the Internet, mobile telephones, compulsive shopping and gambling among university students]. Adicciones, 22(4), 301–309.

60. Schwitzer, A. M., Rodriguez, L. E., Thomas, C., & Salimi, L. (2001). The eating disorders NOS diagnostic profile among college women. Journal of American college health : J of ACH, 49(4), 157–166. DOI: 10.1080/07448480109596298

61. Segel-Karpas D. (2024). Anger and anxiety in older adults: a cross-lagged examination. Aging & mental health, 28(9), 1209–1215. DOI: 10.1080/13607863.2024.2320137

62. Shorey, S., Ng, E. D., & Wong, C. H. J. (2022). Global prevalence of depression and elevated depressive symptoms among adolescents: A systematic review and meta-analysis. *The British journal of clinical psychology*, *61*(2), 287–305. DOI: 10.1111/bjc.12333

63. Sisman, F. N., Basakci, D., & Ergun, A. (2021). The relationship between insomnia and trait anger and anger expression among adolescents. Journal of child and adolescent psychiatric nursing : official publication of the Association of Child and Adolescent Psychiatric Nurses, Inc, 34(1), 50–56. DOI: 10.1111/jcap.12294

64. Spadaro, B., Martin-Key, N. A., Funnell, E., Benáček, J., & Bahn, S. (2023). Opportunities for the Implementation of a Digital Mental Health Assessment Tool in the United Kingdom: Exploratory Survey Study. JMIR formative research, 7, e43271. DOI: 10.2196/43271

65. Strand, E. R., Hagen, R., Hjemdal, O., Kennair, L. E. O., & Solem, S. (2018). Metacognitive Therapy for Depression Reduces Interpersonal Problems: Results From a Randomized Controlled Trial. *Frontiers in psychology*, *9*, 1415. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.01415

66. Strand, E. R., Nordahl, H., Hjemdal, O., & Nordahl, H. M. (2023). Metacognitive beliefs predict interpersonal problems in patients with social anxiety disorder. *Scandinavian journal of psychology*, *64*(6), 819–824. DOI: 10.1111/sjop.12943

67. Talebi Joybari M. (2014). Depression and interpersonal problems in adolescents: their relationship with alexithymia and coping styles. Iranian journal of psychiatry and behavioral sciences, 8(4), 38–45.

68. Tobin, S. Y., Halliday, T. M., Shoaf, K., Burns, R. D., & Baron, K. G. (2024). Associations of Anxiety, Insomnia, and Physical Activity during the COVID-19 Pandemic. *International journal of environmental research and public health*, *21*(4), 428. DOI: 10.3390/ijerph21040428

69. Tonge, N. A., Lim, M. H., Piccirillo, M. L., Fernandez, K. C., Langer, J. K., & Rodebaugh, T. L. (2020). Interpersonal problems in social anxiety disorder across different relational contexts. Journal of anxiety disorders, 75, 102275. DOI: 10.1016/j.janxdis.2020.102275

70. Toukhsati, S. R., Jovanovic, A., Dehghani, S., Tran, T., Tran, A., & Hare, D. L. (2017). Low psychological resilience is associated with depression in patients with cardiovascular disease. European journal of cardiovascular nursing, 16(1), 64–69. DOI: 10.1177/1474515116640412

71. Wang, S. C., Chen, Y. C., Chen, S. J., Lee, C. H., & Cheng, C. M. (2020). Alcohol Addiction, Gut Microbiota, and Alcoholism Treatment: A Review. *International journal of molecular sciences*, *21*(17), 6413. DOI: 10.3390/ijms21176413

72. Weinstein, A., Dorani, D., Elhadif, R., Bukovza, Y., Yarmulnik, A., & Dannon, P. (2015). Internet addiction is associated with social anxiety in young adults. Annals of clinical psychiatry: official journal of the American Academy of Clinical Psychiatrists, 27(1), 4–9. PMID: 25696775

73. White, R. M. B., Pasco, M. C., Gonzales, N. A., Knight, G. P., & Burleson, E. (2019). U.S. Mexican parents' use of harsh parenting in the context of neighborhood danger. Journal of family psychology : JFP : journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43), 33(1), 77–87. DOI: 10.1037/fam0000447

References:

1. Abdulah, D. M., & Piro, R. S. (2018). Sleep disorders as primary and secondary factors in relation with daily functioning in medical students. Annals of Saudi medicine, 38(1), 57–64. DOI: 10.5144/0256-4947.2018.57

2. Alvaro, P. K., Roberts, R. M., & Harris, J. K. (2013). A Systematic Review Assessing Bidirectionality between Sleep Disturbances, Anxiety, and Depression. Sleep, 36(7), 1059–1068. DOI: 10.5665/sleep.2810

3. Aslam, N., & Kamal, A. (2015). Coping strategies as a predictor of psychological distress and post traumatic growth among flood affected individuals. *Journal of Alcoholism & Drug Dependence*, *3*(1), 181.

4. Balsamo M. (2010). Anger and depression: evidence of a possible mediating role for rumination. *Psychological reports*, *106*(1), 3–12. DOI: 10.2466/PR0.106.1.3-12

5. Bandelow, B., & Michaelis, S. (2015). Epidemiology of anxiety disorders in the 21st century. Dialogues in clinical neuroscience, 17(3), 327–335. DOI: 10.31887/DCNS.2015.17.3/bbandelow

6. Bayrak, N. G., Uzun, S., & Kulakaç, N. (2021). The relationship between anxiety levels and anger expression styles of nurses during COVID-19 pandemic. *Perspectives in psychiatric care*, *57*(4), 1829–1837. DOI: 10.1111/ppc.12756

7. Begley, T. M. (1994). Expressed and suppressed anger as predictors of health complaints. Journal of Organizational Behavior, 15(6), 503-516.

8. Besharat, M. A., Nia, M. E., & Farahani, H. (2013). Anger and major depressive disorder: the mediating role of emotion regulation and anger rumination. Asian journal of psychiatry, 6(1), 35–41. DOI: 10.1016/j.ajp.2012.07.013

9. Biaggio, M. K., & Godwin, W. H. (1987). Relation of depression to anger and hostility constructs. Psychological reports, 61(1), 87–90. DOI: 10.2466/pr0.1987.61.1.87

10. Bluestein, D., Rutledge, C. M., & Healey, A. C. (2010). Psychosocial correlates of insomnia severity in primary care. *Journal of the American Board of Family Medicine : JABFM*, *23*(2), 204–211. DOI: 10.3122/jabfm.2010.02.090179

11. Bokharey, I. Z., Fahim, U., & Tahir, K. (2021). Family Conflicts Are Bitter Splits That Hurt: A Qualitative Inquiry Toward Understanding the Impact of Family Issues in Functional Neurological Symptom Disorder. Frontiers in psychology, 12, 652917. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.652917

12. Byllesby, B. M., Durham, T. A., Forbes, D., Armour, C., & Elhai, J. D. (2016). An investigation of PTSD's core dimensions and relations with anxiety and depression. Psychological trauma : theory, research, practice and policy, 8(2), 214–217. DOI: 10.1037/tra0000081

13. Carpenter, R. K., & Alloway, T. P. (2023). Exploring Working Memory, Self-Criticism, and Rumination as Factors Related to Self-Harm. Psychological reports, 126(4), 1642–1660. DOI: 10.1177/00332941221074258

14. Chakraborty, K., Avasthi, A., Kumar, S., & Grover, S. (2012). Psychological and clinical correlates of functional somatic complaints in depression. The International journal of social psychiatry, 58(1), 87–95. DOI: 10.1177/0020764010387065

15. Charkhabi, M., Firoozabadi, A., Seidel, L., Habibi Asgarabad, M., De Paola, F., & Dutheil, F. (2024). Work addiction risk, stress and well-being at work: testing the mediating role of sleep quality. Frontiers in public health, 12, 1352646. DOI: 10.3389/fpubh.2024.1352646

16. Chavez-Dueñas, N. Y., Adames, H. Y., Perez-Chavez, J. G., & Salas, S. P. (2019). Healing ethno-racial trauma in Latinx immigrant communities: Cultivating hope, resistance, and action. The American psychologist, 74(1), 49–62. DOI: 10.1037/amp0000289

17. Cheron, J., & Kerchove d'Exaerde, A. (2021). Drug addiction: from bench to bedside. *Translational psychiatry*, *11*(1), 424. DOI: 10.1038/s41398-021-01542-0

18. Collins, S. (2020). Social Workers and Self-Care: A Promoted yet Unexamined Concept? Practice, 33(2), 87–102. DOI: 10.1080/09503153.2019.1709635

19. Doyle, L., Sheridan, A., & Treacy, M. P. (2017). Motivations for adolescent self-harm and the implications for mental health nurses. Journal of psychiatric and mental health nursing, 24(2-3), 134–142. DOI: 10.1111/jpm.12360

20. Dyer, K. F., Dorahy, M. J., Hamilton, G., Corry, M., Shannon, M., MacSherry, A., McRobert, G., Elder, R., & McElhill, B. (2009). Anger, aggression, and self-harm in PTSD and complex PTSD. *Journal of clinical psychology*, *65*(10), 1099–1114. DOI: 10.1002/jclp.20619

21. Engin, E., Keskin, G., Dulgerler, S., & Bilge, A. (2010). Anger and alexithymic characteristics of the patients diagnosed with insomnia: a control group study. Journal of psychiatric and mental health nursing, 17(8), 692–699. DOI: 10.1111/j.1365-2850.2010.01604.x

22. Estabrook, G., Goldschmied, J., Miller, K., Klingaman, E. A., & Gehrman, P. (2021). 781 Insomnia is Associated with Anger Expression in an Army Population. Sleep, 44, A304.

23. Estévez, E., Jiménez, T. I., & Moreno, D. (2018). Aggressive behavior in adolescence as a predictor of personal, family, and school adjustment problems. *Psicothema*, *30*(1), 66–73. DOI: 10.7334/psicothema2016.294

24. Facer-Irwin, E., Blackwood, N. J., Bird, A., Dickson, H., McGlade, D., Alves-Costa, F., & MacManus, D. (2019). PTSD in prison settings: A systematic review and meta-analysis of comorbid mental disorders and problematic behaviours. *PloS one*, *14*(9), e0222407. DOI: 10.1371/journal.pone.0222407

25. Franken, R., Gibson, K., & Rowland, G. (1992). Sensation seeking and the tendency to view the world as threatening. Personality and Individual Differences, 13, 31-38. DOI: 10.1016/0191-8869(92)90214-A.

26. Gordon H. W. (2019). Differential Effects of Addictive Drugs on Sleep and Sleep Stages. Journal of addiction research (OPAST Group), 3(2), 10.33140/JAR.03.02.01. DOI: 10.33140/JAR.03.02.01

27. Gorman J. M. (1996). Comorbid depression and anxiety spectrum disorders. Depression and anxiety, 4(4), 160–168. DOI: 10.1002/(SICI)1520-6394(1996)4:4<160::AID-DA2>3.0.CO;2-J

28. Guo, L., Liang, A., & Wang, Z. (2023). The psychology of shopping addiction in consumer behaviour. Journal of Psychology Research, 13(9), 425-435.

29. Ha, J. H., Kim, S. Y., Bae, S. C., Bae, S., Kim, H., Sim, M., Lyoo, I. K., & Cho, S. C. (2007). Depression and Internet addiction in adolescents. Psychopathology, 40(6), 424–430. DOI: 10.1159/000107426

30. Ha, J. H., Kim, S. Y., Bae, S. C., Bae, S., Kim, H., Sim, M., Lyoo, I. K., & Cho, S. C. (2007). Depression and Internet addiction in adolescents. Psychopathology, 40(6), 424–430. DOI: 10.1159/000107426

31. Heider, D., Matschinger, H., Bernert, S., Alonso, J., Brugha, T. S., Bruffaerts, R., de Girolamo, G., Dietrich, S., Angermeyer, M. C., & ESEMeD/MHEDEA 2000 investigators (2008). Adverse parenting as a risk factor in the occurrence of anxiety disorders : a study in six European countries. Social psychiatry and psychiatric epidemiology, 43(4), 266–272. DOI: 10.1007/s00127-007-0302-0

32. Hyland, P., Shevlin, M., Fyvie, C., & Karatzias, T. (2018). Posttraumatic Stress Disorder and Complex Posttraumatic Stress Disorder in DSM-5 and ICD-11: Clinical and Behavioral Correlates. Journal of traumatic stress, 31(2), 174–180. DOI: 10.1002/jts.22272

33. Jakupcak, M., Osborne, T., Michael, S., Cook, J., Albrizio, P., & McFall, M. (2006). Anxiety sensitivity and depression: mechanisms for understanding somatic complaints in veterans with posttraumatic stress disorder. Journal of traumatic stress, 19(4), 471–479. DOI: 10.1002/jts.20145

34. Kelly, W.E., Yu, Q. (2018). Individuals with Eating Disorder Symptoms Have an Increased Risk of Nightmares. Bagcilar Medical Bulletin, 3(4), 49-54. doi:10.5350/BMB20180711071115.

35. Kerr, D. C., & Capaldi, D. M. (2011). Young men's intimate partner violence and relationship functioning: long-term outcomes associated with suicide attempt and aggression in adolescence. Psychological medicine, 41(4), 759–769. DOI: 10.1017/S0033291710001182

36. Kim, A. J., Sherry, S. B., Mackinnon, S. P., Kehayes, I.-L., Smith, M. M., & Stewart, S. H. (2024). Perceived Pressure for Perfection Within Friendships Triggers Conflict Behaviors, Depressive Symptoms, and Problematic Drinking: A Longitudinal Actor–Partner Interdependence Model. Journal of Psychoeducational Assessment, 42(6), 635-649. DOI: 10.1177/07342829241230710

37. Kołtuniuk, A., Kazimierska-Zając, M., Cisek, K., & Chojdak-Łukasiewicz, J. (2021). The Role of Stress Perception and Coping with Stress and the Quality of Life Among Multiple Sclerosis Patients. *Psychology research and behavior management*, *14*, 805–815. DOI: 10.2147/PRBM.S310664

38. Kusalaruk, P., & Saravithi, J. (2023). Coping Strategies and Relationship with Burnout among Residents in Thailand. *European Psychiatry*, *66*(S1), S321–S322. doi:10.1192/j.eurpsy.2023.711

39. Lambert, E. G., Gordon, J., Paoline III, E. A., & Hogan, N. L. (2016). Workplace demands and resources as antecedents of jail officer perceived danger at work. Journal of Crime and Justice, 41(1), 98–118. DOI: 10.1080/0735648X.2016.1218355

40. Martin-Key, N. A., Spadaro, B., Schei, T. S., & Bahn, S. (2021). Proof-of-Concept Support for the Development and Implementation of a Digital Assessment for Perinatal Mental Health: Mixed Methods Study. Journal of medical Internet research, 23(6), e27132. DOI: 10.2196/27132

41. Massa, A. A., Subramani, O. S., Eckhardt, C. I., & Parrott, D. J. (2019). Problematic alcohol use and acute intoxication predict anger-related attentional biases: A test of the alcohol myopia theory. Psychology of addictive behaviors : journal of the Society of Psychologists in Addictive Behaviors, 33(2), 139–143. DOI: 10.1037/adb0000426

42. Miloslavich, K., & Wardle, M. (2024). Anger is more strongly associated with alcohol and tobacco use and use disorders compared to other substances in American adults. The American journal of drug and alcohol abuse, 1–9. Advance online publication. DOI: 10.1080/00952990.2024.2331721

43. Miola, A., Caiolo, S., Pontoni, G., Pozzan, E., Moriglia, C., Simionato, F., Garofalo, S., Perini, G., & Sambataro, F. (2023). Anxiety and Depression during the Second Wave of the COVID-19 Pandemic: The Role of Coping Strategies. *International journal of environmental research and public health*, *20*(4), 2974. DOI: 10.3390/ijerph20042974

44. Mook, J., Van Der Ploeg, H. M., & Chr. Kleijn, W. (1990). Anxiety, anger and depression: Relationships at the trait level. Anxiety Research, 3(1), 17–31. DOI: 10.1080/08917779008248738

45. Norman, H., & Borrill, J. (2015). The relationship between self-harm and alexithymia. Scandinavian journal of psychology, 56 4, 405-19 .

46. Oh, C. M., Kim, H. Y., Na, H. K., Cho, K. H., & Chu, M. K. (2019). The Effect of Anxiety and Depression on Sleep Quality of Individuals With High Risk for Insomnia: A Population-Based Study. Frontiers in neurology, 10, 849. DOI: 10.3389/fneur.2019.00849

47. Painuly, N., Sharan, P., & Mattoo, S. K. (2005). Relationship of anger and anger attacks with depression: a brief review. *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, *255*(4), 215–222. DOI: 10.1007/s00406-004-0539-5

48. Palmer, E. J., & Connelly, R. (2005). Depression, hopelessness and suicide ideation among vulnerable prisoners. Criminal behaviour and mental health : CBMH, 15(3), 164–170. DOI: 10.1002/cbm.4

49. Pavićević, T. (2021). Strategije prevladavanja stresa kao prediktori internet zavisnosti. *Godišnjak za psihologiju*, 59.

50. Perugi, G., Canonico, P. L., Carbonato, P., Mencacci, C., Muscettola, G., Pani, L., Torta, R., Vampini, C., Fornaro, M., Parazzini, F., Dumitriu, A., & Come To Me Study Group (2011). Unexplained somatic symptoms during major depression: prevalence and clinical impact in a national sample of Italian psychiatric outpatients. Psychopathology, 44(2), 116–124. DOI: 10.1159/000319848

51. Pfeiffer, E., Sukale, T., Müller, L. R. F., Plener, P. L., Rosner, R., Fegert, J. M., Sachser, C., & Unterhitzenberger, J. (2019). The symptom representation of posttraumatic stress disorder in a sample of unaccompanied and accompanied refugee minors in Germany: a network analysis. European journal of psychotraumatology, 10(1), 1675990. DOI: 10.1080/20008198. 2019.1675990

52. Pincus, A. L., & Wiggins, J. S. (1990). Interpersonal problems and conceptions of personality disorders. *Journal of personality disorders*, *4*(4), 342-352. DOI: 10.1521/pedi.1990. 4.4.342

53. Polat, H. (2023). The effect of social media addiction on communication skills: A meta-analysis study. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (Ö13), 905-921.

54. Puri, A., & Gupta, P. (2022). Facebook addiction: an underrated modern age pandemic-correlation with personality traits and self esteem. *Indian Journal of Psychiatry*, *64*(Suppl 3), S553-S554.

55. Qiu, Y., & Li, S. (2008). Stroke: coping strategies and depression among Chinese caregivers of survivors during hospitalisation. *Journal of clinical nursing*, *17*(12), 1563–1573. DOI: 10.1111/j.1365-2702.2007.02156.x

56. Raudales, A. M., Weiss, N. H., Goncharenko, S., Forkus, S. R., & Contractor, A. A. (2020). Posttraumatic stress disorder and deliberate self-harm among military veterans: Indirect effects through negative and positive emotion dysregulation. Psychological trauma : theory, research, practice and policy, 12(7), 707–715. DOI: 10.1037/tra0000962

57. Robinson, B. E., & Post, P. (1995). Work Addiction as a Function of Family of Origin and Its Influence on Current Family Functioning. The Family Journal, 3(3), 200-206. DOI: 10.1177/1066480795033003

58. Roncero, C., García-Ullán, L., Bullón, A., Remón-Gallo, D., Vicente-Hernández, B., Álvarez, A., Caldero, A., Flores, A., & Aguilar, L. (2020). The Relevance of Dual Diagnoses among Drug-Dependent Patients with Sleep Disorders. Journal of clinical medicine, 9(9), 2862. DOI: 10.3390/jcm9092862

59. Ruiz-Olivares, R., Lucena, V., Pino, M. J., & Herruzo, J. (2010). Análisis de comportamientos relacionados con el uso/abuso de Internet, teléfono móvil, compras y juego en estudiantes universitarios [Analysis of behavior related to use of the Internet, mobile telephones, compulsive shopping and gambling among university students]. Adicciones, 22(4), 301–309.

60. Schwitzer, A. M., Rodriguez, L. E., Thomas, C., & Salimi, L. (2001). The eating disorders NOS diagnostic profile among college women. Journal of American college health : J of ACH, 49(4), 157–166. DOI: 10.1080/07448480109596298

61. Segel-Karpas D. (2024). Anger and anxiety in older adults: a cross-lagged examination. Aging & mental health, 28(9), 1209–1215. DOI: 10.1080/13607863.2024.2320137

62. Shorey, S., Ng, E. D., & Wong, C. H. J. (2022). Global prevalence of depression and elevated depressive symptoms among adolescents: A systematic review and meta-analysis. *The British journal of clinical psychology*, *61*(2), 287–305. DOI: 10.1111/bjc.12333

63. Sisman, F. N., Basakci, D., & Ergun, A. (2021). The relationship between insomnia and trait anger and anger expression among adolescents. Journal of child and adolescent psychiatric nursing : official publication of the Association of Child and Adolescent Psychiatric Nurses, Inc, 34(1), 50–56. DOI: 10.1111/jcap.12294

64. Spadaro, B., Martin-Key, N. A., Funnell, E., Benáček, J., & Bahn, S. (2023). Opportunities for the Implementation of a Digital Mental Health Assessment Tool in the United Kingdom: Exploratory Survey Study. JMIR formative research, 7, e43271. DOI: 10.2196/43271

65. Strand, E. R., Hagen, R., Hjemdal, O., Kennair, L. E. O., & Solem, S. (2018). Metacognitive Therapy for Depression Reduces Interpersonal Problems: Results From a Randomized Controlled Trial. *Frontiers in psychology*, *9*, 1415. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.01415

66. Strand, E. R., Nordahl, H., Hjemdal, O., & Nordahl, H. M. (2023). Metacognitive beliefs predict interpersonal problems in patients with social anxiety disorder. *Scandinavian journal of psychology*, *64*(6), 819–824. DOI: 10.1111/sjop.12943

67. Talebi Joybari M. (2014). Depression and interpersonal problems in adolescents: their relationship with alexithymia and coping styles. Iranian journal of psychiatry and behavioral sciences, 8(4), 38–45.

68. Tobin, S. Y., Halliday, T. M., Shoaf, K., Burns, R. D., & Baron, K. G. (2024). Associations of Anxiety, Insomnia, and Physical Activity during the COVID-19 Pandemic. *International journal of environmental research and public health*, *21*(4), 428. DOI: 10.3390/ijerph21040428

69. Tonge, N. A., Lim, M. H., Piccirillo, M. L., Fernandez, K. C., Langer, J. K., & Rodebaugh, T. L. (2020). Interpersonal problems in social anxiety disorder across different relational contexts. Journal of anxiety disorders, 75, 102275. DOI: 10.1016/j.janxdis.2020.102275

70. Toukhsati, S. R., Jovanovic, A., Dehghani, S., Tran, T., Tran, A., & Hare, D. L. (2017). Low psychological resilience is associated with depression in patients with cardiovascular disease. European journal of cardiovascular nursing, 16(1), 64–69. DOI: 10.1177/1474515116640412

71. Wang, S. C., Chen, Y. C., Chen, S. J., Lee, C. H., & Cheng, C. M. (2020). Alcohol Addiction, Gut Microbiota, and Alcoholism Treatment: A Review. *International journal of molecular sciences*, *21*(17), 6413. DOI: 10.3390/ijms21176413

72. Weinstein, A., Dorani, D., Elhadif, R., Bukovza, Y., Yarmulnik, A., & Dannon, P. (2015). Internet addiction is associated with social anxiety in young adults. Annals of clinical psychiatry: official journal of the American Academy of Clinical Psychiatrists, 27(1), 4–9. PMID: 25696775

73. White, R. M. B., Pasco, M. C., Gonzales, N. A., Knight, G. P., & Burleson, E. (2019). U.S. Mexican parents' use of harsh parenting in the context of neighborhood danger. Journal of family psychology : JFP : journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43), 33(1), 77–87. DOI: 10.1037/fam0000447

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 373.3.091.2:316.6]:37.018.1-043.2](045)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1065-1076

Андрусик Олена Олександрівна доктор філософії, старший викладач кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 286 м. Умань, тел.: (097)721-09-12, https://orcid.org/0000-0001-5101-6211

ВПЛИВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА АДАПТАЦІЮ ПЕРШОКЛАСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ

Анотація. Дитині, що вперше переступила поріг школи, належить адаптуватися до нових умов. За даними різних дослідників, тривалість адаптації може коливатися від декількох тижнів і місяців до року. Цей період традиційно вважається одним з найскладніших для молодшого школяра та супроводжується різноманітними зрушеннями у функціональному стані і значною мірою впливає на психоемоційну сферу.

Для багатьох дітей вступ до школи є важким випробовуванням. Хоча б з однією з наступних проблем стикається кожна дитина:

- режимні труднощі (вони полягають у відносно низькій довільності регуляції поведінки, організованості);
- комунікативні труднощі (найчастіше спостерігаються у дітей, що мають малий досвід у спілкуванні з однолітками, проявляються в складності адаптації до класного колективу, до свого місця у цьому колективі);
- проблеми взаємовідносин з учителем, проблеми, пов'язані зі зміною сімейної обстановки.

Таким чином, шкільна адаптація – процес перебудови пізнавальної, мотиваційної та емоційно-вольової сфер дитини при переході до систематичного, організованого шкільного навчання.

З початку XX століття в психології постійно зростає інтерес до ролі сімейних факторів у розвитку особистості дитини, в етіології емоційно-особистісних порушень. Поступово відносини між батьками та дитиною, подружжям, сім'єю й позасімейним оточенням, перетворюються в самостійний предмет психологічного вивчення. Їх дослідження здійснюються в самих різних теоретичних підходах: від психоаналітичної традиції, центрованої на ранньому досвіді людини, до роботи з актуальними станами сім'ї як цілісної системи в системному підході.

Від благополуччя адаптаційного періоду під час вступу до школи значною мірою залежить успішність подальшої соціальної діяльності дитини.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Інтенсифікація начальної діяльності, а також перетворення в соціально-економічній сфері змінили умови життя дітей і визначили необхідність поглибленого аналізу адаптаційної діяльності дитини під час вступу до школи і соціально-психологічної практики, пов'язаної зі шкільною адаптацією.

Ключові слова: шкільна адаптація, дезадаптація, сім'я, етапи адаптації, навчальна діяльність.

Andrusyk Olena Oleksandrivna Ph.D., teacher of the Department of Psychology, Posgraduate student of the Department of Psychology, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, St. Sadova, 28, Uman, tel.: (097) 721-09-12, https://orcid.org/0000-0001-5101-6211

THE INFLUENCE OF FAMILY EDUCATION ON THE ADAPTATION OF FIRST GRADE STUDENTS TO STUDY

Abstract. A child who has crossed the threshold of school for the first time has to adapt to new conditions. According to various researchers, the duration of adaptation can vary from several weeks and months to a year. This period is traditionally considered one of the most difficult for a junior high school student and is accompanied by various shifts in the functional state and largely affects the psycho-emotional sphere.

For many children, entering school is a difficult ordeal. Every child faces at least one of the following problems:

- regime difficulties (they consist in relatively low arbitrariness of behavior regulation, organization);
- communication difficulties (most often observed in children who have little experience in communicating with peers, manifested in the difficulty of adapting to the class team, to their place in this team);
- problems in the relationship with the teacher, problems related to a change in the family situation.

Thus, school adaptation is the process of restructuring the child's cognitive, motivational and emotional-volitional spheres during the transition to systematic, organized schooling.

Since the beginning of the XX th century, interest in the role of family factors in the development of a child's personality, in the etiology of emotional and personality disorders is constantly growing in psychology. Gradually, relations between parents and children, spouses, family and extra-familial environment turn into an independent subject of psychological study. Their research is carried out in a variety of theoretical approaches: from the psychoanalytic tradition, centered on the early human experience, to working with the actual conditions of the family as a whole system in a systemic approach.

The success of the child's further social activities largely depends on the well-being of the adaptation period during school entry. The intensification of initial activities, as well as transformations in the socio-economic sphere, have changed the living conditions of children and determined the need for an in-depth analysis of the child's adaptation activities during school entry and socio-psychological practices related to school adaptation.

Keywords: school adaptation, maladaptation, family, stages of adaptation, educational activity.

Постановка проблеми. Проблема адаптації першокласників до навчання є важливою темою для дослідження. Цей етап життя є складним для дитини та вимагає емоційних, соціальних та когнітивних навичок. Початок навчання породжує нові соціальні ситуації та визначає подальші успіхи у навчанні.

Питання адаптації першокласників до навчання потребує, на нашу думку, глибшого вивчення із дослідженням особливостей впливу на неї сімейного виховання, а також виокремлення ключових факторів впливу родинного середовища на полегшення процесу адаптації дітей до школи. Тому тема впливу сімейного виховання на адаптацію першокласників до навчання є досі актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему адаптації першокласників до навчання в школі досліджували Л. Березовська, В. Панок, Л. Божович, А. Люблінська, Е. Бохорський, О. Запорожець, Л. Венгер, В. Давидов, Т. Яценко, С. Максименко, О. Морозов, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, Г. Сел'є, А. Фурман, Г. Хомич, Л. Цеханська, Г. Чуткіна та інші [4, с. 33].

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні впливу сімейного виховання на адаптацію першокласників до навчання.

Виклад основного матеріалу.

Адаптація дитини до школи – це процес пристосування, зміни психіки дитини в умовах переходу до систематичного організованого шкільного навчання. На етапі переходження від дошкільника до молодшого школяра перебудовується мотиваційна, пізнавальна, вольова та емоційна сфера.

Період адаптації до школи – дуже важливий етап у житті першокласника. Як цей процес відбуватиметься залежить не лише від особистих якостей дитини, а й від батьків. Саме вони можуть допомогти пройти цей період своїм дітям безболісно [7].

Серед багатьох чинників та якостей, які необхідні для успішної адаптації до навчання, з яких складається готовність до школи Л. І. Божович виділяє наступні:

1) готовність школяра як особистості, тобто достатній рівень розвитку довільної поведінки, мотиваційної сфери, наявність внутрішньої позиції школяра;

2) інтелектуальна готовність: наявність потрібного рівня розвитку пізнавальної сфери [7].

Аналогічні погляди розвивав і А. В. Запорожець, відзначаючи, що готовність до навчання у школі «представляє собою цілісну систему взаємозалежних якостей дитячої особистості, включаючи особливості мотивації, рівня розвитку пізнавальної, аналітико-синтетичної діяльності, ступінь сформованості механізмів вольової регуляції дій і т. д.

Існує три рівні адаптації дітей до школи:

- високий рівень адаптації, ознаками якого є позитивне ставлення до школи, адекватне сприймання вимог; повне оволодіння програмовим матеріалом; учень займає у класі значуще стабільне статусне положення;
- середній рівень адаптації, що визначається позитивним ставленням до школи; учень зосереджується тільки тоді, коли зайнятий чимось цікавим; навчальні завдання виконуються, але при контролі дорослих; дитина товаришує із багатьма однокласниками;
- низький рівень адаптації, характерними ознаками якого є негативне або індиферентне ставлення до школи; в емоційній сфері школяра домінує пригнічений настрій; матеріал засвоюється фрагментарно, необхідний постійний контроль зі сторони дорослих; близьких друзів дитина не має [4].

При несприятливих умовах може трапитися *шкільна дезадаптація* – різновид соціальної дезадаптації, що виявляється в ускладненому або малоефективному пристосуванні дитини до нових суспільних обставин в умовах шкільного навчання.

Аналіз проблеми дезадаптації дає можливість виділити також найважливіші чинники, що впливають на успішність процесу адаптації до школи:

- рівень готовності дитини до школи (фізичної, соціальної, психологічної);
- стан здоров’я;
- психологічні особливості (слабкий тип нервової системи, підвищена сензитивність, надмірна збудженість);
- особливості розвитку (несформованість емоційно-вольової сфери, слабка саморегуляція поведінки);
- неправильне виховання в сім’ї (егоцентричний тип виховання, несприйняття дитини, гіперсоціальне виховання, тривожно-підозріле);
- стиль спілкування вчителя з учнями (авторитарний, демократичний, ліберальний, скандальний, непослідовний тощо).

Як зазначає В. П. Кутішенко, для першокласника період адаптації до школи є дуже складним. Причинами дезадаптації є:

- особливості виховання в сім’ї,
- перенасиченість змінами та враженнями від школи та пов’язані з цим емоційні розлади;

- фізична ослабленість;
- недостатній інтелектуальний розвиток;
- нестача уваги дорослих або педагогічна занедбаність;
- неврахування індивідуальних особливостей учнів;
- проблеми з характером;
- неврівноваженість нервової системи;
- недостатній рівень розвитку пізнавальної сфери;
- погано сформований мотиваційний інтерес до навчання,
- байдужість;
- конфліктність;
- нездатність вибудовувати стосунки з однолітками [3].

Для дитини етап переходу з дошкільного до молодшого шкільного віку є дуже відповідальною та важливою подією у життя. У цей час відбувається також оцінювання виховної ролі сім'ї суспільством, зміна основного виду діяльності і поява нової ролі – школяра, еволюція потреб і мотивацій зумовлює процеси психічного розвитку. Це становить основу успішної адаптації дитини до навчання, що має прямий зв'язок з психічним та соматичним здоров'ям учня. Готовність до навчання в школі визначають як певний стан психофізіологічного розвитку особистості дитини у перехідний передшкільний період, який зумовлює формування в неї здатності брати участь у шкільному навчанні. Підготовка дитини до школи забезпечується спільними зусиллями педагогів дошкільної установи і батьків [3].

Останні дослідження проблеми адаптації першокласників до шкільного навчання підтверджують, що сімейне виховання відіграє одну з перших ролей у процесі адаптації. Дослідження показують, що школярі, яких підтримують батьки, краще адаптуються до змін, які приходять з початком навчання у школі. Основними характеристиками, які впливають на успішну адаптацію є: емоційний комфорт та відсутність напруги у сім'ї, стиль виховання, якого дотримуються батьки та наскільки батьки цікавляться навчанням дитини. У дітей із залученими до їхнього навчання батьків, спостерігається вищій рівень адаптованості та готовності до школи, а також нижчий рівень тривожності та більш розвинені соціальні здібності.

Труднощі соціальної адаптації першокласника: постійно пригнічений настрій, часті простудні захворювання, загострення хронічних захворювань, негативно впливають на адаптацію до учіння. Саме в умовах сімейного спілкування є усі можливості забезпечити супровід процесу саморозвитку дитини, збереження при цьому права дитини відстоювати власну індивідуальність[6].

Ефективність сім'ї як основного чинника впливу на розвиток дитини визначається рівнем батьківської відповідальності, де вирішальну роль відіграють:

- ціннісні орієнтації батьків у вихованні дитини;

- рівень обізнаності батьків із закономірностями розвитку дитини;
- готовність та здатність будувати свої взаємини з дитиною у форматі суб'єкт-суб'єктних, партнерських взаємин [8].

Осмислення особливої ролі сім'ї як чинника успішної адаптації дитини до умов шкільного життя та оптимізація пошуків ефективних способів взаємодії з батьками з метою гармонізації виховних впливів на дитину є ключовим аспектом Концепції освіти дітей раннього та дошкільного віку. У документі, зокрема, наголошується на надважливості формування культури відповідального батьківства та єдності виховного впливу сімейного та суспільного виховання, в основі якого має бути дитиноцентризм та особистісно орієнтований підхід. Сім'я є активним учасником освітнього процесу і в повній мірі несе відповідальність за якість життя, розвитку, виховання та освіти дитини [5].

У Базовому компоненті дошкільної освіти (нова редакція) зазначається важливість підтримки батьками комплексного підходу до цілісного розвитку особистості дитини відповідно визначених критеріїв в умовах родинного виховання [1].

Сім'я відіграє роль суспільства на певному етапі розвитку, показує його моральні та духовні особливості. Саме у сім'ї дитина має перший особистий і соціальний досвід, від сім'ї в тому числі залежить майбутнє дитини [5].

Сім'я це персональне середовище життя та розвитку дитини, яке скеровує спосіб життя та її соціальне існування. Ось деякі аспекти, які це відображають:

- соціально-культурний, характеризується рівнем освіти батьків та ступінь їх участі у житті суспільства. Культурний рівень проявляється через поважне ставлення до дитини, розуміння важливості підтримання довірливої, позитивної, доброї атмосфери у сім'ї;
- соціально-економічний, цей аспект освічує матеріальну сторону родини та зайнятість батьків на роботі;
- техніко-гігієнічний, означає в яких умовах проживає родина, чи є в них власне житло, особливості способу життя;
- демографічний, показує кількість членів сім'ї та її структуру [9].

У сім'ї дитина набуває вмінь і навичок в різних сферах суспільного життя, насамперед навичок спілкування. Поступово в неї формується досвід сімейного життя, ставлення до родини. Сучасні сім'ї різноманітні, і від того, в якій саме живе дитина, залежить, яким змістом наповнюється процес формування її особистості.

Умовно сім'ї поділяють на благополучні та неблагополучні. Благополучна сім'я – це сім'я зі здоровим кліматом у родині, з правильними моральними орієнтирами, де всі члени підтримують один одного, разом знаходять вирішення проблем. У такій сім'ї вітає дух любові і взаємоповаги, високий

рівень кооперації, дитина відчуває себе рівноправною. Її люблять, але виставляють кордони бажаного, накладають обов'язки, але враховують її вподобання і потреби. Освічені батьки більше виявляють бажання спілкуватися зі своєю дитиною, проводити разом дозвілля, слухати та допомагати дитині. У довірливій атмосфері діти відчувають себе більш захищено, вони прислухаються до батьків та слідують їх прикладу. В таких сім'ях діти зростають доброзичливими, з високими моральними якостями, з оптимістичним поглядом на майбутнє, впевненими у собі [8].

Батьки, які відрізняються жорстокістю виховання, контролем та спробою виховати дитину під себе, що призводить до неминучого спротиву дитини, конфліктів, криз. Такі сім'ї можна назвати неблагополучними.

Неблагополучна сім'я – це сім'я, яка по якимось причинам не справляється з функціями виховання, і через це має несприятливі умови для виховання дитини.

Неблагополучними сім'ями можна назвати:

- сім'ї алкоголіків, наркоманів, або батьків з аморальною поведінкою. Така сім'я дає дитині викривлене представлення норми, у неї можуть бути нервово-психічні розлади, загальна хворобливість, відсутність батьківської любові і турботи;

- сім'ї асоціальні, в яких не поважаються загальносуспільні норми або чинять правопорушення;

- сім'ї конфліктні, характеризуються постійними сварками між батьками, між батьками та дітьми, супроводжуються образами, лайками, грубощами та інколи бійками. Зазвичай таке відбувається у сім'ях, де немає взаємоповаги, розуміння один одного, емпатії, недостатньо освічені батьки. Постійна напруга у таких сім'ях призводить до конфліктів і криз, діти зростають у страху, без відчуття безпеки, з підвищеною збудливістю;

- сім'ї неповні, в яких присутній тільки один з батьків, через розлучення, смерть одного з батьків, позбавлення батьківських прав. Таким сім'ям притаманна нестача спілкування, проблеми у побуті, психологічний дискомфорт, тому діти можуть бути неврівноваженими, дратівливими, байдужими;

- сім'ї, зовні благополучні. Вони роблять вигляд чи намагаються бути благополучними, але нестача освітності не дає їм впоратися з вихованням, часто стосунки з дітьми в таких сім'ях носять формальний характер, батьки не єдині у вимогах до дитини, або байдужі взагалі, інколи надмірно люблять, а інколи можуть застосовувати фізичні методи покарання;

- сім'ї соціального ризику. Такі сім'ї є соціально незахищені, наприклад незаможні, з дітьми-інвалідами, багатодітні тощо. Їм важко зберігати благополуччя внаслідок тяжких соціальних умов [9].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Психолог Е. Шефер розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями[8].

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем.

Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної вседозволеності чи надмірної концентрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

Також існує шість типів неправильного виховання, що практикуються батьками дітей: неприйняття, емоційне відторгнення; гіперсоціалізація; «кумир сім'ї»; гіпопротекція; домінуюча гіперпротекція; підвищена моральна відповідальність.

На становлення особистості дитини в сім'ї впливають такі фактори, як:

- наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї;
- включеність дитини в сім'ю з дня її народження, безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду;
- переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії [2].

Отже, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації. На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Існує три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків:

- діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;
- діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;
- діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Серед основних сучасних проблем сімейного виховання виділяють:

- конфлікт поколінь;

- неадекватність методів, якими користуються батьки;
- установка на те, що все своє життя батьки повинні підкорити вихованню дітей;
- міра покарання дітей за провину.

У випадках, коли батьківське ставлення набуває неадекватних форм, психологічний розвиток дітей не відповідає віковим особливостям.

Виділяють п’ять груп дитячо-батьківської взаємодії:

- конфліктний тип;
- гармонічний тип;
- дистантний тип;
- тип «домінуючі батьки – підкорена дитина»;
- тип «домінуюча дитина – потураючі батьки».

Результати дослідження питання успішної адаптації дитини до умов шкільного життя виокремлюють емоційну сферу як одну з проблем сучасної сім’ї, що гальмують процес підготовки дитини до шкільного життя.

Дошкільний вік є важливим сензитивним періодом психічного розвитку дитини, коли закладається центральний стержень внутрішнього світу, приходить розуміння і прийняття цілого спектру простих і водночас глибоких емоцій радості, щастя, суму, злості [2].

Вироблення у дитини навичок розпізнавання і регулювання як позитивних так і негативних емоцій відбувається за сприятливої соціальної ситуації розвитку в умовах виховання в сім’ї. Для реалізації цього процесу необхідне спілкування дитини з дорослими, які в певній мірі володіють культурою і здатні передати накопичений емоційний досвід. Саме у форматі суб’єкт-суб’єктної комунікації дорослого з дитиною активно взаємодіють всі чинники емоційно-чуттєвої сфери дошкільника. Це і є оптимальною соціальною ситуацією для оволодіння дитиною мовою почуттів як засобом взаємодії з оточуючими.

Дитині достатньо важко адекватно оцінити як свій стан, так і стан оточуючих, визначити емоції. Такі вміння потребують спеціального розвитку. Навчаючи дитину замислюватись над своїм внутрішнім самовідчуттям у різні моменти спокою, гри, бурхливої суперечки чи навіть сварки спонукаємо до спроб описувати свої емоції словами, аналізувати вираз обличчя, позу, жести, називати почуття, передавати кольором у своїх малюнках, чути ноти щастя у музиці. Слушним приводом для бесіди (аналізу) можуть стати сторінки прочитаних книжок, ситуації із життя героїв спільно переглянутого мультфільму чи реалії сімейних прогулянок та подорожей. Даючи можливість дитині спокійно і вільно висловлювати свої відчуття, своє розуміння, ставлення до героя чи ситуації, виявляти причинно-наслідкові зв’язки, ми вчимо дитину розуміти і перейматись емоційним станом близького дорослого [6].

Встановлюючи відкриті довірчі батьківсько-дитячі взаємини з позиції терпеливості та взаємоповаги, ми поступово формуємо у дитини здатність до емпатії, співчуття, уміння відчути стан іншої людини, поставити себе на її місце у тій чи іншій ситуації.

Дитина вчиться керувати своїми емоціями. Вдосконалюючи усвідомлення власного емоційного стану у різних життєвих ситуаціях дитина збагачує досвід вирішення емоційних проблем, виявляючи емпатію на основі емоційного передбачення наслідків своїх вчинків для інших [2].

Розвиваючи емоції, які впливають на характер і ефективність процесу спілкування, дитина набуває навиків встановлення і продовження контакту в певних конкретних ситуаціях. Це допоможе дитині звести до мінімуму різні негативні моменти на етапі входження у новий шкільний колектив, налагодити процес комунікації із однолітками, дорослими.

Безумовно, найкращим профілактичним засобом збереження психічного здоров'я в період адаптації до школи є добре ставлення батьків до дітей, розуміння їхнього внутрішнього світу, проблем, переживань. Відомо, що не існує готових рецептів та моделей виховання, які можна просто взяти і без змін «прикласти» до своєї дитини.

Але не дивлячись на це, можна виділити ключові фактори впливу родинного середовища на полегшення процесу адаптації дітей до школи:

- предметно-практична діяльність;
- особистісне спілкування;
- сімейна гра.

Предметно-практична діяльність формує відповідальність, наполегливість, ініціативність – це активне залучення дитини до внутрішньо-сімейного життя, це різні форми партнерської взаємодії у різних побутових справах разом з дорослими. Це потрібно робити регулярно, спеціально із виховною метою, з обов'язковою безпосередньою присутністю дитини при вирішенні сімейних питань. Привчати робити це не з примусу, а за власним бажанням як рівноцінного члена сім'ї, із осмисленням доцільності певних дій і водночас з правом дитини вибору власних способів дій. Потрібно спеціально турбуватись про розширення змістового досвіду дитини у житті родини, збагачувати її роль у різних життєвих справах. Паралельно вчити дитину брати на себе відповідальність за свою ділянку роботи.

Особистісне спілкування формує ціннісні орієнтації, емоції, морально-етичні уявлення, емпатійні переживання. Це особистісні бесіди дорослих (мами, тата, дідуся, бабусі) з дитиною. Одна з найбільших проблем на сьогодні – різке зниження емпатійності загалом у суспільстві, у підростаючого покоління, у дошкільників зокрема, що є однією із загроз зародження у дітей емоційної глухоти як нездатність відчувати емоції, низька сенситивність щодо емоційно-

психічних станів іншої особистості, пригнічення емоцій, відсутність потреби в емоційному включенні у спілкування, замкненість і байдужість. Педагогічна майстерність дорослих полягає у гармонійному поєднанні процесів спілкування та виховання, яке б створювало сприятливі умови для розвитку дитини.

Сімейна гра формує уяву, активність, творчу ініціативу, самостійність, партнерську взаємодію Спільна гра дорослого і дитини з визначеними правилами дій учасників, які вмотивовані спільним бажанням грати в цю гру є природною соціальною ситуацією взаємодії, де реально діють загальні норми соціальної моралі, соціальні уявлення щодо поведінки людини, яка є і бажаною, і обов'язковою. Водночас включається і так звана особистісна моральність, як індивідуалізоване втілення в поведінку дитини цінностей соціальної поведінки. І саме емоційна вмотивованість дитини на спільну гру спонукає до згармонізованості цих двох «типів» моральної поведінки [7, с. 5].

Аналізуючи роль сім'ї у підготовці дитини до шкільного життя потрібно брати до уваги реальні показники рівня усвідомлення батьками потенціалу власної відповідальності за гармонійний та повноцінний розвиток дитини, розуміння змістового наповнення готовності дитини до шкільного життя; особистісних властивостей дитини, її потенційних можливостей; готовності дорослих до взаємодії із закладом дошкільної освіти; розуміння особливості спілкування дорослих з дитиною та реальних умов батьківського супроводу розвитку дитини.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 16.10.2024)

2. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2011. 112 с.

3. Горецька О. В. Психологічні особливості ставлення батьків до дитини дошкільного віку. *Актуальні проблеми практичної психології*: зб. наук. праць. Херсон, П. П. Вишемирський, 2009. Ч. 1. С. 277–287.

4. Кожемякина Н. І. До питання про шкільну дезадаптацію дітей першого класу. *Наука і освіта.* 2002. № 2. С. 32–35.

5. Концепція освіти дітей раннього та дошкільного віку URL: https://dnz71.edu.vn.ua/uploads/tiger-1599493145.pdf (дата звернення: 16.10.2024)

6. Поліщук В. М. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. Вид. 3-тє, виправ. Суми : Університетська книга, 2010. 352 с.

7. Прийменко В. Ефективна адаптація першокласників : програма підтримки. Психолог. 2010. № 33. С. 4–10

8. Сім'я як чинник майбутньої успішної адаптації дитини до умов шкільного життя. Дошкільник: крок у шкільне життя» : навч.-метод. посібник. / Піроженко Т. О., та ін.; за наук. ред. Т. О. Піроженко. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 110–131.

9. Федоришин Г. М. Психологічні проблеми сімейного виховання : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. 224 с.

References:

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia) [Basic component of preschool education (new edition)] URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 16.10.2024) (in Ukrainian).

2. Vydra O. H. Vikova ta pedahohichna psykholohiia : navch. posib [Age and pedagogical psychology : study guide]. K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2011. 112 s. (in Ukrainian).

3. Horetska O. V. Psykholohichni osoblyvosti stavlennia batkiv do dytyny doshkilnoho viku. Aktualni problemy praktychnoi psykholohii: zb. nauk. prats. [Psychological features of parents' attitude towards preschool children. Actual problems of practical psychology: coll. of science works] Kherson, P. P. Vyshemyrskyi, 2009. Ch. 1. 277–287. (in Ukrainian).

4. Kozhemiakyna N. I. Do pytannia pro shkilnu dezadaptatsiiu ditei pershoho klasu. Nauka i osvita. [To the issue of school maladjustment of first-grade children. Science and education] 2002. № 2. 32–35. (in Ukrainian).

5. Kontseptsiia osvity ditei rannoho ta doshkilnoho viku [Concept of education of early and preschool children] URL: https://dnz71.edu.vn.ua/uploads/tiger-1599493145.pdf (дата звернення: 16.10.2024) (in Ukrainian).

6. Polishchuk V. M. Vikova i pedahohichna psykholohiia : navch. posib. Vyd. 3-tie, vyprav. [Age and pedagogical psychology: teaching. manual View. 3rd, correction]. Sumy : Universytetska knyha, 2010. 352 s. (in Ukrainian).

7. Pryimenko V. Efektyvna adaptatsiia pershoklasnykiv : prohrama pidtrymky. Psykholoh [Effective adaptation of first graders: support program. Psychologist] 2010. № 33. 4–10/ (in Ukrainian).

8. Simia yak chynnyk maibutnoi uspishnoi adaptatsii dytyny do umov shkilnoho zhyttia. Doshkilnyk: krok u shkilne zhyttia» : navch.-metod. posibnyk. [The family as a factor in the future successful adaptation of the child to the conditions of school life. Preschooler: a step into school life": educational method. manual], / Pirozhenko T. O., ta in.; za nauk. red. T. O. Pirozhenko. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy 2023. 110–131. (in Ukrainian).

9. Fedoryshyn H. M. Psykholohichni problemy simeinoho vykhovannia : navchalnyi posibnyk [Psychological problems of family upbringing: a study guide]. Ivano-Frankivsk : Misto NV, 2013. 224 s. (in Ukrainian).

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.98-056.34(045)

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1077-1087

Байда Світлана Петрівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини 20308, м. Умань, вул. Садова, 28, тел.: (097) 870-08-06, https//orcid.org/0000-0002-7807-1234

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ОСІБ З ПАНІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Анотація. У статті розглянуто специфіку психологічного консультування клієнтів, які страждають на панічні розлади. Окреслено основні симптоми панічного розладу, включаючи раптові напади тривоги, страх втрати контролю та соматичні прояви (прискорене серцебиття, задишка). Проаналізовано ключові психотерапевтичні підходи, що використовуються для роботи з такими клієнтами, зокрема когнітивно-поведінкову терапію (КПТ), експозиційні техніки та прийоми релаксації.

Важлива увага приділяється значенню встановлення довірливих стосунків між консультантом і клієнтом, а також адаптації методів терапії до індивідуальних потреб клієнта. Описано етапи консультування: початкову оцінку, роботу з ірраціональними переконаннями, розвиток навичок самоконтролю та профілактику рецидивів. Також проаналізовано роль психоедукації та підтримки клієнтів у подоланні страху перед новими панічними атаками. Результати дослідження підтверджують ефективність використання інтегративних методів у консультуванні осіб із панічними розладами, що сприяє зменшенню частоти нападів та покращенню якості життя. Стаття буде корисною для практикуючих психологів, психотерапевтів та інших фахівців, які працюють із тривожними розладами.

Актуальність теми зумовлена збільшенням кількості випадків панічних атак у сучасному суспільстві через зростаючий рівень стресу, невизначеності та соціальних викликів. Це підкреслює необхідність розробки ефективних психологічних стратегій консультування, спрямованих не лише на зниження частоти та інтенсивності нападів, але й на зміцнення внутрішніх ресурсів особистості та розвиток навичок емоційної саморегуляції. Таким чином, проблема психологічного консультування осіб із панічними атаками полягає в необхідності інтегративного підходу, що включає в себе когнітивно-поведінкові методики, емоційну підтримку та формування стійкості до стресових ситуацій. Це вимагає від психолога глибокого розуміння як

клінічних, так і психологічних особливостей цього розладу, а також розробки індивідуальних програм допомоги для кожного клієнта.

Ключові слова: панічні атаки, розлад, тривожність, психотерапія.

Baida Svitlana Petrivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology, Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychyna, St. Sadova, 28, Uman, 20308, tel.: (097) 870-08-06, https//orcid.org/0000-0002-7807-1234

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING FOR PEOPLE WITH PANIC DISORDERS

Annotation. The article examines the specifics of psychological counseling for clients suffering from panic disorders. The main symptoms of panic disorder are outlined, including sudden attacks of anxiety, fear of losing control, and somatic manifestations (rapid heartbeat, shortness of breath). Key psychotherapeutic approaches used to work with such clients are analyzed, including cognitive behavioral therapy (CBT), exposure techniques, and relaxation techniques.

Important attention is paid to the importance of establishing a trusting relationship between the consultant and the client, as well as the adaptation of therapy methods to the individual needs of the client. The stages of counseling are described: initial assessment, work with irrational beliefs, development of self-control skills and relapse prevention. The role of psychoeducation and client support in overcoming the fear of new panic attacks is also analyzed. The results of the study confirm the effectiveness of using integrative methods in counseling people with panic disorders, which helps to reduce the frequency of attacks and improve the quality of life. The article will be useful for practicing psychologists, psychotherapists and other professionals who work with anxiety disorders.

The relevance of the topic is due to the increase in the number of cases of panic attacks in modern society due to the increasing level of stress, uncertainty and social challenges. This emphasizes the need to develop effective psychological counseling strategies aimed not only at reducing the frequency and intensity of attacks, but also at strengthening the individual's internal resources and developing emotional self-regulation skills. Thus, the problem of psychological counseling of people with panic attacks is the need for an integrative approach, which includes cognitive-behavioral methods, emotional support and the formation of resistance to stressful situations. This requires a psychologist to have a deep understanding of both the clinical and psychological features of this disorder, as well as the development of individual assistance programs for each client.

Keywords: panic attacks, disorder, anxiety, psychotherapy.

Постановка проблеми. Панічні атаки – це гострі епізоди сильного страху або тривоги, які супроводжуються вираженими фізичними та емоційними проявами, такими як серцебиття, задишка, відчуття втрати контролю або страх смерті. Ці стани значно погіршують якість життя, ускладнюють соціальну адаптацію та професійну діяльність, а також можуть призводити до розвитку вторинних розладів, зокрема агорафобії, депресії та генерал

Ефективна психологічна допомога людям із панічними атаками є складним завданням для психолога, оскільки потребує врахування як психологічних, так і фізіологічних аспектів розладу. Окрім цього, важливо брати до уваги індивідуальні особливості особистості, її рівень усвідомлення проблеми та готовність до співпраці у процесі консультування.

Складність роботи з такими клієнтами полягає також у високому рівні тривожності, який заважає побудові довірливих відносин із психологом та ускладнює пошук внутрішніх ресурсів для подолання проблеми. Крім того, часто зустрічається недостатнє розуміння клієнтами природи панічних атак, що призводить до посилення симптомів через страх перед черговим епізодом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виникнення, прояву та впливу тривожності на психологічне здоров’я учнів викликали інтерес у багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, З. Фройд, А. Адлер, К. Еріксон, К. Хорні, І. Кон, Д. Фельдштейн, С. Холл, Е. Шпрангер, Ш. Бюллер, Ю. Ханін, Ч. Спілбергер, Р. Лазарус, С. Рубінштейн та інші. До проблеми панічних атак найчастіше звертаються психотерапевти та медики (В. Я. Семко, В. Д. Менделевич та ін.). Однією з найбільш імовірних причин появи панічних атак є виражений рівень особистісної тривоги (Б. Дж. Седок, Т. Г. Вознесенська І. Бідюк, В. Проніна, А. Татьянченко, О. Шатковська, О. Кушнір.), проте кількість публікацій та наукових робіт із цієї проблеми обмежена. Суперечливість в оцінці панічних атак, умови формування, особистісні характеристики людей із панічними атаками, розуміння та прийняття такого стану, реабілітація, консультування свідчать про актуальність і доцільність нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Панічна атака проявляється безпричинним і неконтрольованим нападом паніки, що відноситься до розладів невротичного рівня. Як правило, супроводжується нездужанням, страхом та підвищеною тривогою, які досягають свого піку протягом кількох хвилин після початку.

Атака займає 10-20 хвилин та супроводжується різною вегетативно-поліорганною симптоматикою – тривалість залежить від широкого спектру факторів, у тому числі індивідуальних особливостей організму. У цей період людина практично не контролює своїх дій, що здатне призвести до різних негативних наслідків для фізичного та психічного здоров'я. Згідно з офіційною

статистикою, в Україні понад 5% мешканців великих міст зазнають періодичних панічних атак – це говорить про масштабність проблеми [4].

Основною причиною розвитку панічних атак є неврологічні порушення. Сьогодні причини виникнення точно не визначені, але психотерапевтам відомо, що каталізатором стану може бути як один, так і комплекс факторів, у тому числі: психічні захворювання; деякі фізіологічні проблеми, пов'язані з серцевими патологіями: пролапс мітрального клапана, ішемія після інсульту, а також інші хвороби: гіпоглікемія, гіпертиреоз; як реакція у відповідь організму на прийом деяких медичних препаратів і стимулюючих засобів, в період гормональної терапії і т.д.; депресивні стани, пов'язані з проблемами в особистому житті, втратою близьких людей, труднощами з роботою, а також іншими факторами, які щодня оточують людину; генетична схильність, вагітність, пологи, клімакс [1].

Варто розуміти, що напад панічної атаки може відбуватися раптово або під впливом конкретного подразника. У разі виявлення характерної симптоматики, не варто чекати, коли проблема вирішиться самостійно – це може лише посилити ситуацію та призвести до появи різних фобій. Необхідно звертатися до психотерапевтів за кваліфікованою допомогою, вони проведуть діагностику та розроблять оптимальну схему лікування.

Найяскравішою ознакою прояву панічної атаки вночі та вдень є напад тривоги, що поєднується з широким спектром соматичних відхилень, страхами та порушеннями роботи нервової системи.

Після початку панічної атаки, спостерігається цілий комплекс характерних симптоматичних проявів: утруднюється дихання, з'являються сильні головні болі, сухість у роті, можливе запаморочення і нудота, озноб, загальна слабкість, частішає серцевий ритм (тахікардія), з'являється відчуття приреченості, відчувається нереальність всього, що відбувається навколо.

Зважаючи на непередбачуваність появи стану, вона може наздоганяти людину у будь-який час доби, а також у будь-якому місці: вдома, на роботі, у поїздці, при спілкуванні з друзями і т.д.

Панічне розлад свідомості – це тривожне порушення психіки, що характеризується спонтанними панічними атаками, що повторюються, і хворобливим очікуванням їх повторення. Панічні атаки можуть бути від кількох разів на рік до багаторазових за день. Приступи паніки мають швидке початок і досягають піку протягом 10 хвилин, їм властиві як сильно виражена тривожність (паніка), а й різке загальне погіршення самопочуття. Умови виникнення нападів не обмежені певною ситуацією або обставинами, що повторюються, тому чергова панічна атака часто непередбачувана [5].

Панічний розлад особистості починається і прогресує з нападу паніки. Навіть поодинока панічна атака залишає відбиток у пам'яті людини і часто

веде до виникнення синдрому «очікування» нападу. Така болісна зосередженість на очікуванні нового нападу провокує і закріплює повторюваність атак, унаслідок чого виникає замкнене коло. Характер подальшого перебігу захворювання багато в чому залежить від самого пацієнта та оцінки його першої панічної атаки. Чим катастрофічнішою вона йому представляється, тим важче протікатиме захворювання надалі.

Панічні атаки бувають очікуваними та несподіваними. У перших існує характерний зовнішній стимул (наприклад, спрацьовування сирени ППО або за кермом автомобіля), що провокує початок нападу паніки. Очікування панічної атаки для таких людей часом стає болісним, ніж сам напад. Додатковим тригером може бути побоювання, що всім помітна паніка розпочнеться у людному місці. Тоді збіг зовнішнього стимулу та обставин роблять напад паніки максимально ймовірним. У другому випадку панічна атака виникає раптово та спонтанно, за відсутності явного зовнішнього тригера. Для самого хворого сильним фактором, що травмує, є відчуття відсутності контролю, безсилля перед недугою, що викликає почуття пригніченості.

Панічний розлад характеризується різноманітністю симптомів та ознак, що іноді ускладнює його діагностику. Багато ознак панічної атаки схожі на серйозні захворювання: інфаркт міокарда, гіпертонічний криз та навіть інсульт. Також може виникнути страх смерті або божевілля, почуття втрати контролю. В даному випадку всі ці симптоми не несуть ніякої небезпеки, хоч і переносяться людиною досить важко. Симптоми панічної атаки поділяються на дві основні групи: вегетативні та когнітивні. Перші пов'язані з різкою дестабілізацією вегетативної нервової системи, що відповідає за несвідоме керування більшістю життєвих функцій організму. Другі – з порушенням вищої, свідомої нервової діяльності.

Вегетативні ознаки панічної атаки:

- почастішання серцебиття (тахікардія), порушення ритму серця (наприклад, екстрасистоли);
- підвищення артеріального тиску (гіпертонія);
- пітливість: загальне посилене потовиділення, холодний піт, піт, припливи;
- озноб, тремтіння рук та/або ніг, слабкість;
- прискорене дихання, біль у грудній клітці;
- важке ковтання, нудота, блювання, біль у животі, діарея;
- головний біль, запаморочення, непритомність, нестійкість, дзвін у вухах;
- світлобоязнь, порушення зору чи слуху;
- парестезії (відчуття поколювання або оніміння в кінцівках);

- виражена блідість чи навпаки, почервоніння обличчя.

Когнітивні симптоми панічної атаки:

- страх смерті;
- сильне бажання втечі;
- порушення концентрації уваги, розсіяність, затуманеність свідомості (легка);
- дереалізація (почуття нереальності навколишнього світу);
- деперсоналізація (почуття втрати свого «я»);
- страх виявитися безпорадним, що медичну допомогу не буде надано вчасно;
- страх збожеволіти або зробити неконтрольований вчинок;
- страх відкритого чи замкнутого простору, людних місць [2].

Зауважимо, що немає єдиної думки про наявність однієї, конкретної причини панічного розладу психіки. Популярні і досить обґрунтовані щонайменше шість різних теорій, чому виникають і повторюються панічні атаки. Зупинимося не на глибокій теорії, а на конкретних факторах виникнення тривожно-панічного розладу, розділивши їх на групи:

- Особистісні психологічні особливості людини. Панічні атаки частіше виникають у людей з тривожно-недовірливим типом особистості, а також з істероїдним, збудливим, швидко стомлюваним типом. Несприятливими є також меланхолійний темперамент та інші невротичні прояви.
- Стресові ситуації чи серйозне нервове виснаження. В умовах війни, соціальної невлаштованості, повітряних атак навіть на мирні об'єкти цей фактор стає одним із провідних.
- Гормональні фактори. Високий рівень тестостерону у чоловіків сприяє більш активній та агресивній реакції у стресовій ситуації, тоді як жінок, відповідно, страхом і тривогою. Тому жінки схильні до панічного розладу.
- Соматичні та запальні захворювання. Панічне розлад можуть провокувати деякі захворювання серця, дихальної системи, вестибулярного апарату. Біохімічні фактори тривалого та вираженого запального процесу впливають на роботу головного мозку, збільшуючи вироблення адреналіну та кортизолу, а також знижуючи кількість серотоніну. Саме такий дисбаланс підвищує ризик нападу паніки.
- Респіраторний фактор. Панічна атака також може бути спровокована надмірним збільшенням частоти дихання та відповідної гіпервентиляції легень.
- Соціальні фактори. Несприятлива атмосфера в сім'ї, перенесене психологічне та сексуальне насильство, низький рівень життя – доведені причини, які провокують панічний розлад.
- Генетична схильність. Ризик розвитку панічного розладу в людини вищий, якщо цією недугою страждає один із батьків, брат чи сестра.

Панічна атака може виникнути під впливом різних речовин. До таких відносяться:

- наркотичні речовини;
- абстинентний синдром внаслідок припинення вживання алкоголю;
- енергетичні напої та кофеїн;
- судинозвужувальні краплі та спреї, адреналін у складі місцевої анестезії;
- деякі лікарські препарати – антидепресанти, кортикостероїди;
- дефіцит вітаміну В12;
- стан ацидозу (наприклад, за високої температури тіла чи вдиханні вуглекислого газу).

Початкові панічні атаки з не яскраво вираженими симптомами без якісної медичної допомоги схильні до прогресування. Етапами подальшого розвитку розлади психіки можуть бути:

- розгорнуті напади паніки з все більш яскравою і важко переносимою клінічною картиною;
- іпохондрія (постійне занепокоєння очікуванням наступної панічної атаки та власним здоров'ям взагалі);
- обмежене фобічне уникнення, у тому числі агорафобія (супроводжується порушенням соціальної адаптації);
- велике фобічне уникнення та депресія (виражена втрата працездатності та якості життя) [2].

Спроби самостійно впоратися з проблемою часто ведуть до зловживання седативними засобами, надмірного вживання алкоголю або прийому наркотиків. У важких випадках розвиваються виражені психіатричні захворювання. Тому критично необхідне раннє звернення за професійною допомогою до фахівця.

Панічні атаки досить схожі із симптомами інших психічних розладів та різних соматичних захворювань. Наприклад, утруднене дихання і больові відчуття в грудній клітці можуть бути розцінені як ознака інфаркту міокарда, що почався, підвищений кров'яний тиск – як виникнення гіпертонічної хвороби і т.д. Безконтрольний страх і тривога, бажання уникати певних ситуацій може бути симптомами фобічних розладів. Знижений настрій та апатія вимагають виключити депресивний стан. Тому перед постановкою діагнозу панічний розлад важливо виключити інші можливі патології та стани, у тому числі й загрозливі для життя. Насамперед необхідно виключити ендокринні патології, хвороби серцево-судинної системи та органів дихання. Тому не так важливо, до якого фахівця вперше звернеться хворий – ендокринолога, кардіолога, невролога чи психіатру. Важливо, щоб фахівець був кваліфікованим у диференціальній діагностиці захворювань та розумів загальну специфіку розладів психіки.

Основними критеріями діагнозу панічний розлад є: наявність кількох виражених нападів паніки протягом 4 тижнів; панічні атаки відбуваються за обставин, які не несуть реальної загрози життю; у період між нападами стан пацієнта відносно вільний від основних симптомів; присутні не лише ситуаційні, а й спонтанні напади паніки; панічні атаки мають гострий початок та швидке досягнення піку; хворий уникає певних ситуацій та місць, які можуть стати (на його думку) причиною нападу [3].

Для профільного фахівця клінічного психолога або психіатра, виявлення панічного розладу не становить складності. До допомоги лабораторних та інструментальних методів діагностики вдаються у випадках, коли виникає підозра на наявність будь-якого соматичного захворювання. Або наполегливого прохання пацієнта переконатися, що у нього немає проблем із серцево-судинною та іншими системами організму.

Перша допомога та самодопомога при панічній атаці

Якщо панічна атака почалася, слід:

- Намагатися повільно дихати для припинення гіпервентиляції. Використання паперового пакету або іншої замкнутої порожнини збільшить кількість вуглекислого газу в повітрі, що вдихається, що допоможе загальмувати біохімічний компонент паніки.
- Присісти чи лягти, максимально розслабившись.
- Спробувати відволіктися і переключити увагу, зосередившись на навколишніх предметах чи людях, почати рахувати чи читати вірші з пам'яті тощо.

Допомогти людині з нападом паніки можна так:

- Взяти хворого за руку, обійняти.
- Постаратися забезпечити спокійну обстановку та комфорт. Можна дати попити.
- Постаратися переключити його увагу на щось інше: запропонувати дихати розмірено, повільно та глибоко, рахувати кількість вдихів та видихів, вирішувати в умі нескладні приклади тощо.

Панічний розлад потребує непростого та комплексного лікування. Це дуже складне і відповідальне завдання як для самого лікаря, так і для його пацієнта. Нерозуміння хворим даного захворювання веде до виникнення іпохондрії, агорафобії, сприяє обтяженню хвороби та посиленню симптомів. Тому важливою складовою комплексного лікування, поряд із медикаментозним, є психотерапія.

Цілі терапії панічного розладу:

- зупинка панічної атаки, що почалася;
- попередження наступних нападів;
- звільнення від когнітивних синдромів (страху смерті та божевілля, болісної тривоги тощо);

• запобігання прогресуванню захворювання та його ускладнень (агорафобія, іпохондрія, депресія тощо).

Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) визнана найефективнішою у лікуванні панічних розладів. Панічні атаки розглядаються як результат помилок мислення, фантазій людини без існування реальної небезпеки. Методика спрямовано виділення неусвідомлених мотивацій людини з метою переведення їх на свідомий рівень. В результаті це дозволяє спочатку виявити переконання та помилки мислення, які спотворюють сприйняття реальності та викликають напад паніки. А потім змінити переконання і поведінку відповідно, спираючись на нову, більш реалістичну картину світу. Психотерапевт навчає пацієнта технікам м'язового розслаблення, правильного дихання, працює з першопричинами тривоги. У ході такої роботи вдається досить швидко досягти поліпшення стану та якості життя [1].

Медикаментозна терапія. Світове визнання та доведену ефективність у лікуванні панічних розладів мають антидепресанти. Механізм їхньої дії при лікуванні панічного розладу полягає у впливі на нейромедіатори в головному мозку (збільшення серотоніну, норадреналіну та ін.). Антидепресанти застосовують тривало, від 6 місяців та більше. Через 2-3 тижні від початку їх застосування починають проявлятися позитивні ефекти: підвищується настрій, зменшується виразність тривоги, знижується кількість панічних атак. Іноді, особливо за наявності маніакальних станів в анамнезі, застосовують транквілізатори коротким курсом до 14 днів.

Якщо у Вас виявлена схильність до панічних атак або Ви пройшли ефективний курс терапії, необхідні заходи профілактики:

• розумна організація режиму праці та відпочинку;

• повноцінний сон не менше ніж 8 годин, прогулянки на свіжому повітрі.

• здорова психологічна обстановка в сім'ї, довірчі відносини, розуміння та підтримка з боку близьких;

• опрацювання стресу: застосування релаксаційної, розслаблюючої техніки, медитації;

• звернення до психотерапевта у періоди складних життєвих ситуацій та гострого стресу;

• помірні заняття спортом, лікувальною фізкультурою, відвідування басейну, контрастний душ;

• профілактичний прийом вітамінів групи В, магнію.

Лікування може починатися з розмовної терапії. Людина зустрічається з консультантом, який допомагає йому зрозуміти, що таке панічний розлад і як позбутися панічних атак. При продовженні лікування терапія має допомогти визначити ситуації, думки чи почуття, що викликають напади. Коли людина зрозуміє, що відбувається, ці тригери менше викликатимуть проблеми.

Психологічне консультування також показує людині, що фізичні наслідки нападів насправді не завдають їй шкоди. Разом із психотерапевтом пацієнт працюватиме над своїми симптомами поступово, безпечним способом, доки вони не перестануть його лякати. Це може сприяти тому, що панічні напади зникнуть взагалі.

Крім того, людина також дізнається про методи релаксації, які допоможуть впоратися з нападами, коли вони трапляються. Наприклад, якщо контролювати своє дихання, напад паніки буде легшим і зменшиться ймовірність наступного нападу. Щоб отримати реальну користь та запам'ятати, як лікувати панічні атаки, потрібно практикувати ці навички регулярно у своєму повсякденному житті.

Висновки

Розгляд психологічних особливостей консультування осіб із панічними атаками дозволяє зробити висновок, що ефективна допомога цій категорії клієнтів потребує комплексного та індивідуалізованого підходу. Панічні атаки мають не лише психічний, а й соматичний компонент, тому робота з такими клієнтами вимагає врахування як емоційного стану, так і фізіологічних проявів. Основними завданнями психолога є зниження рівня тривожності, навчання технік саморегуляції та підвищення усвідомленості клієнта щодо природи його стану.

Психологічне консультування при панічних атаках має ґрунтуватися на довірливих стосунках із клієнтом та використанні методик, спрямованих на зменшення страху перед нападами і розвиток здатності справлятися з ними. До таких методів належать когнітивно-поведінкові підходи, техніки релаксації, дихальні практики, а також формування навичок управління стресом. Особливе значення має корекція дезадаптивних переконань та допомога у подоланні вторинних страхів, пов’язаних із можливістю повторення нападів.

З огляду на індивідуальні особливості клієнтів із панічними атаками, важливо створити сприятливі умови для консультування, де клієнт відчуватиме підтримку та безпеку. Це дозволяє не лише полегшити симптоми, але й сприяє розвитку внутрішніх ресурсів для збереження психологічної стійкості в майбутньому. Таким чином, успішна допомога особам із панічними атаками полягає у поєднанні психоедукації, емоційної підтримки та практичних технік, що допомагають знизити тривогу та підвищити якість життя.

Література:

1. Вестбрук Д. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів : Свічадо, 2014. 420 с.
2. Волошок О. В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 120–128.
3. Іванова Т. Тривога як психологічний феномен. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. Вип. 6. С. 72–78.

4. Осадько О. Страх як прояв особистісних самообмежень. *Психолог.* № 7. С. 25–29.
5. Царькова О. В. Теоретичні аспекти прояву психологічного феномену тривожності. *Актуальні проблеми психології. Серія «Екологічна психологія»*. 2018. Т. 7. Вип. 38. С. 73–79.
6. Томчук С. М. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому просторі : монографія. Вінниця : КВНЗ ВАНО, 2018. 200 с.

References:

1. Vestbruk D. (2014). Vstup u kohnityvno-povedinkovu terapiiu [Introduction to cognitive behavioral therapy]. Lviv : Svichado, [in Ukrainian].
2. Voloshok O. V. (2010). Psykholohichnyi analiz problemy tryvozhnosti osobystosti [Psychological analysis of the problem of personality anxiety]. Problemy suchasnoi psykholohii. Vyp. 10. [in Ukrainian].
3. Ivanova T. (2020). Tryvoha yak psykholohichnyi fenomen [Anxiety as a psychological phenomenon] Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky». Vyp. 6. [in Ukrainian].
4. Osadko O. Strakh yak proiav osobystisnykh samoobmezhen [Fear as a manifestation of personal self-limitations]. Psykholoh № 7. [in Ukrainian].
5. Tsarkova O. V. (2018). Teoretychni aspekty proiavu psykholohichnoho fenomenu tryvozhnosti [Theoretical aspects of the manifestation of the psychological phenomenon of anxiety] Aktualni problemy psykholohii. Seriia «Ekolohichna psykholohiia». T. 7. Vyp. 38. S. 73–79. [in Ukrainian].
6. Tomchuk S. M. (2018). Psykholohiia tryvohy, strakhu ta ahresii osobystosti v osvitnomu prostori [Psychology of anxiety, fear and aggression of the individual in the educational space] : monohrafiia. Vinnytsia : KVNZ VANO, 200 s. [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.9.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1088-1099

Белякова Світлана Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Макаревич Ірина Романівна, здобувачка другого курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності «Практична психологія», група ПП-23 пм, кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди у Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (097) 185-57-22

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті розглядається актуальність вивчення ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку в умовах сучасних трансформаційних процесів в українському суспільстві, зокрема під час війни. Зміни у ціннісних системах, що відбулися через соціальні та культурні виклики, потребують глибокого аналізу ціннісно-смислової сфери молоді. Увага акцентується на тому, що юнацький вік є критичним періодом для формування цінностей, які впливають на становлення особистості та соціалізацію. Відмічається, що недостатня стабільність ціннісних орієнтацій може призвести до негативних наслідків у поведінці молоді.

Окремий акцент зроблено на дослідженнях, проведених такими вченими, як І. Бех, М. Боришевський, Н. Берегова та ін., які висвітлюють формування ціннісних орієнтацій у молоді. Однак виявляється, що сучасні дослідження недостатньо зосереджені на вивченні ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат під час війни. Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку.

Для вивчення проблеми застосовано різноманітні психодіагностичні методики, які дозволили виявити рівень значимості особистісних, професійних і суспільних цінностей серед респондентів. Результати дослідження свідчать, що 50% опитаних виявляють високий рівень усвідомлення особистісних цінностей, у той час як 25% мають високий рівень суспільних

цінностей. Більшість респондентів виявили схильність до самоствердження, що свідчить про потребу у реалізації особистісного потенціалу в умовах нестабільності.

Стаття також підкреслює важливість впливу системи освіти, сімейних цінностей, соціальних і культурних факторів на формування ціннісних орієнтацій молоді. Рекомендації для психологічної роботи з молоддю щодо розвитку ціннісних орієнтацій є основою для формування експериментальних і контрольних груп для подальшої роботи. У результаті дослідження виявлено, що молодь потребує підтримки у розвитку стійкої системи ціннісних орієнтацій, здатної забезпечити її соціалізацію та адаптацію в умовах змін.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, юнацький вік, психологічні особливості, система цінностей, самореалізація, війна, соціалізація, програма розвитку, студентська молодь.

Beliyakova Svitlana Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav 30, Sukhomlynsky St., Pereiaslav, 08401, tel.: (050) 936-48-70, https://orcid.org/0000-0003-4995-0253

Makaryevych Iryna Romanivna a second-year master's degree student in the specialty of "Practical Psychology," group PP-23 pm, Department of Practical Psychology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlynsky St., 30, Pereiaslav, 08401, tel.: (097) 185-57-22.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS IN STUDENT YOUTH UNDER MODERN CHALLENGES

Abstract. The article explores the influence of wartime transformations on the value orientations of youth in Ukraine. It emphasizes the significant changes in personal and societal values, particularly the prioritization of safety, self-realization, and adaptability in the face of uncertainty. The study highlights the importance of understanding the value orientations of adolescents, as this age is crucial for the active formation of values that affect personality development and character formation. The analysis of recent literature shows that various scholars have investigated the foundations of value orientations among youth, yet little attention has been paid to their contemporary state during wartime.

The purpose of this study is to provide a theoretical and methodological justification and an empirical investigation of the psychological characteristics of value orientations among youth. The article examines the essence of values and

value orientations, reflecting their multifaceted nature. Various scholars define values as guiding norms and core elements of personality that significantly influence behavior and motivations. Value orientations are viewed as a system of attitudes that regulate an individual's behavior within society.

An empirical study was conducted to investigate the psychological characteristics of value orientations among youth using diagnostic methods. The results indicate that a substantial portion of respondents possesses a high level of personal and professional values, while also demonstrating a strong orientation towards active engagement in their lives. The findings highlight the need for psychological interventions aimed at developing value orientations among those who exhibit lower levels of stability in their value systems.

Overall, the study reveals the importance of fostering a stable system of value orientations in youth to enhance their personal development, social adaptation, and ability to navigate the complexities of modern society. The implications of this research are significant for educators, psychologists, and policymakers aiming to support the youth in achieving meaningful personal and professional goals during these challenging times.

Keywords: value orientations, adolescence, psychological features, value system, self-realization, war, socialization, development program, student youth, psychodiagnostics.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві в умовах війни значно змінили підходи до розуміння життя у більшості населення. Змінилися цінності та ціннісна система загалом. Так, структура особистісних ціннісних характеристик українців у сучасних умовах відображає сучасні суспільні процеси і доповнює ціннісно-смислову сферу змістом щодо високої пріоритетності безпеки, самореалізації у світі мінливих обставин, готовності до дій у ситуаціях невизначеності.

Важливість вивчення ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку зумовлюється тим, що саме цей етап життя є цінним періодом для активного формування цінностей, зміцнення системи ціннісних орієнтацій, що цілісно впливають на становлення характеру і особистості загалом. Від міцності засвоєння молоддю ціннісних орієнтацій, від того, яким чином будуть формуватися потреби та інтереси, залежить успішність соціалізації, здатність молодої людини до нормативної чи асоціальної поведінки. Відсутність ціннісних ідеалів та цілей у молоді негативно впливає на становлення їх особистості, саме тому слід визначати важливі моральні та суспільні цінності, щоб молодь могла на них орієнтуватися під час особистісного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засади формування ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку досліджують корифеї науки І. Бех, М. Боришевський, Р. Павелків, М. Савчин та ін. У сучасних психологічних

дослідженнях розкриваються дані про переважні особистісні та професійні цінності, на які орієнтуються юнаки й дівчата під час їх навчання в університетах (Н. Берегова, А. Бунас, І. Галян, О. Горова, Л. Деркач, Л. Джигун, В. Завацький, Я. Запека, О. Кузнєцова, Л. Іванова, У. Михайлишин, О. Музика, Л. Овсянкіна, Д. Подолянчук, І. Семків та ін.).

Психологічні особливості організації корекційно-розвивальної діяльності з особами юнацького віку, що спрямована на розвиток їх ціннісних орієнтацій, розкриваються у працях Н. Атаманчук, М. Барчій, Л. Карпенко, М. Марценюк, О. Москаленко, О. Музики, Л. Романюк, І. Субашкевич, Т. Тітової, В. Федорчук, І. Шапошникової, Г. Шкляєвої, Т. Яценко та ін.

Однак мало уваги приділяється сучасному стану вивчення ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку під час війни.

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій особистості є однією із актуальних, суперечливих та багатоаспектних, що стосуються як історії людства, так і сучасного стану його розвитку. Саме тому вважаємо за доцільне, насамперед, розглянути сутність цих дефініцій, виділити їхні межі.

При визначенні сутності поняття «цінності» спостерігаємо різноманіття його трактувань у різних вчених. Українські вчені О. Краєва та Л. Орбан-Лембрик вважають, що цінність є свідченням норми, якої має дотримуватися людина у суспільстві [1, с. 407].

А. Жидачин, Н. Ткаченко пропонують розуміти цінність як «ядро особистості». Цінності виступають сильним мотиватором, керівництвом до дії. Саме усвідомлені цінності детермінують поведінку особистості [1, с. 413].

С. Єрмакова наголошує, що цінності є усвідомленими смисловими утвореннями особистості [2, с. 13].

На думку Н. Берегової, Л. Джигун, О. Ігумнової, від цінностей залежить становлення особистості. Вони впливають на людську поведінку, визначають трансформацію культурних цінностей у мотиви та стимули діяльності особистості [3, с. 54].

Цінності, за ствердженням І. Хавіної, – це складний психологічний феномен, який спрямовує та активізує діяльність особистості. Вони визначають загальний підхід та ставлення особистості до світу, до себе. Цінності задають зміст і напрямок особистісної поведінки, вчинків і формуються вони в ході засвоєння особистісного та соціального досвіду у вигляді різних цілей, ідеалах, інтересах [4, с. 615].

Джерелом формування цінностей є сенсо-життєва активність людини, яка визначально впливає на рівень її домагань та орієнтацію на досягнення конкретних цілей [1, с. 408].

Важливо відмітити, що цінності пов'язані з ціннісними орієнтирами, вони обумовлюють їх. Так, за ствердженням Т. Яценко, Г. Шкляєвої, цінності утворюють систему її ціннісних орієнтацій, тобто сукупність складають систему найважливіших елементів внутрішньої структури особистості. Цінності відображають ті події, явища, принципи, що є для людини особливо значущими. Загалом ціннісні орієнтації відображаються у свідомості особистості та її поведінці, впливають на всебічний розвиток [5, с. 127].

Науковець М. Слюсаревський трактує цінності як абстрактний і об'єктивований феномен внутрішнього життя, а ціннісні орієнтації – як процесуальний феномен, ближчий до дії, акту, ніж до стабільного стану [6].

Ціннісні орієнтації – це сукупність індивідуальних цінностей людини, які відображають її сприйняття світу, утворюють поведінкову та реакційну модель її суджень.

Ціннісні орієнтації – це система установок або настанов, або елементи мотиваційної структури особистості, які регулюють поведінку людини у суспільстві. Також, крім регулювальної, серед їх функцій виділено координуючу, морально-критеріальну, резюмуючу тощо.

У юнацькому віці формуються ціннісні орієнтації, в яких відображається сутність життя людини, зміцнюється світогляд. На ціннісні орієнтації молоді впливають такі фактори, як: система освіти; діяльність навчального колективу; ідеали в суспільстві; зацікавленість у професійному становленні, набутті професійних знань та вмінь; вплив сім'ї, батьківських установок, ЗМІ; психологічні риси особистості, схильність до навіюваності впливам ззовні; самоосвіта, самостійне вивчення суспільних наукових дисциплін та ін.

При розгляді основних цінностей осіб юнацького віку виявлено, що їх цікавлять: цінності особистого життя (здоров'я, кохання, вірні друзі); індивідуальні (гроші і матеріальна забезпеченість, самостійність); професійно спрямовані цінності (цікава робота, соціальний престиж, впевненість у собі, освіченість, самоконтроль, відповідальність, самореалізація) та ін.

На жаль, ситуація сформованості ціннісної сфери в юнацькому віці є нестійкою, багато ціннісних орієнтирів за останні роки змінилися, і дуже багато молоді прагнуть жити в поточному моменті («тут і тепер»), не задумуючись про майбутнє. Звісно, в умовах невизначеності складно думати про майбутні досягнення та прогнозувати ймовірні варіанти розвитку подій в своєму житті, однак при відсутності будь-яких перспектив втрачається сенс здобувавати вищу освіту, займатися саморозвитком, здобувати професійні знання та навички. При такому тісному зв'язку мотиваційної та ціннісної сфери особистості слід приділяти увагу формуванню не тільки ціннісних орієнтацій молоді, а й впливати на їх мотиваційну сферу, щоб стимулювати юнаків та дівчат дотримуватися цих цінностей, надихати їх до планування свого життя та розвивати адаптивність, здатність до самореалізації в умовах глобальних змін.

З метою вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку проведено емпіричне дослідження. Для цього використано такі психодіагностичні методики: «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч); методика Ш. Шварца PVQ «Портрет цінностей» (адаптація І. Семків); «Методика діагностики спрямованості особистості» (В. Смекала і М. Кучера на основі орієнтаційної анкети Б. Басса); методика «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» (О. Музика).

За отриманими результатами при аналізі термінальних цінностей у більшості опитаних (50%) виявляється перевага високого значення особистісних цінностей. У половини опитаних (50%) виявлено середній рівень значимості, а в 25% – високий рівень суспільних цінностей. У 40% респондентів виявлено високий рівень значимості професійних цінностей, а в 50% – середній рівень. Індивідуалістичні цінності виявляються у 50% учасників експерименту на високому рівні. Конформістські цінності у 50% опитуваних виявляються на середньому рівні, а в третини (35%) – на високому. Альтруїстичні цінності на високому рівні значимості мають 35% респондентів, а в 50% виявлено середній їх рівень розуміння значимості.

Аналізуючи прояви інструментальних цінностей, бачимо, що серед учасників експерименту більшість надають перевагу високому рівню значимості цінностей самоствердження (у 50%). Також у 50% респондентів на високому рівні виявляються цінності спілкування. Цінності справи на високому рівні значимості виявлено у 45% учасників експерименту, а на середньому – у 40%.

Відповідно до отриманих результатів можемо зробити висновок, що майже у половини респондентів виявляється стійка система ціннісних орієнтацій (у 45%), ще виразна частина респондентів мають середні показники сформованості системи ціннісних орієнтацій (40%), і в решти 15% встановлено низький рівень розуміння значимості важливих груп цінностей, що вказує на їх не стійкість ціннісної системи.

Аналізуючи домінуючі цінності опитаних, бачимо, що переважними є «доброзичливість» (у 30%), «досягнення» (у 25%), «самостійність» та «безпека» (по 15%). Ще по 5% студентів мають цінності «конформізму» і «традицій» та навіть «гедонізму».

Виявлено, що більшість опитаних мають оптимальну спрямованість на справу (50%), у третини респондентів виявлено спрямованість на спілкування (35%), і найменше серед опитаних встановлено осіб із перевагою спрямованості на себе (15%).

При аналізі ціннісної спрямованості особистості на саморозвиток і творчість з’ясовано, що 50% юнаків мають високий рівень розвитку особис-

тісних цінностей, які підтримують їхні здібності. 37,5% респондентів мають середній рівень, тоді як 12,5% демонструють низький рівень ціннісної спрямованості, що свідчить про нестійкість їх цінностей і слабку переконаність у достатності принципів для успішного розвитку.

При аналізі результатів у респондентів з різними рівнями сформованості системи ціннісних орієнтацій встановлено, що в опитуваних з високим рівнем ціннісних орієнтацій спостерігається розуміння високої значимості цінностей «доброзичливості» (55,6%) та «досягнення» (у 44,4%); домінуюча спрямованість на справу (100%); високий рівень ціннісної спрямованості особистості та саморозвиток і досягнення цілей в житті (100%). У респондентів, які мають середній рівень розвитку системи ціннісних орієнтацій, виявляється високе розуміння цінностей «самостійності» (37,5%) та є вияви цінностей «досягнення», «безпеки», «конформізму», «традицій», «доброзичливості» (по 12,5%); встановлено переважні типи спрямованості на спілкування (68,8%), на себе (18,7%) і на справу (12,5%); середній рівень ціннісної спрямованості особистості (87,5%). А в учасників експерименту, які мають низький рівень сформованості системи ціннісних орієнтацій, виявлено перевагу цінностей «безпеки» (у 66,7%) і «гедонізму» (33,3%), що вказує на егоїстичне прагнення до задоволення тільки своїх інтересів; спрямованість на себе і на спілкування (по 50%); низький рівень ціннісної спрямованості особистості (83,3%).

За результатами опитування, половина респондентів має високий рівень ціннісних орієнтацій, усвідомлює значимість особистісних і професійних цінностей, а також цінності справи. Вони мають спрямованість на активну діяльність і високий рівень ціннісної спрямованості на саморозвиток. Для решти учасників рекомендовано провести психологічну роботу з розвитку ціннісних орієнтацій, що стало основою для формування експериментальної та контрольної груп для подальшої роботи з молоддю.

Використовуючи методику «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» (О. Музика), встановлено такі дані щодо вияву ціннісної свідомості осіб юнацького віку ЕГ і КГ, що представлені нижче.

Рівні сформованості ціннісної спрямованості особистості в осіб юнацького віку ЕГ і КГ (за методикою О. Музики)

Рівні ціннісної спрямованості особистості	ЕГ (20 осіб)				КГ (20 осіб)			
	До		Після		До		Після	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Високий рівень	2	10%	8	40%	18	90%	17	85%
Середній рівень	13	75%	12	60%	2	10%	3	15%
Низький рівень	5	25%						

Висновки. Теоретично проаналізувавши та емпірично дослідивши психологічні особливості ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку, зроблено такі висновки:

1. Визначено сутність поняття ціннісних орієнтацій особистості.

Доведено, що ціннісна сфера є складним комплексним утворенням, яке відображається у пізнавальних, особистісних, емоційних процесах людини.

Наголошено, що ціннісні орієнтації – це сукупність індивідуальних цінностей людини, які відображають її сприйняття світу, утворюють поведінкову та реакційну модель її суджень.

Ціннісні орієнтації – це система установок або настанов, або елементи мотиваційної структури особистості, які регулюють поведінку людини у суспільстві. Також, крім регулювальної, серед їх функцій виділено координуючу, морально-критеріальну, резюмуючу тощо.

Серед різновидів ціннісних орієнтацій спостерігається такий поділ: матеріальні, морально-духовні; егоїстичні, альтруїстичні; конкретні, абстрактні; термінальні, інструментальні; пізнавальні, творчі, наукові; особистісні, колективні, суспільні та ін.

2. Розглянуто особливості становлення ціннісних орієнтацій в осіб юнацького віку.

Визначено, що у юнацькому віці формуються ціннісні орієнтації, в яких відображається сутність життя людини, зміцнюється світогляд. На ціннісні орієнтації молоді впливають такі фактори, як: система освіти; діяльність навчального колективу; ідеали в суспільстві; зацікавленість у професійному становленні, набутті професійних знань та вмінь; вплив сім'ї, батьківських установок, ЗМІ; психологічні риси особистості, схильність до навіюваності впливам ззовні; самоосвіта, самостійне вивчення суспільних наукових дисциплін та ін.

При розгляді основних цінностей осіб юнацького віку виявлено, що їх цікавлять: цінності особистого життя (здоров'я, кохання, вірні друзі); індивідуальні (гроші і матеріальна забезпеченість, самостійність); професійно спрямовані цінності (цікава робота, соціальний престиж, впевненість у собі, освіченість, самоконтроль, відповідальність, самореалізація) та ін.

На жаль, ситуація сформованості ціннісної сфери в юнацькому віці є нестійкою, багато ціннісних орієнтирів за останні роки змінилися, і дуже багато молоді прагнуть жити в поточному моменті («тут і тепер»), не задумуючись про майбутнє. Звісно, в умовах невизначеності складно думати про майбутні досягнення та прогнозувати ймовірні варіанти розвитку подій в своєму житті, однак при відсутності будь-яких перспектив втрачається сенс здобувавати вищу освіту, займатися саморозвитком, здобувати професійні знання та навички. При такому тісному зв'язку мотиваційної та ціннісної

сфери особистості слід приділяти увагу формуванню не тільки ціннісних орієнтацій молоді, а й впливати на їх мотиваційну сферу, щоб стимулювати юнаків та дівчат дотримуватися цих цінностей, надихати їх до планування свого життя та розвивати адаптивність, здатність до самореалізації в умовах глобальних змін.

3. Розроблено методику та проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку.

З метою вивчення психологічних особливостей ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку проведено емпіричне дослідження, яке включало 3 етапи: констатувальний, формувальний та контрольний. У дослідженні взяли участь 40 осіб юнацького віку. Для проведення дослідження використано такі психодіагностичні методики: «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч); методика Ш. Шварца PVQ «Портрет цінностей» (адаптація І. Семків); «Методика діагностики спрямованості особистості» (В. Смекала і М. Кучера на основі орієнтаційної анкети Б. Басса); методика «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» (О. Музика).

За отриманими результатами дослідження при аналізі термінальних цінностей було виявлено, що 50% осіб юнацького віку високо цінують особистісні та індивідуалістичні цінності, 25% опитаних розуміють високу значимість суспільних цінностей. У 40% опитуваних виявлено високий рівень значимості професійних цінностей. Високу значимість конформістських та альтруїстичних цінностей мають по 35% учасників експерименту. Щодо проявів інструментальних цінностей, то 50% респондентів надають перевагу високому рівню значимості цінностей самоствердження, так само 50% високо цінують спілкування. Цінності справи на високому рівні значимості виявлено у 45% осіб юнацького віку. За цими даними зроблено висновок, що у 45% опитаних спостерігається сформована система ціннісних орієнтацій, ще у 40% респондентів виявляються середні показники сформованості системи ціннісних орієнтацій, а решта опитуваних (15%) мають низький рівень розуміння значимості важливих груп цінностей, що вказує на їх не стійкість ціннісної системи.

При аналізі мотиваційного профілю осіб юнацького віку встановлено, що домінуючими цінностями опитаних є «доброзичливість» (у 30%), «досягнення» (у 25%), «самостійність» та «безпека» (по 15%). Ще по 5% респондентів мають цінності «конформізму», «традицій», «гедонізму».

Оптимальну спрямованість на справу мають 50% осіб юнацького віку, що вказує на сформованість у них мотиваційно-ціннісних орієнтацій на активне вирішення навчально-професійних і життєвих завдань. У третини опитаних виявлено спрямованість на спілкування (35%), і решта (15%) мають спрямованість на себе (15%), тобто егоїстичну орієнтацію на задоволення своїх цінностей і бажань у житті.

Також встановлено, що 50% учасників експерименту мають високий рівень ціннісної спрямованості особистості на саморозвиток та активізацію творчих здібностей, реалізацію потенціалу. Середній рівень мають 37,5% осіб юнацького віку, а решта (12,5%) мають низький рівень сформованості ціннісної спрямованості особистості.

При аналізі результатів в осіб юнацького віку з різними рівнями сформованості системи ціннісних орієнтацій встановлено, що в опитуваних з високим рівнем ціннісних орієнтацій спостерігається розуміння високої значимості цінностей «доброзичливості» і «досягнення»; домінуюча спрямованість на справу; високий рівень ціннісної спрямованості особистості та саморозвиток і досягнення цілей в житті. До таких результатів слід прагнути всім особам юнацького віку, щоб отримати можливість повноцінно розвиватися як особистість та професіонал.

На основі проведеного дослідження виявлено, що тільки половина опитаних мають оптимальні показники ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості на справу та саморозвиток, реалізацію свого потенціалу в різних сферах життя. З рештою опитуваних виявлено необхідність проведення психологічної роботи з розвитку ціннісних орієнтацій.

4. Розроблено та апробовано програму розвитку ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку.

Для психологічної роботи з юнаками та юнками нами було розроблено програму розвитку ціннісних орієнтацій. Структурно програма включала 5 занять, що спрямовані на формування системи ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку, допомогу в усвідомленні своїх сил і здібностей, можливостей вирішувати життєві і професійні завдання й проблеми, опираючись на сформовану систему власних цінностей-орієнтирів.

На основі аналізу результатів контрольного опитування респондентів встановлено, що в КГ зміни не значні, більшість опитуваних мають оптимальні характеристики сформованості ціннісної сфери.

Серед осіб юнацького віку експериментальної групи покращилися показники сформованості ціннісної сфери, зокрема, щодо термінальних цінностей, то в ЕГ стало більше осіб з високим рівнем значимості особистісних (на 20%), суспільних (на 30%), професійних цінностей (на 40%), що вказують на їх орієнтацію у досягненні успіхів самореалізації в професії. Щодо інструментальних цінностей, то в ЕГ стало більше осіб із високим рівнем значущості цінностей самоствердження (на 30%), цінностей справи (на 40%), що оптимально характеризує спрямованість особистості на досягнення успіхів при вирішенні поточних завдань, життєвих проблем, професійних цілей. Загалом в ЕГ на 40% стало більше осіб, які мають високий рівень сформованості системи ціннісних орієнтацій, на 20% зменшилася кількість осіб, які мали низький рівень сформованості системи цінностей.

Також в ЕГ стало більше осіб із домінуючими цінностями «досягнення» і «доброзичливості» (на 20%), що є оптимальними цінностями для гармонійного встановлення і підтримання стосунків з оточуючими людьми, досягнення високих результатів як у співпраці з ними, так і одноосібно в різних сферах життєдіяльності. На 40% стало більше осіб юнацького віку ЕГ із оптимальною мотиваційно-ціннісною спрямованістю на справу, зникли респонденти, які мали спрямованість на себе (було 30%). На третину стало більше респондентів із високим рівнем ціннісної спрямованості особистості (на 30%). Загалом в ЕГ на третину стало більше осіб юнацького віку, орієнтованих на цілеспрямований розвиток особистісних цінностей, сил і здібностей для реалізації свого потенціалу у різних сферах особистісного та професійного життя.

За отриманими результатами підтверджено високу ефективність проведеної психологічної роботи за розробленою програмою розвитку ціннісних орієнтацій осіб юнацького віку, яка сприяла розвитку ціннісних орієнтацій респондентів, стабілізації їх системи цінностей, допомогла визначити пріоритетні цінності та усвідомити власну відповідальність за дотримання життєво важливих цінностей у всіх сферах життєдіяльності.

Література:

1. Жидачин А. Я., Ткаченко Н. В. Ціннісний профіль та сенсожиттєві орієнтації молоді зі здібностями до лідерства. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». – 2022. – № 23. С. 407-414.

2. Єрмакова С. С. Аксіологія від А до Я в початковій школі: навчальний посібник. Одеса: ПНЦ АПН України. – 2003. – С. 196.

3. Берегова Н. П., Джигун Л. М., Ігумнова О. Б. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. – 2022. – Т. 33 (72) № 3. С. 54-58.

4. Хавіна І. В. Життєві цінності студентів під час навчання. Science, innovations and education: problems and prospects. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Tokyo, Japan. – 2022. – Pp. 614-622.

5. Яценко Т. В., Шкляєва Г. О. Особливості формування ціннісних орієнтацій студентської молоді України в умовах війни. *Габітус*. 2023. – Вип. 51. С. 126-131.

6. Основи соціальної психології: навчальний посіб. / За ред. М. М. Слюсаревського. Київ: Міленіум. – 2008. – С. 495.

References:

1. Zhydachyn, A.Ya (2022). Tsinnisnyi profil ta sensozhyttievi oriientatsii molodi zi zdibnostiamy do liderstva [Value profile and meaningful life orientations of young people with leadership skills]. *Hraal nauky - The grail of science, 23, 407-414 [in Ukrainian].*

2. Yermakova S.S. (2003). *Aksiiolohia vid A do Ya v pochatkovii shkoli.[Axiology from A to Z in elementary school].Odesa:PNTS APN Ukrainy (in Ukrainian)*

3. Berehova, N.P., Dzhyhun, L.M., Ihumnova O.B. (2022). Psyholohichni osoblyvosti tsinnisnyh orientatsii osobystosti yunatskoho viku.[Psychological peculiarities of value orientations of adolescent personality]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seria: Psyholohia - Scientific Notes of Vernadsky National University of Kyiv Ser: Psychology, T.33 (72), N.3, 54-58 [in Ukrainian].*

4. Havina, I.V. (2022). Zhyttievi tsinnosti studentiv pid chas navchannia [Life values of students during their studies]. *Science, innovations and education: problems and prospects. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Tokyo, Japan, 614-622.*

5. Yatsenko, T.V., Shkliaieva H.O. (2023). Osoblyvosti formuvannia tsinnisnyh oriientatsii studentskoi molodi Ukrainy v umovah viiny. [Peculiarities of the Formation of Value Orientations of Ukrainian Students in the Context of War]. *Habitus, Issue 51, 126-131[in Ukrainian].*

6. Slusarevskyi, M.M. (Ed.) (2008) *Osnovy socialnoi psyholohii [Fundamentals of social psychology], Kyiv: Milenium [In Ukrainian].*

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК: 159.9378.3

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1100-1112

Бондаревич Світлана Майславівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри «Практичної психології», Одеський національний морський університет, вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029, тел.: (098) 807-25-29, https//orcid.org/0000-0002-7350-2947

Бельченко Карина Сергіївна студентка 1 курсу магістратури, Одеський національний морський університет, вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029, тел.: (099) 442-43-97, https://orcid.org/0009-0002-4826-1712

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТУДЕНТІВ НА ПРОФЕСІЙНІ КОМУНІКАТИВНІ НАВИЧКИ У МОРЕГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ

Анотація. У статті досліджується вплив індивідуальних психологічних особливостей студентів морегосподарської галузі на розвиток їхніх професійних комунікативних навичок. Комунікативні навички є важливими для ефективної координації, прийняття рішень та взаємодії у складних професійних умовах, таких як робота на судні. Водночас, індивідуальні психологічні особистості можуть суттєво впливати на здатність студентів ефективно комунікувати, що вимагає дослідження взаємозв'язку між ними. Відсутність достатніх знань про цей вплив створює необхідність у глибшому вивченні цієї проблематики для вдосконалення навчальних процесів і професійної підготовки студентів. Важливість комунікації у морському транспорті полягає в забезпеченні безпечної та продуктивної командної роботи, що особливо актуально в екстремальних умовах праці. На основі п’ятифакторної моделі особистості досліджено такі психологічні риси, як сумлінність, емоційна стабільність, відкритість до нового досвіду, екстраверсія та інтроверсія. Висновки показали, що сумлінність та емоційна стабільність сприяють підвищенню ефективності комунікативних навичок студентів, тоді як високий рівень нейротизму може негативно впливати на комунікацію. Проведено емпіричне дослідження серед студентів Одеського національного морського університету, у якому взяли участь 60 студентів віком від 18 до 20 років. Для оцінки комунікативних та організаторських здібностей було використано методику «Велика п'ятірка», а також ряд тестів для оцінки комунікативних навичок та здатності до слухання та говоріння.

Результати дослідження виявили значний вплив психологічних особливостей на здатність студентів до адаптації в командній роботі та ефективної комунікації в умовах стресу. Отримані дані вказують на необхідність врахування індивідуальних психологічних характеристик у процесі підготовки майбутніх спеціалістів морегосподарської галузі. Це дозволить підвищити ефективність навчальних програм і впровадити спеціальні тренінги, спрямовані на розвиток комунікативних навичок та підготовку до роботи в екстремальних умовах.

Ключові слова: комунікативні навички, індивідуальні психологічні особливості, морегосподарська галузь, екстраверсія, інтроверсія, студенти.

Bondarevych Svitlana Mayslavivna candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the Department of "Practical Psychology", Odesa National Maritime University, 34 Mechnikova St., Odesa, 65029, tel.: (098) 807-25-29, https//orcid.org/0000-0002-7350-2947

Belchenko Karina Serhiivna 1st year master's student, Odesa National Maritime University, 34 Mechnikova St., Odesa, 65029, tel.: (099) 442-43-97, https://orcid.org/0009-0002-4826-1712

INFLUENCE OF INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS ON PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS IN THE MARITIME INDUSTRY

Abstract. The article examines the influence of individual psychological characteristics of maritime students on the development of their professional communication skills. Communication skills are essential for effective coordination, decision-making and interaction in complex professional environments such as working on a ship. At the same time, individual psychological personalities can significantly affect the ability of students to communicate effectively, which requires the study of the relationship between them. The lack of sufficient knowledge about this influence creates the need for a deeper study of this issue to improve educational processes and professional training of students. The importance of communication in maritime transport is to ensure safe and productive teamwork, which is especially relevant in extreme working conditions. Based on the five-factor personality model, such psychological traits as conscientiousness, emotional stability, openness to new experiences, extroversion and introversion were investigated. The findings showed that conscientiousness and emotional stability contribute to the effectiveness of students' communication skills, while a high level of neuroticism can negatively affect communication. An empirical study was conducted among students of Odessa National Maritime University, in which 60 students aged 18 to 20 took part. The

"Big Five" method was used to assess communication and organizational abilities, as well as a number of tests to assess communication skills and the ability to listen and speak. The results of the study revealed a significant influence of psychological characteristics on students' ability to adapt to teamwork and effective communication under stress. The obtained data indicate the need to take into account individual psychological characteristics in the process of training future specialists in the maritime industry. This will increase the effectiveness of educational programs and implement special training aimed at developing communication skills and preparing for work in extreme conditions.

Keywords: communication skills, individual psychological features, maritime industry, extroversion, introversion, students.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток морегосподарської галузі вимагає високого рівня професійної підготовки від спеціалістів, зокрема, в області комунікації. Комунікативні навички є важливими для ефективної координації, прийняття рішень та взаємодії у складних професійних умовах, таких як робота на судні. Водночас, індивідуальні психологічні особистості можуть суттєво впливати на здатність студентів ефективно комунікувати, що вимагає дослідження взаємозв'язку між ними. Відсутність достатніх знань про цей вплив створює необхідність у глибшому вивченні цієї проблематики для вдосконалення навчальних процесів і професійної підготовки студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікативні навички серед студентів висвітлюється такими вченими, як Делл Хаймз, В. Балахтар, С. Савіньйон, О. Сібіль, С. Максименко, О. Лахтадир, Дж. Гумперц [1, с.7-15; 7, с.76-88]. Ці дослідники зосереджувалися на здатності студентів до ефективної комунікації, розвитку навичок говоріння та слухання, а також на соціальній адаптації у процесі комунікації [3, с.13-20]. Однак питання щодо розвитку специфічних комунікативних навичок у студентів морегосподарської галузі, особливо в умовах стресу та ізоляції, досі не є повністю розробленими та систематизованими.

Вплив індивідуальних психологічних особливостей на комунікативні здібності досліджувався такими вченими, як Колін Де Янг, Джеф Босс, Дж. Метьюс, Т. І. Білуха, К. Р. Маннапова, Г. М. Свіденська ті інші [4, с.55-67]. Їхні роботи зосереджені на психологічних механізмах, а також на їхньому впливі на соціальну поведінку та комунікативні стратегії. Однак дослідження взаємозв'язку між особистісними рисами та професійною комунікацією у вузькоспеціалізованих професійних середовищах, таких як морегосподарська галузь, потребують подальшої розробки та апробації.

Метою статті є дослідження впливу індивідуальних психологічних особливостей студентів на розвиток їх професійних комунікативних навичок у морегосподарській галузі.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку морегосподарської галузі особливої актуальності набуває дослідження професійних комунікативних навичок, оскільки ефективність взаємодії в команді є ключовою умовою безпеки та продуктивності. Важливим аспектом вивчення комунікативної діяльності є індивідуальні психологічні особливості студентів, які впливають на їх здатність до професійної комунікації [1, с.7-15]. Комунікативні навички в професійному середовищі можна визначити як сукупність знань, умінь та навичок, що дозволяють людині ефективно взаємодіяти з іншими учасниками робочого процесу, дотримуючись професійних норм і етичних стандартів. Для студентів морегосподарської галузі ці навички включають вміння чітко передавати інформацію в екстремальних умовах, правильно інтерпретувати накази та інструкції, а також здатність адаптувати стиль комунікації до різних ситуацій і типів особистостей. Важливість комунікативних навичок у морегосподарській сфері зумовлена не лише необхідністю злагодженої командної роботи, але й високим рівнем відповідальності, який вимагає безпомилкового розуміння і швидкого прийняття рішень у критичних ситуаціях. Як зазначають Делл Хаймз, С. Савіньйон та О. Сібіль, комунікативна компетентність формується через здатність особистості адаптуватися до умов спілкування та ефективно передавати інформацію [5, с.36-40; 7, с. 76-88]. Це особливо актуально для студентів, які проходять професійну підготовку в морегосподарській галузі, оскільки специфіка роботи вимагає швидкої та точної комунікації.

Індивідуальні психологічні особливості суттєво впливають на комунікативні навички студентів морегосподарської галузі. Серед них варто виділити сумлінність, емоційну стабільність, доброзичливість, відкритість до нового досвіду, екстраверсію та інтроверсію. Сумлінність визначає відповідальність і організованість студента, що сприяє точній передачі інформації та ефективній командній роботі [3, с.13-20; 4, с.55-67; 6, с.251-259]. Емоційна стабільність допомагає контролювати емоції в стресових ситуаціях, що особливо важливо в умовах морської діяльності, тоді як високий рівень нейротизму може ускладнювати комунікацію через емоційну нестабільність. Доброзичливість сприяє співпраці та згуртованості команди, тоді як низька доброзичливість може стати перешкодою для ефективної взаємодії. Відкритість до нового досвіду полегшує адаптацію до змін і сприяє гнучкості у спілкуванні. Екстраверсія зазвичай допомагає у швидкому встановленні контактів і соціальній активності, але іноді може заважати уважному слуханню, тоді як інтроверти, хоча й менш соціально активні, демонструють глибшу увагу до деталей і кращу здатність аналізувати інформацію.

Таким чином, психологічні особливості впливають на ефективність професійної комунікації студентів, і їхнє врахування є важливим для розвитку відповідних навичок у контексті морегосподарської діяльності.

Ще одним важливим чинником є рівень сумлінності, що визначає здатність студента до організованості, відповідальності та ретельного виконання завдань. Висока сумлінність, за даними В. Балахтара та С.Максименка, сприяє більшій відповідальності в професійній комунікації, оскільки організовані та дисципліновані люди краще сприймають інформацію та передають її з точністю [2, с. 296-305]. Це особливо актуально для студентів морегосподарської галузі, де кожна помилка в комунікації може мати серйозні наслідки для безпеки екіпажу та вантажу.

Емоційна стабільність, яка є показником здатності студента контролювати свої емоції в стресових ситуаціях, також має важливе значення. Нейротизм (емоційна нестабільність) може ускладнювати комунікативну діяльність через підвищену реактивність на стрес, тоді як емоційно стабільні студенти краще справляються з напругою та зберігають ефективність комунікації в складних умовах. Як зазначають Хінкл та К. Юнг, люди з високим рівнем емоційної стабільності є надійними комунікаторами в кризових ситуаціях, що є важливим аспектом роботи на судні [1, с.7-15].

Комунікабельність, як специфічна характеристика, визначає здатність студента легко вступати в контакт з іншими людьми та підтримувати ефективну взаємодію. Низька комунікабельність може бути наслідком особливостей професії, яка вимагає здатності працювати в ізольованих умовах. Водночас високий рівень комунікабельності може бути критично важливим для ефективної командної роботи. Організаторські здібності, як зазначають В. Балахтар та О. Лахтадир, є невід'ємною складовою професійної комунікації, оскільки вони визначають здатність координувати дії команди, ефективно передавати інформацію та забезпечувати виконання поставлених завдань [2, с. 296-305]. Студенти з високим рівнем організаторських здібностей здатні не лише краще взаємодіяти з іншими, але й забезпечувати злагоджену роботу команди в складних умовах морської діяльності.

З метою проведення емпіричного дослідження було обрано студентів Одеського Національного Морського Університету. У дослідженні взяли участь 60 студентів віком від 18 до 20 років.

Для дослідження психологічних особливостей студентів, які впливають на їх комунікативні навички був використаний п'ятифакторний особистісний опитувальник «Велика п'ятірка» (модифікація А.Г. Грецова). Для визначення рівня розвитку вербальних комунікативних умінь студентів, зокрема їх здатності ефективно слухати та чітко висловлюватися, що є важливими аспектами професійної комунікації була обрана методика «оцінка вмінь говорити і слухати» (Тест У. Маклені). Для вимірювання рівня комунікабельності студентів, який прямо впливає на їхні здібності до ефективної взаємодії у команді та з колегами в професійному середовищі, була обрана методика «рівень

комунікабельності» (Тест В. Ф. Ряховського). Для оцінки здатність студентів організовувати роботу та спілкуватися в колективі, що є важливою навичкою в морегосподарській галузі, де командна робота є ключовим елементом, була обрана методика визначення комунікативних і організаторських здібностей (КОС-2).

Результати дослідження, яке проводилося серед студентів морегосподарської галузі, виявили особливості їхньої особистісної структури та професійних комунікативних навичок.

Екстраверсія як один з основних факторів особистості часто сприймається як характеристика, що визначає соціальну активність, здатність до міжособистісної взаємодії та емоційне залучення в різні ситуації. Висока екстраверсія, виявлена у 18,3% студентів, свідчить про їх схильність до активної взаємодії в команді та готовність до соціальних контактів. 33,3% респондентів мають рівень екстраверсії вище середнього, що вказує на певну часткову соціальну обмеженість або вибірковість у контактах. Ці респонденти мають помірковану екстраверсію, що свідчить про їхнє бажання взаємодіяти з іншими людьми, але без потреби постійно бути в центрі уваги. Вони є соціально активними, але в більш збалансованій формі. Такий показник екстраверсії характерний для фахівців, яким необхідно взаємодіяти з командою, але які також можуть працювати самостійно. Це свідчить про здатність студентів адаптуватися до різних робочих умов — як в команді, так і самостійно. Амбівертність демонструють 28,3% респондентів.

Схильність до інтроверсії демонструють 10% респондентів. Результати свідчать про більшу зосередженість таких студентів на особистих завданнях і меншу потребу у соціальних взаємодіях. Виражену інтроверсію демонструють також 10% респондентів. Ці студенти надають перевагу роботі наодинці, не потребують постійної соціальної взаємодії, і краще себе почувають у невеликих групах або при виконанні індивідуальних завдань. У середовищі, де багато часу проводиться в ізоляції від суспільства (наприклад, на рейсах), такі риси можуть бути корисними, оскільки ці студенти можуть легше переносити самотність і виконувати роботу, не потребуючи постійної соціальної стимуляції.

Сумлінність, яка виражає організованість, відповідальність та здатність до планування, показала досить високі результати серед респондентів: 20% студентів мають високий рівень цієї характеристики, а 25% — рівень вище середнього. Це свідчить про те, що студенти морегосподарської галузі, як майбутні професіонали, відповідально підходять до своїх обов'язків і завдань. У цьому контексті важливо зазначити, що сумлінність є однією з ключових якостей, необхідних для успішної діяльності в морському транспорті, оскільки організація роботи на судні вимагає чіткого дотримання інструкцій, відпові-

дальності за власну роботу та здатності виконувати обов'язки у суворих умовах, де від кожного члена команди може залежати безпека інших.

Високу ступінь нейротизму демонструють 26,7% респондентів. Дані студенти показали високий рівень нейротизму, що вказує на схильність до стресу, тривожності та нестабільності в емоційному плані. Вони можуть швидко втрачати впевненість у складних або стресових ситуаціях. У морегосподарській галузі, де робота може бути пов'язана зі стресом через тривалі рейси і фізичні труднощі, ці респонденти можуть відчувати більший тиск. Нейротизм вище середнього демонструють 33,3% респондентів. Респонденти в цій категорії можуть бути більш уразливими до стресових умов роботи на судні, але з належною підтримкою зможуть ефективно працювати у команді. Середній рівень нейротизму демонструють 21,7% респондентів. Це означає що вони мають помірний рівень нейротизму, який дозволяє їм підтримувати баланс між емоційною стабільністю і чутливістю до стресу. Ці респонденти можуть працювати в помірно стресових умовах, зберігаючи спокій і зосередженість на роботі.

Знижену схильність до нейротизму демонструють 11,7% респондентів. Студенти з таким рівнем нейротизму можуть бути надійними у складних ситуаціях і здатні зберігати спокій під тиском. Емоційну стійкість демонструюсь 6,7% респондентів що свідчить про їх високу емоційну стійкість та стресостійкість. Також це свідчить про відмінну підготовленість цих респондентів до роботи в умовах підвищеного тиску, коли важливо зберігати холоднокровність.

Результати методики КОС-2 свідчать, що лише 10% респондентів мають дуже високі комунікативні здібності, що може вказувати на певну вибірковість у соціальних контактах серед студентів морегосподарської галузі. Така ситуація може бути пов'язана з тим, що їхня професійна діяльність часто передбачає роботу у вузьких колективах з обмеженим колом людей, де висока комунікабельність не завжди є необхідною умовою успіху. Проте розвиток цих здібностей є важливим для підвищення ефективності командної роботи, що може бути досягнуто через спеціальні тренінги з комунікації та взаємодії в умовах обмеженого соціального середовища.

Цікавим є також те, що організаторські здібності респондентів виявилися дещо нижчими, ніж очікувалося. Лише 8,3% студентів демонструють дуже високий рівень організаторських схильностей, тоді як 60% виявили низький рівень. Це може бути результатом того, що більшість студентів більше орієнтовані на виконання конкретних технічних завдань, а не на організацію та керування процесами. Для них характерно слідувати чітким інструкціям та алгоритмам, але організаторські навички можуть залишатися недостатньо розвиненими, що може негативно впливати на здатність керувати групою в умовах непередбачуваних ситуацій.

Тест на комунікабельність, проведений за методикою Ряховського, показав, що лише 1,7% студентів мають дуже високий рівень комунікабельності, що є показником дуже невеликої групи, яка відрізняється винятковими навичками спілкування та взаємодії. У той же час 76,7% респондентів мають середній рівень комунікабельності, що може свідчити про загальну тенденцію до помірної участі в соціальних контактах, що є характерним для представників морегосподарської галузі. У професійному середовищі, де необхідні не лише соціальні навички, але й здатність працювати самостійно, це може бути позитивним фактором, який дозволяє досягати балансу між роботою в команді та індивідуальною відповідальністю. З іншого боку, для досягнення максимальної ефективності в комунікації важливо розвивати навички роботи в команді, особливо в умовах морських місій, де від кожного члена екіпажу залежить успіх спільної роботи.

За результатами методики оцінки вмінь говорити та слухати, середнє значення склало 8,6 балів, що свідчить про достатньо високий рівень розвитку цих навичок серед студентів морегосподарської галузі. Це свідчить про здатність більшості респондентів ефективно передавати інформацію та бути активними слухачами. Ці навички мають критичне значення для професійної діяльності, де ефективна комунікація може впливати на безпеку та оперативність дій команди.

У той же час деякі респонденти можуть демонструвати труднощі в адаптації своїх комунікативних стратегій до специфічних умов роботи на судні, що може вимагати додаткового тренування в умовах, наближених до реальних професійних ситуацій. Особливо це стосується здатності активно слухати, що є важливим у командній роботі, де необхідно враховувати всі інструкції та швидко реагувати на зміни.

Було здійснено спробу встановити кореляційний зв'язок індивідуальних психологічних особливостей студента на професійні комунікативні навички.

Кореляція комунікативних здібностей з:

- екстраверсією/інтроверсією (r= -0,624; p<0,10). Негативний зв'язок між екстраверсією та комунікативними здібностями вказує на те, що хоча екстраверти зазвичай є соціально активними, їхня соціальність не завжди означає ефективну професійну комунікацію. Вони можуть приділяти більше уваги неформальним аспектам спілкування, що заважає точній та структурованій передачі інформації, необхідній у професійній сфері. Тому екстраверти можуть демонструвати менш організовані комунікативні навички, які не завжди відповідають професійним стандартам морегосподарської галузі.

- нейротизмом/емоційною стійкістю (r= 0,400; p<0,10). Позитивний зв'язок із нейротизмом свідчить про те, що люди, схильні до емоційної нестабільності, можуть бути кращими комунікаторами. Їхня виражена

емоційність та чутливість до настроїв інших допомагають створювати ефективну комунікацію, оскільки вони краще відчувають співрозмовників і прагнуть уникнути конфліктів. Вони активно шукають соціальної підтримки, що сприяє розвитку комунікативних навичок. Тому, хоча нейротизм асоціюється з емоційними коливаннями, він може позитивно впливати на ефективність взаємодії через залученість та емпатію.

- відкритістю новому досвіду/обмеженістю (r= -0,339; p<0,10). Негативний зв'язок між відкритістю до нового досвіду та комунікативними здібностями вказує на те, що готовність до нових ідей не завжди сприяє покращенню комунікації. Відкриті до експериментів люди можуть менше дотримуватися стандартних комунікативних протоколів, що іноді ускладнює чітке передавання інформації в професійній сфері.

- сумлінністю/безтурботністю (r= -0,400; p<0,10). Негативна кореляція вказує на те, що респонденти з високим рівнем сумлінності не завжди є сильними комунікаторами. Вони більше зосереджені на ретельному виконанні завдань, ніж на соціальній взаємодії, що може заважати активній комунікації. Такі респонденти можуть уникати гнучкості у спілкуванні, що знижує їхні комунікативні навички.

- доброзичливістю/ворожістю (r= -0,034; p<0,10). Практично відсутній зв'язок свідчить про те, що доброзичливість не є визначальним фактором для комунікативних навичок у професійному середовищі. Соціальна доброзичливість не обов'язково впливає на здатність точно передавати інформацію, тому в морегосподарській галузі ця риса не є ключовою для успішної комунікації.

Кореляція організаторських здібностей з:

- екстраверсією/інтроверсією (r= -0,395; p<0,10). Негативний зв'язок свідчить, що екстраверти не завжди є кращими організаторами. Хоча вони є активними та ініціативними в соціальних взаємодіях, їхні організаторські здібності можуть бути менш розвиненими через зосередженість на спілкуванні, а не на структурованому управлінні. Вони краще працюють у комунікації, але не завжди в управлінських ролях.

- нейротизмом/емоційною стійкістю (r= 0,033; p<0,10). Практично відсутній зв'язок показує, що нейротизм не має значного впливу на організаторські здібності. Емоційна стабільність чи нестабільність не є критичним фактором для ефективного управління командою. Управлінські здібності більше залежать від інших рис, таких як лідерство чи технічні навички.

- відкритістю новому досвіду/обмеженістю (r= -0,075; p<0,10). Слабкий негативний зв'язок вказує на те, що відкритість до нового досвіду не завжди сприяє ефективним організаторським здібностям. Люди, схильні до

нових ідей, можуть іноді ризикувати або ухилятися від структурованих підходів, що ускладнює ефективне управління процесами.

- сумлінністю/безтурботністю (r= -0,225; p<0,10). Негативна кореляція вказує на те, що респонденти з високою сумлінністю можуть уникати організаторських ролей, зосереджуючись на точності та відповідальності у своїх індивідуальних завданнях. Вони краще працюють як виконавці, ніж як лідери, які керують іншими.

- доброзичливістю/ворожістю (r= 0,082; p<0,10). Незначна позитивна кореляція свідчить, що доброзичливі люди можуть трохи краще організовувати роботу інших, але цей фактор не є вирішальним для лідерських здібностей. Доброзичливість сприяє створенню приємного робочого середовища, але не гарантує ефективного управління.

Кореляція вміння говорити та слухати з:

- екстраверсією/інтроверсією (r= -0,177; p<0,10). Хоча екстраверти є соціально активними, відсутність зв'язоку вказує на те, що їхня схильність до спілкування не завжди означає ефективне використання навичок говоріння та слухання у професійному середовищі. Екстраверти можуть бути більше зосереджені на неформальних розмовах і часто домінують у спілкуванні, що може заважати їх здатності слухати інших чи передавати інформацію з належною точністю. Тому, в професійних умовах, кількість взаємодій не гарантує їх якість, що пояснює цей негативний зв'язок.

- нейротизмом/емоційною стійкістю (r= -0,267; p<0,10). Негативна кореляція показує, що респонденти з високим рівнем нейротизму зазвичай мають гірші комунікативні навички. Їхня схильність до емоційної нестабільності та чутливості до стресу ускладнює ефективне спілкування. Стресові ситуації можуть викликати в них надмірну тривогу, що заважає чіткому висловлюванню думок і уважному слуханню, що є важливим для професійної діяльності.

- відкритістю новому досвіду/обмеженістю (r= 0,299; p<0,10). Позитивний зв'язок свідчить, що люди з високим рівнем відкритості до нового досвіду мають кращі навички говоріння та слухання. Відкриті люди, як правило, краще сприймають нову інформацію та можуть передавати її більш ефективно. Вони зазвичай гнучкі у своїй комунікації, що дозволяє їм краще пристосовуватись до різних стилів взаємодії, що робить їх успішними комунікаторами в професійному контексті.

- сумлінністю/безтурботністю (r= 0,202; p<0,10). Результати не вказують на наявність зв'язку між сумлінністю та вмінням говорити та слухати. Хоча сумлінні люди зазвичай відповідальні і точні в своїх діях, це не обов'язково впливає на їхні комунікативні навички. Таким чином, рівень сумлінності не має вирішального значення для ефективності комунікації в цьому випадку.

- доброзичливістю/ворожістю (r= -0,102; p<0,10). Відсутність зв'язку між доброзичливістю та комунікативними здібностями означає, що соціальна доброзичливість не впливає на ефективність говоріння чи слухання в професійному контексті. Доброзичливість може допомагати у створенні позитивного середовища для комунікації, але не є ключовим фактором для розвитку цих навичок.

Кореляція рівня комунікабельності з:

- екстраверсією/інтроверсією (r= -0,063; p<0,10). Відсутність значущого зв'язку свідчить про те, що екстраверсія не впливає на комунікабельність у професійному середовищі. Незважаючи на те, що екстраверти зазвичай є активними у соціальній взаємодії, це не обов'язково означає, що вони більш ефективні у формальних комунікаційних ситуаціях. Їхня активність у соціальній сфері не пов'язана з якістю комунікації на роботі.

- нейротизмом/емоційною стійкістю (r= 0,193; p<0,10). Відсутність значущої кореляції показує, що емоційна стабільність або нейротизм не впливають суттєво на комунікабельність. Незважаючи на те, що емоційно стабільні люди можуть краще контролювати свої емоції під час стресу, цей фактор не є вирішальним для їхньої здатності ефективно комунікувати у професійному середовищі.

- відкритістю новому досвіду/обмеженістю (r= -0,095; p<0,10). Відсутність значущого зв'язку вказує на те, що відкритість до нового досвіду не має впливу на комунікабельність. Хоча відкриті до нових ідей люди можуть використовувати різні методи взаємодії, це не позначається на їхній здатності ефективно спілкуватися у традиційних робочих умовах.

- сумлінністю/безтурботністю (r= -0,215; p<0,10). Негативний зв'язок вказує на те, що люди з високим рівнем сумлінності можуть бути менш комунікабельними. Їхня увага зосереджена на виконанні завдань і відповідальності, що знижує потребу в соціальних контактах. Високосумлінні люди часто надають перевагу точному виконанню своїх обов'язків, що призводить до меншої соціальної взаємодії або уникання надмірного спілкування на роботі.

- доброзичливістю/ворожістю (r= -0,098; p<0,10). Відсутність значущої кореляції свідчить, що доброзичливість не впливає на комунікабельність у професійних умовах. Незважаючи на соціальну спрямованість доброзичливих людей, це не обов'язково відображається на їхній здатності ефективно комунікувати у формальному робочому середовищі.

Таким чином, дослідження підтверджує значний вплив індивідуальних психологічних особливостей студентів морегосподарської галузі на розвиток їхніх професійних комунікативних навичок. Отримані дані дозволяють виділити основні фактори, які впливають на ефективність комунікації, зокрема

рівень сумлінності, емоційної стабільності, відкритості до нового досвіду, екстраверсії та інтроверсії. Врахування цих особливостей є важливим для вдосконалення навчальних програм та розробки методик, спрямованих на покращення комунікативних навичок майбутніх фахівців у морегосподарській галузі.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було виявлено, що індивідуальні психологічні особливості студентів морегосподарської галузі мають значний вплив на їхні професійні комунікативні навички. Зокрема, такі риси, як сумлінність, емоційна стабільність, екстраверсія та відкритість до нового досвіду, визначають здатність до ефективної взаємодії в команді та прийняття рішень в умовах підвищеного тиску. Отримані результати свідчать про необхідність більшої уваги до розвитку цих навичок під час підготовки майбутніх фахівців у морегосподарській сфері. Впровадження спеціальних тренінгів, які акцентують увагу на розвитку навичок самоконтролю, стресостійкості та ефективної комунікації в умовах підвищеного ризику, є необхідним для покращення комунікативних здібностей студентів. Такі тренінги можуть включати симуляції стресових ситуацій на судні, роботу в умовах ізоляції та виконання складних завдань у команді. Для студентів, які демонструють високий рівень нейротизму, можуть бути розроблені додаткові програми психологічної підтримки, спрямовані на зниження рівня тривожності та підвищення емоційної стійкості.

Подальші дослідження повинні бути спрямовані на глибше вивчення взаємозв'язку між психологічними характеристиками студентів та специфікою їхньої професійної діяльності. Це дозволить вдосконалити підготовку майбутніх фахівців, роблячи її більш адаптованою до реальних умов праці на морі. Дослідження підтверджує важливість індивідуального підходу до розвитку комунікативних навичок у студентів морегосподарської галузі, що сприятиме їхньому успішному професійному становленню та ефективній роботі у складних професійних умовах.

Література:

1. Білуха Т. І., Маннапова К. Р., Свіденська Г. М. Специфіка комунікації екстравертованих та інтровертованих типів особистості. Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки, 2022. № 2(9). С. 7–15.

2. Заєць І. Особливості екстраверсії як важливої психологічної характеристики особистості. Актуальні проблеми в системі освіти. Заклад загальної середньої освіти. Доуніверситетська підготовка. ВНЗ, 2024. С. 296-305.

3. Камінська С.В. Додаткові освітні ресурси: роль рефлексивного компонента в розвитку професійної іншомовної комунікації фахівця. Херсонський державний університет. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». Випуск 106. 2024. С. 13-20.

4. Кононова О.Ю. Конкурентоспроможність майбутнього фахівця як умова якісної професійної підготовки у морському навчальному закладі. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. Вип. 1 (116), 2024. С. 55-67.

5. Липенков І.В. Аналіз психологічних особливостей роботи морських судномеханіків в умовах скорочення екіпажу і значної відстані від берегових баз обслуговування. Міжнародна наукова інтернет-конференція «Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення». Збірник тез доповідей: випуск 55, Тернопіль, 2021. С. 36 – 40.

6. Медведєва О.Ю., Строєнко Н.Г., Катрич А.В. Розвиток мовленнєвих компетентносте майбутніх моряків під час позааудиторної роботи. Водний транспорт. Збірник наукових праць Державного університету інфраструктури та технологій. Київ: ДУІТ, Випуск 1 (39), 2024. С. 251- 259.

7. Мішанск І. Мовленнєві ситуації англомовного ділового дискурсу. «Ужгородський національний університет» Збірник наукових праць № 17 Сучасні дослідження з іноземної філології, 2019. С. 76-88.

References:

1. Bilukha T. I., Mannapova K. R., & Svidens′ka H. M. (2022). Spetsyfika komunikatsiyi ekstravertovanykh ta introvertovanykh typiv osobystosti [Specificity of communication of extraverted and introverted personality types]. *Naukovyy visnyk Sivershchyny. Seriya: Osvita. Sotsial'ni ta povedinkovi nauky*, 2(9), 7–15 [in Ukrainian].

2. Zayets′ I. (2024). Osoblyvosti ekstraversiyi yak vazhlyvoyi psykholohichnoyi kharakterystyky osobystosti [Peculiarities of extraversion as an important psychological characteristic of personality]. *Aktual'ni problemy v systemi osvity. Zaklad zahal'noyi seredn'oyi osvity. Douniversytet·s'ka pidhotovka. VNZ*, 296-305 [in Ukrainian].

3. Kamin′s′ka S.V. (2024). Dodatkovi osvitni resursy: rol′ refleksyvnoho komponenta v rozvytku profesiynoyi inshomovnoyi komunikatsiyi fakhivtsya [Additional educational resources: the role of the reflexive component in the development of a specialist's professional foreign language communication]. *Khersons'ky derzhavnyy universytet. Zbirnyk naukovykh prats' «Pedahohichni nauky», 106*, 13-20[in Ukrainian].

4. Kononova O.YU. (2024). Konkurentospromozhnist′ maybutn′oho fakhivtsya yak umova yakisnoyi profesiynoyi pidhotovky u mors′komu navchal′nomu zakladi [Competitiveness of the future specialist as a condition for quality professional training in a maritime educational institution]. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky. 1 (116)*, 55-67 [in Ukrainian].

5. Lypenkov I.V. (2021). Analiz psykholohichnykh osoblyvostey roboty mors′kykh sudnomekhanikiv v umovakh skorochennya ekipazhu i znachnoyi vidstani vid berehovykh baz obsluhovuvannya [Analysis of the psychological features of the work of marine ship mechanics in conditions of crew reduction and considerable distance from coastal service bases]. *Mizhnarodna naukova internet-konferentsiya «Informatsiyne suspil'stvo: tekhnolohichni, ekonomichni ta tekhnichni aspekty stanovlennya». Zbirnyk tez dopovidey, Ternopil'*, 36 – 40 [in Ukrainian].

6. Medvedyeva O.YU., Stroyenko N.H., & Katrych A.V. (2024). Rozvytok movlennyevykh kompetentnoste maybutnikh moryakiv pid chas pozaaudytornoyi roboty [Development of speech competence of future sailors during extracurricular work]. *Vodnyy transport. Zbirnyk naukovykh prats' Derzhavnoho universytetu infrastruktury ta tekhnolohiy. Kyiv : DUIT, 1 (39)*, 251- 259 [in Ukrainian].

7. Mishansk I. (2019). Movlennyevi sytuatsiyi anhlomovnoho dilovoho dyskursu [Speech situations of English-language business discourse]. *«Uzhhorods'ky natsional'ny universytet» Zbirnyk naukovykh Suchasni doslidzhennya z inozemnoyi filolohiyi, 17*, 76-88 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 13.371

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1113-1124

Бочаріна Наталія Олексіївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (095) 096-08-01, https://orcid.org/0000-0002-2429-2816

Білозуб Альона Анатоліївна здобувач магістерського рівня вищої освіти спеціальності «Психологія» факультету мистецтва, менеджменту, педагогіки і психології Університету Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (097) 716-79-15

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті за даними наукових досліджень виявлено, що творчий потенціал розглядається та вивчається з різних ракурсів та змістів, різними теоріями та вченнями: так у аксіологічному підході, як комплекс задатків, відпрацьованих умінь та навичок, здатність до дії та міру її реалізації в певній сфері діяльності; у онтологічному підході, як характерну властивість індивіда, що визначає міру його можливостей в творчому самовдосконаленні та самореалізації; у розвивальному підході, як сукупність реальних вмінь та навичок, певний рівень їх розвитку; у здібнісному підході, ототожнення з творчими здібностями людини та розглядати його як необхідну передумову творчої діяльності; у діяльнісному підході, як властивість, що характеризує міру можливостей особистості здійснювати творчу діяльність; у енергетичному підході, як психоенергетичні ресурси особистості, що мають властивість «розряджатися» в творчих видах діяльності; у інтегративному підході, як інтегративна властивість особистості.

У статті, проаналізовано наукові підходи вивчення творчого потенціалу особистості, визначено його як інтегративну базу ресурсів особистості, яка формується в онтогенезі, але знаходиться у неактивній фазі, тому активізація її проходить під дією зовнішніх та внутрішніх детермінант, цей базис дозволяє особистості гармонійно розвиватися та взаємодіяти з оточенням, реалізуючи власні здібності. Визначено основні структурні одиниці творчого потенціалу, головне місце належить креативності та творчим здібностям.

Розглянуто креативність як здатність суб'єкта до конструктивного, нестандартного мислення і поведінки, а також усвідомлення та прагнення подальшого набуття досвіду, здійснення творчої діяльності.

Констатовано, за останніми психологічними дослідженнями, що творчий потенціал особистості охоплює кілька найважливіших компонентів: творчу діяльність, творчу самореалізація, творчі здібності, творчі умови.

Ключові слова: наукові підходи, креативність, творчий потенціал, творче мислення, творчі дії, творчі здібності.

Bocharina Nataliia Oleksiivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, Hryhorii Skovoroda Pereiaslav University, 30 Sukhomlynskoho St., Pereiaslav, 08401, tel.: (095) 096-08-01, https://orcid.org/0000-0002-2429-2816

Bilozub Alyona Anatoliivna Master's degree student majoring in Psychology, Faculty of Art, Management, Pedagogy and Psychology, Hryhorii Skovoroda University of Pereiaslav, 30 Sukhomlynskoho St., Pereiaslav, 08401, tel.: (097) 716-79-15

EVOLUTION OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE CREATIVE POTENTIAL OF THE INDIVIDUAL

Abstract. The article reveals that creative potential is considered and studied from different perspectives and contents, by different theories and doctrines: in the axiological approach, as a set of dispositions, skills, ability to act and the degree of its realization in a particular field of activity; in the ontological approach, as a characteristic property of an individual that determines the extent of his/her capabilities in creative self-improvement and self-realization; in the developmental approach, as a set of real skills and abilities, a certain level of their development; in the ability approach, identification with the creative abilities of a person and considering it as a necessary prerequisite for creative activity; in the activity approach, as a property characterizing the degree of a person's ability to carry out creative activity; in the energy approach, as psychoenergetic resources of a personality that have the property of “discharging” in creative activities; in the integrative approach, as an integrative property of a personality.

The article analyzes the scientific approaches to the study of the creative potential of a personality, defining it as an integrative base of personality resources, which is formed in ontogeny, but is in an inactive phase, so its activation takes place under the influence of external and internal determinants, this basis allows a person to develop harmoniously and interact with the environment, realizing their own abilities. The main structural units of creative potential are defined, with creativity and creative abilities taking the main place.

The author considers creativity as the subject's ability to constructive, non-standard thinking and behavior, as well as awareness and desire for further experience and creative activity.

It is stated that according to the latest psychological research, the creative potential of an individual includes several important components: creative activity, creative self-realization, creative abilities, and creative conditions.

Keywords: scientific approaches, creativity, creative potential, creative thinking, creative actions, creative abilities.

Постановка проблеми. Прискорений темп науково-технічного розвитку, перманентність і швидкість змін у всіх сферах людської діяльності, мозаїчність і візуалізація інформації — характерні ознаки сучасного соціокультурного простору. Загальні тенденції розвитку суспільства зумовлюють стимулювання людської діяльності у різних сферах, необхідність більш успішної реалізації людських ресурсів – в першу чергу творчого потенціалу окремої людини.

Потреба суспільства у всебічній творчій активності людини зростає і вимагає формування діяльної, духовно багатої особистості, яка здатна творчо розв'язувати безліч різноманітних нагальних проблем, конструктивно працювати в динамічних умовах життя.

Творчий потенціал розглядається та вивчається з різних ракурсів та змістів, різними теоріями та вченнями, так у аксіологічному підході, як комплекс задатків, відпрацьованих умінь та навичок, здатність до дії та міру її реалізації в певній сфері діяльності; у онтологічному підході, як характерну властивість індивіда, що визначає міру його можливостей в творчому самовдосконаленні та самореалізації;у розвивальному підході, як сукупність реальних вмінь та навичок, певний рівень їх розвитку; у здібнісному підході, ототожнення з творчими здібностями людини та розглядати його як необхідну передумову творчої діяльності; у діяльнісному підході, як властивість, що характеризує міру можливостей особистості здійснювати творчу діяльність; у енергетичному підході, як психоенергетичні ресурси особистості, що мають властивість «розряджатися» в творчих видах діяльності;у інтегративному підході ,як інтегративна властивість особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими до розробки проблем креативності взялися американські психологи Дж. Гілфорд, П. Торренс, Дж. Рензуллі, Р. Стернберг, Ф. Баррон.

У вітчизняній психології, творчий потенціал особистості розглядається вченими та науковцями з різних позицій, а саме: як основа психічного розвитку індивіда (О. Матюшкін, В. Давидов); як структурне утворення, що вміщує задатки, нахили, інтереси, прояви загального інтелекту (В. Моляко, В. Шадріков, Є. Голубєва, Е. де Боно, Ю. Бабаева, В. Риндак, М. Каган, С. Рубінштейн, О. Попель та ін.); як вияв сутності особистості (С. Хмельковська, П. Кравчук); як засіб реалізації творчої та інтелектуальної активності

особистості (Ф. Виданов); як синтетичну якість, що характеризує можливості особистості (І. Мартишок, В. Овчинніков, М. Колосова, Є. Глуховська, Н. Посталюк); як властивість людини, що зумовлюється мотиваційною готовністю до творчості (Є. Голубєва, В. Дружинін, В. Кочубей, А. Маслоу, Дж. Гілфорд, Ю. Гільбух, Я. Пономарьов, Г. Костюк).

Особливої актуальності набуває становлення творчої особистості у процесі навчальної діяльності. Цю проблему досліджують І. Волощук, Н. Волошина, І. Головко, А. Дусавицький, Б. Ільюк, В. Костюк, І. Матюша, Л. Момот, К. Нор, Л. Шелестова та ін.

Мета статті – теоретично вивчити еволюцію наукових підходів щодо розвитку творчого потенціалу особистості.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури дав можливість визначити надзвичайно широке різноманіття інтерпретацій поняття «творчий потенціал», які методологічно об'єднані в ряд підходів.

Творчий потенціал у філософському плані розглядається як ситетична якість індивіда, що характеризує міру її можливостей ставити і вирішувати нові завдання у сфері діяльності, яка має суспільне значення [7]. Його можна представити у вигляді сукупності перетворювально-предметних (навички, уміння, здібності), пізнавальних (інтелектуальні здібності), аксіологічних (ціннісні орієнтації), комунікативних(морально психологічні якості), художніх (естетичні здібності) можливостей [8].

Прихильники *аксіологічного підходу* визначають творчий потенціал як комплекс задатків, відпрацьованих умінь та навичок, здатність до дії та міру її реалізації в певній сфері діяльності (В. Гінецинський, М. Каган, О. Кір'якова) [7].

Представники *онтологічного підходу* визначають творчий потенціал як характерну властивість індивіда, що визначає міру його можливостей в творчому самовдосконаленні та самореалізації (О. Довгань, М. Копосова, В. Ніколко та ін.).

З позицій *розвивального підходу* до вивчення творчого потенціалу особистості це поняття визначається як сукупність реальних вмінь та навичок, певний рівень їх розвитку (О. Анісімов, В. Давидов, Г. Плихотніков та ін.) [7].

У працях А. Брушлінського, Л. Овсянецької, О. Яковлєвої представлено *«здібнісний» підхід*, що дозволяє ототожнити творчий потенціал з творчими здібностями людини та розглядати його як необхідну передумову творчої діяльності [10; 1]. Особлива увага приділяється характеристикам інтелекту та емоційно-вольовим проявам. Представники даного напрямку вважають, що актуалізація названих особистісних проявів стимулює творчий пошук та творчу продуктивність.

Особливої уваги заслуговує вчення про визначення творчого потенціалу в рамках *діяльнісного підходу*. Це поняття розуміється як властивість, що

характеризує міру можливостей особистості здійснювати творчу діяльність (Г. Альтшуллер, Г. Валеєв, В. Жураковський, Ю. Кулюткін, Н. Мартинович, В. Моляко) [2; 6]. Причому прихильники даного підходу відзначають, що при дослідженні творчого потенціалу надзвичайно важливо розглядати не лише сукупність властивостей, що становлять його структуру, а й характер та інтенсивність їх взаємозв'язку.

Подібні позиції щодо інтерпретації поняття «творчий потенціал» обґрунтовуються та знаходять підтвердження в дослідженнях прихильників *енергетичного підходу*, де творчий потенціал визначається як психоенергетичні ресурси особистості, що мають властивість «розряджатися» в творчих видах діяльності (Н. Кузьміна, М. Столович, С. Степанов) [9].

Значний внесок в розвиток дослідження творчого потенціалу зробили представники *інтегративного підходу* (О. Алексєєва, С. Глухова, О. Глуховська, П. Кравчук, О. Матюшкін, Я. Пономарьов, Т. Саламатова та ін.). Особливо цінним є розуміння сутності творчого потенціалу як інтегративної властивості особистості [5].

За останні кілька років психологічні дослідження свідчать, що більшість науковців і провідних психологів схильні до думки, що творчий потенціал особистості охоплює кілька найважливіших компонентів: творчу діяльність; творчу самореалізацію; творчі здібності; творчі умови тощо [5].

Однак, науковці рушійними компонентами називали перші три, мотивуючи це тим, що вони безпосередньо мають вплив на самий центр творчого потенціалу.

Аналізуючи теоретичні джерела з питань дослідження творчого потенціалу, необхідно зазначити, що на сучасному етапі дослідження творчості проводяться в двох головних аспектах – *процесуальному* та *особистісному*.

У процесуальному аспекті визначаються особливості перетворення суб'єктом предмету творчості, об'єкта, об'єктивної дійсності в цілому. Тому фази, стадії, етапи та результати такого перетворення виступають на передній план.

В особистісному аспекті головне місце займають якості, здібності особистості як суб'єкта творчої діяльності, її потреби, мотиви, інтереси, знання, уміння, навички, властивості характеру, самосвідомість, емоції, почуття індивіда.

У дослідженні проблем творчості останнім часом все виразніше виявляється тенденція до зближення, поєднання процесуального та особистісного аспектів [7]. Розгортання та впровадження системного підходу до вивчення цього питання сприяє цьому процесу. Внаслідок цього думка про творчу особистість як цілісного регулятора творчого процесу індивіда, як важливу складову ланку суспільно налагодженого процесу творчого перетворення світу звучить все виразніше.

У зв'язку з цим останнім часом у психології поширюється системний підхід до вивчення творчості. Прикладом цього є системно-психологічний підхід І. Семенова [6; 2] до вивчення проблеми організації продуктивного мислення. Вихідним положенням вчений вважає включеність у структуру продуктивного (творчого) мислення особистісного аспекту, який задає цілісність мислительному процесу (через його осмислення та усвідомлення) і виводиться з тих позицій власного «Я», котрі суб'єкт займає відносно розумового змісту та пошукового руху.

Особистість в цілому є суб'єктом усвідомлення з цієї точки зору, а дії, що виконуються, та їх предметний зміст – безпосереднім об'єктом. Тому творче мислення відбувається на таких рівнях, як операціональний, предметний, рефлексивний та особистісний. Вони утворюють систему складових компонентів пізнавальної діяльності. А пошук людиною вирішення творчого завдання є рухом її думки по ієрархічно підпорядкованих рівнях.

На думку вчених, внутрішнім джерелом творчості є взаємодія якостей і властивостей особистості, здатних реалізуватися у конкретному творчому акті. Зазначений феномен прийнято називати творчим потенціалом. Потенціал – це величина, що характеризує потенційну енергію суб’єкта творчості.

Отже, найголовнішою проблемою при вивченні творчості є проблема носія творчого початку – особистості, яка творить.

Психологічні дані свідчать про те, що творча особистість за складом і характером притаманних їй психічних якостей є дуже складним для вивчення утворенням. Дослідники характеризують творчу особистість, перелічуючи різні якості, кількість яких дуже велика. Для полегшення роботи деякі дослідники обмежують свої уявлення про творчу особистість, але залишають “найбільш суттєві” її ознаки або залишаються на високому рівні узагальнення робочих понять. Однак, ігнорування “несуттєвих” ознак та відсутність конкретності робить узагальнені моделі творчої особистості непридатними для практичного використання в психолого-педагогічній практиці. Це може зашкодити і застосуванню повного існуючого набору якостей творчої особистості, що призведе до розростання безсистемної роботи з розвитку творчої особистості [8].

На думку В. Загвязинського, творча особистість має розглядатися через її ставлення до навчально-пізнавальних задач [6].

Учені Д. Клейн, В. Колвейт, Г. Нойнер визначають творчу особистість через творчі процеси мислення та діяльності [8].

За дослідженнями А. Маслоу [5] та К. Роджерс [8] творчий розвиток особистості має вивчатися через її здатність до самореалізації.

П. Кравчук, визначає творчу особистість через її творчий потенціал тощо. Розглядаючи особистість та її діяльність, як внутрішньо пов’язані, та

спираючись на твердження, що спеціальна організація провідного типу діяльності виступає умовою впливу на особистість, на формування в неї в процесі даної діяльності необхідної ієрархії потреб і мотивів, а також на те, що індивідуальні властивості людини зумовлені суспільними відносинами, опосередкованими через її внутрішній світ [3].

У дослідженнях А. Лук, увага приділяється визначенню в творчій особистості таких характерних якостей: готовність до ризику, імпульсивність, незалежність суджень, нерівномірність успіхів при вивченні різних навчальних предметів, почуття гумору, самобутність, пізнавальну скрупульозність, неприймання на віру, критичний погляд на такі речі, які вважають «священними», сміливість уявлення та мислення [5].

У своїх роботах Н. Петрович наводить вихідні якості творчої особистості, такі як знання, здатність до самоосвіти, пам'ять, допитливість, фізичне здоров'я. За допомогою цих параметрів дається навіть аналітична формула творчих досягнень особистості [8].

Серед сучасних психологів, які займаються проблемою розвитку творчої особистості, слід насамперед назвати В. Моляко, який запропонував власну концепцію формування творчої особистості та реалізації її творчого потенціалу. Сутність концепції полягає у здійсненні такого типу виховання дітей, яке було б органічно пов'язане із систематичним вирішенням різноманітних творчих завдань в умовах естетично збагаченого середовища. Творча діяльність дітей має відповідати їх віковим можливостям, завдяки чому вона сприятиме підвищенню мотивації праці, розвитку інтелекту, максимальному розкриттю здібностей кожної дитини [7].

На думку В. Моляко, розробка та втілення в життя даної концепції і мають бути тісно пов'язані із загальними тенденціями, що характеризують розвиток людини та людства в наступні десятиліття. Концепція базується на уявленні про людину як про творчу особистість, котра є самостійною у прийнятті рішення, в постановці значущих цілей та розробці програм власної поведінки. Творча особистість досягає суттєвого рівня інтелектуального розвитку та професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює власну відповідальність перед собою та суспільством. У зв'язку з цим мета виховання творчої особистості полягає саме в розвитку, формуванні вказаних якостей, що відповідають віковим та індивідуальним можливостям дітей, молоді, дорослих [6].

Ряд учених (Дж. Гілфорд, П. Торренс, В. Дружинін) у структурі творчого потенціалу центральною складовою визначають креативність – здатність до творчості, тобто внутрішня особистісна тенденція до творчого вирішення проблем. У загальному розумінні здатність до творчості грунтується на створенні чогось нового, оригінального. Креативність як властивість

особистості виявляється у т енденції до вирішення проблем по-новому, новими засобами, методами [9].

Тобто, максимальне виявлення творчого потенціалу виникає в тих ситуаціях, коли людина намагається використати нетиповий для себе засіб, метод вирішення проблеми.

Погляди на природу креативності розкриваються в працях С. Арієті, Е. Криса, Л. Кубі. Предметом спеціального вивчення вона виступила в дослідженнях таких вчених, як М. Воллах, Дж. Гілфорд, Х. Грубер, Дж. Девідсон, В. Дружинін, Н. Коган, В. Козленко, П. Кравчук, Л. Ляхова, В. Моляко, Р. Муні, Дж. Одор, Я. Пономарьов, П. Торренс, К. Торшина, Д. Фельдман, Д. Харрингтон, А. Штейн [8].

Креативність як головний компонент творчого потенціалу включає в себе: креативну уяву, креативне мислення, креативну грамотність.

Креативна уява є одним із найбільш важливих компонентів здібностей особистості, особливо в дитячому віці. Креативна уява визначається, насамперед, володінням такими вміннями, як створювати нові образи; встановлювати нові зв'язки між об'єктами, явищами, поняттями тощо [7].

Креативне мислення визначає творчу спрямованість усіх видів діяльності учнів. Креативне мислення - це здатність до генерування нових і вдосконалення вже існуючих ідей, пошук альтернативних шляхів вирішення завдань.

Креативна грамотність полягає у володінні базовими прийомами пошуку, аналізу, продуктивного опрацювання інформації, від якої залежить ефективність творчої діяльності [4].

У наш час більшість дослідників вимірюють чотири основні показники креативності за допомогою тесту П.Торренса: швидкість, гнучкість, оригінальність та розробленість. У ряді вітчизняних та зарубіжних досліджень відзначається, що між цими характеристиками наявні досить тісні зв'язки. Але привертає увагу той факт, що в дослідженні М. Єгорової жоден показник креативності не був стабільним на проміжку від 6 до 10 років. На думку автора, це свідчить про чутливість креативності до зовнішніх впливів (особливо навчання й виховання) [4; 1]. Таку тенденцію відзначають й інші автори та вказують на важливість розвитку креативності у дитячі роки.

У своєму дослідженні І. Волощук констатує, що структурно-творчий потенціал особистості визначається основними формами прояву психіки людини, а саме: пізнавальними та емоційно - вольовими процесами, психічними станами, якостями тощо. Сказане означає той факт, що творчий потенціал індивіда має загальнолюдську природу [7].

Отже, враховуючи усе вищенаведене можемо говорити, про те, що творчий потенціал індивіда – це також його здатність оптимально цілісно

сприймати об'єкти і явища оточуючої дійсності. Сприймаючи той чи інший об'єкт, людина повинна бачити його як єдине ціле і, разом з тим, виокремлювати його складові компоненти.

Основою у визначеннях сутті творчого потенціалу є розуміння його як фонду, сукупності можливостей реалізації нових напрямів діяльності суб'єкта творчості. Головними структурними одиницями творчого потенціалу є також і творчі здібності особистості.

На думку З. Фройда, творчі здібності – вроджені індивідуальні характеристики, включені у структуру Его. Підсвідомість є найважливішим джерелом творчості [5].

У дослідженнях, В. Лихвар, творчий потенціал, визначається як сукупність творчих здібностей необхідних для творчої діяльності, і зазначається, що рушійною силою і ядром творчого потенціалу є внутрішні фактори особистості [4].

У структурі творчих здібностей вчені виділяють такі компоненти: дивергентне мислення (Г. Альтшуллер, Дж. Гілфорд, В. Моляко, В Терехова) [2]; здатність генерувати велику кількість ідей (Н. Баришева, Дж. Гілфорд) [5]; творчу мотивацію (О. Матюшкін, Л. Пузеп)[4]; натхнення (В. Роменець)[8]; володіння прийомами творчості (Г. Терехова, С. Гін) тощо.

Структуру здібностей, на думку А. Мелік-Пашаєва [1], складає не сукупність окремих якостей, а чисельність проявів «чогось єдиного». Аналіз свідчить, що погляди зазначеного автора дещо відрізняються від концепції здібностей, сповідуваної представниками наукової школи діяльнісного підходу: здібності не просто проявляються в процесі діяльності, а й творяться в ній.

Здібності є умовою успішної діяльності, водночас вони розвиваються у процесі діяльності. Залучення до творчої діяльності, зокрема, зумовлює розвиток у людини уяви, мислення, здатності відмовитись від звичних методів вирішення проблем, оцінювати явище відразу з кількох точок зору, побачити більше того, що бачать оточуючі, швидко зосередитись і переключити увагу тощо.

У працях Г. Костюка проблема розвитку здібностей посідає чільне місце, які він розумів як «істотні властивості людської особистості, що виявляються у її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх» [3]. Учений стверджував, що здібності людини – це вияв єдиної, цілісної її сутності. Звідси тісний їх зв'язок з іншими рисами людини, а саме: її знаннями і вміннями, потребами й інтересами, працьовитістю та іншими моральними якостями.

Проаналізувавши існуючі підходи до визначення творчого вдалося виокремити ряд властивостей, що обґрунтовуються як базові компоненти в

структурі творчого потенціалу. У дослідженні вони об'єднані в чотири блоки: когнітивно-емоційний, особистісно-креативний, мотиваційно-ціннісний та діяльністно-процесуальний.

До першого блоку компонентів структури творчого потенціалу відносяться такі характеристики творчого мислення: продуктивність – багатство ідей, асоціацій, варіантів вирішення проблем; гнучкість – здатність швидко змінювати способи дій, переходити від одного класу об'єктів до іншого; оригінальність – рідкісність, незвичайність, унікальність способу розв'язання певної проблеми [10]. Даний компонент передбачав емоційно-оцінне ставлення до процесу взаємодії в навчальній діяльності. Дозволяв враховувати емоційну позицію у процесі навчання, а також емпатію і експресивну емоційність особистості.

До другого блоку, особистістно – креативних компонентів структури творчого потенціалу відносяться рівні креативності особистості, її здібності.

За результатами ряду досліджень головним психічним процесом, що регулює творчу діяльність, є сприйняття. Сенсорна сфера творчих людей характеризується низкою особливостей: неабиякою чутливістю до субсенсо-них підказок; умінням бачити неточності, дефекти, незвичайні й унікальні властивості в самих об'єктах; особливим інтуїтивним баченням головного, значущого, що дозволяє сприймати «нові функціонувальні використання об'єктів»; «комплексністю», «синтетичністю» сприйняття, що дозволяє вловити схожість між об'єктами там, де для іншого, «аналітичного» типу сприйняття, воно відсутнє.

До третього блоку відносяться спрямованість діяльності, який включає в себе спектр інтересів, мотивацію саморозвитку, творчу позицію в навчальній діяльності, особливості мотивації особистості, такі як страх невдачі, мотивація досягнення, мотивація до творчої самореалізації, рівень самооцінки, тощо.

До четвертого блоку, діяльністно-процесуального відносяться таки особливості проявів поведінки як адаптивність, дезадаптованність, гнучкість поведінки, незалежність у діях, розмаїття інтересів та їх реалізація, тощо. За даними досліджень, з оригінальністю поєднані такі характеристики особистості як домінантність, чутливість до емоцій, здатність до ідентифікації себе з іншими людьми та легкої зміни ролей [3].

Отже, процесуальний аспект креативності припускає реалізацію креативних властивостей на поведінковому рівні: вироблення певних поведінкових автоматизмів, способів дій. Вони виробляються за рахунок навчання: наслідування деяких дій, повторення і закріплення їх. Тому мікросередовище, яке сприяє формуванню креативності на поведінковому рівні, має мати зразки креативної поведінки і способи їх пред'явлення. Важливо, однак, щоб зразки креативної поведінки були тільки присутніми у мікросередовищі, але не нав'язувались.

Отже, можна зробити висновок, що структурно творчий потенціал особистості визначається основними формами прояву психіки людини, а саме: пізнавальними та емоційно вольовими процесами, психічними станами, якостями тощо.

Творчий потенціал розглядається та вивчається з різних ракурсів та змістів, різними теоріями та вченнями,так у *аксіологічному підході*, як комплекс задатків, відпрацьованих умінь та навичок, здатність до дії та міру її реалізації в певній сфері діяльності; у *онтологічному підході*, як характерну властивість індивіда, що визначає міру його можливостей в творчому самовдосконаленні та самореалізації; у *розвивальному підході*, як сукупність реальних вмінь та навичок, певний рівень їх розвитку; у *здібнісному підході*, ототожненя з творчими здібностями людини та розглядати його як необхідну передумову творчої діяльності; у *діяльнісному підході*, як властивість, що характеризує міру можливостей особистості здійснювати творчу діяльність; у *енергетичному підході*, як психоенергетичні ресурси особистості, що мають властивість «розряджатися» в творчих видах діяльності; у *інтегративному підході* , як інтегративна властивість особистості.

Творчий потенціалу особистості, визначаємо як інтегративну базу ресурсів особистості, яка формується в онтогенезі, але знаходиться у неактивній фазі, тому активізація її проходить під дією зовнішніх та внутрішніх детермінант, цей базис дозволяє особистості гармонійно розвиватися та взаємодіяти з оточенням, реалізуючи власні здібності.

Структура творчого потенціалу особистості складається з чотирьох блоків його компонентів, а саме когнітивно-емоційного, особистісно-креативного, мотиваційно-ціннісного та діяльністно-процесуального.

Серед основних структурних одиниць творчого потенціалу головне місце належить креативності та творчим здібностям.

Висновки. Отже, творчий потенціал особистості можливо реалізувати, лише на основі певних знань, умінь, певного власного досвіду та на основі позитивної мотивації, варіативності, врахування особистісних можливостей та інтересів.

Враховуючи усе вищенаведене можна стверджувати, що успішний розвиток творчих здібностей та реалізація творчого потенціалу особистості можливі лише за умовами активізації певних механізмів розвитку, створення певних умов, сприяючих їх формуванню.

Творчі здібності легше й частіше проявляються в тій діяльності, до якої є певні схильності, інтерес. Визначити її та відповідно розвивати в ній креативність можна, залученням особистос до різних видів діяльності, спонукаючи до самостійного мислення, до радості власних відкриттів, а далі до постановки проблем, комбінації набутих знань.

Література:

1. Булда А.А. Розвиток творчих здібностей старшокласників у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. 236с.
2. Вікова та педагогічна психологія. [За ред О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська]. Київ: 2010. 389 с.
3. Виноградов А.Г. Система вимог до діагностики креативного потенціалу особистості. Психологія обдарованості: проблеми, структура, показники. Київ, 1996. С. 22-29.
4. Кульчицька О. І. Обдарованість як психологічна проблема. Практична психологія та соціальна робота. 2001. № 7. С. 28-30; №8. С. 14-15.
5. Моляко В. А. Проблема психології творчості і розробка підходу до вивчення обдарованості. 2004. № 5. С. 86-95.
6. Моляко В. А. Психологія творчої діяльності. Київ, 2008. 134 с.
7. Моляко В. А. Творча конструктологія (пролегомени). Київ. Освіта України, 2007. 388 с.
8. Моляко В. О. Творчий потенціал як психологічна проблема // Обдарована дитина. № 6. 2005. С. 2-10.
9. Мороз Ю. В. Психологічні Особливості розвитку творчої активності старшокласників. Дисер. ... канд. психол. наук. : 19.00.07. Київ, 2004. 210 с.
10. Музика О. Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз становлення творчо-бдарованої особистості (на матеріалі технічної творчості). Дисер. ... канд. психол. наук. : 19.00.07. Київ, 1997. 203 с.
11. Роменець В. А. Психологія творчості. Київ.: Либідь, 2001. 288 с

References:

1. Bulda A.A. (2006). Rozvytok tvorchykh zdibnostei starshoklasnykiv u prosysi vyvchennia suspilstvoznavchykh dyssyplyn [Development of creative abilities of high school students in the process of studying social sciences]. Kyiv: NPU imeni M.P. Dragomanova, 236p. [in Ukrainian].
2. Vikova ta pedagogichna psykhologia [Age and pedagogical psychology] (2010). [Za red. O.V. Skrypchenko, L.V. Dolynska]. Kyiv: 389p. [in Ukrainian].
3. Vynogradov A.G. (1996). Systema vymog do diagnostyky kreatyvnogo potensyalu osobystosti [A system of requirements for diagnosing the creative potential of an individual]. *Psykhologia obdarovanosti: problemy, struktura, pokaznyry.*22-29 [in Ukrainian].
4. Kulchysyka O.I. (2001). Obdarovanist yak psykhologichna problema [Giftedness as a psychological problem]. *Praktychna psykhologia ta sotsyalna robota,* 7, 28-30, 8, 14-15 [in Ukrainian].
5. Moliako V.A. (2004). Problema psykhologii tvorchosti i rozrobka pidkhodu do vyvchennia obdarovanisti [The problem of the psychology of creativity and the development of an approach to the study of giftedness]. Kyiv: 86-95 [in Ukrainian].
6. Moliako V.A. (2008). Psykhologia tvorchoi diialnosty [Psychology of creative activity] Kyiv: 134p [in Ukrainian].
7. Moliako V.A. (2007). Tvorcha konstruktologia (prolegomeny) [Creative constructology (prolegomena)]. *Osvita Ukraine,* Kyiv: 388p [in Ukrainian].
8. Moliako V.A. (2005). Tvorchyi potentsyal yak psykhologichna problema [Creative potential as a psychological problem]. *Obdarovana dytyna,* 2-10 [in Ukrainian].
9. Moroz J.V. (2004). *Psychological features of the development of creative activity of high school students:* PhD diss. Kyiv: (in Ukrainian).
10. Muzyka O.L. (1997). *Subjective-value analysis of the formation of a creatively gifted personality (based on the material of technical creativity):* PhD diss. Kyiv: (in Ukrainian).
11. Romenets V.A. (2001). Psykhologia tvorchosti [Psychology of creativity]. *Lybid,* Kyiv: 288p [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.923

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1125-1135

Грабар Едіта Василівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов та інформаційно-комунікаційних технологій, Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009, тел.: (050) 593-85-13, https://orcid.org/0009-0002-7989-3018

Тимош Юлія Володимирівна кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології і соціальної роботи, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, вул. Ліцейна, 1, м. Кременець, 47003, тел.: (097) 145-28-02, https://orcid.org/0000-0002-2226-9866

Колтун Петро Ігорович здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 Психологія, Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009, тел.: (067) 990-99-98, https://orcid.org/0009-0009-4572-4452

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. На основі здійсненого теоретичного аналіз наукових досліджень з'ясовано, що сучасні інформаційні технології, включаючи ЗМІ та соціальні мережі, стають невід'ємною частиною сучасного суспільства, відіграючи важливу роль у формуванні особистості та соціалізації молоді. Доводиться, що роль інформаційних технологій у соціалізації не обмежується лише сферою комунікації, надаючи молоді безпрецедентне джерело інформації для навчання та освіти, створюючи платформу для самовираження, розвитку самоідентичності та творчості серед студентів. Завдяки ним молодь може комунікувати між собою, обмінюватися ідеями та інформацією, розширювати власний світогляд, що сприяє особистісному зростанню.

Належна увага приділена також впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток критичного мислення у молоді, оскільки під час користування мережею, їм доводиться стикатися з великою кількістю неперевіреної інформації. Таке явище також має свій вплив на молодь, змушуючи її ретельніше перевіряти правдивість поданої інформації.

Констатовано, що сучасні інформаційні технології змінили підхід не тільки до навчання та освоєння професій, а й до відпочинку та розваг, пропонуючи звичайному користувачу мережі безліч варіантів для проведення вільного часу.

Проте, не зважаючи на всі позитивні аспекти мережі, з'ясовано, що необмежене використання інформаційних технологій може мати й негативні наслідки, як от можливість призвести до спотворення моральних цінностей та замкнутості.

Це дало можливість виокремити наслідки, до яких призводить відсутність особистого контролю у питаннях використання інтернет-мережі. Тому мережа здатна нести й негативний вплив на психологічне благополуччя молоді, спонукаючи до тривожних станів, стресу та проблем із самооцінкою, що може призвести до небажаних наслідків. Окрім цього, акцентовано на серйозності інтернет-залежності, наслідки якої можуть негативно впливати на соціальну складову студента, роблячи його більш замкнутим під час реальної комунікації, оскільки присутність інтернет-адикції здатна негативно впливати на його успішність на відносини з близькими, а також на здоров'я.

Експериментально доведено, що у більшості респондентів відсутня інтернет-залежність. Це вказує на те, що більшість студентів здатні контролювати свій час, проведений в мережі та підтримують баланс між віртуальним та реальним світами. Такий показник говорить про їхнє розуміння негативних наслідків постійного перебування в мережі. Також було виявлено зв'язок між залежністю від мережі та комунікативними схильностями, що вказує на негативний вплив інтернет-залежності на соціальну складову студентів.

Ключові слова: інформаційні технології, соціалізація, студентська молодь, соціальні зв'язки.

Hrabar Edita Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Department of Foreign Languages, Information and Communication Technologies, West Ukrainian National University, St. Lvivska, 11, Ternopil, 46009, tel.: (050)593-85-13, https://orcid.org/0009-0002-7989-3018

Tymosh Yuliia Volodymyrivna Candidate of Psychological Sciences, lecturer Department of Psychology and Social Work, Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy, St. Lyceina, 1, Kremenets, 47003, tel.: (097) 145-28-02, https://orcid.org/0000-0002-2226-9866

Koltun Petro Ihorovych third-level graduate of higher education (PhD) in specialty 053 Psychology, West Ukrainian National University, St. Lvivska, 11, Ternopil, 46009, tel.: (067) 990-99-98, https://orcid.org/0009-0009-4572-4452

USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION OF STUDENT YOUTH

Abstract. Based on the theoretical analysis of scientific research, it was found that modern information technologies, including mass media and social networks,

are becoming an integral part of modern society, playing an important role in the formation of personality and socialization of young people. It is proven that the role of information technologies in socialization is not limited to the sphere of communication, providing youth with an unprecedented source of information for learning and education, creating a platform for self-expression, development of self-identity and creativity among students. Thanks to them, young people can communicate with each other, exchange ideas and information, expand their worldview, which contributes to personal growth.

Due attention is also paid to the influence of information and communication technologies on the development of critical thinking among young people, since when using the network, they have to face a large amount of unverified information. Such a phenomenon also has its effect on young people, forcing them to more carefully check the veracity of the information provided.

It has been established that modern information technologies have changed the approach not only to learning and mastering professions, but also to recreation and entertainment, offering the average Internet user many options for spending free time.

However, regardless of all the positive aspects of the network, it has been found that the unlimited use of information technology can also have negative consequences, such as the possibility of leading to the distortion of moral values and isolation.

This made it possible to single out the consequences of a lack of personal control over the use of the Internet. Therefore, the network can also have a negative impact on the psychological well-being of young people, inducing anxiety, stress and problems with self-esteem, which can lead to undesirable consequences. In addition, the emphasis is on the seriousness of Internet addiction, the consequences of which can negatively affect the social component of the student, making him more withdrawn during real communication, since the presence of Internet addiction can negatively affect his academic performance, relationships with loved ones, as well as health.

It has been experimentally proven that the majority of respondents do not have Internet addiction. This indicates that most students are able to control their time spent online and maintain a balance between the virtual and real worlds. This indicator indicates their understanding of the negative consequences of being constantly online. A connection between Internet addiction and communicative tendencies was also reealed, which indicates the negative impact of Internet addiction on the social composition of students.

Keywords: information technologies, socialization, student youth, social ties.

Постановка проблеми. Враховуючи те, що на сьогоднішній день важко уявити суспільне життя без інформаційно-комунікаційних технологій, не

дивно, що однією з ключових сфер, що зазнає значущого впливу технологій, являється соціалізація. Інформаційні технології визначають новий контекст для спілкування, надають для нього новий мережевий простір, що впливає на взаємодії та формування соціальних зв'язків. Особливо вплив інформаційно-комунікаційних технологій відчутний серед молодого покоління, зростання якого прийшлося на розквіт новітніх інформаційний технологій.

Відтак, з'являється необхідність глибокого аналізу впливу інформаційних технологій на соціалізацію студентської молоді через високий рівень технологічного розвитку. Важливим стає розуміння, що технології не тільки формують індивідуальний досвід, але й глибоко перетворюють соціальні структури та взаємовідносини. Враховуючи активну участь молоді в цьому цифровому прогресі, важливо дослідити, як ці технології впливають на соціальні практики, міжособистісні взаємини та сприйняття навколишнього середовища.

Розвиток інформаційних технологій в останні десятиріччя суттєво змінив спосіб, яким студенти сприймають та взаємодіють із світом навколо себе. Сучасна студентська молодь стикається з безпрецедентним доступом до інформації, широким спектром комунікаційних засобів та можливістю вираження власної ідентичності в цифровому просторі. Ці фактори ставлять питання щодо впливу цих технологій на процес соціалізації студентів, розуміння їхнього місця в суспільстві та формування особистої соціальної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу сучасних технологій на соціалізацію тільки набирає обертів, свідченням чого є невимовно велика кількість досліджень як зарубіжних так і вітчизняних дослідників, постійні дискусії, оточені авторами різного спрямування та безліч статей. Зокрема проблематика соціалізації стала предметом для вивчення наступних вчених, а саме: Л. Колберг, А. Оллпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Мід, а також для вітчизняних науковців – В.М. Бондаровська, О.М. Немеш, І.І. Киричок, М.П. Лукашевич, О.В.Петрунько , О.О. Буковська, Т.В. Мазур та ін. Студентську молодь як соціальну групу досліджує ряд вчених Г. Овчаренко, А. Дмитрієв, Л. Аза, Б. Зав'ялов, В. Лісовський, Н. Кирилова, А. Кущак, Д. Пащенко, С. Савченко, О. Лешер, Б. Ананьєв та ін. Проблемам соціалізації студентства присвятили свої роботи Л. Балобанова, С. Горбунова, О. Сахань, С. Шашенко, А. Яковенко.

Із вітчизняних науковців вплив інтернет-простору на процес соціалізації досліджували О. Панченко, О. Бойчук, Ю. Лебедєва, М. Стадник, А. Міщук, Л. Щербін, Л. Найдьонова, Н. Дятел, Л. Мокроусова. Психологічний аспект комунікації в інтернет-просторі досліджували Н. Лазаренко, А. Коломієць, О. Паламарчук.

Мета статті полягає у вивченні впливу інформаційних технологій, його аспектів та наслідків на соціалізацію студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Тема соціалізації у психології була актуальною завжди, оскільки важливість соціалізації як процесу полягає у формуванні ідентичності людини, її інтеграції та адаптації у суспільстві, що грає неймовірно значну роль у формуванні людини як особистості. Оскільки соціалізація сприяє формуванню соціальних навичок, цінностей, норм поведінки, то не перебільшенням буде ствердити той факт, що соціалізація у формуванні особистості займає ключову роль.

Соціалізація – процес, у ході якого відбувається засвоєння соціальних ролей та культурних норм. Оскільки протягом усього життя в процесі пересування щаблями вікових та професійних сходів нам доводиться засвоювати не одну, а велику кількість соціальних ролей, процес соціалізації триває до глибокої старості, а починається він від самого народження.

Соціалізація – явище культурне, історичне. Зміст цього процесу, стадії, конкретні механізми мають історичний характер. Культивуються від однієї культури до іншої, визначаються характером соціальної системи. У традиційних суспільствах основним засобом формування у людини особистісних рис було дотримання встановлених традиційних зв'язків. Звичаї регулюють поведінку людей в цьому суспільстві, від народження до смерті передбачається дотримання заповітів предків, відтворення минулих взаємин у майбутніх. З ускладненням суспільної системи стає недостатнім використання засобів традиційного суспільства. Вони доповнюються іншими, які ґрунтуються на механізмі ціннісних орієнтацій, що передбачають не повторюваність дій, а являють собою загальні принципи поведінки, якими індивід повинен керуватися у своїх учинках [2, С. 38].

Отже, при визначенні процесу соціалізації в одному випадку мова йде тільки про засвоєння індивідом певних норм і цінностей; у другому – про засвоєння соціального досвіду й відтворення його в діяльності; в третьому – про засвоєння й відтворення досвіду не тільки за рахунок діяльності, але й за рахунок включення у різного роду взаємини. Якщо розглядати фактори соціалізації, які діють на кожну особистість, то в них тісно переплітаються явища стихійні й цілеспрямовані. До стихійних, неорганізованих впливів можна віднести умови проживання (екологію, економіку, національні відносини, засоби комунікації), до цілеспрямованих – спеціально організоване навчання й виховання в родині, школі, закладах вищої освіти. Всі ці умови, утворюючи систему, детермінують розвиток особистості, сприяють її самодетермінації як на свідомому, так і на неусвідомленому рівні. Другий нерідко формується під впливом стихійних факторів і містить інстинкти, неусвідомлені мотиви, потяги, установки, ідеали, самооцінку [5, С. 100].

В літературі найчастіше розглядається дві форми соціалізації: цілеспрямована та стихійна. Цілеспрямована форма соціалізації – це спеціально розроблена певним суспільством система засобів впливу на людину з мето формування її особистості у відповідності з інтересами цього суспільства. Цілеспрямоване виховання – це процес впливу вихователя на вихованця, що являє собою свідомо організовану запрограмовану і спеціалізовану діяльність суспільства з мето формування у людей необхідних і корисних для них поглядів, почуттів, рис характеру, психічних і фізичних якостей; це процес систематичного цілеспрямованого впливу на фізичний і духовний розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої суспільної і культурної діяльності. Виховання включає систему навчання, освіти і ідеологічного впливу [8, С. 76].

Поняття «соціальна адаптація» і соціалізація тісно пов'язані, мають ряд як загальних, подібних, так і різних характеристик. На думку Лукашевича М.П., Шандор Ф.Ф., Червоної Л.М. подібність обумовлена наступним: наявність людського індивіда як об'єкта та суб'єкта обох процесів; перебіг останніх під впливом всіх основних сфер суспільного життя: матеріального виробництва, духовної культури, соціального управління, педагогічної діяльності, освіти та ін.; придбання інформації про довкілля та встановлення позитивних соціальних зв'язків та відносин у середовищі як важливі елементи обох процесів [7, С. 69].

Соціально-психологічна адаптація особистості – це складний, багаторівневий і ієрархічно організований процес взаємодії особистості й соціального середовища, що приводить до реалізації внутрішньо особистісного потенціалу в конкретних умовах життєдіяльності, це процес об'єктивних і суб'єктивних відносин, узгодження й зміни властивостей, що спілкуються систем. Процес соціально-психологічної адаптації особистості, соціальної групи повинен аналізуватися з позиції єдності особистісної й інституціональної сторін. З однієї, як універсальний процес пристосування людей у соціумі, який визначається інституціональним рівнем і об'єктивує відносини середовища й особистості за допомогою активної діяльності. З іншого боку, адаптація є внутрішньо мотивований процес, який спонукає людину до активної діяльності, зберігаючи в ній соціальне. Отже, адаптація виступає у якості процесу пристосування (соціальний феномен), і специфічного стану особистості: домагань-очікувань, ціннісних орієнтації, настроїв. У результаті закладених можливостей, людина забезпечує собі значну незалежність від навколишнього середовища, надає своїй діяльності конструктивного характеру, що змінює як саму поведінку людини, так і навколишнє середовище [4, С. 40].

Отже, процес соціалізації визначається як невід'ємна складова життєвого шляху кожної людини, що протікає протягом усього її життя. Він охоплює різні стадії, від адаптації в дитинстві до післятрудової діяльності в

пізньому віці. Цей процес тісно пов'язаний з культурним та історичним контекстом суспільства, в якому відбувається життя людини, та визначається цінностями та нормами цього оточення. Розглядаються дві форми соціалізації: цілеспрямована, яка передбачає систематичний та свідомий вплив на формування особистості, та стихійна, що відбувається без попереднього планування. Обидва підходи важливі для розвитку і формування особистості. Фактори, які впливають на цей процес, включають умови проживання, виховання в родині та навчальних закладах, а також вплив засобів масової інформації. Ці фактори спільно впливають на формування особистості та визначають її сприйняття світу та власну роль у суспільстві. Загалом, процес соціалізації є складним та багатогранним явищем, яке визначається взаємодією індивіда з оточуючим його суспільством. Цей процес забезпечує адаптацію особистості до соціального середовища, а також формування її цінностей, установок та ідентичності.

Втім, поняття соціалізації розширює свій зміст через насиченість технологічними змінами та глибокими культурними трансформаціями, що формують нові умови сучасного світу.

Зараз інформаційні системи утворюють віртуальний простір, тобто сукупність соціальних, культурних, ціннісних чинників, котрі можуть суттєво впливати на реальність: створювати її, підтримувати, а можуть і руйнувати старі. Можливості соціальних мереж доки ще не дослідженні в повному обсязі, але вже зараз дають привід казати про їх виключний вплив на формування свідомості молоді, мотиви її поведінки, ціннісні орієнтації, стиль життя, вибір мети і шляхів її реалізації, супутніх процесу соціалізації [9, С. 38].

Засоби масової комунікації (ЗМК) як один із соціальних інститутів тією чи іншою мірою виконують певні функції та дисфункції, що пов'язані з соціалізацією. По-перше, ЗМК суттєво впливають на засвоєння людьми різного віку широкого спектру соціальних норм та ціннісних орієнтацій у сфері політики, економіки, ідеології, права тощо, таким чином підтримуючи консенсус у суспільства та демонструючи відхилення. Проте, з іншого боку, це призводить до поширення конформізму та стереотипів. По-друге, засоби масової комунікації фактично являють собою систему неформальної освіти різних верств населення, адже люди їх використовують як джерело інформації та освіти. Проте ЗМК одночасно можуть стати "наркотиком", який призводить до апатії, пасивності та нерозбірливості [3, С. 79].

ЗМІ впливають на соціалізацію всіх статевовікових і соціально-професійних верств населення. Цей вплив визначається наступними причинами:

1. ЗМІ виконують рекреативну роль, оскільки сучасна людина більшу частину свого вільного часу проводить з різними ЗМІ, які допомагають їй відпочивати, забутися, піти від повсякденності, відволіктися від роботи.

2. ЗМІ виконують релаксаційну роль, яка тісно пов'язана з рекреативною. Вони стають своєрідним джерелом поповнення дефіциту міжособистісних контактів, альтернативою при складнощах в спілкуванні з оточуючими.

3. ЗМІ на даний момент фактично представляють систему неформальної освіти, що виконує просвітницьку роль для різних верств населення. Наприклад, молоді люди сьогодні рідко ходять до бібліотек, так як всю інформацію для особистого користування і навчання можна знайти в Інтернеті. Проблеми такого утворення, по-перше, полягають в тому, що воно безсистемне, поверхове і уривками, мозаїчно. По-друге, отримана інформація не завжди коректна, авторитетна або адекватна, так як ЗМІ не претендують на академічність і часто повідомлення робляться людьми, далекими від наукової сфери.

4. ЗМІ значно впливають на засвоєння людьми різного віку широкого спектру соціальних норм і ціннісні орієнтації особистості. Це проявляється, наприклад, у формуванні матеріальних і соціальних потреб великих соціальних груп і окремих індивідів.

5. Посилюється тенденція перетворення ЗМІ в сферу самореалізації людини. Відносно телебачення це проявляється в передачах з прямою участю телеглядачів, ток-шоу, реаліті-шоу, де звичайні люди стають повноправними учасниками телевізійного процесу, а іноді самостійними «зірками». У сфері Інтернету - це, безсумнівно, блоги, форуми, сторінки в соціальних мережах, викладка інформації (відео, фото, графіка, малюнки і т. д.).

В цілому можна говорити про те, що ЗМІ відіграють велику роль у формуванні людини як особистості і як члена суспільства [6, С. 33-34].

Дослідники цього питання вказують на позитивний соціалізаційний вплив інтернет-середовища на підлітків, адже він розвиває як самоідентичність, так і цінності, принципи та погляди індивіда. Мережа інтернет надає обширний простір для творчості, самореалізації, а також комунікації. Також інтернет виступає як незамінне джерело інформації та знань, що також впливає на здатність самостійно навчатися та формування інформаційної грамотності. Проте, все ж соціалізація в інтернеті не здатна повністю замінити індивіду живе спілкування, попри всі позитивні прояви цього процесу.

Відтак, результати багаточисленних досліджень говорять про те, що також після впровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій моральні цінності молоді почали спотворюватися. Розвиток Інтернет-мережі призвів до створення нової віртуальної території, яка все більше витісняє живе спілкування. Сидячи перед екраном монітора, людина насправді знаходиться наодинці, а у неї створюється ілюзія повноцінної взаємодії з людьми. При цьому вона сама обирає співрозмовників, групи за інтересами, створює власну сторінку й живе в мережі так, як хотілось би прожити в реальності. Віддаючи

перевагу соціальним мережам і чатам, людина позбавляє себе радості живого спілкування з близькими, ровесниками, друзями. Наслідками тривалого он-лайн існування стає замкнутість, неадекватна реакція на критику, проблеми з соціалізацією, втрата навичок комунікації [9, С. 9].

Віртуалізація соціуму і становлення мережевої культури, з одного боку, ускладнюють, а з іншої – збагачують процес формування персональної ідентичності. Віртуальна реальність створює нові можливості для конструювання ідентичності, розширюючи кількість «інших», з якими взаємодіє людина. Мережева або віртуальна ідентичність не можуть розглядатися як самостійні сутності, як суб'єкти поведінки й діяльності, як альтернативи «реальної» персональної ідентичності. Це лише один з аспектів ідентичності, результат самопрезентації особистості у віртуальному просторі [1, С. 17].

Отже, розвиток інформаційних технологій, зокрема соціальних мереж та засобів масової комунікації, різко змінив спосіб, яким люди взаємодіють та соціалізуються. Створений віртуальний простір істотно впливає на реальний світ, формуючи свідомість, цінності та поведінку особистості, зокрема молодішого покоління. З одного боку, соціальні мережі та Інтернет надають безліч можливостей для спілкування, навчання та самореалізації. Вони стають платформою для обміну ідеями, поглядами та досвідом, що сприяє розвитку особистості. Однак, з іншого боку, інтенсивне використання цих технологій може призвести до замкнутості та втрати навичок реального спілкування, оскільки вони роблять людину менш залежною від живої комунікації та фізичного присутності.

Метою дослідження було проаналізувати роль сучасних інформаційних технологій у процесі соціалізації студентської молоді та їхній вплив на мислення, поведінку та комунікативні вміння. Для цього були використані так методики: тест на інтернет-адикцію Кімберлі Янг, методика вивчення рівня комунікативного контролю М. Шнайдера.

Результати дослідження вказують на те, що значна частина студентів являються посередніми користувачами мережі без присутніх проблем з інтернет-адикцією. Відсутність осіб з низьким комунікативним контролем та переважання середнього рівня вказує на загальну здатність студентів ефективно адаптовувати свою комунікативну поведінку в залежності від ситуації. Соціальні мережі позитивно впливають на освітні процеси, активно використовуючись студентами для комунікації та навчання. Соціальні мережі також впливають на сприйняття соціальних норм та цінностей студентів, що підтверджується високим рівнем участі у онлайн-спільнотах. Високий рівень інтернет-залежності пов’язаний з меншими комунікативними схильностями, що може впливати на загальний процес соціалізації та особистісного розвитку студентів. Ці результати вказують на важливість балансу у використанні

сучасних інформаційних технологій для підтримки здорових комунікативних навичок та соціальних зв'язків.

Висновки. Розвиток інформаційних технологій, таких як соціальні мережі та засоби масової комунікації, має значний вплив на соціалізацію та формування особистості в сучасному суспільстві. Соціалізація визначається як процес засвоєння соціальних ролей, норм та цінностей, що відбувається протягом життя кожної людини. Цей процес починається з самого народження та триває протягом всього життя, пройшовши різні стадії, від адаптації в дитинстві до післятрудової діяльності в пізньому віці.

Відтак, соціалізація тісно пов'язана з культурним та історичним контекстом суспільства, в якому проживає людина, і визначається цінностями та нормами цього оточення. У традиційних суспільствах основними засобами формування особистості були дотримання традиційних зв'язків, що регулюють поведінку від народження до смерті. З розвитком суспільства виникає необхідність використання інших засобів, які базуються на ціннісних орієнтаціях та необхідності уникати повторюваних дій. Центральне значення у формуванні особистості має родина, школа та інші освітні установи, а також засоби масової інформації. Вони разом впливають на сприйняття світу та роль людини у суспільстві. Особливу роль у соціалізації грають соціальні мережі та інтернет, які надають можливості для спілкування, обміну інформацією та самореалізації. Проте, інтенсивне використання цих технологій може призвести до втрати навичок реального спілкування та збільшення віртуальної ізоляції.

Отже, соціалізація є складним і багатогранним процесом, який визначається взаємодією індивіда з оточуючим його суспільством та різноманітними впливами, починаючи з родини і закінчуючи впливом інтернет-середовища.

Література

1. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник. 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.

2. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку : колективна монографія. Запоріжжя : ЗДІА, 2017. 278 с.

3. Козубовська І., Шикітка Г. До питання про взаємозв'язок адаптації і соціалізації особистості. Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 27 вер. 2019 р. Ужгород, 2019. С. 40-41.

4. Козубовська І., Шикітка Г. Наукові підходи до розуміння термінів «адаптація» і «соціалізація» особистості. Педагогічні інновації у фаховій освіті. 2019. № 10. С. 98-103.

5. Кононович Д. О. Засоби масової інформації як агент соціалізації молоді в умовах сучасних викликів. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 6. 2018. С. 32-38

6. Литвиненко Я. В., Яциковська У. Б. Інформаційні технології: конспект лекцій. Тернопіль: ТНТУ, 2015. 229 с.

7. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.
8. Сидоренко О. Інформаційні ресурси як об'єкт інформаційних правовідносин. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 4. С. 173-182.
9. Соціологія : навчальний посібник / О. В. Бобіна та ін. ; за ред. І. В. Шаповалової. Миколаїв : НУК, 2020. 284 с.

References:

1. Zozuliak-Sluchyk R. V (2022). *Osnovy sotsializatsii osobystosti [Basics of personality socialization]:* navchalnyi posibnyk. 2-e vyd., pererobl. ta dopovn. Ivano-Frankivsk : NAIR [in Ukrainian].
2. Informatsiine suspilstvo v sviti ta Ukraini: problemy stanovlennia ta zakonomir-nosti rozvytku. (2017). *[Information society in the world and in Ukraine: problems of formation and patterns of development]* . Zaporizhzhia : ZDIA NAIR [in Ukrainian].
3. Kozubovska I., Shykitka H. (2019). Do pytannia pro vzaiemozviazok adaptatsii i sotsializatsii osobystosti [To the question of the relationship between adaptation and socialization of the individual]. *Sotsiolohiia ta sotsialna robota v umovakh natsionalnykh ta rehionalnykh vyklykiv. - Sociology and social work in conditions of national and regional challenges:* materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. m. Uzhhorod, 27 ver. 2019 r. (pp. 40-41). Uzhhorod [in Ukrainian].
4. Kozubovska I., Shykitka H. (2019). Naukovi pidkhody do rozuminnia terminiv «adaptatsiia» i «sotsializatsiia» osobystosti [Scientific approaches to understanding the terms "adaptation" and "socialization" of the individual]. *Pedahohichni innovatsii u fakhovii osviti - Pedagogical innovations in vocational education.* № 10. (pp. 98-103). [in Ukrainian].
5. Kononovych D. O. (2018). Zasoby masovoi informatsii yak ahent sotsializatsii molodi v umovakh suchasnykh vyklykiv [Mass media as an agent of youth socialization in the conditions of modern challenges]. Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of Taras Shevchenko LNU. № 6. (pp. 32-38). [in Ukrainian].
6. Lytvynenko Ya. V., Yatsykovska U. B. (2015). *Informatsiini tekhnolohii [Information technologies]*. Ternopil: TNTU [in Ukrainian].
7. Moskalenko V. V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti [Socialization of personality]*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
8. Sydorenko O. (2018). Informatsiini resursy yak obiekt informatsiinykh pravovidnosyn [Information resources as an object of informational legal relations]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo - Entrepreneurship, economy and law.* № 4. (pp. 173-182). [in Ukrainian].
9. O. V. Bobina ta in. za red. I. V. Shapovalovoi. (2020). *Sotsiolohiia [Sociology]*. Mykolaiv : NUK [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159. 923.2.

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1136-1147

Гудінова Ірина Леонідівна науковий співробітник, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, вул. Паньківська 2, м. Київ, 01033, тел.: (097) 561-31-63, https://orcid.org/0000-0001-5297-8340

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ

Анотація. Волонтерство в Україні спрямовує свої сили і навички на якнайшвидшу перемогу. Волонтер насамперед доброволець – благодійник – меценат - безсерібник, що діє за покликанням культурологічних життєвих смислів, точок зору, фактів і точок зору на ці факти.

Джерелом волонтерських дій є бажання допомогти ближньому що потрапив в скрутне життєве становище. Також саме розуміння жити в вільній незалежній державі є основним лейтмотивом діяльності.

Волонтер, який залишається зі своїм народом, як правило з ним залишається до переможного кінця – патріотичний дух

Завдяки вмінню відчувати смислопороджуючі можливості, мають креативний ресурс трансформуватись у всіх сфер життя.

Мають стійке життєве уявлення про себе про інших в соціокультурних відносинах (культурологія сенсу).

Здатні створити спільноту\спільності для однодумців з життєвими смислами орієнтирами, бачення себе в часопросторі і відчувати життєвий шлях (патріота, небайдужої людини).

Мають чітке смислове розуміння і розмежування смислу небуття і смислу буття себе в історії країни, що спонукає до самоактуалізація і самореалізація.

Здатні до прийняття життєвих рішень, життєве самовизначення.

Залучають мовно смисловий ресурс протонаратив - мем (цитати-цілі в самопроектуванні).

Основуються на смислових цінностях - це великий життєвий задум. СЦ активно і свідомо відображають норми і цінності, які ведуть до значимих результатів.

Волонтери пропагують особистісні людські якості що ставлять людину на щабель «зразок для наслідування», «чуже, як забуте своє», «банк допомог», «енергообмін», «обмін слушними креативними ідеями».

Всі науковці дослідники цієї теми мають спільну думку, що базові соціально-психологічні особливості волонтерської діяльності це: альтруїстич-

ний, креативний, інноваційний характер діяльності, її реалізація в умовах спонтанності і суб'єктивних та об'єктивних протиріч; вміння ставити завдання і вирішувати їх як менеджер; вміння працювати в команді.

Розуміють, що життєстверджуючою ситуацією є проект цілісної ситуації перемоги країни.

Ключові слова: волонтер, життєва компетентність, протонаратив.

Gudinova Iryna Leonidivna (psychologist-creator) The Institute of Psychology named by G.S.Kostuk of Ukraine NAPS, Pankivska St.2, Kyiv, 01033, tel.: (097) 561-31-63, https://orcid.org/0000-0001-5297-8340

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF VOLUNTEERS IN UKRAINE

Abstract. Volunteerism in Ukraine directs its forces and skills to the fastest possible victory. A volunteer is primarily a volunteer - a benefactor - a philanthropist - a selfless person acting on the vocation of cultural life meanings, points of view, facts and points of view on these facts.

The source of volunteer actions is the desire to help a neighbor who is in a difficult life situation. Also, the very understanding of living in a free, independent state is the main leitmotif of activity.

A volunteer who stays with his people, as a rule, stays with them to the victorious end - the patriotic spirit

Thanks to the ability to feel meaningful possibilities, they have the creative resource to transform in all spheres of life.

They have a stable life view of themselves and others in socio-cultural relations (culturology of meaning).

Able to create a community\communities for like-minded people with life meanings, landmarks, a vision of oneself in space and time and feel the life path (of a patriot, a caring person).

They have a clear semantic understanding and distinction between the meaning of nonexistence and the meaning of being themselves in the history of the country, which encourages self-actualization and self-realization.

Able to make life decisions, life self-determination.

They involve the linguistic and semantic resource of proto-narratives - memes (inspiring quotes in self-design).

Based on meaningful values - this is a great life plan. SCs actively and consciously reflect norms and values that lead to significant results.

Volunteers promote personal human qualities that put a person on the level of «role model», «others, how to forget your own», «bank of services», «energy exchange», «exchange of valid creative ideas».

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

All scientists and researchers of this topic share the opinion that the basic socio-psychological features of volunteer activity are: altruistic, creative, innovative nature of the activity, its implementation in conditions of spontaneity and subjective and objective contradictions; the ability to set tasks and solve them as a manager; the ability to work in a team.

They understand that a life-affirming situation is a project of a holistic situation of victory for the country.

Keywords: volunteer, life competence, protonarrative.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні створив безпрецедентні виклики для населення, зокрема і для волонтерів, які активно залучені до гуманітарної діяльності. Робота в умовах постійного стресу, невизначеності і ризику вимагає високого рівня стійкості та гнучкості.

Післявоєнний період також буде супроводжуватись численними проблемами, такими як відновлення соціальної інфраструктури, психологічна реабілітація та інтеграція постраждалих осіб. У цих умовах розвиток життєвої компетентності волонтерів стає не менш важливим.

Життєва компетентність охоплює сукупність знань, умінь і навичок, які допомагають людині ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем, адаптуватися до змін і вирішувати небуденні проблеми. В контексті волонтерської діяльності, життєва компетентність включає здатність до стресостійкості, емоційного інтелекту, комунікативних навичок, а також уміння планувати і приймати рішення в критичних ситуаціях.

Метою статті є визначення особливостей розвитку життєвої компетентності волонтерів в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України. Це включає аналіз основних факторів, що сприяють ефективному функціонуванню волонтерів, а також визначення стратегій підтримки їхнього особистісного і іноді професійного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Феномен волонтер\ства досліджується в багатьох галузях знання, а саме в соціології, психології, соціальній роботі, маркетингу, адмініструванні, економіці, медицині тощо.

Досліджували волонтер\ство, як соціальний феномен сучасного суспільства: Дж. Вілсон, Р. Дженніфер, Ф. Ламмертін, Р. Лінч, Н. Макдафф, С. Маккарлі, М. Мусік, К. Наваратнам, М. Ніланд, С. О'Донохо, Д. Сміт, Р. Стеббінс, Су Інь Яп, М. Хілдінг, М. Хо, М. Шерр, П. Сорокін, Р. Мертон, П. Штомпка та ін. Питання мотивації волонтерів висвітлювали Х. Анхайер, А. Омото, Л. Саламон, М. Снайдер та ін. Історію волонтерського руху вивчали дослідники М. Хохбаум, С. Еліс, К. Кемпбел. В україні дослідженням волонтерства займались такі дослідники, як Л. Бевзенко, І. Білич, Р. Вайнола, С. Горбунова-Рубан, І. Звєрєва, О. Іщенко, О. Касперович, Г. Крапівіна,

Е. Логачева, Т. Лях, О. Панькова, В. Погрібна, О. Стрєльнікова, С. Харченко, О. Хижняк, Н. Черниш, М. Чухрай, І. Юрченко, Л. Малес, О. Ровенчак, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, Н. Черниш, Базиль Т.С., Вайнілович Н.А, Ковпак В.А., Коломієць Л. І., Баранецька А.Д., Проценко О.О.

. Значний внесок у розвиток соціокультурного підходу зробили як закордонні (та ін.), так і українські (та ін.) дослідники.

Розвиток життєвої компетентності волонтерів у сучасних умовах є важливим аспектом підтримки соціальної стійкості та відновлення суспільства, особливо в контексті війни і післявоєнної реконструкції країни.

Підґрунтям волонтер\ства є альтруїзм, як форма безкорисливого служіння іншим, він займає центральне місце в психології волонтерства. Розуміння психологічних механізмів альтруїзму є важливим для ефективного управління волонтерськими програмами та для стимулювання активності людей у соціально значущих ініціативах.

Що ж таке альтруїзм. Альтруїзм визначається як поведінка, спрямована на благо інших, навіть за рахунок власних інтересів. У контексті волонтерства альтруїзм може проявлятися через нестримне бажання допомогти людям у потребі\біді, підтримати громаду чи вирішити соціальні проблеми. Психологія альтруїзму включає кілька ключових аспектів: емпатію: здатність розуміти та відчувати емоції інших людей. Вона стимулює альтруїстичну поведінку, оскільки емоційний відгук на страждання інших спонукає до дій на їх вирішення. Соціокультурними нормами вважається відчуття морального обов'язку допомагати іншим, що і відображається у волонтерських ініціативах.

Особистісними цінностями волонтера є переконання про важливість допомоги іншим. Люди, які мають високі альтруїстичні цінності, однозначно схильні до волонтер\ства, меценатства.

Основним фактором, що впливає на розвиток альтруїзму в людині стає родинне виховання, що формує традиції і моделі поведінки, формує соціокультурні цінності та моральні установки, що стосуються допомоги іншим.

Соціальне середовище друзів, колег, спільнот однодумців підвищують альтруїстичний дух і наочно показують що може існувати потужний рух поплічників що об’єднались на ґрунті спорідненого особистого досвіду, спільних життєвих труднощів. Психологічно альтруїзм приносить користь тим, хто отримує допомогу, але й позитивно впливає на самих волонтерів. Залученість до блискавичних життєвих ситуацій знижує рівень стресу, тривоги та депресії. А отриманий позитивний результат волонтер\ства сприяє підвищенню власної самооцінки, сприяє розвитку почуття власної значущості та задоволеності. Соціальні зв’язки що виникають в процесі залученості до волонтер\ства створюють можливості для нових ділових знайомств і зміцнення стосунків, віри в потужну і швидку спільну перемогу.

Волонтери відіграють ключову роль у забезпеченні гуманітарної допомоги, підтримці психологічного здоров'я населення, а також сприяють соціальній згуртованості та відновленню інфраструктури. В умовах воєнного стану, коли ресурси часто обмежені, ефективність роботи волонтерів залежить не лише від їхнього професійного досвіду, але й від розвитку життєвої та професійної компетентності.

Фактори, що впливають на життєву компетентність волонтерів:

- ✓ Психологічна стійкість і адаптивність;
- ✓ Рівень стресостійкості і здатність до емоційного відновлення;
- ✓ Підтримка з боку суспільства і волонтерських організацій;
- ✓ Доступ до ресурсів для навчання і розвитку навичок.
- ✓ Особливостями роботи волонтерів в умовах воєнного стану є:
- ✓ Постійна робота в стресових умовах і ризик для життя;
- ✓ Зіткнення з травматичними ситуаціями (робота з постраждалими, пораненими, переселенцями);
- ✓ Організаційні виклики, пов'язані з логістикою та координацією дій.

Післявоєнний період і його виклики для волонтерів які вони і самі передбачають:

- ✓ Необхідність інтеграції постраждалих осіб у суспільне життя;
- ✓ Відновлення соціальної інфраструктури та створення нових мереж підтримки;
- ✓ Психологічна реабілітація як волонтерів, так і людей, з якими вони працюють.

Життєва компетентність це не заздалегідь запланована траєкторія подій і вона не здобувається поетапно чи по удосконалюючій наростаючій лінії. Надбання життєвої компетентності, це сплетіння ситуацій і відчуттів, станів, креативних життєвих рішень. Вона є здатність особистості ефективно адаптуватися до різних життєвих ситуацій, приймати рішення, виконувати завдання та взаємодіяти з іншими людьми. У сучасному світі, де швидко змінюються умови життя, розвиток життєвої компетентності стає важливим фактором для виживання. На життєву компетентність також впливає самооцінка волонтера. Відсутність страху перед невизначеностями, і вихід з зони власного комфорту за ради інших дозволяє отримувати нові можливості і досвід. Тут сміливість межує з відчуттям героїзму.

Вміння управляти своїми емоціями є важливим аспектом життєвої компетентності волонтера. Волонтер вимушений бути стресостійким, але повинен по самовідчуттям і самопочуттю чергувати виснаження з психологічною підтримкою (професіонала, колег, позитивних ситуацій, методів релаксації тощо).

Волонтерство як рух є важливим елементом соціального життя, що забезпечує підтримку громадам та допомогу особам у потребі. Розуміння мотивації волонтерської діяльності є ключовим для ефективного залучення і підтримки волонтерів.

Мотивацію волонтерської діяльності можна розділити на кілька основних типів:

Альтруїстична мотивація виникає з бажання допомоги іншим. Це може бути спонуканням до участі у благодійних заходах або програмах допомоги. Люди з високою альтруїстичною мотивацією часто відчувають задоволення від підтримки інших.

Соціальна мотивація це прагнення до спілкування та соціальної взаємодії. Волонтери часто шукають можливості для налагодження контактів, зміцнення дружніх зв'язків та розвитку соціальних навичок.

Особистісна мотивація це потреби в самоактуалізації, розвитку нових навичок та отриманні нового досвіду.

Матеріальна мотивація: хоча волонтер\ство зазвичай є безкоштовним, деякі особи можуть бути мотивовані отриманням матеріальних винагород, таких як сертифікати, рекомендації або досвід для резюме.

3. Психологічні механізми мотивації:

Емпатія - здатність відчувати емоції інших людей спонукає до дій на їх підтримку. Емпатія підвищує бажання допомагати і активізує волонтерську діяльність.

Соціальна відповідальність - відчуття обов'язку допомагати іншим ускладнює механізм прийняття рішень щодо участі у волонтерських програмах. Це почуття часто пов'язане з моральними цінностями особистості.

Соціальна підтримка - наявність позитивного соціального оточення, яке підтримує волонтерську діяльність, може значно підвищити мотивацію. Дослідження показують, що підтримка з боку друзів та родини є потужним стимулом для участі у волонтерстві.

Вплив культурних і соціальних факторів. Культурні та соціальні контексти також впливають на мотивацію волонтерської діяльності. У країнах з розвиненою культурою волонтер\ства, де підтримка громади є важливим аспектом, люди частіше виявляють бажання долучатися до волонтерських ініціатив. Соціальні норми та традиції можуть формувати позитивне ставлення до волонтерства, заохочуючи людей до активності.

В сучасному світі де стрімкий швидкоплинний часовідлік, і спілкування є скоріше протонаративне ніж наративне, бо протонаратив коротка текстова мікроформа що має подієво-просторову часову організацію. В ній розкривається одна подія. Протонаратив – ситуативний подієвик має меметичну форму. Меметичні тексти (А. Менегетті) стають в деякому сенсі соціокультур-

ним сенсовим «допінгом» для людей. А на війні як ніде потрібні підтримуючі та надихаючі життєві сенси. Пошук і віднайдення для себе відповідних чи влучних слів у протонаративі що описують стан і ціль, допомагає сконцентруватися на сенсі цього стану і цілі, вплести їх в контекст власного життя\стану і майбутніх подій. Текст протонаративу стає потрібною структурою, межами, опорою. Такі текстові мікро мотиватори призводять до макро поведінки розширеної за рахунок інтерпретацій. Розширюються межі можливостей завдяки соціокультурному простору і колективному досвіду (що ти знайшов в мудрості - все що шукав).

Протонарратив стає ретро та перспективною динамікою породженням інтерпретацій, прогнозованими соціокультурними комунікаційними процесами - сенсова цілісність.

Протонаративи можна визначити як базові, первинні наративи, які формують початкове уявлення людини про себе, інших та світ навколо. Вони є основою, на якій будуються більш складні та деталізовані особисті історії, впливаючи на сприйняття подій, поведінку та емоційні реакції.

Концепт протонаративу у психології та соціальних науках є важливим для розуміння того, як людина осмислює свій досвід, структурує його в послідовні історії та створює основу для побудови своєї ідентичності.

Основні елементи концепту протонаративу, це простота і первинність.

Протонаративи є початковими структурами оповідання, які людина створює на основі досвіду. Вони часто мають спрощений характер і можуть бути узагальненнями, що дають можливість швидко інтерпретувати реальність. Наприклад, базові переконання на зразок «світ є небезпечним» або «я здатний досягти успіху» можна вважати протонаративами, які впливають на подальші розповіді людини про себе.

Ця первинність робить протонаративи стійкими: вони закладаються на ранніх етапах формування особистості і можуть залишатися незмінними навіть при зміні обставин.

Протонаративи є суб'єктивними, оскільки відображають індивідуальний досвід та інтерпретації людини. Вони допомагають осмислити складні та суперечливі події, надаючи їм певного значення і послідовності. Наприклад, дві людини, які пережили схожу травматичну подію, можуть мати різні протонаративи: один буде сприймати себе як жертву, а інший — як людину, що успішно подолала труднощі.

Через цю інтерпретативність протонаративи можуть змінюватися під впливом нових переживань або рефлексії, що робить їх основою для особистісного розвитку та змін.

Протонаративи часто є стійкими, оскільки вони служать фундаментом для багатьох життєвих переконань і поведінкових патернів. Наприклад,

переконання «мені завжди допомагають інші» може стати основою для формування стратегії поведінки, коли людина активно шукає підтримки оточуючих.

Однак, попри свою стійкість, протонаративи можуть бути і гнучкими: новий досвід, рефлексія або терапевтична робота можуть змінити початкові історії, що відкриває можливості для переосмислення себе і свого місця у світі.

Протонаративи формуються не лише на основі індивідуального досвіду, але й під впливом культурного та соціального середовища. Кожне суспільство має свої домінантні наративи, які визначають, які історії вважаються прийнятними або бажаними. Наприклад, у деяких культурах високо цінується колективізм, що може впливати на формування протонаративів, орієнтованих на допомогу іншим та відчуття єдності з групою.

Протонаративи допомагають упорядкувати хаотичний досвід, надаючи подіям смисл і контекст. Вони дозволяють людині зрозуміти, що з нею відбувається, і визначити, як реагувати на ті чи інші ситуації. Ця функція організації є особливо важливою в критичних ситуаціях, коли людина повинна швидко ухвалювати рішення на основі свого досвіду і попередніх наративних схем.

Протонаративи є основою для побудови та підтримки особистісної ідентичності. Вони дозволяють людині описувати себе і своє життя, створюючи цілісну історію, яка допомагає зберігати стабільне уявлення про себе навіть при зміні обставин.

Наприклад, людина, яка сприймає себе як «оптиміста», може завжди знаходити позитивні аспекти у складних ситуаціях, що підтримує її самосприйняття і стратегії поведінки.

Протонаративи формують стійкі стратегії поведінки, оскільки вони задають певні очікування від світу і від себе. Людина діє відповідно до своїх історій, навіть якщо вони не завжди раціональні або обґрунтовані.

Такі стратегії можуть бути як ресурсом, що допомагає адаптуватися, так і обмеженням, яке ускладнює можливість змін.

У контексті психотерапії протонаративи є важливим елементом роботи з клієнтами, оскільки вони часто формують основу для їхніх проблем і конфліктів. Розпізнавання деструктивних протонаративів і робота над їх зміною може допомогти людині переосмислити свій досвід і побудувати нові, більш адаптивні історії про себе.

Протонаративи, меми, гасла, лейтмотиви волонтерського руху — це важливі інструменти для натхнення, об'єднання людей і привернення уваги до важливих соціальних питань. Ось кілька прикладів мемів - гасел, які можуть стати джерелом мотивації та підвищити впізнаваність волонтерських ініціатив:

1. Надихаючі гасла «Разом ми сильніші!», «Твоя допомога - чиясь надія», «Дій зараз, зміни завтра!», «Від серця до серця», «Маленькі дії - великі зміни».

2. Гасла для об'єднання людей «Робимо добро разом!», «Єдність у дії», «Один за всіх і всі за одного», «Рука допомоги - найкращий подарунок», «Спільні зусилля - спільний успіх».

3. Гасла для підтримки у складні часи «Ми поряд, ми допоможемо», «Допомагаючи іншим, ти допомагаєш собі», «Надія є, коли є підтримка», «В єдності - сила, у допомозі - людяність», «Важкі часи потребують великих сердець».

4. Гасла, що мотивують до дії «Не чекай на зміни, створи їх сам», «Кожен з нас може допомогти», «Зроби крок до добра», «Діяти важливіше, ніж говорити», «Добро починається з тебе».

5. Гасла, що підкреслюють важливість волонтерства «Волонтери змінюють світ!», «Бути волонтером - бути героєм кожного дня», «Ми тут, щоб допомагати», «Стань частиною змін», «Волонтерство - це серце суспільства».

Гасла- меми, вони ж протонаративи волонтерського руху мають бути простими, зрозумілими та натхненними, щоб вони могли мотивувати людей доєднатися до спільної справи. Вони повинні відображати основні цінності волонтер\ства: взаємодопомогу, солідарність, співчуття та віру в те, що разом можна досягти великих

В підсумку можна сказати наступне:

Волонтер людина, яка долучилась до благих справ на початку війни вже мала задатки і життєвого досвіду і психолого-емоційну стійкість. В умовах військового конфлікту волонтерська діяльність набула особливого значення, адже вона не лише забезпечує конкретну матеріальну та моральну підтримку, але й формує певні цінності, смисли та протонаративи - наративи, що стають частиною соціальної та культурної ідентичності суспільства.

Досвід волонтера, здобутий під час війни, має унікальні характеристики, які відрізняють його від звичайного мирного волонтерства. Це досвід, що формує нові навички, психоемоційні якості та глибоке розуміння складних соціальних і гуманітарних проблем. Він часто включає екстремальні умови, швидку адаптацію та взаємодію з людьми, що переживають серйозні труднощі. Ось ключові аспекти такого досвіду:

1. Психологічний досвід та емоційна стійкість

Робота зі стресом і травмою. Волонтери, які працюють в умовах війни, часто стикаються з людьми, що пережили серйозні травматичні події: втрату близьких, поранення, бомбардування. Це вимагає високого рівня емоційної стійкості та вміння надавати першу психологічну допомогу, щоб підтримати постраждалих.

Ризик емоційного вигорання. Військові умови, де волонтери часто працюють без вихідних і з обмеженим ресурсом, збільшують ризик емоційного та фізичного виснаження. Волонтерський досвід навчить швидко розпізнавати ознаки стресу і знаходити способи емоційного відновлення, наприклад, через підтримку від команди або психологічну допомогу.

2. Навички кризового менеджменту

Оперативність та швидка адаптація. В умовах війни ситуація змінюється щодня, і волонтери повинні вміти швидко реагувати на нові виклики, перерозподіляти ресурси та координувати дії у швидкому темпі. Це включає оперативне прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, пошук креативних рішень та здатність швидко навчатися новому.

Управління логістикою. Одним із ключових аспектів волонтерської діяльності на війні є забезпечення логістики: транспортування гуманітарної допомоги, ліків, продуктів, одягу. Цей досвід допомагає розвинути навички планування, організації та координації роботи з іншими волонтерами та партнерами.

3. Розвиток комунікативних навичок

Взаємодія з різними групами людей. Волонтери в умовах війни працюють із різними категоріями людей: військовими, пораненими, переселенцями, дітьми, літніми людьми. Кожна з цих груп має свої особливості, тому важливо вміти ефективно комунікувати, враховуючи емоційний стан і потреби кожного. Міжкультурна комунікація. Особливо для тих, хто працює в регіонах із різними культурними або мовними особливостями, важливо навчитися знаходити спільну мову і враховувати культурні відмінності під час надання допомоги.

4. Організація та управління проектами

Навички управління проектами. Військові умови вимагають швидкого запуску проектів допомоги та їхньої координації. Це може включати забезпечення житлом, харчуванням, медичною допомогою або психологічною підтримкою. Волонтери отримують досвід роботи з управління проектами, планування ресурсів та контролю за виконанням завдань.

Залучення та управління ресурсами. Пошук донорів, координація фінансових потоків і звітність перед партнерами також стають важливими частинами роботи волонтерів. Цей досвід навчає відповідальності та розвитку навичок фандрайзингу.

5. Формування нових цінностей та світогляду

Розуміння цінності життя і людської солідарності. Волонтерський досвід під час війни змінює погляди на життя, роблячи акцент на цінності людяності, солідарності та взаємодопомоги. Це часто стає частиною внутрішнього зростання, коли волонтери починають по-іншому ставитися до життєвих проблем, набуваючи більшої емпатії та терпимості.

Переосмислення особистих пріоритетів. Зіткнення з трагедіями та викликами, які війна приносить у життя людей, змушує волонтерів переосмислити свої власні цінності та пріоритети. Це може призвести до більшого акценту на допомогу іншим, соціальну активність або зміну кар'єрних шляхів.

6. Ризики та виклики, пов'язані з безпекою

Робота в умовах небезпеки. Волонтери часто працюють у небезпечних районах, що вимагає дотримання суворих заходів безпеки. Їм доводиться враховувати ризики під час перевезення гуманітарної допомоги або евакуації людей з небезпечних зон.

Психологічний вплив на особистість. Постійний контакт із постраждалими, небезпека для власного життя, свідчення руйнувань і трагедій можуть залишити глибокий слід на психіці волонтерів. Важливо мати можливість отримати професійну психологічну підтримку, щоб запобігти довготривалим негативним наслідкам.

Висновки.

1. Дослідження проблеми розвитку життєвої компетентності волонтерів є необхідним для забезпечення їхньої ефективної роботи як під час воєнних дій, так і в період післявоєнного відновлення. Успішне подолання викликів, з якими стикаються волонтери, можливе за умови інтегрованого підходу, який включає як індивідуальний розвиток компетентностей, так і створення підтримуючого середовища на рівні організацій і держави.
2. Альтруїзм волонтера є складним психологічним явищем, що базується на емпатії, соціальних нормах і особистісних цінностях. Розуміння механізмів альтруїстичної поведінки є важливим для формування ефективних волонтерських програм і сприяння розвитку соціально активних громад. Альтруїзм не лише підтримує тих, хто в потребі, але й має глибокий позитивний вплив на самих волонтерів, що підкреслює його значущість у сучасному суспільстві.
3. Мотивація волонтерської діяльності є складним і багатогранним процесом, що залежить від поєднання альтруїстичних, соціальних, особистісних і матеріальних чинників. Розуміння цих мотивів дозволяє розробляти ефективні стратегії залучення волонтерів та підтримки їх активності. Заохочення емпатії, соціальної відповідальності та розвитку позитивного соціального середовища може суттєво підвищити рівень залученості у волонтерські програми, що, в свою чергу, сприятиме зміцненню суспільства в цілому.
4. Концепт протонаративу є центральним у розумінні того, як людина інтерпретує і структурує свій досвід. Він дозволяє дослідити процеси створення сенсів, підтримки ідентичності та формування поведінкових стратегій. Протонаративи, хоч і є стійкими, можуть бути змінені, що відкриває можливості для особистісного розвитку і покращення психічного здоров'я.
5. Досвід волонтера, здобутий на війні, є безцінним і глибоким, він охоплює розвиток навичок швидкого прийняття рішень, кризового менеджменту, міжособистісної комунікації та організаційних здібностей. Такий досвід також формує стійкість до стресу, витривалість та нове розуміння цінності людських зв'язків. Попри виклики, він може стати джерелом внутрішньої сили, яка допомагає не лише іншим, але й самому волонтеру пройти через складні життєві ситуації, вчитися і рости.

Література:

1. Базиль Т.С. Соціально-психологічна готовність працівників медичної галузі до волонтерської діяльності: дис. ....доктора філософії: 053 / Базиль Тамара Станіславівна – Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. –348с. [Електронний ресурс] Режим доступу: file:///C:/Users/ClickOn/Downloads/602-907-1-PB.pdf

2. Вайнілович Н.А Чинники формування мотивації людини до здійснення волонтерської діяльності. [Електронний ресурс] /Н. А. Вайнілович // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. - 2012. - № 2. - С. 53-59. - Режим доступу: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/4fd47f3e-46c6-44bb-af1f-ce2508762b50/content

3. Ковпак В.А., Баранецька А.Д Протонаратив: соціокомунікаційний підхід. / В.А. Ковпак, А.Д. Баранецька // Тези доповідей ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі» 9-10 квітня 2020 \ Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (9-10 квітня 2020року). – Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2020 С. 267-271. Режим доступу: file:///C:/Users/ClickOn/Downloads/Telegram%20Desktop/Zbirka.pdf

4. Коломієць Л. І. Психологічні особливості мотивації волонтерської діяльності / Л.І. Коломієць // Психологічний часопис: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка. – 2017. № 5 (9). – Вип. 9. – Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, – С. 79-90

5. Проценко О.О. Волонтерство в сучасній Україні: фактори актуалізації. [Електронний ресурс] / О.О. Проценко // Новий вимір науки та освіти. Гуманітарні та соціальні науки. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2019. - VII (32). С. 89-94. Режим доступу: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/04/Volunteering-in-Ukraine-Factors-of-Actuals-O.-O.-Protsenko.pdf

References:

1. Bazyl T.S. (2023) Sotsialno-psykholohichna hotovnist pratsivnykiv medychnoi haluzi do volonterskoi diialnosti [Sotsialno-psykholohichna hotovnist pratsivnykiv medychnoi haluzi do volonterskoi diialnosti] Candidate's Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, [in Ukrainian] [Elektronnyi resurs]: file:///C:/Users/ClickOn/Downloads/602-907-1-PB.pdf

2. Vainilovych N.A (2012) Chynnyky formuvannia motyvatsii liudyny do zdiisnennia volonterskoi diialnosti. [Elektronnyi resurs] /N. A. Vainilovych // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. № 2. - pp. 53-59. - Retrieved from: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/4fd47f3e-46c6-44bb-af1f-ce2508762b50/content [in Ukrainian].

3. Kovpak V.A., Baranetska A.D (2020) Protonaratyv: sotsiokomunikatsiinyi pidkhid. [Protonaratyv: sotsiokomunikatsiinyi pidkhid]. Tezy dopovidei II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Suspilstvo i osobystist u suchasnomu komunikatsiinomu dyskursi» 9-10 kvitnia 2020 \ Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (9-10 kvitnia 2020). – (pp. 267-271). Zaporizhzhia: NU «Zaporizka politekhnika», Retrieved from: file:///C:/Users/ClickOn/Downloads/Telegram%20Desktop/Zbirka.pdf [in Ukrainian].

4. Kolomiiets L. I. (2017). Psykholohichni osoblyvosti motyvatsii volonterskoi diialnosti. [Psykholohichni osoblyvosti motyvatsii volonterskoi diialnosti]. Psykholohichnyi chasopys: zbirnyk naukovykh prats / za red. S. D. Maksymenka. – 2017. № 5 (9). – Vyp. 9. – Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, – pp. 79-90 [in Ukrainian].

5. Protsenko O.O. (2019). Volonterstvo v suchasnii Ukraini: faktory aktualizatsii. [Volonterstvo v suchasnii Ukraini: faktory aktualizatsii]. Novyi vymir nauky ta osvity. Humanitarni ta sotsialni nauky. Kharkivskyi natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina. - VII (32), pp. 89-94. Retrieved from: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/04/Volunteering-in-Ukraine-Factors-of-Actuals-O.-O.-Protsenko.pdf [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.947.5:[355.422/.424:355.08]:355.513

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1148-1162

Гуляк Уляна Миколаївна ад'юнкт кафедри суспільних наук, підполковник, Національний університет оборони України, https://orcid.org/0000-0002-0625-7814

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ МОТИВАЦІЙНО-ЦІННІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗС УКРАЇНИ ПРИЗВАНИХ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті відображено результати проведення порівняльного аналізу мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності офіцерів та сержантів і солдатів ЗС України призваних по мобілізації на особливий період, що дозволив встановити певні відмінності у їх ціннісних орієнтаціях, мотиваційних потребах і соціально-психологічних характеристиках. Врахування цих відмінностей є ключовим при розробці ефективних програм психологічної підтримки та корекції мотиваційно-ціннісної сфери особистості військовослужбовця.

Значна частина дослідження присвячена створенню тренінгових програм, що спрямовані на підтримання та розвиток мотивації військовослужбовців через цілий ряд психологічних інтервенцій. Зокрема, тренінгові програми для офіцерів і сержантів та солдатів відрізняються за акцентами, але мають спільні елементи, такі як: розвиток соціальної підтримки, підвищення зацікавленості роботою, формування лідерських якостей, стимулювання самовдосконалення та пошук балансу між груповими нормами і проявом індивідуальної ініціативи.

Особливий акцент зроблено на доведенні ефективності тренінгових програм. Після проведення тренінгів спостерігалися статистично значущі покращення у ключових мотиваційних показниках, таких як соціальна підтримка, зацікавленість роботою, внутрішня мотивація, зниження рівня безособової мотивації, а також підвищення рівня самовдосконалення і соціальної взаємодії. Зокрема, офіцери почали вбачати цінність у своїй діяльності через підтримку з боку колег і керівництва, а сержанти та солдати продемонстрували зростання у показниках лідерських якостей та інтересу до виконуваних завдань.

Розроблені тренінгові програми можуть стати ефективним інструментом у системі підготовки військовослужбовців, оскільки їх вплив на мотиваційні

показники доведено емпірично, і вони можуть бути імплементовані в систему психологічної підготовки особового складу для підтримання високого рівня професійної ефективності та бойового духу. Зроблено висновок, що динаміка прояву мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності військовослужбовців Збройних Сил України, призваних по мобілізації на особливий період, шляхом оцінки результатів психологічних тренінгів, спрямованих на підвищення їхньої мотивації та ефективності, але й вказують на практичну цінність таких тренінгів для підвищення бойової готовності та ефективності військових підрозділів.

Ключові слова: мотивація,цінності, мотиваційно-ціннісні детермінанти, психологічна підготовка, психологічна корекція, модель, психологічний тренінг, бойова діяльність, військовослужбовці.

Uliana Huliak Mykolaivna Adjunct of the Department of Social Sciences, Lieutenant Colonel, National University of Defense of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-0625-7814

RESULTS OF THE RESEARCH OF THE DYNAMICS OF THE MOTIVATION AND VALUE DETERMINANTS OF THE COMBAT ACTIVITIES OF MILITARY OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE WHO ARE CALLED UP FOR MOBILIZATION FOR A SPECIAL PERIOD

Abstract. The article reflects the results of a comparative analysis of the motivational and value determinants of combat activity of officers and sergeants and soldiers of the Armed Forces of Ukraine called up for mobilisation for a special period, which allowed to establish certain differences in their value orientations, motivational needs and socio-psychological characteristics. Taking these differences into account is key when developing effective programmes of psychological support and correction of the motivational and value sphere of a servicemans personality.

A significant part of the study is devoted to the creation of training programmes aimed at maintaining and developing the motivation of military personnel through a range of psychological interventions. In particular, training programmes for officers and NCOs and soldiers differ in their emphasis, but share common elements, such as developing social support, increasing work engagement, building leadership skills, stimulating self-improvement, and finding a balance between group norms and individual initiative.

Particular emphasis was placed on proving the effectiveness of the training programmes. After the trainings, statistically significant improvements were observed in key motivational indicators such as social support, job satisfaction,

intrinsic motivation, reduced impersonal motivation, and increased self-improvement and social interaction. In particular, officers began to see value in their work through the support of their peers and superiors, while NCOs and soldiers showed an increase in leadership skills and interest in their tasks.

The developed training programmes can become an effective tool in the military training system, as their impact on motivational indicators has been empirically proven, and they can be implemented in the system of psychological training of personnel to maintain a high level of professional efficiency and morale. It was concluded that the dynamics of the manifestation of motivational and value determinants of the combat activity of servicemen of the Armed Forces of Ukraine, called up for mobilization for a special period, by evaluating the results of psychological trainings aimed at increasing their motivation and efficiency, but also indicate the practical value of such trainings for increasing combat readiness and effectiveness of military units.

Keywords: motivation, values, motivational and value determinants, psychological training, psychological correction, model, psychological training, combat activity, military personnel.

Постановка проблеми. Мотивація військовослужбовців, особливо в умовах бойових дій, є критичним чинником для забезпечення їх ефективності та бойової готовності. Незважаючи на значну кількість досліджень у цій сфері, залишається недостатньо вивченим питання динаміки мотиваційно-ціннісних детермінант у військовослужбовців, призваних по мобілізації на особливий період в умовах бойових дій. Ця проблема є актуальною, оскільки успішне виконання бойових завдань значною мірою залежить від психологічної стійкості та внутрішньої мотивації військовослужбовців.

Крім того, виникає потреба у розробці та впровадженні ефективних психологічних інтервенцій, таких як психологічний тренінг, які могли б підтримувати та посилювати мотивацію військовослужбовців на різних рівнях їх службової діяльності. Проблема полягає у виявленні специфічних мотиваційних чинників для різних категорій військовослужбовців (офіцерів, сержантів і солдатів) та розробці відповідних програм психологічної підтримки, які були б адаптовані до їх мотиваційних потреб, ціннісних орієнтацій та умов служби.

Відсутність достатніх емпіричних даних щодо впливу таких програм на мотиваційно-ціннісну сферу військовослужбовців створює додаткові труднощі у створенні ефективної системи психологічної підготовки у військових підрозділах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз праць, що формують теоретико-методологічну основу вивчення мотиваційно-ціннісної сфери

особистості в екстремальних умовах, є важливим у контексті нашого дослідження. Згідно з теорією соціальної ідентичності [10], почуття приналежності до групи та визнання з боку значущих інших є ключовими чинниками мотивації, що узгоджується з теорією соціальної підтримки [4], яка вказує на важливість міцних соціальних зв'язків для збереження психологічного благополуччя в умовах військової служби. Крім того, важливим є врахування концепції конформності [2] за якою груповий тиск і прийняття загальних цінностей сприяють збереженню єдності та ефективності підрозділу. Водночас дослідження Merton [9] підкреслює, що, хоча конформність важлива для стабільності організацій, її надмірність може пригнічувати креативність та інноваційність. У цьому контексті важливо виокремити теорію само детермінації [5], яка підкреслює важливість інтересу до роботи як елемента внутрішньої мотивації. Важливим аспектом теорії самодетермінації є автономія, компетенція та приналежність, які підтримують внутрішню мотивацію, що також підтверджується дослідженнями про стійкість до стресу та ефективність у бойових умовах військовослужбовців із високою внутрішньою мотивацією [3].

Концепція мотивації до досягнення [8] стверджує, що індивіди, які прагнуть до самовдосконалення, більш мотивовані та ефективні в досягненні своїх цілей.

У дослідженні В. Осьодла та Л. Будагьянц моральна готовність як перший складник особистісної готовності військовослужбовця до виконання службово-бойових завдань деталізується через такі показники, як: 1) усвідомлення обов'язку, відповідальності, 2) усвідомлення небезпеки для власного життя, 3) усвідомлення соціального та особистісного сенсу службової діяльності, 4) активна життєва позиція, 5) самокритичність, 6) потреба у військово-професійному самовдосконаленні [1]

Аналіз мотиваційних теорій дозволив сформулювати припущення про важливість соціальної підтримки, внутрішньої мотивації, особистісного сенсу, різноманітності роботи та особистісного розвитку для підтримки мотивації військовослужбовців, що у свою чергу є важливим для розробки програм мотиваційної підтримки, які враховують специфіку їх ціннісних орієнтацій та мотиваційних потреб.

Метою статті є дослідження динаміки мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності військовослужбовців Збройних Сил України, призваних по мобілізації на особливий період, шляхом імплементації розроблених психологічних тренінгів у систему психологічної підготовки військ (сил).

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз наукових джерел із теми дослідження, синтез, узагальнення наукових підходів для розробки програми психологічного тренінгу; емпіричні: психологічний експеримент – для виявлення динаміки розвитку в показниках та проявах мотиваційно-ціннісних

детермінант військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій, апробації програми психологічного тренінгу корекції мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності військовослужбовців за призовом по мобілізації на особливий період; статистичні методи – t-критерій рівності середніх для незалежних вибірок, критерій рівності дисперсій Лівіня для дослідження мотиваційно-ціннісних детермінант військовослужбовців Збройних Сил України в умовах бойових дій; t-критерій рівності середніх для залежних вибірок – для визначення ефективності експериментального впливу.

Виклад основного матеріалу. З метою дослідження динаміки прояву мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності військовослужбовців Збройних Сил України, призваних по мобілізації на особливий період, нами було проведено експериментальне дослідження, що передбачало кілька етапів.

На першому етапі було проведено діагностування мотиваційно-ціннісних детермінант вказаної категорії військовослужбовців із використанням діагностичних методик: “Портрет цінностей” Ш. Шварца; Опитувальник мотиваційного профілю особистості Річі-Мартіна; “Опитувальник казуальних орієнтацій” Е. Десі та Р. Райана; “Мотивація до успіху” Т. Елерса; “Мотивація до уникнення невдач” Т. Елерса; “Опитувальник мотиваційних джерел” Д. Барбуто та Р. Сколка та авторського опитувальника “Мотиваційно-ціннісні детермінанти бойової діяльності”. Дослідження впливу особистісних цінностей та мотиваційно-ціннісних детермінант на бойову діяльність військовослужбовців, передбачало проведення опитування методом інтерв’ю з подальшим якісним та кількісним контент-аналізом.

Емпіричне дослідження проводилось протягом 2021-2024 років на базі військових частин Збройних Сил України. У констатувальному етапі дослідження взяли участь 447 військовослужбовців Збройних Сил України (із них офіцерського складу – 229, сержанти/солдати – 218). До формувального та контрольного етапів психологічного експерименту було залучено 35 військовослужбовців, які утворили дві групи по 16 та 19 осіб відповідно до категорії (офіцери/сержанти і солдати). До дослідження залучалися респонденти із бойовим досвідом, які безпосередньо брали участь у бойових діях та були призвані на військову службу по мобілізації на особливий період.

Описовий та статистичний аналіз результатів діагностики дозволив сформувати дві емпіричні моделі мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності військовослужбовців Збройних Сил України окремо по категоріях та встановити, що для офіцерів найбільший вплив на мотивацію мають соціальні фактори, зокрема визнання та конформність, які підкреслюють важливість соціального схвалення та дотримання норм. Водночас внутрішні процеси і безособова мотивація мають негативний вплив, що вказує на те, що особистісна залученість є ключовим фактором у підтриманні мотивації офіцерів.

Для сержантів та солдатів найбільш значущими детермінантами є соціальні контакти та цікавість праці, що свідчить про важливість соціальної підтримки та задоволення від виконання завдань. Важливу роль відіграють також можливість для самовдосконалення та здатність впливати на групові процеси через владу.

Дослідження мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності офіцерів та сержантів і солдатів ЗС України, на рівні моделей, показало наявність певних відмінностей між цими двома групами військовослужбовців. Ці відмінності можуть бути пояснені не лише специфікою їх професійної діяльності, але й різними соціально-психологічними характеристиками, які впливають на їх бойову мотивацію.

Отримані результати дозволити перейти на наступний етап дослідження, що передбачав розробку та реалізацію програм мотиваційної підтримки, які враховуватимуть специфіку ціннісних орієнтацій та мотиваційних потреб кожної з груп військовослужбовців.

Участь у психокорекційному тренінгу взяли 35 військовослужбовців, які утворили дві групи по 16 та 19 осіб відповідно до категорії (офіцери/сержанти і солдати). Розглянемо отримані результати зосереджуючи на кожній виокремленій категорії окремо.

За результатами емпіричного дослідження мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності офіцерів ЗС України нами визначено кілька ключових мішеней для психологічної корекції, які сприятимуть підтриманню та посиленню їхньої мотивації. Ці мішені можна розділити на кілька категорій:

Посилення соціальної підтримки та визнання, метою якої є: підтримувати і розвивати фактори, які забезпечують офіцерам відчуття визнання та приналежності до колективу.

Зменшення негативного впливу внутрішніх процесів та безособової мотивації, що має на меті зниження надмірної саморефлексії та відчуженості, що може негативно впливати на мотивацію.

Забезпечення цікавості та викликів у професійній діяльності з метою підтримки інтересу до роботи шляхом надання нових викликів та можливостей для професійного зростання.

Розвиток внутрішньої мотивації та самоконцепції з метою посилення внутрішньої мотивації та розвитку позитивної внутрішньої самоконцепції у офіцерів.

Інтеграція психологічної підтримки у повсякденну діяльність, що має на меті забезпечити підтримку мотивації військовослужбовців на постійній основі.

Застосування зазначених заходів допоможе не лише підтримувати, але й посилювати професійну мотивацію офіцерів ЗС України, що в кінцевому

результаті сприятиме підвищенню ефективності їхньої бойової діяльності та загальної готовності до виконання поставлених завдань.

Згідно з моделлю мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності сержантів та солдатів ЗС України виокремлено наступні ключові мішені психологічної корекції для підтримки достатнього рівня та посилення мотивації. Розглянемо наступні категорії:

Підвищення рівня соціальної взаємодії та підтримки, що має на *м*еті підтримку та розвиток соціальних контакти, що сприяють підвищенню мотивації сержантів та солдатів.

Збільшення зацікавленості та різноманітності в роботі з метою підтримувати та розвивати інтерес до виконуваних завдань, що сприяє підвищенню професійної мотивації.

Розвиток лідерських якостей і впливу з метою посилення відчуття впливу та контролю у професійній діяльності, що сприяє зростанню мотивації.

Сприяння самовдосконаленню та особистісному розвитку з метою підтримки та стимулювання бажання до самовдосконалення і професійного зростання.

Збалансування конформності та індивідуальної ініціативи, що має на меті підтримувати здоровий баланс між дотриманням соціальних норм і стимулюванням індивідуальної ініціативи.

Таким чином, на основі виділених мішеней було розроблено програму психологічного тренінгу для офіцерів ЗС України, загальною метою якого було підвищити рівень мотивації та ефективності офіцерів ЗС України через розвиток соціальної підтримки, зацікавленості в роботі, лідерських якостей, самовдосконалення та балансу між конформністю та індивідуальною ініціативою, а також програму психологічного тренінгу для сержантів і солдатів ЗС України.

Програма психологічного тренінгу для сержантів і солдатів ЗС України мала на меті підвищити рівень мотивації, професійної ефективності та психологічної стійкості сержантів і солдатів ЗС України шляхом розвитку соціальної взаємодії, зацікавленості в роботі, лідерських якостей, особистісного зростання та балансування між дотриманням групових норм і проявом індивідуальної ініціативи. Тренінг спрямований на створення умов, що сприяють зміцненню командного духу, підвищенню задоволеності службою та підтримці бойової готовності особового складу.

Загальна тривалість тренінгу складала 12 сесій по 2 години для обох груп військовослужбовців відповідно.

Після проведення тренінгу з підвищення мотивації серед відібраних офіцерів ЗС України було проведено аналіз змін серед 16 військовослужбовців у ключових мотиваційних показниках. Основною метою цього аналізу було

виявити, як тренінг вплинув на мотиваційні детермінанти, що раніше були визначені як проблемні для цих офіцерів. Таблиця 1 узагальнює дані, що дозволяють оцінити ефективність тренінгу та визначити, які саме мотиваційні детермінанти зазнали позитивних змін під його впливом.

Таблиця 1

Вплив тренінгу на ключові мотиваційні показники офіцерів ЗС України: порівняння до та після тренінгу

Фактор мотивації	Середнє значення до тренінгу	Стандартне відхилення до тренінгу	Середнє значення після тренінгу	Стандартне відхилення після тренінгу	t-критерій	p-значення
Визнання	2.5	0.8	3.2	0.7	-3.45	0.003
Цікава праця	2.3	0.7	3.0	0.8	-2.9	0.007
Конформність	3.0	0.9	3.5	0.7	-2.8	0.008
Внутрішня мотивація	3.5	0.6	4.0	0.5	-4.0	0.001
Безособова мотивація	1.8	0.7	1.2	0.6	3.7	0.001
Соціальні контакти	2.7	0.6	3.5	0.5	-4.2	0.001
Самовдосконалення	2.9	0.8	3.5	0.7	-3.5	0.002

Отже, після проведеного тренінгу, спрямованого на підвищення мотивації серед офіцерів ЗС України, були зафіксовані значущі зміни в ключових мотиваційних чинниках. Зокрема, показник «Визнання» зріс з середнього значення 2.5 (стандартне відхилення 0.8) до 3.2 (стандартне відхилення 0.7). Ці зміни є статистично значущими, про що свідчить t-критерій, рівний -3.45, і значення p, яке становить 0.003. Це свідчить про те, що після тренінгу офіцери почали відчувати більшу підтримку та визнання з боку колег і керівництва, що позитивно вплинуло на їхню мотивацію.

Фактор «Цікава праця» також зазнав позитивних змін, де середнє значення зросло з 2.3 (стандартне відхилення 0.7) до 3.0 (стандартне відхилення 0.8). Значення t-критерію склало -2.9, а p-значення дорівнювало 0.007, що є статистично значущим результатом. Це свідчить про те, що офіцери почали знаходити свою роботу більш цікавою, що сприяє підвищенню їхньої залученості в процеси служби.

Показник «Конформність» зріс з 3.0 (стандартне відхилення 0.9) до 3.5 (стандартне відхилення 0.7), що також є статистично значущим зі значенням t-критерію -2.8 і p-значенням 0.008. Це може означати, що тренінг сприяв посиленню адаптації офіцерів до групових норм і цінностей, що покращило їхню взаємодію з командою.

Фактор «Внутрішня мотивація» показав значне зростання з 3.5 (стандартне відхилення 0.6) до 4.0 (стандартне відхилення 0.5). Значення t-критерію склало -4.0, а p-значення дорівнювало 0.001. Це свідчить про посилення внутрішньої мотивації офіцерів, що є критично важливим для підтримання їхньої ефективності в довгостроковій перспективі.

У випадку безособової мотивації, було зафіксовано значне зменшення цього показника з 1.8 (стандартне відхилення 0.7) до 1.2 (стандартне відхилення 0.6). Значення t-критерію склало 3.7, а p-значення дорівнювало 0.001, що вказує на те, що тренінг допоміг офіцерам зменшити почуття відчуженості та негативної саморефлексії.

Також було відзначено значне покращення у факторі «Соціальні контакти», де середнє значення зросло з 2.7 (стандартне відхилення 0.6) до 3.5 (стандартне відхилення 0.5), зі значенням t-критерію -4.2 і p-значенням 0.001. Це вказує на покращення якості соціальних зв'язків та підтримки серед офіцерів.

Фактор «Самовдосконалення» показав зростання з 2.9 (стандартне відхилення 0.8) до 3.5 (стандартне відхилення 0.7), зі значенням t-критерію -3.5 і p-значенням 0.002. Це означає, що тренінг сприяв підвищенню мотивації офіцерів до особистісного розвитку і вдосконалення, що є важливим для їхньої професійної та особистої ефективності.

Дискутуючи щодо результатів можна констатувати, що проведений тренінг суттєво вплинув на різні аспекти мотивації офіцерів ЗС України, що підтверджується статистично значущими змінами у ключових показниках. Ці результати мають важливі теоретичні та практичні наслідки.

По-перше, збільшення показника «Визнання» підкреслює важливість соціальної підтримки та визнання в контексті військової служби. Згідно з теорією соціальної ідентичності [10], почуття приналежності до групи та визнання з боку значущих інших є критичними чинниками, що впливають на мотивацію індивіда. Офіцери, які відчувають, що їхні досягнення цінуються, більш схильні до активної участі в колективній діяльності, що підвищує їхню внутрішню мотивацію і задоволеність службою.

Зміни в показнику «Цікава праця» підтверджують теорії мотивації, такі як теорія самодетермінації [5], яка стверджує, що інтерес до виконуваної роботи є важливим елементом внутрішньої мотивації. Зростання цього показника після тренінгу вказує на те, що підвищення різноманітності та складності завдань, а також можливість для особистісного зростання можуть суттєво покращити ставлення офіцерів до своїх службових обов'язків.

Фактор «Конформність», який також зріс після тренінгу, вказує на важливість групових норм та цінностей в контексті військової служби. Згідно з концепцією конформності [1] груповий тиск і прийняття загальних цінностей

є важливими для збереження єдності та ефективності в підрозділі. Ці результати можуть свідчити про те, що тренінг допоміг офіцерам краще інтегруватися в колектив та прийняти спільні норми, що підвищило їхню мотивацію до служби.

Зростання внутрішньої мотивації підтверджує важливість особистісного розвитку та самоконцепції для офіцерів. Це узгоджується з результатами досліджень, які показують, що офіцери з високою внутрішньою мотивацією є більш стійкими до стресу та більш ефективними в умовах бойових дій [3]. Підвищення цього показника може бути результатом тренінгів, спрямованих на розвиток лідерських якостей та особистісного зростання, що сприяє формуванню позитивної самоконцепції.

Значне зниження безособової мотивації після тренінгу свідчить про те, що індивідуальні та групові психологічні консультації можуть суттєво зменшити почуття відчуженості та негативної саморефлексії серед офіцерів. Це важливо, оскільки низький рівень безособової мотивації пов'язаний з кращим психічним здоров'ям та вищою ефективністю на службі [6].

Покращення в соціальних контактах після тренінгу також підкреслює важливість міжособистісних стосунків у військовому середовищі. Відповідно до теорії соціальної підтримки [4], міцні соціальні зв'язки є критичними для підтримання психологічного благополуччя та мотивації в екстремальних умовах. Ці результати свідчать про те, що тренінг сприяв зміцненню взаємин серед офіцерів, що позитивно позначилося на їх мотивації.

Наостанок, зростання показника «Самовдосконалення» вказує на те, що тренінг стимулював офіцерів до особистісного розвитку. Це узгоджується з концепцією мотивації до досягнення [8], яка стверджує, що індивіди, які прагнуть до самовдосконалення, більш мотивовані та ефективні в досягненні своїх цілей. Ці результати вказують на те, що програми, спрямовані на розвиток особистісних якостей, можуть суттєво підвищити мотивацію офіцерів до виконання службових обов'язків.

Для аналізу змін у мотиваційних показниках серед сержантів та солдатів після проведеного тренінгу, було відібрано 19 військовослужбовців, які, згідно з початковими даними, демонстрували потребу в психологічній корекції. Тренінг був спрямований на покращення соціальної взаємодії, підвищення зацікавленості в роботі, розвиток лідерських якостей, стимулювання самовдосконалення та балансування між конформністю та індивідуальною ініціативою.

На основі моделі мотиваційно-ціннісних детермінант було визначено ключові фактори, що можуть впливати на мотивацію сержантів та солдатів. У таблиці 2 були залишені лише ті показники, в яких відбулося статистично значуще покращення після проведення тренінгу. Це дозволяє оцінити

ефективність психологічної корекції та її вплив на мотивацію військовослужбовців.

Таблиця 2

Вплив тренінгу на ключові мотиваційні показники сержантів та солдатів ЗС України: порівняння до та після тренінгу

Фактор мотивації	Середнє значення до тренінгу	Стандартне відхилення до тренінгу	Середнє значення після тренінгу	Стандартне відхилення після тренінгу	t-критерій	p-значення
Соціальні контакти	2.4	0.8	3.1	0.7	-3.12	0.004
Зацікавленість роботою	2.6	0.7	3.4	0.6	-3.8	0.002
Лідерські якості	2.8	0.6	3.6	0.5	-3.9	0.001
Самовдосконалення	2.5	0.7	3.3	0.6	-3.5	0.003
Конформність	3.1	0.7	3.7	0.6	-2.7	0.009
Ініціативність	2.7	0.6	3.4	0.7	-3.4	0.002

Аналізуючи ці дані, можна зробити висновок про те, які саме аспекти тренінгу мали найбільший вплив на мотивацію сержантів та солдатів, і, відповідно, які підходи можуть бути ефективними для подальшого розвитку їх мотиваційного потенціалу.

Результати показали, що тренінг суттєво покращив мотиваційні показники сержантів і солдатів. Зокрема, значне покращення спостерігалося у сфері соціальних контактів, де середнє значення зросло з 2.4 до 3.1 (t= -3.12, p= 0.004). Це підтверджує важливість соціальної підтримки у військових колективах, що є критично важливим фактором у підвищенні загальної мотивації військовослужбовців [4].

Зацікавленість роботою також зросла з 2.6 до 3.4 (t= -3.8, p= 0.002), що свідчить про успішне впровадження методів, спрямованих на уникнення монотонності та підвищення інтересу до виконуваних завдань [6]. Показник лідерських якостей також зріс, що підтверджує ефективність спеціалізованих тренінгів з розвитку лідерства, які сприяють підвищенню впевненості та відчуття відповідальності [3].

Значне покращення в сфері самовдосконалення, де показник зріс з 2.5 до 3.3 (t= -3.5, p= 0.003), вказує на те, що програми, спрямовані на особистісний розвиток і саморефлексію, сприяють підвищенню професійної мотивації. Це узгоджується з дослідженнями, що підкреслюють важливість самовдосконалення для професійного зростання [8].

Конформність та ініціативність також продемонстрували позитивні зміни після тренінгу, що вказує на досягнення балансу між дотриманням соціальних норм і стимулюванням індивідуальної ініціативи. Це особливо важливо у військовому контексті, де дотримання загальних норм необхідне для злагодженої роботи підрозділу, а ініціативність допомагає вирішувати нестандартні завдання.

Дискусія про результати тренінгу для сержантів та солдатів ЗС України вимагає детального розгляду змін у мотиваційних показниках, зокрема з використанням відповідних теорій і наукових джерел. Позитивні зміни, які були виявлені після проведення тренінгу, демонструють важливість цілеспрямованої психологічної корекції для підвищення мотивації та професійної задоволеності військовослужбовців.

Одним із ключових аспектів, що підтверджуються результатами, є важливість соціальної підтримки в колективі. Зростання показника соціальних контактів після тренінгу узгоджується з теорією соціальної підтримки, запропонованою Cohen і Wills [4], яка стверджує, що соціальні зв'язки та взаємодія є критично важливими для психологічного благополуччя і мотивації. Соціальна підтримка, згідно з їх дослідженнями, може зменшувати вплив стресових факторів та підвищувати загальну ефективність у виконанні професійних завдань. Таким чином, тренінги, що спрямовані на зміцнення командного духу та соціальної взаємодії, мають важливе значення для підвищення мотивації військовослужбовців.

Значне покращення показника зацікавленості в роботі свідчить про успішну реалізацію підходів, спрямованих на уникнення рутинності та монотонності у військовій службі. Це узгоджується з концепцією самодетермінації Deci і Ryan [5], яка підкреслює важливість автономії, компетенції та приналежності для підтримки внутрішньої мотивації. Надання можливостей для виконання нових і цікавих завдань, а також участь у професійному зростанні через ротацію завдань і розвиток нових навичок, сприяє підвищенню зацікавленості військовослужбовців у своїй роботі.

Покращення лідерських якостей серед сержантів та солдатів також є важливим результатом тренінгу. Лідерські якості, згідно з дослідженнями Bartone et al. [3], тісно пов'язані з ефективністю військової служби та професійною мотивацією. Лідерство вимагає не лише технічних навичок, але й високого рівня емоційного інтелекту, здатності до ухвалення ефективних рішень та управління стресом. Проведені тренінги з лідерства допомогли підвищити ці показники, що в свою чергу покращило загальну мотивацію до бойової діяльності.

Значні зміни у сфері самовдосконалення та саморефлексії також підтверджують важливість психологічної підтримки та розвитку особистісного

зростання у військовослужбовців. Теорія потреб Маслоу [7] підкреслює важливість самореалізації як найвищого рівня мотиваційної ієрархії. Створення умов для самовдосконалення, зокрема через індивідуальні плани розвитку та менторство, сприяє задоволенню цієї потреби, що позитивно впливає на професійну мотивацію та загальне задоволення службою.

Останнім важливим аспектом є зміни у показниках конформності та ініціативності. Згідно з дослідженнями Merton [9], конформність може бути необхідною для підтримання стабільності та злагодженості в організаціях, проте надмірна конформність може знижувати креативність і інноваційність. Результати тренінгу демонструють, що було досягнуто балансу між дотриманням норм і стимулюванням індивідуальної ініціативи, що дозволило підвищити мотивацію сержантів та солдатів, не порушуючи дисципліну і злагодженість підрозділу.

Отримані результати підтверджують, що цілеспрямовані психологічні інтервенції, спрямовані на посилення соціальної підтримки, розвиток лідерських якостей, стимулювання самовдосконалення та забезпечення різноманітності в роботі, можуть значно підвищити мотивацію та загальну задоволеність службою серед зазначеної категорії військовослужбовців.

Зокрема, покращення в соціальних контактах і зацікавленості роботою вказують на важливість створення умов, що сприяють соціальній взаємодії та уникненню рутинності в повсякденній діяльності. Посилення лідерських якостей і розвиток самовдосконалення підтверджують ефективність тренінгів, орієнтованих на особистісне зростання та формування позитивної самоконцепції серед сержантів та солдатів. Баланс між конформністю та ініціативністю, досягнутий після тренінгу, свідчить про необхідність підтримки здорового рівня групової інтеграції при одночасному стимулюванні індивідуальної творчості та відповідальності.

Висновки.

Таким чином, комплексне дослідження динаміки прояву мотиваційно-ціннісних детермінант бойової діяльності військовослужбовців Збройних Сил України, призваних по мобілізації на особливий період, шляхом оцінки результатів психологічних тренінгів, спрямованих на підвищення їхньої мотивації та ефективності не лише підкріплюють теоретичні припущення про важливість різних аспектів мотивації, але й вказують на практичну цінність таких тренінгів для підвищення бойової готовності та ефективності військових підрозділів.

Після проведення тренінгів спостерігалися статистично значущі покращення у ключових мотиваційних показниках, таких як соціальна підтримка, зацікавленість роботою, внутрішня мотивація, зниження рівня безособової мотивації, а також підвищення рівня самовдосконалення і соціальної взаємодії.

Зокрема, офіцери почали вбачати цінність у своїй діяльності через підтримку з боку колег і керівництва, а сержанти та солдати продемонстрували зростання у показниках лідерських якостей та інтересу до виконуваних завдань.

Враховуючи отримані дані, можна стверджувати, що проведені тренінги мають позитивний вплив на мотивацію військовослужбовців, що підтверджується статистично значущими змінами в ключових мотиваційних показниках. Це свідчить про те, що такі психокорекційні заходи є ефективними для підтримання високого рівня мотивації військовослужбовців і можуть бути імплементовані у систему психологічної підготовки військовослужбовців.

Перспектива подальших досліджень може полягати в дослідженні можливостей персоналізації тренінгових програм на основі індивідуальних траєкторій розвитку військовослужбовців, з урахуванням їхніх професійних досягнень, особистісних характеристик та мотиваційних потреб.

Література:

1. Осьодло, В., Будагьянц, Л. (2023) Сучасні контексти концепту моральної готовності військовослужбовців. Вісник Національного університету оборони України, 3 (73), 106-114.
2. Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In H. Guetzkow (Ed.), Groups, leadership, and men (pp. 177–190). Carnegie Press.
3. Bartone, P. T., Kelly, D. R., &Matthews, M. D. (2008). Psychological hardiness predicts adaptability in military leaders: A prospective study. International Journal of Selection and Assessment, 16(1), 78-85. https://doi.org/10.1111/j.1468-2389.2008.00412.x
4. Cohen, S., &Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. Psychological Bulletin, 98(2), 310–357. https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310
5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behaviour. Springer Science & Business Media.
6. Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). The truth about burnout: How organizations cause personal stress and what to do about it. Jossey-Bass.
7. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. Psychological Review, 50(4), 370-396. https://doi.org/10.1037/h0054346.
8. McClelland, D. C. (1961). The achieving society. Free Press.
9. Merton, R. K. (1957). Social theory and social structure. Free Press.
10. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), Psychology of intergroup relations (pp. 7–24). Nelson-Hall.

References:

1. Osodlo, V., Budahiants, L. (2023) Suchasni konteksty kontseptu moralnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtsiv [Modern contexts of the concept of moral readiness of military personnel.]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 3 (73), 106-114. [in Ukrainian]
2. Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In H. Guetzkow (Ed.), Groups, leadership, and men (pp. 177–190). Carnegie Press.
3. Bartone, P. T., Kelly, D. R., &Matthews, M. D. (2008). Psychological hardiness predicts adaptability in military leaders: A prospective study. International Journal of Selection and Assessment, 16(1), 78-85. https://doi.org/10.1111/j.1468-2389.2008.00412.x

4. Cohen, S., &Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. Psychological Bulletin, 98(2), 310–357. https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310

5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behaviour. Springer Science & Business Media.

6. Maslach, C., & Leiter, M. P. (1997). The truth about burnout: How organizations cause personal stress and what to do about it. Jossey-Bass.

7. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. Psychological Review, 50(4), 370-396. https://doi.org/10.1037/h0054346.

8. McClelland, D. C. (1961). The achieving society. Free Press.

9. Merton, R. K. (1957). Social theory and social structure. Free Press.

10. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), Psychology of intergroup relations (pp. 7–24). Nelson-Hall.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.94+351

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1163-1175

Ковальська Наталя Михайлівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонський національний технічний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, тел.: (050) 080-95-70, https//orcid.org/0000-0002-5758-8373

Демченко Володимир Миколайович кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонський національний технічний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, тел.: (050) 149-93-45, https//orcid.org/0000-0003-1841-7798

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО ШВИДКОЗМІННИХ ОБСТАВИН ЯК СКЛАДОВА ФАХОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Анотація. У статті досліджено феномен психологічної готовності особистості до змін, що полягають сьогодні в обмеженості активних міжособистісних стосунків (онлайн-освіта, онлайн-адміністрування) та в небезпечних ситуаціях життєдіяльності, зумовлених повномасштабною воєнною агресією російської федерації. Визначено, що вирішення зазначених проблем вимагає відповідної фахової підготовки управлінців, які мусять працювати в таких умовах, надаючи повний спектр адміністративних послуг громадянам, а також виконуючи управлінські функції – власне адміністративну, виконавську, координаційну, комунікативну, планувальну, контрольну. Серед них адміністративна передбачає наявність відповідних компетенцій, зокрема вміння ухвалювати управлінські рішення й вирішувати фахові завдання за швидкозмінних умов, що свідчать про функційну готовність службовця.

Описано результати досліджень учених-психологів щодо стану такої готовності у фахівців, а також у школярів, які в умовах епідемічної небезпеки перейшли на онлайн-навчання, набувши при цьому нових компетенцій, частіше позитивних. Аналогічно й публічний службовець набув навичок використання комп'ютерних технологій, що вивели надання адміністративних послуг громадянам на новий якісний рівень.

Зроблено висновок, що публічний службовець для виконання своїх обов'язків у швидкозмінних умовах має відзначатися такими фаховими якостями, як креативність, оптимізм, енергійність, уміння адекватно та своєчасно реагувати на змінні обставини, долати труднощі, ухвалювати правильні

рішення, прагнення до пошуку нових рішень. За умови володіння такими якостями та компетенціями публічний службовець буде здатний не лише ефективно виконувати свої фахові обов'язки, але й брати участь у розбудові принципово нової управлінської системи в європейській демократичній Україні.

Ключові слова: психологічна готовність до змін, публічний службовець, фахова компетентність, швидкозмінні обставини, Україна.

Kovalska Natalia Mykhailivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of State Administration and Local Self-Government of the Kherson National Technical University, St. Instytutska, 11, Khmelnytskyi, 29016, tel.: (050) 080-95-70, https// orcid.org/0000-0002-5758-8373

Demchenko Volodymyr Mykolayovych candidate of philological sciences, associate professor, associate professor of the Department of State Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University, St. Instytutska, 11, Khmelnytskyi, 29016, tel.: (050) 149-93-45, https//orcid.org/0000-0003-1841-7798

PSYCHOLOGICAL READINESS FOR RAPIDLY CHANGING CIRCUMSTANCES AS A COMPONENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF PUBLIC SERVANTS

Abstract. The article examines the phenomenon of psychological readiness of an individual for changes, which today consist in the limitation of active interpersonal relationships (online education, online administration) and in dangerous life situations caused by the full-scale military aggression of the Russian Federation. It was determined that solving the mentioned problems requires appropriate professional training of managers who must work in such conditions, providing a full range of administrative services to citizens, as well as performing managerial functions – administrative, executive, coordination, communication, planning, control. Among them, administrative requires the presence of appropriate competencies, in particular, the ability to make managerial decisions and solve professional tasks under rapidly changing conditions, which indicate the functional readiness of the employee.

The results of research by psychologists are described regarding the state of such readiness among specialists, as well as among schoolchildren who switched to online education in conditions of epidemic danger, acquiring new, often positive, competencies at the same time. Similarly, a civil servant acquired skills in the use of computer technologies, which brought the provision of administrative services to citizens to a new qualitative level.

It was concluded that in order to perform his duties in rapidly changing conditions, a public servant should be distinguished by such professional qualities as creativity, optimism, the ability to adequately and timely respond to changing circumstances, overcome difficulties, make the right decisions, energy, and the desire to find new solutions. On the condition of possessing such qualities and competencies, a public servant will be able not only to effectively perform his professional duties, but also to participate in the development of a fundamentally new management system in European democratic Ukraine.

Keywords: psychological readiness for changes, public servant, professional competence, rapidly changing circumstances, Ukraine.

Постановка проблеми. Для українського сьогодення дуже важливим є питання психологічного благополуччя громадян, які перебувають у незвичних умовах життєдіяльності через повномасштабну терористичну агресію російської федерації, її ракетні обстріли й пропагандистські атаки, що потребує певної готовності до динамічних змін і загроз психологічному стану людей. Громадяни різних вікових груп часом потрапляють у стресову ситуацію, коли доводиться переховуватися від обстрілів, кидати свої домівки, виїжджати за межі країни й навіть втрачати рідних і близьких, які загинули під ворожими бомбами й ракетами. У такому разі діє чинник обмеження соціальних контактів (у дітей і підлітків), остраху від кардинальної зміни життєдіяльності (у людей призовного віку), що призводить до апатії.

Публічний службовець має бути звільнений від таких настроїв, тобто бути психологічно готовим до різких змін, і чинники такої готовності входять до його компетентності як працівника оновленої та реформованої системи державного управління. Його психологічне благополуччя передбачає стійкість до швидкозмінних обставин й усвідомлення того, що він (вона) в будь-яких умовах залишається «слугою народу» – надавачем адміністративних послуг громадянам, які йому довіряють і які його поважають саме за таку доброчесність і самопожертву.

Узагалі в науці констатується, що психологічна готовність до змін є обов'язковою рисою будь-якої особи в умовах швидкозмінного сьогодення. Така готовність безпосередньо пов'язана з особистим фаховим розвитком, коли особистість виявляє не лише бажання й можливість досягати успіху у професійній діяльності, але й здатність до духовного зростання. Це особливо виявляється в умовах загрози або у професіях, пов'язаних із відповідальністю та ризиком. Публічні службовці сьогодні часто перебувають у таких умовах, виконуючи завдання надання адміністративних послуг громадянам, захисту їхніх прав та інтересів, де визначними рисами постають піклування, толерантність, рішучість, адекватне реагування на складні ситуації, що входить до психологічного комплексу зазначеної компетентнісної готовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання психологічної готовності особи до життєдіяльності традиційно досліджувалося вченими-психологами з визначенням певних шкал і вимірів, які позначають окремі характеристики людини. Сьогодні така готовність отримує новий вимір – набуття відповідної компетентності в ризиконебезпечних умовах воєнної агресії, терористичних атак, коли особа, яка виконує військові чи правоохоронні завдання, має бути набагато впевненішою в собі, відважнішою та точнішою. До таких осіб ми зараховуємо й публічних службовців, які сьогодні також часто беруть участь у зазначеній вище діяльності. Їх готовність досліджують Е. Афонін та О. Балакірєва, розглядаючи загалом демократичний розвиток держави і суспільства з усіма відповідними фаховими особливостями публічної служби як реальних «слуг народу» [1]. Група вчених у складі О. Колесніченко, Я. Мацегори та В. Воробйової на монографічному рівні досліджували проблему психологічної готовності до професійної діяльності, проводячи виміри серед військовослужбовців [2[.

Можна розподілити такі дослідження за віковими групами, де М. Актаєва та О. Діденко аналізують явище психологічного благополуччя, що також тісно пов’язане з означеною готовністю, у підлітків в умовах дистанційного навчання, що зумовлює відповідні зміни їхніх психологічних характеристик [3], Г. Павленко досліджує психологічне благополуччя студентів, зважаючи на їх майбутню професійну спрямованість [4], О. Мітрошкіна вивчає особливості психологічної готовності до змін у юристів [5], залучаючи цифрові та статистичні дані, отримані під час відповідного дослідження, а С. Бойчук таким же чином досліджує готовність до змін у поліцейських [6].

Варто зазначити, що деякі дослідження присвячено умовам вимушеного переходу суспільства на онлайн-технології в освіті та управлінні через епідемічне та воєнне становище у країні (наприклад, С. Волошин, Л. Чопик), що зумовило появу такого явища, як віртуальне спілкування, яке ускладнило міжособистісні стосунки [7]. Проте вчені (наприклад, І. Бринза та М. Будіянський) зазначають, що за умови набуття особою психологічної готовності до змін не лише долається психологічна криза (що сьогодні актуально) [8], але й набуваються позитивні фахові компетентності, що формують особистість вправного управлінця.

Як видно з цього аналізу наукової та методичної літератури, недостатньо уваги приділено особливостям формування психологічної готовності до змін у життєдіяльності публічних службовців, роль яких значно підвищується у процесі інтеграції України в Європейське співтовариство. Тому ця тема є актуальною.

Мета статті – дослідити питання психологічної готовності до швидкозмінних обставин у межах формування фахової компетентності публічних службовців.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що психологічна готовність до змін безпосередньо розглядається як ресурс подолання психологічної кризи чи негативних обставин, серед яких відзначаємо швидкозмінну ситуацію, в умовах якої особистість має виявити певні власні якості, що також, за словами І. Бринзи та М. Будіянського, потрібні для забезпечення результативності її життєдіяльності. Це зокрема енергійність, активність, пристрасність, сміливість, підприємливість, упевненість у собі, а також оптимізм, винахідливість і адаптивність, яку можна визначити як актуальну рису для нашого предмета дослідження [8, С. 46[. Г. Павленко серед особистісних характеристик психологічного благополуччя, що корелює з аналізованою нами готовністю, відзначає наявність мети та прагнення до особистісного зростання, відкритість новому досвіду, здатність до адаптації до швидкозмінних умов життя, свобода в ухваленні рішень, позитивні відносини з іншими, особистісне зростання. Зрештою особа, здатна до особистісного зростання, є відкритою до нового досвіду, до реалізації власного потенціалу, впевнена в собі, здатна до самореалізації, а особа, що позитивно ставиться до самої себе, приймає зміни в суспільстві, здатна до самостійного вирішення завдань [4, С. 212-214].

Якщо розглядати таку готовність у межах управлінської компетентності, то в цьому колі визначаються функції, що потребують означених характеристик публічних службовців: адміністрування процесу демократичного врядування, визначення напрямків демократичного розвитку об’єктів публічного управління, визначення показників економічного й соціального розвитку об’єктів управління, залучення громадянської спільноти до вирішення суспільно значущих проблем, вирішення завдань в умовах неповноти знань про об’єкт управління, надання адміністративних послуг, застосування технологій аналізу, оцінювання та ухвалення стратегічних рішень, використання технологій ділової комунікації, зокрема електронного врядування, застосування інновацій у розвитку об’єктів управління, здійснення експертизи, оцінювання очікуваних результатів і непередбачених наслідків, технології консультування громадян із питань демократичного врядування, моніторингу й оцінювання розвитку територій, раціоналізація праці підлеглих, підготовка законопроєктів й іншої правової та аналітичної документації, а також потрібної для ухвалення управлінського рішення інформації, планування заходів щодо європейської інтеграції України, прогнозування наслідків реалізації програм розвитку, реалізація європейської інтеграції України, представлення органів публічного адміністрування в медіа, стимулювання підприємницької ініціативи, а також заохочення громадськості до співпраці з владою [1, С. 13-14].

О. Колесніченко зазначає, що аналізована психологічна готовність складає цілий комплекс, куди входять настанови щодо реагування на різні

подразники, моделі поведінки в різних ситуаціях, здатність до оцінювання власних можливостей, сприймати потенційні труднощі та досягати результату в будь-яких умовах. Водночас готовність до фахової діяльності передбачає відповідні психологічні риси та цінності особистості – світоглядні, життєві, духовні, а також морально-вольові та емоційні. Сюди належать також і здатності до самоорганізації та самовиховання [2, С. 18, 21].

За результатами дослідження, проведеного Е. Афоніним і О. Балакірєвою, визначено, що становлення управлінських кадрів в Україні відбувається в таких напрямках: розроблення відповідного інструментарію щодо прогнозування й оцінювання; набуття службовцями самодостатності, рівень якої є вищим за інших громадян України; виявлення задоволеності рівнем життя у своєму населеному пункті, хоча й відзначається незадоволеність від діяльності місцевих органів влади, зокрема комунальних служб, поліції та будинкових комітетів; виявлення розгубленості перед швидкими змінами в житті, хоча серед службовців такого визнання менше; висвітлення позитивного ставлення до гендерної рівності, що у службовців вище ніж загалом у населення; констатація наближеності до європейських цінностей, що у службовців вище за інших громадян, а також впливовості публічної служби на українське суспільств; виявлення свободи вільно висловлювати свої погляди в Україні, хоча службовці виявляють меншу готовність захищати свої права, аніж інші громадяни. Також службовці не підтримують застосування насильницьких заходів, більшість із них пишаються громадянством України, демонструють більшу віру в людей, уважають, що потрібно більше використовувати набутки українських учених у державному будівництві, а також і рекомендації представників бізнесу та громадських організацій, задоволені рівнем своєї освіти, уміло використовують комп'ютерну техніку у своїй роботі [1, С. 8-10].

Як бачимо, тут перераховано складові компетентності публічних службовців у сфері їх готовності до змін у суспільстві та державі, адже Україна ввійшла в новий вектор свого розвитку – до демократичних цінностей передових європейських країн. Проте для нас є більш важливим досвід східноєвропейських країн, адже вони ближчі до нас своїми проблемами. Так, Е. Афонін і О. Балакірєва наводять історичний досвід демократичного становлення управлінської еліти в цих країнах – використання тактики перемовин (Польща, Угорщина), масових виступів (Чехословаччина, Болгарія) і навіть насильницьких заходів (Румунія) [1, С. 12]. Натомість Україна з її толерантністю та первинним демократизмом упродовж свого розвитку задіювала всілякі компроміси, що призводило до тривалого процесу еволюційних видозмін. Цей процес виявляє такі несумісні речі, як перетворення представників партійної та комсомольської номенклатури в політико-управлінську еліту новоствореної держави, що наповнила як законодавчу, так і виконавчу структури державної влади в Україні (зокрема управління, бізнес, освіту тощо).

Саме тому вченими пропонується вирішити деякі актуальні проблеми в контексті реформування публічного управління в Україні: адміністративний тиск на службовців, що не дає їм ефективно працювати й навпаки – призводить до застосування ними часто незаконних засобів для вирішення управлінських завдань; відірваність публічної служби від громади, що зумовлена негативним ставленням суспільства до службовців і навпаки – розумінням цього ставлення останніми, що заважає їм ефективно працювати; відсутність запиту на ініціативність, що призводить до нівелювання раціоналізаторських ідей серед управлінців, до їх аморфності через упевненість у тому, що центр не зацікавлений в ініціативі на місцях; плинність управлінських кадрів через розуміння ними негативного ставлення суспільства до них, недостатню заробітну плату, що стверджує низький рівень престижності управлінської професії.

Відповідно до зазначених проблем публічним службовцям потрібно виконати певні завдання з набуття чинників готовності до нової сутності адміністрування. Зокрема службовці мають усвідомити, що вони виражають інтереси держави, а не певних політичних сил (у виборчому процесі, лобіюванні тощо); мають розуміти важливість децентралізації управління, зокрема на місцевому рівні (більша самостійність, зокрема у фінансових питаннях); мають усвідомлювати важливість адміністративного реформування (призводить до оптимізації, підвищення заробітної плати, створення позитивного іміджу); потрібно зменшити вплив держави на життєдіяльність громадян (лібералізація політики, громадянська ініціатива, зменшення бюрократії, покращення іміджу публічної служби) [1, С. 17-18]. Як ми вважаємо, це чинники формування компетентності нового публічного службовця, який (яка) має бути готовий до швидкозмінних обставин, що сьогодні досягли свого епогею в умовах воєнного стану в Україні.

Зазначені вище проблеми активно досліджуються вченими-психологами. Так, І. Бринза та М. Будіянський зазначають такі результати проведеного ними дослідження готовності особистості, які призводять до виникнення відчуття психологічного комфорту: аналізована готовність досягається через наявність у структурі особистості винахідливості, оптимізму, сприйняття невизначеності й швидкоплинності подій; готовність є ресурсом, що забезпечує здатність особи до самозміни; особа з розвиненою готовністю відкрита для саморозвитку, самореалізації, може змінюватися відповідно до змін обставин, має мету в житті, дотримується власних переконань [8, С. 47].

О. Мітрошкіна описує дослідження психологічної готовності до змін працівників виконавчої сфери за відповідними показниками, серед яких виділяємо відповідальність, глибинність переживань, наявність життєвої філософії, толерантність, автономність, контактність, креативність, які свідчать

про зрілість особистості – почуття відповідальності, причетності до змін у державному житті, здатність до самостійних дій, самовизначення, самоорганізації, ухвалення рішень, зацікавленість життєвими подіями, неупередженість у сприйманні людей, ставлення з повагою до їх автентичності, гнучкість рольової поведінки, розуміння власних плюсів і мінусів, сильних і слабких сторін, здатність сприймати конструктивну критику [5, С. 67].

С. Бойчук, досліджуючи особливості готовності до змін у поліцейських, пропонує й інші показники дослідження такої готовності – новаційність, пристрасність, винахідливість, оптимізм, сміливість, адаптивність, упевненість, толерантність до двозначності, за якими вчені роблять такі висновки:

– у більш креативних осіб зменшується рівень тривожності щодо невирішеності певної проблеми;

– в осіб із високим рівнем життєздатності фіксується психологічна стійкість в подоланні кризових ситуацій;

– високий рівень оптимізму безпосередньо пов'язаний із вірою управлінців у власний фаховий успіх і збільшується вміння адекватного реагування на змінні обставини;

– уміння долати труднощі призводить до зменшення сприйняття складних ситуацій як невирішуваних, що дуже важливо для службовців, які можуть швидко реагувати на такі ситуації та ухвалювати правильні рішення;

– збільшення здатності до вирішення невизначених ситуацій пов'язане з наявністю енергійності та захопленості власною професією та відповідною роботою;

– специфіка публічної служби полягає у повній готовності до сприйняття змін, а не в їх уникненні чи ігноруванні;

– із такою готовністю пов'язані вміння адекватно сприймати новації, усвідомлено реагувати на невизначені ситуації, ризикувати в умовах невизначених ситуацій;

– у ситуаціях невизначеності збільшується здатність знаходити нові рішення із використанням власної кмітливості [6, С. 61-63].

Е. Афонін і О. Балакірєва проаналізували стан готовності публічних службовців до реалізації своїх фахових функцій. Ці результати засвідчують низький функційний рівень і некомпетентність службовців, особливо що стосується дій у швидкоплинних або нестандартних умовах. І те, що серед них домінує адміністративна функція та нівельована мотиваційна, яка органічно пов'язана з умовами співпраці громадян із владою, свідчить про домінування командно-адміністративного стилю управління, що аж ніяк не відповідає новим умовам суспільного розвитку. В умовах адаптування інституту публічної служби України до європейських вимог і цінностей відзначаємо також і функційну налаштованість її працівників. Це визначається як принцип

діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, для чого потрібно враховувати психосоціальний аспект, зокрема процеси самоідентифікації особистості публічного службовця [1, С. 11, 8].

Водночас в умовах новаційного (реформованого) публічного управління неабиякої ваги набувають навички використання комп'ютерних і мобільних технологій, що постають інструментами комунікації між управлінцями й громадянами зокрема під час ситуацій обмеженого безпосереднього спілкування – наприклад, за епідемічної загрози чи в умовах війни, коли ворожа агресія в будь-який момент може загрожувати життю громадян. У такому віртуальному спілкуванні потрібні не лише відповідні технічні навички, але й уміння створювати й розвивати міжособистісні взаємостосунки. Так, С. Волошин і Л. Чопик зазначають, що віртуальні інтернет-комунікаці призводять до зміни «режимів міжособистісної комунікації в електронному просторі», коли особа проводить усе більше часу в Інтернеті, що є простором індивідуального та групового спілкування, коли відбувається мережева взаємодія, реально-віртуальна співпраця [7, С. 1182].

Тобто актуальні зміни в історії людської цивілізації, що відбулися за останні роки і стосувалися епідемічного режиму в багатьох країнах, призвели до певних явищ – потенційно негативних – у сфері міжособистісної комунікації, коли суспільство почало активно вживати онлайн-комунікацію. Ця комунікація визначається такими рисами: відсутність сенсорної практики, адже в умовах онлайн-комунікації обмін інформацією відбувається в текстовій формі, тобто комунікант не бачить вираз обличчя іншого та не чує його голосу – не спостерігає емоцій; через обмеженість сенсорного контакту й часового терміну комунікант не має даних про співбесідника – його соціальний статус, вік, освітній ценз тощо, що певним чином обмежує спілкування в перспективі; анонімність співбесідника має два боки – як позитивний (захист індивідуального простору, конфіденційність інформації), так і негативний (низький рівень відповідальності за висловлене в ефірі); статусна рівність співбесідників призводить до рівноправності – рівних можливостей у висловлюванні власної думки без будь-якої дискримінації та зовнішнього впливу; необмеженість часових і просторових кордонів, що дозволяє спілкуватися на значній відстані та мати час на підготовку відповіді [7, С. 1185-1186].

Якщо розглянути ці положення через призму взаємин публічного службовця та інших громадян, можна зробити такі узагальнення: 1) відсутність сенсорної практики примушує його зважати на сутність інформації, наданої в письмовій формі, а не статус чи зовнішній вигляд співрозмовника; 2) службовець має поважати анонімність співбесідника, зважаючи лише на сутність інформації; 3) рівні можливості у висловлюванні власної думки зумовлюють демократичні основи ділового спілкування. Тобто такі чинники,

з одного боку, роблять комунікацію між представником влади та громадськістю більш ефективною, а з іншого – виховують службовця у демократичному дусі відповідно до вимог європейської інтеграції.

Недарма Е. Афонін і О. Балакірєва наголошують, що суперечності в набутті новітніх компетенцій з'являються від конфліктування нових вимог і старих засобів оцінювання службовців, які є чинними сьогодні в Україні. Для вирішення цього конфлікту розроблено відповідну програму, яка має три блоки, де перший передбачає компаративістське дослідження (зіставлення) змін в українському суспільстві та публічній службі, другий – діагностику соціально-психологічних властивостей службовців для визначення міри взаємодії влади й суспільства, третій – безпосереднє оцінювання готовності публічних службовців. Така готовність у свою чергу закладена в компетенціях і функціях публічного управління, а також в освітньо-професійному стандарті спеціальності «Публічне управління та адміністрування» [1, С. 8]. О. Мітрошкіна слушно додає, що готовність особи до змін безпосередньо пов'язана з психологічною готовністю до впровадження інновацій, до адаптування у швидкозмінній ситуації в суспільстві, а також акцентує на тому, що власне психологічна готовність є передумовою загальної професійної готовності. [5, С. 65].

До речі, дитячі психологи активно досліджують практику онлайн-освіти, що також входить як складова до компетентностей, пов'язаних із готовністю до змін. Так, М. Актаєва та О. Діденко, дослідивши навчання дітей в умовах дистанційного навчання, зробили такі висновки: віддалене навчання з часом стало для учнів звичним заняттям, і тому загальне відчуття свого благополуччя перебуває в нормі, незважаючи на комунікаційну обмеженість; умови дистанційного навчання виробили в дітях психоемоційну стабільність, що компенсує нестачу спілкування й недолік інших форм їх соціальної активності; на рівні психологічного благополуччя такі психічні стани, як тривожність, фрустрація, агресія, ригідність, виявляють помірний рівень, тобто ситуація не впливає на його збільшення; очна форма навчання підвищує цей показник, що пояснюється наявністю більшої кількості стресових ситуацій, обов'язковістю потреби регулярно взаємодіяти з учителями та однокласниками, що не кожному підлітку до вподоби; в умовах «домашньої» освіти відновлюється тісна взаємодія з батьками, хоча це може призводити й до погіршення психологічного комфорту дітей і відповідно – до погіршення стосунків із батьками; на погіршення психологічного стану підлітків можуть впливати й технічні негаразди через використання онлайн-ресурсів – проблеми зі світлом, модемом, гаджетами, що може породжувати агресію й роздратування; специфіка дистанційного навчання призводить до випадків академічної недоброчесності, й учні, які виконують завдання за вимогами, відчувають певну несправедливість порівняно з іншими; вплив на учнівсько-

викладацькі стосунки маю чинники недостатнього відвідування першими занять, навчання на неналежному рівні, певна навчальна недисциплінованість, низька продуктивність засвоєння навчального матеріалу; фіксується зв'язок між навчальною успішністю й самоорганізацією учнів і симпатією до викладача, а також рівнем забезпечення учня телекомунікаційними засобами для здійснення навчальної діяльності.

При цьому стверджуються, що психологічне благополуччя підлітків за умов навчання онлайн суттєво не відрізняється від очного, і навпаки – покращуються стосунки з батьками й учителями, удосконалюються навички володіння необхідними для навчання онлайн-ресурсами, покращується робоча дисципліна та самоорганізація учнів [3].

Якщо в межах готовності до змінних ситуацій розглядати такий феномен, як психологічне благополуччя як комплекс ресурсів, то крім певних компетентностей сюди входять методики самонавіювання з відповідними формулами-завданнями, серед яких можемо виділити ті, що можуть стосуватися публічних службовців. Поділимо їх на загальнопсихологічні та фаховопсихологічні (прикладні).

Загальнопсихологічні стосуються психологічного благополуччя службовця як пересічної людини. Це такі формули, як «покладатися на підказки внутрішнього голосу», «обов'язки та зобов'язання є складовими повсякденного життя», «сприймати спокійно неприємні факти, розуміючи, що життя не завжди є безтурботним», «не боятися помилок, адже без невдач не буває успіху», «справжня радість, спокій та гармонія походять від самої людини», «уміння розрізняти добро і зло допомагає уникнути втрат», «уникати бажання бачити в житті лише негатив», «сила волі долає життєві перешкоди», «здоров'я має потребувати постійної турботи», «ділитися з друзями лише позитивом від життя», «слід розуміти, що життя – це багато в чому компроміс», «почуття щастя виникає лише в атмосфері домашнього спокою».

Фаховопсихологічне (прикладна) самонавіювання відбувається за допомогою таких формул: «змушуйте мрії збуватися і вже подумки готуйте майбутні проєкти», «поряд з упевненістю в собі необхідне товариство та співробітництво», «під час виконання обов'язків потрібно раціонально витрачати енергію, щоб не виснажувати життєдіяльнісні сили», «ентузіазм та оптимізм дозволяють довести всі починання до благополучного завершення», «не ухилятися від відповідальності», «слід поєднувати власні здібності з усвідомленням необхідності вчинків», «навчатися цілеспрямованості та розуміння потреби закінчувати одну справу, перш ніж починати іншу», «потрібно швидко ухвалювати рішення», «концентруватися на одній меті», «інтелект потребує припливу свіжих і нових ідей, нового досвіду», «слід бути чуйним до думок інших», «потрібно справляти хороше враження на інших»,

«відповідально підходити до своїх обов'язків, не перекладати їх на інших», «у фаховій діяльності слід відкидати все особисте».

Серед останніх потрібно відзначити таку формулу, як «потрібно рішуче адаптуватися в мінливих обставинах», що стосується нашого предмета дослідження – психологічної готовності до швидкозмінних обставин.

Висновки. Управлінські функції, що свідчать про функціональну готовність службовця, це адміністративна, виконавська, координаційна, комунікативна, проєктувальна, планувальна, контрольна, організаційна, мотиваційна, де перша є домінантною, але обов'язково оновленою та модернізованою. Адміністративну функцію складають відповідні компетенції, зокрема ухвалення управлінських рішень і вирішення завдань за умови неповноти знань про об'єкт управління.

Ці функції безпосередньо пов'язані з компетенційним комплексом, яким має характеризуватися особистість публічного службовця й у складі якого є така складова, як його готовність до швидкозмінних обставин, у яких йому доводиться виконувати свою роботу. Так, останніми роками управлінцю довелося опановувати комп'ютерні та мобільні технології, що дозволяють в умовах обмеженої комунікації (епідемічний режим, воєнний стан) залишатися реальним надавачем адміністративних послуг громадянам, а також допомагати їм переживати непрості часи війни.

Для виконання такої роботи публічний службовець мусить відзначатися певними фаховими якостями, корелятивні зв'язки між якими активно досліджуються вченими-психологами. Це, зокрема, креативність, високий рівень життєздатності, оптимізму, уміння адекватно та своєчасно реагувати на змінні обставини, долати труднощі, ухвалювати правильні рішення, енергійність, кмітливість, прагнути до віднайдення нових рішень. За умови володіння такими якостями та компетенціями публічний службовець буде здатний не лише добросовісно виконувати свої фахові обов'язки, але й брати участь у розбудові принципово нової управлінської системи в європейській демократичній Україні.

Література:

1. Афонін Е.А., Балакірєва О.М. Функціональна і компетентнісна готовність державних службовців України до здійснення публічного адміністрування в умовах демократії. *Український соціум*. 2015. №1 (52). С. 8-22.

2. Колесніченко О.С., Мацегора Я.В., Воробйова В.І. Сучасний стан розроблення проблеми психологічної готовності до професійної діяльності. *Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації* : монографія. Харків : Нац. акад. Нац. гвардії України, 2016. С. 8–21.

3. Актаєва М.Г., Діденко О.Ю. Психологічне благополуччя підлітків в умовах дистанційного навчання. *Наукові перспективи. Серія «Психологія»*. 2023. № 11(41). https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-1007-1116

4. Павленко Г.В. Толерантність до невизначеності як ресурс психологічного благополуччя студентів. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Том 7, випуск 47. С. 208-219.

5. Мітрошкіна О.В. Специфіка психологічної готовності до змін та особистісної зрілості у працівників кримінально-виконавчої служби. *Право і безпека*. 2018. № 3 (70). С. 65-70.

6. Бойчук С.С. Комплексне дослідження готовності до змін і толерантності до невизначеності у поліцейських корд із різним рівнем життєздатності. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 59-65.

7. Волошин С.М., Чопик Л.І. Психологія віртуального спілкування: особливості формування міжособистісних стосунків у віртуальному просторі. *Наукові перспективи*. 2023. № 11(41). С. 1179-1187.

8. Бринза І.В., Будіянський М.Ф. Готовність до змін як ресурс подолання психологічної кризи. *Наука і освіта*. 2016. №11. С. 43-48.

References:

1. Afonin E.A., Balakiryeva O.M. (2015) Funktsional′na i kompetentnisna hotovnist′ derzhavnykh sluzhbovtsiv Ukrayiny do zdiysnennya publichnoho administruvannya v umovakh demokratiyi [Functional and competent readiness of civil servants of Ukraine to carry out public administration in conditions of democracy]. Ukrayins′kyy sotsium – Ukrainian society, 1 (52), 8-22 [in Ukrainian].

2. Kolesnichenko O.S., Matsehora YA.V., Vorobyova V.I. (2016) Suchasnyy stan rozroblennya problemy psykholohichnoyi hotovnosti do profesiynoyi diyal′nosti [The current state of development of the problem of psychological readiness for professional activity]. Psykholohichna hotovnist′ viys′kovosluzhbovtsiv Natsional′noyi hvardiyi Ukrayiny do sluzhbovo-boyovoyi diyal′nosti poza mezhamy punktu postiynoyi dyslokatsiyi : monohrafiya – Psychological readiness of servicemen of the National Guard of Ukraine for service-combat activity outside the permanent deployment point: monograph. Kharkiv, 8–21 [in Ukrainian].

3. Aktayeva M.H., Didenko O.Yu. (2023) Psykholohichne blahopoluchchya pidlitkiv v umovakh dystantsiynoho navchannya [Psychological well-being of adolescents in the conditions of distance learning]. Naukovi perspektyvy. Seriya «Psykholohiya» – Scientific perspectives. «Psychology» series, 11(41), https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-1007-1116 [in Ukrainian].

4. Pavlenko H.V. (2019) Tolerantnist′ do nevyznachenosti yak resurs psykholohichnoho blahopoluchchya studentiv [Tolerance to uncertainty as a resource of students' psychological well-being]. Aktual′ni problemy psykholohiyi – Actual problems of psychology, 7, 47, 208-219 [in Ukrainian].

5. Mitroshkina O.V. (2018) Spetsyfika psykholohichnoyi hotovnosti do zmin ta osobystisnoyi zrilosti u pratsivnykiv kryminal′no-vykonavchoyi sluzhby [The specifics of psychological readiness for changes and personal maturity among employees of the criminal executive service]. Pravo i bezpeka – Law and security, 3 (70), 65-70. [in Ukrainian].

6. Boychuk S.S. (2021) Kompleksne doslidzhennya hotovnosti do zmin i tolerantnosti do nevyznachenosti u politseys′kykh kord iz riznym rivnem zhyttyezdatnosti [A comprehensive study of readiness for change and tolerance for uncertainty in police officers with different levels of vitality]. Pravo i bezpeka – Law and security, 3 (82), 59-65. [in Ukrainian].

7. Voloshyn S.M., Chopyk L.I. (2023) Psykholohiya virtual′noho spilkuvannya: osoblyvosti formuvannya mizhosobystisnykh stosunkiv u virtual′nomu prostori [The psychology of virtual communication: peculiarities of the formation of interpersonal relations in the virtual space]. Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives, 11(41), 1179-1187 [in Ukrainian].

8. Brynza I.V., Budiyans′kyy M.F. (2016) Hotovnist′ do zmin yak resurs podolannya psykholohichnoyi kryzy [The psychology of virtual communication: peculiarities of the formation of interpersonal relations in the virtual space]. Nauka i osvita – Scientific perspectives, 11, 43-48 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.923.2

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1176-1189

Криворука Єлізавета Вікторівна аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, https://orcid.org/0009-0001-6726-1091

Лупійко Людмила Василівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, https://orcid.org/0000-0002-2060-6136

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО «Я» У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Анотація. У статті проведено теоретичний аналіз основних підходів до розуміння поняття «образ фізичного «Я» у психологічній науці. Встановлено, що такий складний конструкт, як образ фізичного «Я» розглядається в психологічній науці як комплексна єдність сприймання, установок, оцінок, уявлень, що пов'язані як з тілесним окресленням, соціальним оточенням людини, так і з функціями її тіла. У процесі дослідження, використовуючи методи теоретичного аналізу, було проведено огляд напрацювань зарубіжних та вітчизняних науковців, які внесли важливий вклад у розуміння фізичного «Я». Мета статті полягає у проведенні теоретичного аналізу образу фізичного «Я» у психологічній науці. Було встановлено, що у сфері психологічного знання образ фізичного «Я» найчастіше використовується як один із вимірів Я-концепції. Таке розуміння феномену тілесного сформувалося внаслідок тривалого процесу осмислення тіла у філософії. Важливою складовою частиною образу «Я» є сприйняття людиною власного тіла і зовнішності або, як прийнято цей феномен називати у психології, образ фізичного «Я». Значну увагу приділено визначенню основних термінів, які пов'язані із фізичною ідентичністю людини: тілесність, тілесна карта, образ тіла, тілесна схема, тілесний досвід, концепція тіла, Я-тілесне і Я-фізичне. Було зазначено, що важливим джерелом формування уявлень людини про своє «Я» є сукупність її знань про власне тіло, його форму, привабливість, розміри. Науковці акцентують увагу на тому, що тілесне усвідомлення й тілесну компетентність необхідно розвивати задля життєвого успіху і гармонізації індивідуума в сучасному дисгармонійному світі. Відмічене підвищення рівня незадоволеності своїм тілом у сучасному суспільстві. Постійні прагнення людини до

фізичного самовдосконалення у психології отримали назву «фізичний перфекціонізм», який виявляється у намаганні людини досягнути тілесної досконалості. В основу фізичного перфекціонізму покладено незадоволеність особи своїм тілом, негативні думки, які виникають внаслідок цього, і оцінка власної зовнішності. Також у статті розглянуто підхід до образу фізичного «Я» з позиції позитивної психотерапії. Позитивна психотерапія акцентує увагу на тому, що людина повинна навчитися не лише розпізнавати власні фізичні потреби, але й гармонізувати їх із психологічними та емоційними. Образ фізичного «Я», згідно з цим підходом, впливає на загальний баланс у житті та може стати важливим інструментом для досягнення особистісного зростання. Загалом, проведене у статті теоретичне дослідження буде корисним для студентів, науковців, практикуючих психологів, оскільки воно дає можливість отримати загальне уявлення про особливості вивчення поняття «образ фізичного «Я» у психологічній науці та ознайомитись з науковими працями зарубіжних та вітчизняних вчених з даної проблематики.

Ключові слова: тілесність, образ тіла, фізичне «Я», образ фізичного «Я», Я-концепція, тілесна схема, тілесний досвід, концепція тіла.

Kryvoruka Yelizaveta Viktorivna PhD student, Department of Theoretical and Consulting Psychology, Dragomanov Ukrainian State University, 9 Pyrohova St., Kyiv, 01601, https://orcid.org/0009-0001-6726-1091

Lupiiko Liudmyla Vasylivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theoretical and Counseling Psychology Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine 9, Pyrohov St., Kyiv, 01601, https://orcid.org/0000-0002-2060-6136

THEORETICAL ANALYSIS OF THE IMAGE OF THE PHYSICAL «SELF» IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the main approaches to understanding the concept of "the image of the physical self" in psychological science. It has been established that such a complex construct as the image of the physical "I" is considered in psychological science as a complex unity of perception, attitudes, evaluations, ideas related both to the physical outline, the social environment of a person, and to the functions of his body. In the process of research, using methods of theoretical analysis such as generalization, analysis, comparison, a review of various foreign and domestic scientists who made an important contribution to the understanding of the physical "I" was conducted. The purpose of the article is to conduct a theoretical analysis of the image of the physical "I" in psychological science. It was established that in the field of psychological

knowledge, the image of the physical "I" is most often used as one of the dimensions of the self-concept. This understanding of the phenomenon of the body was formed as a result of a long process of understanding the body in philosophy. An important component of the self-image is a person's perception of his own body and appearance, or, as it is customary to call this phenomenon in psychology, the image of the physical self. Considerable attention is paid to the definition of the main terms that are related to the physical identity of a person: corporeality, body map, body image, body schema, bodily experience, body concept, I-corporeal and I-physical. It was stated that an important source of forming a person's ideas about his "I" is the totality of his knowledge about his own body, its shape, attractiveness, and dimensions. Scientists emphasize that bodily awareness and bodily competence must be developed for the sake of life success and harmonization of the individual in the modern disharmonious world. The growth of dissatisfaction with one's body in modern society has been noted. In psychology, a person's constant striving for physical self-improvement has been called "physical perfectionism", which is manifested in a person's effort to achieve bodily perfection. The basis of physical perfectionism is a person's dissatisfaction with his body, negative thoughts that arise as a result of this, and an assessment of his own appearance. The article also considers the approach to the image of the physical "I" from the standpoint of positive psychotherapy. Positive psychotherapy emphasizes the fact that a person must learn not only to recognize his own physical needs, but also to harmonize them with psychological and emotional ones. The image of the physical self, according to this approach, affects the overall balance in life and can become an important tool for achieving personal growth. In general, the theoretical research carried out in the article will be useful for students, scientists, and practicing psychologists, as it gives an opportunity to get a general idea of the peculiarities of studying the concept of "the image of the physical self" in psychological science and to get acquainted with the scientific works of foreign and domestic scientists on this issue.

Keywords: corporeality, body image, physical self, image of the physical self, self-concept, body schema, bodily experience, body concept.

Постановка проблеми. Образ фізичного «Я» визначає сприйняття людиною власного тіла і його частин, включаючи відчуття, рухи, пози й дотик. На сучасному етапі суспільного розвитку спостерігається зростання інтересу до тілесного виміру людини, бо люди неминуче пов’язані з фізичною культурою та різними тілесними практиками. Тіло людини постійно зазнає фізіологічних змін внаслідок різних дискурсів, які впливають на уявлення особи про власне тіло.

Тілесність є ключовим атрибутом людської індивідуальності, тому вона досліджується на різних рівнях пізнання. Різноманіття підходів до цього

феномену обумовлено розумінням того, в які системи об'єктивних та суб'єктивних характеристик людського життя його включають, у якій формі культури розглядають. Дослідження образу фізичного «Я» обумовлене існуванням високих стандартів краси, завищеним значенням зовнішності людини незалежно від її статусу чи соціальної ролі і зростанням у сучасному суспільстві кількості індивідуумів, незадоволених своїм тілом [1, с. 105]. Це пов’язано з тим, що сьогодні на свідомість багатьох людей мають сильний вплив стереотипні уявлення про красиве, фізично розвинуте тіло, а невідповідність таким еталонам досить часто є стимулом для різних тілесних трансформацій. Також досі невирішеною проблемою залишається розуміння того, як образ фізичного «Я» впливає на психічні стани. Встановлено, що сприйняття особистістю свого фізичного «Я» у негативному ключі може спровокувати виникнення у неї психічних розладів, таких як тривожність, депресія, розлади харчування тощо. Однак механізми такого впливу недостатньо досліджені. Зважаючи на це, обрана тема не втрачає актуальності й сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання образу фізичного «Я» досліджувалися у працях зарубіжних та вітчизняних науковців, таких як: Р. Бернс, Л.Ф. Вереїна, О.Є. Гомілко, І.Я. Гриник, Є.С. Креславський, І.М. Левицька, Р.В. Моляко, Дж. Ненсі, Т.А. Нечитайло, О. Остапенко, Я.О. Потапенко Т.І. Щербак та ін. У більшості випадків дослідження присвячені загальним психологічним питанням фізичного «Я» та окремим аспектам сприйняття людиною свого тіла. Проте потребує подальшого розкриття проблема сприйняття людиною свого тіла у зв’язку з її внутрішніми психологічними особливостями та соціальними стандартами.

Мета статті полягає у проведенні теоретичного аналізу образу фізичного «Я» у психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. У психології питання образу є одним з фундаментальних, адже однією з найперших категорій у психологічній науці є образ, який відображаючи об’єктивну реальність, є змістом психіки людини. Крім того, категорія «образ» стала домінуючою стосовно пізнання, адже ще мислителі античності досліджували особливості формування образу світу у людини, а пізніше для психологів актуальним було вивчення образу себе і самосвідомості особистості [4, с. 86].

Здавна у психології традиційно існувала дуалістична опозиція між «тілом» і «духом», що спричиняло різну підпорядкованість цих компонентів залежно від теоретичної позиції вченого. Так, відомий філософ Арістотель у своєму трактаті «Про душу» визначив психологію як окрему сферу знань та одним з перших висунув ідею нероздільності душі та живого тіла. Арістотель вважав, що душа та психіка виявляються у різних здатностях людини до

діяльності. Саму душу він прирівнював до тіла людини, проте, оскільки «душу неможливо було побачити чи відчути, то її існування залишалося питанням віри» [10, с. 4]. Однією з найбільш значущих теорій будови людського тіла можна вважати механістичну теорію Рене Декарта, яка мала великий вплив на подальший розвиток тілесного дискурсу. Декарт вводить картографічний опис тілесності, який згодом використовуватимуть Ф. Гваттарі та Ж. Дельоз. Його топологічний метод опису тілесності базується на анатомічних практиках. Але важливо зазначити, що об'єкт уваги анатомії розділений на частини, а не представлений як цілісне тіло.

У сфері психологічного знання образ фізичного «Я» найчастіше використовується як один із вимірів Я-концепції. Таке розуміння феномену тілесного сформувалося внаслідок тривалого процесу осмислення тіла у філософії. Важливою складовою частиною образу «Я» є сприйняття людиною власного тіла і зовнішності або, як прийнято цей феномен називати у психології, образ фізичного «Я».

На основі аналізу наукових публікацій, що стосуються образу фізичного «Я», було визначено основні терміни, які пов’язані із фізичною ідентичністю: тілесність, тілесна карта, образ тіла, тілесна схема, тілесний досвід, концепція тіла, Я-тілесне і Я-фізичне. У психології ці терміни застосовуються для опису внутрішнього сприйняття тіла і допомагають зрозуміти, як особистість сприймає власне тіло, рухи і відчуття в ньому. Всі ці дефініції відрізняються за:

– психічною реальністю образу фізичного «Я» (як когнітивний процес, сенсомоторний еквівалент, складова Я-концепції);

– предметним змістом образу фізичного «Я» (розглядаються і зовнішність, і функції тіла);

– походженням образу фізичного «Я» (архетипне утворення, формальне знання про тіло, фізіологічна функція мозку) [6, с. 21].

Поняття «тілесність» в сучасних умовах має множинний зміст, внаслідок чого сильно розмивається чіткість його трактування, це пов’язано з його міждисциплінарністю, адже воно досліджується не лише в психології, але й в культурології та філософії. Тіло ж, як біологічний організм із відповідними функціями вивчається біологією, фізіологією, нейрофізіологією, біологічною антропологією. Інформація про тіло у певному виді наявна у психологічному, педагогічному, культурологічному, філософсько-антропологічному знанні. Власне тіло, як фізіологічний субстрат індивідуальності людини, безпосередньо не є предметом цих дисциплін, однак відображається ними в прихованій формі. Така «прихована форма» досить часто не задовольняє дослідників через те, що тілесність лежить в основі духовної й предметно-практичної діяльності. Саме тілесністю визначається становлення й розвиток моралі, мистецтва, матеріальної культури, релігії, способів комунікації, педа-

гогіки, економіки, соціальної психології, тобто практично усіх видів людської життєдіяльності та форм соціального й індивідуального буття людини.

Тілесність є феноменом, до розуміння якого людина підходила протягом усієї своєї історії. Хоча найочевиднішою й найбільш досліджуваною формою існування є тіло як біологічний об'єкт, фізична даність, воно також включає в себе суб'єкта, який відчуває, пізнає, відчуває тіло «своїм», співвідносить його з «іншими» тілами.

Тілесність в науковій літературі прийнято відрізняти від тіла, оскільки тіло людини, перетворене різними факторами (культурними, соціальними), набуває нового змісту, якісно відмінного від його первинної біологічної природи [3, с. 45]. Під тілесністю розуміють утворення, яке формується на основі поведінки і реалізується під дією культурної або семіотичної схеми. Тілесність виступає модусом тіла. Наприклад, Ж.-Л. Нансі зосереджує увагу на тому, що в умовах сучасних процесів техногенності людину слід розглядати в горизонті розподілу на тіло й тілесність [14, с. 42]. Якщо мова йде про тіло, то воно виступає органом формування смислу, а якщо про тілесність, то це єдино можлива форма знаходження (вияв) суб'єкта. Я.О. Потапенко, досліджуючи гносеологічні категорії «тіло» й «тілесність», говорить, що «розвивається тілесність в процесі еволюції від тіла, яке підпорядковане природним законам, до тіла, що відповідає культурним образам» [10, с. 6].

Найчастіше тіло розуміють як фізичний об'єкт, який позбавлений суб'єктивності й духовності. Тобто тіло виступає як біологічний, фізіологічний чи естетичний організм. Тіло – це організм, який розвивається за природними законами і певною особистісною цілісністю, що проживається. З такої подвійності в сукупності з неминучим соціокультурним впливом, що чиниться і на індивіда, і на його тіло, народжується питання про джерела конструювання взаємовідносин людини з тілом, у зв'язку з чим висувається концепт тілесності. Найбільш релевантним є розуміння тілесності як біопсихосоціокультурного явища, яке гармонізує тілесні і духовні начала і конструюється нормами та цінностями певної культури, владним дискурсом, медіатехнологіями.

Одним з перших, хто використав термін «тілесна карта», був американський психолог Е. Тітченер, який досліджував сприйняття тіла. За уявленням вченого, «тілесна карта людини відповідає за сприйняття нею частин власного тіла і їхнього положення відносно одна одної. Це сприйняття може бути візуальним, тобто уявленням про контури тіла, чи тактильним – відчуттям різних частин власного тіла при дотику» [9, с. 53].

Термін «тілесна схема» вперше запропонував британський невролог Г. Хід, який вважав, що для сприйняття людиною власного тіла і його орієнтації в просторі існує неврологічна основа. Тілесну схему розглядають як

цілісне сприйняття людиною форми, розміру й пропорцій свого тіла. Крім того, тілесна схема не лише означає відчуття людини стосовно власного тіла, але й уявлення про те, як її тіло виглядає в очах інших людей.

Поняття «образ тіла» у психологічну науку ввів австрійський психіатр Р. Шильдер, який описав дане поняття, як певну «психологічну конструкцію, що виникає внаслідок формування досвіду взаємодії людини з її тілом і з навколишнім середовищем». Він розглядав образ тіла в якості комплексного феномену, який складається з різноманітних складових – рух, сприйняття, емоції, почуття. П. Шільдер визначив «образ тіла» як «суб'єктивне сприйняття особою власного тіла, тобто як уявлення, що формується у міжособистісних стосунках». Він описує «образ тіла» як систему уявлень особистості про своє тіло, тобто як носія тілесно-психологічної «карти». Вчений одним з перших стверджував, що тілесний образ впливає на взаємодії та установки інших людей та не обмежується тільки когнітивною концепцією. Це певна система уявлень людини про фізичний аспект власного «Я», зокрема про своє тіло. При цьому науковець зазначав, що «образ тіла» не є пасивним чи «замороженим» назавжди і складається з різних фрагментів тілесного досвіду, а навпаки, він є динамічним та суб'єктивним, адже людина самостійно формує його під час своєї активної діяльності. Образ тіла змінюється одночасно з віковими змінами тіла, в результаті діяльності, у зв'язку з оцінками інших, а також в результаті конкретних життєвих ситуацій. Складається «образ тіла» з окремих фрагментів – різних проявів тілесного сприйняття в різноманітних життєвих ситуаціях та включає в себе відчуття свого тіла й його оцінку [8, с. 63].

С. Фішер та С. Клівленд ввели поняття «межа образу тіла», опираючись на те, що люди мають відмінності у відчутті ступеню «відмежованості» тілесних меж від зовнішнього світу». Зазвичай, таке сприйняття виявляється у почутті певної відокремленості від навколишнього світу. С. Фішер зазначає, що людина може відчувати межі свого тіла наступним чином: «.. «Я» відчуває себе таким, що має «місцезнаходження» всередині тіла... але моє «Я» ніколи себе з тілом не ототожнює... «Я» усвідомлює себе в ньому втіленим» [13, с. 11].

У сучасній психології образ тіла розуміється як складна комплексна єдність установок, сприйняття, оцінок, уявлень, які пов'язані з тілесною зовнішністю і функціями тіла. Це уявлення людини про своє тіло, яке вона створює самостійно у власній свідомості, адже приваблива зовнішність має суттєвий вплив на міжособистісні відносини і емоційно-ціннісну сферу особистості. Таким чином, образ тіла це те, яким чином тіло демонструється перед нами. Образ тіла постійно розвивається і змінюється.

Важливим джерелом формування уявлень людини про своє «Я» є сукупність її знань про власне тіло, його форму, привабливість, розміри. Науковці акцентують увагу на тому, що тілесне усвідомлення й тілесну

компетентність необхідно розвивати задля життєвого успіху і гармонізації індивідуума в сучасному дисгармонійному світі. Українська дослідниця Р. Моляко зазначає, що «..образ фізичного «Я» є ключовим компонентом особистісного образу, який виявляється в способі самовизначення, сприйнятті власного фізичного «Я» та оцінці себе..». Р. Моляко запропонувала структурно-функціональну модель, яка включає чотири ключові компоненти:

– суть образу фізичного «Я»;
– структура образу фізичного «Я»;
– розвиток образу фізичного «Я» в підлітковому і юнацькому віці;
– різні індивідуальні особливості у формуванні образу фізичного «Я» (норма, деформації) [7, с. 79].

Образ фізичного «Я» у сучасних психологічних дослідженнях сприймається як важливе утворення у цілісній структурі особистості людини, системі її уявлень про себе, яке впливає не лише на емоційну та міжособистісну сфери, але й задає динаміку проходження об'єктивних життєвих процесів людини.

Усвідомлення й прийняття своєї тілесності, сприйняття свого тіла й ставлення до своєї особистості в цілому, а також успішна соціальна адаптація залежать від розвитку образу тіла, його досконалості і подолання недоліків його формування. Якщо у людини неприваблива зовнішність, є фізичні недоліки, то вона відчуває негативні реакції з боку оточення, які супроводжують її при будь-якій взаємодії із соціальним середовищем. Звісно ж, така ситуація негативно впливає на розвиток позитивного образу фізичного «Я».

У психології існує досить багато досліджень особливостей формування образу фізичного «Я», розглядаються різні підходи, які розкривають місце та роль фізичного «Я» в межах «Я-концепції» особистості – від вилучення його з структури самосвідомості до визначення фізичного «Я» як одного із основних факторів організації психіки.

Важливого значення фізичному «Я» особистості надавав З. Фройд, зазначаючи, що воно має важливий вплив на формування его-структур особистості і розвиток у неї певних психопатологій. У. Джемс теж звертав особливу увагу на тілесну організацію особистості, вказуючи на те, що особа намагається несвідомо зберегти своє тіло. Відповідно до концепції К. Роджерса, представника гуманістичної психології, процес самоусвідомлення починається із сприйняття тілесного. В. Райх встановив існування взаємозв'язку між психічними та фізичними станами особистості, зміни в яких призводять до появи м'язових затисків. Тому показники здорового тіла людини набувають особливого значення, оскільки сприяють гармонізації єдності тіла та душі і подоланню психосоматичних захворювань [2, с. 15].

Дослідження С. Фішера показує зв'язок між особливим змістом, який особа надає будь-якій частині свого тіла чи його функціям та особливим до неї ставленням або поведінкою [13].

Також необхідно відмітити, що Є.С. Креславський у структурі фізичного «Я» виділяє когнітивний й афективний компоненти. Когнітивний компонент фізичного «Я» – це «сукупність усіх уявлень людини про власну зовнішність, за допомогою яких вона її описує». Афективний компонент фізичного «Я» визначає «емоційно-ціннісне ставлення людини до власного зовнішнього вигляду й окремих тілесних рис» [5, с. 123]. Р. Мейлі і Ф. Райс звертають увагу на конативному компоненті фізичного «Я», великого значення надаючи моториці, активним рухам і діям особистості.

На думку Р. Бернса, уявлення індивіда про власне фізичне «Я» та усвідомлення його естетичного ефекту - це одна із головних складових Я-концепції кожної особистості, адже позитивна оцінка фізичного «Я» у свідомості особи, а також в судженнях інших людей може суттєво вплинути на позитивність її Я-концепції загалом та, навпаки, наслідками негативної оцінки є суттєве зниження загальної самооцінки [12, с. 55].

Ф. Шонц досліджує образ фізичного «Я» на чотирьох рівнях (рис. 1).

Рис. 1. Рівні образу фізичного «Я»

Джерело: складено автором на основі [6]

Тобто перший рівень образу фізичного «Я» – це сприйняття тіла, яке вчений визначає як схему тіла. Вона включає всю кінестетичну обізнаність, що є частиною самосвідомості індивідуума. Зазвичай вона вважається основою для формування Я-концепції, куди входить самопочуття і відчуття. Другий рівень – це образ тіла, який є результатом психічного відображення тіла і функцій когнітивної системи, що представлені як образ фізичного «Я». Сюди належить самооцінка свого тіла та його оцінки іншими людьми, під впливом яких формується прийняття чи неприйняття образу фізичного «Я». Третій рівень охоплює символи, фантазії, сни, метафори, незвичні знаки чи асоціації, які пов'язані з тілом, що не мають суворої логіки. Четвертий рівень полягає в

знаннях про власне тіло, виражених в описі його характеристик, коли людина відповідає на запитання про її тіло чи малює фігуру свого тіла [6, с. 92].

Отже, образ фізичного «Я» є складовою Я-концепції особистості, його когнітивним компонентом, який включає єдність сприйняття, установок, оцінок, уявлень, які пов'язані з функціями тіла і зовнішністю. Даний компонент є одним з найважливіших структурних елементів Я-концепції, в якому об'єднані такі аспекти:

– уявлення про своє тіло і його особливості;
– уявлення про індивідуальні межі свого тіла;
– уявлення про окремі частини свого тіла, що присутні у свідомості;
– відношення до своєї зовнішності;
– відношення до свого тіла у процесі самоідентифікації.

Тіло вважається першоосновою сутнісних сил людини, яке домінує серед них. Стиль життя, його якість, образ особистості у значній мірі обумовлюються фізичними властивостями тіла. Для прикладу, тіло, окультурене спортивною діяльністю, стає носієм не лише фізичних, але й естетичних переваг. Такий «маніфест тіла» надає очевидні підстави вважати, що так само, як самопізнання дитини розпочинається із пізнання свого тіла, так пізнання людини має ґрунтуватися на вивченні особливостей її тіла.

Вітчизняні психологи досліджували оцінне ставлення людини до свого фізичного «Я». Зокрема, Р. В. Моляко досліджуючи трансформацію схеми тіла і зовнішності людини, зауважувала, що важливе значення у цьому процесі відіграють соціальні фактори впливу, такі як відношення родини та однолітків, вплив моди і медіа [7, с. 79].

У рамках вивчення образу власного фізичного «Я» слід звернути увагу на підвищення рівня незадоволеності своїм тілом у сучасному суспільстві. Постійні прагнення людини до фізичного самовдосконалення у психології отримали назву «фізичний перфекціонізм», який виявляється у намаганні людини досягнути тілесної досконалості. В цілому, в основу фізичного перфекціонізму покладено незадоволеність особи своїм тілом, негативні думки які виникають внаслідок цього і оцінка власної зовнішності.

Експериментально доведено, що люди з фізичними особливостями або відхиленнями мають труднощі з самоприйняттям та суттєві проблеми у сфері міжособистісного сприйняття. Це зумовлено негативною оцінкою себе, утвореною шляхом порівняння зі стійкими еталонами, що існують у реальності. Висновки, зроблені про себе, поширюються (екстраполюються) і на висновки оточуючих, які очікуються індивідом як закономірні та фактично вже існуючі й навіть проявлені.

Характер незадоволеності власним тілом може бути ситуативним чи константним (пов’язаним із негативним образом тіла). Незадоволеність

власним тілом і прагнення його змінити на краще виникає у тому випадку, коли реальний образ фізичного «Я» не відповідає ідеальному. Досить часто такий еталон є складно досяжним або його важко підтримувати, при цьому будь-яке відхилення від ідеалу розцінюється як особиста трагедія.

Складним психічним розладом є викривлення фізичного образу «Я», незалежно від того, наскільки реальною є фізична недосконаліть. Причинами порушення образу тіла є: зацикленість на тілі як підґрунті успіху, сексуальне насилля (наприклад, жінки, які пережили насилля, часто проявляють схильність до анорексії, відчуваючи відразу до свого тіла та бажаючи зникнути, оскільки тіло є джерелом неприємних відчуттів), фізичне й емоційне насилля (особи, що були об'єктом насмішок через фізичні недоліки чи яких принижували фізично, часто розлючені на себе та власне тіло) [11, с. 135].

Неспівмірність ідеального і реального у фізичному образі може сприяти виникненню депресії, зниженню самооцінки, порушенню харчової поведінки. Чоловікам складно відчувати неспівмірність ідеалу тієї частини «Я-реального», яка відноситься до їх здобутків, вчинків, тоді як для жінок – неспівмірність їхньої зовнішності та оцінок інших людей з існуючими ідеалами.

Основна роль у появі дезадаптивного відношення до власного тіла належить соціокультурним чинникам. Найбільш важливими часто стають зовнішні поверхневі атрибути успіху та благополуччя, наприклад, стрункість сприймається як атрибут молодості, успіху, щастя, а зайва вага, навпаки, асоціюється з слабкістю, лінощами, пасивністю.

Серед соціокультурних чинників, які впливають на формування у людини відчуття незадоволеності своїм тілом, важливе місце займають медіа, які через іміджеві та тілесно-орієнтовані передачі транслюють суспільству сучасні, часто нереалістичні, стандарти красивого тіла. Звичайно, після перегляду таких матеріалів про жінок та чоловіків із красивими тілами і зовнішністю у звичайних людей зростає відчуття незадоволеності власним тілом, невпевненість у собі. Подібний результат є абсолютно прогнозованим дивлячись на те, що подібні матеріали є «спусковим механізмом» для порівняння себе з іншими.

Слід відмітити, що часто реальні фізичні дані жодного впливу не мають на ступень задоволеності своїм тілом, оскільки важливе місце належить соціуму та вимогам, які ним транслюються кожній особистості. Наприклад, на порушення харчової поведінки переважно впливають цінності, навіяні культурними особливостями певного соціуму [11, с. 136].

Поширення в суспільстві та культурі постмодерністських практик вивело тіло людини зі всіма його атрибутами (зовнішній вигляд, розум, сексуальність, комфорт, харчування, емоції, краса) на передній план сучасного психологічного дискурсу. Фізичне «Я» стало об'єктом дослідження в різних

практиках, включаючи культурні, якими охоплено різні аспекти повсякденного життя і які впливають на поведінку окремих людей та навіть цілих суспільств. Розглянемо підхід до образу фізичного «Я» з позиції позитивної психотерапії, яка розглядає людину як єдність тіла, розуму, емоцій і духу. Основним принципом позитивної психотерапії є принцип балансу, згідно якого життя людини розглядається через призму чотирьох ключових сфер: тіло; робота; контакти; майбутнє.

Гармонійна взаємодія між усіма цими сферами сприяє психічному здоров'ю і благополуччю. Саме тому позитивна психотерапія акцентує увагу на тому, що людина повинна навчитися не лише розпізнавати власні фізичні потреби, але й гармонізувати їх із психологічними та емоційними. Образ фізичного «Я» згідно з цим підходом впливає на загальний баланс у житті та може стати важливим інструментом для досягнення особистісного зростання. Такий підхід до фізичного «Я» підкреслює важливість сприйняття тіла, як важливого ресурсу для особистісного розвитку і добробуту. Фізичне «Я» розглядається не лише як частина тілесної оболонки, але й як відображення внутрішнього світу людини, її емоцій, ставлення до себе та оточуючих. Образ фізичного «Я» у позитивній психотерапії включає усвідомлення людиною свого фізичного стану, відношення до здоров'я, відчуття власного тіла та вміння чути його сигнали.

Висновки. Проведений у роботі аналіз наукової літератури стосовно образу фізичного «Я» дозволив розкрити психологічний зміст і виділити основні визначення фізичного «Я» у психологічній науці. Образ фізичного «Я» у психологічній науці розглядається як комплексна єдність сприймання, установок, оцінок, уявлень, що пов’язані як з тілесним окресленням, соціальним оточенням людини, так і з функціями її тіла. Більшість науковців сходяться в думці про те, що образ фізичного «Я» є комплексним конструктом, який містить фізіологічні, психологічні та соціальні компоненти. Найбільш продуктивним є розгляд образу фізичного «Я» як елементу Я-концепції, що обумовлюється частково психічною діяльністю людини, однак при цьому знаходиться в безперервній взаємодії з навколишнім світом.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні особливостей образу фізичного «Я» особистості ранньої дорослості.

Література:

1. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 344 с.
2. Вереїна Л.Ф. Формування позитивної емоційної орієнтації «Я-образу» засобами психокорекції. автореф. канд. психол. Наук. К., 2003. 20 с.
3. Гомілко О.Є. Феномен тілесності : дис… на здобуття … доктора філос. наук : 09.00.05. К., 2006. 420 с.
4. Гриник І. Я. Феномен образу в психологічній науці: аналітичний погляд, сутність та особливості прояву. Габітус. 2022. Вип. 37. С. 85-89.

5. Креславський Є. С. Надлишкова маса тіла та спосіб фізичного «Я». Є. С Креславський. Питання психології. 1987. № 2. С. 123.

6. Левицька І.М. Психологічні особливості впливу образу фізичного «Я» на самоставлення дівчат раннього юнацького віку: дис. … канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2021. 269 с.

7. Моляко Р.В. Психокорекційні стратегії деформації Я-образу зовнішності в юнацькому віці. Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 6. С. 78–80.

8. Нечитайло Т. А. Формування позитивного образу фізичного Я в підлітковому віці. Психологічні перспективи. Луцьк : ВНУ. 2009. Вип. 14. С. 61–67.

9. Остапенко О. Теоретичні основи розуміння поняття «образ тіла» у психологічній науці. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. 2023. Випуск 21(66). С. 52-60

10. Потапенко Я. О. Гносеологічні категорії "тіло" та "тілесність" у сучасному українському історіографічному дискурсі. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2012. Випуск № 9 (222). С. 3-8.

11. Щербак Т.І. Взаємозв'язок образу фізичного «Я» та фізичного перфекціонізму. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2017. Вип. 2(2). С. 132-136

12. Burns R. Dobson C. Introductory Psychology. Journal of Adolescence; London Vol. 7. Iss. 4. 1984. 408 p.

13. Fisher S., Cleveland S. E. (1968). Body Image and Personality. New York

14. Nancy J.-L. Corpus. New York. 2008.171 p.

References:

1. Bekh, I. D. (2003). Vykhovannia osobystosti [Education of the personality]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]

2. Vereina, L. F. (2003). Formuvannia pozytyvnoi emotsiinoi oriientatsii «Ia-obrazu» zasobamy psykhokorektsii [Formation of a positive emotional orientation of the 'self-image' by means of psychocorrection]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

3. Homilko, O. I. (2006). Fenomen tilesnosti [Phenomenon of corporeality]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

4. Hrynyk, I. Y. (2022). Fenomen obrazu v psykholohichnii nautsi: analitychnyi pohliad, sutnist ta osoblyvosti proiavu [The phenomenon of image in psychological science: analytical view, essence and features of manifestation]. *Habitus.* 37. 85-89 [in Ukrainian]

5. Kreslavskyi, Ye. S. (1987). Nadlyshkova masa tila ta sposib fizychnoho «Ia» [Overweight and the way of the physical self]. *Pytannia psykholohii* 2. 123. [in Ukrainian]

6. Levytska, I. M. (2021). Psykholohichni osoblyvosti vplyvu obrazu fizychnoho «Ia» na samostavlennia divchat rannoho yunatskoho viku [Psychological features of the influence of the image of the physical 'I' on the self-attitude of girls of early adolescence]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]

7. Moliako, R.V. (2004). Psykhokorektsiini stratehii deformatsii Ya-obrazu zovnishnosti v yunatskomu vitsi [sychocorrectional strategies for deformation of the self-image of appearance in adolescence]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. 6. 78–80 [in Ukrainian]

8. Nechytailo, T. A. (2009)/ Formuvannia pozytyvnoho obrazu fizychnoho Ya v pidlitkovomu vitsi [Formation of a positive image of the physical self in adolescence]. *Psykholohichni perspektyvy*. 14. 61–67 [in Ukrainian]

9. Ostapenko, O. (2023). Teoretychni osnovy rozuminnia poniattia «obraz tila» u psykholohichnii nautsi [Theoretical foundations of understanding the concept of 'body image' in psychological science]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova*. 21(66). 52-60 [in Ukrainian]

10. Potapenko, Y. O. (2012). Hnoseolohichni katehorii "tilo" ta "tilesnist" u suchasnomu ukrainskomu istoriohrafichnomu dyskursi [Epistemological categories 'body' and 'corporeality' in the modern Ukrainian historiographical discourse]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 9 (222). 3-8. [in Ukrainian]

11. Shcherbak, T. I. (2017). Vzaiemozviazok obrazu fizychnoho «Ia» ta fizychnoho perfektsionizmu [Interrelation of the image of the physical 'I' and physical perfectionism]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. 2(2). 132-136 [in Ukrainian]

12. Burns, R. & Dobson, C. (1984). Introductory Psychology. *London*. [in English]

13. Fisher S. and Cleveland S. E. (1968). Body Image and Personality. *New York*. [in English]

14. Nancy, J.-L. (2008). Corpus. *New York*. [in English]

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.316.772.5

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1190-1197

Литвинчук Леся Михайлівна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Національний університет біоресурсів і природокористування України, вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041, https://orcid.org/0000-0002-5085-4499

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОСОМАТИЧНИХ СКАРГ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СИМПТОМАМИ ДЕПРЕСИВНИХ РОЗЛАДІВ ОСІБ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я поширеність афективних розладів у 90-ті роки в розвинутих країнах Європи і США складає 5–10%, на відміну від 0,4–0,8% на початку 60-х років. Ці захворювання отримали назву психосоматичних, оскільки поєднують фізіологічні симптоми і психологічні проблеми. Це можуть бути окремі прояви, в основі яких немає хвороби як такої.Відповідно до теорії Зигмунда Фройда, психосоматичні захворювання і розлади засновані на внутрішньому конфлікті бажань і заборон, неусвідомлювані людиною і не мають виходу. У таких випадках виникає емоційний дискомфорт, який трансформується в конкретну тілесну недугу. Хворий успішно лікується медикаментозно, несвідомі тривоги, неспокій і нереалізовані бажання йдуть на другий план, але з часом все повертається, і захворювання рецидивує. Прямої схильності до психосоматичних захворювань немає, але у кожної людини з дитинства формуються певні стереотипи поведінки.

Всесвітня організація охорони здоров'я також попереджує, що в 2021 році депресія займала друге місце з причин інвалідності і смертності людей в усьому світі. У статті представлено емпіричні дані дослідження психосоматичних скарг та їх зв'язок із симптомами депресивних розладів. Для дослідження депресії було використано методику MMPI, шкала «депресії». Було здійснено аналіз результатів середніх значень показників соматичних скарг. Аналіз даних, за t-критерієм Стьюдента дає підстави стверджувати, що особи з високою депресією мають достовірно вищі ($p < 0,05$) середні значення показників соматичних скарг за шкалами «емоційне виснаження», «шлункові захворювання», «серцеві захворювання», та «артеріальний тиск». Водночас окремі характеристики емоційних розладів, що спостерігаються при психічних розладах у підлітків, ще потребують з'ясування, зокрема причини їх виникнення, ступінь клінічної вираженості та особливості перебігу різних

варіантів афективних розладів. Автори дійшли висновку, що якщо йдеться про психосоматичні скарги як показники поганого психічного здоров'я, існує ризик патології реакції на складні умови повсякденного життя.

Ключові слова: депресивний розлад, психосоматична скарга, підлітковий вік, ранній юнацький вік, захворювання, патологія, симптом, психотерапія.

Lytvynchuk Lesia Mykhaylivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine, St. Heroes of Defense, 15, Kyiv, 03041, https://orcid.org/0000-0002-5085-4499

TO THE PROBLEM OF STUDYING PSYCHOSOMATIC COMPLAINTS AND THEIR RELATIONSHIP WITH SYMPTOMS OF DEPRESSIVE DISORDERS IN PERSONS IN ADOLESCENT AND EARLY ADOLESCENT AGE

Abstract. According to data from the World Health Organization, the prevalence of affective disorders in the 1990s in the developed countries of Europe and the United States is 5–10%, in contrast to 0.4–0.8% in the early 1960s. These diseases were called psychosomatic because they combine physiological symptoms and psychological problems. These can be separate manifestations that are not based on illness as such. According to the theory of Sigmund Freud, psychosomatic diseases and disorders are based on an internal conflict of desires and prohibitions, which are not realized by a person and have no way out. In such cases, emotional discomfort arises, which transforms into a specific physical ailment. The patient is successfully treated with medication, unconscious anxieties, restlessness and unfulfilled desires take a back seat, but over time everything returns and the disease recurs. There is no direct predisposition to psychosomatic diseases, but certain stereotypes of behavior are formed in each person from childhood.

The World Health Organization also warns that in 2021 depression was the second leading cause of disability and death worldwide. The article presents the empirical data of the study of psychosomatic complaints and their relationship with the symptoms of depressive disorders. The MMRI technique, the "depression" scale, was used to study depression. An analysis of the results of the average values of indicators of somatic complaints was carried out.The analysis of the data, according to the Student's t-test, gives reason to assert that persons with high depression have significantly higher ($p < 0.05$) average values of indicators of somatic complaints on the scales "emotional exhaustion", "stomach diseases", "heart diseases", and "blood pressure". At the same time, certain characteristics of emotional disorders observed in mental disorders in adolescents still need to be clarified, in particular, the causes

of their occurrence, the degree of clinical severity, and the peculiarities of the course of various variants of affective disorders. The authors concluded that if we are talking about psychosomatic complaints as indicators of poor mental health, there is a risk of a pathological reaction to the complex conditions of everyday life.

Keywords: depressive disorder, psychosomatic complaint, adolescence, early youth, disease, pathology, symptom, psychotherapy.

Постановка проблеми. Недостатньо вивченими є питання, пов’язані з індивідуальними особливостями підлітків та юнаків, динамікою психічного стану в процесі терапії, питаннями психосоматичної спадковості та індивідуальними психосоціальними (патологія виховання, психосоматичні сімейні, травмуючі впливи) факторами. Практично не вивчена проблема якості життя молодих людей із депресією. Недостатність досліджень у частині психосоматичних розладів у підлітковому віці робить необхідним дослідження цієї проблеми. Слід підкреслити як практичну значимість досліджень (клініка, динаміка і терапія), та теоретичну-уточнення особливостей терапевтичних і реабілітаційних підходів. Період від середньої до пізньої юності зазвичай означає важливі «переходи», такі як вступ до старшої середньої школи, і протягом пізнього підліткового віку люди планують свою майбутню освіту та трудову кар'єру [1,2]. Поряд з важливим розвитком у частині соціальних змін, цей період відзначається частими проблеми з психічним здоров'ям, а також посилення переживань негативних емоцій [1,2]. Крім того, у даному віці відзначаються психічні розлади, які супроводжуються із підвищеним ризиком проблем, що пов’язані із психічним здоров’ям у подальшому житті. Тому ці періоди розвитку представляють особливий інтерес для вивчення психосоматичних скарг та їх зв’язку із симптомами депресії. Крім того, існує дефіцит досліджень, присвячених стійким психосоматичним скаргам. Дані, які ми використовуємо в дослідженні дає можливість відслідковувати окремих осіб із середнього та пізнього періоду підліткового віку і аж до молодого дорослого віку. У той час як деякі з перерахованих вище досліджень вивчали психосоматичні скарги в дитинстві та/або період від раннього до середнього підліткового віку, етап розвитку пізньої юності має значною мірою залишається не розкритим достатньо. Відомо, що зв’язки між постійними психосоматичними скаргами в середньому та пізньому підлітковому віці та подальшими симптомами депресії та тривоги в молодому дорослому віці ще не вивчені достатньо. Дослідження, що вивчали різні показники психосоматичних скарг (включаючи частоту, кількість і наполегливість) дозволяють нам робити висновок проте те, що триває наукова дискусія щодо психосоматичних скарг.

У дослідженні, заснованому на інтерв'ю з сорок одним підлітком, з'ясувалось, що одні досліджувані вважали психосоматичні скарги глибоко «вкоріненими», інші - бачили в них радше відповідь на щоденні виклики [1,2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними Hirschfeld R.M.A. та Licht-Strunk E., розповсюдженість у популяції депресії складає на момент обстеження 2,7%-4,5%, протягом року – 9,6%, впродовж життя – 8-12% [3]. При цьому в первинній загальномедичній мережі відсоток діагностованої депресії збільшується і відповідно становить 8,9-16,8%, протягом року до 20,5%, впродовж життя – 23,3-36,1% [5]. Ще більший відсоток виявлення депресії спостерігається в соматичних стаціонарах, який досягає 20,7-30%, 23,2% та 36,1% відповідно [4]. У цілому сумарний відсоток афективних захворювань від всіх психосоматичних порушень, які спостерігаються в загальномедичній практиці, наближається до 50% [4]. Слід підкреслити, що виявлення депресій в умовах загальномедичної мережі пов'язане із значними складнощами. Серед них – небезпека як гіпер-, так і гіподіагностики.

Відповідно на аналізу літератури психосоматичні розлади поширені у всіх країнах світу та є вагомими серед інших захворювань [2]. Частота цих розладів коливається, відповідно до статистичних даних, від 16 до 51 %.

Серед пацієнтів амбулаторної практики той самий показник становить 40-58%. Серед контингенту пацієнтів багатопрофільної лікарні (одноденний «зріз» госпіталізованих хворих) психосоматичні розлади було виявлено у 54,7 % випадків. У зв'язку з цим проблема психосоматичних розладів, їх діагностика, профілактика та лікування є на сучасному етапі дуже актуальними.

Поширеність цих розладів у юнацькому віці значна, та має тенденцію до постійного збільшення.

За даними різних авторів, від 11 до 42% хворих, які звертаються в полі-клініки, страждають на психосоматичні розлади [6]. За даними низки американських педіатрів, 69% дітей страждають на соматичні дисфункції без органічної основи [1]. Незважаючи на це, далеко не всі педіатри добре знайомі з психосоматичними розладами, хоча витрачають на них значну частину свого робочого часу.

За даними E. Costello із співавторами, діагнози психічних розладів ставляться педіатрами в 5-7% всіх відвідувань поліклініки, а при обстеженні психіатрами у 24 % хворих виявляється психічна патологія. При цьому часто відзначається недостатня ефективність звичайно застосовуваного симптоматичного лікування, не повною мірою використовується психотерапія, що призводить до ускладнення, несприятливого перебігу психосоматичних розладів з порушеннями розвитку особистості відповідно до іпохондричного, астенічного, істеричного чи іншого типу.

В даний час у вітчизняній психіатрії та клінічній психології активно розробляються теоретичні та практичні аспекти проблеми психосоматичних розладів [6].

Багаторічні дослідження структури та ґенезу емоційних порушень дають підстави говорити про тісний взаємозв'язок психосоматичних розладів та різних за рівнем та структурою афективних розладів, переважно депресивних [3].

Наприклад, у Китаї, за данимим дослідників, особи підліткового та молодшого юнацького віку, зазвичай відчувають симптоми депресії, поширеність яких коливається від 4% до 41% [1,2], вони часто провокують такі поведінкові зміни як залежність від мобільного телефону та несуїцидальні самоушкодження [5], що впливає на їхню психіку, фізичне здоров'я і навіть загрожує їхньому життю [3]. Як зазначають дослідники, стандартизована діагностика лікування депресивного розладу дає дуже низький рівень відповіді, а більшість пацієнтів не отримують своєчасного та стандартизованого лікування. При лікуванні осіб з депресивним розладом слід дотримуватися принципу однакового акценту на антидепресанти та психотерапію [4]. Попередні дослідження показали, що стиль виховання, стосунки між батьками мали кореляцію з показниками розладу серед осіб молодого віку [5,6].

У Швеції, за даними Агентства громадської охорони здоров'я Швеції за 2023 рік, психосоматичні скарги, на кшталт, такі як: головний біль, біль у животі та про труднощі із засипанням повідомляє велика кількість підлітків. Ці скарги розглядаються як показники психосоціального стресу та стресових життєвих подій [1,2].

Мета статті – вивчення психосоматичних скарг та їх зв'язок із симптомами депресивних розладів осіб у підлітковому та ранньому юнацькому віку.

Виклад основного матеріалу.

Попередні дослідження показали, що психосоматичні скарги у осіб підлітного та молодшого юнацького віку відображають загальний стрес [1,2].. Тим не менш, попередні дослідження показали, що психосоматичні скарги можуть бути і індикаторами майбутніх проблем, у тому числі психічних результатів здоров'я. Так, дослідження Упсали (Швеція) показало, що соматичні скарги, діагностовані у віці 17–19 років, передбачають діагнози депресії та тривоги в дорослому віці, а також госпіталізацію з приводу психічних розладів. У своєму дослідженні, заснованому на даних шведської регіональної спільноти Giannotta представлено кореляційні зв'язки між психосоматичними скаргами в підлітковому та ранньому юнацькому віці в один момент часу (у двох спільнотах підлітків) і самооцінкою депресії та тривоги через три і шість років. Крім того, у досліджені Shelby представлено лонгітюдні зв'язки між абдомінальним болем у дитинстві та тривогою в молодому віці, заснованому на даних США. Проте, на сьогодні дуже мало досліджень, які розкривають саме тимчасову та стійку психосоматичну скаргу пацієнтів, і як це впливає на подальші результати психічного здоров'я.

.Враховуючи жіночий «надлишок» у підлітковому віці, психосоматичні скарги, частково можна розрізнити за статтю (біологічний показник), а також за соціальними конструкціями маскулінності та фемінності. У цьому питанні важливо вивчати потенційні гендерні відмінності в поширеності та стійкості психосоматичних скарг у підлітковому віці, а також зв'язок між підлітковими та юнацькими психосоматичними скаргами та подальшими психічними проблемами зі здоров'ям, залежно від статі. Відомо, що дівчата частіше повідомляють про психосоматичні скарги.

Відповідн до тлумачного словника, депресія – це патологічний розлад, який характеризується пригніченим настроєм і негативною, песимістичною оцінкою себе, власного положення в оточуючому середовищі, минулого та майбутнього, зниженим бажанням до діяльності [4, 5].

Слід зазначити, що поряд із психічними порушеннями і навіть у першу чергу, при депресії страждають загальносоматичні, фізіологічні функції: апетит, сон, життєвий тонус [4, 5, 6].

Так, за даними епідеміологічних досліджень, 53 % осіб, що страждають на депресію, пов'язують погіршення стану не з психічним розладом, а з порушенням функцій внутрішніх органів і систем організму [3]. Внаслідок гіподіагностики тільки 1 із 10 пацієнтів отримує необхідну спеціалізовану допомогу.

Депресивні розлади сприяють дезадаптації хворих на хронічні соматичні захворювання, погіршують суб'єктивну реакцію на прояви патології внутрішніх органів, негативно впливають на здатність до боротьби із соматичним захворюванням за рахунок апатії, зниження мотивації до одужання, а також значно погіршують комплайєнс під час лікування [2].

Прояви тривожних і депресивних розладів у багатьох випадках є досить схожими. У значної частини хворих тривога виникає першою, а в подальшому приєднуються симптоми депресії.

Доведено, що генералізований тривожний розлад збільшує ризик виникнення першого депресивного епізоду в 4-9 разів. Тому необхідно проводити одночасне виявлення як симптомів тривоги, так і симптомів депресії у хворих із соматичною патологією і, зокрема, із патологією органів травлення [6].

З'ясувалось, що під час виявлення депресії і її впливу на психосоматичні розлади існують певні труднощі, що ускладнюють виявлення і її клінічну диференціацію. Недостатня розробленість проблеми преморбідності та коморбідності депресії і її впливу на психосоматичні розлади різного регістру і важкості та неоднозначність висновків щодо їхньої природи

Для вирішення поставлених завдань в дослідженні депресії нами використовувались: методика MMPI – шкала «депресії» (MMPI "Depression")

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Аналіз рівня соматичних скарг в групах з високою і низькою депресією, що досліджувалася за допомогою MMPI шкали «депресія», дає підстави стверджувати, що існують достовірні відмінності ($p < 0,05$) середніх значень соматичних скарг за шкалами «емоційне виснаження» та «артеріальний тиск» (табл. 1).

А це значить, що під час лікування психосоматичних розладів необхідно передусім враховувати ступінь виразності депресивних розладів.

Таблиця 1

Середні значення та достовірність відмінностей шкал соматичних скарг у осіб з високою та низькою депресією, що досліджувалися за допомогою MMPI шкали «депресія»

Соматичні скарги	Депресія За MMPI	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	Sig. (2-tailed) P=
Емоційне виснаження	Висока	65	7,76	3,516	,885	,000
	Низька	25	3,65	2,267	,172	,001
Шлункові захворювання	Висока	65	3,0	3,012	,776	,031
	Низька	25	1,57	1,618	,117	,126
Хвороби суглобів	Висока	65	6,99	4,518	,1,004	,008
	Низька	25	4,55	2,510	,178	,062
Серцеві захворювання	Висока	65	3,20	2,601	,673	,057
	Низька	25	1,57	1,989	,187	,105
Артеріальний тиск	Висока	65	22,40	11,976	,2,728	,001
	Низька	25	14,20	8,561	,683	,012

Висновки

Отже, на основі проведеного дослідження можна говорити про те, що між депресією та рівнем психосоматичних скарг є тісний зв'язок.

1. Найбільш специфічними емоційними порушеннями для осіб підліткового та раннього юнацького віку з психосоматичними розладами є депресивні епізоди легкого ступеня та депресивні розлади. Частота емоційних порушень не залежить від форми психосоматичної патології, але пов'язана з особливостями етіопатогенезу захворювання.

2. Для підлітків з психосоматичними розладами характерний високий рівень особистісної тривожності.

3. Комплексний терапевтичний підхід з використанням, поряд із симптоматичними засобами, психотерапії та психофармакотерапії з урахуванням специфіки емоційних, особистісних порушень, особливостей самооцінки, а також різних аспектів якості життя осіб підліткового та раннього юнацького віку є адекватним методом у лікуванні осіб з психосоматичними розладами.

Література:

1. E.J. Gifford, L.E. Kozecke, M. Golonka, et al., Association of parental incarceration with psychiatric and functional outcomes of young adults, JAMA Netw. Open 2 (2019), e1910005, https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2019.10005.

2. L. Waraan, E.W. Rognli, N.O. Czajkowski, et al., Effectiveness of attachment-based family therapy compared to treatment as usual for depressed adolescents in community mental health clinics, Child Adolesc. Psychiatr. Ment. Health 15 (1) (2021) 8, https://doi.org/10.1186/ s13034-021-00361-x.

3. B.K. Lee, M. Rovers, From “saving Satir” to “evolving Satir”, Soc. Work 61 (4) (2016) 372–374, https://doi.org/10.1093/sw/sww056.

4. C.J. Wretman, Saving Satir: contemporary perspectives on the change process model, Soc. Work 61 (1) (2016) 61–68, https://doi.org/10.1093/sw/swv056.

5. Y.F. Yang, Rating Scales for Children’ Developmental Behavior and Mental Health vol. 1, People’s Medical Publishing House, Beijing, 2019, pp. 440–442, 346- 347, 348-349.

6. Y.H. Wan, W. Liu, J.H. Hao, et al., Development and evaluation on reliability and validity of adolescent non-suicidal self-injury assessment questionnaire, Chinese J. School Health 39 (2) (2018) 170–173, https://doi.org/10.16835/j.cnki.1000-9817.2018.02.005

7. J. M´endez, O. ´ S´ anchez-Hernandez, ´ J. Garber, et al., Psychological treatments for depression in adolescents: more than three decades later, Int. J. Environ. Res. Publ. Health 18 (9) (2021) 4600, https://doi.org/10.3390/ijerph18094600.

8. L.M. Feng, W.N. Wang, M.Y. Wu, et al., Effect of WeChat-Based health education combined with Satir Model on Self-Management behaviors and social adaptation in colorectal cancer patients during the perioperative period, J. Healthc. Eng. 2021 (2021), 2701039, https://doi.org/10.1155/2021/2701039

References:

1. E.J. Gifford, L.E. Kozecke, M. Golonka, et al., Association of parental incarceration with psychiatric and functional outcomes of young adults, JAMA Netw. Open 2 (2019), e1910005, https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2019.10005.

2. L. Waraan, E.W. Rognli, N.O. Czajkowski, et al., Effectiveness of attachment-based family therapy compared to treatment as usual for depressed adolescents in community mental health clinics, Child Adolesc. Psychiatr. Ment. Health 15 (1) (2021) 8, https://doi.org/10.1186/ s13034-021-00361-x.

3. B.K. Lee, M. Rovers, From “saving Satir” to “evolving Satir”, Soc. Work 61 (4) (2016) 372–374, https://doi.org/10.1093/sw/sww056.

4. C.J. Wretman, Saving Satir: contemporary perspectives on the change process model, Soc. Work 61 (1) (2016) 61–68, https://doi.org/10.1093/sw/swv056.

5. Y.F. Yang, Rating Scales for Children’ Developmental Behavior and Mental Health vol. 1, People’s Medical Publishing House, Beijing, 2019, pp. 440–442, 346- 347, 348-349.

6. Y.H. Wan, W. Liu, J.H. Hao, et al., Development and evaluation on reliability and validity of adolescent non-suicidal self-injury assessment questionnaire, Chinese J. School Health 39 (2) (2018) 170–173, https://doi.org/10.16835/j.cnki.1000-9817.2018.02.005

7. J. M´endez, O. ´ S´ anchez-Hernandez, ´ J. Garber, et al., Psychological treatments for depression in adolescents: more than three decades later, Int. J. Environ. Res. Publ. Health 18 (9) (2021) 4600, https://doi.org/10.3390/ijerph18094600.

8. L.M. Feng, W.N. Wang, M.Y. Wu, et al., Effect of WeChat-Based health education combined with Satir Model on Self-Management behaviors and social adaptation in colorectal cancer patients during the perioperative period, J. Healthc. Eng. 2021 (2021), 2701039, https://doi.org/ 10.1155/2021/2701039

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.923-022.324.5-053.67

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1198-1209

Петрук Надія Юріївна аспірант кафедри соціальної психології Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, вул. Мазепи, 177, м. Івано-Франківськ, 76026, тел.: (096) 641-21-31, https://orcid.org/0000-0003-2841-8663

АНАЛІЗ ІНДИКАТОРІВ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Стаття присвячена вивченню індикаторів дослідження життєвої кризи у юнацькому віці. У статті описуються психологічні особливості юнацького віку, зокрема акцентується увага на доцільності аналізу особливостей проживання життєвої кризи є у юнацькому віці.

У статті виокремлюються основні види криз, характерні для юнацького віку, такі як криза початку (перехід у доросле та самостійне життя), криза нестійкої ідентичності (втрата внутрішніх орієнтирів), криза інтимності (почуття самотності, непотрібності, формалізовані міжособистісні стосунки), криза адаптації (ускладнений перехід школяра до нового соціального статусу – студента), а також криза апробації (ситуація перевірки особисто-професійного потенціалу індивіда).

Крім того, особливу увагу приділено моделі індикаторів дослідження життєвої кризи у юнацькому віці. Виокремлено такі основні компоненти життєвої кризи: емоційно-поведінковий, когнітивний, соматичний, духовно-ціннісний, кожен з яких складається з групи індикаторів, які можуть слугувати сигналами про наявність життєвої кризи у осіб юнацького віку. Емоційно-поведінковий компонент складає сукупність емоційних реакцій і поведінкових проявів індивіда, які виникають у відповідь на кризову ситуацію. Соматичний компонент життєвої кризи, як фізіологічна реакція організму, проявляється через різноманітні соматичні симптоми, які можуть суттєво вплинути на фізичне здоров'я молодих людей. Когнітивний компонент життєвої кризи виявляється в змінах у мисленні та пізнавальних процесах, що стає індикатором внутрішніх переживань особи. Духовно-ціннісний компонент життєвої кризи також відіграє важливу роль у формуванні емоційного і психологічного стану молодих людей. Ці компоненти та їхні індикатори, які представлено у статті взаємодіють між собою, утворюючи складну картину проживання життєвої кризи.

Ключові слова: життєва криза, юнацький вік, ідентичність, емоційно-поведінковий компонент, когнітивний компонент, соматичний компонент, духовно-ціннісний компонент, індикатори життєвої кризи.

Petruk Nadiia Yuryivna graduate student, Department of Social Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, tel.: (096) 641-21-31, https://orcid.org/0000-0003-2841-8663

ANALYSIS OF INDICATORS OF LIFE CRISIS IN ADOLESCENCE

Abstract. The article is devoted to the study of indicators of life crisis in adolescence. The article describes the psychological characteristics of adolescence, in particular, the focus is on the feasibility of analyzing the peculiarities of living through a life crisis in adolescence.

The article identifies the main types of crises characteristic of adolescence, such as the crisis of beginning (transition to adulthood and independent life), the crisis of unstable identity (loss of internal guidelines), the crisis of intimacy (feelings of loneliness, uselessness, formalized interpersonal relationships), the crisis of adaptation (complicated transition of a schoolchild to a new social status - a student), and the crisis of testing (a situation of testing the personal and professional potential of an individual).

In addition, special attention is paid to the model of indicators for studying life crisis in adolescence. The following main components of a life crisis are distinguished: emotional and behavioral, cognitive, somatic, spiritual and value, each of which consists of a group of indicators that can serve as signals of a life crisis in adolescents. The emotional and behavioral component is a set of emotional reactions and behavioral manifestations of an individual that arise in response to a crisis situation. The somatic component of a life crisis, as a physiological reaction of the body, is manifested through various somatic symptoms that can significantly affect the physical health of young people. The cognitive component of a life crisis is manifested in changes in thinking and cognitive processes, which becomes an indicator of a person's internal experiences. The spiritual and value component of a life crisis also plays an important role in shaping the emotional and psychological state of young people. These components and their indicators, which are presented in the article, interact with each other, forming a complex picture of living through a life crisis.

Keywords: life crisis, adolescence, identity, emotional and behavioral component, cognitive component, somatic component, spiritual and value component, indicators of life crisis.

Постановка проблеми. Пізня юність є ключовим етапом формування ідентичності, коли молоді люди стикаються з численними життєвими викликами, такими як вибір професійного шляху, побудова стосунків, прийняття соціальних ролей і автономії. Переживання життєвої кризи на цьому етапі може суттєво впливати на подальший розвиток особистості та її соціальну адаптацію. Кризи можуть набувати різних форм і інтенсивності залежно від гендеру, адже соціальні очікування та гендерні ролі впливають на сприйняття себе, соціальні взаємодії та стратегії подолання труднощів. Проте недостатньо вивченими залишаються саме гендерні особливості проживання життєвих криз у юнацькому віці, що створює потребу в поглибленому дослідженні цієї теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження життєвих криз у юнацькому віці зосереджені на вивченні психологічних механізмів їх переживання, формування ідентичності та адаптаційних ресурсів. Зокрема, Е. Еріксон підкреслював значення кризи ідентичності в юнацькому віці як критичної фази, яка формує особистісну цілісність або, навпаки, призводить до її фрагментації. Дж. Марсія розробив модель статусів ідентичності, яка також звертає увагу на важливість цього етапу розвитку. Важливі психологічні особливості проживання життєвої кризи у юнацькому віці досліджують такі сучасні українські науковці, як Т. Титаренко, І. Черезова, Г. Шульга, В. Шахов, О. Столярчук, О. Коханова та інші. Однак на сьогодні немає чітко означених індикаторів дослідження життєвої кризи у юнацькому віці. Тому **метою статті** є визначення та аналіз індикаторів проживання життєвої кризи в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. Юнацький вік є критичним періодом розвитку особистості, який охоплює роки становлення власної ідентичності, формування світогляду та життєвих цінностей. Він триває з 15–16 до 21 року і традиційно поділяється на два етапи: ранню юність (15–16 до 17–18 років) і пізню юність (17–18 до 21 року) [4]. Протягом юнацького віку індивід досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує свій ментальний досвід, формує цілісний Я-образ, розглядає свою власну індивідуальність, внутрішній світ, осмислено планує майбутнє, самовизначається з життєвими і професійними планами. Юнацький вік є періодом переходу від дитинства до етапу дорослості [3]. Далі ми детальніше розглянемо пізню юність, адже саме цей період є важливим етапом формування ідентичності; переходу до дорослого життя, коли молода людина стикається з критичними питаннями самовизначення, вибору професійного шляху, формування близьких стосунків, прийняття соціальних ролей. Кожен із перелічених аспектів може стати тригером для виникнення життєвої кризи. Також у пізній юності молоді люди

активно формують гендерну ідентичність і впроваджують її у своє життя. Це включає соціальні очікування щодо гендерних ролей, які можуть впливати на те, як юнаки та дівчата переживають кризи.

Важливо звернути увагу на основне розвивальне завдання юності, яке полягає у формуванні его-ідентичності, яку визначають як "ідентичність (тотожність) самому собі, що виявляється у здатності самовизначатись" [2]. Це інтеграція в одне узгоджене ціле все, що індивід знає про себе, про свої якості, особливості, риси, властивості, знання, уміння, навички, про ставлення до себе, до інших, про спрямованість, про свої домагання, успішність, самооцінку. На основі цього індивід осмислює та оцінює своє минуле, теперішнє і прогнозує свої перспективи в майбутньому, цим самим гармонійно поєднує ці три вектори [2]. Е. Еріксон уникає однозначного визначення поняття «ідентичність», а розглядає його з різних точок зору: «З одного боку, ідентичність можна віднести до усвідомленого відчуття особистої ідентичності, з іншого – це несвідоме прагнення до цілісності особистого характеру. З третього боку – це критерій для процесу синтезу его. А також, це внутрішня солідарність з груповими ідеалами та груповою ідентичністю» [13]. В юнацькому віці на основі всіх новоутворень попередньої стадії формується істинна внутрішня ідентичність у результаті здобувається нова цілісність. Це відбувається у разі успішного проходження кризи. Відповідно індивід здобуває ідентичність, яка відповідає обраній системі цінностей, визначає напрям, цілі і зміст життя. Коли ж молода людина деструктивно виходить з кризи, то вона отримає сплутану ідентичність, коли утворюється «дифузія ідентичності», чи рольове змішування. Найскладнішим варіантом виходу з кризи, «патологією» віку є відторгнення свого Я. Через нездатність індивіда сформувати свою ідентичність протягом юності виникає криза ідентичності. Ознаки кризи ідентичності: тривога; розвинута ворожість стосовно ролей, які пропонують в родині чи найближчому оточенні; спустошеність; почуття ізольованості від світу; не здатність робити вибір, приймати рішення [13]. Саме тому конструювання ідентичності у юнацькому віці є важливим завданням психологів, а особливо тоді, коли індивід проживає життєву кризу, коли руйнується ідентичність, яка була сформована на попередніх етапах життя, або коли потрібно приймати складні життєві рішення, викликані кризою, а ідентичність ще тільки у процесі становлення. У такому випадку криза може стати затяжною і викликати болісніші переживання розгубленості, невизначеності.

Переживання кризи залежить від рівня усвідомлення кризового стану особистістю, який збільшується разом зі зростанням рівня особистісної зрілості, здатністю до рефлексії, через наявний досвід особистості розв'язання складних ситуацій [6]. Саме тому, життєві кризи, які виникають протягом

життя є підґрунтям для розвитку рефлексивності, саморегуляції особистості та дають можливість оволодіти механізмами конструктивного переживання критичних ситуацій, створюють простір для здійснення свого вибору. Відповідно завдяки досвіду проживання життєвих криз формується цілісне уявлення про суть, значення і шляхи розв'язання криз в майбутньому; формується сприйняття життєвих криз як перехідного періоду на життєвому шляху [10]. Роль рефлексії у процесі переживання життєвої кризи є важливою, адже завдяки їй особистість: критично оцінює себе, свою діяльність; визначає та спрямовує свою поведінку в кризовій ситуації на перегляд самооцінки і розвиток особистісних якостей; розв'язує проблеми та долає стрес; здійснює переоцінку кризової ситуації, пошук причин її виникнення [10].

М. Петровскі, Дж. Біркімер провели емпіричне дослідження різних поколінь від 17 до 42 років, яке показало, що існують певні вікові закономірності подолання життєвих криз та кризових ситуацій. Науковці зробили висновок, що по мірі набуття особистого досвіду зростає адаптованість особистості [12]. Тому доцільним є аналіз особливостей проживання життєвої кризи є у юнацькому віці.

Життєву ситуацію юнаки сприймають як кризову, якщо ситуація не відповідає бажаній і є перешкоди для її позитивного вирішення; є декілька варіантів вибору способів проживання цієї події; ситуацію не можна прожити використовуючи наявний досвід, знання, навички. Кризові ситуації, які викликатимуть життєву кризу у молоді найчастіше виникають у сфері взаємовідносин, а саме з батьками, однолітками, протилежною статтю, в навчальній діяльності тощо [14]. Причинами виникнення кризових ситуацій є підвищена емоційність, психосексуальний розвиток (закоханість, або встановлення інтимних відносин); професійний вибір юнака, який нав’язаний його батьками, чи іншими значимими людьми, чи занадто романтизований самим юнаком у період вибору; адаптація до ВНЗ; проблеми незалежного життя. Також у сучасних реаліях України важливо зазначити, що причиною виникнення життєвої кризи у юнаків є війна з усіма наслідками, які вона принесла українцям: втрата близьких, розлука на довгий період часу з рідними, які воюють, з близькими, які змушені були виїхати за межі країни, чи залишитися на окупованих територіях, переїзд в інше місто, чи країну, руйнування домівок, а в сукупності руйнування ідентичності, яка почала формуватися на попередніх етапах життя.

Для виокремлення маркерів життєвої кризи у юнацькому віці важливо розглянути, які різні види криз виділяють у юнацькому віці. У своїх працях В. Франкл і Е. Фромм акцентують увагу на розгляді екзистенційних питань у пізньому юнацькому віці: усвідомлення свого «Я», пошуку сенсу життя, визначення життєвого призначення. Зокрема, В. Франкл вказує на те, що якщо

індивід не може задовольнити свої екзистенційні потреби, то це може спричинити екзистенційну фрустрацію, яка в свою чергу приводить до втрати сенсу життя, численних внутрішньоособистісних конфліктів [8]. Тому науковці виділяють смисложиттєву кризу у осіб юнацького віку, ознаками якої є низькі показники екзистенційної наповненості і екзистенційної спрямованості; сприйняття життя як безцільного, непослідовного, нудного, нецікавого; труднощі з диференціацією головних і другорядних речей на життєвому шляху; схильність до покладання важливих рішень на зовнішні обставини, а не на власні дії; складнощі у прийнятті рішень; низький рівень внутрішньої свободи; нестійкі уявлення про життєві цінності [11].

Т. Титаренко у юнацькому віці виділяє кризу початку, яка виникає, коли «відбувається пересаджування коренів на самостійний грунт». Криза виникає після завершення школи, коли індивід переходить у доросле та самостійне життя. Ознаками кризи початку є: стан загальної невизначеності, низька задоволеність сенсом життя, тягар відповідальності за власні рішення, невпевненість у собі, ціннісний конфлікт; неузгодженість прогностичних цілей з актуальною ситуацією юнака [7]. Т. Титаренко дослідила, що в юнацтві відбувається найнижча задоволеність смислом життя. Також молодь переживає важкий стан невизначеності та найгострішої невпевненості у собі [6].

І. Черезова у своїх дослідженнях характеризує кризу юності як етап завершення фізичного дозрівання, який поєднується із завершальною стадією первинної соціалізації особистості та підготовкою до дорослого життя. Недостатня готовність до цього етапу може призвести до виникнення кризи юності [9]. Готовність включає наявність знань, умінь, навичок і здібностей, які дають змогу реалізувати себе в суспільстві як унікальну особистість. Основними ознаками цієї кризи є страхи (наприклад, страх відповідальності за власний вибір, страх нового життя), підвищена тривожність, хронічні захворювання та невротичні реакції. Кризи юності поділяються на: кризу нестійкої ідентичності (втрата внутрішніх орієнтирів) і кризу інтимності (почуття самотності, непотрібності, формалізовані міжособистісні стосунки). Підліткова криза суттєво впливає на кризу юності, адже ті, хто не сформував ідентичність у підлітковому віці і досі шукає себе, будуть на етапі мораторію переживати кризу юності [9].

О. Столярчук і О. Коханова пишуть про нормативні кризи професійного становлення у юнацький період, а саме: криза адаптації, криза апробації. Криза адаптації пов’язана з ускладненим переходом школяра до нового соціального статусу – студента. Ознаками кризи є: низький рівень вольової регуляції, відсутність ресурсу та комунікативної гнучкості; роздуми про правильність професійного вибору. Є два варіанти виходу з кризи: конструктивний, коли переживання кризи адаптації упорядковує навчально-професійну діяльність

студента, сприяє формуванню фахової Я-концепції, формує стійку професійно-орієнтовану мотивацію навчання; та деструктивний, що спричиняє стагнацію особистісного потенціалу особистості, домінування мотивації досягнення ситуативного успіху і уникнення невдач у навчанні [5]. Криза апробації виникає у період різкого збільшення професійно-орієнтованих навчальних дисциплін, проходження виробничої практики, коли індивід потрапляє у ситуацію перевірки свого особисто-професійного потенціалу, власної навчальної компетентності. Стратегія конструктивного проживання кризи полягає у збалансуванні теоретичного та практичного аспектів професійної підготовки, зміцненні професійної мотивації, підвищенні фахової самооцінки. Деструктивна стратегія призводить до зниження особистісних ресурсів у контексті майбутньої професійної діяльності, зменшення привабливості цієї діяльності, виклику суперечностей між навчальним та професійним аспектами особистої ідентичності юнака. Описані вище кризи професійного навчання мають спільну ознаку - активізація ціннісно-смислового компонента особистісного потенціалу юнака. У центрі цих кризових переживань молода людина стикається з необхідністю переосмислити свої життєві плани та задуми, тому виникає потреба в пошуку нових стратегій поведінки. Головною цінністю кризових переживань для юнака є можливість збагатити свій особистісний потенціал, збалансувавши його прояви відповідно до змінених умов професійного становлення. Проте це відбувається тільки за умови активної розумової діяльності юнака під час перебування в кризовій ситуації [5].

Для юнацького віку процес набуття власного досвіду, вироблення індивідуального стилю поведінки супроводжується проявами тривожності, агресивності, негативізму; нестійкістю життєвої позиції, яка супроводжується розчаруванням. Це негативно впливає на процес особистісного та професійного самовизначення [10]. Також науковці виділяють такі маркери цього вікового періоду, як імпульсивність, егоцентризм, низька самооцінка, незрілі моральні оцінки, вживання алкоголю та наркотиків, обтяженість відсутністю зобов'язань [1].

На основі виділених у процесі теоретичного аналізу маркерів життєвої кризи, які характерні для пізнього юнацького віку, нами створено теоретичну модель індикаторів дослідження життєвої кризи в юнацькому віці (таблиця 1), де ми виокремили такі основні компоненти: емоційно-поведінковий, когнітивний, соматичний, духовно-ціннісний. Кожен із зазначених компонентів складається з групи індикаторів життєвої кризи.

Таблиця 1.

Індикатори дослідження життєвої кризи в юнацькому віці

Емоційно-поведінковий компонент	Соматичний компонент	Когнітивний компонент	Духовно-ціннісний компонент
• агресивність • апатія • безпорадність • виснаженість • відсутність ресурсу • депресія/депресивні симптоми, а саме сум, почуття провини, роздратованість, соціальна відчуженість, погіршення успішності • емоційний дисбаланс • зневіру • зникнення вміння любити • імпульсивність • конфлікти з оточуючими • напруженість • неприйняття оточення • нецілеспрямованість • низький рівень вольової регуляції • низький рівень самореалізації • ригідність • розчарування • самотність • сором • стрес • тривожність • тягар відповідальності • чутливість до зовнішніх впливів	• втома • погіршення фізичного здоров'я • порушення апетиту • порушення сну	• не сформований чи зруйнований цілісний образ "Я" • внутрішньо-особистісний конфлікт • невпевненість у собі/зниження самооцінки • низький рівень творчості • егоцентризм • дисбаланс часової системи (минуле, теперішнє, майбутнє) • невизначеність майбутнього • не сформовані чи зруйновані уявлення про світ, про інших людей • сумніви у виборі професії • неприйняття "Я" фізичного	• фрустрація потреб, цілей, цінностей життя • нестійкі уявлення про життєві цінності • низький рівень внутрішньої свободи • відсутність/втрата /низька задоволеність сенсом життя • ціннісний конфлікт • нестійкість життєвої позиції • незрілі моральні оцінки

Емоційно-поведінковий компонент складає сукупність емоційних реакцій і поведінкових проявів індивіда, які виникають у відповідь на кризову ситуацію. Цей компонент включає індикатори, які представлені у таблиці 1. Емоційно-поведінковий компонент життєвої кризи в осіб юнацького віку часто проявляється у складних психоемоційних реакціях, пов’язаних з відчуттям загальної безпорадності та емоційної нестабільності. На тлі кризи виникає агресивність, яка виявляється у схильності до ворожості, імпульсивності й дратівливості, що ускладнює взаємодію з оточенням і призводить до частих

конфлікті з оточуючими та поглиблюють почуття самотності і соціальної відчуженості.

Поряд із агресією, розвивається апатія — емоційна байдужість, втрата інтересу до зовнішнього світу та мотивації. Такий стан доповнюється безпорадністю, коли молоді люди відчувають нездатність вплинути на ситуацію, що знижує віру у власні сили. Виснаженість і відсутність ресурсу підсилюють ці труднощі, оскільки фізичне і психічне спустошення не дозволяють зосередитися навіть на простих повсякденних завданнях.

Депресивні симптоми, включаючи сум, почуття провини, соціальну відчуженість і зниження продуктивності, стають характерними для молоді в цей період. Емоційний дисбаланс через часті зміни настрою, труднощі в регуляції почуттів і нестабільність, а також зневіра та втрата надії на майбутнє поглиблюють кризовий стан. Із часом можливе зникнення вміння любити, що виражається в емоційному виснаженні, зниженні емпатії та відсутності здатності до теплих почуттів. Напруженість і внутрішній стрес супроводжуються неприйняттям оточення, підвищеною чутливістю до зовнішніх впливів і ворожістю до інших.

На тлі цього з'являється нецілеспрямованість — нездатність ставити цілі та орієнтуватися в житті, а також низький рівень вольової регуляції, що ускладнює контроль над власними діями. Низький рівень самореалізації породжує відчуття незадоволення власними досягненнями й сумніви у власній цінності, а ригідність перешкоджає адаптації до нових обставин.

Розчарування через нездійснені очікування, сором і самозвинувачення, а також тривожність і постійний стрес поглиблюють кризовий стан, в якому молоді люди можуть відчувати тягар відповідальності, відчуття надмірних обов’язків і завищених очікувань від оточення. Усе це формує комплексний емоційно-поведінковий компонент життєвої кризи, який потребує уваги та психотерапевтичної підтримки для подолання кризових переживань і відновлення внутрішнього балансу.

Соматичний компонент життєвої кризи, як фізіологічна реакція організму, проявляється через різноманітні соматичні симптоми, які можуть суттєво вплинути на фізичне здоров'я молодих людей. В період кризових переживань часто спостерігається погіршення фізичного здоров'я, яке може проявлятися у зниженні імунітету та загостренні хронічних захворювань. Також, порушення сну — зокрема безсоння або часті пробудження — веде до втоми, дратівливості та зниження концентрації. У багатьох випадках спостерігаються порушення апетиту, що можуть проявлятися в емоційному переїданні або відразі до їжі, що, в свою чергу, призводить до проблем із вагою і загальним станом організму. Усе це, разом із відчуттям втоми, яка може бути як фізичною, так і емоційною, підсилює стан стресу і дезадаптації, заважаючи молодим людям справлятися з кризою.

Когнітивний компонент життєвої кризи виявляється в змінах у мисленні та пізнавальних процесах, що стає індикатором внутрішніх переживань особи. Одним з основних проявів є не сформований або зруйнований цілісний образ «Я». Це може призводити до внутрішньо-особистісного конфлікту, де індивід бореться зі своїми бажаннями, цінностями та самоусвідомленням. Невпевненість у собі та зниження самооцінки стають характерними рисами, які заважають адекватно оцінювати свої можливості і досягнення. У результаті молоді люди можуть виявляти низький рівень творчості та ініціативи, що обмежує їхній потенціал у різних сферах життя. Крім того, егоцентризм стає бар'єром на шляху до здорових міжособистісних стосунків, оскільки особа може бути зосереджена лише на власних переживаннях і труднощах, ігноруючи потреби оточуючих. Важливим аспектом когнітивного компонента є дисбаланс часової системи, коли індивід не може чітко визначити, як минуле, теперішнє та майбутнє впливають на його життя. Це може супроводжуватися невизначеністю майбутнього і відсутністю чітких цілей. Нерідко молоді люди стикаються із сумнівами у виборі професії, що лише погіршує їхній стан, а також з неприйняттям власного фізичного "Я", яке часто стає об’єктом критики та негативних оцінок.

Духовно-ціннісний компонент життєвої кризи також відіграє важливу роль у формуванні емоційного і психологічного стану молодих людей. Його індикатори, такі як фрустрація потреб, цілей та цінностей життя, вказують на те, що індивід не може задовольнити свої основні життєві прагнення. Нестійкі уявлення про життєві цінності призводять до постійного сумніву в правильності своїх рішень та дій, що ще більше поглиблює кризу. Відсутність або втрата сенсу життя, а також низька задоволеність власним життям можуть створювати відчуття безвиході та депресії. Ціннісний конфлікт, що виникає через суперечності між особистими цінностями та соціальними очікуваннями, ускладнює формування стійкої життєвої позиції. Це може призвести до незрілості моральних оцінок, коли індивід не здатен адекватно реагувати на етичні дилеми та ухвалювати обґрунтовані рішення. Загалом, обидва компоненти — когнітивний і духовно-ціннісний — взаємопов'язані і формують складну картину переживань молодої людини в період життєвої кризи, вимагаючи комплексного підходу до їхньої підтримки та допомоги.

Висновки. Отже, нами визначено основні компоненти життєвої кризи в юнацькому віці: емоційно-поведінковий, когнітивний, соматичний, духовно-ціннісний. Ці компоненти та їхні індикатори взаємодіють між собою, утворюючи складну картину проживання життєвої кризи. Проаналізувавши маркери життєвої кризи можемо припустити, що юнакам буде складно переживати життєву кризу, адже у них на цьому етапі ще немає досвіду самостійного проживання життєвої кризи (без допомоги батьків, близьких

людей), самосвідомість та рефлексія тільки у процесі становлення, відповідно низький рівень усвідомлення кризового стану. Саме тому необхідно досліджувати цю проблематику глибше, щоб визначити умови, які сприятимуть ефективному подоланню життєвої кризи юнаками, а також описати та окреслити ефективні способи, що вже запропоновані дослідниками на сьогоднішній день.

Перспективами наших подальших досліджень буде емпіричне дослідження перерахованих вище компонентів життєвої кризи у сучасної молоді для того, щоб емпірично визначити значущі індикатори дослідження життєвої кризи в юнацькому віці.

Література:

1. Кондрицька Г. О., Данілов Д. В. Криза та її взаємозв'язок з віковими особливостями особистості. *Наука і освіта*. Одеса: 2015. №10. С. 68-73.

2. Москалець В. П. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 248 с.

3. Савчин М. В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. 2-ге видання, допов. Київ: «Академвидав», 2011. 384 с.

4. Сергєєнкова О. В. Вікова психологія: підручник. Київ: Видавничий дім "Слово", 2010. 328 с.

5. Столярчук О. А., Коханова О. П. Роль особистісного потенціалу в переживанні студентами криз професійного навчання. *Збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми практичної психології».* Глухів. 20-21 лютого 2020 року. С. 155-161.

6. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 376 с.

7. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи: монографія. Київ: Аргопромвидав України, 1998. 348 с.

8. Франкл В. Людина в пошуках сенсу / пер. з англ. А. Онишко. Київ: Книги-XXI, 2018. 160 с.

9. Черезова І. О. Психологія життєвих криз особистості (курс лекцій) : навчальний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2021. 110 с.

10. Шахов В. І. Психологічні особливості подолання складних життєвих ситуацій студентами-психологами. *Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства*: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 193- 199.

11. Шульга Г.Б., Боднар І. А., Даценко Т. С. Особливості емоційної регуляції переживання смисложиттєвої кризи в період юності. *Габітус. Психологія особистості.* Одеса. Випуск 21. 2021. С. 228-231.

12. Billings A.G., Moos R. H. Coping, stress and social resources among adults with unipolar depression. *The Journal of Personality and Social Psychology.* 2014. V. 46. P. 877-891.

13. Erikson E. Life history and the historical moment. New York: Norton&Company, 1975. 283 p.

14. Petrovsky M. J., Birkimer J. C. The relationship among locus of control, coping styles and psychological symptom reporting. *The Journal Clinical Psychology*. 1991. V. 47. №3. P. 336-345.

References:

1. Kondrytska H. O., & Danilov D. V. (2015). Kryza ta yii vzaiemozviazok z vikovymy osoblyvostiamy osobystosti [Crisis and its relationship to age-related characteristics of individual]. Nauka i osvita - Science and education, 10, 68-73 [in Ukrainian].

2. Moskalets, V. P. (2012). Psykholohiia osobystosti [Personality Psychology]. Kyiv, Ukraine: Tsentr uchbovoi literatury.

3. Savchyn, M. V., & Vasylenko, L. P. (2011). Vikova psykholohiia [Developmental Psychology]. 2-he vydannia, dopov. Kyiv, Ukraine: Akademvydav.

4. Serhiienkova, O. V. (2010). Vikova psykholohiia [Developmental Psychology]. Kyiv, Ukraine: Vydavnychyi dim "Slovo".

5. Столярчук О. А., Коханова О. П. Роль особистісного потенціалу в переживанні студентами криз професійного навчання. *Збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми практичної психології».* Глухів. 20-21 лютого 2020 року. С. 155-161.

6. Stoliarchuk, O. A., & Kokhanova, O. P. (2020). Rol osobystisnoho potentsialu v perezhyvanni studentamy kryz profesiinoho navchannia [The Role of Personal Potential in Students' Experience of Professional Training Crises]. *Zbirnyk statei VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii «Aktualni problemy praktychnoi psykholohii» – Proceedings of the VI All-Ukrainian Scientific and Practical Online Conference «Current Issues of Practical Psychology»* (pp. 155-161). Hlukhiv, 155-161 [in Ukrainian].

7. Tytarenko, T. M. (2003). Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The Life World of the Personality: Within and Beyond the Everyday]. Kyiv, Ukraine: Lybid.

8. Tytarenko, T. M. (1998). Psykholohiia zhyttievoi kryzy [Psychology of Life Crisis]. Kyiv, Ukraine: Argopromvydav Ukrainy.

9. Frankl, V. (2018). Liudyna v poshukakh sensu [Man's Search for Meaning]. Kyiv, Ukraine: Knyhy-XXI.

10. Cherezova, I. O. (2021). Psykholohiia zhyttievykh kryz osobystosti [Psychology of Life Crises of the Personality]. Berdiansk, Ukraine: BDPU.

11. Shakhov, V. I. (2016). Psykholohichni osoblyvosti podolannia skladnykh zhyttievykh sytuatsii studentamy-psykholohamy [Psychological Features of Overcoming Difficult Life Situations by Psychology Students]. *Rozvytok osobystosti maibutnoho psykholoha v umovakh transformatsii suspil'stva: monohrafiia – Development of the Future Psychologist's Personality in the Context of Societal Transformation: Monograph*. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD", 193-199.

12. Shulha, H. B., Bodnar, I. A., & Datsenko, T. S. (2021). Osoblyvosti emotsiinoi rehuliatsii perezhyvannia smyslozhyttievoi kryzy v period yunosti [Features of Emotional Regulation in Experiencing a Life-Meaning Crisis in Adolescence]. *Habitus. Psykholohiia osobystosti – Habitus. Personality Psychology*, 21, 228-231.

13. Billings, A. G., & Moos, R. H. (2014). Coping, stress and social resources among adults with unipolar depression. *The Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 877-891.

14. Erikson, E. (1975). *Life History and the Historical Moment.* New York, NY: Norton & Company.

15. Petrovsky, M. J., & Birkimer, J. C. (1991). The relationship among locus of control, coping styles, and psychological symptom reporting. *The Journal of Clinical Psychology*, 47(3), 336-345.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.98:159.923]:351.74

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1210-1222

П'янківська Людмила Володимирівна кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, пров. Є. Гуцала, 4А, м. Київ, 01011, тел.: (067) 983-54-13, https://orcid.org/0000-0001-9086-271X

Давидова Ольга Василівна кандидат психологічних наук, доцент, військовослужбовець Управління державної охорони України, https://orcid.org/0000-0002-1349-3997

ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ БАГАТОМІРНОГО СКРИНІНГУ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ПОЛІЦІЇ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ НЕГАТИВНИХ ВПЛИВІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ТА КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. У статті розглядаються сучасні психотехнології багатомірного скринінгу, які дозволяють виявляти широкий спектр негативних впливів екстремальних і кризових ситуацій на працівників поліції. Установлено, що скринінг виступає специфічною діагностичною діяльністю психолога, яка націлена на експрес-вивчення актуального стану особистості задля подальшого надання психологічної допомоги. Він є малозатратним у часі, допомагає виявити актуальну наразі проблему, отримати цілісне уявлення про стан особистості для подальшого проведення психопрофілактичної роботи.

Визначено, що багатомірний скринінг допомагає відстежувати динаміку стану особистості поліцейського у процесі психологічного супроводження службової діяльності. Констатовано, що психолог може застосовувати методи непрямої взаємодії та активні методи. Опосередковані методи найчастіше застосовуються для збору та аналізу даних, без безпосередньої участі поліцейського, а непрямі методи взаємодії – розширюють інформацію про нього, доповнюють результати психодіагностичного обстеження, допомагають визначити подальший план психопрофілактики. Серед опосередкованих методів найчастіше використовуються біографічний метод, дослідження документації та метод контент-аналізу. При прямій взаємодії психолога та працівника поліції застосовуються методи діагностичного інтерв'ю, бесіди та анкетування.

Підкреслено, що психологу для якісного скринінгу необхідним є професійно підібраний і ефективний психодіагностичний інструментарій. Зазначено,

що психодіагностичні методики повинні відповідати таким обов'язковим вимогам як: стандартизованість, валідність і надійність; здатність використання в індивідуальній і груповій роботі; зручність та компактність застосування; простота й економічність. Акцентовано увагу на тому, що дотримання цих вимог, правильне застосування й професійна інтерпретація результатів обстеження психологом сприятимуть вчасному виявленню порушень перебігу психічних процесів, встановленню наявного психоемоційного стану й наданню належної і вчасної психологічної допомоги працівнику поліції.

У статті представлено, україномовний психодіагностичний інструментарій, який пов'язаний з вимірюванням показників стану особистості працівника поліції, що зазнав впливу екстремальних та кризових ситуацій. Підкреслено важливість психотехнологій багатомірного скринінгу особистості поліцейського, що сприятиме збереженню його здоров'я, підвищенню психологічної стійкості та ефективного виконання службових завдань в умовах стресу та небезпеки.

Ключові слова: психотехнології, скринінг, стрес, психічне здоров'я, екстремальні ситуації, кризові ситуації.

Piankivska Liudmyla Volodymyrivna PhD of Psychological Sciences, senior researcher of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, UA-01011, 4a Y. Gutsalo Lane, Kyiv, tel&: (067) 983-54-13, https://orcid.org/0000-0001-9086-271X

Davydova Olha Vasylivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, servicewoman of the Department of the State Protection of Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-1349-3997

PSYCHOTECHNOLOGIES OF MULTIDIMENSIONAL PERSONALITY SCREENING OF POLICE OFFICER FOR IDENTIFYING THE NEGATIVE EFFECTS OF EXTREME AND CRISIS SITUATIONS

Abstract. The article explores modern psychotechnologies for multidimensional screening, which allow the identification of a wide range of negative impacts from extreme and crisis situations on police officers. It is established that screening serves as a specific diagnostic activity conducted by a psychologist, aimed at a rapid assessment of the individual's current state to provide timely psychological assistance. This method is time-efficient and helps identify existing problems, offering a comprehensive understanding of the individual's condition for further psychoprophylactic interventions.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

It is defined that multidimensional screening helps monitor the dynamics of a police officer's psychological state during psychological supervision of service activities. It is noted that a psychologist may apply both indirect and active methods of interaction. Indirect methods are predominantly used for data collection and analysis without direct participation from the police officer, while indirect interaction methods expand information about the individual, complementing the results of psychodiagnostic assessments and aiding in the development of a further psychoprophylaxis plan. Among indirect methods, the biographical method, document analysis, and content analysis are most frequently employed. During direct interaction between the psychologist and the police officer, diagnostic interviews, conversations, and questionnaires are utilized.

It is emphasized that for effective screening, the psychologist requires a professionally selected and efficient psychodiagnostic toolkit. It is noted that psychodiagnostic methods should meet essential requirements such as standardization, validity, and reliability; applicability in both individual and group work; convenience and compactness in application; and simplicity and cost-efficiency. Adhering to these requirements, proper application, and professional interpretation of assessment results by the psychologist will facilitate the timely identification of disturbances in psychological processes, the determination of the current psycho-emotional state, and the provision of appropriate and timely psychological assistance to police officers.

The article presents a Ukrainian-language psychodiagnostic toolkit for measuring the state indicators of police officers exposed to extreme and crisis situations. The importance of psychotechnologies for multidimensional screening of police officers' personalities is underscored, as it contributes to the preservation of their health, the enhancement of psychological resilience, and the effective performance of service tasks under stressful and dangerous conditions.

Keywords: psychotechnologies, screening, stress, mental health, extreme situations, crisis situations

Постановка проблеми. Забезпечення правопорядку, конвоювання та утримання затриманих осіб, здійснення розмінування та допуску до проведення спеціальних вибухотехнічних робіт, надання допомоги населенню на звільнених територіях, перебування на території військового конфлікту, в полоні, споглядання руйнувань інфраструктури й загибелі та травмування громадян – є важким випробуванням для працівників поліції. Відтак разом із складним професійним досвідом ці службові завдання здатні спричинити кризу, призвести до психологічної травматизації та погіршення стану здоров'я.

З огляду на це, у сучасних умовах стає важливим багатоаспектний підхід до психодіагностики психічного стану поліцейських, що дозволяє виявляти не

лише загальний рівень стресу, а й інші критично значимі показники психоемоційного стану. Багатомірний скринінг стану особистості дає можливість отримати детальніші комплексні дані, що сприяють ефективнішому наданню допомоги працівникам поліції та зниженню можливих ризиків, пов'язаних з екстремальними умовами професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що проблема скринінгу стану особистості працівника поліції стала об'єктом численних досліджень у галузі психології. Вона розглядались у працях українських дослідників: В. Андросюк, В. Барко, Ю. Бойко-Бузиль, З. Кісіль, В. Криволапчук, І. Клименко, О. Колесніченко, Н. Мілорадова, П. Макаренко, Д. Швець, С. Яковенко та ін. Науковці наголошують на важливості розробки специфічних методик скринінгу, які можуть визначати особливості працівника в умовах високої мінливості та стресовості.

Скринінг виступає специфічною діагностичною діяльністю психолога, що безпосередньо спрямована на виявлення за допомогою експрес-дослідження актуального стану особистості задля надання їй в подальшому психологічної допомоги [14]. Він є мінімально затратним у часі, допомагає знайти проблему у даному конкретному моменті, отримати цілісне бачення про стан особистості для подальшого визначення дієвого напряму психопрофілактичної роботи. Основними завданнями скринінгової діагностики є: первинна діагностика, швидке встановлення психологічного стану, основа для складання плану надання допомоги особистості [14].

Наукові дослідження в цій галузі не вичерпали свою актуальність, адже наразі існує потреба в пошуку та розробці адаптованого до соціокультурного українського середовища спеціального скринінгового психодіагностичного інструментарію, який дозволить виявляти широкий спектр негативних впливів екстремальних та кризових ситуацій на поліцейських і застосовувати отримані результати для підвищення рівня їх психологічної безпеки та стійкості.

Тому мета нашої статті спрямована на висвітлення психотехнологій багатомірного скринінгу особистості працівника поліції для виявлення негативних впливів екстремальних та кризових ситуацій.

Виклад основного матеріалу. У кризових станах особистість працівника поліції зазнає змін на емоційному, когнітивному поведінковому та мотиваційному рівнях. Найчастіше виявляються негативні деструктивні стани й переживання. Спостерігаються тривога, дратівливість, гнів, апатія, почуття невизначеності, безпорадності, конфліктність, усамітненість, деконцентрація уваги, порушення пам'яті сплутаність свідомості, песимістичність поглядів на майбутнє тощо. І це є адаптивною реакцією на психотравмівну подію. Водночас, тривалість та інтенсивність впливу кризової ситуації здатні посилити дезадаптивні реакції. У разі неспроможності працівника поліції вирішити

внутрішній конфлікт і віднайти конструктивне рішення проблеми, криза може поглибитися й спровокувати появу у нього стану дезадаптації та затяжних деструктивних змін, й він потребуватиме спеціалізованої фахової допомоги. Прояви клінічної симптоматики, які не підконтрольні працівнику, можуть призвести до серйозних психічних розладів, ауто деструктивної поведінки.

Для проведення багатовимірного скринінгу стану поліцейського психологу підрозділу психологічного забезпечення необхідно володіти специфічним діагностичним інструментарієм, що надає можливість вчасно та правильно виявити негативний вплив екстремальних та кризових станів на працівника. Вивчення наявного емоційного стану, поведінки особистості поліцейського дають змогу побачити узагальнену картину психоемоційного стану особистості та відстежувати його динаміку у процесі психологічного супроводження службової діяльності.

Для дослідження особистості поліцейського психолог може застосовувати як методи непрямої взаємодії (*Unobtrusive Measures*) так і активні методи (*Reactive Methods*). До методів непрямої взаємодії відносять приховані й опосередковані. Найбільш застосовуваним прихованим методом є структуроване спостереження.

Цей метод може бути використаний для отримання цілеспрямованої, послідовної і фіксованої психологічної інформації про поліцейського. Предметом спостереження найчастіше постає поведінка, комунікативна та емоційно-вольова сфера працівника, які здатні продемонструвати «причинно-наслідкові» зв'язки, що пов'язані з екстремальною чи кризовою ситуацією.

Опосередковані методи найчастіше застосовуються для збору та аналізу даних, без безпосередньої участі поліцейського. Зокрема психологи можуть використовувати *біографічний метод*, що сприяє його вивченню та здійсненню аналізу життєвого шляху. Також для розуміння особливостей службового і родинного життя працівника, впливу сім'ї на формування його особистості, наявності захворювань, часто проводиться *дослідження документації* (наприклад, матеріалів особової справи). Рідше застосовується *метод контент-аналізу* робочих матеріалів та листів, що допомагає побудувати криві продуктивності й діаграми життєвих вимірів активності особистості.

Застосування непрямих методів взаємодії допомагають психологу розширити інформацію про поліцейського й доповнити ними результати психодіагностичного обстеження й визначити напрями психопрофілактичної роботи.

При прямій взаємодії психолога та працівника поліції може застосовуватись метод діагностичного інтерв'ю, бесіди, анкетування, різноманітний, цілеспрямовано підібраний психодіагностичний інструментарій. Задля отримання інформації про стан особистості, індивідуальних характеристик,

ефективним є *метод діагностичного інтерв'ю*. Він допомагає встановити довірливу атмосферу між психологом і поліцейським, з'ясувати його проблеми і зрозуміти внутрішній стан.

Метод бесіди найчастіше застосовується як засіб збору важливих біографічних та психологічних даних працівника. У разі його використання обов'язково необхідними є ретельність планування, цілеспрямованість та поєднання прийомів вивчення і впливу. Ураховуючи обставини та реальні можливості, психологу перед проведенням бесіди бажано скласти план та визначити час її проведення. Під час бесіди береться до уваги стан поліцейського, його індивідуально-типологічні характеристики, запитання ставляться чітко та лаконічно. Планово бесіда проводиться з метою встановлення причинно-наслідкового зв'язку.

Метод анкетування є досить поширеним у практичній діяльності психолога підрозділу психологічного забезпечення. Він за короткий проміжок часу допомагає провести вивчення великої кількості працівників поліції. Анкетування планується заздалегідь і реалізовується за чітко розробленим планом і анкетою, яка формується з питань, що ставляться перед поліцейськими для отримання кількісного матеріалу про факти, які цікавлять психолога. Анкетування найчастіше використовується для з'ясування біографічних, соціальних, професійних даних, поглядів, настрою та ін.

Обов'язковою умовою успішного проведення психодіагностичної роботи є підбір ефективних *психодіагностичних методик*. Валідні та надійні, правильно застосовані тестові методики й професійна інтерпретація результатів обстеження психологом допоможуть вчасно виявити особливості перебігу психічних процесів, встановити стани, психічні особливості залежно від ситуацій та суб'єктивного відображення об'єктивної діяльності. Також психодіагностичні методики допомагають психологу відстежувати динаміку психоемоційного стану особистості поліцейського у процесі психологічного супроводження його службової діяльності [1].

Можемо констатувати, що для якісного багатомірного скринінгу особистості працівника поліції збір даних може реалізовуватись з опорою на різні стратегії, що обираються саме психологом відповідно до мети дослідження поліцейського, а сама процедура повинна бути логічно структурованою.

Уважаємо, що загалом психодіагностичні методики, які застосовуються психологом підрозділу психологічного забезпечення для багатомірного скринінгу, повинні відповідати чітким вимогам:

– стандартизованість, валідність і надійність для всебічного проведення дослідження особистості;

– можливість застосування в індивідуальній і груповій формі обстеження поліцейських;

– зручність та компактність застосування в різних умовах, зокрема в офлайн та онлайн режимі;

– простота й економічність у використанні тощо.

Опишемо психодіагностичний інструментарій, який пов'язаний з вимірюванням показників стану особистості працівника поліції, що зазнав впливу екстремальних та кризових ситуацій.

«Методика шкалованої самооцінки психофізіологічного стану О. Кокуна» спрямована на оперативне і досить точне оцінювання психофізіологічного стану досліджуваних [7]. Вона складається із зорово-аналогових шкал. Перевагами методики, розробленої О. Кокуном, є простота, зручність, інформативність, надійність й експрес застосування. Вона може бути застосована у поєднанні з іншими тестами, що розширює діапазон вирішення завдань моніторингу психофізіологічного стану людини. Методика, окрім «стандартних» станів, діагностує показники, що опитують психофізіологічний стан особистості екстремальних видів діяльності.

Коротка версія п'ятифакторного опитувальника особистості (*Ten Item Personality Inventory – TIPI*) розроблена С. Гослінгом, П. Ренфру і В. Свонном. Опитувальник спрямований на вивчення глибинних психологічних рис особистості, що входять до п'ятифакторної моделі теорії особистості.

Україномовний варіант *TIPI* адаптований М. Кліманською та І. Галецькою. *TIPI* є максимально простим у застосуванні, характеризується лаконічністю формулювання запитань та відсутністю використання безпосередніх заперечень. Опитувальник містить 10 запитань, які згруповані у п'ять шкал: екстраверсія, дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність, відкритість новому досвіду. Кожна шкала визначається двома основними центральними дескрипторами. Обрахунок шкал здійснюється шляхом підрахунку суми балів відповідей, при цьому наявні пункти рахують з інверсією [16].

Методика «Оцінювання негативних психічних реакцій і станів у військовослужбовців» розроблена українськими науковцями Я. Мацегорою, І. Приходьком, О. Колесніченком та М. Байдою у 2023 році. Вона спрямована на визначення проявів негативної психологічної симптоматики у військовослужбовців, що пов'язані з участю у бойових діях, а також може застосовуватися з метою оцінювання динаміки стану під час психологічного відновлення. Методика є досить простою в застосуванні. Вона містить 16 тверджень, які оцінюють негативні психічні стани в балах від 0 до 10. Досліджуваному пропонується оцінити власне самопочуття на момент дослідження за 10-бальною шкалою. За результатами тестування підраховується сума балів кожного психологічного стану й установлюються найбільш домінуючі [8].

Опитувальник позитивного і негативного афекту (ОПАНА), розроблений та адаптований українськими науковцями М. Кліманською та І. Галецькою у 2020 році на основі методики *PANAS (Positive and Negative Affect Schedule).* Він складається з переліку 10 позитивних та 10 негативних дескрипторів. Респонденту пропонується оцінити за 5-бальною системою власне самопочуття, який він мав останні декілька тижнів від початку війни (від «майже або зовсім ні» до «дуже сильно»). Оцінювання результатів здійснюється шляхом підсумовування отриманих результатів за двома субшкалами позитивних та негативних емоцій [6].

Шкала позитивних і негативних переживань (*SPANE*) розроблена Е. Дінером у 2010 році. Вона сприяє оцінюванню діапазону позитивних і негативних переживань та охоплює конкретні прояви емоцій. Методика *SPANE* створена з метою удосконалення методики *PANAS*.

Україномовна версія шкали адаптована В. Олефіром, В. Боснюком, К. Малофейкіною. Вона проста у застосуванні й містить дві шкали, що оцінюють за п'ятибальною шкалою Лайкерта шість позитивних (*SPANE-P*) і шість негативних переживань (*SPANE-N*). Усі питання шкал сформульовані з позиції частоти прояву емоцій і почуттів. Шляхом підрахунку балів визначається рівень вираженості позитивних та негативних переживань та їх різниця допомагає встановити інтегральний показник [9].

Шкала сприйнятого стресу (PSS-10) розроблена американським ученим Ш. Коеном та його колегами. Шкала базується на когнітивно-опосередкованій теорії стресу Р. Лазаруса. Вона спрямована на оцінювання особистістю життєвої ситуації як стресової й допомагає визначити схильність респондента до негативного впливу стресу. Україномовний версія методики адаптована дослідниками О. Вельдбрехт, Н. Тавровецькою в умовах війни в 2022 році. Вона досить проста у застосуванні складається із 6 прямих та 4 реверсивних запитань. За результатами вивчення розраховується єдиний сумарний показник сприйнятого стресу [2].

Шкала оцінки впливу травматичної події (*IES-R*) є досить розповсюдженою самозвітною методикою у світі [5]. Вона застосовується у роботі з психотравмами різного походження й допомагає встановити ступінь уникнення нав'язливих симптомів про психотравмуючу подію. Україномовний варіант адаптований Д. Зубовським. Він висвітлює психометричні показники, які містять 22 пункти. Дослідження проводиться шляхом застосування методу інтроспекції, поглибленого дослідження і пізнання актів власної активності (почуттів, емоцій, думок, образів, переживань тощо). Підрахунок проводиться додаванням відповідей пунктів за шкалами й діленням на 8. За результатами установлюється домінуюча тенденція вторгнення, уникнення чи/та збудливість.

Шкала інтолерантності до невизначеності (*IUS-12*) розроблена Н. Карлетоном, М. Нортоном та Г. Асмудсоном у 2007 році [3]. Вона скороченою версією оригінальної шкали інтолерантності до невизначеності (*IUS-27*) і спрямована на вивчення інтолерантності до невизначеності та негативних емоційних станів особистості.

Українськомовна версія шкали адаптована Г. Громовою. Вона складається із 12 запитань й містить дві шкали:

– шкала прогностичної тривоги (7 запитань);

– шкала гнітючої тривоги (5 запитань).

За результатами тестування підраховується сума балів за кожною із шкал, а потім визначаються рівні їх прояву. Загальний показник інтолерантності до невизначеності визначається підсумовуванням шкал прогностичної та гнітючої тривоги. Наразі шкала застосовується також з метою вивчення взаємозв'язку інтолерантності до невизначеності з травматичним досвідом, симптомами посттравматичного стресу [8].

Шкала депресії центру епідеміологічних досліджень (*Center for Epidemiological Studies – Depression Scale, CES-D*) розроблена Л. Редлофом у 1977 році. Вона ефективно застосовується в експрес-діагностиці депресивної симптоматики та є досить простою у використанні.

Україномовна версія шкали адаптована науковцями В. Осьодло, Д. Зубовським. Шкала складається із 20 тверджень. Відповіді респондента повинні стосуватися періоду минулого тижня і варіюються від 0 до 3 балів. За результатами вивчення розраховується рівень прояву депресивної симптоматики [10].

Шкала діагностики симптомів моральної травми *(Moral Injury Symptoms Scale-Military Version-Long Form (MISS-M-LF))* розроблена колективом дослідників Г. Кенігом, Д. Еймсом, Н. Юссефом, Дж. Олівером, Ф. Волком, Е. Тенгом та М. Пірсом. Вона застосовується для вивчення проявів моральної травми у ветеранів та активних учасників бойових дій.

Українськомовний варіант шкали MISS-M-SF адаптований Л. Засєкіною, М. Козігорою для цивільного населення в умовах війни. Вона складається із 11 запитань, відповіді на які варіюються в діапазоні від 0 до 10 балів. Для визначення рівня моральної травми проводиться обрахунок шляхом підсумовування отриманих відповідей, при цьому частина запитань має обернений порядок підрахунку [4].

«Міссісіпська шкала посттравматичного стресового розладу *(Mississippi Scale)*». Шкала створена Т. Кін, М. Хуеста, Дж. Кедделл, К. Тейлор на основі *MMPI* у 1987 році. Автори використовували її у процесі психодіагностики ознак ПТСР у військовослужбовців, які були учасниками бойових дій [16]. Шкала складається із 35 запитань й містить три шкали, які співвідносяться із симптоматикою ПТСР (DSM-III):

– шкала, що описує симптоми групи вторгнення (11 запитань);

– шкала симптомів групи уникнення (11 запитань);
– шкала симптомів збудливості (8 запитань).

Блок із п'яти запитань, що залишились, спрямовані на дослідження проявів почуття провини й суїцидальних намірів. Запропонована україномовна версія Шкали адаптована у Національному університеті оборони України у 2015 році О. Хміляром, Д. Зубовським. Вона використовується у діяльності психологів спецслужб та силових відомств [15].

Експрес-опитувальник «Дезадаптивність» розроблений І. Приходьком, Я. Мацегорою, О. Колесніченком, М. Байдою [12]. Опитувальник спрямований на виявлення основних ознак дезадаптивності особистості за шкалами: порушення поведінкової регуляції, збільшення ймовірності суїцидального ризику, порушення моральної нормативності, утрату комунікативного потенціалу. Шляхом підрахунку суми балів за ознаками дезадаптивності особистості вираховується ступінь вираженості дезадаптації.

«Опитувальник Profile of Mood States» [13]. Запропонована валідизована методика допомагає виміряти рівень втоми особистості. Вона містить як одну з субшкал втому: виснаженння, втомлення, змученння, млявість, стомленість. Кожна із окреслених субшкал оцінюється за 5 бальною шкалою. Загальний бал вказує на рівень втоми «прямо зараз» і може використовуватися для оцінювання динаміки стану до і після виконання психокорекційних вправ під час занять.

«Гіссенський опитувальник соматичних скарг» [11]. Він спрямований на виявлення інтенсивності емоційно забарвлених скарг щодо стану фізичного здоров'я, й тісно взаємопов'язані з маскованою депресією. Перед проведенням дослідження необхідно з'ясувати у респондента наявність встановлених соматичних захворювань з підтвердженими діагнозами. Валідизований опитувальник складається з 5 шкал: виснаження, шлункові скарги, ревматичний чинник, серцеві скарги та загальний бал. За результатами вивчення оцінюється загальний отриманий бал, що показує інтенсивність соматичних скарг, максимальна сума – 100 балів.

Висновки. Отже, вбачаємо, що психолог підрозділу психологічного забезпечення для проведення багатовимірного скринінгу стану поліцейського може застосовувати різноманітний інструментарій, зокрема: біографічний метод, дослідження документації, метод контент-аналізу, метод діагностичного інтерв'ю, метод бесіди, метод анкетування та різноманітні психодіагностичні методики. Нами також запропоновано валідний та надійний, україномовний, перевірений практикою перелік психодіагностичного інструменарію, який у жодному разі не є вичерпним. Запропоновані методики дозволяють вимірювати показники стану особистості поліцейського, що зазнав впливу екстремальних та кризових ситуацій та ураховувати їх у процесі психологічного супроводження його службової діяльності та наданні психологічної допомоги.

Література:

1. П'янківська Л.В., Бойко-Бузиль Ю.Ю. Класифікація психодіагностичних методик дослідження психоемоційного стану працівників поліції після їх перебування в екстремальних ситуаціях *Перспективи та інновації науки.* 2022. № 6(11), С. 473–485. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-6(11)-473-485 URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/56

2. Вельдбрехт О.О., Тавровецька Н.І. Шкала сприйнятого стресу (PSS-10): адаптація та апробація в умовах війни. *Проблеми сучасної психології*. 2022. № 2(25), С. 16–27. DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2
URL: https://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/2892/2750

3. Громова Г.М. Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості : дис. … доктора філософії за спеціальністю : 053. Київ : Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2022. 208 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/hromova-dis_07_2022.pdf

4. Засєкіна Л. і Козігора М. Крос-культурна адаптація та стандартизація шкали симптомів моральної травми. Психологічні перспективи. 2020. Вип. 39. С. 139–152. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas

5. Зубовський Д. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період: дис. … канд. психол. наук : 19.00.09. Київ, 2019. 285 с.

6. Кліманська М.Б., Галецька І.І. Психометрична характеристика опитувальника позитивного і негативного афекту (ОПАНА), розробленого на основі методики PANAS. *Психологічний часопис.* 2020. № 6(4). С. 119–132. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.10

7. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності : дис. … докт. психол. наук : 19.00.02. Київ, 2004. 426 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8845/1/Kokun_diss.pdf

8. Мацегора Я.В., Приходько І.І., Колесніченко О.С., Байда М.С. Психометричні властивості методики «Оцінювання негативних психічних реакцій і станів у військовослужбовців» та досвід її використання у короткостроковому психологічному відновленні. *Честь і закон.* 2023. № 1(84). С. 114–124. URL: http://chiz.nangu.edu.ua/article/view/276858/271666

9. Олефір В.О., Боснюк В.Ф., Малофейкіна К.О. Валідизація і вимірювальна інваріантність української версії шкали позитивних і негативних переживань (SPANE). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* Серія «Психологія». 2021. № 71. С. 34–42. DOI: https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-04

10. Осьодло В.І., Зубовський Д.С. Адаптація україномовної версії «Шкали депресії центру епідеміологічних досліджень». *Вісник Національного університету оборони України.* 2015. Вип. 3(46). С. 232–236.

11. Паламарчук О.С. Особливості функціонального стану автономної нервової системи під впливом глибокого дихання в режимі біологічного зворотного зв'язку : монографія. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 128 с.

12. Прикладна психодіагностика в Національній гвардії України: метод. посіб. / Колесніченко О.С. та ін.; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. Харків : НАНГУ, 2020. 388 с. URL: http://books.ndcnangu.co.ua/knigi/Posibnyk_Prykladna_psykhodiahnostykaNGU2020.pdf

13. Практична психосоматика: діагностичні шкали : навчальний посібник / за заг. ред. О.О. Чабана, О.О. Хаустової; 3-тє видання, виправлене і доповнене. Київ : Видавничий дім Медкнига, 2021. 200 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/351086530_Prakticna_psihosomatika_diagnosticni_skali_Navcalnij_posibnik

14. Психодіагностика та скринінг психічного здоров'я з основами психометрики : методичні рекомендації для підготовки до навчальних занять здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 053 Психологія / Укладач: О. В. Мазяр. Житомир : Видво ЖДУ, 2023. 117 с. URL: http://eprints.zu.edu.ua/36884/1/%d0%9c%d0%95%d0%a2%d0%9e%d0%94%d0%98%d0%a7%d0%9d%d0%86%20%d0%a0%d0%95%d0%9a%d0%9e%d0%9c%d0%95%d0%9d%d0%94%d0%90%d0%a6%d0%86%d0%87.pdf

15. Хміляр О.Ф., Зубовський Д.С. Посттравматичний стресовий розлад: особливості діагностики та проявів у учасників антитерористичної операції. *Технології розвитку інтелекту*. Київ, 2016. № 3(14). Вип. 2 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_3_6

16. Klimanska M., Haletska I. Ukrainain adaptation of the short five factor personality questionnaire TIPI (Tipi-Ukr). *Psychological journal*. 2019. Vol. 5 No. 9. P. 57–74. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4

References:

1. P'yankivs`ka L.V., Boyko-Buzyl′ YU.YU. (2022). Klasyfikatsiya psykhodiahnostychnykh metodyk doslidzhennya psykhoemotsiynoho stanu pratsivnykiv politsiyi pislya yikh perebuvannya v ekstremal′nykh sytuatsiyakh Perspektyvy ta innovatsiyi nauky [Classification of psychodiagnostic methods of researching the psychoemotional state of police officers after their stay in extreme situations]. *Perspektyvy ta innovatsiyi nauky – Perspectives and innovations of science*, 6(11), 473–485 DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-6(11)-473-485 Retrieved from http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/56 [in Ukrainian].

2. Vel′dbrekht O.O., Tavrovets′ka N.I. (2022). Shkala spryynyatoho stresu (PSS-10): adaptatsiya ta aprobatsiya v umovakh viyny. Problemy suchasnoyi psykholohiyi [The Perceived Stress Scale (PSS-10): adaptation and validation in a war setting]. *Problemy suchasnoyi psykholohiyi – Problems of modern psychology*, 2(25), 16–27 DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2 Retrieved from ttps://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/article/view/2892/2750 [in Ukrainian].

3. Hromova H.M. (2022). Tolerantnist′ do nevyznachenosti yak chynnyk transformatsiyi travmatychnoho dosvidu osobystosti [Tolerance to uncertainty as a factor in the transformation of the traumatic experience of an individual]. *Doctor's thesis.* Kyiv: Kyiv [in Ukrainian].

4. Zasyekina L. i Kozihora M. (2020). Kros-kul′turna adaptatsiya ta standartyzatsiya shkaly symptomiv moral′noyi travmy [Cross-cultural adaptation and standardization of the moral trauma symptom scale]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological perspectives*, 39, 139–152. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas [in Ukrainian].

5. Zubovs′kyy D. (2019). Osobystisne zrostannya uchasnykiv ATO u posttravmatychnyy period. [Personal growth of ATO participants in the post-traumatic period]. *Candidate's thesis*. Kyiv: Kyiv [in Ukrainian].

6. Klimans′ka M.B., Halets′ka I.I. (2020). Psykhometrychna kharakterystyka opytuval′nyka pozytyvnoho i nehatyvnoho afektu (OPANA), rozroblenoho na osnovi metodyky PANAS [Psychometric characteristics of the questionnaire of positive and negative affect (OPANA), developed on the basis of the PANAS methodology]. *Psykholohichnyy chasopys – Psychological journal*, 6(4), 119–132. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.10 [in Ukrainian].

7. Kokun O.M. (2004). Optymizatsiya adaptatsiynykh mozhlyvostey lyudyny u psykhofiziolohichnomu zabezpechennya diyal′nosti [Optimizing a person's adaptive capabilities in the psychophysiological support of activity]. *Doctor's thesis.* Kyiv: Kyiv [in Ukrainian].

8. Matsehora YA.V., Prykhod'ko I.I., Kolesnichenko O.S., Bayda M.S. (2023). Psykhometrychni vlastyvosti metodyky «Otsinyuvannya nehatyvnykh psykhichnykh reaktsiy i staniv u viys'kovosluzhbovtsiv» ta dosvid yiyi vykorystannya u korotkostrokovomu psykholohichnomu vidnovlenni [Psychometric properties of the technique "Assessment of negative mental reactions and conditions in military personnel" and experience of its use in short-term psychological recovery]. *Chest' i zakon – Honor and law*, 1(84), 114–124. Retrieved from http://chiz.nangu.edu.ua/article/view/276858/271666 [in Ukrainian].

9. Olefir V.O., Bosnyuk V.F., Malofeykina K.O. (2021). Validyzatsiya i vymiryuval'na invariantnist' ukrayins'koyi versiyi shkaly pozytyvnykh i nehatyvnykh perezhyvan' (SPANE) [Validation and measurement invariance of the Ukrainian version of the scale of positive and negative experiences (SPANE)]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina – Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazin*, 71, 34–42. DOI: https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-04 [in Ukrainian].

10. Os'odlo V.I., Zubovs'kyy D.S. (2015). Adaptatsiya ukrayinomovnoyi versiyi «Shkaly depresiyi tsentru epidemiolohichnykh doslidzhen'» [Adaptation of the Ukrainian-language version of the Center for Epidemiological Research Depression Scale.]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrayiny – Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 3(46), 232–236 [in Ukrainian].

11. Palamarchuk O.S. (2021). *Osoblyvosti funktsional'noho stanu avtonomnoyi nervovoyi systemy pid vplyvom hlybokoho dykhannya v rezhymi biolohichnoho zvorotnoho zv"yazku [Features of the functional state of the autonomic nervous system under the influence of deep breathing in the mode of biological feedback]*. Uzhhorod: Hoverla [in Ukrainian].

12. Kolesnichenko O.S. (Ed.). (2020). *Prykladna psykhodiahnostyka v Natsional'niy hvardiyi Ukrayiny [Applied psychodiagnostics in the National Guard of Ukraine]*. Kharkiv: NANHU. Retrieved from http://books.ndcnangu.co.ua/knigi/Posibnyk_Prykladna_psykhodiahnostykaNGU2020.pdf [in Ukrainian].

13. Chabana O.O., Khaustova O.O. (2021). *Praktychna psykhosomatyka: diahnostychni shkaly [Practical psychosomatics: diagnostic scales]*. Kyyiv : Medknyha. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/351086530_Prakticna_psihosomatika_diagnosticni_skali_Navcalnij_posibnik [in Ukrainian].

14. Mazyar O.V. (2023). *Psykhodiahnostyka ta skryninh psykhichnoho zdorov"ya z osnovamy psykhometryky [Psychodiagnostics and screening of mental health with the basics of psychometrics]*. Zhytomyr: VZHDU. Retrieved from http://eprints.zu.edu.ua/36884/1/%d0%9c%d0%95%d0%a2%d0%9e%d0%94%d0%98%d0%a7%d0%9d%d0%86%20%d0%a0%d0%95%d0%9a%d0%9e%d0%9c%d0%95%d0%9d%d0%94%d0%90%d0%a6%d0%86%d0%87.pdf [in Ukrainian].

15. Khmilyar O.F., Zubovs'kyy D.S. Posttravmatychnyy stresovyy rozlad: osoblyvosti diahnostyky ta proyaviv u uchasnykiv antyterorystychnoyi operatsiyi [Post-traumatic stress disorder: peculiarities of diagnosis and manifestations in participants of the anti-terrorist operation]. *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu – Technologies of intelligence development*, 3(14), 2 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_3_6 [in Ukrainian].

16. Klimanska M., Haletska I. (2019). Ukrainain adaptation of the short five factor personality questionnaire TIPI (Tipi-Ukr). *Psychological journal*. 5(9), 57–74. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4 [in Ukrainian].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.9+37.015.3

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1223-1234

Симоненко Світлана Миколаївна доктор психологічних наук, професор, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна, https://orcid.org/0000-0001-5491-6637

Костюніна Олена Володимирівна практичний психолог, к.псих.н, м.Одеса, https://orcid.org/0000-0001-9693-8455

Кузіна Катерина Василівна магістр, Державний заклад «Південно-український національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса

СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВОЛОНТЕРІВ В ПЕРІОД ВОЕННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

(на прикладі діяльності волонтерів БФ «Берег життя» в період воєнного часу, м.Одеса, Україна)

Анотація. У статті розкрито сутність наукових підходів щодо вивчення феномену емоційного вигоряння, зокрема в діяльності волонтерів. Висвітлено зв'язок емоційного вигоряння з наявним сполученим суб'єктивним стресовим досвідом волонтера та психологічної травми «спостерігача». Зроблено теоретичний аналіз соціальних детермінант, що ініціюють волонтерський рух в період воєнного часу в Україні. Національна свідомість та громадська позиція багатьох українців проявляється в різних видах підтримки військовослужбовців на фронті, якою є волонтерська діяльність. На прикладі діяльності волонтерів БФ «Берег життя» в період воєнного часу, м.Одеса, Україна, окреслено напрямки волонтерської підтримки, а саме: по перше - цифрові репости, збір коштів, матеріальні донати, дрони, виготовлення окопних свічок, сіток, мишоловок, пошиття білизни для шпиталя, автоволонтери тощо; по- друге, психологічна підтримка військовослужбовців, учасників бойових дій, допомога їм у соціалізації. Авторами представлено результати статистичного аналізу між показниками емоційного вигоряння та джерелами мотивації, в групах волонтерів, з наявністю або відсутністю синдрому емоційного вигоряння. В дослідженні прийняли участь 32 волонтери, що працюють у благодійному фонді «Берег життя». З них, 93%,-жінок,

чоловіків – 7%. Середній вік – 41,6 років. В емпіричному дослідженні застосовано психологічні методики: опитувальник «Особистий професійний вектор» (С.М.Симоненко, О.В. Костюніна), опитувальник для дослідження джерел мотивації (Motivation Sources Inventory, MSI) (Джон Е. Барбуто, Річард В. Скол), методика «Діагностика рівня емоційного вигорання» (В.В. Бойко). Результати нашого дослідження показали, що волонтери з наявністю синдрому емоційного вигоряння мають середній показник за шкалою «переживання психотравмуючих обставин». Вони схильні до розвитку внутрішньо особистісного конфлікту, неадекватного самосприйняття, не підтримують цілі та цінності колективу в якому працюють. На особистісному рівні, мають проблеми з емпатійними стратегіями відносно колег.

Отримані емпіричні результати опрацьовані та надані загальні та специфічні рекомендації щодо профілактики та саморегуляції емоційного вигоряння в волонтерській діяльності. Специфічні рекомендації спрямовані на відновлення когнітивних функцій волонтерів, але можуть бути застосовані у професійний діяльності типу «людина - людина».

Ключові слова: емоційне вигоряння, волонтери**,** психологічна травма, психо – соціальні чинники, виснаження, напруження, резисценція, джерела мотивації, інтеріоризація мети, зовнішня Я- концепція.

Symonenko Svitlana Mykolaivna Doctor of Psychology, Professor, State Institution ‘South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky’, 26 Staroportofrankivska St.,Odesa, https://orcid.org/0000-0001-5491-6637

Kostiunina Olena Volodymyrivna Practical psychologist, PhD. Odesa, https://orcid.org/0000-0001-9693-8455

Kuzina Kateryna Vasylivna Master's degree, State Institution ‘South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky’, 26 Staroportofrankivska St., Odesa

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS OF EMOTIONAL BURNOUT OF VOLUNTEERS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE

(on the example of the activities of the volunteers of the CF ‘Berih Zhyttia’ during wartime, Odesa)

Abstract. The article reveals the essence of scientific approaches to the study of the phenomenon of emotional burnout, in particular in the activities of volunteers. The connection between emotional burnout and the existing combined subjective

stressful experience of the volunteer and the psychological trauma of the ‘observer’ is highlighted. A theoretical analysis of the social determinants that initiate the volunteer movement during wartime in Ukraine is made. The national consciousness and civic position of many Ukrainians is manifested in various types of support for military personnel at the front, which is volunteering. On the example of the activities of volunteers of the charitable foundation ‘Bereg Zhizni’ (Life Tree) during wartime in Odesa, Ukraine, the author outlines the areas of volunteer support, namely: first, digital reposts, fundraising, material donations, drones, making trench candles, nets, mousetraps, sewing linen for the hospital, car volunteering, etc. The authors present the results of a statistical analysis between the indicators of emotional burnout and sources of motivation in groups of volunteers with or without emotional burnout syndrome. The study involved 32 volunteers working for the charitable foundation ‘Shore of Life’. Of these, 93% were women and 7% were men. The average age was 41.6 years. The empirical study used psychological methods: the Personal Professional Vector questionnaire (S.Symonenko, O.Kostiunina), the Motivation Sources Inventory (MSI)(John E. Barbuto, Richard W. Skol), and the Diagnosis of Emotional Burnout (V.V. Boyko). The results of our study have shown that volunteers with emotional burnout syndrome have an average score on the scale of ‘experiencing psychotraumatic circumstances’. They are prone to developing intrapersonal conflict, inadequate self-perception, and do not support the goals and values of the team they work with. At the personal level, they have problems with empathic strategies towards colleagues.

The obtained empirical results are processed and general and specific recommendations for the prevention and self-regulation of emotional burnout in volunteering are provided. The specific recommendations are aimed at restoring the cognitive functions of volunteers, but can be applied in the professional activities of the ‘person-to-person’ type.

Keywords: emotional burnout, volunteers, psychological trauma, psycho-social factors, exhaustion, tension, resilience, sources of motivation, internalization of the goal, external self-concept.

Постановка проблеми. Останнім часом набуває актуальності такий напрям громадської діяльності, як волонтерство [1;3]. На сьогоднішній день волонтерство набуло багатоаспектного характеру. Одне із визначень цього соціального феномена трактується наступним чином: «Волонтери (від англ. *volunteer* - доброволець), люди, які роблять що-небудь зі своєї волі, за згодою, а не з примусу. Вони можуть діяти або неформально, працювати безоплатно як у державних, так і приватних організаціях медичної, освітньої сфери, або соціального забезпечення, або бути членами добровольчих організацій. Волонтери в сучасному значенні цього слова - це члени громадського об'єднання соціального спрямування»[3]. Завжди знаходяться люди, здатні на

безоплатних засадах надавати допомогу нужденним, таким чином впливаючи на трансформацію сучасного йому суспільства. Особливої значущості волонтерство набуло в України в період воєнного стану. Численні благодійні фонди, стихійні волонтерські угрупування приймають участь у різноманітних напрямках допомоги та підтримки, а саме, від виготовлення маскувальних сіток, окопних свічок, мишоловок до зборів, донатів на техніку, дрони тощо.Одночасно, сучасна система організації добровольчої допомоги, як соціальне явище висвітлює особливі вимоги до діяльності волонтерів, їх особистісних характеристик. Кожен із волонтерів володіє індивідуальним комплексом способів реагування на труднощі професійних ситуацій та їх подолання. Водночас, дослідники визначають схильність цієї категорії до емоційного вигорання, сучасної хвороби цивілізації. Х.Дж. Фрейденбергер (Freidenberger) опублікував статтю про волонтерів, які працювали в соціальній сфері від імені місцевої церкви. У волонтерів спостерігалися симптоми, схожі на депресію, емоційне виснаження і втому. В їхньому анамнезі він виявляв завжди одне й те саме: спочатку ці люди були в абсолютному захваті від своєї діяльності, але потім захват поступово зменшувався. Змінювалося і їхнє ставлення до людей, яким вони допомагали: спочатку це було доброзичливе, уважне ставлення, потім воно перетворювалося на відштовхуюче, негативне, цинічне. Також погіршувалися і стосунки з колегами: виникало відчуття провини і бажання відсторонитися від усього цього. Для позначення подібного стану Freidenberger запровадив поняття «емоційне вигорання», характеризуючи психологічний стан здорових людей, які перебувають в активному спілкуванні з клієнтами або пацієнтами в емоційно насиченій атмосфері під час надання професійної допомоги [3;10]. Термін «емоційне вигорання» в сучасній науці трактується неоднозначно. Так, на думку C. Maslach, цей синдром містить у собі емоційну виснаженість, деперсоналізацію (цинізм) і редукцію професійних досягнень [10]. Крім того, необхідно враховувати зовнішні умови реалізації волонтерської діяльності, а саме, воєнний стан, в якому наразі знаходиться Україна. Виходячи з цього, ми не можемо ігнорувати питання психологічної травматизації особистості волонтерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний огляд основних теоретичних концепції психологічної травми, надав нам можливість проаналізувати найактуальніші на даний момент практичні моделі терапії з питань травматизації психіки. Найбільш ранні дослідження психологічної травми були проведені Філіпом Пінелем, який вказував, що наслідками участі у військових діях виступають стресові реакції. Під типовими стресовими реакціями вчений виокремив: «ідіотизм, манію, меланхолію та неврози кровообігу і дихання» [7;8]. Останні можуть виступати провісниками травматичного неврозу. Джекоб Мендос да Коста, у другій половині XIX ст., описав симптом «болісно чутливого серця» пов'язаний з наслідками участі ветеранів у війні. Надалі феномен психологічної травми вивчали: Альберт

Ейленбург, П'єр Бріке та Жан Мартен Шарко, П'єр Марі Фелікс Жане та інші. Дослідники вказували, що поряд з усвідомлюваними думками, образами, діями є й неусвідомлювані «психічні автоматизми». Ці положення згодом активно використовувалися в роботі Зигмундом Фрейдом [6;8;9]. Далі, внаслідок минулих воєнних дій, питання про детермінізм травми стає особливо актуальним у науковому співтоваристві. Саме в цей період з'являються такі терміни, як «військовий невроз», «травматичний невроз», «компенсаційний невроз», запроваджені лікарями. Багатоаспектність наведених концепцій і моделей висвітлює вже наявну базу за темою і підтверджує необхідність подальшого вивчення психологічної травматизації через взаємозв'язок з іншими феноменами [4]. В умовах тривалого воєнного стану, необхідною стає диференціація типів травматизації, відокремлення «бойового стресу» та «травми спостерігача». Таким чином, подія стає травмувальною для особистості в тому разі, якщо раніше сформованих захисних механізмів і стратегій недостатньо або не вистачає сил. І тому, проблему психологічної травматизації волонтерів (у стані «травми спостерігача»), ми бачимо в тому, що перехід до застосування більш зрілих поведінкових патернів стає скрутним через ригідність використання поточних психологічних захисних стратегій. Сучасними науковцями особливо наголошується на необхідності вивчення причин певних фіксацій психіки, пошуку нових шляхів проживання та виходу з даних фіксацій, пошуку способів мінімізації впливу психологічної травми на життя людини в подальшому. Такими довгостроковими наслідками, на думку О. Кернберга, можуть стати граничні та нарцисичні порушення особистості, що характеризуються дифузною ідентичністю, відчуттям спустошеності та безглуздості, залежністю від інших людей, а також, занадто завищеними ідеалами.

Мета статті полягає у дослідженні соціально-психологічних детермінант емоційного вигорання волонтерів (на прикладі діяльності волонтерів БФ «Берег життя» м.Одеса, Україна)**.** Досягнення означеної мети, передбачало розв’язання наступних **завдань:** розкрити сутність теоретичних підходів що досліджують волонтерську діяльність та пов’язані з нею феномени; здійснити констатувальний експеримент, з метою висвітлення взаємозв’язків соціально - психологічних детермінант та емоційного вигорання в виділеній групі; виявити мотиваційні особливості вибору діяльності волонтерами (на прикладі групи волонтерів БФ «Берег життя» м.Одеса, Україна);опрацювати отримані емпіричні результати та вибудувати специфічні рекомендації щодо профілактики емоційного вигоряння в діяльності волонтерів.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження організовано та проведено на базі БФ «Берег життя», м.Одеса, Україна) в період вересень – жовтень 2024 року. Дослідженням було охоплено 32 особи, що займаються волонтерською діяльністю. З них, 30 жінок, чоловіків – 2 особи. Середній вік – 41,6 років. Розподіл за напрямом волонтерської діяльності представлено на рис.1.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

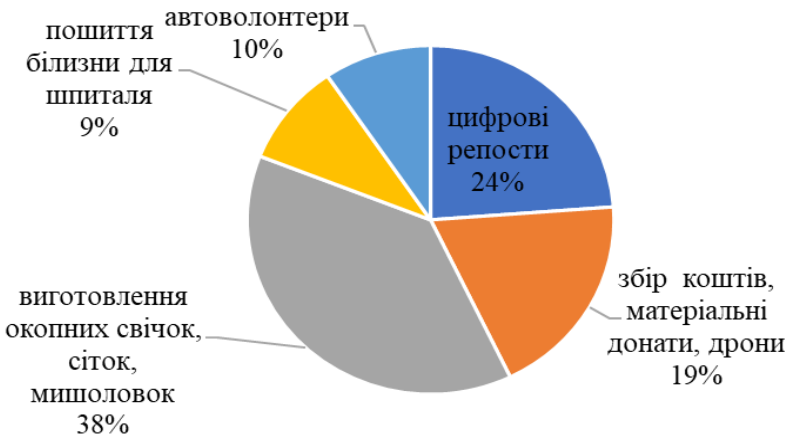

Рис. 1. Розподіл волонтерів БФ ««Берег життя», м.Одеса, Україна, за напрямком волонтерської діяльності.

Методики, застосовані в нашому дослідження: модифікована версія опитувальника «Особистий професійний вектор» (С.М.Симоненко, О.В. Костюніна) [5], призначена для вивчення індивідуальних уподобань щодо волонтерської діяльності, задоволеності станом самоактуалізації в період воєнного часу. Методика дозволяє виявити домінуючу мотивацію вибору волонтерської діяльності, наявність суб'єктивного стресового досвіду, стан здоров'я та персональні сценарії опанування стресовою ситуацію в період війни; Методика «Діагностика рівня емоційного вигорання» (В.В. Бойко) [12], мета використання методики полягає в дослідженні провідних симптомів «синдрому емоційного вигоряння»: напруги, резистенції, емоційного виснаження, що формуються в процесі виконання волонтерської діяльності та опосередкованих комплексом негативних психотравмуючих факторів;) опитувальник для дослідження джерел мотивації (Motivation Sources Inventory, *MSI*) (Джон Е. Барбуто, Річард В. Скол) [2]. MSI використовується для вимірювання п'яти джерел мотивації: внутрішня мотивація, інструментальна мотивація, зовнішня Я – концепція, внутрішня самоконцепція, інтерналізація мети. Доведено, що, вибірковість проявленості джерел має тісний зв'язок із тактикою впливу та трансформаційною поведінкою, громадянською позицією організації та альтруїстичною поведінкою, отже є питомим чинником волонтерської діяльності.

Результати отримані за методикою «Особистий професійний вектор» С.М.Симоненко, О.В. Костюніна) представлено в табл 1. Спираючись на отримані результати, можемо констатувати, що вибір волонтерської діяльності в більшості досліджуваних зумовлений соціальною корисністю, організацією допомоги в період воєнного стану (41%). Аналізуючи стан здоров'я досліджуваних та наявний стресовий досвід, є очевидним, що 50% досліджуваних знаходяться на певних фазах емоційного вигоряння та мають сочетані психологічні травми (суб'єктивний досвід). Крім того, виявлена

група волонтерів, що має низькі показники синдрому емоційного вигоряння, але ми маємо припустити захисну психологічну реакцію.

З урахуванням отриманих результатів досліджувані умовно розподілені по двох групах: група (I) з явними симптомами ЕВ (за самооцінкою) – 70,3%, група (II), без синдрому емоційного вигоряння, з адаптивним типом самооцінки - 29,7%.

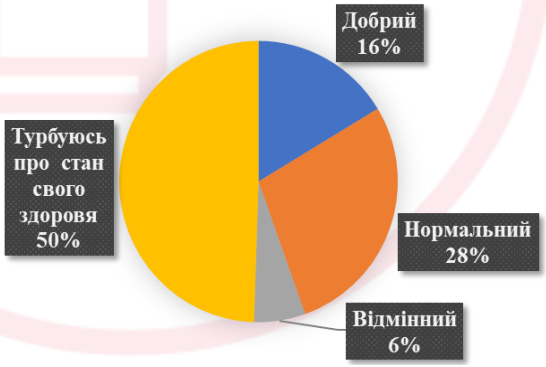
Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання опитувальника (%)

Чому саме Ви обрали цей напрям волонтерської діяльності?

Як Ви оцінюєте стан свого здоров'я?

Відзначте події у Вашому житті, які мали на Вас, яскраво виражений негативний вплив.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

В результаті статистичного аналізу отриманих даних за тестом «Діагностика емоційного вигоряння особистості» В.В. Бойко було визначено середні показники за групами (табл.2).

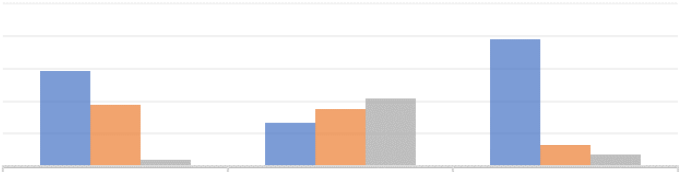
Таблиця 2

Середні значення (μ) емоційного вигоряння за методикою В.В. Бойка

Показники	Волонтери з наявним синдромом ЕВ	Волонтери без синдрому ЕВ
Напруження	37,9	16,7
Резистенція	63,6	33,4
Виснаження	39,8	21,9
Синдром емоційного вигоряння	143,2	72,8

За середніми результатами методики діагностики рівня емоційного вигорання В.В. Бойко, у І групі серед усіх симптомів переважає симптом «Резистенція». Резистентність людини розгортається в умовах, до яких відносяться: боротьба, війна, захист, інакомислення, нейтралізація, непокора, протистояння, конфронтація, помста, конфлікт, саботаж, опір, стійкість тощо. Резистентність можна розуміти як процес, спрямований на захист, нейтралізацію, опір, протидію тим чи іншим процесам, практикам, технологіям або явищам. При цьому резистентність - це не простий «негативний» опір або протидія будь-чому, але дії, спрямовані на суб'єктивацію і «самостояння» людини. Отримані результати доводять, що у групі волонтерів із наявністю синдрому емоційного вигорання частіше проявляються наступні симптоми, як: симптом неадекватного емоційного реагування, симптом редукції професійних обов'язків, що складається, з поступового перманентного посиленням негативних тенденцій за всіма досліджуваними параметрами: збільшується емоційно-моральна дезорієнтація, відбувається розширення сфери економії емоцій. Окремо слід зазначити, що, встановлюється необхідний рівень емоційності в процесі професійної комунікації, з подальшим посиленням замкнутості та відчуженості.

У групі волонтерів без синдрому ЕВ, також переважною є фаза «Резистенція», але, за значенням середнього показника випливає, що синдром емоційного вигорання відсутній. Результати дослідження рівня емоційного вигоряння свідчать, що для питомої частини волонтерів переважає стадія резистенції та формується стадія виснаження. Невисока вираженість стадії напруженості пояснюється тривалістю волонтерської діяльності, внаслідок чого дана стадія емоційного вигоряння може вважатися пройденою (рис 2.)

	Виснаження	Резистентність	Напруженність
Відсутня	58,2	26,71	77,9
Формується	37,9	35,2	13,4
Пройдена	3,9	41,7	7,64

Рис.2. Розподіл досліджуваних за рівнем сформованості фаз емоційного вигоряння (%)

У виділених групах розраховано середні оцінки джерел мотивації (Опитувальник MSI (Р. Сколл і Д.Барбуто) (табл.3). Відповідно до середніх результатів за опитувальником Д. Барбуто та Р. Сколла (табл. 3) в обох групах (з наявністю або відсутністю синдрому емоційного вигоряння) переважають мотивація внутрішньої самоконцепції, згідно чого, волонтери встановлюють внутрішні стандарти рис характеру, компетенцій і цінностей, які стають основою для ідеального «Я». Отже, досліджувані умотивовані до поведінки, яка підкріплює ці стандарти, і згодом досягає вищого рівня компетентності, одержують задоволення від процесу волонтерської діяльності. Відзначимо, що, показники з інтерналізації мети у групі без синдрому емоційного вигоряння вище, вище, ніж у групі із синдромом емоційного вигоряння, тобто, у них більш висока ідейна мотивація щодо волонтерської діяльності. Поведінка, вмотивована інтерналізацією мети, виникає, коли особа переймає установки та поведінку колективу, оскільки їхній зміст відповідає особистій системі цінностей індивіда. Високі, міцні ідеали та переконання мають першорядне значення в цьому мотиваційному джерелі, тобто, волонтери в групі з відсутнім синдромом емоційного вигоряння вірять у корисність волонтерської діяльності, розвивають у себе глибоке почуття обов'язку і тому вмотивовані працювати заради досягнення мети колективу.

Таблиця 3

Середні значення джерел мотивації по групах (MSI (Р. Сколл і Д.Барбуто)

Виділені групи	Внутрішня мотивація (процесна)	Інструментальна мотивація	Зовнішня Я-концепція (соціальна)	Внутрішня самоконцепція (досягнення)	Інтерналізація мети (ідейна)
I група	3,67	4,01	1,7	8,67	6,19
II група	3,84	0,75	-1,59	9,42	7,81

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

З урахуванням комплексу чинників, пов'язаних з розвитком синдрому емоційного вигоряння, нами було розроблено рекомендації профілактики емоційного вигоряння серед волонтерів: регулярний відпочинок (тайм - менеджмент; прогресивна м'язова релаксація за Джекобсоном); фізичні вправи (прогулянки, біг, танці тощо); добротний сон (прогресивна м'язова релаксація за Джекобсоном; музичні твори для сна тощо); відновлення когнітивних дисфункцій, пов'язаних з психотравмуючими умовами «травми спостерігача» (таблиці В. Шульте з внесеними опорними символами – кодами (національними, ресурсно-рекреаційними та державними об'єктами); тренування вмінь і навичок психологічної ревіталізації (процедура десенсибілізації та переробки рухами очей, EMDR (Ф. Шапіро); навчання прийомів психічної саморегуляції(Самодіагностика, «Опитувальник ситуативної тривожності Спілберга – Ханіна; дихання, медитативні практики; читання книжок; хобі; запобігання негативної інформації); навчання прийомів психічної саморегуляції; навчання прийомів конструктивної міжособистісної комунікації (експресивний діалог; недирективна психотерапія, КПТ тощо).

Висновки. За даними контент – аналізу, стан здоров'я волонтерів, наявний суб'єктивний стресовий досвід, сочетані психологічні травми детермінують стан емоційного вигоряння. Результати дослідження рівня емоційного вигоряння свідчать, що, для питомої частини досліджуваних переважає стадія резистенції та формується стадія виснаження. Виявлено, психологічні особливості стану волонтерів в актуальний період. Для них характерно: неадекватне вибіркове емоційне реагування: неадекватна економія на емоціях, обмежена емоційна віддача за рахунок вибіркового реагування. Сторонні спостерігачі при цьому зазвичай фіксують емоційну черствість, нечемність, байдужість. Емоційно-моральна дезорієнтація, що виражається в потребі у самовиправданні, витісненні зі свідомості неприємних фактів. Емоції не пробуджують або недостатньо стимулюють моральні почуття. Розширення сфери економії емоцій: емоційне виснаження, яке змушує йти від спілкування, замикатися з метою відновлення душевних сил, економії емоційних ресурсів. Редукція обов'язків волонтера, як втрата інтересу до людей, формалізація спілкування, стосунків. Виявлено переважність процесів внутрішньої самоконцепції, тобто, групи одержують задоволення від процесу волонтерства та частково мають ідейну мотивацію щодо волонтерської діяльності. Феномен емоційного вигоряння волонтерів – психічне віддзеркалювання особистістю психотравмуючих ситуацій, як зовнішніх так і внутрішніх. Враховуючи підвищену емоціогенність волонтерської діяльності та комплексність емоційної симптоматики терапевтичною мішенню профілактики емоційного вигоряння ми бачимо відновлення когнітивних дисфункцій, ревіталізацію психо - емоційного стану. Запропоновані діагностичні та корекційні методи можуть знайти своє прикладне втілення в багатьох видах професійної діяльності.

Література:

1. Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI // Верховна Рада України. Про волонтерську діяльність.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17# Text.

2. Барбуто, Д. Опросник для определения источников мотивации/ Джон Барбуто, Ричард Сколл. URL:http://www.hr-portal.ru/tool/oprosnik-dlya-opredeleniyaistochnikov - motivacii

3. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. зап./ Нац. ін-т стратег. дослідж. 2015. URL:http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf

4. Мельниченко С. Особливості психічного здоров'я волонтерів залежно від напрямків їхньої діяльності / Modern strategies of global scientific solutions: Collection of abstracts of the V International scientific and practical conference (December 27–29, 2023). Stockholm, Sweden, International Scientific Unity, 2023. P. 349–353.

5. Костюніна О.В. Психологічна структура професійної ідентичності педагога – організатора рекреаційного закладу: структурно – інтегральна 3D модель та її прикладне втілення /Рекреаційна психологія дитинства: теорія і практика. Кол. монографія. /За загальною редакцією С.М.Симоненко. К.: «Центр учбової літератури», 2017. С. 243 – 265.

6. Юнг К. Г. Тэвикстокские лекции. Аналитическая психология: теория и практика/ пер. с англ. В. Менжулина. Киев: СИНТО,1995.236 с.

7. Athanasiadou-Lewis C. A Relational Perspective on Psychological Trauma: The Ghost of the Unspent Love // Psychological Trauma. 2019. P. 1–20.

8. Solomon H. M. Self-creation and the limitless void of dissociation: the ‘as if’ personality// J Anal Psychol. 2004. 49(5). P. 635–656.

9. Halewood A. Psychodynamic counselling psychology // Counselling Psychology. 2017. P. 89–103.

10. Maslach C., Leiter M.P. The truth about bumout: How organization cause personal stress and what to do about in. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1997. 200p.

11. Motivation Sources Inventory: Development and Validation of New Scales to Measure an Infegrative Taxonomy of Motivation John E. Barbulo, Richard W. Scholl. Psychological Reports, 1998,82, 1011-1022)

12. Rabenu E. The Relationship between Psychological Capital. Coping with Stress. Well-Being, and Performance / E. Rabenu, E, Yaniv, d. Elizur // Current Psychology. 2017. N 36. P. 875-887.

13. Selye, H. (1987). Stress without distress. In L. Levi (Ed.), Society, stress, and disease, Vol. 5. Old age(pp. 257–262). Oxford University Press.

References:

1. Zakon Ukrainy Pro volontersku diyalnist vid 19.04.2011 No. 3236-VI // *[Law of Ukraine No. 3236-VI dd. 19.04.2011 // Verkhovna Rada of Ukraine]. Verchovna Rada Ukrainy - On Volunteer Activity.* Retrived from https://zakon.rada. gov. ua/ laws/ show/ 3236-17#Text [in Ukrainian].

2. Barbuto, J. Oprosnik dlya opredeleniya istotghnikov motivazii [*Questionnaire for determining the sources of motivation / John Barbuto, Richard Skoll*].Retrived from http://www. hr-portal.ru/tool/oprosnik-dlya-opredeleniyaistochnikov-motivacii [in Ukrainian].

3. Volonterskiy ruch: svitoviy dosvid ta ukrainsri qromadsri practici (2015) [*Volunteer movement: world experience and Ukrainian civic practices]. Analit.zap. Naz.in -tstrateq.doslidq.- Analytical note / National Institute for Strategic Research.* Retrived from http://www.niss.gov.ua/ content/articles/files/volonter-697e4.pdf [in Ukrainian].

4. Melnichenko S. (2023) Osoblivosti psichitchnoqo zdorovia volonteriv zaleqno vid napryamkiv ich diyalnosti [*Features of mental health of volunteers depending on the directions of their activities]*. Modern strategies of global scientific solutions: Collection of abstracts of the V International scientific conference. Stockholm, Sweden, International Scientific Association, P. 349-353. [in Ukrainian].

5. Kostiunina, O. & Symonenko, S. (2017) Psychologitchna struktura profesiinoi identitchnosti pedagoga - organizatora rekreaziinogo zakladu: strukturno -integralna 3D model ta ii prikladne vtilennya [*Psychological structure of the professional identity of a teacher - organizer of a recreational institution: structurally integral 3D model and its applied implementation*]. Kyiv: Centre for Educational Literature [in Ukrainian].

6. Jung K.G. (1995) Tevisticskie lekzii. Analititcheskaya psicholoqia: theoria i praktica [*Thewickstock Lectures, Analytical psychology: its theory and practice*]. (V. Menzhulin, Trans). 236 p. Kiev: SINTO [in Ukrainian].

7. Athanasiadou-Lewis C. A Relational Perspective on Psychological Trauma: The Ghost of the Unspent Love // Psychological Trauma. 2019. P. 1–20.

8. Solomon H. M. Self-creation and the limitless void of dissociation: the ‘as if’ personality// J Anal Psychol. 2004. 49(5). P. 635–656.

9. Halewood A. Psychodynamic counselling psychology // Counselling Psychology. 2017. P. 89–103.

10. Maslach C., Leiter M.P. The truth about bumout: How organization cause personal stress and what to do about in. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1997. 200p.

11. Motivation Sources Inventory: Development and Validation of New Scales to Measure an Infegrative Taxonomy of Motivation John E. Barbulo, Richard W. Scholl. Psychological Reports, 1998,82, 1011-1022)

12. Rabenu E. The Relationship between Psychological Capital. Coping with Stress. Well-Being, and Performance / E. Rabenu, E, Yaniv, d. Elizur // Current Psychology. 2017. N 36. P. 875-887.

13. Selye, H. (1987). Stress without distress. In L. Levi (Ed.), Society, stress, and disease, Vol. 5. Old age(pp. 257–262). Oxford University Press

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.943

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1235-1244

Сніжна Марина Анатоліївна молодший науковий співробітник лабораторії психології обдарованості Інституту психології НАПН України, вул. Паньківська, 2, м. Київ, 01033, тел.: (044) 288-33-20, https://orcid.org/0000-0002-7273-9643

ТРИВОЖНІСТЬ ТА КРИЗА ТВОРЧОСТІ: ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ОБРАЗОТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Анотація. У статті висвітлено вплив війни та технологічного прогресу, зокрема розвитку штучного інтелекту (ШІ), на творчі процеси обдарованих підлітків, які займаються образотворчим мистецтвом. Обдаровані підлітки в умовах повномасштабного російського вторгнення стикаються з додатковими психологічними бар'єрами, що ускладнює їхнє художнє самовираження. Досліджено, як тривала дія стресу та емоційні виклики, пов'язані з війною, спричиняють апатію, знижують мотивацію до творчої діяльності й здатність до емоційної експресії.

Інша важлива проблема, розглянута в статті, стосується змін, пов’язаних із технологіями ШІ, що набули поширення у візуальному мистецтві. ШІ здатен генерувати зображення, відтворюючи стилі різних художників, що, з одного боку, відкриває нові перспективи, але з іншого — породжує низку тривог серед митців, відомих як тривога витіснення креативності (Creative Displacement Anxiety, CDA). Цей психологічний стан пов'язаний із відчуттям, що людська творчість поступово втрачає унікальність через можливості генеративного ШІ. Виявлено, що підлітки, які використовують ШІ у творчості, часто відчувають страх втратити ідентичність та сумніви у власних здібностях. У статті також досліджено етичні аспекти та питання авторських прав, що виникають у контексті застосування генеративного ШІ. Показано, що незважаючи на психологічні виклики, ШІ може стати дієвим інструментом для художньої освіти, якщо обдаровані підлітки навчаться використовувати його як допоміжний інструмент. Рекомендовано надавати психологічну підтримку митцям-початківцям, щоб сприяти адаптації до технологічних змін і допомогти їм зберегти самобутність у мистецтві. Таке поєднання психологічної допомоги та освітніх ресурсів із застосування ШІ сприяє розвитку асертивності та впевненості у власних творчих здібностях, що важливо для підлітків в сучасних умовах.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

Ключові слова: обдаровані підлітки, творчість, штучний інтелект, тривога витіснення креативності, хронічний стрес, авторське право, етика.

Snizhna Maryna Anatoliivna Junior Researcher, Laboratory of Giftedness Psychology, Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2 Pankivska St., Kyiv, 01033, https://orcid.org/0000-0002-7273-9643

ANXIETY AND THE CRISIS OF CREATIVITY: THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON ARTISTICALLY GIFTED ADOLESCENTS DURING WARTIME

Abstract. The article examines the impact of war and technological advancements, particularly artificial intelligence (AI), on the creative processes of gifted adolescents engaged in visual arts. It explores how prolonged stress and emotional challenges brought by war lead to apathy, reduced motivation for creative expression, and difficulty maintaining emotional self-expression in artistic pursuits. Gifted adolescents in wartime face additional psychological barriers that complicate their artistic endeavors, often requiring external support and guidance to regain creative motivation and resilience. Another critical issue discussed in the article involves changes associated with AI technologies, especially their integration in visual arts and creative fields. AI's ability to generate images in various artistic styles presents new creative avenues but also raises unique concerns about “Creative Displacement Anxiety” (CDA). CDA reflects a psychological state where artists fear the potential loss of human creativity’s uniqueness due to AI’s generative capabilities, particularly in reproducing and innovating upon existing artistic styles. This phenomenon was found to be especially pronounced among adolescents using AI in their artwork, as they often experience fears of identity loss and imposter syndrome, feeling unsure of their own creative abilities when compared to the perceived "perfection" of AI-generated content. The study also addresses ethical concerns and copyright issues arising in the context of generative AI’s application, suggesting that while AI may indeed present challenges to traditional artistry, it can simultaneously offer valuable educational benefits. Despite these psychological challenges, the article suggests that AI can serve as a beneficial educational tool if gifted adolescents learn to harness it as a supplementary instrument, rather than viewing it as a replacement for human creativity. Recommendations include providing targeted psychological support to help young artists adapt to these technological changes while preserving their artistic identity. Such a combination of psychological assistance and educational resources in AI application fosters assertiveness and confidence in their creative potential and aids in developing a resilient artistic self-concept.

Keywords: gifted adolescents, creativity, artificial intelligence, Creative Displacement Anxiety, chronic stress, copyright, ethics.

Постановка проблеми. Практика використання інструментів ШІ дозволяє констатувати оновлення звичних уявлень про творчий процес та механізми сприйняття мистецьких творів. В Україні, окрім науково-технічного прогресу, значний вплив на розвиток мистецтва та навчання образотворчо обдарованої молоді здійснила широкомасштабна війна, спричинена агресивним нападом Росії, що триває більше 2 років з лютого 2022 року. Природня надчутливість образотворчо обдарованих підлітків у часи війни зазнала ще одного несподіваного виклику – кризи творчості, що супроводжується ревізією особистісних цінностей та життєвої перспективи, пов'язаної з мистецтвом. Під час консультацій та у приватних розмовах, які стосувалися переживань, викликаних наслідками війни в Україні, обдаровані підлітки зазначали, що хронічний стрес призводить до апатії та подекуди повної втрати потреби та навіть здатності до малювання. Соціальна ізоляція, спричинена вимушеними переїздами, втрата кола дружньої підтримки і контакту з референтними особами підважує їхні цінності творчої діяльності. Тривога, пов'язана з невизначеністю особистого майбутнього через війну, посилює сумніви щодо власних творчих здібностей та можливості їхньої реалізації за часів війни.

Унаслідок соціальної ізоляції, обумовленої наслідками війни, сучасні підлітки багато годин на добу проводять в інтернеті: у соціальних мережах, за комп'ютерними іграм, переглядаючи музичні відеокліпи. Візуальний контент сучасних ЗМІ зазнав значних змін у наслідок шаленої популярності зображень, згенерованих штучним інтелектом (ШІ). Привабливість цієї нової реальності, захоплення нею супроводжується питанням щодо впливу технологій на світ мистецтва загалом і на особисті перспективи як майбутнього художника.

Деякі образотворчо обдаровані підлітки описують свій стан як загальний песимізм, підживлюваний вірою в те, що ШІ неминуче знецінить людську творчість у всіх аспектах. Дехто з них зауважує, що турбується, щоб їхні роботи не нагадували за деякими ознаками картинки, згенеровані ШІ. Або, навпаки, вони занадто захоплюються новими інструментами і побоюються, що це призведе до атрофії навичок малювання традиційними пензлями та олівцями, критичного ставлення до «звичайних» образотворчих технік виконання.

Мета статті - дослідити, як війна та технологічні зміни, зокрема розвиток штучного інтелекту, впливають на творчу активність обдарованих підлітків, та дослідити механізми тривоги, пов'язаної з витісненням креативності в умовах нових викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведене А. Годуновою та С. Толочко [2] моніторингове дослідження щодо сприйняття українськими

підлітками технологій зі ШІ засвідчило, що підлітки ознайомлені з прикладним застосуванням ШІ, але погано розуміють, що таке ШІ, які загрози він несе і які можливості дарує. Опитування щодо їхніх занепокоєнь, очікувань та уявлень про можливості й загрози, які несуть такі технології, показало, що підлітки часто мають погане уявлення про можливості ШІ (бачення переваг, користі для людини, допомоги в навчанні) та водночас відчувають острах щодо наслідків його широкого застосування (загальні екзистенційні проблеми, загроза безпеці, приватності, тощо). Разом з цим, образотворчо обдаровані підлітки, які цікавляться візуальними продуктами ШІ, під час консультацій в спеціалізованому начальному закладі висловлювали водночас і свій захват, і перестороги щодо впливу ШІ на їхнє професійне майбутнє. У іншому науковому доробку Вікторія Волинець [1] дослідила наявні методи роботи із зображеннями за допомогою ШІ, а також деякі платформи та програми, які дають змогу створювати візуалізації за допомогою ШІ. Вона виокремила деякі переваги та недоліки використання інструментів штучного інтелекту в мистецтві. Зокрема, серед переваг — методи роботи із зображеннями за допомогою ШІ, автоматизація, швидкість і точність, широкий спектр можливостей візуалізації ідей. До недоліків використання інструментів штучного інтелекту в мистецтві віднесено відсутність індивідуальності, невизначеність результатів, нездатність мистецтва взаємодіяти з глядачем. Таїсія Пода у своєму дослідженні [3] зауважила, що вплив на художню індустрію та працевлаштування полягає у самій появі мистецтва, створеного за допомогою ШІ, що позначається на традиційних мистецьких практиках та ринку творів мистецтва. Етичні дискусії в цьому контексті включають розгляд питань потенційного витіснення людей-митців, змін у цінностях, що приписуються рукотворному мистецтву, гомогенізації художнього вираження, а також демократизації чи монополізації художньої індустрії. Поява нових спеціальностей, таких як, наприклад, артпрограмісти штучного інтелекту, куратори даних і т. ін., створюють виклики для традиційних художників та фахівців у сфері традиційного мистецтва. Американський дослідник М. Ченг аналізує здатність штучного інтелекту до творчості у сфері мистецтва [5]. Основні переваги використання ШІ в мистецтві полягають у здатності генерувати оригінальні художні твори на основі алгоритмів, які імітують естетичні стилі, а потім відхиляються від них для створення нових стилістичних ідей. ШІ пропонує нові можливості для експериментів та інновацій, хоча емоційний компонент людської творчості все ще залишається унікальним. Важливими напрямками розвитку співпраці митців і ШІ є покращення здатності ШІ до адаптації, навчання на великих наборах даних і генерування творчих ідей, що відкриває нові можливості для експериментів у візуальному мистецтві.

Виклад основного матеріалу. Те, як різні люди оцінюють зображення, згенеровані ШІ, залежить від того, які компетенції у сфері візуальних мистецтв вони мають. Можна припустити, що люди, які не мають мистецьких компетенцій, оцінюють зображення, згенеровані ШІ, просто за тим, наскільки вони «красиві». Такі люди оцінюватимуть художні твори, створені людиною, і зображення, створені ШІ, за однаковими принципами. З іншого боку, імовірно, що професіонали, а також учні художніх спеціальностей, оцінюючи зображення, згенеровані ШІ, ураховуватимуть не лише характеристики самого зображення, а й контекст і мету його створення та інші дискурсивні явища, які оточують це зображення.

Це пов'язано з тим, що цінність художнього твору не обмежується лише безпосередніми властивостями самого твору, а завжди залежить від історії створення і того, хто є його автором, а також від контексту і мети створення. Тому люди з високим рівнем компетенції у мистецтві, оцінюючи твори, завжди будуть розглядати їх через призму таких питань: Чому це було створено? Яку ідею виражає це зображення? Які теми зображення досліджує? Тому можна припустити, що люди, які мають компетенції у мистецтві, можуть оцінювати цінність творів ШІ відносно нижче, ніж ті, хто не орієнтується в мистецтві. Словом, ШІ може генерувати зображення, але він не створює контекст або художню ідею, від яких безпосередньо залежатиме цінність твору.

Під час дискусій про зображення, створене за допомогою ШІ, серед митців та молоді, що навчається на образотворчих спеціальностях, можна помітити певний рівень напруги та навіть агресії щодо використання таких інструментів. Багато художників ставляться до цієї технології негативно, бо, по-перше, системи штучного інтелекту, які генерують зображення, створені з порушенням авторського права митців (для тренування алгоритмів використовуються зображення, завантажені з інтернету без дозволу авторів). Штучний інтелект, «краде» стиль існуючих художників, позбавляючи їх потенційних заробітків у майбутньому. Зауважимо, що раніше, коли комусь була потрібна ілюстрація в стилі певного автора, замовники зверталися безпосередньо до цього автора й оплачували його роботу. Але якщо стиль даного художника досить відомий і він потрапив до баз даних, на яких тренується штучний інтелект, замовник зможе згенерувати зображення в потрібному стилі майже безкоштовно, натомість автор стилю не отримає за це жодної винагороди.

По-друге, популярність інструментів для генерації зображень, з точки зору деяких дослідників, є викликом для розвитку візуальних мистецтв загалом. ШІ дозволяє створювати безліч зображень у вже існуючому стилі, але не дає можливості формувати нові стилі та інноваційно підходити до творчості. Як вже зазначалося, художнє значення твору міститься не лише у самому творі, але й в дискурсі, який відбувається навколо нього. Коли художник формує новий стиль

або створює щось новаторське, він спирається на явища, які відображають його унікальний досвід, суспільно-політичні реалії, в яких він живе, та взаємодіє з іншими митцями та їхніми творами. Лише так можна досягти оригінальності в мистецтві. Однак ШІ спирається, генеруючи зображення, лише на вже існуючі стилістичні конвенції, адже не може взаємодіяти з актуальними дискусіями та позамистецькими соціальними реаліями, які є важливими для створення оригінального твору. Таким чином, технології генерації зображень може виявитися консервативною силою, бо вона фіксуватиме існуючі художні стилі, роблячи процес їхнього застосування дуже легким. У той же час, створення інновацій у мистецтві стане складнішим, адже для цього досі потрібні живі люди, час та ресурси.

З цих причин багато художників ставляться з певною пересторогою до інструментів на кшталт Midjourney. Незалежно від того, що зображено на картині, факт її створення штучним інтелектом завжди має певний сенс, який може здаватися нігілістичним, антимистецьким. Інші нюанси, що визначають сенс твору, можуть загубитися на тлі яскравості факту його походження. Саме тому можна припустити, що деякі професіонали мистецтва будуть і надалі критично ставитися до зображень, створених штучним інтелектом, незалежно від того, які візуальні характеристики воно має. Інші художники будуть змушені переосмислювати суспільну роль і природу мистецтва, щоб відповісти на художні та, передусім, економічні виклики, пов’язані з розвитком технології генерування зображень.

Цікавість до ШІ породжує пропозицію. Наприклад, у соцмережах поширюється реклама курсів, де за місяць обіцяють навчити «в 10 разів швидше і в мільйон разів креативніше генерувати фотореалістичні зображення». Технологія доволі проста: за допомогою ChatGPT генерують ідеї для зображень і картинок, що імітують фото. А потім за допомогою нейронних моделей DALL-E створюють цифрові зображення на основі описів. Так, зображення згенеровані нейромережею Midjourney практично неможливо відрізнити від реальних фотографій.

Уже наприкінці 2022 року веб-дизайнери і художники зі всього світу протестували проти платформи ArtStation, яка дозволяє художникам ігор, кіно, медіа та розваг об’єднуватися та демонструвати свої портфоліо, після того, як зразки мистецьких продуктів, створених ШІ, почали розміщувати на головній сторінці сайту поряд з роботами професіональних художників. Зіставлення зображень на ArtStation, згенерованих штучним інтелектом, із їхніми власними роботами для багатьох художників є принизливим і підважує їхні зусилля та час, інвестовані у творчість. Зрештою, митці критикують інструменти для створення зображень на основі ШІ, бо останній навчається на створеному людиною мистецтві, зібраному в інтернеті, а потім поєднує фрагменти або навіть копіює без посилання на джерело.

Показовим став випадок конкурсу Sony World Photography Award 2023. Переможцем у номінації «Креатив» став німецький фотохудожник Борис Ельдагсен зі світлиною, створеною за допомогою ШІ. Члени журі конкурсу спершу призначили його переможцем, а після зізнання автора у використання ШІ, були спантеличені і присоромлені як фахівці та обурені як експерти. Інший виклик – це згенеровані ШІ фотографії, які подекуди використовують для ілюстрацій репортажів воєнних журналістів. З'ясувалося, що такі зображення виглядають доволі реалістичними та майстерно зробленими, проте їхній драматизм, надмірно підкреслений комп'ютерними образотворчими засобами, створює надто красиву, естетичну реальність, яка дисонує зі справжнім хаосом воєнної трагедії та знецінює вагу справжніх фотографічних свідчень про жахи війни. Такі картинки подекуди сприймаються маніпулятивними, оскільки штучно створені зображення страждань можуть викликають підозру, а не співчуття чи ототожнення. Між іншим, уже створені перші галереї творів ШІ, які успішно продаються попри проблемне визначення авторства та сумнівну естетичну цінність.

Яким чином нові технології впливатимуть на розвиток образотворчої обдарованості дітей і підлітків у середньостроковій перспективі, спрогнозувати важко, проте незмінним у їхньому навчанні буде набуття професійної образотворчої майстерності, спілкування з живим майстром і якнайглибше вивчення історії та теорії мистецтва саме для формування власних естетичних критеріїв та орієнтирів у світі образотворчого мистецтва.

Дослідник ШІ Ніколас Капоруссо запропонував нову концепцію «тривоги витіснення креативності» (Creative Displacement Anxiety, CDA) як психологічного стану, що виникає внаслідок витіснення людської креативності передовими технологіями генеративного ШІ [4]. Це специфічний психологічний стан, що може бути наслідком сприйняття загрози або фактичної заміни людської креативності передовими технологіями генеративного ШІ. CDA відрізняється від наявних визначень психологічного дистресу, спричиненого технологіями, тим, що охоплює низку емоційних, когнітивних і поведінкових реакцій, які можуть виникнути у відповідь на швидкий розвиток та інтеграцію ШІ в традиційно орієнтовані на людину творчі сфери. Визначення тривоги, пов'язаної з витісненням творчості, має на меті охопити почуття тривоги або занепокоєння, які потенційно можуть виникати, коли традиційна людська творчість відчуватиметься як затьмарена можливостями генеративного ШІ. Зокрема, Н. Капоруссо виокремив такі ознаки тривоги витіснення креативності:

▪ *Втрата ідентичності та мети*: продукування контенту генеративного ШІ, який бере на себе творчі завдання, спонукає людей ставити під сумнів власну самоцінність.

▪ *Синдром самозванця*: художники, які використовують інструменти генеративного ШІ, можуть відчувати, що вони не творять по-справжньому, беруть участь у шахрайстві, навіть якщо вони використовують ШІ як ще один інструмент серед багатьох інших.

▪ *Зниження мотивації*: якщо ШІ може створювати мистецтво, музику чи літературу швидше й потенційно краще, ніж людина, то дехто може поставити під сумнів необхідність власних творчих зусиль, що, у свою чергу, може призвести до зниження мотивації до реалізації будь-яких творчих проектів.

▪ *Послаблення катарсису*: з появою генеративного ШІ частина творчого процесу делегується алгоритмам, що неминуче зменшує або повністю позбавляє творчу особистість можливості звільнитися від сильних або пригнічених емоцій, а також отримати полегшення.

▪ *Атрофія навичок*: через зниження мотивації до творчості художні навички людини можуть з часом погіршуватися.

▪ *Зменшення мистецьких посилань*: зменшення мистецької діяльності призведе до зменшення кількості людей, які займаються творчістю, і, можливо, до подальшого регресу з точки зору кількості та якості мистецьких посилань на творчість окремої людини, що впливатиме на навчальні набори даних для генеративних алгоритмів ШІ.

▪ *Економічна тривога*: проблеми на ринку праці можуть призвести до фінансового стресу та додаткових психологічних наслідків.

Крім того, виробники творчих артефактів можуть відчувати кілька емоційних, когнітивних і поведінкових реакцій у результаті CDA. Емоційні реакції можуть включати: 1) тривогу, пов'язану з постійним занепокоєнням щодо власної творчої актуальності в умовах розвитку ШІ; 2) почуття неадекватності, тобто переконання, що власна творчість є неповноцінною порівняно з контентом, згенерованим ШІ; 3) заздрість та образу на творців, які могли б краще використовувати ШІ або отримати більше визнання завдяки роботі, доповненій ШІ, а також на ШІ загалом через його передбачуваний вплив на людську творчість; 4) утрата ідентичності та відчай, що включає зниження почуття власної гідності через те, що креативність, яка раніше була визначальною рисою людини, здається менш унікальною; 5) депресія, як результат тривалого смутку, що виникає через усвідомлення відсутності мети або цінності у творчих спробах людини [4].

Розвиток генеративного ШІ привів до нових несподіваних способів інтеграції технологій у творчу діяльність. Водночас це викликало занепокоєння щодо того, як це вплине на творців-людей та який вплив це може мати на творчі індустрії. На нашу думку, важливо дослідити інструменти ШІ, які співпрацюють з людьми-творцями, а не замінюють їх, адже зараз набувають популярності інструменти ШІ, які сприяють людській творчості та дозволяють користувачам повністю та автентично брати участь у творчому процесі, заохочують пізнання нових ідей, а водночас розробляють технологічні можливості, що підтримують розвиток нових творчих практик.

Запровадження генеративних інструментів ШІ також відкриває двері для розробки абсолютно нових форм творчого вираження. Наприклад, інструмент «Paint with Music» («Малюй музикою»), розроблений Google [6], пропонує новий підхід до створення музики, дозволяючи користувачеві створювати музику за допомогою процесу малювання цифровим пензлем. Цей інструмент зіставляє дві різні художні практики, які визначаються різними типами чуттєвого сприйняття. Поєднуючи акт малювання з актом створення музики, «Малюй музикою» є прикладом того, як інструменти ШІ можуть дозволити нам вийти за межі існуючих парадигм творчих сфер, щоби отримати нові враження, які сприяють творчості.

Розуміння творчості як експериментального процесу дає основу для подальшого розвитку комп'ютерних систем творчості, які, втім, не замінюють людську творчість, а навпаки, можуть бути з нею інтегровані. Отже, однією з потенційних переваг інструментів ШІ є підтримка обдарованих підлітків у залученні до творчої практики шляхом покращення доступності творчого процесу через надання нових можливостей, які знижують стартовий бар'єр і підтримують творчу свободу.

Зрештою, особливо важливими для розуміння образотворчо обдарованими підлітками свого майбутнього є те, що існують описані вище напрямки розвитку технологій, які зберігають причетність художника до творчого процесу, використовують можливості ШІ для дослідження нових форм творчого вираження, тож нові інструменти ШІ можуть слугувати каталізатором для творчих досліджень і відкриттів. Отже, надзвичайно актуальним є впровадження освітніх курсів, які підвищують обізнаність щодо генеративного ШІ, підтримують образотворчо обдарованих учнів у прийнятті та впровадженні ШІ як творчого інструменту, а також сприятимуть обговоренню як негативних впливів генеративного ШІ, так і його позитивного внеску в розвиток обдарованості.

Висновки. З огляду на вищеописане можна підсумувати, що хронічний стрес, спричинений війною, суттєво впливає на творчий потенціал підлітків, викликаючи апатію та зниження мотивації до творчості. Це підтверджує важливість психоемоційної підтримки для збереження їхньої креативності. Технологічний прогрес, особливо розвиток штучного інтелекту (ШІ), викликає нові форми тривоги серед молодих митців. Тривога витіснення креативності (Creative Displacement Anxiety) пов'язана з побоюваннями втратити унікальність у художньому вираженні через заміщення людської творчості ШІ. У статті показано, що використання ШІ в мистецтві породжує етичні питання, зокрема, щодо авторського права, коли ШІ створює зображення на основі стилів інших художників. Тому виникає необхідність глибше дослідити ці аспекти, щоб забезпечити справедливість і захист авторських прав. Встановлено, що ШІ може не тільки викликати тривогу, але й стати інструментом для розвитку нових форм мистецтва. Інтеграція ШІ в

творчі процеси та мистецьку освіту може стимулювати інновації та експерименти серед художників, відкриваючи нові можливості для самовираження. Існує нагальна необхідність забезпечення психологічної підтримки обдарованих підлітків для подолання тривоги та стресу, пов'язаного як з війною, так і з технологічними змінами в мистецтві.

Література:

1. Волинець В. (2023). Вплив штучного інтелекту на сучасне мистецтво: можливості та виклики. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*, *6*(1), 21–31. https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283933

2. Годунова А. В., Толочко С. В. (2023). Моніторингове дослідження сприйняття підлітками технологій зі штучним інтелектом. // Перспективи та інновації науки, № 12(30), 185-195. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-185-195

3. Пода Т. (2023). Проблеми етики та виклики, пов'язані із застосуванням технологій штучного інтелекту в сучасному мистецтві. *Сучасне мистецтво: збірник наукових праць* / Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України; гол. ред. Віктор Сидоренко. Київ: ІПСМ НАМ України, (Вип. XIX), 39-54. https://doi.org/10.31500/2309-8813.19.2023.294893

4. Caporusso, N. (2023). Generative Artificial Intelligence and the Emergence of Creative Displacement Anxiety: Review. Research Directs in Psychology and Behavior, 3(1). https://doi.org/10.53520/rdpb2023.10795

5. Cheng M. (2021). The creativity of artificial intelligence in art. Proceedings, 81(1), 110. MDPI. https://doi.org/10.3390/proceedings2022081110

6. Paint With Music. (n.d.). Google Arts & Culture. https://artsandculture.google.com/experiment/paint-with-music/YAGuJyDB-XbbWg (Дата звернення: 02.05.2024).

References:

1. Volynets, V. (2023). Vplyv shtuchnoho intelektu na suchasne mystetstvo: mozhlyvosti ta vyklyky. [The impact of artificial intelligence on contemporary art: opportunities and challenges]. Tsyfrova platforma: informatsiini tekhnolohii v sotsiokulturnii sferi - *Digital Platform: Information Technologies in Socio-Cultural Sphere*, 6(1), 21–31. https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283933

2. Hodunova, A. V., Tolochko S. V. (2023). Monitorynhove doslidzhennia spryiniattia pidlitkamy tekhnolohii zi shtuchnym intelektom. [Monitoring study of adolescents' perceptions of artificial intelligence technologies]. // Perspektyvy ta innovatsii nauky - *Perspectives and Innovations of Science*, № 12(30), 185-195. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-185-195

3. Poda, T. (2023). Problemy etyky ta vyklyky, poviazani iz zastosuvanniam tekhnolohii shtuchnoho intelektu v suchasnomu mystetstvi. [Ethical issues and challenges related to the use of artificial intelligence technologies in contemporary art]. Suchasne mystetstvo: zbirnyk naukovykh prats / Instytut problem suchasnoho mystetstva NAM Ukrainy; hol. red. Viktor Sydorenko. Kyiv: IPSM NAM Ukrainy - *Contemporary Art: Collection of Scientific Works / Institute of Contemporary Art Research NAM of Ukraine; Ed. Viktor Sydorenko, XIX*, 39-54. https://doi.org/10.31500/2309-8813.19.2023.294893

4. Caporusso, N. (2023). Generative Artificial Intelligence and the Emergence of Creative Displacement Anxiety: *Review. Research Directs in Psychology and Behavior, 3(1)*. https://doi.org/10.53520/rdpb2023.10795

5. Cheng, M. (2021). The creativity of artificial intelligence in art. *Proceedings, 81(*1*),* 110. MDPI. https://doi.org/10.3390/proceedings2022081110

6. Paint With Music. (n.d.). *Google Arts & Culture.* https://artsandculture.google.com/experiment/paint-with-music/YAGuJyDB-XbbWg (Дата звернення: 02.05.2024).

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 159.942.5-057.36"364"

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1245-1258

Терещук Ангеліна Дмитрівна кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, вул. Паньківська, 2, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0767-5890

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ІЗ ПТСР

Анотація. У статті висвітлено проблему впливу психологічної травми на емоційний стан військовослужбовців - учасників бойових дій. Травма викликає сильний страх, безпорадність та жах. Загроза життю, постійна небезпека, присутність ворога, злість, розгубленість та розпач створюють певну емоційну атмосферу.

Травматична подія неминуче веде до посттравматичних проявів. З'ясовано, що перебування в екстремальних умовах або високої інтенсивності, або низької інтенсивності, але впродовж тривалого часу, цілком об'єктивно спричиняє гостру реакцію на стрес чи посттравматичний стресовий розлад. Визначено психологічні передумови та чинники посттравматичного стресового розладу. Встановлено основні психологічні симптоми військовослужбовців при посттравматичних стресових порушеннях: збудженість, перебільшене реагування, емоційна відстороненість (втрачається здатність до проявів емоцій); агресивність, порушення концентрації уваги та пам'яті, депресія, загальна тривожність, напади люті, зловживання лікарськими та наркотичними речовинами; проблеми зі сном, виникаючі думки про самогубство; «провина та сором за те, що вижив». Доведено, що накопичення негативних емоцій пригнічує стан та має негативні наслідки для психіки. Досліджено особливості прояву емоцій у військовослужбовців-учасників бойових дій. Доведено, що військовослужбовець знаходиться в найсильнішому стресі психоемоційного характеру, при цьому долаючи його певними вольовими зусиллями. Їм притаманні специфічні психологічні особливості й певний спектр порушень психічного здоров'я, пов'язаних з впливом потужного стресу участі у воєнних діях. Беручи до уваги масштаб травматизації українських військовослужбовців-учасників бойових дій, дослідження теорії та практики психологічної роботи з даною соціальною групою, є вкрай актуальною.

З'ясовано, що вивчення емоційних проявів дає можливість краще розуміти свою поведінку та реакції на різні травматичні ситуації, виявити свій

потенціал та розвивати навички для самореалізації, досягати психологічного благополуччя та ефективного функціонування.

Ключові слова: емоційний стан, психологічна травма, посттравматичний стресовий розлад, травмівна подія, військовослужбовці-учасники бойових дій, психотерапія.

Tereshchuk Angelina Dmytrivna candidate of psychological sciences, senior scientist, leading researcher, Institute for psychology named by G.S.Kostyuk, National Academy of Pedagogical Sciences, 2 Pankivska St., Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-0767-5890

FEATURES OF THE PSYCHOEMOTIONAL STATE OF MILITARY PERSONNEL INVOLVED IN COMBAT WITH PTSD

Abstract. The article addresses the issue of the impact of psychological trauma on the emotional state of military personnel involved in combat. Trauma induces strong feelings of fear, helplessness, and horror. The threat to life, constant danger, the presence of the enemy, anger, confusion, and despair create a specific emotional atmosphere.

A traumatic event inevitably leads to post-traumatic manifestations. It has been determined that being in extreme conditions – whether of high intensity or low intensity but over an extended period – objectively causes acute stress reactions or post-traumatic stress disorder (PTSD). The psychological prerequisites and factors contributing to PTSD have been identified. The main psychological symptoms exhibited by military personnel with PTSD include heightened arousal, exaggerated responses, emotional detachment (loss of the ability to express emotions), aggressiveness, concentration and memory issues, depression, generalized anxiety, anger outbursts, substance abuse, sleep problems, suicidal thoughts, and feelings of "guilt and shame for surviving." It has been demonstrated that the accumulation of negative emotions suppresses well-being and has detrimental effects on mental health. The article explores the peculiarities of emotional expression in military personnel involved in combat. It has been shown that soldiers experience intense psych-emotional stress, which they manage through various willful efforts. They possess specific psychological characteristics and a range of mental health disorders associated with the significant stress of participating in military actions. Given the scale of trauma among Ukrainian military personnel, the study of psychological theory and practice concerning this social group is extremely relevant.

The research highlights that studying emotional manifestations enables individuals to better understand their behavior and reactions to various traumatic situations, discover their potential, develop self-realization skills, achieve psychological well-being, and function effectively.

Keywords: emotional state, psychological trauma, post-traumatic stress disorder, traumatic event, military personnel involved in combat, psychotherapy.

Постановка проблеми. Події сьогодення викликають надзвичайне психологічне напруження українського суспільства і певною мірою торкаються всіх її громадян. Війна впливає на емоційний стан людини, оскільки її події мають екстремальний характер, виходять за межі повсякденних людських переживань і викликають почуття жаху, страху, гніву, страждань, відчаю та безпорадності. Суспільство вступило в період емоційного напруження. Такі травматичні події, як війна в Україні, змінюють звичайний уклад життя людей, виривають їх зі звичного місця проживання та мають негативні наслідки для психічного та фізичного здоров'я.

Одним з найбільш вагомих соціальних наслідків агресії рф проти України стала поява у нашій країні унікальної соціальної та психологічної групи – військовослужбовців-учасників бойових дій. Їм притаманні специфічні психологічні особливості й певний спектр порушень психічного здоров'я, пов'язаних з впливом потужного стресу участі у воєнних діях. Психологічні наслідки травматичного стресу можуть призвести до посттравматичного стресового розладу, який виникає як затяжна або відставлена реакція на пережите.

Посттравматичний стресовий розлад пов'язаний із функціональними порушеннями та низькою якістю життя у багатьох сферах, таких як соціальне функціонування, фізичне здоров'я та загальна задоволеність життям і благополуччя. Саме тому вивчення впливу психологічної травми на емоційний стан військовослужбовців-учасників бойових дій та проживання їх травмуючого досвіду є надзвичайно важливим питанням сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості психологічної травми розкривали як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Перші дослідження стосовно впливу травмуючих подій на психічний стан людей розпочалися наприкінці XIX - на початку XX сторіччя (З. Фройд, Дж. Еріксон, Е. Крепелін, В. Франкл, П. Левін, Ф. Шапіро, В. Гіляровський, Є. Краснушкін, В. Мясищев та ін.). Однак досить широко ці питання досліджували в 60-70-і роки в США в зв'язку з необхідністю реабілітації ветеранів війни у В'єтнамі (М. Горовітц, С. Фіглі, Р. Пітман та ін). Саме тоді М. Горовітцем зі співавторами було введене поняття "посттравматичний стресовий розлад" [3].

У вітчизняній науці дослідниками вивчалися різні аспекти психоемоційної напруженості військовослужбовців-учасників бойових дій, зокрема: В. Стасюком (емоційні стани військовослужбовців в різних умовах діяльності), О. Бліновим (емоційна стійкість військовослужбовців), О. Кокуном (психологічне відновлення військовослужбовців), Є. Потапчуком (психічне здоров'я

учасників бойових дій), І. Приходьком (психологічний супровід службово-бойової діяльності військовослужбовців), Н. Тарабріною (посттравматичні стресові розлади), Л. Шестопаловою (соціально-психологічна реабілітація ветеранів війни) та ін.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що сучасний стан досліджень психологічної травми та її вплив на емоційний стан військовослужбовців характеризується звуженням проблематики в сенсі тлумачень емоційних переживань на рівні теоретико-методологічного вивчення та є вкрай актуальним, особливо в період невизначеності, воєн, економічних та фінансових криз.

Мета статті – визначити психологічні особливості впливу психологічної травми на емоційний стан військовослужбовців-учасників бойових дій, пошук можливостей та розгляд основних напрямів психотерапевтичної роботи щодо їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Сукупність суспільних трансформацій в Україні загострили низку соціально-економічних проблем, які призвели до негативних наслідків для психічного здоров'я та травматизації. В умовах війни в Україні люди переживають травматичний досвід у різних його аспектах, формах та проявах. Психологічні травми створюють унікальні виклики для психологів, сімей і суспільства. Це те, з чим більшість людей раніше не стикалися.

Травма викликає подвійну реакцію:

- по-перше, травма паралізує когнітивні функції: сприйняття, мислення, пам'ять. Відбувається потужний інтенсивний афект паніки, оскільки існує небезпека для виживання;
- по-друге, травма інкорпорується у будь-яку негативну інтерналізацію, яка є в людині. Травма ніби «розростається» та впливає на всю психічну структуру людини, призводячи до ступору звичайного функціонування адаптивних і захисних функцій.

Травматична подія неминуче призводить до посттравматичних проявів. Люди, які зіткнулися з ситуацією військового конфлікту, мають підвищений ризик розвитку психічних розладів, включаючи посттравматичний стресовий розлад, депресію та розлади, пов'язані з вживанням алкоголю. Дані ВООЗ свідчать про поширення психічної травматизації в усьому світі, при цьому майже три чверті всіх випадків посттравматичного стресового розладу (ПТСР) припадають на країни з низьким та середнім рівнем доходу. В Україні, за різними оцінками, поширеність ПТСР коливається від 12% до понад 20% – залежно від методології та часу проведення дослідження. Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19.07.2024 р. № 1265 затверджено Уніфікований клінічний протокол первинної та спеціалізованої медичної допомоги "Гостра реакція на стрес. Посттравматичний стресовий розлад.

Порушення адаптації". Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) визначається як відстрочена або затяжна реакція на стресогенну подію чи ситуацію винятково загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть зумовити дистрес. ПТСР має наступні базові симптоми [4]:

1) повторне переживання яскравих нав'язливих спогадів, флешбеків чи кошмарів. Повторне переживання може відбуватися через одну або кілька сенсорних модальностей і, як правило, супроводжується сильними або приголомшливими емоціями, зокрема страхом або жахом, і сильними фізичними відчуттями;

2) свідоме уникнення думок і спогадів про подію чи події, або уникнення діяльності, ситуацій чи людей, які нагадують подію/події;

3) стійке сприйняття підвищеної поточної загрози, про що, наприклад, свідчить гіперпильність або посилена реакція переляку на подразники, такі як несподівані звуки.

Симптоми зберігаються протягом щонайменше кількох тижнів і спричиняють значні порушення в особистих, сімейних, соціальних, освітніх, професійних або інших важливих сферах функціонування.

На війні багато стресових подій і тривалі травматичні стани, які можуть призвести до посттравматичного стресового розладу. ПТСР – це надзвичайно виснажливий стан, який може виникнути після пережитої жахливої події. Незалежно від того, чи то ветеран війни, жертва домашнього або сексуального насильства, чи постраждалий від стихійного лиха, злочину, автомобільної аварії або нещасного випадку на роботі – всі ці симптоми можуть заважати людині жити своїм звичним життям. ПТСР часто змушує знову і знову переживати травматичний досвід у вигляді спогадів, нічних кошмарів і страшних думок. Це особливо актуально, коли людина стикається з подіями або об'єктами, які нагадують їй про травму.

Посттравматичний стресовий розлад накладає досить істотний відбиток на психіку військовослужбовця. Науковці, досліджуючи симптоми ПТСР ветеранів боснійської війни встановили, що кожен з них пережив 12 травматичних подій. Найбільш травматичний досвід військовослужбовці отримали у бойових діях та обстрілах (90,0%), сповіщення про бойові чи мінно-вибухові поранення рідних та друзів (75,8%), стан шоку після снайперської роботи, коли смерть настає раптово (74,2%). Найчастіші симптоми: емоційне оніміння (2,62%), інтрузії, тобто спогади (2,58%) і ПТСР (2,39%). Найпоширеніший захист – це проекція (68,31%) та інтелектуалізація (56,20%) [11]. Є велика ймовірність того, що наші військові стануть носіями аналогічних наслідків. Посттравматичні стресові порушення сприяють формуванню особливих життєвих сценаріїв і можуть впливати на все подальше життя людини. Тому ПТСР є не лише особистою проблемою військовослужбовця, а й суспільною, яка несе негативний заряд у соціум.

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

До основних проявів ПТСР відносять стійке прагнення людини уникати всього, що хоча б опосередковано може нагадувати її про травму. При ПТСР є несвідома симптоматика, що називається намбінг та визначається за наявністю трьох і більше особливостей, а саме:

1) прагнення уникати будь-яких думок, ситуацій, розмов, пов'язаних з травмою;

2) зусилля з уникнення дій, місць чи людей, які сприяють спогадам про травму;

3) нездатність відтворити в пам'яті основні, важливі елементи травмуючої ситуації (психогенна амнезія);

4) помітна втрата колишніх інтересів і захоплень;

5) відчуття відчуженості з формуванням своєрідного відсторонення від навколишнього реального світу;

6) помітне зниження позитивних емоційних переживань (нездатність наприклад, до почуття любові);

7) почуття відсутності перспективи, невпевненості в майбутньому (наприклад, відсутність очікувань з приводу кар'єри, одруження, дітей чи побажання довгого життя) [3].

Намбінг – це втрата здатності відчувати почуття любові до близьких людей, втрата потреби в соціальній взаємодії. Виникає відчуття відстороненості, відокремленості від інших. Цей процес є несвідомий і тому контролювати та відстежувати його занадто важко.

Військовий, який повернувся з фронту, може переживати важкі травматичні емоції. Коли є загроза власному життю або здоров'ю, коли він був свідком бойових дій, аварій, катастроф, це може вражати психіку. Ветерани війни у В'єтнамі розповідають про свої симптоми ПТСР: «Чому я вижив, а мого приятеля вбили? Мої побратими загинули, і то була моя провина. Я ніби онімів, ні з ким не розмовляв про це. Я не хотів, щоб хтось знав, бо мені було соромно. Я прокинувся, тремтячий, переляканий, як після перестрілки. І ось я нарешті пішов у Департамент у справах ветеранів і сказав "Мені справді дуже потрібна допомога". У мене була ця брошура, там були перераховані всі симптоми ПТСР, і кожен із них був про мене» [10].

Посттравматичний стресовий розлад, який виникає після травматичних подій, детермінує сильний страх, безпорадність, жах, провину, сором, гнів та впливає на психосоматичний стан. Повторне переживання яскравих нав'язливих спогадів, флешбеків чи кошмарів супроводжується інтенсивними або приголомшливими емоціями та сильними фізичними відчуттями.

Три найбільш сильних емоцій, які переслідують більшість військових у зоні бойових дій, призводять до виникнення психічних захворювань та можуть проявлятися протягом багатьох років. Це *страх, сором і провина.*

Страх за себе бути пораненим або вбитим, та страх за побратимів, які можуть постраждати або будуть вбитими.

Сором за те, що зробив щось, що тепер не зможеш узгодити зі своїми моральними принципами. За слабкість, сльози, страх і безпомічність, безсилля – теж соромно. Особливо, коли багато років до цього прокачував маскулінну успішність «мені все під силу», «в мене все під контролем».

Провина за те, що зробив щось жахливе, або за те, чого не зробив, але міг. Ще гірше – почуття провини за те, що вижив, коли інші загинули. Також можна відчувати провину за те, що відчуваєш страх.

Страх, викликаний під час травматичної події, призводить до обумовлення (вироблення умовного рефлексу через почуття страху), при якому подальші нагадування про травму викликають тривогу у відповідь на нагадування (умовні стимули). Емоції, такі як страх, не є поведінковими та фізіологічними реакціями, які однакові у людей та інших тварин, а натомість – це свідомі переживання, які можна пізнати лише безпосередньо за допомогою самоаналізу.

Страхи на полі бою не подолати, вони є у всіх військових. Їх можна лише знати і тримати під контролем. Існує три різних види страху, з якими боєць має справу:

1) Страх розгортання. З цього починається день, коли військовий отримуєте наказ йти в бій. З цього дня і до повернення в безпечне місце він буде відчувати цей страх. Іноді це просто похмуре відчуття, впевненість у тому, що ти приречений, а іноді це змушує прокидатися вранці з думками на кшталт: що я наробив, навіщо я тут?! Цей страх найлегше контролювати, якщо бути зайнятим, уникати самотності та зосереджуватися на завданні.

2) Страх на полі бою. Це чіткий і справжній страх перед загрозливою для життя ситуацією: бути вбитим або пораненим. У кожного військового є свій метод, щоб впоратися з цим страхом. Хтось запевняє себе, що ця ситуація набагато краща, ніж здається, оскільки ворог не поруч і постріли не націлені на тебе.

3) Страх неминучої смерті. Цей страх немає нічого спільного з бойовими діями. Страх, що тебе може більше не бути. Це відбувається, коли людина перебуваєте в реальній безвихідній ситуації і є абсолютно самотньою [7].

"Припустимо, ми залишимося живими, але чи будемо ми жити?", - цитата Ремарка з книги "На західному фронті без змін" [6, С. 54]. Такою є природа травми: пам'ять про неї фрагментована. Сильні емоції, дивна поведінка, нестерпні фізичні відчуття та образи, розрізнені думки – зберігаються поза нашим усвідомленням у тілесній симптоматиці та саморуйнівних діях. Сама травматична подія хоч і в минулому, але посттравматичні реакції позбавляють здатності почуватися живим ще довгий період.

Ізраїльський військовий психолог Бен Шаліт [9] запитував ізраїльських солдатів відразу після бою, що їх найбільше налякало. Відповідь, яку він очікував, була "втрата життя" або "поранення і залишення на полі бою". Тому він був здивований, коли виявив, що страх перед тілесними ушкодженнями і смертю був менший, ніж "підвести побратимів". Шаліт провів подібне опитування серед шведських миротворчих сил, які не мали бойового досвіду. У цьому випадку він отримав очікувану відповідь, що "смерть і поранення" є найстрашнішим фактором у бою. Його висновок полягав у тому, що бойовий досвід зменшує страх смерті або поранення. Шаліт виявив, що страх перед тим, що вони не зможуть виконати своїх зобов'язань у бою - найбільше тисне на свідомість військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях.

Почуття провини – це один із найпоширеніших наслідків психотравм цієї війни. Це колективна реакція на те, що ніхто не є всемогутнім. Провина за те, що зробив щось жахливе, або за те, чого не зробив. Не зміг захистити, врятувати себе та близьких, не завжди був здатний тримати себе в руках, панікував.

Травма завжди пов'язана з провиною. І щодо того, що зроблено, і щодо того, що так і не відбулося. Травма настільки сильно спотворює провину, що в результаті:

✓ Перебільшення своєї ролі та відповідальність за результат. Кожна подія складається з багатьох факторів, але травмована людина схильна перебільшувати власну роль. Це як у тунельному мисленні, коли інші люди та обставини не враховуються. Хоча вони завжди є і часто змінюють картину події.

✓ Знецінення підстав для своїх дій або бездіяльності. Захищаємось автоматичними реакціями, біологічно обумовленими: "бий-біжи-замри".

✓ Мав знати про подію завчасно. Людина вважає, що "повинна була знати" про подію, ще до її настання. Під впливом травми часто говоримо, що наша інтуїція "натякала" про настання катастрофи або навіть хтось інший прямо повідомляв про це, але в це не вірилося. Це такий необґрунтовано завищений стандарт очікувань від себе: "Я мав зробити щось, не знаю що, але мав".

Почуття провини – це результат реактивних утворень агресії та гніву. Відчуття провини дуже руйнує. Спосіб рятування від нього – у прийнятті своєї недосконалості, у знятті з себе відповідальності за все, що відбувається у світі та з іншими людьми [8, С. 45].

Сором та провина – це соціальні відчуття, які відчуваємо у ситуаціях, де відбувається конфлікт між поведінкою і певною загальноприйнятою нормою суспільства чи конкретного оточення. Ми відчуваємо провину за те, що зробили щось погане або шкідливе, але не можемо вже цього змінити і,

здається, що не можемо виправити. Бертрам Мюллер виділив чотири дефіцити, які ведуть до хронічних страху, провини та сорому:

1. Нестаток почуття безпеки.
2. Нестаток почуття приналежності.
3. Нестаток почуття прийнятості.
4. Нестаток підтримки та сміливості виражати себе.

Всі ці дефіцити провокують у нас спочатку відчуття сорому, коли нам здається (а іноді й не здається), що ми не вписуємось в якісь загальноприйняті норми. Особливо, якщо ці норми жорсткі і сором нам нав'язують через засудження, висміювання або критику. Це часто трапляється, коли суспільство або оточення встановлює норми поведінки. І, саме коли ми відчуваємо сором, то йдеться про абстрактні і дуже суб'єктивні рамки – наприклад, як ми маємо виглядати і як розмовляти [5].

Відчувати сором і провину буде конструктивно, якщо ці почуття рухають до розвитку себе або стосунків, але якщо вони повертають в минуле і змушують проживати ситуацію знову і знову, тоді, ймовірно, певні установки або висловлювання ззовні не дають можливості «пробачити» себе [2].

Щоб позбутись схильності відчувати завжди сором і провину, важливо:

- навчитись усвідомлювати свої потреби та вчитись їх задовольняти, дати собі дозвіл це робити, адже лише ми несемо відповідальність за наш комфорт;
- формувати особисті кордони, бо вони будуть захищати від звинувачень та вимог суспільства, які створюють штучні рамки і обмежують наш вибір;
- керувати агресивністю – тобто дозвіл собі на злість, заперечення, сум, образу, які виникають у ситуаціях незадоволених потреб, але проживання цих емоцій без шкоди для себе чи для інших.

Як зазначає всесвітньо відома психоаналітикиня Ґаліт Атлас «Шлях до одужання сповнений суперечностей, провини й сорому. Це болісний процес, який воскрешає привидів минулого і ставить під сумнів нашу внутрішню самоідентифікацію, але наближає до свободи» [1, С. 23].

Військові знаходяться в найсильнішому стресі психоемоційного характеру. Загроза життю, постійна небезпека, присутність ворога, страх, злість, безпорадність, розгубленість та розпач створюють певну емоційну атмосферу. Труднощі з контролем емоцій, особливо раптові спалахи гніву та часте роздратування, можуть суттєво впливати на повсякденне життя. Їм притаманний певний спектр порушень психічного здоров'я, пов'язаних з впливом потужного стресу участі у воєнних діях. Вони відчувають емоції болю, горя, втрати, але не проявляють їх, бо це небезпечно. Емоційний військовий – це мертвий військовий. Відчуття, наче почуттів не існує, все занадто холодно, а раніше було дуже емоційно. Поруч завжди є дві емоції: і сумно і радісно. Військові говорять про те, як їм важко приймати рішення, коли забагато

емоцій. І лише, контролюючи їх, можна вижити (заборона на почуття, ні на що не варто реагувати). Для того, щоб вижити, потрібно відключитись, не відчувати, тому що відчувати надто боляче!

Емоційні прояви супроводжуються сильним навантаженням на психіку, призводять до погіршення стосунків, нездатністю адаптуватися, будувати і підтримувати зв'язки з оточуючими. Соціальна ізоляція та відсутність людини, з якою можна поділитися переживаннями, посилює почуття самотності та відчаю. Важко почуватися живим «Тут і тепер». Тому військовослужбовець щоразу вирушає туди, де почував себе живим, навіть якщо ці місця були сповнені жахом та стражданнями.

Наслідки ПТСР прослідковуються на всіх рівнях: когнітивному, емоційному і фізичному:

- надмірно понижений або неадекватно підвищений настрій, який не піддається психологічній корекції,
- тривожні панічні напади на фоні постійної тривоги, які погано купіруються психотехніками,
- постійні негативні думки про себе, про погане майбутнє, апатія, песимізм,
- агресія та постійна дратівливість, або злість, яка не піддається контролю та проявляється на самій людині або оточуючих,
- відчуття провини, знецінення власного життя,
- низька концентрація, неуважність, сплутаність мови,
- ступор, нерухомість в ситуації безпеки,
- емоції неадекватні ситуації та подіям навколо,
- порушення орієнтації у собі та навколишньому; сплутаність свідомості,
- постійні, не прив’язані до хвороб, фізичні болі,
- рухова загальмованість або різке збільшення рухової активності,
- аутоагресивні та суїцидальні дії.

Посттравматичний розлад викликає клінічно важкий емоційний стан і це є важливим маркером про потенційну потребу у зверненні до спеціаліста. Головне завдання психолога – це максимально стабілізувати психоемоційний стан та повернути його до норми. Важливо пояснити, що наявні симптоми – це нормальна реакція на ненормальні події. Щоб зберегти стосунки, потрібно зрозуміти і підтримати, і це нормально, коли військовий закривається. Бути поруч, але не втручатися, не рятувати, не нав'язувати допомогу. Має бути адаптація і зниження інтенсивності травмуючої події.

Основним методом лікування посттравматичного стресового розладу є психотерапія:

1. стабілізація (почувати себе в безпеці, прислуховуватися до своїх почуттів, навчатися навичкам заземлення, пошуку опори та емоційної саморегуляції),

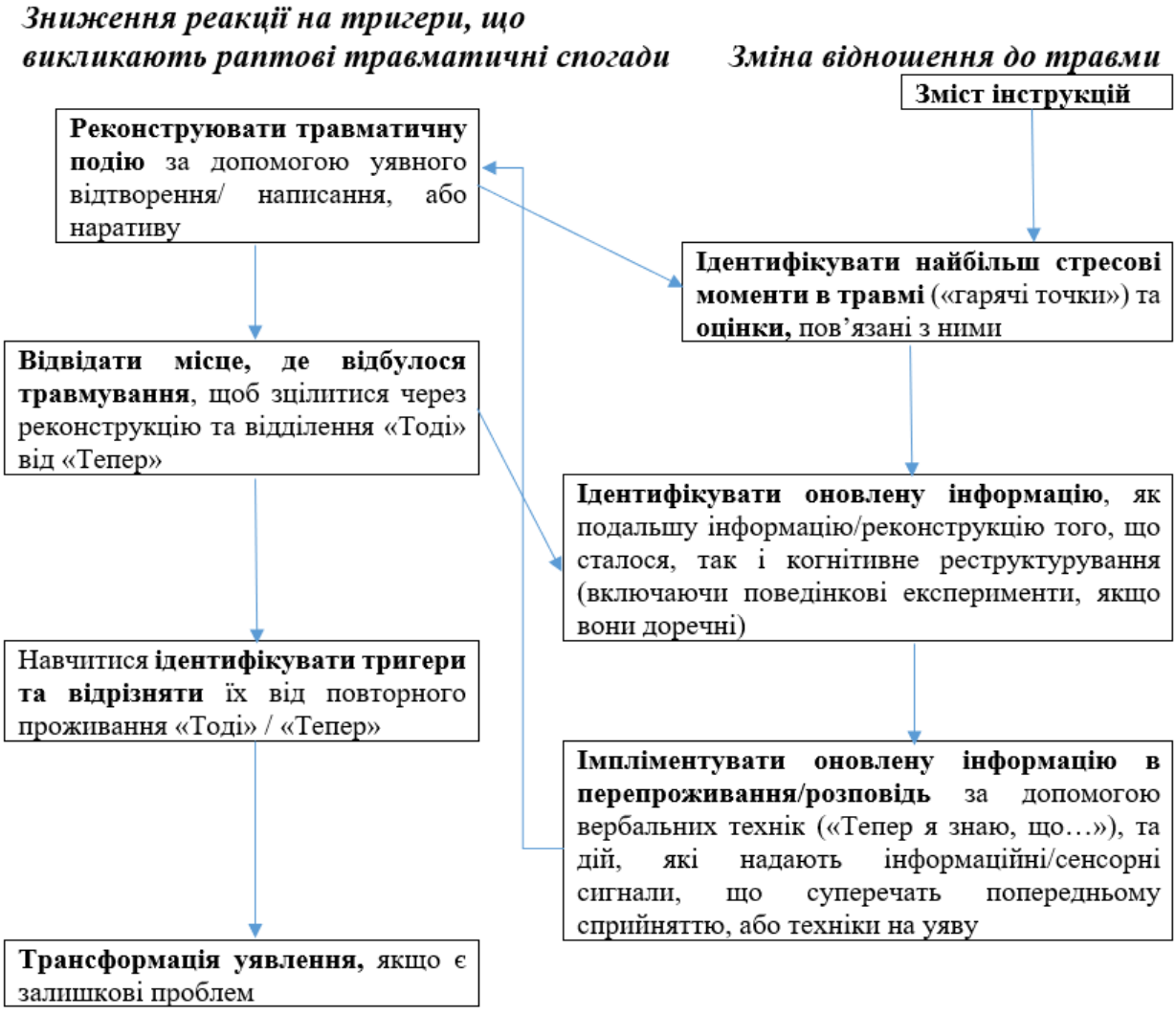
2. робота з травматичними спогадами (усвідомити минуле і його наслідки, вбудувати ці спогади у своє Я і позбавити травматичні спогади контролю над собою),

3. інтеграція (закріпити нове розуміння себе, знайти сенс продовжувати жити, навіть відчувати щастя).

До найбільш ефективних методів допомоги при ПТСР відносять:

- терапія когнітивної обробки,
- когнітивна терапія ПТСР,
- наративна експозиційна терапія,
- терапія тривалого впливу,
- EMDR/ДПРО.

Когнітивна терапія при ПТСР:

Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) відіграє ключову роль у реабілітації військових, зокрема тих, хто перебуває в зоні конфлікту чи відновлюється після бойових дій. Військові стикаються з такими проблемами, як

порушення сну, ПТСР, хронічна тривожність і депресія, агресивність, порушення концентрації уваги та пам'яті, зловживання алкоголем тощо. КПТ допомагає їм ідентифікуватися та змінювати деструктивні думки та поведінку, навчає методів релаксації та технік стрес-менеджменту. Наші думки впливають на емоції і поведінку, і навпаки. Зміна негативного мислення може відповідно змінити емоційний стан та поведінку. КПТ орієнтована на те, щоб допомогти військовим переосмислити негативний досвід та реакції, розвивати стратегії адаптації до стресових ситуацій та зміцнювати особистісні ресурси. Це може включати техніки експозиції для роботи з травматичними спогадами, а також когнітивні стратегії для перебудови негативних переконань.

Експозиційна терапія є високоефективною терапією при ПТСР. Цей вид терапії допомагає у роботі з флешбеками: поступово знижується чутливість до тригерів, формуються нові асоціації, покращується емоційна регуляція, формується контроль над травматичними спогадами. Експозиційна терапія – інтенсивний процес, який може призвести до ретравматизації (наприклад, перегляд військовим реалістичних фільмів про війну).

В основу методу десенсибілізація та репроцесуалізація травми за допомогою руху очей (EMDR) покладено розуміння психофізіологічного механізму адаптивної інформаційно-обробляючої системи. При її активації відбувається спонтанна переробка та нейтралізація травмуючої інформації (зменшується чутливість), що позитивно впливає на когнітивну сферу, емоції та поведінку. Але перш ніж «оживляти» травматичні спогади, потрібно володіти техніками емоційної нейтралізації (наприклад, уяві та утримання в уяві безпечного місця, нервово-м’язовій релаксації, техніка тремору, уяві світового потоку, аутотренінг та ін.).

Терапія ПТСР полягає не лише в тому, щоб розібратися з минулим, а й зуміти інтегруватися у повсякденне життя. Розуміти природність своїх реакцій на події, що відбуваються у житті; долати негативні наслідки війни через усвідомлення власних емоційних реакцій на військові дії; володіти навичками роботи зі своїми думками та емоціями.

Підтримка близьких та рідних іноді є одним із найважливіших факторів одужання й найбільш ефективно допомагає подолати стрес та запобігає виникненню психотравм. Профілактичні та лікувальні заходи, які спрямовані на посилення факторів змін, таких як вдячність, цілеспрямованість та альтруїзм, можуть допомогти підвищити стійкість у військовослужбовців-учасників бойових дій, які зазнали важких травм.

Висновок. Перебування в екстремальних умовах впродовж тривалого часу цілком об’єктивно спричиняє гостру реакцію на стрес чи посттравматичний стресовий розлад. Наразі ми говоримо про надзвичайну складність переживання, вираження та тим більш усвідомлення власних емоцій в

контексті війни. Травма охоплює почуття та емоції, викликаючи сильний страх, безпорадність та жах. Військовослужбовці-учасники бойових дій знаходяться в найсильнішому стресі психоемоційного характеру. Загроза життю, постійна небезпека, присутність ворога, злість, розгубленість та розпач створюють негативну емоційну атмосферу. Життя в умовах війни – це не лише фізичні битви, але й надзвичайно важка боротьба з емоційними випробуваннями. Як це відчувати на війні? Як це жити кожен день з емоціями, коли йде війна? Цей процес супроводжується надінтенсивними негативними симптомами ПТСР.

Література:

1. Атлас Г. Емоційний спадок. Як подолати травматичний досвід. Видавництво «Лабораторія.». 2023, 208 с.
2. Бонцьо У. Як боротись з відчуттям сорому і провини? https://pleso.me/ua/blog/how-to-deal-with-shame-and-guilt.
3. Критерії діагностики посттравматичного стресового розладу. *https://www.ippo.if.ua.*
4. Медична допомога пацієнтам із гострою реакцією на стрес та ПТСР матиме кращі результати - затверджено уніфікований клінічний протокол. https://moz.gov.ua/uk/medichna-dopomoga-paciyentam-iz-gostroyu-reakciyeyu-na-stres-ta-ptsr-matime-krashi-rezultati-zatverdzheno-unifikovanij-klinichnij-protokol
5. Мюллер Б. «Стыд, страх и вина в психотерапии». https://www.youtube.com/watch?v=bdn9uDaXT_w.
6. Ремарк Е. М. На Західному фронті без змін. КСД. 2022. 240 с.
7. Станіславська Т. Психотравма війни. https://tgstat.ru/channel/@posttraumaticstress.
8. Терещук А. Д. Особливості прояву емоційних станів під час війни: нові виклики та реалії. *Асертивність і саморозвиток учнів та студентів з ознаками обдарованості в умовах війни:* тези доповідей учасників XVII науково-практичного семінару, 25 квітня 2024 р. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2024. 69 с, С. 44-45. https://lib.iitta.gov.ua/740682/.
9. Шаліт Б. https://www.amazon.com/Psychology-Conflict-Combat-Ben-Shalit/dp/0275927539.
10. Vietnam veterans' voices on managing PTSD. https://www.youtube.com/watch?v=1b9PuvQnT6I:
11. Selimbašić Z, Brkić M., Kravić N., Hamidović J., Selimbašić M. (2018). Post-traumatic stress disorder and coping styles of war veterans from Tuzla Canton twenty years after the war. Medicinski Glasnik. Volume 15, Number 1, February. 66-70 p.

References:

1. Atlas G. (2023). Emotsijnyj spadok. Yak podolaty travmatychnyj dosvid [An emotional legacy. How to overcome a traumatic experience]. *Vydavnytstvo «Laboratoriia.».* 208. [in Ukrainian].
2. Bonts'o U. Yak borotys' z vidchuttiam soromu i provyny? [How to deal with feelings of shame and guilt?]. Retrieved from https://pleso.me/ua/blog/how-to-deal-with-shame-and-guilt [in Ukrainian].
3. Kryterii diahnostyky posttravmatychnoho stresovoho rozladu [Diagnostic criteria for post-traumatic stress disorder]. Retrieved from https://www.ippo.if.ua [in Ukrainian].

4. Medychna dopomoha patsiientam iz hostroiu reaktsiieiu na stres ta PTSR matyme kraschi rezul'taty - zatverdzheno unifikovanyj klinichnyj protocol [Medical care for patients with an acute reaction to stress and PTSD will have better results - a unified clinical protocol has been approved]. (n.d.). *moz.gov.ua.* Retrieved from https://moz.gov.ua/uk/medichna-dopomoga-paciyentam-iz-gostroyu-reakciyeyu-na-stres-ta-ptsr-matime-krashi-rezultati-zatverdzheno-unifikovanij-klinichnij-protokol [in Ukrainian].

5. Miuller B. Styd, strakh y vyna v psykhoterapyy [Shame, fear and guilt in psychotherapy]. (n.d.). youtube.com. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=bdn9uDaXT_w.

6. Remark E. M. (2022.). Na Zakhidnomu fronti bez zmin. [No changes on the Western Front]. KSD. 240. [in Ukrainian].

7. Stanislavs'ka T. Psykhotravma vijny [Psychotrauma of war]. Retrieved from https:// tgstat.ru/channel/@posttraumaticstress. [in Ukrainian].

8. Tereshchuk A. D. (2024}. Osoblyvosti proiavu emotsijnykh staniv pid chas vijny: novi vyklyky ta realii [Peculiarities of the manifestation of emotional states during the war: new challenges and realities]. Asertyvnist' i samorozvytok uchniv ta studentiv z oznakamy obdarovanosti v umovakh vijny: tezy dopovidej uchasnykiv XVII naukovo-praktychnoho seminaru, 25 kvitnia 2024. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 69, 44-45. (n.d.). lib.iitta.gov.ua. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/740682/ [in Ukrainian].

9. Shalit B. Retrieved from https://www.amazon.com/Psychology-Conflict-Combat-Ben-Shalit/dp/0275927539.

10. Vietnam veterans' voices on managing PTSD. Retrieved from https://www.youtube.com/ watch?v=1b9PuvQnT6I.

11. Selimbašić Z, Brkić M., Kravić N., Hamidović J., Selimbašić M. (2018). Post-traumatic stress disorder and coping styles of war veterans from Tuzla Canton twenty years after the war. Medicinski Glasnik. Volume 15, Number 1, February. 66-70. [Bosniia i Hertsehovyn].

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

УДК 59.954:304.4

https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-10(52)-1259-1270

Ярощук Маріанна Володимирівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології і соціальної роботи, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, м. Кременець, 47003, вул. Ліцейна, 1, тел.: (067) 452-21-15, https://orcid.org/0000-0003-4499-8362

Собко Віталій Валерійович здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 Психологія, Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009, тел.: (067) 990-99-98, https://orcid.org/0009-0006-9055-6206

Покалюк Дмитро Сергійович здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, Західноукраїнський національний університет, вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009, тел.: (067) 990-99-98, https://orcid.org/0009-0004-0021-3134

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЛІДЕРСТВА У МОЛОДІЖНІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ

Анотація. На основі теоретичного аналізу наукових джерел та емпіричних досліджень з питань лідерства, з'ясовано, що лідерство визначається як дар, що характеризується особливим поєднанням особистих якостей, навичок і психологічних характеристик, які забезпечують вплив, успіх і лідерство в ефективному управлінні командою та творчих підходах до соціальних питань.

У статті констатується, що у більшості молодіжних громадських організацій спостерігається централізована структура, яка особливо виражена для об'єднань політичного та релігійного спрямування. Більшість членів організації не мають впливу на прийняття рішень керівництвом (радою директорів) і не беруть участь у прийнятті рішень, але беруть участь у виконанні рішень керівництва або ради директорів. Керівник формує план роботи організації та визначає напрямок роботи.

Стверджується, що у молодіжних громадських організаціях змішаної структури лідери не завжди чіткі у прийнятті рішень, з елементами як демократичного, так і авторитарного лідерства. У такій організації лідери враховують думки членів групи, керівний орган стає більш важливим, а кілька сфер лідерства чітко визначені.

Натомість наголошується, що у молодіжних громадських організаціях, які мають децентралізовану структуру, важливі рішення приймаються спільно членськими командами та лідерами на засіданнях правління.

Визначено рівні навичок і якостей, необхідних для ефективних лідерів. Виокремлено десять найвищих оцінок навичок і якостей, необхідних для ефективного лідера: 1 – впевненість у собі, 2 – уміння підбирати людей і працювати в команді, 3 – уміння ініціювати зміни, 4 – висока мотивація, 5 – впевненість до успіху, завзяття, 6 - комунікабельність, 7 - наполегливість, почуття відповідальності, 8 - успішне вирішення складних проблем у критичних ситуаціях, 9 - самокритичність, 10 - емоційна стійкість.

Запропоновано модель феномену лідерства, яка включає чинники розвитку лідерського потенціалу в житті індивіда, високу мотивацію, високий рівень емоційного та соціального інтелекту та креативних підходів до вирішення складних соціальних проблем, спілкування, стратегічного планування, способи пошуку шляхів реалізації планів.

Результати звернень лідерів молодіжних громадських організацій до складних соціальних проблем дали підстави для висновків про здатність респондентів за короткий проміжок часу аналізувати складні соціальні проблеми та швидко визначати варіанти та нестандартні підходи (у більшості випадків кілька варіантів) полагодити. На основі цього критерії відповідей респондентів вдалося поділити на три категорії: розв’язання стратегічних завдань, тактичні дії та дії, спрямовані на формування громадської думки.

Ключові слова: духовний потенціал, психологія особистості, лідерські якості, лідерський талант, молодь, молодіжні громадські організації.

Yaroshchuk Marianna Volodymyrivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Psychology and Social Work, Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy, St. Lyceina, 1, Kremenets, 47003, tel.: (067) 452-21-15, https://orcid.org/0000-0003-4499-8362

Собко Віталій Валерійович third-level graduate of higher education (PhD) in specialty 053 Psychology, West Ukrainian National University, St. Lvivska, 11, Ternopil, 46009, tel.: (067) 990-99-98, https://orcid.org/0009-0006-9055-6206

Покалюк Дмитро Сергійович third-level graduate of higher education (PhD) in specialty 011 Educational, pedagogical sciences, West Ukrainian National University, St. Lvivska, 11, Ternopil, 46009, tel.: (067) 990-99-98, https://orcid.org/0009-0004-0021-3134

ISSN (print) 2708-7530
Наукові перспективи № 10(52) 2024

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF LEADERSHIP IN YOUTH PUBLIC ORGANIZATIONS

Abstract. Based on the theoretical analysis of scientific sources and empirical research on leadership issues, it was found that leadership is defined as a gift characterized by a special combination of personal qualities, skills and psychological characteristics that ensure influence, success and leadership in effective team management and creative approaches to social issues.

The article states that the majority of youth public organizations have a centralized structure, which is especially pronounced for associations of a political and religious orientation. Most of the members of the organization do not have influence on decision-making by the management (board of directors) and do not participate in decision-making, but participate in the implementation of the decisions of the management or the board of directors. The manager forms the organization's work plan and determines the direction of work.

It is argued that in youth public organizations of a mixed structure, leaders are not always clear in decision-making, with elements of both democratic and authoritarian leadership. In such an organization, leaders take into account the opinions of group members, the governing body becomes more important, and several areas of leadership are clearly defined.

Instead, it is emphasized that in youth public organizations that have a decentralized structure, important decisions are made jointly by member teams and leaders at board meetings.

The levels of skills and qualities necessary for effective leaders are defined. The ten highest ratings of skills and qualities necessary for an effective leader are highlighted: 1 – self-confidence, 2 – the ability to select people and work in a team, 3 – the ability to initiate changes, 4 – high motivation, 5 – confidence in success, zeal, 6 - sociability, 7 - persistence, sense of responsibility, 8 - successful solution of complex problems in critical situations, 9 - self-criticism, 10 - emotional stability.

A model of the leadership phenomenon is proposed, which includes factors for the development of leadership potential in an individual's life, high motivation, a high level of emotional and social intelligence and creative approaches to solving complex social problems, communication, strategic planning, ways of finding ways to implement plans.

The results of the addresses of the leaders of youth public organizations to complex social problems gave grounds for conclusions about the respondents' ability to analyze complex social problems in a short period of time and quickly determine options and fix non-standard approaches (in most cases, several options). Based on this, it was possible to divide the respondents' answer criteria into three categories: solving strategic tasks, tactical actions, and actions aimed at shaping public opinion.

Keywords: spiritual potential, personality psychology, leadership qualities, leadership talent, youth, youth public organizations.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство ставить нові вимоги до людини, яка потребує розвитку свого духовного та лідерського потенціалу. Сьогодні зростає попит на людей нестандартно мислячих, вольових і працездатних. Аналіз наукової літератури показує, що серед усіх видів таланту лідерство є найменш вивченим психологічним феноменом. Тому питання лідерства, особливо молодіжного, є особливо актуальним.

Актуальність теми пояснюється не лише інтересом до неї сучасного суспільства та її практичним значенням, а й новизною для української та світової психології. Сьогодні все більше науковців досліджують складні аспекти формування особистості, одним із яких є лідерство. Дослідження вчених у цій галузі зробили значний внесок у психологічну теорію, але вони не дали вичерпних відповідей на всі питання, пов'язані зі структурою лідерських рис, детермінантами та проявами розвитку лідерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання лідерства широко ставляться в психологічній науці, але єдиної універсальної теорії лідерства досі немає. Більшість наукових досліджень присвячено загальним аспектам особистості лідера. Вивчення складності цього явища потребує побудови принципово іншої теоретико-прикладної моделі.

У сучасній науковій літературі існує велика кількість різноманітних концепцій лідерства, які можна умовно об'єднати в три великі категорії: перевірена концепція переваги факторів рис особистості (К. Блендшард, П. Герсі, Д. Голман, Р. Ділтс, Ф. Ільясов, Е. Холландер); концепція, що контекст вважається детермінантою (В. Врум, Д. Стінсон, Т. Джонсон, Т. Мітчелл, Р. Танненбаум, У. Шмідт, Ф. Фідлер, Р. Хаус, А. Яго); концепція поєднання особистісних і ситуаційних факторів (С. Багрецов, В. Наумов, К. Оганян).

«Індивідуалісти» вважають, що ефективність лідерства забезпечується конкретними якостями особистості. Вчені розглядають лідерство як стан або процес. Вчені-ситуаціоністи заперечують вплив індивідуальних відмінностей і приписують всі варіації в ефективності лідерства стресовим факторам навколишнього середовища.

Метою статті є визначення моделі лідерства та першопричин феноменів лідерства, вивчення особливостей лідерства у вирішенні складних творчих завдань учасниками молодіжних громадських об'єднань.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури показує, що численні та різноманітні визначення лідерства розглядаються насамперед у контексті процесу міжособистісної взаємодії. Головною характеристикою лідерства є орієнтація на людей, і вона безпосередньо пов'язана з механізмом

міжособистісних стосунків. Лідерство вважається особливим типом таланту з 1972 року, коли він був включений до Міжнародного списку типів обдарованості. Питання психологічної природи лідерства є новим для пострадянських країн, оскільки до недавнього часу все, що пов'язано з лідерством, мало ідеологічний характер.

Отже, науковий метод дуже ефективний на сучасному етапі, коли лідерство розглядається як одна з вроджених рис людини. Моляко В.О. визначає талант як планомірне формування особистості, яка є координатором, регулятором і стимулятором творчої діяльності, допомагає знаходити такі рішення, які дозволяють людині краще адаптуватися до світу, оточення, Інших і самої себе [4, С. 87-88].

Творчий талант лідера проявляється в його здатності продуктивно мислити, приймати рішення, прогнозувати, спілкуватися, планувати, реалізовувати або виконувати рішення, будувати стосунки та визначати можливості.

Сьогодні психологи доповнюють традиційну класифікацію типів творчості управлінською, комунікаційною, ситуативною («побутовою») (В.О. Моляко).

Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження лідерських талантів підкреслюють, що високий IQ становить лише 20% життєвого успіху людини, а особливо не гарантує успіху в лідерстві. За словами Ке де Фріса [7], людина з високим IQ не обов'язково приймає правильні рішення. Насправді IQ слабко корелює з такими лідерськими якостями, як здатність приймати рішення. Вчений вважає, що емоційний інтелект – EQ (навички міжособистісного спілкування, знання своїх почуттів) відіграє вирішальну роль у світі лідерства. Дослідження Ке де Фріза та наші спостереження дозволяють розрізнити теоретичний і практичний IQ.

У сучасній науковій літературі існує велика кількість різноманітних концепцій практичного інтелекту (Р. Стернберг, М. Салліван, Д. Гоулман, Ке де Врі, Г. Гарднер, Ф. Хессельблейн) [6; 7].

Р. Стернберг [6] вважає поняття практичного інтелекту частиною більш широкої теорії - веде до успішної теорії інтелекту, згідно з якою інтелект - це здатність (здатність) людини досягати поставлених цілей, успіху та високих досягнень. Здатність досягти успіху залежить від здатності людини розвивати свої сильні сторони та виправляти чи компенсувати свої слабкі сторони за допомогою балансу аналітичних, творчих і практичних здібностей, які дозволяють адаптуватися до середовища, формувати чи змінювати його.

Дж. Гілфорд запропонував розширену концепцію інтелекту. Модель вчених дозволила нам ідентифікувати 120 факторів інтелекту, які можна класифікувати відповідно до трьох змінних, що характеризують обробку інформації: вміст інформації, операції обробки інформації та результати обробки інформації. За Гілфордом, соціальний інтелект — це система

інтелектуальних здібностей, незалежних від факторів загального інтелекту. Це когнітивний компонент комунікативної компетентності людини [3, С. 469-479].

На наш погляд, практичний інтелект є важливою структурною складовою природної особистості лідера. Соціальний та емоційний інтелект визначає успішність чи неуспішність спілкування та соціальної адаптації лідера, забезпечуючи розуміння поведінки та вчинків людини, розуміння вимовлених слів, невербальних реакцій (жестів, міміки), здатність чітко формулювати прийняті стратегії поведінки.

Г. Айзенк досліджував співвідношення практичного інтелекту до теоретичного. На думку вченого, інтелект слід розглядати в трьох вимірах: біологічному, психометричному та соціологічному. Фундаментальним цей вчений вважає біологічний інтелект [1, С. 112]. Він служить фізіологічною, нейронною, біохімічною та гормональною основою когнітивної поведінки, тобто в першу чергу стосується структури та функції кори головного мозку; без них неможлива свідома поведінка, і вони відповідають за індивідуальні відмінності в інтелекті. Важливу роль у властивостях цих структур відіграють генетичні фактори.

На думку Г. Айзенка, розумовий інтелект можна визначити за допомогою звичайних тестів IQ. Відносний успіх цього тесту значною мірою залежить від біологічного інтелекту, але не тільки від нього. Надзвичайно важливу роль відіграють культурні фактори, сімейне виховання, освіта та соціально-економічний статус. Так, дослідники стверджують, що психометричний інтелект на 70% залежить від біологічних факторів і на 30% – від факторів середовища [1, С.113]. Вчені визначають біологічний інтелект як інтелект А, а соціальний інтелект як інтелект В, вказуючи на те, що інтелект В є набагато ширшим, ніж А, і включає IQ. IQ, у свою чергу, є ширшим і інтелектуальним, ніж інтелект А (біологічний інтелект). За Айзенком, біологічний інтелект (аспекти) можна вважати фундаментальним [1, С. 112].

Психолог Гарвардського університету Говард Гарднер [5] виділив сім варіантів інтелекту: Просторові, тілесні, рухові, музичні, лінгвістичні, логіко-математичні, міжособистісні та его. На думку авторів теорії, для лідерів найбільш важливим є розвиток двох останніх варіантів (особистісного та міжособистісного). Навички міжособистісного спілкування — це здатність розуміти почуття інших, будувати стосунки з людьми та виконувати завдання за допомогою інших. Люди з інтроспективним інтелектом добре усвідомлюють свої почуття. Часто вони живуть насиченим емоційним життям і добре усвідомлюють власні мотиви та поведінку. Як правило, люди з логічним і математичним інтелектом отримують високі результати в тестах IQ.

За словами Ке де Фріза, багато дослідників обмежуються логічним математичним інтелектом, формою, яку можна виміряти, відомою як IQ.

Проте людина, яка добре вчиться у школі, зазвичай не досягає великих успіхів у житті [7, С. 43]. Люди з високим IQ часто потрапляють в інтелектуальну пастку «раціоналізації» своїх неправильних рішень. Вчений зазначив, що високоінтелектуальні люди часто настільки тонко критикують інших, що зосереджуються більше на критиці, ніж на пошуку конструктивних рішень. Ке де Фріс стверджує, що у світі лідерства емоційний інтелект — суміш міжособистісного та саморефлексивного інтелекту, згідно з класифікацією Гарднера - так само важливий, як і логіко-математичний. Високий IQ («коефіцієнт інтелектуального розвитку») може «побити» високий EQ («коефіцієнт емоційного розвитку»).

Порівняно з вивченням соціального інтелекту історія дослідження та теоретичного опису моделей емоційного інтелекту значно коротша. Розгляд емоційного інтелекту тривав лише кілька десятиліть. Таким чином, існує дві основні моделі емоційного інтелекту: моделі компетентності та гібридні моделі. Модель компетентності — це погляд на емоційний інтелект як на перетин емоцій і пізнання. Змішані моделі пропонують поняття емоційного інтелекту як поєднання психологічних і особистісних характеристик, притаманних кожній конкретній людині.

Деніел Холман проливає світло на проблеми емоційного інтелекту у своїй книзі [2]. Він демонструє, що тести IQ не можуть точно передбачити, хто досягне великих успіхів у житті. Холман припускає, що приблизно 80 відсотків успіху визначається не тестами IQ, а іншими якостями, однією з яких є емоційний інтелект. Завдяки цьому він зрозумів «такі здібності, як самомотивація та опір розчаруванню, здатність контролювати емоційні спалахи та відмовлятися від задоволення, регуляція емоцій і здатність не дозволяти досвіду гальмувати думки, співчуття та надію». визначити рівні емоційного інтелекту, але він вказує на характерні фактори, які відрізняють емоційний інтелект від рівня IQ.

Р. Штернберг вказує на різницю між академічним інтелектом і практичним інтелектом. Однак концепція практичного інтелекту є частиною ширшої теорії, яка веде до успішної теорії інтелекту, відомої як тріадична теорія. Згідно з цією теорією, інтелект, який забезпечує успіх, — це здатність людини досягати успіху в житті, причому високі або низькі індивідуальні стандарти визначаються певним соціокультурним походженням. Здатність досягати успіху залежить від здатності людини розвивати свої сильні сторони та виправляти або компенсувати свої слабкі сторони через баланс аналітичних, творчих і практичних здібностей, що дозволяє адаптуватися до свого оточення, формувати або змінювати його [6, С. 93].

Р. Штернберг зазначав, що центром інтелектуального мислення є одна або декілька з трьох цілей поведінки, а саме пристосування до навколишнього

середовища, його формування або вибір. На думку авторів теорії, ці три цілі можна вважати функціями, на виконання яких спрямований інтелект. Якщо людина не може змінити себе, щоб адаптуватися до середовища, то він може спробувати змінити себе.

Таким чином, визначення практичного інтелекту, використане П. Штернбергом і колегами, таке: адаптація, формування і вибір є функціями розвиненого мислення та його ситуативної обумовленості, так що компоненти інтелекту функціонують на різних рівнях досвіду і в реальному житті [6, С. 95].

Манфред Кетс де Вріс [7] вказував, що на розвиток лідерства впливає багато факторів і обставин у процесі формування особистості. Вчені вважають, що головними передумовами для того, щоб стати лідером, є вплив сім'ї, освіта, досвід і культура. На думку автора, якщо у конкретної людини немає правильної основи (сімейних і культурних цінностей, освіти), то шансів стати лідером набагато менше. Зокрема, Манфред Кетс де Вріс каже, що батьки допомагають своїм дітям переживати розчарування та смуток, залежно від віку, як природний наслідок дитячої цікавості та потреби пізнавати світ, закладаючи міцну основу для незалежного майбутнього. Також важливо рано знайомити дітей з людьми інших культур (країн, етнічних груп) через подорожі. Коли сім'ї не забезпечують міцної основи, необхідної для того, щоб діти досліджували світ, культурні відмінності можуть стати радше заплутаними, ніж захоплюючими пригодами.

Не менш важливу роль у формуванні світогляду підростаючої дитини відіграє освіта. Знання мови, участь у різноманітних гуртках, різноманітні захоплення сприяють загальному розвитку особистості. Важливим фактором формування лідерства є також вплив культури та цінностей нації (країни), де росте дитина [7, с. 246].

Манфред Кетс де Вріс стверджує, що особистість, статус і досвід лідера відіграють важливу роль у формулі лідерства, але не менш важливими є особистості його послідовників (разом з їхніми цінностями, стосунками, переконаннями та єдиною силою команди), ситуація (характер завдання, тип компанії, корпоративна культура, організаційні фактори, соціально-економічна та політична ситуація).

На думку вченого, для аналізу конкретного сюжету лідерства необхідно враховувати типи завдань, які лідер повинен виконувати, характер організаційної діяльності, соціально-економічне та політичне середовище, етнокультурну організацію, в якій він діє. Манфред Кетс де Вріс зазначає, що навіть стиль керівництва конкретного лідера (індивідуальні показники) залежить від ширших обставин. Це комплексний результат взаємодії особистості, етапу життя, країни та корпоративної культури. Стиль лідера вказує на специфічне поєднання його минулого та рис особистості. На основі досліджень і

спостережень Манфред Кетс де Вріс склав список навичок найефективніших лідерів. Це особистісні навички (мотивація, впевненість у собі, енергія та особиста ефективність), соціальні навички (впливовість, політична орієнтація та емпатія), когнітивні навички (концептуальне мислення та велика картина [7, С. 220].

Сучасні психологи відзначають, що ефективна мотивація послідовників є головним соціально-психологічним механізмом осягнення впливу людини на людину. Ми вважаємо, що на вершині списку якостей і психологічних рис, які складають лідерський талант, знаходяться креативність і практичний інтелект (соціальний, емоційний), які забезпечують успіх. Не менш важливим у структурі особистості лідера є мотиваційний компонент, який потребує детального наукового дослідження.

До сфери нашого дослідження входили молодіжні громадські організації – об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Кількість членів цих асоціацій починається від 3 і досягає 200 (регіональний рівень). Ми досліджували регіональні молодіжні громадські організації Тернопільської області чисельністю від 6 до 100 осіб. Всього в дослідженні взяли участь 15 молодіжних громадських організацій. Усі організації активно займаються політичною діяльністю.

За результатами нашого дослідження (соціометрії, а також спостережень, діалогів, порівнянь та узагальнень), проведеного в громадських об'єднаннях молоді Тернопільської області, вісім організацій (близько 53,4%) мають авторитарний стиль керівництва.

У двох інших молодіжних громадських організаціях стилі керівництва (демократичний та авторитарний) схилялися до демократії, а у двох інших були змішані стилі лідерства, але віддавали перевагу авторитаризму (13,3% від загальної кількості організацій) Лише три з п'ятнадцяти молодіжних громадських організацій, або 20% від загальної кількості досліджених нами об'єднань, мали демократичних лідерів.

В авторитарних молодіжних громадських організаціях влада зосереджена в «руках» лідера організації, і ніхто, крім нього, не приймає рішень. Тільки керівник формує план роботи організації, визначає напрямок роботи, а домовленості з працівниками організації є лише формальністю.

Члени організації є просто виконавцями рішень лідера. В одній з організацій авторитаризм лідера був доведений до крайності, робота з послідовниками була навіть схожа на тоталітаризм. У цій організації підлеглі навіть не мають права висловлювати свою думку, особливо коли вона відрізняється від думки керівника.

У молодіжних громадських організаціях, де лідери не завжди артикулюють свої позиції у прийнятті рішень, присутні елементи як демократичного, так і авторитарного лідерства, і ми розглянемо, які з них більше в процесі співпраці з послідовниками. Так, для змішаного стилю керівництва з демократичною перевагою в більшості ситуацій характерно враховувати думку послідовників, однак, коли важливість і складність завдання зростає, лідер починає використовувати авторитарний стиль. Для лідерів, які віддають перевагу авторитарним гібридним стилям, властиво використовувати в першу чергу останні, а не демократичні, коли йдеться про просту, добре відому, часто виконувану роботу чи завдання.

У молодіжних некомерційних організаціях з демократичним керівництвом важливі рішення приймаються спільно членськими командами та лідерами на засіданнях правління. Врахування думок та побажань усіх учасників організації. Лідери разом із послідовниками беруть участь у реалізації прийнятих рішень. Ми також помітили, що активні члени були дуже задоволені причетністю до такої організації та її керівників.

Таким чином, як свідчать наші власні висновки, авторитарний стиль керівництва, який переважає в більшості об'єднань, є найсильнішою ознакою молодіжних громадських організацій. На нашу думку, це пояснюється особистісними характеристиками лідерів, розміром молодіжної організації (великий склад, осередки в інших містах) та специфікою її роботи.

Поряд з дослідженням стилів лідерства в молодіжних громадських організаціях ми спробували визначити перелік основних особистісних якостей, необхідних для ефективного лідера.

Для цього ми розробили анкету, в якій перелічено навички та якості лідерів. Респондентам було запропоновано заповнити анкету, в якій вони вказали 21 навичку та вільну колонку (що дало їм можливість ввести навички, які, на думку респондентів, не були зазначені в загальному списку, але важливі для лідерів). Необхідно визначити 10 основних якостей і навичок, необхідних для ефективного лідера з наданого списку. Також необхідно вказати важливість (від 1 до 10) кожної обраної респондентом навички.

Респондентами нашого дослідження стали 30 лідерів молодіжних громадських організацій Тернопільської області.

Перше місце за кількістю вибору займає «здатність до відбору та здатність до командної роботи». На другому місці опинилася «впевненість», яку вибрали 80% респондентів, а на п'ятій – «навички спілкування» (53,4%). 46,7% респондентів обрали «відповідальність» (шосте місце).

На третьому місці – якості за кількістю виборів «емоційна стійкість» і «здатність ініціювати зміни» (66,7%). Здатність «вирішувати складні проблеми» опинилася на четвертому місці за кількістю варіантів (60%).

«Почуття гумору» опинилося на п’ятому місці (53,4%), «здоров’я та фізична форма» – на одинадцятому (13,3%), «уміння будувати стосунки» – на десятому (20%), «Вміння створювати конфлікти» – на 8-му (33,3%). .

«Високий ентузіазм» за кількістю вибору посідає шосте місце (46,7%), а «конкурентоспроможність» — дев’яте (26,7%). На дванадцятому (останньому) місці – навички, визначені самими лідерами: духовність, професіоналізм та етичність (3,3%).

Щодо важливості (від 1 до 10) кожної обраної респондентом навички, то тут місця розподілилися наступним чином.

У верхній частині списку стоїть «впевненість». На другому місці – «Здатність ініціювати зміни». Третім у списку важливості є «висока мотивація». Четвертий – «Прагни до успіху». «Вміння вибирати та працювати в команді» п’яте. Лідери молодіжних об'єднань високо оцінюють «емоційну стійкість», посідаючи за результатами рейтингу шосте місце. Сьоме – «комунікабельність», восьме – «почуття гумору». «Самокритичність» і «наполегливість» посідають дев’яте місце. Десяте місце – «Розв’язування складних задач у критичних ситуаціях». «Вміння працювати з широким колом людей» опинилася на одинадцятому місці.

Респонденти менше наголошують на «відповідальності» та «готовності до ризику», займаючи дванадцяте місце. На тринадцятому місці було «визначення пріоритетів». На чотирнадцятому місці – «Власна система цінностей», на п’ятнадцятому – «знати власні сильні та слабкі сторони». «Здатність вирішувати конфлікт» і «здатність будувати відносини» посіли 16 і 17 місця відповідно. Найменше респонденти наголошують на «здоровій статурі» (20-те знизу), а на передостанньому місці – «конкурентоспромож-ність» та навички та якості, зазначені самим лідером і вільною колонкою: «духовність», « професіоналізм» і «моральність».

Висновки. Аналіз сучасних соціально-психологічних наукових ресурсів з питань дослідження дозволяє зробити висновки про складність і неоднозначність проблематики лідерства та існування великої кількості методів і напрямів їх дослідження.

Література:

1. Гуменюк О. Концепції психологічного впливу в сучасній психології // Психологія і суспільство. 2003. № 1. С. 38-87.

2. Михайлов Г., Гольников Р. Руководитель как субъект формирования управленческой команды // Прикладная психология и психоанализ. 2010. № 2. С. 33-45.

3. Мойсеєнко Л.А. Психологічне диференціювання пошукового математичного процесу за індивідуальними проявами // Вісник Харківського університету. Серія: психологія. Харків. 2014. № 559. Ч.2. С. 222-226.

4. Моляко В.О. Психологічна проблема творчого потенціалу // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості: Зб. наук. пр. / За ред. В.О. Моляко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. 2017. С. 6-13.

5. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів: К.: Академвидав. 2013. 567 с.

6. Поклад І.М. Розвиток хореографічних здібностей дітей молодшого шкільного віку: Автореферат дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К. 2016. 20 с.

Keferences:

1. Humeniuk O. (2003). Kontseptsii psykholohichnoho vplyvu v suchasnii psykholohii [Concepts of psychological influence in modern psychology]. *Psykholohiia i suspilstvo - Psychology and society.* № 1. (pp. 38-87). [in Ukrainian].

2. Mykhailov H., Holnykov R. (2010). Rukovodytel kak subъekt formyrovanyia upravlencheskoi komandы [The leader as a subject of the formation of a management team]. *Prykladnaia psykholohyia y psykhoanalyz - Applied psychology and psychoanalysis.* № 2. (pp. 33-45. [in Ukrainian].

3. Moiseienko L.A. (2014). Psykholohichne dyferentsiiuvannia poshukovoho matematychnoho protsesu za indyvidualnymy proiavamy [Psychological differentiation of the search mathematical process according to individual manifestations]. *Visnyk Kharkivskoho universytetu. Seriia: psykholohiia - Bulletin of the Kharkiv University. Series: psychology*. Kharkiv. No. 559. Part 2. (pp. 222-226). [in Ukrainian].

4. Moliako V.O. (2017). Psykholohichna problema tvorchoho potentsialu [Psychological problem of creative potential]. *Aktualni problemy psykholohii: Problemy psykholohii tvorchosti ta obdarovanosti - Actual problems of psychology: Problems of the psychology of creativity and giftedness.* Collection. of science pr. Under the editorship V.O. please Zhytomyr: Publication of ZhDU named after I. Franko. (pp. 6-13). [in Ukrainian].

5. Orban-Lembryk L.E. (2013). *Psykholohiia upravlinnia [Psychology of management]*. K.: Akademvydav [in Ukrainian].

6. Poklad I.M. (2016). *Rozvytok khoreohrafichnykh zdibnostei ditei molodshoho shkilnoho viku [Development of choreographic abilities of children of primary school age]*. Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. K. [in Ukrainian].

Журнал

Наукові перспективи

(Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»)

Випуск № 10(52) 2024

Підписано до друку 29.10.2024 р.
Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100 прим.

Видавець:Громадська наукова організація
«Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія ДК No4957 від 18.08.2015 р.,
Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.